

**II МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ
ИНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦИЯ**

**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**

ВЫПУСК 2

30-31 марта 2015 г.

г. Переяслав-Хмельницкий

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
II Международной научно-практической интернет-конференции
«Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»

30-31 марта 2015 года

Сборник научных трудов

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Материалы II Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015. – Вып. 2. – 578 с.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор исторических наук, профессор, академик НАПН Украины, ректор ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Рык С.Н. – кандидат философских наук, доцент, проректор по научной работе ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

Коцур В.В. – кандидат политических наук, председатель Совета молодых ученых университета

Кикоть С.Н. – кандидат исторических наук, заместитель председателя Совета молодых ученых университета

Гайдаенко И.В. – руководитель Центра устной истории, секретарь Совета молодых ученых университета

©Совет молодых ученых университета

©ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий

государственный педагогический университет

имени Григория Сковороды»

СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Дарига Батаева, Гулжамал Дюскалиева,
Бакдаулет Усенбеков, Айман Рысбекова
(Алматы, Казахстан)*

**ТҮЗҒА ТӨЗІМДІ КҮРІШ СОРТТАРЫ МЕН КОЛЛЕКЦИЯЛЫҚ ҮЛГІЛЕРІНДЕГІ
АМИЛОЗА МӨЛШЕРІНЕ СКРИНИНГ**

Күріш жармасы бағалы диеталық азықтардың бірі. Оның құрамында организмге қажетті заттар: крахмал (сорттың түріне байланысты) – 72%, майлар – 0,0-0,6% , көмірсулар – 0,5% , витаминдер, аминқышқылдары және түрлі минералды заттар шоғырланған. Мұндай құрамдағы күріш жармасынан дайындалған тағам организмге жылдам сіңуін қамтамасыз етеді [1, с. 283]. Крахмал күріш дәнінің қор заты, дән эндоспермінде жинақталады және ақталған күріштің негізгі компоненті болып табылады. Күріш дәнінде басқа астық дақылдарына қарағанда крахмал мол болады. Күріш дәнінің крахмалы дәннің жалпы крахмалды құрамынан сызықты амилоза молекуласынан (0-ден 33%) және тармақталған амилопектин молекуласынан (75-тен 100% дейін) тұрады [2, с. 42; 3, с. 755]. Неғұрлым биополимер көп болған сайын, дәннің крахмалы соғұрлым көп суды сіңіреді. Олардың көлемдері ұлғаяды және амилозаның сутектік байланысты тұзу қабілетіне байланысты езіліп кетпейді [4, с.43-45].

Күріш сорттары дәндегі амилоза мөлшері бойынша глютинозды (0%), өте төмен амилозды (амилоза-2-9%), төмен амилозды (амилоза 10-21%), орташа амилозды (21-25%), салыстырмалы жоғары амилозды (26-27%), жоғары амилозды (27%<) болып бөлінеді. Амилозаның мөлшері глютинозды күріш сорттарында 0%, ал кейбір *indica* түрлерінде 35-37%. Негізінен, ұзын дәнді сорттарға Азия елдерінде өсетін күріштер жатады, оларда амилоза мөлшері 24-38%, қысқа дәнді сорттарда 15-20% [2, с. 421].

ӨББИ коллекциясындағы Қазақстандық және аудандастырылған сорттардың көп бөлігін төмен амилозалы сорттар 70,2 %, мұндағы амилоза мөлшері орташа 9,7 0% – 18,6% және орташа амилозалы сорттар 19,0 % құрап отыр.

Зерттеу жұмысының мақсаты тұзға төзімділік бойынша жүргізілген селекциялық материалдардағы (сорт үлгілер мен гибридтер) амилоза мөлшеріне скрининг.

Материалдар және әдістер. Зерттеу материалдары ретінде отандық және шет елдік 26 сорттар мен сорт үлгілер, 9 F₂ гибридтер алынды. Күріш сорттарын шағылыстыру үшін пневмопіштіру әдісі және тозандандырудың «твел» әдісі қолданылды [5, с. 44].

Күріш дәніндегі амилозаның сандық мөлшерін анықтау үшін Джулиано әдісі қолданылады. Зерттелетін күріш дәні фарфор келіде ақ ұнтақ болғанша ұнтақталады. 100 мг ұнтақталған күріш үлгісіне 1 мл 96% этанол (C₂H₅OH) және 9 мл 1н NaOH қосылады. Араластырып, су моншасына қойылады (100⁰ С, 10 минут). Суытылған үлгілер дистилденген сумен 100 мг-ге дейін жеткізіліп, араластырылады. Сол колбалардан 5 мл үлгі алынып оған 1 мл 1 н сірке қышқылы және 2 мл йод реагенті қосылады. Араластыра отырып, 100 мл-ге дейін дистилденген сумен жеткізілді [6, с. 336]. 20 минуттан соң амилоза мөлшері спектрофотометр (GENESYS10 uv, ThermoSpectropic, USA) арқылы λ=620 нм толқын ұзындығына өлшенеді.

Нәтижелерді талқылау. Күріш дәнінің құрамындағы амилоза мөлшері –дән сапасын бағалаудағы негізгі өлшемдердің бірі. Бұл күріштің тағамдық құндылығының индикаторы болып табылады. Амилоза мөлшері – полигенді белгі және ол F₆-F₇ ұрпақта ғана тұрақтанады. Амилозаның жоғары мөлшері – белгілі бір температура жағдайында: температураның төмен немесе жоғары болуынан дәнде полисахаридтің жиналуын нашарлатады. Полисахаридтің синтезі азотты тыңайтқыштың мөлшеріне, дәнді себу нормасы, сабақтың жиілігі, суармалы судың сапасына да байланысты [7, с. 480].

ӨББИ институтының коллекциясындағы ресейлік сорттардың көпшілігінде амилоза мөлшері Қазақстанның климаттық жағдайында айтарлықтай айырмашылық болмады.

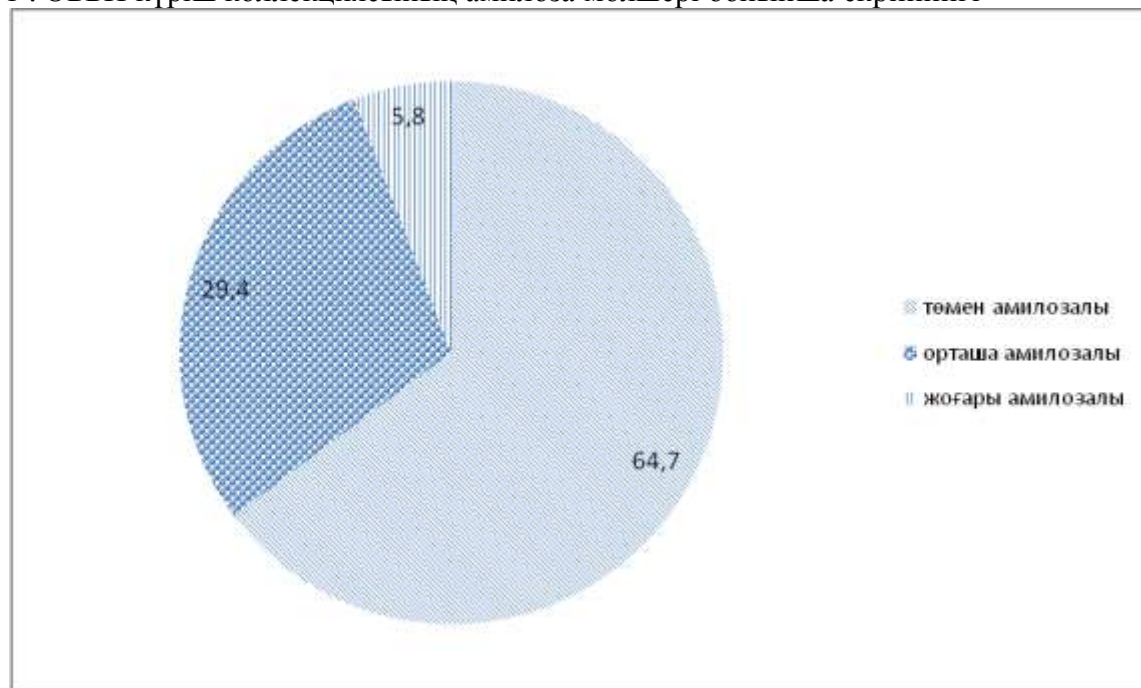
Дегенмен, Лиман 18% -19.1%, Курчанка -19,8% дан 25,6%, Атлант 18,7% дан 19,9%, Рапан 20,6% дан 27,2% сорттарда амилоза мөлшерінде ауытқулар болды (кесте 1).

Кесте 1 – Күріш сорттары мен коллекциялық үлгілеріндегі және F₂ гибридтеріндегі амилоза мөлшері

Үлгілер	Амилоза мөлшері %	Үлгілер	Амилоза мөлшері %
F ₂ ♀ Баканас × ♂ Аналог II	14,6	F ₂ ♀ Дарий23 × ♂ Кол.үлгі 49-09	20,4
F ₂ ♀ Дарий 23 × ♂ Аналог II	16,0	Кубань3	20,5
F ₂ ♀ Ханкайский429 × Курчанка	17,3	Коллекциялық үлгі 34-09	20,6
Ақдала	17,5	F ₂ ♀ Регул × ♂ Курчанка	20,7
F ₂ ♀ Ханкайский-429 × ♂ Коллекциялық үлгі 4-09	18,0	Регул	21,0
F ₂ ♀ Соната × ♂ Лиман	18,1	Янтарь	21,4
Маржан	18,4	Мадина	21,4
Коллекциялық үлгі.4-09	18,6	Дарий 23	21,7
F ₂ ♀ Кубань3 × ♂ Кол.үлгі34-09	18,8	Регул	21,0
Славянец	19,0	Ханкайский 429	22,6
Лиман	19,1	Баканас	23,0
Серпантин	19,2	FL 478 НВ9093	24,1
Аналог II	19,4	Соната	24,4
Фишт	19,6	ВНИИР10173	24,8
Атлант	19,9	Курчанка	25,6
F ₂ ♀ Маржан × ♂ Курчанка	20,3	Рапан	27,2
VINA dhan 8HB9106	20,3	BRRIdhan47HB9114	29,1

Сонымен, республикамыздың күріш егетін шаруашылықтарында өндірілген, аудандастырылған тұзға төзімді сорттар мен сорт үлгілердің дәндеріндегі амилоза мөлшерін талдау күріш коллекциясының басым бөлігін (64,7%) төмен амилозалы топ құрайтынын көрсетті (сурет 1).

Сурет 1 . ӨББИ күріш коллекциясының амилоза мөлшері бойынша скринингі

Бұл сорттардың тұқымдарында амилоза мөлшері 10,1%-дан 20,7%-ға дейін ауытқып отырады. Амилоза мөлшері орташа сорттар 29,4 %-ды құрады. Жоғары амилозалы сорттар 5,8%-ды құрады. Қазақстанның күріш өсіретін аудандарында төмен амилозалы Кубань-3 және Маржан (18,4-20,4%) сорттары, орташа амилозалы Регул, Мадина, Бақанас, Курчанка (21 -25 %) сорттары кең таралған.

Қорытынды. ӨББИ коллекциясындағы тұзға төзімді отандық және аудандастырылған сорттар мен сорт үлгілер және F₂ гибридтерге жүргізілген амилоза мөлшеріне скрининг коллекцияның басым бөлігін төмен амилозалы сорттар басым екенін көрсетті.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дзюба В.А. Генетика риса. – Краснодар, 2004. – 283 с.
2. Дзюба В.А., Лоточникова Т.Н. Содержание белка и амилозы у риса // Материалы XIII Международного симпозиума «Нетрадиционное растениеводство. Эниология. Экология и здоровье». – Алушта, 2004. – Книга I. – С. 421.
3. Dwivedi J.L., Nanda J.S. Inheritance of amylose content in three crosses of rice // Ind. J. Agr. Sci. – 1979. – Vol. 49. №10. – P.753-755.
4. Петибская В.С., Наливко Г.В. Аминокислотный состав зерна, крупы и муки риса различных сортов // Бюллетень научно-технической информации ВНИИ риса. – 1975. – Вып.16. – С.43-45.
5. Лось Г.Д. Күрішті будандастыру әдістемесі (Методика гибридизации риса) // Рисоводство. – 2007. – №10. – С.42-51.
6. Juliano B.O A. Simplified assay for illed rice amylase // Cereal Sci. Today. – 1971. – 16. – P. 334-340.
7. Chen F., Portch S., Jin J. Improving rice quality through crop and resource management. – In. “Rice Science”. – IRRI, 2003. – P.479-486.

*Музаффар Зокиров
(Андижан, Узбекистан)*

КҰРУВ ДУМБОҚЛАРИ ВА УНИНГ ЯДРОЛАРИ ФИЗИОЛОГИЯСИ

Оралиқ миянинг асосий тузилмаларига кўрув думбоқлари (таламус) ва дўмбоқ остидаги соҳадан (гипоталамус) иборат. Унинг вазифаси организмдаги вегетатив жараёнларни бошқаришдан иборат бўлиб, куйида кўздан кечирилади. Таламус катта ярим шарларга боровчи барча (хидлов йўлларида ташқари) афферент (сенсор) йўллар коллектори ҳисобланади. Таламус катта ярим шарлар пўстлоғига олиб боровчи йўлда бамисоли бир дарвоза бўлиб, ташқи муҳитдан ва организмнинг ички муҳитидан таъсирот қабул қилувчи рецепторлардан келадиган бутун ахборот ўша дарвоза орқали ўтади. Таламусдаги баъзи ядролар чекли шикастланганда катта ярим шарлар пўстлоғи бирон (кўрув, эшитув, таъм билув, тактил ва ҳоказо) ахборотдан махрум бўлиши мумкин.

Таламус оқ модда қатламлари билан олдинги латерал ва медиал соҳалар деган уч соҳага бўлинади. Ҳар бир соҳа бир қанча ядроларнинг тўпламидан иборат. Хозир таламуснинг 120 тага яқин ядроси тафовут қилинади [1, 7, 8].

Р.Лоренте де-Но таламуснинг барча ядроларини функционал жиҳатдан *специфик* (*маҳсус*) ва *носпецифик* (*ғайри маҳсус*) ядролар деган иккита катта гуруҳга ажратишни таклиф этди [5]. Бунда таламус ядроларидан катта ярим шарлар пўстлоғига боровчи толалар охирларининг морфологик характеристикаси ва шу ядролар таъсирланганда ярим шарлар пўстлоғидаги электр фаоллиги ўзгаришларининг электрофизиологик характеристикаси асос қилиб олинди. Специфик ядролардан бошланувчи толалар-*таламуснинг специфик йўллари*

катта ярим шарлар пўстлоғининг 3-4 каватида тугаб, сенсор ва ассоциатив зоналарнинг чекли микдордаги хужайраларида синапслар ҳосил қилади. Носпецифик ядролардан бошланувчи толалар-*таламуснинг носпецифик йўллар* катта ярим шарлар пўстлоғининг турли қисмларида бир талай тармоқлар беради ва ярим шарлар пўстлоғининг турли қисмларида бир талай нейронларни кўзғалиш жараёнига тортади [3, 5]. Таламуснинг специфик ядролари катта ярим шарлар пўстлоғининг муайян қисмларига бевосита боғланган. Таламуснинг носпецифик ядролари эса сигналларни кўпинча пўстлоқ остидаги ядроларга ўтказишади, бу ядролардан эса импульслар ярим шарлар пўстлоғининг турли қисмларига бир йўла киради.

Морфологик маълумотларга яраша ўтказилган электрофизиологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, специфик ядролар таъсирланганда катта ярим шарлар пўстлоғининг фақат чекланган қисмларидаги электр фаоллиги ўзгаради, яъни бирламчи жавоблар келиб чиқади (Г.Жаспер.) Носпецифик ядроларнинг таъсирланиши эса электр фаоллигига таъсир этади, яъни катта ярим шарлар пўстлоғининг кенг соҳаларида «фаоллашиш реакцияси» ни вужудга келтиради [5].

Таламуснинг специфик ядролари таъсирланганда катта ярим шарлар пўстлоғида юзага чиқарилган потенциалнинг майдонга келадиган латент даври атиги 1-6 м/сек, холбуки таламуснинг носпецифик ядролари таъсирланганда ярим шарлар пўстлоғидаги электр фаоллиги ўзгарадиган латент давр 10-50 м/сек. Бу ҳолда латент даврнинг шундай узоқ давом этиши таламуснинг носпецифик ядроларидан катта ярим шарлар пўстлоғига борадиган йўлда кетма-кет уланган нейронлар ва синапслар кўплигидан гувоҳлик берувчи салмоқли далил ҳисобланади.

Таламуснинг специфик ядролари. Таламус ядроларининг бу функционал системаси иккита гуруҳга: *кўчирувчи ядролар* (таламус релелари) ва *ассоциатив ядроларга* бўлинади. Бу гуруҳлар ўртасидаги тафовут шундан иборатки, кўчирувчи ҳар бир ядро (реле) га муайян сенсор тракт (кўрув, эшитув, лемниск, спиноталамик ва бошқа трактлар) дан импульслар келади [2]. Ассоциатив ядроларга эса нерв системасининг бошқа бўлимларидан бевосита эмас, балки таламуснинг кўчирувчи ядроларидан импульслар келади. Шундай қилиб, таламуснинг ўзида қайта ишланган ахборот ассоциатив ядроларга киради.

Асосий кўчирувчи ядролар олдинги (дорзал, вентрал ва медиал), вентролатерал, орткивентрал (латералва медиал) ҳамда тиззасимон (латерал ва медиал) таналардан иборат [1, 2, 6, 7].

Латерал тиззасимон тана кўрув сигналларини кўчирувчи ядродир. Бу ядронинг нейронларига олдинги тўрт тепаликнинг бирламчи кўрув марказларидан импульслар келади. Латерал тиззасимон тана нейронларининг ўсиқлари катта ярим шарлар пўстлоғининг кўрув зонасига боради [1, 2, 6, 7].

Медиал тиззасимон тана эшитув йўлининг кўчирувчи ядросидир. Бу ядронинг нейронларига орқадаги тўрт тепаликнинг бирламчи эшитув марказларидан импульслар келади. Медиал тиззасимон тана нейронларининг ўсиқлари катта ярим шарлар пўстлоғининг эшитув соҳасига боради [1, 2, 6, 7].

Узунчоқ миядаги Голл ва Бурдах ядроларидан бошланган толалар (лемниск йўллари) ва орқа мия билан таламус ўртасидаги йўл орқали, шунингдекучик нерв ядроларидан бошланувчи толалар орқали таламусга келувчи импульслар тери, юз тана ва кўл-оёқ рецепторларидан, проприорецепторлардан ахборот олиб келади.

Бу ахборот таламуснинг *ортқи вентралядрога келади*. [3] Бу ядронинг нейронлари оладиган ахборотини катта ярим шарлар пўстлоғининг орқадаги марказий пуштаси-соматосенсор соҳасига кўчиради. Ортқи вентралядрога таъм билиш рецепторларидан ҳам импульслар келади. Висцерорецепторлардан келадиган импульслар ҳам ортқи медиал вентралядрога киради. Бу адашган нерв қорин ва чанок нервлари таъсирланганда ортки вентралядрога юзага чиқарилган потенциалларни текшириб аниқланган (Р.А.Дуринян). Миячадан импульслар вентролатераллядрога киради, у ердан катта ярим шарлар пўстлоғининг олдинги марказий пуштасига, яъни мотор зонасига боради. Баъзи маълумотларга қараганда,

таламуснинг олдинги ядроларига висцерорецепторлардан ва қисман ҳид билув рецепторларидан ҳам импульслар келади. Импульслар таламуснинг олдинги ядроларидан катта ярим шарларнинг лимбик соҳасига боради [3].

Рецепторларнинг муайян гуруҳларидан импульс олувчи нейронларнинг таламус ядроларидаги жойлашиши турли усуллар билан текширилган.

Ж.Дюссер де-Баррен маймунлар устида тажрибалар қилиб, таламус ядроларининг айрим қисмларига стрихнин эритмасини ингичка игнада юборди ва шундан кейин гавданинг тери юзасидаги турли қисмларда сезувчанлик ўзгаришини текширди. Стрихнин эритмаси қайси жойга юборилишига қараб, гоҳ юз соҳасида, гоҳ олдинги ёки кейинги оёқлар соҳасида сезувчанлик ортишини (*гиперестезия* келиб чиқишини) аниқлади. Сезувчанлик гавданинг айниқса қарама-қарши томонида кўпроқ бузилади [3]. В.Маунткастл ва Э.Хеннеман таламус ортки вентраладросининг турли қисмларига юпқа электродлар киритиб, гавданинг турли қисмлари таъсирланганда юзага чиқарилган потенциалларни қайд қилишди. Гавданинг турли соҳаларидаги рецепторлардан келувчи импульслар ортки вентраладронинг турли қисмларига кириши мушук, қуён ва маймунлар устидаги тажрибалардан кўрсатиб берилди. Бошнинг юз қисми ва олдинги оёқлар, айниқса дистал қисмлари (маймунларнинг бармоқлари) сезувчанлигининг таламусдаги вакиллик соҳаси тана ва кейинги оёқлар сезувчанлигининг вакиллик соҳага қараганда кенгроқ [3]. Бунинг маъноси шуки, юз ва олдинги оёқларнинг рецепторларида нимпул соладиган нейронлар тана ва кейинги оёқларнинг рецепторларидан ахборот олувчи нейронларга қараганда анча кўпроқ. Гавда айрим қисмларининг ядрогаги вакиллик соҳалари қатъиян чегараланган майдонлар бўлмай, қисман бир-бирини қоплайди. Гавданинг тегишли қисмидаги экстрорецепторлардан сигнал оладиган нейронлар ядронинг қайси қисмлари бўлса, висцерорецепторлардан импульс олувчи зоналар ҳам ўша қисмларида эканлиги юзага чиқарилган потенциаллар усули билан кўрсатиб берилди.

Гавданинг турли қисмлари таъсирланаётгани ҳақидаги сигналларни қабул қилувчи таламик нейронлардан импульслар катта ярим шарлар пўстлоғидаги сомато сенсор соҳанинг турли қисмларига киради, бу зонада тери ва мускул-бўғим рецепциясининг вакиллиги ҳам муайян фазода тақсимланган бўлади.

Кўз тўр пардасининг турли қисмларидаги рецепторларидан импульс олувчи нейронларнинг фазода бир қадар чегараланганлиги латерал тиззасимон танада ҳам қайд қилинади. Кортий аъзосининг турли қисмларидаги рецепторларда нимпул солувчи нейронларнинг фазода ҳудди шунингдек бир қадар чегараланганлиги медиал тиззасимон танада ҳам кузатилади.

Таламуснинг ассоциатив ядролари унинг асосан олдинги қисмида бўлиб, таламуснинг кўчирувчи ядроларидан импульслар олади ва уларни мия пўстлоғининг ассоциатив соҳаларига ўтказди. Ассоциатив ядроларга латерал ядролар, медио дорсал ва ёстиксимон (*pulvinar*) ядролар киради. Таламуснинг ассоциатив ядролари, шунингдек (янада кўпроқ) катта ярим шарлар пўстлоғидаги ассоциатив соҳалар филогинез жараёнида катталашиб боради. Одам таламусидаги ассоциатив ядролар айниқса яхши ривожланган [1, 4, 8].

Таламуснинг латерал ядролари импульсларни катта ярим шарлар пўстлоғининг тепа соҳасига ўтказди. Ёстиксимон ядронинг латерал қисми энса бўлагидаги кўрув ассоциатив зонасига, *pulvinar*-нинг медиал қисми эса катта ярим шарлар пўстлоғининг чакка бўлагидаги эшитув ассоциатив зонасига импульс ўтказди.

Медиодорсал ядро катта ярим шарлар пешона бўлагининг пўстлоғига, лимбик системага, шунингдек гипоталамусга боғлиқ.

Ярим шарлар пўстлоғининг ассоциатив зоналири билан таламус ядролари ўртасида, шунингдек катта ярим шарлар пўстлоғининг сенсор зоналари билан кўчирувчи ядролар ўртасида қайтар алоқалар бор, мия пўстлоғига ўтказиладиган ва ундан олинadиган импульслар шу қайтар алоқалар орқали доира бўйлаб ўзаро таъсир этиши мумкин [6, 8].

Таламуснинг носпецифик ядролари. Таламуснинг носпецифик ядроларига баъзи физиологлар ретикуляр формациянинг диэнцефалик қисми деб қарашди. Аммо таламуснинг носпецифик ядролари морфологик структураси ва функциясига кўра мия ўзанининг

ретикуляр формациясидан фарққилади. Г.Жаспер электрофизиологик экспериментларга асосланиб таламуснинг носпецифик системаси ярим шарлар пўстлоғининг тез ва қисқа муддатли фаоллашишида қатнашади, деган хулосага келди. Мия ўзанининг ретикуляр формацияси эса сушт ва узоқ фаоллашишни вужудга келтиради [3].

Ўрта миянинг ретикуляр формацияси бутун мия пўстлоғининг тонусини сақлаб туради, мия пўстлоғининг қайси структуралари аниқ рефлектор реакцияларнинг юзага чиқишида қатнашса, фақат шу структураларни таламуснинг носпецифик ядролари фаоллаштиради. Жумладан, таламуснинг носпецифик ядролари тийрак организм диққат эътибор жараёнларини ташкил этишда қатнашади.

Ретикуляр формация орқали мия пўстлоғига кирадиган афферент импульслар одамда муайян сезгиларни вужудга келтирмайди, аммо улар специфик сенсор йўллар орқали келувчи импульсларга жавобан мия пўстлоғининг реакцияларини кучайтиради [4, 6].

Таламуснинг носпецифик ядролари билан кўчирувчи ва ассоциатив ядролар ўртасида, шунингдек таламус билан пўстлоқ остидаги тузилмалар ўртасида ўзаро кенг алоқалар бор. Таламуснинг носпецифик ядроларидан фақат иккитаси-олдинги вентрал ядро билан ретикуляр ядро бевосита катта ярим шарлар пўстлоғининг турли қисмларига тола беради [6].

Сезгиларнинг шаклланишида таламуснинг иштироки. Таламус сезгиларнинг келиб чиқишида қатнашади, чунки у турли рецепторлар таъсирланганда келиб чиқувчи импульсларни катта ярим шарлар пўстлоғига ўтказишдан ташқари, олинган ахборот таламус ядроларида қайта ишланади, шунинг натижасида сезгилар характери ўзгаради.

Кўпгина тадқиқотчилар (Г.Гед ва бошқалар) нинг фикрича, таламуснинг оғриқ сезувчанликнинг олий марказидир [3]. Бу фикр қуйидаги далилларга асосланади. Одамдаги нейрохирургия операциясида бош мия катта ярим шарлар пўстлоғининг турли қисмларига бевосита таъсир этилса, оғриқ ҳисси жуда камдан-кам пайдо бўлади. Таъсир этувчи электродлар таламусга қўйилганда эса, рўй-рост оғриқ реакциялари ва нохуш сезгилар рўй беради. Шунга кўра таламуснинг баъзи бир касалликларида азобли оғриқ сезгилари пайдо бўлишини невропатолог-клиницистлар қадимдаёқ пайқашган. Салгина таъсирот-терига тегиш, игнани салгина босиш, товуш ёки ёруғлик таъсири бундай беморларда энг оғир оғриқ тутишига сабаб бўлади. Баъзан эса таламус зарарланганда оғриқ сезгиларини идрок этиш бузилади, аналгезия ҳолати рўй беради, бунда оғритувчи таъсиротлар оғриқ сезгиларини юзага чиқармайди. Ниҳоят организмнинг одатда оғриқ ҳисси билан давом этадиган типик реакцияларини ҳайвонлар устидаги тажрибада катта ярим шарлар пўстлоғини олиб ташлагандан кейин (таламик ҳайвонларда) юзага чиқариш мумкин [3].

Мия ўзанининг ретикуляр формацияси оғриқ реакцияларининг келиб чиқишида муҳим аҳамият касб этиши сўнгги вақтдаги тадқиқотларда аниқланди. Баъзи наркотик моддалар, масалан: барбитуратларни киритиш йўли билан ретикуляр формация ишдан чиқарилганда ва шу тариқа бош мия ярим шарлар пўстлоғига ретикуляр формациянинг кўтарилиувчи, фаоллаштирувчи таъсири тўхтатиб қўйилганда оғриқ реакциялари сусаяди.

Аммо келтирилган фактларнинг ҳаммаси оғриқ сезгиларининг шаклланишида катта ярим шарлар пўстлоғининг иштирок этишини тўла инкор этолмайди. Мия пўстлоғининг аҳамияти шу билан исбот этиладики, оғритувчи таъсиротларда сенсор соҳаларда юзага чиқарилган потенциаллар қайд қилинади, бинобарин оғриқ рецепторларидан мия пўстлоғига импульслар етиб боради. Оғриқ сезгилари ишонтириш йўли билан сусайтирилиши мумкин (туғруқни оғриқсизлантиришда шу фактдан фойдаланилади). Мия пўстлоғининг сенсор зоналари зарарланганда оғритувчи таъсир берилган жойни аниқ билиб бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Покровий В.М., Коротько Г.Ф. Физиология человека. – М.: «Медицина», 1997. – С.157-159.
2. Смирнов В.М. Физиология человека. – М.: «Медицина», 2002. – С.129-131.
3. Алавия О.Т., Қодиров Ш.Қ., Қодиров А.Н., Хамроқулов Ш.Х., Халилов Е.Х. Нормал физиология. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2006. – 133-138 бет.

4. Шмидт Р., Тевс Г. Физиология человека. – М.: «Мир», 1996. – Т.1. – С. 214-216.
5. Ясенков Р.В. Организация специфических и неспецифических таламических влияний на различные слои соматосенсорной коры крысы в бодрствовании и медленном сне / Автореферат. – Ростов-на-Дону, 2006. – С. 3.
6. Ткаченко Б.И. Основы физиологии человека. – Санкт-Петербург, 1994. – Т.2. – С. 44-46.
7. Бабский Е.Б., Косицкий Г.И., Ходоров Б.И. Физиология человека. – М.: «Медицина», 1985. – С. 135-137.
8. Агаджанян Н.А. Основы физиологии человека. – М.: «РУДН», 2001. – С. 70-72.

Научный руководитель – кандидат медицинских наук, доцент У.Т.Абдукадиров

*Ибрагим Ишигов, Тохжан Нарымбетова,
Раушан Жумабекова, Бибигуль Тастемирова
(Туркестан, Казахстан)*

ВЛИЯНИЕ ГЕЛИОГЕОМАГНИТНОЙ АКТИВНОСТИ СОЛНЦА НА НЕКОТОРЫЕ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ У ЧЕЛОВЕКА

Введение. В последние годы появились сведения о влиянии солнечной активности на организм человека [1, 2]. Так, отмечено что, увеличение числа сердечно-сосудистых заболеваний обусловлено процессами происходящими на Солнце и колебаниями магнитного поля Земли [3, 4].

Все это делает актуальным изучение особенностей взаимосвязи гелиогеомагнитной активности солнца и состояния организма человека.

Цель исследования - выявить характер воздействия гелиогеомагнитной активности солнца на организм человека путем изучения физиологических показателей.

Задачи исследования - провести наблюдение за больными с сердечно-сосудистыми заболеваниями в г. Туркестане Южно-Казахстанской области в период гелиогеомагнитной активности солнца с последующей разработкой плана лечебно-профилактических мероприятий по их предупреждению.

Методы исследования

А) Характеристика обследуемых. Обследовано 35 человек, из которых 10 – составили контрольную и 25- опытную группу. В опытную группу входили больные с сердечно-сосудистыми заболеваниями; средний возраст обследуемых составлял 61,75 лет. Все результаты обследования пациентов протоколировались по унифицированной схеме, при этом обязательно учитывались пол и возраст и антропометрические данные, анамнез жизни и имеющегося заболевания, сопутствующие заболевания и преморбидный фон, на котором развилось состояние, приведшее к госпитализации.

В контрольную группу были включены практически здоровые студенты МКТУ им. Х.А.Ясави в возрасте 20-22 лет. Все обследованные этой группы не предъявляли никаких жалоб, и при осмотре терапевтом дважды с интервалом в 10 дней они были здоровыми.

Б) Методы физиологических исследований. Всем обследованным в динамике проводилось изучение частоты сердечных сокращений (ЧСС) и сердечного ритма, а также измерялось артериальное давление (АД). Результаты однократного измерения АД сопоставлялись с результатами его суточного (холтеровского) мониторинга. Наряду с этим, для оценки состояния больных использовался анализ показателей АД по формулам Жиркова-Голикова-Субботы (ZhGS) (В.А. Костенко и соавт., 2007). Формулы ZhGS позволяют вычислить значения АД, при которых расход энергии на перемещение крови по сосудам будет минимальным и «гемодинамический потенциал» – по Т. Wright (2009), который представляет собой вычисление произведения пульсового артериального давления (ПАД) на

ЧСС, и по данным указанных авторов, хорошо отражает связь между показателями психического здоровья и заболеваниями сердечно-сосудистой системы. Также по клиническим показаниям проводились дополнительные инструментальные исследования.

В) Методы регистрации погодных параметров. Для анализа взаимосвязи изменений показателей физиологического и психологического состояния больных изучаемой группы учитывались факторы земной и космической погоды. Проводился корреляционный анализ физиологических показателей с солнечной активностью в дни и часы проведения обследования. Источником данных по солнечной активности служили сведения Харьковской астрономической обсерватории и National Oceanic and Atmospheric Administration (NOAA), используемые в режиме on-line, а так же дополненные данные из архива сайта NOAA.

При анализе результатов физиологических показателей у здоровых людей была выявлена взаимосвязь между значениями систолического АД и параметрами гелиогеомагнитной активности (табл.).

Таблица. **Корреляция параметров гелиогеомагнитной активности солнца и физиологических показателей у больных ИБС и у здоровых людей**

Показатель	Кр- индекс	RF	Area	Zsn
ЧСС	0,333/0,233*	0.301/0,201*	0,245/0,245*	0,342/0,302*
САД	0,598/0,598*	0,597/0,597*	0,442/0,442*	0,599/0,583*
ДАД	0,233/0,003*	0,113/0,013*	0,353/0,153*	0,111/0,049*
ПАД	0,332/0,332*	0,298/0,298*	0,375/0,375*	0,350/0,350*
Wг	0,333/0,303*	0,295/0,235*	0,263/0,263*	0,348/0,318*

Примечание. Кр-индекс и RF_{10,7} – индекс радиоизлучения Солнца на волне 10,7 см; Area – суммарная площадь пятен солнечного диска; ДАД – диастолическое артериальное давление; Wг – пульсовое давление, рассчитанное по формуле Wright; * – показатели у здоровых.

При исследовании физиологических показателей у больных с ишемической болезнью сердца было выявлено, что они в значительной мере зависят от возраста пациента и нозологической формы сердечно-сосудистой патологии. Изучение показателей сердечно-сосудистой системы с помощью комплексного критерия по формуле Wright показало, что в группе здоровых он находится в области нормальных значений ($W_r < 400$), а так же расчетный показатель ПАД по формуле Wright – имеет достоверную корреляционную связь с параметрами гелиогеомагнитной активности.

Обобщая полученные нами результаты и имеющиеся литературные данные имеющиеся литературные данные, можно предложить схему, отражающую механизм влияния гелиогеомагнитных факторов на организм человека: Солнце околоземное космическое пространство верхние слои атмосферы колебания геомагнитного поля действие на организм человека (на разных уровнях – клеточном, органном, системном) изменение тонуса систем (нервной, эндокринной, сердечно-сосудистой и др.) реакция по типу неспецифической адаптивной реакции организма.

Колебания геомагнитного поля, воздействуя на центральные, органные и тканевые магниторецепторы, вызывают изменения тонуса органов и систем, прежде всего, нейроэндокринной и сердечно-сосудистой, что приводит к развитию неспецифической реакции по типу общего адаптационного синдрома.

Таким образом, результаты проведенного нами исследования физиологических показателей, позволяют заключить, что одним из факторов способствующих развитию сердечно-сосудистых заболеваний является влияние колебаний гелиогеомагнитной активности на организм человека.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Жирков А.М., Щемелева Е.В., Каменева Е.Г. Элементы теории сложных систем при оценке влияния погодных факторов в экстренной медицине. // Материалы международной конференции «Погода и биосистемы» – С.-Пб., 2006. – С. 209-214.
2. Шабров А.В., Щемелева Е.В., Каменева Е.Г., Жирков А.М., Ступишина О.М. Психосоматические модели в изучении влияния гелиогеомагнитных факторов на больных ИБС. // Вестник Санкт-Петербургской государственной медицинской академии им. И.И. Мечникова. – С.-Пб., 2009. – №1 (30). – С.82-87.
3. Жирков А.М., Щемелева Е.В., Каменева Е.Г., Ступишина О.М., Воробьев В.Н. Особенности психофизиологического состояния больных ИБС в процессе стационарного лечения // Сб. Тез. докл. конф. «Погода и человек» посвященная 110-летию Чижевского РГГМУ. – С.-Пб., 2007. – С. 52-53.
4. Каменева Е.Г., Жирков А.М. Влияние изменений погодных факторов на психофизиологическое состояние больных ишемической болезнью сердца. // Вестник Российской Военно-Медицинской Академии. – С.-Пб., 2008. – №3(23). – С.401.

*Тохжан Нарымбетова, Ибрагим Ишизов,
Раушан Жумабекова, Бибигуль Тастемирова
(Туркестан, Казахстан)*

**СОСТОЯНИЕ МОРФОСТРУКТУРЫ НЕКОТОРЫХ АРТЕРИЙ В УСЛОВИЯХ
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ГИПОКИНЕЗИИ**

К одним из долгосрочных приоритетов в развитии страны, изложенных в послании Президента Республики "Казахстан – 2050", относятся здоровье, образование и благополучие граждан Казахстана. При этом здоровье населения является важным индикатором общественного развития и социально-экономического благополучия страны.

В современных условиях диапазон задач здравоохранения расширяется за счет актуальности защиты здоровья населения от воздействия экстремальных химических, биологических факторов и факторов, загрязняющих окружающую среду [1, 2, 3].

Важными причинами увеличения числа заболеваний желудочно-кишечного тракта являются ускорение темпа жизни и интенсификация производственной деятельности современного человека.

Гипокинезия вызывает сдвиги обмена веществ в организме, которые в существенной мере могут оказать влияние, в частности, на функцию пищеварительной системы. Изменения в метаболизме, например, кальция в условиях гипокинезии необходимо рассматривать как одно из звеньев в патогенетической цепи изменений секреторной функции желудка. В присутствии ионов Ca_2^+ происходит высвобождение ацетилхолина и гастрина и гистамина [4, 5].

При 60-суточном ограничении двигательной активности у крыс отмечалось уменьшение содержания гликопротеинов в слизистой оболочке желудка, что указывает на снижение ее защитных свойств [6, 7].

Изменения мукоидного барьера слизистой оболочки желудка при ограничении двигательной активности могут способствовать развитию гиперсекреторного синдрома [8, 9].

При экспериментальной гипокинезии у животных в ряде случаев наблюдались геморрагические изменения слизистой оболочки желудка, а при иммобилизационном стрессе было отмечено появление язв и эрозий [10, 11].

В связи с изложенным представляет интерес всестороннее изучение отрицательного воздействия неблагоприятных факторов на строение стенки желудка.

Материал и методы исследования. С целью изучения воздействия гипокинезии были проведены экспериментальные исследования на 120 белых беспородных крысах-самцах, с исходной массой 180-220 г. Для ограничения двигательной активности подопытные крысы на длительное время (3 и 5 недели) помещались в специальные клетки, размером (45x45x120 мм). Эксперименты проводились при постоянной температуре воздуха в помещении от +30 °С до +35 °С, что соответствует условиям жаркого климата.

Для проведения исследований из различных отделов желудка вырезали кусочки и фиксировали на 10% растворе нейтрального формалина и растворе Карнуа. Кусочки после обезвоживания на спиртовой батарее возрастающей концентрации заливали в парафин. Срезы толщиной 5-8 мкм окрашивали гематоксилином и эозином по методу Ван-Гизона и ШИК-реакции и изучали под световым микроскопом, нужные участки для демонстрации фотографировали.

Результаты и их обсуждение. В наших экспериментах ограничение двигательной активности в условиях жаркого климата создавалось помещением животных в специальные клетки, где они находились в течение от 3 до 5 недель при температуре +30-35 °С. В течение недели от начала воздействия ограничения двигательной активности крысы отказывались от пищи и воды, вели себя очень беспокойно.

В последующие сроки эксперимента животные вели себя более спокойно, активно принимали корм и адаптировались к условиям опыта, но значительно теряли в весе. Вероятно, высокая скорость снижения массы тела, по-видимому, связана с условиями жаркого климата. Результаты морфологического и морфометрического исследований слизистой оболочки желудка интактных крыс показали, что у этих животных желудок имеет две части: первая начальная часть или преджелудок и нижняя часть желудка с истинными железистыми образованиями. Преджелудок покрыт многослойным неорогевующим эпителием, который имеет неравномерную толщину в зависимости от ямок и выступов. В зоне западения слизистой оболочки эпителий тонкий, а на поверхности складок более толстый. Покровный эпителий в основном состоит из 4-5 слоев плоского эпителия. Поверхностные слои более светлые и состоят из крупных гиперхромных клеток. Непосредственно под эпителиальным покровом определяется рыхлая соединительнотканная основа, которая преимущественно состоит из клеток.

Под этим слоем лежит небольшой пучок мышечных клеток идущих параллельно покровного эпителия. Имеется основная масса волокнисто-клеточных структур, образующих подслизистый слой слизистой оболочки преджелудка. Мышечный слой состоит из трех прослоек – внутренний и наружный, поперечно идущий, и средний, продольно идущий слой. Между прослойками мышечного слоя и под серозной оболочкой определяются сосуды и нервы. Нижняя часть желудка имеет слизистую оболочку, состоящую из железистых трубочек и покровного цилиндрического эпителия. Слизистая оболочка снаружи покрыта однослойным эпителием, который в области желудочных ямок, утолщаясь, переходит в призматический эпителий. Желудочные ямки неглубокие, узкие и дно их сообщается с шеечной частью железистых трубочек. Последние представлены ровными к отношению базальной мембраны перпендикулярно расположенными железистыми образованиями. Клеточный состав их почти одинаковый: состоит из главных, париетальных и добавочных клеток. Результаты микроскопического исследования стенки желудка крыс при экспериментальном стрессе показали, что за 3 недели в слизистой оболочке развиваются некротически-деструктивные изменения поверхностного эпителия, гемодинамические и отечно-геморрагические нарушения в собственной слизистой оболочке и подслизистом слое. При этом апикальная часть складок слизистой оболочки отекает и разрыхлена, покровный эпителий за счет дистрофически-некротических изменений набухший, большинство клеток десквамированы, желудочные ячейки расширены и заполнены слизистой массой. В собственной слизистой оболочке соединительнотканнные элементы подвергнуты в фибриноидное набухание и фибриноидный некроз, вокруг которого появляются тучные клетки и лимфоциты.

В слизистой оболочке верхней части, которая покрыта многослойным эпителием, имеются утолщения за счет набухания и появления ороговения поверхностных слоев. Базальные клетки пролиферированы, гиперхромны образуют очаги акантоза. В подслизистом слое определяется отек, разрыхление соединительной ткани.

При изучении железистых клеток под большим увеличением микроскопа отмечается некоторое разрыхление железистых трубочек за счет отека межклеточной ткани, дистрофических изменений основных функционирующих клеток. Особенно дистрофии подвергнуты главные клетки, в которых цитоплазма разрушена, ядро в состоянии гиперхромии.

Париетальные клетки увеличены в размерах, цитоплазма их огромная, имеет округлую или овальную форму. Ядро расположено в центре клетки. В области шейки желез определяются усиленная гиперплазия мукоцитов и увеличение количества эндокринных клеток.

Морфометрические исследования структурных компонентов слизистой оболочки желудка крыс на данном сроке эксперимента показали утолщение слизистой оболочки и подслизистого слоя на 10-15% за счет отека и дистрофических изменений клеток. При этом в клеточном составе желез происходит нарушение соотношения главных и париетальных клеток в пользу последних. В этот срок опыта отмечается значительное увеличение эндокринных клеток, в среднем в 2 раза.

Так, при ограничении двигательной активности на 3-й неделе развивается в слизистой оболочке альтеративно-некротические, дисциркуляторные изменения с утолщением толщины слизистой оболочки и подслизистого слоя, отмечается уменьшение количества главных клеток, увеличение париетальных и эндокринных клеток.

На 5-й неделе эксперимента слизистая оболочка преджелудка подвергнута разнообразным гемодинамическим, альтернативно-некротическим и отечно-воспалительным изменениям. Покровный эпителий значительно утолщен за счет дистрофического набухания поверхностных слоев его с появлением очагов ороговения. Базальные слои представлены гиперхромными клетками, которые местами имеют тенденцию к акантозу. В собственной соединительнотканной основе увеличивается количество воспалительных клеток. Подэпителиальная мышечная прослойка разрыхлена и местами метакромазирована. Подслизистый слой расширен за счет отека, кровоизлияния и мукоидного и фибриноидного набухания. Необходимо отметить, что на этот срок опыта к гемодинамическим нарушениям присоединяется периваскулярное накопление тучных клеток, которые возможно участвуют в осуществлении дисциркуляторных изменений. Волокнистые структуры разрыхлены, с очагами мукоидного и фибриноидного набухания, последние более выражены в периваскулярных зонах подслизистого слоя.

К вышеизложенным изменениям местами присоединяются очаги кровоизлияний. Мышечный слой также отечный, с разрыхлением мышечных пучков, между которыми сосуды расширены и гиперемированы.

В области перехода эпителиоцитов в слизистой оболочке желудка отмечается появление дефекта покровного эпителия за счет некроза и десквамации. В подслизистом слое нарастают дистрофические изменения в виде фибриноидного набухания и некроза соединительнотканых волокон. Также определяется усиление воспалительной инфильтрации. Слизистая оболочка нижней части желудка значительно набухшая за счет отечных явлений межклеточной ткани, дистрофии железистых клеток. На поверхности слизистой оболочки отмечается расширение и углубление желудочных ямок, удлинение ворсинок за счет набухания покровного эпителия. В данный срок определяется значительное увеличение эндокринных клеток. Последние располагаются на ворсинках и в области шейки желез.

Таким образом, результаты экспериментальных исследований воздействия экстремальных факторов показали, что в морфогенезе развития дистрофических, дисрегенераторных и воспалительно-гиперпластических изменений на структурные

компоненты стенки желудка лежит воздействие гипокинезии. Следовательно, ограничение двигательной активности может быть предпосылкой для структурных изменений слизистой оболочки желудка, причем возможность возникновения язв и эрозий увеличивается с уменьшением степени свободы животного.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Шарманов Т.Ш. Влияние характера питания на физиологическое состояние и некоторые функциональные системы организма в условиях длительного ограничения двигательной активности // Сб. научных трудов института питания АМН СССР. – М., 1986. – Т.7. – С.20-33.
2. Маркарян С.С. Роль сердечно-сосудистой системы в адаптации к физической нагрузке // Клиническая медицина. – 1984. – Т.62, №11. – С.7-11.
3. Меерсон Ф.З. Адаптация к стрессорным ситуациям и стресслимитирующие системы организма // Физиология адаптационных процессов. – М., 1986. – С.521-621.
4. Газенко О.Г. Физиологические проблемы невесомости. – М., 1990. – С.286.
5. Воробьев Д.В., Ларина И.М. Гормональные механизмы поддержания водно-электролитного гомеостаза в условиях длительной гипокинезии. В кн.: Гипокинезия. Мед. и психологические проблемы. – М., 1997. – С.26-27.
6. Измеров Н.Ф. Актуальные проблемы медицины труда и промышленной экологии // Медицина труда и промышленная экология. – 1996. – № 1. – С. 1-4.
7. Егоров А.Д. Механизмы снижения ортостатической устойчивости в условиях длительных космических полетов // Авиакосмическая и экологическая медицина. – 2001. – № 6. – С.3-12.
8. Toda T., Tsuda N., Nishimori J., Leszczynski D.E., Kummerow F.A. Morphometrical analysis of the aging process in human arteries and aorta // Acta Anat. – 1980. – Vol.106. – №1. – P.35-44.
9. Steffen J.M., Robb R., Dombrowski M.J., Musacchia X.J., Mandel A.D., Sonnenfeld G. A suspension model for hypokinetic /hypodynamic and antiortostatic responses in the mouse // Aviat. Space Environ. Med. – 1984. – Vol.55. – №7. – P.612-616.

*Тохжан Нарымбетова, Ибрагим Ишигов,
Раушан Жумабекова, Бибигуль Тастемирова
(Туркестан, Казахстан)*

СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЛИЗИСТОЙ ОБОЛОЧКИ ЖЕЛУДКА И ЭКСТРАОРГАНЫХ АРТЕРИЙ ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ ГИПОКИНЕЗИИ

В настоящее время среди экстремальных факторов окружающей среды, оказывающих влияние на организм, особенно выделяется ограничение двигательной активности. На сегодняшний день существует довольно обширная литература, посвященная изучению механизмов воздействия гипокинезии, а также разработки мер профилактики её вредного воздействия [1, 2]. Сердечно-сосудистая система осуществляет интегрирующую функцию в организме в тесной взаимосвязи с нервной системой. Многообразные рецепторные приспособления сосудистой стенки направлены к факторам среды и воспринимают огромное количество раздражений [3, 4].

При воздействии на организм гипокинезии и гиперкинезии, остается мало изученным влияние этого экстремального фактора на нервный аппарат кровеносных сосудов.

Во многих работах последних лет, посвященных иннервации сосудистой стенки, подчеркивается важность исходного морфофункционального состояния нервных элементов кровеносных сосудов для формирования адекватных ответных реакций и изменения

гомеостаза. Причин, ведущих к гипокинезии у современного человека много: профессии в высокоавтоматизированных и механизированных отраслях производства, обучение в школе и институте, привычка к комфортному образу жизни, длительный постельный режим при некоторых заболеваниях (травмы, параличи, инфаркт миокарда и т.д.). В связи со ставшими сегодня «обыденными» длительными космическими полетами, выделилась космическая форма болезни движения [5, 6, 7].

На сегодняшний день известны многие аспекты отрицательного влияния гипокинезии на организм, следствием которого являются серьезные морфофункциональные изменения. Прежде всего, исследовались нарушения опорно-двигательного аппарата при ограничении двигательной активности [8, 9].

В связи с изложенным в большую научную и практическую значимость представляет всестороннее изучение отрицательного воздействия неблагоприятных факторов на строение сердечно-сосудистой системы.

Материалы и методы их исследования. В данной работе в качестве экспериментальных животных были использованы белые беспородные крысы- самцы массой 180-200 г, общим количеством – 110. Экспериментальные животные находились в состоянии ограничения двигательной активности и без ограничения в течении определенного периода времени.

Для ограничения двигательной активности белые крысы на длительное (3 и 6 недель) время помещались в специальные клетки, размером (45x45x120 мм). Эксперимент проводился при постоянной температуре воздуха в помещении от +30 до +35°C, что соответствует условиям жаркого климата. Материал для морфологического исследования брали через 3, 6 недель после начала воздействия ограничения двигательной активности. Для изучения нормального строения стенки магистральных сосудов и слизистой желудка использованы 10 интактных крыс.

Проводили забор материала у интактных крыс из параллельного «контроля» одновременно с животными экспериментальной группы, после окончания каждого срока опытов. После окончания эксперимента для усыпления животных использовали пары эфира. После вскрытия брюшной полости обращали внимание на состояние кровенаполнения или анемизацию органов, оценивали состояние жировой клетчатки, наличие или отсутствие кровоизлияний в органах и тканях брюшной полости. Сосуды фиксировали в 10% растворе нейтрального формалина. Изготавливали парафиновые срезы толщиной 5

Результаты исследования и их обсуждения. Через 3 недели воздействия гипокинезии и гиперкинезии наметилась тенденция к утолщению внутренней эластической мембраны стенки крупных артерии и слизистой желудка; различие с контролем не достоверно. Складчатый рельеф мембраны в сравнении с контролем, изменён не был. В отдельных участках мембрана была набухшей. Эндотелиальные клетки внутренней оболочки плотно прилегали к внутренней эластической мембране. Их ядра на поперечном срезе артерии преимущественно овальной формы, некоторые из них располагались в глубине, другая часть на вершине складок внутренней эластической мембраны.

Средняя оболочка содержала $4,48 \pm 0,52$ рядов гладкомышечных клеток, что достоверно не различалось с контролем. Ядра ГМК широкого циркулярного слоя имели удлинённую форму. Между ними были видны тонкие полосы межклеточного вещества, в которых при окрашивании орсеином определялись многоскладчатые эластические волокна, некоторые из которых были несколько утолщены. Наблюдалось статистически достоверное ($p < 0,5$) уменьшение толщины средней оболочки в сравнении с контролем.

Наружная эластическая мембрана на всем протяжении сохраняла складчатое строение, характерное для интактных животных. Сеть соединительнотканых волокон наружной оболочки была во всех срезах равномерной и тонкой.

При изучении слизистой оболочки желудка под малым увеличением железы представлены разнообразными по длине и направлению тубулярными, ячеистыми структурами. Большинство из них доходит до апикальной части слизистой оболочки. В них

за счет нарушения дифференцировки и развития различных функционирующих клеток отмечается гиперплазия слизистых клеток. В отдельных из них определяется наличие клеток с гиперхромными ядрами. В отдельных случаях метаплазированные железы подвергаются разнообразным структурным изменениям. Большинство из них гипоплазируются и сливаются со стромальными клетками. Другие гиперплазированы и приобрели неправильные формы, в них много бокаловидных клеток. Подслизистый слой полностью замещен воспалительно-соединительной тканью.

Через 6 недель воздействия экстремальных факторов толщина внутренней эластической мембраны стенки бедренной артерии достоверно увеличилась в сравнении с контролем. Некоторое её увеличение в сравнении с предыдущим сроком воздействия экстремальных факторов статистически достоверным не было. На протяжении внутренней оболочки складки эластической мембраны были распределены не равномерно, местами образовывали мешотчатой формы углубления, местами узкие борозды. Вход в борозды в одних местах был закрыт сблизившимися складками мембраны. На дне углублений и борозд часто располагались ядра эндотелиальных клеток. Местами определялись участки отсутствия эндотелиоцитов.

Толщина средней оболочки вновь уменьшалась в сравнении с контролем и с данными через 3 недели гипокинезии. Эластические волокна средней оболочки местами были слегка растянуты, некоторые из них утолщены. Количество рядов гладкомышечных клеток несколько достоверно уменьшилось, в сравнении с контролем и предыдущим сроком воздействия. Некоторые ядра ГМК располагались между складками волокон, поэтому они выглядели как бы сложенными вдвое. В средней оболочке определялось значительное увеличение количества эластических волокон, утолщение и огрубление некоторых их фрагментов. Местами эластические волокна были разглажены и атрофированы. По ходу средней оболочки определялись безъядерные зоны, свидетельствующие об отсутствии ГМК. Между гладкомышечными клетками в некоторых участках при окраске Ван-Гизону были видны тонкие коллагеновые волокна. Содержание кислых ГАГ было больше, чем в контроле, распределение их в стенке артерии было неравномерным. Наружная эластическая мембрана была складчатой и, в отдельных участках, была несколько уплотнена. К ней прилегали немногочисленные грубые эластические волокна наружной оболочки. Просветы капилляров и венул были расширены, и содержали скопление масс эритроцитов, расположенных в виде «монетных столбиков».

На 6-и недельном сроке эксперимента слизистая оболочка преджелудка подвергнута разнообразным гемодинамическим, альтернативно-некротическим и отечно-воспалительным изменениям. Покровный эпителий значительно утолщен за счет дистрофического набухания поверхностных слоев его с появлением очагов ороговения. Базальные слои представлены гиперхромными клетками, которые местами имеют тенденцию к акантозу. В собственной соединительно-тканной основе увеличивается количество воспалительных клеток. Подэпителиальная мышечная прослойка разрыхлена и местами метахромазирована. Подслизистый слой расширен за счет отека, кровоизлияния и мукоидного и фибриноидного набухания. Необходимо отметить, что на этот срок опыта к гемодинамическим нарушениям присоединяется периваскулярное накопление тучных клеток, которые возможно участвуют в осуществлении дисциркуляторных изменений. Волокнистые структуры разрыхлены, набухания с очагами мукоидного и фибриноидного набухания, последние более выражены в периваскулярных зонах подслизистого слоя.

Таким образом, компенсаторно-приспособительная реакция тканевых компонентов стенки артерии и желудка крыс на гипо-гиперкинезию в условиях жаркого климата выражалась, прежде всего, утолщением внутренней эластической мембраны. В ней уменьшалось количество и изменялся характер складок. Толщина средней оболочки при сроке эксперимента 6 недель воздействия гипо-гиперкинезии статистически значимо изменилась. В её составе уменьшалось количество ГМК, развивался эластоз. Рельеф наружной эластической мембраны разглаживался. В наружной оболочке появлялись грубые

коллагеновые волокна, соединенные с наружной эластической мембраной. Развивалось застойное полнокровие в сосудах микроциркуляторного русла наружной оболочки. Увеличивалось содержание в стенке кислых ГАГ. На слизистой оболочке альтеративно-некротические, дисциркуляторные изменения с утолщением толщины слизистой оболочки и подслизистого слоя, отмечается уменьшение количества главных клеток, увеличение париетальных клеток.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Агеев В.А. Влияние двигательной активности на морфологию инфаркта миокарда в эксперимента (эксперим.исслед.). – Автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. мед. наук. – Новосибирск, 1982.
2. Зезеров А.Е., Иванова С.М., Ушаков А.С. Перекисное окисление липидов в тканях крыс при антиортостатической гипокинезии, действии физической нагрузки и иммобилизационного стресса // Косм.биология и авиакосм. Медицина. 1987. – Т.21, №60. – С.39-43.
3. Григорьев, Оганов В.С., Бакулин В., Поляков В.В., Воронин Л.И., Моргун В.В., Шнайдер, Мурашко Л.М., Новиков В.Е., Лебланк А., Шейклфорд Л. Клинико-физиологическая оценка изменений состояния костной ткани у космонавтов после длительных космических полетов. Авиакосм, и эколог.мед., 1998. – Т.32, №1. – С.21-25.
4. Акопян В.П. и др. Материалы рабочего совещания по междисциплинарной программе «Мозговое кровообращение». – Санкт-Петербург, 1995.
5. Баевский Р.М., Гончарова А.Г., Фунтова И.И., Черникова А.Г. Изменение вариабельности сердечного ритма и артериального давления в эксперименте со 120-суточной гипокинезией. В кн.: Гипокинезия. Медицинские и психологические проблемы. – М., 1997. – С.9-10.
6. Егоров А.Д. Механизмы снижения ортостатической устойчивости в условиях длительных космических полетов // Авиакосмическая и экологическая медицина. – 2001. – № 6. – С.3-12.
7. Жуманазаров Н.А., Шапамбаев Н.З., Сматава М.Е., Жакаев М.А. Морфологическая характеристика стенок артерий мышечного типа на фоне интоксикации фосфором // Актуальные проблемы клинической и теоретической медицины. – Туркiстан, 2000. – С.161-164.
8. Birge W.J., Roberts O. W. Toxicity of metals to chick embryos. – Bull. Environ. Contam. Toxicol., 1976. – V. 16. – № 3. – P. 319-324.
9. Tomaselli C.M., Frey M.A.V., Kenney R.A., Hoffler G.W. Effect of central redistribution of fluid volume on response to lower-body negative pressure. Aviat. Space Environ. Med., 1990. – V. 61, №1. – PP. 38-42.

*Тохжан Нарымбетова, Ибрагим Ишизов,
Раушан Жумабекова, Бибигуль Тастемирова
(Туркестан, Казахстан)*

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛИЯНИЯ ГИПО- И ГИПЕРКИНЕЗИИ НА СТРОЕНИЕ СТЕНКИ НЕКОТОРЫХ АРТЕРИЙ

В настоящее время среди экстремальных факторов окружающей среды, оказывающих влияние на организм, особенно выделяется ограничение двигательной активности. На сегодняшний день существует довольно обширная литература, посвященная изучению механизмов воздействия гипокинезии, а также разработка мер профилактики ее вредного воздействия на организм [1, 2]. Как известно, сердечно-сосудистая система обеспечивает движение крови по организму в интеграции с нервной системой. Многообразные

рецепторные приспособления сосудистой стенки направлены к факторам среды и воспринимают огромное количество раздражений [3, 4].

Остается мало изученным влияние гипокинезии и гиперкинезии на нервный аппарат кровеносных сосудов.

Во многих работах последних лет, посвященных иннервации сосудистой стенки, подчеркивается важность исходного морфо-функционального состояния нервных элементов кровеносных сосудов для формирования адекватных ответных реакций и изменения гомеостаза. Известно, что причин, ведущих к гипокинезии у современного человека много. Так, например, профессии в высокоавтоматизированных и механизированных отраслях производства, обучение в школе и в ВУЗе, привычка к комфортному образу жизни, длительный постельный режим при некоторых болезнях (травмы, параличи, инфаркты миокарда и т.д.). В связи со ставшими сегодня «обыденными» длительными космическими полетами, выделилась и космическая форма болезней движения [5, 6, 7].

На сегодняшний день известны многие аспекты отрицательного влияния гипокинезии на организм, следствием которого являются серьезные морфо-функциональные изменения. Прежде всего, выявлялись нарушения опорно-двигательного аппарата при ограничении двигательной активности [8, 9].

В связи с изложенным важное значение имеет изучение отрицательного воздействия гипокинезии на строение сердечно-сосудистой системы.

Материал и методы исследования. В работе были использованы белые беспородные крысы-самцы, с исходной массой 180-200 г, в количестве 110 шт. Экспериментальные животные находились в состоянии ограничения двигательной активности и без ограничения в течение определенного периода времени.

Для ограничения двигательной активности белые крысы на длительное время (3 и 6 недель) помещались в специальные клетки, размером (45x45x120 мм). Эксперименты проводились при постоянной температуре воздуха в помещении от +30 °С до +35 °С, что соответствует условиям жаркого климата. Материал для морфологических исследований брали через 3 и 6 недель после начала воздействия ограничения двигательной активности. Для изучения нормального строения стенки магистральных сосудов и слизистой желудка использовали 10 интактных крыс.

Забор материала у интактных крыс проводили параллельно контрольной группе, а также у животных экспериментальной группы после окончания каждого срока опытов. После окончания экспериментов для усыпления животных использовали пары эфира. После вскрытия брюшной полости обращали внимание на состояние кровенаполнения органов, оценивали состояние жировой клетчатки, наличие или отсутствие кровоизлияний в органах и тканях брюшной полости. Сосуды фиксировали в 10% растворе нейтрального формалина. Затем изготавливали парафиновые срезы толщиной 5-7 мкм, которых окрашивали гематоксилин-эозином, орсеином.

Результаты и их обсуждение. Через 3 недели воздействия гипокинезии и гиперкинезии наметилась тенденция к утолщению внутренней эластической мембраны стенки крупных артерий и слизистой оболочки желудка (различие с контролем не достоверно). Складчатый рельеф мембраны по сравнению с контролем изменен не был. В отдельных участках мембрана была набухшей. Эндотелиальные клетки внутренней оболочки плотно прилегали к внутренней эластической мембране. Их ядра на поперечном срезе артерий преимущественно были овальной формы, некоторые из них располагались в глубине, а другая часть - на вершине складок внутренней эластической мембраны.

Средняя оболочка содержала $4,48 \pm 0,52$ рядов гладкомышечных клеток (ГМК), их ядра широкого циркулярного слоя имели удлинённую форму. Между ними были видны тонкие полосы межклеточного вещества, в которых при окрашивании орсеином определялись многоскладчатые эластические волокна, некоторые из которых были несколько утолщены. Наблюдалось статистически достоверное уменьшение толщины средней оболочки в сравнении с контролем ($p < 0,05$).

Наружная эластическая мембрана на всем протяжении сохраняла складчатое строение, характерное для интактных животных. Сеть соединительнотканых волокон наружной оболочки была во всех срезах равномерной и тонкой.

При изучении слизистой оболочки желудка под малым увеличением ее железы были представлены разнообразными по длине и направлению тубулярными, ячеистыми структурами. Большинство из них доходило до апикальной части слизистой оболочки. В них за счет нарушения дифференцировки и развития различных функционирующих клеток отмечалась гиперплазия слизистых клеток. В отдельных из них определялось наличие клеток с гиперхромными ядрами. В отдельных случаях метаплазированные железы подвергались разнообразным структурным изменениям. В большинстве из них наблюдалась гипоплазия, которые сливались со стромальными клетками. Другие приобретали неправильную форму, в них много было бокаловидных клеток. Подслизистый слой был полностью замещен воспалительно-соединительной тканью.

Через 6 недель воздействия экстремальных факторов толщина внутренней эластической мембраны стенки бедренной артерии достоверно увеличивалась по сравнению с контролем. Некоторое ее увеличение по сравнению с предыдущим сроком воздействия экстремальных факторов статистически не было достоверным. На протяжении внутренней оболочки складки эластической мембраны были распределены неравномерно, местами образовывались углубления мешотчатой формы, а местами - узкие борозды. Вход в борозды в одних местах был закрыт сблизившимися складками мембраны. На дне углублений и борозд часто располагались ядра эндотелиальных клеток. Местами определялись участки без эндотелиоцитов.

Толщина средней оболочки вновь уменьшалась по сравнению с контролем и с данными через 3 недели гипокинезии. Эластические волокна средней оболочки местами были слегка растянуты, некоторые из них были утолщены. Количество рядов ГМК несколько уменьшилось, по сравнению с контролем и предыдущим сроком воздействия. Некоторые ядра ГМК располагались между складками волокон, поэтому они выглядели как бы сложенными вдвое. В средней оболочке определялось значительное увеличение количества эластических волокон, утолщение и огрубление некоторых их фрагментов. Местами эластические волокна были разглажены и атрофированы. По ходу средней оболочки определялись безъядерные зоны, свидетельствующие об отсутствии ГМК. Между гладкомышечными клетками в некоторых участках при окраске по Ван-Гизону были видны тонкие коллагеновые волокна. Содержание кислых гликозаминогликанов (ГАГ) было больше, чем в контроле, распределение их в стенке артерий было неравномерным. Наружная эластическая мембрана была складчатой, а в отдельных участках, была несколько уплотнена. К ней прилегали немногочисленные грубые эластические волокна наружной оболочки. Просветы капилляров и венул были расширены и содержали скопление масс эритроцитов, расположенных в виде монетных столбиков.

В 6-и недельном сроке эксперимента слизистая оболочка преджелудка была подвергнута разнообразным гемодинамическим, альтеративно-некротическим и отечно-воспалительным изменениям. Покровный эпителий был значительно утолщен за счет дистрофического набухания поверхностных слоев его с появлением очагов ороговения. Базальные слои были представлены гиперхромными клетками, которые местами имели тенденцию к акантозу. В собственной соединительнотканной основе увеличивалось количество клеток воспаления. Подэпителиальная мышечная прослойка была разрыхлена и местами метахроматизирована. Подслизистый слой был расширен за счет отека, кровоизлияния, мукоидного и фибриноидного набухания. Следует отметить, что на этот срок опыта к гемодинамическим нарушениям присоединялось и периваскулярное накопление тучных клеток, которые возможно участвовали в осуществлении дисциркуляторных изменений. Волокнистые структуры были разрыхлены, с очагами мукоидного и фибриноидного набухания. Последние были более выражены в периваскулярных зонах подслизистого слоя.

Таким образом, компенсаторно-приспособительная реакция тканевых компонентов стенки артерий и слизистой оболочки желудка подопытных крыс на гипо- и гиперкинезию в условиях жаркого климата выражалась, прежде всего, в утолщении внутренней эластической мембраны. В ней уменьшалось количество и изменялся характер складок. Толщина средней оболочки значительно изменялась при сроке эксперимента 6 недель воздействия гипо- и гиперкинезии. В её составе уменьшалось количество ГМК, развивался эластоз. Рельеф наружной эластической мембраны разглаживался. В наружной оболочке появлялись грубые коллагеновые волокна, соединенные с наружной эластической мембраной. Развивалось застойное полнокровие в сосудах микроциркуляторного русла наружной оболочки. Увеличивалось содержание кислых ГАГ в их стенке. В слизистой оболочке желудка отмечались альтеративно-некротические, дисциркуляторные изменения с утолщением толщины слизистой оболочки и подслизистого слоя, выявлено уменьшение количества главных и увеличение париетальных клеток.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Агеев В.А. Влияние двигательной активности на морфологию инфаркта миокарда в эксперимента (эксперим. исслед.). – Автореф. дисс. канд. мед. наук. – Новосибирск, 1982.
2. Зезеров А.Е., Иванова С.М., Ушаков А.С. Перекисное окисление липидов в тканях крыс при антиортостатической гипокинезии, действии физической нагрузки и иммобилизационного стресса // Косм. биология и авиакосм. медицина. – 1987. – Т.21, №60. – С.39-43.
3. Оганов В.С., Бакулин В., Поляков В.В., Воронин Л.И., Моргун В.В., Шнайдер, Мурашко Л.М., Новиков В.Е., Лебланк А., Шейклфорд Л. Клинико-физиологическая оценка изменений состояния костной ткани у космонавтов после длительных космических полетов // Авиакосм. и эколог. мед. – 1998. – Т.32, №1. – С.21-25.
4. Акоюн В.П. и др. Материалы рабочего совещания по междисциплинарной программе «Мозговое кровообращение». – Санкт-Петербург, 1995.
5. Баевский Р.М., Гончарова А.Г., Фунтова И.И., Черникова А.Г. Изменение variability сердечного ритма и артериального давления в эксперименте со 120-суточной гипокинезией. В кн.: Гипокинезия. Медицинские и психологические проблемы. – М., 1997. – С.9-10.
6. Егоров А.Д. Механизмы снижения ортостатической устойчивости в условиях длительных космических полетов // Авиакосмическая и экологическая медицина. – 2001. – № 6. – С.3-12.
7. Birge W.J., Roberts O. W. Toxicity of metals to chick embryos. – Bull. Environ. Contam. Toxicol. – 1976. – V. 16, № 3. – P. 319-324.
8. Tomaselli C.M., Frey M.A.V., Kenney R.A., Hoffler G.W. Effect of central redistribution of fluid volume on response to lower-body negative pressure. Aviat. Space Environ. Med. – 1990. – V. 61, № 1. – PP. 38-42.

*Гулом Сайфуллаев, Луиза Алимова
(Бухара, Узбекистан)*

ВЛИЯНИЕ ПРОНИКШИХ ИЗ АМУДАРЬИ ВИДОВ РЫБ НА ИХТИОФАУНУ ВОДОЕМОВ НИЗОВЬЕВ РЕКИ ЗАРАФШАН

В геологическом прошлом река Зарафшан была соединена с Амударьей и являлась одним из ее притоков, поэтому ихтиофауна бассейнов обеих рек имеет много общего. Это отмечали практически все исследователи, изучавшие ихтиофауну бассейна Зарафшана – Л.С.Берг [1, с. 9], А.Турдаков [2, с.167], Г.К.Камилов [3, с. 8].

Л.С.Берг [1, с.580] для бассейна Зарафшана установил 16 видов рыб, Ф.А.Турдаков [2, с.212] – 17 видов, М.А.Абдуллаев [5, с. 5] и Г.К.Камилов [3, с. 18] – 17 видов. Позже число видов возросло до 31 – Нуриев [4, с. 24]. Возрастание числа видов связано с антропогенным воздействием. Произошло существенное изменение состава. До ввода Аму-Бухарского канала в бассейне Зарафшана встречались представители 3 семейств, из которых доминировали представители семейства карповых. После ввода АБМК из бассейна Амударьи проникли 14 видов рыб. В настоящее время в бассейне Зарафшана встречаются 42 вида рыб, среди которых представители уже 8 семейств): осетровых (3 вида), карповых (27), вьюновых (5), сомовых (1), гамбузиевых (1), змееголовых (1), окуневых (2), бычковых (2). В составе ихтиофауны аборигенных видов 18, амударьинских аборигенных – 13, акклиматизированных – 4, случайно завезенных – 7 видов.

Увеличение видового состава ихтиофауны низовьев Зарафшана произошло за счет акклиматизационно-рыбоводных мероприятий и за счет проникновения видов из Амударьи. Объекты акклиматизации были вселены в водоемы среднего течения Зарафшана, откуда они распространились и в нижнем течении бассейна, например серебряный карась и растительные рыбы, интродуцированные в Каттакурганское водохранилище. В то же время виды, проникшие из Амударьи через систему АБМК: расселились только по водоемам нижнего течения бассейна Зарафшана. Их проникновению в верхние участки бассейна препятствовали гидротехнические сооружения – плотины.

Проникшие из Амударьи виды встречаются в различных водоемах нижнего течения Зарафшана неодинаково, что зависит от абиотических особенностей водоемов, в первую очередь – соленость воды и загрязнения. Ряд видов не смогли прижиться во всех водоемах. Так, амурский змееголов из-за солености воды не живет в оз. Денгизкуль.

Пополнение бассейна Зарафшана в нижнем течении рыбами Амударьи происходит ежегодно через АБМК. При этом обратного проникновения нет. Работающие насосные станции не позволяют мигрировать зарафшанским обитателям в Амударью. Только в самые многоводные годы из оз. Тузкан рыбы могут через Порсанкульский коллектор попасть в Амударью.

Есть еще один тип водоемов: на стыке нижнего течения Зарафшана среднего течения Амударьи образован ряд водоемов-накопителей (например оз. Агытма в Шафирканском районе Бухарской области). Сюда попадают рыбы из бассейна как Амударьи, так и Зарафшана. Попав туда рыбы там и остаются, так как выхода нет. В связи с этим, они не влияют на изменение состава видов рыб в исследованных нами водоемах.

Поступление амударьинской воды в Зарафшан в корне изменило не только режим водоемов, но и ихтиофауну бассейна Зарафшана. Новые пришельцы нашли здесь определенные условия для существования. Пришельцы приспособились и освоили определенные биотопы, вошли в состав биоценозов.

Изменился и состав экологических групп водоемов низовьев Зарафшана. В настоящее время ихтиофауна водоемов включает: 1 – реофилов – зарафшанский елец, лысач, аральский жерех, аральский усач, чехонь, амударьинский и гребенчатый голец; 2 – лимнофилы – плотва, восточная и полосатая быстрянки, самаркандская храмуля, туркестанский усач, восточный лещ, серебряный карась, пескарь, отсролучка, аральская шемая; 3 – промежуточная между реофилами и лимнофилами группа – белый и черный амур, белый и пестрый толстолобик.

Изменения состава ихтиофауны во многом повлияли на биоценозы водоемов, в том числе на пищевые отношения рыб. Этот вопрос имеет особое теоретическое и практическое значение. В первые годы жизни молодь всех рыб, включая хищных и мирных, в той или иной степени питаются зоопланктоном, в том числе и те виды, планктонное питание годовиков которых является вынужденным. Так для сеголетков пришельца судака конкурентами в питании мизидами и креветками являются жерех и сазан. У сеголетков судака длиной 1.5-2.5 см в питании 90% потребностей покрывается за счет ювенальных форм веслоногих, ветвистоусых рачков и коловраток. В этом плане у них много видов-конкурентов. Таким

образом возникает вопрос: может ли кормовая база озер и водохранилищ, как с качественной так и с количественной стороны обеспечить полностью ценным питанием всех мирных и хищных рыб биоценоза.

Анализ наших результатов по кормовой базе и питанию исследованных видов дает основание полагать, что донного корма для молоди хищных и мирных рыб более или менее достаточно в водоемах низовьев Зарафшана. Об этом свидетельствует поздний переход судака на хищничество, например. Действительно, поздний переход на хищничество молодь судака можно объяснить достаточно высокой обеспеченностью зоопланктоном, зообентосом, мизидами. Ряд специалистов Фортунатова [6, с. 453]; Попова [7, с.110] отмечают такую же особенность и в других водоемах.

Следует указать о конкуренции в пищевых отношениях в связи с проникновением ряда мирных видов рыб в низовья Зарафшана. В водоемах, богатых растительностью, благоприятные условия для питания нашли белый амур, белый и пестрый толстолобики. Они образовали короткую пищевую цепь: фитопланктон - белый толстолобик, макрофит – белый амур. Однако, белый толстолобик стал конкурентом для ряда местных видов, молодь которых на ранних этапах питается фитопланктоном. Что касается белого амура, то он в какой-то мере конкурирует с сазаном и туркестанским усачом.

Если учесть, что и при наличии достаточного количества мирных пришельцев последние как и местные виды имеют сравнительно высокую упитанность, быстрый рост и высокую плодовитость, то можно считать условия питания рыб в водоемах низовьев Зарафшана удовлетворительными и достаточными.

Определенную озабоченность представляло проникновения хищников в низовья Зарафшана: во первых – конкуренция с местным хищником – сомом, во вторых – влияние на рыбопродуктивность водоемов, так как хищники могли выедать промысловых рыб.

Проникшие в бассейн Зарафшана судак и змееголов вытеснили случайно завезенного ранее балхашского окуня. Основными объектами их, как показали наши исследования, мелкие непромысловые виды рыб, которые отличаются многочисленностью и доступностью. Промысловые виды рыб имеют в питании второстепенное значение. Анализ трофических связей хищных рыб показал, что в низовьях Зарафшана есть высокое пищевое сходство судака, жереха, змееголова. Отмечено и взаимное уничтожение хищниками друг друга на ранних этапах онтогенеза. Всем видам здесь свойственен и канибализм, который усиливается при недостатке пищи. На этом основании можно оценить возможности хищников в борьбе за существование. Отметим, что канибализм усиливается при недостатке пищи и может доходить до полного перехода вида на самообеспечение. Однако, это наблюдается только тогда, когда в водоеме обитает один хищный вид, хотя и имеются мирные виды. При видовом разнообразии хищных видов канибализм низок. Это свидетельствует о том, что кормовые ресурсы (т.е. мирные рыбы) быстрее уничтожаются одним хищником, чем их комплексом.

Жерех наиболее интенсивно потребляет сорные виды рыб при длине тела 20-35 см. У более крупных жерехов в пище часто встречается сазан, лещ, но и в этом случае роль непромысловых мелких рыб не снижается. Вместе с мелкими рыбами жерех потребляет и мизид, креветок, личинок хирономид, стрекоз.

Судак предпочитает жертву длиной 5-6 см. Судак длиной 30-40 см питается рыбой 2-12 см. Причем этих размеров бывают такие рыбы как быстрянки, остролучки и др. Сазан в пище судака встречается длиной 3,7-10-12 см. Жертвы 20-25 см у судака редки. Таким образом судак использует в основном мелкую прогонистую рыбу.

Все отмеченное свидетельствует о конкуренции между хищниками- пришельцами, у которых дифференциации в питании пока еще не произошло. В то же время конкуренция практически идет из-за мелких непромысловых рыб. Быстрый рост и хорошие биологические показатели воспроизводства, упитанности, жирности свидетельствуют, что продукционные показатели экосистем водоемов низовьев Зарафшана позволяют выдержать формирующийся новый состав ихтиофауны, включая пришельцев.

Таким образом, в результате проникновения ряда видов рыб из бассейна Амударьи в бассейн Зарафшана произошли следующие изменения:

увеличилось количество промысловых рыб за счет проникновения белого амура, чехони, белого и пестрого толстолобиков и др.; ряд редких видов расширили свой ареал – шип, лысач; увеличился состав ихтиофауны басс. Зарафшана, в том числе за счет хищных исследованных нами видов рыб.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Берг Л.С. Заметки о рыбах нижнего течения Зарафшана. – Межегодник Зоол. – 1929. – Т. 30, Вып.2
2. Турдаков Ф.А. Ихтиофауна среднего течения Зарафшана и горных саев. Тр. УзГУ, 1936. – Т. 7.
3. Камиллов Г.К. Рыбы водохранилищ бассейна р. Зарафшан. – Ташкент: ФАН, 1967.
4. Нуриев Н.Х. Акклиматизированные рыбы водоемов бассейна реки Зарафшан. – Ташкент: ФАН, 1985.
5. Абдуллаев М.А. Промысловые рыбы водоемов низовьев р. Зарафшан. – Ташкент: ФАН, 1989.
6. Фортунатова К.Р. Некоторые данные по биологии питания хищных рыб в дельте р. Волги // Зоол. журн. – 1949. – Т. 28, Вып. 5.
7. Попова О.А. Питание и пищевые взаимоотношения судака, окуня, ерша в водоемах различных широт. – В кн.: Изменчивость рыб пресноводных экосистем. – М., 1979.

*Маишхура Сафарова, Фируза Хамитова
(Бухара, Узбекистан)*

НЕПОСРЕДСТВЕННОЕ ВЛИЯНИЕ ЗАБОЛЕВАНИЙ ЧЕЛЮСТНО-ЛИЦЕВОЙ ОБЛАСТИ И ЗУБОВ НА ПСИХИКУ И ВНУТРЕННИЕ ОРГАНЫ

Стоматология как область современной медицины сложилась в результате объединения клинических дисциплин, изучающих болезни зубов и слизистой оболочки полости рта, языка и челюстей, поражения костей лицевого скелета и окружающих их тканей, а также болезни ряда других отделов лица и верхнего отдела шеи. Такая многогранность стоматологии обусловлена анатомо-физиологическим единством органов челюстно-лицевой области, близостью клинико-диагностических методов и особенностями лечебных воздействий.

Благодаря постоянной заботе нашего государства, узбекская медицинская наука достигает все больших вершин в своем развитии. 2014 году по приказу президента республики Узбекистан И.А. Каримова создан Ташкентский Государственный Стоматологический Институт и в областях филиалы. Много успехов сегодня и в хирургической стоматологии. Мы хирурги-стоматологи должны сделать лицо человека красивым, восстановить его жизненно важные функции в случаях травм и перенесенных заболеваний. Лицо, если можно так сказать, представляет личность человека и тонко выражает его индивидуальность. Почти у каждого из нас по выражению лица можно определить настроение. На лице, как в зеркале, отражаются переживания человека. Для пытливого врача выражение лица человека говорит о многом. И действительно, лицо умеет говорить языком чувств и мимики. Кстати, по латыни лицо называется *facies*, это слово происходит от глагола *fare* – говорить.

Опытный врач уже при первом осмотре умеет оценить выражение лица обратившегося к нему больного, может судить о тех процессах, которые происходят в его организме. Если лицо не бесстрастное, не скучное, а выражает искренние чувства и

благородные мысли, благоприятное отношение человека к окружающим, оно выполняет свою функцию – функцию олицетворения прекрасного.

Но лицо – не только зеркало нашего настроения. В области лица расположены воспринимающие отделы четырех анализаторов: органы зрения – глаза, слуха – наружное ухо, вкуса – слизистая оболочка полости рта и язык. Здесь же находятся начальные отделы органов пищеварения и дыхания.

Лицо каждого человека имеет строго индивидуальные черты. Эта индивидуальность определяется многими факторами и в частности, размерами челюстей, высотой и шириной лба, величиной и формой носа, характером мимической мускулатуры.

В ортопедии принято делить лицо на три части: верхнюю, среднюю и нижнюю. Согласно этому делению верхняя треть заключена между границей волосистой части на лбу и линией бровей; средняя – между линией, соединяющей брови и проходящей через крылья носа; нижняя треть лица простирается от крыльев носа до нижней точки подбородка.

Размеры верхней трети лица с годами увеличиваются в связи с изменением границы волосистой части лба. Величина средней трети почти не меняется. Высота нижней трети зависит от тонуса мышц, окружающих ротовую щель, но больше всего от состояния прикуса. При потере зубов высота нижней трети лица уменьшается, западают губы, подбородочная и носо-губные складки углубляются, человек при этом выглядит старше своего возраста.

Следовательно, человек, с раннего детства приученный следить за своими зубами, своевременно обращающийся к зубному врачу и при необходимости к протезисту, не только предохраняет себя от многих болезней, связанных с нарушением функции жевания, но и замедляет наступление признаков старости на своем лице.

Полость рта принимает участие в формировании звуков. На ее поверхности имеются точки, прикосновение языка к которым обеспечивает четкость произношения звуков. Полость рта служит вместе с тем резонатором. Так, например, у больных с врожденными незаращениями твердого неба или прободением его при ранении речь становится невнятной и гнусавой.

Жевательные мышцы принимают участие в акте приема обработки пищи в полости рта. Благодаря их сокращениям нижняя челюсть перемещается в разных направлениях. Мимические мышцы лица выполняют особую роль. Они служат человеку средством общения с другими людьми. Мимика, игра мышц лица, придает живость словам, повышает выразительность речи, заполняет паузы в разговоре, а иногда служит средством немого разговора.

В области лба располагается тонкая лобная мышца, которая при сокращении тянет вперед сухожильный шлем, покрывающий свод черепа, и поднимает брови, образуя на коже лба ряд поперечных складок. Небольшой участок этой мышцы при сокращении образует характерные складки между бровями и носит название мышцы гордецов. Большинство мимических мышц расположено вокруг естественных отверстий: рта, носа, глаза и уха, участвуя в их расширении или замыкании. Существует закономерность, выражающаяся в том, что при травмах челюстно-лицевой области человека между степенью нарушения формы того или иного органа лица и степенью нарушения его функции нет прямой зависимости. Например при грубых деформациях челюсти функция жевания может сохраниться на уровне, способном удовлетворить потребности организма. Иногда же незначительные нарушения формы сопровождаются резко выраженными функциональными нарушениями.

Другая закономерность выражается в том, что на один и тот же дефект лица разные люди реагируют по-разному. И хирургам нельзя не учитывать этого.

Любые травматические повреждения мягких тканей лица и костей лицевого скелета, так же как и возможность образования послеоперационных дефектов при хирургическом лечении глубоко волнует больного не только с точки зрения характера заболевания, но и последствий лечебных вмешательств. Боязнь обезображивания резко травмирует психику больного, иногда вызывает подавленность, безразличие к своей судьбе, угнетенность. Таким

образом, чаще всего реконструктивные операции в целях восстановления функций и пластические операции для восстановления формы того или иного органа на лице объединяются в едином процессе хирургического и ортопедического лечения.

Полость рта рассматривают как среду обитания, а ее микрофлору как открытую саморегулирующуюся систему с многообразием особей и популяций, взаимодействующих между собой. Ее функционирование изменяется под воздействием различных дестабилизирующих факторов, в том числе и эндогенных. В процессе функционирования зуб как орган подвергается постоянным механическим, и антигенным воздействиям, связанным с пережевыванием пищи, присутствием в полости рта большого количества патогенных и непатогенных микроорганизмов. Это способствует возникновению угрозы травмирования слизистой оболочки и попаданию чужеродного белка через зубодесневой желобок в подлежащие ткани. Вторым путем проникновения инфекции-кариозные полости зубов, где происходит ее активация, при осложнениях кариеса, что создает условия для распространения инфекции через корневой канал в периодонт и ткани зубной альвеолы. Другими словами, развиваются изменения в зубочелюстном сегменте.

По мнению Е.В.Боровского[1, с. 7] высокая распространенность кариеса зубов и его осложнений и заболеваний пародонта приводит не только к преждевременной потере зубов, но и развитию патологических состояний органов желудочно-кишечного тракта. С другой стороны заболевания органов и систем организма часто проявляются в полости рта и отрицательно влияют на течение имеющихся поражений: кариеса, заболеваний пародонта, слизистой оболочки рта. Например, ранняя диагностика лейкоза зависит от внимательного, квалифицированного, своевременного и полного комплексного стоматологического обследования. Мы обосновано считаем что лейкоз, как правило сопровождается нарушением системы иммунитета в первую очередь в ротовой полости. У больных лейкозами в основном отмечается снижение в ротовой жидкости уровня лизоцима и всех классов иммуноглобулинов, и в первую очередь секретного иммуноглобулина А.

По литературным данным при оказании ортопедической стоматологической помощи больным, страдающим общесоматическими заболеваниями, особенно крови и кроветворных органов, часто не учитывается состояние органов протезного ложа, что приводит к возникновению целого ряда нежелательных явлений, в частности, уменьшению сроков пользования зубными протезами, увеличению. Частоты протезных заболеваний, ускорению атрофических процессов органов полости рта, удлинению сроков адаптации к зубным протезам, в некоторых случаях отказу пользования ими. Тяжесть проявления патологии органов полости рта и ее прогрессирующее течение у больных с заболеваниями внутренних органов, по-видимому, обусловлены нарушением микроциркуляции крови и обмена веществ, возникающим вследствие хронической патологии внутренних органов.

Прогнатия, которая относится к числу самых распространенных и тяжелых зубочелюстных аномалий, проявляется значительными морфологическими и функциональными отклонениями, требующими сложного, упорного и длительного ортодонтического лечения. По данным литературы Е.В. Малыгина [1, с. 36] и В.М. Безрукова [2, с. 253] среди детей в возрасте от 3 до 4 лет частота прогнатии варьирует от 12,4 до 65% случаев, часто она осложняется глубоким прикусом. В возникновении прогнатии («про»-вперед, «гнатион»-верхняя челюсть) большая роль отводится нарушению минерального обмена, наследственности, вредным привычкам, патологии полости носа и носоглотки, нарушению биоморфологических процессов развития прикуса и преждевременному удалению молочных зубов. Все эти этиологические факторы не являются специфическими для одной прогнатии, а могут стать причиной и других аномалий прикуса.

Таким образом, можно сделать вывод, что патологические изменения, возникающие в полости рта, являются сигналом патологий верхних дыхательных путей, внутренних органов, и наоборот, многие заболевания внутренних органов в первую очередь отражаются на слизистой полости рта, возникновению лимфаденита региональных лимфоузлов. Поэтому можно без сомнений сказать, что полость рта – это открытая саморегулирующаяся система,

требующая внимательного обследования, квалифицированного и полного комплексного стоматологического обследования, что в свою очередь приведет к современной диагностике многих серьезных заболеваний организма.

Лечение повреждений ткани лица и слизистой оболочки полости рта даже при применении самых совершенных методов хирургии иногда влечет за собой образование пятен, соединительнотканых, келоидных, внутритканых и других рубцов. Если не принять специальных мер хирургического и терапевтического воздействия в процессе лечения, то такие пятна и рубцы будут обезображивать лицо пострадавшего.

В наш век специализации и эта отрасль медицины требует от лечащего врача постоянного усовершенствования, повышения мастерства и изучения опыта других специалистов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. – М., 2009.
2. Малыгин Ю.А. Особенности формирования дистального прикуса: Уч. пособие. – М., 1976.
3. Безруков В.М. Руководство по хирургической стоматологии и челюстно-лицевой хирургии. – М., 2000.

*Жибек Сембаева
(Семей, Казахстан)*

ӘЙЕЛДІҢ ЖҮКТІЛІК ЖӘНЕ БОСАНУ КЕЗІНДЕГІ КҮТІМІ

Дүние деген қызық қой, кейбір жан ұлды бола алмай жатса, кейбіреуі қызды бола алмай жатады. Анасы: «Қасымда өзіме қолқанат болар бір қызым болса..» десе, ал әкесі: «Ұрпақ жалғастыратын ұлым болса..» - дейді.

Жүкті әйелді тәрбиелеу Халқымыз іштегі баланың дені сау туып, жақсы азамат болып өсуі үшін жүкті әйелді тәрбиелеуге айрықша көңіл бөлген. Бұл жөнін де жазушы Зейнеп Ахметова былай деп жазады: «Мысалы, «Қарағым, биік тауға қара-көңілің өседі, көңілің өссе немеремнің өресі биік болады, жазық далаға қара – жан сарайың кеңиді, сонда немерем кең пейілді болады, жайқалған шөпке, жай-наған гүлге қара – сәбиің шырайлы болады, бұлақтың көзін аш – бала қайырым-ды болады», – деген секілді ұлағатты тәлімін беріп, аналарымыз жас келіншектің таным-талғамын ұштап... баулыған». Жүктілік кезінде әйелдің барлық дене ағзаларында үлкен өзгерістер болады. Ағза жатырдағы ұрықтың өсіп-жетілуіне байланысты жаңа жағдайға бейімделеді. Барлық ағзалар қалыпты жағдайда болады, бірақ жүктілікке дейінгі жағдаймен салыстырғанда артық ауыртпалықпен жұмыс жасайды. Дұрыс тамақтанып, демалыс тәртібін дұрыс сақтап, зиянды әдеттерден (темекі шегу, спиртті ішімдіктер ішу) аулақ болған жағдайда жүкті әйел ағзалары қалыпты жағдайда жұмыс жасай алады.

Жүктілік – өзінді патшайымша сезінетін әйел ғұмырдың ең тамаша шағы.

Жүктілік (лат. *graviditas*) – физиологиялық құбылыс; ұрықтанған жұмыртқа жасушасының жатыр қуысында дамуы. Жүктілік ұрықтанудан басталады. Ұрықтанғаннан кейін зиготаның бөлшектенуі, яғни бластомерлер (жұмыртқа жасушасы бөлінген кезде түзілетін жасуша бөлшектері) пайда болады. Соның нәтижесінде бір жасушалы ұрықтан көп жасушалы ұрық – морула түзіледі. Бөлшектену кезінде ұрық жатыр түтігінен жатыр қуысына қарай жылжиды. Бұл процесс 4–5 күнге созылады. Бұдан кейін ұрық морула сатысында жатырға түсіп, бластоцистаға (іші сұйыққа толы қуыс) айналады. Адам ұрығының қағанак (амнион), бүр (хорион) қабықтары болады. Бүр жатыр денесіне еніп, жатыр жасушаларымен қосылуының нәтижесінде бала жолдасы пайда болады. Бала жолдасы ұрықты ана организмімен байланыстырады. Қағанак ішінде ұрықты қоршап жатқан қағанак сұйығы бар.

Қағанақ сұйығы ұрықты түрлі зақымданудан сақтайды. Сондай-ақ, ұрық өзінің өсіп дамуына қажетті минералды заттарды осы сұйықтан алады. 7-тәулікте ұрық жатырдың шырышты қабығына енеді.

Әлемдегі ең сұлу әйел – жүкті әйел. Жанарында – бақыт, жүрегінде – махаббат, ал ішінде – жаңа өмір...

Сонымен, дәрігерлер жүктілікті үш тоқсанға бөліп қарастырады:

- Мұны жүктілік мезгілінің бастапқы 13 аптасы – алғашқы кезең;
- 4-26 апталар – орта кезең;
- 27 аптадан босанғанға дейін – соңғы кезең.

Бірінші тоқсанда (16 аптаға дейін) - мамандардың айтуынша, бұл кезеңде іштегі нәрестенің көрер жарығының бар-жоғы шешіледі екен. Нақтырақ айтсақ, ол 6 аптаға дейін эмбрион. Жүктіліктің осынау алғашқы сатысында денсаулыққа, түрлі жағдайларға байланысты түсік тастау қаупі бар. Іштегі ұрық тек 7-8 аптада ғана жетіліп, адам кейпіне келеді де, осы уақытта жиырыла бастайды. Ал 13 аптада 30 грамдай ғана болатын шарананың басы, қолы, аяғы, саусақтары мен ішкі мүшелері, тіпті тіс төмпешіктері де болады, 12-14 аптаға қарағанда саусағын сорып, кіндігімен ойнап, айнала алатын көрінеді. Мінеки, осы кезде іштегі шарананың жынысы да білінеді. Бұл кезде жүкті әйелдің жылы киініп, ауыр заттарды көтермей, ашу-ызаға берілмей, күтінгені жөн. Кең киімдерді кию де осы кезеңде басталады.

Екінші тоқсанда (16-28 апта) – осы уақытта баланың кейбір мүшелері жұмыс істей бастайтындықтан, ол әйелге салмақ түсіреді. Дәрігерлердің ескертуі бойынша, жүкті әйелге қауіпті кезең – 28 апта. Бұл кезеңде бала тез өсіп, 16 аптада дәм сезу қабілеті қалыптасып, шарана жанындағы судың (околоплодная вода) дәмін де сезетін болып шықты. Егерде шешесі қышқыл тағам, ащы жеміс-жидек жесе, мұрынын тыжырайтып, тәтті жесе жайланып, қуанатын көрінеді. Іште бала біткенін анасы көбінесе 4-5 айдан соң сезеді екен. Орта кезең ана мен балаға жайлы. Бұл мезгілде 1000 грамға дейін салмақ тартатын нәрестенің кірпік, қас, тырнағы да өседі, тыныс алу, жыныстық мүшесі дами бастайды.

Үшінші тоқсанда іштегі баланың салмағы артады, қозғалысы жиілейді. Шешесі қатты қапаланса, жүйкесі тозса нәрестенің қозғалысы сирейді. Магниттік тербеліс арқылы анасының көңіл-күйі сәбиіне беріліп отырады. Олай болса, бұл кезде аналар көп шаршамауға, қайғы-мұңға берілмеуге, қиналмауға тиіс. Мамандардың болжамынша, іштегі нәресте 7,5 айлығында ата-анасының дауысын ажырата алады, өлең мен әуенді есте сақтайтындай жағдайда болады. Нәресте жарыққа шығуына екі аптадай уақыт қалғанда туылар кезгі жатысына түседі, анасының жамбас сүйегіне тіреліңкіреп тұрады. Жүктілік кезіндегі салт-дәстүр Құрсақ шашу Жас келін екіқабат болғанында оны жеңгелері, абысын-ажындары біліп, қуанышты хабарды ата-енесіне білдіреді, осы кезде олар арнайы түрде құрсақ тойын жасайды. Оны кей жерлерде «құрсақ шашу» деп те атайды. Тойға жиналған әйелдер шашу шашып, дастарханды түрлі тәтті тағамдарға толтырып, жүкті әйелге жақсы тілектер, ақыл-кеңестер айтады.

Жүкті болған кезде жеке бас гигиенасын сақтаудың да үлкен маңызы бар. Күнделікті душ немесе ванна өте пайдалы, өйткені ол жүкті әйелге бәсеңсуге және денесін әсіресе жыныс органдарын тазалықта ұстауға, мүмкіндік береді. Өте ыстық ваннаға түсуге болмайды, сондай-ақ бұл кезеңде ыстық моншаға барудан бас тартқан дұрыс. Жүкті әйелдің киімі мен аяқ киімі қолайлы және денесін, әсіресе құрсақ көлемін қыспауы қажет. Бұл кезеңде емшек тартқышқа (бюсгальтерге) үлкен мән беріледі. Жайшылықта жүкті кезде әйелдердің кеудесі өседі, сондықтан емшек тартқыш емшектің көлеміне сай болуы керек. Жүктіліктің соңғы айларында жатырдың дұрыс жағдайын сақтау және құрсақтың алдыңғы қабатының қатты созылуының алдын алу үшін бандажды пайдалану ұсынылады. Бандажды дұрыс пайдалану туралы кеңесті дәрігерден алуға болады.

Алғашқы 4-5 айда арнайы киімге қажеттілік болмағанмен, 5 айдан кейін киім тарыла бастайды. Жүкті әйелдің өзін жақсы сезінуі үшін арнайы, әдемі, жарасымды киім киюі керек. Жүкті әйелдің киімі белі жоғары әрі кең тігілген, кеудесі қыспайтын, қозғалысқа ыңғайлы

болуы дұрыс. Матасы мақта, бөз секілді табиғи өнімдерден, яғни мүмкіндігінше, синтетикалық бұйымдарды қолданбаған жөн. Жүктіліктің қалыпты жағдайында барлық дәрігерлер жыныстық қатынастарға рұқсат береді. Бірақ, жүктілік мерзімі ұзарғанда іштің үлкендігі кейбір қолайсыздықтар туғызуы мүмкін. Бұл жөнінде дәрігермен кеңескен дұрыс. Жүктілік кезінде шамадан тыс шаршап-шалдықудың үлкен маңызы бар, ауыр салмақты көтеруге және алып жүруге, дененің сілкінуіне байланысты жұмысты атқаруға болмайды.

Тәжірибелік байқаулардың нәтижесінс жүгінсек, дене шынықтырумен және спортпен шұғылданған әйелдердің босануы жеңіл әрі ешбір қауіпсіз өтетін көрінеді. Дене шынықтырудың арқасында жүкті әйелдердің тыныс алу, жүрек-қан тамыр және жүйке жүйелерінің жұмысы жақсарып, жыныс және ішкі ағзаларының бұлшық еттері шынығып, босану кезінде еріксіз созылуына, белгілі бір уақыттан соң қайта қалпына келуіне мүмкіндік туады. Әртүрлі дене шынықтыру жаттығулары қынаптың және омыртқаның төменгі бөлігіндегі бұлшық еттерді шынықтырады, жүктілік кезінде іш қатуға, етеккір кезіндегі ауырсынуға, жатыр бездерінің қабынуына жол бермейді. Шыныққан әйелдерде босану кезінде қынаптың жыртылуы, тағы басқа асқинулар сирек. Сондықтан жүктілікке дейін де, жүктілік кезінде де, босанғаннан кейін де дене шынықтырумен айналысқан жөн.

Босануға жан-жақты және психологиялық жағынан дайындалу керек. Босануға дайындау курстары барлық отбасыларына қажет. Тұңғыш бала күтіп жүргендерге ғана қатысты емес. Екінші және келесі бала туу алдында да ата-аналар аз уайымдамайды. Кейбір туысқандар әйелдің хал-жайын әдеттегідей, көп назар аударуды қажетсіз деп қабылдайды, кейде жүктілікке, әсіресе үшінші, төртінші бала болса қарсы болады.

Жүкті әйел мезгілімен жатып, күніне 8–9 сағат ұйықтап, витамині мол, көкөніс, жеміс-жидек, т.б. тағамдарды ішу қажет. Сондай-ақ гигиена талаптарын дұрыс орындап, денесін қыспайтын киім киіп, тазалық сақтауы, дәрігер белгілеген гимнастикалық жаттығуларды үзбей орындауы қажет. Денешынықтырумен шұғылданған әйел тез әрі жеңіл босанады. Жүктіліктің ұзақтығы – 280 күн (40 апта). Жүкті әйелге дұрыс тамақтану, сусын ішу, көп серуендеу, салауатты өмір салтын ұстау өте пайдалы. Бақытты ана болу үшін әйелге тәнінің дайындығынан басқа, психологиялық көңіл керек. Бұл кезде жүкті әйелге үй ішінің қарым-қатынасы өте маңызды, бәрінен бұрын жұбайы мен үлкен балаларының дұрыс көңілі. Қаншалықты адамдардың қатынасы сыпайы және жылы болса, соншалықты жүкті әйел өзін қолайлы сезінеді, жатыр да босансып, қанмен жақсы қамсызданады, сондықтан іштегі нәресте жақсы дамиды.

Босануға не алу керек?

Алмастыру картасы

Жеке куәлігі

Киім-кешек:

Халат

Шұлық

Екінші аяқ-киім

Бірреттік іш киім

Жеке гигиенға арналған құралдар

Нәрестеге арналған заттар:

Шұлық -2 дана

Кеудеше - 2 дана

Бас киім - 2 дана

Памперстер

Жүкті әйелдер перзентханада босанып, үйге шыққан соң әйелдер консультациясының, акушер-гинекологтің бақылауында болуы қажет.

Жүкті әйелдің жарқын жүзі ешқандай да да асыл тастың бағалы көзінен кем емес.

Тек бала ғана өз анасының махаббатын сезіне алады. Өйткені сол ғана іште жатып анасының жүрегін өз көзімен көрген...

Сонымен, нағыз отбасылық өмір шаңырағыңызға жас сәби қосылғанда да ғана қыз-қыз қайнайды екен, өйткені қазіргі уақытта Жандәулет деген ұлымыз бар, ол атасы мен апасының немересі болса, ата-әжесінің шөбересі болып отыр.

Қорыта келе айтарымыз, әйелдің жүктілік және босану кезіндегі күтімі туралы жоғарыда айтылғандардың барлығы, тәжірбиелі дәрігерлердің психологиялық кеңестері жайлы алған білімім мен ақылдарын, өзімнің жеке басымнан өткізгенен кейін, оны сезу, түсіну, көру арқылы келешек ұрпақ күтіп отырған ата-аналарға пайдасы тиер деген үміттемін.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шаңырақ: Үй-тұрмыстық энциклопедиясы. Алматы : Қаз. Сов. энцикл. Бас ред., 1990.
2. Савельева Г.М. Гинекология: Учебник. – 2012.
3. Гинекология / Под ред. Г.М. Савельевой, Г.Т. Сухих, И.Б. Манухина. – Учебник, 2013.
4. Дзигуа М.В. Медицинская помощь женщине с гинекологическими заболеваниями в различные периоды жизни: Учебник. – 2012.

СЕКЦИЯ: ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

*Шолпан Алимова
(Павлодар, Казахстан)*

ЦВЕТОВЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ ЛАНДШАФТА В ТОПОНИМАХ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Ландшафт – природный географический комплекс, в котором все основные компоненты (верхние горизонты литосферы, рельеф, климат, воды, почвы, биота) находятся в сложном взаимодействии, образуя однородную по условиям развития единую систему [1, с. 177]. Под природным ландшафтом, понимается природный географический комплекс, однородный участок земной поверхности, имеющий одинаковый геологический фундамент, один тип рельефа, одинаковый климат, определенную общность почвенного и растительного покрова с характерным животным миром. Природными компонентами ландшафта являются – воздух, почва, вода, растительность, животные, материнские горные породы и человек [2, с. 8].

Географические названия, или топонимы, отражают разнообразие ландшафтов равнинных и горных территорий Павлодарской области.

Многие топонимы, описывающие ландшафт местности содержат цветные прилагательные. Географическое цветовое кодирование является универсальным феноменом. Различные цвета представляются в структуре топонимов всех народов, в том числе и казахского. Часто цветообозначения использовались в процессе номинации географического объекта. Цветовая гамма в названиях гор, рек, озер, урочищ, холмов выступают своего рода языковой картиной мира.

Топонимы Павлодарской области в цветовом обозначении:

Ак (белый):

- *Акбалшык* – соленое озеро в Павлодарском районе. Название связано с белым цветом глины и почвы на берегу озера.

- *Акбель* – горы в Баянаульском районе. Название состоит из слов «ак (белый)» и «бел (широкий перевал в горах)».

- *Акбидайык* – ущелье в Баянаульском районе. Название указывает, что в ущелье растет белый пырей.

- *Акбиик* – гора в Баянаульском районе. Можно интерпретировать название как «белая высокая гора».

- *Акбота* – соленое озеро в Майском районе. Название переводится как «белый верблюжонок».

- *Акирек* – горы в Баянаульском районе. Название означает «горбатые белые вершины».

- *Акколь* – соленое озеро с таким названием находится в Баянаульском, Майском, Аксуском городском административном округе, Щербактинском, Лебяжинском и Успенском районах, и означает «белое озеро».

- *Аккошкар* – соленое озеро в Павлодарском районе. Означает «белый баран».

- *Аккудык* – урочища в Баянаульском и Майском районах. Название связано с расположением колодца на белеющей земле.

- *Аккум* – урочище в Майском районе. Означает «белые сыпучие пески».

- *Акоба* – возвышенность в Баянаульском районе, что означает «белый курган».

- *Акозек* – река в Баянаульском районе и означает «белая река».

- *Аксор* – горько-соленое озеро в Баянаульском районе. Название состоит из слов «ак» и «сор», и переводится как «белый солончак».

- *Аксу* – река в Баянаульском районе. Название означает «чистая вода, текущая с вершины горы».

- *Аксуат* – река в Иртышском районе. «Суэт» от древнетюркского слова «вода».

- *Актакыр* – урочище в Майском районе. Название означает, что нет ни гор, ни камней, ни деревьев.

- *Актас* – горы в Баянаульском и Майском районах. Название связано с белым цветом камней.

- *Актасты* – гора в Баянаульском районе. Название связано с тем, что скалы на склоне горы издали белеют на солнце. Переводится название как «белокаменный».

- *Актау* – горы в Баянаульском и Майском районах. Название связано с белым цветом горных пород, дословно «белая гора».

- *Актобе* – холмы в Актогайском, Баянаульском и Майском районах. Название означает «белеющая сопка, хребет, имеющий белые камни или кварциты».

- *Актогай* – урочище в Лебяжинском районе. Название означает «березовая роща».

- *Актомар* – соленое озеро в Майском районе. Название озеро получило из-за бугристых глинистых берегов с редкой растительностью. Берега белеют из-за выступающей на поверхности почвы соли.

- *Актопырак* – гора в Баянаульском районе. Название связано с белеющей почвой у подножья горы.

- *Актубек* – озеро в Аксуском городском административном округе. Название означает «белая возвышенность».

- *Акиешек* – урочище в Баянаульском районе. Урочище, где растет ромашка лекарственная.

- *Акиокы* – горы в Баянаульском и Майском районах. Свое название горы получили из-за белеющих вершин.

- *Белая* – река. Левый рукав среднего течения р. Иртыш. Протекает по территории Майского и Лебяжинского районов. Названо из-за белеющих издали берегов.

- *Белое* – горько-соленое озеро в Павлодарском районе.

Широко распространены названия с белым цветом, например, река *Аксу* (букв. «белая, чистая вода») часто имеют нецветовое значение. Вода в реке может быть мутной, но указывает, что это река, истоки которой лежат в горах.

Ала (пестрый):

- *Алабас* – горы в Баянаульском районе. Название указывает на форму гор в виде головы.

- *Алабие* – урочище в Актогайском районе. Переводится как «пегая кобылица».

- *Алаколь* – озеро с таким названием находится в нескольких районах: Актогайском, Железинском, Баянаульском и Успенском. Название связано с изменчивой поверхностью воды, дословно «пестрое озеро».

Кара (черный):

- *Жартаскарасу* – река в Экибастузском городском административном округе. Название означает «обрывистое глубокое ущелье, где протекает небольшая речка с чистой водой».

- *Иткара* – урочище на границе Лебяжинского и Майского районов. Название состоит из слов «ит (собака)» и «кара (черный)», означает «плохое малое урочище».

- *Караадыр* – гора в Баянаульском районе. Означает «гора из черных горных пород».

- *Караайгыр* – горы в Баянаульском районе. «Кара (черный) и «айгыр (жеребец)».

- *Караалайгыр* – жайлау в Аксуском городском административном округе. Название означает «черный жеребец в крапинку».

- *Карапан* – соленое озеро в Актогайском и Успенском районах. Название означает «черная яма».

- *Карабидайык* – горько-соленое озеро в Павлодарском районе. Название связано с травой пырей, густо растущей на берегу озера.

- *Карабука* – урочище в Актогайском районе. Название состоит из слов «кара (черный)» и «бука (бык)».

- *Карабулак* – горы, а также урочище, беспроточное русло реки и родник в Баянаульском районе, река в Майском районе, горько-соленое озеро в Актогайском районе. Название означает «родник, бьющий из-под земли».

- *Каражал* – гора в Баянаульском районе. Название означает «черная горная гряда».

- *Каражар* – река в Баянаульском районе. «Черная скала (обрыв)».

- *Каражарык* – горная гряда в Железинском районе. Дословно «черная расщелина, разлом, трещина».

- *Караколь* – озеро в Лебяжинском, Иртышском, Майском, Павлодарском районах и Аксуском городском административном округе. Название означает «глубокое озеро, берущее начало в родниках, подземных водах».

- *Каракудык* – озеро в Павлодарском районе. Означает «черный колодец», здесь слово «кара» указывает на глубину колодца.

- *Каракуыс* – горы в Баянаульском районе. Указывает на наличие замкнутой межгорной долины.

- *Карамола* – урочище в Баянаульском районе. Топонимическое значение – «место, где много могил».

- *Караоба* – гора в Майском районе. Название означает «темная возвышенность».

- *Караозек* – река. Правый приток р. Айдос в Баянаульском районе. Означает «глубокий водоток».

- *Караой* – урочище в Лебяжинском, Майском районах, Аксуском и Экибастузском городских административных округах. Обозначает «чернеющая низина (впадина)».

- *Караолен* – озеро в Лебяжинском районе. Дословно «темная осока».

- *Карасор* – холм в Майском, озеро в Баянаульском, Экибастузском городском административном округе. Название означает «темная возвышенность в солончаковом месте».

- *Карасу* – река в Баянаульском, Иртышском районах. Издревле «карасу» означает «чистая вода, вытекающая из-под земли» или «река, берущая начало в родниках».

- *Карасуык* – озеро в Качирском районе. Означает «местность с подземными водами».

- *Каратас* – гора в Баянаульском и Майском районах. Название связано с черным камнем, который служил ориентиром на местности, переводится как «черная гора».

- *Каратобе* – гора в Баянаульском районе. Означает «черная гора, сопка».

- *Каратумсык* – гора в Баянаульском районе. Свое название гора получила из-за того, что подножие горы имеет выступающий длинный мыс, похожий на клюв «черный клюв/нос».

- *Каратун* – ответвление реки. Левый рукав р. Иртыш в Иртышском районе. Означает «черный/темный осадок».

- *Караунгир* – горы в Баянаульском районе. Название указывает на то, что в горах имеются естественные полости, образованные вымыванием родниковыми водами. Дословно «черная пещера/грот».

- *Карашилик* – урочище в Щербактинском районе. Название означает «урочище, где растут черные ивы».

- *Карашоки* – гора в Баянаульском районе. Означает «черная гора, сопка».

- *Каркаралы* – соленое озеро в Актогайском районе. Переводится как «черная цапля».

- *Черная* – река. Правый приток р. Ески Ертыс в Качирском районе.

- *Черное* – озеро в Павлодарском районе.

Нецветовое значение имеет слово «кара». Например, «карасу» - «черная вода», но точнее «вода из земли или земляная вода».

Кок (синий, голубой, зеленый):

- *Голубовка* – озеро в Иртышском районе.

- *Кокозек* – река в Аксуском городском административном округе, а также озеро в Майском районе. Название связано с густой зеленой травой на берегу реки.

- *Коксор* – соленое озеро в Железинском районе. Название указывает на цвет воды – синий.

- *Коктас* - гора в Баянаульском, урочище в Актогайском и Лебяжинском районах. Дословно «синий камень».

- *Коктобе* - гора в Баянаульском районе. Название означает гора, на которая покрытая растительностью. «Зеленый холм».

Коныр (коричневый):

- *Коныртас* – гора в Баянаульском районе. Название обозначает гору без растений.

- *Коныркак* – соленое озеро в Лебяжинском районе. Означает, что вокруг озера коричневая глина.

- *Коныртау* – гора в Майском районе. Название указывает на отсутствие растений на этой горе.

Кызыл (красный):

- *Красное* – горько-соленое озеро в Павлодарском районе.

- *Кызыладыр* – гора в Баянаульском и Майском районах. В переводе с казахского языка «красивая красная гора».

- *Кызылжар* – река в Актогайском районе. Название указывает на красный цвет почвы у реки.

- *Кызылкайнар* – родник в Баянаульском районе. Название связано с цветом почвы и камней около родника.

- *Кызылкак* – горько-соленое озеро в Иртышском районе. Название указывает на красный цвет почвы вокруг озера.

- *Кызылколь* – озеро в Актогайском, Баянаульском районах и Экибастузском городском административном округе. Переводится как «красное озеро».

- *Кызылқудық* – урочище в Качирском районе. «Красный колодец».

Кызылқум – холм в Лебяжинском районе. Название означает «красный сыпучий песок».

- *Кызылсор* – горько-соленое озеро в Баянаульском районе. Название связано с цветом почвы вокруг озера.

- *Кызылсу* – горько-соленое озеро в Баянаульском районе. Означает «не замерзающее зимой озеро». «Красная вода».

- *Кызылсуат* – урочище в Актогайском районе. Название означает «не замерзающий зимой родник, вытекающий из-под красного щебня».

- *Кызылтас* – гора в Баянаульском районе. Название указывает на красный цвет камней горы.

- *Кызылтау* – горы в Баянаульском районе. Означает «гора, состоящая из палеозойского гранита красного цвета».

- *Кызылтобе* – гора в Баянаульском районе. Название указывает на красный цвет камней горы.

- *Кызылтуз* – соленое озеро в Железинском и Качирском районах. Название означает «соленое озеро».

- *Кызылшилик* – урочище в Баянаульском районе. Название связано с разновидностью ивы – краснотала.

- *Кызылшоқы* – гора в Баянаульском районе. Название означает «красная сопка».

- *Кызылшын* – гора в Баянаульском районе. Означает «гора с красными камнями».

Сары (желтый):

- *Жаксы сарытау* – гора в Баянаульском районе. Означает «хорошая желтая удобная гора».

- *Котыр сарытау* – гора в Баянаульском районе. Означает «желтая гора с неровной (холмистой) поверхностью».

- *Сарыадыр* – гора в Баянаульском и Майском районах. В летние месяцы горные хребты и перевалы имеют желтый цвет.

- *Сарыапан* – горько-соленое озеро в Экибастузском городском административном округе. Название состоит из слов «сары (желтый) и «апан (яма)».

- *Сарыапанозек* – река в Экибастузском городском административном округе. Название означает «река в большой желтой широкой яме».

- *Сарыат* – горная гряда в Железинском районе. Переводится как «желтая лошадь».

- *Сарыбулак* – горько-соленое озеро в Аксуском городском административном округе. «Озеро, в которое впадает большой родник».

- *Сарыжал* – гора в Баянаульском районе. «Желтая горная гряда».

- *Сарыкамыс* – озеро в Баянаульском, Щербактинском районах. Название связано с густыми зарослями желтого камыша на берегу озера.

- *Сарыколь* – горько-соленое озеро в Баянаульском районе, Аксуском и Экибастузском городских административных округах. Название означает озеро с мутной желтоватой водой.

- *Сарыозек* – река. Правый приток р. Айрык в Баянаульском районе.

- *Сарытау* – гора в Баянаульском районе. Название означает «больная желтая гора».

- *Сарытобе* – холм в Экибастузском городском административном округе. Название указывает на цвет почвы и каменных пород «желтая гора».

- *Сарышоки* – гора в Баянаульском районе. Переводится как «желтая гора».

В данной работе было исследовано 104 топонимов, описывающие местный ландшафт и имеющие в своем названии какой-либо цвет. Из цветовых обозначений наиболее часто встречающимся цветом в топонимах Павлодарской области оказался черный – 33 (32%) названия, затем белый – 28 (27%), красный – 18 (17%), желтый – 14 (13%), синий/голубой – 5 (5%), коричневый и пестрый по 3 (3+3%).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Коробкин В.И. Экология. – М., 2000. – 576 с.
2. Царегородцева А.Г. Пойменные ландшафты Павлодарского Прииртышья. Методическое пособие. – Павлодар, 2003. – 76 с.
3. Топонимика Казахстана. Энциклопедический справочник. – Алматы: ТОО «Аруна LTD», 2010. – 816 с.
4. Поспелов Е.М. Топонимический словарь. – М.: Астрель: АСТ, 2005. – 229 с.

*Научный руководитель – доктор сельскохозяйственных наук,
профессор С.С.Рахманов*

СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ

*Забибулло Бабаев, Мансур Раджабов, Дилноза Маткаримова,
Дилдора Рузметова, Махмуд Сапаров, Мафтуна Садуллаева
(Ургенч, Узбекистан)*

**ИЗУЧЕНИЕ ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ И СОРБЦИОННЫХ ПАРАМЕТРОВ
ДЕФЕКТА-ОТХОДА САХАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА**

Одним из актуальных задач современности в сфере экологии является утилизация промышленных отходов. К таким отходам относятся сточные воды, содержащие в своем составе различные канцерогенные, токсические, ядовитые вещества и радиоактивные элементы. Выбор соответствующего метода очистки сточных вод, загрязненных химическими веществами, определяется их концентрацией и химическим строением, качеством и количеством примесей, а также требованиями, предъявляемыми к очищенной воде. В настоящее время одним из перспективных методов очистки сточных вод является флотационные и сорбционные методы. Простота, экономичность и высокая производительность этих методов делают их применение в практике водоочистки особенно целесообразным [1, с. 157].

В очистных сооружениях дефицит традиционных сорбционных материалов диктует изыскание возможности нахождения новых дешевых и легкодоступных видов сырья, пригодных для получения адсорбентов с высокой поглотительной способностью. Одним из перспективных материалов является дефекат-отход сахарного производства, обладающий комплексом физико-химических свойств, позволяющих использовать их в качестве сорбентов. Дефекат является осадком, состоящим в основном из тонкодисперсных частиц CaCO_3 с примесью органических и неорганических веществ. Исследованиями установлено, что в результате механической и термической обработки дефеката в материале образуются активные слои, обладающие высокими сорбционными свойствами [2, с. 40]. Для получения эффективного и дешевого адсорбента из дефеката, необходимо провести физико-химические исследования, что позволит расширить круг веществ, используемых в промышленности для очистки сточных вод. В мировой практике, в том числе АО «Хоразм шакар», где образуется дефекат, его направляют в специальные отвалы, занимая полезные площади, при высыхании дефеката образуется пыль, ухудшающая экологическую обстановку [2, с. 38].

Нами, в целях получения адсорбционного материала из дефеката, исследованы его основные свойства. Изучен его вещественный и химический состав. Дефекат- представляет собой порошок кремового цвета, жирный на ощупь, с водой легко увлажняется, образуя при этом пластичное тесто. Некоторые физические данные дефеката приведены в табл. 1.

Таблица 1.

Физические свойства дефеката

Влажность, %	Плотность кг/м^3	Удельный объём, кг/м^3	pH водн.вытяж.
20,00-24,02	2135-2380	1030-1095	8,6-8,8

Результаты изучения вещественного состава дефеката АО «Хорезм шакар» показывают, что в его составе присутствует следующие ингредиенты(в масс.%): сахар-1,60-2,10; пектиновые вещества-1,40-1,65; углекислый кальций-74,25-80,00; азотистые органические вещества-5,90-6,01; безазотистые органические вещества-8,04-9,50; известь в виде солей разных кислот-2,80-3,10; прочие минеральные вещества-2,78-3,91.

Проведенные рентгенографические исследования показали (рис. 1-а), что отход содержит 48,4 % CaO в виде CaCO_3 (линии 3,86; 3,04; 2,50; 2,28; 2,09; 1,91; 1,87 Å), 2,65 % SiO_2 в виде кварца (линия 3,36 Å), 1,12 % MgO и около 1,5% других оксидов. Проведенный

дифференциально-термический анализ дефеката показывает, что в нем имеется экзотермический эффект при 330°C связанный с выгоранием органических соединений и эндотермический эффект при температуре 930°C связанный с разложением кальцита CaCO_3 (рис. 1-б).

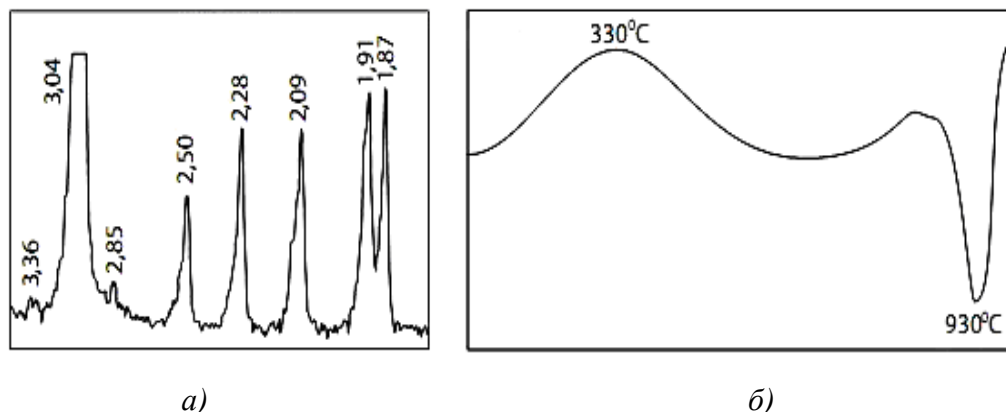

Рис. 1. Рентгенограмма (а) и ДТА (б) исходного дефеката

Таблица 2.

Химический состав дефеката АО «Хорезм шакар»

пробы	Содержание оксидов, масс.%									
	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	SiO ₂	Al ₂ O ₃	SO ₃	R ₂ O	ппп	прочее	Сумма
Д-1	48,43	1,17	0,43	2,65	0,58	0,53	0,05	45,70	0,56	100,00
Д-2	48,41	1,15	0,41	2,67	0,55	0,51	0,07	45,60	0,63	100,00

Из литературных источников [3-4] а также из наших предварительных исследованиях стала известно, что сырой или высушенный дефекат обладает низкой сорбционной активностью.

Для повышения сорбционной активности дефеката нами предложены и проведены способы механической и термической активации. Механическая активация проводилась в высокоскоростном дезинтеграторе с оборотом 3000 об/мин. После механоактивации гранулометрический состав частиц составляет 0,05-0,1 нм. Термоактивация проводилась при температурах 400-700 оС с шагом вариации 50 оС.

Как известно, что основными характеристиками сорбентов является их пористая структура, суммарный объем, суммарная пористость и общая сорбционная емкость [4, с. 12]. Изучение вышеуказанных показателей проводилось по методике изложенной в [3, с. 98], в качестве объекта были выбраны термоактивированные пробы дефеката при температурах 600, 650 и 700 оС. Результаты полученных значений представлены в табл.3.

Таблица 3

Основные сорбционные свойства дефеката

Пробы	Суммарный объем пор, г/см ³	Суммарная пористость, г/см ³	Общая сорбционная емкость, моль/г
Термомодифицированный бентонит (Т _{обр} =650 °С) [4]	0,190	0,015	3,50
Термомодифицированный дефекат (Т _{обр} =600 °С)	0,181	0,017	3,43
Термомодифицированный дефекат (Т _{обр} =650 °С)	0,186	0,019	3,48
Термомодифицированный бентонит (Т _{обр} =700 °С)	0,183	0,017	3,48

Как видно из полученных данных с повышением температуры до 650 оС наблюдается изменение качественных показателей в положительную сторону, дальнейшее подьем температуры обработки(700 оС) ни приведет к положительную сторону, что объясняется искажений поверхности под действием температуры.

Таким образом, предварительные исследования по изучению основных сорбционных характеристик термомодифицированного дефеката показали, что он вполне может использоваться в процессах очистки сточных вод по сорбционному методу.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Родионов А.В. Техника защиты окружающей среды. – М.: Высшая школа, 1978. – 406 с.
2. Лупандина Н.С., Кирюшина Н.Ю., Свергузова Ж.А. и др. Использование производственных отходов для очистки сточных вод // Экология промышленности России. – 2010. – №5. – С. 38-41.
1. Тарасевич Ю.И., Овчаренко Ф.Д. Адсорбция на глинистых минералах. – Киев: Наука, 1975. – 351 с.
2. Тарасевич Ю.И. Природные сорбенты в процессах очистки воды. – Киев: Наука, 1981.

*Олеся Балух, Тетяна Панченко, Лариса Черв'якова
(Київ, Україна)*

ЕКОТОКСИКОЛОГІЧНА ОЦІНКА ЗАСТОСУВАННЯ ПЕСТИЦИДІВ ДЛЯ ЗАХИСТУ ЛЮПИНУ ТА СОЇ

Важливим резервом забезпечення високих врожаїв зернобобових культур і підвищення якості насіння є ефективний захист від шкідників, бур'янів та хвороб. В сучасних інтегрованих системах захисту рослин, які забезпечують контроль шкідливих організмів у межах економічного порогу шкідливості, невід'ємною складовою залишається хімічний метод. Використання пестицидів розглядається як спосіб управління якістю агроєкосистеми, що враховує економічну доцільність та екологічну безпеку. Однією з умов підвищення безпечності хімічного методу є удосконалення асортименту пестицидів за рахунок селективних високоефективних сполук з мінімальним негативним впливом на теплокровних і навколишнє середовище. При використанні хімічних засобів захисту рослин важливо заздалегідь оцінити рівень потенційної небезпеки запланованої системи хімічного захисту для людини і навколишнього середовища [1, с. 244-252; 2, с. 571- 580; 3, с. 57-72; 5, с. 7-9; 6, с. 8-15; 7, с. 20-31; 8, с. 1548-1556; 9, с. 59-73].

Мета досліджень полягала в оцінці екотоксикологічної небезпечності застосування пестицидів для захисту люпину та сої.

Методика досліджень. Лабораторні дослідження проводили в 2008-2011 рр. в лабораторії аналітичної хімії пестицидів. Польові – на дослідних полях ННЦ „Інститут землеробства НААН” (Київська область, Києво-Святошинський район, с.м.т. Чабани) за загальноприйнятими методиками. Площа ділянки – 10м², повторність – чотирикратно. Вирощували люпин жовтий сорту Обрій та сою сорту Устя. Вміст пестицидів в об'єктах агроценозу протягом вегетаційного періоду визначали хроматографічними методами. Небезпечність застосування пестицидів оцінювали за семибальною шкалою інтегральної класифікації [4, с. 227-230]. Оцінку достовірності даних виконували методом варіаційної статистики.

Результати досліджень. Екотоксична дія пестицидів в агроценозах зернобобових культур залежить від ряду факторів, основними з яких є властивості сполук, які зумовлені їх молекулярною будовою і можуть характеризуватися за полярністю. Досліджувані пестициди

відносяться до малополярних сполук з величиною дипольних моментів (μ) від 2 до 6 Дебай (Д) і лише інсектицид дельтаметрин є неполярною сполукою ($\mu \leq 2$ Д) (табл. 1).

Одним з критеріїв екотоксикологічної оцінки препаратів для вибору оптимального варіанту захисту культури від комплексу шкідників є швидкість її детоксикації в агроценозі. Детоксикація пестицидів розглядається як процес зменшення їх токсичного потенціалу (вмісту) в агроценозах впродовж вегетаційного періоду під впливом абіотичних, біотичних та антропоічних факторів, який відбувається за експоненційною моделлю: $C_t = C_0 e^{-kt}$, де C_0 – початкова концентрація та C_t – концентрація в певний момент часу t , мг/кг, k – константа швидкості детоксикацій, дїб⁻¹. Знаючи величину дипольного моменту пестицидів, за наведеними рівняннями можна розрахувати константу швидкості їх розпаду. Ці показники дають змогу оцінити інтенсивність процесу детоксикації сполук в рослинах та ґрунті, а за експоненційною моделлю визначати їх вміст в будь-який момент часу, розрахувати періоди їх напіврозпаду (T_{50}) та повного розпаду (T_{95}). У рослинах люпину та сої швидкість детоксикації досліджуваних пестицидів становить 0,14-0,23 частин за добу, періоди напіврозпаду та повного розпаду 3,0-5,0 та 13,0-22,0 дїб, відповідно. В ґрунті ці процеси проходять в 1,2-1,5 рази повільніше: константа швидкості розпаду становить 0,11-0,20 частин за добу, період напіврозпаду – 3,5-6,3 дїб. Більш полярні сполуки, як правило, розпадаються швидше.

На основі експериментальних даних встановлено, що константа швидкості детоксикації (k) корелює з полярністю сполук (μ) за рівнянням:

$$k = a + b\mu,$$

де a – коефіцієнт кореляції, що залежить від ґрунтово-кліматичних умов;

b – характеризує спорідненість пестициду з середовищем – рослиною, ґрунтом.

Рівняння має вигляд: для рослин люпину $k = 0,11 + 0,016\mu$ ($r=0,86$), $R^2=0,74$

сої $k = 0,11 + 0,012\mu$ ($r=0,84$), $R^2=0,69$

для ґрунту $k = 0,07 + 0,015\mu$ ($r=0,81$), $R^2=0,65$

Для усіх об'єктів кореляція між k та μ оцінюється як сильна – коефіцієнт кореляції r набуває значень від 0,81 до 0,86 (при $P=0,05$). Встановлено, що в рослинах та ґрунті швидкість детоксикації пестицидів залежить від їх фізико-хімічних властивостей на 65-74% (коефіцієнт детермінації $R^2=0,65-0,74$).

Таким чином, визначивши полярність пестицидів та початковий токсичний потенціал можна прогнозувати їх поведінку в навколишньому середовищі та за константою швидкості детоксикації моделювати динаміку цього процесу в об'єктах агроценозів, що дає змогу уникнути забруднення урожаю та навколишнього середовища.

Для визначення ступеня небезпечності пестицидів в рамках агроекологічного моніторингу використовується інтегральна класифікація пестицидів за ступенем небезпечності їх застосування (C_n). Вона має 7 ступенів небезпеки і враховує як токсиколого-гігієнічні (K_A , основний показник ЛД₅₀) так і екотоксикологічні (K_B , основний показник T_{50}) характеристики: 1, 2 ступінь – високонебезпечні, 3 – небезпечні, 4,5 – помірно небезпечні, 6,7 – малонебезпечні. Ступінь небезпечності розраховується за формулою:

$$C_n = (K_A + K_B) - 1$$

Встановлено, що інсектицид Штефесін, к.е. належить до небезпечних сполук, а гербіциди Гезагард 500 FW, к.с., Фюзілад Форте 150 ЕС, к.е. та усі досліджувані фунгіциди – до помірно небезпечних сполук зі ступенем небезпечності 4-5 балів (табл. 2).

Ступінь небезпечності, що характеризує екотоксикологічні властивості пестицидів, може використовуватися для оновлення їх асортименту за рахунок помірно- та малонебезпечних препаратів, ефективних з малими нормами застосування.

1. Показники швидкості детоксикації пестицидів в рослинах люпину, сої та ґрунті

Діюча речовина	$\mu\pm 0,05D$	$k\pm 0,02 \text{ діб}^{-1}$		$T_{50}\pm 0,5 \text{ діб}$		$T_{95}\pm 1,5 \text{ діб}$	
		рослини	ґрунт	рослини	ґрунт	рослини	ґрунт
Дельтаметрин	1,27	0,14/0,12	0,10	5,0/5,8	6,9	21,4/25,0	30,0
Флуазифоп-п-бутил	2,52	0,16/0,14	0,12	4,3/5,0	4,3	18,7/21,4	25,0
Прометрин	2,76	–	0,08	–	8,7	–	37,4
Триадименол	2,89	0,15/0,16	0,12	4,6/4,3	5,8	20,0/18,7	25,0
Тебуконазол	4,30	0,18/0,16	0,13	3,9/4,3	5,3	16,8/18,7	23,0
Ципроконазол	4,43;4,71	0,18/0,17	0,14	3,9/4,1	5,0	16,6/17,6	21,4
Азоксистробін	5,10	0,19/0,18	0,14	3,6/3,9	5,0	15,7/16,6	21,4
Спіроксамін	5,44	0,23/0,18	0,17	3,0/3,9	4,1	13,0/16,6	17,6

Примітки: 1. В чисельнику – для люпину, в знаменнику – для сої;
2. \pm довірчий інтервал при $n=15$, $P=0,95$.

2. Ступінь небезпечності пестицидів за інтегральною класифікацією

Препарат, л, кг/га	Діюча речовина, кг/га	K_A	K_B	C_n
Штефесін, к.е. 0,2	дельтаметрин 0,005	2	2	3
Гезагард 500 FW, к.с. 4,0	прометрин 2,00	4	2	5
Фюзілад Форте 150 ЕС, к.е. 1,0	флуазифоп-п-бутил, 0,15	4	2	5
Фолікур 250 EW, к.е. 0,75	тебуконазол 0,19	4	2	5
Амістар Екстра 280SC, к.с. 0,75	азоксистробін 0,15	4	2	5
	ципроконазол 0,06	3	2	4
Фалькон 460 ЕС, к.е. 0,6	триадименол 0,03	3	2	4
	тебуконазол 0,10	4	2	5
	спіроксамін 0,15	3	2	4

Примітки: K_A – клас небезпечності за токсиколого-гігієнічними показниками;
 K_B – клас небезпечності за екотоксикологічними показниками;

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Бублик Л.І. Залежність фізико-хімічних та екотоксикологічних властивостей пестицидів від їх полярності / Л.І. Бублик // Захист і карантин рослин. – 2004. – Вип. 50. – С. 244-252.
- Бублик Л.І. Екотоксикологічний моніторинг пестицидів в агроценозах / Л.І. Бублик // Інтегрований захист рослин на початку ХХІ століття : матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції, 1-5 лист. 2004 р. – К. : Колобіг, 2004. – С. 571-580.
- Бублик Л.І. Моніторинг та екотоксикологічне обґрунтування застосування хімічних засобів захисту рослин / Л.І. Бублик, В.М. Кавецький // Захист і карантин рослин. – 1996. – Вип. 44. – С. 57-72.
- Васильев В.П. Интегральная классификация пестицидов по степени опасности загрязнения создаваемого их применением и оценка опасности загрязнения окружающей среды / В.П. Васильев, В.Н. Кавецкий, Л.И. Бублик // Агротехника. – 1989. – № 6. – С. 227-230.
- Горбатов В.С. Экологическая оценка пестицидов: источники и формы информации / В.С. Горбатов, Ю.М. Матвеев, Т.В. Кононова // АГРО ХХІ. – 2008. – № 1-3. – С. 7-9.

6. Новожилов К.В. Имитационное моделирование и экотоксикологические параметры в системе оценок опасности пестицидов / К.В. Новожилов, Н.Н.Семенова, Т.М. Петрова // Защита растений. – 1999. – № 12. – С. 8-15.
7. Семенова Н.Н. Имитационное моделирование в оценке экологической опасности пестицидов для почв агробиоценозов / Н.Н. Семенова, К.В. Новожилов, С.А. Волгарев // Весник защиты растений. – 2009. – № 3. – С. 20-31.
8. Hela D.G. Environmental monitoring and ecological risk assessment for pesticide contamination and effects in Lake Pamvotis, northwestern Greece / D.G. Hela, D.A. Lambropoulou, I.K. Konstantinou, T.A. Albanis // Environmental Toxicology Chemistry. – 2005. – Volume 24(6). – P. 1548-1556.
9. Maud J. Comparative evaluation of pesticide risk indices for policy development and assessment in the United Kingdom / J. Maud, G. Edwards-Jones, F. Quin // Agriculture, Ecosystems and Environment. – 2001. – Volume 86. – P. 59-73.

*Наталія Гусятинська, Тетяна Чорна
(Ірпінь, Україна)*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ В КИЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Результати сучасних наукових досліджень свідчать, що серед комплексу чинників екологічної кризи загрозливих масштабів набула проблема забруднення повітря, води і ґрунту відходами виробництва та споживання.

Питання поводження з відходами в Україні стоїть надзвичайно гостро. Значні обсяги використання ресурсів, енергетично-сировинна спеціалізація, а також застаріла технологічна база виробництва вітчизняних промислових підприємств зумовлюють високі показники щорічного утворення й нагромадження відходів I-IV класів небезпеки. Така тенденція є загрозою неконтрольованого наростаючого накопичення відходів зі всіма його негативними наслідками для довкілля та здоров'я людей. Так, станом на кінець 2013 року загальні обсяги накопичених відходів становили 15167,368 млн. т., у тому числі з них відходів I-III класів небезпеки – 12,641 млн. т. та, відповідно, відходів IV класу небезпеки – 15154, 7 млн. т. На території трьох областей (Дніпропетровська (64%), Донецька (19%), Луганська (10%), зберігається близько 93% від загальної кількості відходів країни. В той же час, найбільші обсяги небезпечних відходів I-III класів зосереджені у Запорізькій (60,7 %), Сумській (16 %), Луганській (7 %) областях [5].

Київська область є однією з провідних областей України. В регіоні зосереджена значна кількість промислових підприємств, об'єктів комунального господарства, магістралі міжнародного та загальнодержавного значення, функціонування яких пов'язане з інтенсивним забрудненням довкілля. Основу промислового потенціалу Київської області становлять 335 великих та середніх підприємств. Загальнодержавне значення мають такі підприємства як Трипільська теплова електрична станція, ДП «Завод порошкової металургії» (м. Бровари), Київський картонно-паперовий комбінат у м. Обухів, ЗАТ «Росава» (м. Біла Церква) та деякі інші підприємства.

Наразі екологічна ситуація в Київській є досить складною. В області функціонує ряд промислових об'єктів, що створюють екологічну напругу (табл. 1).

Серед основних чинників екологічної небезпеки варто виділити значні обсяги утворення відходів (табл. 2), несанкціоноване їх розміщення, незадовільний стан полігонів для захоронення тощо.

Таблиця 1

Основні утворювачі відходів в Київській області [3]

№ з/п	Назва підприємства	Клас небезпеки	Фактично утворилось відходів на підприємстві за 2011 рік, т
2	Сільськогосподарське ВАТ «Агрокомбінат Калита»	I-IV	4328767,8
3	Трипільська теплова електрична станція ВАТ «Державна енергогенеруюча компанія Центенерго»	I-IV	623744,1
4	ТОВ «Комплекс Агромас»	I-IV	221392,5
5	ВАТ «Рокитнянський цукровий завод»	I-IV	233497,8
6	Товариство з обмеженою відповідальністю «Ясенвіт»	I-IV	38903,0
7	ТОВ «Красвид»	I-IV	143130,6
8	ВАТ «Кагарлицький цукровий завод»	I-IV	133338,8
9	ТОВ «Норман»	I-IV	18212,2
10	ВАТ «Миронівський завод по виготовленню круп і комбікормів»	I-IV	78949,7
11	ПАТ «Київський картонно-паперовий комбінат»	I-IV	65309,1
12	Товариство з додатковою відповідальністю «Шамраївський цукровий завод»	I-IV	14796,6
13	Дочірнє підприємство «Ферми Данам»	I-IV	14195,1
14	ЗАТ «Агрофірма Березанська птахофабрика»	I-IV	28234,1
15	ВАТ «Рокитнянський Спецкарер»	I-IV	30072,0
16	Сільськогосподарське ТОВ «Україна»	I-IV	9760,6
17	ВАТ «Рокитнянський комбінат хлібопродуктів»	I-IV	34000,1
18	ДП «Міжнародний аеропорт Бориспіль»	I-IV	15441,8
19	Вишгородське районне комунальне підприємство «Комунальник»	I-IV	23272,9
20	Ірпінське виробниче управління комунального господарства	I-IV	8398,5
21	ТОВ «Трипільський пакувальний комбінат»	I-IV	12371,5

На сучасну ситуацію, пов'язану з накопиченням відходів, негативно впливає й ряд соціальних чинників, зокрема низька екологічна культура населення. Так, серед проблем, пов'язаних з утворенням і утилізацією відходів, особливо гостро стоїть питання поводження з побутовими відходами, що утворюються в процесі життя і діяльності людини в житлових та нежитлових будинках і не використовуються за місцем їх накопичення.

Таблиця 2

Накопичення відходів (станом на 01.01.2013 року) [3]

Показник	Одиниця виміру	Кількість	Примітка
Накопичено відходів, усього	т	74415	40261025 (I-IV класів)
у тому числі:			
відходи 1 класу небезпеки	т	19	
відходи 2 класу небезпеки	т	9501	
відходи 3 класу небезпеки	т	64895	

Аналіз статистичних даних свідчить, що протягом 2013 р. в Україні утворилося 448,1 млн. т відходів, що на 0,6% менше порівняно з 2012р., у тому числі від економічної діяльності підприємств та організацій, які отримали дозволи на утворення відходів, – 439,1

млн. т (на 0,8% менше), у домогосподарствах – 9,0 млн. т (на 12,4% більше). Тобто зберігається тенденція збільшення частки побутових відходів.

У населених пунктах Київської області щороку накопичується близько 1 млн. 700 тис. тонн твердих побутових відходів (ТПВ), з яких лише 60-70 % відходів збираються і вивозяться на полігони. Решта ТПВ потрапляє на несанкціоновані звалища та частково утилізується на спеціалізованих підприємствах. Щорічно на території області утворюється близько 1,5 тис. стихійних сміттєзвалищ. Послугами з вивезення побутових відходів охоплено близько лише 80% населення області [3].

Слід зазначити, що розрив між темпами накопичення відходів і розроблення та впровадження заходів, спрямованих на запобігання їх утворенню, розширення утилізації, знешкодження та видалення, загрожує не лише загостренням екологічної, але й соціально-економічної ситуації як в регіоні, так і в країні в цілому. Звідси – нагальна необхідність подальшого розвитку та удосконалення системи поводження з відходами. Згідно з практикою розвинених країн, проблема відходів має розглядатися як один з визначальних факторів екологічної безпеки, а в плані вибору пріоритетів – виходити з оцінки відходів як можливого ресурсного джерела і як екологічно небезпечного чинника [1].

В Україні найбільшого поширення набули наступні технології знешкодження і переробки ТПВ: складування на полігонах або смітниках (ліквідаційний механічний), спалювання (ліквідаційний термічний), компостування (утилізаційний біологічний). Практичний досвід поводження з ТПВ у різних країнах свідчить, що не існує універсального методу, який би задовольняв сучасні вимоги екології, економіки та ресурсозбереження. Під час вибору методу і технології знешкодження ТПВ слід враховувати економічні, екологічні, технологічні, організаційно-правові і соціальні чинники, що впливають на існуючу систему санітарного очищення міст України, а також інші місцеві умови і особливості. Поряд з традиційними способами (сміттєспалювання і захоронення) обов'язковим елементом утилізації відходів повинні стати заходи, спрямовані на зменшення обсягу утворення відходів, повторну переробку відходів і компостування. Лише за умови комплексного застосування декількох взаємодоповнюючих програм і заходів можна забезпечити ефективне розв'язання проблеми твердих побутових відходів.

Основною технологією поводження з ТПВ в Київській області є їх збирання та вивезення в змішаному стані на санкціоновані та несанкціоновані сміттєзвалища. Наразі в Київській області функціонує 40 полігонів ТПВ загальною площею близько 300 га, на яких станом на 01.01.2012 року всього накопичено 4,1 млн. тон ТПВ. Кількість перевантажених сміттєзвалищ складає 11 одиниць, 29 – не відповідає нормам екологічної безпеки. Паспортизації потребують 35% сміттєзвалищ від їх загальної кількості, для 8% сміттєзвалищ необхідна рекультивация [2].

В цілому показники поводження з відходами I-III класів небезпеки в Київській області узагальнено в таблиці 3.

Таблиця 3

Основні показники поводження з відходами I-III класів небезпеки Київського регіону (тис. т) [3]

№з/п	Показники	Період, роки						
		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	Утворилося	7,44	8,989	3,3	7,1	6268,5	3015,9	2427,8
2	Одержано від інших підприємств	0,055	0,733	0,0	7,0	683,2	959,8	803,6
3	Використано	2,61	1,321	1,6	-	952,4	571,1	536,5
4	Знешкоджено (знищено)	0,065	3,398	0,0	0,4	-	-	-
5	у тому числі спалено	0,011	2,659	0	0,03	9,4	18,8	18,7

6	Направлено в сховища організованого складування (поховання)	0,317	0,147	0	7,0	5 070,4	1 736,9	1 578,2
7	Передано іншим підприємствам	4,76	5,524	2,5	155,7	1259,6	1057,2	828,4
8	у тому числі іншим країнам	-	-	-	0,02	0,0	39,3	53,6
9	Направлено в місця неорганізованого складування за межі підприємств	-	-	-	-	18,8	11,3	10,1
10	Втрати відходів наслідок витікання, випаровування, пожеж, крадіжок	0,003	0,006	-	0,001	0,0	132,5	103,4
11	Наявність на кінець року у сховищах організованого складування та на території підприємств	8,71	158,705	157,7	348,2	41489,6	40335,4	41702,5

Основними причинами складної ситуації, пов'язаної із збиранням, використанням, утилізацією та захороненням відходів в Київському регіоні є [4]: недостатньо розвинута система збору та заготівлі вторинних ресурсів; слабкий розвиток промислових методів переробки твердих побутових відходів; незадовільний стан полігонів ТПВ; недосконалість системи контролю за утворенням, перевезенням, розміщенням та утилізацією відходів; недостатньо активне впровадження сучасних технологій з переробки твердих побутових відходів та їх утилізації; незацікавленість, а інколи й байдужість органів місцевої державної влади, громадських організацій та населення до даної проблеми.

Проблеми, які мають місце у сфері поводження з ТПВ, потребують негайного розв'язання та фінансування і повинні вирішуватися комплексно, тобто за рахунок усіх можливих джерел фінансування (державні, місцеві бюджети, кошти підприємств, установ, організацій та інших фондів фінансування). Усунення вказаних факторів дозволить запобігти подальшому збільшенню об'ємів ТПВ, й відповідно, уникнути загрози для стану екосистеми та здоров'я майбутніх поколінь. Також існує потреба поступового переходу до безвідходного виробництва з більш раціональною переробкою відходів.

З врахуванням основних положень Національної стратегії поводження з ТПВ в Україні, першочерговими завданнями «Програми поводження з твердими побутовими відходами в Київській області на 2012-2016 роки», є [4]: стовідсоткове охоплення мешканців області послугами зі збирання ТПВ, підвищення якості надання послуг зі збирання ТПВ та запровадження роздільного збирання ТПВ.

Реалізація комплексу організаційно-розпорядчих, економічних, нормативно-правових, та науково-технічних природоохоронних заходів дозволить призупинити погіршення стану навколишнього природного середовища, забезпечити передумови для переробки та утилізації відходів, розробити і впровадити ресурсо- і енерго- зберігаючі технології, а також удосконалити і стабілізувати всю систему поводження з відходами, що неодмінно призведе до поступового покращення екологічної ситуації та умов життя людей. У зв'язку з цим пріоритетними завданнями є: впровадження роздільного збирання цінних компонентів ТВП за місцем їх утворення, тобто безпосередньо населенням (відбір біовідходів з наступною їх переробкою у компост); організація селективного збирання ТПВ, а також забезпечення їх подальшої переробки відповідними підприємствами; здійснення заходів, що сприятимуть зменшенню кількості несанкціонованих сміттєзвалищ та питомого навантаження шкідливих речовин на умовну одиницю природного середовища; використання новітніх методів поводження з ТПВ, зокрема, піролізу, що є як економічно, так і екологічно найбільш прийнятним.

Таким чином, ефективне вирішення комплексу питань щодо поводження з відходами в Київській області потребує як визначення основних напрямів державної політики у сфері

поводження з відходами, так і розв'язання регіональних завдань з їх реалізації з врахуванням сучасного економічного стану регіону, перспектив його соціального розвитку та забезпечення екологічних пріоритетів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гусятинська Н. Утилізація відходів: формування безпечного середовища життєдіяльності людини / Н. Гусятинська, Т. Чорна // Zbornik vedeckych a odbornych prac Medzinarodny vedecko-odborny seminar «Radenie bezpecnosti zlohitich sistemov», 20-24 februara 2012. – Liptovsky Mikulash, 2012. – С. 157-160.
2. Довідкова інформація стосовно поводження з твердими побутовими відходами в Київській області у 2010, 2011, 2012 роках та пріоритетні завдання на 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.govforc.com/index.php?id=285>
3. Екологічний паспорт Київської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/protection/protection1/kyivska>
4. Програма поводження з твердими побутовими відходами в Київській області на 2012-2016 роки, затверджена рішенням Київської обласної ради від 28.12.2011 №14-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kor.gov.ua/node/2421>
5. Сайт Державної служби статистики України – <http://www.ukrstat.gov.ua>

СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИКА

*Юлія Бездушна
(Київ, Україна)*

ОБЛІК, АНАЛІЗ ТА АУДИТ ВИТРАТ НА РЕМОНТ ТА ПОЛІПШЕННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ

Актуальність теми проведеного дослідження зумовлена тим, що основні засоби є невід'ємною частиною майна будь-якого підприємства, без яких неможливе здійснення господарської діяльності. Тому для підтримки об'єктів основних засобів у робочому стані, а також досягнення оптимальних показників фінансово-господарської діяльності власникові потрібно виділяти кошти на поточний і капітальний ремонт, технічне обслуговування, модернізацію, реконструкцію й інші види поліпшень основних засобів.

Фінансовий стан підприємства багато в чому залежить від достовірного обліку витрат на поліпшення основних засобів і економічних вигід від їх здійснення, від правильного відображення таких витрат у бухгалтерському обліку. Зазначене вище і визначає актуальність, теоретичну та практичну значущість наукових досліджень економічних, організаційних та законодавчих проблем, пов'язаних із правильним віднесенням витрат на поліпшення основних засобів, їх аналізу і контролю, а також розробки рекомендацій і пропозицій щодо їх вирішення. Великий внесок в розробку теоретичних основ та методологічних підходів до проблеми обліку, аналізу та аудиту основних засобів внесли провідні вчені-економісти: В.В. Бабіч, М.Т. Білуха, Ф.Ф. Бутинець, С.Ф. Голов, Н.О. Гура, І.А. Дерун, В.М. Жук, Н.Л. Жук, Л.О. Іваніщенко, Г.Г. Кірейцев, М.В. Кужельний, Н.П. Кузик, А.М. Кузьмінський, В.Г. Лінник, В.М. Пархоменко, П.С. Смоленюк, Л.О. Солошенко, В.В. Сопко, Н.М. Ткаченко, В.Г. Швець та ін. Проте низка проблем організації та методики обліку, аналізу та аудиту витрат на поліпшення основних засобів в ринкових умовах потребують подальших досліджень та наукових розробок.

У нормативно-правових актах відсутнє чітке визначення поняття «поліпшення основних засобів» що ускладнює обліковий процес. Норми Податкового Кодексу України не визначають терміну «поліпшення основних засобів» [1]. Однак, податковим законодавством поліпшення ідентифікується як поточний та капітальний ремонт, реконструкція, модернізація, технічне переозброєння та інші види робіт, що поліпшують стан основних засобів.

Методологічні основи обліку витрат, пов'язаних з поліпшенням основних засобів, висвітлено у П(с)БО 7 «Основні засоби» Методичних рекомендаціях з бухгалтерського обліку основних засобів» та Податковому Кодексі України [1, 2, 3].

При відображенні у бухгалтерському обліку витрат на ремонт і поліпшення основних засобів враховується вплив цих витрат на збільшення майбутніх економічних вигід, первісно очікуваних від використання об'єкта основних засобів, а саме:

1) первісна вартість основних засобів збільшується на суму витрат, пов'язаних з поліпшенням об'єкта, що призводить до збільшення майбутніх економічних вигід, первісно очікуваних від використання об'єкта. (п. 14 П(С)БО 7 «Основні засоби»);

2) витрати, що здійснюються для підтримання об'єкта в робочому стані та одержання первісно визначеної суми майбутніх економічних вигід від його використання, включаються до складу витрат (п. 15 П(С)БО 7 «Основні засоби») [2].

Витрати, що пов'язані з поліпшенням об'єктів основних засобів відображаються за дебетом рахунку 15 «Капітальні інвестиції», а по закінченню всіх робіт списуються з кредиту рахунку 15 у дебет рахунку 10 «Основні засоби» відповідно до кожного об'єкту, що підлягав поліпшенню [4]. У бухгалтерському обліку витрати на ремонт відображаються дебетом рахунку 23 «Виробництво», або рахунків класу 8 «Витрати за елементами» (80, 81, 82, 84) та класу 9 «Витрати діяльності» (92, 93, 94) [4].

Класифікацію робіт щодо обслуговування, технічного огляду та нагляду за основними засобами підприємства можуть розробляти самостійно. Аналітичний облік витрат за господарським способом ведеться у розрізі як видів витрат, так і за кожним об'єктом при позамовному методі у розрізі статей витрат, за підрядного методу витрати на поточні ремонти та обслуговування відносяться безпосередньо на об'єкти їх виконання [5, с.97]. Норми Податкового кодексу України, які регулюють податковий облік ремонтів та поліпшень основних засобів, дещо наблизилися до відповідних норм П(С)БО 7 «Основні засоби». Однак між податковим і бухгалтерським законодавством все ще залишаються досить суттєві відмінності [1, с. 11].

Економічний аналіз витрат на ремонти та поліпшення основних засобів є важливим резервом підвищення ефективності діяльності господарюючих суб'єктів. Низькі темпи оновлення об'єктів основних засобів обумовлюють необхідність відтворення або заміни спрацьованих конструктивних елементів – до того часу, коли кожний з цих об'єктів стане непридатним для подальшого використання. Тому необхідно аналізувати витрати на поточний і капітальний ремонти, а також оцінювати їхній вплив на збільшення обсягу продукції та виконання плану її випуску.

Перевірка витрат на ремонт і поліпшення основних засобів є однією із складових комплексу завдань в ході проведення аудиту на підприємствах. Програма аудиту витрат на ремонт і поліпшення основних засобів може містити такі напрями, як встановлення виду ремонту, поліпшення; встановлення способів їх здійснення; перевірка правильності використання коштів на ремонт або поліпшення; порядку списання ремонтних матеріалів; перевірка правильності оформлення документації, які засвідчують понесені витрати на ремонт, поліпшення основних засобів, правильності їх віднесення на рахунки бухгалтерського обліку, відображення відповідно до чинного податкового законодавства [6, с. 29].

Слід зауважити, що нами зазначено лише основні напрями перевірки. Однак, і обсяг, і зміст, і послідовність їх реалізації залежатимуть від комплексу факторів, характерних для кожного окремого підприємства-клієнта. Йдеться про організаційно-правову форму підприємства, галузеву приналежність, види і масштаби діяльності, чисельність працівників, обрану систему оподаткування; рівень ефективності системи бухгалтерського обліку і внутрішнього контролю господарюючого суб'єкта, кваліфікацію і професіоналізм його кадрів тощо. Найбільш важливе значення мають зміст запитів та вимог, які висуваються до аудиту власником (керівництвом) підприємства-клієнта, а також професійна майстерність, компетентність і досвід самого аудитора [6, с. 29].

Таким чином, аудит витрат поліпшення основних засобів є складним процесом та має ряд особливостей, що, головним чином, зумовлено новими вимогами податкового законодавства та специфічністю обліку операцій з поліпшення й ремонту основних засобів та їх впливом на оцінку вартості об'єктів. Від результатів аудиту, тобто підтвердження достовірності витрат на ремонт і поліпшення основних засобів, залежить правильність визначення фінансового результату в бухгалтерському обліку та правильність визначення об'єкта оподаткування податку на прибуток, в чому, в першу чергу, зацікавлені власники та керівництво підприємства.

Узагальнюючи вищевикладене, зауважимо, що особливістю бухгалтерського обліку витрат на ремонт основних засобів, що збільшують майбутні економічні вигоди є те, що первісна вартість ремонтного об'єкта основних засобів збільшується на суму витрат, пов'язаних з поліпшенням об'єкта.

Залишаються спірними деякі неузгоджені питання щодо відображення витрат на ремонт та поліпшення основних засобів у фінансовому та податковому обліках. І вирішення цих питань є важливими для удосконалення методики системи бухгалтерського обліку. За результатами дослідження запропоновано внести зміни до законодавства, які дозволять зменшити кількість розбіжностей між вартістю основних засобів, що відображена у

бухгалтерському (фінансовому) обліку після проведення ремонтів та поліпшень основних засобів, та їх вартістю, яка враховується у податковому обліку.

Економічний аналіз витрат на ремонти та поліпшення основних засобів є важливим резервом підвищення ефективності діяльності господарюючих суб'єктів. Від результатів аудиту, тобто підтвердження достовірності витрат на ремонт і поліпшення основних засобів, залежить правильність визначення фінансового результату в бухгалтерському обліку та правильність визначення об'єкта оподаткування податку на прибуток, в чому, в першу чергу, зацікавлені власники та керівництво підприємства.

Питання відображення в обліку витрат на ремонти та поліпшення основних засобів, їх аналізу та аудиту є достатньо складним і багатогранним, а тому потребують подальшого наукового дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (із змінами та доповненнями від 20.09.2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби», затверджене наказом Міністерства фінансів України від 27.04.2000 р. № 92 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку основних засобів, затверджені наказом Міністерства фінансів України від 30.09.2003 р. № 561 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/>
4. Інструкція з використання Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань та господарських операцій підприємств та організацій від 30.10.1999 р. № 291 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>
5. Головачко В.М. Методика обліку витрат на ремонт і поліпшення основних засобів / В. М. Головачко // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Сер.: Економіка. – 2014. – Вип. 2. – С. 95-98.
6. Кузик Н.П. Особливості аудиту витрат на ремонт і поліпшення основних засобів / Н.П. Кузик // Облік і фінанси АПК. – 2012. – № 3. – С. 28-31.

*Артем Бельмес
(Ірпінь, Україна)*

ВПЛИВ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ НА ФІНАНСОВУ БЕЗПЕКУ БАНКІВ

Поглиблення кризових явищ в економіці, зростання недовіри до фінансових установ, політична нестабільність автоматично загострюють проблеми фінансової безпеки. Фінансова безпека є складовою економічної безпеки держави, від рівня якої залежать реалізація національних інтересів та стабільний економічний розвиток. Створення фінансової безпеки набуває особливої актуальності у період фінансово-економічної кризи, оскільки розлад фінансів держави призводить до втрати внутрішньої та зовнішньої платоспроможності, нестабільності національної грошової одиниці, зниженню доходів населення та активів суб'єктів господарювання [1].

Безпека банків є частиною фінансової безпеки країни. Необхідно зазначити, що банківська система – це найважливіша складова фінансово-кредитної сфери держави, саме стан банківського сектора визначає рівень фінансово-кредитної безпеки країни.

Процеси дестабілізації у банківській сфері: валютна нестабільність, відтік депозитів, падіння платоспроможності позичальників вимагають постійного розвитку комплексних заходів щодо підвищення рівня фінансової безпеки цієї діяльності.

Проблема забезпечення фінансової безпеки банку є відносно новим напрямом наукових досліджень українських науковців. Дослідженнями у сфері фінансової безпеки на рівні держави, підприємств і меншою мірою банків займалися такі вчені, як Адаменко С.І., Артеменко Д.А., Бланк І.А., Балацький О.Ф., Василик О.Д., Герасимов П.А., Горячева К.С., Новосядло Є.В., Райзберг Б.А., Терещенко О.О., Салига С.Я., Сало І.В., Уткін Е.А. і багато інших. Вивченням питань фінансової нестабільності та кризових явищ займалося багато вітчизняних науковців та науковців із країн СНД, зокрема Анікін А., Василик О., Грязнова А., Дробозіна Д., Д'яконова І., Заяц Н., Мочерний С., Павлюк К. та ін.

О.І. Барановський дає таке трактування фінансовій безпеці банку – це сукупність умов, при яких потенційно небезпечні для фінансового стану банківської установи дії або обставини ліквідовані або зведені до такого рівня, при якому вони не можуть завдати збитку встановленому порядку функціонування банку, збереженню і відтворенню його майна, інфраструктури, а також перешкоджати досягненню банком статутних цілей; стан захищеності фінансових інтересів комерційного банку, його фінансової стійкості, а також середовища, в якому він функціонує.

Внесок перелічених вчених у вирішення проблем забезпечення фінансової безпеки на різних рівнях і в різних сферах є безцінним, але необхідно відзначити, що питання фінансової безпеки банків все ще є недостатньо вивченими. Наприклад, облік ряду специфічних ризиків у діяльності банків, використання провідного досвіду вітчизняних та зарубіжних банків, проведення діагностики та оцінки рівня фінансової безпеки банку, а також застосування інструментів фінансового менеджменту [3].

Особливо важливим стає питання оцінки загроз у фінансово-кредитній сфері. Так, А.І. Сухоруков у своїй монографії. «Сучасні проблеми фінансової безпеки України» [4, с. 36] акцентує свою увагу на такі загрози: обмежувальний характер грошово-кредитної політики, її спрямованість переважно на мінімізацію інфляції, а не на потребу економічного зростання; невисокий рівень монетизації економіки, дефіцит платіжних засобів.

Забезпечення фінансової безпеки як банківської системи України в цілому, так і окремих її складових – складна і багатогранна проблема, якій необхідно приділяти постійну увагу. Тим більше, що навіть в опублікованих Концепції розвитку банківської системи України та Комплексній програмі розвитку банківської системи України питання фінансової безпеки банків не отримали належного відображення [5].

При оцінці відповідності банківської системи критеріям і стратегії фінансової безпеки держави, на думку фахівців, слід виділяти три взаємопов'язаних аспекти. По-перше, загальна оцінка життєздатності системи. По-друге, оцінка ролі центрального банку у банківській системі, його законодавчих функцій і надійності практичного механізму їх реалізації. По-третє, оцінка здатності банківської системи до взаємодії як між її окремими суб'єктами, так і з державними й громадськими центрами з приводу вироблення довгострокових стратегічних і коротко строківих цілей розвитку економіки [6, с. 150].

Стан і ресурсні можливості банківської системи суттєво впливають на економічний розвиток усієї держави. Банківська мережа стає стрижневим елементом у створенні умов фінансової стабілізації та забезпеченні стійкого економічного зростання. Якщо провести оцінку здійснення процедури ліквідації банків України за період 2008–20.03.2015 рр., то можливо виявити тенденцію до зростання кількісних показників цього процесу (табл. 1). Так, за перше десятиріччя свого існування банківська система України втратила майже близько 100 банків. Нині чимало банківських установ перебувають у стадії ліквідації. Серед яких слід відмітити: акціонерне товариство "Градобанк", Публічне акціонерне товариство "Банк Столиця", ПАТ "БРОКБІЗНЕСБАНК", ПАТ "ТЕРРА БАНК", ПАТ "ЕКСПОБАНК", ПАТ "ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АКЦІОНЕРНИЙ БАНК", ПАТ "АВТОКРАЗБАНК".

Головними причинами, які призвели до банкрутства банків стали:

- Призупинення темпів росту та нестабільність внутрішньої економіки країни;
- Масове вилучення вкладів, яке спостерігалось наприкінці 2014 року в Україні.

Таблиця 1. Кількість банків, що знаходились на стадії ліквідації протягом 2008 р. – 20.03.2015 р.*

Рік	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	20.03.2015
Кількість банків	20	20	19	19	14	14	22	38

*Складено за даними НБУ [7].

Хоча криза в діяльності банку зовсім небажана, механізм ринкової економіки і специфічні умови діяльності банків роблять її практично неминучою. Більш того, за час свого існування будь-який комерційний банк неодноразово зіштовхується із серйозними проблемами в роботі, здатними призвести його на межу банкрутства. І в цих умовах важливо бути готовим вчасно виявити проблеми й здій снити адекватні кроки щодо виходу з кризи з огляду на те, що відкрита стадія кризи, як правило, настає внаслідок збігу цілого ряду причин, що вже одержали до цього часу достатній розвиток.

Національний банк України, який розробляє та впроваджує грошово-кредитну політику, покликаний контролювати стан комерційних банків, установлюючи відповідні норми банківської діяльності, здійснюючи постійний нагляд за нею та регулюючи банківську систему.

Ці функції мають на меті забезпечення стійкості й запобігання банкрутства банків. Вибір конкретних інструментів грошово-кредитної політики здійснюється з урахуванням особливостей національної фінансової, банківської системи, зокрема фінансового стану банків, ступеня розвитку інструментів грошового ринку та рівня його включення у процес інтеграції.

З метою стримування інфляційного тиску та упередження поглиблення дисбалансу в структурі активно-пасивних операцій банків Національний банк України з 4 березня 2015 р. підвищив облікову ставку з 19,5 до 30,0 % річних. Національним банком України вжито заходи щодо підвищення вартості національної валюти через зростання рівня відсоткових ставок за активно-пасивними операціями [9].

Головна мета поточного підвищення облікової ставки - це перехід НБУ до політики інфляційного таргетування. Така вимога прописана в кредитному меморандумі, підписаному з Міжнародним валютним фондом. Згідно з ним, Нацбанк зобов'язався перейти до таргетування інфляції протягом року – до травня 2015-го. Інфляційне таргетування – звичний механізм для центробанків розвинених країн. Працює він таким чином: облікова ставка впливає на вартість кредитів, що надаються Нацбанком комерційним банкам. Чим вона вища, тим дорожче обходяться банкам позики рефінансування, тим дорожче вони пропонують власні кредити, тим менше позичальників оформляють позики. Зниження кредитування фізосіб приводить до того, що зменшується платоспроможний попит на товари та послуги, що часто купуються в кредит. Відповідно, виробники і продавці утримуються від нарощування виробництва та підвищення цін через низький попит. Правда, в Україні цей механізм поки не працював. Торік таргетування інфляції було запущено Нацбанком в "тестовому" режимі – механізми використовувалися, але щоб вони приносили потрібний результат, необхідно провести реформи, які збільшать вплив НБУ на ринкову вартість кредитів. Крім того, інфляція 2014 року в першу чергу обумовлена не факторами попиту (емісія грошей, підвищення доходів населення, зростання кредитування фізосіб), а факторами пропозиції – подорожчанням імпортованих товарів через девальвацію гривні.

На мою думку таке значне збільшення облікової ставки призведе до подорожчання кредитних ресурсів та відіб'ється не тільки на позичальниках-фізичних особах – для підприємств позикові кошти також подорожчають. При цьому відновлення української економіки, розвиток виробництва і створення нових робочих місць вимагає якраз доступу виробників до дешевих кредитів. Отже, в нинішніх умовах чекати, що українська економіка почне швидким темпом виходити з кризи, очевидно, поки не варто.

Необхідно підкреслити, що у кризовий період НБУ успішно використовує і такий інструмент грошово-кредитного регулювання, як обов'язкові резервні вимоги. Цей інструмент в основному застосовувався для регулювання надлишкової ліквідності банків в іноземній валюті з метою унеможливити її використання для проведення спекулятивних операцій. У цей період Національний банк підвищує нормативи обов'язкового резервування за строковими депозитами в іноземній валюті нефінансових корпорацій та домашніх господарств на 1 % (з 3 % до 4 %), а за коштами на поточних рахунках і депозитами на вимогу в іноземній валюті нефінансових корпорацій та домашніх господарств – на 2 % (з 5 % до 7 %).

Відбуваються зміни в інструментах грошово-кредитного регулювання, що зрештою і визначає монетарну політику НБУ у кризовий період. Передусім зміни стосуються середньозваженої процентної ставки за операціями рефінансування НБУ, що яскраво відображає зростання попиту на його кредитні ресурси з 2014 р., коли проблема ліквідності банківської системи України набула особливої гостроти.

При розгляді монетарної політики НБУ в кризовий період, проаналізуємо і його процентну політику. На перший погляд може видатися, що центральний банк активно не використовує відсоткову політику як інструмент грошово-кредитного регулювання. Однак, на думку експертів, така ситуація зумовлена адміністративним втручанням в операційну діяльність НБУ, внаслідок чого він упродовж певного періоду не проводив операцій з рефінансування і, отже, й не оголошував процентні ставки. Це позбавляло суб'єктів ринку орієнтирів щодо вартості кредитних ресурсів, а центральний банк – важелів впливу на формування ставок на міжбанківському ринку, що унеможливлювало ефективне використання процентного каналу трансмісійного механізму монетарної політики [7].

Створення системи фінансових інструментів антикризового управління банківською діяльністю та підвищення рівня її фінансової безпеки має бути спрямовано на перехід від оперативних заходів НБУ на спектр інструментів та регуляторних заходів, спроможних модернізувати фінансову систему України. А саме це заходи щодо протидії надмірним курсовим коливанням та підтримання стійкості банківської системи.

Серед необхідних заходів визначимо такі: посилення ролі НБУ у процесах курсоутворення шляхом активних валютних інтервенцій; розвиток механізмів управління валютним курсом з метою забезпечення його гнучкості; зміна концепції регулювання руху капіталів щодо зняття обмежень на приплив капіталу, посилення контролю за його відпливом; зміцнення банківської системи; активізація політики рефінансування, розгляд питання щодо зменшення рівня обов'язкового резервування; надання субординованих кредитів для підтримки вітчизняних банків.

Висновок: отже, з усього вищесказаного, можна надати таке трактування поняття «фінансова безпека банку» – це сукупність умов, при яких потенційно-небезпечні для фінансового стану банківської установи дії або обставини ліквідовані або зведені до такого рівня, при якому вони не можуть завдавати збитків при функціонуванні банку, збереженню і відтворенню його майна, інфраструктури, а також перешкоджати досягненню банком статутних цілей.

Фінансова безпека банків повинна бути забезпечена розвитком цілої низки державних заходів та заходів окремих банків. Національний банк України має скоординувати дії з іншими регуляторами – Національною комісією, що здійснює державне регулювання ринків фінансових послуг та Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Мають бути оновлені Концепція фінансової безпеки України та розроблені Концепція фінансової безпеки окремих фінансових ринків та Стратегічні напрямки розвитку фінансових ринків з урахування використання інструментів антикризового управління.

Банківські установи повинні розвивати у своїй діяльності напрямок підтримки фінансової безпеки, формувати стратегію фінансової безпеки, яка має бути узгоджена із загальною конкурентною стратегією банків. Саме цей напрямок у банківській діяльності

допоможе запобігти загрозам з боку світових кризових явищ, по-перше, фінансовому ринку та, по-друге, реальному сектору національної економіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Адаменко С. І. Характеристика та класифікація загроз у банківській системі України / С. І. Адаменко // Стратегічна панорама. – 2004 – № 4. – С. 48–52.
2. Василик О. Д. Теорія фінансів : підручник / О. Д. Василик. – К., 2000. – 416 с.
3. Карлін М. І. Фінансова система України / М. І. Карлін. – К., 2007. – 324 с.
4. Сухоруков А.І. Проблеми фінансової безпеки України: монографія / А.І. Сухоруков. – К., 2004. – 117 с.
5. Концепція фінансової безпеки України. [Електронний ресурс.] – Режим доступу: www.u-fin.com.ua/konceptsia/008.doc
6. Сенчагов В. Экономическая безопасность: состояние экономики, фондового рынка и банковской системы / В. Сенчагов // Вопросы экономики. – 1996. – № 6. – С. 144–153.
7. Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bank.gov.ua
8. Барановський О.І. (2006), Банківська безпека: проблема виміру [Електронний ресурс] / О.І. Барановський. – Режим доступу: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/19797/01-Baranovskyi.pdf?sequence=1>
9. Про регулювання грошово-кредитного ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=15111488

Науковий керівник – кандидат економічних наук Ю.В.Даниленко

*Нозима Гиязова, Саддам Итолмасов
(Бухара, Узбекистан)*

КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА ДАВЛАТНИНГ РОЛИ

Айни пайтда бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётни модернизациялаш жараёнида алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлган энг муҳим устувор вазифа халқимиз турмуш даражасини юксалтиришга, юртимиз қиёфасини ўзгартиришга қаратилган узок муддатли ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ кенг кўламли чора-тадбирларни амалга ошириш, ижтимоий соҳа ва ишлаб чиқариш инфратузулмасини ривожлантиришни жадаллаштириш, мулкдорнинг, тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг мақоми, ўрни ва аҳамиятини тубдан қайта кўриб чиқиш қишлоқ хўжалиги фаолиятида тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қуватлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги қонунига асосан тадбиркорлик фаолияти бу тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, ўзи таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги остида фойда олишга қаратилган ташаббускорлик фаолиятидир. Бизнес сўзи халқаро терминда кенг қўлланиладиган тушунча бўлиб, тадбиркорлик тушунчасидан деярли фарқ қилмайди. Бизнес - бу фойда келтирадиган иқтисодий фаолият, фойда олиш ёки шахсий манфаатни кўзлаган ҳолда даромад олишга қаратилган ҳар қандай фаолиятдир.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари республикада ўрнатилган тартибга мувофиқ рўйхатдан ўтган юридик ва жисмоний шахслардир. Тадбиркорлик фаолияти субъектлари йирик ёки кичик тадбиркорлик субъектларига бўлинади. Ўзбекистонда тадбиркорлик субъектларининг асосий қисмини кичик тадбиркорлик субъектлари ташкил этади.

Кичик тадбиркорлик субъектларига мустақиллик бериш улар фаолиятининг якуний натижалари учун жавобгарлик ҳиссини оширади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир. Ўтган қисқа давр мобайнида мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари яратилиб, бу борада Ўзбекистон Республикасининг бир қатор қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг бу соҳа фаолиятига доир қарор ва меъёрий ҳужжатлари қабул қилинганлигини қайд этиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар натижасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати ҳам ижобий томонга ўзгарди.

Шу жумладан, "Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили" давлат Дастурида кичик бизнеснинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш соҳасида биргина 2011 йилнинг биринчи ярим йиллигида "Хусусий мулкни химоялаш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида", "Тадбиркорлик фаолияти соҳасида рухсат бериш шарт-шароитлари тўғрисида", "Оилавий тадбиркорлик тўғрисида" янги Қонун лойиҳаларини, шунингдек "Тадбиркорлик фаолияти эркинликларининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуннинг янги таҳрирдаги лойиҳасини ҳамда "Солиқ кодекси"га, "Айрим фаолият турларини лицензиялаш тўғрисида"ги ва "Лизинг тўғрисида"ги Қонунларга кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантириш бўйича қулай шарт-шароитларни яратиш билан боғлиқ ўзгартириш ва қўшимчаларни киритиш юзасидан тегишли қонун лойиҳаларни ишлаб чиқиш вазифалари белгиланган.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ривожлантириш, унга кенг иқтисодий эркинлик бериш билан тавсифланади. Шу жиҳатдан, ҳозирги кунда республикаимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Чунки, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини ривожлантириш масаласига давлатимиз иқтисодий сиёсатининг стратегик вазифаси, аҳоли фаровонлигини ошириш омили сифатида қаралмоқда.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига давлат томонидан катта эътибор берилиши ҳамда қўллаб-қувватланиши натижасида унинг мамлакат ялпи ички маҳсулотига улуши йилдан йилга ортиб бормоқда.

Ўтган 2014 йилда 500 дан зиёд янги корхона, биринчи навбатда, кичик бизнес субъектлари экспорт фаолиятига жалб этилди. Ташқи савдо балансидаги ижобий сальдо 180 миллион долларни ташкил қилди, мамлакатимизнинг олтин-валюта захиралари 1 миллиард 600 миллион долларга кўпайди.

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ҳузурида махсус ташкил этилган Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармасининг роли бу борада тобора ошиб бормоқда. 2014 йилда мазкур Жамғарма томонидан 2 минг 400 та тадбиркорлик субъектига ўз товар ва хизматларини ташқи бозорларга чиқариш бўйича ҳуқуқий, молиявий ва ташкилий хизматлар кўрсатилди. Жамғарма кўмагида тадбиркорлик субъектлари томонидан 1 миллиард 250 миллион доллар миқдорига экспорт шартномалари тузилди. Мазкур шартномалар асосида ўтган йили қиймати 840 миллион доллардан зиёд товарлар экспорт қилинди. Жамғарма томонидан тадбиркорларга ташқи бозорларни ўрганиш ва чет эллик шерикларни топиш, халқаро тендер савдоларида иштирок этиш, шунингдек, экспорт шартномаларини тузиш, халқаро сертификатлар, рухсат беришга оид ҳужжатларни олиш ва божхона расмийлаштируви бўйича фаол ёрдам берилмоқда.

Шу борада ишбилармонлик муҳитини яхшилаш ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини учун янада қулай шароитлар яратишга қаратилган чора-тадбирларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш зарурлигини барчамиз албатта яхши тушунамиз.

Мулкни рўйхатга олиш, ер участкалари ажратиш, айрим фаолият турлари билан шуғулланиш учун лицензия олиш, қурилишга рухсат бериш ва электр таъминоти

тармоқларига уланишда «ягона дарча» тамойилини амалиётга жорий этиш тобора кенгайиб бормоқда. Кичик бизнес субъектлари томонидан статистик ва солиқ ҳисоботларини тақдим этиш механизмлари сезиларли даражада соддалаштирилди. Бугунги кунда тадбиркорлик субъектларининг 98 фоизи солиқ ва статистика ҳисоботлари топширишни, божхона декларацияларини расмийлаштиришни эски усулдаги қоғоз тўлдириш йўли билан эмас, балки бевосита – электрон шаклда амалга оширмоқда.

Саноатнинг энгил, озиқ-овқат ва қурилиш материаллари ишлаб чиқариш каби кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқларида ишчиларнинг энг кўп сони илгариги 100 кишидан 200 кишигача оширилгани кичик бизнесни рағбатлантириш борасидаги чора-тадбирлар тизимидаги муҳим қарор бўлди. 2014 йилда тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига 9 триллион сўмдан ортиқ ёки 2013 йилга нисбатан 1,3 баробар кўп, шу жумладан, 2 триллион сўмга яқин миқдордаги микрокредитлар ажратилди. Бу ўтган йилга қараганда 39 фоиз кўпдир. Сўнгги беш йилда кичик бизнесни кредитлаш ҳажми қарийб 5 баробар кўпайди.

Хусусий тадбиркорларнинг хом ашё ресурсларидан фойдаланиш имконияти, биринчи навбатда, бундай маҳсулотларни биржа ва ярмарка савдоларида сотиш ҳажмини кўпайтириш ҳисобидан сезиларли равишда кенгайтирилди. Масалан, 2014 йилда улар томонидан Республика Товар-хом ашё биржасида қарийб 3 триллион сўмлик ёки 2013 йилга нисбатан 1,6 баробар кўп хом ашё ва материаллар сотиб олинди. Шу билан бирга, хусусий тадбиркорлар биржа савдолари орқали ўзлари ишлаб чиқарган 1 триллион 500 миллиард сўмлик маҳсулотни сотди, бу кўрсаткич 2013 йилга қараганда 1,7 баробар кўпдир.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўрилган чора-тадбирлар натижасида ўтган йили, фермер ва деҳқон хўжаликларини ҳисобга олмаганда, 20 мингдан зиёд янги кичик бизнес субъектлари ташкил этилди, уларнинг умумий сони эса 195 мингдан зиёдни ташкил этди. Бу 2000 йилга нисбатан 2 баробар кўпдир. Ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасининг улуши 2000 йилдан буён 31 фоиздан 56 фоизга, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда 12,9 фоиздан 31,1 фоизга ўсди. 2014 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида 480 мингдан ортиқ янги иш ўрни ташкил этилди. Бу яратилган жами иш ўринларининг ярми демақдир. Бугунги кунда иқтисодиётнинг ушбу соҳасида иш билан банд бўлган аҳолининг 76,5 фоиздан зиёди меҳнат қилмоқда. 2000 йилда бу кўрсаткич 49,7 фоизга тенг эди. Иқтисодиёт соҳасида изчил амалга ошираётган ана шундай чора-тадбирларимиз ўзининг юксак самарасини бермоқда.

Жаҳон банки томонидан эълон қилинган, харид қобилияти бўйича ҳисобланадиган ялпи ички маҳсулот ҳажмига қараб аниқланадиган иқтисодий ривожланиш борасидаги янгиланган рейтингда Ўзбекистон дунёнинг 190 та давлати орасида 2010 йилдаги 72-ўриндан 66-ўринга кўтарилди.

Мамлакатимиз 2014 йилда бизнесни юритиш шароити бўйича рейтингда 8 поғонага, солиққа тортиш борасида эса 61 поғона юқорига кўтарилди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт дастурининг баҳосига кўра, Ўзбекистон сўнгги йилда бизнес юритишни энгиллаштириш соҳасида амалга оширилган ислохотлар бўйича етакчи ўнта мамлакат қаторидан жой олди.

Таҳлилларимиз кўрсатишича, ҳозирги кунга қадар мамлакатимизда давлатнинг кичик бизнесни қўллаб-қувватлаши асосан қуйидаги йўналишларда амалга ошириб келинди:

- “мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши учун лозим бўлган ҳуқуқий-меъёрий асос яратилди;
- “кичик бизнеснинг ривожланишида устуворликлар белгиланди, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг Дастури ишлаб чиқилди ва жорий этилмоқда;
- “кичик бизнеснинг ривожланишига ёрдам берувчи бозор инфратузилмасига асос солинди;

- “имтиёзли солиқ, субсидиялар, давлат ва бюджетдан ташқари фондлардан бериладиган имтиёзли кредитлар, халқаро молия институтлари кредитларини жалб этиш кичик бизнесни ривожланишини рағбатлантиради;

- “юримдик ва жисмоний шахсларга хорижий ва миллий валютада микрокредит бериш механизми ишлаб чиқилди ва жорий этилмоқда.

Яқин истикболда кичик бизнес республикамизда иқтисодий ўзлуксиз ривожлантиришнинг энг муҳим омили, тараққиёт йўлидан олға етаклайдиган етакчи куч бўлиб қолади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни тараққий эттириш, қўллаб қувватлашдаги давлатнинг одилона иқтисодий сиёсати туфайли мамлакатимизда қулай макроиқтисодий муҳит яратилди. Жумладан хусусий мулк ва тадбиркорлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасидаги қонунчилик мустаҳкамланди, бизнесни рўйхатга олиш, ихтиёрий равишда ёпиш ва тугатиш, айрим фаолият турлари бўйича лицензия ва рухсатномаларни бериш жараёнлари соддалаштирилди, давлатнинг бизнес фаолиятига аралашуви чекланди. Тадбиркорлик субъектлари топширадиган ҳисоботларнинг барча шакллари ва муддатлари кескин қисқартирилди. Талаб юқори бўлган моддий техник ресурслардан кенг фойдаланишга имкон берадиган барқарор бозор механизми шаклланди.

Ўзбекистонда меҳнатга қобилиятли аҳолининг 60% дан кўпроқ қисми қишлоқларда яшашини эътиборга олиб, хусусий тадбиркорлик, кичик бизнес соҳаларини айнан шу жойларда ривожлантириш юқори самара бериши мумкин. Бунда асосий эътибор қуйидагиларга қаратилиши лозим:

- қишлоқ жойларда етиштирилаётган маҳсулотлар сифатини узоқ вақт бузилишдан сақлай оладиган совуткич омборхоналар, мева, сабзавотларни сифатли қайтаишловчи кичик цехлар ташкил этишга;

- сут ва сут маҳсулотларини қайта ишлаш тармоғига юксак хорижий технологияларни қўллаш орқали арзон, сифатли ва импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни янада кенгайтиришга;

- озиқ-овқат, қандолатчилик ва макорон маҳсулотларини тайёрлашга;

- кичик қурилиш ва таъмирлаш ишларини ташкил этишга;

- аҳоли саломатлиги йўлида кичик тиббий хизматларни йўлга қўйиш ва ҳ.к.ларга.

Республикамизда кичик бизнес ва тадбиркорликни янада ривожлантириш мақсадида изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Аммо шуни ҳам эътироф этиш жоизки, кичик ва хусусий тадбиркорлик ҳали мавжуд салоҳиятини тўла намоён қилаолмаяпти. Шу боис бу соҳани янада ривожлантириш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз:

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг техник жиҳозланиш даражаси, таркибий тузилмаси, ривожланган саноат соҳасидаги ўрнини кўтариш. Бунинг учун эса, авваламбор, унинг техник ва технологик тузилмасини яхшилаш масаласини биринчи ўринга қўйиш;

- молия-кредит тизимини такомиллаштириш ҳамда кичик корхоналарнинг кредит манбалари ва сармояларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, давлат томонидан кредитни кафолатлаш жамғармалари яратиш;

- халқ ҳунармандчилиги бўйича хусусий тадбиркорларни янада қўллаб-қувватлаш, бу соҳада кичик корхоналар ташкил қилиш;

- хорижий мамлакатларда савдо уйлари (марказлари)ни очиш орқали улардаги бозорни ўрганиш асосида экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва бу маҳсулотларни тегишли мамлакатларга юбориш;

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, инновацион фаолиятни ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратиш мақсадида давлат хусусий ташаббускорликни инновацион тадқиқотларга қаратувчи қулай бизнес муҳитини шакллантириши; таркибий ислоҳотларни оптималлаштириши; минтақавий даражаларда инновацион инфратузилмани ривожлантиришга кўмаклашиши (суғурталаш, инновацион воситачилар институти, технопарклар ва ҳ.к.) лозим. Мазкур шароитларни

амалга ошириш жараёнида хусусий тадбиркорлар ташкил қилишнинг анъанавий моделидан инновацион моделига ўтиш имконини қўлга киритадилар.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, жаҳон амалиётида ҳамда бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда кичик бизнес ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда, янги иш ўринларини барпо қилишда, бозор ўзгаришларига нисбатан тез мослашишда ва мулкдорлар синфини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга ва юқори самарадорликка эга эканлигини тасдиқламоқда.

*Нозима Гиязова, Феруз Элов
(Бухара, Ўзбекистон)*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИНИ ОШИРИШДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Кичик ва урта бизнеснинг ривожлантириш ва мулкдорлар синфини барпо этиш иқтисодий стратегиянинг муҳим йўналиши сифатида эътироф этилиб унинг учун тегшли моддий ва ҳуқуқий заминлар ёритилганлиги туфайли бу секторнинг иқтисодиётдаги мавқеи тобора ошиб бормоқда.

Мамлакатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида иқтисодиётни эркинлаштириш, бозор ислохотларини чуқурлаштириш асосида мулкдорлар синфини шакллантириш, аҳолининг умумий бандлигини ошириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш олдимизда турган энг долзарб муаммолардан биридир. Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек: “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик биз учун ўткир бўлиб турган аҳоли бандлиги ва унинг даромадларини ошириш муаммоларини ҳал этишда ўзига хос локомотив, мамлакатимизда энг йирик меҳнат бозори, мулкдорларнинг ўрта синфини шакллантиришнинг асосий омили, миллионлаб одамлар учун даромад ва фаровонлик манбаи ҳисобланади”¹.

Шу сабабли кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлашни рағбатлантириш мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий устувор йўналишларидан бири деб белгиланган. Яқин истиқболда кичик бизнес мамлакатимизда иқтисодиётни узлуксиз ривожлантиришнинг энг муҳим омили, тараққиёт йўлидан олға етаклайдиган ижтимоий ҳаракатлантирувчи куч бўлиб қолади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, қўллаб-қувватлашдаги давлатнинг оқилона иқтисодий сиёсати туфайли мамлакатимизда қулай макроиқтисодий муҳит яратилди. Жумладан, хусусий мулк ва тадбиркорлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасидаги қонунчилик мустаҳкамланди. Бунда бизнесни рўйхатга олиш, айрим фаолият турлари бўйича лицензия ва рухсатномаларни бериш жараёнлари соддалаштирилди, давлатнинг бизнес фаолиятига аралашуви чекланди, тадбиркорлик субъектлари топширадиган ҳисоботларнинг барча шакллари ва муддатлари кескин қисқартирилди, солиқ ставкалари унификация қилинди, талаб юқори бўлган моддий-техник ресурслардан кенг фойдаланишга имкон берадиган барқарор бозор механизми шаклланди.

Бугунги кунда иқтисодий ўсишни таъминлаш, янги иш ўринларини ташкил қилиш, бандлик муаммосини ҳал этиш, аҳолининг даромадлари ва фаровонлигини оширишда тобора муҳим ўрин тутаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

¹“Инсон манфаатлари устунлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир” Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 2007 йилда республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси // Туркистон. 2008, 9 февраль, №11.

Мустақиллик йилларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ўз фаолиятларини ҳар томонлама ривожлантириб, ишлаб чиқариш тармоқларида тажрибаси, маҳорати, билим даражаларини ошириб борди. Бозор муносабатлари талабига мослашиб, тадбиркорларнинг дунёқараши тез ўзгарди.

Тадбиркорлик субъектларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш юзасидан амалга оширилаётган кенг қўламли чора-тадбирлар мулкдорларнинг ўрта синфини шакллантириш, ички бозорни рақобатбардош, сифатли маҳсулотлар билан тўлдириш, янги иш ўринларини яратиш баробарида аҳоли даромадларини кўпайтириш ва турмуш фаровонлигини оширишга хизмат қилади.

Президентимиз таъбири билан айтганда, «кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ўзининг иқтисодиётимиздаги ўта муҳим ва салмоқли хиссаси, роли ва таъсири, содда қилиб айтганда, бошқа ҳеч бир соҳа ва йўналиш ўрнини босолмайдиган катта аҳамияти билан давлат ва жамиятимиз ривожига алоҳида ўрин эгаллайди». Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодиётнинг тез ўзгариб турадиган бозор талабларига жавоб беришини таъминлайдиган замонавий тузилмаларини шакллантиришда, янги иш ўринларини ташкил қилишда ва аҳолининг даромадларини оширишда муҳим рол ўйнайди.

Бугун Ўзбекистонда кичик ва хусусий корхоналар нафақат савдо, хизматлар кўрсатиш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш соҳаларида фаолият юритаётир, балки инновацион, нано ва биотехнологиялар, ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда саноатда, илмталаб юқори технологияли маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ҳам уларнинг улуши ортиб бораётир. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолиятда иштирок этиш, ташқи бозорларга маҳсулот чиқариши учун яратилаётган имкониятлар ҳам кенгаймоқда.

Инсон табиати доимо яхши яшаш ва келажақ ҳаётини кўркемроқ қилиш интилишига мойил бўлади. Бунга моддий маблағсиз ва маънавий етукликсиз эришиш қийин. Даромад топиш, фойда кўриш, ўз турмуш фаровонлигини янада юксалтиришга бўлган қизиқиш одам зоти учун доимий сўнмас жараён ҳисобланади.

Хонадон даромадини кўпайтириш асосида оила бюджетидан самарали фойдаланиб, аҳолининг фаровон ҳаёт кечиришига эришиш ҳар қандай давлатнинг даромадлар сиёсатида муҳим ўрин эгаллайди.

Мамлакатимизда татбиқ этилаётган ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг чуқур ўйланган изчил дастурлари, шунингдек, инқирозга қарши самарали чора-тадбирларнинг амалга оширилиши жаҳон молиявий иқтисодий инқирозининг мамлакат иқтисодиётига салбий таъсирини муваффақиятли бартараф этиш, унинг мувозанатли ривожланиши ва изчил иқтисодий ўсишини таъминлади. Бу, биринчи навбатда, ҳар бир хонадон ва оилада ҳар бир фуқарони муносиб турмуш даражасини таъминлайдиган фаровон ҳаётга эришишга чорлайди. Шахсий ва оилавий фаровонликка эришиш имконияти ҳар кимнинг ўз қўлида. Мамлакатимизда «Ҳар бир фуқаронинг фаровонлиги – бутун жамиятнинг фаровонлиги»² гоёси илгари сурилади.

Бозор иқтисодиётига ўтгунга қадар хонадон хўжалигини ўрганишга кам эътибор қаратилган. Бозор муносабатларининг асосий тамойилларидан бири - республика аҳолисини кучли ижтимоий ҳимоялаш саналар экан, аҳоли турмуш даражаси юксаклигини хонадон хўжалигининг муҳити белгилайди.

Молиявий барқарорлик оиланинг иқтисодий салоҳиятини намоён этадиган кучли мезон ҳисобланади. Чунки, статистик маълумотлар кўрсатяптики, оилалардаги можароларнинг 46% пул маблағралидан нооқилона фойдаланиш билан боғлиқ экан. Ҳақиқатан ҳам кўпгина пул билан боғлиқ муаммолар ягона савол: “оила бюджетини тақсимлашда ким қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга” га бориб тарқалади³.

Президент И.А.Каримов “Юксак маънавият – энгилмас куч” асарида таъкидлаганидек,

2 Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3 Глухов В.В. Формы и модели управления финансами в домашнем хозяйстве. Проблемы учета и финансов. №1, 2011. С.8.

“Аслида, ҳар қандай ислоҳотнинг энг муҳим самараси аввало халқнинг маънавий-руҳий қарашларидаги янгиликларни жараёнлари, унинг онгу-тафаккурининг юксалиши, мамлакатда юз бераётган ўзгаришларнинг ҳаётга, тақдирга дахлдор бўлганини чуқур ҳис қилиши ва шундай ҳулоса чиқариши билан белгиланади. Биз амалга ошираётган ислоҳотларимизда ана шундай натижаларга эришиш учун барча ўзгариш ва янгиликларнинг марказига инсон ва унинг манфаатларини қўйдик. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ана шу жараёнларнинг моҳиятида ислоҳот – ислоҳот учун эмас, аввало, инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун хизмат қилиши керак деган мақсад мужассам эканини ва унинг амалий ифодасини барча соҳаларда қўриш, кузатиш қийин эмас”.⁴

Хонадон даромадининг кўпайиб, оила бой бўлишининг асосий сабабларидан бири даромад топиш билан бирга, уни тежаб-тергаб, оқилона харажат қилишдир. Ҳозирги давр тақозоси тадбиркор бўлишни талаб этади.

Тадбиркорликни ривожлантириш билан ҳар бир хонадон ўз даромадини кўпайтириш имконига эга бўлмоқда. Ўзбекистонда 2011 йил “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” деб эълон қилинди ва мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш учун кенг имкониятларни яратиш орқали унинг ялпи ички маҳсулотдаги улушининг салмоғи, иқтисодий ҳаётимиздаги роли ва таъсирини ошириш ва кенгайтириш белгиланди. Президентимиз таъкидлаганидек: “Биз бошлаган ва ўзини амалда ҳар томонлама оқлаган мамлакатимизни модернизация қилиш, жамиятимизни янгилаш, иқтисодий ҳаётимизни жадал суръатлар билан ўсиши ва унинг макроиқтисодий мутаносиблигини таъминлашга қаратилган ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, бу йўналишларни амалга оширишнинг асосий шарти бўлмиш тадбиркорлик, кичик бизнес ва фермерлик ҳаракатининг изчил қадамлар билан эркин ривожланишига қаратилган ва имтиёзлар берадиган сиёсатни давом эттириш бош вазифамиз бўлиб қолиши зарур.”⁵ Тадбиркорлик ҳисобидан олинаётган даромаднинг хонадон даромади умумий ҳиссасида ўсиб бораётгани республикамизда бозор муносабатларининг ривожланиши даражасига ўз таъсирини ўтказмоқда. Тадбиркорлик – бир қарашда осон кечадиган ва дарҳол ўз самарасини берадиган фаолият эмас. Ўз ишини бошлаётган ҳар қандай тадбиркордан муайян билим ва фазилатларга эга бўлиши талаб қилинади.

Ҳар бир хонадон даромадини ошириш мамлакат иқтисодий ҳаётининг барқарор ривожланишини таъминловчи омил ҳисобланади. Ҳукуматимиз томонидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар республикамизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш кўрсаткичларининг ўсишида ва шу тариқа ҳар бир хонадон даромадини оширишда ўз аксини топмоқда.

Давлатнинг даромадлар сиёсатининг бош мақсади аҳолига муносиб турмуш шароитини яратиш ва фаровон ҳаёт кечиришни янги сифат даражасига кўтаришга қаратилган, чунки иқтисодий ҳаётнинг ижтимоийлиги ҳам мана шунда. Инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, унинг даромад топиш имкониятларини тўлақонли рўёбга чиқариш учун етарлича шарт-шароитлар ҳозирлаш зарур. Натижада ишлаб чиқариш истеъмолчилар талабини қондиришига, унинг ижтимоийлигини таъминлашга, инсон салоҳиятини ҳар томонлама тўлиқ ишлатишга, шахсий ташаббускорликни иқтисодий рағбатлантириш ва меҳнат унумдорлигини оширишга эришилади.

Бозор тизими эркинликка таянганидан иқтисодий рағбатларни ҳаракатга келтиради, чунки шу йўл билан иқтисодий ҳаётнинг ижтимоийлиги асосида ҳар бир хонадоннинг даромадга эга бўлиши таъминланади. Бунда индивидуал манфаатлар бирламчи ҳисобланади.

Хонадон аъзоларининг фаолияти даромад топиш манфаати замида вужудга келади. Бозор қонунчилигига биноан субъектларнинг ресурслар сарфи натижаларига мос равишда ҳар бир хонадон даромадга эга бўлиши объектив воқеъликка айланиши керак. Зеро, иқтисодий

4 Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: «Маънавият» 2008 йил, 105-106-бетлар.

5 Каримов И.А. “Ватанимиз ва халқимизга садоқат билан хизмат қилиш – олий саодатдир. – Т.: “Ўзбекистон”, 2007 йил, 30-31-бетлар.

муносабатларга киришишнинг бош мақсадини даромадга эга бўлиш, ўз истеъмолини максимумлаштиришни ташкил этади. Даромад топишга бўлган қизиқиш иқтисодий эркинлик билан чамбарчас боғлиқ. Эркинлик иқтисодий ўсишга шароит яратади, бу эса фаровонликни ошириб, ижтимоий барқарорликни таъминлайди. Президентимиз таъкидлаганидек, «...одамлар дастурхонида, оилавий аҳволида, рўзгор тебратишида, умуман, кундалик ҳаётида ижобий ўзгаришлар кўзга ташланмаса, бу аҳолининг ҳақли эътирози ва норозилигига олиб келиши табиий ҳол»⁶.

Хонадонларнинг даромадга эга бўлишига ишлаб чиқаришда асос яратилса-да, у бозорда юзага чиқади, чунки бозор қоидалари ресурслар сарфи самарасига кўра даромадларга эга бўлишни таъминлайди. Шундай экан, аҳоли турмуш даражасининг юксалиши бозор қоидалари орқали топиладиган даромадга боғлиқ. Шунинг учун бозор тизимидаги даромадларнинг манбалари, уларнинг таркибий тузилиши, уларга таъсир этувчи омиллар, даромадларнинг шаклланиши, турланиши ва табақаланиши масалаларини тадқиқ этиш ўта долзарб илмий-амалий муаммо сифатида аҳамият касб этади.

Иқтисодиёт даражаси ва иқтисодий муносабатлар моҳиятининг ўзгариши хонадон даромадининг иқтисодий мазмунига янгича ёндашувни тақазо этади. Хонадонлардаги даромад тушунчасининг иқтисодиётда ресурслар ҳаракати ва унинг самараси билан боғлиқ бўлган манфаатлар доирасида амал қилишини таҳлил этишни биринчи поғонага кўтариш керак бўлади. Шунинг учун даромаднинг намоён бўлиши хусусиятлари унинг моҳиятини очиб беришда муҳим ўрин тутишига эътибор бериш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда аҳолининг моддий фаровонлиги ва турмуш даражасини белгиловчи асосий омил – хонадон даромадининг ўсиши учун шарт-шароит ва ишончли кафолатлар яратиб берувчи омиллар тобора ортиб бормоқда. Энг муҳими – инсоннинг иқтисодий фикрлаши ва дунёқараши ўзгармоқда, сиёсий ва ижтимоий онги, унинг савияси тўхтовсиз ўсиб бормоқда. Бу ҳол, айниқса, ёшлар орасида кузатилаётгани кишини қувонтиради. Ён-атрофимиздаги кўпгина давлатлар фақат ўзини сақлаб қолиш ҳақида қайғураётган бўлса, биз келажак ривожига ҳақида, иқтисодий-маънавий тараққиёт ҳақида ўйламоқдамиз. Бу эса ўз навбатида ҳар бир хонадон даромадини ўстириш демакдир.

Республикамизда ижтимоий барқарорликни таъминлаш ва аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида кучли ижтимоий сиёсат юритилиши, иш ҳақи, пенсиялар ва стипендиялар миқдори бир неча марта оширилиши билан бир вақтда даромадларнинг юқори чегараси чекланмаган ҳолда хонадон даромадларини юксалтириш учун иқтисодиётни янада эркинлаштириш орқали даромадлар даражаси бўйича кучли фарқланишга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати тадбиркорликнинг кенг ривожланишига шарт-шароитлар ярата бориши билан бирга кучли ижтимоий сиёсат олиб бормоқда. Натижасида аҳоли даромадларининг кескин пасайиб кетишига йўл қўйилмаяпти. Айниқса, иш ҳақи ва ишчиларнинг кам маош тўланадиган категорияларига алоҳида эътибор берилмоқда. Чунки, Давлат томонидан қонуний равишда энг кам иш ҳақи миқдорининг белгилаб қўйилиши кам таъминланган оилалар иқтисодий аҳолининг кескин ёмонлашиб кетишининг олдини олишга хизмат қилиб, сиёсий барқарорликни таъминлашга кўмаклашади.

6 Каримов И.А.. Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайди. “Халқ сўзи” газетаси, 2005 йил 17 февраль, 2-б.

*Катерина Дяденко
(Київ, Україна)*

ВПЛИВ МОТИВАЦІЙНИХ ПОТРЕБ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ПІДПРИЄМСТВА

В умовах соціально-орієнтованої ринкової системи господарювання проблема мотивації праці набуває важливого значення. Відсутність належних стимулів до праці, неможливість досягнути поставлених цілей законними методами, нереалізовані мрії про підвищення рівня життя зумовлюють виникнення незадоволення людини своєю роботою та своїм становищем у суспільстві. Нехтування мотиваційним фактором у сфері праці призводить до зниження показників продуктивності праці, якості продукції, трудової дисципліни на кожному конкретному підприємстві і до кризи в господарській системі в цілому.

Постійні зміни в економічній та політичній сферах нашої держави, одночасно створюють великі можливості і серйозні загрози для кожної особистості та вносять значний рівень невизначеності в життя практично кожної людини. Тому, лише дієвий мотиваційний механізм, що відповідає сучасним умовам та є гнучким до швидких економічних змін, забезпечить ефективне використання трудових ресурсів підприємства.

Значний вклад в розробку проблеми мотивації внесли такі українські вчені: Співак В.В. [1], Дуда С.Т., Кіцак Х.Р. [2], Клименко М.П., Філатова О.О. [3], Літинська В.А. [4], Власова А.А. [5] та ін.

Існує велика кількість різноманітних визначень мотивації, проте чіткого і загально визначеного не існує. Різні автори трактують мотивацію по-різному. З точки зору Є. Ільїна: «Мотивація – процес формування мотиву» [6], на нашу думку, дане визначення є дуже широким. О.О. Віханський зазначив, що «Мотивація – це дія на працівників компанії з метою направити і інтенсифікувати їх дії на користь організації» [7], що є досить вузьким. Г.Є.Мошек навів таке визначення: «Під мотивацією розуміють процес спонукання себе та інших для ефективної діяльності і досягнення поставлених цілей перед кожним працівником і організацією в цілому» [8, с.118]. Ми вважаємо, що дане визначення є найоптимальнішим, адже воно є досить чітким, і акцентує увагу саме на досягнення конкретних цілей як окремою людиною, так і організацією в цілому.

Мотивація поділяється на два види: матеріальну та нематеріальну. Матеріальна мотивація – це будь-яке заохочення роботи персоналу за допомогою грошей. Нематеріальна мотивація спрямована на задоволення психологічних та соціальних потреб людини [9].

Розглянемо матеріальну мотивацію – компенсацію (в даному випадку компенсація використовується в значенні – винагороди персоналу за певну діяльність), що завжди є компромісом між матеріальними інтересами працівників і стратегічними завданнями організації. Отже, цей баланс утримується за рахунок відповідності наступним основним цілям компенсації: залучення персоналу в організацію, прив'язування працівників до організації, ефективне управління персоналом, стимулювання виробничої поведінки, контроль за витратами на робочу силу, адміністративна ефективність та простота [5, с. 48].

Попри всю «загальність» компенсації, під час реалізації стратегії підприємства перед нею постають досить конкретні цілі. Якщо організація хоче досягнути конкурентоспроможності на ринку праці, тобто приваблювати та залучати найкращих працівників із наявних на ринку, то структура компенсації має будуватися на базі детального вивчення цього ринку з урахуванням наявних потреб.

Інші організації орієнтовані на збільшення міжособистісної конкуренції між працівниками, для ефективної роботи наявних трудових ресурсів повинні робити в структурі компенсації акцент саме на фінансовому стимулюванні індивідуального досягнення.

Якщо організація бажає зберегти працівників протягом тривалого часу, не варто винагороджувати нових працівників участю в тренінгах кожного нового сезону, натомість треба заохочувати «старих» працівників бонусами, які пов'язані із їхнім стажем тощо.

Отже, необхідно створити ідеальний портрет працівника та за допомогою компенсації формувати бажану поведінку та керувати нею.

Згодом чітко визначені цілі компенсації допоможуть оцінити ефективність її роботи. Наприклад, якщо метою була стабільність трудових ресурсів, то вимірявши плінність, можна говорити про ефективність компенсаційної політики.

Далі розглянемо нематеріальні види мотивації. Цікавим способом удосконалення мотивації праці є мотивація вільним часом або модульна система компенсації вільним часом. Особливість мотивації вільним часом полягає в тому, що розходження в навантаженні працівників, які обумовлені роботою в різний час доби і дні тижня, компенсуються безпосередньо наданням вільного часу, а не грошовими надбавками, як це прийнято в традиційній системі. Ця форма нематеріальної мотивації поки не одержала поширення у практиці українських підприємств, але досвід використання її зарубіжними фірмами свідчить про необхідність впровадження системи компенсації вільним часом на підприємствах цих країн. Використання гнучких форм зайнятості (скорочений робочий день, збільшення відпустки, гнучкий графік роботи, надання відгулів та ін.) надає можливість вибору працездатному населенню між робочим часом та відпочинком [10, с.122]. До нематеріальних способів мотивації відноситься визнання заслуг (особисте та публічне). Суть особистого визнання полягає в тому, що працівники, які позитивно виділилися у справах підприємства, згадуються в доповідях вищому керівництву фірми чи особисто представляються йому, одержують право підпису відповідальних документів, у розробці яких вони брали участь, персонально вітаються дирекцією з нагоди свят чи сімейних дат [11, с. 39].

Науковці відмічають, що кожна людина індивідуальна, і в кожній людині є індивідуальні потреби, які вона бажає задовольнити працюючи на підприємстві. Таким чином, при побудові системи мотивації керівнику слід пам'ятати, що не можна мотивувати всіх працівників однаково. Це допоможе йому зробити систему мотивації економічно ефективною [12, с. 63]. Виходячи з цього, одним із способів побудови компенсаційного пакету може бути запропонований Власовою А.А. «принцип кафетерію» [5], тобто мається на увазі, що кожен працівник самостійно на визначену підприємством суму може обрати для себе пільги та компенсації, які в найбільшій мірі задовольняють його потреби. Це є найкращим видом мотивації, проте досить складним у використанні, та для українських підприємств виступає лише майбутньою довгостроковою ціллю.

Нами було розроблено, таку стандартизовану компенсаційну схему (рис.1) для різногалузевих підприємств, яка вміщує різні види матеріальної та нематеріальної мотивації.

Отже, можна зробити висновок, що у даний час для більшості підприємств і організацій величезну роль відіграє формування нових механізмів господарювання, орієнтованих на ринкову економіку, а також збереження параметрів виробничих процесів у швидко змінних умовах зовнішнього і внутрішнього середовищ. У зв'язку з цим зростає значення внеску кожного члена трудового колективу в кінцеві результати діяльності підприємства. Тому керівництво кожного підприємства, незалежно від форми власності, людей є їх мотивація як матеріальна так і нематеріальна. Вона покликана на залучення кваліфікованого персоналу та його утримання. Якщо ми порівняємо цілі роботодавця та працівника, то, найімовірніше, побачимо багато спільного. Підприємства повинні в повній мірі використати спільні мотиви працівника та підприємства, пропонуючи своїм співробітникам потрібний компенсаційний пакет, при цьому зміцнюючи свої позиції та конкурентні переваги у середовищі ринкової економіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Співак В.В. Мотивація як засіб ефективного менеджменту персоналу підприємств / В. В. Співак // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2010. – №6. – С. 178-181.
2. Дуда С.Т. Мотивація та результативність праці персоналу підприємства: їх сутність та взаємозв'язок / С.Т.Дуда, Х.Р.Кіцак // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2010. – Вип. 20.14 – С. 188-193.
3. Клименко М.П. Мотивація управлінського персоналу в реалізації загальної стратегії підприємства / Клименко М.П., Філатова О.О. // Сталый розвиток економіки. – 2011. – №5. – С. 81-85.
4. Літинська В.А. Мотиваційні методи кар'єрного просування персоналу підприємств / В.А.Літинська // Вісник Запорізького національного університету.– 2010. – №3. – С.58-61.
5. Власова А.А. Яким буде майбутній вибір компенсації? // А.А.Власова, П.Лупало // Києво-Могилянська Бізнес Студія. – 2004. – №9. – С. 47-64.
6. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы/ Ильин Е.П. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 512 с.
7. Менеджмент: Учебник / О.С. Виханский, А. И. Наумов. – 3-е изд. – М.: Экономистъ, 2003. – 528 с.
8. Менеджмент : навч. посіб. / Г.Є. Мошек, Ю.В. Покапевич, А.С. Соломко, А.В. Семенчук. – К. : Кондор, 2009. 392 с.
9. Нікіфорова Л.О. Застосування методів нематеріальної мотивації персоналу / Л.О. Нікіфорова, О.В. Мельник // Матеріали наук.-практ. конф., м.Київ, 25 травня 2012 р. – С. 38-40.
10. Черкасов В. В., Платонов С. В., Третяк В. І. Управлінська діяльність менеджера. Основи менеджмента. III видання, з доповненнями. – К. : Ваклер, Атлант, 2008. – 470 с.
11. Тужилкіна О.В. Підвищення вагомості нематеріальних чинників мотивації праці у формуванні людського капіталу сучасного підприємства в Україні / О.В. Тужилкіна // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 9. – С. 37-41.
12. Юкіш В.В. Застосування матеріальних і нематеріальних методів мотивації лідерства на різних рівнях управління / В.В. Юкіш // Інноваційна економіка. – 2009. – № 8. – С. 62-66.

Науковий керівник – кандидат економічних наук, доцент В.М.Жуковська

*Аліна Іванова
(Острозька, Україна)*

ТОВАРНА ПОЛІТИКА НА РИНКУ СИРУ УКРАЇНИ

Актуальність теми. Одним із головних елементів ринку молокопродуктів України є ринок сиру та сирної продукції, який не повинен залишатися непрогнозованим і непередбачуваним для всіх операторів ринку. Від його розвитку залежить не тільки здоров'я всього населення, але й рівень соціальної напруги, особливо в сільській місцевості. Ринок сиру є доволі динамічним споживчим ринком із стійким приростом обсягів виробництва, споживання та охоплення міжнародних ринків, що і обумовлює актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною та прикладною наукою опрацьовано організаційно-економічні підходи щодо функціонування ринку сиру в Україні. Зокрема дослідження особливостей цього ринку знайшли своє втілення у наукових працях В.Г. Андрійчука, В.І. Бойка, П.С. Березівського, В.Н. Зимовця, М.П. Коржинського, Ю.М.

Макаренко, О.Р. Кривицької, В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука, О.В. Шкільова, О.М. Шпичака та інших вітчизняних науковців. Та, незважаючи на існуючі дослідження, слід відзначити недостатність вивчення саме товарної політики ринку сиру в Україні.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження є визначення тенденцій на ринку сиру України на основі проведеного аналізу показників його розвитку. Завдання - розглянути особливості товарної політики на ринку сиру в Україні; охарактеризувати провідних виробників різних сортів сиру українського ринку; визначити частку продажу вітчизняного сиру реалізованого через торгову мережу України; визначити основних імпортерів та експортерів сирної продукції та перспективи розвитку ринку сиру України.

Виклад основного матеріалу. Сир – це важливий молочний продукт масового споживання, який є невід’ємною та необхідною складовою щоденного раціону кожного українця, оскільки він має високу біологічну і харчову цінність. Його зараховують до дієтичних продуктів завдяки хімічному складу і специфічній технології виготовлення. Крім того, сир є джерелом незамінних амінокислот (триптофану, лізину, метіоніну), у якому міститься до 22% білків (тобто більше ніж у м’ясі), до 30–50 % і більше жиру, від 400 до 700 мг% мінеральних солей кальцію та фосфору і всі вітаміни молока [1, с. 18-23].

Вже стало загальновідомо, що сир такий же давній, як і хліб. Стародавні легенди і народні перекази, очевидно, лягли в основу виданого на початку XVII століття в Парижі трактату «Прекрасні, приголомшливі хвалебні вислови про сир, героїчно відстояні Бартоломео Болла». Автор доводив думку про те, що сир дарує людям не лише силу, спритність, темперамент, але і лікує від багатьох хвороб. А от у Франції сир вважають невід’ємною частиною історії і культури. В Швейцарії існує звичай, за яким у день народження дитини виготовляють великий сир, на якому пишуть дату й ім’я новонародженого [1, с. 19].

Сучасний агропромисловий комплекс України є основною складовою харчової промисловості. Молочна галузь, що входить до його складу, здійснює виробництво основних молочних продуктів харчування, зокрема і виробництво сиру. До цього виду молочної продукції в Україні здійснюється реалізація певної товарної політики, яка покликана формувати ефективний, з комерційної точки зору, асортимент продукції. До того ж, товарна політика передбачає ряд цілей, які нам необхідно детально дослідити на ринку сиру України, зокрема: підвищення конкурентоспроможності продукції, створення нових товарів та оптимізація асортименту.

Стосовно товарної структури, то сьогодні на ринку України існує численна різноманітність сирів. Серед них виділяють традиційні, екзотичні, плавлені, кисломолочні, сичужні, розсільні та інші. Кожен вид чи підвид цього продукту залежить від особливостей складу та технології виготовлення. До того ж, в Україні станом на 01.01.2014 року виділяють 12 великих підприємств, що виробляють 60 % сиру та сирної продукції (108 тис. тонн); 87 молочних підприємств середньої потужності – 50 тис. тонн сиру і сирної продукції, що становить 28 % від загального обсягу виробництва; решта – 22 тис. тонн (12 %) продукції виробляють малі підприємства [2, с.43]. Розглянемо детальніше найбільших виробників за видами сиру в Україні (рис.1).

Основна частка виробництва твердих сирів в Україні поставляється на ринок провідними виробниками. Зокрема, у 2013 році було вироблено 26,1 тис. тонн твердих сирів, за січень-липень 2014 року – 13,899 тис. тонн. Домінуючим лідером по виробництву цього продукту виступає ТОВ «Білогоремолокопродукт» (належить до групи «Альмира») – 23,8 % (6,2 тис. тонн) Другу позицію займає ТОВ «Інтер-Фуд» – 23,7 % (6,1 тис. тонн) [7].

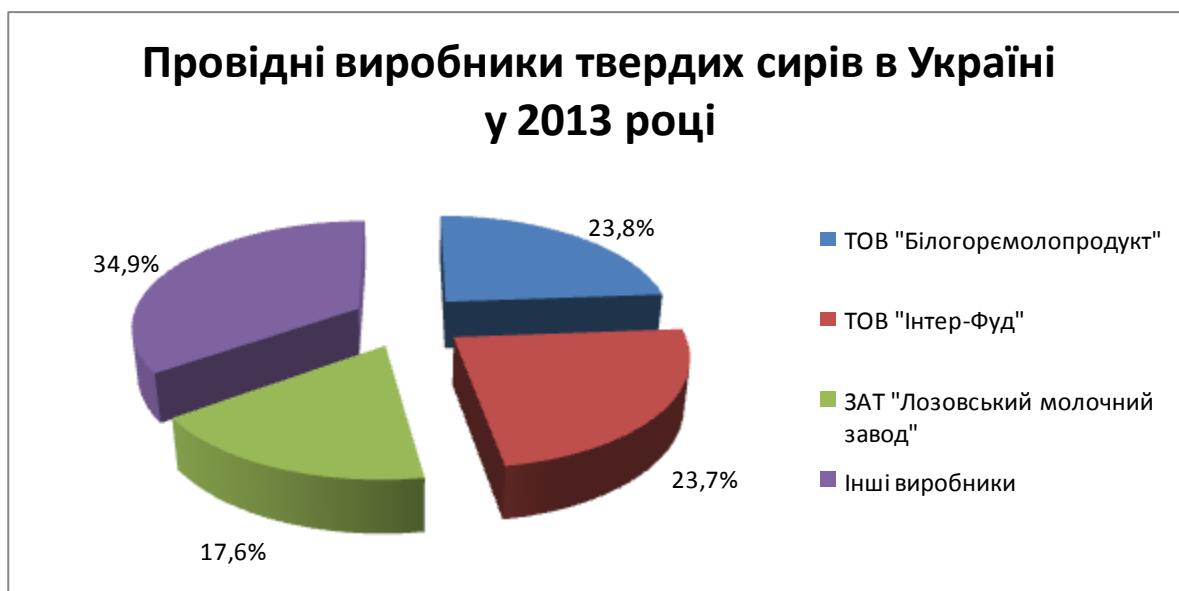

Рис. 1. Провідні виробники твердих сирів в Україні у 2013 році

Це підприємство включає Крижопольський філіал – 2,5 тис.тонн, Тульчинський філіал – 2,1 тис.тонн, Новоодеський філіал – 0,9 тис.тонн, Решетилівський філіал – 0,6 тис.тонн). На третій позиції знаходиться ЗАТ «Лозовський молочний завод», частка якого в загальній структурі становить 17,6 % або 4,6 тис.тонн. Слід зазначити, що до 80% від загальної кількості вироблених сирів твердих підприємствами компанії ДП «Мілкіленд – Україна» (Охтирський сир завод, Роменський молочний комбінат) експортувалися до Російської Федерації та Казахстану [2, с.46].

Сьогодні на ринку сиру України представлені велика кількість різних видів та найменувань сиру, проте мало хто з них є провідним експертом сирної справи. Саме таким підприємством є Пирятинський сирзавод, продукція якого відома під торговою маркою «Пирятин». Секрет його успіху складається з трьох компонентів. По-перше – це багаті традиції та набутий десятиліттями досвід. По-друге – професійна майстерність, в поєднанні із щирим вболіванням за улюблену справу. І, нарешті – найсучасніше технологічне оснащення, тому що в 2005–2006 роках на підприємстві проведено заміну всього виробничого обладнання.

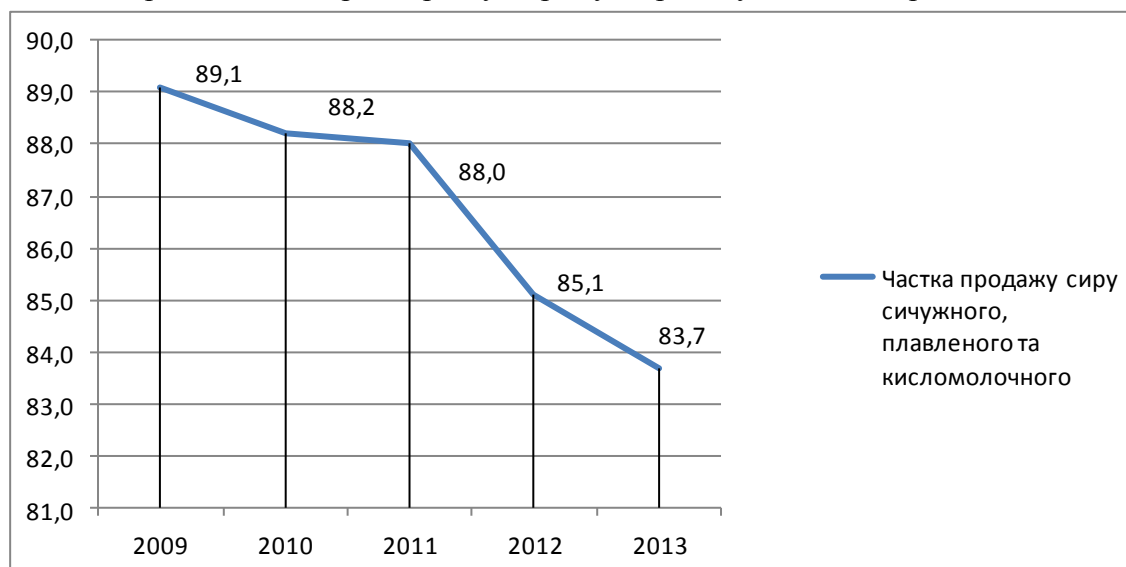
Головна особливість та перевага сирної технології Пирятинського заводу це те, що сир виготовляється виключно з натурального молока, без рослинних домішок, без застосування сухого молока. Не меншу частку на ринку України займає «Вапнярський сирзавод», який є одним із лідерів «Російського сиру» в Україні. Він найбільше славиться виробництвом сиру за класичними рецептурами з 1926 року, тому цей продукт є цінним сьогодні на ринку продуктів харчування.

Великим рівнем лояльності серед споживачів сьогодні користується «Тульчинський маслосирзавод», у якому до 13 тонн продукції на добу обробляє цех із виробництва та зберігання сиру та продукція якого експортується у 24 країни світу. Щодо ситуації на ринку плавлених сирів, то у 2013 році було вироблено 28,26 тис. тонн. Виробництвом цього продукту в Україні займається 16 компаній. Лідером є ТОВ «ВО «Моліс» – 28,5 % (8,4 тис. тонн). Друге місце посідає ВАТ «Новокаховський завод плавлених сирів», частка виробництва якого становить 24,8 % (7 тис. тонн). Третю сходинку займає ВАТ «Молочник», що виробляє 5,52 тис. тонн сирів або 19,6 %. По виробництву м'яких сирів в Україні лідує ТОВ «Інтер-Фуд», обсяг виробництва становить 0,77 тис. тонн (33 %), значно менше виробляє ЗАТ «Володарський молочний завод» – 0,34 тис. тонн (14,6 %). Третю ланку на ринку м'яких сирів займає «Яготинський маслозавод», обсяг виробництва якого складає 0,26 тис. тонн (11,2 %) [2, с.54].

Основним джерелом виробництва будь-якого сиру виступає молоко, тому розвиток сиру в Україні залежить від розвитку тваринництва. Молочне тваринництво у 2013 році

продемонструвало певне зростання як у господарствах населення, так і в сільськогосподарських підприємствах. Це підтверджується тим, що у поточному році було вироблено на 1,1 % (11 490 тис. тонн) більше молока, ніж за минулий рік. Саме тому між цими двома продуктами сільськогосподарського виробництва існує пряма залежність. Здавалося б, це так має бути, однак на ринку сиру України спостерігається зовсім інша ситуація. У 2013 році сироварна промисловість продемонструвала стагнацію. Це пояснюється скороченням виробництва жирних сирів: у 2013 році було вироблено лише 164 тис. тонн, що на 1,2 % менше попереднього року. Аналогічне скорочення виробництва сирів сичужних – на 3,4% (до 140 тис. тонн). Значною мірою таке зменшення виробництва відбулося через його високу залежність від експортних поставок, особливо на російський ринок. Виробництво ж сиру кисломолочного, яке орієнтується на внутрішній ринок, зростає. Минулого року було вироблено 83 тис. тонн цього виду сиру, що на 5% більше, ніж у 2012 році. Відбулося зростання й виробництва плавлених сирів. За рік виробництво плавлених сирів становило 23,4 тис. тонн, що на 10,4% більше, ніж у 2012-му і на 47,2% – ніж у 2011-му. Після значного нарощення виробництва дитячого молочного харчування у 2012 році відбулося подальше зростання у цьому сегменті. Значне зростання продемонстрував сир кисломолочний і продукти з нього для дитячого харчування, збільшившись на 73,6% за рік.

У 2013 році українські підприємства молочної продукції поставили на зовнішній ринок продукції вартістю 515 млн. тонн. На рисунку 2 показано ту частку сирів вітчизняного виробництва, яка реалізована через торгову мережу України у 2009-2013 роках.

*Р

озраховано автором на основі даних Державної служби статистики України [3]

Рис.2. Частка сирів вітчизняного виробництва реалізована через торгову мережу України у 2009-2013 роках

Як видно з рисунка, спостерігається тенденція до зменшення цього показника: у 2009 році частка продажів вітчизняних сирів через торгову мережу становила 89,1 %, тоді як у 2013 році цей показник знизився до 83,7 %. Щодо імпорту молочної продукції України, то у 2013 році його загальна вартість становила 241,5 млн. тонн. Порівняно з 2012-м зростання становило 35,4%, а порівняно з 2009-м – понад удвічі. Серед основних категорій, які демонструють збільшення імпорту виділяють сири, які є основною статтею молочного імпорту України – 2013-го на територію України було завезено 19,3 тис. тонн сирів загальною вартістю 111,18 млн. тонн. Такий факт свідчить про високий рівень імпортозалежності українського ринку сиру, хоча основною причиною такого явища є низький рівень розвитку сільського господарства з потужним наявним економічним потенціалом. До того ж, повільні темпи росту експорту з галопуючим імпортом і спричиняють таку тенденцію, як видно це з таблиці 1

Таблиця 1

Обсяги виробництва, експорту, імпорту та загальної пропозиції сиру в Україні у 2010-2013 рр.

(тис. тонн)

Показники	Рік				Темп приросту 2013/2010рр.,%
	2010	2011	2012	2013	
Виробництво	207	178	168	164	-20,7
Експорт	79,3	80,3	67,7	759	857,1
Імпорт	11,2	12,2	17,1	19,3	72,3
Пропозиція на внутрішньому ринку	138,9	110	117,4	124,3	-10,5

*Розраховано автором на основі даних Державної служби статистики України [4]

На разі Україна поки що є нетто-експортером молочної продукції. Однак, якщо тенденції не зміняться, а продовжаться, то наша країна, маючи доволі значні обсяги поголів'я та виробництва молока, може опинитися серед імпортерів тієї продукції, яка могла б приносити значні доходи й вигоди як державі, так і виробникам.

Як показано в таблиці 2, досить нерівномірним є показник фактичного товарообороту, який з кожним роком збільшується і у 2013 році досяг 5 447 078,7 тис. тонн. Індекс фізичного обсягу товарообороту у 2011 році становив 113,5 %, а у 2012 році підвищився до 119,9 %. Хоча вже у 2013 році впав до 107,2 %.

Таблиця 2

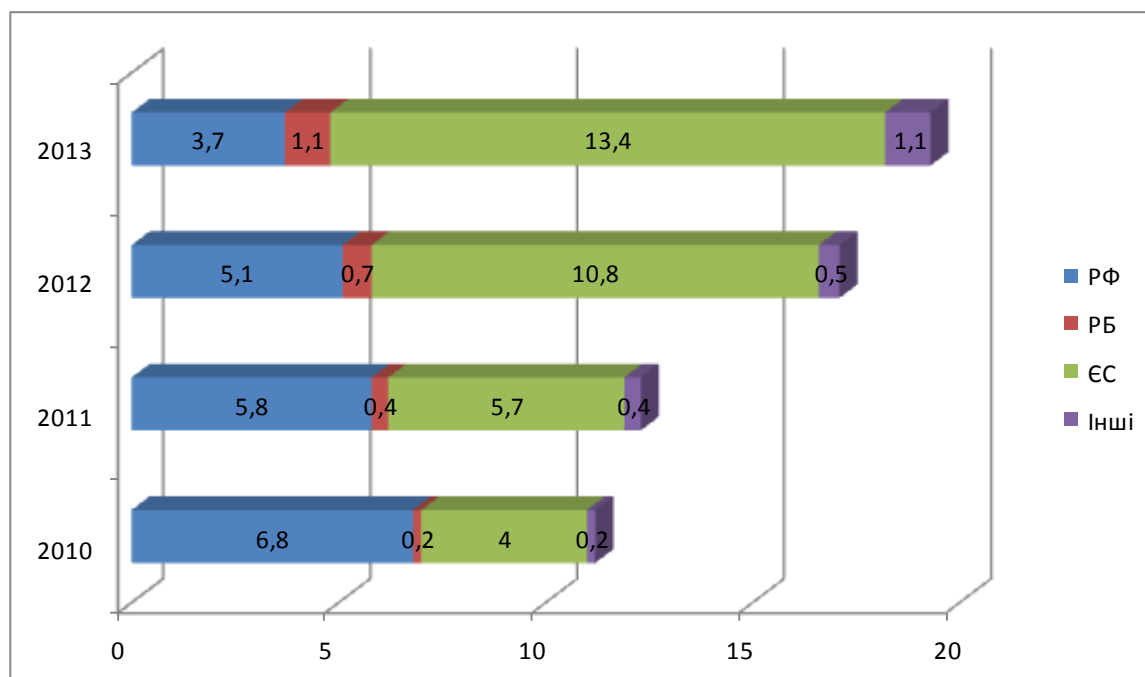
Динаміка фактичного товарообороту сиру та індексу його фізичного обсягу в Україні за 2011-2013 рр.

(тис. тонн)

Показники	Роки					
	2011		2012		2013	
	Фактичний товаро-оборот	Індекс фізичного обсягу товаро-обороту,%	Фактичний товаро-оборот	Індекс фізичного обсягу товаро-обороту,%	Фактичний товаро-оборот	Індекс фізичного обсягу товаро-обороту,%
Сир сичужний, плавлений та кисломолочний	3921499,9	113,5	4948215,8	119,9	5447078,7	107,2

*Розраховано автором на основі даних Державної служби статистики України [5]

Тенденція імпорту сирів в Україну має свої особливості: до 2010 року цей показник був практично непомітним, однак протягом наступних років він почав різко зростати і за 2010-2011 роки зріс у 4,5 раза. Така ситуація пояснюється товарною політикою на ринку сирів України, яка запроваджувала досить різке підвищення цін на молочну продукцію, чим і скористалися імпортери. Як показано на рисунку 3, основним постачальником сирів в Україну у 2010 році була Російська Федерація, частка якої в загальному імпорті становила 61 % (6,8 тис. тонн), однак у 2013 році цей показник зменшився до 18,9 % (3,7 тис. тонн).

*Розраховано автором на основі даних Державної служби статистики України [6]

Рис. 3. Географічна структура імпорту сиру в Україну за 2010-2013 рр.

Значна частка імпортованого сирного потоку припадає на ЄС, загальний обсяг якого у 2010 році становив 4 тис. тонн (36 %), а вже у 2013 році досяг 13,4 тис. тонн (69 %). Тобто, за проаналізований період обсяг імпорту з РФ зменшується, а з ЄС – збільшується, хоча сири з Європи завжди є найдорожчі, середньорічна ціна імпорту за останні роки знижується. Слід зазначити, сири з Білорусі та Росії подорожчали на 90 % та 42 % відповідно (рис.3). Безперечним лідером серед країн ЄС з імпорту сиру в Україну є Польща, яка за чотири роки збільшила обсяги майже у 4 рази, до 6,1 тис. т. Після Польщі, у рейтингу європейських країн – експортерів, розміщується Німеччина, яка показала 6,5 разове зростання, до 2,23 тис. т. Обсяги імпорту сиру із Республіки Білорусь (РБ) зросли у 6,6 рази, до 1,1 тис. т, що призвело до збільшення частки Білорусі у структурі українського імпорту з 2 % – у 2010 р., до 6 % – у 2013 р. Суттєва кількість білоруської молочної продукції, ціни на яку має значний резерв для зниження, збільшує можливості роздрібних мереж торгувати молочними продуктами з РБ та примушувати вітчизняних виробників знижувати ціни. Така ситуація сприяє витісненню вітчизняних молочних товарів із полиць українських торговельних магазинів та знижує ефективність як молокопереробної галузі, так і прибутковості вітчизняного молочного скотарства. Міністерство сільського господарства і продовольства Республіки Білорусь встановлює мінімальну закупівельну ціну на продукцію тваринництва для державних потреб.

Висновки. Товарна політика на ринку сиру України характеризується специфічним особливостями та має специфічні тенденції. На досліджуваному ринку наявний різноманітний асортимент сирної продукції, чимала частка якого експортується у інші країни світу. До того ж, прослідковується тенденція до збільшення частки імпорту сиру в Україну від ЄС. Чимала кількість підприємств спеціалізується на виробництві сирної продукції в нашій країні. За умов швидких темпів розвитку технологій та процесів глобалізації стає очевидним той факт, що для успішного розвитку виробництва сиру загалом та його товарної політики зокрема, необхідно спрямовувати основні зусилля в інноваційні процеси. Консервативні підходи залишилися в минулому, оскільки здебільшого виявилися неспроможними конкурувати з новітніми рішеннями. Тому саме завдяки інноваціям у товарній політиці на ринку сиру України уможливується забезпечення конкурентоздатності підприємства на сучасному ринку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Соколов А. Сырная голова с плеч / А. Соколов // FOODUA. – 2012. – № 5. – С. 18–23.
2. Яловега Л.В. Основні тенденції та перспективи розвитку ринку сиру в Україні / Л.В. Яловега // Економічний форум. – 2012. – № 2. – С. 43–46.
3. Частка сирів вітчизняного виробництва реалізована через торгову мережу України // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
4. Обсяги виробництва, експорту, імпорту та загальної пропозиції сиру в Україні // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
5. Динаміка фактичного товарообороту сиру та індексу його фізичного обсягу в Україні // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
6. Географічна структура імпорту сирів в Україну // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
7. Cheese, International association of milk food stuffs [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.britishcheese.com>. Retrieved

Науковий керівник – викладач О.Є.Недзведовська

*Александра Стебнева
(Алматы, Казахстан)*

**ПОЛИТИКА УПРАВЛЕНИЯ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ НА
ПРЕДПРИЯТИЯХ**

Дебиторская задолженность – это будущая экономическая выгода, воплощенная в активе, и связанная с юридическими правами, включая право на владение. Такое понимание активов, включая и дебиторскую задолженность, во многом схоже с зарубежными подходами к этим категориям. Например, в соответствии с американским FASB (Совета по разработке стандартов финансового учета) актив дебиторской задолженности имеет три существенные характеристики [IFRS]:

1. Он воплощает будущую выгоду, обеспечивающую (или в комбинации с другими активами) способность прямо или косвенно создавать прирост денежных средств.

2. Активы представляют собой ресурсы, которыми управляет хозяйствующий субъект. Причем права на выгоду или потенциальные услуги должны быть законны или иметь юридическое доказательство возможности их получения. К примеру, при отражении факта продажи актива у продавца образуется дебиторская задолженность. Договор купли-продажи позволяет определить вероятную будущую выгоду. Но, если покупатель не внесет достаточную сумму в погашение дебиторской задолженности, определенную как фиксированный процент от рыночной цены, то продавец фактически теряет контроль над ресурсом, т.е. потенциальным поступлением, и, следовательно, актив перестает быть активом.

3. К активам не относится выгода, которая будет получена в будущем, но в настоящее время не находится под контролем предприятия. При этом ключевым моментом здесь является мнение бухгалтера о том, что то или иное событие (хозяйственная операция) произойдет.

Учет дебиторской задолженности не регулируется каким-либо конкретным международным стандартом, однако, для учета торговой дебиторской задолженности может применяться МСФО 18 (IAS) «Выручка» [1].

Согласно требованиям МСФО (IFRS) 9 «Финансовые инструменты: классификация и оценка», дебиторская задолженность является финансовым инструментом, признанным на основе договора, в результате которого возникает финансовый актив у одного субъекта и финансовое обязательство или долевой инструмент – у другого [2].

Бухгалтерский учет расчетов с дебиторами должен обеспечить выполнение следующих задач:

- своевременное и правильное документирование операций по движению денежных средств и расчетов;
- контроль соблюдения форм расчетов, установленных в договорах с покупателями;
- своевременная выверка расчетов с дебиторами для исключения просрочки погашения задолженности.

Основными бухгалтерскими операциями, связанными с дебиторской задолженностью, являются признание и оценка. Возможность взимания дебиторской задолженности – основной вопрос, который влияет на измерение и отчетность по дебиторской задолженности. Возможность взимания влияет и на то, была ли отражена задолженность (вопрос признания) и какова ее сумма (вопрос оценки).

Доход и связанная с ним дебиторская задолженность отражаются только в случае вероятности ее погашения. Она оценивается по начальной стоимости за минусом корректировок на сомнительные долги, денежных скидок, возврата проданных товаров. В результате этого определяется чистая стоимость счетов к получению.

Существуют общие правила классификации дебиторской задолженности в балансе. В частности в Казахстане Положения о стандартах финансового учета требуют соблюдения следующих правил:

- выделение различных типов дебиторской задолженности, принадлежащей предприятию, если это существенно;
- обеспечение правильного расположения оценочных статей рядом с соответствующими статьями дебиторской задолженности;
- соблюдение того, что дебиторская задолженность, предоставленная в разделе "Краткосрочные активы", будет превращена в деньги в течение одного года или операционного цикла;
- раскрытие любых непредвиденных убытков, которые связаны с существующей дебиторской задолженностью;
- раскрытие любой дебиторской задолженности, право на которую передано или отдано в залог в качестве обеспечения;
- рассмотрение всех значительных концентраций риска, связанных с дебиторской задолженностью [3].

Прежде всего, дебиторская задолженность - это краткосрочные ликвидные активы, которые возникают при продаже товаров в кредит и включают в себя претензии на денежные средства, товары, услуги и прочие неденежные активы других компаний.

Дебиторская задолженность обособленно показывается в активе бухгалтерского баланса предприятия и подразделяется в балансе на следующие виды в зависимости от источников своего возникновения:

- задолженность за покупателями и заказчиками;
- счета к получению;
- векселя к получению;
- авансы выданные;
- задолженность за дочерними и зависимыми обществами;
- задолженность участников (учредителей) по взносам в уставный капитал;
- задолженность прочих дебиторов.

Дебиторская задолженность покупателей и заказчиков начисляется при расчетах за переданные им товарно-материальные ценности, выполненные и принятые работы, оказанные услуги, в том числе услуги по перевозкам.

Фактом подписания договора организацией устанавливается будущая вероятная выгода, которая и попадает под контроль бухгалтера. Немаловажно и то, что именно бухгалтер определяет событие достаточно или недостаточно значительным для отражения как актива фирмы. В большинстве случаев значительность подразумевает завершенность события.

При наступлении общепринятого момента реализации по факту отгрузки ценностей (выполнения работ, оказания услуг) и предъявления расчетных документов, покупателям и заказчикам передается право собственности на ценности (принятые работы), однако договорные обязательства по оплате ими еще не выполнены. Поэтому при отражении реализации в учете поставщика начисляется дебиторская задолженность покупателей и заказчиков в сумме договорной или сметной стоимости ценностей (работ, услуг), заявленной в расчетных документах.

В соответствии с действующим законодательством Республики Казахстан с 2005 года бухгалтерский учет на предприятиях ведется по МСФО, на их основе организациями разрабатывается учетная политика с учетом специфических особенностей деятельности на потребительском рынке и составляется финансовая отчетность [4].

Важной задачей в бухгалтерском учете организации является политика признания и учета доходов, получаемых в результате предпринимательской деятельности. Источниками признания доходов являются ресурсы, поступающие от покупателей и заказчиков за приобретенные ими товары, работы и услуги. Поэтому, главной задачей для организации является привлечение клиентов, потребителей, заказчиков, которая достигается на основе правильно построенной политики управления дебиторами.

Основными шагами к управлению дебиторской задолженностью в организации являются следующие:

- 1) условия предоставления кредита при продаже товаров: его срока и системы скидок;
- 2) гарантии, под которые предоставляется кредит;
- 3) надежность покупателя или вероятность оплаты им от предприятия товаров;
- 4) сумму кредита, предоставляемого каждому конкретному покупателю;
- 5) политику "сбора" дебиторской задолженности [5].

Эти пять элементов взаимосвязаны. Например, предприятие может предлагать более выгодные условия продажи, если оно проводит жесткую политику отбора покупателей, или предоставлять кредит высоко рискованным клиентам при наличии надежного механизма взыскания дебиторской задолженности.

Управление дебиторской задолженностью предполагает, прежде всего, контроль за оборачиваемостью средств в расчетах. Ускорение оборачиваемости в динамике рассматривается как положительная тенденция. Большое значение имеет отбор потенциальных покупателей и определение условий оплаты товаров, предусматриваемых в контрактах.

Отбор осуществляется с помощью неформальных критериев: соблюдение платежной дисциплины в прошлом, прогнозные финансовые возможности покупателя по оплате запрашиваемого им объема товаров, уровень текущей платежеспособности, уровень финансовой устойчивости, экономические и финансовые условия предприятия-продавца (затоваренность, степень нуждаемости в денежной наличности и т.п.). Необходимая для анализа информация может быть получена из публикуемой финансовой отчетности, от специализированных информационных агентств, из неформальных источников.

Оплата услуг постоянными клиентами обычно производится в кредит, при котором условия кредита зависят от множества факторов. Выработывая политику кредитования покупателей своей продукции, предприятие должно определиться по следующим ключевым вопросам.

1. Срок предоставления кредита. Чаще всего применяются стандартизованные по условиям оплаты, в том числе и продолжительности кредитования, договоры, тем не менее, возможны и отклонения от данной политики. Определяя договором максимально

допустимый срок оплаты поставленной продукции, следует принимать во внимание как правовые аспекты заключения договоров поставки, так и экономические последствия того или иного варианта (в частности, учет влияния инфляции).

2. Стандарты кредитоспособности. Заключая договор на поставку продукции и определяя в нем условия оплаты, предприятие может придерживаться установленных им критериев финансовой устойчивости в отношении покупателей; в зависимости от того, насколько кредитоспособен и надежен покупатель, условия договора, в том числе в отношении предоставляемой скидки, размера партии продукции, форм оплаты и другие, могут меняться.

3. Система создания резервов по сомнительным долгам. При заключении договоров предприятие, естественно, рассчитывает на своевременное поступление платежей. Однако не исключены варианты появления просроченной дебиторской задолженности и полной неспособности покупателя рассчитаться по своим обязательствам. Поэтому существует практика создания резервов по сомнительным долгам, позволяющая, во-первых, формировать источники для покрытия убытков и, во-вторых, иметь более реальную характеристику собственного финансового состояния. Данные о резервах по сомнительным долгам и фактических потерях, связанных с непогашением дебиторской задолженности, должны подвергаться тщательному регулярному анализу.

4. Система сбора платежей. Этот раздел работы с дебиторами предполагает разработку: а) процедуры взаимодействия с ними в случае нарушения условий оплаты, б) критериальных значений показателей, свидетельствующих о существенности нарушений, в) системы наказания недобросовестных контрагентов.

5. Система предоставляемых скидок. В предыдущем пункте делался акцент на репрессивные методы работы с недобросовестными дебиторами; гораздо больший эффект имеют методы поощрения, к которым в данном случае относится предоставление покупателям опциона на получение скидки с отпускной цены.

Система управления дебиторской задолженностью требует постоянного контроля по ряду параметров: время обращения средств, вложенных в дебиторскую задолженность, структура дебиторов по различным признакам, применяемые схемы расчетов с покупателями и возможность их унификации, схема контроля за исполнением дебиторами своих обязательств, схема контроля и принципы резервирования сомнительных долгов, система принятия мер к недобросовестным или неисполнительным покупателям и др. Процедуры принятия решений в отношении многих из упомянутых параметров носят в основном неформализованный характер и нарабатываются по мере становления компании.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Международный стандарт финансовой отчетности 18 (IAS) «Выручка»
2. Международный стандарт финансовой отчетности МСФО (IFRS) 9 «Финансовые инструменты: классификация и оценка»
3. Правила классификации активов, обязательств и создание резервов №296 от 25.12.2006г. (с изменениями и дополнениями от 31.01.2011г.)
4. Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 28.02.2007 г. № 234-III (с изменениями и дополнениями от 29.12.2014г.)
5. Данилевский Ю.А. Аудит: вопросы и ответы. – М.: АОЗТ «Литера плюс», 2006.

*Научный руководитель – кандидат экономических наук,
доцент Ж.А.Макишева*

*Муминахон Шукурова, Мавлуда Таирова
(Бухара, Узбекистан)*

КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ ФАОЛИЯТИДА ИННОВАЦИОН МАРКЕТИНГДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ АСОСЛАРИ

Инновациялар маркетинги концепцияси бутун маркетинг хизмати, бозорни тадқиқот қилиш ва корхонанинг рақобат стратегиясини қидириб топишнинг асосий иши бўлади. Инновацияларни қидириб топишнинг бошлангич босқичида маркетинг бўлинмаларининг биринчи даражали вазифасини бажариш:

1. Талаб ва рақобатнинг даражаси;
2. Харидорнинг хулқи ва унинг афзалликларининг динмикаси;
3. Рақобатлашувчи махсулотларнинг мавжудлиги ва янгилик бозорида рақобатлашиб қолиш имкониятини ўрганишдан иборатдир.

Инновацион маркетингнинг коидаларига мувофиқ янги товарни қабул қилиш куйидаги босқичлардан ташкил топади:

1. Бирламчи хабардорлик. Истеъмолчи инновация ҳақида хабар топади, етарлича ахборотга эга эмас.
2. Товарни таниш. Истеъмолчи баъзи бир ахборотга эга, янгиликка кизикади: янгилик ҳақида қўшимча ахборотлар (реклама, проспектлар, маълумотномаларни қидириши мумкин).
3. Янги товарни идентификациялаш. Истеъмолчи янгиликни синовдан утказиши ҳақида қарор қабул қилади. Истеъмолчи янгиликни узининг эҳтиёжлари билан таништиради.
4. Янгиликдан фойдаланиш имкониятларини баҳолаш.
5. Истеъмолчи инновация ва харид қилиш эҳтимоли ҳақидаги маълумотларни олиш максадида янгиликни синфодан утказиши.

Тест натижалари бўйича янгиликни харид қилиш ёки яратишга инвестиция киритиш ҳақида қарор қабул қилиш .

Инновациялар яшаш даврининг ҳар бир босқичида маркетингнинг ҳар хил усуллари ва ёндошишлари, ҳар хил стратегияси ва тактикаси талаб қилинади.

Инновацион маркетинг учун маркетингнинг барча тадбирлари, ишлаб чиқарилаётган товарлар ва хизматларнинг навлари, узаро бир бирларини тўлдирадиган ва узаро боғлиқ булишини билдирувчи.

Инновациялар маркетинги концепцияси бутун маркетинг хизмати, бозорни тадқиқот қилиш ва корхонанинг рақобат стратегиясини қидириб топишнинг асосий иши бўлади.

Инновацион маркетинг учун маркетингнинг барча тадбирлари, ишлаб чиқарилаётган товарлар ва хизматларнинг навлари, узаро бир бирларини тўлдирадиган ва ўзаро боғлиқ бўлишини билдирувчи синергизм тамойили муҳим бўлади.

Замонавий илмий-техникавий ва инновацион ривожланиш даврида маркетингнинг инновацион стратегиясини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Умумий кўринишда бу ёндашув маркетинг соҳасидаги барча янгиликлар, прогрессив шакл ва усулларни айирбошлашнинг янги технологияси, илмий-техник билимлар, ишлаб чиқариш сирларидан ("ноу- хау") харидорларнинг фойдаланишлари учун рухсатнома - лицензия кабиларни уз ичига олади. Фойдаланиш учун рухсат маълум вақтга ва маълум мукофот эвазига берилади. Маркетинг стратегиясини амалга оширишнинг бу шакли, корхоналар учун бирор-бир сабаб билан айрим ҳолатларда, масалан; сиёсий, иқтисодий, ишлаб чиқариш ва бошқа сабаблар билан чет эл бозорларига жойлаша олмаган вазиятларда кулланилади. Ҳозирги вақтда лицензияли шартномаларнинг купгина турлари мавжуд. Узида интеллектуал мулк объекти (ихтирога патент) ва "ноу-хау" ни мужассамлаштирган технологияларга лицензияларни сотиш кенг тарқалган.

Кўпгина мамлакатларда ихтироларга 15 дан 20 йилгача муддатда берилади: яъни саноат нусхаларига 3 дан 15 йилгача муддатга; рўйхатга ўтганлик ҳақида гувоҳномага эга

товар белгиларига – 10 дан 20 йилгача муддатга берилади.

Экспорт операцияларини патентли хукукий химоя қилиш, корхоналар томонидан рақобат кураши усули ва сотиш бозорини монополлаштириш сифатида фойдаланилади. "Патентли химоя остида" аталувчи вазият рақобатчиларга шундай махсулотни ишлаб чиқариш ва нусха кучиришга имкон бермайди ҳамда интеллектуал мулк эгасига уз товарини юкори монопол баҳода сотиш имконини беради.

Республикамиз ижтимоий-иқтисодий сиёсатида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятини ривожлантиришга катта эътибор берилаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Кичик бизнеснинг ихчам ва ҳаракатчанлиги, бозор конъюнктураси узгаришлари ва истеъмолчилар эҳтиёжларига нисбатан тез мослаша олиши Ватанимиз тараққиётини юксалтириш даврида янги иш уринларини яратиш ва аҳоли даромадини ошириш борасида энг қулай ва мақбул воситага айлантиради.

Ушбу чора-тадбирлар солиқ ва кредит имтиёзлари билан бир қаторда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай бизнес муҳитини яратиш мақсадида институционал ислохотларни янада чуқурлаштиришни долзарб вазифа сифатида қамраб олган. Мамлакатимиз иқтисодиётида бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантиришнинг узига хос йўллари билан аҳолининг иқтисодий-ижтимоий, маданий хусусиятини инобатга олган ҳолда босқичма – босқич амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг шаклланиши, фаолият кўрсатиши ва иқтисодий алоқаларда қатнашиши ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Шунинг учун кичик бизнес корхоналарининг фаолият кўрсатиш соҳалари, ривожлантириш тенденциялари, улар фаолиятидаги бугунги кундаги муаммолар бозор иқтисодиёти ривожланган давлатлардаги шу турдаги корхоналар хусусиятларидан фарқ қилади.

Кичик бизнес тараққиётининг муҳим гаровларидан бири фаолиятда маркетинг тизимидан кенг фойдаланиш, унинг илгор йуналиши ва воситаларидан амалда етарлича фаолият курсатиб ишлашдан иборат.

Мамлакатимиз кичик бизнес субъектлари орасида маркетинг стратегиясидан қайси бирини қуллаш, республикамизнинг қайси шароитлари, хусусиятларини қандай тартибда эътиборга олиш лозим, деган саволлар тугилиши табиийдир. Бу саволларга тулиқ жавоб топиш мураккаб ва у бирқанча омилларга боғлиқ, яъни корхоналарнинг иқтисодий-молиявий ҳолати, шаклланаётган бозор конъюнктураси, ишлаб чиқарилаётган махсулот тури, рақобат ва корхонанинг бозор талаблари узгаришига мос равишда махсулотни такомиллаштириш ва бошқалар. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятида ишлаб чиқариш ва савдо фаолиятини ташкил этишнинг узига хос хусусияти бу турдаги тадбиркорлик соҳасига маркетинг тамойилларини татбиқ этиш жараёнига уз таъсирини курсатади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятида маркетинг тизимини қуллашнинг энг муҳим томони, корхонанинг истеъмолчилар билан тугридан-тугри мулоқотда булиш зарурати ва имкониятидир. Шунинг учун ҳам кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятида маркетинг функцияси бозорни ташкил этишдан бошлаб, сотув олди ва сотувдан кейинги хизматларни ташкил этиш узига хос хусусиятга эга. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятида ишлаб чиқариш характериға эга булган корхоналар булганлиги учун маркетинг фаолиятнинг барча элементларини узлаштиради ва улар орасида куйидагилар асосий уринда туради:

-бозор вазиятлари ва тенденцияларини ўрганиш, прогнозлаш ва энг самарали бозор сегментларини аниқлаш;

-илмий-текшириш ва тажриба конструкторлик кашфиётлари ва махсулот турини доимий мукамаллаштириш, истеъмолчилар буюртмаси асосида ишлаб чиқаришни ташкил этиш;

-харидорлар билан тўғридан-тўғри доимий алоқа ўрнатиш ва уларнинг тўлов қобилиятини назорат қилиш ;

-махсулотни сотиш усуллари ва тарқатиш каналларини такомиллаштириш;

-реклама ва сотувни рағбатлантириш, етказиб берилаётган махсулотлар учун сотувдан

кейин хизмат кўрсатишни ташкил қилиш ва хоқозолар.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятида маркетингни татбиқ этиш даражасидан келиб чиққан ҳолда маркетинг концепциясининг учта турини кўрсатиш мумкин:

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятида нафакат маркетинг хизматини ташкил этиш, балки бошқариш услубини узгартириш ва фаолиятни тулалигича бозорни бошқариш концепцияси ҳисобланган маркетинга йўналтириш;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда маркетинг фаолиятининг айрим узаро боғлиқ услуб ва манбалар комплексни ишлатиш, яъни маҳсулотни яратиш ва ишлаб чиқаришни бозор конъюктураси ва талабни ўрганиш асосида амалга ошириш, сотувдан кейинги хизматни ташкил этиш ва бошқалар.

Маркетингни стратегик режалаштириш – бу бир неча вариантдаги муқобил режалар ичидаги энг яхшисини танлаб олиш жараёнини ҳисоблаш мумкин. Кичик шаклдаги корхоналарни маркетинг стратегиясини режалаштиришга қуйидагилар қиради:

- корхона ичидаги бўлинмаларининг фаолият ҳаракатларини мувофиқлаштириш;

- ташки муҳитининг қутиладиган тараккиёти омилларини ва уни узгарувчилик даражасини аниқлаш;

- корхона ходимларини қутилмаган ҳолда пайдо бўлганда бефойда ҳаракатларини камайтириш;

- бажарувчилар оралигидаги самарали муносабатларни таъминлаш.

Корхонадаги ёки унинг бўлинмасидаги маркетинг самарадорлиги унинг йўналишининг 5 та асосий ташкилий қисмларига боғлиқ: Харидорларга эътиборини қаратиш, маркетинг интеграцияси, маълумотларининг ишлашлиги, стратегик йўналтирилганлик ва тезкор самарадорлик.

Хулоса қилиб айтганда, бозор муносабатлари шароитида фаолият кўрсатаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида инновацион маркетинг стратегияларини юқорида кўрсатилган йўналишларда амалиётда кенг фойдаланишга татбиқ этиш, мамлакатимиз шароитига мос маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш, шубҳасиз кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ишбилармонлик фаолияти ва иқтисодиёт тузилмаларининг ривожланишини тула таъминлайди.

СЕКЦИЯ: ИСТОРИЯ

*Оксана Жук, Ирина Охват
(Луцьк, Україна)*

**З ІСТОРІЇ СЕЛА ТУРИЧАНИ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Село Туричани має дуже давнє походження. Археологи довели що, вже в VI-VII ст. тут було поселення наших предків – слов'ян. Першопоселення знаходилось біля річки, обмежене яром, що робило його малодоступним для ворога. Основним типом жител були землянки. Жителі займалися в основному землеробством і скотарством.

На правому березі річки Турія в 1967 році археологом І. П. Русановою було відкрите ранньослов'янське поселення розміром 60 x 300 м. У західній частині села знайдена ліпна кераміка корчанського типу, а в східній частині – пізніша кераміка типу Луки Райковецької. На полях за селом були два кургани, розкопані наприкінці XIX ст., в урочищі Градівщина – селище давньоруського типу [2, с. 109].

Поселення туричан входило до складу Дулібського союзу, пізніше – до Волинського князівства, Київської Русі та Галицько-Волинської держави, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Перша писемна згадка про село Туричани зафіксована в 1570 р. у Поборовому реєстрі Володимирського повіту, коли пан Гаврило Яковецький вносив державі податок із сіл Яковичі, Овадно і Туричани за 45 димів, 28 городників, одну корчму, а князь Михайло Курцевич – з Туричан, Ягідного і Новосілок за 19 димарів, 11 городників, одну корчму та одне млинське колесо [9, с. 4-5].

У 1570-х роках Туричани разом з Дулібами та іншими населеними пунктами належали княгині Василевій Болотиній. За поборовим реєстром 1577 року село Туричани розглядалось як маєток князя Михайла Курцевича. У 1583 р. одна частина села належала М. Курцевичу, а друга здавалась в оренду Мацею [12, с. 114-115]. У XVII ст. Туричани стають власністю польських поміщиків.

У XIX – на початку XX ст. село входило до складу Олеської волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії (Російська імперія). В селі на той час було 106 будинків і 625 жителів, початкова школа, млин, смолярня, дерев'яна церква, яка була побудована на місці старої церкви і діяла в XVI–XVII ст. Перша писемна згадка про церкву припадає на 1583 рік [2, с. 466]. У XIX ст. власниками села стають Крижановські [10, с. 467]. У 1907 р. дворянину Альфреду Олександровичу Крижанівському (Кшижановському) в селі Туричани належало 3192 десятини землі. За переписом 1911 р. Альфреду Крижановському належало 1802 десятини, а двом іншим поміщикам – 1000 десятин землі [4].

Під час Першої світової війни, у 1915 році жителі села були евакуйовані у східні регіони України. З евакуації повернулись в 1920 р. Село вціліло, але всі будинки були без вікон і дверей.

У 1919-1939 роках Туричани входили до складу Другої Речіпосполитої. Жителі села постійно вели боротьбу за соціальне і національне визволення. У 30-х роках була добре налагоджена робота місцевого відділення «Просвіта», якою керували Степан Панасюк та Іов Шумський [11].

У другій половині вересня 1939 року жителі Туричан радісно зустріли Червону Армію. Було організовано мітинг, на якому виступали селяни-бідняки, такі як С. Трусь, М. Свирида та ін., які говорили, як важко вони працювали на пана та якою була оплата їхньої праці. Ще за кілька днів до вступу Червоної Армії в село туричанські пани втекли в Польщу. З кінця вересня 1939 року до 22 червня 1941 року у маєтках Крижановського квартирувався батальйон 77 дивізії, яка була розміщена у м. Володимир-Волинський (зі слів жителя села Туричани Поліщука Івана Дем'яновича, 1933 р. н.)

Після вступу німецьких фашистів в село пан Михайло Кушнірук повернувся з Польщі в Туричани і організував в своєму маєтку та маєтку Крижановського державне господарство. Вирощену у цьому господарстві у 1941 році фашисти пригнали 300 євреїв. Частина євреїв із села Туричани німецькі фашисти вивезли у м. Володимир–Волинський ще у 1942 р., а решту у 1943 році і там розстріляли (записано зі слів Олексія Сільвестровича Ковалюка, 1924 р. н.).

У селі Туричани з грудня 1943 по березень 1944 року дислокувався партизанський загін з'єднання імені Леніна чисельністю понад 880 чоловік. Штаб партизанів знаходився на тому місці, де нині розташована ферма бригади № 2. Для штабу був обраний будинок, критий бляхою, власником якого був Михайло Олексюк.

У ніч з 8 на 9 березня 1944 року червоні партизани залишили село, а мадяри в ту ж ніч із залізничних станцій Мацеїв і Туропин стали із гармат обстрілювати село Туричани. Серед жителів були і поранені. Вночі частина жителів втекла з Туричан, але на світанку мадяри пригнали назад їх у село, зібрали біля фігури і зачитали вирок: «Село Туричани сплять за те, що в ньому перебували червоні партизани». Після цього жителів загнали в сільський клуб, оточили його солдатами, поставивши кулемет, а основна маса фашистів розійшлась по селу і підпалила всі будинки. Від палаючих будинків загорівся і клуб в якому перебували туричанці. Коли клуб став сильно горіти, люди почали кричати і вибили двері, а фашисти стали випускати людей і перераховувати їх. Перерахувавши всі, направили їх до міста Мацеїв, звідки усіх чоловіків відправили в Ковельську тюрму, а жінок з дітьми, вивівши за місто Мацеїв, відпустили. Повертаючись додому, вони зустріли своїх колишніх «квартирантів» – червоних партизанів і запитали, чому вони не захистили їх від фашистської наруги. Партизани відповіли: «Нам не было приказа вас защищать» (записано зі слів Миколи Васильовича Тарасюка, 1934 р. н.)

У 1944 році по річці Турія проходив радянсько-німецький фронт, у цій місцевості велись жорстокі бої. Під час бойових дій було зруйновано багато будинків, поміщицькі матки, школу та церкву [1].

У післявоєнний період великими зусиллями селян Туричани було відбудовано. У 1948 р. селяни почали вступати в колгосп ім. Богдана Хмельницького. Пізніше жителі села входили до складу колективного сільськогосподарського підприємства «Волинь».

1 грудня 1991 року всі жителі села взяли участь у Всеукраїнському референдумі на підтримання Акту про державну незалежність України. Всі 185 громадян проголосували за самостійну Україну [3]. За даними Дулібівської сільської ради, станом на 1 січня 1996 р. в Туричанах нараховувалось 120 господарств і проживало 242 жителі. Як бачимо, 90 років тому, тобто 1906 року в селі проживало на 445 чоловік більше, ніж в 1996 році.

До історико-краєзнавчих об'єктів села Туричани належать: палац Крижанівських, водяний млин, Дмитрівська церква, каплиця.

Палац панів Крижанівських – це двоповерхова цегляна будівля, збудована приблизно в 1806 році. Був розташований на правому березі річки Турія. Неподалік палацу, вздовж річки простягалася невеличка вулиця, на якій розміщувалось близько 10 будинків селян. Під час Першої світової війни було виявлено, що палац Крижанівських був з'єднаний з каплицею підземним переходом. Також поруч знаходилася церква, школа та водяний млин, який працював на річці Турія. Біля млина, який належав Тарасюку А. Ю., по неділях та святах збиралися селяни та молодь, які організовували танці, сходки та збори, гуляння та ігри. Позаду палацу було висаджено великий сад, на якому працювали наймані селяни, яким платили великі гроші.

У XVIII ст. маєток належав графові Сераковському. Пізніше маєток конфіскувала царська влада, а потім зять графа Сераковського, київський адвокат Альфред Крижанівський, відсудив палац свого тестя і став повноправним господарем не лише маєтку, а й 3192 десятин землі. З правої сторони дороги Дуліби – Овлочин біля річки знаходилася панська і церковна земля. Поміщику Крижанівському належав майже весь лісовий масив у Туричанах.

Під руїнами палацу була знайдена цеглина із надписом: «1517 р.», що підтверджує давніше заснування села.

До сьогоднішніх днів палац Крижанівських не зберігся. Неподалік того місця розташований обеліск слави, споруджений героям, які захищали село від німецьких загарбників під час Великої Вітчизняної війни. Кожного року, 9 травня усі жителі, однополчани та ветерани війни збиралися біля пам'ятника і розповідали про страшні події воєнного часу, про спалене село, про те що навколо все було заміноване, а береги річки були встелені трупами. Поділившись своїми спогадами, усі йшли до Вербини (так називається берег річки) і варили кашу, рибну юшку та співали воєнних пісень. На сьогодні в селі Туричани уже немає ветеранів, але селяни збираються біля обеліска і вшановують героїв.

Димитрівська церква – дерев'яна семикупольна із високою дзвіницею будівля, побудована в 1873-1877 рр. на місці старого Ризоположенського храму (перша писемна згадка датується 1583 р.), який було розібрано і передано в сусіднє село Дуліби [13].

Священниками в селі Туричани були: Калишевський Антоній, який був настоятелем церкви протягом 45-ти років. Помер в 1849 р. на 68 році життя. Похоронений на кладовищі в с. Туричани, де по даний час збереглася надмогильна плита і напис на ній. Малиновський Іоанн – священник Туричанської церкви, який служив після отця Антонія. Помер в 1887 р. Частково збереглася огорожа та надмогильний пам'ятник з надписом: «Служил я миру и был слуга Божий, а нене обо мне, ты помолись, прохожий». Шумський Петро Павлович служив у церкві в 30-х рр. ХХ ст. (помер в 1940 р). Великий авторитет серед жителів села мав дяк Барилюк Н., який був славетним регентом. Також у храмі функціонував церковний хор, який славився на своїй землі чудовими голосами [8].

При храмі діяла семирічна церковно-приходська школа, яка була в хаті у дядка Головачука Никифора Степановича. Школу відвідували підлітки з усіх навколишніх сіл. Там працювало чотири вчителі, всі поляки за національністю. За час перебування Туричан у складі Польщі, ніхто із жителів села не отримав не тільки вищої, а й середньої освіти. Велику просвітницьку роботу в селі проводили члени «Просвіти».

До наших днів збереглося лише одне фото Димитрівської церкви, яке жителька с. Ягідне, Панасюк Марія, внучка священника Шумського П.П. подарувала туричанцям. На цьому фото відображено Шевченківські дні в с. Туричани біля Димитрівського храму. На плакаті напис: «Тарас Шевченко в Туричанах» і дати: 1861-1936 рр..

На жаль, у роки Великої Вітчизняної війни церкву було спалено і від неї практично нічого не залишилося, тільки церковний дзвін, який був закопаний біля каплиці туричанцями. Після війни його відкопали і передали до церкви в с. Дуліби. На дзвоні вилито: «Протоієрей П. Шумський, староста Ф. Тарасюк (1936 р., важив 93 кг, Санкт-Петербург)». Тепер на місці Димитрівського храму стоїть хрест обнесений огорожею.

Каплиця в селі Туричани була побудована в ХІІ ст. Розташована вона на місці давнього городища «Градівщина». В сто сажнях (або в 210 м) від церкви стояла каплиця, в якій головною іконою була ікона Божої Матері «Одигітрія»/ Провідниця/ роботи художників Волинського іконопису ХІІ ст. Каплицю і маєток з'єднував підземний хід [6]. В каплиці знаходилася ікона Діви Марії, мальована Тарасом Шевченком. За народними переказами він побував у с. Туричани.

У жовтні 1846 р. Тарас Григорович Шевченко за завданням Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, членом якої був, відвідав Волинь. Його завданням, як одного з членів цієї комісії, був опис і змалювання давніх пам'яток нашої історії і культури. Про перебування у селі Туричани Т. Шевченка зробив дослідження історик Волинського державного архіву Володимир Рожко [5].

Про ікону Божої матері з давньої каплиці у с. Туричани Володимирського повіту (за 25 км на північ від м. Володимир-Волинський) знаходимо повідомлення в праці Юрія Перхеровича. Ця мурована каплиця була в селі недалеко маєтку Крижанівських. До 1864 р. маєток та римо-католицька каплиця належала одному з активних учасників польського повстання графові Сераковському. Маєток конфіскувала царська влада до казни, а капличку передано православній громаді. Зять графа, київський адвокат Альфред Крижанівський, який мав велику збірку давніх ікон, відсудив маєток тестя, а капличка залишилась у руках

православних, і щороку в день Преображення Господнього з місцевого Ризоположенського храму проходили до неї урочисті процесії та освячення тут фруктів, овочів, ярини.

Сина Альфреда Крижанівського Тадеуш з відновленням Польщі був призначений комісаром східних земель. В 1923 р. римо-католики намагались забрати капличку в православних, але комісар тому супротивився та ще раз підтвердив право православних на цю святиню і при передачі зазначив, що надвітарна ікона мальована Тарасом Шевченком і була в колекції його батька, Альфреда Крижанівського, який передав її в каплицю.

Виходець із села Туричани Святополк Шумський, який опинився по Другій Світовій війні на Заході, розповів: «Надвітарна ікона Діви Марії була легка, гармонійна і мала наш характер (візантійсько-український). Форма образу – прямокутник. На легко-блакитному колі неба стояла постать Діви Марії з Дитятком. Ніг не було видно, зливалися з небом. Легкі, ясні, лагідних барв шати. На небесах обводили постать Божої Матері 12 золотих зірок. Загально образ був чудово легкий».

Належність цієї ікони до мистецької спадщини Тараса Шевченка стверджував і редактор «Рочніка Волинського», посол польського сейму – Якуб Гофман, який у 1920 р. неодноразово бував у Туричанах, оглядав давню муровану каплицю й ікони у ній. Криваві події другої світової війни та післявоєнні акти вандалізму «червоних» безбожників затерли всі сліди від давньої святині-каплички та Шевченкової ікони Богоматері в ній, як і колишнє урочище «Градовщина», що було за 200 метрів за каплицею, лишилися в пам'яті народу лише одною назвою [9, с.11-12].

В селі Туричани народилося багато талановитих та досвідчених людей, які стали відомими не тільки в рідному селі, а й в Україні та за кордоном.

Галабурда Яків Павлович – в роки Великої Вітчизняної війни воював, був танкістом, мав звання «капітан». В 50-60-ті рр. очолював колгосп ім. Суворова в с. Туричани. Запам'ятався туричанцям своєю мудрістю, порядністю та добротою. За професією – вчитель, викладав історію в Туричанській семирічній школі. Пізніше проживав в с. Новий Двір, вчителював, керував музеєм Бойової Слави. Всиновив двоє дітей сестри своєї дружини. Залишився без ніг, але до останніх днів дбав про сім'ю, вболівав за долю села, України.

Гром Ірина Іванівна – заслужений вчитель України, хористка церковного хору, людина високої життєвої позиції. Народилася в березні 1922 року в с. Туричани. Спочатку працювала вчителем в с. Глинянка. Під час Великої Вітчизняної війни в селі частими гостями були криївці. Один з них самовільно забрав у Ірини її фото, яке носив із собою. Коли його арештували, то Ірині приписали зв'язок із криївцями. Її арештували і в 1948-1949 рр. вона перебувала під слідством НКДБ СРСР у Луцькій тюрмі. Ірині присудили смертну кару, потім змінили на 25 років ув'язнення. Зрештою, її виправдали і реабілітували. З 1942-1988 рр. працювала вчителем, директором Будячівської восьмирічної школи.

Ващенко Іван Петрович – ветеринар, солдат Збройних сил України, захищав Україну від військової агресії Росії на Сході України. Народився 6 лютого 1975 року в селі Туричани. Мобілізований, механік-водій танку 51-ї окремої механізованої бригади. 18 червня 2014 р. на околиці Станиці Луганської, танк Т-64Б 51-ї бригади потрапив у оточення терористів. Снайпери противника порозбивали приціли і перископи, машина опинилася в безпорадному стані, стріляти було можливо тільки навмання. Екіпаж встиг зробити постріл у бік ворога, але не влучив. Щоб не віддатися бойову машину в руки сепаратистам та не здаватися у полон, екіпаж прийняв рішення підірвати танк. Разом із Іваном Ващенко загинув командир танку. Вдома у Івана залишилися вдова та двоє дітей. Похований у рідному селі Туричани.

26 липня 2014 р. Указом президента № 619/2014 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі та незламність духу Ващенко І. П. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Калішевський Антон Ієронімович (1863-1925) – відомий бібліотекознавець. Народився в с. Туричани в сім'ї, предки якої були писарями на Запорозькій Січі. Випускник історико-філологічного факультету Московського державного університету (МДУ). З 1891 по 1908 р.

працював в Румянцівському музеї, з 1908 р. і до кінця свого життя був директором бібліотеки МДУ. Він викладав на бібліотекарських курсах в університеті імені А.Л. Шанявського, після Жовтневої Революції 1917 р. – на курсах бібліотекарів академічних бібліотек.

Спеціалізувався в сфері каталоговедення, систематизації та предметизації друкованих творів, іноземної бібліографії. Опублікував більше сотні статей, рецензій. Також А. Калишевський був редактором книги «Шевченко Т.Г. Кобзарь. В переводе русских писателей» (М., 1911 р) [9, с.45-47].

Дочка А. І. Калишевського, О. А. Коллі згадувала, що батько вивчав самостійно іноземні мови, вільно спілкувався французькою, німецькою, англійською, польською мовами. Він був дуже музичним, як і вся його сім'я (в сім'ї було п'ятеро дітей), співав, акомпанував на роялі.

Бібліотекознавець А. І. Калишевський був відомий не лише в Росії, а й за кордоном. Про А.І. Калишевського написано більше десятка книг, зокрема книга В.М. Стефанович, єдиний екземпляр якої знаходиться в Обласній науковій бібліотеці імені Олени Пчілки [7].

Шудра Олександр Антонович, 1934 р.н. Закінчив Володимир-Волинський технікум фізичної культури, Кронштадське військово-морське училище. В 1956-58 рр. служив на о. Нова Земля в складі групи випробування ядерної зброї. Пізніше закінчив Військово-повітряну академію ім. Жуковського, вчився разом із Юрієм Гагаріним. В 60-их роках служив головним інженером військової частини, яка брала участь в ліквідації наслідків ядерної катастрофи в Челябінській області В 70-их роках старший офіцер центру дослідження космосу (фірма Титова), полковник Радянської армії, кандидат військових наук. Був представлений до генеральського звання Міністерством СРСР в серпні 1985 р.). Похований в Москві на Ваганківському кладовищі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. – Т. «Волинська область». – К.: Головна ред. УРЕ, 1970.
2. Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1991.
3. Народне слово. – 1991. – № 146 (05 грудня).
4. Пам'ятная книжка Волинской губернии на 1908 год. – Житомир, 1907.
5. Рожко В. Нарис історії УПЦ на Волині. – Луцьк: «Медіа», 2001.
6. Рожко. В. Волинські ікони Т. Шевченка // Народне слово. – 1996. – № 50 (3 липня).
7. Стефанович В.М. А.И. Калишевский. – М: Из-тво Всесоюзной книжной палаты, 1962.
8. Теодорович Н.И. Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Т. V. Ковельский уезд. – Почаев: Типография Почаево-Успения Лавры, 1903.
9. Ткачук В. А лелеки летять в Туричани. – Ковель, 2013. – 82 с.
10. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: Накладом Товариства «Волинь», 1986. – Т.2.
11. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краснознавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.). В 2 т. / Видавнича колегія Інституту Дослідів Волині і Товариства «Волинь». – Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1984. – Т.1.
12. Ярмолюк З. Вверх по Турії. – Луцьк, 2003.
13. 900-летие православия на Волини 992-1892 г. Часть I. – Житомир, 1892. – 594 с.

*Олексій Колеватов
(Чернігів, Україна)*

ПРИЧИНИ СТВОРЕННЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Історія військових поселень в Росії – одна з утаємничених, спірних та недостатньо вивчених сторінок політичного та соціально-економічного розвитку країни першої половини ХІХ ст. Останнім часом відбулась активізація вивчення історії військових поселень [1; 15-17], але на сьогоднішній час залишається практично не дослідженою проблема створення Слобідсько-Українських військових поселень у першій чверті ХІХ ст.

На початку ХІХ ст. висувалось немало проєктів і припущень про деякі зміни існуючої системи комплектування російської армії. Слід зазначити, що реалізація одного із цих проєктів розпочалася ще напередодні Вітчизняної війни 1812 р., коли уряд Олександра І намагався шляхом поселення регулярних військ у визначених місцях поєднати військову службу із заняттям сільським господарством. Але схема створення військових поселень у 1810-1812 рр. значною мірою відрізнялась від тієї, яка була прийнята і реалізована у післявоєнний період.

Якими ж були головні причини, котрі примусили імператора Олександра І звернутися до ідеї створення військових поселень в Російській імперії?

У першу чергу, думка про введення військових поселень виникла у зв'язку із труднощами комплектування постійно зростаючої армії. Тривалі війни початку ХІХ ст. і підтримка престижу Росії в Європі після перемоги у воєнних діях 1812-1814 рр. вимагали утримання значних збройних сил. Якщо наприкінці ХVІІІ ст. чисельність російської армії складала від 300 до 400 тис. чоловік [11, с. 112], то на початок Вітчизняної війни 1812 р. вона сягала вже 597 тис. солдатів і офіцерів, а в ході війни кількість збройних сил зросла до 709.603 осіб [3, с. 33]. Існуюча протягом більше століття система комплектування армії за рахунок обкладання податного населення рекрутською повинністю вже не могла забезпечити потреби армії в людських ресурсах.

Іншою причиною створення військових поселень була спроба вирішення фінансових проблем. Більше половини державного бюджету витрачалось на військові потреби. Тільки з 1805 по 1816 рр. витрати на сухопутну армію зросли в 4,35 рази (з 16,756 млн. руб. до 72,798 млн. руб.) [2, с. 149]. Війни підірвали народне господарство і загострили і без того тяжкий фінансовий стан країни. Уряд перекладав весь тягар війни на селян, збільшивши прямі та непрямі податки. Збільшення податків призводило до розорення селян і зростання недоїмок. 1816 р. недоїмки сягали 168 млн. руб.

Враховуючи ці причини, уряд Олександра І вирішив перевести частину військ на систему самокомплектування та самозабезпечення продовольством і фуражем, чим і було покладено початок створенню системи військових поселень. Питання про поселення військ вирішувався у вузькому колі осіб, куди крім імператора і О.А.Аракчєєва, входили ген.-л. О.П.Єрмолов, ген.-м. І.Й.Вітт та статські радники І.Ф.Самбурський і О.І.Персидський. Про роботу спеціального комітету по організації військових поселень в джерелах немає достатніх відомостей, тому що офіційно такий комітет не створювався, оскільки уряд намагався розробляти план створення поселеної системи, не ознайомлюючи з цим питанням придворні кола та суспільство.

У 1816-1817 рр. настає вирішальний етап в історії військових поселень: починається масове поселення військ. Так, у травні 1816 р. почалось влаштування поселення на Охтенському пороховому заводі під Санкт-Петербургом, цього ж року було здійснено поселення однієї артилерійської роти, 1818 р. до неї приєдналась друга рота, а 1821 р. – третя [10, с. 523]. 5 серпня 1816 р. було видано височайший наказ про призначення другого батальйону гренадерського графа Аракчєєва полку 1-ї гренадерської дивізії для поселення у Висоцькій волості Новгородської губернії [4, с. 398].

1817 р. почалася організація військових поселень в Україні. Було вирішено поселити кавалерію в Слобідсько-Українській, Херсонській і Катеринославській губерніях. У цьому регіоні досить добре було розвинуте хліборобство і тваринництво, торгівля і промисли. Всі території, які увійшли до складу Слобідсько-Українських військових поселень, знаходилися в помірній кліматичній зоні. Тепле літо, порівняно м'яка зима, родючі ґрунти дозволяли одержувати високі і стабільні врожаї, що було важливим для продовольства кавалерійських частин. Тут спостерігалась історично сформована спадковість у користуванні землею, відносно високий рівень хліборобства і тваринництва. В округах кавалерії переважали чорноземи, мало було черезсмужних поміщицьких володінь. Проте, значним недоліком даного регіону було слабе забезпечення лісом для будівництва, потреби в якому в подальшому задовольнялися доставкою з інших місць.

При підборі районів для влаштування Слобідсько-Українських військових поселень, безперечно, не останню роль відігравали стратегічні аспекти. Райони поселення кавалерійських частин мали стати ніби другою лінією оборони, що було важливо під час конфліктів на південних кордонах Російської імперії. Наявність поселень у вказаному районі дозволяла також забезпечити базу для проведення воєнних операцій на південному напрямку: в разі початку воєнних дій вони ставали оперативним резервом для діючих військ. Крім того, поселення певною мірою служили і продовольчою базою для армії під час війни.

Першими в Україні переводились на положення військових поселенців жителі тринадцяти селищ Слобідсько-Української губернії. 6 квітня 1817 р. було видано наказ імператора Олександра I Слобідсько-Українському громадянському губернаторові В.Г.Муратову про переведення деяких державних селищ губернії у військові поселення кавалерії [5, с. 179-180]. Кожний полк територіально і адміністративно складав округ військового поселення, який виключався з громадянського відомства і передавався у військове управління з усіма його корінними жителями. Волосні правління і сільське керівництво скасовувались, а вся влада в окрузі передавалася до рук військовопоселеного командування [9, с. 63].

Майно селян переписувалось. Так, до складу Слобідсько-Українських військових поселень поступило: 2708 коней, 12.670 волів, 18.363 корови, 61.220 овець, 21.065 свиней, 127.819 різної птиці, 2420 садів, 11.044 бджолиних колод, 199 водяних і вітряних млинів, 3 заводи та ін. Також треба відмітити, що жителями цих селищ було посіяно 23.133 четв. хліба. Все це давало можливість в подальшому поселеним округам досить швидко перейти на самозабезпечення продовольством і фуражем. Всього до складу військового поселення було переведено 36.636 державних селян обох статей.

15 серпня 1817 р. імператором були надані грамоти кавалерійським полкам 3-ї уланської дивізії: Борисоглібському полку – на поселення в Зміївському повіті в селищах: Андріївці, Мохначі, Шелудьківці, Гиніївці, Гнилушках, Малинових і Гракових хуторах (за виключенням хуторів, що належали Андріївці і відходили до округу поселення Серпухівського уланського полку), де мешкало 5730 ревільських душ; Серпухівському полку – в Зміївському повіті в селищах та хуторах: Балаклеї, Непогорілому, Балаклеїці, Зубовому Яру, Печеніги, Базаліївці, Великі Кринки, Байбаки, Малі Кринки, Мисюрине, Челомбитівці, Олейникові та частині слободи Андріївки, в яких мешкало 5685 ревільських душ; Таганрозькому полку – у Вовчанському повіті в селищах: Базаліївці, Печенігах, Кицівці з хуторами, де мешкало 5750 ревільських душ [12, арк. 83-88]. Через декілька місяців, 19 грудня 1817 р., було видано наказ про поселення Чугуївського уланського полку. Всього в селищах, які відводились для поселення полку, мешкало 5726 ревільських душ.

Командиром 3-ї поселеної уланської дивізії (18 вересня 1818 р. перейменована у 2-у уланську) було призначено польського шляхтича ген.-л. Г.І.Лисаневича. Штаб-квартира 2-ї уланської дивізії розташовувалась у м. Чугуєві.

Військові поселення, у відповідності з наказом від 23 серпня 1818 р., засновувались в „економічних волостях”, тобто там, де не було поміщицького землеволодіння. В наказі відзначалося, що „волості, які ввійшли вже до складу округів військових поселень, на

підставі особливих Наших указів, позбавлені від платежу казенних податей і від виконання рекрутської та всіх інших земських повинностей; в обов'язок їм „вменено” тільки комплектування тих полків, що в них оселені, здатними до служби людьми і сприяння у влаштуванні їхнього поселення” [6, с. 548].

2 листопада 1821 р. було прийнято рішення про влаштування в Слобідсько-Українській губернії поселених округів 2-ї кірасирської дивізії. 9 січня 1824 р. для осілости полків цієї дивізії було призначено Ізюмський, Куп'янський і Старобільський повіти і наказано, щоб в кожному окрузі цієї дивізії було не менше 60 тис. дес. землі та 6 – 7 тис. ревських душ [8, арк. 3]. 18 лютого 1825 р. було підписано наказ про поселення 2-ї кірасирської дивізії у Куп'янському, Ізюмському (Слобідсько-Українська губернія) і Старобільському (Воронезька губернія) повітах. Для зручності формування округів даної дивізії Старобільський повіт було передано до складу Слобідсько-Української губернії [7, арк. 2-3]. Волосні правління та сільське керівництво в селищах, які переходили до складу поселених округів, скасовувалися.

До складу військових поселень 2-ї кірасирської дивізії увійшло 20 слобід, 7 сіл та 71 хутір, де мешкало понад 62 тис. чоловік [14, арк. 5-5 зв.]. Перепис проводився навесні 1825 р. і про його результати було повідомлено командира поселених і резервних ескадронів 2-ї кірасирської дивізії ген.-м. О.П.Нікітіна. Для більш швидшого переведення поселених полків 2-ї кірасирської дивізії на самозабезпечення продовольством і фуражем, до складу військових поселень увійшли добре розвинуті у господарському відношенні селища. Так, до складу 2-ї кірасирської дивізії поступило: 3663 коней, 17.700 волів, понад 25 тис. корів, 48.543 вівці, 16.727 свиней, майже 100,5 тис. різної птиці, 5656 бджолиних колод, 387 водяних і вітряних млинів, 11 олійниць, 4 винокурні, 3 пивоварні та ін. Крім того, мешканцями цих селищ було посіяно 39,2 тис. четв. хліба.

До складу 2-ї кірасирської дивізії входили полки: Катеринославський, Глухівський, Астраханський і Псковський. Полкові штаби дислокувалися: в слободі Новотроїцька (Астраханський полк), в слободі Сватова Лучка (Катеринославський полк), в слободі Кремінна (Псковський полк) та в слободі Кабанье (Глухівський полк). Штаб-квартира командира поселених і резервних ескадронів була розташована в слободі Кремінна [13, арк. 27]. Хоча Старобільський повіт було передано до складу Слобідсько-Української губернії, проте компактного поселення так і не вдалося організувати, оскільки округ Псковського кірасирського полку розташувався на відстані від 20 до 30 верст від інших кірасирських полків. Також слід відмітити, що найближча відстань від поселених округів 2-ї кірасирської дивізії до округів 2-ї уланської дивізії складала 50 верст.

Для розміщення полків 2-ї кірасирської дивізії призначались території, які поступали в округи військового поселення з державного фонду. Але слід зазначити, що не всі землі були придатними для використання, зокрема біля 50 тис. дес. (майже 15 %) виявились непридатними для ведення сільського господарства. А якщо врахувати землі, які знаходилися під поселеннями та лісними угіддями, то площа непридатних земель становила понад 83 тис. дес. (25,2 %). Все це впливало на розміри земельних ділянок військових поселенців та на їх якість. Тому, хоча поселені округи 2-ї кірасирської дивізії і займали значні території, але поселенці мали невеликі ділянки землі для сільськогосподарського виробництва.

Наприкінці царювання імператора Олександра I військові поселення піхоти і кавалерії було розгорнуто або вони знаходилися в стадії формування у Катеринославській, Могильовській, Новгородській, Санкт-Петербурзькій, Слобідсько-Українській і Херсонській губерніях. Всього до складу поселених кавалерійських частин у 1825 р. входило 192 ескадрони, зокрема 60 поселених, 60 резервних і 72 діючих. З цього числа в Слобідсько-Українських поселеннях знаходилося 72 ескадрони.

Отже, вибір Слобідсько-Української губернії для створення військових поселень кавалерії був не випадковим. У цьому регіоні було розвинуте хліборобство, тваринництво і торгівля, а чорноземи, які переважали на цих територіях, дозволяли одержувати високі і

стабільні врожаї, що виступало важливим фактором для забезпечення продовольством кавалерійських частин. Але вирішальним чинником у виборі цих місць для військових поселень була наявність фонду державних земель, тому уряду не довелося витратити значні кошти на придбання приватних земель для поселених округів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817-1832 гг. (Административно-хозяйственная структура): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1990. – 25 с.
2. Лапин В.В. Военные расходы в России в XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России (к 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова). – СПб.: Наука, 1991. – 302 с.
3. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20 – 40-х годах XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – 150 с.
4. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIII. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1078 с.
5. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 836 с.
6. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 675 с.
7. Російський державний військово-історичний архів, м. Москва (далі: РДВІА). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5797. Об умножении поселенных войск 2-й кирасирской дивизии /март-октябрь 1826 г./ – 22 арк.
8. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. - Спр. 925. О приобретении земель для округа военного поселения 2-й кирасирской дивизии /март 1826 г. – октябрь 1832 г./ – 511 арк.
9. Сборник исторических материалов, извлеченных из архива Собственной е. и. в. канцелярии. – Вып. V. – СПб.: Типография И.Д.Сытина, 1892. – 336 с.
10. Столетие военного министерства. 1802 – 1902. – Т. VII. – Ч. I. – Кн. IV. – Отд. III. – СПб.: Типография Военного министерства, 1902. – 682 с.
11. Федоров В.А. Борьба крестьян России против военных поселений (1810-1818) // Вопросы истории. – 1952. – № 11. – С. 112-124.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. Докладные записки по устройству военных поселений в 1817 г. – 217 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 1351. – Оп. 2. – Спр. 2. – Материалы по размежеванию земель при формировании 1-х – 4-х округов военного поселения, состоящих в ведении 2-й кирасирской дивизии /июнь 1825 г. – июль 1826 г./ – 190 арк.
14. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 42. Высочайший указ на имя Начальника 2-й уланской дивизии о поселении 2-й кирасирской дивизии /март – май 1825 г./ – 39 арк.
15. Цубенко В.Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817-1857 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 2003. – 24 с.
16. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: «Сіверянська думка», 2006. – 444 с.
17. Ячменихин К.М. Новгородские военные поселения в 1816-1831 гг. (Административно-хозяйственная структура): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1985. – 24 с.

*Жанібек Тулеубаев
(Астана, Казахстан)*

АНАЛІЗ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В КАЗАХСТАНІ

У сучасному розвитку Казахстану релігія займає особливе місце. Будучи багато в чому відображенням існуючих етнополітичних та етнокультурних процесів, релігія, як показує досвід низки країн, стає самостійною політичною силою, що виходить за рамки власне релігійного життя. При цьому наслідки політизації релігійного чинника, як правило, мають неоднозначний характер. Досить назвати існуючі протиріччя і конфлікти на конфесійному ґрунті в пострадянському просторі [1].

За роки незалежності в Казахстані принципово змінилося ставлення до релігії як на рівні всього суспільства, так і на рівні державно-конфесійних відносин. Казахстанське суспільство в істотній своїй частині позиціонує себе релігійним. Релігія стала відігравати значну роль в суспільному розвитку, у збереженні стабільності казахстанського суспільства. Це потребувало від держави вибудовування адекватних відносин з релігійними об'єднаннями. Державно-конфесійні відносини постали в ряд найважливіших питань для Республіки Казахстан.

Основні закони Республіки Казахстан затверджують рівність усіх громадян, незалежно від їх національної приналежності [2]. Культура усіх націй, народностей і етнічних груп розглядається як загальнонаціональне надбання. Усім громадянам гарантуються рівні права у відстоюванні та реалізації своїх етнокультурних інтересів [3].

У Казахстані створена і перевірена часом модель міжетнічної та міжрелігійної злагоди. Досвід Казахстану по взаємодії різних конфесій вивчають міжнародні організації та зарубіжні партнери, в тому числі ООН, ЮНЕСКО та ОБСЄ. На міжнародній арені Казахстан сприймається як територія миру, майданчик для діалогу і зближення культур та релігій.

Станом на 2014 рік на релігійному полі Казахстану залишилося 3088 релігійних об'єднань та їхніх філій, що представляють 17 конфесій. З них 2229 ісламського спрямування, 859 не ісламського, тобто інші релігійні об'єднання. Кількість релігійних об'єднань скоротилася на 32% або на одну третину [4, с. 20]

У Республіці Казахстан встановлені спеціальні вихідні дні, пов'язані з основними конфесійними святами країни: 10 Зуль-хіджжа – Курбан-айт і 7 січня – Православне Різдво.

У 2009 році (вперше після перепису населення 1937 року) було проведено перепис, в ході якого респондентам ставилося питання про їх ставлення до релігії. Результати перепису показали, що переважна більшість жителів Казахстану віднесла себе до тієї чи іншої релігії (близько 97% населення), лише 3% опитуваних заявили про те, що є невіруючими, або відмовилися дати відповідь на задане питання. 70,2% населення назвали себе мусульманами, 26% – християнами, 0,03% – іудаїстами, 0,1% – буддистами, 0,2% – послідовниками інших релігій [5].

Згідно International Religious Freedom Report 2013 [5] в Казахстані є наступні релігійні організації:

Іслам: 2369 офіційно зареєстрованих мечетей, переважна частина яких об'єднана в Духовне управління мусульман Казахстану, за даними джерела тільки близько 70 мечетей знаходяться поза юрисдикцією ДУМК;

Православ'я: 299 офіційно зареєстрованих російських православних храмів;

Католицизм: 83 офіційно зареєстрованих римсько-католицьких приходів і пов'язаних з ними організацій, 5 офіційно зареєстрованих греко-католицьких парафій;

Протестантизм: офіційно зареєстровано 1267 організацій, які мають у своєму розпорядженні 543 культові споруди. У Казахстані є 2 групи баптистів: Союз євангельських християн-баптистів (Союз ЄХБ) з приблизно 10 тисячами послідовників і 227 зареєстрованими релігійними групами, а також Рада церков євангельських християн-баптистів (Рада церков ЄХБ) з приблизно 1 тис. послідовників. Рада церков відхиляє

процедуру офіційної реєстрації з принципових міркувань. До інших, офіційно зареєстрованих протестантських релігійних груп з помітним числом послідовників, відносяться: пресвітеріани, лютерани і п'ятидесятники, а також свідки Єгови і адвентисти сьомого дня; є також невеликі громади методистів, менонітів і мормонів;

Іудаїзм: є 5 синагог в Алма-Аті, Астані, Усть-Каменогорську, Костанай та Павлодарі;

Існують ще 43 релігійні групи інших конфесій, в тому числі 4 буддистських, 12 відділень Товариства свідомості Крішні, Церква саєнтології, Бахаї, християнська наука і Церква Об'єднання (муніти).

Як уже було згадано, сьогодні, між представниками різних релігій і конфесій, в країні сформовані сприятливі умови для співіснування та ефективної взаємодії. Міжконфесійні відносини в Казахстані є прикладом для інших країн. В цілому, релігія стає необхідним та, безумовно, позитивним фактором розвитку суспільства і держави. Разом з тим, на жаль, із зростанням ролі релігії стали видимі і негативні аспекти релігійного життя частини населення. Зокрема, в країні збільшилася кількість громадян які протиставляють себе сформованим засадам у світському суспільстві.

Більш того, у деякої частини віруючого населення стали проявлятися крайні форми агресії і релігійного радикалізму, що у поєднанні загрожують безпеці громадян і стабільності в державі в цілому.

Крім цього, сучасна релігійна ситуація в Казахстані характеризується послабленням впливу традиційних релігій в суспільстві внаслідок тривалого релігійно-духовного вакууму, що мав місце в радянський період історії Казахстану. Останнім часом спостерігається цілеспрямоване проникнення на територію Казахстану нетрадиційних ісламських і протестантських релігійних об'єднань, а також нових культів, що мають деструктивний характер. Діяльність більшості таких об'єднань, які проголошують своїми цілями повну «ісламізацію» або «євангелізацію» Казахстану, координується і фінансується закордонними центрами. Масштаби діяльності деструктивних релігійних об'єднань останнім часом збільшуються [6, с. 162].

За останні десятиліття релігійне життя Казахстану характеризується бурхливим зростанням кількості релігійних об'єднань і появою низки конфесій які раніше не були представлені в країні. Особливо помітно вони проявили себе в 90-і рр. ХХ ст., проте, прихід нових релігійних течій почався ще в радянські часи, коли завдяки активній місіонерській діяльності став помітним вплив низки різних навчань орієнталістські спрямованості (кришнаїти, багаї, товариство «Трансцендентальна медитація»), харизматичних відгалужень протестантизму, «Свідків Єгови», товариства «діанетика» та багатьох інших [7, с. 52].

Це явище було пов'язане з певним духовним вакуумом, який не могла заповнити комуністична ідеологія, а також слабким впливом традиційних для Казахстану конфесій. Адепти нових релігій відразу зайнялися масовою пропагандою своїх вчень, наполегливо звертаючись до кожного потенційного свого наступника.

Поділ на традиційні та нетрадиційні релігії закріпився в науковій та навчальній літературі, у практиці діяльності державних органів і, тим більше, на рівні буденної свідомості.

До традиційних релігій, стосовно до Казахстану, відносять сунітський іслам ханафитського мазхаба, православ'я. Для окремих етнічних груп традиційними релігіями є католицизм, деякі напрямки протестантизму (наприклад лютеранство) і іудаїзм. Підставою для цього служить тривала історія їх розповсюдження; співвіднесеність даної віри з етнічною приналежністю, і, відповідно – з національною історією і культурою (іслам – казахи, узбеки, татари та ін.; православ'я – українці, росіяни, білоруси; католицизм – поляки, німці, литовці; лютеранство – німці; іудаїзм – євреї і т. д.), слідування традиційним духовно-моральним цінностям і свого роду «ортодоксальність» вчення (тобто вони є представниками «класичної», перевіреної часом доктрини) [8]. Прихильність до традиційних релігій передається в сім'ях з покоління в покоління, а самі ці релігії виступають як хранителі культури народу.

До нетрадиційних релігій зазвичай відносять релігії, що виникли відносно недавно (у XIX чи XX ст.); чітко не зв'язані з певною етнічною групою. Їх віровчення, як правило, не має глибоких зв'язків з історією та культурою держави або окремих етносів. Деякі з них свідомо протиставляють себе державі і суспільству, позиціям домінуючих у суспільстві релігійних громад. Догмати нетрадиційних релігій, згідно з широко поширеною думкою, знаходяться в глибокому протиріччі з канонічними доктринами. Головним інструментом поширення нетрадиційних релігій є активна місіонерська діяльність.

Що стосується історії становлення нетрадиційних релігій в Казахстані, то її можна умовно розділити на два етапи.

Перший етап розпочався в 30-50-і рр. XX ст. У цей час на територію Казахстану були вислані прихильники ряду віровчень, серед яких були «Свідки Єгови», «Адвентисти Сьомого дня», різні течії п'ятидесятників, представники деяких інших конфесій. З цього часу і до розпаду Радянського Союзу, в умовах панування атеїстичної політики влади, ці об'єднання змогли вижити, незважаючи на переслідування і жорсткий ідеологічний тиск.

Другий етап розпочався з кінця 1980-х рр. і триває досі. Крах комуністичної ідеології призвів до ситуації духовного вакууму, який заповнювався самими різними способами. З'явився інтерес до східних культур, поширився окултизм, деколи віра перетворювалася на предмет моди. На цьому тлі відзначена різка активізація нових релігійних течій, значна частина яких була сконцентрована у великих містах (Алмати, Астана, Караганда та ін.).

Активно заявили про себе такі організації, як «Товариство свідомості Крішні», «Церква Віссаріона», «Трансцендентальна медитація», «Церква уніфікації». Завдяки публікаціям у пресі здобули популярність сатаністи, відмічені прояви неоязичництва [9].

З початку 1990-х рр. різко зросла чисельність різних протестантських церков, багато з них досить широко відомі на Заході, але раніше не були поширені в Казахстані. Активна місіонерська діяльність призвела до того, що здобули численних послідовників протестантські (насамперед харизматичні, пресвітеріанські, методистські, євангельські) церкви. Серед них відомі такі об'єднання, як «Грейс» («Благодать»), «Рахим» і т.д.), «Нове життя», «Агапе», «Жива лоза» та ін.

У Конституції РК закріплений світський характер держави, що визначає і гарантує права громадян на свободу слова, вираження думки, а також в ній відсутнє положення про патронажі або особливе ставлення до якої б то не було релігії, продекларовано рівне і толерантне ставлення до всіх конфесій. Відповідно, основні принципи регулювання державної політики РК у сфері міжконфесійних відносин в цілому носять досить ліберальний характер. У них чітко прописані положення про свободу віросповідання, рівність, віротерпимост і плюралізм. Законодавчо-правова база міжконфесійних відносин регулюється Законом РК «Про свободу віросповідання та релігійні об'єднання» від 1992 року, який, за оцінками фахівців, повною мірою відповідає міжнародним стандартам. Для більш повного законодавчого забезпечення цієї сфери, врегулювання явищ, не передбачених законом 1992 року, був прийнятий закон «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів РК з питань свободи віросповідання».

В умовах глобалізації та подальшого зростання міжнародних контактів стало очевидно, що на ситуацію в Казахстані впливають глобальні геополітичні тенденції, а також події в сусідніх регіонах, насамперед у СНД, Центральній Азії та на Близькому Сході. Оскільки деякі сусідні країни переживають серйозні соціально-економічні труднощі, необхідно враховувати даний фактор при формуванні політики у сфері міжконфесійних відносин. Казахстан не повинен допускати імпорту терору і насильства або перетворюватися в притулок для екстремістів і терористів. Зовнішні загрози не повинні негативно відобразитись на ситуації в країні [11].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Назарбаев Е.Ж. Основные тенденции развития меж конфессиональных отношений в современном Казахстане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1027241100>
2. Конституция Республики Казахстан. – Алматы, 2007.
3. Закон Республики Казахстан от 15 января 1992 года № 1128-ХІІ «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях». – Алматы, 2005.
4. Итоги национальной переписи населения 2009 года. Национальный состав, вероисповедание и владения языками в Республике Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Казахстана
5. Официальный сайт Международного центра культур и религий Министерства культуры и спорта Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mckr.kz/ru/religions-in-kz/religions-situation>
6. International Religious Freedom Report [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/>
7. Из выступления заместителя Председателя Комитета по делам религий Министерства юстиции республики Казахстан А. М. Мухашева на Совещании БДБИЧ/ОБСЕ по человеческому измерению г. Варшава 26 сентября 2007 г. / Религия и право: Информационный бюллетень Комитета по делам религий Министерства юстиции Республики Казахстан.
8. Трофимов Я.Ф. Религия и политика. Учебно-методическое пособие. – Караганда: Болашак-Баспа, 2002. – С.168.
9. Трофимов Я. Геополитические аспекты динамики изменения религиозной ситуации в Республике Казахстан. 22 сентября 2003 года. Справочно-информационный портал «Религия и СМИ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.religare.ru/article6503>.
10. Мухашов А. Религиозная палитра современного Казахстана (обзор конфессий) // Казахстанская правда, 1 июля 2003 года.
11. Артемьев А.И. Религия в реалиях казахстанского общества, или к вопросу о духовном согласии и свободе совести // Саясат. –1999. – С.38.

*Олена Шелепень
(Чернігів, Україна)*

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ШКОЛИ В ЧЕРНІГОВІ В 1920–1930 РР.:
ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД**

Історики ХХІ ст. переосмислюють радянський досвід ведення освітніх справ задля віднайдення позитивного досвіду, який можна буде застосовувати на практиці в Україні. Останнім часом серед наукового загалу пожвавився інтерес до вивчення історії України 20–30-х рр. ХХ ст., що пояснюється прагненням викрити сталінізм, дослідити суть тоталітарної влади та показати її історичні витоки. Глибоке наукове дослідження цих проблем є одним з гарантів незворотності позитивних змін у суспільстві [19, с. 137]. У зв'язку з прийняттям у 2014 р. нового законодавства України стосовно вищої освіти та нагальною потребою інтеграції в загальноєвропейський освітній простір, питання розвитку вищої школи потребує ретроспективної оцінки минулого. Бо саме врахування досвіду попередніх поколінь допоможе швидше досягти зазначеної мети.

Протягом 1920–1930 рр. у вітчизняному освітньому просторі з'явилися принципово нові вищі навчальні заклади – інститути народної освіти, покликані забезпечити радянську школу педагогічними кадрами. За цих умов у 1920 р. було створено Чернігівський інститут

народної освіти (ЧНО), діяльність якого досі не була об'єктом спеціального дослідження та комплексного вивчення.

У період дослідження освітніх питань радянські історики ідеалізували модернізацію владою навчально-виховної системи, завоювання культурної революції [4, с. 52–57; 27, с. 192–228]. Публікації істориків-краєзнавців подають інформацію про діяльність ЧНО як науково-дослідного осередку, фрагментарно висвітлюючи роботу інституту [11]. Питання реформування системи освіти в Україні після приходу більшовиків до влади охарактеризовано в англomовному збірнику «Українці під владою більшовиків» [28].

Зміни, що відбулися в організації вищої школи Чернігова в 1919–1921 рр. на тлі оновлення системи освіти в УСРР, також частково відображені в працях істориків доби незалежної України: М. М. Кузьменка [15], А. М. Боровика [1], [2] та С. Я. Суярка [23].

Таким чином, історія даного вищого навчального закладу, його діячів є важливим елементом історії українського суспільства. На прикладі становлення даної вищої школи розглянемо загальні тенденції розвитку освіти в 1920–1930 рр.

Уся дореволюційна вища школа з її академічністю видалась українському більшовицькому уряду регресивно патріархальним пережитком минулого. Тому в цей період були проведені кардинальні зміни в системі української вищої освіти. Українські інституції повинні були видавати суспільству насамперед ідеологічно заангажованого, фанатично налаштованого пропагандиста вигідної політики, а в контексті – спеціаліста певної галузі економіки.

Наркомом освіти в 1920 р. [21, с. 55] було призначено Г. Ф. Гринька (1890–1938), а з 1921 р. до 1928 р. його заступником був Я. П. Ряппо (1880–1958) [16, с. 68]. Ян Петрович мав безпосереднє відношення до створення нової системи освіти, до розроблення майже всіх значущих освітніх документів та до формування змісту й методів роботи нової радянської школи [20, с. 263].

Творцем проекту системи освіти, ухваленого в серпні 1920 р. [13, с. 228], став Г. Ф. Гринько. У ньому було передбачено для підготовки висококваліфікованих спеціалістів-практиків організувати інститути з 4-річним курсом навчання. А для підготовки вченого з тієї чи іншої галузі науки – академію з 2-річним курсом.

До системи освіти Г. Ф. Гринька вніс зміни Я. П. Ряппо. З неї було вилучено наукову вертикаль, оскільки в умовах наявності наукових установ у кожній вертикалі зайвими вважалися загальні наукові установи. Інститут і технікум з 3-річним курсом навчання для підготовки інструкторів були визнані за рівноправні, як вищі навчальні заклади, але технікум мав завдання підготувати вузького спеціаліста, а інститут – спеціаліста-адміністратора та організатора, педагога-практика [13, с. 230]. Тому викладач інституту повинен був повідомити слухачам не лише теоретичні наукові відомості, але й методичні, й методологічні вказівки, що відносилися до його курсу [5, с. 7].

Ще один тип навчально-виховного закладу виник у 20-х рр. ХХ ст. – робітничий факультет (робітфак). Уперше в Україні його було організовано в 1921 р. як знаряддя для пролетаризації вищої школи. Спочатку робітфаки мали 2-річний курс, але з 1926–1927 навчального року курс їх був підвищений до 3-х, а потім навіть до 4-х років. Слухачів до робітфаків делегували професійні спілки, партійні організації та Червона Армія [13, с. 248].

Радянська влада в Україні відновила інститут інспекторів народної освіти, головним завданням яких було стежити за політичною благонадійністю учителів, а саме «рішуче усувати всі шкідливі чинники на шляху до комунізму» [22, с. 781], бути вчителем робітників освіти, допомагати їм в організації, налагодженні та удосконаленні педагогічного процесу та цілого життя освітніх установ [22, с. 781].

Щодо підготовки педагогічних кадрів, то тут радянська влада зробила акцент на двох типах педагогічних шкіл: технікумах та інститутах народної освіти (ІНО) [13, с. 247].

ІНО задумувалися як професійно-педагогічні навчальні заклади нового типу, в яких, на відміну від дореволюційних університетів, робився б акцент саме на практичній

підготовці майбутніх учителів до реальної педагогічної діяльності і де б педагогічна підготовка доповнювалася більш ґрунтовними науковими знаннями [17, с. 104].

Нове керівництво держави намагалося весь зміст і процес підготовки працівників освітньої галузі в ІНО «педагогізувати», поєднати «наукову атмосферу» колишніх університетів з «педагогічною обстановкою» колишніх учительських інститутів [17, с. 105].

Чернігів не став винятком у справі реформування вищої школи. Впродовж 1871–1878 рр. і після тривалої перерви з 1914 р. у місті діяла учительська семінарія, на базі якої, власне, у 1916 р. і було відкрито учительський інститут [12, с. 7]. До Чернігівського учительського інституту приймали осіб лише чоловічої статі [15, с. 11].

22 вересня 1916 р. відбулося відкриття учительського інституту. Протягом першого року роботи педагогічному колективу довелося вирішувати ряд важливих питань діяльності учительського інституту. На першому місці стояла проблема організації навчально-виховної роботи [1, с. 7].

Із встановленням в 1919 р. влади більшовиків в Україні Чернігівський учительський інститут готував педагогічні кадри. У 1919 р. відбувся перший випуск 13 учителів [18, с. 88]. У подальші роки, в залежності від завдань, які стояли перед суспільством і школою, інститут неодноразово реорганізовувався з відповідними змінами терміну навчання [23, 4].

14 вересня 1919 р. проект реорганізації Чернігівського учительського інституту у педагогічний з 4-річним терміном навчання був затверджений Радою робітничої і селянської оборони України [26, с. 914].

Протягом 1920–1930 рр. з'явилися інститути народної освіти (ІНО), покликані забезпечити радянську школу педагогічними кадрами. Зведення «до купи» усіх розкиданих на теренах України й утворених у більшості випадків самостійно, без участі «центру», педагогічних вищих навчальних закладів та встановлення певних спільних норм їх діяльності відбулося завдяки I Всеукраїнській конференції з педагогічної освіти (1922 р.) [17, с. 105].

Серед методологічних засад новостворюваного закладу освіти головними ставали: «дослідницька активність», конкретна теоретична й практична підготовка до роботи в закладах соціального виховання й професійного навчання дитини; підпорядкування професійно-педагогічної освіти інтересам виробничих сил, економіки й політики радянської країни; піднесення кваліфікації вчителя, в якій би освітній галузі він не працював, до рівня вищої педагогічної освіти. Вперше до змісту професійної підготовки вчителя увійшла педагогічна практика [17, с. 105].

II Всеукраїнська педконференція (липень 1923 р.) позначила собою початок нового етапу організації ІНО і стала ключовою віхою в утвердженні курсу на педагогізацію професійної підготовки освітян і виявленні того, у чому саме цей процес має виражатися. Загалом, головним засобом справжньої педагогізації ІНО проголошувалося перенесення основної роботи студентів в установи їх майбутньої професійної діяльності як основні професійні лабораторії й навчальні майстерні [17, с. 106].

За таких умов у вересні 1920 р. було створено Чернігівський інститут народної освіти (ЧІНО) з 4-річним терміном навчання [3, с. 339]. Ним здійснювалося управління таким чином: на чолі – Рада, до складу якої входили відповідальні робітники інституту, представники від студентів (четверта частина від загального складу Ради), представник від губнаросвіти. Обов'язки з керівництва інститутом розподілялися між членами президії: голова (ректор) завідував навчальною частиною та загальним наглядом за інститутом, товариш голови (проректор) – господарською частиною. Справи вирішувалися більшістю голосів. Рада організовувала Правління інституту, головою і секретарем якого були обрані на два роки голова і секретар Ради інституту, а до складу його входили президія при декані та один представник від студентів [7, с. 52].

Восени 1921 р. Народний комісаріат освіти своїм розпорядженням залишив у периферійних педагогічних ВНЗ тільки факультети соціального виховання з трирічним терміном навчання для підготовки викладачів семирічних шкіл і працівників дитячих

закладів [19, с. 139]. 4 жовтня 1921 р. на засіданні Ради ЧНО було ухвалено рішення про організацію факультету соціального виховання (факсоцвиху) [3, с. 340]. Студенти ж старших курсів мали закінчувати інститут за старими навчальними планами [19, с. 141].

До новоствореного вищого навчального закладу підбір професорсько-викладацького складу проводився за загальнодержавними нормативними документами та постановами Ради ЧНО. Вона обирала спеціальну комісію з переобрання лекторів (виборчу комісію), яка кандидатурами претендентів заміщувала вільні кафедри за згодою відділу управління вищої школи при губернському відділі народної освіти. Повноваження комісії закінчувалися після винесення відповідних постанов. Щодо освітнього цензу лекторів вимог не ставилося [6, с. 138].

За пропозицією губнаросвіти у грудні 1920 р. при інституті була створена стипендіальна комісія для розподілу стипендій [9, с. 2].

Станом на 1924 р. були організовані циклові комісії згідно з положенням Головного управління професійної освіти про ці комісії. Їх засідання проводилися для ознайомлення з організаційними та методологічними питаннями їх членів, а потім виносилися на масові збори студентського колективу. Таким чином вводили студентство в обмірковування чергових питань навчального життя та практики ЧНО. На початку 1924–1925 академічного року в ЧНО були організовані соціально-економічна, педагогічна, виробнича циклові комісії, а з листопада 1925 р. і методичний комітет (методком) [24, с. 23].

Факультетським комісіям було визначено завдання кураторства над роботою циклових комісій. Вони безпосередньої розробки методичних питань не проводили, а осередками методичної роботи в ЧНО були саме циклові комісії та методком. Метою роботи останнього була постановка й вирішення питань академічної практики [24, с. 24].

Але із жовтня 1929 р. у зв'язку з розпорядженням Народного комісаріату освіти Правління ЧНО вирішило утворити об'єднані циклові комісії [25, с. 406].

За постановою Народного комісаріату освіти з 1 березня 1930 р. у ЧНО термін навчання ставав трьохрічним замість чотирьохрічного [8, с. 53]. Але вже 22 липня 1930 р. За постановою Ради Народних Комісарів ЧНО було перетворено на інститут соціального виховання, що мав готувати педагогів для другого концентру трудової школи, школи селянської молоді та фабрично-заводських семирічок [3, с. 346]. Це відбулося в загальносоюзних межах уніфікації вищої і спеціальної середньої освіти СРСР, у тому числі й уніфікації педагогічної освіти [3, с. 345]. Директиви з цього питання законодавчо були закріплені в постанові ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про реорганізацію вищих шкіл, технікумів і робітфаків», у постанові РНК УСРР від 11 серпня 1930 р. «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти» [3, с. 345].

Реорганізована вища школа Чернігова була очолена директором М. А. Балицьким. Але на посаді він пробув недовго: звільнений з посади директора ЧІСВ з 15 вересня 1931 р. наказом Наркомосвіти за переходом на посаду викладача Київських вишів [10, с. 46].

Отже, аналіз джерел і літератури дозволяє констатувати, що впродовж першої половини 20-х рр. ХХ ст. відбулося визначення та формування схеми радянської системи освіти шляхом докорінної реорганізації дореволюційної освітньої структури, а сама система освіти перебувала на стадії становлення педагогічної системи [14, с. 69].

20-ті роки ХХ ст. у розвитку української вищої школи можна назвати періодом шукань і творчості, правда, творчості в дозволених межах. Наркомос УСРР давав лише загальні вказівки про напрямок і зміст шкільної роботи. У рамках тих вказівок залишались ще якісь можливості для вияву особистої ініціативи і творчості [13, с. 256].

Отже, модернізація торкнулася структурних і функціональних принципів освіти, не обмежуючись лише змінами організаційних форм та її схеми [14, с. 78]. Чернігів не став винятком і система підготовки педагогічних кадрів зазнала трансформації «згори», яку втілювали в життя обдаровані місцеві кадри педагогічної інтелігенції. Утворений у вересні 1920 р. Чернігівський інститут народної освіти на десятиліття став потужною базою підготовки педагогів-практиків для забезпечення потреб Північного Лівобережжя у

шкільних учителях, громадських діячах і науковцях. Керували Інститутом досвідчені педагоги-адміністратори. Допомога надходила й від викладачів у складі Правління ЧНО, циклових комісій тощо. Студенти брали посильну участь для унормування зі свого боку роботи новоствореного ЧНО.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боровик А. М. Вирішення організаційних проблем становлення Чернігівського учительського інституту (1916–1919 рр.) / А. М. Боровик // Матеріали науково-практичної конференції «Перші Фльорівські читання» (12 жовтня 2010 р.). – Чернігів, 2010. – С. 5–13.
2. Боровик А. М. Роль О. П. Фльорова у становленні Чернігівського учительського інституту (1916–1919) / А. М. Боровик, М. А. Боровик // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К. – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 427–430.
3. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку: Чернігівська область / ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: М. О. Носко (гол.) [та ін.]. – К.: Знання України, 2012. – 419 с.
4. Вища школа Української РСР за 50 років. У двох частинах (1917–1967 рр.). Частина перша (1917–1945 рр.). Керівник авторського колективу відповідальний редактор видання В. І. Пітов. – К.: Видавництво Київського університету, 1967. – 396 с.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. р – 608, оп. 1, спр. 61, 39 арк.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. р – 608, оп. 1, спр. 77, 220 арк.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. р – 608, оп. 1, спр. 78, 88 арк.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. р – 608, оп. 1, спр. 687, 343 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. р – 608, оп. 1, спр. 1795, 13 арк.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. р – 608, оп. 1, спр. 3829, 46 арк.
11. Записки Чернігівського наукового товариства. – Т. 1. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – 142 с.
12. Коваленко О. Б. Забута спадщина, або До питання про передісторію Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка / О. Б. Коваленко // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 7–8.
13. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів та університетів / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 360 с.
14. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М. М. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 66–80.
15. Кульбицький О. Ю. Спадкоємці Чернігівського колегіуму / О. Ю. Кульбицький // Північні військові відомості. – 2000. – 19–28 серпня. – С. 11.
16. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів в двох томах (1917 – червень 1941 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1. – 880 с.
17. Місечко О. Є. Роль інститутів народної освіти у професіоналізації педагогічної освіти в Україні (початок 1920-х рр.) / О. Є. Місечко // Історія освіти, 2012. – С. 104–108.
18. Морозова А. Як усе починалось (до 90-річчя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка) / А. Морозова // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 86–92.
19. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст. / І. Мошик // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 137–145.
20. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: Навч. посібник /

О. В. Сухомлинська та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.

21. Осьмук Н. Теоретико-практичні засади реформаторської діяльності Григорія Гринька на посаді Наркома освіти УСРР / Н. Осьмук // Історико-педагогічний альманах. – 2014. – С. 55–58.
22. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
23. Суярко С. Я. Чернігівському державному педагогічному інституту – 80 років / С. Я. Суярко // Чернігівські відомості. – 1996. – 20 вересня. – С. 4.
24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 167, 77 арк.
25. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4681, 497 арк.
26. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1990. – 1008 с.
27. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.) / Г. І. Ясницький. – Видавництво Київського університету, 1965. – 256 с.
28. Ukrainian Under Bolshevik Rule. By I. Mazepa, Vol. XII, no 35, January, 1934. – 323 p.

СЕКЦИЯ: МАТЕМАТИКА

*Ақерке Айшаубекова, Мағрипа Әлібекова, Алия Жалмурзаева
(Қызылорда, Қазақстан)*

**ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ТЕНДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІНІҢ ФАЗАЛЫҚ БЕЙНЕСІН ҚҰРУДА
КОМПЬЮТЕРЛІК МАТЕМАТИКА ПАКЕТТЕР КӨМЕГІМЕН MAPLE ОРТАСЫН
ҚОЛДАНУ**

Соңғы жылдары дүние жүзінде ДК-ны математикалық есептеулер облысында кең түрде қолдана бастады. Математикалық есептерді шығару үшін қолданылатын арнайы компьютерлік математикалық программалар жүйесі жасала бастады, қазіргі кезде символды математика жүйесі немесе компьютерлік алгебра әртүрлі дәрежеде шығарылып жатыр. Мысалы, барлық есептеулер жүйесіне тиімді, жылдам, ыңғайлы, компакттылы жай есептеу жүйесі Mathcad-тан бастап, Mathematica, MATLAB және Maple сияқты мыңдаған кітапханалық функциялары мен графиктік визуалды есептеу мүмкіндігі бар компьютерлік жүйелер жұмыс жасауда.

Қазіргі кезде Maple жүйесіне арналған жүздеген кітаптар бар. Maple жүйесінің математикалық есептеулерінің күрделілігіне қарамастан, оны студенттер, ЖОО-ның мұғалімдері, инженерлер, магистранттар, ғылыми қызметкерлер сонымен бірге арнайы және жалпы білім беретін мектеп оқушылары да пайдаланады.

Коши есебін сандық есептеу үшін, графикін салу үшін және фазалық бейнесін жасау үшін *Maple* –де арнайы Dertools пакетін қолданады [1].

Dertools пакетіндегі DEplot командасы дифференциал теңдеуді сандық әдіспен шешеді, графикін сызады және оның фазалық бейнесін құрады. Бұл команда odeplot командасы сияқты, бірақ әлдеқайда функционалды. Ол odeplot командасына қарағанда дифференциал теңдеудің шешімін өзі шығарады. DEplot командасының негізгі параметрлері odeplot командасының параметрлері сияқты: DEplot(de, vars, range, x=x1..x2, y=y1..y2, cond, ptions), мұндағы de – дифференциал теңдеу немесе дифференциал теңдеулер жүйесі; vars – белгісіз айнымалылар тізімі; range – тәуелсіз айнымалыларды өлшеу диапазоны; cond – алғашқы шарт; x=x1..x2 және y=y1..y2 – функцияның өзгеру диапазоны; options – қосымша параметрлер.

Көп қолданылатын параметрлер: linecolor=сызық түсі; scene=[x,y] – графикке қандай тәуелділікті шығару керектігін анықтайды; iterations=есептеу дәлдігін жоғарылату үшін қолданылатын итерация саны (ол үнсіз келісім бойынша 1-ге тең); stepsize=графиктегі нүктелердің арақашықтығына тең сан, үнсіз келісім бойынша ол $(x_2 - x_1)/20$ тең, бұл параметр функция графикіндегі қисықты жазық етіп көрсету үшін қажет; obsrange=true/false – егер график шешімі қойылған интервалдан шығып кетсе, есептеудің жоқтығын немесе үзілісін көрсетеді.

n -ші ретті дифференциал теңдеуді шешу үшін алғашқы шартты мынадай компактлі формада беруге болады: $[x_0, y_0, y'_0, y''_0, \dots]$, мұндағы x_0 - алғашқы шартта берілген нүкте, y_0 - x_0 нүктесіндегі функцияның ізделінді мәні, y'_0, y''_0, \dots – бірінші ретті, екінші ретті, және т.б. ($n-1$)-ші ретке дейінгі туындының мәні. Мысалы:

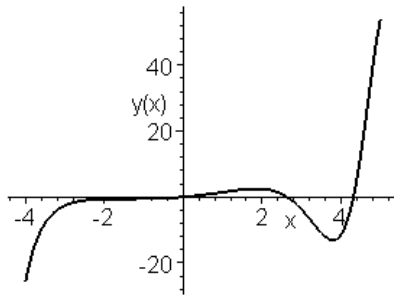
$x \in [-4,5]$ интервалында $y'''' + x\sqrt{|y'|} + x^2y = 0$, $y(0) = 0$, $y'(0) = 1$, $y''(0) = 1$. дифференциал теңдеуінің шешімінің графикін салу керек болсын:

> restart; with(Dertools):

> DEplot(diff(y(x),x\$3)+x*sqrt(abs(diff(y(x),x)))

+x^2*y(x)=0, {y(x)}, =-4..5, [[y(0)=0,D(y)(0)=1,


```
(D@@2)(y)(0)=1]], stepsize=.1, linecolor=black,
thickness=2);
```


Бірінші ретті дифференциал теңдеулерден басқалар үшін DEplot командасы дифференциал теңдеудің шешімінің тек қисығын сала алады, ал бірінші ретті дифференциал теңдеулер жүйесі үшін оның фазалық бейнесін де салуға болады. Ол үшін DEplot командасына scene=[x,y] параметрін береміз, сонда DEplot командасы көмегімен екі дифференциал теңдеулер, яғни теңдеулер жүйесі үшін (x, y) жазықтығында оның фазалық бейнесін көрсетуге болады.

Егер дифференциал теңдеулер жүйесі автономды болса, онда фазалық суретте бағыттаушы өріс стрелка түрінде салынады. Стрелка өлшемі мына параметрмен беріледі: arrows=SMALL, MEDIUM, LARGE, LINE немесе NONE.

Фазалық суретті түгел салу үшін әрбір фазалық траекторияға бастапқы шартты көрсету керек. Мысалы, бірінші ретті екі дифференциал теңдеу үшін DEplots командасына t тәуелсіз айнымалының өзгеру диапазонын бергеннен кейін бірнеше алғы шартын көрсетеді: [[x(0)=x1, y(0)=y1], [x(0)=x2, y(0)=y2],..., [x(0)=xn, y(0)=yn]].

Бастапқы шартты ықшам түрде де көрсетуге болады: [t0, x0, y0], мұндағы t0 – алғашқы шарттары берілген нүкте, x0 және y0 берілген функцияның t0 нүктесіндегі мәні.

Бірінші ретті екі дифференциал теңдеулер жүйесінің фазалық суретін phaseportrait(sys, [x,y],x1..x2,[[cond]]) командасы арқылы да салуға болады, мұндағы sys – бірінші ретті екі дифференциал теңдеулер жүйесі, [x,y] – берілген функция аты, x1..x2 – фазалық сурет салынатын интервал, ал фигуралы жақшамен бастапқы шарт берілген. Бұл команда DEtools пакетінде болады, сондықтан бұл пакет алдын ала жүктеліп қойылуы керек. Мысалы:

1. Бірнеше бастапқы шарттар $x(0)=1, y(0)=0.2; x(0)=0, y(0)=1; x(0)=1, y(0)=0.4; x(0)=1, y(0)=0.75; x(0)=0, y(0)=1.5; x(0)=0.1, y(0)=0.7$ жиыны берілгенде $\begin{cases} x' = y \\ y' = x - x^3 \end{cases}$ дифференциал теңдеуінің фазалық суретін салу керек болсын.

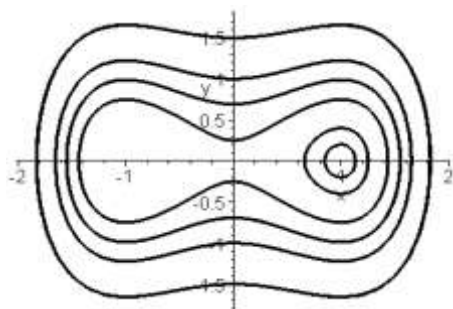
```
> restart; with(DEtools):
```

```
> DEplot({diff(x(t),t)=y, diff(y(t),t)=x-x^3},
```

```
[x(t),y(t)], t=0..20, [[0,1,0.2], [0,0,1],
```

```
[0,1,0.4], [0,1,0.75], [0,0,1.5], [0,-0.1,0.7]],
```

```
stepsize=0.1, arrows=none, linecolor=black);
```


2. Әртүрлі бастапқы шарттар үшін: $x(0)=1, y(0)=0; x(0)=-1, y(0)=0; x(0)=p, y(0)=1;$
 $x(0)=-p, y(0)=1; x(0)=3p, y(0)=0.2; x(0)=3p, y(0)=1; x(0)=3p, y(0)=1.8; x(0)=-2p, y(0)=1;$
 $\begin{cases} x' = y \\ y' = \sin x \end{cases}$ автономды жүйесінің бағытталған өрісі бар фазалық суретін салу.

> restart; with(DEtools):

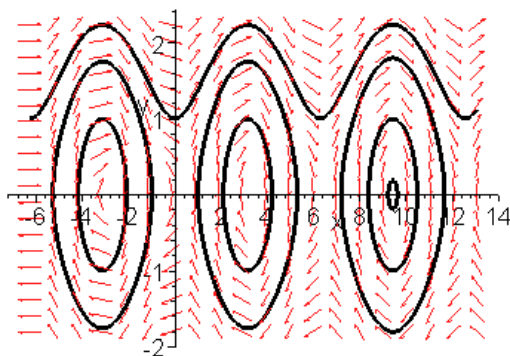
> sys:=diff(x(t),t)=y, diff(y(t),t)=sin(x):

> DEplot({sys},[x(t),y(t)],t=0..4*Pi, [[0,1,0],

[0,-1,0], [0,Pi,1], [0,-Pi,1], [0,3*Pi,0.2],

[0,3*Pi,1], [0,3*Pi,1.8], [0,-2*Pi,1]],

stepsize=0.1, linecolor=black);

3. $\begin{cases} x' = 3x + y \\ y' = y - x \end{cases}$ дифференциал теңдеулер жүйесінің фазалық суретін салу

Бастапқы шарты, айнымалының өзгеру аймағы және координата осьтерінің өлшемі өз еркімен фазалық суреттің көрнекілігіне қарай таңдалып алынады.

> restart; with(DEtools):

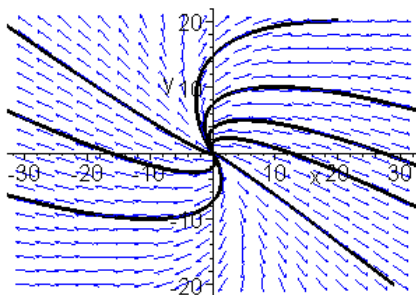
> sys:=diff(x(t),t)=3*x+y, diff(y(t),t)=-x+y:

> phaseportrait([sys],[x(t),y(t)],t=-10..10,

[[0,1,-2], [0,-3,-3], [0,-2,4], [0,5,5], [0,5,-3],

$[0,-5,2], [0,5,2], [0,-1,2]]$, $x=-30..30,y=-20..20$,

stepsize=.1, colour=blue,linecolor=black);

Дифференциал теңдеулердің және теңдеулер жүйесінің сандық шешімі мен оның графиктік кескінін салу Maple интегралды ортасында жылдам жүзеге асатынын жоғарыдағы мысалдардан көріп отырмыз.

Математикалық есептердің шешімін табу мен геометриялық салулардың программасын Maple авторлары құрастырған, ал қолданушы жай жақшаның ішінде тек қажетті берілгендерді енгізеді де, есепті шығара береді. Сонымен берілген есептер жоғары оқу орны студенттері үшін тиімді. Maple жүйесінің математикалық есептеулерінің күрделілігіне карамастан, оны студенттер, ЖОО-ның мұғалімдері, инженерлер, магистранттар, ғылыми қызметкерлер сонымен бірге арнайы және жалпы білім беретін мектеп оқушылары да пайдаланады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дьяконов В.П. Maple 7. Учебный курс. – Питер, 2001.
2. Дьяконов В.П. Компьютерная математика. Теория и практика. – Нолидж, 2000.
3. Сдвижков О.А. Математика на компьютере: Maple 8, Солон-пресс, 2003.
4. Васильев А.Н. Maple 8. Самоучитель. – М.: Диалектика, Вильямс, 2003.
5. Говорухин В., Цибулин В. Введение в Maple. Математический пакет для всех. – М.: Мир, 1997.

*Алия Басымбекова
(Арқалық, Қазақстан)*

ЖОҒАРЫ ДӘРЕЖЕЛІ ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУДЕ ГОРНЕР СХЕМАСЫН ҚОЛДАНУ

Математикалық есеп-оқушылардың, ұғымдарды, теорияны және математика әдістерін меңгерудің тиімді де, айырбасталмайтын құралы. Оқушылардың ойлау қабілетін дамытуда, оларды тәрбиелеуде, біліктіліктері мен дағдыларының қалыптасуында, математиканың практикамен байланысын көрсетуде есептің маңызы зор.

Мектептің алгебра курсына бірінші және екінші дәрежелі теңдеулер мен сол дәрежелердегі теңдеулердің жүйелері оқылады. Ғылымның қай саласында болмасын кездесетін сан алуан практикалық есептердің басым көпшілігі берілгендері мен белгісіздері арасындағы тәуелділікті тауып теңдеулер құру арқылы шешіледі, олай болса теңдеулер құрып есептер шығара білудің практикалық мәні өте зор. Сондықтан да есептерді теңдеулер арқылы шығару мәселесі тіпті ерте кезде басталған.

Математиктер бірінші және екінші дәрежелі теңдеулерді шеше жүріп, одан жоғары (үшінші, төртінші және бесінші) дәрежелі теңдеулермен шешілетін есептерді кездестіріп отырды, бірақ мұндай жоғары дәрежелі теңдеулердің, әсіресе, үшінші дәрежелі теңдеулердің алгебралық шешуі жүздеген жылдар бойы табылмады, себебі ол кезде алгебраның өзі ондай

дәрежеге жетпеген еді. Алайда, үшінші дәрежелі теңдеулердің дербес түрлерін вавилондықтар кестелер арқылы, Архимед геометриялық тәсілмен, ал қытай мен араб математиктері басқа да тәсілдермен шешті [1].

ХҮІ ғасырда Италияның математиктері Николо Тарталья мен Джероламо Кардано үшінші дәрежелі теңдеудің, ал Карданоның шәкірті Луиджи Феррари төртінші дәрежелі теңдеудің жалпы түрдегі шешуін тапты, яғни ХҮІ ғасырдың ақырында екінші, үшінші және төртінші дәрежелі теңдеулердің жалпы түрдегі шешулері табылды.

Д. Кардано жоғарғы дәрежелі үшінші және төртінші дәрежелі теңдеулердің жалпы шешулерін берумен қатар, араб математиктерін дәстүрі бойынша 1,2,3, және 4-ші дәрежелі теңдеулердің дербес 66 түрін қарастырды.

Вавилондықтарда біздің эрамыздан көп уақыт бұрын қазір бір түрлі теңдеулер арқылы шығаратын есептер сияқты есептер болған. Ван-дер Варден Нейгебауэрдің «Сына жазулы математикалық мәтіндер» атты еңбегіне сүйеніп, вавилондықтардың есептерді шешу тәсілдерін тексеріп, бұл тәсілдер мынандай әр түрлі 9 теңдеудің және теңдеулер жүйесінің шешілу тәсілдеріне пара-пар деген қорытындыға келеді. Вавилондықтар үшінші, төртінші дәрежелі теңдеулерден тартынбаған, куб дәрежелі теңдеулерді арнайы кестелер немесе белгісізге кез келген мән беру арқылы шешкен. оларды жалпы сандардың квадрат, куб дәрежелерінің, $n^3 + n^2$ түрінде сандардың және т.б. кестелері болған.

Грек математиктері арифметика мен алгебра мәселелерін, соның ішінді квадрат теңдеулерді геометриялық тәсілмен шешкен. Әрі-беріден соң бұл әдетке айналып, «геометриялық алгебра» өріс алды, бірақ гректер куб дәрежелі теңдеулерді кейбір түрін, мысалы, «Диофанттың арифметикасында» келтірілген $x^3 - 3x^2 + 3x - 1 = x^2 - 2x + 3$ теңдеуін шеше білді.

Осындай кең тараған дәстүр-геометриялық тәсілден қол үзіп, теңдеулерді алгебралық әдіспен шешудің алғаш әрекетін жасаған да грек математигі Диофант. Эрамыздың VI ғасырында адам баласының даму тарихына тамаша үлестер қосқан дарынды грек халқының мәдени мұралары мен математика саласындағы еңбектері талан-таражға ұшырап құлдырады. Осы кезде арифметика мен алгебра саласында үнділер ірі табысқа жетті. Үнділердің математикалық шығарматлары біздің эрамыздың VI-XII ғасырлары арасында жазылған [2].

Мектептің алгебра курсына жоғары ретті теңдеулерді шешуде қолданылатын негізгі әдістер – айнымалыларды ауыстыру және көбейткіштерге жіктеу.

Жоғары дәрежелі теңдеулерді шешуде көбейткіштерге жіктеу әдісін қолдану кезінде Горнер сұлбасын қолдану тиімді болып табылады.

Уильям Джордж Горнер (англ. William George Horner, 1786-1837) – британдық математик. Сонымен қатар, зоотропты ойлап табушы. 1786 жылы Бристоль қаласы Улыбританияда дүниеге келген. Бристоль қаласындағы Кингсвуд мектебінде білім алады. 16 жасында Кингсвуд мектеп директорының көмекшиси, 4 жылдан кейін сол мектептің директоры болады. 1809 жылы Бристолдан кетіп өз мектебінің негізін қалайды Бате қаласында (The Classical Seminary) деп аталады.

22- қыркүйек 1837 жылы қайтыс болады. Өлгеннен кейін мектебін, баласы Уильям басқаруын жалғастырды.

Горнер схемасы $P_n(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_0$ - көпмүшенің $x - c$ екімүшесіне бөлгенде шығатын толымсыз бөліндіні және қалдықты анықтауға арналған әдіс (мұндағы $c, a_0, a_1, \dots, a_{n-1}, a_n$ коэффициенттерінің барлығы бір өрісте, мысалы, комплекс сандар өрісінде жатады). Кез келген көпмүше $P_n(x)$ жалғыз ғана әдіспен мына түрде өректеле алады:

$$P_n(x) = (x - c)Q_{n-1}(x) + R \quad (1)$$

Мұндағы $Q_n(x) = b_0x^{n-1} + \dots + b_{n-2}x + b_{n-1}$ – толымсыз бөлінді, ал – қалдық, Безу теоремасы бойынша бұл ке тең. көпмүшесі мен – қалдық рекурренттік формулалар арқылы есептеледі

$$b_0 = a_0, b_1 = a_1 + c \cdot b_0, \dots, b_{n-1} = a_{n-1} + c \cdot b_{n-2}$$

$$R = a_n + cb_{n-1} \quad (2)$$

Есептеу жұмысында үстіңгі жолына берілген көпмүшенің коэффициенттері жазылатын, ал астыңғы жолына (2) формула бойынша есептелген мәндер жазылатын кесте пайдаланылады.

	a_0	a_1		a_{n-1}	a_n
	b_0	b_1		b_{n-1}	R

Осы тәсілді ортағасырлық Қытай математиктері пайдаланып келген. Бір-біріне тәуелсіз түрде 1819 жылы ағылшын математигі Уильям Горнер және итальян математигі Паоло Руффин (1765 - 1822) қайта ашқан (1804 жылы)[3].

Енді осы Горнер схемасын қолданып мысалдар қарастырайық.

1-мысал.

$$5x^4 + 5x^3 + x^2 - 11 \text{ көпмүшесін } x - 1 \text{ екімүшесіне бөлейік.}$$

Әуелі кесте құрамыз. Бірінші жолда көпмүшенің коэффициенттерін жазамыз. Бұл жағдайда $x_0=1$ болады. Бөлінгіштің коэффициенттері 5,5,1,0,-11 болады.

$$5 \cdot x^4 + 5 \cdot x^3 + 1 \cdot x^2 + 0 \cdot x - 11$$

	5	5	1	0	-11
1					

Енді кестенің екінші бөлігін толтырамыз. Бұл жағдайда $a_0=b_0$ деп аламыз. Сонда кестенің бірінші бөлігіндегі 5-ті екінші бөлікке де жазамыз.

	5	5	1	0	-11
1	5				

Келесі кестенің бөліктерін мына принципке сүйене отырып толтырамыз: b_1

коэффициенті x_0 -ды алдыңғы b_{n-1} -ге көбейтіп, a_n -ға қосылады. $b_n = x_0 \cdot b_{n-1} + a_n$.

Яғни $1 \cdot 5 + 5 = 10$:

	5	5	1	0	-11
1	5	10			

$1 \cdot 10 + 1 = 11$:

$$\begin{array}{r|rrrr|r} 5 & 5 & 1 & 0 & -11 \\ 1 & 5 & 10 & 11 & 11 \end{array}$$

$1 \cdot 11 + 0 = 11:$

$$\begin{array}{r|rrrr|r} 5 & 5 & 1 & 0 & -11 \\ 1 & 5 & 10 & 11 & 11 \end{array}$$

$1 \cdot 11 + (-11) = 0:$

$$\begin{array}{r|rrrr|r} 5 & 5 & 1 & 0 & -11 \\ 1 & 5 & 10 & 11 & 11 & 0 \end{array}$$

Есептің шешімі мына түрге келеді:

$$\begin{array}{r|rrrr|r} 5 & 5 & 1 & 0 & -11 \\ 1 & 5 & 10 & 11 & 11 & 0 \end{array}$$

$$5x^4 + 5x^3 + x^2 - 11 = (x-1)(5x^3 + 10x^2 + 11x + 11) + 0$$

Сонымен $g(x) = 5x^3 + 10x^2 + 11x + 11$, қалдық $a_n = 0$ және

$$5x^4 + 5x^3 + x^2 - 11 = (x-1)(5x^3 + 10x^2 + 11x + 11) [4]$$

2-мысал.

$x^6 + 2x^5 - 21x^4 + 71x^3 + 114x^2 + 45$ берілген көпмүшенің барлық бүтін шешімдерін Горнер схемасын қолдана отырып табайық.

Шешімі: Ол үшін әуелі бос бұшеге бөлінетін сандарды табайық. Берілген көпмүшеде бос мүшесіміз 45-ке тең. 45-ке бөлінетін сандар: 45; 15; 9; 5; 3; 1 және -45; -15; -9; -5; -3; -1. Әуелі 1 санын қойып тексеріп көреміз.

№1 кесте

$$\begin{array}{r|rrrrrr|r} 1 & 2 & -21 & -20 & 71 & 114 & 45 \\ 1 & 1 & 3 & -18 & -38 & 33 & 147 & 192 \end{array}$$

$1: 1+2-21-20+71+114+45=192 \Rightarrow 1$ саны көпмүшенің түбірі болмайды.

№2 кесте

$$\begin{array}{r|rrrrrrrr} 1 & 2 & -21 & -20 & 71 & 114 & 45 \\ 1 & 1 & 3 & -18 & -38 & 33 & 147 & 192 \\ -1 & 1 & 1 & -22 & 2 & 69 & 45 & 0 \end{array}$$

-1 көпмүшенің түбірі болады. Яғни берілген көпмүшеміз бином бойынша $x - (-1) = x + 1$ бөлінеді.

Осыдан:

$$x^6 + 2x^5 - 21x^4 + 71x + 114x + 45 = (x+1)(x^5 + x^4 - 22x^3 + 2x^2 + 69x + 45) \quad (1)$$

түрінде жіктеледі.

Бүтін түбірлерін табуд жаластырамыз. Енді біз $(x^5 + x^4 - 22x^3 + 2x^2 + 69x + 45)$ көпмүшесінің түбірін табамыз. Мұнда да бос мүшеге бөлінетін сандарды тауып көпмүшені көбейткіштерге жіктейміз. Тағы да -1 санын көпмүше түбірі бола ма соны тексеріп көреміз.

Берілген кестеге тағы да бір баған қосамыз.

	1	2	-21	-20	71	114	45
1	1	3	-18	-38	33	147	192
-1	1	1	-22	2	69	45	0
-1	1	0	-22	24	45	0	

-1 көпмүшенің түбірі бола алады. Көпмүшені мына түрде жіктейміз:

$$x^5 + x^4 - 22x^3 + 2x^2 + 69x + 45 = (x+1)(x^4 - 22x^3 + 24x + 45) \quad (2)$$

Шыққан бірінші және екінші теңдіктерді мына түрде жазуымызға болады.

$$\begin{aligned} x^6 + 2x^5 - 21x^4 + 71x + 114x + 45 &= (x+1)(x^5 + x^4 - 22x^3 + 2x^2 + 69x + 45) = \\ &= (x+1)(x+1)(x^4 - 22x^3 + 24x + 45) = (x+1)^2(x^4 - 22x^3 + 24x + 45) \end{aligned} \quad (3)$$

Енді бизге $x^4 - 22x^3 + 24x + 45$ көпмүшесін жіктейік. Бұл көпмүшенің де, бос мүшесі 45-ке тең. Тағыда -1 санын көпмүшеге қойып тексеріп көрейік.

	1	2	-21	-20	71	114	45
1	1	3	-18	-38	33	147	192
-1	1	1	-22	2	69	45	0
-1	1	0	-22	24	45	0	
-1	1	-1	-21	45	0		

-1 көпмүшенің түбірі бола алады. Көпмүшені мына түрде жіктейміз:

$$x^4 - 22x^3 + 24x + 45 = (x+1)(x^3 - x^2 - 21x + 45) \quad (4)$$

Шыққан (4) және (3) теңдіктерді мына түрде жазамыз.

$$\begin{aligned} x^6 + 2x^5 - 21x^4 + 71x + 114x + 45 &= (x+1)^2(x^4 - 22x^3 + 24x + 45) = \\ &= (x+1)^2(x+1)(x^3 - x^2 - 21x + 45) = (x+1)^3(x^3 - x^2 - 21x + 45) \end{aligned} \quad (5)$$

Енді $x^3 - x^2 - 21x + 45$ көпмүшесін жіктейік. Тағы да -1 санын қойып тексеріп көрейік:

	1	2	-21	-20	71	114	45
1	1	3	-18	-38	33	147	192
-1	1	1	-22	2	69	45	0
-1	1	0	-22	24	45	0	
-1	1	-1	-21	45	0		
-1	1	-2	-19	64			

-1 саны көпмүшенің түбірі болмайды. Енді 45-ке бөлінетін екінші санды қойып тексерейік. Ол сан бізде 3-ке тең.

	1	2	-21	-20	71	114	45
1	1	3	-18	-38	33	147	192
-1	1	1	-22	2	69	45	0
-1	1	0	-22	24	45	0	
-1	1	-1	-21	45	0		
-1	1	-2	-19	64			
3	1	2	-15	0			

3 саны көпмүшенің түбір бола алады. Енді $x^3 - x^2 - 21x + 45$ көпмүшесін мына түрде жіктейміз.

$$x^3 - x^2 - 21x + 45 = (x - 3)(x^2 + 2x - 15) \quad (6)$$

Енді (5) теңдікті мына түрде жазамыз.

$$x^6 + 2x^5 - 21x^4 + 71x + 114x + 45 = (x + 1)^3(x - 3)(x^2 + 2x - 15) \quad (7)$$

$x^2 + 2x - 15$ көпмүшесіне 3-ті қойып тексеріп көреміз:

	1	2	-21	-20	71	114	45
1	1	3	-18	-38	33	147	192
-1	1	1	-22	2	69	45	0
-1	1	0	-22	24	45	0	
-1	1	-1	-21	45			
-1	1	-2	-19	64			
3	1	2	-15	0			
3	1	5	0				

Шыққан шешімді мына түрде жазуға болады.

$$x^6 + 2x^5 - 21x^4 + 71x + 114x + 45 = (x + 1)^3(x - 3)(x - 3)(x + 5) = (x + 1)^3(x - 3)^2(x + 5) \quad (7)$$

Сонымен $x^6 + 2x^5 - 21x^4 + 71x + 114x + 45$ көпмүшесін көбейткіштерге жіктегенде мына түрге келеді.

-1;3;5 –сандары көпмүшенің шешімдері болады [4].

Горнер схемасын қолданып мектеп бағдарламасындағы квадрат теңдеулер және кез-келген жоғары дәрежелі теңдеулерді шешуге болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Көбесов А. Математика тарихы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1993.
2. Жәутіков О.А. Математиканың даму тарихы. – Алматы: Мектеп, 1967.
3. Математика және физика журналдар.
4. Болтянский Л. Лекции и задачи по элементарной математике, 1974.

Научный руководитель – старший преподаватель С.Д.Джакетова

Марія Кислова, Алла Тарадуда
(Кривий Ріг, Україна)

МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ФІЗИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Фізика – наука, в якій математичне моделювання є надзвичайно важливим методом дослідження. Обчислювальна фізика базується на застосуванні математичного моделювання фізичних процесів. Причин для цього декілька: нелінійність багатьох фізичних процесів та необхідність дослідження спільного руху багатьох тіл, для якого доводиться розв'язувати системи великої кількості рівнянь. Часто чисельне моделювання у фізиці називають обчислювальним експериментом, оскільки воно має багато спільного з лабораторним експериментом.

Багато фізичних задач базуються на складанні та розв'язуванні диференціальних рівнянь та їх систем. Як відомо з курсу вищої математики, досить малий клас диференціальних рівнянь може бути розв'язаний безпосереднім інтегруванням. У більшості випадків для розв'язання таких рівнянь та їх систем використовують наближені методи.

Якщо студент на контрольній роботі з вищої математики розв'язує диференціальні рівняння певними методами, то він одержує це рівняння у «готовому» вигляді. В інженерній же практиці диференціальне рівняння має бути складене як математична модель процесу. Ще однією проблемою є оцінка правильності одержаного результату та фізичного смислу одержаної відповіді. При використанні комп'ютера для розв'язування диференціальних рівнянь та їх систем часто на початковому етапі дослідження комп'ютерні розв'язки можуть бути нестабільними, швидко зростаючими або такими, що містять розриви. В дослідженнях розв'язки такого виду – явище досить поширене, а причиною можуть бути як реальна складність об'єкту, так і наближений характер моделі чи помилка дослідника. Тому саме контроль над одержаною відповіддю – її фізичним смислом – надає можливість інженеру знайти вихід зі складної ситуації – обрати оптимальний в даному випадку чисельний метод, відмовитись від сильного спрощення або просто відмовитись від одержаного розв'язку.

Для розв'язування таких задач зручно використовувати системи комп'ютерної математики або системи динамічної геометрії.

Розглянемо фізичну задачу, для розв'язування якої необхідно скласти диференціальне рівняння та знайти його розв'язок.

Задача. Знайти висоту x , з якої було кинуте тіло масою m вниз, якщо час падіння – t .

Розв'язання. За другим законом механіки: сила, прикладена до тіла, дорівнює добутку маси тіла на прискорення $F = ma$. Якщо врахувати, що прискорення – це похідна другого порядку від шляху, що пройшло тіло, за часом, то можна записати диференціальне рівняння:

$$F = m \frac{d^2 x}{dt^2}.$$

Для тіла, що вільно падає, $F = mg$, де g – прискорення вільного падіння, яке поблизу поверхні Землі приймає значення $g=9,8$ м/с, яке й можна прийняти як значення правої частини рівняння. Одержане рівняння $g = \frac{d^2 x}{dt^2}$ легко інтегрується. У результаті інтегрування одержується зв'язок між висотою та часом падіння:

$$gx + C_1 = \frac{dx}{dt};$$

$$x(t) = \frac{gx^2}{2} + C_1x + C_2.$$

Якщо задати початкові умови:

$$x(0) = 0 \text{ – тіло падає з нульової висоти;}$$

$$v(0) = x'(0) = 0 \text{ – початкова швидкість дорівнює нулю,}$$

то розв'язком даної задачі буде функція:

$$x(t) = g \frac{x^2}{2}.$$

Більш складні задачі виникають, коли необхідно враховувати залежність сили F від положення тіла, його швидкості та прискорення.

Якщо сила пропорційна відхиленню тіла від нульового положення та протилежна відхиленню за знаком, тобто: $F = -bx$, то одержимо лінійне однорідне диференціальне рівняння зі сталими коефіцієнтами:

$$\frac{d^2x}{dt^2} = -\frac{b}{m}x$$

$$\frac{b}{m} = \omega^2$$

$$\frac{d^2x}{dt^2} = -\omega^2x$$

Це рівняння відоме як рівняння гармонійного осцилятора.

Лінійність диференціального рівняння означає, що похідна пропорційна самій функції. Такою властивістю володіє експонента. Тому розв'язок даного диференціального рівняння може бути записаний у вигляді: $x = Ce^{kt}$ з невідомими параметрами k і C . Процес розв'язування такого рівняння можна спростити, використавши засоби ІКТ для обчислень (табличні процесори, СКМ, СДГ).

Розв'яжемо дану задачу з використанням SageMathCloud. Для цього необхідно в рядку вводу даної СКМ записати одержане диференціальне рівняння з конкретними числовими даними. Так, наприклад, при $b=2$, $m=30$ необхідно записати таке диференціальне рівняння: $x'' = (-2/30)*x$. Запис диференціального рівняння здійснюється у вигляді таких функцій:

$$t = \text{var}('t')$$

$$x = \text{function}('x', t)$$

$$de = (\text{diff}(x, t, 2)) = (-2/30) * x$$

$$\text{desolve}(de, x)$$

Тоді після натиснення «Run», одержимо (рис. 1):


```

73
74
75
76 t = var('t')
77 x = function('x', t)
78 de = (diff(x,t,2) == (-2/30) * x)
79 desolve(de, x)
80
81

```

Рис. 1. Знаходження розв'язку диференціального рівняння за допомогою SageMathCloud

Розглянемо фізичну задачу, що зводиться до складання та розв'язування диференціального рівняння.

Задача. Контур підключений до джерела постійного струму E_0 (рис. 2). Знайти постійний струм i_{cm} у контурі та перехідний струм $i(t)$ при ввімкненні рубильника K .

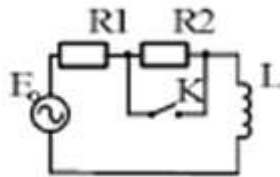

Рис. 2. Схема контуру

Розв'язання.

Для того, щоб знайти постійний струм i_{cm} , складемо відповідне диференціальне рівняння. За другим законом Кірхгофа, сума падінь напруги на індуктивності L та опорі $R=R_1+R_2$ дорівнює електрорушійній силі, тобто:

$$LU + Ri = E_0;$$

Так як $U = \frac{di}{dt}$, то одержимо лінійне диференціальне рівняння першого порядку:

$$L \frac{di}{dt} + Ri = E_0.$$

Розв'язавши дане рівняння, одержимо:

$$i = \frac{E_0}{R} \left(1 - e^{-\frac{R}{L}t}\right).$$

Отже, при $t=0$ постійний струм в контурі дорівнює $i = \frac{E_0}{R}$.

Припустимо, що вмикають рубильник K та накоротко замикають опір R_2 . Задача полягає у знаходженні переходного струму $i(t)$. Після замикання рубильника диференціальне рівняння Кірхгофа має вигляд:

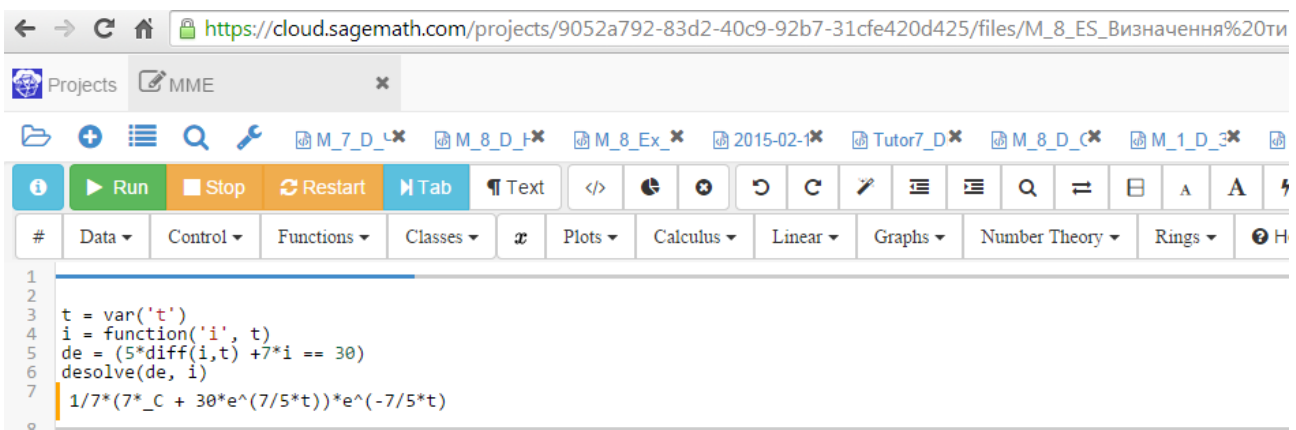
$$L \frac{di(t)}{dt} + R_1 i(t) = E_0, \text{ причому } i_0 = \frac{E_0}{R}, \text{ де } R = R_1 + R_2.$$

Розв'язавши одержане диференціальне рівняння, одержимо:

$$i(t) = \frac{E_0}{R_1} \left(1 - \frac{R_2}{R_1 + R_2} e^{-\frac{R_1 t}{L}} \right).$$

Розв'яжемо дану задачу, використовуючи SageMathCloud (рис. 3). Для цього введемо такі дані: $L=5$, $R=7$, $E=30$. Тоді в рядок вводу необхідно записати:

```
t = var('t')
i = function('i', t)
de = (5*diff(i,t) + 7*i == 30)
desolve(de, i)
```


The screenshot shows a web browser window with the URL https://cloud.sagemath.com/projects/9052a792-83d2-40c9-92b7-31cfe420d425/files/M_8_ES_Визначення%20ти. The interface includes a toolbar with buttons for Run, Stop, Restart, and Tab, along with various mathematical symbols and functions. The code editor shows the following code:

```
1
2
3 t = var('t')
4 i = function('i', t)
5 de = (5*diff(i,t) + 7*i == 30)
6 desolve(de, i)
7
8 1/7*(7*_C + 30*e^(7/5*t))*e^(-7/5*t)
```

Рис. 3. Розв'язування диференціального рівняння за допомогою SageMathCloud

Отже, багато фізичних процесів можна описати за допомогою методів математичного моделювання. Розв'язування одержаних задач зручно проводити за допомогою систем комп'ютерної математики.

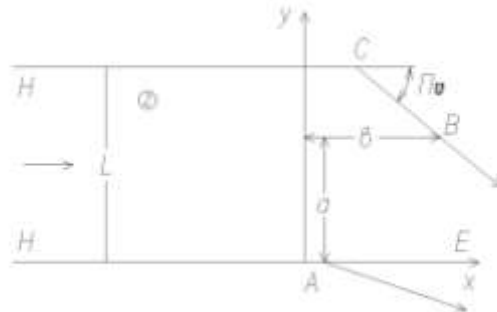
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гліненко Л. К., Сухонос О.Г. Основи моделювання технічних систем. – Львів: Бескид Біт, 2003. – 176 с.
2. Шелобаев С.І. Математичні методи і моделі в економіці, фінансах і бізнесі: Навч. посібник для вузів. – М., 2000.
3. Кислова М. А. Застосування прикладних задач при вивченні дисциплін математичного циклу студентами технічних ВНЗ / М. А. Кислова, Г. А. Горшкова, К. І. Словак // Science and education a new dimension. – Budapest, 2013. – Vol. 1. – February. – P. 82–85.

Бахытты Кошкарова, Баян Назарова
(Астана, Казахстан)

ҚҰБЫР АСТЫНАН АУЫР СҰЙЫҚТЫҚТЫҢ АҒУЫ

Мизес сұлбасы бойынша ауыр сұйықтың ағуы туралы есепті қарастырайық.

Сурет 1 – Ауыр сұйықтың ағуы

Ауыр сұйық шексіз ұзын ВСНА құбырынан (сурет 1) ағады, ВС – оның қиғаш жазық түбі. Ағынның бетіндегі жылдамдығы тұрақты және v_0 тең.

Есептің қойылымы: $z=x+iy$ комплекстік айнымалы $V(z) = v_x(z) - iv_y(z)$ аналитикалық функцияны табу керек, егер сұйықтың ағу облысының барлық шекарасында айналып ағу шарты

$$\operatorname{Re}[i dz V(z)] = 0, \quad (1)$$

ал АЕВ еркін бетте:

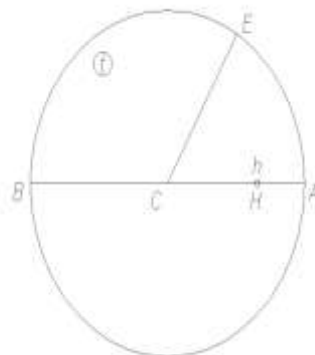
$$|V(z)|^2 = 1 - \varepsilon y \quad (2)$$

шарт орындалса, мұндағы $\varepsilon = \text{const} > 0$ аз шама.

Бұл есептің дербес жағдайларын көп авторлар қарастырған. Бірақта олар есептің жуық шешімдерін табуымен айналасқан. Г.Н. Пыхтеев [1] жұмысында жалпы түрдегі есептердің бірімәнді шешілетіндігі көрсетілген. Бірақ оның шекарасында $\theta = \text{const}$ немесе $v = \text{const}$ шарт орындалады, мұндағы $V = ve^{i\theta}$. Біз де есептің шешімі бар және жалғыздығын дәлелдейміз. Бұл есепті шешуде А.И. Игликов [2] ұсынған әдісін қолданамыз. Ол үшін берілген есепті эквиваленттік интегро-дифференциалдық есепке келтіреміз.

Нүктелердің сәйкестігін сақтап ағын облысын t параметрлік айнымалы радиусы бірге тең жарты шеңберге бейнелейік (сурет 2).

$$\frac{dw}{v_0 dz} = t^v, \quad v_0 = \text{const}$$

Сурет 2 – Жарты бірлік радиусты шеңбер

Жоғарыда көрсетілген теңдікті қолдана отырып, симметрия принципі арқылы функцияны шеңбердің төменгі жаққа жалғастырамыз. Онда (1) және (2) шарттары өзгеріссіз қалады және мына түрде жазылады:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{V_y}{V_x}$$

$z=z(t)$, $|t| < 1, \operatorname{Im} t > 0$ және (1) шарты жартылай шеңбердің барлық шекарада орындалуы керек. Ал (2) жарты шеңберде орындалады: $t = e^{i\sigma}, 0 \leq \sigma \leq \pi$.

Енді $V(t) \equiv V[z(t)]$, $z = z(t)$ функцияларды келесі түрде іздейміз:

$$z'(t) = z_0'(t)\psi(t), \quad (3)$$

$$V(t) = t^v \varphi(t), \quad (4)$$

мұндағы $\varphi(t), \psi(t)$ - аналитикалық функция, ал $|t| < 1, \operatorname{Im} t > 0$,

$$z_0'(t) = \frac{qt^{-v}}{\pi} \left(\frac{1}{t-h} + \frac{1}{th-1} - \frac{1}{t-e^{i\beta}} - \frac{1}{t-e^{-i\beta}} \right). \quad (5)$$

(3), (4) және (5) шарттарын (1)-ге қоя отырып, шекараның барлық нүктелерінде:

$$\operatorname{Re}[\varphi(t)\psi(t)] = 0$$

шарт орынды болады, онда

$$\varphi(t) \cdot \psi(t) = c, \quad c = \bar{c} = 1.$$

Бұл теңдік (3), (4) және $F'(t) = V(t) \cdot z'(t)$ қоса комплекстік потенциалды келесі түрде анықтауға мүмкіндік береді:

$$F(t) = \frac{q}{\pi} \ln(t-h) + \frac{q}{\pi} \ln\left(\frac{1}{h} - t\right) - \frac{q}{\pi} \ln(1 - e^{i\beta}) - \frac{q}{\pi} \ln(t - e^{-i\beta}).$$

Мұндай комплекстік потенциал салмақсыз жағдаймен сәйкестеледі. Солай да болуы тиіс, себебі $F(t)$ үшін екеуінің де шекаралық шарттары бірдей. Сол үшін олар сәйкес болуы керек.

$\varphi(t)$ анықтамасы мен (2) шеттік шарттардан алатынымыз:

$$[\varphi(t)]^2 = 1 - \varepsilon y(t),$$

ол жарты шеңберде $t = e^{i\sigma}, 0 \leq \sigma \leq \pi$ орындалуы тиіс. СА ($0 \leq t \leq 1$) $\operatorname{arg} V = 0, \operatorname{arg} t = 0$, ал ВС ($-1 \leq t \leq 0$) $\operatorname{arg} V = \pi v, \operatorname{arg} t = \pi$ болғандықтан, (4) теңдіктің негізінде АВ ($-1 \leq t \leq 1$) диаметрінде алатынымыз

$$\operatorname{arg} \varphi(t) = 0. \quad (6)$$

$V(t)$ жылдамдығы нөлді тек қана $t = 0$ нүктесінде қабылдайды, оның реті v тең. Яғни, (4) теңдіктен $\varphi(t)$ функциясы $|t| < 1, \operatorname{Im} t > 0$ нөлдерге тең болмайтыны шығады. Сондықтан, $\ln \varphi(t)$ функциясы жоғарғы жарты шеңберде аналитикалық және (6) теңдік негізінде оның жорамал бөлігі шеңбердің диаметрінде нөлге айналмайды. Демек, оны симметриялы принципі бойынша төменгі жарты шеңберге жалғастырып $|t| < 1$ облыста $\ln \varphi(t)$ аналитикалық функцияны аламыз. Ол келесі шекаралық шартты қанағаттандырады:

$$\operatorname{Re}[\ln \varphi(t)] = \frac{1}{2} \ln(1 - \varepsilon y(t)), \quad t = e^{i\sigma}, \quad (7)$$

себебі, оны жалғастырғанда $y(e^{i\sigma}) = y(e^{-i\sigma})$ тең деп алуға болады.

(7) шығара табатынымыз

$$\ln \varphi(t) = \frac{1}{4\pi} \int_{-\pi}^{\pi} \ln|1 - \varepsilon y(\varepsilon^{i\theta})| \frac{e^{i\theta} + t}{e^{i\theta} - t} d\theta + iC_0,$$

мұндағы C_0 - кез келген нақты тұрақты шама. Белгілі

$$C_0 = \operatorname{Im} \ln \varphi(0)$$

және (6) теңдеуінен $C_0 = 0$ болады. Онда (7) теңдеуден алатынымыз:

$$\varphi(t) = \exp \left\{ \frac{1}{4\pi} \int_0^{2\pi} \ln|1 - \varepsilon y(\varepsilon^{i\theta})| \frac{e^{i\theta} + t}{e^{i\theta} - t} d\theta \right\}. \quad (8)$$

(3) және (4) негіздерінен алатынымыз:

$$V(t) = t^v \exp \left\{ \frac{1}{4\pi} \int_0^{2\pi} \ln|1 - \varepsilon y(\varepsilon^{i\theta})| \frac{e^{i\theta} + t}{e^{i\theta} - t} d\theta \right\}, \quad (9)$$

$$z'(t) = z_0'(t) \exp \left\{ -\frac{1}{4\pi} \int_0^{2\pi} \ln|1 - \varepsilon y(\varepsilon^{i\theta})| \frac{e^{i\theta} + t}{e^{i\theta} - t} d\theta \right\}. \quad (10)$$

(8), (9) формулаларында $y(t) = \text{Im } z(t)$ белгісіз функция бар. Сондықтан оны анықтайтын теңдеуді құрастыруымыз керек. Ол үшін (10) формуласын қолданамыз. Алдымен Шварц, Коши және Гильберт ядроларының арасындағы байланыстардың, Ю.В.Сохоцкий [3] формуласының негізінде келесі теңдікті оңай аламыз:

$$\varphi(e^{i\sigma}) = \exp \left\{ \ln \sqrt{1-2y} - \frac{1}{2\pi} \int_0^{2\pi} \ln \sqrt{1-2yctg \frac{\theta-\sigma}{2}} d\theta \right\}. \quad (11)$$

(10) теңдеуінде шекке $t \rightarrow e^{i\sigma}$ ауыстырғанда алатынымыз:

$$dz = \frac{qe^{-i\nu\sigma}}{\pi} \cdot \frac{1-2h\cos\beta+h^2}{1-2h\cos\sigma+h^2} \cdot \frac{\sin\sigma}{\cos\sigma-\cos\beta} \cdot \frac{d\sigma}{\varphi(e^{i\sigma})}$$

Бұдан жорамал бөлігін нақты бөлігінен айырылғанда (11) негізінде келесі теңдеуді аламыз:

$$dy = \frac{2}{\pi} \cdot \frac{1-2h\cos\beta+h^2}{1-2h\cos\sigma+h^2} \cdot \frac{\sin\sigma}{\cos\sigma-\cos\beta} \cdot \frac{-\sin \left[\nu\sigma - \frac{1}{2\pi} \int_0^{2\pi} \ln \sqrt{1-\varepsilon y} ctg \frac{\theta-\sigma}{2} d\theta \right]}{\sqrt{1-\varepsilon y(e^{i\sigma})}} d\sigma. \quad (12)$$

Бұл $y(e^{i\sigma})$ функциясы үшін интегро-дифференциалды сингулярлы теңдеу болады. Егер (7) теңдеуді еске алатын болсақ, онда сонғыдан алатынымыз:

$$f(\sigma) = 1 + \int_0^\sigma \frac{3\varepsilon q}{2\pi} \cdot \frac{1-2h\cos\beta+h^2}{1-2h\cos\sigma+h^2} \cdot \frac{\sin\sigma}{\cos\sigma-\cos\beta} \cdot \sin \left[\nu s - \frac{1}{6\pi} \int_0^{2\pi} \ln f(\theta) ctg \frac{\theta-\sigma}{2} d\theta \right] ds, \quad (13)$$

мұндағы $f(\sigma) = |\varphi(e^{i\sigma})|^\theta$ тең және $y(1) = 0, |\varphi(1)| = 1$. Сонымен келесі лемма орынды.

Лемма 1. Егер $\varphi(e^{i\sigma})$ функциясы теріс емес және $|\varphi(e^{i\sigma})| = |\varphi(e^{-i\sigma})|, 0 \leq \sigma \leq \pi$

болса, онда (18) теңдеу қойылған есебіне парапар болады.

(13) теңдеуді зерттейік.

C_μ арқылы $[0, 2\pi]$ кесіндісінде μ көрсеткіштікпен Гельдер мағынасында анықталған және үзіліссіз болатын $\omega(\sigma)$ функциялардың Банах кеңістігін белгіленеді. Мұнда нормасы келесідей анықталады:

$$\|\omega\|_\mu = \max_\sigma |\omega(\sigma)| + \sup_{\sigma_1 \neq \sigma_2} \frac{|\omega(\sigma_1) - \omega(\sigma_2)|}{|\sigma_1 - \sigma_2|^\mu}, 0 \leq \sigma, \sigma_1, \sigma_2 \leq 2\pi.$$

Айталық, $C_{\mu, \rho}[0, 2\pi]$ класы мына

$$\rho(\sigma) = (\sigma - \beta)^\alpha |\sigma - (2\pi - \beta)|^\alpha \quad (14)$$

функцияға көбейткеннен кейін алынған функциялардың жиыны болсын, мұндағы $\alpha - C_\mu$ да жататын оң сан және ол $\sigma = \beta, \sigma = 2\pi - \beta$ нүктелерде нөлге айналады. Оны Гельдердің салмақты кеңістігі дейміз.

$C_{\mu, \rho}[0, 2\pi]$ жиынындағы нормасын келесі түрде енгізейік:

$$\|\omega\|_{\mu, \rho} = \|\rho\omega\|_\mu,$$

яғни,

$$\|\omega\|_{\mu, \rho} = \max_\sigma |\rho\omega(\sigma)| + \sup_{\sigma_1 \neq \sigma_2} \frac{|\rho\omega(\sigma_1) - \rho\omega(\sigma_2)|}{|\sigma_1 - \sigma_2|^\mu}, 0 \leq \sigma, \sigma_1, \sigma_2 \leq 2\pi.$$

Онда ол Банах кеңістікке айналады.

Лемма 2. Айталық, $\omega \in C_{\mu, \rho}[0, 2\pi]$. Егер μ және α сандары келесі шарттарды қанағаттандырса:

$$0 < \mu < 1, \quad \mu < \alpha < \alpha + 1,$$

онда сингулярлы интегралдық оператор

$$K_\omega = \frac{1}{2\pi} \int_0^{2\pi} \omega(\theta) ctg \frac{\theta-\sigma}{2} d\theta$$

$C_{\mu, \rho}[0, 2\pi]$ кеңістігінде сызықтық шектелген оператор болады, яғни

$$\|K_\omega\|_{\mu, \rho} \leq C_1 \|\omega\|_{\mu, \rho},$$

мұндағы $C_1 - \omega(\sigma)$ дан тәуелсіз оң тұрақты сан.

Мына

$$A_f = \left| 1 + \int_0^\sigma \frac{3\varepsilon q}{2\pi} \cdot \frac{1-2h\cos\beta+h^2}{1-2h\cos\sigma+h^2} \cdot \frac{\sin\sigma}{\cos\sigma-\cos\beta} \cdot \sin \left[\nu s - \frac{1}{6\pi} \int_0^{2\pi} \ln |f(\theta)| ctg \frac{\theta-s}{2} d\theta \right] ds \right| \quad (15)$$

интегралдық операторды және $\|f - 1\|_{\mu,\rho} \leq N$ шартты $C_{\mu,\rho}[0,2\pi]$ кеңістігінде қасиеттерін қарастырайық.

Лемма 3. Айталық, $f \in C_{\mu,\rho}[0,2\pi]$, $0 < \rho < 1$, $0 < \mu < 1$. Онда A_f операторы $\|f - 1\|_{\mu,\rho} \leq N$ шарды өзіне бейнелейді және қысу операторы болады, егер

$$\varepsilon MN < 1, \varepsilon M_1 < 1 \quad (16)$$

шарттары орындалса, мұндағы $M, M_1 - f$ тәуелсіз тұрақты сандар. Онымен қоса бұл шешім біртіндеп жуықтау әдісімен табылады, яғни

$$f_0 = 1, f_n = A_{f_{n-1}}, n = 1, 2, \dots \quad (17)$$

Дәлелдеу. Н.И.Мусхелишвили [4] жұмысынан келесі нәтижелер орынды:

$$\|A_f - 1\|_{\mu,\rho} \leq \varepsilon MN, \|A_{f_1 - f_2}\|_{\mu,\rho} \leq \varepsilon M_1 \|f_1 - f_2\|_{\mu,\rho},$$

онда (16) орындағанда A_f операторы $\|f - 1\|_{\mu,\rho} \leq N$ шарды өзіне бейнелейді және қысу оператор болады. Яғни, Банах теоремасы бойынша $f = A_f$ теңдеудің $f(\sigma)$ жалғыз шешімі бар болады, ол біртіндеп жуықтау әдісі бойынша (17) формула бойынша табылады.

$f(\sigma)$ шешімі ($\{f_n\}$ тізбектің шектік функция) мына қасиеттерге ие болады:

$$f(\sigma) = f(2\pi - \sigma), 0 \leq \sigma \leq \pi, \quad (18)$$

себебі $|\varphi(\sigma)|$ функция сол қасиетке ие. Мұны қалыптастыру үшін (17) тегі тізбекті келесі түрде құраймыз. $f_{n-1}(\sigma)$ (18) формуламен берілген шартын қанағаттандырсын. (17) формула бойынша $f_n(\sigma)$ ның n -ші жуықтауын табу кезінде басында σ -ны $[0, \pi]$ кесіндінің аралықта өзгертеміз, сосын $f_n(\sigma) = f_n(2\pi - \sigma)$ заң бойынша $[\pi, 2\pi]$ кесіндісінде өзгертуді жалғастырамыз. Әрине, осындай жолмен құрастырылған функция $C_{\mu,\rho}[0,2\pi]$ кеңістігінің $\|f - 1\| \leq N$ шардың аясынан шықпайды. $f_0(\sigma) \equiv 1$ қажетті қасиетке ие болғандықтан, $\{f_n(\sigma)\}$ тізбектің барлық мүшелері және $f(\sigma)$ шектік функциясы сол қасиетке де ие болады. Онымен қоса, $f_n(\sigma)$ барлық жақындаулары және $f(\sigma)$ шектік функциясы теріс емес болатын (20)-ден көрініп тұр.

Енді v -ді өзгерметіндей қалдырып A нүктесін шексіздікке ұмылтылдырамыз ($\beta=0$), онда ауыр сұйықтың құбырша тәріздес түбі бар құбырдан ағуын аламыз.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Пыхтеев Г.Н. О двух методах решения основной краевой задачи одного класса струйных течений тяжелой жидкости // Тр. сем. по краевым задачам. – 1970. – № 7. – С. 224.
2. Игликов А. Краевые задачи со свободной границей для систем уравнений движения несжимаемой идеальной жидкости. Вихревые кольца. – Алматы: Гылым, 1995. – 209 с.
3. Сохоцкий Ю.В. Теория интегральных вычетов с некоторыми приложениями. – М.: Наука, 1868. – 404 с.
4. Мусхелишвили Н.И. и др. Сингулярные интегральные уравнения. – М.: Наука, 1987.

*Айдос Курбанов
(Арқалық, Қазақстан)*

МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНДА ЖОҒАРЫ ДӘРЕЖЕЛІ ТЕНДЕУЛЕРДІ ШЕШУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Мектеп математика курсындағы теңдеулер арасында оқушылар үшін қиындық туғызатын теңдеулер (бір айнымалыға тәуелді) қатарына жоғары дәрежелі теңдеулерді, яғни дәрежесі 2-ден жоғары теңдеулерді жатқызуға болады. 1-ші дәрежелі (сызықтық) және 2-ші дәрежелі (квадраттық) теңдеулерді, сонымен қатар, квадраттық теңдеулерге келтірілетін

теңдеулерді, мысалы, биквадрат теңдеулерді шешу қиын емес, өйткені оларды шешудің дайын тәсілдері бар. Жоғары дәрежелі теңдеулерді шешудің жалпы тәсілдері жоқ. Мұндай теңдеулерді шешудің ең қолайлы тәсілі – көбейткіштерге жіктеу тәсілі. Теңдеудің барлық мүшелерін сол жаққа шығарып, ұқсас мүшелерін біріктіргеннен кейін, теңдеудің сол жағындағы өрнекті көбейткіштерге жіктеп, көбейтінді нөлге тең болуы үшін көбейткіштердің ең болмағанда біреуі нөлге тең болуы керектігін пайдалана отырып, көбейткіштерді жеке-жеке нөлге теңестіреді де, алынған теңдеулерді (сызықтық, квадраттық, биквадрат) шешіп, берілген теңдеудің түбірлерін табады. Енді нақты мысалдар келтіреміз [1, 146].

$$1. \text{ Теңдеуді шешіңіз: } x^5 + x^4 - 6x^3 - 6x^2 + 5x + 5 = 0.$$

Шешуі. Теңдеудің сол жағындағы қосылғыштарды тұрған күйінде қос-қостан топтап, әр жақшадан ортақ көбейткішті жақша сыртына шығарамыз, сонда $(x^5 + x^4) - (6x^3 + 6x^2) + (5x + 5) = 0$;

$x^4(x+1) - 6x^2(x+1) + 5(x+1) = 0$; және $(x+1)(x^4 - 6x^2 + 5) = 0$ болады; бұдан көбейтінді нөлге тең болуы үшін көбейткіштердің ең болмағанда біреуі нөлге тең болуы керектігін пайдалана отырып, көбейткіштерді жеке-жеке нөлге теңестіреміз:

$$1) x+1=0; x_1 = -1;$$

$$2) x^4 - 6x^2 + 5 = 0; D = (-6)^2 - 4 * 1 * 5 = 36 - 20 = 16; x^2 = \frac{6 \pm 4}{2};$$

$$2.1) x^2 = \frac{6-4}{2} = 1; x = \pm 1;$$

$$2.2) x^2 = \frac{6+4}{2} = 5. x = \pm \sqrt{5}.$$

Жауабы. $-1; 1; -\sqrt{5}; \sqrt{5}$.

$$2. \text{ Теңдеуді шешіңіз: } x^5 - x^4 - 2x^3 + 2x^2 - 3x + 3 = 0.$$

Шешуі. Теңдеудің сол жағындағы қосылғыштарды тұрған күйінде қос-қостан топтап, әр жақшадан ортақ көбейткішті жақша сыртына шығарамыз, сонда

$$(x^5 - x^4) - (2x^3 - 2x^2) - (3x - 3) = 0; x^4(x-1) - 2x^2(x-1) - 3(x-1) = 0; \text{ және}$$

$$(x-1)(x^4 - 2x^2 - 3) = 0.$$

Әрі қарай көбейтінді нөлге тең болуы үшін көбейткіштердің ең болмағанда біреуі нөлге тең болуы керектігін пайдалана отырып, көбейткіштерді жеке-жеке нөлге теңестіреміз:

$$1) x-1=0; x_1=1;$$

$$2) x^4 - 2x^2 - 3 = 0; \text{ дискриминант } D = (-2)^2 - 4 * 1 * (-3) = 4 + 12 = 16;$$

$$2.1) x^2 = \frac{2-4}{2} = -1 < 0, \text{ түбірі жоқ.}$$

$$2.2) \quad x^2 = \frac{2+4}{2} = 3, \quad x = \pm\sqrt{3}.$$

Жауабы. $-\sqrt{3}; 1; \sqrt{3}$.

1. Жаңа айнымалы енгізу арқылы шешу

Мысалы: 1) $x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 = 0$ теңдеуін шешейік

Теңдеудің екі жағын да x^2 - қа бөлейік, сонда

$$x^2 - 5x + 10 - \frac{10}{x} + \frac{4}{x^2} = 0$$

$$(x^2 + \frac{4}{x^2} + 4) - 5(x + \frac{2}{x}) + 6 = 0$$

$$x + \frac{2}{x} = t \text{ деп белгілейік, } t^2 - 5t + 6 = 0 \quad t_1 = 1, \quad t^2 = 3.$$

$$1) x + \frac{2}{x} = 2, \quad x^2 - 2x + 2 = 0 \quad x_{1,2} = 1 \pm i$$

$$2) x + \frac{2}{x} = 3 \quad x^2 - 3x + 2 = 0, \quad x_3 = 2 \quad x_4 = 1$$

2. Көбейткішке жіктеу арқылы шешу

$$1) \quad x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 = (x^2 + Ax + B) * (x^2 + Cx + D)$$

$$x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 = x^4 + Ax^3 + Bx^2 + Cx^3 + ACx^2 + BCx + Dx^2 + ADx + BD$$

$$x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 = x^4 + (A+C)x^3 + (B+AC)x^2 + (BC+AD)x + BD$$

X-тің дәрежелеріне сәйкес коэффициенттерін теңестірсек:

$$A + C = -5 \quad BD = 4, \text{ болғандықтан}$$

$$B + AC + D = 10 \quad 4 = 1*4 - 2*2$$

$$BC + AD = -10 \quad B = 1, D = 4 \text{ десек,}$$

$$BD = 4, B = 4/D \quad 1 + 4 + AC = 10, AC = 5, A + C = -5$$

Қосындысы мен көбейтіндісі 5 - ке тең болатын бүтін сан жоқ. Сондықтан $B = 2, D = 2, A = -2, C = -3$

$$x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 = (x^2 + 2x + 2) * (x^2 + 3x + 2)$$

$$1) \quad x^2 + 2x + 2 = 0, x_{1,2} = 1 \pm i$$

$$2) \quad x^2 + 3x + 2 = 0, x_3 = 1, x_4 = 2$$

$$3) \quad x^3 - 8x + 40 = (x + A) * (x^2 + Cx + D)$$

$$x^3 - 8x + 40 = x^3 + Ax^2 + Cx^2 + ACx + Dx + AD$$

$$x^3 - 8x + 40 = x^3 + (A+C)x^2 + (AC+D)x + AD$$

$$A + C = -8 \quad AC = -D, A = -D/C$$

$$AC + D = 0 \quad D(-D/C) = 40C$$

$$AD = 40 \quad D = 2\sqrt{-10C}$$

$C < 0$ және түбірден шығатын сан болу керек, $C = -10, 0 = 20, A = 2$

$$x^3 - 8x + 40 = (x+2)(x^2 - 10x + 20), x_1 = -2, x^2 - 10x + 20 = 0,$$

3. Безу теоремасы бойынша шешу.

Безу теоремасында бос мүшенің бөлгіштерін аламыз, сол бөлгіштерді теңдеуге қойғанда тиңдік орындалатын болу керек.

$x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 = 0$ -тің бөлгіштері - $\pm 1, \pm 2, \pm 4$. $x = 1, x = 2$ сандары теңдеуді қанағаттандырады. Енді теңдеудің сол жақ бөлігін $(x - 1)$ - ге, одан кейін $(x - 2)$ - ге бөлеміз

$$\begin{array}{r} x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 \\ x^4 - x^3 \\ \hline -4x^3 + 10x^2 \\ -4x^3 + 4x^2 \\ \hline 6x^2 - 10x \\ 6x^2 - 6x \\ \hline -4x + 4 \\ -4x + 4 \\ \hline \end{array}$$

$$x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 = (x-1)(x-2)(x^2 - 2x + 2)$$

$$x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 = (x-1)(x-2)(x^2 - 2x + 2)$$

$$x = 1, x = 2, x^2 - 2x + 2 = 0, x_{3,4} = 1 \pm i$$

4. Феррари әдісі бойынша шешу

Теңдеудің екі бөлігінде толық квадрат келтіру арқылы шешуге болады.

$$x^4 - 5x^3 + 10x^2 - 10x + 4 = 0,$$

$$x^4 + 4x^3 + 8x^2 - 8x + 4 = x^3 + 2x^2 + 2x, x^2 - 2x + 2 = x(x^2 - 2x + 2)$$

$$x^2 - 2x + 2 = x(x^2 - 2x + 2), x^2 - 2x + 2 = 0, x_1 = 2, x_2 = 1, x_{3,4} = 1 \pm i$$

Топтау әдісі мектеп бағдарламасында қарастырылады.

Теңдеулерді шешудің әдіс тәсілдері көп.

Теңдеудің түбілерін анықтау оның берілуіне және шешудің қолайлы тәсілін іздеу, таңдау оқушылардың логикалық ойлауына, тапқырлығына байланысты.

Алгебралық теңдеулерді шешуде әр түрлі тектегі тәсілдер қолданылатындығы және мұндай тәсілдер – есептерді шешуді жеңілдетудің өте тиімді құралы болып табылатындағы белгілі.

Сондықтан жоғары сынып оқушыларына сөз болған күрделі теңдеулерді шешу туралы мағлұмат беру қажет [2, 86].

1-есеп. $x^4 + 5x^3 + 2x^2 + 5x + 1 = 0$

$$x^2 + 5x + 2 + \frac{5}{x} + \frac{1}{x^2} = 0$$

$$x^2 + \frac{1}{x^2} + 5\left(x + \frac{1}{x}\right) + 2 = 0$$

$$x + \frac{1}{x} = z \rightarrow x^2 + \frac{1}{x^2} + 2 = z^2$$

$$x^2 + \frac{1}{x^2} = z^2 - 2$$

$$z^2 - 2 + 5z + 2 = 0$$

$$z^2 + 5z = 0$$

$$z = 0, \quad z = -5$$

$$x + \frac{1}{x} = 0$$

$$x^2 + 1 = 0, \quad \emptyset$$

$$x + \frac{1}{x} = -5$$

$$x^2 + 5x + 1 = 0$$

$$D = 25 - 4 = 21$$

$$\text{Жауабы: } x_{1,2} = \frac{-5 \pm \sqrt{21}}{2}$$

$$2\text{-есеп. } x^4 - 10x^3 + 26x^2 - 10x + 1 = 0$$

$$x^2 - 10x + 26 - \frac{10}{x} + \frac{1}{x^2} = 0$$

$$x^2 + \frac{1}{x^2} - 10\left(x + \frac{1}{x}\right) + 26 = 0$$

$$x + \frac{1}{x} = z, \quad x^2 + \frac{1}{x^2} = z^2 - 2$$

$$z^2 - 2 - 10z + 26 = 0$$

$$z^2 - 10z + 24 = 0$$

$$z_1 = 4, \quad z_2 = 6$$

Виет теоремасын пайдалана отырып

$$1) \quad x + \frac{1}{x} = 4$$

$$x^2 - 4x + 1 = 0$$

$$D = 4 - 1 = 3 > 0$$

$$x_{1,2} = 2 \pm \sqrt{3}$$

2)

$$x + \frac{1}{x} = 6$$

$$x^2 - 6x + 1 = 0$$

$$D = 9 - 1 = 8 > 0$$

$$x_{1,2} = 3 \pm \sqrt{8} = 3 \pm 2\sqrt{2}$$

Жауабы: $3 + 2\sqrt{2}$

3-есеп. Теңдеуді шешіңіз:

$$x^4 + x^3 - x + 1 = 4x^2$$

Шешуі:

Теңдеуді мына түрде жазайық:

$$x^4 + x^3 - x + 1 = 2x^2 + 2x^2$$

$$x^4 + x^3 - 2x^2 - x + 1 = 2x^2 \quad (1)$$

Теңдеудің екі бөлігін $\frac{1}{4}x^2$ -шы қосып жазайық

$$(x^4 + x^3 + \frac{1}{4}x^2) - 2(x^2 + \frac{1}{2}x) + 1 = 2x^2 + \frac{1}{4}x^2$$

$$(x^2 + \frac{1}{2}x)^2 - 2(x^2 + \frac{1}{2}x) + 1 = \frac{9}{4}x^2$$

Теңдеудің сол жақ бөлігі $x^2 + \frac{1}{2}x$ және 1 сандарының айырмасын береді, онда

$$(x^2 + \frac{1}{2}x - 1)^2 = \frac{9}{4}x^2, \text{ бұдан 2 теңдеу аламыз}$$

$$x^2 + \frac{1}{2}x - 1 = \frac{3}{2}x \quad 2) \quad x^2 + \frac{1}{2}x - 1 = -\frac{3}{2}x$$

$$x^2 - x - 1 = 0 \quad x^2 + 2x - 1 = 0$$

$$D = 1 + 4 = 5 > 0 \quad D = 1 + 1 = 2 > 0$$

$$x_{1,2} = \frac{1 \pm \sqrt{5}}{2} \quad x_{3,4} = -1 \mp \sqrt{2}$$

Жауабы: $\frac{1 \pm \sqrt{5}}{2}, -1 \mp \sqrt{2}$.

4-есеп. $x^4 - (x - 1)(5x^2 - 4x + 4) = 0$ теңдеуін шешіңіз:

Шешуі: $x=1$ берілген теңдеуін түбірі бола алмайтындығын оңай көруге болады. Сондықтан теңдеудің екі бөлігін $(x - 1)^2 \neq 0$ өрнегіне бөліп мына теңдеуді аламыз:

$$\frac{x^2}{(x - 1)^2} - \frac{5x^2 - 4x + 4}{x - 1} = 0$$

$$\left(\frac{x^2}{x - 1}\right)^2 - 5 * \frac{x^2}{x - 1} + \frac{4(x - 1)}{x - 1} = 0$$

$$\text{мұнда } 5x^2 - 4x + 4 = 5x^2 - 4(x - 1)$$

$$\left(\frac{x^2}{x - 1}\right)^2 - 5 * \frac{x^2}{x - 1} + 4 = 0.$$

$$\frac{x^2}{x - 1} = y, \text{ онда } y^2 - 5y + 4 = 0; \quad y_1 = 1, y_2 = 4.$$

$$1) \frac{x^2}{x - 1} = 1, \quad x^2 - x + 1 = 0 - \text{ шешімі жоқ}$$

$$D = -3 < 0.$$

$$2) \frac{x^2}{x-1} = 4, \quad x^2 - 4x + 4 = 0, \quad (x-2)^2 = 0, \quad x-2 = 0. \quad x = 2$$

Жауабы: 2

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Альсейтов А.Г. Математикадан қиындығы жоғары есептер // Математика және логика. – 2012. – №6. – 12-14 бет.
2. Қалдаулетова А.М. Математика, логика және информатика. – 2014. – №1. – 8-9 бет.

Научный руководитель – старший преподаватель М.Т.Абдрахманова

*Марія Рудницька
(Київ, Україна)*

ОПИСАННЯ ПОВЕДІНКИ ПРУЖНОВ'ЯЗКОПЛАСТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ ПРИ ГАРМОНІЧНОМУ ДЕФОРМУВАННІ

Історія експериментального дослідження нелінійної поведінки матеріалів при циклічному навантаженні починається з експериментів, що були проведені Кулоном у 1784 р.

Особливу увагу дослідників привертала питання опису реакції матеріалів на механічне і теплове навантаження, впливу зовнішнього середовища на матеріал конструкції, а також аналіз умов і механізмів руйнування. Необхідність прогнозування поведінки матеріалу в таких складних умовах, збільшення строків експлуатації конструкцій, вимоги зниження їх собівартості обумовлюють актуальність розв'язання такого роду задач. У наш час цією проблематикою займається теорія пружнов'язкопластичності.

Циклічне навантаження деталей природньо виникає у багатьох технологіях обробки, устаткування найрізноманітніших двигунів, а також при ультразвуковому зварюванні металів і пластмас. В проблемі опису властивостей матеріалу, тобто в проблемі визначальних рівнянь, перетинаються такі фундаментальні концепції механіки деформівних тіл як фізична нелінійність матеріалів при малих деформаціях, коливання тіл і теплові явища. Багато матеріалів, які при статичних навантаженнях визначаються як пружні, в'язкопружні, або пружнопластичні, у випадку циклічного деформування демонструють ті ж закономірності поведінки, що й в'язкопластичні, наприклад мають гістерезис, зсув фаз між збудженням і реакцією.

Можна зробити висновок про доцільність подальших досліджень зв'язаної поведінки пружнов'язкопластичних матеріалів при циклічному деформуванні з метою моделювання коливань і дисипативного розігріву таких матеріалів і елементів конструкцій.

МОДЕЛІ ІЗ ВНУТРІШНІМИ ЗМІННИМИ СТАНУ.

В коливальних процесах спостерігаються різні форми проявів нелінійності та внутрішніх втрат: енергетичні витрати на підтримку коливань тіла, наявність петлі гістерезису, обмеженість амплітуди резонансних коливань, згасання вільних коливань, вібраційний розігрів тощо. Систематизоване описання різноманітності циклічного деформування матеріалів, встановлення взаємозв'язку з різними мірами їх дисипативних і жорсткісних властивостей, використання цих результатів для кількісного аналізу поведінки

елементів конструкцій можливе тільки в рамках експериментально і теоретично обгрунтованої зв'язаної феноменологічної теорії.

В'язкопластична поведінка матеріалу описується за допомогою моделі Боднера-Партома [1, 2], що належить до класу моделей непружної поведінки матеріалів.

Модель використовує представлення повної деформації у вигляді суми пружної і непружної складових :

$$\varepsilon_{ij} = \varepsilon_{ij}^e + \varepsilon_{ij}^p \quad (1)$$

Модель включає наступні рівняння: закон Гука

$$s_{ij} = 2G \varepsilon_{ij} - \varepsilon_{ij}^p, \quad \sigma_{kk} = 3K_V \varepsilon_{kk}; \quad (2)$$

еволюційні рівняння для параметрів ізотропного і кінематичного зміцнення

$$\dot{K} = m_1 (K_1 - K) \dot{W}_p - A_K K_1 (K - K_2) K_1^{r_K}, \quad K(0) = K_0; \quad (3)$$

$$\dot{\beta}_{ij} = m_2 (D_1 u_{ij} - \beta_{ij}) \dot{W}_p - A_D K_1 (\beta_{ij} \beta_{ij})^{1/2} / K_1^{r_D} V_{ij}, \quad \beta_{ij}(0) = 0; \quad (4)$$

де

$$J_2 = s_{ij} s_{ij} / 2, \quad \dot{W}_p = \sigma_{ij} \dot{\varepsilon}_{ij}^p, \quad u_{ij} = s_{ij} / (s_{ij} s_{ij})^{1/2}, \\ V_{ij} = \beta_{ij} / (\beta_{ij} \beta_{ij})^{1/2}, \quad D = \beta_{ij} u_{ij}.$$

В формулах (1)–(3) прийняті наступні позначення:

σ_{ij} и ε_{ij} – компоненти тензорів напружень і деформацій;

s_{ij} и e_{ij} – компоненти відповідних девіаторів;

K и β_{ij} – параметри ізотропного і кінематичного зміцнення відповідно;

G и K_V – зсувний і об'ємний модулі матеріалу;

$D_0, D_1, K_0, K_1, K_2, m_1, m_2, A_K, A_D, r_K, r_D$ та n – константи моделі, що підлягають визначенню. Параметр D_0 представляє собою граничну швидкість непружної деформації при зсуві, коли напруження зсуву стає дуже великим. Для переважної більшості металів при циклічних процесах, які розглядаються в даній роботі, коли швидкість деформації не є дуже високою, використовують значення $D_0 = 10^4 \text{ c}^{-1}$. Отримані параметри моделі для значної кількості матеріалів за такої величини D_0 дають добре узгодження результатів експериментів і чисельного моделювання. При розгляді процесів деформування матеріалу із початкового повністю відпаленого стану необхідно покласти $K_2 = K_0$.

Інші константи матеріалу розділяються на дві групи. Перша з них містить m_1, m_2, n , початкове K_0 і кінцеві K_1 і D_1 значення параметрів зміцнення. Для визначення параметрів цієї групи використовують дані при високих швидкостях деформування, коли деформації повзучості несуттєві [4].

Параметри моделі для двох матеріалів наведено в Таблиці 1.

Таблиця 1

Параметри моделі для сплаву АМГ-6	Параметри моделі для сталі 12ХН3А
$m_1 = 0.177, \quad \text{МПа}^{-1}$	$m_1 = 0.182, \quad \text{МПа}^{-1}$

$m_2 = 3.7, \text{ МПа}^{-1}$	$m_2 = 3.7, \text{ МПа}^{-1}$
$K_1 = 620.1, \text{ МПа}$	$K_1 = 647.4, \text{ МПа}$
$D_1 = 80, \text{ МПа}$	$D_1 = 0.0, \text{ МПа}$
$K_2 = 35, \text{ МПа}$	$K_2 = 0.0, \text{ МПа}$
$r_k = 4$	$r_k = 2,0$
$r_D = 4$	$r_D = 2,0$
$D_0 = 10^4, \text{ с}^{-1}$	$D_0 = 10^4, \text{ с}^{-1}$
Коефіцієнт Пуасона	
$\mu = 0,34$	$\mu = 0,28$
Модуль Юнга	
$E=70.1 \text{ ГПа}$	$E=8,16 \text{ ГПа}$

НЕСТАЦІОНАРНА ПОВЕДІНКА МАТЕРІАЛУ.

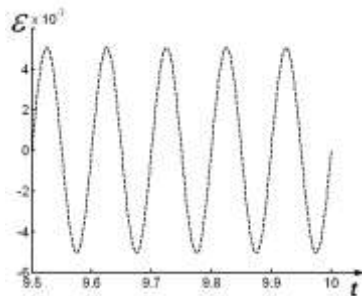
В задачі розглянутий випадок кінематичного гармонічного навантаження за законом

$$\varepsilon = \varepsilon_0 \sin \omega t, \text{ де } \varepsilon_0 - \text{амплітуда деформації, } \omega - \text{частота.}$$

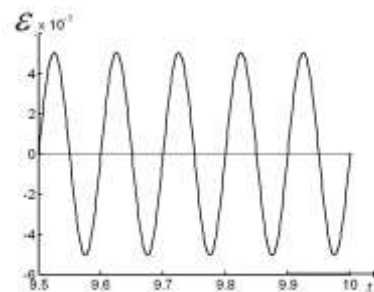
Результати, які представлені в роботі виконані для амплітуди навантаження $\varepsilon_0 = 0.005$ і

$$\text{частоти } f = \frac{\omega}{2\pi} = 10,0 \text{ Гц.}$$

Типова історія поведінки матеріалу показана на рис. 1-3.

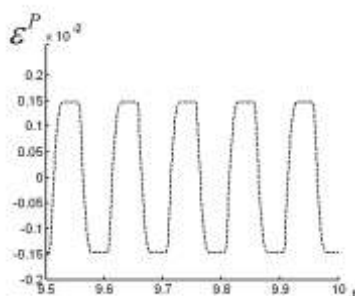

"a"

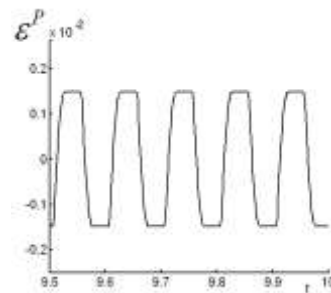

" b "

Рис. 1 Залежність деформації від часу
"a" –для сплаву АМг-6, "b"- для сталі 12ХН3А

"a"

" b "

Рис. 2 Залежність пружної деформації від часу
"a" –для сплаву АМг-6, "b"- для сталі 12ХН3А

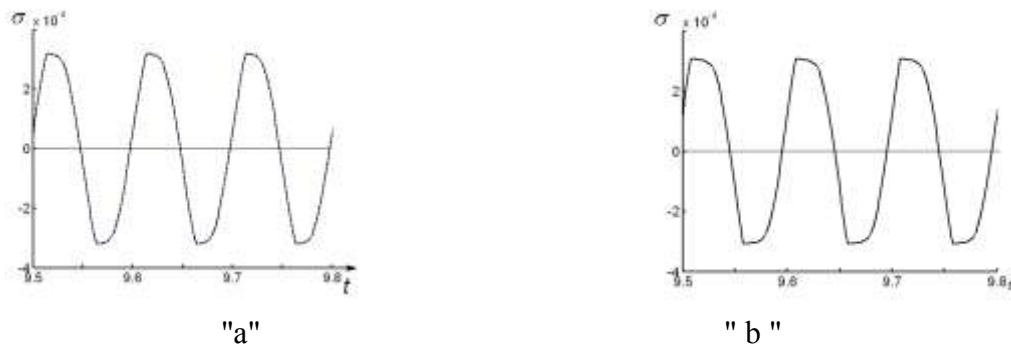

Рис. 3 Залежність напруження від часу
"a" – для сплаву АМг-6, "b"- для сталі 12ХН3А

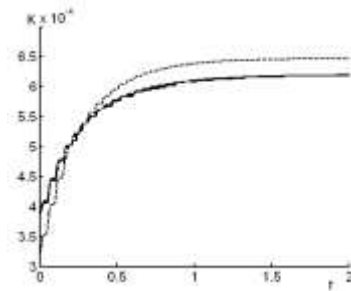

Рис. 4. Залежність коефіцієнту зміцнення K від часу
----- для сплаву АМг-6, ————— для сталі 12ХН3А

Аналізуючи графіки, бачимо, що на початковому етапі відбувається стабілізація коливань, яка супроводжується поступовим зростанням амплітуд напруження і непружної деформації. При цьому спостерігається немонотонне зростання параметра ізотропного зміцнення K на початку, а на частині – залишається сталим.

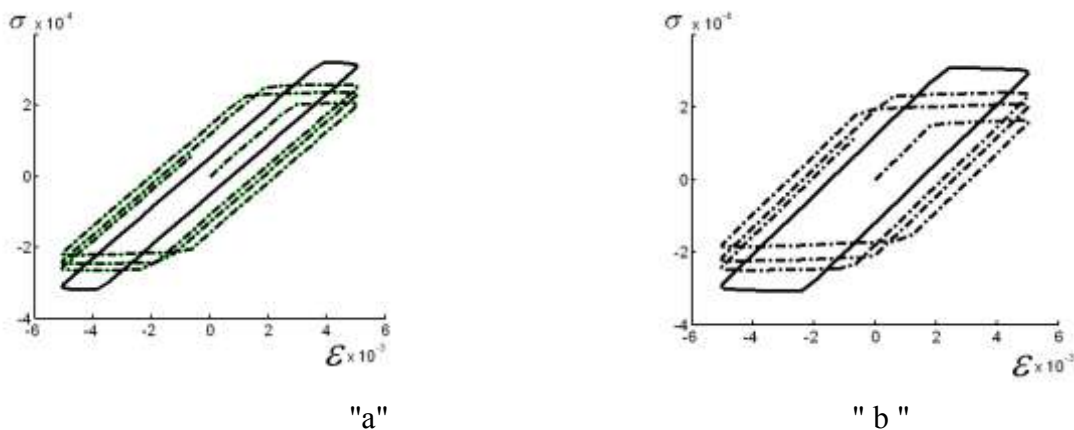

Рис. 5 Залежність напруження від деформації
"a" – для сплаву АМг-6, "b"- для сталі 12ХН3А

При циклічному застосуванні навантаження діаграма, що зображає залежність деформації від напружень, дає петлю гістерезису (рис.6), які відрізняються для випадків "a" і "b". Для різних матеріалів у будь який час величина деформації є результат його передісторії. І циклічна поведінка сталі якісно подібна до циклічної поведінки АМг–6, але відзначається суттєвішим зміцненням – бачимо, що спочатку петля була широка, а потім стає більш вузькою.

ВИЗНАЧЕННЯ МОДУЛІВ НАКОПИЧЕННЯ E' та ВТРАТ E'' .

Для даної задачі отримано формули для комплексних модулів

$$\mathfrak{E}(t) = A_x \cos \omega t - B_x \sin \omega t$$

$$\varepsilon(t) = \bar{\varepsilon} + \sum_{n=1}^{\infty} (\varepsilon'_n \cos \omega_n t - \varepsilon''_n \sin \omega_n t)$$

$$\sigma(t) = \bar{\sigma} + \sum_{n=1}^{\infty} (\sigma'_n \cos \omega_n t - \sigma''_n \sin \omega_n t)$$

$$\mathfrak{E}(t) = \bar{\varepsilon} + \varepsilon' \cos \omega t - \varepsilon'' \sin \omega t$$

$$\tilde{\varepsilon}(t) = \varepsilon' + i\varepsilon''$$

$$\mathfrak{E}(t) = \bar{\sigma} + \sigma' \cos \omega t - \sigma'' \sin \omega t$$

$$\tilde{\sigma}(t) = \sigma' + i\sigma''$$

$$\tilde{E} = E' + iE''$$

$$\sigma = \tilde{E}\tilde{\varepsilon}$$

$$\sigma' + i\sigma'' = (E' + iE'')(\varepsilon' + i\varepsilon'')$$

$$\sigma' + i\sigma'' = E'\varepsilon' - E''\varepsilon'' + i(E''\varepsilon' + E'\varepsilon'')$$

$$\begin{cases} \sigma' = E'\varepsilon' - E''\varepsilon'' \\ \sigma'' = E''\varepsilon' + E'\varepsilon'' \end{cases}$$

$$\varepsilon_3(t) = \varepsilon_0 \sin \omega t; \quad \varepsilon_3(t) = \varepsilon'_0 \cos \omega t + \varepsilon''_0 \sin \omega t \rightarrow \varepsilon'_0 = 0, \quad \varepsilon''_0 = -\varepsilon'_0$$

$$\sigma' = E''\varepsilon_0; \quad \sigma'' = -E'\varepsilon_0 \Rightarrow E' = -\frac{\sigma''}{\varepsilon_0}; \quad E'' = \frac{\sigma'}{\varepsilon_0}$$

$$\begin{cases} \sigma' = \frac{\omega}{\pi} \int_0^{2\pi/\omega} \sigma(t) \cos \omega t dt \\ \sigma'' = -\frac{\omega}{\pi} \int_0^{2\pi/\omega} \sigma(t) \sin \omega t dt \\ \bar{\sigma} = \frac{\omega}{2\pi} \int_0^{2\pi/\omega} \sigma(t) dt \end{cases} \quad \sigma(t) - \text{закон еволюції напружень.}$$

Результати розрахунків комплексних модулів.

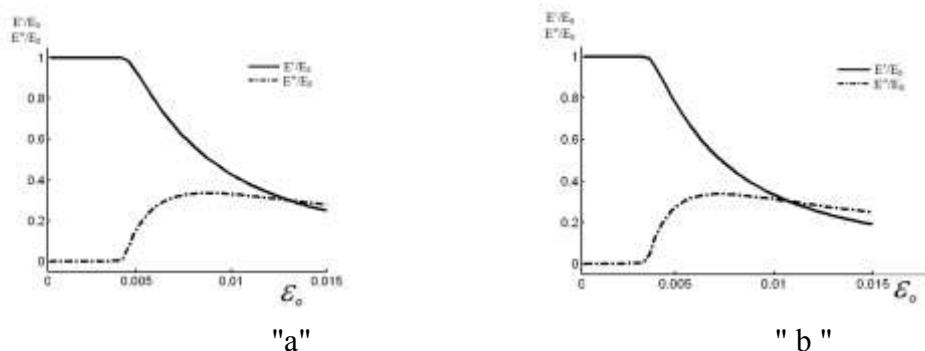

Рис. 6 Залежність модулів накопичення E' та втрат E'' від амплітуди деформації "a" –для сплаву АМг-6, "b"- для сталі 12ХН3А.

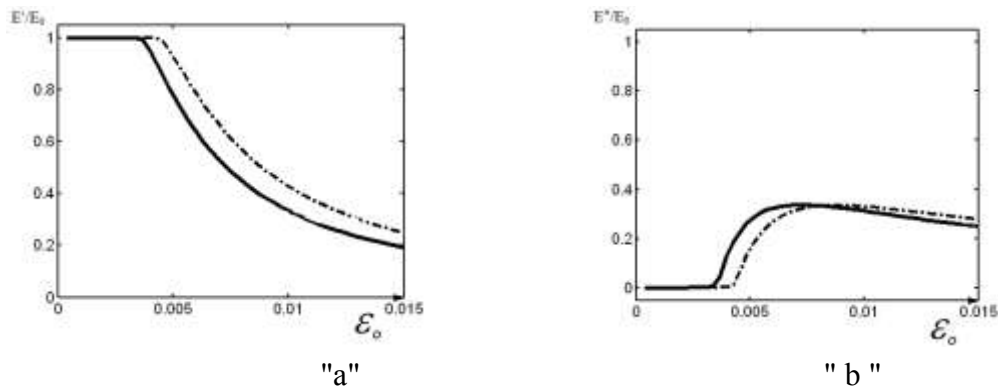

Рис. 7 Залежність модулів накопичення E' та втрат E'' від амплітуди деформації "а" – для E' , "б"- E'' .

— — — — — для сплаву АМг-6,

————— для сталі 12ХН3А

Аналізуючи залежності модулів накопичення E' та втрат E'' від амплітуди деформації, можна помітити, що модулі відрізняються для двох різних матеріалів. Модуль накопичення показує більш різке спадання для сталі 12ХН3А, починаючи з $\varepsilon_0 = 0,0034$, тоді як для сплаву АМг-6, модуль накопичення спадає плавно, починаючи зі значення $\varepsilon_0 = 0,0042$. Зміна модулів втрат для АМг-6 та сталі 12ХН3А також мають подібний, але різних характер.

ВИСНОВКИ. Наукові та науково-технічні проблеми, що виникають при дослідженні поведінки матеріалів елементів конструкцій при їх експлуатації та розробка основ новітніх технологічних процесів вимагають адекватного описання реакції матеріалу в нелінійній області деформування. Для цього використовуються теорії в'язкопружності, пластичності і в'язкопластичності. Розгляд механічних ефектів поведінки матеріалу важливий при проектуванні елементів енергетичного устаткування, аерокосмічної техніки, об'єктів металообробної промисловості, пристроїв для гасіння вібрацій.

Циклічне і, зокрема, гармонічне навантаження є одним з найпоширеніших видів навантаження елементів конструкцій. При інтенсивних коливаннях внаслідок непружного деформування в матеріалах із суттєвими внутрішніми втратами дисипативний розігрів може досягати значних рівнів. В більшості випадків це приводить до небажаних змін механічних характеристик, зниження ефективності роботи ряду елементів конструкцій сучасної техніки.

Отримавши комплексні модулі, для стабілізованого процесу можна встановити зв'язок між комплексними напруженням та деформаціями, отримавши задачу у комплексному вигляді таку ж, як задача пружності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Жук Я.О. Узагальнення термодинамічно узгодженої ізотермічної моделі Боднера-Партома / Я.О. Жук // Доповіді НАН України. – 1999. – № 5. – С. 60–64.
2. Боднер. Определяющие вязкопластические соотношения для меди, учитывающие влияние температуры и истории скорости деформирования / Боднер, Мерцер // Теорет. основы инж. расчетов. – 1978. – 100, № 4. – С. 50–63.

3. Безухов Н. И. Основы теории упругости, пластичности и ползучести / Н. И. Безухов. – К.: Высшая школа, 1961. – 531 с.
4. Карнаухов В. Г. Термомеханическое поведение вязкоупругих тел при гармоническом нагружении / В.Г.Карнаухов, И. К. Сенченков, Б. П. Гуменюк. – К.: Наук, думка, 1985. – 288 с.

Науковий керівник – доктор фізико-математичних наук, професор Я.О.Жук

*Марія Хурденко
(Київ, Україна)*

МЕХАНІЧНА МОДЕЛЬ ПРУЖНОВ'ЯЗКОПЛАСТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ БІОЛОГІЧНИХ ТКАНИН

Вивчення механічної поведінки матеріалів є суттєвим компонентом наукової діяльності людини протягом тисячоліть. Особливу увагу дослідників завжди привертало питання опису реакції шкіри та підшкірно-м'язової системи на механічне і теплове навантаження. З цією метою використовуються моделі поведінки матеріалів, які фактично представляють собою аналітичні вирази й рівняння, що характеризують реакцію матеріалу на відповідний вплив.

Протягом життя шкіра та підшкірно-м'язова система зазнає різного роду механічних і теплових впливів, при яких поведінку даного “матеріалу” неможливо описати за допомогою тільки лінійних співвідношень. Для цього активно використовуються теорії нелінійної в'язкопружності, пластичності та в'язкопластичності.

Взагалі у розвитку теорії в'язкопластичних середовищ можна виділити два основні напрямки. В рамках першого з них деформування матеріалів досліджується за допомогою методів фізико-механічного моделювання. В цій роботі розглядається саме циклічне деформування.

Другий напрямок пов'язаний з поглибленим експериментальним вивченням визначальних рівнянь непружних матеріалів і розробкою термографічних методик знаходження дефектів, неізотермічними моделями розповсюдження тріщин і т.д.

Розв'язання задачі циклічного навантаження шкіри та підшкірно-м'язової м'язової системи є досить важливим для пластичної хірургії, розробки методів обробки ракових клітин і пухлин тощо.

Запропоноване дослідження може бути корисним при формулюванні наближених постановок задач для елементів конструкцій, які перебувають в умовах циклічного навантаження. Справді, за рахунок побудови петлі гістерезису ми зможемо за її площею визначити енергію, що виділяється (енергія пропорційна площі). Провести січну і вона визначить пружні властивості матеріалу.

Зокрема, отриману в розрахунках петлю гістерезису для залежності напруження-деформація можна використати, наблизивши її еліпсом, для отримання жорсткісних і дисипативних характеристик матеріалу. В такому випадку виявляється справедливою пружно-непружна аналогія при формулюванні постановки задач для циклічного навантаження.

Якщо вважати, що всі польові величини змінюються за законом близьким до гармонічного, то можна використати концепцію комплексних модулів для описання

циклічної поведінки елемента конструкції, постановку задачі нелінійної для циклічного навантаження зможемо звести до лінійної. Замість $\delta, \epsilon, \epsilon^p$ ми будемо писати

$$\tilde{\sigma} = \sigma' + i\sigma''$$

$$\tilde{\epsilon} = \epsilon' + i\epsilon''$$

$$\tilde{\epsilon}^p = \epsilon^{p'} + i\epsilon^{p''}$$

Якщо ми сформулюємо задачу для комплексного значення, то вона буде точно такою ж як для пружності. Буде зв'язок

$$\tilde{\epsilon} = \tilde{J}\tilde{\sigma}$$

Де $\tilde{J} = J' - iJ''$ - комплексний модуль пружності.

Тобто маючи петлю, зможемо знайти $J' \text{ і } J''$, сформулювати задачу і відразу знайти амплітуди (найбільше числове додатне значення змінної складової циклу напружень або деформацій).

Цікаво, що $\tilde{\epsilon}^p = \tilde{\epsilon} \tilde{\epsilon}$.

Зможемо знайти зв'язок між амплітудою напруження і амплітудою деформації, амплітудою непружної деформації і амплітудою деформації. Для цього нам вже не треба буде розв'язувати цю складну задачу.

Тобто, ми один раз розв'яжемо задачу і знайдемо $J' \text{ і } J''$ і будемо їх використовувати для всіх задач з цим матеріалом.

§ 1. Постановка задачі. Математична модель заснована на єдиних матеріальних рівняннях для пружнов'язкопластичних матеріалів, запропонованих Боднером і Партомом. Однак, для того, щоб отримати хорошу відповідність з експериментальними даними, треба було модифікувати матеріальні рівняння шляхом врахування нелінійної пружності, а також реакції та явної залежності непружної деформації та зміцнення від швидкості повної деформації.

Експериментальні дані Хар-Шай та ін. надають істотні вказівки по розробці визначальних рівнянь моделей для шкіри обличчя і підшкірно-м'язової системи. Модель розглядатиметься як одновимірна і геометрична.

Для моделювання нелінійної теорії пружності цих тканин, за осьові напруження беруться нелінійні функції пружної деформації, яка є похідною від функції енергії деформації Σ (на одиницю маси). Саме функція енергії деформації, віднесена до одиниці об'єму недеформованого тіла, визначає його пружні властивості.

$$\rho_0 \Sigma = \frac{E_0}{2A} [\exp(A\epsilon_s^2) - 1],$$

$$\sigma = \rho_0 \frac{d\Sigma}{d\epsilon_s} = E_0 \epsilon_s \exp[A\epsilon_s^2],$$

де ρ_0 – масова густина, E_0 - значення модуля Юнга пружності при нульовій пружності деформації і A – константа, що контролює величину нелінійності. Рівняння у цій формі було запропоноване для моделювання нелінійних пружних реакцій деяких біологічних тканин.

Швидкості непружної деформації визначаються виразом

$$\dot{\epsilon}_p = D \epsilon_e,$$

де D – функція ефективного напруження σ_{eff} , загальний коефіцієнт деформації і зміцнення Z ,

$$D = \frac{(a+b|\dot{\epsilon}|)}{\epsilon_e} \exp \left[-\frac{1}{2} \left\{ \frac{Z}{\sigma_{eff}} \right\}^{2n} \right],$$

$$\sigma_{eff} = |\sigma|.$$

Стала n контролює швидкість деформації, чутливість і гостроту переходу від пружного до в'язкопластичного стану.

Крім того, зміцнення Z визначається з рівнянь еволюції

$$\dot{Z} = m D \sigma_{eff},$$

$$m = \left[\frac{c}{c+|\dot{\epsilon}|} \right] m_0 + \left[\frac{|\dot{\epsilon}|}{c+|\dot{\epsilon}|} \right] m_1.$$

Фізичним обґрунтуванням рівняння є те, що зміцнення (підвищення стійкості до непружної деформації) у цих біологічних матеріалів залежить від напруження та швидкості повної деформації й змінюється протягом часу. Це може бути пов'язано, принаймні частково, з втратою міжклітинної рідини під час стійкого навантаження, а також деяких внутрішніх властивостей тканин моделі. Для загальної моделі, описаної цими рівняннями, розв'язок залежатиме від 8 констант $E_0, A, a, b, n, c, m_0, m_1$.

Більше того, коли

$$A = 0, b = 0, m = m_0 = m_1,$$

ці рівняння мають схожу структуру з тими, що запропоновані Боднером і Партомом окрім еволюційного рівняння для \dot{Z} . Для зміцнення не спостерігається насичення, як це відбувається для металів. Це означає, що продовження циклу буде пружним в повній мірі тільки асимптотично.

Загальна модель відрізняється від моделі Боднера-Партома за трьома основними напрямками:

- 1) напруження є нелінійною функцією пружної деформації при $A \neq 0$;
- 2) функція D , що контролює розвиток непружних деформацій, вважається явною функцією від швидкості повної деформації при $b \neq 0$;
- 3) функція, що визначає еволюцію зміцнення, є функцією швидкості повної деформації при $m_0 \neq m_1$.

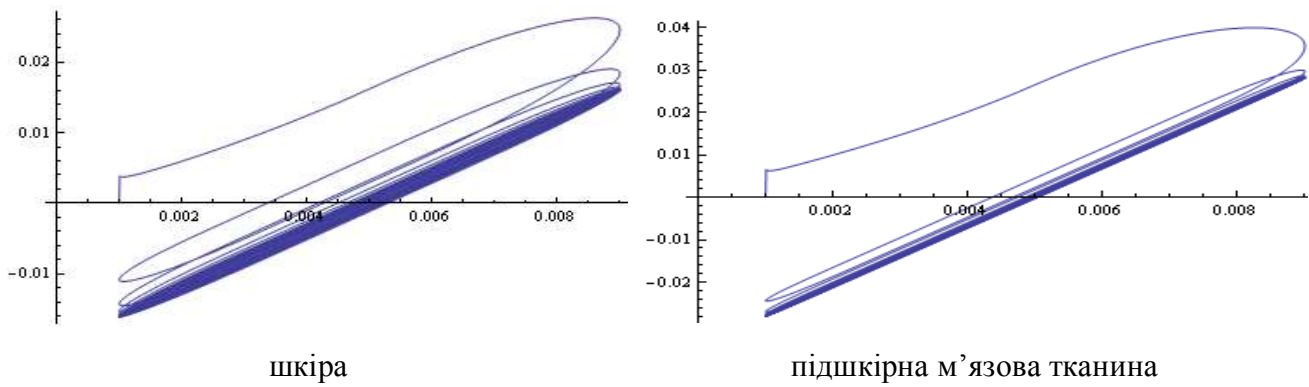
§ 2. Фізико-механічні властивості матеріалу (підшкірно-м'язова тканина – пмт):

	E_0	A	A	b	n	c	m_0	m_1	Z_0
шкіра	4.0E6	255.0	3.4E-4	0.68	0.5	1.0E-10	24.0	1.0	1.0E4
пмт	7.0E6	87.0	5.0E-4	1.0	1.0	1.0E-10	4.0	1.3	1.0E4

Значення цих констант були отримані експериментально.

§ 3. Нестационарна поведінка матеріалу. В задачі розглянутий випадок кінематичного гармонічного навантаження за законом $\epsilon = \epsilon_0 \sin \omega t$, де ϵ_0 - амплітуда деформації, ω – частота.

На графіку зображено петлі гістерезису.

Графік 1.

§ 4. **Визначення комплексних модулів.** Співвідношення для модуля накопичення і модуля втрат:

$$J' = -\frac{\epsilon_0 \sigma''}{\sigma'^2 - \sigma''^2}$$

$$J'' = -\frac{\epsilon_0 \sigma'}{\sigma'^2 - \sigma''^2}$$

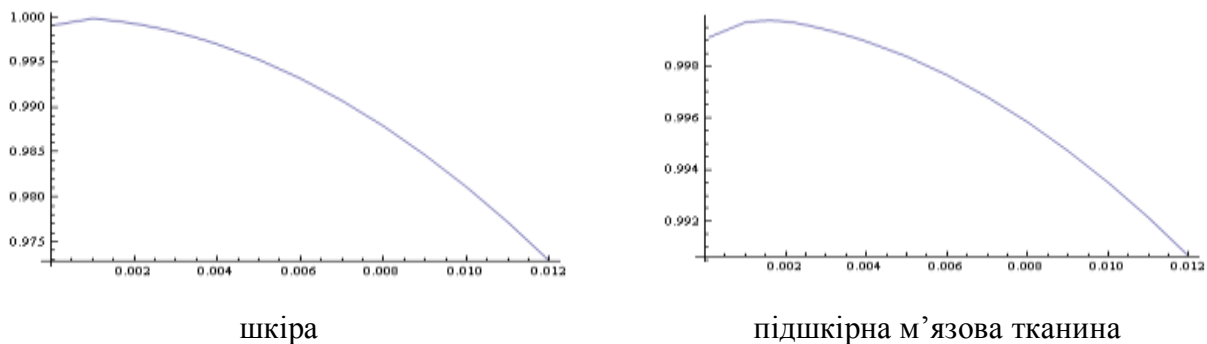
де

$$\sigma'(t) = \frac{\omega}{\pi} \int_0^{\frac{2\pi}{\omega}} \sigma(t) \cos \omega t dt$$

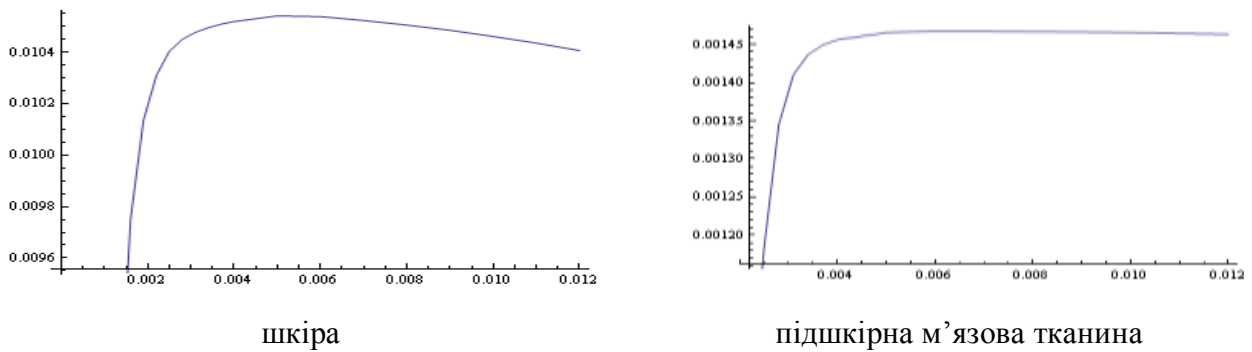
$$\sigma''(t) = -\frac{\omega}{\pi} \int_0^{\frac{2\pi}{\omega}} \sigma(t) \sin \omega t dt$$

$$\bar{\sigma}(t) = \frac{\omega}{2\pi} \int_0^{\frac{2\pi}{\omega}} \sigma(t) dt.$$

§ 5. **Результати розрахунків.** Наведемо графіки залежності модулів (модуль накопичення J' – графік 2; модуль втрат J'' – графік 3).

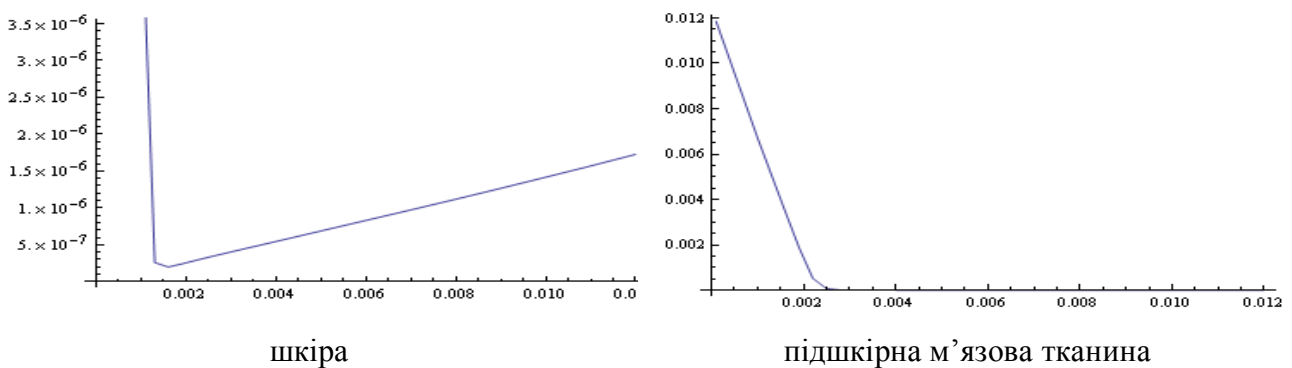

Графік 2.

Графік 3.

Також проілюструємо поведінку $\bar{\sigma}$.

Графік 4.

Отже, для біологічних матеріалів характерна така риса: деформування стає пружним (непружна деформація зменшується в часі). В термінах петлі гістерезису – бачимо, що спочатку петля була широка, а потім стає все вужче і сходиться практично у пряму лінію.

Аналізуючи модуль накопичення для двох матеріалів, можемо помітити, що для двох наших матеріалів не дуже сильно, але відрізняються. Для шкіри він починає монотонно спадати після $\varepsilon_0 = 0.001$, а для підкірної м'язової тканини це значення склало **0.0016**.

Те ж саме можемо сказати і про модуль втрат. При $\varepsilon_0 = 0.005$ досягається локальний максимум для шкіри, а для підкірної м'язової тканини $\varepsilon_0 = 0.006$. Також помітимо, що модуль втрат показує більш різке спадання для першого матеріалу, в той час як для другого матеріалу він майже не спадає.

Отримавши комплексні модулі, ми можемо для стабілізованого процесу встановити зв'язок між комплексними напруженням та деформаціями, отримавши задачу у комплексному вигляді таку ж, як задача пружності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Стрелков С. П. Введение в теорию колебаний. – М., "Наука", 1964. – 440 с.
2. Journal of Biometrical Engineering, Technical Brief, An Elastic-Visplastic Model for Excised Facial Tissues, M. B. Rubin, S. R. Bodner and N. S. Binur, October 1998.
3. Безухов Н. И. Основы теории упругости, пластичности и ползучести. – К.: Высшая школа, 1961. – 531 с.

Науковий керівник – доктор фізико-математичних наук, професор Я.О.Жук

СЕКЦИЯ: ИСКУССТВО

*Лада Прокопович
(Одесса, Украина)*

СЕМИОТИКА ЮВЕЛИРНОЙ ЗЕРНИ КАК ТЕХНОЛОГИИ И ХУДОЖЕСТВЕННОГО РЕШЕНИЯ

Введение. Древние ювелирные технологии, как свидетельства определённого уровня технического развития общества, являются объектами исследований в археологии, истории, а так же в области обработки металлов. Однако в некоторых случаях технологии столь очевидно увязаны с конкретными художественными задачами и различными культурными функциями ювелирных изделий, что требуют рассмотрения в более широком аспекте, с привлечением культурологических подходов.

К числу таких технологий относится зернь (или грануляция).

Анализ последних исследований и публикаций. Одна из попыток объяснить смысл зерни, как художественного элемента, была предпринята при исследовании серебряных лунниц гнёздовского клада.

Лунницы – это ювелирные украшения-амулеты, напоминающие своей формой полумесяц, чаще всего рожками вниз.

В гнёздовском кладе были обнаружены серебряные лунницы разных размеров, но с почти одинаковым декором: углы, треугольники, ромбы, полосы, выполненные в технике зерни (рис. 1).

Рис. 1. Лунницы гнёздовского клада. Серебро, зернь. Около X в.

Исследователи предположили, что в этих украшениях прослеживается «переживание элементов украшений предшествующего этапа», т.е. зернь здесь заменяет природные самоцветы или подражает им [1]. Такое же объяснение авторы дают и другой декоративной технике: когда поверхность серебряного изделия отделялась небольшими полыми полушариями, или «колпачками». «Колпачки припаивались на основание и имитировали в угасшем видимо уже воспоминании, самоцветный камень или жемчужину» [1].

Однако в этом допущении не объясняется, почему использование самоцветов в ювелирных украшениях вдруг стало «угасшим воспоминанием» на Руси в X веке. Ведь, как известно, наши предки во все времена широко использовали в украшениях самые разные самоцветы, да к тому же наполняли эту практику особыми смыслами, ставшими неотъемлемой частью славянской культуры [2, с. 298–301; 3, с. 46–48]. Да и какая нужда была имитировать самоцветы, когда на наших территориях никогда не было дефицита в этих материалах?

Следовательно, зернь в лунницах (и в других подобных изделиях) надо рассматривать не как имитацию самоцветов, а как самостоятельный декоративный элемент с собственной смысловой нагрузкой. А для выявления этой смысловой нагрузки необходимо привлечь такой исследовательский инструмент культурологии, как семиотический подход.

Во всяком случае, аналогичные исследования уже значительно расширили восприятие и понимание таких ювелирных технологий, как, например, плетение [4, с. 51–53] и применение раковин морских моллюсков [5, с. 304–307].

Изложение основного материала. Техникой зерни (или грануляции) владели ювелиры разных народов и цивилизаций. Гранулированные украшения встречаются в искусстве Древней Греции, Месопотамии, Северного Кавказа и др.

Но особый интерес вызывают украшения, созданные в Этрурии и Киевской Руси. Причём этруская зернь занимает исследователей больше с точки зрения технологии, а славянская – своим смысловым наполнением.

Наивысшего расцвета цивилизация этрусков достигла примерно к середине I тыс. до н.э. Вероятно, именно в это время и создавались ювелирные изделия, которые до сих пор вызывают восхищение. Они представляют собой золотые или медные пластинки со сложными узорами, выложенными тысячами мельчайших (диаметром около 0,2 мм) золотых шариков (рис. 2).

Рис. 2. Этрусский диск с пчёлами. Золото. VII в. Музей Дарэм, Северная Каролина, США

К концу I тыс. н.э. секреты изготовления подобных украшений были утрачены. В XIX веке исследователи предприняли попытки восстановить эти секреты, но безрезультатно. Долгое время никто не мог объяснить, как можно прикрепить золотую крупинку к золотому или медному основанию, не расплавляя её при этом. Если бы крупинка расплавилась, она растеклась бы по основанию и так и застыла бы. К тому же, никаких следов припоя на этих узорах обнаружено не было.

Только в 1933 году удалось приблизиться к разгадке древних технологий.

Технология соединения золотых шариков с медной пластиной основана на особом состоянии веществ в системе «медь – золото». Это особое состояние хорошо видно на фазовой диаграмме (рис. 3): между твёрдой и жидкой фазами в узком интервале температур находится двухфазная область равновесия жидких и твёрдых сплавов. При единственной концентрации эта область стягивается в точку.

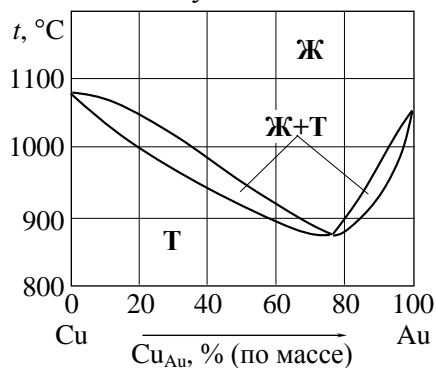

Рис. 3. Фазовая диаграмма системы медь – золото

Трудно сказать, каким образом древние ювелиры могли «нащупать» это фазовое состояние, но современные учёные уверены, что именно оно легло в основу техники зерни. И

предложили такую версию этрусской технологии: сначала узор из золотых шариков приклеивался к листу папируса, который затем накладывался на медную основу шариками вниз. Затем этот «бутерброд» постепенно нагревали. Во время нагрева успевала произойти незначительная диффузия золота в медь и наоборот.

В результате, в чрезвычайно узкой зоне контакта шарика с пластиной образовывался медно-золотой сплав.

Температура плавления чистого золота равна 1063 °С, чистой меди – 1083 °С, а сплавы золота с медью плавятся при более низких температурах. Например, сплав, состоящий из равного количества атомов золота и меди, плавится уже при температуре 910 °С.

Вероятно, этрусские ювелиры повышали температуру до тех пор, пока расплавлялась только зона образовавшегося сплава, а сами золото и медь оставались в твёрдом состоянии. При последующем охлаждении расплав затвердевал, и золотая крупинка, не потеряв своей сферической формы, приваривалась к основанию из меди. Этот процесс происходил одновременно во всех крупинках, и весь приклеенный к папирусу узор оказывался как бы «сведённым» на медь. Папирус при столь высокой температуре сгорал дотла, и изделие было готово [6, с. 42–43].

Что же касается золотой зерни на золотой основе, то здесь экспериментаторы пошли другим путём. В том же 1933 году английский специалист по обработке металлов Литтердэйл создал «твёрдый коллоидный раствор», применение которого дало результаты, схожие с теми, которых достигали этрусские ювелиры.

Способ заключался в том, что шарики наклеивались на специальный состав, который при нагревании превращался в припой [7, с. 23].

Вместе с тем, вряд ли сто́ит утверждать, что этрусские ювелиры создавали свои шедевры именно по этим технологиям. Схожесть результатов не означает схожесть способов их достижения.

К тому же, так и остаётся неясным, каким образом этрускам удавалось изготавливать мельчайшие золотые шарики.

Вероятно, секреты этрусских ювелиров ещё долго будут занимать изобретательные умы специалистов в области обработки металлов.

Впрочем, и для культурологов их изделия представляют немалый интерес. Например, многие исследователи отмечают тот факт, что среди огромного количества разнообразнейших золотых украшений этрусков практически нет вещей ритуального предназначения. Все ювелирные украшения – светского характера. Зернь в них – чисто декоративный элемент.

Этим зернь Этрурии в корне отличается от зерни Киевской Руси.

Не вдаваясь в тонкости технологических отличий (здесь тоже много гипотез, одна из наиболее известных принадлежит профессору Ф.Я. Мишукову [8]), отметим лишь, что древнеславянская зернь – преимущественно серебряная. И в этом есть особый смысл. Ведь мелкие серебряные шарики, обработанные, к тому же, в технике чернения, очень похожи на семена мака.

О месте этого растения в славянской культуре говорит хотя бы наличие такого праздника, как Маковей. Сохранившийся в христианском календаре праздник имеет глубокие языческие корни.

Мак (особенно его семена и семенные коробочки) широко использовался в практической магии. Например, как средство от ведьм и прочей нечистой силы. По народному поверью, сто́ит только маком обсыпать дом – и все козни ведьм окажутся недействительными [9, с. 300].

По другому поверью мак мог защитить от злой свекрови. Для этого невестка, прежде, чем переступить порог мужниного дома, должна была в подол своей нижней рубахи зашить маковые зёрна.

Очевидно, именно эта защитная функция маковых зёрен способствовала тому, что мелкие серебряные шарики, так на них похожие, стали основным элементом женских украшений-оберегов: височных колец и колтов (рис. 4).

Рис. 4. Височные кольца древних славянок. Серебро, литьё, чернение. X – XIII вв.

Вместе с тем, нельзя не заметить, что некоторые из этих украшений имеют форму звёзд. Это наводит на мысль и о какой-то астральной символике.

Если принять во внимание, что речь идёт исключительно о женских украшениях, то самым подходящим символом в данном случае является образ Зари-заряницы – повелительницы утренней росы. Ведь если серебряные шарики хорошо отполировать, они будут сверкать, как капли утренней росы.

В русском и украинском фольклоре сохранилось множество упоминаний и красивых описаний этого мифологического образа. В них Заря – прекрасная богиня, сестра Солнца. Утром она отмыкает ключами небесные ворота и выпускает Солнце, а сама рассыпается на землю росой. Потом прилетают пчёлы, собирают божью росу и дают людям мёд [10, с. 111].

Образы Зари и росы, а также небесных ключей или гребешка, сохранились в украинских загадках: “Їшла пані вночі, загубила ключі, місяць бачив – не сказав, сонце встало – позбирало”, “Їхала пані до вінця, загубила гребінця”... [10, с. 111].

В веснянке, записанной в Черкасской области, образ Зари рисуется так [10, с. 89]:

Ой у праву середу, середу
Пасла дівка череду, череду.
Загубила корову, корову,
Запалила діброву, діброву.
Дібровонька палає, палає,
Дівка коров шукає, шукає.
Решетом воду носила, носила,
Дібровоньку гасила, гасила...

Здесь коровы – это звёзды, которые исчезли с неба с приходом Солнца, пожар лесной – не что иное, как зарево при восходе Солнца, а вода сквозь решето – капли росы.

Иногда Заря выступает в двух ипостасях – Заря Утренняя и Заря Вечерняя [11, с. 105], а иногда и в четырёх – “В місяця-осіянчика було чотири зориці, а всі чотири сестриці: одна Припікуха, друга Прижаруха, третя Прилюбуха, а четверта Приворотуха” [10, с. 112].

Образы Зари-Прилюбухи и Зари-Приворотухи указывают на их магическую роль в жизни древних славянок. Вероятно, именно к этим богиням обращались женщины и девушки с просьбами приворожить милого. И это объясняет, почему такие амулеты, как лунницы, богато украшались зернью (см. рис. 1).

Не менее интересным является и тот факт, что Заря иногда представлялась в виде панночки, охраняющей виноград. Ягоды винограда тоже ведь похожи на капли росы. Утром же, согласно украинскому фольклору, налетают райские птички (первые лучи Солнца) и склёвывают виноград [10, с. 111].

Анализируя смысловое содержание этого мифопоэтического образа, трудно удержаться от сравнения некоторых древних ювелирных украшений в виде винограда.

Несмотря на то, что созданы они были в разных культурах, в них для изображения виноградных ягод ювелиры использовали именно зернь. Например, золотые этрусские серьги, найденные в одной из гробниц в городе Вульчи (рис. 5), и скифские золотые серьги, выполненные, скорее всего, греческими мастерами (рис. 6).

Рис. 5. Этрусские серьги в форме винограда. Золото. IV– III вв. до н.э.

Рис. 6. Скифская серьга в виде винограда. Золото. Одесский археологический музей

Разумеется, смысловая нагрузка этих украшений далека от образа Зари-заряницы. В культурных традициях цивилизаций Средиземноморья виноград является атрибутом других богов, вписывается в другие мифопоэтические образы. Но гармоничность сочетания в таких украшениях технологии и творческого замысла достаточно очевидна.

Результаты. Применение в ювелирных изделиях такой технологии, как зернь, обеспечивает интереснейшее сочетание материала, художественности и символичности. Это позволяет каждое такое украшение не только ставить в один ряд с мировыми шедеврами декоративно-прикладного искусства, но и «читать» как культурный текст, дающий возможность кое-что понять в мировоззрении и мироощущении людей, живших много веков назад. А заодно и попытаться разобраться, что же нас, людей двадцать первого века, так привлекает в этих изделиях. И почему современные ювелиры так упорно продолжают осваивать технику зерни, а художники так настойчиво создают всё новые и новые эскизы украшений с элементами зерни.

Выводы. Исследования показывают, что применение семиотического подхода к анализу ювелирных изделий с зернью существенно расширяет диапазон трактовок этой техники как художественного элемента и как носителя довольно ценной информации культурологического характера.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Серебряные лунницы гнездовского клада / Арт-проект творческого коллектива Zen Designer [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zen-designer.ru/collection/10-serebryanye-lunnitsy-gnezdovskogo-klada>. – 15.12.2014.
2. Прокопович Л.В. Минералы в декоративно-прикладном искусстве древних славян / Л.В. Прокопович // Труды Одес. политехн. ун-та. – Вып. 2(14). – 2001. – С. 298–301.
3. Прокопович Л. Символика жемчуга в культуре древних славян / Лада Прокопович // Аркадія. – № 4(18). – 2007. – С. 46–48.

4. Прокопович Л. Эротическая символика древнеславянской плетёнки / Лада Прокопович // Аркадія. – № 2(24). – 2009. – С. 51–53.
5. Прокопович Л.В. Морские раковины в ювелирных изделиях / Л.В. Прокопович // Труды Одес. политехн. ун-та. – Вып. 1(23). – 2005. – С. 304–307.
6. Штейнберг А.С. Репортаж из мира сплавов / А.С. Штейнберг. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
7. Файсон Н. Величайшие сокровища мира / Нэнси Файсон. – М.: Бертельсманн Медиа Москау, 1996. – 160 с.
8. Ювелирная техника зернь / Ювелирные технологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jtech.com.ua/article/view/id/135>. – 25.12.2014.
9. Круглый год. Русский земледельческий календарь. – М.: Правда, 1989. – 496 с.
10. Дмитренко М. Українські символи / М. Дмитренко, Л. Іванникова, Г. Лозко, Я. Музиченко, О. Шалак. – К.: Ред. Часопису «Народознавство», 1994. – 140 с.
11. Грушко Е.А. Словарь славянской мифологии / Е.А. Грушко, Ю.М. Медведев. – Н. Новгород: Русский купец, Братья славяне, 1995. – 368 с.

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА

*Галия Акимбаева
(Алматы, Қазақстан)*

**МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ НЕГІЗІНДЕ ЖАСТАР ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ**

Қоғамдық өмірдің бар саласын дерлік өзгерістерге ұшыратып жатқан қазіргі әлеуметтік кезең рухани адамгершілік нормаларына да өзгерістер әкелуде, құндылық парадигмалары ауысып, тарих, мәдениет, ұлттық құндылық пен дәстүр, идеал түсініктеріне қайта қарауды талап етуде. Бұл процестердің ең алдымен жастар арасында әсерінің мол болатындығын ескерсек, бүгінгі күнгі толыққанды жастар тұлғасын қалыптастыру мәселесінің көкейкестілігі күман тудырмайды. Демек студент жастарды фундаментальді рухани-адамгершілік құндылықтарына бағыттау, жан дүниесі таза тұлға тәрбиелеу, биік мәдениетке ие, аса жоғары идеалдардан, құндылықтардан нәр алған, азаматтық позициясы жоғары, өз мүмкіндігін іске асыруға алға ұмтылған, жаһандану заманында ұлттық құндылықтармен қатар, адамзаттық асыл мәдениетті меңгерген, әрі бәсекеге қабілетті маман етіп дайындау – бүгінгі отандық жоғары оқу орындары қызметінің басты міндеті, жұмысының басты бағыты болып табылады. Бұл міндеттерді іске асыруда музыкалық мәдениет өлшеусіз роль атқарады, себебі үлкен тәрбиелік потенциалға еге болып саналатын музыкалық мәдениет эмоциональді-образды ойлаумен тығыз байланысты болып табылатындықтан жас адамның әлемге, адамдарға, өзіне рухани-адамгершілік қатынасын қалыптастыратын актив құралдарының санатына кіретіндігін ескермеуге болмайды. Бұл бағыттағы ғылыми әдебиеттердің анализі отандық және шет елдік көптеген ғалымдардың музыкалық мәдениет, өнер негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру мәселелерін қарастыратындығын дәлелдеп отыр. Бұл мәселенің теориялық негіздерін Л.М. Архангельский, М.В. Богуславский, Е.В. Бондаревская, О.Г. Дробницкий, А.Г. Здравомыслов, М.С. Каган, Р.Е. Миронова, Е.А. Подольская, З.И. Равкин, В.Г. Харчева, В.А. Ядов және т.б.; бұл процестің әртүрлі аспектілері Т.К. Ахаян, Л.А. Йовайш, Т.Н.Мальковская, В.С. Мухина, А.В. Кирьякова және т.б. еңбектерінде; тұлғаның жас ерекшеліктеріне қатысты Н.А. Григорьева, Э.В. Зауторова, Л.Э. Комарова, В.В. Ластова, Н.Г. Набиуллина, Г.В. Рогозина, Н.В. Фролова, М.Б. және т.б. ғалымдардың еңбектерінде тереңінен қарастырылған.

Тәуелсіздігіміздің үшінші онжылдығына қадам басқан елімізде жастарды бүгінгі күн талабына сай ұлттық тәлім-тәрбие беруде халқымыздың және әлемдік өркениеттің бай мәдени мұраларын, педагогикалық ой-пікірлерін, жинақталған ұлттық құндылықтарды зерттеп, жүйелеп, жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие процесіне пайдаланудың маңызы зор.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына кезекті Жолдауында: «Оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет. Олар патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық» деп атап көрсетті. Осыған орай, қазіргі студент-жастардың бойында музыкалық мәдениет негізінде ұлттық құндылықтарды, студент-жастардың ұлттық дүниетанымын қалыптастырудың маңыздылығы – бүгінгі күнгі өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Бүгінгі таңда ұлттық дүниетанымды толық зерттемей және жастар тәрбиесінде жан-жақты әрі толыққанды пайдаланбай рухани үйлесімде жетілген ұлтжанды заманауи жастарды тәрбиелеу мүмкін емес. Жас ұрпаққа бүгінгі өркениетті дүниеде болып жатқан өзгерістерді ескеріп отырып, өз халқының ұлттық, мәдени-тарихи, әлеуметтік-экономикалық ахуалын терең танытуға айрықша назар аудару қажет. Мұндай жағдай негізге алынған жағдайда ғана адамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына дарытқан парасатты тұлғаны тәрбиелеу мүмкін болады.

Жастар тәрбиесінде музыкалық өнерді пайдалану, оны мәдени тұрғыда, дүниетанымдық мазмұнында пайдалану, студент-жастардың дүниетанымын қалыптастыру ғылыми-педагогикалық жүйелілікті талап етеді. Танымдық іс-әрекет, оның студент-жастардың шығармашылығын арттырудағы ролі бірқатар психологтар мен педагогтардың зерттеулерінде жан-жақты сипатталады (Ю.К. Бабанский, С.Л. Выготский, В.В. Давыдов, Л.В. Занков И.Я. Лернер, М.И. Махмудов, А.М.Матюшкин, П.И.Пидкасистый, М.Н. Скаткин, С.Т.Шацкий, т.б.).

Біздің зерттеу жұмысымызға байланысты іргелі зерттеулер жүргізген қазақстандық ғалымдар Қ.Жарықбаев, С. Қалиев, С. Ұзақбаева, К.Қожахметова, Р.Дүйсенбинова, Ж.Асанов, Қ. Бөлеев, К.Құнантаева, Н.Мыңжанов, Г.Меңлібекова, Ж. Наурызбай, Ә.Нұрғалиева, Ә. Табылдиев, Д.Пошаевтардың еңбектерінің маңызы зор. Ұлттық музыка, әсіресе дәстүрлі музыкалық өнердің педагогикалық аспектілерін, мүмкіндіктерін қарастырған ғалымдар С.А. Ұзақбаева, М. Х. Балтабаев, Т.А. Қышқашбаев, Ш.Б. Құлманова, М. Оразалиева, Б.Р.Сүлейменова, Е.Ш. Қозыбаев, Р.К. Дүйсенбинова, Б.Т. Махмутова, К.Е. Ибраева және т.б. Дәстүрлі музыкалық өнердің тәрбиелік сипатын айқындағандар Р.Бердібай, Т.Тебегенов, А. Алматыв, Б.Жүсіпов, Ә.Жаңаберженова [1-3].

Қазақстанда болашақ ұрпақтың музыкалық мәдениетін қазақтың дәстүрлі музыкалық өнері арқылы мектептегі сабақ және сабақтан тыс жұмыс түрлері процесінде тәрбиелеуге байланысты әр түрлі бағыттарды қарастырған еңбектер баршылық (М.Х.Балтабаев, С.А.Ұзақбаева, М.Ж.Ақбарова, М.А.Оразалиева, Ж.З.Өтемисов және т.б.). Қазақ халқының сан ғасырлық бай музыкалық мұрасын, музыкалық мәдениетін зерттеу ісі кеңестік дәуірде С. Сейфуллин, М. Әуезов, Ә. Марғұлан, С. Камалов, Р. Бердібаев, т.б. ғалымдар елеулі үлес қосса, қазақ музыка мәдениетін арнайы жинап зерттеген ғалымдар: А.В. Затаевич, А.Э. Бимбоэс, Б.Г. Ерзакович, т.б.; музыканың тарихын Қ. Жұбанов, А. Жұбанов, Б. Құндақбаев, А. Сейдімбек, У. Бекенов, П. Момынов, М.Х. Балтабаев, С.А. Ұзақбаева, А.А. Қалыбекова, Р.Р. Жәрдемәлиева, Ш.Б. Құлманова, М.Х. Мұхтаров, т.б. болды. Олардың еңбектерінде қазақтың халық музыкасы мен дәстүрлі көркем мәдениетін оқушылар мен студенттерге музыкалық-эстетикалық тәрбие беруге тиімді пайдаланудың жолдарын қарастырып, оның тәрбиелік мүмкіндіктерін анықтады. Мәселен, қазақ халық аспаптық музыкасы арқылы бастауыш сынып оқушыларына музыкалық-эстетикалық тәрбие беруді Т. Қышқашбаев, Б. Жүсіпов, ал бастауыш сынып оқушыларының қазақ халық аспаптық музыкасына қызығушылығын қалыптастыруды М. Оразалиева, оқушы жастарға эпостық батырлар жыры арқылы музыкалық-эстетикалық тәрбие беруді Б. Сүлейменова, айтыс өнері арқылы эстетикалық тәрбие беруді Ұ. Асанова, өнер сабақтастығы арқылы оқушылардың дүниетанымын қалыптастыру мәселесі М. Нағымова, т.б. еңбектерінен көрініс тапты. Қазақстандағы музыкалық білім беру мен өнертану мәселелері Б.Г. Ғизатов, М.М. Ахметова, Б.Р. Қазыханова, П.В. Аравин, Л.А. Хамиди, Н.С. Кетегенова, М.Х. Балтабаев, А. Райымбергенов, Г.Л. Арикайнен, І.Ж. Жақанов, С.А. Еламанова, т.б. еңбектерінде терең талдауға алынды [4-7].

Алайда, философиялық, мәдениеттану, педагогикалық, психологиялық, музыкалық педагогика салалары бойынша әдебиеттерді талдау және зерттеулер жалпы музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру мәселесінің әлі күнге толыққанды зерттелмей келгендігін көрсетеді. Яғни, жастарды адамзаттың асыл қазынасы болып табылатын, халқымыздың ұлттық игілігі болып табылатын музыкалық өнері, музыкалық мәдениеті негізінде тәрбиелеу, оқыту және олардың ұлттық дүниетанымының қалыптасуына, рухани жан-дүниесі бай тұлға болып қалыптасуына жан-жақты мүмкіндік жасау қажеттігі айқын.

Бұл мәселенің теориялық және әдістемелік тұрғыда әлі де қарастырылмау себептері, сондай-ақ, музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру жолдары мен олардың оқу-тәрбие үдерісінде жүйеленбегендігі; тиімді әдістемемен қамтамасыз етілмеуі; оларды іске асырудың педагогикалық шарттарының жасалынбағандығы арасындағы қарама-қайшылық біздің зерттеу мақала тақырыбын «Музыкалық мәдениет негізінде жастар

тұлғасын қалыптастыру» деп таңдауымызға негіз болды. Музыкалық мәдениет негізінде жастар (жоо-ындарындағы студент жастар) тұлғасын қалыптастыру процесі келесі педагогикалық шарттарды іске асырған жағдайда нәтижелі болмақ:

- Музыкалық мәдениет мазмұнын негізгі әрі өзекті адамгершілік, жалпыадамзаттық, мәдениеттанушылық және өзге құндылықтар төңірегінде жүйелеу;
- Студенттерге музыкалық репертуар таңдағанда олардың рухани-адамгершілік даму деңгейі мен жас ерекшеліктерін ескеру;
- Музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру барысында рухани идеал бейнесін жасау жұмыстарын арнайы ұйымдастырылған мағыналы-бағалы контекстегі шығармаларды қабылдау процесінде іске асыру;
- Жастардың әртүрлі музыкалық-білімдік және көркем-шығармашылық әрекет түрлерін (танымдық, дамытушылық, құндылық-бағыттық және коммуникативтік) тиімді үйлестіру;
- Музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру процесінде жас адам бойында адамгершілік- құндылық бағыттарды дамытуға арнайы дайындалған педагогикалық технологияларды пайдалану.

Музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру мәселелерін тереңдете зерттеу жоо-да музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру мәселесіне қатысты мәдениеттану ғылымының теориялық негіздеріне сүйене отырып жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесінде «музыкалық мәдениет» ұғымының мәні мен мазмұны ашылады, жастардың музыкалық мәдениетін қалыптастырудағы қазақ композиторлары мен қазақ халық ән-күйлерінің алатын мәдениеттанулық орны мен рөлі анықталады, музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастырудың тиімділігін қамтамасыз ететін мәдениеттану ғылымының методологиялық шарттары нақтыланды және эксперименттік түрде дәлелденеді, жоо студенттерінің адамгершілік-құндылық бағытта даму процесіндегі музыкалық мәдениеттің тәрбиелік аксиологиялық потенциалының мазмұны анықталады, музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру жолдарын дамытудың жоо студенттері арасындағы педагогикалық шарттары анықталады: культурологиялық, жалпыадамзаттық, адамгершілік құндылықтарға негізделген музыкалық мәдениет мазмұны жүйеленеді; студенттердің жас ерекшеліктері мен курс ерекшеліктеріне қарай бейімделген музыкалық репертуар таңдалады, жастар тұлғасын қалыптастырудағы музыкалық мәдениеттің алатын орны, оның мазмұны мен адамгершілік-рухани құндылықтарды жас адам бойына сіңіру процесі теориялық негізделіп, технологиялық моделі енгізіледі. Зерттеу нәтижелері жас тұлға-болашақ маман аксиосферасы туралы қазіргі заманғы концепцияларды толықтыруға және дәлелдей түсуге мүмкіндік береді. Музыкалық мәдениеттің жастар тұлғасын қалыптастырудағы негізгі фактор ретіндегі тәрбиелік аксиологиялық потенциалын анықтай түсуге көмектеседі. Музыкалық мәдениеттің тәрбиелік потенциалын іске асыру мүмкіндіктеріне жаңаша көзқарас бұл мәселені зерттеушілердің түсінігін кеңейтіп, келешекте аз зерттелген аспектілеріне тоқталуға жол ашады.

Қорыта айтқанда, музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру мәселесінің бүгінгі күйін, жағдайы мен тенденцияларын, перспективаларын анықтайтын бірқатар объективті мәліметтерді жинақтау бұл салада нақты нұсқаулар жасауға мүмкіндік береді. Музыкалық мәдениет негізінде жастар тұлғасын қалыптастыру мәселесінде көп салалы оқу-тәрбие жұмысының комплексті кешен ретінде қарастырылуы - бұл проблеманы жоспарлы жүргізудің негізі екенін көрсетуде. Бұл салада қазақ мәдениетінің тарихи дамуы мен оның салалық өрбуінде санқилы өнер қайраткерлері мен жеке тұлғалардың осы саланы дамытуға қосқан ерекше орны дәйекті дәлел болады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ музыкасы. Антология. I –том. Көне музыкалық фольклор. – Алматы: КАЗАҚПАРАТ, 2005. – 515 б.
2. Қоңыратбай Т. Әлемдік өнертану. 3-том. Музыка өнері. – Алматы: -Өлке, 2009. – 480 б.

3. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – Ленинград, 1974.
4. Ермакович Б. Песенная культура казахского народа. – Алматы, 1966.
5. Жұбанов А. Ән-күй сапары. – Алматы, 1976. – 64 б.
6. Қазақ музыкасы. Антология: Бес томдық. 4-том. Кәсіби халық композиторларының шығармашылығы. (ХІХғ. 2- жартысы ХХғ. басы). – Алматы: КАЗАҚПАРАТ, 2006. – 642 б.
7. Әбенбаев С. Эстетикалық мәдениет негіздері. Оқу құралы. – Алматы: Дарын, 2005.

*Жанна Асанова, Тоты Султанова, Жазира Сейсеке
(Қызылорда, Қазақстан)*

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Білім беруді ақпараттандыру процесінің жүргізілуіне байланысты өзекті мәселелердің бірі – электрондық оқулықты дайындау болып отыр. Ал, оларды оқыту процесінде қолдану – сапалы білім берудің бірден-бір құралы болып табылады.

Электрондық оқулықпен оқытудың негізгі мақсаты: «Оқыту процесін үздіксіз және толық деңгейін бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту». Білім берудің кез келген саласында «Электрондық оқулықтарды» пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Қазіргі кезде мектептің алдында қойып отырған талабы-жас жеткіншек ұрпақтарды негізгі пәндермен терең де берік сапалы біліммен қаруландыру, алған, меңгерген білімдерін күнделікті сабақта өз деңгейлеріндегі өздерінің іскерліктерін шеберлікпен қолдана білу. Осы жетістіктерге жету үшін мұғалім алдындағы оқушылардың мінез-құлқын, сана-сезімінің жетілу дәрежелерін танып, оқушылардың қабылдауын, зейінін, қиял, ес, ойлауын, дұрыс қадағалау танымдық процестерді қалыптастыруда негізгі тұлға болып табылады. «Электрондық оқыту» термині білім беруде ақпараттық және коммуникациялық технологияны қолдану аумағында бірқатар терминологиялық ұғымдарды жалпылау болып табылады.

Осы уақытқа дейінгі білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықты пайдалану қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында бұл оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес.

Қазіргі уақытта электрондық WEB оқулықтың қандай екендігі туралы біртұтас ой жоқ. Электрондық оқулық дегеніміз-мультимедиялық оқулық, сондықтан электрондық оқулықтың құрылымы сапалы жаңа деңгейде болуға тиіс. Электрондық оқулық оқушының уақытын үнемдейді, оқу материалдарын іздеп отырмай, өтілген және оқушының ұмытып қалған материалдарын еске түсіруге зор ықпал етеді. Қазіргі таңда ғылым мен техниканың даму қарқынын оқыту барысында жаңа технологиялық әдістер кең көлемде қолданылуды қажет етеді. Оқытудың жаңа технологиясының барлығы оқушылардың өз бетімен білім алу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Оқыту технологиясы оқу мен мазмұнын өңдеуге, көлемі мен мақсатын тұжырымдауға арналған әдістер мен құралдардың жиынтығы. Оқытудың жаңа технологиясы негізінде қарапайымнан күрделіге қарай әртүрлі технологияны пайдаланып оқушылардың білім деңгейлерін бақылауға болады.

Жас ұрпақ тәрбиелеудегі ұстаздар ұстанатын бұлжымас қағидалардың бірі-білімділікпен қоса өзіндік ой-пікірі бар шәкірттер даярлау. Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдісінің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мүлдем жаңа міндеттер қойып отыр. Ол өз жұмыс орнында және бүкіл техникалық тізбекте технологияның үздіксіз бейімделе алатын орындаушының тұлғасын қалыптастыру. Осыған орай елдерде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Сондықтан педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдістеріндегі елеулі өзгерістерге байланысты білім берудің мазмұны жаңарып, тың көзқарас қалыптасуда.

Нәтижесінде Білім беру мазмұны үрдістік біліктілігімен, ақпараттарды қабылдау қабілетінің дамуымен, ғылымға шығармашылық және білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде. Ақпараттың дәстүрлі әдістері ауызша және жазбаша, телефон және радиобайланыстар-қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде.

Бүгінгі білім беру жүйесіндегі оқытудың мазмұнды аспектісі-оқушыларды терең, жан-жақты әрі ғылым мен тәжірибе талаптарына сай келетін біліммен қаруландыру мақсатын көздейді.

Электрондық оқулықтармен оқыту жүйесінің пән сапасын арттырумен қатар бірқатар пайдалы жақтары бар. Біріншіден, сыныптардағы барлық оқушыны жұмыспен қамтамасыз етеді, әрбір оқушының белсенді қатысуын қадағалайды, белсенділігін оятуға түрткі болады. Екіншіден, әр оқушы өзіне тән қарқынмен өз білімінің деңгейінде жұмыс жүргізеді. Қойылған мақсатқа жету үшін қажетті төзімділікті қалыптастырады. Үшіншіден, оқушы өз еңбегінің нәтижесін көріп, өзін-өзі бағалайды. Өз бетімен жұмыс істеу біліміне әсер етпей, мінез-құлқына да зор ықпалын тигізеді. Оқушыларды тиянақтылыққа, бастаған ісін жемісті аяқтауға тәрбиелейді, жауапкершіліктерін оятады. Бұл өз ретінде оқушының іздемпаздығын, шығармашылық қабілетін дамытады.

Электрондық оқулықтардың тиімділігі мынада:

- оқушы арнайы бағдарламамен жұмыс істейді;
- оқушы білімі компьютерлік жүйе арқылы бағаланады;
- иллюстрациялық әдіс көп қолданылады;
- қисынды ойлау жүйесінің дамуына түрткі болады;
- берілген тапсырмаға деген қызығушылығын арттырады;

«Білім мұнарасы» электрондық оқулықтарда оқушыларға 13 сабақ математика, әліппе және уақыт, жол жүру ережесі берілген. Әрбір сабақта 1,5-2 минут дикторлық мәтін, содан соң балаға сабақ материалдарымен ойнауға мүмкіндік туады. «Супер-интеллект» электрондық оқулықтардағы болса, оқушыларға бағдарлама оқыту, жаттығу, ойын және тестілеу етіп бөлінген. Оқыту кезінде оқушыға әртүрлі анықтама, нұсқау берілген.

Электрондық оқулықтар бойынша оқушы тапсырманы қызыға орындайды. Сонымен қатар өз қатесін өзі табады, өзін-өзі бағалауға үйретеді. Арнайы бағдарламамен жұмыс істеу оқушының қисынды ойлауының бірізділігі мен тізбектілігін, жүйелілігін дамытады. Оқушының жас ерекшеліктеріне сай және әркімнің шамасына, мүмкіндігіне қарай тапсырма беруге қолайлы.

Білім жүйесін ақпараттандыру үрдісін дамыту отандық оқытуға бағытталған бағдарламалық құралдар дайындамайынша мүмкін емес. Олардың ауқымы кең болып табылады. Бұлар-бақылау және тестілеу бағдарламалары, компьютерлік ойындар, ақпараттық анықтама жүйелері, оқыту орталары, электрондық оқулықтар және мультимедиялық бағдарламалар. Педагогика және техника ғылымдарының қол жеткен табыстары негізінде оқытуға арналған бағдарламалық құралдардың әр түрлерін жасау және дайындау Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігінің Республикалық білімді ақпараттандыру ғылыми-әдістемелік орталығының негізгі қызметі болып табылады. Қазіргі кезде Республикалық білімді ақпараттандыру ғылыми-әдістемелік орталығы көбіне электрондық оқулықтар шығарумен айналысады.

Электрондық оқулықтар жасаудың педагогикалық технологиясының құрылымы оқыту үрдісінің заңдылықтарына негізделіп, бір-бірімен байланысты төрт бөліктен тұрады: мотивациялық-мақсатты, мазмұндық, операциялық және бағалы-нәтижелік.

Электрондық оқулықтың мотивациялық-мақсатты бөлігі модульдер мен шағын модульдерді құрастырудан тұрады. Модуль-пән салаларындағы жүйелік және қызметтік білімнің жиынтығы. Ол электрондық оқулық арқылы оқытуды ұйымдастырудың "қызметтік түйіні" болып табылады.

Электрондық оқулықтың мазмұндық бөлігі гипермәтін арқылы жүзеге асады. Бұл мәліметтер жиынтығы ретіндегі ақпараттық оқу ортасы. Ол білім беру міндетті білім деңгейі талаптарына сай электрондық оқулықты жасаушы автордың көзқарасымен іріктеледі.

Гипермәтіндер сол пән саласы бойынша бейнематериалдармен толықтырылған. Мәтін қазақ, орыс және кейбір кітаптарды ағылшын тілінде дыбысталған.

Электрондық оқулықтың операциялық бөлігі интерактивті режимдегі тапсырмаларды орындауға негізделген. Бұл әдістің жүзеге асуы, негізінен, оқыту әдістемесіндегі педагогикалық мәселенің дайындалу деңгейіне және сонымен қатар қашықтықтан оқыту әдістемесіне байланысты.

Электрондық оқулықтың бағалы-нәтижелік бөлігі тесттер арқылы жүзеге асады. Тест сұрақтарына жауап бергеннен кейін оқушы диаграмма түрінде өзінің білім деңгейін көре алады.

Оқушылар үшін электрондық оқулық-ол өзінің мектеп қабырғасында жүрген жылдарында өздігінен білімін толықтырып отыруға және мақсатты түрде бітіру емтихандарына дайындатуға мүмкіндік беретін ақпарат көзі. Ал мұғалімдер үшін ол өзінің педагогикалық тәжірибесі арқылы толықтырып және дамытып отыруға болатын ашық әдістемелік жүйе.

Қорыта келгенде, электрондық оқулықтарды қолдану барысында оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының күрт артатындығы байқалады. Сондай-ақ мұғалімдерге де өздеріне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды молынан ала алады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде электрондық оқулықтарды сабаққа пайдалану-оқытудың жаңа технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады. Ой-өрісі дамыған, шетелдік білім жүйесінен қалыспайтын жас ұрпаққа білім беру жолындағы ортақ міндетті өз мәнінде жүргізу үшін, бір-бірімізден тәжірибе алмасып, кемшілік-жетістіктерді айтып отырсақ жұмысымыз өнімді болады деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абуева А. Электрондық оқулықтарды пайдалану // Информатика негіздері. Ғылыми-әдістемелік журнал. – 2006ж. – №4. – 66.
2. Нұрғалиева Г Электрондық оқулықтар-ізгілендіру құралы // Қазақстан мектебі. – 2002ж. – №11/12. – 146.
3. Камардинов Информатика. Оқу құралы. – Алматы: "Ғылым" ғылыми баспа орталығы, 2004ж.
4. Специализация 030109, Организация информатизации образования // Информатика и образование. – 2002. – №4.

*Жұлдызай Аубакирова, Нурайм Ибрагимова
(Қызылорда, Қазақстан)*

МЕКТЕП ИНФОРМАТИКА КУРСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі кезде әлемнің өркениетті елдерінде қоғамды ақпараттандыру барынша кең өріс алды. Осыған байланысты ақпараттану мен жаңа ақпараттық технологиялар кәсіби қызмет пен адамзат мәдениетінде де, мектептегі білім беру процесінде де ерекше мәнге ие болып отыр. Осыған орай, қазіргі кезде егемендік алған Қазақстанда ғылым мен техниканы бүгінгі күн талаптарына сай дамытатын дарынды, талантты жастар тәрбиелеп шығару ісі мектепте оқытылатын жаратылыстану пәндері мұғалімдерінің алдына үлкен міндеттер қоюда.

Мектепте информатиканы оқытудың негізгі міндеті ақпараттық үдерістердің құрылуы мен қолданылуын және оның қызметінің жалпы заңдылықтарын оқып үйрену. Мазмұны жағынан қарастырғанда ол әлемнің тұтастай бейнесін тануға, ақпараттық молельдеудің

мүмкіндіктерін кеңейтуге жағдай жасайды, бұл өз алдына информатиканың басқа да мектеп пәндерімен пәнаралық байланыстарының кеңейіп, тереңдеуін қамтамасыз етеді.

Оқушылардың жас және тұлғалық ерекшеліктеріне сәйкес танымдық мотивацияларын дамыту олардың шығармашылық және өздігінен білім алу негізі болып табылады. Бұл жалпы білім беретін мектептердің жоғарғы кезеңінде информатиканы оқытуда пәнаралық сипаттағы есептер көмегімен жүзеге асуырылуы мүмкін. Мұндай есептер белгілі критерилерді қанағаттандыруы қажет, ал мұндай есептердің жиынтығы жүйе құрып, есептер жүйесінің принциптеріне сәйкес болуы қажет.

Информатиканы оқыту процесінде оқушылардың танымдық іс әрекетін дамытуға әсер ететін пәнаралық сипатындағы есептер жүйесін құру үшін информатика пәнінің орнын, мазмұнын және информатиканың басқа пәндермен жанасу нүктесін табу қажет.

Танымдық сұраныстары мен қабілетін ескере отырып оқушылар тұлғасын жан-жақты дамыту және оларды кәсіптік іс-әрекетке дайындау мақсатында бейіндік оқыту енгізілген [1].

Білім алушылардың бейіндік білім жүйесі үш типті оқу пәндерінен тұрады: базалық жалпы білім беретін оқу пәндері, бейіндік жалпы білім беретін оқу пәндері және элективті оқу пәндері. Бұл оқу пәндерінің әртүрлі үйлесімдерін таңдау білім алушылардың қызығушылықтары мен бейімдеріне байланысты оқу-тәрбиелік процесін құруға мүмкіндік береді, сонымен қатар білімнің дифференциалдануын қамтамасыз етеді.

Мектептерде қолданыстағы білім беру стандаартына сәйкес мынадай базалық жалпы білім беретін оқу пәндері ұсынылады: математика, қазақ тілі, орыс тілі, әдебиет, шет тілі, тарих, дене шынықтыру, қоғамтану (экономика және құқық мазмұнын қосатын), жаратылыстану (физика, химия және биология мазмұнын қосатын). Сонымен қатар, көрсетілген тізімге енбеген оқу пәндерін оқыту мүмкіндіктері алынып тасталмайды, мысалы: информатика, география, технология, сурет. Оларды барлық бейімдерге қосу міндетті емес, бірақ олардың әрқайсысы базалық немесе бейімдік деңгейлерде таңдалған мамандыққа тәуелді элективті курс ретінде қандайда бір бейімдік пән мазмұнына кіруі мүмкін.

Информатика мектептің жоғарғы кезеңінің міндетті пәндер құрамына енбегендіктен таңдалған бейімге тәуелді «Информатика» оқу пәні мүлде оқытылмауы мүмкін, сонымен қатар базалық деңгейде (әр сыныпта аптасына бір сағат) немесе бейімдік деңгейде (әр сыныпта аптасына төрт сағат) және элективті курс негізінде оқытылуы мүмкін. Информатиканы оқытудың мұндай әдісі, біріншіден, «Информатика» оқу пәні жалпы білім беретін мектептердің негізінде 8-9 сыныптарда аптасына бір сағат оқытылатын жеке дара пән ретінде ендірілуімен байланысты. Осыған орай, негізгі жалпы білім беру кезеңінде білім алушылар берілген облыста міндетті жалпы білім беру минимумының мазмұнын меңгерулері қажет. Екіншіден, информатика адамзат қызметінің шеңбері мен ғылым ретіндегі қыр-сыры басқа білім облыстарын, адамзаттың тәжірибелік және танымдық қызметін өзінің әдістерімен, құралдарымен және технологияларымен қамтамасыз етуінде. Сондықтан, тек қана әртүрлі оқу пәндерінде білім алушылардың ақпараттық технологияларды қолдану болжамдары қарастырылады [2].

Бірақ, информатиканың мақсаттары мен міндеттері, мәні және білім алушылардың негізгі компетенцияларының дамуындағы рөлі мектептің жоғарғы кезеңінде барлық білім алушылардың бейімдік таңдауларына тәуелсіз білімнің дифференциалдану шеңберінде оның міндетті түрде оқытылуы қажет екенін көрсетеді. Бұл оқу пәні ретінде информатиканың зор потенциалына, ал дербес түрде жалпы білім берудің негізгі есептерін шешудегі үлесіне негізделеді.

Адамның іс-әрекетінің ақпараттық үрдістер мен технологияларға басымдылық беруіне байланысты жастарды информатика мен ақпараттық технологиялар бағытында дайындауға үлкен көңіл бөлінуде.

Информатиканың басқа пәндермен байланысы, адамзат қызметінің әртүрлі облыстарында ақпараттық технологиялар құралдары мен әдістерін қолдану мүмкіндіктері, информатиканы оқытудың қолданбалы мазмұны оқу мазмұнының табиғи дифференциациялық сферасын көрсетеді. Осыған орай, пәнаралық сипаттағы есептерді

қолдану арқылы информатиканың басқа пәндермен пәнаралық байланыстарын жүзеге асыру-оқушыларға тек өздерінің қызығушылығы мен бейімі бар облыстарда білім алып, дағдысын қалыптастырып, заманауи құралдарды қолдану арқылы білімін жалғастырып, мамандық алып қана қоймай, сонымен қатар, олардың дамуына, танымдық іс-әрекеттерінің дамуына оң ықпал жасайды.

Информатиканың басқа пәндермен пәнаралық байланысын әртүрлі көрсетуге болады. Біріншіден, информатиканың теориялық негіздерін оқыту үшін оқушыларда өзге оқу пәндерінен меңгерген білімдері болуы қажет. Мысалы, ақпаратты қабылдау әдісін оқыту оқушылардың адамның сезім мүшелері туралы біліміне негізделеді. Компьютерлік вирустар мен олардан қорғану әдістерін қарастырғанда ұқсастықтары мен ерекшеліктерін көрсету мақсатында биологиялық вирустарды қарастыруға болады. Техникалық жүйелерде орындалатын сақтау, өңдеу, ақпарат тарату тәрізді ақпараттық процестерді биологиялық жүйелердегі ақпараттық процестерге барабар деп қарастыруға болады, ал компьютердегі ақпараттық функцияларды орындайтын функционалдық құрылғыларын адамға ұқсас етіп қарастыруға болады.

«Дыбыстық ақпаратты кодтау» тақырыбын оқушылар физика пәнінде «толқын» түсінігін оқығаннан кейін қарастырған дұрыс. Сандық ақпаратты кодтау, есептеу жүйелері, сандарды бір жүйеден екіншісіне ауыстыру, хабарламадағы ақпарат санын табу есептерін шешу оқушылардан дәрежелермен жұмыс жасау, арифметикалық амалдарды орындауға мүмкіндік беретін математикалық білімді талап етеді. Компьютерде жұмыс жасау жұмыс ережесі мен қауіпсіздік техникасын оқыту физика(тоқ, кернеу, сәуле), биология(сколиоз, көз бен қол аурулары және т.б.), денешынықтыру (жаттығулар жасау) пәндерінен меңгерген білімдеріне негізделеді.

Ақпараттық технологиялар және компьютерлік техниканың даму кезеңдерін оқытуда, сонымен қатар, информатиканың болашағына болжам жасауда, тарихи аспектілерді ескермеу мүмкін емес.

Екіншіден, ақпараттық технологиялар, алгоритмдеу мен бағдарламалаудың, формальдау мен модельдеудің негіздері секілді мазмұндық желіні оқыту барысында оқушылардың басқа пәндер бойынша меңгерген білімі қажет болуы мүмкін. Егер оқушылардың қызығушылығын туғызатын есептер ұсынылса, онда оқушылар үшін берілген бөлімдерді оқу қызық әрі түсінікті болады. Мысалы, алгоритмдеу және бағдарламалау тақырыптарын оқытуда әртүрлі математикалық есептердің жиынтығы маңызды рөл атқарады, сол арқылы оқушыларға информатиканың мәні, мүмкіндігі көрсетіледі. Алгоритмдеудің негізін білу оқушыларға математика пәні бойынша есептерді шешуге, шығарылған есептерін тексеруге мүмкіндік береді, бір типті және көлемді есептерді шешуде компьютерді тиімді қолданады.

Мәтіндік, графикалық редакторларды, сайт құруды, презентациялар жасауды үйрету информатика пәнінен өтілген материалдар мен басқа пәндердегі білімдерді қажет етеді. Формальдау және моделдеу процесін әртүрлі пәндердегі есептерді шешу арқылы оқытқан дұрыс.

Жоғарыда айтылғандар негізінде келесідей пәнаралық байланыс түрлерін көрсетуге болады:

- Жанама теориялық байланыс, информатика пәнінің оқу материалын жақсы меңгеріп түсіну үшін әртүрлі пәндер мысалдары қолданылады, сонымен қатар оқушылардың өзге пәндерден білімінің болмауынан тақырыпты меңгерудің мүмкін еместігін көрсететін тура теориялық байланыс.

- Тәжірибелік байланыс, басқа пәндердің есептерін информатика құралдары мен әдістері көмегімен шешу арқылы информатика пәнін оқыту. Сол арқылы информатиканың ролі мен маңыздылығы көрсетіледі. Жоба, презентациялар жасау, рефераттар жазу және т.б. жұмыстар ұқсас болады. Басқа пәндерден мұндай жұмыстарды дайындауда информатика пәнінен алынған білімдерге негізделі отырып, компьютерлік технологияларды қолданады.

Осыған орай, жоғарғы мектепте информатиканы оқытудың базалық деңгейде информатиканы оқыту әдістеріне және оларды әртүрлі облыстарда қолдануға басты назар аударылады (алгоритмдеу және бағдарламалау, модельдеу). Информатиканы оқытудың қолданбалы мақсаты – қоғамды ақпараттандыру шарттарында бітірушілерді кәсіптік іс-әрекетке дайындауды жүзеге асыру.

Болашақ мамандарда информатиканың әдістерін меңгеріп, нақты есептерді шешу үшін олардың арасынан ең тиімдісін таңдай білу дағдылары болуы қажет. Осыдан, жоғарғы мектепте информатика сабағында оқушылардың жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтарын, кәсіби таңдауларын ескере отырып, пәнаралық сипаттағы есептерді кең әрі жиі қолдану қажеттілі туындайды.

Нақтырақ айтқанда жоғарғы мектепте базалық деңгейде информатиканы оқыту біріншіден бейімдік курстарды толықтырса, екіншіден төмендегілерге бағытталады:

- Қазіргі замандағы әлемдік ғылым көрінісін құруда қоғамдағы ақпараттық процестің рөліне, биологиялық және техникалық жүйелерге информатиканың қосатын үлесін бейнелейтін білімдерді меңгеру;

- Өзге пәндерді оқытуда ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қолдана отырып, шынайы объектілер мен процестердің ақпараттық модельдерін түрлендіру, қабылдау, талдау дағдыларын игеру;

- Әртүрлі пәндерін оқытуда телекоммуникациялық технологиялар мен ақпараттық құралдарды қолдана отырып, информатика әдістерін меңгеру арқылы танымдық қызығушылықтарды, интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерді дамыту;

- Жеке және топтық оқу-танымдық сонымен қатар жобалық қызметте ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қолдану тәжірибесін жинақтау [3].

Осыған орай, информатика пәнінен пәнаралық байланысты информатиканың құралдары мен әдістерін қолдану арқылы жүзеге асыруға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бейсенбаева А. Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру. – Алматы, 1995.
2. Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» заңы. – «Алматы ақшамы», 1992. – 24 ақпан.
3. Мұсабеков О. Пәнаралық байланысты жүзеге асыру // Қазақстан мектебі. – 1989. – №13. – 49-50 бет.

*Жұлдызай Аубакирова, Нурайм Ибрагимова
(Қызылорда, Қазақстан)*

ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

Білім беру қазіргі ғылымның, мәдениеттің, ғылыми-техникалық прогрестің даму деңгейіне сай болуы керек. Жалпы білімнің мазмұны ғылымдардың өзара байланысы, өндіріс пен қоғамдық дамудың жаңару процесіне тікелей ықпал жасайды. Сондықтан, қазіргі таңда мектепте оқыту процесінде пәнаралық байланыс ерекше көкейтесті орын алып отыр және жалпы педагогикалық маңызға ие болуда.

Келешек ұрпаққа білім берудегі күрделі мәселелердің бірі – біртұтас педагогикалық үрдіс кезінде сабақта пәнаралық байланысты жүзеге асыру. Пәнаралық байланыстың ең негізгі дидактикалық міндеті–оқыту үрдісінде білім беру, тәрбие беру, дамытушылық сипатының арасындағы байланысты құру.

Классикалық педагогика жүйесінде орын алған пәнаралық байланыс идеясы тарихи дамуда дәлелденіп, қазіргі педагогика ғылымының, оның ішінде пәнді оқыту әдістемесінің

басты мәселесіне айналып отыр. Сонымен қатар, пәнаралық байланыс–қазіргі заманғы ғылымдардың кірігу тенденциясы жағдайында, мектептер жүйесінің білім мазмұнын айқындаудың басты шарты болып табылады.

Пәнаралық байланыс негізінде оқушылардың икемділіктері пен дағдылары анағұрлым күшті дамитындығын педагог-ғалымдар дәлелдеген. Оқу үрдісі нәтижесіндегі игерілген икемділік пен дағды оқушының алған білімінің қаншалықты берік екендігінің белгісі болып табылады. Оқу пәндерінің ерекшеліктеріне қарай оқушыларда түрлі икемділік пен дағды пайда болады. Профессор Т. Сабыров оларды бірнеше топқа бөледі: интеллект пен дағды (оқу, жазу, есептеу, кітаппен жұмыс істеу, т.б.); еңбекке икемділік пен дағды (сызба, оқи білу, еңбек құралдарымен жұмыс істей білу, т.б.); спорттық икемділік пен дағды; өнерге деген икемділік пен дағдылар, т.б.

Оқу үрдісінің барысында оқушылар танымдық, тәжірибелік мақсатты-бағдарлы іс-әрекеттермен шұғылданады. Осы іс-әрекеттердің нәтижесінде оқушыда пәнаралық байланыс іскерлігі қалыптасады.

Пәнаралық іскерлік оқушылардың бір пәннен меңгерген білім, іскерлік, ептілік, дағдыларын екінші пәндерді меңгеруде пайдалана, қолдана білу қабілетімен анықталады. Бұл пәнаралық іскерлік бастауыш сынып оқушыларында орташа, ал жоғарғы сынып оқушыларында олармен салыстырғанда өзгеше қалыптасып дамиды. Яғни, пәнаралық іскерлік оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес және олардың өзіндік даму сипатына орай жасалынады [1].

Пәнаралық байланыстың құрылымын іске асыру барысында педагогика ғылымындағы көптеген қозғаушы факторларды ескеру керек. Оқыту үрдісінде пәнаралық байланысты іске асырудың мынадай құрылымдық белгілері бар: пәнаралық байланысты анықтау мақсаты; өзара байланысқа түсетін оқу пәндерін саралап, іріктеп алу; байланыс бөлігі болған оқу пәндерінің әрқайсысының ерекшелігі; пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру жолдары.

Сабақ беруде пәнаралық байланысқа мән бермеу оқу пәндері материалдарының бірін-бірі қайталауға, оқушылардың көптеген ұғымдар мен заңдылықтарды тар шеңберде түсінулеріне әкеп соғады. Білім мазмұнын меңгеру пәнаралық байланысты ескермейінше мүмкін емес. Өйткені ол - өзара жақын пәндердің бағдарламасындағы оқу материалын үйлестірудің және іріктеудің маңызды көрсеткіштерінің бірі.

Пәнаралық байланыс білім және тәрбие міндеттерін шешуде ерекше роль атқарады. Мектептегі білімдер жүйесі өздерінің мазмұны жағынан кешенді. Олардың мәні және меңгерілуі пәнаралық деңгейде жүзеге асуы тиіс. Мәселеге тек осылай келгенде ғана шәкірттерде «ақиқат дүние біртұтас жүйе екен» деген түсінік қалыптасады. Бұл жүйеде барлық элементтерді бірине-бірі ықпал жасайтындығын, процестер өздерінен өздері туындап жататындығын мұғалім білуі керек.

Көптеген педагогтар мен психологтар пікірлеріне қарағанда, оқушылардың түрлі пәндердегі білімдер мен біліктерді, бейімділіктердің жеке элементтері арасындағы байланыстарды байқап және қабылдануы олардың білімдерін жүйеге түсіреді, ақыл-ойына серпіліс тудырады, таным қызметіне шығармашылық сипат береді.

Пәнаралық байланыстың физиологиялық, психологиялық негізінің нәтижесі білімдер жүйесінің мида орналасуы адамның үнемі алға ұмтылушылығына жағдай туғызады да оның шығармашылық іс-әрекетіне дайын бола алатындығын дәлелдейді.

Сонымен пәнаралық байланыстың маңыздылығына мыналар жатады:

- Оқу пәндері арасында өзара байланыстың болуы – ғылымдар негізін меңгерудің және білім жүйесінің дамуының қажетті шарты.

- Диалектикалық көзқарастың қалыптасуы білім мазмұнының барлық құрамды бөліктерінің байланысын талап етеді.

- Пәнаралық байланыс жан-жақты тәрбие беру жүйесінің барлық салаларын комплексті жүзеге асыруға ықпал жасайды.

- Пәнаралық байланыс педагогикалық еңбектің ғылыми негізінде тиімді ұйымдастырылуына көмектеседі.

- Педагогикалық ұжымның барлық іс-әрекетінің бір-бірімен келісімді және демократиялық негізде ұйымдастырылуына әсер етеді.

Информатика пәнінің оқу материалы мазмұнымен басқа мектеп пәндерін байланыстыра оқытудың ғылыми-әдістемелік жолдарын мектеп тәжірибесі негізінде ашып көрсетуге болады.

Сонымен, пәнаралық байланыс білім беру мәселесінің бірі ретінде мазмұнды әдістер жүйесін және ұйымдастыру жұмыстарының түрлерін сапалылық жағынан қайта құруға жетелейді. Нәтижесінде оқытудың дамытушылық, білім және тәрбие берушілік қызметі объективті түрде кеңейеді.

Бұдан пәнаралық байланыс идеясы білім мазмұнын айқындаудың негізінде алынуы керек деген қорытынды шығаруға болады. Білім мазмұнын анықтауда дифференциалдау және интеграциялау қағидалары негізге алынады [2].

Мектеп тәжірибесінде қолданылып жатқан пәнаралық байланыс негізінде ұйымдастырылып, кейбір сабақтарға, кластан тыс жұмыстарға тоқталайық.

Пәнаралық іскерлік - оқушының бір пәннен меңгерген білім іскерлік дағдыларын, екінші жақын пәндерді меңгеруде пайдалана білу қабілеттерінен көрінеді. Мәселен информатика пәнін меңгеруде математика, физика, қазақ тілі, ағылшын тілі, т.б. пәндерден алған білімдерін қолданса, керісінше басқа пәндерді меңгеруде информатика пәнінен алған білімдер мен дағдылар қолданылады. Сол сияқты оқушының бір пәннен үйренген еңбек іскерліктері екінші пәнді терең жан-жақты меңгеруге ықпал жасайды.

Пәнаралық байланыстың ең негізгі міндеті—ол оқыту процесінің білім беру, тәрбие беру, дамытушылық сипатының арасындағы байланысты құру болып табылады.

Қазіргі мектептердің жалпы білім беру мазмұны, оның ішінде оқу жоспарлары пәнаралық байланыс негізінде жетілдіріліп келеді. Осыған орай, ғалым зерттеушілердің, шығармашылық еңбек етуші мұғалімдердің ізденістері интеграцияланған, жүйеленген, қорытындыланған жаңа курстардың оқу-тәрбие процесінде қажет екендігін дәлелдеп отыр.

Информатика пәнінің басқа пәндермен пәнаралық байланыста оқытудың мынадай міндеттері бар:

-оқушылардың оқыту процесіндегі пәнаралық байланысты түсінуін, саналы қабылдауын, танымдық беленділігін қалыптастыру жұмыстарын ұйымдастыру;

-оқу пәндерінің оқушыларға білім мен тәрбие беру және пәнаралық байланыс орнату мүмкіндіктерін айқындау мақсатында білім беретін орта мектептің оқу жоспары мен бағдарламаларына тыңғылықты талдау жасау басты шарт болып табылады.

Осы міндеттерді негізге ала отырып информатика сабағында оқу танымдық есептерді қолданудың маңызы зор, яғни кез-келген оқу пәнін оқытуда есеп шешу маңызды роль атқарады. Есеп шығару оқу материалын терең түсініп, жақсы меңгеру негізі болады, белгілі бір тақырып бойынша білімдер жүйесін қалыптастырады. Методологиялық негізделіп таңдалған есептер белгілі бір типті есептерді шешуге үйретіп қана қоймай, білім алушының жеке тұлғасының дамуына, оның ойлау жүйесі мен көзқарасына, танымдық іс-әрекетінің дамуына әсер етеді. Танымдық іс-әрекетті дамыту білім алушының іс-әрекетіне әсері зор, сонымен қатар оқытудың тиімділігін арттырады. Сондықтан да, білім алушының танымдық іс-әрекетін дамытатын есептер таңдалуы керек. Ол үшін, сабақтың ерекшелігіне байланысты информатика сабағында шығарылатын есептердің негізгі мазмұнын ескеру қажет, білім алушылардың танымдық іс-әрекетін дамытуға бағытталған есептер жүйесін құрудың тиімді жолын анықтау қажет.

Жаппай оқыту кезінде есеп шығару кезінде білім алушылардың іс-әрекетін ұйымдастырудағы ролінің артуы түсіндіру, иллюстрация, өтілген материалды бекіту мен қайталауға бағытталған. Көп жағдайда оқу материалдары саналы түрде қабылданбайды. Оқыту процесі бір бағытта жүреді, яғни, іс-әрекет білім берушіден білім алушыға қарай жүреді.

Білім алушылар белгілі бір есепті шешуде белсенділік таныту орнына көп жағдайда білім берушінің беретін ақпаратына қолданумен шектеліп қалады. Сондықтан көптеген білім алушылар алған білімін қолдана алмай жатады.

Білімді белгілі бір жұмыс жасау процесі кезінде меңгеруге болады. Есеп шығару білімді ойланып, саналы түрде алудың бір жолы. Осыған орай, есеп шешу барысында білім алушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруға үлкен назар аудару қажет.

Оқытуды есептерді шешу процесі ретінде түсіндіру, әдетте, білім алушылардың белсенділігін ерекшелеумен байланысты. Дегенмен, мұғалім баяндамасын мұқият тыңдайтын, бірақ, ешқандай белсенді іс- әрекет орындамайтын білім алушы да есеп шығаруы мүмкін. Белгілі немесе тіпті белгісіз мақсаттарды басқаратын білім алушының іс- әрекеті ішкі есепті шешуге бағытталған.

Оқу-танымдық іс-әрекет барысында білім алушылардың танымдық мотивациясын арттыру үшін оқу-танымдық есептердің маңызы зор. Есепті оқу-танымдық деп анықтауға болады егер ол төмендегідей шарттарды қанағаттандырса:

- Білім алушы субъективті мақсат ретінде қарастырылса;
- Білім алушының есепті шешуге бағытталған іс-әрекет қайшылықтарынан тұрса;
- Білім алушының білімін және біліктілігін арттырса.

Есептің шешімі жаңа іс-әрекет әдісін игеруге, жаңа білімдер құруға әкелетін шешімдердің белгілі әдістеріне, игерілген білімнің негізінде есептің қайшылықтарын шешуге бағытталса, онда білім алушылар үшін тұлғалық-мәнді есеп оқу-танымдық есеп болып табылады. Дәл осындай есептер білім алушылармен ойлы түрде шешіледі, ал процестерде объектілерді, яғни заттарды, процестерді және құбылыстарды бағытталған түрде тану олардың ойлау қабілетінің дамуы, білімдері мен біліктіліктерінің құрылуы және танымдық мотивациясының дамуы түрінде жүреді. «Оқу-танымдық есеп» түсінігі аумағына сұрақтар, жаттығулар, мәтіндік және тәжірибелік есептер кіреді. Оқу-танымдық есептің шешімі білім алушының іс-әрекет субъектісі ретінде дамуына, білімі мен біліктілігінің және танымдық мотивтерінің дамуына бағытталуы қажет.

Жоғарғы сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, олардың болашақ мамандығын таңдау қажеттілігіне, оқу пәндерін таңдауда танымдық мотивациясы, қандай да бір пәнге икемділігі және қызығушылығы ескерілетін оқу-танымдық есептер болуы керек. Басқаша айтқанда, оқу пәндерін таңдауда білім алушының танымдық мотивациясының даму құралы өзінің ерекшеліктерімен пәнарарлық байланысты жүзеге асыратын жақсы қасиеттері бар оқу-танымдық есептер болуы мүмкін [3].

Информатиканың өзге пәндермен пәнаралық байланысы кең, сонымен қатар, информатиканы оқытудың қолданбалы мазмұны пәнаралық байланысы бар есептер шығару арқылы басқа салада білім алушылардың қызығушылығы мен біліктілігін игеруге және заманауи құралдарды қолдана отырып, мамандық алуға немесе оқуды жалғастыруға дайындалуға мүмкіндік береді. Пәнаралық сипаттағы есептер оқу пәндері бойынша жалпы бейімдік пәнге кіретін білімдерді интеграциялайтын есептер: мысалы математика және информатика, биология және информатика, тарих және информатика, әдебиет және информатика және т.б. [3].

Қорыта айтқанда, оқыту процесінде балалардың білімі мен біліктіліктерін, танымдық қабілттерін дамыту үшін пәнаралық байланыс сипатындағы есептерді қолдану қажет. Бұл ғылымның әртүрлі салаларының арасында айқын шекара жоқ екендігі және олардың бір-бірімен тығыз байланыста болатыны туралы түсініктерді, сондай-ақ, дүниеге ғылыми көзқарасты қалыптастыруда табиғат құбылыстарының біртұтастығын, өзара байланысын көрсетуге мүмкіндік туғызады. Сонда оқушының информатика сабағында алған білімі, әсері, ойы, қиялы басқа пәнге келгенде тежеліп қалмай, ары қарай жалғасып дами түседі, яғни бір пәннен басқа пәндерге көшудің үздіксіздігі қамтамасыз етіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бейсенбаева А. Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру. – Алматы, 1995.
2. Бейсенбаева А. А. Мектептегі оқу тәрбие процесіндегі пәнаралық байланыс. Педагогика курсының лекциялары. – Алматы, 1991.
3. Сабыров Д. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы, 1978. – 110 бет.
4. Мұсабеков О. Пәнаралық байланысты жүзеге асыру// Қазақстан мектебі. – 1989. – №13. – 49-50 бет.

*Зухра Ботирова
(Фаргона, Ўзбекистон)*

**МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МОНИТОРИНГИДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН
ФЙДАЛАНИШНИНГ ИЛМИЙ ВА АМАЛИЙ ТАҲЛИЛИ**

Ҳозирги пайтда жамиятимизда барча корхона ва ташкилотларнинг фаолияти шунингдек, ҳукуматимиз томонидан чиқарилаётган қарор ва буйруқларнинг амалиётга жорий этилиши ҳолатига катта аҳамият қаратилмоқда. Шунингдек, таълим соҳасида ҳам муассасалар фаолиятини ўрганиш, таҳлил қилиш, баҳолаш, натижада фаолиятнинг келажакда қай даражада бўлишини башорат қилиш ҳамда бошқарув тизими фаолиятини самарали бошқариш учун керакли қарорлар қабул қилишга катта эътибор берилмоқда.

Дарҳақиқат, бошқарув тизими олиб борилаётган ислохотларни янада жадаллаштириш, таълим сифатини бошқаришда ахборот технологияларидан фойдаланиш бугунги куннинг талабига айланиб бормоқда. Бошқарув жараёнини маълумотларсиз амалга ошириб бўлмайди. Бошқарув тизимида маълумотлар тегишли қарорлар қабул қилиш учун асос ҳисобланади. Таълим тизими фаолияти мониторингини ахборот технологиясидан фойдаланган ҳолда назорат қилиш бошқарув тизими сифатини оширишда фаолият таҳлилинини енгиллаштирибгина қолмай, балки таълим муассасаси, туман, (шаҳар), вилоят, республика миқёсида тезкор маълумот олиш, ахборотларни узатиш, алмашиш, фойдаланиш, муҳим қарорлар қабул қилишда ҳам асосий омилдир. Бугунги кунда бошқарув сифатини юксалтиришда ахборот коммуникация технологияларидан кенг кўламда самарали фойдаланиш катта аҳамият касб этади.

Олиб борилган қуйидаги таҳлилий жараёнлар шуни кўрсатадики, мактабгача таълим муассасаларининг фаолиятини бошқариш, шунингдек мониторинг хизматини амалга оширишда ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиш муаммоси ўрганилмаган, алоҳида тадқиқот объекти сифатида юзага чиқмаган ва тегишли таклиф, амалий тавсиялар ишлаб чиқилмаган. Қуйида мазкур йўналиш бўйича кўрсатилаётган таҳлиллар ушбу муаммони чуқур тадқиқ этишни тақозо этади.

А.Бахрамов “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни бажарилишида янги ахборот технологияларининг ўрни-ўқитишнинг янги ахборот технологиялари ташкил этиши, ўқувчиларга билим беришни такомиллаштириш ва ўқитувчилар меҳнати самарадорлигини оширишда, шунингдек, мамлакатимиз маорифини халқаро стандартлар даражасига олиб чиқишда айнан ўқитишнинг янги ахборот технологиясининг аҳамияти катта эканлигини таъкидлайди, Ш.П.Пўлатов мактабларни ахборот технологиялари асосида бошқаришнинг педагогик омилларига тўхталиб, компьютер орқали ахборотлини олиш, улардан таълим жараёнида кенг фойдаланиш, электрон машғулот-масофадан туриб ўқитиш каби компьютер технологиясининг усулларидан фойдаланишни барча ўқув фанлари бўйича йўлга қўйиш, замонавий компьютер технологияси, мультимедиа, интернет орқали мактаб-туман-шаҳар-вилоят-республика ахборот технология тизимига уланиш, мактаб битирувчисининг замон талаб қилган даражада компьютер саводхонлиги, маданият ва юксак интеллектга эга

бўлишига эришиш-мактаб таълимини ахборот технологияси асосида бошқаришнинг асоси деб ҳисоблайди. Жумладан, Т.Ғаффоров таълим соҳаси янги ахборот технологияларини киритиш таълимни ахборотлаштириш муаммоларига илмий ёндашиб, янги ахборот технологиялари ўқувчиларнинг янги билимларни мустақил ўзлаштириши, ҳар хил ахборот манбалари билан мустақил ишлаш малакаларини ривожлантириши ва таълимни ривожланган мамлакатлар тажрибаси асосида ташкил этишга замин яратилишига, фойдаланувчиларни дунё мамлакатлари илмий ютуқларидан баҳраманд бўлишларига шароит яратилишига эътиборни қаратади.

Фан йўналиши бўйича Й.Т.Тўраев, Г.А.Расулова, Д.Абдуназаровалар ахборот технологиялари асосида фундаментал фанларни ўқитиш самарадорлигини ошириш муаммоларига, Р.Жўраев Олий таълим тизимида замонавий педагогик технологияларни жорий этиш ва педагогик технологиялар асосида табиий фанларни ўқитиш, Й.О.Расулов касб-хунар коллежларида махсус фанларни ўқитишда электрон дарсликлар воситасида ўқитиш, Н.Анварова кимё фанини такомиллаштиришда компьютер технологияларининг дидактик имкониятлари, Д.Исмоилова, Ф.Ю.Тўрақулова, М.Иномовалар олий ўқув юртларида “Педагогик технология” фани ўқитишда ахборот технологиясидан фойданган ҳолда ташкил этиш, М.Диванова олий ўқув юртлари математика фанини ўқитишда компьютер технолоиясидан фойдаланиш, З.Жалолитдинова ахборотлаштирилган таълим муҳитида педагог фаолиятига қўйилган талабларга тўхталади, О.Тигай, К.Турсунметовлар физика фанидан компьютерларда тест олиш, З.Собирова касб-хунар коллежлари математика дарсларида логорифмларни электрон дарслик воситасида ўқитиш, К.У.Бобожонов, Н.З.Умарова рус тилини ўқитиш жараёнини ахборотлаштириш, М.Ахмедова, С.А.Адиловалар ўзбек тили машғулотларини компьютер технологияси воситасида ташкил этиш, Д.Хидоятова ахборот коммуникация технологиялари ёрбамида дарс самарадорлигини ошириш йўллари, бунда ўзга тил мактабларида ўзбек тилини дарсини компьютер технологияси ёрбамида ташкил этиш, Б.Ахроров, А.Баҳрамовлар ўзбек тили дарсларида компьютер технологияларидан фойдаланиш, Н.И.Махмудова, Ш.Артиковалар компьютер ёрбамида инглиз тилини ўқитишнинг имкониятлари, Ж.Оришев, Н.Ғаффоровлар электротехника фанини ўқитишда, Л.Қораханова зоология дарсларида компьютер технологиясидан фойдаланиш, Б.Ўзаров, Ш.Мажидовалар талабаларга миллий қадриятларни ўргатишда компьютер технологиясидан фойдаланиш, Ж.А.Хамидов умумқасбий фанларни ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланишнинг педагогик асослари борасида илмий изланишлар олиб бормоқдалар

Р.Қ.Каримов умумий ўрта таълим давлат таълим стандарти мониторингини таъминлашнинг педагогик асосларига тўхталиб, Давлат таълим стандартларини ўқув-тарбия ишларига жорий этиш, ўқувчилар билимининг ДТС талабларига мослик даражасини аниқлаш замонавий ҳамда илмий-педагогик жиҳатдан асосланган мониторинг тизимида боғлиқлигини, мониторинг тадбирлари олиб борилса, ўқувчиларнинг таълим мазмунини ўзлаштириш самарадорлигига таъсир этувчи омилларни аниқлаш, таълим муассасаларида таълим-тарбия самарадорлигини ошириш юзасидан ўз вақтида зарур чора-тадбирлар белгилаш, ўқувчиларни ўзлаштириши қийин бўлган мавзулар аниқлашиб, уларни ўқитиш методикасини қайта кўриб чиқиш, ДТС мониторинги натижаларини жадвал ва диаграммалар кўринишида муассамлаштириш орқали синф ва мактаблар миқёсида ўзаро рақобатни шакллантириш, мониторинг натижаларига қараб фан ўқитувчиларининг касбий ва педагогик маҳоратларига ҳолисона баҳо бериш имконини яратиш, мониторинг натижаларини ота-оналарга етказиш орқали уларнинг фарзандлари таълим-тарбиясига бўлган эътиборини кучайтириш, олинган натижаларга кўра ўқувчиларнинг фанларга бўлган қизиқишларини орттириш, илғор педагогик тажрибалар ва усулларни аниқлаб, улар банкни яратиш, ўзлаштириш қийин бўлган фанлар (мавзулар, билимлар) бўйича методик қўлланма, тавсия, дарс ишланмалари билан таъминлаш, муассасалар ҳолатини ўрганиш ва уни такомиллаштириш тадбирларини белгилаш, ўқувчилар билимидаги бўшлиқларни аниқлаш механизмини яратишга тўхталади.

О.Жалолитдинова талабаларни мактабгача таълим муассасаларини бошқариш фаолиятига тайёрлаш технологияси хусусида тўхталиб, жумладан раҳбарда шаклланиши лозим бўлган кўникма ва малакаларни талабаларга етказиш шакл, усул ва воситаларидан фойдаланиш, уларда таълим муассасаларини бошқариш хусусиятларини шакллантиришда семинар ва амалий машғулотларнинг ўрни, талабаларда мактабгача таълим муассасаси раҳбарига хос бўлган касбий ва шахсий сифатларни шакллантиришга тўхталади.

А.Ф.Рахматуллаев муҳарририлиги остида чоп этилган «Мактабгача таълим муассасида диагностик харита ва кузатишлар асосида «Учинчи минг йилликнинг боласи» таянч дастурининг бир бўлаги сифатида ўқув-тарбиявий жараён мониторинги» қўлланмасида мактабгача таълим муассасаларидаги таълим-тарбия жараёнининг таҳлили ҳақида маълумотлар берилган.

Таълим тизимининг бошланғич поғонаси бўлган мактабгача таълим муассасаларида мониторинг ишларининг бугунги кундаги ҳолатини, мутахассисларнинг мониторинг тўғрисидаги тасаввурларини аниқлаш мақсадиди 22 нафар (иш тажрибалари 1-5 йилгача бўлган 2 нафар, 5-10 йилгача бўлган 5 нафар ва 10-24 йилгача бўлган 9 нафар) мактабгача таълим мутахассисларидан мазкур масала юзасидан анкета олинди.

Анкета саволларига респондентлар томонидан қуйидаги жавоблар олинди:

1.Мактабгача таълим мониторинги нима, унда қандай ишлар амалга оширилади? дейилган саволга 8 нафар респондент Мониторинг – болаларни билим даражаларини аниқлаш;

7 нафари – тарбиячи болаларнинг ўсиш ва ривожланишларини чоракма-чорак рағбатлантириб, баҳолаб боради;

9 нафари болаларни жисмонан ривожланишлари, маънавий етуклиги, нутқ тафаккурларини етуклигини тарбиячи баҳолаб боради;

4 нафари Соҳага оид қарор ва қонунларни бажарилишини текшириб боради;

10 нафари кадрлар ва болалар фаолияти таҳлили;

5 нафари аниқ фикрга эга эмасман;

2.Мониторингни ташкиллашда сиз қандай қийинчиликларга учрайсиз? дейилган саволга 8 нафар респондент болаларнинг ёши гуруҳлар ёшига мос келмайди, индивидуал ишлаш керак;

6 нафар респондент ота-оналарнинг моддий ва маънавий етишмовчилиги;

3 нафар респондент болаларнинг билимини баҳоловчи диагностик усулларнинг йилдан-йилга ўзгариб туриши;

2 нафари озик-овқат махсулотларининг етишмаслиги;

6 нафар респондент мониторинг тўғрисидаги билимларга эга бўлишни хоҳлайман.

3.Мониторинг ишларини такомиллаштириш бўйича сизнинг таклифларингиз? дейилган навбатдаги саволга 5 нафар респондент кадрлар фаолиятини доимо баҳолаб бориш керак;

7 нафар респондент мактабгача таълим мониторинги мактабгача таълим мутахассиси томонидан янада мукамалроқ ёритилса;

8 нафар респондент мониторингни ташкиллаш бўйича услубий ёрдам берилса;

2 нафар респондент ҳар бир ёш гуруҳ учун алоҳида мониторинг ташкилланиб, ота-оналар бурчагига қўйилса;

3 нафар респондент эса бу борадаги фикрлари йўқлигини билдиришган.

Юкоридаги олинган анкета жавобларига эътибор қаратадиган бўлсак, мактабгача таълим муассасаларида мониторинг ишларини қониқарсиз эканлиги ҳамда мактабгача таълим мониторинги ва унда ахборот технологиясидан фойдаланиш психологик, педагогик, услубий жиҳатдан мукамал тадқиқ қилинмаган, илмий асосланмаганлигини кўришимиз мумкин.

Халқ таълими тизимида мазкур вазифаларни амалга ошириш бошқарув соҳаси фаолиятига боғлиқдир. Бошқарувнинг асосий вазифаси керакли ахборотни керакли жойга, керакли вақтда етказиб беришдан иборатдир. Ахборот технологияларини таълим жараёнига тадбиқ этиш бошқарув ишларини автоматлаштиришга кенг йўл очиб беради. Нафакат бошқарув органларини автоматлаштириш, балки шу тизим билан боғлиқ таълим муассасаларини ахборот технологиялари билан таъминлашга эришиш фаолият самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Музаффаров Х., Мадрахимов Ш. “Таълим ва тарбия” журнали 2001 й 3-6 11-бет.
2. Халқ сўзи. 2001 йил 24 май №101 (2663). 1-бет.
3. Узлуксиз таълим. 2006 йил 4-сон 107 бет.
4. Халқтаълими. 1998 йил. 2-сони 53 бет.
5. Маърифат 2004 йил. 1 декабр.
6. Узлуксиз таълим. 2006 йил.4-сони 107 бет.
7. Халқ таълими. 1998й. 2-сон, 51-бет.

*Ольга Гладун
(Вінниця, Україна)*

МОДЕЛЮВАННЯ ЯК ТЕОРЕТИЧНА МЕТОДИКА РОЗРОБКИ ТЕХНОЛОГІЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО РОБОТИ ІЗ УЧНЯМИ З НИЗЬКИМ СТАТУСОМ В УЧНІВСЬКОМУ КОЛЕКТИВІ

Актуальність проблеми. Педагогічні дослідження, окрім змістовного теоретичного оформлення та ефективного впровадження у практику, передбачають розробку та використання опосередкованих методів пізнання об’єктів та явищ через розробку інформаційної моделі. О. Будник, беручи за основу твердження Л. Хоружої, зазначає, що процес моделювання виконує ілюстративну, пояснювальну, критеріальну, евристичну, прогностичну і перетворювальну функції [1, с. 30]. Відтак, є обґрунтовано важливим абстрактним узагальненням досвіду педагогічної діяльності, інтегрованим утворенням, що полегшує розв’язання певних завдань та дослідження педагогічних явищ.

Мета статті передбачає обґрунтування доцільності використання педагогічної моделі для підготовки майбутніх педагогів до роботи із учнями з низьким статусом.

Виклад основного матеріалу. У загальноприйнятому розумінні педагогічна модель виключно мисленна система, що орієнтується на інтерпретацію у педагогічному просторі. Дана система має на меті відображення певних властивостей, ознак та характеристик досліджуваного педагогічного об’єкта (явища).

У педагогіці модель розглядають як уявну або матеріально-реалізовану систему, що відображає або відтворює об’єкт дослідження (природний чи соціальний) і здатна змінювати його так, що її вивчення дає нову інформацію стосовно цього об’єкта [2, с. 516].

Як зазначає Є. Лодатко, останніми роками дослідження педагогічного спрямування на багато частіше пов’язані із моделюванням понятійних, процесуальних, структурних і концептуальних характеристик та окремих сторін навчання й виховання у межах національного соціокультурного простору на загальноосвітньому й професійно орієнтованому рівнях. Стрімкий розвиток інформаційних відносин у сучасному суспільстві

зумовлює виняткову актуальність моделювання у педагогіці – галузі знань, безпосередньо пов'язаній з педагогічними процесами [3].

В. Міхеев наголошує, що широке розповсюдження моделювання в педагогічних дослідженнях пояснюється різноманіттям його гносеологічних функцій, що зумовлює вивчення педагогічних явищ і процесів на спеціальному об'єкті – моделі, яка є проміжною ланкою між суб'єктом – педагогом, дослідником і предметом дослідження, тобто певними властивостями і відношеннями між елементами навчально-виховного процесу [4, с. 5].

Звертаючись до різноманітних педагогічних тлумачень певних явищ і понять, можемо стверджувати, що будь-яке з них не є повним і знаходять різні пояснення у науково-педагогічній літературі. Саме тому єдиним способом чітко сформулювати основні позиції бачення певної педагогічної проблеми є її схематизація, формалізація (спрощення). Цей спосіб дає можливість відстежувати лише ті характеристики, риси, форми, що відіграють визначальну роль у дослідженні.

Моделювання у педагогічній науці має декілька аспектів для застосування (за дослідженнями В. Міхеева):

- гносеологічний, у якому модель відіграє роль проміжного об'єкта у процесі пізнання педагогічного явища;

- загальнометодологічний, що дозволяє оцінювати зв'язки і відношення між характеристиками стану різних елементів навчально-виховного процесу на різних рівнях їх опису і вивчення;

- психологічний аспект дозволяє вести опис різних видів навчальної і педагогічної діяльності та виявляти на цій основі психолого-педагогічні закономірності [4, с. 8].

За висновками Є. Лодатка, соціокультурний характер об'єкта дослідження, багатогранність його прояву в реальності, породжує складність у формалізації. Педагогічні явища (об'єкти або процеси) завжди мають суб'єктну орієнтацію і безперервно змінюються в часі залежно від інформаційного впливу соціуму на суб'єкт педагогічного процесу та розвитку особистості цього суб'єкта. Згідно з цією тезою, розроблена модель педагогічного явища (об'єкту чи процесу) має шанс на апробацію і практичну значущість в умовах реального навчально-виховного процесу лише за умови достатньої загальності досліджуваних змістовних і структурно-процесуальних компонентів, тобто високого рівня абстрагування [3].

А. Фокшек визначає ґрунтовність досліджень у напрямку вивчення моделі формування готовності майбутнього вчителя до суб'єкт-суб'єктного управління педагогічним процесом.

При розробці моделі професійної готовності майбутнього учителя до роботи із учнями з низьким статусом у колективі учнів ми орієнтуємось на підготовку формування у студентів соціальної зрілості і готовності до роботи з учнями, котрі потребують захисту, підтримки і розуміння. Як зазначає В. Галузьяк, вимоги до професійної підготовки майбутніх учителів у контексті демократизації та гуманізації сучасної освіти змінюються. Педагоги мають володіти не лише технологіями передачі знань, умінь та навичок в їх предметному та соціальному аспектах, але й здатністю підтримувати особистісний розвиток дітей, сприяти їх самоактуалізації. В. Галузьяк підкреслює необхідність появи у сучасній системі освіти педагогів, які характеризуються високим рівнем особистісного розвитку, що виявляється у соціальній зрілості, здатності до рефлексії, емпатії, суб'єктності, відповідальності, саморегуляції [5, с. 65].

Умови, що пропонує школа для навчально-виховного процесу із низькостатусними учнями в учнівському колективі не відповідають дійсності, не передбачають можливості повного моніторингу учнівських стосунків та поведінкових виявів, їх діагностику через завантаженість учителя ускладненням навчальної програми, збільшенням навчального матеріалу, що повинен бути засвоєний учнями. Стратегічним показником рівня освіченості прийнято вважати нагромадження навчального матеріалу та розвиток розумової діяльності.

Враховуючи аналіз стану підготовленості майбутнього учителя до роботи із низькостатусними учнями, підкреслимо, що ефективної моделі співпраці педагога і учнівського колективу задля усунення явища низького статусу до сьогодні не розроблено.

Модель підготовки педагога до роботи із учнями з низьким статусом потрібна для:

- виявлення негативних рис особистості, що пов'язані із низьким статусом, з метою їх усунення;

- виявлення позитивних рис особистості, які стануть опорою при викоріненні низького статусу;

- виявлення умов, за яких формувалась особистість;

- прогнозування процесу перевиховання;

- виявлення стану учня із низьким статусом, його готовності до процесу усунення негативних рис;

- вирішення практичних завдань у виховній роботі з даним учнем та учнівським колективом.

Уміння пов'язані з моделюванням є одним із найважливіших аспектів професійної діяльності майбутнього педагога. Опираючись на думку В. Беспалько, І. Волкова, В. Монахова, К. Копаниця стверджує, що модель педагогічної системи є педагогічною технологією, яка описує процес досягнення планованих результатів [6, с. 172]. Однак, змістовність і детальна структурованість моделі не свідчить про ефективність досягнення поставленої мети. У роботі із учнями, які потребують додаткової педагогічної підтримки, важливими є низка професійних якостей педагога та особистісних характеристик.

Висновки. Вважаючи процес моделювання стрижневим компонентом педагогічної діяльності, не варто його переоцінювати. Достовірність моделі оцінюється педагогічною валідністю. Тому при розробці моделі готовності варто балансувати між її структурою і описом, передбачати розвиток і траєкторію руху досліджуваного явища, чітко наслідувати етапи побудови педагогічної моделі (постанова завдання, побудова власне моделі, перевірка моделі на достовірність, використання моделі).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Будник О. Структурно-функціональний підхід до моделювання системи соціально-педагогічного спрямування професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів / О. Будник / Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, II (9), Issue: 19, 2014.
2. Енциклопедія освіти / За редакцією В. Кременя / К.: Юрінком інтер, 2008. – 1040 с.
3. Лодатко Є. Моделювання в педагогіці: точки відліку / Є. Лодатко / Педагогічні видання / е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку». – Вип. № 1 (2010). [Інтернет ресурс].
4. Михеев В. Моделирование и методы теории измерений в педагогике. – 3-е издание, стереотип. / В. Михеев / М.: КомКнига, 2006. – 200 с.
5. Галузяк В. Зрілість учителя як предмет соціально-педагогічних досліджень / В. Галузяк / Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. – Хмельницький: ХІСТ Університету «Україна», 2012. – С. 65-68.
6. Копаниця К. Технологічний підхід до моделювання дидактичних ситуацій / К. Копаниця / Вісник Львівського університету. – Серія Педагогіка, 2009. – Вип. 25. Ч. II. – С. 170-177.

*Вікторія Грон
(Черкаси, Україна)*

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Відразу зазначимо, що розглядати окреслену тему, обмежуючись виключно педагогічною проблематикою без урахування загального соціального контексту, означає займатися метафізикою у найгіршому розумінні цього слова. Таким чином, мова йтиме не лише про сутність компетентісного підходу у системі освіти, але й про існування самої освіти, зокрема її професійно-технічної ланки на тлі викликів сьогодення.

Та почати слід з деяких загальних положень. Отже, сам термін “компетентність” передбачає значну кількість трактувань. Проте, найчастіше під ним розуміють навчальні здібності і вміння, комунікативні навички, прихильність певним моральним цінностям тощо. В цілому йдеться про поняття “компетентність” у значенні “досвідченість особи у певній галузі, якомусь питанні” [1], або, у ширшому розумінні – “успішність особи у певних життєвих сферах”.

Поняття компетентісного підходу – продукт розвитку західної педагогічної думки. Хоча сучасні українські дослідники також приділяють чималу увагу проблемам вивчення й реалізації окресленої освітньої парадигми [2]. Як і будь-яка наукова теорія, вказана концепція виникла у наслідок розв’язання діалектичного протиріччя між викликами сучасного життя й можливостями сучасної школи. Власне, західні педагоги лише здійснили теоретичне обґрунтування тих положень, які на практиці були відомі давно: 1) система освіти не існує сама по собі, але являється невід’ємною функціональною частиною соціуму; 2) на виході суспільство повинно отримати не просто людину, але особистість, максимально підготовлену для життя у конкретному соціокультурному середовищі.

Якщо інтеграція освіти в систему суспільних зв’язків відбувається стихійно, чи будується на необ’єктивних уявленнях про вимоги і потреби сьогодення, це нерідко призводить до значних спотворень і перекручень. Наприклад, вітчизняна освітня галузь, що сформувалась в умовах повної державної опіки над суспільством, опинившись в умовах ліберально-ринкової моделі, так і не змогла трансформуватися у ринок освітніх послуг. Натомість виник “ринок дипломів”, мало пов’язаний з ринком праці. (Що стосується середньої професійної освіти, то, нажаль, тут фіксуються непоодинокі випадки, коли учні приходять у навчальний заклад не стільки за професією, скільки за соціальними пільгами, гарантованими державою особам, що опановують робітничі спеціальності).

Та повернімося нарешті до компетентісного підходу у розрізі навчально-виховної проблематики. Так І. Д. Бех розрізняє у структурі феномену компетентності два рівні [3]. Перший рівень апелює, насамперед, до безсвідомих механізмів формування особистості. Мається на увазі досвід, який людина отримує на певних етапах вікового розвитку через вплив безпосереднього оточення та наслідування. Вказаний рівень характеризується мозаїчністю знань, низьким рівнем аналітичного мислення, що відображається у неспроможності переносити засвоєні практичні навички на інші об’єкти та нові обставини.

Вищий рівень компетентності є наслідком свідомого навчально-виховного процесу. Цей рівень характеризується такою формою організації досвіду, за якої наукова основа дії визначає логіку її практичного виконання. Тут важливо підкреслити декілька принципових моментів. Перш за все слід зазначити, що головним мотивом активності суб’єкта вищого рівня компетентності є прагнення до самоствердження і самовдосконалення. (Власне йдеться про здатність продукувати потреби, не пов’язані із фактором зовнішнього заохочення й стягнення). Крім того, перехід до вказаного рівня забезпечується виключно якістю навчальних здобутків. Тобто, якості і поведінкові моделі, що культивуються у школі, повинні у майбутньому забезпечувати успішну реалізацію особистісного потенціалу молодій людині у дорослому житті [3].

З огляду на зазначене вище, ми повинні звернутися до ідей діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів у контексті їх узгодження з цілями й завданнями компетентнісного підходу в освіті.

Як зазначає І. Д. Бех, діяльнісний підхід впритул наближається до компетентнісного, оскільки пов'язаний з навчанням діалектичного мислення. Проте, будучи подібними за методом, цей підхід відрізняється кінцевою метою. “Суб’єкту навчання, – пише дослідник, – слід показувати у кожному випадку як будь-яка нинішня істина (знання) народжувалося як відповідь на важку проблему, яка виникала... як протиріччя життя. З цією метою і залучаються фрагменти практики як полігону застосування засвоєних знань” [3]. Отже, практика служить критерієм істинності пізнавальних результатів, засобом формування знань як переконань. (Іншими словами, “істина – це те, що можна використовувати”, – так, чи приблизно так говорив колись Будда Шак’ямуні). За компетентнісного підходу ставиться дещо інша ціль: практика виступає інструментом формування компетентності як досвіду.

Порядок застосування теорії і практики у процесі навчання повинен, на наш погляд, мати такий вигляд: 1) практика; 2) теорія; 3) практика. При цьому під першою практикою маємо на увазі використання викладачем досвіду першого рівня компетентності (наявного життєвого і того, що формується безпосередньо під час заняття).

Що стосується особистісно орієнтованого підходу, то він співпадає з компетентнісним і методом і ціллю. В основі обох підходів лежать принципи свідомої діяльності суб’єктів навчально-виховного процесу та діалектичної єдності теорії й практики. І в першому, і в другому випадку мірилом розвитку особистості є вчинок, що мотивується певною морально-духовною цінністю [3].

В цілому реалізація компетентнісного підходу в освіті повинна сприяти перетворенню середніх навчальних закладів взагалі та професійно-технічних – зокрема в потужний соціальний ліфт або інструмент забезпечення соціальної мобільності. Нажаль, сьогодні ця функція опинилася за межами школи. Як правило вона здійснюється різноманітними неурядовими організаціями, нерідко – релігійного спрямування.

У цьому зв’язку пропонується поглянути на проблему у ширшому соціально-економічному контексті. Насамперед привертає увагу заплановане урядом обмеження періоду обов’язкового навчання термінами базової середньої освіти. Вказаний проект, як нам здається, є спробою закріпити де-юре ті реалії, що вже давно існують де-факто. По-перше, мова йде про зростання культурно-духовної диференціації як відображення диференціації соціальної. Про це, зокрема, свідчить поступова трансформація рейтингових навчальних закладів всіх рівнів акредитації в закриті елітарні структури.

По-друге, ринкові принципи регуляції виробничих відносин вимагають зниження вартості робочої сили на тлі загальної тенденції до спрощення виробничих операцій та масового запровадження модульних конструкцій з одночасним ускладненням доступу в модуль. Таким чином, коли в техніці псується один радіоелемент чи ламається одна шестерня, міняти потрібно цілий блок (який нерідко коштує 65% від ціни нового приладу, що змушує споживача купувати нову річ). При цьому рівень кваліфікації, необхідний для діагностики й заміни цілих блоків, значно нижчий, ніж для повноцінного ремонту. А значить і платити такому робітникові можна менше. Знову ж таки, споживач “голосує гривнею” за більш дешевий товар. А у вартість товару, як відомо, включена оплата за підготовку кадрового сервісу.

По-третє, Україна впевнено крокує шляхом деіндустріалізації і поступово перетворюється на постіндустріальну країну. (Слід зазначити, що подібні процеси відбуваються також у країнах Західної Європи і Північної Америки. Наприклад, у США 80% всієї робочої сили складає так званий “офісний планктон”, а імпорт товарів становить 147% від експортних операцій. Але там причини вказаних процесів дещо інші). Закриття великих підприємств, скорочення виробництв з високою додатковою вартістю мінімізує соціальне замовлення на кадри високого рівня компетентності і фактично ліквідує потребу у високому освітньому рівні основної маси населення.

Все викладене вище змушує зробити дещо песимістичний, але очевидний висновок: без системних перетворень в економіці не можливо здійснити ефективні перетворення в освітній галузі. З іншого боку, без якісної освіти, і, відповідно, без висококваліфікованих кадрів на всіх рівнях, навряд чи варто розраховувати на позитивні перетворення в економіці. Як бачимо, зв'язок між обома процесами – діалектичний.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Словник іншомовних слів / [за ред. Члена кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – 776 с.
2. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / [за ред. О. В. Овчарук]. – К.: «К. І. С.», 2004. – 112 с.
3. Бех І. Д. Компетентнісний підхід у сучасній освіті [Електронний ресурс] / Іван Дмитрович Бех. – Режим доступу: <http://www.spv.org.ua>

*Дилдора Давронова, Мехринисо Хакимова
(Бухара, Узбекистан)*

БЎЛҒУСИ БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИСИНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ – МУҲИМ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

Маълумки, бугун барча давлатлар таълимга имкон қадар кўп янгилик киритишга интилоқда. Бугунги янгиликлар уларга уюшган, режали, оммавий ёндашувни талаб этади. Янгиликлар келажак учун узок муддатли инвестициялардир. Новаторликка қизиқиш уйғотиш, янгилик яратишга интилувчан шахсни тарбиялаш учун таълимнинг ўзи янгиликларга бой бўлиши, унда ижодкорлик руҳи ва мухити ҳукм суриши лозим. Таълим худди глобал жамоатчилик тизимининг асоси сифатида жамиятда бўлаётган барча ўзгаришларни ҳисобга олиши, шунингдек, ўзининг тузилиши ва фаолият мазмунини ўзгартириши керак бўлади. Таълим ҳам жамоатчилик вазифасини бажарувчи сифатида жамиятдаги ўзгаришлар билан уйғун бўлиши ва жамиятдаги ўзгариш ва ривожланишга ўз таъсирини ўткази олиши лозим. Бироқ жамият ва таълим ўртасидаги муносабат мураккаб шаклга эга бўлиб, юқори даражадаги жўшқинлик билан тавсифланади. Ана шу асосдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, таълимдаги ўзгаришлар фақатгина натижа сифатида эмас, балки жамиятнинг келгусидаги ўзига хос ривожланиши шарт тарзида юзага чиқади. Шу сабабли дастлаб устувор тушунчаларни аниқлашга эътибор қаратилди ва улар қуйидагилар эканлиги аниқланди: инновация, инновацион жараён, инновацион фаолият, инновацион салоҳият.

«*Инновация*» тушунчаси лотин тилидан олинган бўлиб (ин-га, новус-янги), «янгилик», «ўзлаштириш», «қандайдир янгиликни киритиш», «янгини жорий қилиш», «янгилик киритиш» маъноларини беради. Ўз навбатида «янги» сўзи ушбу тушунчанинг асосий ядросини ташкил этади. Одатда, янгиланиш тушунчаси таълимда кўп ҳолларда ўзгартириш тушунчаси билан синонимдир. Агар ушбу ўзгартириш кенг қамровли бўлса ва бутун таълим тизимини ўзгартирса, унда «ислохот» тушунчаси билан изоҳланади. Лекин барча ўзгаришларни янгилик деб қараш тўғри бўлмайди. Чунки янгилик ўзида аввал бошиданок қўйилган вазифаларнинг янгиланишини мақсад қилиб қўяди.

Бошланғич синф ўқитувчиси педагогик изланишига нисбатан қўйиладиган энг муҳим талаблар қуйидагилардан иборатдир: -ўқув-тарбия ишининг янги шакллари тубдан яратиш жараёнида намоён бўлиши; - ўқитувчи ижодий фаолиятининг исталган турида мавжуд бўлиши ва бир вақтда унинг барча турлари хусусиятини акс эттириш; - табиат ва жамият объектларини тубдан янги ҳоссаларда намоён этиш воситаси, яъни, ўқитишнинг предметли (моддий) мухитини аниқлаштириш иши бўлиб, унда табиий предметлиликнинг янги шакллари ривожлантириш, ишлаб чиқиш механизмининг янгидан тўла мужассамлаштириш,

яъни педагог ижодий изланишининг барча қарама-қаршиликларини ўзида аниқлаштириши лозим.

Педагогик изланишга нисбатан қўйиладиган энг муҳим талаблар қуйидагилардан иборатдир: - ўқув-тарбия ишининг янги шакллари тубдан яратиш жараёнида намоён бўлиши; - ўқитувчи ижодий фаолиятининг исталган турида мавжуд бўлиши ва бир вақтда унинг барча турлари хусусиятини акс эттириш; - табиат ва жамият объектларини тубдан янги хоссаларда намоён этиш воситаси, яъни, ўқитишнинг предметли (моддий) мухитини аниқлаштириш иши бўлиб, унда табиий предметлиликнинг янги шакллари ривожлантириш, ишлаб чиқиш механизмини янгидан тўла мужассамлаштириш, яъни педагог ижодий изланишининг барча қарама-қаршиликларини ўзида аниқлаштириши лозим.

Шундай қилиб, педагогик изланишга қўйилган юқоридаги талаблар ва уларнинг таснифларини таҳлил этиш шуни қайд этишга имкон бердики, педагог ижодий ишининг предметли феномени янгиликни ишлаб чиқишнинг ижтимоий гносеологик (мантқиқий-психологик) механизми маъносида ёки бошқача айтганда, ўқув-тарбия жараёнининг объектларини янги сифатларда аниқлашда айнан бўлиши лозим. Бу механизм мазмунидаги энг асосий нарса педагогик изланишнинг исталган турига ва унинг босқичлари(бўғинлари, стадиялари)га нисбатан умумийлиги ва тузилиши жихатдан яхлитлиги бўлиб, унинг бузилиши эса объектларни янги мохиятда очишни таъминлаш қобилиятининг йўқолишига олиб келади. Янгиликлар жамият махсули бўлиб, уларнинг миқдори, турлари, табиати ва жадаллиги кўпгина омил ва шартларга боғлиқ. Кейинги йилларда гуманитар фанлар, шу жумладан, педагогика фани ривожига ҳам қатор мамлакатларда инновация (янгилик) нуқтаи назардан алоҳида эътибор берилмоқда. Тарихий тараққиёт шундан сабоқ берадики, таълимий ислох жамиятда олиб борилаётган ижтимоий ислохотнинг таркибий қисми. Бошқача айтганда, жамиятда рўй бераётган етакчи инновацион жараёнлар таълимда ҳам ўз аксини топади. Таълимда «инновация» тушунчаси техникавий ва бошқа фан сохаларидаги каби кенг ёритилмаганлигини ҳисобга олган ҳолда, мазкур тушунча педагогик категория сифатида тавсифланди. Шу нуқтаи назардан қараганда педагогик ижодиёт масалалари ўқув-тарбия иши инновацион жараёнларнинг компоненти сифатида қаралди. Бугунги кунда таркиб топган таълимнинг энг муҳим элементлари қадимдан шаклланиб келган ва ҳозирда ҳам ўзининг ахамиятини йўқотмаган. Таълим мақсади, мазмуни, шакллари, услуб ва воситалари педагогикада таълим жараёнларини таҳлил қилиш учун қўлланиладиган анъанавий категориялар ҳисобланади. Айнан ўша категориялар маълум бир предмет, мутахассислик ёки ихтисослик бўйича ўқув тарбиявий жараённи ташкил қилувчи педагог фаолиятининг предмети сифатида юзага чиқади. Қайд этилган педагогик категорияларни мақсадга мувофиқ равишда йўналтирувчи педагогик ва ўқув фаолиятининг қонуният ва мезонлари тизимлаштирувчи омил вазифасини бажаради.

Таълим жараёнини кузатиш бошланғич синф ўқитувчилари кенг қўллайдиган интерфаол методлар жуда камчиликни ташкил этишини кўрсатади. Бундай методлар сифатида кластер, Б-Б-Б чизмаси, ақлий хужум, “Балиқ скелети” чизмаси, “Қандай? диаграммаси” кабиларни айтиб ўтиш мумкин;

Бошланғич синф ўқитувчилари интерфаол методларни қўллашда методик қоидаларга тўлиқ риоя этишлари лозим. Бошқача айтганда, интерфаол методлар фаннинг ўзига хос хусусияти, мавзунинг мақсад ва вазифалари, ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, машғулот шакли, аудиторияда мақбул шарт-шароитнинг мавжудлиги каби жихатларни аниқ ҳисобга олган ҳолда қўллаш лозим. Оддий бир мисол: ўқитувчилар деярли ҳар бир машғулотда кластер методини қўллайди. Энг қизиғи, мазкур метод орқали ўқув мақсадига эришиш мумкин ёки мумкин эмаслигидан қатъий назар ундан фойдаланиш ҳолати кўп учрайди. Бундан ташқари, уч-тўрт доирани чизиш орқали тармоқлар ҳосил қилиш ҳам мумкин эмас. Мазкур метод ўқувчиларнинг маълум бир нарса-ходиса, жараён ёки тушунчага оид фикрларини умумлаштириш, уларни тизимлаштириш мақсадида қўлланилади. Таълим технологияларини яратиш учун профессор-ўқитувчилар ўқув мақсадларини педагогик вазифаларга айлантириш, уни кутиладиган натижага мос ҳолда аниқлаш кўникмасига эга

бўлишлари лозим. Барча машғулотларнинг технологик ишланмаларини яратиш жараёнида идентив ўқув мақсадларини вазифаларга айлантириш учун бир хил феъл туркумидаги сўзлар (маълумот бериш, очиб бериш, ёритиб бериш, изохлаш кабилар)дан фойдаланиш ўринли бўлмайди. Бунинг учун профессор-ўқитувчилар Кластер методини амалиётда қўллаш кўникма ва малакаларига эга бўлишлари талаб этилади. Идентив ўқув мақсадларини ўқув вазифаларига айлантириш кўникмасига эга бўлмасдан туриб, машғулот жараёнини муваффақиятли лойihalашга эришиш мумкин эмас.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». – Тошкент, 1997.
2. Мавлонова Р.А., Тўраев О.Т., Холикбердиев К.М. Педагогика. – Т.: «Ўқитувчи», 2008.
3. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар. – Т., 2007.
4. Педагогик технологиялар Муаллифлар гуруҳи. – Т.: ОЎМКХТРМ, 2008. – 300 бет.

*Гульбахыт Джонисова
(Алматы, Казахстан)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Использование цифровых образовательных ресурсов в системе образования открывает широкие возможности для развития самостоятельного обучения, которое в этих условиях становится управляемым, контролируемым и адаптируемым к индивидуальным особенностям обучающегося. Средства ЦОР могут быть использованы в процессе самостоятельной учебной деятельности студента. Эти средства обеспечивают ознакомление и самостоятельный подбор языковых средств для предлагаемых целей речевого общения, накопление и хранение лингвистических сведений, что позволяет в дальнейшем формировать умения практического использования этих средств в процессе сообщения или интерпретации коммуникативно значимой информации.

Для начала определим что подразумевается под термином «самостоятельная работа». Самостоятельная работа – это любой вид занятий, который создает условия для зарождения самостоятельной мысли и познавательной активности студента. Это – совокупность всей самостоятельной деятельности студентов как в учебной аудитории так и вне ее, в контакте с преподавателем и в его отсутствии.

Современные образовательные стандарты в условиях кредитной технологии обучения предусматривают на выполнение самостоятельной работы студентов от 50 до 70% общего объема учебного времени, отведенного на изучение отдельной учебной дисциплины.

Главной целью самостоятельной работы студентов является научить их искать и добывать для своих образовательных целей необходимую информацию, что активно формирует их ключевые компетенции и способствует повышению конкурентоспособности будущих специалистов на мировом рынке труда. Основные задачи самостоятельной работы:

- Усвоение в полном объеме образовательной программы;
- Последовательная выработка навыков эффективной самостоятельной профессиональной (практической и научно-теоритетической) деятельности на уровне мировых стандартов;
- Формирование мотивации к самообразованию в течении всей жизни;
- Развитие познавательных интересов и способностей;
- Развитие критического мышления;

- Формирование умений самоорганизации собственной жизнедеятельности, ее самоанализа и самооценки [1].

Усиление роли самостоятельной работы студентов в условиях кредитной технологии обучения, предъявляет и к преподавателям определенные требования. Преподаватель должен так организовать самостоятельную работу студентов, чтобы помочь ему необходимым учебным материалом в усвоении изучаемой дисциплины. Поскольку самостоятельная работа студентов предполагает выполнение заданий вне аудиторий, то роль преподавателя должна сводиться к правильному управлению СРС на расстоянии. Проведение самостоятельной работы по лингвистическим дисциплинам в режиме дистанционного обучения и ее управление требует от преподавателя умения закладывать в задания по СРС не только теоретическую часть изучаемого предмета, но и видео-аудио- фрагменты, организацию on-line общения, чаты, форумы, тестовые вопросы, вебинары, эссе, проектные задания и т.д. Обучающиеся должны регулярно находиться на связи с преподавателем, как в режиме обучения, так и в режиме выполнения самостоятельной работы, консультирования, проверять правильность выполненных ими заданий. Этот процесс нереально проводить без использования ДОТ.

Поэтому для организации самостоятельной работы студентов наиболее приемлимым методом является *организация самостоятельной работы студентов с использованием системы дистанционного обучения*. Одна из наиболее распространенных систем дистанционного обучения – платформа Moodle, которая дает возможность реализовать все виды самостоятельной работы, включая работу по изучению языков.

Система Moodle позволяет в процессе обучения осуществлять взаимообмен знаниями, дает возможности для коммуникации, поддерживает обмен файлами любых форматов - как между преподавателем и студентом, так и между студентами, обладает богатым набором инструментов для представления материалов дистанционного курса и организации работы с этим материалом. Это и текст, аудио и виде- материалы, задания для студентов, тестовый опрос и т.д, что очень важно при обучении лингвистическим дисциплинам. Варьируя сочетания различных элементов курса, преподаватель может организовать изучение материала таким образом, чтобы формы обучения соответствовали целям и задачам конкретного занятия и студент мог его качественно усвоить, используя при этом набор различных элементов курса, в который входят: глоссарий, задание, практикум, рабочая тетрадь, опрос, форум, чат, видеоконференции, wiki, урок, тест. Пользуясь системой Moodle можно проводить коллективное редактирование текстов (элемент курса «Wiki»). На прохождение теста может быть дано несколько попыток. Преподаватель может установить лимит времени на работу с тестом и оценить результаты работы. Оценка может быть проведена самим преподавателем путем показа правильных ответов на вопросы теста, либо правильные ответы выдает сама программа. Преподаватель может создавать и использовать в рамках курса любую систему оценивания, контролировать “посещаемость”, активность студентов, время их учебной работы в сети.

Особая роль в проведении СРС принадлежит ЦОРах. Цифровой образовательный ресурс (*далее ЦОР*) – это образовательный ресурс, представленный в электронно-цифровом формате, включающий в себя совокупность данных, используемых в образовательных целях для организации учебного процесса, как в условиях традиционного, так и дистанционного обучения. Другими словами цифровые образовательные ресурсы – это представленные в цифровой форме фотографии, видеофрагменты, статические и динамические модели, объекты виртуальной реальности и интерактивного моделирования, картографические материалы, звукозаписи, символные объекты и деловая графика, текстовые документы и иные учебные материалы, необходимые для организации учебного процесса.

Применение ЦОР-ов для организаций самостоятельной работы студентов способствует развитию целого ряда навыков и умений. Во-первых, применение ЦОР-ов позволяет помочь обучающимся преодолеть некий психологический барьер на пути к использованию иностранного языка как средства общения, одним из проявлений которого

является «ошибкобоязнь», при работе с ЦОР-ами обучающийся не чувствует неловкости допуская ошибки, а наоборот, получает достаточно четкие инструкции, как преодолеть допущенную ошибку [2].

Во-вторых, самостоятельная учебная деятельность нуждается в эффективной обратной связи. Обратная связь побуждает студента к рефлексии, является стимулом к дальнейшим действиям. Работа на основе ЦОР-ов обеспечивает эффективную оперативную обратную связь, заложенную в самом учебном материале, также непосредственно оказывает систематическую обратную связь с преподавателем в сети.

В-третьих, развивает у студентов умение правильно формулировать запросы и корректно его вводить в программу, ориентироваться в пространстве порталов и сайтов.

В-четвертых, развивает навыки чтения (чтение гипертекста), письма, аудирования.

В-пятых, системное использование ЦОР позволяет помочь обучающемуся стать автономным субъектом деятельности обучения.

Компьютерная среда обучения, представленная сетевыми технологиями, обеспечивает доступ к безграничным сетевым ресурсам в процессе обучения иностранным языкам. Обучение в режиме on-line побуждает обучающегося взять на себя ответственность за собственное обучение: ему приходится оценивать свое продвижение, определять свои нужды, например такие как необходимость в дополнительном разъяснении. В основе этой ответственности лежит возможность самостоятельного выбора дальнейшего маршрута продвижения в процессе обучения, конструирование этого маршрута [3].

Эффективность использования ЦОР-ов в самостоятельной деятельности студентов зависит не только от количества просмотренных, прослушанных, либо прочитанных аутентичных материалов, сколько от качества их методической обработки, специальной методики. В связи с этим можно определить ряд категории студентов, для которых могут быть адресованы различные курсы, такие как:

- курсы, предусматривающие обучение первому иностранному языку в рамках базового уровня;
- углубленное изучение иностранного языка;
- профильное изучение иностранного языка;
- изучение культурологических аспектов иностранного языка

Ссылаясь на выше сказанное, можно заключить, что применение ЦОР в организации самостоятельной работы студентов языкового вуза обладает целым рядом преимуществ по сравнению с использованием традиционных «бумажных» средств. Прежде всего, самостоятельная учебная деятельность, основанная на применении ЦОР несет в себе огромный мотивационный потенциал. Использование ЦОР для разработки самостоятельной деятельности студентов обеспечивает индивидуализацию и дифференциацию учебного процесса, при этом каждый обучающийся ощущает постоянное присутствие доброжелательного виртуального инструктора, то есть компьютерную программу. Помимо этого, компьютер гарантирует конфиденциальность. Только сам студент знает, какие ошибки он допустил и в дальнейшем не боится о провозглашении своих результатов. Компьютер позволяет избежать субъективных факторов негативного характера, порой возникающих в отношениях студента и преподавателя. Можно еще подчеркнуть тот факт, что благодаря ЦОР-у у студента появляется возможность повторять материал, затрачивая столько времени на выполнение заданий, сколько ему реально требуется, не испытывая при этом терпение компьютера.

Таким образом, можно с уверенностью утверждать, что самостоятельная деятельность студентов организованная с помощью ЦОР гораздо эффективнее традиционных форм этой деятельности. Доказательством этого является реализация принципов индивидуализации, дифференциации, личностного подхода в обучении и возможность оперативного контроля и самоконтроля [4].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Морзе Н.В., Глазунова Е.Г. Модели эффективного использования информационно-коммуникационных и дистанционных технологий обучения в высшем учебном заведении // Информационные технологии и средства обучения: электронное научно-специализированное издание. – 2008. – №2 (6).
2. Глазунова Е.Г. Факторы эффективной организации самостоятельной работы студентов высших учебных заведений с использованием технологий e-learning // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2013. – №11. – С.37-51.
3. Симонян К.В. Методика использования компьютерных технологий при организации самостоятельной работы студентов (языковой вуз, начальный этап): дис. ... канд. пед. наук. – М., 2008.
4. Джусубалиева Д.М. Современные информационные технологии в образовательном процессе вуза. Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы педагогической науки и сферы образования» г.Алматы, КазНУ Аль-Фараби, Казахстан 23-24 апреля 2014 г. – С.20-24.

*Наталія Довмантович
(Київ, Україна)*

САМООСВІТНЯ КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Якісні зміни в економічній, науково-технічній сфері, інтеграція України до європейської спільноти визначають об'єктивну потребу в кардинальному реформуванні процесу підготовки фахівців, зокрема, формування у них професійної компетентності. Невід'ємною складовою професійної компетентності майбутнього спеціаліста постає його самоосвітня компетентність. Разом з тим, у процесі професійної підготовки, можна спостерігати суперечності: між значущістю самоосвіти в системі професійних функцій спеціаліста як умови підтримки і розвитку його конкурентоспроможності й недостатньою розробкою проблеми самоосвітньої компетентності спеціаліста у теоретичному й методичному аспектах; між необхідністю створення системи моніторингу сформованості самоосвітньої компетентності майбутніх спеціалістів та відсутністю надійних методик, що дозволяють діагностувати їх самоосвітню компетентність; між збільшенням кількості годин, що відводяться в навчальних планах вузів на самостійну роботу студентів та недостатньою готовністю викладачів до такого виду діяльності.

Формування самоосвітньої компетентності дослідники пов'язують з її значущістю для професійно-особистісного зростання спеціаліста (І. Зимня, А. Хуторський та ін.). Вчені підкреслюють роль самоосвітньої компетентності в розвитку компонентів, що характеризують здатність особистості до систематичної самостійно організованої пізнавальної діяльності, спрямованої на продовження власної освіти в загальнокультурному і професійному аспектах (В. Байденко, І. Зимня, О. Малихін, І. Преображенська, Р. Сегітова, В. Серіков, А. Хуторський).

І. Зимня, С. Рубінштейн, Л. Виготський розглядають самоосвітню компетентність як детермінанту формування інших компетентностей, засіб ефективного розвитку особистості. Самоосвітня компетентність, на думку вчених, виконує особливу роль в розвитку суб'єктності. Слід зазначити, що згідно Болонської конвенції у вузах України збільшено частку самостійної роботи студентів у відношенні до аудиторної (співвідношення 1:3), що актуалізує проблему формування їх самоосвітньої компетентності.

Е. Фоміна визначає самоосвітню компетентність як якість особистості, що характеризує її здатність до систематичної, самостійно організованої пізнавальної діяльності, спрямованої на продовження власної освіти в загальнокультурному та професійному аспектах [8, с. 51].

Структуру самоосвітньої компетентності, за О. Копил, складають такі елементи: мотиваційна компетенція (уміння самостійно мотивувати, оцінювати та контролювати власну пізнавальну діяльність у процесі навчання); методична компетенція (уміння організувати й регулювати самоосвітню діяльність, знання прийомів самостійної роботи); комунікативна компетенція (мовленнєві навички та вміння); професійно-ситуативна компетенція (уміння застосовувати результати самоосвітньої діяльності в конкретних ситуаціях професійної діяльності) [4]. Відтак самоосвітню компетентність складають знання, уміння й навички, що формують здатність студентів до самоосвітньої діяльності.

І. Преображенська під самоосвітньою компетентністю розуміє особистісно-професійну якість сучасного фахівця, що виявляється в його здатності до самостійно ініційованої освітньо-розвиваючої діяльності та спрямована на загальнокультурний і професійний розвиток, пов'язана із вирішенням професійних проблем, поповненням знань, професійного й життєвого досвіду [6]. Дослідниця пропонує структуру самоосвітньої компетентності студентів, яка включає наступні компоненти: морально-смыслову спрямованість самоосвіти, базове орієнтування в предметі, методологічну культуру майбутнього фахівця, його комунікативний досвід та досвід орієнтації в інформаційному середовищі.

За А. Добридень, внутрішня структура самоосвітньої компетентності особистості будується на основі: розуміння особистих потреб на підставі самоаналізу, самопізнання, самообліку сильних і слабких сторін своєї діяльності; уміння розробляти та виконувати програми самоосвіти з урахуванням особистих потреб і потреб суспільства; впорядкування своїх знань, знаходження зв'язків між ними; критичного ставлення до будь-якої отриманої інформації, вироблення особистісної позиції в процесі здобуття певних знань; уміння розв'язувати різноманітні проблеми на основі здобутих самостійно знань; гнучкості застосування набутих знань, умінь і навичок в умовах швидких змін; представлення, обґрунтування та захисту отриманого результату; знаходження нестандартних нових рішень на основі самостійно здобутих знань; використання та отримання інформації з різноманітних баз даних, джерел інформації; уміння використовувати нові технології інформації та комунікації; адекватного оцінювання значення здобутих знань у своїй діяльності; уміння співпрацювати з іншими людьми, здобувати знання шляхом колективної діяльності; прийняття рішень на основі співробітництва, толерантного ставлення до опозиційної точки зору; відповідальності за організацію своєї самоосвітньої роботи; постійного самоаналізу та самоконтролю за самоосвітньою діяльністю [2, с. 60].

У структурі професійної компетентності, що запропонована А. Белкіною, самоосвіта є однією з важливих щаблів до професійного успіху, а самоосвітня компетентність особистості характеризує її здатність до систематичної, самостійно організованої діяльності, спрямованої на продовження власної освіти в загальнокультурному та професійному аспектах [1].

В. Кезин до психолого-педагогічних особливостей формування самоосвітньої компетентності майбутнього фахівця відносить: 1) врахування у процесі планування та організації самостійної роботи того факту, що студент усвідомлює себе самостійною, самокерованою особистістю; 2) визнання того, що студент володіє життєвим, професійним, соціальним досвідом, який стає важливим джерелом його самонавчання; 3) прийняття того, що в основі готовності студента до навчання лежить прагнення вирішити свої життєво важливі проблеми й досягти конкретних цілей; 4) забезпечення можливості невідкладної реалізації отриманих знань, умінь, навичок, якостей [3, с. 22].

О. Федоренко вважає, що найбільш успішно самоосвітню компетентність можна формувати, використовуючи інформаційно-комунікаційні технології, оскільки, на сьогоднішній день існує велика кількість нових технічних засобів із колосальними навчальними ресурсами, що принципово впливають на організацію навчального процесу, розширюючи його можливості [7]. Нові технічні, інформаційні, поліграфічні, аудіовізуальні засоби стають у наш час невід'ємним компонентом освітнього процесу, вносячи в нього специфіку у вигляді неподільності методів і засобів.

Варто зауважити, що формування самоосвітньої компетентності у студентів актуалізує проблему організації їх самостійної роботи, її вдосконалення й систематизацію. Більшість фахівців процес формування самоосвітньої компетентності студентів вузу презентують як складний процес переростання самостійної роботи студента в самоосвіту.

Перед викладачами у процесі формування самоосвітньої компетентності студентів постають наступні завдання: формування у них стійких мотивів самоосвіти; створення умов для розумового самовиховання студентів, їхньої самоосвіти; формування свідомого ставлення до навчання; створення умов для усвідомлення студентом ефективності своєї навчальної праці; ознайомлення студентів із методами та прийомами самоосвіти; ознайомлення з творчими та дослідницькими методами роботи; навчання створення індивідуальних програм самоосвіти.

Таким чином, самоосвітня компетентність є невід'ємною складовою професійної компетентності випускника навчального закладу, інтегративною якістю особистості що характеризує його здатність до систематичної самостійної організованої пізнавальної діяльності, спрямованої на продовження власної освіти у загальнокультурному і професійному аспектах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Белкин А.С. Педагогическая компетентность / А.С. Белкин, В.В. Нестеров. – Екатеринбург: Учебная книга, 2003. – 204 с.
2. Добридень А. Формування самоосвітньої компетентності майбутнього вчителя засобами інтерактивного навчання / Алла Добридень // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2010. – № 1. – С. 59-64.
3. Кезин В. Г. Психолого-педагогические особенности обучения взрослых / В. Г. Кезин // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. – 2012. – №17 (44). – С. 21–26.
4. Копил Оксана Анатоліївна. Формування самоосвітньої компетентності у студентів немовних спеціальностей з використанням інформаційно-комунікаційних технологій: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук: 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти. – Чернігів, 2012. – 25 с.
5. Поднебесова М.И. Самостоятельная работа студентов как средство формирования их самообразовательной компетентности // Научный электронный архив. URL: <http://econf.rae.ru/article/6886> (дата обращения: 02.08.2014).
6. Преображенская Ирина Николаевна: дис. на ... канд. пед. наук: 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования». – Воронеж. – 205 с.
7. Федоренко О. Г. Чинники формування самоосвітньої компетентності майбутнього вчителя засобами інформаційно-комунікаційних технологій / О. Г. Федоренко // Вісник Житомирського державного університету. Випуск 1 (73). Педагогічні науки. – 2014. – С. 155-158.
8. Фомина Е.Н. Формирование самообразовательной компетентности средствами модульной технологии // СПО №12. – 2006. – С.50-52.

*Гүлшат Енсебаева, Айжанат Қуан,
Молдир Байгожанова, Даметкен Байгожанова
(Астана, Қазақстан)*

ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ОҚЫТУДЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ТАЛДАУ

Заман талабына сай педагогикалық, ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың барлық мүмкіндіктерін білім беру салаларына қолдануға негізделген «Қашықтықтан оқыту» әдісін оқу үрісіне кеңінен енгізу бүгінгі күнгі кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Олай деуімізге негізгі себеп: Елбасы Н.Ә.

Назарбаевтың 2010-жылдың 1-ақпанында бекітілген «Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдар аралығында дамытудың стратегиялық жоспарында»: Қазақстан республикасы Президентінің 02.11.2012 №423 Жарлығын жүзеге асыру болып табылады. Мұнда 2020 жылға қарай: өмір бойы оқу үшін – жасына, білімі мен кәсіби біліктілік деңгейіне қарамастан жағдайлар жасалатындығына тоқтала отырып, оны жүзеге асырудың бір жолы: жоғары білім беру жүйесінде «қашықтықтан оқыту» екендігі және «Қайта даярлау мен біліктілікті арттыруды жүзеге асыратын білім беру ұйымдарын қашықтықтан оқытумен қамтамасыз ету мақсатында олардың интерактивті жабдықтармен жаратқандырылатындығы» - атап көрсетілген. Сонымен қатар, «қашықтықтан ақпараттық хабарландыру арқылы ата-ана мен білім беру ұйымы бірлесе отырып мектеп оқушыларымен байланыс жасауды жүзеге асыру» көзделеді [1].

Жоғарыда аталған мағлұматтар қашықтықтан оқытуды орта және жоғары білім беру орындарында 2020-жылға дейін жүзеге асырудың қажеттілігін айқындап берді. Сол себепті, біз зерттеу жұмысымызды «Қашықтықтан білім беру технологияларын оқытуды теориялық тұрғыда талдау» – тақырыбына арнағанды жөн көрдік.

Білім беру саласына елімізде елеулі көңіл бөлінуіне қарамастан, қоғамымыздың жаңа ғасыр талабына сай алға қарай ілгерілеп дамуы жағдайында оның алдында тұрған келелі міндеттер ойдағыдай іс жүзіне асырылмай келеді. Жасыратыны жоқ, видеокөрсетілім түрінде өткізіліп жатқан конференциялар, семинарлар, хабарламалар ірілі-ұсақты қалаларымызда қолданылып жатқанымен, аудандық, ауылдық жерлерде, тіпті ірі қалаларымызда да толықтай енгізілді деп айтуға әлі де болса ертерек тәрізді. Өйткені, бұл видеокөрсетілім түріндегі мағлұматтарды негізінен әкімшілік мекемелері, мемлекеттік әкімшілік аппараттары, білім беру саласының басқарушы ұжымдары арасында толыққанды жүзеге асырылуда. Ал, жаппай халық әлі күнге тиімді түрде қолдану әдістерін меңгере алмауда.

Қазіргі кездегі білім беру жүйесінің дүниежүзілік дамуына көз салсақ, оның бірнеше үлгі аларлық, алдыңғы қатарлы бағыттары көзге түседі. «Тиімді де ұтымды» – деп танылған осы бағыттардың ішіндегі «Қашықтықтан білім беру жүйесін» ерекше атауға болады. Жалпы қоғамға ашық түрде үздіксіз білім беру тәсілімен көзге түсетін қашықтықтан оқып-үйрену жүйесі осы күнгі ең болашағы бар заманауи оқу түрі болып саналады.

«Қашықтықтан білім беру» – деген ұғымға қысқаша анықтама берер болсақ, жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланып, істеп жүрген жұмысыңнан немесе оқудан қол үзбей, білімінді жетілдіру ісін жүзеге асыру деген мағынаны білдіреді. Бұл сөздің мәнін тереңірек ашар болсақ: қашықтықтан білім беру ісі оны жүзеге асыру бағытындағы әдістер мен тәсілдерді жете меңгеруді, жетілдіруді қажет ететін білім беру түріне жатады. Мұның өзі – бүгінгі күннің заман талабы. Сол себепті, жоғарыда аталған маңызды мәселелерді зерттеуге және оның оңтайлы шешімін табуға арналған алыс және жақын шетелдік және отандық зерттеу жұмыстарына қысқаша тоқталып өтелік.

Шетелдік және біздің сарапшылардың мәлімдеулеріне қарағанда, жаңа ғасырда еңбек етіп жүрген әрбір адам білімін көтеруге міндетті. Өйткені, жаңа ақпараттық құралдардың күннен күнге көптеген түрлері шығып қолданысқа енгізілуде, ал әрбір адам олардың жұмыс мүмкіндіктерін жылдам меңгеруі тиіс. Бұрынғыдай күндізгі бөлімдерде оқытып білім деңгейін арттырып отыру экономикасы өркендеген елдердің өзінде де оңай орындала қоймайтын іс. Осыған орай, күндізгі оқытатын бөлімдері бар оқу орындарына қарағанда жаңа технологиялар бойынша компьютерлер арқылы қашықтықтан оқытатын білім ордаларына түсетіндер саны күрт өсе түсуде. Сол себепті, олар қашықтықтан білім беру жүйесіне өтуде білім алушы мен оқытушының аумақтық орналасуына байланысты «өркениеттің ауысуы» пайда болуда.

Европа және АҚШ елдеріндегі қашықтықтан оқыту мәселесі бойынша: Sloan Consortium-ның 2005-жылы жүргізген сауалнама қортындысынан келесідей тұжырымдама жасауға болады: алғашқы уақытта қашықтықтан оқыту жүйесін барлық пәндер бойынша жаппай енгізу керектігі жоқ, тек кейбір пәндер бойынша, енгізу керектігін айтады.

Knowledge Anywhere компаниясының 2010-жылы жүргізген сауалнамасы ТМД елдерінде қашықтықтан оқытудың өзіне тән болашағы бар – білім беру жүйесіне жататындығын дәлелдейді.

Алдыңғы қатардағы әлемдік қашықтықтан оқыту жүйесінің орталығы қатарына кіретіндерге жалпы шолу жасап өтер болсақ:

- Испания Ұлттық Университетінде қашықтықтан оқытудың – құрылған жылы 1972, білім алушылар саны 12 мың адам;
- Оңтүстік Африка Университеті – құрылған жылы 1973, білім алушылар саны 120 мың адам;
- АҚШ-тың Калифорниялық виртуалды Университеті 1977-жылы қалыптаса бастады, ондағы білім алушылар саны 28 мың адамды;
- Түркия мемлекетінің Анадолу Университеті 1982 жылы құрылған, мұндағы білім алушылар саны 300 мың адамды;
- Францияның қашықтықтан оқыту ұлттық орталығының құрылған жылы 1993, мұнда білім алушылар саны 400 мың адамды құрады және т.б.

Батыстың дамыған елдерінде қашықтықтан білім беру жүйесінің өзіндік ерекшеліктері бар.

Бүгінде, бірінші орында қашықтықтан оқыту жүйесінің екі концепциясы тұр: *солтүстік америкалық және еуропалық.*

АҚШ-тағы қашықтықтан оқыту жүйесі 60-жылдардың ортасынан бастап кейбір америкалық инженерлік колледждер жақын корпорациялардың қызметкерлеріне оқу курстарын көрсету үшін теледидарды қолдануға көшті. Бұл программалар ұлттық технологиялық университеттің пайда болуына алып келді. Ол Колорадо штатындағы Форт-Коллинз қаласының 40 инженерлік мектептерден тұратын консорциумына айналды. 1100 студент 90-жылдардың басында қашықтықтан оқыту әдістерімен Ұлттық технологиялық университетінің программасын меңгеріп шықты. Ал, Оңтүстік Каролина штатында бүгінде, бізде қолданатын Lotus Learning Space жүйесін ең алғашқы қолданған елдер қатарына жатады. Еуропадағы қашықтықтан оқыту жүйесіне келер болсақ: Еуропадағы қашықтықтан білім беру жүйесі мемлекет қаржыландыратын университеттерде жақсы дамыған. Бұрынғы деректерге назар салып өтер болсақ: дүние жүзі бойынша 1900-1960 жылдардың аралығында қашықтықтан білім беру бойынша 79 оқу орны құрылса, 1960-1970 жылдар аралығында 110, 1970-1980 жылдардың аралығында 187 оқу орындары шаңырақ көтерген.

Бүгінгі күні, жоғарғы оқу орындарында өндірістен қол үзбей оқытатын оқу орындарына деген қажеттіліктің артуымен қатар интернационалдық сипаттағы оқу орындарын құруды жүзеге асыру шаралары қатар дамуда.

ТМД мемлекеттеріндегі білім беру күндізгі, сырттай және кешкі білім алу формасына негізделеді.

Ресейдің жоғары оқу орындары жөніндегі мемлекеттік комитетінде бекітілген «Қашықтықтан оқытудың бірегей жүйесін құру» - туралы негізгі концепция 1995-жылы жарияланды. Сонымен қатар, білімдік ресурстарға қатынау үшін одақтық порталдар жүйесі құрылған: Ресейлік білім беру (<http://edu.ru>), Ресейлік жалпы білімдік портал (<http://school.edu.ru/>); Цифрлық білімдік ресурстардың бірыңғай топтамасы (<http://school-collection.edu.ru/>); Білімдік ресурстарға қатынаудың бірыңғай терезесі (<http://window.edu.ru/>), Ақпараттық-білімдік ресурстардың Одақтық орталығы (<http://fcior.edu.ru/>), НІП «Телемектеп» (<http://internet-school.ru>) және т.б.. Аталған сайттар бойынша қашықтықтан оқыту жүйесі тиімді жұмыстарды атқаруда. Атап айтар болсақ: интернетдүкендермен жұмыс, интернет конференциялар мен семинарлар және ғылыми жұмыстар бойынша материалдар, әртүрлі халықаралық басылымдарда материалдар жариялауда т.б.

Қазақстан – Ресей университетінде қашықтықтан оқыту технологиясының элементтерін қолданып, оқытудың инновациялық әдістері қолданылады: слайд-дәрістер, электронды оқулықтар, оқыту программалары, компьютерлік тренинг және т.б.

Украинада білімдік салаға АҚТ-ды енгізуде «Ақпараттандырудың Ұлттық бағдарламасы туралы» Заң; «2006-2010 жж. Украинадағы ақпараттық қоғамды дамытудың негізгі қағидалары туралы» Украина заңы; 2006-2010 жж. ара қашықтықтық оқыту жүйесін дамыту бағдарламасы, 2006-2010 жж. «Білім беру мен ғылымдағы АҚТ» Мемлекеттік бағдарламасы елеулі рөл атқарды. ТМД мемлекеттерінің ішінде Украинада қашықтықтан білім беру жоғары деңгейде жүзеге асырылуда, атап айтсақ: Григорий Сковорода атындағы Переяслав-Хмельницкий мемлекеттік педагогикалық университетінің «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ» және «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии» атты I-IX халықаралық ғылыми-практикалық конференциялары бүгінде ТМД мемлекеттерінен 12 тілде статьялар қабылдайды жөнінде табысты іс-шараларды жүзеге асыруда.

Сонымен қатар, ТМД мемлекеттерінің ішінде Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан республикаларында қашықтықтан оқыту жүйесін орта, кәсіптік және жоғары оқу орындарының оқу процесінде тиімді пайдаланудың жолдары қарастырылған. Сонымен, ақпараттандыру тұтастай және электрондық оқыту ішінара дамыған елдерде де, дамушы елдерде де мемлекеттік деңгейде қолдау табады.

Өз елімізге келер болсақ, Қашықтықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 19 қаңтардағы № 112 Қаулысы бойынша 35 тармақтан тұратын Ереже енгізілуде [2]. Мұнда елімізде Қашықтықтан оқытуды қалай жүзеге асрудың барлық мүмкіндіктері талданып, негізделген. Кейбір тармақтарына қысқаша тоқталып өтуге болады, мысалы Ереженің бесінші тармағында: қашықтықтан оқытуды желілік технологиялар, кейс-технологиялар және телекөрсетілім және т.б., негізінде жүзеге асыруға болатындығына және оқу сабақтары қашықтықтан оқыту кезінде бейнедәрістер, теледидар дәрістері, радиодәрістер, мультимедиялық дәрістер, бейнеконференциялар, электрондық оқу басылымдары бойынша білім алушылардың өзіндік жұмыстары, телеконференциялар, виртуалды зертханалық практикумдар, компьютерлік тестілеу жүйелері, форумдар, чаттар мен электрондық пошта арқылы консультациялар нысанында жүргізуге болатындығы баяндалады. Жетінші тармағында: қашықтықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру үшін білім беру ұйымдарында – «on-line» режимінде кеңес беруді ұйымдастыру және өткізуді, «off-line» режимінде білім алушылармен кері байланысты ұйымдастыруды, аутентификация жүйесінде білім алушылардың тұлғасын сәйкестендіретіндігі сияқты маңызды мағлұматтар қарастырылады. Жалпы жоғарыда аталған қаулы Қашықтықтан білім беру технологиялары бойынша оқу үрдісін ұйымдастырудың толық Ережесін қамтиды және бұл ережеге сәйкес еліміздің орта және жоғары білім беру саласы, әкімшілік аппараттары, ҚРБЖМ үлкен іс-шараларды жүзеге асыруда.

«Қашықтықтан оқыту» жүйесі Әлемде әлдеқашан дамығанымен, біздің елімізде Қазақстандағы қашықтықтан оқыту жүйесінің қолға алынғанына 10 жылдың көлемі болды. Осы уақыт мерзімінде «Қашықтықтан оқытуды» игерудің көптеген қыр сырлары ашылуда және төмендегіше туындайтын өзекті мәселелердің шешімін табуды талап ететін қосымша зерттеулер жүргізуді қажет етуде. Атап айтсақ, біздің елімізде:

- «қашықтықтан оқыту» жүйесі қандай деңгейде жүргізілуде?
- оның тиімділігін дәлелдейтін қандай іс-шаралар жүзеге асырылуда?
- дәстүрлі емес оқыту әдісі болып табылатын қашықтықтан оқытудың ерекшеліктері қандай?
 - қайткен күнде сырттан оқытатын оқу орындарында қашықтықтан оқыту арқылы білімгерлердің алатын білім сапасын заман талабына сай жетілдіруге болады?
 - «қашықтықтан оқыту» жүйесін білім беру жүйесінің қай сатысынан орта, кәсіптік немесе жоғары оқу орындарынан бастап енгізу керек пе? – деген кезек күттірмейтін көкейкесті мәселелерді шешу қажет болып отыр.

Жоғарыда аталған қордаланға өзекті мәселелерді шешудің бірден бір жолы ҚР Президентінің 02.11.2012 № 423; 12.08.2014 № 893 Жарлықтарын жүзеге асыру болып табылады. Онда электрондық оқытуды 2015 жылға дейін республика мектептерінің 50%-ына, ал 2020 жылға дейін 90%-ына енгізу жоспарланды [3]. Ал, электронды оқытудың кеңінен қолданылуы бүгінде «Қашықтықтан оқыту» жүйесі бойынша қоғамды ақпараттандыру үрдісінің басым бағыттарының бірі ретінде – білім беруді ақпараттандыру мұғалімдердің тек кәсіби сапасы мен дайындық деңгейіне ғана емес, сонымен қатар, оқытуда ақпараттық және коммуникациялық технология құралдарын пайдаланудың ұйымдастырушылық және әдістемелік аспектілеріне келесі жаңа талаптар қояды:

- бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек;
 - ақпараттық технологиялар мен ақпаратты таратудың жаңа нысандарына бағытталған мамандандырылған білім беру бағыттарын құру міндетін игеру;
 - «Он-лайн» тәсілінде оқыту тәжірибесін дамытып, елімізде оқу теледидарын құру қажет - деп атап көрсетілгендей, бүгінгі күні білім беру жүйесі жана педагогикалық технологияға негізделуін және ақпараттық құралдарын кеңінен қолданылуын қажет етеді.
- Зерттеу жұмысын қорытындылау нәтижесінде төмендегіше тұжырым жасалды:
- алыс, жақын шет елдерде қашықтықтан оқыту бойынша шолу жасалды;
 - Қазақстан білім беру заңдылықтарына сүйене отырып, өз елімізде жүзеге асырылып жатқан қашықтықтан оқытуға талдау жасалды;
 - қашықтықтан оқытудың тиімділігі анықталып, теориялық негіздемесі жасалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, № 1118 Жарлығы. (Қосымша: ҚР Президентінің 02.11.2012, № 423 Жарлығы), – Астана, 07.12.2010ж.
2. Қашықтықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 19 қаңтардағы № 112 Қаулысы.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің 02.11.2012 №423; 12.08.2014 №893 Жарлықтары.

*Манат Жайлауова, Айнагүл Әбуова
(Қызылорда, Қазақстан)*

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ТӘРБИЕЛЕУ

Бүгінгі таңда жалпы білім беретін орта мектептің алдында күрделі, үнемі өзгеріп отыратын өмірде өз орнын таба білетін мәдениетті, шығармашыл тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр [1].

Қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу мәселесі неғұрлым маңызды болып отыр, себебі оқушыларды ересек өмірге даярлауға қойылатын қазіргі талаптар өзгерді. Тұлғаның қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу мәселесі әрдайым педагогика ғылымының назарында болып келді және түрлі аспектілерде қарастырылды (қарым-қатынас, мінез-құлық, тұлғааралық қатынастар мәдениеті, тіл мәдениеті және т.б.) Қарым-қатынас мәдениеті тәрбиеленушілер мен педагогтардың өзара байланысты мәдениеті ретінде қалыптасады және жетілдіріледі.

Қарым-қатынас мәдениеті саласы – тұлға өмір сүретін әлеуметтік кеңістіктің қажетті бөлігі.

«Қарым-қатынас мәдениеті» ұғымының ғылыми мазмұны қарым-қатынас, ақпараттық байланыс, төзімділік (толеранттылық) ұғымдарының мазмұнымен айқындалады.

Қарым-қатынас – оның барысында психикалық байланыс пайда болатын адамдар арасындағы байланыс, ол ақпарат алмасудан, өзара әсерден, өзара түсіністіктен көрінеді. Қарым-қатынас адамдар арасында байланыс орнатуға бағытталған. Оның мақсаты – адамдар арасындағы өзара қарым-қатынасты өзгерту, өзара түсіністік орнату, білімге, көзқарасқа, қарым-қатынастарға, сезімдерге және т.б. тұлғаның бағыттылығын орнату. Адамдар арасындағы байланыс қарым-қатынастан тұрады, ол – индивидтің тіршілік етуінің қажетті шарты.

Қарым-қатынастың мазмұндық жағы тәсілдер, құралдар көмегімен жүзеге асырылады. Адам қоғамындағы қарым-қатынастың басты құралы – тіл болып табылады. Алайда тілмен қатар тілдік қарым-қатынас ішінде тілдік емес құралдар да қолданылады: келбет, ым-ишара, мимика, әріптестердің бір-біріне қатысты алғанда орналасуы [2].

Ақпараттық байланыс – адамдармен қарым-қатынас жасау білігі мен дағдылары. Әр түрлі жастағы адамдардың, білім берудің, мәдениеттің түрлі деңгейі мен психологиялық дамудың табысты болуы соларға байланысты.

Төзімділік (толеранттылық) – әлеуметтік және жеке өмірдің барлық салаларын қамтитын көріну мен дамудың сан алуан қырлары бар күрделі, көпаспектілі және көпкомпонентті феномен. «Төзімділік (толеранттылық)» ұғымының мәнін ашатын сөздерге: төзім, шыдамдылық, мойындау, сыйлау, кешірім, жұмсақтық, тіл табысуға дайын болу және т.б. жатады. Білім беру мазмұнын жаңарту бастауыш сынып оқушыларында қазіргі әлеуметтік маңызды құндылықтар мен қоғамдық бағдарлар жүйесін қалыптастырудың шешуші шарты ретінде көрінеді. Сонымен, тұлғаның әлеуметтенуі үдерісінде төзімділік оның мінез-құлқы мен ойлауының стилін айқындайтын табиғи нормаға айналуы тиіс.

Қарым-қатынастың жалпы мәні адамның мақсатына байланысты, біріншіден, басқа адамдарды тану, сол адамдардың ықпалы арқылы өзін-өзі тану, бағалау болып табылады, екіншіден, басқа адамдармен өз әрекеттерін таңдауда мақсатты, саналы, белсенді жан иесі ретінде көрінеді.

Қарым-қатынас барысында тұлғаның әлеуметтену үдерісі жүреді. Адам қарым-қатынас үдерісінде өзінің жеке тұлғалық ерекшелігін көрсетеді, өзі үздіксіз қарым-қатынаста болатын ортаға енеді. Қарым-қатынас адам болмысының рухани және мәдени формаларын біріктіре отырып, оның қажеттілігін дәлелдейді. Бастауыш сынып оқушыларында қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу оның оқу әрекеті мен қарым-қатынас субъектісі ретінде мақсатты түрде қалыптасуына және әлеуметтенуінің жалпы мәдениетінің дамуына негізделеді [3].

Бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынасы негізінен ойын барысында қалыптасады. Ойын кезінде ынтымақтастық пен бәсекелестік сезімдері дамиды:

- қарым-қатынас мәдениетін;
- қарым-қатынас ретінде;
- жүйе құраушы, кіріктіруші әлеуметтік фактор ретінде;

көркем, эстетикалық, ақпараттық және т.б. мәдениет түрлерімен бірге қарастыруға болады.

Жоғары саналылық, әділеттілік, ақылдылық, өнегелілік – қарым-қатынас мәдениетінің жоғары шегі.

Қарым-қатынас мәдениеті әрқашан басқа адамға бағытталады. Белгілі бір өзара әрекет түрінің қарым-қатынас мәдениеті бола алатын, алмайтынын анықтау үшін төмендегі мәселелерге назар аудару қажет:

- әріптесіне деген зейіні мен қызығушылығы. Көзіне тура қарау, басқаның сөзі мен әрекетіне назар аудару субъектінің басқа адамды қабылдайтынын, оның назары соған бағытталғанын білдіреді.

- әріптесіне эмоционалдық қатынас;

- әріптесінің назарын өзіне аударуға бағытталған бастамашылдық акт. Басқаның қызығушылығын ояту, өзіне назар аудару - қарым-қатынастың неғұрлым өзіне ғана тән сәті.

- адамның өз әріптесінің қатынасына сезімталдығы. Әріптесінің қатынасы әсерінен өзінің белсенділігін өзгерту осындай сезімталдықты білдіреді.

Тұлғаның қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасқандығы төмендегі критерийлер тобымен айқындалады:

- сөйлеу мәдениеті;
- қарым-қатынас іскерліктері;
- қарым-қатынастық ойлау;
- құндылық бағдарлар;
- бос уақыттағы қызығушылықтар.

Төмендегі критерийлер бойынша мәдениеттің ұйымдастырушылық тобын бағалауға болады:

- әлеуметтік-психологиялық ахуал;
- топтық құндылықтар;
- бос уақытқа байланысты құрылған топтардың өзін-өзі ұйымдастыру деңгейі;
- топтық ынтымақтастық;
- топтық қабылдаудың біртұтастығы;
- мақсатқа бағыттылық.

Қарым-қатынас мәдениетінде эмоционалдық критерийлерге де айрықша мән беріледі:

- эмоционалды түрде іс-әрекетке ену;
- мәдени-сауықтық іс-шараларға қатысу арқылы қанағаттанғандық сезімде болу [4].

Қарым-қатынас мәдениетінің критерийлерін қарастыра отырып, оның үш негізгі мотивін бөліп көрсетуге болады: іскерлік мотивтер ынтымақтастыққа, ойынға, жалпы белсенділікке қабілеттіліктен көрінеді; жаңа әсерлерге қажеттіліктерді қанағаттандыру үдерісінде пайда болатын танымдық мотивтер. Оның негізгі көзі – жаңа ақпарат беруші және бастауыш сынып оқушысының пікірі мен сұрағын түсінетін және бағалай алатын тыңдаушы – ересек адам.

Тұлғалық мотивтер әрекеттің айрықша түрі ретінде тек қарым-қатынасқа тән. Бұл жағдайда қарым-қатынас мәдениетін адамның өзі оятады.

Қазіргі мектептегі тәрбие мазмұны біріншіден, адамгершілік, экономикалық, азаматтық, эстетикалық, экологиялық, жыныстық, дене, еңбек және т.б. сипатта болса; екіншіден, шындық, мейірімділік, сұлулыққа қатысты жағымды көңіл-күйді және өтірік, зұлымдық, ұсқынсыздыққа қатысты жағымсыз көңіл-күйді сезінуге бағытталған.

Мұндағы мақсат – оқушының эмоционалдық-еріктік саласын дамыту және жетілдіру. Үшіншісі қарым-қатынаста көрініс табатын мінез-құлықтық – әрекеттік форманы құру болып табылады. Мұның логикасы мынада: әлем, дүние туралы білім, эмоционалдық бағалау оларды саналы түрде түсініп, әрекеттер жасауға әкеледі. Дұрыс, жақсы қарым-қатынас жасау ережесінің нәзік жақтарын білетін, оны эмоционалды қабылдай алатын оқушы, әруақытта мәдениетті және әдепті.

Бастауыш мектеп шағында әрекетті біліктер, риторикалық біліктер, диалог құра алу білігі, ести және тыңдай білу және талас тудыру білігі, басқаның көзқарасында тұру білігі, жалпы мақсатқа қол жекізу үшін бірлесе жұмыс істеу білігі басым болады.

Сонымен, қарым-қатынас мәдениеті бір-бірімен, ұжыммен тығыз байланысты өзара әрекетке негізделеді. Қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу барысында бастауыш сынып оқушыларының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін есепке алған жөн [5].

Кіші мектеп жасы – бала өміріндегі ең маңызды және жауапты кезеңдердің бірі. Оның дамуы барысында барлық психикалық үдерістердің өзгеруі жүзеге асады. Олар бала тұлғасы мен бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасқандық деңгейін түпкілікті өзгертеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Набуова Р. Бастауыш мектептегі тәрбие жұмысының педагогикалық мәні // Бастауыш мектеп. – 2005. – №1. – 23-24 б.

2. Өтебаева С. Коммуникативтік қарым-қатынас және орта // Қазақстан мектебі. – 2012. – №5. – 32-34 б.
3. Өтегенова Л. Қарым-қатынас жасай білу-үлкен өнер//Мектептегі психология. – 2008. – №5. – 24-25 б.
4. Палманова Л. Балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқына кері әсер етуші факторлар // Мектептегі психология. – 2011. – № 10. – 35-36 б.
5. Рақымжанова М. Мінез-құлқы қиын оқушыларды анықтау // Мектептегі психология. – 2010. – №1. – 35-36 б.

*Аманжайша Жекеева
(Семей, Қазақстан)*

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІН ОҚИТУ АРҚЫЛЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың: «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына жолдауында еліміз дамуының жаңа кезеңінің келесі он жылға арналған бағыт бағдарын айқындап берген болатын. Білім беру – аса күрделі әлеуметтік – экономикалық механизм. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» құру біздің алдымызда үлкен мақсаттар қойып отыр. Осыған орай тәуелсіз мемлекеттің білім туралы Заңында құрылымы мен мазмұны жағынан да жаңартылған ұлттық білім беру жүйесінің жаңа моделі жасалды. Мұнда мектеп жасына дейінгі тәрбиелеу мен оқыту шеңберінде 5-6 жасар балаларды міндетті түрде мектепалды даярлықтан өткізу көзделген.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың жалпы білім беретін оқу бағдарламалары балаларды тәрбиелеу, оқыту, дамыту және сауықтандыру тұтастығы принциптерін ескере отырып, мектепке дейінгі және бастауыш білім берудің сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз етеді. Ендеше, балаларды мектепке дайындауда (мектепке дейінгі сатының білім мазмұнына да) дамыта оқыту идеясының оқу әрекетін қалыптастыру жөніндегі ұстанымдарын басшылыққа алынуы абзал деп есептеймін. Өйткені Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесі білім беретін оқу бағдарламаларының үздіксіздігі және сабақтастығы принципі негізінде ұйымдастыруды көздеп отыр.

Осыған орай, бүгінгі қоғам мүддесіне лайықты, жан – жақты жетілген, бойында ұлттық сана мен психология қалыптасқан парасатты азамат өсіру – отбасының, балабақшаның барша халықтың міндеті. Замана алға қойған бұл міндеттерді өз мәнінде шешу үшін мектепке дейінгі тәрбие мен білім беру мазмұнын түбегейлі жаңарту көзделуде. Қазіргі өмірдің өзнен туындап отырған талаптарды орындау, жанашылдыққа жаршы болу үзіліссіз тәрбие негізінің бастау бұлағы – мектепке дейінгі ұйымдардан басталған орынды. Бала тәрбиесі отбаснан бастау алады десек те, ғылымға негізделген әдіс – тәсілмен берілетін тәлім – тәрбие ісі көбінесе балабақшадан басталып, мектепте жан – жақты педагогикалық өрісін табады. Әсіресе, балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады.

XXI-ғасыр балаларының тәрбиесінің өзекті мәселесі ұлттық және жалпы адамзаттың мәдени мұралар арқылы қоғамда руханилықты қалыптастыру болып табылады. Мұндай аса жауапты міндеттердің баянды болуы үздіксіз білім беру жүйесінің алғашқы сатысы – мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеуден бастау алуы қажет. Ерте жастан алынған рухани жасалым, адамның барлық өмірінде рухани-адамгершілік белгісін анықтап, ізгілік қасиеттерді, рухани болмысты бала бойына қалыптастырады. Мектеп жасына дейінгі балаларды рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде қазақ ертегілерін пайдаланудың маңызы зор. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне жүгінсек, «адамгершілік» сөзі: ар-ұжданның тазалығы, адамшылық. Ізгілік, қайырымдылық, мейірімділік, әділдік, шыншылдық, кішіпейілділік,

имандылық, т.б. қарапайым адамгершілік құндылықтар болмаса, олардың орнын ешқандай терең білім толтыра алмайтынын өмірдің өзі дәлелдеуде.

Руханилық дегеніміз- адам сана-сезімінің, сенімі мен сапасының, білімі мен өмір сүру тәсілінің көрсеткіші, адамның ішкі болмысы. Баланы рухани-адамгершілікке тәрбиелеу отбасынан басталып, мектепке дейінгі мекеменің оқу-тәрбие үрдісінде жүйелі жалғастырылуы қажет.

Мектеп жасына дейінгі балаларды рухани-адамгершілікке тәрбиелеу дегеніміз – олардың өмірдегі өз орнын, атқаратын міндетін, қазіргі және болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілігін, дүниенің күрделі құрылымын түсінуі және өзін-өзі үздіксіз, жетілдіруімен рухани даму қасиеттерін қалыптастыру.

Руханилық – бұл (модус, «режим») интеллектуалдылықты және эмоционалдылықты, өнегелілікті және эстетикалық, сондай-ақ экологиялық идеяны, сезім мен күйгелектілікті, жеке тұлғаның ішкі бекітілімін, бүтіндік жиынтығын сипаттайтын адамның психикасы мен мінез-құлқының сипаттамасы.

Біздің ойымызша **«рухани-адамгершілік тәрбие адамның сапалы, құнды қасиеттерінің бүтіндік жиынтығын сипаттайтын адамның психикасы мен мінез-құлқының сипаттамасы, құндылық бағдарын айқындайтын тәрбие»** деп білеміз.

Мектепке дейінгі тәрбие мазмұнын жетілдіруде озық ғылыми-зерттеулер мен тәжірибелер, сонау 18-ғасырда өмір сүрген Ф.Фребель, М.Монтессори идеяларынан бастап, әлемдегі ең озық жапон тәжірибелері, еңбектері мен қатар қазақ халық ертегілері кеңінен пайдаланылып жүр.

Мектеп жасына дейінгі балалардың мемлекеттік міндетті білім беру стандартындағы негізгі идеялар «Адам-қоғам-табиғат-отбасы» болып табылады, яғни рухани-адамгершілікті қалыптастыру негізі.

1. Адам – әлемдегі ең жоғары құндылық. Ол мүмкіндіктер мен қабілеттерге ие табиғаттың ажырамас бөлігі, Әр адам табиғатынан қайталанбас. Басқа адамдарға шыдамды болу керек.

2. Отбасы – ең қымбатты және жақын адамдар өмір сүретін әлем. Өз отбасыңды жақсы көріп, қорғау қажет, туғандарың мен жақындарыңа көмектесу қажет.

3. Отан – адамның туып өмір сүріп жатқан елі. Отан – ол қала, көше, үй, отбасы, туыстар, достар, балабақша және т.б. Біздің Отанымыз – Қазақстан. Қазақстан - әлемдегі демократиялық мемлекеттердің бірі.

Бұл негізгі идеялар Қазақстанның мектепке дейінгі кезеңге қатысты ұлттық саясаты болып табылады.

Баланың жеке басының қалыптасуында, мектепке дейінгіде балаларды тәрбиелеуде қазақ ертегілерінің маңызы зор. Осы кезеңнің өзінде-ақ ата-аналардың, педагогтардың, тәрбиешілердің, психологтардың бірлескен күш-жігері арқылы баланың әлі айқындала қоймаған әлеуметтік сапаларын қалыптастыру мен дамытудағы тәрбиелік мүмкіндікті жұмылдыру үшін оның жеке басының, рухани-адамгершілік және дене бітімінің даму ерекшеліктерін ескеру қажет.

Мектеп жасына дейінгі балаларға рухани-адамгершілік тәрбие беру – қазіргі мектепке дейінгі мекемелердің ең маңызды міндеттерінің бірі. Бұл заңды да, өйткені біздің қоғам өмірінде адамгершілік бастамаларының ролі барған сайын артып, моральдық фактордың ықпал аясы кеңейіп келеді.

Қазіргі кезеңде балабақшаларда тәрбие үдерісі негізінен жеті бағытта жүргізіледі, атап айтқанда: адамгершілік, ақыл-ой, еңбек, дене, экономикалық, құқықтық, экологиялық, тәрбие бағыттары бойынша жүргізіледі.

Ал тәрбиенің негізі ретінде адамгершілік тәрбиесі қазіргі таңда халықтық педагогика «Атаның сөзі, ақылдың көзі», «Әжемнің әңгімесі», «Зерек бала», «Тапқырлар мекені»,

«Қазақ халық ертегілері» этнопедагогикалық материалдар арқылы тәрбиелеу элементтері балабақша өміріне ерекше енгізілуде.

Оқу-тәрбие жұмыстарында қазақ халық ертегілері арқылы адамгершілік бағытындағы тәрбие жұмыстарына назар аударсақ рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға ерекше мән беріледі. Ол дегеніміз балалардың әдепті, мәдениетті, білімді, мейірімді, қайырымды болып өсуі арқылы адамгершілік құндылықтары жетілдіріледі. Бұл бағытта алдымен балалардың рухани-адамгершілік тәрбиесін қалыптастырудың моделін жасау қажеттігін тудырады.

Адамгершілікке тәрбиелеуде ертегілер мен қатар табиғат құбылыстары, олардың өзара байланысы, заңдылықтары, өсімдіктердің, жәндіктердің, жануарлардың дамуын танып-білу, бақылау және түсінігіне жеңіл тиетін қоғамдық құбылыстарымен, оқиғаларымен, адамдардың еңбегімен, мерекелермен, Қазақстан Республикасының астанасы Астана қаласы т.б. таныстыру арқылы балалардың дүние, табиғат, қоғам, Отан туралы алғашқы түсініктері қалыптасады, Астана туралы аңыз әңгіме, ертегі айтуға болады.

Демек, балалардың қандай да бір нәрсеге қызығушылығы да сатылап қалыптасады, мұны жоғарыда аталған зерттеулер нәтижесі дәлелдейді. Егер зерттеу проблемасымен байланыстыра қарастырсақ, балада алдымен қазақ халық ертегісіне жағымды эмоциялық көзқарас (*әуестік*), содан кейін мазмұнды эмоциялық көзқарас (*әуестену*), соңында *танымдық қызығушылық* пайда болады.

Ертегіні білуге әуестік – қызығушылықтың алғашқы сатысы, яғни бала ертегіге жағымды көзқараста болады. Бұл сатыда бала ертегіні танып-білуде белсенділік көрсетпейді, ертегі ұнағанымен, өздігімен дербес оқып білуге талпынбайды.

Өйткені аталмыш сатыда ертегі тілін, оның мазмұнын эмоционалды тұрғыда қабылдау дағдысы бәсең дамыған сондықтан баланы ертегідегі кейбір көріністер ғана елітеді. Өйтсе де бұл сатыда бала ертегіге танымдық тұрғыда назар аудармағанымен, қызығушылық танытудың өзі оны әрі қарай дамытуға мүмкіндік бар екендігіне меңзейді. Демек, білуге әуестік бала санасы мен іс-әрекетінің бастапқы бағытталу сатысы болады.

Баланың ертегіні білуге әуестіктен біртіндеп онымен әуестенуге көшуі – қызығушылықтың екінші сатысы. Бұл сатыда баланың ертегіге деген қызығушылығы ойлау, қабылдау, есте сақтау, қиялдау, сияқты әртүрлі психикалық процестермен айқындалады.

Қызығушылық балалардың танымдық іс-әрекетін белсендендіреді, ертегілерді талдауға, әңгімелеуге, салыстырмалы суреттеме беруге дағдыландырады. Баланың да білуге деген құштарлығы артады. Алайда жұмыстың бәрі тәрбиешінің тікелей жетекшілігінде жүзеге асады. Бұл сатыда қызығушылықты қалыптастырудың терең де, мағыналы негізінің қалануына мүмкіндік туады. Сөйтіп, баланың ертегімен әуестенуі танымдық қызығушылыққа ауысады.

Баланың ертегіге танымдық қызығушылығының қалыптасу сатысы оның халық ертегілерін эмоционалды тұрғыда қабылдап, танып-білуге талпынысымен, ертегідегі жағымды персонаждарға еліктеуімен, ертегілерді тандап оқуға әуестенуімен сипатталады.

Ертегіні оқып-білуге қажеттіліктің болуы, оған деген сүйіспеншіліктің артуы қалыптасқан танымдық қызығушылықтың айшықты көрінісі десе болады.

Ертегімен әуестену – бала табиғатына тән қасиет, ол баланың көргендерін танып-білуге, оған терең бойлауына көмектеседі. Баланың мұндай әуестігі ертегідегі болған оқиғаны түсінуге, білуге, көруге деген қызығушылығынан байқалады.

Балалардың ертегіні есту барысында «қайдан?», «неге?», «бұл не?», «неліктен?» және тағы басқа сұрақтар қоюын оларда танымдық қызығушылықтың пайда болуымен байланыстыруға болады. Әрине, кішкентай баланың қойған мұндай сұрақтары белгілі дәрежеде, ертегі мазмұнына деген танымдық көзқарасты, білуге деген әуестікті көрсетеді. Дәлірек айтқанда, мұны танымдық қызығушылықтың бастауы деп есептеуге болады.

Ертегі арқылы балалардың бойында қалыптасқан рухани-адамгершілік қасиеттер

Адамгершілік қасиеттің компоненттері	Қалыптасқан тұлғалық қасиеттер	Қазақ халық ертегілері
Гуманистік қасиеттер	Қайырымдылық, кішіпейілділік, қарапайымдылық, мейірімділік, ізеттілік, имандылық, инабаттылық, рақымдылық	«Ер Төстік», «Ғажайып бақ», «Жалайдар хан мен Сағат», «Аяз би», «Атымтай жомарт», «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Құмырсқа мен көгершін», «Жақсылық пен Жамандық»
Ұжымшылдық қасиеттер	Ұжымшылдық сезім, өзара сыйластық, ынтымақтастық, достық, жолдастық, жауапкершілік	«Төрт түлік малдың кеңесі», «Ит пен мысық адамға қалай үйренді?», «Құмырсқа», «Есірік торғай», «Көк өгіздің тарихы жайында», «Ханның үш ұлы», «Ақбай», «Өнеге», «Бес ешкі»
Еңбексүйгіштік қасиеттер	Еңбексүйгіштік, еңбек тапсырмаларына адал ниетті қатынас, өз еңбегінің нәтижесіне жауапкершілікпен қарау, қанағатшылдық	«Хан мен етікші», «Сауысқан мен көкек», «Байлық пен ақыл», «Алтын балта», «Сүлеймен мен диқан», «Хан мен құмырсқалар», «Жылқы мен бұғы», «Жайық пен Еділ», «Ғажайып бақ», «Құмырсқаның қанағаты»
Патриоттық және ұлтжандылық қасиеттер	Отанға, өз халқына деген сүйіспеншілік, өзге ұлт өкілдеріне сыйластық, өжеттілік, ержүректік	«Ер Төстік», «Батыр Ақжан», «Өлібек батыр», «Еркем Айдар», «Керқұла атты Кендебай», «Асан батыр», «Тотан батыр», «Алтын сақа»
Тұлғаның жүріс-тұрысына рухани тұрғыдан реттеу ерекшелігінің қасиеттері	Адалдық, шыншылдық, ұқыптылық, шын берілгендік, жинақылық	«Уәзірдің қызы», «Үш қыз», «Ақыл сатушы», «Хан мен бүркіт», «Ермек», «Ақылды қыз», «Өнеге», «Алтын балта», «Байғыз», «Қотыр торғай», «Ұр. Топпақ»
Тұлғалық құндылық қасиеттер	Әділдік, өзін-өзі объективті бағалау	«Ер Төстік», «Сақыпжамал», «Ғажайып бақ», «Асан батыр», «Аяз би», «Түлкі мен маймыл», «Керқұла атты Кендебай»

Қазақ халық ертегілеріне балалардың танымдық қызығушылығы оқу және тәрбиелеу барысында қалыптасады:

- а) тәрбиешілердің ертегіні әңгімелеуі арқылы;
- б) ертегіні эмоционалдық әсермен қабылдауға байланысты.

Бүгінгі таңда жас мектеп жасына дейінгі балаларды халықтың мәдени мұрасы, соның ішінде халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі – халық ертегісі. Қазақ халық ертегілері балаларының танымдық қызығушылығын қалыптастырудың жетекші құралы. Өйткені оларда халықтың тыныс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері, бақыт жолындағы күресі, адамдардың өзара қарым-қатынасы мен мінез-құлқы, қазақ халқының ең жақсы қасиеттері – еңбексүйгіштігі, өз халқына, Отанға, туып-өскен ортаға, табиғатқа және т.б. деген сүйіспеншілігі бейнеленген. Ертегілер балаларға білім береді, тәрбиелейді, дамытады.

Ұлтымызды дәріптейтін, рухымызды биіктетіп, ұлттық сенімімізді жігерлендіретін ұрпақтың болашағы – бізге, яғни ұстаздарға, тәрбиешілерге үлкен міндет. Ол үшін тәрбиеші-мұғалім кәсіби біліктілігін жаңа бағытта арттырып, білім мазмұнын жаңартып, тиісті әдіс-тәсілдерді қолданып, әдістемелік негіздерді қалыптастыруы керек. Өйткені білім әр адамға өмір бойы қажет екенін өмір тәжірибесі дәлелдеп отыр.

«Тәрбиеші-мұғалім өз ісіне деген сүйіспеншілікті балаларға деген сүйіспеншілікпен ұштастыра алғанда ғана шын мәніндегі мұғалім болмақ» деген екен бір ғалым.

Сондықтан әр тәрбиеші-педогог әрбір баланың ойынан шығып, қажеттілігін қанағаттандыра білуге дайын болуы тиіс. Оқушының рухани өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға даяр, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын ұстаз ғана бүгінгі

қоғамның мүддесінен шыға алады. Ойы жүйрік, саналы, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны тек қана жаңа тұрпатты тәрбиеші-педагог қалыптастыра алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ 17.01.2014 Posted on 17.01.2014 (Leave a comment интернеттен алынды) Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан 14 желтоқсан 2010ж.
2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеудің стандарты. – Астана, 2009. – 30 б.
3. Төлєнова Ұ.Т. Балабақшадағы аралас топ балаларын ұлттық ойын арқылы адамгершілікке тәрбиелеу – Атырау, 2002. – 118 б.
4. Меңжанова А. Мектеп жасына дейінгі педагогика. – Алматы, 1996.

*Ақгул Жубандықова
(Алматы, Қазақстан)*

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Успешность профессиональной деятельности педагога во многом определяется уровнем сформированности культуры общения. Общение – важнейшая составная часть человеческой деятельности. В процессе общения обеспечивается единство действий людей, упорядочивается их целенаправленная деятельность.

А.А.Леонтьев дает следующую трактовку общения: Общение – процесс или процессы, осуществляющиеся внутри определенной социальной общности – группы, коллектива, общества в целом, процессы по своей сущности, не межиндивидуальные, а социальные. Они возникают в силу общественной потребности, общественной необходимости. Общение – то, что обеспечивает коллективную деятельность [1].

В общении достигается взаимопонимание, согласованность действий, поступков, формируется качества человека как субъекта культуры, познания, труда. Во время общения происходит обмен мыслями, идеями, высказанными в виде речи, а также настроениями, чувствами, которые помимо речи, могут быть переданы жестами, мимикой и т.п.

Общение составляет основу в содержании профессиональной деятельности педагога дошкольной организации, которое включает общение с детьми, педагогическим коллективом, сотрудниками всех подразделений и родителями.

Как известно, различают два вида общения: деловое (межролевое) и межличностное. Особенностью педагогического общения является то, что в нем доминирует деловое общение.

Межличностные отношения между педагогами и детьми, педагогами и родителями, а также сотрудниками возникают на основе деловых отношений, связанных с воспитательно образовательным процессом.

Общение с родителями воспитанников является одним из важнейших направлений деятельности детского сада, выполняющего интегральную функцию в развивающей личности ребенка в системе «семья – детский сад». Взаимодействие родителей педагогов в воспитании дошкольников рассматривается как взаимная деятельность ответственных взрослых, направленная на введение детей в пространство культуры, постижение ее ценностей и смысла.

В ГОСО РК по дошкольному воспитанию и обучению отмечается «семья и организации дошкольного воспитания и обучение – два важных института социализации детей». Центром стратегии общения между педагогом и семьей является личность ребенка, его интересы, развитие, раскрытие личностного потенциала» [2].

Взаимодействие позволяет совместно выявлять, осознавать и решать проблемы воспитания детей, а также обеспечивает необходимые глубинные связи между воспитывающими взрослыми и контексте личности ребенка, позитивно отражающиеся на его физическом, психическом и социальном здоровье.

Взаимодействие с семьей – одна из актуальных и сложных проблем в работе детского сада и каждого педагога. Многое зависит от интуиции, мастерства педагога, который должен проанализировать комплекс различных обстоятельств, чтобы принять нужное решение в выборе способов и средств взаимодействия с родителями в конкретной ситуации.

Воспитатель и родитель – взрослые люди, которые имеют личностные особенности, возрастные и индивидуальные черты, свой жизненный опыт и собственное видение проблем.

Все вышеуказанное позволяет сформулировать основные задачи решение которых позволит сформировать доброжелательные взаимоотношения воспитателя и родителей:

- установление партнерских отношений с семьей каждого воспитанника;
- объединение усилий для развития и воспитания детей;
- создание атмосферы взаимопонимания, общности интересов, эмоциональной взаимоподдержки;
- активизация и обогащение воспитательных умений родителей;
- поддержка их уверенности в собственных педагогических возможностях.

Поэтому так необходимо сформировать у будущих педагогов по дошкольному образованию культуры профессиональности общения, владение коммуникативными способностями и речевой культурой.

Важная роль в формировании у студентов культуры общения принадлежит педагогической практике в дошкольных организациях. Следует отметить, что студенты на педагогической практике достаточно быстро налаживают доброжелательные отношения с педагогическим коллективом детского сада и детьми, активно участвуют в организациях режимных моментов и занятий, в подготовке утренников и развлечений. Однако часть студентов испытывают трудности в общении с родителями, в организации и проведении родительских собраний коллективных и групповых бесед. Поэтому важнейшим аспектом в профессиональной подготовке будущих педагогов дошкольных организаций является формирование культуры общения с родителями.

Прежде всего следует научить студентов в общении с родителями руководствоваться следующими нравственными нормами:

- чувствовать ответственность перед родителями за обучение и воспитание детей;
- активно и постоянно находиться в поиске педагогических контактов с родителями, а не обращаться к ним лишь в тех случаях, когда необходима их помощь;
- уважительно относиться к родительским чувствам, не допускать небрежный и необоснованной оценки способностей детей и их поведения;
- терпение при поступлении критических замечаний родителей в свой адрес;
- уважение к родителям, такт, точность и конкретность разговоров, целенаправленность вопросов, конструктивность характера разговора.

Будущих педагогов дошкольных организаций необходимо знакомить с приемами, которые помогают сохранять ровность в общении: предупреждение раздражительности, нетерпимости, оскорбительного тона.

Успешное овладение культурой общения с родителями невозможно без культуры речи. Основа речевой культуры воспитателя – это грамотность, выразительность; владение мимикой и жестами; способность осознать и регулировать речевое поведение с учетом конкретной ситуации; умение экспромтом, импровизированно строить свою речь с целью наиболее эффективного воздействия на слушателей; умение видеть и слышать себя в

процессе речевого общения, самокритично оценивать свое речевое поведение. Речевая культура предполагает также умение понимать своеобразие личности родителя и подбирать наиболее точные слова интонацию для наиболее эффективного влияния на него.

Важная роль в формировании культуры речи принадлежит такому учебному курсу как «Педагогическое мастерство». На занятиях студенты овладевают навыками вести диалоги, дискутировать, аргументированно отстаивать свою точку зрения, решать разнообразные педагогические ситуации, участвовать в деловых играх и т.д.

В значительной степени этому способствуют такие формы внеаудиторных занятий, как «Конкурсы ораторов», дискуссия, просмотр видеозаписей выступлений писателей, поэтов и др.

Одной из традиционных форм взаимодействия педагогов и родителей являются родительские собрания.

Групповые родительские собрания – целесообразная и действенная форма работы воспитателя с коллективом родителей, организационного ознакомления их с задачами, содержанием и методами воспитания детей определенного возраста в условиях детского сада. Действительно, для того, чтобы успешно воспитывать ребенка, родителям важно знать особенности воспитательно-образовательной работы с детьми в детском саду.

Будущего педагога важно научить: - ставить на собрании перед родителями открытые и закрытые вопросы, фиксировать внимание на главных мыслях, чувствах, предъявляемых участниками; обобщать важнейшими высказывания родителей; делать паузы; выдвигать гипотезы; - активно слушать родителей, предоставлять им возможность рассказать о трудностях в воспитании ребенка; - определять проблему, находиться в контексте рассказа родителей о ребенке; не торопиться с выводами и рекомендациями; - верить в уникальность родителей и их способность найти пути решения проблемы – подвести собрание к принятию совместного решения.

Современные мамы и папы в большинстве своем люди грамотные, осведомленные и, конечно, хорошо знающие, как им надо воспитывать своих собственных детей. Поэтому позиция наставления и простой пропаганды педагогических знаний сегодня вряд ли принесет положительные результаты.

Гораздо эффективнее будут создание атмосферы взаимопомощи и поддержки семьи в сложных педагогических ситуациях, демонстрация заинтересованности педагога разобраться в проблемах и искреннее желание помочь родителям.

К индивидуальным формам взаимодействия с родителями относятся беседы и консультации. Беседы – наиболее доступная и распространенная форма установления связи педагога с семьей, систематического общения с отцом и матерью ребенка, другими членами семьи. Цели педагогической беседы – обмен мнениями по тому или иному вопросу и достижения единой точки зрения, оказание родителям своевременной помощи. Консультации организует для того, чтобы ответить на все вопросы родителей. Консультация позволяет обсудить конкретный вопрос. Она побуждает родителей присматриваться к детям, выявлять черты их характера, задумываться над своими методами воспитания, анализировать собственные опыт общения с ребенком. Необходимо учить студентов ставить цель и тему беседы, составлять план и подбирать соответствующие вопросы. Будущий педагог дошкольной организации должен уметь слушать и слышать родителей, понимать невербальный язык сообщения и адекватно на него реагировать, передавать информацию разными способами; устанавливать обратную связь. Только диалоговая форма работы с родителями стимулирует совместную деятельность воспитывающих взрослых. В процессе беседы необходимо учить студентов выявлять интересы, чувства родителей и внимательно воспринимать высказанные идеи направленные на объединение усилий педагога и родителей в деле воспитания детей.

Широкое распространение в настоящее время получили нетрадиционные формы взаимодействия педагогов и родителей. Чаще всего они направлены на установление

неформальных контактов. Так, Т.В.Кротова разработала следующую квалификацию нетрадиционных форм общения педагога с родителями:

- информационно-аналитические;
- досуговые;
- познавательные;
- наглядно-информационные формы.

К информационно-аналитическим можно отнести тесты, анкеты, интервью. Важно научить студентов четко определить цель, задачи, вопросы определенной формы взаимодействия, а также способам обработки полученных данных и умению в тактичной форме представить результаты.

Досуговые формы – совместные досуги, праздники, выставки призваны устанавливать теплые неформальные, доверительные отношения, эмоциональный контакт между педагогами и родителями, между родителями и детьми. Досуги позволяют создать эмоциональный комфорт в группе. При этом следует учить студентов вовлечению родителей в разработку сценария праздников и развлечений, к подготовке и их проведению, анализу мероприятия. Родители должны быть не пассивными слушателями, а активными участниками.

Познавательные формы выполняют доминирующую роль в повышении психолого-педагогической культуры родителей. Их суть – ознакомление родителей с возрастными и психологическими особенностями детей дошкольного возраста, формирование практических навыков в воспитании детей.

Под руководством педагога вуза и воспитателей студенты могут организовать на педагогической практике встречи с родителями на темы «Круглый стол с вопросами и ответами», «Капризы детей и их преодоление», «Традиции семьи», практикумы «Нравственно-духовное воспитание детей», «Формирование у детей толерантности».

Студенты должны четко усвоить, что любое, даже самое небольшое мероприятие по работе с родителями необходимо тщательно и серьезно готовить. Главное в этой работе – качество, а не количество отдельных взятых, не связанных между собой мероприятий. Слабое, плохо подготовленное родительское собрание или семинар могут негативно повлиять на положительный имидж как педагога, так и дошкольной организации.

Важным условием эффективного обучения будущих педагогов культуре общения является включение их в процесс самовоспитания коммуникативных качеств и отслеживание их развитию. Оценку уровня развития умений и педагогов профессионального общения должна осуществляться по таким важнейшим параметрам, как наличие потребности в общении с детьми и их родителями; умение налаживать психологический контакт с людьми; способность к эмпатии, пониманию собеседника; умение располагать к себе окружающих (создавать положительную аттракцию); умение занимать в общении разную позицию.; стиль общения.

Таким образом, успешность педагогической деятельности будущих педагогов дошкольной организаций во многих определяется уровнем сформированности культуры общения с родителями.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. ГОСО РК по дошкольному воспитанию и обучению. – Алматы, 2003.
2. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – М., 1979.
3. Левина М.М. Технология профессионального педагогического образования. – М., 2001.
4. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: Учебник для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 232 с.

*Раушан Жүнісова, Сарсен Тілеубай
(Қызылорда, Қазақстан)*

CASE- ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІН ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ӨНДЕУ АНЫҚТАУ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ

Қазіргі өмірде компьютерлік техниканы қолданбау мүмкін емес, көптеген салалар есептерді жылдам шешуде есептеуіш машиналарды пайдаланады. Қазіргі уақытқа дейін барлық компьютерлік техника адамдар үшін тек көмекші құрылғы болып келген, компьютер түрлі есептеулер жүргізген, ал негізгі жұмыс сонда да адамдарда болды.

Ұзақ уақыт бойы ақпараттық жүйеде және технологияда дискретті алфавитті-сандық ақпарат маңызды рөл атқарды. Бұған негізгі себеп, бір жағынан, есептеуіш жүйенің аз қуатты болуы, екінші жағынан, алфавитті-сандық ақпарат сақтау үшін аз жадыны талап етті. Бұдан басқа, ақпаратты өңдеу кезінде ұзақ уақыт бойы үлкен емес көлемді файлдар қолданылды, сондықтан, шағын ақпараттық көлемнен тұратын файлдарды өңдеу жылдамырақ болды. Есептеуіш жүйелердің эволюциясы үдерісінде суреттерден тұратын, сондай-ақ, алфавитті-сандық ақпараттарды және графикалық объектілерді статистикалық және динамикалық режимде біріктіретін үлкен көлемді файлдарды өңдеу мүмкіндігі пайда болады.

Қоғамды ақпараттандыру ақпараттық жүктеменің ұлғаюына және ақпаратты талдау мен өңдеуге арналған жаңа технологиялық-ғылыми шешімдерді табуға қажеттілікке әкеп соқты сондықтан осы мәселелердің бір шешімі – визуалды моделдеу болып табылады.

Визуалды моделдер жүйелерді жобалауды басқару технологиясында қолданылады, оның қиындығы, масштабы және жұмыс істеуі әрқашан өсіп тұрады. Визуалды моделдер тапсырма берушілер, қолданушылар және өңдеушілер тобының арасында өнім беретін өзара әрекеттерді реттеуге мүмкіндік береді. Олар таңдалған архитектуралық шешімдердің ұсынылуын қамтамасыз етеді және өңделетін жүйені толықтай түсінуге мүмкіндік береді. Өңделетін жүйелердің қиындығы әлі де өсіп келеді. Сондықтан, моделдеудің визуалды әдістерінің қолданылу маңыздылығы да өседі және визуалды ортада, әсіресе геоинформатикада кеңінен қолданылуына қарамастан, олар негізінен технологиялар деңгейінде қолданылады [1].

Ақпараттық-компьютерлік және математикалық моделдеуді жеделдету қажеттілігін анықтайтын негізгі факторлар: бірінші фактор – ЭЕМ-ді пайдалану аймағындағы жоғары білікті мұғалімдерді кәсіби даярлаудың сапасын арттыру, жалпылама ақпараттық-компьютерлік оқытулар жүргізуді қамтамасыз ету;

Екінші фактор – жалпылама математикалық, ақпараттық-компьютерлік модельдеу бойынша сауаттылық мәселесін жетілдіру қажеттілігімен;

Үшінші фактор – педагогикалық ғылымдардың логикалық дамуын анықтайтын, білім жүйесінің ішкі қажеттіліктерімен анықталады.

Білім берудегі ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу әр түрлі педагогикалық міндеттерді шешу үшін мультимедиялы электронды оқулықтар базасында ақпараттық технологияны пайдалану және оны жасаумен байланысты мәселелерді шешетін педагогикалық-психологиялық әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-технологиялық деңгейде қарастырылады.

Білім беру үдерісіне ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу технологиясын енгізу арқылы зерттеу және тәжірибе жүргізетін мәселелердің үлкен ортасы бірінші кезекте білім беру практикасына қажетті ақпараттық технологияларды құру концепциясын жасауды талап етеді.

Зерттеудің ең ұтымды тәсілдерінің бірі ол модельдеу. Модель ұғымын көп ретте «бітім» ретінде түсіндіріледі, яғни шынайы өмірдегі объектімен көп ұқсастығы бар (мысалға түр әлпеті, түсі т.с.с). Бітімдер, модельдер шынайы өмірдегі зат қолда болмаған кезде оның орнын алмастыруда қолданылады, модельдерді білім беру кезінде

көп пайданаланады, сонымен қорыта келгенде модель дегеніміз – шынайы өмірдегі затты алмастыра алатын материалды немесе ойдағы бір объект.

Модель болу үшін мына шарттарды қанағаттандары қажет:

- модель бұл өзі де объект болып саналады;
- модель материалды түрде де ойша түрде де бола алады;
- модель шынайы өмірдегі затты алмастыра алады;
- модель шынайы өмірдегі заттың қасиетін сақтау керек, айтпесе ол басқа заттын моделі;

- модель зерттеуге қажет қана қасиеттерін сақтай алса болғаны.

Компьютерлік модельдеу біздің өмірімізге дәл қазіргідей толығымен еніп, үлкен маңызға ие болады дегенді, кеше ғана елестету қиын еді. Соңғы жылдары технологияның қарқынды дамуы компьютерлік технологияның және оны бағдарламалық қамтамасыз ету саласының тез дамуына ықпал етті. CASE технологиялар күрделі программалық жүйелерді талдау, жобалау, жасау және сүйемелдеу методологиялардың жиынтығы болып табылады. Олар өзара біріктірілген автоматтандыру құралдар кешені көмегімен құрылымдық және объектілік тұрғыларға негізделеді.

Методология қандай да бір тұрғының негізінде жасалып, жұмыстың қадамдарын, қадамдардың орналасу тәртібін, сонымен қатар әдістер міндеттері мен үйлестірілу ережелерін анықтайды. Әдіс қандай да бір мақсатқа жету, яғни жұмыстың белгілі бір қадамын орындау тәсілін анықтайды. Нотация деп модельдердің қандай да бір класын сипаттау үшін қолданылатын таңбалар жүйесін айтады. Нотацияның графикалық және текстілік түрлері болады, графикалық натациялар графтар, диаграммалар, кестелер, схемалар түрінде сипаттайды, ал текстілік натациялар модельдерді формальді және кәдімгі тілде сипаттайды. CASE технологияда натациялар жобаланатын жүйенің деректер элементтерінің жасау кезеңдерінің құрылымын сипаттау үшін қолданылады және құралдар әдістерді жүзеге асыру үшін қажетті құрал - жабдықтарды құрайды. Олар: графикалық жобаны жасау және жөндеу құралдары, жобаны абстракция деңгейі иерархиясы түрінде ұйымдастыру құралдары, сонымен қатар түрлі деңгейлер компьютердің сәйкестігін тексеру құралдары болып табылады.

Көп еңбекті қажет ететін операцияларды автоматтандыра отырып, қазіргі заманғы CASE технологиялар программалаушы мамандардың еңбек өнімділігін айтарлықтай өсіріп, жасалатын программалық қамсыздандырудың сапасын көтерді.

Case-құралдарын енгізу тәсіліне нақты жағдай ерекше әсер етуі мүмкін, мысалы, егер тапсырыс беруші нақты бір құралды қаласа немесе келісім- шарттағы талаптарға келіспесе, онда ендіру кезеңдері алдын ала жасалған таңдаумен сәйкестендірілуі керек. Басқа жағдайда, құралдардың салыстырмалы қарапайымдылығы немесе күрделілігі, келісім дәрежесі немесе ұйымдастыру процестерінен пайда болатын шиеленіс, басқа құралдармен талап етілген ықпал дәрежесі, тәжірибе және қолданушыларды бағалау, өңдеуді сәйкестендіріп енгізу ендіру процесіне әкеліп соқтырады. Case-технологиясы ақпараттық жүйелерді (АЖ) жобалау әдістемесі болып табылады. Сонымен қатар пәндік аумақты көрнекі түрде модельдеуге, пайдаланушының ақпараттық қажеттілігіне сәйкес қосымша дайындауға мүмкіндік беретін инструментальды құралдар жиыны болып табылады.

Қолданыста жүрген көптеген Case-құралдар құрылымының әдістемеге немесе объектілі бағытталған талдауға және жобалауға негізделген, оларда негізінен жүйенің қалып күй динамикасы және бағдарламалық құралдар архитектурасы, жүйе моделдері арасындағы байланыс, диаграмма, кесте түрінде беріледі.

Бұл кезең Case- құралдарын енгізуге бағытталған мекеменің қажеттілігін талдауға негізделген. Ол Case-құралдарын қолдану арқылы мекеменің нақты пайда табатын аумақтарын ерекшелейді. Бұл кезеңнің нәтижесі Case- құралдарының енгізу стратегиясын анықтайтын құжат болып табылады.

UML ерекшеленген модельдеу тілі - бағдарламалық жүйені визуальді модельдеуге арналған, UML тілі арқылы пәндік аумақтың әртүрлі салаларында түрлі бағдарламалық

жобаларды өңдеуге мүмкіндік бар, осы тіл модельдеуде бұрыннан келе жатқан модельдеу тәсілдері мен қазіргі заманғы бағдарламалау әдістерін біріктіреді. Тіл құрамына семантикалық концепция, нотация және басшылық нұсқаулары кіреді. UML жүйенің түрлі аспектілерін сипаттайтын төрт бөлімнен тұрады: статистикалық, динамикалық, ұйымдастыру және сыртқы ортаға қатысты бөлім.

UML жүйенің динамикалық күйі мен статикалық құрылымын бейнелеуге мүмкіндік береді [2]. Жүйе үзілісті объектілердің тобы ретінде пішімделеді. Статикалық құрылымда объектілердің типтері және олардың арасындағы қарым қатынас беріледі. Динамикалық күй объектілердің тарихы мен нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін олардың арасындағы байланысты анықтайды.

UML бағдарламалау тілі болып табылмайды. Ондағы бағдарламалық кодты құрылған модель бойынша құрал жабдықтар арқылы алуға болады.

UML – үзілісті модельдеу тілі. Ол дискретті жүйелерді модельдеуге арналған.

Модель бір нәрсенің қандай да бір ортада сипатталуы. Ол модельдеуге қажетті негізгі қасиеттерді бейнелеп, маңызды еместерін қысқартуы немесе мүлдем бейнелемеуі мүмкін.

Модель қолайлы ортада құрылуы керек. Мысалы, ғимараттың моделі қағаздағы сурет немесе үшөлшемді картон макет болуы мүмкін. Ол ғимараттың сыртқы түрі бейнелейді және құрылыс бағасын есептеуге қолданылады.

Модельдер бірнеше мақсаттарға қол жеткізу үшін қолданылады, модель жүйеге керекті талаптарды толық анықтау үшін және пәндік аумақ туралы білім қорын жинақтауға қажет. Модель жүйені құру жоспарын жасауға, түрлі жобалық шешімдерді бейнелеуге, аралық өнімдерді құруға, үлкен жүйелер туралы ақпараттарды жөндеуге, зерттеуге және сүзгіден өткізуге, сондай-ақ бірнеше мүмкін шешімдерді тиімді өңдеуге қажет.

Модельдің негізгі екі аспектісі бар: семантикалық ақпарат (семантика) және визуальді көрсетілімі (нотация).

Семантикалық тұрғыдан модель өзара байланысқан класстар, ассоциациялар, күйлер, қолданылым нұсқалары және хабарламалар тәрізді логикалық конструкциялар тізімі. Семантикалық элементтер модель мазмұнын анықтайды. Семантика бағдарламалық кодты құру үшін, модельдің дұрыстығын бақылау үшін, оның күрделілігін анықтау үшін қолданылады.

Нотация – модель семантикасының визуальді көрсетілімі. Визуальді көрсетілім модельмен тікелей жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Мұнда біз қарапайым мысалмен UML тілінің қысқаша концепциясын және диаграммасын береміз және олардың жүйелік модельде қолдануын айтамыз. Барлық жоғары деңгейлі UML тілінің концепциясы бірнеше бөліктерге бөлінеді, олардың әрқайсысы бір модель көрсеткішіне жатады.

Мысал ретінде компьютерленген театр кассасын қарастырамыз. Бұл мысал ойдан алынғанымен біз осылайша UML тілінің әр түрлі конструкциясын кішкене мысал арқылы көрсетуімізге болады. Театр кассасының жұмысы жүйеленіп арнайы қысқартылды.

UML тіліндегі әр түрлі концепциялар мен құрастырылымдар арасында көп айырмашылық жоқ, бірақ ыңғайына қарай біз оны бірнеше көрсетілімдерге бөлеміз, модельдік көрсетілім – ол жүйелік модельдегі аспектінің бірін көрсететін құрастырылымның жай ғана ішкі жиыны. Модельдерді көрсетілімдерге бөлу еркін түрде жүреді, бірақ ол дәйекті және көрнекті болып келеді, әрбір модельдік көрсетілім концепциясы бір немесе екі диаграммалармен көрсетіледі.

Абстракцияның ең жоғарғы деңгейінде үш негізгі көрсетілімдерге бөлінеді: құрылымдық жіктелу, динамикалық тәртіп және модельді басқару.

Құрылымдық жіктелу жүйелік мазмұнды және олардың арасындағы қарым – қатынасты бейнелейді. UML моделінің жіктелуіне класстар, қолдану нұсқалары, компоненттер және түйіндер кіреді. Жіктелім – жүйенің динамикалық тәртібі құрылатын қордан тұрады.

Жіктелім көрсетіліміне статикалық көрсетілім, қолдану нұсқалары және бағдарламалық тарату көрсетілімі жатады.

Негізгі аумақ	Көрсетілім	Диаграммалар	Негізгі концепция
Құрылымдық	Статистикалық көрсетілім	Кластар диаграммасы	Класс, ассоциация, жалпылау, тәуелділік, тарату, интерфейс.
	Қолдану көрсетілімі	Қолдану диаграммасы	Қолдану нұсқалары, актант, ассоциация, кеңейтілім, қолдану нұсқаларын жалпылау және қосу.
	Бағдарламалық тарату көрсетілімі	Компоненттер диаграммасы	Компонент, интерфейс, тәуелділік, тарату.
	Өрбіту көрсетілімі	Өрбіту диаграммасы	Түйін, компонент, тәуелділік, жайғастыру.
Динамикалық	Ақырғы автомат түріндегі көрсетілім	Қалып күй диаграммасы	Қалып-күй, оқиға, өту
	Қызмет көрсетілімі	Қызмет диаграммасы	Қалып-күй, қызмет, өтуді аяқтау, біріктіру, көрсету
	Өзара әрекеттесу көрсетілімі	Тізбек диаграммасы	Өзара әрекеттесу, объект, хабар, белсенділік.
Модельді басқару	Модельді басқару және танысу	Класстар диаграммасы	Пакет, ішкі жүйе, модель
Тілдік кеңейту	Барлығы	Барлығы	Шек қою, стереотип, аталған белгілер

1-кесте. UML тілінде модель және диаграмманың көрсетілімі

Динамикалық тәртіп – уақытқа байланысты жүйенің тәртібін бейнелейді. Тәртіпті статикалық түрден алғандағы, лезде алып тасталған жүйенің өзгерісінің тізбегін анықтауға болады, динамикалық тәртіптегі модельдік көрсетілімге ақырғы автоматты көрсетілім, қызмет көрсетілімі және қарым-қатынас көрсетілімі жатады.

Модельді басқару көрсетілімі – модельді иерархиялық блоктарға бөлуді білдіреді, топталған ұжымдық блок бума деп аталады және жеке бумаларға модель мен ішкі жүйелер кіреді.

Модельді басқару көрсетілімі қалған модельдік көрсетілімдерді ұйымдастырады және конфигурацияны басқаруды, жетілдіру процесін жүзеге асырады. Сонымен қатар бірнеше конструкторлар шектелген болса да UML тілінің кеңейту мүмкіндігіндегі қажетті функцияны қамтамасыз етеді. Бұл конструкцияларды кез келген модельдік көрсетілім қолдана алады, бұл конструкцияларға шектеу (constraints), стереотиптер (stereotypes) және ат берілген мәндер (tagget values) кіреді.

1-кестеде UML тіліндегі модельдік танысу көрсетілген және оған кіретін концепциялар мен диаграммалар бейнеленген.

Модельдің статистикалық көрсетілімі және қолдану әдістері модельдің статистикалық көрсетілімі жүйенің пәндік аумағын және таратуға қажетті ішкі концепцияны бейнелейді. Мұны статистикалық деп атауымыздың себебі, ол динамиканы, яғни уақыт мезетіндегі жүйедегі өткен өзгерістерді бейнелемейді. Жүйенің тәртібін бейнелеуге басқа модельдік көрсетілімдер жатады.

Модельдің статистикалық көрсетілімінің негізгісі класстар және олардың байланысы: ассоциация, жалпылау және тәуелділіктердің әр түрлі түрлері. Мысалы: қолдану және тарату. Класс (class) дегеніміз - пәндік аумақтағы кейбір концепцияның немесе бағдарламалық шешімнің элементін бейнелеуін айтамыз. Айналасында класстар көрсетілімдері тұрғызылған класс – оның орталығы болып табылады және басқа элементтер класстарға кіреді.

Статикалық көрсетілімдер негізі кластар мен олардың арасындағы қарым-қатынасты бейнелейтін диаграммалар класы арқылы кескінделеді.

Графикалық класс тікбұрыш түрінде беріледі, класстардың атрибуттары және амалдары тікбұрыштың горизонталь бөлігінде орналасқан. Егер диаграммада класстың

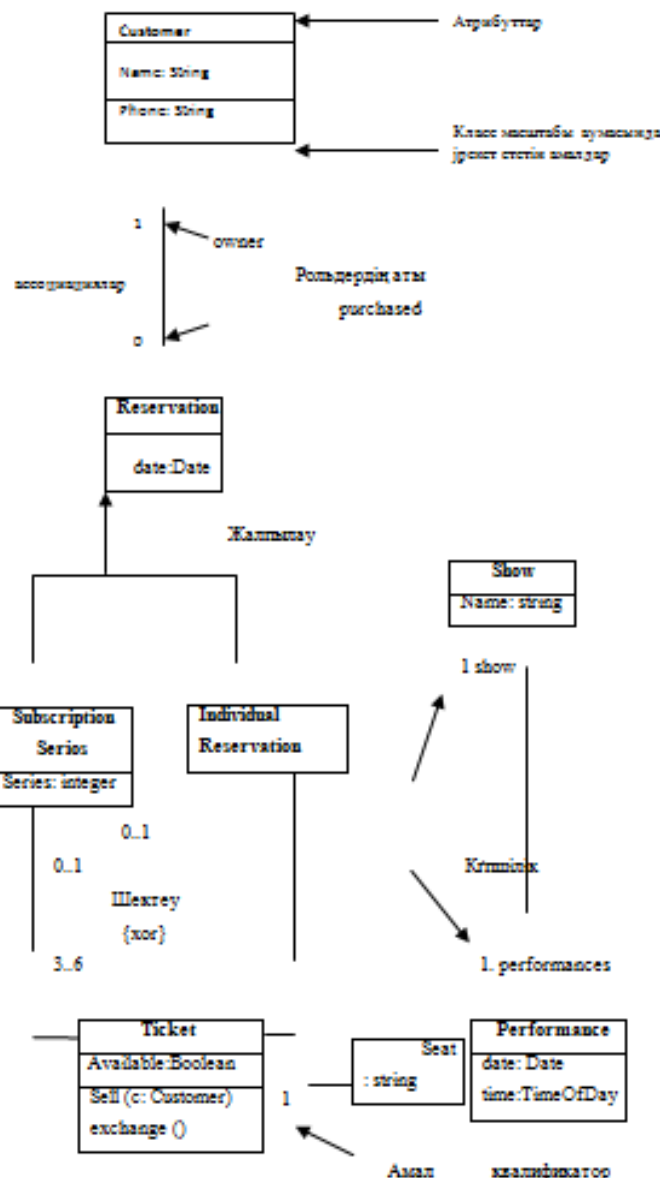
толық сипаттамасын көрсету міндетті болмаса, онда бөлімді жәй жасырып қоюға болады, тек бір классты әр түрлі диаграммалар түрінде немесе бөлшектеудің әр түрлі дәрежесінде бейнеленуге болады.

Класстардың арасындағы байланыс әр түрлі сызықтармен және сызықтың үстінде не астында тұрғызылатын қосымша белгілермен көрсетіледі.

1-суретте театрдың билеттерін сатуған арналған класстар диаграммасының жүйесі көрсетілген.

Бұл диаграмма театрлық кассаның пәндік аумағының бір бөлігін көрсетеді: мұнда Customer (клиент), Reservation (тапсырыс), Ticket (билет), Performance (көрсетілім) сияқты маңызды класстар бар. Клиенттер бірнеше тапсырыс бере алады, сонда да бір тапсырыс бір клиентке арналған. Тапсырыстың екі түрі бар: Subscription Series (Абонемент) және Individual Reservation (Бірлік тапсырыс). Екі жағдайда да билеттердің тапсырысы жүреді – бірінші жағдайда біреуін, ал екінші жағдайда біреуін немесе бірнешеуіне тапсырыс беріледі. Әрбір билет Абонемент ретінде де немесе Бірлік тапсырыс ретінде сатыла береді, бірақ екеуі бір уақытта сатылмайды. Әрбір көрсетілімге орынның нөмері жазылған белгілі бір мөлшердегі билеттер бар, театрлық қойылым күнмен, уақытпен белгіленеді.

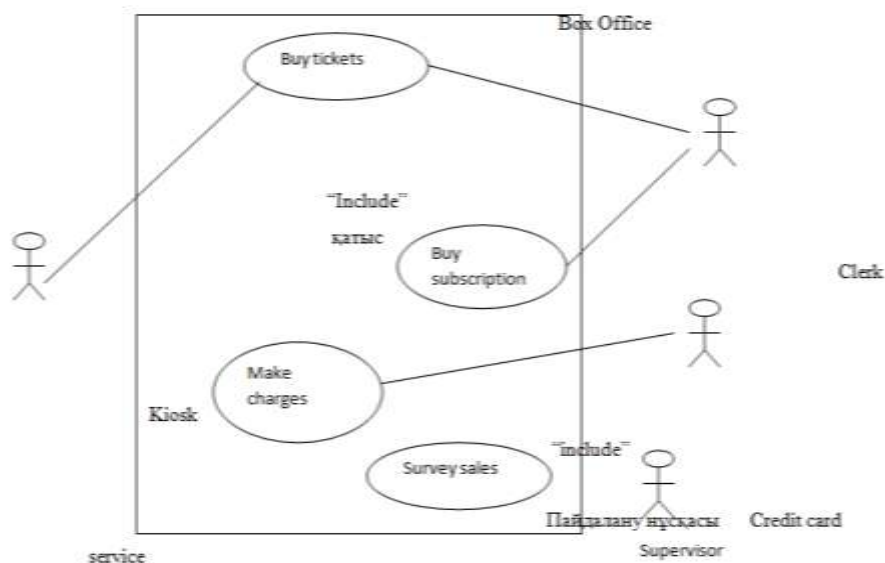
Класстарды әр түрлі дәрежедегі бөлшектеумен бейнелеуге болады. Жобалаудың төменгі деңгейінде модель жүйенің логикалық аспектісін көрсетеді, жұмыстың жалғасу үдерісінде модельге әр түрлі жобалық шешімдер мен жүйенің жұмыс істеуі енгізіледі.

2.1-сурет. Класстар диаграммасы

Бұл пайдаланушы арқылы жасалған жұмыстың функционалдық жүйесі көрсетілген, мұндайды модельдену жүйесінде актанта деп атайды. Қолдану әдістері – бұл байланыстардың функционалдық блоктары болып табылады. Олар актанта мен жүйе арасында транзакт күйінде болады, берілген әдістің қолдану ортасы жүйенің барлық контанталары мен барлық қолдану нұсқаларын шығарады.

3– суретте театрдың кассасының мысалы қарастырылған. Актанталар мұнда Kiosk (дүңгіршек), Clerk (Кассир) және Supervisor (Басшы) болып табылады, дүңгіршек ол тұтынушы тапсырыстарын орындаушы тағы бір жүйе болып табылады, тұтынушы театр кассасы үшін бағдарламалық қосымшалар ортасында актанта болып саналмайды. Себебі ол тікелей байланыспаған, біздің мысалдың қолдану нұсқасында дүңгіршектен билеттерді сатып алу немесе кассирден билет сатып алу болып табылады. Билетті сатып алу немесе абонемент арасында бір сипат бар, ол тұтынушының несиелік картадан ақша алу жүйесі болып табылады, театр кассасының билеттерінің сатылуының тағы бірнеше әдістері қарастырылуы тиіс.

3-сурет. Қолдану диаграммасы

Қолдану әдісінің де өзінің бір бөлінетін деңгейлері бар, күрделі әдістерді бірнеше қарапайым әдістерге бөлуге болады, қолдану нұсқалары бір – бірімен кооперация түрінде әрекеттеседі.

Жүйе құрылу барысындағы рөлдер арасындағы хабарламалардың бір ізді берілуі көрсетілген және жіктелімі рөлі – объектіні толығымен бейнелеу болып табылады, ол байланысу барысында ерекше функцияны және объектілер арасындағы ерекшелікті қарастырады. Бір – бірімен байланысу жүйесі объектінің бүтіндігін көрсетеді, бұл екі түрлі диаграммаларда көрсетіледі: бір ізді диаграммаларында және кооперация диаграммаларында қарастырылған.

Қорытындылай келе CASE-құралы пайда болғаннан бері қаншама өзгерістерден өтті, қазіргі кезде ол программалық жүйелерді құру, жобалау архитектурасы, талдау, модельдеу үшін интеграцияланған құралдар болып табылады. UML тілі программалық жүйелерді визуалдау және құрудың базалық технологиясы болып қарастырылады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Беркінбаев К.М. Ажиханов Н.Т. Нұрұллаев А.Н. Ниязова Г.Ж. Компьютерлік модельдеу негіздері. Оқу – әдістемелік құрал. – Алматы, 2007.
2. Самоучитель UML Леоненков А.В. UML 2-е издание. – СПб., 2004.
3. Советов Я.Б. Информационные технологии: учебник для вузов. – М., 2003.

*Научный руководитель – кандидат педагогических наук,
старший преподаватель Т.С.Шайкамалқызы*

*Кульзаги Ибрагимова
(Алматы, Казахстан)*

НАУКА И ВЫСШАЯ ШКОЛА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Обеспечение качественного преобразования в условиях рыночной экономики с учётом глобализации является основной целью модернизации системы образования в Казахстане. Система высшего образования, формируя казахстанские кадры, невольно, становится потенциалом политического и экономического развития страны. От эффективности и успешности системы образования зависит развитие и будущее экономики и страны, в целом.

Во многих отраслях экономики Казахстана остро стоит проблема с наличием высококвалифицированных специалистов. Парадоксальным является тот факт, что причиной нехватки квалифицированных специалистов является средний или низкий уровень подготовленности выпускников в учебных заведениях страны.

Причин низкого уровня высшего образования в РК много, но одним из основных факторов, повлиявших на сферу образования, были просчеты, допущенные в образовательной системе во время становления независимого Казахстана. Коммерческие отношения, с введением рыночной экономики, стали входить во все сферы жизни общества, в том числе и в сферу образования: появилась возможность получить высшее образование на платной основе, не выдерживая сложных вступительных экзаменов. Новый рынок образования подстегнул к открытию множества частных ВУЗов с широкой сетью филиалов и специальностей. Несмотря на определение границ спроса, рынок предложения специалистов по инерции продолжал расширяться, что неизбежно вело к росту конкуренции среди ВУЗов. Большинство частных ВУЗов в данной конкуренции оказалось в проигрышном положении из-за более слабой технической оснащённости и подбора, на скорую руку, профессорско-преподавательского состава. В конечном результате, все это негативно повлияло на качество образования в учебных заведениях и привело к увеличению числа выпускаемых дипломированных специалистов с низкой профессиональной подготовкой. На современном этапе правильно организованное развитие системы образования стало особенно актуальным.

В 2010 году Республика Казахстан, наряду с другими государствами СНГ, подписала положения Болонской декларации. Подписание декларации определило основные направления высшего образования в республике:

- доступность образования;
- последовательное обеспечение 3-уровневой системы подготовки профессиональных кадров, основанной на системе академических кредитов;
- аттестация/ аккредитация вузов;
- создание национальной системы оценки качества высшего образования.

Для реализации основных положений Болонского процесса в Казахстане, по инициативе МОН РК был учреждён *Институт Болонского процесса*, задачами которого являются – координирование деятельности вузов и осуществление мониторинга эффективности проводимых реформ. В результате анализа основных направлений модернизации системы высшего образования выявлены положительные и отрицательные стороны высшей школы Казахстана.

1.К положительным реформам системы образования относятся:

- расширение международного сотрудничества;
- возможность комбинирования знаний: получение одной специальности по окончании бакалавра, затем по необходимости, обучение и получение другой специальности в магистратуре;
- новые условия образования предусматривают «пожизненное» образование, заключающееся в программах дополнительного образования, поскольку знания имеют свойство устаревать;

– академическая мобильность дает большие возможности для получения опыта и знаний не только в отечественных вузах, но и за рубежом.

2. Отрицательные результаты реформы системы образования:

– ограничение возможностей обучающихся в выборе дисциплин, программ и ППС; ухудшение уровня образования;

– проведение некорректного, двусмысленного оценивания знаний обучающихся, вследствие чего выявляется недоверие новой системе оценке знаний;

– уменьшение оплаты труда преподавателей за счет уменьшения «часов» при возросших трудозатратах на подготовку новых рабочих учебных программ (РУПов) и адаптации к нововведениям в сфере образования;

– осуществление не на должном уровне академической мобильности студентов и преподавателей даже в отечественных вузах, не говоря уже о зарубежье;

– усложнение нострификации дипломов о высшем образовании в казахстанских вузах не только в Европе и Америке, но и странах СНГ.

Негативные моменты показал также опыт подготовки докторов PhD:

– слабая организация образовательного процесса, в основном учебный материал даётся на самостоятельное изучение;

– владение иностранными языками большинством магистрантов и докторантов не на должном уровне, что затрудняет им доступ к передовым научным источникам и мобильность на международном уровне;

– качество защищаемых магистерских и докторских диссертаций остается низким, поскольку слабо ориентировано на конкретный научный результат; – отсутствие институционального соответствия научно-педагогических кадров, отсюда несоответствия в квалификационных требованиях между магистром, кандидатом наук, доктором наук и доктором PhD.

Если подвести итог результатам, то он налицо: положительных факторов сравнительно меньше, нежели отрицательных. Текущую ситуацию проблем осложняют основные проблемы, берущие начало со времён обретения Казахстаном независимости и перехода экономики на рыночные отношения. Они отмечены выше и известны всем работникам интеллектуального труда.

1. Сегодня в РК наблюдается диспропорция в количестве охвата обучением населения. На население более 15 млн. человек в Казахстане 145 вузов, в то время, если взять для сравнения, в Великобритании на население 60,4 млн. – 89 вузов, в Финляндии с населением 5,2 млн. – 20 вузов. В 145 казахстанских вузах обучается свыше 775 тысяч студентов (Канада, в 100 вузах – 1,5 млн. студентов, Великобритания, в 89 вузах – 640 тыс. студентов).

2. В системе высшего профессионального образования увеличивается разрыв в сотрудничестве вузов с секторами науки и производством, что ведёт к снижению качества практической подготовки специалистов. Определены преимущества и недостатки государственной и частной системы высшего образования. Преимущества таковы:

а) *государственные вузы*: наличие грантов/ стипендий, выше уровень образования, ППС профессиональней, престижнее диплом, больше шансов найти работу;

б) *частные вузы*: облегчённые условия приёма, шире спектр специализации, но зато в обучении больше ориентации на студентов.

Недостатки следующие:

а) *государственные вузы*: отсутствие практики по отдельным специальностям, наличие коррупции.

б) *частные вузы*: высокая оплата обучения, низкий уровень профессиональной подготовки ППС, в связи с чем, низкий уровень образования, заниженные требования к студентам.

3. Численность научных работников в академическом секторе в 2013 году по сравнению с 2000 годом сократилась почти в 9 раз. Этому послужил Указ президента РК

(2003 год) о «Передаче академических институтов отраслевым министерствам». Произошло сокращение объёма НТР в научно-исследовательских институтах РК (2000г. –91,2%, то в 2012 году – 72, 4%).

4. В ведущих университетах мира финансирование академической и научной деятельности происходит за счёт привлечения большого объёма частного капитала, в Казахстане же в основном вкладываются бюджетные средства. Общие расходы на образование в 2010 году в РК составили \$3,8 млн. Для сравнения: в Швеции –\$ 18.5 млн., в России – \$45 млн., в США – \$267 млн.

5. Следующая проблема – недофинансирование. «Утечка мозгов» из образовательных учреждений не только за границу, сколько в различные коммерческие структуры. «Кадровый голод» касается не только ППС, но и потенциальных преподавателей, учёных из молодых, предпочитающих зарабатывать деньги, а не развивать отечественную науку.

6. Недостаток финансирования в материально-техническую оснащённость вузов, во внедрение информационных технологий в сферу образования. Как известно, модернизация в современном мире в большей степени подразумевает информатизацию. Плачевно, что вузы Казахстана не имеют достаточного доступа к цифровой инфраструктуре, уже несколько десятилетий наблюдается нехватка специалистов технического профиля. Отмечается дефицит квалифицированных специалистов в нефтяной и химической промышленности, машиностроении и строительной отрасли, космической промышленности.

Исходя из вышесказанного, невольно, хочется сделать сравнение высшей школы Казахстана с одной из участниц Болонского процесса – Германией. Что же изменилось в системе высшей школы в одной из лидирующих государств мира, где высшее образование, на сегодняшний день, является одним из приоритетных на международном рынке образования, где вузы гармонично сочетают в себе классические университетские традиции с современными достижениями науки и техники.

С подписанием Болонского процесса Германия не стала ломать 300-летнюю немецкую систему образования. Она учла положения Болонского соглашения, по которому оно призвано СОХРАНИТЬ преимущества и особенности национальной системы образования. Речь идет об *унификации документов* о высшем образовании, а не об унификации самих *систем*. В странах СНГ, в том числе Казахстане, начали унифицировать системы образования и приняли за основу американскую, от которой отказываются в самих Соединённых Штатах. Одно из главных преимуществ Болонского процесса, по мнению педагогов, то, что документы об окончании ВУЗа принимаются (так должно бы быть) всеми странами, подписавшими его. Наплыв абитуриентов привел к введению в Германии количественного ограничения на прием в вузы даже по широко распространенным специальностям. На престижные факультеты, которыми в настоящее время являются медицинский, стоматологический, ветеринарный, фармакологии и психологии применяется особая процедура отбора, при которой могут учитываться различные обстоятельства. Процедуру *особого отбора* на престижные специальности следовало бы внедрить и в РК, а не следовать традиционным, к сожалению, устаревшим правилам, когда гранты на престижные специальности единицы и они заблаговременно распределены Министерством образования и науки РК по вузам. Главным принципом высшего образования в Германии является *«академическая свобода»* – система, позволяющая студенту самостоятельно определить перечень изучаемых дисциплин, которые войдут в его диплом, а также совмещать учебный процесс с научными исследованиями. Самостоятельный выбор изучаемых предметов и расписания занятий позволяют студенту выделить также время для подработки. В Германии многие студенты подрабатывают, так как после окончания школы стараются жить самостоятельно, без опеки родителей. В вузах Германии студенты учатся в основном не по учебникам, а по лекциям и конкретным книгам известных авторов по той или иной специальности, которые можно приобрести в библиотеке. Это предполагает использование авторитетных и современных источников знания, новейших научных данных, что положительно отражается на качестве приобретенных знаний. К сожалению,

преподавателями наших вузов не всегда практикуются современные, достаточно известные источники отечественных учёных, хотя в ведущих вузах республики, в том числе в нашем университете, как первом вузе Казахстана, трудится плеяда настоящих учёных-теоретиков и учёных-практиков. Не есть новость и тот факт, что лекционные материалы отдельных преподавателей не всегда имеют новейшие научные данные и соответствуют современным стандартам образования. Вследствие чего, нашему студенту или магистранту новые научные данные по заданной теме приходится искать и «скачивать» учебный материал в интернете.

Теоретическая подготовка специалистов в ФРГ широко поддерживается экономикой государства и вследствие уникального *сочетания практики и теории* предоставляет студентам лучшие условия для успешной профессиональной деятельности, реализации профессионально-личностных качеств молодого специалиста в современном обществе. Студентам предоставлены прекрасные условия и доступ к информационным технологиям, чего в не достаточной мере наблюдается в наших вузах. Финансирование академической и научной деятельности происходит за счёт поддержки фирм и привлечения частного капитала. В вузах Германии сосредоточен состав ППС, который является *конкурентоспособным* и соответствующим высокой оплате своего труда. Преподаватели *творчески и рационально* подходят к оформлению и проведению своих занятий, открыты для общения с иностранными коллегами. На мой взгляд, даже то, что в вузах Германии в обеденное время с 13.00.-14.30. не проводятся занятия или университетские мероприятия, свидетельствует о правильной организации учебно-воспитательного процесса, об элементарной заботе о здоровье и создании нормальных условий обучения и для ППС, и для студентов. Общеизвестно, что чаще всего в обеденное время, за столом, происходят встречи и беседы, обмен необходимой информацией и мнениями по важным вопросам, да и просто человеческое общение, что немаловажно для любого Homo Sapiens. Сравнивая систему образования нашей республики с образованием в ФРГ, невольно задаёшься вопросом - какие преимущества мы могли бы заимствовать и творчески адаптировать из немецкой системы образования? На мой взгляд, руководство по модернизации и улучшению качества высшего образования в республике, должны возглавить профессионалы, имеющие большой опыт педагогической работы, болеющие за образование и науку, за будущее поколение нашей страны. Успешность, эффективность процесса обучения и воспитания молодёжи, по-моему, во многом зависит от отношения *самого* преподавателя к своим обязанностям и месту работы в педагогическом учреждении, от *желания* работать ответственно, творчески, соответственно велению времени, от постоянного стремления педагога к *самосовершенствованию* в профессии, от желания и *умения* быть конкурентоспособным, толерантным.

Решение проблем высшей школы в стране требует совместных усилий не только государства и педагогов, но и всех граждан Казахстана. Учитывая преимущества и недостатки Болонской декларации, высшая школа нашего государства находится на той стадии, когда пути назад уже нет. Поэтому педагогам необходимо *с большой ответственностью* следовать реформам совершенствования высшего образования и с позитивным настроем адаптироваться к происходящим изменениям, *не забывая* при этом о традициях, преимуществах и особенностях своей национальной системы образования.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Болонский процесс: середина пути. – М.: ИЦПКПС, 2007.
2. Модернизация и реформирование национальных систем образования. Болонский процесс // Академические чтения “Образование и наука: проблемы и перспективы развития”/ Тезисы докладов. – Новочеркасск, 2011.
3. Тенденции обновления систем и образовательных стандартов высшего образования государств-участников СНГ в Болонского процесса. – М., 2013.

4. Туймебаев Ж. К. О состоянии высшего и послевузовского образования в Казахстане и его приоритетах // Межд. конф., посвященная 20-ой годовщине Великой Хартии Университетов, университет Болонья, Италия, 2008 г.
5. Сулима С. В. Основные проблемы и пути совершенствования системы ВО в Казахстане. Web-sites казахстанских университетов, 2013 г.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Ш.Т.Адибаева

*Нурайм Ибрагимова, Мерей Даутова
(Қызылорда, Қазақстан)*

ИНФОРМАТИКАДАН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗДІГІНЕН БІЛІМ АЛУЫН САБАҚТА ЖӘНЕ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДА ҰЙЫМДАСТЫРУ

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясы мен инновациялық әдіс – тәсілдерді енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» – деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді [1]. Осы міндеттерді шешуде қоғам білім беру жүйесіне экономиканың орнықты дамуы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене бітімі және рухани дамыған азаматын қалыптастыру, тез өзгертін әлемде оның табысты болуын қамтамасыз ететін білім алудағы қажеттілігін қанағаттандыру, еліміздің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту міндеттерін қойып отыр [2].

Білім беруден күтілетін нәтиже ретінде мектеп бітірушінің түрлі жағдайларда өз бетімен шешім қабылдай алуына мүмкіндік туғызатын негізгі құзыреттіліктер: проблеманың шешімін табу немесе өзіндік менеджмент, ақпараттық және коммуникативтік деп аталатын негізгі құзыреттіліктер.

Бұл міндеттерді шешуде мектеп информатика курсының алатын орны ерекше. Қазіргі тез өзгертін әлемде информатика және қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың теориялық негіздері бойынша базалық білім жүйелеу арқылы ақпараттық құзіреттілікті қалыптастыру, әр түрлі ақпараттарды өңдеудің қарапайым программаларымен жұмыс істеу дағдылары, алгоритмдік және операциялық ойлау қабілеттерін дамыту, программалау тілімен, модельдеу қағидаларымен таныстыру информатиканы оқытудың мақсаты болып табылады.

Сабақтағы оқушылардың танымдық қызметін басқарудағы шеберлік бірнеше факторларға тәуелді. Маңызды факторларға жататындар:

- оқушылар үшін пәнді қызықты ету;
- сабақтың танымдық мазмұнын жетілдіру;
- оқушылардың танымдық қабілетіне сәйкес кері байланыс жасау.

Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруға бағытталған сабақтар түрлерін төртке бөліп қарастыруға болады: танымдық, коммуникативтік, шығармашылық және әдіснамалық.

Сабақ үстінде белсенділіктері қалыптасуы үшін оқушылардың міндеттерін көрсетейік:

- өзіндік пікірлерін дәлелдеу;
- пікірталастар мен талқылауларға қатысуы;
- өзінің жолдасына, мұғалімдерге сұрақ қоюы;
- жолдасының жауабына пікір айту;

- сыныптасының жауабы мен жазбаша жұмысын бағалау;
- үлгермеушілерге түсініксіз жерлерін түсіндіру;
- өз бетімен күрделі тапсырмаларды таңдау;
- танымдық тапсырманың шешімдерін табуда бірнеше нұсқасын көрсету;
- өзіндік бағалауға жағдай туғызу, өзінің танымдық және практикалық әрекетін талдау;
- танымдық тапсырмаларды шешуде бұрыннан білетін әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы орындау.

Оқудағы белсенділік оқып үйренетін тақырыпқа, пайда болған мәселеге, міндетке тұрақты ынтаның пайда болуымен, назар мен ой-сана операциясының бағыттылығымен, оқып жатқан материалды түсінуімен бейімделеді.

Жаңа материалдарды түсіндіруде ақпарат беруші қызметінде ғана қалмай, мұғалім баланың танымдық белсенділігін қалыптастырудағы әрекеттерінің міндеттеріне тоқталсақ:

- білімді шығармашылықпен меңгеру дағдыларын қалыптастыру;
- білімді шығармашылықпен қолдануға дағдыландыру және оқу проблемаларын шешуде шеберліктерін арттыру;
- оқу тапсырмасын орындау үрдісінде оқу операцияларын қолдануға үйрету; оқытудың ғылымилығын арттыру;
- ғылыми дүниетанымды қалыптастыру т.б.

Өзіндік жұмыс пен шығармашылық сабақтарды өткізу оқушының танымдық белсенділігін арттырудың құралы, сапалы білім берудің шарты, оқу үрдісін ұйымдастыру факторы, оқытудың жекелік бағдары болып табылады.

Мұғалімнің міндеті – оқушылардың қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне жауап беретін іс-әрекеттердің түрлерін келтіріп беру, оқушылардың өз бетінше іздену мен шығармашылықтарын қолдап отыру. Оқушы талдау құқығына, өзін-өзі бекітуге, өзінің жеке тұлғасын көрсетуге міндетті. Мұғалім оқушыға өзінің қызығушылықтарын тануға, қызықтыруға қолдауға міндетті. Бірақ оқушылардың қабілеттері әр түрлі: информатикадан берілген материалды жеңіл әрі қызығушылықпен меңгеретіндер; информатиканы үйрену нәтижесінде тек қана қанағаттанарлық нәтиже көрсететіндер; информатиканы үйрену үлкен еңбектің арқасында келетіндер.

Сыныптық-сабақ жүйесінің негізгі кемшілігі – оқушылардың дара ерекшеліктерін дамытуға жеткілікті мүмкіндіктердің болмауы – оқытуды ұйымдастырудың басқа жолдарын іздестіруге себеп болды. Осының барлығы информатиканы жеке оқыту қажеттілігіне алып келеді, ол сабақтан тыс жұмыстар арқылы жүзеге асады. Оқушылардың сыныптық-сабақтағы танымдық әрекетін дамыту, толықтыру және оқушылардың өзіндік шығармашылық белсенділіктерін, қабілеттерін арттыру мақсатында оқыту жұмысын ұйымдастырудың қосымша түрлері қолданылады. Олардың қатарына семинар, экскурсия, факультативтік, қосымша, конференция сабақтары, үйдегі оқу жұмысы, тәжірибелік-зертханалық және пәндік үйірме жұмыстары, олимпиада, сынақ және емтихан, өзіндік жұмыс түрлерін жатқызуға болады. Яғни, оқытудың қосымша сыныптан тыс немесе мектептен тыс деп аталатын түрлерімен толықтырылып отырады.

Сыныптан тыс жұмыс – мұғалім ұйымдастырған, оқушы тұлғасының әлеуметтенуіне қажетті шарттарды қамтамасыз ететін оқудан тыс уақыттағы оқушы іс-әрекеттерінің әртүрлілігі.

Сыныптан тыс жұмыс – мектептің оқудан тыс уақытында өткізілетін, міндетті оқу бағдарламаларының шекарасынан асып кететін түрлі тәрбиелік-білімдік іс шаралар.

Сыныптан тыс жұмыс түсінігі кең, әрі бірмәнді емес. Ол өзіне сабақтардың түрлі мазмұнын, берілуін, өткізу әдістемесін, түрі мен тәсілін кіріктірген. Мысалы, пәндік үйірме отырысы, сыныптан тыс оқу, мектеп мерекелері мен кештерін ұйымдастыру сыныптан тыс жұмысқа кіреді. Бірақ кейбір жағдайларда (үйірме, сыныптан тыс оқу) оны мұғалім басқарады, ал кейбірінде (мереке мен кештерді ұйымдастыру) өзін өзі басқару негізінде оқушылардың әрекетінен сипат алады. Сабақтан тыс жұмыс мақсаты, мазмұны, әдіс бойынша оқу үдерісіне қосылады [3].

Информатикадан сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру оқушылардың танымдық қызығушылықтары дамытуға, информатиканы тереңдетіп оқытуға, информатика сабабағының пропедевтикасына, ой-өрістерінің кеңеюіне және жаңа қатынас үшін байланыс құруына мүмкіндік береді.

Информатикадан оқушылардың дүниетанымын, интеллектуалдық, алгоритмдік, логикалық ойлау қабілеттерін дамыту оқушыларға әртүрлі тапсырмаларды орындату барысында мүмкін болады. Ал бұл айтылып отырған қабілеттер шығармашылық қабілеттің бір бөлігі екені белгілі, сондықтан оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің компоненттерін дамытуда оқушылардың қабілеттерін ескере отырып дайындалған әртүрлі ойын, логикалық, есте сақтау тренингі, назар аудару, олардың комбинациясы т.б. тапсырмаларды орындату арқылы дамытуға болады [4].

Сонымен бірге, оқушының заман талабына сай жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуы үшін информатикадан ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстардың мазмұнына жергілікті және ауқымды Интернет желілерді, желілік технологияларды пайдаланып, қашықтықтан оқыту мүмкіндіктерін қамтыған, электрондық оқыту жүйесіне сай қоғамда болып жатқан өзгерістер енгізілуі қажет.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы // Қ.М, 2/6 шілде, 1999ж.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
3. Бидайбеков Е.Ы., Лапчик М.П., Нұрбекова Ж.К. және т.б. Информатиканы оқыту әдістемесі: Оқулық. – Алматы, 2014.
4. Салгожа И.Т. Особенности организации внеклассной работы по информатике // Материалы международной научно-практической конференций посвященной 95 летию Д.А.Конаева, 2 том. Шымкент, 2007. – С.468-471.

*Файзулло Касимов, Мавлуда Касимова, Гулжахон Умарова
(Бухара, Узбекистан)*

O'QUVCHILARNI TEJAMKORLIKKA O'RGATISH BO'YICHA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARI UCHUN USULIY TAVSIYALAR

Yoshlarning iqtisodiy bilimdonligini oshirish, ularni tejamkorlik ruhida tarbiyalash shu kunning dolzarb muammolaridan biridir.

Darhaqiqat, tejamkorlik moddiy farovonlikning negizini tashkil qiladi. Tejamkorlik odobi esa oiladan boshlanadi, maktabgacha tarbiya muassasalarida bu ish biroz kengroq ko'lamda olib borilsa, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar bilan tejamkorlik to'g'risidagi ta'lim-tarbiya ishlari yanada chuqurlashtiriladi. Bu yerda ta'lim va tarbiya ishlarini olib borishda eng mas'uliyatli vazifa boshlang'ich sinf o'qituvchisi zimmasiga tushishini alohida qayd etish darkor.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun o'quvchilarida iqtisodiy bilim va tushunchalarni shakllantirish, ularda tejamkorlik xislatlarini tarbiyalash borasida quyidagi tavsiyalarni keltiramiz.

1.O'quvchilarda tejamkorlik xislatining shakllanishi yuzasidan boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan fanlar: ona tili, o'qish, odobnoma, mehnat, matematika, tabiatshunoslik o'quv dasturlarida o'rin olgan ma'lumotlar majmuasini loyihalash.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbi eng nozik, murakkab, ko'p qirrali, mas'uliyatli, sharafli kasbidir. Yuqori sinflarda o'qituvchi bitta fan (yoki ona tili, adabiyot, tarix, matematika va hokazo fanlar)dan dars berishsa, boshlang'ich sinf o'qituvchisi bir nechta fandan dars o'tadi. U shu o'tiladigan fanlarni puxta bilishi zarur. O'quv mashg'ulotlari (dars va darsdan tashqari

mashg'ulotlar)ni shunday tashkil etishi zarurki, ular orasidagi uyg'unlik, o'quv-tarbiyani olib borishda o'quvchilarga dasturiy bilim, malaka va ko'nikmalar shakllanishi bilan birga, o'quvchilarda iqtisodiy bilimga oid tushunchalar, xususan, bozor, pul, kredit, qarz, foyda, tadbirkorlik kabilar bilan birga tejamkorlik, iqtisodiy masalalarni yechish ko'nikmalarining shakllanib borishini nazarda tutishi, o'qituvchi o'z ishini rejalashtirishi kerak. O'qituvchi mehnat ta'limi darsini o'tish jarayonida o'quvchilarning matematikadan olgan bilim, malaka va ko'nikmalariga tayanmog'i lozim. Masalan, kub modelini yasash jarayonida o'quvchilardan qanaqa matematik tushunchalarni esga tushirish talab qilinadi?

Dastlab kubni o'quvchilarga ko'rsatib, uning 6 yog'i kvadratlardan iborat ekanligi, kvadrat hamma tomoni teng to'g'ri to'rtburchak ekanligi, kubning hamma yoqlari bir xil kvadratlardan iborat ekanligi, fazoda qaraganda kvadratning ustki va ostki yoqlari, 4 ta yoni ham bir xil ekanligi, 6 ta kvadratni shunday joylashtirish kerakki, ular 4 tasi yonma-yon, 2 tasi esa osti va ust qismiga tushishini nazarda tutib yasash kerakligi to'g'risida bolalarda tasavvur hosil bolishi zarur. O'quvchilarda shu tushunchalar to'g'risidagi bilim, malaka va ko'nikmalar shakllangan bo'lsa, ular kub modelini yasashga qiynalmaydi.

Endi qog'oz varag'iga dastlab, kub modeli yoyilmasini tejamkorlik asosida chizib, uni qirqib olib, kub modeli yasalishini o'quvchilarga tushuntirishadi va o'quvchilar tomonidan mustaqil yasaladi.

Kub modelini yasash jarayonida o'qituvchi qog'oz va kartondan tejamkorlik bilan foydalanish zarurligi qog'oz va karton ishlab chiqarishda qancha-qancha kishilar mehnati sarflanishi to'g'risida ma'lumot berib boradi.

2.O'quvchilarni tejamkorlik ruhida tarbiyalash maqsadida o'quvchi bilim darajasiga mos, uning yosh xususiyatini hisobga olgan holda ijodiy masalalarni berish va ularni yechish yo'llarini ko'rsatish.

Boshlang'ich sinf matematika darsliklarini o'rganib, tahlil qilish asosida shuni ta'kidlash joizki, ularda tejamkorlikka oid o'quv topshiriqlari juda kam keltirilgan. Ammo o'quvchilarni tejamkorlikka o'rgatish yuzasidan juda ko'p obyektlar mavjud. Masalan, non to'g'risida, oziq-ovqat mahsulotlari to'g'risida, bozor iqtisodiyoti to'g'risida, pul-buyum, tovar mahsulotlari to'g'risida, suv to'g'risida, qurilish materiallari to'g'risida, o'quv qurollari, daftar, darslik to'g'risida juda ko'plab masalalar darsliklarda o'rin olgani, ularni yechish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarni tejamkorlikka, narsalarni isrof qilmaslikka, ulardan oqilona foydalanishga, kishilar mehnatini qadrlashga o'rgatib borishni nazarda tutishi shart.

Faqatgina darslikda berilgan o'quv topshiriqlarini bajarib qolish emas, balki o'qituvchi qaysi obyekt haqida so'z borsa, shu obyektga mos tejamkorlikka oid masala tuzib, uni o'quvchilarga yechtirsas, shuningdek, o'quvchilar o'zlari shunga o'xshash masalalar tuzishsa, ularda noz-ne'matlarni qadrlash tuyg'usi yanada o'sadi, tejamkorlik tuyg'usi rivoj topadi.

Misol tariqasida milliy boyligimiz paxta to'g'risidagi masalani yechish to'g'risida gap borar ekan, o'qituvchi darslikdan bu masalani shunchaki yechib qolmay, paxtaning naqadar bebaho boyluk ekanligi, 1 kg paxtadan nimalar olish mumkinligi, uni nobud qilmay dalalardan yig'ib olish zarurligi, har bir kvadrat metr maydonda 1 grammdan hosil chanoqlarda qolgan taqdirda 100 gektar, 1000 gektar, 10000 gektar yerda qancha hosil yig'ib olinmay qolishi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'quvchilarga yetkazsa, ularning milliy boyligimiz paxtani asrash, tejashga bo'lgan his-tuyg'ulari yanada oshadi, davlatimizda yetishtiriladigan paxta miqdori to'g'risida ekish maydonlari to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lib boradi.

O'quvchilar non to'g'risidagi masalani yechar ekan, ularda nonni e'zozlash, isrof qilmaslik, nobud qilmaslik kabi xislatlar shakllanib boradi. Non dasturxonimizga yetib kelguncha qancha mehnat sarflanishi, qancha mashaqqat chekilishini uqtirish, maqsadga muvofiq. Darhaqiqat, yer maydonini ekishga tayyorlash, bug'doyning ekilishi, uning sug'orilishi, hosilning parvarishi, uni yig'ib olish, bug'doyni tozalash, uni tegirmondan o'tkazib un holiga keltirish, undan xamir qorish, non yopish uchun qancha mehnat sarflanishini tasavvur qiling.

Shu o'rinda o'qituvchi buyuk ne'mat bug'doyni nobud qilmay yig'ib olish zarurligi, agar har bir kvadrat metr maydonda kamida 100 gr hosil yerda qolib ketsa, 100 gektar, 1000 gektar yerda

qancha hosil qolib nobud qilishi mumkinligini o'quvchilarga tushuntirish maqsadga muvofiq. O'quvchilar bunday masalalarni yechish orqali nonni isrof qilmaslik, uni avaylab, asrab sarf qilishga odatlanadi.

Elektr energiyasini tejashga doir masalalarni yechish orqali ularda tejamkorlik xususiyatlari yanada oshadi.

Umuman, masala qaysi obyekt to'g'risida bo'lsa ham o'qituvchi uning tarbiyaviy tomoniga alohida e'tibor qaratmog'i, imkon qadar noz-ne'matlarni isrof qilmaslikka, tejamkorlik asosida ishlatishga o'rgatib borishni hisobga olishi va shu asosda o'quv-tarbiya ishini tashkil etishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu sababli o'qituvchi bu masalada mas'uliyat bilan ish tutishi shart. Masalani shunchaki yechib qo'ysa ham bo'ladi, ammo uning tarbiyaviy tomoniga alohida e'tibor berilsa yanada maqsadga muvofiq bo'ladi.

3. O'quvchilarda tejamkorlik xislatini mujassamlashtirish maqsadida tegishli metodlardan unumli foydalanish.

Ta'lim metodlari xilma-xil. Aynan tejamkorlikka oid masalalarni yechishda suhbat, muammoli ta'lim, mashq bajarish, mustaqil ish, ko'rsatmali, amaliy metodlar bilan birga yangi pedagogik texnologiyani tatbiq etib, interfaol metodlar tadbiq etilsa, ta'lim-tarbiya samaradorligi yanada oshadi.

Masala yechilishi bilan birga uni ifodalovchi tasvir, yoki rasm, sxema ko'rsatilsa o'quvchilarning ongida yaxshi eslanib qoladi. Masalan, 1 kg tejalgan paxtadan nimalar olinishi tasviri, yoki 1 kg tejalgan bug'doydan qanaqa mahsulotlar tayyorlanishi mumkinligi to'g'risidagi rasm ko'rsatilsa, bolalarda non va non mahsulotlarini isrof qilmaslik, ularni tejab ishlatish to'g'risidagi ma'lumotlari yanada tarkib topadi.

Matematika darsida o'qituvchi sinf o'quvchilarini ma'lum guruhlariga ajratib, "klaster" usulidan foydalanib, ularda tabiat in'om qilgan ne'matlarni tejashga, nobud qilmaslikka, oqilona foydalanishga o'rgatib borishi mumkin.

4. O'quvchilarni mustqil ravishda tejamkorlikka doir, ne'matlarni nobud qilmaslikka doir masalalar tuzishga o'rgatib borish.

Buning uchun o'qituvchi dastlab shu mavzuga doir bir nechta masala tuzib, ularni o'quvchilarga yechtirib, so'ngra o'quvchilarni mustaqil masalalar yechishga o'rgatib borishi, o'quvchilar mustaqil masala tuzar ekan, o'qituvchi qaysi tushuncha to'g'risida masala tuzishni aytadi. Masalan, "Elektr energiyasi" to'g'risida masala tuzish" degan topshiriq o'quvchilar tomonidan turli mazmundagi masalalar tuzilishiga asos bo'ladi. "Nonni isrof qilmaslik" to'g'risidagi masala tuzish" deb aytilsa, o'quvchilar non to'g'risida turli mazmundagi masala tuzadi.

O'qituvchi masala tuzish topshirig'ini kartochkalar orqali berishi ham mumkin. Kartochkalarda nimalar to'g'risida masala tuzish kerakligi va uni qay tarzda bajarish bo'yicha ko'rsatma berilishi mumkin. Masalan, 4-sinf o'quvchilariga beriladigan quyidagi topshiriqqa qaraymiz.

1) suvni isrof qilmaslikka doir masala tuzish

2) nonni isrof qilmaslikka doir masala tuzish

O'quvchilar tomonidan tuzilgan masala matni o'qituvchi diqqat markazida bo'lishi, har bir tuzilgan masalaning mazmunan to'g'riligi aniqlanishi. uning yechilishi topiladi, tahlil qilishi lozim.

Ayrim hollarda o'quvchilar kartochkalarda tuziladigan masala obyektini rasmiga qarab masalani tuzadi. Masalan, paxta rasmi yoki poliz mahsulotlari rasmiga qarab ular tejamkorlikka doir masalalar tuzadi.

Masala tuzish topshiriqlarini uy vazifasi tarzida ham berish mumkin. Bu o'quv topshiriqlari o'quvchilar tomonidan mustaqil bajariladi, ayrim hollarda ota-onalar, opa-singillar, aka-ukalar ham masala tuzishga yordamlashadi.

5. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga tejamkorlikka doir masalalarni yechishga o'rgatishda o'quvchilar o'quv faoliyatlarini tashkil etishdan unumli foydalanish.

O'quvchi o'quv faoliyatini tashkil etishning "umum sinf ishi", "guruh ishi", "yakka tartibdagi ish"(individual) ko'rinishlari mavjud. Bu faoliyat turlari uyg'unligini amalga oshirib tejamkorlikka doir masalalar yechilsa, o'quvchilarning iqtisodiy bilim doirasi yanada oshadi.

Tejamkorlikka doir tuziladigan masala dastavval butun sinf o'quvchilariga beriladi. So'ngra bu topshiriq - individual, ya'ni har bir o'quvchining mustaqil topshirig'iga aylanadi. O'quvchi o'zi mustaqil masala tuzib, guruh a'zolari muhokamasiga taqdim qilishi mumkin. So'ngra bu masala butun sinf tomonidan muhokama qilinadi.

To'g'ri tuzilgan masala o'qituvchi tomonidan baholanadi. Bu ishni boshqa tartibda ham amalga oshirish mumkin: o'quv topshirig'i partalarda yozilgan bo'lib, guruh jamoasiga tarqatiladi. Guruhdagi har bir a'zo mustaqil fikr yuritib, masalani mustaqil tuzadi va guruh muhokamasiga taqdim qiladi. Guruh a'zolari tomonidan maqullagandan so'ng sinf jamoasi tomonidan masala tinglanib yechiladi va baholanadi. Bunday ishlar o'quvchilarni jamoada faol ishtirok etishga o'rgatadi, mustaqil fikr yuritish, fikrni jamlashga, sinf o'quvchilariga yetkazilgan masalaning shakllantirilishiga yordam beradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bikbayeva N. U. va boshqalar Boshlang'ich sinfda matematika o'qitish metodikasi. – T.: O'qituvchi, 1998.
2. Bikbayeva N. U. va boshqalar 4-sinf matematika darsligi. – T.: O'qituvchi, 2014.
3. Rayhonov Sh. va boshqalar Boshlang'ich sinf larda harakatga doir masalalar Buxoro: "Durdona", 2015.

*Файзулло Касимов, Мохинур Саидова, Фирдавс Касимов
(Бухара, Узбекистан)*

HARAKATGA DOIR MASALALARNI YECHISHDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirish, o'qituvchilarni ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan qurollantirish to'g'risida chuqur fikrlar bildirilgan. Jamiyatning taraqqiyot darajasi, davrimizning axborot asriga aylanishi, yoshlarni yetuk, vaziyatni tezda baholaydigan, har qanday holatda ham to'g'ri va oqilona qaror qabul qila oladigan malakali mutaxassis qilib tayyorlash uchun faqat an'anaviy uslublarga tayanib dars o'tish yetarli emas. Zero, yangi pedagogik va axborot texnologiyalari asosida dars mashg'ulotlarini tashkil etish, o'quvchilarni aqlan va jismonan yetuk, ma'naviy dunyoqarashi keng, har qanday vaziyatda o'zining sog'lom fikri bilan munosabat bildira oladigan barkamol shaxslarni tarbiyalash imkoniyati keng.

Ta'lim tizimini axborotlashtirish bu butun ta'lim jarayonini samarali tashkil etishdir. Bunda asosan fanning so'nggi yutuqlariga tayangan holda har bir o'quvchi va umumiy jamoaning o'zlashtirganlik faoliyati natijalari, ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalarini samarali tatbiq etish darajasi bilan aniqlanadi.

Daraqiqat, har bir fanni qiziqarli, mazmunli hamda o'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun axborot texnologiyalari muhim o'rinda turadi. Jumladan, matematika fanini o'qitish uchun ham axborot texnologiyasi juda zarur. Mana shunday vaziyatda o'qituvchiga hamda o'quvchiga eng

yaxshi ko`makchi axborot texnologiyasi sanaladi. Axborot texnologiyalari o`quvchilarga quydgilarni shakllantiradi:

- a) moslashuvchanlik;
- b) boshqaruvchilik;
- c) individual guruhli ishlash;
- d) tafakkurni har tomonlama rivojlantirish;

Kuzatish va tajribalarimiz shuni ko`rsatadiki, o`quvchilar misollarni tez va to`g`ri bajarishadi, ammo masala yechish jarayonida ayrim juz`iy xatolaraga yo`l qo`yiladi. Ayniqsa, tajribada harakatga doir masalalar yechishda o`quvchi yo`l qo`ygan xatolarni ko`p uchratish mumkin. Masala mazmunini o`zlashtirishda, qisqa shartini tasvirlashda, masala muhokamasida, yechimini izlashda o`quvchining yo`l qo`yadigan xatolari shular jumlasidandir.

Matematika darsliklarida harakatga doir masalalar jumlasiga harakatni xarakterlovchi uchta miqdor - tezlik, vaqt va masofa orasidagi bog`lanishlarga doir masalalar kiritilgan. Bu miqdorlardan ikkitasi masala shartida berilgan bo`lib, uchinchisini topish talab qilinadi. Bunday ko`rinishdagi tipik arifmetik masalalar boshlang`ich sinf matematika o`quv dasturi hamda darsliklarida kiritilgan. Harakatga doir masalalar garchand, 4-sinf darsligida alohida mavzular sifatida kiritilgan bo`lsa hamki, bunday tip masalalariga tayyorgarlik ishi ancha oldinroq, 1-2-sinflardan boshlanishi maqsadga muvofiqdir. Harakatga doir masalalarni yechish jarayonida o`quvchilar bir muncha qiyinchiliklarga duch kelishadi. Lekin bugungi kun pedagogi shunday mahoratli bo`lishi darkorki, u o`quvchilarning harakatga doir masalalarni yechish jarayonidagi bilim, ko`nikma va malakalarini rivojlantirish uchun axborot texnologiyalardan, slaydlardan, multimedialardan, turli ko`rgazmalardan foydalanishi kerak. Lekin yana shu narsani e`tirof etish joizki, ular o`quvchilarning fikrlashiga to`squinlik qilmasligi kerak. Slaydlardan foydalanish jarayonida avval o`quvchilarning mustaqil fikr yuritishi va tafakkur qilishiga yo`l qo`yib berish lozim. So`ngra ularga yanada chuqurroq tushunarli bo`lishi uchun harakatli slaydlarni qo`yib berish darkor. Shundagina ular shu hodisani xuddi ko`z o`ngida sodir bo`layotgandek tasavvur qiladi.

4- sinf Matematika darsligida (Mualliflar N.U.Bikbayeva, Y.Yangabayeva, K.Girfanova) tezlik, vaqt va masofani topishga doir 81 ta masala keltirilgan. Bulardan tezlikni topishga oid masalalar 21 ta bo`lib, jami harakatga doir masalalarning 26% ni, tezlik va masofaga qarab vaqtni topishga oid masalalar esa 19 ta bo`lib, u harakatga oid masalalarning 23% ni tashkil etadi. Darslikdagi 41 ta masala jismning tezligi va bosib o`tgan vaqtiga ko`ra masofani topishga doir bo`lib bu harakatga oid masalalarning 51% ni tashkil etadi.

Fikrimiz ifodasi sifatida ayrim masalalarni izohlab berishni joiz deb bildik. Dastlab tezlik va vaqt bo`yicha masofani aniqlashga doir masalalarni tahlil qilsak: Bunday masalalarni yechishga o`rgatish birinchi navbatda o`quvchiga tezlik tushunchasi bilan tanishtirishdan boshlanadi. -

O'quvchilar sizlar mashinaga minganmisiz? Poyezdgachi? (O'quvchilarning mashina va poyezdga minganliklari haqida javob olingach, mashina ham, poyezd ham boshqa transportlar ham harakat qilishi tushuntiriladi.)

Masalan. Poyezd 1 soat vaqtda 80 kilometr masofa (yo'lni) o'tdi deylik. Demak, poyezd soatiga 80 kilometr tezlik bilan harakatlangan. Yoki poyezd 80 km/soat tezlik bilan harakatlangan deyish mumkin.

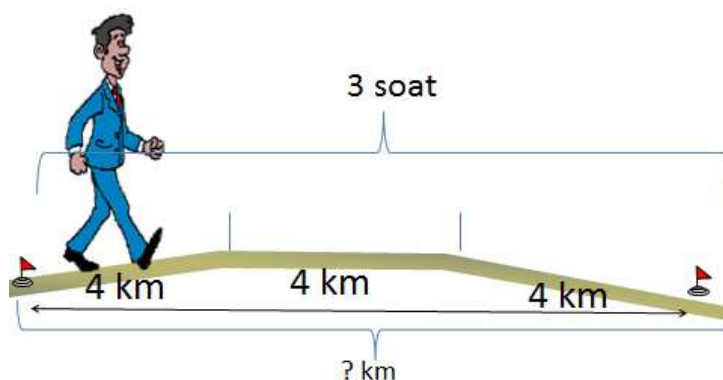
Umuman jismning vaqt birligida bosib o'tgan yo'li tezlikni ifodalaydi. Darslikda “ Agar harakat tezligi va vaqt ma'lum bo'lsa, masofa qanday topiladi?” degan savolga “Masofani topish uchun tezlikni vaqtga ko'paytirish kerak” deyilgan. Umuman, soatiga v km yo'l bosayotgan jismning t soatda o'tgan yo'lini s harfi bilan belgilansa, bu yo'l $S = v \cdot t$ formulaga ko'ra hisoblanadi.

4-sinf darsligining 66- betida berilgan 306- masalani tahlil qilib ko'rsak:

Piyoda 4 km/ soat tezlik bilan 3 soat yo'l yurdi. Piyoda qancha masofani bosib o'tdi?

- Masalada nima haqida gap boradi?
- Piyodani yo'lga chiqqan haqida.
- U haqida nima deyilgan?
- Piyoda 4 km/ soat tezlik bilan 3 soat yo'l yurdi deyilgan.
- Piyoda qanday tezlik bilan harakatlanganligi ma'lummi?
- Ha. 4 km/soat.
- Necha soat yo'l yurganichi?
- Ha ma'lum. 3 soat yo'l yurgan.

Shu vaqt slayd orqali piyoda harkati ko'rsatiladi.

- Bizdan nimani topish talab qilinayapti?
- Piyoda qancha masofani bosib o'tganini topish talab qilinayapti.
- Biz uni topa olamizmi?
- Ha
- Qaysi amal bilan?

- Ko`paytirish amali bilan. 4 ni 3 ga ko`paytirib: $4 \cdot 3 = 12$ (km)

Javob: Piyoda 12 km masofani bosib o`tgan.

Buni qisqacha shartini jadval ko`rinishida ham berishimiz mumkin:

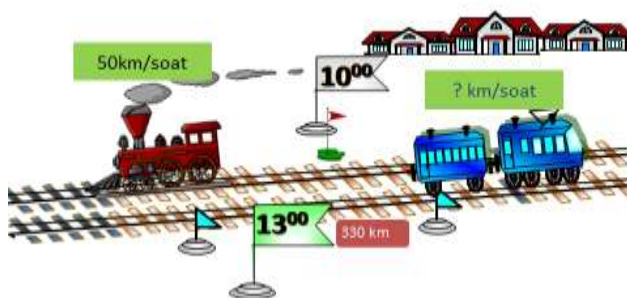
Tezlik	Vaqt	Masofa
4km/soat	3	?

Ayrim harakatga oid masalalarni jadval ko`rinishida berish o`quvchilarning tushunishlarini osonlashtiradi.

Keyinga harakatga doir masalalardan biri bu **masofa va vaqtga ko`ra tezlikni topish**. Berilgan masofani berilgan vaqtda qanday tezlik bilan o`tilganini bilish uchun shu masofani vaqtga bo`lish kerak. Umuman s masofa, t vaqt va v tezlik bo`lsa, tezlik $v=s:t$ formulaga ko`ra hisoblanadi. O`tilgan masofa va unga sarflangan vatga ko`ra tezlikni topishga doir masalalar o`quvchilarga tanishtirilgan, Ikki jismning bir vatda bir-biriga qarama-qarshi yo`nalishdagi harakatiga doir masalalarni kompyuter texnikasidan foydalanib yechtirish o`quvchilarga qiziqish baxsh etadi. 4-sinf darsligining 144- betida berilgan 679- masalani bunga yaqqol misol qilib olishimiz mumkin.

Ertalab soat 10 da temiryo`l vokzalida qarama- qarshi yo`nalishda ikkita poyezd yo`lga chiqdi va soat 13 da ular orasidagi masofa 330km bo`ldi. Agar poyezdlardan birining tezligi 50 km/soat bo`lsa, ikkinchi poyezdning tezligini toping.

Ushbu masala o`quvchilarga tushunarli bo`lishi uchun multimediyadan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo`ladi. Bu usul uchun temir yo`l izida 2 ta qarama-qarshi yo`nalishda harakatlanuvchi poyezdlar tasviri, harakat vaqti, birinchi poyezd tezligi tasvirlangan slayd ko`rsatiladi. O`quvchi ko`z o`ngida poyezdlar harakati ushbu masalani yechishda chuqur tushunib olishiga vosita bo`ladi. Ushbu masala qisqa shartini quyidagicha berish mumkin.

Tezlik	Vaqt	Masofa
50 km/soat	3 soat	} 330
?	3 soat	

Masalani muhokama qilib yechamiz:

- O'quvchilar, masala savoliga darhol javob bera olasizmi?

- yo'q

- nima uchun?

- ikkinchi poyezd necha soat yo'lda bo'lishi noma'lum

- uni topa olasizmi?

- ha

- qanday qilib, 13 dan 10 ni ayirib

- birinchi va ikkinchi poyezd uch soat yo'lda bo'lishini bilgan holda yana nimani bilish

mumkin?

- birinchi poyezdning necha km yo'l yurganini

- uni qanday topasiz, 50 km/soat ni 3 ga ko'paytirib

- ikkinchi poyezdning necha km yo'l yurganini topsa bo'ladimi?

- ha

- qanday qilib?

- 330 km dan birinchi poyezd bosib o'tgan masofani ayirib

- endi masala savoliga javob bersa bo'ladimi?

- ha

- qanday qilib?

- masofani vaqtga bo'lib.

Shu paytda o'qituvchi savol-javobni o'tkazayotganida harakalanuvchi slayd ko'rsatilib borilsa, muhokama yanada tushunarli bo'ladi.

Ushbu muhokama bo'yicha yechim varianti quyidagicha bo'ladi.

1) $13 - 10 = 3$ (soat)

2) $50 \cdot 3 = 150$ (km)

3) $330 - 150 = 180$ (km)

4) $180 : 3 = 60$ (km/soat)

Javob: Ikkinchi poyezdning tezligi soatiga 60 km.

“Bu masalani boshqa usulda yechish mumkinmi?” deb o'quvchilarga murojaat qilinganda o'quvchilar ichida uning boshqa yechim variantini ko'rsatuvchilar ham chiqib qoladi. Ikkinchi yechim varianti muhokamasini yana shu harakatlanuvchi slaydda ko'rsatish masala yechimini tez va to'g'ri tushunish imkoniyatini beradi.

Yechish:

1) $13 - 10 = 3$ (soat) (poyezdlarning yo'lda bo'lish vaqti)

2) $330:3=110$ (km/soat) (ikkalasining tezligi yig'indisi)

3) $110-50=60$ (km/soat) (ikkinchi poyezning tezligi)

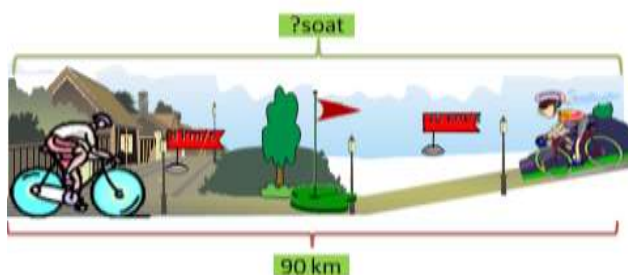
Javob: Ikkinchisining tezligi 60 km/soat

Keyingi harakatga doir masalalardan biri vaqtni topishga oid bo`lib, uni berilgan masofa va harakat tezligi orqali topiladi. Bunday ko`rinishdagi masalani axborot texnologiyalaridan foydalanib yechish yaxshi samara beradi.

Buni darslikdagi 105-betdagi 481- masalani tahlil qiladigan bo`lsak:

Oralardagi masofa 90 km bo`lgan ikki shahardan bir vaqtda bir- biriga qarab ikki velosipedchi yo`lga chiqdi. Bir velosipedning tezligi 8 km/soat, ikki velosipedchining tezligi 10 km/soat. Velosipedchilar necha soatdan keyin uchrashadi?

Harakatlanuvchi ko`rgazmali slaydda 2 ta velosipedchilar bir-biridan 90 km uzoqligini ifodalovchi, birinchi va ikkinchi velosipedchi tezliklari ko`rsatilgan, chizma hamda ularning uchrashish vaqti “?” ni belgilovchi slaydda velosipedlar harakatlanib, uchrashuv joyiga kelib qolish holati o`quvchilarga ko`rsatilsa, masala to`g`risida yaqqol tasavvurga ega bo`lishadi. Masala shu ko`rgazma asosida muhokama qilinib yechiladi.

Masalani qisqacha sharti:

	Tezlik	Vaqt	Masofa
1-velosipedchi	8km/soat	?	90 km
2- velosipedchi	10 km/soat	?	90 km

Masalaning muhokamasi: Bir velosipedchining tezligi 8 km/soat, ikkinchisining 10 km/soat bilan yuryapti. Ular bir soatda yaqinlashish tezligini topsa bo`ladi. Shaharlar orasidagi masofa 90 km. Velosipedchilarning bir soatda yaqinlashish tezliklari yig`indisi va shaharlar orasidagi masofasi bilgan holda ularning qaysi vaqtda uchrashganligini topish uchun 90 km ni tezliklar yig`indisi (8 + 10) km/soat ga bo`lish kerak.

Masala yechimi:

1) $8 + 10 = 18$ (km/soat)

2) $90 : 18 = 5$ (soat)

Javob: Ikki velosipedchi 5 soatdan keyin uchrashadi.

Dars muqaddas tushuncha. U ertangi kun yoshlariga har tomonlama rivojlanishiga ma`naviy boy, tafakkurini keng qilishiga asosiy dasturulamal bo`lib xizmat qiladi. Ta`lim jarayonini va darsni sifatli bo`lishini esa axborot texnologiyalari belgilab beradi. Lekin bugungi kun o`qituvchisi, pedagogi shunday bo`lishi darkor-ki, har bir yangi axborot texnologiyasini o`quvchilarning milliy ruhiyatiga, tafakkuriga ijobiy ta`sirni ko`rsata olishi darkor. Har bir darsda qo`llaniladigan axborot texnologiyasi o`quvchilarda vatanparvarlikni, mehnatsevarlikni va turli tarbiyaviy jihatga ega bo`lishini uqtirishi lozim.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bikbayeva N. U. va boshqalar Boshlang'ich sinfdan matematika o`qitish metodikasi. – T.: O`qituvchi, 1998.
2. Bikbayeva N. U. va boshqalar 4-sinf matematika darsligi. – T.: O`qituvchi, 2014.
3. Rayhonov Sh. va boshqalar Boshlang'ich sinflarda harakatga doir masalalar. – Buxoro: “Durdona”, 2015.

*Олена Книш
(Петрівка, Україна)*

КЕЙС-МЕТОД В СУЧАСНОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

На початку ХХІ століття для розвитку суспільства впровадження інноваційних технологій в освіту має не стільки теоретичне, скільки прагматичне значення, оскільки в умовах глобалізації стосується його історичного розвитку та перспектив, які пов'язані з, так званими, «високими технологіями».

Реформування національної системи освіти України, сучасні тенденції світової інтеграції зводять проблему розвитку особистості в ранг пріоритетних завдань. Тому велике значення набуває впровадження інтерактивних методів навчання і виховання, яке є ефективнішим засобом в опануванні сучасних технологій, підвищенні ефективності навчання і якості знань, формуванні життєвої і професійної компетентності сучасної молоді. Завдяки використанню новітніх технологій (Інтернет, веб-сторінка, мультимедійні засоби (лазерний проектор, ноутбук) можливим та доступним є навчання з використанням інтерактивних методів навчання, а саме: презентація, мозковий штурм, кейс-метод, метод критичного мислення, вікторина, педагогічна реклама, бліцопитування тощо.

Сьогодні неможливо навчати студентів старими методами. Знать стало так багато, професійні навички стали настільки різноманітними, що їх неможливо передати в повному обсязі в межах традиційних методів, шляхом ретрансляції, позбавленої емоційності. На мій погляд, використання кейс-методики у навчанні дозволяє не лише поліпшити розуміння, активізувати пізнавальний інтерес, але й сприяє розвитку дослідницьких, комунікативних та творчих навичок.

З методичної точки зору кейс – це спеціально підготовлений учбовий матеріал, що „містить структурований опис ситуацій, що запозичені з реальної практики”.

В перекладі з англійської кейс – випадок, кейс-стаді – повчальний випадок. Класичним є визначення поняття „кейс-стаді” як опис ситуації, яка реально існувала. Кейс-стаді, за визначенням вчених (Ш.І. Бобохужаєв, З.Ю. Юлдашев), це „сукупність умов та обов'язків, що описують конкретні, реальні обставини на даному етапі”. Кейс, це завжди

моделювання життєвої ситуації. Як інтерактивний, кейс-метод може застосовуватися при закріпленні знань та вмінь, що були отримані на попередніх заняттях, розвитку навичок аналізу та критичного мислення, зв'язку теорії та практики, вирішенні ситуаційних завдань.

Кейси (ситуаційні вправи) мають чітко визначений характер і мету. Як правило, вони пов'язані з проблемою чи ситуацією, яка існувала чи й зараз існує. При цьому проблема чи ситуація або вже мали якесь попереднє рішення, або їх вирішення є необхідним і нагальним, а тому потребують аналізу.

В системі підготовки техніків-землевпорядників а Петрівському державному аграрному технікумі одним з ключових методів викладання спеціальних дисциплін є ситуаційний метод навчання, який базується на основі реальних ситуацій. Землевпорядники – це розробники проектів, спеціалісти в галузі земельного кадастру, державні інспектори з контролю за використанням та охороною земель. Саме тому дані спеціалісти повинні володіти комплексом глибоких знань в галузі землеустрою, земельного законодавства. Навчальними планами більшість академічного часу передбачене на набуття практичних навичок з вирішенням ситуаційних завдань, які виникають в професійній діяльності землевпорядників.

Практика показала, що застосування методу кейс-стаді при викладанні землевпорядних дисциплін сприяє поглибленню теоретичних знань через необхідність їх поєднання та застосування стосовно конкретної виробничої ситуації.

Кейси (ситуаційні вправи) мають чітко визначений характер і мету. Як правило, вони пов'язані з проблемою чи ситуацією, яка існувала чи й зараз існує. При цьому проблема чи ситуація або вже мали якесь попереднє рішення, або їх вирішення є необхідним і нагальним, а тому потребують аналізу.

Кожна з проблем (ситуацій), які розглядаються в кейсі, має відповідати чотирьом умовам.

По-перше, кейси повинні бути правдивими, реалістичними, однак, в той же час, не обтяженими деталями, бути за тематикою зв'язаними з матеріалом, що вивчається. Добрим вважається кейс, який відповідає десяти характеристикам якісного кейсу: бути вміло розказаною історією, стосуватися важливої проблеми, описувати виробничу ситуацію з прийняттям критичного рішення, містити конкретні порівняння, надавати можливість для узагальнення висновків, мати центрального героя (об'єкт), давати змогу оцінити ефективність вже прийнятих раніше рішень, бути оптимальним за розміром, містити оптимальний обсяг інформації.

По-друге, ситуаційні вправи пропонують розгляд феноменів, з якими, як правило, стикаються робітники в конкретних умовах.

По-третє, кейси загострюють інтерес студентів до питань, з якими ті стикаються, підкреслюють їх значущість та необхідність вирішення. Кейси також пропонують шляхи реакції та вдосконалюють майстерність студентів у вирішенні проблем.

По-четверте, кейси вдосконалюють практичні навички; спрямовують на пошук відповідних шляхів, можливих реакцій на різноманітні ситуації, використання специфічних інструментів та понять.

Навчання за допомогою кейсів розвиває здатність аналізувати, уникати помилок, які часто виникають під час виконання конкретних завдань.

Хороший кейс має задовольняти наступні вимоги:

- відповідати чітко поставленій меті;
- мати відповідний рівень складності;
- ілюструвати декілька аспектів ситуації;
- не старіти занадто швидко;
- бути актуальним на сьогоднішній день;
- ілюструвати типові ситуації;
- розвивати аналітичне мислення;
- провокувати дискусію;

- мати декілька рішень.

Мета кейсів – детальний аналіз, а не оцінювання (особливо, завчасне оцінювання). Вони спрямовані не презентацію специфічних «правильних шляхів», а допомога у набутті навичок аналізу. Разом з вдосконаленням аналітичних навичок метод ситуаційних вправ стимулює розвиток проникливості, є формою перевірки знань, розвиває здатність відокремлювати важливе від тривіального, виховує почуття відповідальності в процесі навчання.

Коротко кажучи, кейс-підхід має сприяти вдосконаленню здатності конкретизувати проблеми та приймати ефективні рішення. Крім цього, такий метод вчить студентів аналізувати та розробляти програми дій, що, в свою чергу, мотивує їх до правильної поведінки у разі, коли настане час діяти в реальній виробничій ситуації.

Також кейси допомагають у перенесенні навчального середовища з аудиторії на робочі місця. Особливо це можливо з огляду на те, що студенти:

- а) краще усвідомлюють власні пріоритети та цінності, які мають відношення до їх професійної діяльності;
- б) вчаться визначати класи більш чи менш типових ситуацій;
- в) розвивають в собі ширші можливості для аналізу, оцінюють наслідки різних рішень.

Розглянемо п'ять видів навчання при методі кейс-стаді.

По-перше, кейси не вживаються з метою передачі знань (хоча, звичайно, деяка трансляція знань і відбувається). Кейси надають «образи» реальних проблем чи реальних ситуацій, які забезпечують учня знанням про те, що має бути зроблено. Обговорення кейсів виступає потенційним поштовхом до обміну перспективами та досвідом практичної роботи.

Розрізняють п'ять видів навчання при методі кейс-стаді.

По-перше, кейси не вживаються з метою передачі знань (хоча, звичайно, деяка трансляція знань і відбувається). Кейси надають «образи» реальних проблем чи реальних ситуацій, які забезпечують учня знанням про те, що має бути зроблено. Обговорення кейсів виступає потенційним поштовхом до обміну перспективами та досвідом практичної роботи.

По-друге, кейс полегшує інтеграцію та застосування знань. Кейс-метод базується на взаємообміні досвідом студентів найбільш зручним і економним шляхом.

По-третє, кейс-метод розвиває в студента здатність вирішувати складні, але корисні приклади проблем.

По-четверте, навчання кейс-методом загострює оцінювання пріоритетів та цінностей. Студент в процесі навчання демонструє власне ставлення, цінності та орієнтації, які підтримуються чи не сприймаються іншими слухачами [1, с.209].

Результати такого інтерактивного навчання важко передбачити чи перевірити, оскільки вони можуть приймати різні форми. Як правило, спільне порівняння та перевірка набутого досвіду привносять щось нове у практичну діяльність учнів.

По-п'яте, кейси завжди корисні в плані збагачення досвіду та удосконалення навичок, які учні застосовують, аби наблизити ті цінності, які вони вважають найбільш бажаними. Всі навички разом можуть бути описані однією фразою – творче вирішення проблеми і формування аналізу ситуації та прийняття рішення.

Загалом, кейси розробляються і використовуються з огляду на різноманітні інструкційні цілі та цілі курсу. Вони включають:

- непряму соціалізацію через використання реального досвіду;
- розвиток особистісних правил реагування та поведінки на складні ситуації;
- розвиток навичок відокремлення фактів від припущень;
- практикум у висловленні цілей та формулюванні стратегій із залученням особистісних, організаційних та міжорганізаційних відносин;
- досвід ретельної аргументації своїх суджень та опору спокусі відразу робити висновки щодо фактів, вміння вислухати різноманітні думки одногрупників;
- вдосконалення здатності застосування «книжної» теорії у практичних цілях;

- досвід вирішення проблем та прийняття рішень у групі;
- вдосконалення діагностичних навичок та навичок проектування ефективного втручання в управлінські справи;
- перевірку особистісних цінностей та цілей;
- розвиток та перевірку меж власної поведінки;
- співвідношення «великої картини» з «малим прикладом»;
- виховання почуття особистого залучення до досягнення поставлених цілей.

Звичайно, у кожного викладача можуть бути власні цілі щодо використання кейсів в розрізі дисциплін. Дуже багато тактичних дій можуть сприяти успішному виконанню інструкційних та персональних цілей у кейс-навчанні.

Перевага кейс-метода відносно традиційних, що застосовуються у навчальному процесі, є незаперечною. Кейс-метод дозволяє зацікавити студентів процесом навчання, формує сталий інтерес до конкретної навчальної дисципліни, сприяє активному засвоєнню знань та навичок.

Проте кейс-метод має певні недоліки:

- недостатньо досліджений у педагогіці;
- не сприяє глибокому вивченню педагогічних проблем і завдань;
- вимагає більших затрат часу;
- потребує від викладача певного досвіду, глибоких знань у проведенні дискусії та аналізу "кейсової" ситуації;
- викладач повинен вміти відмовитися від власних суджень та упереджень.

Зобов'язання викладача при застосуванні кейс-методу полягає в тому, щоб створити в навчальній аудиторії такі умови, які б дозволили розвинути у студентів вміння критично мислити, аналізувати, спонукати їх до того, щоб в процесі дискусії поділитися власними думками, ідеями, знаннями та досвідом. Зобов'язання студента полягає в тому, щоб збагачуючи своєю творчою енергією навчальний процес, прийняти на себе частку відповідальності за його результативність. При цьому вони повинні усвідомлювати, що викладач знаходиться в аудиторії для того, щоб допомогти їм, і студенти мають скористатися цим у повній мірі, проте основна відповідальність за те, чому вони навчилися, лежить на них [2, с.117].

Індивідуальний аналіз кейсу і його обговорення в групі дають набагато більші можливості для розвитку фахової майстерності, ніж заучування підручника чи конспекту лекцій.

Даючи студентам завдання у формі кейсів, ми відкриваємо їм значно більшу можливість поділитися своїми знаннями, досвідом і уявленнями, тобто навчитися не тільки у викладача, а й один у одного. Такий метод піднімає впевненість студентів у собі, у своїх здібностях. Вони активно вчаться слухати один одного і точніше висловлювати свої думки.

Найголовнішою навичкою, яку здобуває студент під час навчання, повинно стати вміння під професійним кутом зору сприймати будь-яку наочну, вербальну інформацію, самостійно осмислювати, приймати рішення, оцінюючи його можливі наслідки, визначати оптимальні шляхи реалізації цього рішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гордійчук Г.Б. Використання кейс-методу, як засобу забезпечення професійної спрямованості викладання загальноосвітніх предметів у ПТЗН / Г.Б. Гордійчук // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць / редкол.: І.А.Зазюн та ін. – К., Вінниця, 2004. – Вип.4. – С.209-215.
2. Лузан П.Г. Методи і форми організації навчання у вищій аграрній школі: Навч. посібник / П.Г. Лузан. – К.: Аграрна освіта, 2003. – 229 с.
3. Шеремета П. Каніщенко Г. Кейс-метод: з досвіду викладання в українській бізнес-школі. – К.: Центр інновацій та розвитку, 1999. – 246 с.

*Валентина Койдан
(Київ, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

Постановка проблеми. Структура освіти України за своєю ідеологією та цілями узгоджена зі структурами освіти більшості розвинутих країн світу. Україна досягла високого рівня реалізації двох стратегічних завдань: розширення доступу до отримання вищої освіти і досягнення рівня, відповідного світовим стандартам, що сприятиме найповнішому задоволенню освітніх потреб громадян [4, с.4].

Проблема підготовки майбутнього вчителя початкових класів та, водночас, іноземної мови наразі набуває особливої гостроти, оскільки з 1 вересня 2012 року в Україні впроваджено новий Державний стандарт початкової загальної освіти, у зв'язку з чим змінився практичний контекст вивчення іноземних мов в педагогічних ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідність підвищення результативності навчання на факультетах іноземних мов розглядається у контексті проблеми формування професійної компетентності, що досліджувалося вітчизняними й зарубіжними науковцями в аспектах: формування професійної компетентності вчителя в умовах багаторівневої професійної освіти (Т.Г. Браже, М.К. Кабардов, В.Ю. Кричевський, Г.І. Саранцев, Н.В. Харитонова, О.М. Шиян та ін.); реалізації відповідних технологій навчання в аспекті вирішення проблеми професійного розвитку (В.П. Беспалько, А.О. Вербицький, М.В. Кларін, Я.Л. Коломинський та ін.) У зарубіжній педагогічній думці формуванню професійної компетентності вчителя присвячені роботи Д. Бритела, С. Джимеза, Р. Квасниці, В. Ландшеер, М. Леннона, П. Мерсера, М. Робінсона та ін.

Питання теорії та практики реалізації педагогічних технологій відображені в наукових працях В. Афанасьєвої, Д.Ахмедової, В. Беспалько, Д. Гур'є, А.Ізмайлової, В.Карпова, В.Коновалова, Г.Селевко, В.Сластьоніна та інших. Г. Селевко під «педагогічною технологією» розуміє сукупність цілей, змісту, методів і засобів для досягнення планованих результатів навчання. На його думку, педагогічна технологія «функціонує і в якості науки, що досліджує найбільш раціональні шляхи навчання, і в якості системи способів, принципів і регуляторів, використаних у навчанні, і в якості реального процесу навчання» [6, с. 15].

Формулювання мети статті. Підготовка сучасних кадрів вищої кваліфікації відповідно до вимог ринкового та європейського середовища потребує удосконалення змісту, методів, форм та прийомів навчального процесу. Суспільство потребує викладача нового типу – теоретично та практично підготовленого, комунікативного, мобільного, толерантного, професійно активного та людяного.

Традиційно, на перше місце висувалася навчальна функція вчителя. Вважалося, що він як носій знань передає їх учням, і чим більше володіє ними сам учитель, тим краще засвоять науку діти. З часом, коли обсяг знань зріс до неможливості досягнути їх однією людиною, дидактична функція вчителя почала формулюватися так: не передавати знання, а вчити, як здобувати їх. Діяльність вчителя не стільки в тому, що він несе інформацію дітям, скільки в умінні бути організатором її засвоєння, проводирем у лабіринті знань. Школа має бути не коморою знань, а середовищем думки – заповідав В. Сухомлинський [5, с. 13].

Фахівці-педагоги повинні володіти комплексом професійних знань, умінь та навичок, мають бути новаторами власної педагогічної майстерності, вміти адаптуватися до вимог сьогодення, бути здатними творчо вирішувати педагогічні та методологічні завдання. Це зумовлює необхідність застосування новітньої педагогічно-орієнтованої навчальної технології, з метою формування професійних знань майбутніх вчителів іноземної мови початкової школи, яку ми намагатимемось обґрунтувати у нашій статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернемося до визначення сутності базових понять дослідження. Зауважимо, що термін «компетентність» став активно використовуватися в педагогічній теорії та практиці з 90-х років ХХ ст., протягом якого дослідники намагалися з'ясувати його зміст у контексті різних аспектів педагогічної діяльності, визначенні критеріїв оцінювання роботи вчителя і, відповідно, обсягу знань, системи вмінь і навичок, необхідних для виконання професійних обов'язків.

Так, у перекладі з англійської «competence» означає: здатність, уміння; компетентність; компетенція, повноправність [8, с. 401].

Професійно-орієнтована педагогічна технологія формування іншомовної комунікативної компетентності педагога може бути визначена як сукупність цілей, підходів, принципів, функцій і методів навчання, а також моніторингу сформованості знань, умінь і навичок на основі виділених критеріїв і показників для досягнення готовності майбутнього вчителя до компетентного здійснення професійної діяльності з практичним використанням іноземної мови в умовах сучасного ринку праці.

Традиційно проблема іншомовної комунікативної компетентності педагога розглядається дослідниками через рівень засвоєння знань, умінь, навичок мови і аналіз сформованості особистісно-професійних властивостей і якостей фахівця. Так, домінантним при вивченні іноземної мови, як справедливо вважають Г. Богін, Н. Гез, І. Зимня, Є.Пассов, Дж. Равен і Н. Хомський, є позитивний розвиток особистості та її само актуалізація в процесі придбання нового мовного і культурного досвіду в ході спілкування.

Розглядаючи педагогічну технологію як ресурс підвищення якості педагогічного освіти, вважаємо за необхідне виділити основні принципи, на які вона спирається: гуманізація освіти; використання методик, що сприяють посиленню мотивації навчання; професійна спрямованість процесу вивчення дисципліни і активізація пізнавальної діяльності студентів. Метою даної педагогічної технології є формування іншомовної комунікативної компетентності педагога в процесі реалізації освітньої, виховної та розвиваючої функцій із застосуванням сучасних методів навчання (комунікативний, розвивальний та аудіовізуальний). Викладання дисципліни «Іноземна мова» в педагогічному ВНЗ передбачає, що кожен змістовний розділ освітньої програми з даної дисципліни вивчається з урахуванням основних положень обраних методів навчання і має на увазі поетапне освоєння комунікативною діяльністю. На початковому етапі відбувається постановка мети навчання іноземної мови та конкретних завдань навчання і відбору способів конструювання професійно-орієнтованого змісту освіти. Також виявляється рівень володіння мовою, на основі чого відбувається диференціація студентів на групи за рівнем володіння іноземною мовою (так би мовити «низький», «середній», «високий» за підсумками контрольного зрізу знань шкільної програми з предмету) і ліквідація прогалин у знаннях студентів з цієї навчальної дисципліни. Це може бути здійснено, як за рахунок більш інтенсивного курсу для представників перших двох груп, у разі, якщо така можливість передбачена навчальним навантаженням, так само, як і під час індивідуальної позаурочної роботи студентів під керівництвом викладача. Групи «мовленнєвого вирівнювання» дозволять вмотивувати студентів до навчання, змінити ставлення до іноземної мови та домогтися високих результатів її вивчення. Представлений до вивчення навчальний матеріал включає додатково актуальні теми професійно-комунікативної спрямованості.

Навчальний процес з іноземної мови включає три основні методичні етапи. Це етап презентації нового іншомовного матеріалу, етап тренування та етап практики в застосуванні засвоєного матеріалу у процесі спілкування в різних видах мовленнєвої діяльності.

На етапі презентації учитель демонструє зразки мовлення, показує їх функціонування в контексті. Така демонстрація може здійснюватися з опорою на малюнок, предмет, дію та ін. Учень знайомиться з новим матеріалом та способами оперування цим матеріалом [2, с. 53].

На етапі тренування та практики вчитель організує вправління учнів у застосуванні засвоєного матеріалу в усному або письмовому спілкуванні. При цьому використовуються

різноманітні вправи. У свою чергу учні здійснюють операції вправління в різних видах мовленнєвої діяльності.

З боку вчителя під час реалізації вищезгаданих методів навчання можуть бути використані різні прийоми семантизації нових лексичних одиниць; прийоми організації діяльності учнів в опрацюванні нового матеріалу, закріпленні набутих навичок та розвитку вмінь мовлення в ситуаціях спілкування шляхом залучення учнів до виконання різноманітних мовних (наприклад, розгадати кросворд, заповнити пропуски в реченнях/тексті, назвати предмети, зображені на малюнках, відповісти на запитання до прочитаного або прослуханого тексту, написати невеличкий твір, здійснити іншомовне спілкування в межах рольової гри, висловити свою точку зору під час індивідуальної або групової бесіди, вилучити задану інформацію з прочитаного чи прослуханого тексту для заповнення таблиці, схеми та інші) [2, с.54].

Наступний етап педагогічної технології охоплює сукупність умінь, що забезпечують успішність оволодіння іншомовною комунікативною діяльністю, і передбачає не тільки планування навчальної діяльності студентів, а й спостереження, оцінювання та виявлення її результатів, на основі яких відбувається коригування освітнього процесу відповідно з досягненням поставлених завдань. На підсумковому етапі йдеться про вирішення поставленої проблеми, про здійснення підготовки, проведення аналізу ефективності виконаної навчальної діяльності всіх учасників освітнього процесу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ефективність використання педагогічних технологій в методиці викладання ІМ неодноразово підтверджена вчителями-практиками та експериментальними дослідженнями вітчизняних і зарубіжних учених. Зазначимо, що такі технології гармонійно поєднуються з традиційними методиками навчання ІМ та сприяють підвищенню інтересу й загальної мотивації завдяки новим формам роботи і причетності до науково-освітнього прогресу; активізації навчання завдяки використанню привабливих і швидкозмінних форм подання інформації, змаганню студентів між собою, прагненню отримати вищу оцінку; індивідуалізації навчання (кожен працює в режимі, який йому відповідає); розширенню інформаційного і текстового «репертуарів», доступу до «банків інформації», можливості оперативного отримувати необхідні дані в достатньому обсязі; об'єктивності перевірки і оцінювання знань, умінь і навичок студентів [7, с.186].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахмедова Д. З., Гурье Л. И. Преподаватели вуза и инновационные технологии // Высшее образование в России. – 2001. – № 4. – С. 139-144.
2. Ніколаєва С.Ю. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. / Кол. авторів під керівн. С.Ю. Ніколаєвої. – К.:Ленвіт, 2002. – 328 с.
3. Елькина О. Ю. Педагогическая технология подготовки будущего учителя к формированию продуктивного опыта младших школьников. – М.: ИСМО РАО; Новокузнецк: Изд-во КузГПА, 2006. – 180 с.
4. Нагаєв В.М. Методика викладання у вищій школі: навч.посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 232 с.
5. Педагогічна майстерність: Підручник/ І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред.. І.А. Зязюна. – 3-тє вид., допов. і перероб. – К.: СПД Богданова А.М., 2008. – 376 с.
6. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учеб. пособие. М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
7. Фіцула М.М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. – К.: Академвидав, 2006. – 352 с.
8. Oxford Russian Minidictionary Edited by Della Thompson. – Oxford : Oxford University Press , 2006. – 743 p.

*Татьяна Кучер, Владимир Корчевский
(Петропавловск, Казахстан)*

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЯ МАТЕМАТИКИ КАК ОДНА ИЗ ВАЖНЫХ СОСТАВЛЯЮЩИХ ЕГО ПРОФЕССИОНАЛИЗМА

Совершенствование системы образования ставит перед педагогической наукой задачу подготовки высококвалифицированных научно-педагогических кадров, теоретического обеспечения процесса профессионального становления и развития личности компетентного учителя-исследователя, владеющего технологией постановки научно-педагогического эксперимента в образовательном процессе. [1, с. 25; 2, с. 77]. Профессионализм учителей, как известно, является одним из факторов эффективности системы образования, определяющим качество реализации ими своих основных функций.

И.А. Зимняя выявила основные показатели профессиональной компетентности. Среди них:

- психолого-педагогические знания – это сведения из педагогики и психологии о сущности труда учителя, об особенностях педагогической деятельности и общения, о личности учителя, о психическом развитии учащихся, их возрастных особенностях и др.;
- психолого-педагогические умения – способность психологически грамотно осуществлять воздействие на учащихся с целью достижения определённого педагогического результата, реализации знаний [3].

Для изучения мнения учителей математики о том, чем определяется компетентность учителя, было проведено анкетирование, в котором приняло участие 62 учителя математики различных школ города Петропавловска и Северо-Казахстанской области. Из 62 учителей математики на первый вопрос «Чем, по Вашему мнению, определяется компетентность учителя?»

- 35 (56%) учителей указали на ответ а) профессиональными знаниями и умениями;
- 15 (24%) учителей указали на ответ б) психологическими качествами;
- 12 (20%) учителей указали на ответ в) умением проведения педагогического эксперимента (рис. 1).

Рисунок 1. Мнение учителей математики со стажем работы от 0 до 44 лет о том, чем определяется компетентность учителя

Результаты анкетирования в зависимости от стажа работы учителей математики отражены на рисунке 2.

Рисунок 2. Мнение учителей математики о том, чем определяется компетентность учителя в зависимости от стажа работы

Учителя математики со стажем работы от 0 до 10 лет также указали, что по их мнению компетентность учителя определяется умением анализировать работу свою и учащихся, применением методов и способов преподавания, которыми владеет он сам и на практике дают высокие результаты.

Учителя математики со стажем работы от 11 до 20 лет также указали, что по их мнению компетентность учителя определяется умением внедрять профессиональные знания в практическую деятельность; умением анализировать работу учащихся, рассматривать исследовательские задачи.

Учителя математики со стажем работы от 22 до 44 лет также указали, что по их мнению компетентность учителя определяется владением новыми педагогическими технологиями; изучением и применением на уроках инновационных систем обучения; адекватностью, умением анализировать существующие программы, учебники, знанием, где и как вовремя восполнить «ямы» не создавать перегрузок и нервозности детям и родителям.

Безусловным требованием к учителю математики, – пишет Абылкасымова А.Е., выступает его знание предмета, а также сформированность умений и навыков научно-исследовательской деятельности, способность искать и реализовывать новые подходы к обучению и воспитанию учащихся [4].

Заметим, что многие исследователи сводят понятие «исследовательская компетенция» к набору определённых знаний и умений, обеспечивающих реализацию исследовательской деятельности. Например, Н.И. Плотникова трактует исследовательскую компетенцию учителя как способность и исследовательские умения, связанные с анализом и оценкой научного материала [5].

По результатам выше описанного анкетирования были получены ответы на вопрос, что учителя математики относят к исследовательским компетенциям. Учителя математики указали на 80 ответов. Из них:

- 13 (17%) учителей математики указали на ответ а) совокупность качеств человека, обеспечивающую ему возможность быть эффективным субъектом исследовательской деятельности,
- 17 (21%) учителей математики указали на ответ б) набор определённых знаний и умений, обеспечивающих реализацию исследовательской деятельности,
- 9 (11%) учителей математики указали на ответ в) способности и исследовательские умения,
- 13 (16%) учителей математики указали на ответ г) владение знаниями, умениями и опытом деятельности в области решения исследовательских математических задач;
- 28 (35%) учителей математики указали на ответ д) владение знаниями, умениями и опытом деятельности в области проектирования и реализации исследовательской деятельности учащихся в процессе обучения математике.

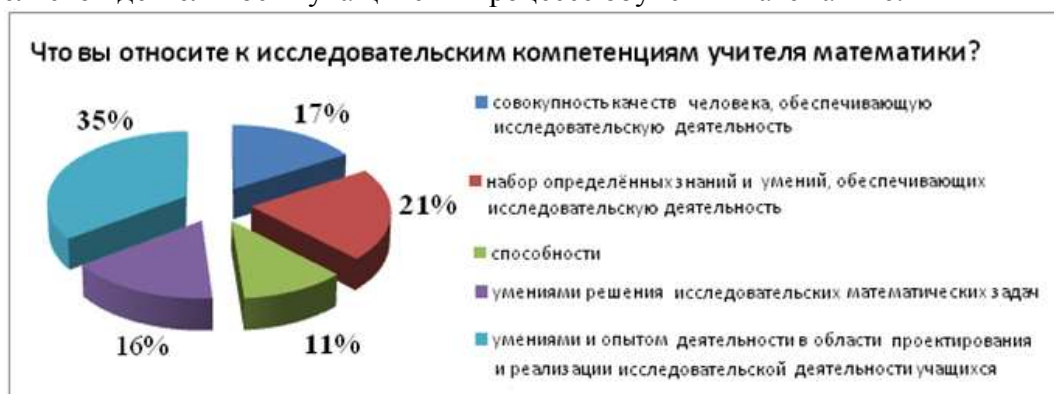

Рисунок 3. Ответы учителей математики со стажем работы от 0 до 44 лет о том, что они относят к исследовательским компетенциям учителя

Результаты анкетирования в зависимости от стажа работы учителей математики отражены на рисунке 4.

Рисунок 4. Мнение учителей математики о том, что они относят к исследовательским компетенциям учителя

Учителя математики со стажем работы от 0 до 10 лет также указали, что они относят к исследовательским компетенциям учителя математики желание заниматься исследовательской деятельностью, чтобы повышать эффективность своей работы, а иногда делиться своим опытом, если считают его передовым.

Учителя математики со стажем работы от 22 до 44 лет также указали, что они относят к исследовательским компетенциям учителя работу с учащимися над проектной деятельностью; умение учить.

Однако сложившаяся образовательная практика в недостаточной степени способствует развитию исследовательской компетентности учителя. Опыт показывает, что учителя математики не всегда готовы к самостоятельной исследовательской работе по математическим дисциплинам и педагогике, не могут выступать её организаторами. Поэтому возникает необходимость теоретического осмысления исследовательской компетентности учителя математики.

Модель исследовательской компетентности учителя математики отражает неразрывное единство составляющих её компетенций:

1) аналитической – способность учителя понимать и резюмировать научные работы, оценивать их по выбранным параметрам, осуществлять эффективный библиографический поиск;

2) процессуальной, выступающей как способность учителя следовать выбранному алгоритму исследования с контролем промежуточных результатов и коррекцией исследовательского процесса;

3) эвристической, её суть заключается в умении выбирать направление исследования на основе неполных или некорректных данных, обобщать опыт практической деятельности и выдвигать различные гипотезы на основе этого обобщения;

4) методологической, под которой понимается владение учителем методологическим аппаратом педагогического исследования и методами научного исследования в избранных предметных областях;

5) коммуникативной, включающей навыки оформления научных публикаций, ведения дискуссий и полемики;

6) социокультурной, подразумевающей знание учителя культурной и социальной специфики ведения предметного и педагогического научного исследования;

7) метапредметной, позволяющей учителю осуществлять комплексное планирование и управление исследовательским процессом, компенсировать недостаточность знания методологии и решать коммуникативные проблемы.

Исходя из существующих в педагогической науке подходов к трактовке понятия «исследовательская компетенция», можно заключить, что исследовательская компетенция учителя:

- является составной частью профессиональной компетентности;

- представляет собой совокупность качеств личности;
- подразумевает владение исследовательскими знаниями, умениями и навыками;
- предполагает готовность к осуществлению исследовательской деятельности и внедрению результатов исследований в свою педагогическую практику.

Обобщая представленные точки зрения, считаем, что в структуре исследовательской компетенции учителя достаточно выделить следующие три компонента: когнитивный, аксиологический, праксиологический.

Когнитивный компонент представляется как определённая сумма методологических знаний учителя, умение пользоваться этими знаниями для решения различных задач, а также признание ценности таких знаний, как для личности, так и для своей профессиональной деятельности.

Не менее важным компонентом исследовательской компетенции учителя является аксиологический, который в содержание включает осознание учителем смысла, важности исследовательской позиции к профессиональной деятельности и представляет собой систему мотивационно-ценностных и эмоционально-волевых отношений к миру, деятельности, людям, своим способностям и их развитию.

Праксиологический компонент исследовательской компетенции учителя – совокупность знаний методов и средств исследовательской деятельности, признание ценности владения ими, а также умений выполнять исследовательские действия и рефлексии, проявляемые при решении профессионально-педагогических исследовательских задач.

Характеристики исследовательской компетенции учителя представлены в таблице.

Компонент	Элемент	Характеристика элемента компетенции
компетенции		
Когнитивный	знания в области реальных объектов, по отношению к которым вводится компетенция	Учитель знает: <ul style="list-style-type: none"> – основные математические понятия и суждения школьной математики; – современные тенденции развития школьной математики; – возрастные индивидуальные особенности различных категорий учащихся; – требования, предъявляемые к организации исследовательской деятельности учащихся; – особенности организации образовательной среды образовательного учреждения;
	знания в области методов, способов и приёмов деятельности в сфере данной компетенции	<ul style="list-style-type: none"> – методы решения математических задач различного вида; – основные этапы исследовательской деятельности учащихся, специфику их реализации в процессе обучения математике; – способы проектирования и реализации педагогического сопровождения исследовательской деятельности учащихся;
Праксиологический	умения, навыки и способы деятельности в сфере компетенции	<ul style="list-style-type: none"> – Учитель умеет: – формулировать гипотезу при решении исследовательских математических задач на базе школьной математики, подтверждать / опровергать её; – разрабатывать план решения исследовательской математической задачи для всех возрастных категорий учащихся согласно поставленной цели; – отбирать методы и способы решения исследовательской математической задачи для всех возрастных категорий учащихся, конструировать новые или реконструировать уже известные; – оформлять и представлять результаты решения исследовательской математической задачи из школьной математики; – разрабатывать методическое обеспечение исследовательской деятельности школьников в процессе обучения математике; – организовать педагогическое сопровождение исследовательской деятельности учащихся в процессе обучения математике;

	Минимальный опыт проявления компетенции	<ul style="list-style-type: none"> – обладает опытом решения исследовательских математических задач для всех возрастных категорий учащихся; – обладает опытом проектирования и реализации исследовательской деятельности школьников в процессе обучения математике;
Аксиологический	Отношение к деятельности в сфере компетенции	<p>Учитель:</p> <ul style="list-style-type: none"> – осознает значимость использования исследовательских математических задач в процессе обучения математике для развития учащихся; – осознает ценность опыта исследовательской деятельности в личном и профессиональном смыслах; – понимает необходимость наличия опыта исследовательской деятельности для профессиональной успешности.

Согласно описанной модели, учитель математики должен, с одной стороны, владеть знаниями о методах решения математических задач и возможностях их использования в нестандартных ситуациях, умениями самостоятельно решать исследовательские задачи по математике, предназначенные для всевозможных категорий учащихся общеобразовательной школы. С другой стороны, ему надо осознавать необходимость целенаправленного формирования этих знаний и умений у учащихся и быть готовым к его реализации.

По результатам выше описанного анкетирования были получены ответы на вопрос, что, по мнению учителей математики, способствует развитию исследовательской компетентности учителя математики. Были получены ответы, среди которых учителя указывают на:

- владение знаниями, умениями и опытом деятельности в области проектирования и реализации исследовательской деятельности учащихся в процессе обучения математике;
- набор определённых знаний и умений, владение знаниями в области решения исследовательских математических задач; решение задач, в которых надо проводить исследования, умение обобщать и конкретизировать; проведение математических кружков и подготовка учащихся к олимпиадам различного уровня; способности учителя направить знания учащихся в исследовательскую сторону;
- написание статей и пособий; курсы повышения квалификации; практику посещения открытой защиты проектов учащихся.

Таким образом, формирование исследовательской компетентности не сводится только к профессиональным знаниям и умениям учителя, на которые указало лишь 56% ответов учителей-математиков. Это совокупность качеств человека, способности и владение опытом деятельности в области проектирования и реализации исследовательской деятельности учащихся в процессе обучения математике.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011–2020 годы. – Астана, 2011. – 148 с.
2. Закон РК от 27 июля 2007 года №319-III ЗРК «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2015 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nkzu.kz/DocDb/doc/index>.
3. Зимняя И.А. Концепция компетентного подхода к оценке профессиональной деятельности педагога. – М.: Просвещение, 2009. – 324 с.
4. Абылкасымова А.Е. Теория и методика обучения математике: Дидактико-методические основы обучения математике. Учебное пособие. – Алматы: Мектеп, 2013. – 224 с.
5. Плотникова Н.И. Общеучебные компетенции в структуре дистанционного курса на английском языке // Компетенции в образовании: опыт проектирования: сб. науч. тр. / под ред. А. В. Хуторского. – М.: Научно-внедренческое предприятие «ИНЭК», 2007. – 327 с.

*Баян Қылышпай, Ләззат Әділбекова
(Алматы, Қазақстан)*

ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ ТУРАЛЫ

Эстетикалық тәрбиенің негізгі мақсаты – жеке тұлғаны жан-жақты жетілдіру. Барлық (еңбек, қарым-қатынас, дін, табиғатқа қарым-қатынас) эстетикалық қызмет және эстетикалық қарым-қатынасты қалыптастыру адамның рухани әлемін жетілдіруге жағдай жасайды. Яғни, жеке тұлғаның адамгершілік-эстетикалық құндылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік туғызу, студенттердің қабілеттілігін оқу процесінде жетілдіру, студенттерді еліміздің мәдени іс-шараларына белсенді түрде қатысуына дайын ету болып табылады.

Жоғарғы оқу орындары студенттеріне эстетикалық тәрбие берудің негізгі міндеттері:

- әлемдегі эстетикалық құндылықтарды жеке тұлғаның бағалай білуі;
- эстетикалық сана қалыптастыру, креативті ойлауға, шығармашылық қызметке ұмтылыс қалыптастыру;
- көркем-әдеби көзқарас пен сенімін, нанымын қалыптастыру;
- жас адамның эстетикалық талғамын қалыптастыру, жетілдіру және тәрбиелеу;
- классикалық мұраның эстетикалық құндылығының мәнін түсіне білу;
- мәдени мұраны бағалай білу, эстетикалық мәдинетті тәрбиелеу, эстетикалық идеалды қалыптастыру;
- эстетикалық сезімді, эстетикалық толқуды қалыптастыру;
- Барлық жағдайда: түр-келбетте, іс-әрекетте, істе, ой-әрекетте алдыңғы қатарда болуға тырысу, әдемілікке талпыну, эстетикалық өзін-өзі ұстауды қалыптастыру;
- эстетикалық шығармашылық қызметтерге қосылу.

Студенттер бойында көркемдік-эстетикалық талғамды қалыптастыру – оқу орнында эстетикалық безендіруден бастап, кітаптар оқу, көрмелерге, концерттерге бару, теледидарлық бағдарламаларды және бейнефильмдерді көру кезінде, яғни оқу құралдарынан тыс мәліметтерді қабылдау процесінде іске асатыны белгілі. Студенттердің жас ерекшеліктеріне байланысты, яғни әлі жастық шақ уақытында болғандықтан, оларға бұқаралық ақпарат құралдары қызықты әрі маңызды, соның ішінде теледидардың, бейне фильмдердің, музыкалық арналардың әсері үлкен. Студенттердің шығармашылық қызметтерін сан қырлы етіп ұйымдастырудың басты құралы аудиториядан тыс жұмыстың әртүрлі түрлері: олар түрлі үйірмелер, өнер қайраткерлерімен кездесулер ұйымдастыру, көркем-шығармашылық конкурстарды, олимпиадаларды, брейн-рингтерді өткізу болып табылады. Студенттер бұл процесте шығармашылықпен айналысып, өнер әлеміне алғашқы қадамдарын жасайды. Студенттердің жеке шығармаларынан көрмелер ұйымдастыру, концерттер ұйымдастыру осы жұмыстардың нәтижесі болып табылады. Студенттердің шығармашылық бейімділігін жетілдіру өзіндік ізденіспен, өзіндік білімін жетілдірумен тығыз байланысты.

Аудиторияларда жүргізілетін дәрістер, сабақтар арқылы да студенттердің эстетикалық мәдениетін қалыптастыруы жетілдіруге болады. Оқытушының пәнді түсіндірудегі шеберлігі, әдісшілділігі, әр тақырыптар бойынша әдеби, көркем сурет, әдемі әуеннен ақпараттар беріп отыруы да маңызды роль атқаратынын ескеру керек.

Студент жастарды эстетикалық тәрбиелеуде жоғарғы оқу орнының барлық қызметкерлерінің ықпалы болатындығын әркім де білуі тиіс. Қорыта айтқанда, студент жастарды адамгершілікке баулу, құндылықтарды бағалауға, сақтауға және таратуға үйрету - эстетикалық мәдениетті қалыптастырудың негізгі шарттары болып табылады.

Педагогикалық ғылым мен практика эстетикалық сезімді, қарым-қатынасты, әрекетті, бағалауды, нақты іс-әрекет жасауды қалыптастыратын бірнеше тиімді әдіс-тәсілдерді анықтады:

- сендіру әдісі – эстетикалық қабылдауды, бағалауды дамытуға бағытталған әдіс;
- үйрету және нақты іс-әрекет арқылы жаттығу әдісі – өзін мәдениетті ұстау

машықтарын қалыптастырады, өзіндік орта жасайды;

- проблемалы ситуация тудыру арқылы тәрбиелеу әдісі – жас адамды шығармашылық және нақты іс-әрекет жасауға итермелейді;
- тәрбие алушыға тікелей ықпал ету әдісі;
- тәрбие алушының позициясын, ортамен қарым-қатынасын өзгертуге бағытталған ситуациялар тудыру арқылы тәрбиелеу әдісі;
- қоғамдық пікір қалыптастыру;
- тәрбиешінің ұйымдастыруымен іске асатын шаралар;
- білім беруге бағытталған ақпарат тарату әдісі;
- топтық жұмыс ұйымдастыру, шығармашылық ойын, шығармашылық жарыс, еске салу;
- өзіндік тәжірибе арқылы сенімін арттыру, еркін немесе берілген тақырыпқа импровизация, жолдастық пікір-талас, әртүрлі пікірлер, сенімдер тартысы.

Студент жастарды эстетикалық тәрбиелеуде оқу-тәрбие орнының алатын орны, қоршаған ортаның: жиһаз, киім кию, интерьер т. б. – эстетикалық талаптарға сай болуы да маңызды роль атқаратынын ескеру керек. Егер тәрбие жұмысын жас адамды, тұлғаны дамыту процесін басқару деп ұғатын болсақ, оқу орнындағы әрбір студенттің қабілетін іске асыруға толық мүмкіншілік жасау, жайлы тәрбие ортасын құру ғана нәтижелі болатындығына сенімдіміз.

Жоғарғы оқу орындарындағы білім беру процесі тек кәсіби білім берумен ғана шектелген десек қателесеміз. Бүгінгі жоғарғы оқу орындарындағы білім үдерісі жоғарғы мектептің әлеуметтік рөлін кәсіби дайындық алуға шақыра отырып тәрбие мен білімді біріктіруде [1-7]. Студенттік өмір тек қана сабақ оқумен шектелмейді, жоғарғы оқу орындарының ары қарай даму стратегиясы жеке тұлғаны басты орынға қояды. Жеке тұлғаның қалыптасып дамуына тәлімгер қандай күш салмасын оның мәнді сипаты бұқарашыл, адамгершілігі мол, адами қасиеттерімен, эстетикалық бәстері болатыны айдан анық. Басқа сөздермен айтқанда қазіргі білімді адамның ерекше қабілеттері болуы керек, яғни жауапкершілік артуға, бұқарашыл қоғамдық институттардың дамуына ортақтасып шешімдер шығаруға ат салысу, ешқандай қысымсыз түсінбестіктерді шешу, әртүрлі мәдениеттерді, діндерді, тілдерді және ұлттық дәстүрлерді түсініп қабылдауға дайын болу, жаңа технологияларды игере білу, өмір бойы білім-ілім жинауға, профессионалдықырынан жетілдіруге сонымен қатар жеке тұлға ретінде, адами қасиеттерін арттыруға шың ниетпен дайын болу.

Ғылыми зерттеулер сараптауының көрсеткені білім гуманизациясы әртүрлі аспектілерді оқытады және көркем эстетика мәселесін жас мамандарды дайындаудағы негізгі мәселелердің біріне айналдырады, себебі тұлға қалыптастыру, оның бойында адамгершілік-эстетикалық түсініктердің биік деңгейде болуы, яғни адами фактор мәселесі жоғары деңгейде тұрады. Эстетикалық тәрбие методикасы жоғарғы оқу орындарында арнайы сараптауларға ұшырамаған, нақты дәлелді шешімдер табылмағандықтан күні бүгінде теория мен практика жүзіндегі қажеттілігі туындап отыр. Ұсынылған технологиялар эстетикалық тәрбие, эстетикалық мәдениеттің қалыптасуын, жоғарғы оқу орнында эстетикалық тәрбиелік орта ұйымдастыру сияқты мәселелерді толық қанды шеше алмайды.

Қазіргі педагогика-психологиялық әдебиетте жоғарғы оқу орындарындағы тәрбие тәрбиешіге, жоғарғы оқу орнына, қоғамдық ортаның ыңғайына қарай жеке тұлғаға әсер ету емес, керісінше сол тұлғаның жоғарғы оқу орнында білім мен тәрбие алумен қатар, өзін-өзі дамыту жағынан мүмкіндік жасау болып табылады.

Тәрбиелі адам критерийі ретінде: адамгершіліктің гуманистік доминантының дәрежесіне ие болу, этикалық шама мен эстетикалық құндылық, қоғам сияқты негіз бен әлеуметтік және кәсіби қызмет, жеке саралауы мен істерінің деңгейі, тәрбие алу кезінде иемденген иерархиялық жеке құндылықтарының жиынтығы жатады.

Эстетикалық тәрбие дегеніміз адамның ақиқатқа деген эстетикалық қатынасын тәрбиелеу, эстетикалық құндылықтарға баулу, зейіннің дамуына эстетикалық қабылдау мен

уайымның әсері, сәннің талабымен шығармашылыққа эстетикалық пікір айта білу, эстетикалық құндылықты өнерде ғана емес, сонымен қатар қызметте де пайдалану.

Эстетикалық тәрбиенің мақсаты эстетикалық сезімді қалыптастыру, қызығушылықтар мен талаптар, пікір мен арман, адамның көркемсурет өнеріне зейіні мен қоршаған ортаны эстетикалық жағынан сезіну, жан-жақты дамыған адам талабының қалыптасуы, тәрбиенің бағыт-бағдарымен адамдық, еңбек, экологиялық және физикалық тығыз байланыста болуы. Алайда эстетикалық зейіннің қалыптасуы эстетикалық тәрбиенің соңғы мақсаты болып саналмайды. Эстетикалық қатынастың қалыптасуы мен эстетикалық қызметтің еңбекке, қарым-қатынасқа, табиғатқа көз қарасы жан дүниенің дамуына әсер ететіні айқын, яғни жан-жақты дамыған, көзі ашық тұлғаның тәсілі болып табылады.

Эстетикалық тәрбие тәсілдерінің бірі ретінде адамдық қасиеттің өмір сүру бейнесі мен өзін-өзі ұстау мәнеріне дағдыланып кетуі. Қоғам өмірінде экономика, саясат, адамдық айқындамалар қажетті және әділ қарастырылса, эстетикалық көзқараспен ол тамаша болып саналады. Бұл аспектілерінің тұлға жадында қосылуы эмоционалдық әрі рационалдық жағынан әлемдегі адам баласына әрі аманат, әрі гармониялық тұтастығының талабы ретінде қызмет етуде.

Эстетикалық тәрбие үдерісі тәрбие ұйымын, адамдарды эстетикалық көрініс түрлерімен таныстырумен қатар, өнер байымымен таныстыру, көркемсурет шығармашылық ұйымдарына тартып, көркемсуреттің практикалық қызметіне баулу. Бұл ретте эстетикалық тәрбиенің болжағаны бұл формаларды түрлі кезең мен тәрбие үдерісінің шеңберінде адам жасына сай қолдану, демек өмір тәжірибесін ескеру. Эстетикалық тәрбие туралы айта отырып бұл тәрбиенің өзегі өнерге және оның негізінде көркемсурет тәрбиесіне, біліміне адамның дамуын байланыстыра отырып түгелімен жүзеге асыру. Эстетикалық тәрбиенің негізі эстетикалық рәсімделген және ұйымдасқан қоғамдық өндірістер мен тұрмыстық өнер ортасы, қабылдау үдерісінің ұйымдастырылуы болып табылады. Алайда біздің жастар арасында эстетикалық тәрбие дәрменсіздеу ме деген ойға келесіз. Эстетикалық тәрбиені жан-жақты қарастыра отырып, бүгінгідей ақпарат ағымы, өзге мәдениеттер әсері қалың уақытта маңыздылығына тоқталуды жөн көріп отырмыз.

Эстетикалық тәрбие өзектілігі мен қажеттілігін айқындау үшін жоғарғы оқу орнында тәрбиенің қазіргі студенттер өміріндегі дәрежесін тексеру қажет. Эстетикалық тәрбие – тұлға бойында қабылдау, түсіну, бағалау және әдемі нәрселерді дүниеге әкелу сияқты қабілеттерді тәрбиелеу болып табылады.

Жастарға кез-келген пәнді оқыту процесі жоғарғы оқу орнында білім алып жатқан болашақ мамандардың эстетикалық потенциалын ашуға бағытталған. Бұл білім беру моделі тұлғаның эстетикалық мәдениетінің дамуына, қалыптасуына оқу мен тәрбиені қатар алып жүру арқылы біртұтас жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылған тұлғаның эстетикалық және көркем мәдениеті туралы ойлар адамды әлеуметтік қалыптастырудағы эстетикалық әрі көркем тәрбиенің аса маңыздылығын көрсетеді.

Эстетикалық тәрбие сананың дамуын есейтеді, жас адамның адамгершілікке негізделген әлеуметтік позициясының құрылуына көмектеседі, олардың эмоциональді-коммуникативті ортасын оңтайландырады.

Қорытындылай келгенде эстетикалық тәрбие жоғарғы оқу орнының білім беру кеңістігінде жол нұсқаушы жұлдыздай қазіргі жастар бойындағы шығармашылық потенциалын ашады, әлемдік мәдениетті меңгеру горизонтын кеңейтіп, абсолютті сұлулыққа деген ұмтылысын арттырады.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Методика воспитательной работы: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Л.А. Байкова, Л.К. Гребенкина, О.В. Еремкина и др.; Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Академия, 2004. – 144 с.

2. Теплов Б.М. Психологические вопросы художественного воспитания // Сов. педагогика. – 1946. – №6. – С.96-112.
3. Тілеуханов Н.С. Эстетикалық тәрбие қалыптастыру // «Бастауыш мектеп» журналы. – 1997. – № 7. – б. 262.
4. Мелдебекова Ү., Әлсатов Т. Оқушыларға эстетикалық тәрбие берудегі музыканың рөлі. – Шымкент, 2001.
5. Разумный В.В. Эстетическое воспитание. – М.: Мысль, 1969. – 81 с.

*Эльмира Майкибаева
(Астана, Казахстан)*

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Современное общество и время диктуют свои требования к будущим специалистам в любой области рыночной экономики Республики Казахстан. С каждым годом происходит увеличение рождаемости, что является причиной увеличения числа школьников, построению новых школ, вследствие чего возрастает потребность в учителях не только средней школы, но средних специализированных учреждений – колледжей. Для осуществления этих задач, в нашей стране с каждым годом увеличивается количество государственных грантов на педагогические специальности. А высшие учебные заведения, осуществляющие подготовку будущих педагогов, должны на достаточном уровне обеспечить формирование профессиональной компетенции будущего учителя. Педагогический профессионализм в нашем случае связан, прежде всего, с высоким уровнем самореализации индивидуальных особенностей личности и способностью к индивидуальному стилю деятельности. Этот стиль вырабатывается у студентов в процессе учебы в вузе. Пути формирования педагогического профессионализма могут быть различными. Каждый будущий педагог должен владеть необходимым багажом профессиональных знаний, умений и навыков, которые доказывают сформированность его педагогической деятельности, педагогического общения и личности учителя. Поэтому при подготовке педагогических специальностей соответствующие кафедры ориентируются, прежде всего, на Приказ и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 13 сентября 2013 года № 373 – «Об утверждении профессиональных стандартов по педагогическим специальностям технического и профессионального образования». На основе профессиональных стандартов разрабатываются квалификационные характеристики, должностные инструкции, профессиограммы, типовые учебные программы, типовые учебные планы, корпоративные стандарты организаций в сфере образования. В этом стандарте для учителя каждой категории описаны общие профессиональные стандарты. Среди всех указанных в стандарте компетенций хочется выделить следующие:

- ✓ Владение приемами прогнозирования учебной информации. Развитие мышления, отбор содержания учебной информации для достижения педагогических целей.
- ✓ Подготовка презентационных наглядных материалов к уроку. Моделирование и проведение уроков и внеклассных мероприятий с учетом компетентного подхода в обучении. Дифференциация и применение методов и инновационных технологии обучения.
- ✓ Владение способами дифференциации методов обучения, создания рисунка методических приемов, проектирования методов дистанционного взаимодействия, реализации функциональных возможностей ИКТ.
- ✓ Создание модулей, гипертекстов, разноуровневых заданий и тестов [1].

Таким образом, формирование педагогической компетентности личности в вузе можно осуществлять по направлениям:

- ✓ базовая подготовка (профессиональные и психолого-педагогические знания);

✓ методологическая культура; педагогическое творчество и креативность.

Система высшего профессионального образования готовит бакалавров к будущей профессиональной деятельности. Сложный набор качеств, которыми должен обладать современный педагог, может выработать система, в которой будет использовано все положительное, что есть в традиционном обучении, и внедрены новые инновационные подходы, компенсирующие недостатки существующей системы в их взаимном дополнении.

Независимо от специализации и характера будущей профессиональной деятельности, любой начинающий специалист должен обладать фундаментальными знаниями, профессионально-педагогическими умениями и навыками. Большое значение в приобретении этих знаний, умений и навыков имеют опыт творческой, исследовательской и самостоятельной деятельности в рамках обучения по кредитной технологии, согласно принятому «Болонскому процессу».

Целью вузовского обучения является не столько наполнение студента определенным объемом информации, сколько формирование у него познавательных стратегий самообучения и самообразования как основы и неотъемлемой части будущей профессиональной деятельности.

В настоящее время в вузах существуют две общепринятые (внеаудиторная – СРО, аудиторная – лекции, практические, лабораторные работы) формы обучения студентов. На сегодняшний день актуальной формой обучения студентов является использование информационных технологий - информационно-коммуникативная технология обучения, которая способствует формированию профессиональной компетентности в процессе подготовки будущего педагога к профессиональной деятельности.

Данное направление, характеризующее новую форму обучения студентов, связано с внедрением в учебный процесс информационных технологий, сопровождающихся увеличением объемов самостоятельной работы обучающихся (СРО). Тенденцию к разработке информационно-коммуникативной формы самостоятельной работы студентов, предусматривающей большую самостоятельность студентов, большую индивидуализацию заданий, касающихся как содержательной предметного материала, так и характера контроля, определяют изменения в развитии общества, включение общества в активный информационно-коммуникационный процесс информатизации.

Актуальной становится самостоятельная работа с обучающими программами, с тестирующими системами, с информационными базами данных. В настоящее время существуют достаточные ресурсы электронной литературной базы, различных программных средств, графических и мультимедийных пакетов, которые находятся в свободном доступе и имеют легкий интерфейс использования. Интернет открыл широкий доступ ко всем инструментам и базам различных областей педагогики. Применение в учебном процессе педагогических технологий обучения и воспитания позволяют совершенствовать методики преподавания и обучения. Для этого рассмотрим подробнее возможности современных педагогических технологий, их влияние на формирование инновационной готовности, профессиональное становление будущего педагога.

Повышение творческого потенциала, развитие интеллектуальных, эвристических способностей поисково-преобразующего стиля мышления у учителей является доказательством его профессионального совершенствования. Ведущим средством достижения этих задач является проблемное обучение, которое трактуется как технология развивающего обучения [2].

Проблемное обучение строится на основе поисковой деятельности и предусматривает применение широкого круга задач проблемного, нестандартного типа, направленных на формирование у студентов умений: формировать проблемы, выдвигать гипотезы, планировать систему действий, направленных на решение задач; актуализировать имеющуюся информацию; реконструировать известную информацию; контролировать ход решения задачи; анализировать и обобщать результаты; применять общенаучные и конкретные методы исследования.

То есть, поисковая деятельность обучающегося должна способствовать формированию навыков овладения техникой организации и проведения исследовательской работы.

В данном случае хорошо проявил себя метод проектов. Метод проектов в силу своей дидактической сущности позволяет решать задачи формирования и развития всех перечисленных выше умений и творческого мышления. В основе метода проектов лежит развитие навыков творческой самостоятельной деятельности. Через детальную разработку проблемы, проектную деятельность студенты учатся решать проблемы и прогнозировать практические результаты [2].

При работе со студентами метод проектов реализуется на практических занятиях, где им предлагается найти решение поставленной задачи-проблемы в его будущей профессиональной области деятельности. Например:

1. По определенным тематикам разработать проведение нестандартных уроков.
2. Разработать урок с элементами самостоятельного поиска и изучения нового материала школьниками.
3. Разработать проведение внеклассного мероприятия с привлечением школьников и их родителей.

При этом обучающиеся должны предоставить полученный практический результат и оформить его соответствующим образом. Проект должен быть продуманной структуры. К структурированию предъявляются такие требования:

- ✓ аргументация взятой для исследования темы, её обоснование;
- ✓ практическая, теоретическая, познавательная значимость проблемы;
- ✓ определение и обсуждение задач и методов исследования;
- ✓ самостоятельная работа участников по решению творческих задач проекта (индивидуальная или групповая);
- ✓ обсуждение, анализ полученных данных в группах, на семинарских занятиях;
- ✓ оформление результатов, их презентация, защита, оппонирование;
- ✓ формирование выводов, выдвижение новых проблем.

Анализ деятельности студентов по созданию проектов, свидетельствует о том, что данный метод учит студентов успешно отбирать нужную информацию из разных источников и анализировать её; обобщать полученные данные в соответствии с поставленной проблемной задачей; выдвигать обоснованные гипотезы её решения; ставить эксперименты; делать аргументированные выводы; выстраивать систему доказательств.

Эффективным средством развития творческой самостоятельности являются имитационно-моделирующие игры, которые используются нами во время практических занятий. Подготовка к ролевым и деловым играм даёт студентам возможность самостоятельно принимать решения при выборе уровня сложности задания, предполагает умение высказывать и защищать собственную точку зрения, проявлять самостоятельность в действиях и поведении во время игры [3].

Таким образом, применение различных современных методов обучения обеспечивают единство теоретической и практической подготовки, студенты убеждаются в необходимости развития творческого самостоятельного мышления и приобретения навыков проектирования и моделирования.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Приказ и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 13 сентября 2013 года № 373. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 16 октября 2013 года № 8819 «Об утверждении профессиональных стандартов по педагогическим специальностям технического и профессионального образования».
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., 2005.
3. Левина М.М. Технологии профессионального педагогического образования: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М., 2001.

*Ахлима Муханбетчина, Гулзада Алимбаева
(Орал, Қазақстан)*

ТҮЛҒА БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мемлекетіміздің қазіргі қарқынды даму кезеңінде қоғамның түрлі салаларының құрылуы мен тұлға белсенділігінің жоғарылауы арасындағы байланыс айқындалып отыр. Осыған байланысты тұлғаның іс-әрекетін белсендендіру, оны тиімді басқару, дамыту, әдістемелік-ұйымдастырушылық және моральдық-психологиялық тұрғыдан қамтамасыз ету күрделі педагогикалық мәселе ғана емес, әрі маңызды әлеуметтік міндет.

Үздіксіз білім беру жүйесінде болып жатқан тың өзгерістер мен әлемдік деңгейге жету үшін жасалып жатқан талпыныстар, бүгінгі маманнан білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарға сын көзбен саралай отырып бағалауды, білім берудің әртүрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс-әрекеттерінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын белсенді тұлғаны қалыптастыруды талап етіп отыр.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпы міндетті білім беру стандартында мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мазмұнында балалар өмірін сақтау және денсаулығын нығайтуға, оларды салауатты өмір салтының құндылықтарына баулуға, баланың жеке басын үйлесімді дамытуға, жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтарға баурау арқылы оның мүдделерін қанағаттандыру мен қабілеттерін дамытуға, баланың қоғамдық-әлеуметтік, табиғи ортада өмір сүруі мен жемісті іс-әрекеттенуіне мүмкіндік беретін жеке тұлғаның әлеуметтік-рухани қасиеттерін қалыптастыруға, коммуникативтік, танымдық, ойындық және басқа да белсенділіктерді ынталандыру, білім алуудағы қажеттілікті қалыптастыруға, бастамашылдықты, білуге құштарлықты, еркінбастылықты, өзін-өзі шығармашылық тұрғысынан көрсетуге деген қабілеттіліктерін дамытуға, әрбір баланың сезімталдық саулығын қамтамасыз етуге, оның өзін-өзі жақсы сезінуін дамытуға бағытталған [1].

Білім берудің әдіснамалық негіздері – тұлға, таным және іс-әрекет, даму ортасы теориялары, білім алушы тұлғасын жан-жақты және үйлесімді қалыптастыру туралы негіздер болып табылады. Бұл теориялар жеке тұлғаға білім беруді арнайы ұйымдастырылатын іс-әрекет ретінде қарастырады. Аталған мәселелерге ойшылдар, педагогтар мен психологтар және әдіскерлердің көптеген еңбектері арналған.

Алдымен «Тұлға» ұғымының этимологиясына тоқталамыз. Ағылшынның тұлға («personality») сөзі латынның «persona» сөзінен шыққан. Бастапқыда бұл сөз ежелгі грек драмасында театр қойылымы үшін киілетін бетпердені білдіреді. Осылайша, басынан-ақ «тұлға» ұғымына жеке адамның белгілі бір рольдерді орындағанда енетін сыртқы, әлеуметтік бейнесі деген мән берілген. Кейін бұл сөзбен актердің өзі мен оның ролін белгілеген. Рим халқында «persona» сөзі міндетті түрде рольдің (әке тұлғасы, патша тұлғасы) белгілі бір әлеуметтік қызметін атап көрсетумен бірге қолданылған. Осылайша, «тұлға» ұғымының бастапқы мағынасы – бұл адамның белгілі бір әлеуметтік ролі немесе қызметі.

Тұлға - психология және педагогика ғылымдарының іргелі ұғымдарының бірі. «Тұлға» ұғымының психология ғылымындағы көпмәнділігін көрсету мақсатында осы саладағы көрнекті теорияларға шолу жасасақ, Отандық және шетелдік психология және педагогика ғылымдарында тұлға теориялары қалыптасқан. Олардың әрқайсысы тұлға ұғымын және оның құрылымын түрліше түсіндіреді [2].

Шетел психологиясында мынадай тұлға теориялары кең таралған: психологиялық-динамикалық (З.Фрейд); аналитикалық (К.Юнг); ізгіліктік (К.Роджерс, А.Маслоу); когнитивті (Дж.Келли); іс-әрекеттік (А.Бандура, Дж.Роттер); диспозициялық (Э.Кречмер, Г.Айзенк, Г.Олпорт). Карл Роджерс тұлғаны өзімен ұғымымен түсіндірген: ұйымдасқан, ұзақмерзімді, субъективті қабылдайтын мән, Гордон Олпорт тұлғаға мынадай анықтама береді: тұлға – бұл адамның дүниемен өзара іс-әрекеттесуінің сипатын беретін ішкі «бірнәрсе». Эрик Эриксон түсінігінде индивид өмір бойы психологиялық-әлеуметтік

дағдарыстар қатарынан өтеді, және оның тұлғасы дағдарыстың нәтижелік қызметі түрінде көрінеді. Джордж Келли тұлғаны әрбір индивидке тән өмірлік тәжірибені ұғынудың ерекше тәсілі деп түсіндірген [3].

«Тұлға-индивид – бұл қоғамда индивид қатысатын қоғамдық сипатта болатын қарым-қатынас жиынтығында меңгерілетін ерекше қасиет...». «Психологияда тұлға – бұл пәндік іс-әрекетте және қарым-қатынаста индивидтің меңгеретін жүйелі (әлеуметтік) қасиет, ол индивидтің бойында қоғамдық қарым-қатынастардың қалыптасу деңгейін көрсетеді». «...Тұлға – таным, толғаныс және дүниеге деген көзқарас негізінде дүниені өзгертуші субъект ретіндегі нақты адам». «Тұлға өзінің қоршаған ортаға, қоғамдық ортаға, басқа адамдарға деген қарым-қатынасымен анықталады. Бұл қарым-қатынастар адамдар іс-әрекетінде жүзеге асады. Адам қаншалықты өзінің қоршаған ортаға қарым-қатынасын саналы түрде анықтаса, ол соншалықты тұлға болып табылады». «Тұлға – бұл адам болмысының идеалды ерекше формасы. Ол адамға субъективтілік сапасын береді, яғни өзінің себебі болуға, өзінің болмысын дүниеде жасауға мүмкіндік береді».

Б.Г.Ананьев адамның тұлғалық қасиеттерін былайша суреттейді: «тұлғаның құрылымдық-динамикалық қасиеттерінің бастапқы сәті – осы тұлғаның тұрақтанған және қалыптасқан қоғамдағы мәртебесі. Мәртебе негізінде жүйелер құрылады: а) қоғамдық қызметтер – рольдері; ә) мақсаты мен құндылық бағдарлары». К.К.Платоновтың зерттеулерінде тұлғаның иерархиялық құрылымы идеясы ұсынылады. Тұлға құрылымында төрт негізгі құрылымдық астарлар бар: бағытталуы (тілегі, ұмтылысы, қызығушылығы, бейімділіктері, идеалдары, көзқарастары, сенімдері); тәжірибесі (білім, іскерлік, дағды, әдет); психологиялық процестер (түйсік, қабылдау, ойлау, есте сақтау, ерік, сезім, эмоция); биопсихологиялық қасиеттер (темперамент, жыныстық, жас, патологиялық) [4].

Қазіргі педагогикалық сөздікке жүгінсек, «тұлға» – 1) дербес іс-әрекет ететін субъект ретіндегі нақты жеке адам болмысының қайталанбас, ерекше әдісі, адамның қоғамдық өмірінің дара нысаны; 2) адамдар арасындағы өзінің ұстаным-орнын еркін және жауапкерлікпен анықтайтын, қоғамның өкілі ретіндегі адам. “Тұлғаның дамуын анықтайтын шарт – іс-әрекет, яғни, танымдық қызығу мен қоршаған ортаның шындығына орай түрлендіруге бағытталған қажеттіліктен туындайтын қасиет.” Тұлғалық ерекшеліктердің жетілуіне қызығу арқылы меңгерілген білімнің есте сақталып, іс-әрекетті ұйымдастыруда, өмірде немесе жаңа білім алуда қолданылуы ықпал етеді. Адам өмірге келгеннен кейін даму үшін үнемі қозғалыста, іс-әрекетте болады. Ол әлеуметтік тұрғыдан неғұрлым жоғары көтерілген сайын оның жеке тұлға ретінде құндылығы өсе түседі. Жеке тұлғаның негізгі белгісі – оның белсенді, белгілі-бір мақсатты көздеген іс-әрекеті. Бұл іс-әрекет қоғамды және сол адамның өзін өзгертуге және жақсартуға бағытталады. Іс-әрекет – бұл адам белсенділігінің, оның әлеуметтік орнының көрінісінің негізгі белгісі. Іс-әрекет нәтижесінде адам қоршаған ортаны, оның даму заңдылықтарын меңгереді.

Зерттеу пәні ретінде іс-әрекетті психологиялық зерттеу Л.С. Выготскийден басталып, оны А.Н.Леонтьев одан әрі жалғастырған. Сондай-ақ, іс-әрекет түрлерінің жетекші іс-әрекеті жай ғана іс-әрекет емес, бұл адам уақытының көбін бөлетін іс-әрекет және педагогикалық үрдістегі педагог іс-әрекеті баланың жекелік дамуын қалыптастыруы, педагог ретінде оның іс-әрекетін алмастырмайды, оны басқарады деген тұжырымдар жасайды.

Іс-әрекеттік тұлға теориясы С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, К.А.Абульханова-Славская тұлғаның орталығы, оның даму көзі – іс-әрекет, бұл субъектінің қоғаммен өзара іс-әрекеттесуінің күрделі динамикалық жүйесі, оның барысында тұлғаның қасиеттері қалыптасады. Іс-әрекеттік тұрғы аясында тұлғаның 4 компонентті моделі белгіленген. Тұлғаның басты құрамдас бөліктері: бағытталуы, қабілеттер, мінез-құлық және өзін-өзі бақылау. Педагогикалық-психологиялық сөздікте: «Іс-әрекет- іс-қимыл бірлігі, саналы түрдегі мақсатқа жетуге бағытталған тікелей жасалатын еркін, ниеттік, белсенділік делінген.

Белсенділік адамның табиғи қасиеті. Психологияда белсенділікті іс-әрекет деп атау қабылданған. Тұлғаның белсенділігі материалдық, рухани, жеке, қоғамдық қажеттіліктерден

туындайды. Адамның белсенділігі ерте жасынан-ақ қоғам қажеттіліктерімен реттеліп отырады.

Алғаш білім берудегі белсенділіктің дәл ұстанымын чех педагогы Я.А.Коменский «білім алуға деген талпынысты күшейту үшін, оқыту балаларға көп қуаныш пен сәттіліктер береді», – деп атап көрсетті.

Бұл идеяны Д.Локк одан әрі дамытып, оқу іс-әрекетіндегі мотив пен ұмтылыс туралы сөз етіп, сұрақ қоюы арқылы бала дамуындағы өзбеттілік іс-әрекетін реттеу қажеттілігін, «бала – белгілі бір құндылықты жан, сондықтан оны құрметтеу қажет», – деп тұжырымдады. Оқытудың мазмұны мен барлық әдістері баланың жас және жеке ерекшеліктеріне сәйкес келуі тиіс. Тұтас тәрбие үрдісін дұрыс ұйымдастыру үшін баланың жеке ерекшеліктерін аса ұқыптылықпен анықтау қажет. Баланы оқу-тәрбие үрдісінде өзіне байқалмайтындай бақылау керек, себебі сол кезде ғана оның басым әуесқойлығын және бейімділігін байқауға болады. Осы қасиеттерге сәйкес қолданылатын әдістер де жіктелуі тиіс».

Ж.Ж.Руссо тәрбие мақсаты жөнінде пікір айтып, баланың шығармашылық тұлғасын көрсету керектігін айтты. Ол оқудағы белсенділік, өзбеттілік, дербестік ұстанымын көрсетіп берді. Ж.Ж.Руссо баланың өз бетінше білім алуға мұғалімнің рөлін ескермегенімен, оқу үрдісінде танымдық іс-әрекет идеясына үлкен мән берді. Руссо оқыту үдерісінде ең бірінші орын белсенділік пен өзбеттілікке, ізденімпаздық принциптерінің маңыздылығына ерекше тоқталды. К.Д.Ушинскийдің «ақыл-ой дегеннің өзі жақсы ұйымдастырылған білім жүйесі» дегенін ескерсек, ақыл-ойды қандай бағытта, қандай формада дамыту керектігі туралы қарастыра келіп, өз еңбектерінде білім алушының оқу үрдісінде ақыл-ойды дамыту мен тәрбиелеудегі ең негізгі дидактикалық шарт – мұғалім мен оқушының оқу барысындағы іс-әрекетінің дұрыс болуы мен жүйелі жинақталуында екендігін айтып өтті [5].

Қазақ мектептерінде дидактикалық міндеттерді шешуде Ы.Алтынсарин оқыту міндеттері ретінде оқушының белсенді ақыл-ой іс-әрекетін дамытуды көздеді. Ол оқытудың жеке әдіс-тәсілдеріне мыналарды жатқызады: оқыту әдісі – бұл оқушының білімге құштарлығын оятатын, алған білімін тереңдету мақсатында өз бетінше білімін арттыруға бастайтын жол; сабақта оқушының белсенді ой-іс-әрекетін жаттықтыру. «Маңыздысы – оқушының өз бетінше ойлана білуі...» [6].

М.Жұмабаев оқыту үдерісінде қарапайымнан күрделіге көше отырып, өз бетінше оқуға, өз бетінше білім алуға үйрету қажеттігін көрсетеді. Ол: «бала заттарды, көріністерді ұқсас сұндыры бойынша топ-топқа бөліп үйренсін..., жеңілден ауырға көшуді естен шығармауы керек, көріністердің, ойлардың араларындағы байламды һәм олардың қайсысына себеп екенін тауып үйренсін. Бұл балаға мысалдардан ереже-заң шығартқызып үйрету сықылды істермен болады», – деп жазды [7].

А.Е.Абылқасымова белсенділік пен ізденімпаздық ұқсас категориялар емес, сонымен бірге бұл ұғымдардың белгілері де бар (өз бетінше іс-әрекет етуге ұмтылушылық) екендігін айтып өтті [8].

Біріншіден, белсенділік тірі жүйелердің ерекше қасиеті ретінде жалпы категория түрінде қарастырады. Іс-әрекет әлеуметтік нысан үшін айырықша белсенділік ретінде көрініс табады. Екіншіден, белсенділік пен іс-әрекет ұғымдары теңестіріледі. Үшіншіден, белсенділік іс-әрекеттің сапалық сипаттамасы деген анықтама беріледі. Төртіншіден, белсенділік дегеніміз жеке адамның сипаты, оның қасиеті.

Белсенділік бұл – әрекеттену. Белсенді болу-демек, үнемі әрекет жасау деген сөз. Ал баланың белсенділігі-оның дамуындағы қажетті фактор болып табылады. Ол іс-әрекет жасағанда ғана жаттығады. Баланың белсенділігі әртүрлі формада көрінеді. Бәрінен бұрын еліктеушілік белсенділігі аңғарылады. Бала ересектер тілін түсіне бастағаннан-ақ, оның белсенділігі орындағыштық сипатқа ие болады. Бірқатар әрекеттерді қалай, қандай жағдайда, қандай ретпен орындау керектігіне ересектердің жөн сілтеуін күтеді.

Белсенділіктің арқасында ғана балалар іс-әрекеттің ересектер таңдап алған неғұрлым нәтижелі және тиімді әдістері мен тәсілдерін меңгереді. Мұндай әрекеттерді бірнеше рет қайталау арқылы бала тиісті дағдыларды игереді. Баланың белсенділігі оның даму

үдерісіндегі әрекет ететін күш болып саналады. Егер педагог баланың өзінің белсенділігін туғыза алмаса, оған ұсынылған іс пен еңбекте баланың әрекетке қатысуы күткен нәтиже бермейді және баланың дамуына әсер етпейді.

Сонымен тұлға белсенділіктің нәтижесінде сан қырлы білім алады, бұл білім алу танымдық іс-әрекетке сезім, таным процестерінің және еріктің нәтижесі болып табылатын өзін-өзі икемдеу көрінісімен, танымдық мотивпен және ізденімпаздық іс-әрекет тәсілдерінің қабысуымен, білім алушының мінез-құлқындағы танымға деген тұрақты көзқараспен сипатталатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту // Негізгі ережелер. – Астана, 2009. – 28 б.
2. Хьел Л. Зиглер Д. Теории личности. – СПб., 1997. – 608 б.
3. Трусов В.П. Современные психологические теории личности. – ЛГУ, 1990. – 420 с.
4. Платонов К.К. Общая психология. – М., 2000. – 370 с.
5. Духавнева А.В., Столяренко Л.Д. История зарубежной педагогики и философия образования. – Ростов на дону: «Феникс», 2000. – С.161-171.
6. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1994. – 285 б.
7. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1992. – 112 б.
8. Абылкасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру. – Алматы: Білім, 1994. – 192 б.

*Айнель Мырзагалиева
(Павлодар, Казахстан)*

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚТАРДЫ ҚОЛДАНУ

Жұмыс тақырыбының өзектілігі: Қазақстан Республикасының қазіргі білім беру жүйесі саясатының басты мақсаты – жан – жақты, жоғары білімді, шығармашыл, қабілетті жастарды тәрбиелеу. Бұл мақсаттарда замауи технологияларды қолдану аса тиімді. Мақалада оқыту үрдісінде ақпараттық технологияларды, соның ішінде, химия пәні бойынша электронды оқулықтарды қолдану жайында айтылған. Заманға сай білім беруде оқытудың бұл әдісін қолдану тиімділігі жұмыс тақырыбының өзектілігі мен маңызын анықтайды.

Жұмыстың мақсаты: химия пәнін оқытудың тиімділігін арттыру әдістерінің бірі – электронды оқулықтарды пайдалану әдісін зерттеу. Оқырман назарына электронды оқулық үлгісін ұсыну.

XXI ғасыр – технологиялық, ақпараттық қоғам дәуірі. Заман талабына сай адам ақпарат алмасуда, қарым – қатынас жасауда ақпараттық – коммуникациялық технологияларды кеңінен пайдаланады. Сондықтан, еліміздің болашағы жастардың бойына ақпараттық мәдениетті қалыптастыру білім беру жүйесінің алдына қойылған маңызды мақсаттардың бірі болып табылады.

Оқушыларға терең білім беруде, олардың шығармашылық ойлау қабілетін, танымдық ізденісін дамытуда, берілетін білім негіздерінің нақтылығын арттыруда электрондық құралдарды пайдаланудың маңызы зор. Бүгінгі таңда электрондық құралдарды пайдаланып, оқыту, жоспарлау және бағалаудың тиімді әдістері көп. Солардың бірі сабақ барысында электронды оқулықтарды пайдалану.

Білім берудің саласында «Электронды оқулықтарды» пайдалану оқушылардың, танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Электронды оқу құралдарында пәндегі теориялық тақырыптар кеңінен түсіндіріледі. Теориялық материалдарды графикалық иллюстрация түріндегі әртүрлі суреттер, сұлба

тәсілдер арқылы толықтырып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түйсініп және оны мида бекіту үрдістері бір уақытта өтіп отырады да материалды қорыту үрдісі ұтымды болады.

Қазіргі кезде негізінен білім жүйесінің барлық сатылары үшін электронды оқулықтар жасаумен шұғылданып келеді. Электронды оқулық оқушы үшін дайын материал. Мұғалім үшін электронды оқулық бұл күнбе - күн дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе, оны әрбір оқытушы өз педагогикалық тәжірибесіндегі материалдармен толықтыра отырып, ары қарай жетілдіре алады.

Оқыту программасын жасау – өте күрделі және көп еңбектенуді қажет ететін жұмыс. Негізгі көңіл компьютерлік эффект немесе өнімдегі ерекше жаңа қабылдауларға бөлінеді.

Электронды оқулықтарды дайындаудың бір жүйеге келтірілген заңдылығы болуы керек. Осыған байланысты электронды оқулықтарды дайындауда мынадай дидактикалық шарттарды ескеру керек секілді.

– белгілі бір пәнге байланысты дайындалған электрондық оқулықтың сол пәннің типтік бағдарламасына сәйкес болуын;

– электронды оқулықтар курста оқытылатын тараулар мен тақырыптарға қатысты дәріс конспектісін қамтитын *негізгі*; зертқаналық және практикалық тапсырмаларды орындауға арналған қосымша; материалға қатысты анықтама, библиографиядан тұратын көмекші; аралық және қорытынды бақылау сұрақтарынан тұратын *тест*; материалды дайындауда пайдаланылған *әдебиеттер тізімдері* бөлімдерін қамтуын;

– электрондық оқулықтың кәдімгі оқулықтар мазмұнын қайталамауын, яғни, берілетін тақырыпқа қатысты ақпараттың нақты әрі қысқа берілуін ескеру керек;

– белгілі бір тақырыпқа қатысты материал 2-3 экрандық беттен артық болмауы тиіс. Егер мәтін көлемі бірнеше экрандық бетті қамтитын болса, онда экранда пайда болатын оң жақ тік төменгі көлденеңінен жылжыту сызықтарын электронды оқулықты пайдаланушының көп пайдалануына келеді [1, с. 469].

– бір қатардағы мәтін 62-65 таңбадан аспауы тиіс. Себебі, материалды баспаға шығару қажет болса, ол А4 көлемді параққа дұрыс түсетіндей болуы керек.

– оқулықты шектен тыс иллюстрациялық анимациялық тұрғыдан көркемдеу пайдаланушыға кері әсерін тигізуі мүмкін, бірақ кейбір пәндерге, атап айтқанда физика, химия, биология секілді пәндерге қатысты процестерді анимациялап көрсету, тіпті кинофильмдер мен диафильмдер үзінділерін MPEG, AVI типті файлдар ретінде сақтап, оларды гипермәтінді формат арқылы электронды оқулыққа кірістіру оқулықтың көркемдік әдістемелік деңгейін арттырады [2, с. 446-449].

Енді электронды оқулықтың сыртқы құрылымын, яғни пайдаланушыға көрінетін элементтерін қарастырайық. Электронды оқулықтың құндылығы, әрине, оның тақырыптық мазмұнында. Егер оқулық кейін сынақ не емтихан тапсырылуы тиіс пәннен болса, онда бір материалды үш түрлі құрылымда берген жөн:

1. Мазмұндау мәтін, сурет, кескін, схема, кесте, график т.с.с түрінде беріледі. Сонымен кодтар мұнда, қарапайым оқулықта мүмкін емес, анимация, видео, дыбыстық эффектілер сияқты компьютерге тән элементтер орын алуы мүмкін [3, с. 20].

2. Схемокурс - оқулықтың мазмұнын қысқартылған мәтін график түрде бейнелеу. Бұл оқу материалының құрылымын, ондағы негізгі идеяларды түсінуге септігін тигізеді. Оқулық мазмұнын графикалық образдар арқылы бейнелеу мазмұнды ассоциативті түрде есте сақтауда үлкен көмек береді.

3. Өзін – өзі бақылаудың тестік жүйесі - оқу материалының мазмұны арнайы интерактивті жүйені пайдалану арқылы сұрақтар мен жауаптар түрінде беріледі. Тестік жүйе көбіне алынған білім деңгейін тексеруге арналғандықтан, пайдаланушыға оқулықтың ең қызықты бөлігі болып табылуы да мүмкін. Әрине, мұндай жүйе оқулықтың авторлары құрған тестер қорынан тұрады. Бұл тесттерді сынақ не емтихан қабылдауда пайдалануға болады [4, с. 15, 26].

Электронды оқулықтың құрамында:

- титул беті;
- мазмұн;
- аннотация;
- оқу материалының толық мазмұны (схемалар, графиктер, иллюстрациялар, кестелер);
- тапсырмалар жүйесі;
- бақылау тестік жүйесі;
- мәтін бөлігін іздеу жүйесі;
- авторлар жөнінде мәлімет;
- программамен жұмыс істеу тәсілдері жөнінде нұсқаулар жүйесі болуы тиіс [3, с. 20].

Электронды оқулықтар сабақ уақытын ұтымды пайдалануға көмектеседі. Электронды оқулық - бұл дидактикалық әдістер мен ақпараттық технологияны қолданудың нәтижесі болып табылады.

Жай оқулықпен салыстырғанда электронды оқулықта кездесетін кемшіліктер: экраннан тексттік ақпаратты қабылдау ыңғайлылығы мен тиімділігінің төмендігі, пайдалану барысы құнының жоғарылығында.

Электронды оқулық жай оқулықтармен салыстырғанда қосымша мүмкіндіктер береді. Әсіресе: кері байланысты практика жүзінде тез арада қамтамасыз ету; жай оқулықтағы ақпаратты іздеу мүмкіндіктері біраз уақыт алатындықтан электронды оқулық қажетті тақырыпты тез табуға мүмкіндік береді; уақытты үнемдеу; жеке тұлғаға бағдарланған, яғни оның нақты бір бөлім бойынша білімді тексеру және қысқа мәтінмен көрсету, баяндау, модельдеу т.б. мүмкіндіктер тез орындалады [1, с.469]. Электронды оқулықтар білім алушыларға тақырыпты тек мәтінмен ғана емес, суреттермен, бейне баяндармен түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе, физика, биология, химия пәндерін оқыту барысында практикалық жұмыстарды, виртуалды тәжірибелерді орындағанда тиімді.

Химияны оқытуда электронды оқулықтарды пайдалану, соның ішінде, зертханалық практикумдарда қолдану оқу процесінің тиімділігін арттырады.

Назарларыңызға «Химиялық синтез практикумы» электронды оқулығы ұсынылған. Бұл оқулық HTML форматында, «SunRave BookEditor» бағдарламасымен жазылған. Оқулық жоғарыда көрсетілген талаптарға толықтай сай келеді.

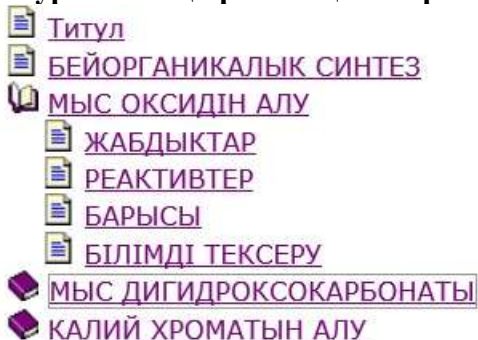
Бірінші суретте көрсетілгендей, алғашқы бетінде – титул парағы, сол жағынан мазмұны, электронды оқулықтың атауы, құрастырушы авторлары көрсетілген. Оқулық екі бөлімнен құрастырылған. Бірінші бөлімде бейорганикалық синтез бойынша, екінші бөлімде органикалық синтез бойынша зертханалық жұмыстар қарастырылған.

Сурет 1. Оқулықтың титул парағы

Төмендегі суретте әр тақырыптың құрылымымен таныса аласыз. Әр жұмыс бір тарауды құрайды. Әрбір зертханалық жұмыс барысында қолданылатын құрал – жабдықтар және реактивтер мен олардың химиялық, физикалық қасиеттері сипатталған. Жұмыстың барысы иллюстративтік материалдар қолданылып түсіндіріледі. Әр тақырып бойынша білімді тексеруге арналған сұрақтар, тест тапсырмалары, есептер берілген.

Сурет 2. Тақырыптың мазмұны

Электронды оқулық білім алушылардың тақырыптарды толық және еш қиындықсыз меңгеруіне мүмкіндік береді.

Бұл электронды оқулықты қолдану үшін ешқандай арнайы бағдарламалар қажет емес. Сондықтан электронды оқулықты пайдаланудың тиімділі жоғары екендігіне күмән келтірілмейді.

Қорыта келгенде, электронды оқулықты химия сабақтарында пайдалану арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылықтарын арттыруға болады. Мұғалімдер үшін бұл оқулықтар аса қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдар болып табылады. Электронды материалдарды сабақта пайдалану кезінде оқушылар бұрын алған білімдерін кеңейтіп, өз бетімен практикалық тапсырмалар орындайды. Әрбір оқушы таңдалған тақырып бойынша қажетті материалдармен танысып, кестелер және сызбалармен жұмыс жасауға дағдыланады. Электронды оқулық арқылы түрлі суреттер, бейне көріністер, дыбыс пен музыка тыңдатып көрсетуге болады. Бұл, әрине мұғалімнің тақтаға бормен жазып түсіндіргенінен әлдеқайда тиімді, әрі түсінікті.

ҚОЛДАНЫЛҒЫН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Халыкова Г. және т.б. Электронды оқулықты дайындаудың талаптары / Г. Халыкова // Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференциясының еңбектері. Шымкент. – 2004. – 469 б.
2. Жантелі Х. Оқытудың компьютерлік программаларын құру технологиясын жетілдіру / Х. Жантелі // Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның еңбектері. Шымкент. – 2004. – 446, 449 б.
3. Нұрғалиева Г.К. Электронды оқулықтар - мұғалім мен оқушылар қызметін ізгілендіру құралы / Г.К. Нұрғалиева // Компьютер әлемі. Республикалық журнал. – 2002. – №2. – 20, 21 б.
4. Сағымбаева А. Білімді тексерудің тестілік әдістемесі / А. Сағымбаева // "Информатика негіздері" журналы. – 2002. – №2. – 15, 26 б.

Научный руководитель – кандидат химических наук, доцент К.З.Жунусова

*Мавжуда Нигматова, Сафия Ходжаева
(Бухара, Узбекистан)*

BO`LAJAK O`QITUVCHILARNI INTERFAOL DARSLAR OLIB BORISH MAHORATINI SHAKLLANTIRISH

“Ta`lim to`g`risida”gi Qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, maktab ta`limini takomillashtirishning Davlat umummilliy dasturining so`ngi bosqichini amalga oshirmoqdamiz. Respublikamiz ta`limida sifat va samaradorlikni ta`min etishda ma`suliyatli davr boshlandi. Prezidentimiz I.A.Karimov so`zi bilan aytganda ta`limimizda ijobiy ma`nodagi “portlash effekti” sodir bo`ladigan davr boshlandi. Maktablarni darsliklarining yangi avlodi, modernizatsiya qilingan dasturlar, tajriba – sinovlardan o`tgan, takomillashtirilgan standartlar bilan ta`minlandi.

Maktablarning moddiy bazasi qancha rivojlanmasin, darslik, dastur, standartlar takomillashtirilmasin, o`quvchiga puxta va chuqur bilim berish, uni erkin va ijodiy fikrlashga o`rgatish bugungi bitiruvchi o`qituvchining kasbiy mahorati, bilimdonligi, zamonaviy darslarni, ilg`or texnologiyalarni qay darajada o`zlashtirganligi, interfaol darslarni tashkil eta olish ko`nikma, malakalariga bog`lanib qolaveradi.

Umuman bugungi pedagogik oliy ta`lim bitiruvchisi yangicha sharoitda, yangicha usullarni qo`llab darsni tashkil eta oladimi?

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov boshlang`ich ta`lim tizimiga malakali o`qituvchilarni jalb etish ushbu bosqichda ta`lim sifati va samaradorligini ta`minlashga yo`naltirilgan chora – tadbirlardan biri ekanligiga e`tiborni qaratib, quyidagilarni ta`kidlaydi: “... bolaning dunyoqarashi, didi, salohiyati shakllanadigan boshlang`ich sinflarga etuk, eng tajribali murabbiylar biriktirib qo`yilishini oddiy mantiqning o`zi talab etadi” [1, b. 176].

Ta`lim sifati va samaradorligini ta`minlovchi omillardan bo`lgan innovatsion texnologiya, yangi pedagogik texnologiya, jumladan interfaol ta`limni o`quv jarayoniga joriy etish shu kunning zaruriyatiga aylanmoqda.

Bu esa o`z navbatida, ta`lim jarayonini insonparvarlashtirish, liberilizatsiya qilish (erkinlashtirish), demokratlashtirish, bolaga do`stona munosabatda bo`lish, hamkorlik va hamijodkorlikda tashkil etishni taqozo etmoqda.

Qisqa qilib aytganda, o`quv jarayoni markazida o`quvchi bo`lmog`i lozim. O`quv jarayoni o`quvchiga qaratilgan va yo`naltirilgan bo`lishi talab etilmoqda.

SHaxsga qaratilgan ta`lim o`quvchining o`quv – biluv mehnatini tashkil etishni harakatlantiruvchi, qiziqish, xohish, talab – istaklarni ro`yobga chiqaruvchi kuch bo`lib xizmat qiladi. Ya`ni ta`lim jarayoniga individual yondashuv deganda nimani tushunish kerak?

O`quvchi shaxsiga qaratilgan ta`lim:

Ta`lim jarayonida:

- O`quvchi faolligini oshirish;
- O`quvchini mustaqil fikrlashga o`rgatish;
- O`quvchini ijodiy fikrlashini tashkil etish;
- O`quvchini mustaqilligi, erkinligini ta`min etish;
- O`quvchilarni qiziqishlari asosida ish yuritish (motivatsiya);
- O`quvchini imkoniyatlarini ishga solish;
- O`z qiziqishlari orqali qo`shimcha ta`lim olishga yo`llash (sinfdan) maktabdan tashqari ta`lim olishga yo`llash;

O`z-o`zini rivojlantirish, tarbiyalantirish.

Yuqoridagi keltirilgan individual xususiyatlarini rivojlantirish asosida o`quvchini **mustaqil bilim olish ko`nikma va malakasini** hosil qilishdan iboratdir.

Bizga ma`lumki, pedagogika universitetlarining bitiruvchilari boshlang`ich ta`limda o`qitiladigan o`quv predmetlarini deyarli to`la o`zlashtiradilar, ammo zamonaviy usulda darslarni rejalashtirish, tayyorlash va o`tkazishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Qanday qilib ular talabalik yillaridayoq zamonaviy dars usullarini o`zlashtirib olishlari mumkin? degan savolga duch kelamiz.

Sir emas o`quv jarayonini isloh etish darsni isloh qilishdan boshlanadi. Darsni isloh etishni nimadan boshlash kerak?

- darsga ma`suliyatli munosabatda bo`lish;
- darsga yangicha yondashuvni yo`lga qo`yish;
- darsda o`quvchiga individual yondashuv;
- darsni o`quvchini faolligi, hamkor va hamijodkorligi asosida tashkil etish;
- interfaol, innavatsion, ilg`or texnologiyalarni qo`llashdan boshlash kerak.

Bizning kuzatuvlarimiz, chet el ilg`or tajribalarini o`rganish shuni ko`rsatmoqdaki, bo`lg`usi o`qituvchilarni interfaol darslarni olib borishga tayyorlashni quyidagi 3 yo`nalishda olib borganda ijobiy natijalar berishi mumkin.

I yo`nalish. Talabalarni 1-kursdan boshlab, institutni bitirgunga qadar psixologiya, pedagogika, metodika, informatika, pedagogik amaliyot jarayonida ta`lim modeli, interfaol ta`limni mazmun – mohiyatini va uni amaliyotga kiritish mexanizmi o`rganish – o`rgatish.

II yo`nalish. Har bir guruhlarda 5-6 talabadan iborat interfaol ta`limni o`rganib, o`zlashtirib boruvchi kichik ijodiy guruhlar shakllantirish. Ularni interfaol ta`lim metodlarini har bir usulini o`rgangandan keyin seminar-treninglar, davra suhbatlari, munozaralarini maxsus jadval asosida o`tkazib borish. Talabalarni doimiy harakatdagi bir – biriga o`rgatish, o`qitish tizimini yo`lga qo`yish.

III yo`nalish. Talabalarni shaxsiy dasturlari asosida ilmiy-pedagogik izlanishlar olib borishni yo`lga qo`yish. O`quv yili davomida ilmiy – metodik adabiyotlar va kundalik davriy matbuot materiallari, ilg`or pedogogik tajribalar, internet materiallarini izlash, to`plash, ularning bankini yaratish va ulardan foydalanish.

Interfaol usulda dars jarayonini tashkil etishda o`quvchilarga qulay ijodiy fikr yuritish uchun muhit yaratiladi. Bu esa o`z navbatida, o`quvchilarning o`zaro fikr almashishlariga imkon beriladi. O`zaro axborot olish va berish uchun sharoit tug`diriladi. Yechimi kutilayotgan masalalarni hamkorlik va hamjixatlikda muhokama etadilar, yechim topadilar. vaziyatdan chiqishda ham hamijodkorlikda yechadilar. Olgan axborotlari asosida bilimlarini bir-birlariga namoyish etadilar. Bir – birlaridan ilhomlanib, ruhiy qoniqish hosil qiladilar. Bir – birlarini tushunish ularda qiziqish paydo qilib, vaqt o`tganini bilmay qoladilar. Har bir ishtirokchi ta`lim mazmunini mualliflaridek his qiladilar. Ta`lim mazmunini to`la o`zlashtirishga va sifat-samaradorlikka erishadilar.

Interfaollik asosida tashkil etilgan darslar o`quvchini erkin fikr yuritishga va axborotlarni faollikda hal etishga o`rgatadi. Guruhlarda masalalar echimini topishga, hamkorlikda ish yuritishga, o`z fikrlarini yozma bayon etish ko`nikma, malakalarini shakllantiradi. Interfaol metodlarda ish yuritish, an`anaviy metodlardan voz kechish degani emas, balki dars mazmunini o`zaro faollikda, hamkor va hamijodkorlikda hal etishni tashkil eta olishdir.

Interfaol ta`limni quyidagi metodlari mavjud:

- Muammoli ta`lim;
- Loyihali ta`lim;
- O`yin orqali kechuvchi ta`lim;
- Kreativ ta`lim;
- Evristik ta`lim;
- AKT ta`limlaridir.

Interfaollik bu o`zaro ikki kishi faolligi, ya`ni bunda o`quv – biluv jarayoni o`zaro suhbat tariqasida, dialog shaklida (kompyuter aloqasi) yoki o`qituvchi – o`quvchilarning o`zaro muloqatlari asosida kechadi.

Interfaollik – o`zaro faollik, harakat, ta`sirchanlik, u o`quvchi va o`qituvchi muloqatlarida sodir bo`ladi.

Interfaol usulning bosh maqsadi o`quv jarayoni uchun eng qulay muhit va vaziyat yaratish orqali o`quvchining faol, erkin, ijodiy fikr yuritishga muhit yaratishdir.

O`quvchining intellektual salohiyatini, ichki imkoniyatlarini namoyon etish orqali ta`limda sifat – samaradorlikni ta`min etish demakdir.

Interfaollikda tashkil etilgan darslar shunday kechadiki, bu jarayonda birorta ham o'quvchi chetda qolmay, ya'ni ular eshitgan, o'qigan, ko'rgan, bilgan fikr - mulohazalarini ochiq – oydin bildirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'zaro bilimlar, g'oyalar, fikrlarni almashish jarayoni sodir bo'ladi. Bu dars jarayonida samimiylikni ta'minlaydi, bilim olishga havas, qiziqish ortadi, bir-birlarini qo'llab – quvvatlash, o'zaro do'stona munosabatlar shakllanadi.

Interfaol darslar tashkil etilganda o'quv jarayoni yakka tartibda, juft holatda, kichik guruhlarda ishlashga o'rganadilar.

Bunday holda tashkil etilgan mashg'ulotlar izlanishga asoslangan rejalar, rolli o'yinlar avvaldan rejalashtirish, algoritmlash, modullashtirish, darsliklar bilan ishlash, turli hujjatlar bilan ishlash, axborot manbalari bilan ishlash, ijodiy ishlashlardan foydalanish mumkin.

Interfaol darslarni tashkil etish bosqichlari. O'quv predmeti mavzusini va mazmunini tanlash;

- Darsning o'quv mavzusi yuzasidan yagona umummaqsadni belgilash;
- Darsning o'quv mazmunini ishlab chiqishda beriladigan nazariy va amaliy bilimlarni belgilash;
- O'quvchi tomonidan o'zlashtirishi lozim bo'lgan tushuncha, bilim, ko'nikma, malakalarini ifoda etish;
- Darsning shakli, metodi, vositalarini tanlash;
- Tushuncha, bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirish uchun ta'lim oluvchi tomonidan sarflanadigan vaqt birligini hisobga olish;
- Har bir bosqich natijalarini olish uchun mashq va misollar tizimini yaratish;
- Nazorat olib borish uchun testlar, savollar ishlab chiqish;
- Dars jarayonini olib borish ketma-ketligi va yakunlash mexanizmini yaratish.

Interfaol asosida tashkil etilgan ta'limda o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarning o'zgarishi. O'qituvchi bilimni tashuvchi, yetkazuvchi emas, o'quvchini o'qish, bilim olishda yordamchi, maslahatchi, tashkilotchi rahbarga aylanadi;

- Uning uchun o'qituvchi – algoritmlash, modullashtirish, loyihalash, hamijodkorlikda fikrlash sharoitida ish yuritishga o'rganmog'i kerak;
- O'qituvchi o'qitibgina qolmay, o'qishga o'rgatishi kerak, bilimni berishgina emas, uni manbalardan o'qib bilishga, ikki tomonlama faol ish yuritishga odatlanishi kerak;
- O'quvchini o'zini o'zi o'qitish, faol ishlashga, yakka, juft, kichik guruhlarda ishlashga muhit yaratish, o'quv jarayoniga individual yondashish kerak. Ana shunda o'quv mazmunini o'zlashtirish kafolatlanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki agar bo'lg'usi o'qituvchilarni interfaol faoliyatda ish olib borishni yo'lga qo'ysak:

- Bitiruvchilarni yangilikka intiluvchanligini, yangi metodlarni dars jarayonida qo'llash ko'nikma, malakalari shakllanadi;
- Uzluksiz ravishda mashg'ulotlarda, ijodiy guruhlarda, o'z ustida mustaqil ishlash orqali interfaol usulda ishlash ko'nikmasi shakllanadi;
- Maktablarga, kasb-hunar va akademik litseylarga borgan bitiruvchilar ilg'or texnologiyalar, interfaol ta'limni olib borish imkoniyatiga ega bo'ladilar;
- Bunday muhitda ish yuritganda o'quvchilar o'quv jarayonini harakatlantiruvchi kuchga aylanadi. U esa ta'limda sifat va samaradorlikni kafolatlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat –yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
2. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T., 2008. – 59 b.
3. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. Qo'llanma. – T.: O'qituvchi, 2004. – 104 b.

*Гүлмира Нұртаева
(Алматы, Қазақстан)*

КЕЙС – СТАДИ ӘДІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕ АТҚАРАТЫН МАҢЫЗЫ

Кейс – стади әдісі – оқытушының креативті ойлауын дамытып, сабақтың мазмұнын ерекше құруға шығармашылық мүмкіндігін кеңейтуге жағдай жасайтын және студенттердің қызығып ізденуіне, мәселелерді қызу талқылауға ықпал ететін, сол арқылы қажетті шешімдерді табуға ынталандыратын әдіс [1, 200].

Бұл әдістің тарихы сонау ежелгі дәуірден бастау алады. Ежелгі дәуірдегі ең алғашқы кейсологтардың бірі Сократ риториканы оқыту барысында кейс әдісін алғаш рет қолданысқа енгізе бастаған. Сократтың оқушыларымен әртүрлі тақырыпта жүргізген әңгімелері, оппоненттерімен жүргізген талас-тартыс, пікірталастары әлі күнге дейін кейсологтардың кәсіби қызығушылықтарын туғызуда.

Кейс-стади әдісі алғаш рет Америка Құрама Штаттарының Гарвард университетінің құқық мектебінде 1870 ж. дәріс беру барысында студенттер арасында мәселені кеңінен талқылау мақсатында қолданыла бастады. Оқытушы студенттер назарына әртүрлі нақтылы қайшылықты жағдаятты ұсынады және де соның бірнеше шешімін табу міндетін қояды. Бұл әдіске байланысты алғашқы оқулықты 1921 жылы Гарвардтық бизнес-мектебінің деканы Волос Донамның белсенді араласуымен американдық ғалым Коупленд жарыққа шығарды. Ең алғашқылардың бірі болып өз еңбектерінде осы термин атауын пайдаланған американдық ғалым өз еңбегінде оқытудың нақты жағдаяттар жинағын шығарып, кейс-стади амал-тәсілін қолдану жолдарын көрсетіп берген екен.

1909- 1919 жылдар аралығында Кеңестік Одақ кезеңіндегі оқыту мына әдіспен жүруші еді: студенттер мен оқытушылардың арасында қандай да болсын мәселеге байланысты пікірталастар жиі болып тұратын. Ол кездері студенттердің өздік жұмыс жасауларына қатты көңіл бөлінетін, өздік жұмыстарда практикалық материалдар көп талқыланатын. Әдетте олардың тақырыптары жазбаша түрде беріліп, студенттер оларды өздігінен зерттеп, өз бетінше жұмыс істеп дайындалып келетін де сабақ үстінде оқытушымен бірге талқылайтын. Осылайша «Кейс-стади» әдісі бірте-бірте оқу үдерісіне ене бастады [2, 215].

Қазіргі кезде білім саласында еңбек етіп жүрген ұстаздар білім алушыларға сапалы білім беру мақсатында түрлі белсенді әдістерді қолдануда. Өйткені ұстаздың мақсаты – әрбір болашақ маман иесіне сапалы білім беру, оның әр жақты дамуына мүмкіншілік жасау, білім алуға деген қызығушылығын арттыру. Оқытушының міндеті материалдарды дұрыс таңдау, ал студенттердің міндеті- сол берілген мәселелердің дұрыс шешімін табу болып табылады. Туындаған әртүрлі шешімдердің ішінен ең дұрысын табу үшін «кейс-стади» әдісіне жүгіну қажет.

1920 жылдан бастап Гарвард университетінің жанындағы бизнес мектебінде қолданысқа ене бастаған кейс әдісін кеңестік дәуірдегі біздің елімізге өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарында экономика пәнінің оқытушылары алып келген. 1924-1925 жылдары Гарвард университетінің «Экономика» сериясы бойынша шыққан «Harvard Business Review» журналдар жинағында оқытушылар кейс әдісімен кеңінен таныса бастайды. 1926 жылдың қыркүйегінде Ресейде кеңестік партия мектептерінде экономика пәндері оқытушыларының ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтеді. Осы конференцияда оқыту әдістемесінде кеңінен қолданылып жүрген әдістер, жобалық әдіс және кейс әдісі қарастырылады [3].

1973 жылы жиырма екі жоғарғы оқу орнының бастамасы бойынша құрылған The Case Clearing House of Great Britain and Ireland ұйымы осы кейс әдісін құрастыру және тарату ісінде көшбасшы болып келеді.

Бизнес саласында қолданылып келген кейс-стади әдісі қазіргі таңда шетелдерде бизнес-білім саласында белсенді түрде қолданылуда, студенттерді мәселе туындап қалған жағдайларда дұрыс шешім қабылдауға үйрететін бірден-бір тиімді әдіс болып табылады. Гарвард (америкалық) бизнес мектебі оқу үрдісінің 90% нақты кейстерді талдап-талқылаумен айналысады екен. Ол жерде кейс әдісінің нақты мазмұнын сақтап отыруға аса қатты көңіл бөлінеді. Видеоматериалдарды, компьютерлік және бағдарламалық құрылғыларды пайдалана отырып оқушылардың білімге деген қызығушылықтарын арттыру-Гарвард мектебінің ең басты талабы. Статистикалық мәліметтерге қарағанда Гарвард мектебінің немесе кез-келген бизнес мектебінің студенті білім алу барысында жүздеген кейс жасап шығарады екен. Жыл сайын бұл мектепте кейс жинағына еніп отыратын жүздеген жаңа кейстер мен оларды толықтырып отыратын әдістемелік құралдар шығып отыратынына толық көз жеткізуге болады. Сондай-ақ Солтүстік Америкадағы Батыс Онтарио Университетінде де (Канада) жағдаяттық оқытуға қатты көңіл бөлінеді екен. Заманауи бизнес-мектептерде қолданылатын кейстердің көпшілігі әлі күнге дейін Гарвардтың бизнес мектебінде құралады. Батыстың бизнес-мектептерінде кейстерді талдауға оқу уақытының 30-40% бөлінеді. Чикаго университетінің бизнес-мектебінде «кейстің» үлесіне уақыттың 25%, Колумбия университетінде – 30%, ал әйгілі Уортонда – 40% бөлінеді. Осы әдіспен жүргізілетін сағат санының мөлшерінен оны «бірінші ашушы» Гарвард университеті бірінші орында тұр, онда қарапайым HBS студент оқу мерзімінде 700-ге дейін кейс талдайды.

Кеңестік Одақ кезіндегі республикаларда «кейс-стади» жөнінде кеңінен айтыла бастаған кез 1970-1980 жылдарға тұспа-тұс келеді. Ол кездері «кейс-стади» әдісімен қатар көптеген іскерлік ойындары пайда болып жатты, ал олардың іс жүзінде қолданылулары әкімшілік-топтық экономикамен, тоқырау кезіндегі саяси жүйемен қабаттаса жүріп жатты. Жоғары оқу орындарында СОКП тарихы, саяси экономия, ғылыми коммунизм пәндері жүргізіліп жатты. Ол пәндердің барлығында да догмалық ілім үйретілетін, сол себепті ол кезеңдердегі оқыту барысында «кейс-стади» әдісін жүргізудің қажеттілігі бола қойған жоқ.

Кеңестік Одақ ыдырағаннан кейінгі кезеңдердегі «кейс-стади» әдісінің дамуы нарықтық экономиканың, саяси демократияның, идеялық плюрализмнің қалыптасқан кезінен басталады. 1990 жылдардың ортасында ЖОО оқытылып жатқан пәндер түгелдей жаңартылды. Соның әсерінен оқытудың интерактивті әдіс-тәсілдері қолданылып, батыста кеңінен қолданылып жатқан «кейс-стади» әдісі де оқытушылар тарапынан үлкен қызығушылық таныта бастады.

XX ғасырдың 80-90 жылдары кейіс әдісін дүниежүзі бойынша, соның ішінде КСРО-да да қолдана бастады. Әсіресе экономикалық пәндер бойынша кеңінен қолданылды. Сол кезеңнен бастап бұл әдісті құрастыру мен ендіруде Г.А. Брянский, Ю.Ю. Екатеринославский, О.В. Козлова, Ю.Д. Красовский, В.Я. Платов, Д.А. Поспелов, О.А. Овсянников және т.б. үлкен үлес қосты.

Қазақстан Республикасындағы бұл әдістің кеңінен тарауы қашықтықтан оқыту мен интернет технологиялардың қолданысқа енгізіле бастаған кезеңімен тұспа-тұс келді. Біздің еліміздегі «кейс-стади» әдісі оқытушылардың шығармашылығын шыңдайтын, көп қырлы әдістемелік маңызы бар тәсілдердің бірі болып табылады. Қазіргі уақытқа дейін оның дамуы қазіргі заманғы педагогикамен, оқыту әдістемесінің теориясымен қатар дамып келеді [4, 211].

Әдіскер ғалымдар Ю.К. Бабанский, В.П. Беспалько, П.Я. Гальперин, М.В. Кларин, Н.Ф. Талызина, Н.Е. Щуркова, Т.О. Балыкбаева, К. Кабдыкайырова, М.С. Керимбаева, С.Н. Лактионова, С.Д. Муканова, Ш.Т. Таубаева, Г.Т. Хайруллина, Н.Н. Хан Н.А. Асанова, Ж.Д. Дадебаева, Б.С. Ахметова, Е.Ы. Бидайбекова, К.Ж. Бұзаубақова, Г.Н. Ертысбаева, Е.О. Жұматаева, Р.Ж. Кадысова, Б.С. Имандосова және басқа да зерттеушілер өздерінің ғылыми жұмыстарында осы әдістің зерттелу тарихынан бастап жасалу технологиясын жан-жақты зерттеп көрсетті.

Қазіргі заманғы оқыту әдістемесінде кейс-стади амал-тәсілдерін жан-жақты зерттеп, оларды қолданысқа енгізуді қарастырып жатқан көптеген ғалымдар бар. Солардың

қатарында С.Д.Смирнов, М.В.Антипина, Л. Барис, В.А. Ясвин, К. Кристенсен, Э.Хансен, М.В. Коротков, М.В. Кларин, А.И.Наумова, А.М.Зобина, М.С.Керимбаева, Н.Д.Никандров, Б.Н.Киселева, И.В. Липсина, Г.А.Полонский, Д.Экинсон, И.Уилсондардың есімдерін атап өтуге болады.

Кейс әдісі – талдау әдістерін қамтитын жалпы білімнің технологиялық ұғымы. Бұл әдіс студенттердің пәнге деген қызығушылықтарын оятып, оны терең меңгеруге, білім алу барысында алған ақпараттарын өңдеп, талдауға ынталандырады. Оларды құру үшін басты кезеңдері төмендегідей болып келеді:

-Кейстің дидактикалық мақсатын анықтау кезеңі. Бұл кезеңде оқу пәндері құрылымындағы кейстің алатын орны анықталады, мақсаттары мен міндеттері құрылады, «жауапты» тұлғалар бекітіледі.

- проблемалық жағдаяттар анықтау;
- кейстің негізгі тезистерден тұратын бағдарламалық картасын дайындау;
- тақырып моделін құру немесе таңдау;
- кейсте талданатын жағдаяттың қандай әлеуметтік институтқа қатысы бар екендігін анықтау;

- әр түрлі жағдайларға критерийлерді тағайындау;
- қажет ақпарат көздерін белгілеу;
- қосымша ақпаратты жинау барысындағы орындалатын іс-әрекеттер жоспарын құру;
- кейстің жанрын анықтау;
- сараптама жасау, оны қолдану барысында әдістемелік материалдар дайындау;
- кейс мәтінін дайындау;
- кейстің тиімділігі мен дұрыстығын анықтау: сол үшін белгілі бір схемаға сүйеніп тәжірибелер жасау арқылы кейстің тиімділігін анықтап көрсету;

-кейстің соңғы вариантын дайындау;
- кейстің тұсаукесер-талқылауын ұйымдастыру;
-кейсті оқыту ісіне ендірту, сабақ үстінде қолдану, сондай-ақ кеңірек таныстыру үшін басылымға ұсыну, егер дайындалған мақаладағы көрсетілген мәліметтер бір ұйымның жұмысын көрсететін болса міндетті түрде сол ұйымнан рұқсат сұрау керек.

-кейсті пайдаланудың әдістемелік нұсқаулығын дайындау, студенттерге арналған тапсырмалар мен кейсті көрсету кезінде талқыланатын проблемалық сұрақтарды дайындау [5].

Кейстермен жұмыс жасау технологиясында кейс материалдарын зерттеушілердің атқаратын жеке өзіндік жұмыстары, негізгі мәселені енгізуге және оны шешуге байланысты шағын топтармен жұмыс жасаулары және олардың белсенділіктері өте маңызды рөл атқарады.

Кейс-технологиялардың негізгі ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ, кейс амал-тәсілінде басты назар студенттердің ұсынылған реальды немесе қиялдық (алдын-ала құрастырылған) жағдаяттарды талдауы және осы жағдаятқа өзіндік баға беруі, өзінің ой-пікірін нақты әрі толық айтып беруі және олардың жекетұлғалық қабілеттерін жетілдіруге аударылады. Сонымен қатар студенттердің бойында жаңа қасиеттер мен іскерліктерді қалыптастыруға, әр түрлі мәселелерді талдауға және оларды шеше білу қабілетін дамытуға, сондай-ақ алынған ақпаратпен жұмыс жасауды үйретуге үлкен көңіл бөлінеді. С.Д.Смирновтың пікіріне сүйенетін болсақ, «в кейсе (буквально-частный случай, конкретное дело) описывается конкретная ситуация, которая могла иметь место или реально происходила. Рассматриваются факты, решения, принятые в течение определенного времени, которые описываются не как абсолютно исчерпывающие, а скорее как система ориентиров. Недостающую информацию участники обсуждения и принятия решения (включая студентов) могут домысливать и строить на основе этого прогноза» [6, 201].

Оқытушыны креативті ойлауға, соны үздіксіз дамытып отыруға дағдыландыратын кейс-стади әдісі оқытушының жүргізетін сабағының мазмұнын ерекше құруға, шығармашылық қабілетін жетілдіруге негіз болады.

Кейс-стади әдісін пайдалануды қажет ететін топтар мен жағдаяттар:

- 1) өмірдің өзінен алынған түйінді, проблемалық жағдаяттар. Оларды дұрыс таңдау кезінде оқытушының өмір тәжірибесі және сауаттылығы анықталады;
- 2) білім беру мен тәрбиелеудің мақсаттары мен міндеттеріне байланысты туындайтын жағдаяттар;
- 3) ғылыми зерттеу іс-әрекеттерін атқару жағдайларындағы жағдаяттар [7].

Кейсті қолданудың қатып қалған қағидасы жоқ. Әр кейстің атқаратын қызметіне байланысты жұмыс түрлерін өзгертіп отыруға болады. Жұмыс барысында оқушылардың жас ерекшеліктерін, олардың дайындық деңгейін де есепке алу қажет. Оқушылардың жұмыс дағдысы тек 5-6 кейс бойынша жұмыс істеген соң ғана қалыптаса бастайды. Қарапайым кейстерден бастап, бірте-бірте күрделендіру орынды. Дайындық жұмысының көп уақыт алатыны сөзсіз. Жұмсалған уақыттың өтеуі- оқушылардың қызығушылықпен жұмыс істеуі. Дұрыс құрылған кейс оқушының сабаққа ынтасының артуына ықпал етеді, ой-өрісін кеңейтеді [8].

Кейс әдісін қолдану үшін оқытушы кейстер жинақтамасын жасауы қажет. Ол кейс бойынша талқыланатын сұрақтар, тапсырмалар ойластырылуы керек. Кейстерді көлеміне қарай классикалық «үлкен» (20 беттен артық), орташа (5-15 бет) және мини-кейстер (1-5 бет) деп ажыратамыз. Осылардың ішінде ең тиімді қолданылатыны мини-кейстер, өйткені оларда тек қажет деп табылатын ақпараттар ғана жинақталады, шешім қабылдауға тиіс сұрақтар саны да көп болмайды. Кейстер мазмұнына қарай, әртүрлі белгілеріне қарай «иллюстративті» (сипаттамалы) оқу кейстері», «оқу жағдаяттары», «қолданбалы жаттығулар», «жағдаяттық есеп» кейсі болып бөлінеді. «Иллюстративті оқу кейстерінің» мақсаты – практика жүзінде студенттерді нақты шешім қабылдау алгоритмін үйрету. Олар кәсіби қырынан толық қарастырылған, практикалық мысалдары жақсы таңдалған, теориялық ережелері жеке-жеке алып көрсетілген. Оларда сәтті, сәтсіз шешімдер, ғылымда анықталмаған, дәлелденбеген мәселелер сақталады. Мұндай кейс көлемі жағынан үлкен емес. Мысалы, «иллюстративті оқу кейстерін» педагогика пәні бойынша «Тәрбие әдістері», «Оқыту әдістері», «Мектеп жетекшісінің басқарушылық мәдениеті» және т.б. тақырыптар бойынша жинақтауға болады.

«Оқу кейстері» нақты бір уақыт аралығында өткен жағдайларды сипаттайды, олардағы туындаған мәселелер анық көрсетіледі. Бұл кейстің мақсаты- жағдайды анықтау және көрсетілген мәселенің тура әрі дұрыс шешімін табу. «Оқу кейстерінде» неғұрлым күрделі мәселелер қарастырылады. Ол жерде мәселе айқын көрсетілмегенмен статистикалық мәліметтер, қоғамдық пікірлер, жергілікті басқару биліктерінің пікірлері беріледі.

«Жағдаяттық есеп» кейсі бір ғана дұрыс жауабы бар бір есепті шешуді ұсынады және жалпылама нұсқаулық береді. Кейбір «жағдаяттық есептерді» орындау барысында нормативті құжаттарды (ҚР МЖМБС, бағдарламалар, оқу әдебиеті және т.б.) басшылыққа алуға тура келеді. «Мәселе» кейсі мәселені анықтау мен талдаудан тұрады, өйткені кейсте нақтылы мәселе көрсетілмейді. Оны талдау барысында мәселенің шығу себептерін анықтауға мүмкіндік туғызады. «Шешім» кейсі мәселені шешудің нақты жолдарын ұсынады. Білім алушылардың міндеті ұсынылған шешімді қабылдап, дәлелдеу немесе өз шешімінің нұсқасын ұсыну және оның тиімділігін көрсету. «Баға» кейсі жұмыстың тиімділігін, іс-әрекетті және белгілі бір көрсеткіштерге лайық нәтижені бағалаудан тұрады.

«Сұрақ» кейсі студенттердің қойылған сұрақтарға нақты жауап беруін талап етеді. «Тапсырма» кейсі арнайы тапсырмалар мен есептерден тұрады [9].

Сонымен оқытудың кейс-стади әдісі интерактивті әдістің бір түрі ретінде тыңдаушылар үшін өте тиімді әдіс болып табылады. Ол тыңдаушының білім алуға деген қызығушылығын арттырады. Бұл әдістің көмегімен тыңдаушылар теорияны өздігінше меңгере отырып, практикалық мәселелерді шешу қабілеттерін де жетілдіреді. Сонымен қатар, өз ойын тұжырымдап, соны өзгеге жеткізу ісін жүзеге асыруға да машықтанады. Тыңдаушының берілген жағдаятқа дұрыс талдау жасай білуі оның кейіннен маман ретінде жетіліп, практикалық жағдаяттарды батыл және тез шешуге бейімделуіне ықпал етеді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования. От деятельности к личности. – М., 2005. – С. 200.
2. Сидоренко А.И., Чуба В.И. Ситуационная методика обучения: Теория и практика. – Киев: Центр инноваций и развития, 2001. – 215 с.
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.vkgu.kz/kz/gilim/innovacii/obrazov_tehnologii/tehnologiyalar_tizimi/Case-study_adisi.htm
4. Швайковский А.С. Особенности использования кейсовой технологии в условиях кредитной системы обучения // Педагогический менеджмент и прогрессивные технологии в образовании: труды XIV межд. науч.-метод. конф. – Пенза: ПГПУ им. В.Г.Белинского, 2007. – С. 210-212.
5. Кейс-стади и деловые игры // Человеческие ресурсы России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rhr.ru/index/find/interview/5264.html>
6. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования. От деятельности к личности. – М., 2005. – С. 200-201.
7. Как построено обучение на основе кейсов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gslis.utexas.edu/~ssoy/usesusers/l391d1b.htm>
8. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://kmib.net/publ/dopolnitelno/v_mire_pedagogicheskikh_dostizhenij/kejs_disini_keleshegi/21-1-0-43
9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vkgu.kz/kz/gilim/innovacii/obrazov_tehnologii/tehnologiyalar_tizimi/Case-study_adisi.htm

*Марія Петричук
(Івано-Франківськ, Україна)*

**ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
ПЕРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ**

Однією із сучасних тенденцій розвитку освіти багатьох країн є впровадження у педагогічну практику компетентнісного підходу. Насамперед це стосується визначення цілей навчально-виховного процесу та оцінки його результатів. Компетентнісний підхід визнаний базовою ідеєю реформування освіти в країнах Європейського Союзу і розглядається як стрижнева конструктивна ідея неперервної освіти. Компетентнісно орієнтована освіта передбачає внесення суттєвих змін у змістову, технологічну, виховну, управлінську архітектуру української школи.

Проблема розвитку навчально-пізнавальної компетентності учнів знаходиться на стартовому етапі свого розвитку. Над її розв'язання працюють закордонні і українські вчені, зокрема Н.М. Бібік, С.Г. Воровщиков, І.А. Зимня, В.В. Краєвський, Н.А. Насташук, О.Я. Савченко, О.В. Харитоновна, А.В. Хуторской, Т.В. Шамардіна, С.Є. Шишов та ін

Основою розвитку навчально-пізнавальної компетентності дітей вважається розвиток пізнавальних процесів, серед яких виділяється уява, пам'ять та мислення (С.І. Волкова, Н.М. Столярова та ін.) .

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми пізнавальної компетентності показав існування різноманітних підходів щодо визначення природи даного явища. У психології та педагогіці досі ще немає єдиного підходу до визначення поняття «навчально-пізнавальна компетентність». У працях М.І.Махмутов, Р.Г.Лемберг, Н.О.Половнікова воно розглядається у тісному взаємозв'язку з поняттям «самостійність».

У сучасній науково-методичній літературі багато уваги приділяється проблемі переорієнтації освіти від передачі учням знань, умінь та навичок до формування компетентностей, здатностей, якостей. У сучасному світі ринкових відносин особливо важливо не тільки те, що людина багато знає, а те, що вона вміє свої знання застосувати на

практиці. При цьому особливої цінності набувають уміння швидко і всебічно аналізувати проблемну ситуацію, здатність знайти цікаве (нестандартне) рішення проблеми, взяти відповідальність за прийняття рішення.

Формування навчально-пізнавальної компетентності учнів є одним із найважливіших завдань сучасної школи. Ключовий характер цієї компетентності виявляється у тому, що вона є складовою інших компетентностей. Тому так важливо здійснювати цілеспрямоване формування навчально-пізнавальної компетентності.

На сьогодні накопичено багатий дослідницький матеріал про взаємодію дитини та навчального середовища (В. Караковський, А. Куракін, Л. Новікова, В. Семенов, Є. Ямбургта та ін.). Вчені дотримуються думки, що без організації особливого навчального середовища, що підтримує ідеї компетентнісного підходу, робота з формування ключових компетентностей молодших школярів може виявитися не ефективною.

До компетенцій навчально-пізнавальної діяльності належать знання про те, як провадити власну навчально-пізнавальну діяльність (когнітивний компонент), уміння її організувати та здійснювати (операціонально-діяльнісний компонент), установки до здійснення успішної самостійної навчально-пізнавальної діяльності (поведінковий компонент). Тобто під компетенцією слід розуміти задану вимогу, норму освітньої підготовки учня, а компетентність – як його реально сформовані особистісні якості та мінімальний досвід діяльності.

Навчально-пізнавальна компетенція як сукупність компетенцій учня у сфері самостійної пізнавальної діяльності: знання та вміння цілепокладання, планування, аналізу, рефлексії, самооцінки навчально-пізнавальної діяльності. У межах цієї компетенції визначаються вимоги відповідної функціональної грамотності: вміння розрізняти факти від домислів, володіння вимірювальними навиками, використання різних методів пізнання.

Володіння навчально-пізнавальною компетентністю передбачає: знання способів та прийомів пізнання; досконале володіння методами пізнавальної діяльності; знаходження учнем не лише рішень уже відомих пізнавальних завдань, раніше знайдених разом з учителем, але й розв'язків у нових нестандартних навчально-пізнавальних ситуаціях; інтерес до навчання, вміння навчатися творчо, прояв широких пізнавальних інтересів з різних навчальних дисциплін.

Сьогодні, компетентнісний підхід ще не знайшов належного відображення у нормативних документах, особливо у тій їх частині, що стосується освітньої галузі «Математика».

Для реалізації змісту курсу «математика» в початковій школі необхідно враховувати загальні вимоги щодо структури, темпу та ритму навчальної діяльності молодших школярів, вибрати і поєднати методи й прийоми навчання, оскільки цей предмет на відміну від інших, щодо методики не має ні аналогів, ні традицій. Обов'язковим має бути взаємозв'язок навчальної діяльності з ігровою, опора розумових дій на практичні та поступовий перехід від співпраці з вчителем до самостійної роботи.

Для успішного засвоєння матеріалу, вивченого на уроках математики, великі потенційні можливості мають дидактичні ігри, ігрові ситуації, пізнавальні та нестандартні завдання. Вони надають вчителю можливість закріпити знання, загально-пізнавальні уміння і навички та в цілому – навчально-пізнавальну компетентність.

Враховуючи об'єктивну сутність поняття «пізнавальний інтерес» і зважаючи на вікові особливості дітей молодшого шкільного віку, ми визначили методи і прийоми, які, на нашу думку, забезпечать ефективність процесу формування навчально-пізнавальної компетентності учнів під час вивчення курсу «математика» в 1-4 класах.

До них належать: дидактичні ігри та інтерактивні технології.

Формування навчально-пізнавальної компетентності та її становлення відбувається з дотриманням певних умов: створення позитивного настрою під час навчання; відчуття рівного становища порівняно з іншими; забезпечення позитивної атмосфери в колективі за для досягнення спільних цілей; можливість вільно висловити свою думку і вислухати свого

товариша; педагог не повинен бути «засобом» похвали і покарання, а другом, радником, старшим товаришем.

Отже, необхідна умова для створення у молодших школярів інтересу до змісту навчання і до самої учбової діяльності – можливість проявити в ученні розумову самостійність і ініціативність. Чим активніше методи навчання, тим легше зацікавити ними учнів. Основний засіб виховання стійкого інтересу до учення – використання таких питань і завдань, рішення яких вимагає від учнів активної пошукової діяльності.

Провідним видом діяльності молодших школярів є навчання. Навчальна діяльність формується в дітей від 6 до 10 років. На її основі у молодших школярів виникає теоретична свідомість і мислення, розвиваються відповідні здібності (рефлексія, аналіз, мислене планування); у цьому віці у дітей відбувається також становлення потреби і мотивів навчання, підкреслює Г. Костюк [6].

Таким чином, навчально-пізнавальна компетентність – це і вміння, і бажання, і досвід самостійного набуття нових знань, продукування та втілення тих чи інших ідей, освоєння нових напрямків діяльності, готовність виходити за межі заданого і включатися в не стимульовану зовні інтелектуальну діяльність. Це відкрита пізнавальна позиція, яка визначає якість шкільної освіти, що дозволяє ефективно організовувати процес свого учення протягом усього життя. Тільки людина, що володіє навчально-пізнавальною компетентністю, може бути успішною та конкурентоздатною в житті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Активизация познавательной деятельности младших школьников / Осипова М.П., Медведская В.Н., Качановская Н.Ш. и др. – Минск: Народнаясвета, 1987. – 111 с.
2. Амонашвили Ш.О. В школу с шести лет/Ш.Амонашвили. – М.: Советскаяшкола, 1976. – 266 с.
3. Базова навчальна програма з математики для 1-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / Скворцова С. О., Онопрієнко О. В., Листопад Н. П. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/gr/pr/>
4. Байбара Т.М. Методиканавчанняприродознавства в початковихкласах: Навчальний посібник. – К.: Веселка, 1998. – 334 с.
5. Бібік Н.М. Я і Україна. Віконечко: Підручник для 1 класузагальноосвітніх шкіл/Н.М.Бібік,Н.С.Коваль. – К.: Генеза, 2007. – 112 с.
6. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989.

Науковий керівник – викладач Н.М.Салига

*Lobar Rajabova, Sitara Mehmonova, Alisher Idiyev
(Bukhara, Uzbekistan)*

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA MUAMMOLI TA'LIMDAN FOYDALANISH

Hozirgi paytda maktab o'qituvchilari tajribasida muammoli ta'limning bir necha varianti qo'llanadi: mashg'ulotlarda muammolarni qo'yish va bajarish shaklida o'tkazish; mashg'ulotning boshlanishida muammolarni qo'yishi (qo'yilgan muammoni yo bolalar hal etishadi, yo o'qituvchi o'zi bajaradi) va uning yechimiga asosan bilimlarni bayon etish; o'quv materialining bir qismini izohli-ko'rgazmali ta'lim, qolgan qismini muammoli ta'lim shaklida o'rganish.

Muammoli o'qitishning ahamiyati o'quvchilar oldiga qo'yilgan savollarga qanday javob berish, yechish kerakligi bilan xarakterlanadi.

Hozirgi kunda matematika o'qitish metodikasidagi ilmiy-metodik izlanishlarning asosiy mazmuni o'quvchilarning ta'lim jarayoniga ongli munosabatlarini shakllantirish, ularning matematik bilimlarni puxta va chuqur egallashidek muhim masalaga qaratilgan.

Muammoli ta'lim nazariyasi bir nechta kategoriyalarni o'z ichiga oladi: muammo; muammoli o'qitish; muammoli vaziyat; muammoli masala; muammoli savol; muammoli topshiriq

Muammoli ta'lim kategoriyalari ustida ko'pgina olimlar fikr yuritganlar va o'zlarining tajribalarida asoslab berganlar. M.I.Maxmutovning fikricha har qanday muammo o'quvchini o'ylashga, ijod qilishga va mustaqil fikrlashga da'vat etadi, ya'ni o'quvchi berilgan muammoni yechishga ko'p izlanadi. Bu o'quvchining bilim doirasining kengayishiga katta samara beradi.

I.A.Lerner ta'kidlashicha, har bir muammoli o'qitish kategoriyalari o'z xarakter va xususiyatiga egadir.

Har bir kategoriya o'quvchini yangi-yangi muammolarni yechishga, uni izlab topishga undaydi.

Yangi materialni o'rganishda muammoni qo'yish va yechishga batafsilroq to'xtalib o'taylik. Muammo dasturdagi yangi mavzuni o'rganishda qo'yilgan muammo o'quvchilar shu muammoning yechimini izlash uchun kerakli bilim, qobiliyatga ega bo'lganlaridagina o'zini oqlay oladi.

Masalan, o'quvchilar oldida shunday muammo qo'yilgan: "sonni yig'indiga qo'shish" mavzusidagi darsda doskaga $(5+3)+1$ misoli yozilib uni uch xil usulda yechish talab qilinadi. O'quvchilar oldingi darslarda bunday misollarni bitta usulda, ya'ni avval yig'indini hisoblash va hosil bo'lgan yig'indiga sonni qo'shishni o'rganishgan. Keyinroq o'zlari hal qila olmaydigan qiyinchilikka duch keladilar. Endi o'qituvchi predmetni his qilishga asoslangan shunga o'xshash muammoli vaziyatni yaratadi.

Birinchi vazaga 5 ta, 2 chi vazaga 3 ta va 1 ta olmani stolga qo'yib, bolalarga olmaning umumiy sonini 3 xil usulda aniqlash kerakligini aytadi.

Muammoning bunday qo'yilishi bolalarga tushunarlidir va ular o'qituvchi rahbarligida sonni yig'indiga qo'shishning 3 xil usulini qiynalmay topadilar.

Bolalar sonni yig'indiga qo'shishning 3 xil usulini va har bir konkret misolda hisoblashning eng qulay usulini topishni o'rgangach, sonni yig'indiga qo'shish xususiyatiga asoslangan qo'shish amalini o'rganishga o'tiladi.

Masalan, o'quvchilar $34+2$ va $34+20$ kabi misollarni yechish usullari bilan tanishadilar. Darsning birinchisi 5-8 minutida $(30+4)+10$ va $(40+3)+2$ shaklidagi misollarni qulay usul bilan og'zaki yechiladi va ikki xonali sonlarni qo'shiluvchilarga ajratishga doir mashqlar bajariladi. O'quvchilar doskaga yozilgan $34+2$ misolini o'qib darslikning ilovasidagi yo'l ichiga chizilgan aylanelar yordamida sonlarni ko'rsatadilar – bir o'quvchi doska oldida o'qituvchi doskaga $34+20=(30+4)+2$ misolini yozib, "Doskaga nima yozdim" - deb so'raydi.

Qoniqarli javob olsa yozishni davom yettiradi $34+20=(30+4)+2$ $30+(4+2)$ "Shunday yozish mumkinmi?" "bu nimani bildiradi?" – deb o'qituvchi yangi savol beradi.

O'quvchilar uning harakatlari fikrlashini kuzatib $34+2$ ko'rinishidagi qo'shish usuli haqida mustaqil ravishda to'g'ri tasavvurga keladilar. Shunday qilib, o'quvchilardagi bor bilimlarga tayangan holda o'qituvchi bir qator muammoli vaziyatni hosil qiladi.

Muammoli savol o'quvchilarni ijodiy izlanishga, o'ylashga, fikrlashga, ya'ni mustaqil fikrlashga majbur etadi va bunday savollar o'quvchilar bilimi va dunyoqarashini kengaytiradi. Bunday savollarga quyidagilar kiradi:

"Nimaga?", "Qayerdan kelib chiqdi?", "Nima uchun bunday?", "Qanday qilib tekshirish mumkin?", "Buni yana qanday bajarish mumkin?", "Buni qanday tushunish mumkin?", "Siz nima deb o'ylaysiz?" "Nima sabab bo'lishi mumkin?"...

Masalan, o'qituvchi 2-sinf o'quvchilarni qavvli va qavvssiz ifodalar ustidagi amallarni bajarish tartibi bilan tanishtirishdan oldin quyidagi ikkita misolni ko'rsatadi:

$55-15 \times 2=80$ va $55-15 \times 2=25$ "nima uchun ifodalar bir xil bo'lsa ham natijalar har xil?", - degan savolni o'rta tashlaydi va ayni vaqtda muammoli vaziyatni yuzaga keltiradi.

Muammoli savol o'quvchini nafaqat o'ylashga, balki chuqur izlanishga, fikrlashga ham da'vat etadi.

Xullas, o'quvchi bu qo'yilgan savollarga o'ylab, fikrlab, ijodiy izlanib javob berishga harakat qiladi. Muammoli savol o'quvchining diqqat e'tiborini bir yerga jamlaydi va uning izlanishiga imkon yaratadi.

Muammoli vaziyat va vazifalarni hal qilish bilan o'quvchilar o'zlarining ilmiy qoida va nazariyalarni o'rganish usullarini yarata olmaydilar, balki insoniyat bosib o'tgan va fanda aniq belgilab qo'yilgan yo'l bilan bora oladilar xolos. Shuning uchun muammoli ta'lim o'quv materialini o'rganishning an'anaviy, tushuntirish – namoyish etish usullariga asoslangan. Muammoli vaziyatlar yaratish – o'quvchilarning fikriy faoliyatini tashkil etish yo'llaridan biri bo'lib, boshqa o'qitish metodlari bilan birgalikda o'quv materialini ancha muvaffaqiyatli va maqsadga muvofiq holda o'rganishga yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi har bir darsda, ayniqsa matematika darsida muammoli topshiriqlardan keng foydalanadi. Chunki bunday topshiriq o'quvchini fikrlashga va izlanishga undaydi.

Muammoli masala o'quvchilar bilimni yanada chuqurlashtirib takrorlashda muhim ahamiyatga ega. Shunday masalani olib qaraylik.

Masala: 9 kishidan iborat brigada bir kunda 1690 kg, boshqa brigada 7 kishidan iborat bo'lib, 1295 kg uzum terdilar. Qaysi brigada unumli mehnat qildi?

Bu savolga bir qaraganda o'quvchilar, albatta, birichi brigada unumli mehnat qilgan deb hisoblaydilar.

Ammo yechib, ya'ni

1690:9;

1295:7

Bulardan chiqqan natijalarni solishtirish kerakligini topish uchun ancha qiynaladilar. Yechib bo'lgandan so'ng esa o'zlarining dastlabki fikrlari to'g'ri chiqqanligiga ishonadilar. Lekin o'quvchilarga shuni ta'kidlab o'tish kerakki, hamma vaqt ham ular o'ylagan fikr to'g'ri chiqqanmaydi. Shuning uchun doimo avval yechib, keyin xulosaga kelish kerak.

Yuqorida aytib o'tilgan har bir muammoli kategoriyalar o'quvchilarni chuqur izlanishga, fikrlashga chorlaydi.

Muammoli o'qitish boshlang'ich sinflarda dars samaradorligini oshiradi.

O'quvchilar bilimlarini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yilgan muammoni mazmunini bilib olganlaridan so'ng, o'zlari javob berish yo'llarini axtara boshlaydilar. Tekshirish yo'lini axtaradilar, kuzatish uchun tajribalar o'tkazadilar, faktlarga murojaat etadilar, taqqoslaydilar, berilgan faktlarni umumlashtiradilar va xulosalar chiqaradilar.

Muammoli o'qitish orqali o'quvchilarda bilimlarni anglash, o'rganish, ijodiy va mustaqilligini hamda faolligini oshirish kerak.

Muammoli darsda muammoli vaziyat bo'lishi nazarda tutiladi va an'anaviy darsning hamma bosqichlarini o'z ichiga oladi: uy vazifasini tekshirish; maxsus og'zaki mashqlar, o'quvchilar oldiga dars maqsadini qo'yish; yangi o'quv materialini tayyorlash va uni o'rganish; yangi va ilgari o'rganilgan materialni bog'lab mustahkamlash; darsni yakunlash va uyga vazifa berish.

Muammoli darslarda yangi o'rganilayotgan qonun-qoidalarga oid dalillar to'plash. Ularni taqqoslash va tahlil qilish, bilimlarni o'rganish va mustahkamlash parellil olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda matematikani muammoli o'qitishda dars sxemasi qanday va u qanday bosqichlardan iborat bo'lishini ko'rib chiqaylik.

Boshlang'ich sinflarda muammoli dars sxemasi quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin:

1. O'quvchilarning oldingi bilimlari, ko'nikma va malakalarini aktuallashtirish.
2. Muammoli vaziyatning vujudga kelishi va muammoni qo'yish.

Muammoli vaziyatning vujudga kelish bosqichi keyingi bosqichlar uchun tayyorgarlik bo'lib, o'quvchilarni muammoning mohiyatini tushunishi, uni yechishga qiziqtirish va muammoni ifodalashni nazarda tutadi.

3. Muammoni hal etishda quyidagilar nazarda tutiladi:

a) muammoni muhokama qilish, xususi muammo va mulohazalar (gipotezalar) bildirish, uni hal qilishning maqsadga muvofiq yo'nalishlarini izlash;

b) muammoni hal qilish va tizimga solish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni tanlash. Noma'lumni ma'lumga keltirish;

v) yechish rejasini tahlil qilish, ma'lum ma'lumotlar bilan ishlash;

g) yechimlarni taqqoslash, ma'lumdan noma'lumga o'tish.

4. Yangi bilimni maxsus tanlangan masalalarni yechishda amaliy tatbiq etish.

5. Qo'yilgan muammoni kengaytirish va umumlashtirish imkoniyatlarini o'rganish.

6. Muammoning yechimini tekshirish va yana boshqa rastional usullarni izlash.

7. Bajirilgan ishni yakunlash.

Muammoli darsning keltirilgan sxemasi taxminiy bo'lib, o'quv materiali va o'quv muammosining xarakteriga ko'ra o'zgarib turishi mumkin.

Endi 2-sinfda jadvaldan tashqari bo'lishga doir 42:3 tarzidagi muammoli darsdan parcha keltiraylik:

1 – bosqich.

O'quvchilarning bilimlari, ko'nikma va malakalarini aktuallashtirish.

Jadvalsiz bo'lishga doir 42:3 ko'rinishdagi misol bundan oldin o'zlashtirilgan 36:6, 84:4 kabi misollardan farq qiladi, sababi, xona raqamlarini yig'indisi shaklida yozish bilan yig'indini songa bo'lib bo'lmaydi:

$$42:3 = (40+2):3$$

Shuning uchun oldingi misollarni boshqacha yig'indi shaklida yozitish mumkinligiga doir bilimlarni aktuallashtirish zarur, unda quyidagi kabi misollarni yozish ongli o'zlashtirishga olib keladi:

a) har xil usulda bo'lishni bajaring:

$$(40+24):3; (30+18):6.$$

b) 36 soni shunday ikki sonning yig'indisi shaklida tasvirlangki, har bir qo'shiluvchi ikkiga bo'linsin.

2-boqich.

Muammoli vaziyatni vujudga keltirish.

Sizlar, 46 sonini 2 ga bo'lishni bilasizlar, buning uchun 46 sonini xona raqamlari yig'indisi shaklida yozish va yig'indini songa bo'lish qoidasidan foydalanish kerak, ya'ni

$$46:2 = (40+6):2 = (40:2) + (6:2) = 20+2=23$$

Hozir birmuncha murakkabroq misolni ko'ramiz. Masalan, 42 sonini 3 ga bo'lish kerak. Bizga ma'lum bo'lgan (yuqoridagi kabi) usul bilan 42 sonini xona raqamlarining yig'indisi (40 va 2 sonlarining yig'indisi) kabi yozaylik.

Lekin na o'nlik (4) va na birlik (2) qismlari 3ga yaxlit bo'linmaydi. Balki 42 soni 3 ga umuman, yaxlit bo'linmasa kerak?

Bizga ma'lum bo'lgan usul bu turdagi misollarni yechishga yaramaydi. Nima qilish kerak? Muammoli vaziyat vujudga keldi.

3- boqich

Muammoni hal etish uchun taxminan quyidagicha muhokama olib boriladi.

Xulosa yasashga shoshilmaymiz. Yechishning boshqacha usulini izlab ko'ramiz: sanash tayoqchalariga ahamiyat beramiz:

42 soni 4 o'nlik (4 dasta) tayoqcha va 2 birlik (alohida) tayoqchalardan tuzilgan. 4 o'nlik 3 ga bo'linmaydi, lekin 3 o'nlik yaxlit 3ga bo'linadi. 42 soni ikki qo'shiluvchiga: 3 o'nlik va 1 o'nlik 2 birlikka ajratamiz.

Demak, 42 sonini 3 ga qanday bo'lish mumkin?

Dastavval bo'luvchiga bo'linadigan miqdorda o'nlik olinadi, keyin qolganlarini ikkinchi qo'shiluvchi shaklida yoziladi. Bunday misollarni yechishda bo'linuvchidagi o'nliklardan nechtasi bo'linuvchiga bo'linsa, o'shanchasi olinib birinchi qo'shiluvchi, qolganlari esa ikkinchi qo'shiluvchi shaklida yozilib, so'ngra, yig'indini songa bo'lish qoidasidan foydalaniladi. Yuqoridagi muhokama asosida quyidagi yozuv hosil qilinadi:

$$42:3=(30+12):3=30:3+12:3=10+4=14$$

4-bosqich

Yangi bilimni maxsus tanlangan misollarni yechishda amaliy tatbiq etish: yangi bilimlarni quyidagi amaliy xarakterdagi masalalarni yechishga tatbiq qilish mumkin:

$$72:6; 52:4; 34:2$$

5- bosqich

Bajarilgan ishni yakunlash. Bo'linuvchini qulay qo'shiluvchilar yig'indisi bilan almashtirishga katta ahamiyat berish kerak.

Masalan, 56:4 kabi ko'rinishdagi misolni yechishda o'quvchilar bo'linuvchini qulay qo'shiluvchilarning yig'indisi shaklida har xil (o'z ixtiyorlaricha) ifodalashlari va bo'lishni bajarishlari mumkin:

$$56:4=(28+28):4=7+7=14;$$

$$56:4=(36+20):4=9+5=14;$$

$$56:4=(32+24):4=8+6=14;$$

$$56:4=(40+16):4=10+4=14.$$

Misolning keltirilgan yechimlari yozuvi ichida eng oxirigisi eng qulay ekanligi aytilib, mustahkamlanadi.

Shunga o'xshash yana bir misolni olsak. Masalan, ikki xonali sonni bir xonali songa ko'paytirishda o'quvchilar qiynaladi va natijada ko'pgina variantlarni qo'llaydi, ya'ni birinchi ko'paytuvchini qulay qo'shiluvchilarning yig'indisi shaklida har xil ifodalashlari va ko'paytirishni bajarishlari mumkin:

$$12 \times 8 = 12 + 12 + 12 + 12 + 12 + 12 + 12 + 12$$

$$12 \times 8 = (7+5) \times 8 = 7 \times 8 + 5 \times 8 = 56 + 40 = 96$$

$$12 \times 8 = (8+4) \times 8 = 8 \times 8 + 4 \times 8 = 64 + 32 = 96$$

$$12 \times 8 = (10+2) \times 8 = 10 \times 8 + 2 \times 8 = 80 + 16 = 96 \dots$$

Bu erda ham misolning keltirilgan yechimlari yozuvi ichida eng oxirigisi qulay va tushunarli ekanligi aytiladi va mustahkamlanadi.

Muammoli ta'lim xususiyatlaridan biri shundaki, bunda o'qituvchi yangi mavzuga aloqador barcha ma'lumotlarni birdaniga aytib qo'ya qolmaydi, balki uning ma'lum qismini o'quvchilarning o'zlariga havola qiladi. Shuning uchun ham bu usul o'quvchilardan mustaqil fikr yuritishni, izlanishni talab qiladi.

Umuman, ta'limning bu metodi orqali mavzuga aloqador bo'lgan zarur muammo hal qilinadi. O'quvchilarni izlanishi, fikr yuritishiga da'vat etadi. O'quvchi yordamida mavzu puxtalanib umumlashtiriladi. Muammoli usul o'quvchilarning mustaqilligini oshiradi, bilimlarini puxta o'zlashtirishlarida muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ham o'qituvchilar uning imkoniyatlaridan keng foydalanishlari lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayeva B.S., N.A.Xamedova M. Xusanovalarning "Boshlang'ich sinf matematika darslarida pedagogik texnologiyalardan foydalanish metodikasi" (Toshkent 2010, 135 bet) uslubiy qo'llanma.
2. Jumayev M.E., Tadjiyeva Z „Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi“. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2005. – 312 bet.
3. Burxonov S., Xudoyorov O'., Norqulova Q., Matematika 3-sinf (o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma). – T.: Sharq Nashriyot matbaa asiyadorlik kompaniyasi, 2012. – 208 b.
4. Mardonova G'.I. „Matematikadan test topshiriqlari 3-sinf“. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 64 bet.

*Моҳичехра Рўзиева, Азиза Ҳусенова
(Бухоро, Ўзбекистон)*

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA FIKRLASH JARAYONINI SHAKLLANTIRISHDA TOPISHMOQLARIDAN FOYDALANISH

O'quv jarayonida ertaklar bilan bir qatorda topishmoq, tez aytishlardan keng foydalaniladi. Boshlang'ich sinf darsliklarida bir necha mavzularga oid, predmetlarga oid maqollar, topishmoq va tez aytishlar berilgan. Bular, albatta, o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantiradi. Mantiqiy tafakkurni o'stirishda topishmoqlarga javob topish matematik masala, misol yechish bilan teng kuchga ega. Ba'zi o'quvchilar topishmoqlarga javob topishni ermak deb biladilar. Afsus, bunday o'ylashlari noto'g'ri. Chunki har bir topishmoq aytilganda o'quvchi aqlni ishga soladi, o'ylaydi, fikrlaydi. Atoqli rus olimi Yu.M.Sokolov topishmoqlar haqida shunday yozgan edi:..topishmoqlar bugungi kunda shunchaki ko'ngil ochish vositasi sifatida bolalar o'yinlarining tarkibiy qismlariga aylangan bo'lsa-da, o'tmishda bu janrga mansub asarlar qadimiy kultlar bilan aloqador marosimlarning muhim uzvlaridan biri sifatida muayyan ritual vazifasini ado etgan [2, 217-b].

Darhaqiqat, o'sib kelayotgan yosh avlodning har tomonlama yetuk bo'lib shakllanishida xalqimizning ezgu an'alariga asoslangan ta'lim-tarbiya muhim ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich sinf darslarida topishmoqlarni tushuntirishda ularning badiiy xususiyatlarini o'rgatish bilan birga uning tahlili jarayonida topishmoqning paydo bo'lish sabablarini izohlash, ota- bobolarimiz tafakkuri yuksakligini ko'rsatish orqali yosh avlodni o'tmish ajdodlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash bugungi o'qituvchi oldidagi dolzarb masaladir.

Ma'lumki, topishmoqlarni o'quvchilar solishtirish va qiyoslash yo'li bilan javobini topishga intiladilar. Topishmoq matnini o'qish orqali o'quvchilar avvalo, topishmoq janriga xos xususiyatlari o'rganadilar, to'g'ri o'qish malakasini egallab boradilar.

Topishmoq javobini topishda yashirin berilgan belgi, predmet, voqea-xodisalarga asosiy e'tiborini qaratadi. O'qituvchi, topishmoqni o'qiyotganda uni doskaga yozib qo'yadi yoki topishmoq yozilgan kartonni doskaga olib qo'yadi. Topishmoqni mazmunini tushuntirib bo'lingach, uni o'quvchilar daftariga ko'chirib oladilar. O'quvchilar topishmoqning javobini topgach, uning to'g'rimi yoki noto'g'rimiekannligini topishmoq mazmunidan va qo'shma ma'lumotlardan bilib oladilar. Topishmoqqa javob topish o'quvchini tetiklashtiradi, dam beradi. Ba'zan o'qish darslarida o'quvchilarda zerikish, toliqishni sezganda "Topishmoq topish" o'yini o'tkazilsa, o'quvchilar tetiklashib, darsga qiziqishlari ortadi, hamda ular madaniy hordiq ham oladilar. Topishmoqlar 1-4 sinflarning savod o'rgatish, imlo va nutq o'stirishga doir darslarida o'rganiladi. Asosan, o'quvchilar 1-4 sinflarning o'qish va nutq o'stirish darslarida topishmoqlarni og'zaki aytish bilan o'z nutqlarini boyitadilar.

Masalan: "Alifbe" kitobidagi
Rangi oppoq, qora emas,
Yumshoqqina par emas [1, 67/b].

Topishmoqning mazmuni tushuntirilgan, javobni o'quvchilarga topshiriladi. "Paxta" javobini topishmoq matniga asosan to'g'riligini aniqlanadi. Topishmoq matni yordamida, javobni tekshirib bo'lingach, ifodali o'qish mashqi o'tkaziladi. Topishmoqni ifodali o'qishda uning mazmuniga e'tibor beriladi. Masalan, 2-sinf "O'qish kitobi"da mavzular bo'yicha berilgan topishmoqlarni ko'rib o'taylik. Bu topishmoqlarni o'qituvchi ifodali o'qib beradi, o'quvchilar bunda topishmoq mazmunini tushunib olishlari kerak. Har bir topishmoq o'qilgach qisqacha suhbat o'tkaziladi.

- Topishmoqda nimalar deyilgan?
- Qani, topishmoqni kim esda saqlab qoladi?

kabi. Topishmoqda berilgan belgilariga qarab topishmoqning javobi topilgach, uning javobi tekshirib ko'riladi.

Oyog'i yo'q qochadi,
Qanoti yo'q uchadi [7, 25-b].

Bu topishmoqning javobini yozib qo'yiladi. Topishmoq javobi matn mazmuniga qarab tekshiriladi va o'quvchilar havoning xususiyatlari haqida ma'lumotga ega bo'ladilar.

Topishmoq matnida ayrim o'qilishida xatoga yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan holda ma'nosi tushunarsiz bo'lgan so'zlar ham uchrab turadi. Mana shunday so'zlar ustida ishlanadi.

Masalan: Kichkina dekcha,
Ichi to'la mixcha [5, 49-b].

Bu topishmoqda "dekcha" so'zining ma'nosiga o'quvchilar tushunmasligi mumkin, bundan dekcha – quticha degan ma'noda berilgan deb tushuntiriladi.

Topishmoqlarni qayta o'qish orqali asosiy ma'noni bildirgan so'zlarni aniqlash juda ham muhim.

Masalan: Pak-pakana bo'yi bor,
Etti qavat to'ni bor [6, 54].

Bu topishmoqda yashirin predmetning asosiy ma'nosini bildirgan so'zlar "pak-pakana", "etti qavat to'ni" deb ko'rsatiladi.

O'quvchilar topishmoqlarning yaratilishi tarixi haqida ham bilimga ega bo'lishi kerak. Xalqimiz o'z qilgan mehnatlari davomida, yashash tarzidan kelib chiqqan holda, tabiat hodisalarning kuzatib ulardan xulosa chiqarib, mana shunday topishmoqlar yaratganliklarini, hozirda esa fan texnikaning rivojlanishiga asosan ko'plab yangi topishmoqlar yaratilayotganini ma'lumot beradi. Topishmoq matnini o'qish davomida o'quvchilar she'riy va nasriy asarlarni o'qish metodikasi bilan ham tanishtirib boriladi. Ba'zi topishmoqlar she'riy uslubda yozilgan bo'ladi. Bu haqida folklorshunos O.Safarov: "...Topishmoqlar tuzilishi jihatidan nasriy yoki she'riy shaklga ega. Nasriy topishmoqlar she'riy tuzilishdagi topishmoqlarga nisbatan ozchilikni tashkil etadi. She'riy topishmoqlarda she'r shakliga xos turoq, vazn, qofiya, radif kabi barcha jihatlarga to'la amal qilinadi"-deya ma'lumot beradi [3, 205-b].

Masalan, 3-sinfda berilgan she'riy uslubdagi topishmoqlar shular jumlasidandir.

Agar men sizga aytsam,
To'ni yashil beqasam.
To'ni ustida oq yo'l,
Hosil sersuv, mo'l-ko'l.
Yulduzchadek guli bor,
Urug'i ichra qotor.
Chanqoqni bosar biling,
- Aytaylik, bu....[4, 46-b].

Bunday topishmoqlarni o'quvchilargisha ifodali qilib o'qish va yodlash mumkin. Topishmoqlarning javobini topish o'quvchilar uchun diqqatni bir joyga to'plab, o'ynashni talab qiladi. Bunda topishmoqlarda yashirin berilgan predmetni eslatish juda muhim. O'quvchilar uchun ba'zan topishmoqlarning javobini topish qiyinchilik tug'diradi. Bunday vaqtda o'sha predmetni ko'rsatish mumkin yoki bo'lmasa yashirin predmeni boshqa predmetlar bilan birgalikda ko'rsatilib, topishmoq matni o'qiladi. O'quvchilar topishmoqda ifodalangan predmet xususiyatini berilgan predmetlar orasidan qidiradilar va mos kelganini topib topishmoqning javobi ekanligini tekshirib, ko'radilar.

Masalan: To'rtta uning tuyog'i,
Temir mixli tuyog'i.
Manzilga yetishtirar,
Toshday qattiq tuyog'i [5, 89].

Bu topishmoqning javobini uy hayvonlarining rasmini ko'rsatish orqali toptirish mumkin. Javob topilgach, ot va uning ko'rinishi, xalq xo'jaligida ahamiyati eslatiladi.

Topishmoqning javobini topishda eslatish yo'lini aytib o'tgan edik. Biror bir topishmoqning javobini topishdan oldin, o'qilgan matndan yoki she'rdan predmetni izlash tavsiya etiladi. 3-sinfda berilgan topishmoqlar.

Qorday oppoq,
Yungday yumshoq.

Bu topishmoqlarning javoblarini topishdan oldin, o`tilgan “Paxta boyligimiz” mavzusi eslatiladi. Paxta haqida suhbat o`tkazilib, uni qanday yig`ib-terib olinadi, uning mehnati juda og`irligi haqida qisqacha gapirib o`tiladi. Bunda o`quvchilar to`g`ri va aniq fikr yuritishga o`rganadilar, asosiy fikr noma haqida ekanligini tushunib oladilar, topishmoqni darslikdagi mavzuga bog`lab o`rganish imkonini beradi.

Topishmoqlarning javobini topishda o`quvchilar mustaqil fikrlaydilar, tez va to`g`ri javobni topish talab etiladi. O`qish darslarida topishmoq o`qib beriladi yoki yoddan aytiladi, o`quvchilar o`ylab, javob topadilar. Bunday topishmoqlarga matni murakkab bo`lmagan topishmoqlar kiradi. 3-sinf darsligidagi topishmoqlar shular jumlasiga kiradi.

1. Qo`l bilan sochar,
Og`iz bilan o`rar.

2. Qo`lsiz, oyoqsiz eshik ochar [4, 124-b].

Topishmoqlarni kartochkalarga yozib ham tarqatish mumkin, bunda o`quvchilarga topishmoqning javobini topishi aytiladi. O`quvchilar topishmoq javobini topishga kirishadilar va topgach, shu o`quvchi topishmoqni sinfga baland ovozda o`qib beradi, so`ng uning javobini aytiladi. Bu usul juda foydali bo`lib, sinfdagi hamma o`quvchilar e`tibor bilan topishmoqni eshitadilar, darsda osoyishtalik vujudga keladi, past o`zlashtiruvchi o`quvchilarning fikralshga, darsda ishtirok etishlariga zamin yaratiladi.

Topishmoqning javobini topishni uyga vazifa qilib berish mumkin. Bunday holda o`quvchi qiynalsa, ota-onasi yoki aka-opalaridan yordam so`raydi. Kelgusi darsda bu topshiriqni o`qituvchi, albatta, tekshirishi lozim. o`tilgan mavzuni so`rash davomida topishmoq javoblari ham so`raladi. To`g`ri yoki noto`g`ri topilganligi o`quvchilar yordamida solishtirib tekshiriladi. o`quvchini baholash jarayonida topishmoqqa berilgan javoblar hisobga olinadi.

Sabzavot va poliz ekinlari haqidagi topishmoqlarni o`rganish jarayonida sabzavotlarning sinfga olib kelish kerak. Agar buning ilojisi bo`lmasa, ularning rangli rasmlaridan foydalaniladi. O`qituvchi quyidagi savollarga javob oladi:

1. Qanday poliz ekinlarini bilasiz?
2. Qaysi o`simliklarning yerdan pastki qismi yeyiladi?
3. Sabzavotlardan qaysilarini bilasiz?

Shundan so`ng topishmoqlarning tahliliga o`tiladi:

Yer ostida oltin qoziq.

O`quvchi: - Bu sabzi. Sabzining rangi sariq yoki qizil bo`ladi. Yer ostida hosil beradi. Shuning uchun “er ostida oltin qoziq” deyilgan.

O`qituvchi: - To`g`ri. Endi sabzining yeyiladigan qismi nimaga o`xshaydi?

O`quvchi: - qoziqqa o`xshatilgan?

O`qituvchi: - Sabzini qanday holda iste`mol qilasiz?

O`quvchi: - Sabzini xomligicha, tozalab yeyish mumkin, hamda ovqatlarga ham ishlatish mumkin.

O`qituvchi: - o`zbek Milliy taomlaridan qaysilariga sabzi ko`proq ishlatiladi?

O`quvchi: - Palovga, qaynatma sho`rvaga...

Topishmoqlar matni tahlil qilingandan so`ng, ularning kishilar hayotidagi o`rni, qaealarda ishlatiladi, shular haqida aniqlab olinadi.

O`qish darslarida topishmoqlarni ichida va ovoz bilan o`qish ham mumkin. Bunda logik urg`uga e`tibor berish kerak, tanish belgilariga rioya qilib o`qish o`rgatib boriladi. Topishmoq she`riy asar bo`lganligi uchun ham uning har bir misradagi mazmun, ohang logik urg`u orqali aniqlanadi.

Yog`i yo`q, yorug`i bor,

Ichi yo`q, issig`i bor [5, 53-b]

Bu topishmoqda logik urg`u “yorug`i”, “issig`i” so`zlariga beriladi. Bu so`zlarni alohida ohang bilan o`qish kerakligi tushuntiriladi. Agar o`quvchilar matnni ifodali o`qishga qiynalsalar, o`qituvchi takroran matnni logik urg`uga e`tibor berib o`qib beradi.

O'quvchilar darsda o'qituvchining savollariga javob berishdan, matnlarni o'qish jarayonida toliqib qoladilar. Natijada o'quvchilarning o'zlashtirishi pasayib boradi. Bunday vaqtda o'qituvchining "...Hozir topishmoq topamiz" degan gapini eshitish bilan o'quvchilar o'zlarini yengil his qiladilar, yuzlarida xursandlik alomatlari paydo bo'ladi. O'quvchilar tezda topishmoq matnini bilib olishga, uning javobini birinchi bilib topishga kirishib ketadilar, zerikish, charchoqni unutadilar. Topishmoqlar een avvalo, o'quvchilarning nutq malakalarini rivojlantiradi. Shunday ekan faqat o'qish darsida emas, boshqa ko'pgina dars jarayonida "topishmoq"dan foydalanish kerak. Topishmoq javobini topishda o'quvchilar uning matnini bir necha bor fikran takrorlaydilar va uni yodlab olishga xarakat qiladilar.

O'quvchilar o'rtoqlari bilan topishmoq aytishuvini yaxshi ko'radilar va o'zlari yod bilgan topishmoqlarni o'rtoqlariga aytib, javobini topishni talab qiladilar. Ayrim hollarda o'quvchilar topishmoq matnini o'zgartirib, o'z so'zlari bilan bayon etadilar.

Darsliklarda ko'pgina topishmoqlarning javobi rasmjda ifodalangan. Bu ta'limning ko'rsatmalilik prinsipiga asoslangan bo'lib, og'zaki bayon etishni qulaylashtiradi. O'quvchi diqqati, fikrini bilib, bir joyga to'plab mana shu topishmoq yonidagi rasmni ko'radi va matnda berilgan fikrni osongina idrok etadi. Berilgan predmetning xususiyati uzoq vaqt esda qoladi.

2-sinfda: Kun-tun yuradi,
 Doim bir joyda turadi [7, 41-b].

topishmog'i berilgan. Topishmoq yonida uning javobi soatning rasmi berilgan. O'quvchi rasimga qarab tezda topishmoq javobini topadi va uning xususiyatlarini bilib oladi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinfda topishmoqlarni o'rganish jarayonida o'quvchilarga "Topishmoq" daftari tutqazilsa yaxshi bo'ladi. O'quvchilar o'zlari o'rgangan, bobobuvilarimizdan eshitgan topishmoqlarni to'plab boradi va yil oxirida butun bir topishmoqlar to'plamiga ega bo'ladilar. Bu esa topishmoqlarning bolalar tomonidan qiziqib o'rganilishiga sabab bo'ladi, ularning aqlini peshlashga katta yordam beradi. Shuning barobarida o'quvchilarning mustaqil o'qish ko'nikmalarini shakllantirib boradi.

АДАБИЁТЛАР:

1. "Alifbe"- R. Safarova, M. Inoyatova, M. Shokirova, L. Shermamatovalar. – T.: "Yangi avlod" nashr, 2003.
2. Sokolov Yu. M. Russkiy folklor. – M., 1938. – С.217.
3. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Darslik. – T.: O'qituvchi, 2011. – 205 b.
4. "O'qish kitobi" 3-sinf darslik, M.Umarova, Sh.Hakimova. – T.: "O'qituvchi" nashr. – B. 41-42.
5. "O'qish kitobi" 4-sinf darslik, S.Matchonov, A.Shojalilov, X.G'ulomova, Sh.Sariev, Z.Dalimov. – T.: "O'qituvchi" nashr. – B. 96-97.
6. "O'qish kitobi" 1-sinf darslik, T.G'afforova, E.Shodmonov, G. Eshturdieva. – T.: "O'qituvchi" nashr. – B.127.
7. "O'qish kitobi" 2-sinf darslik, Q. Abdullaeva, M.Yusupov, M.Mahmudova, S.Rahmonbekova. – T.: "O'qituvchi" nashr. – B.174.

*Тажибай Сапарбаев, Мурат Жеңісханов, Казыбек Касенов
(Астана, Казахстан)*

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА «ӘР ТҮРЛІ ОРТАЛАРДАҒЫ ЭЛЕКТР ТОҒЫ» ТАРАУДИ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӘДІСТЕРІ

Еліміздегі жалпы білім беру мектептерінде физика саласында білім беру ұйымдарының, сондай-ақ, қазіргі заманғы ақпараттық қоғамның барлық талаптарын қанағаттандыруға, тұрақты ізденістер арқылы ақпараттық және коммуникациялық технологияларды белсенді түрде пайдалана алатындай білім берудің әдістемелік жүйесіне жаңа өзгерістер енгізуді қажет етеді. Физика саласында білім беру үдерісін

ВЫПУСК 2 (30-31 марта 2015 года)

ақпараттандыруда негізгі элемент ақпараттық технологиялардың құралдарымен жабдықталған ақпараттық ресурстарды меңгертуге негізделген жоғары білім беру жүйесін құру болып табылады. Физика және оны оқыту әдістемесі ғылымының дамуы, заманауи компьютерлік техниканың дамуына, сондай-ақ жаңаша математикалық және ақпараттық модельдерді құруға мүмкіндік береді. Оларды әртүрлі пәндік аймақтарда білім сапасын тексеруге жаңа ақпаратты үйретуге және көрсетуге, білім беруді мақсатында қолдануға болады. Компьютерлік модельдердің мультимедиа – технологиялық және виртуалды шындық технологиясына негізделген ерекше түрі болып ғылымда және білім беруде қолданылатын әртүрлі құралдардың моделі табылады. Мұндай виртуалды құралдар, шынайы құралдарды ауыстыру үшін және мұғалімнің қол жетімділігінде жоқ болып тұрған, бірақ тақырып бойынша солармен танысуды қажет ететін жағдайларда қолданылады. Көбінесе, оқыту тәжірибесінде қарапайым құралдар, сонымен қатар олардың дайын компьютерлік моделі қолданылады. Мұндай ақпараттандыру құралдарды пайдалану іс жүзінде көптеген жалпы мектеп дисциплиналарын үйрету сапасын анағұрлым арттыруға әкелетініне көзіміз жетеді. Осы дисциплиналар қатарына мектептегі физика курсы жатқызуға болады. Физикадан білім беруді кәзіргі технологиялар көмегімен жетілдіруге болады, ол үшін тәжірибелік лабораториялық сабақтар аясында шынайы құралдарды: таразы, серіппе, термометр, қыздыру лампасы, магниттер, ток көздері, линзалар және т.б. құралдарды қолдана отырып компьютер экранында виртуалды құралдарды: реостат, осциллограф, мультиметр, оптикалық, электрлік конструкторларды және т.б. көптеген құралдарды біріктіре қолдану керек.

Жалпы білім беру мектептерінде физика курсы оқытудың көлемін және мазмұнын анықтайтын іс қағазы, бұл оқу бағдарламасы. Бағдарлама негізінде жазылған оқулық әдебиеттер мен әдістемелік нұсқаулар, сондай-ақ виртуалды зертханалық жұмыстар оқушылардың қандай білім алу керектігін, ал оқытушылардың оқушыларға қандай білім беру керектігін анықтайды. Олардың авторлары да осы бағдарламаға сәйкестендіріп жазуды негізгі мақсат деп біледі. Мемлекеттік іс қағаз болып табылатын бағдарламаны орындау міндетті түрде болып, ол өз кезегінде барлық оқушылардың бірдей білім алуына көмектеседі.

Бағдарлама бойынша физиканың «Әр түрлі орталардағы электр тоғы» тарауы металдарда, жартылайөткізгіштерде, электролиттерде, газдарда және вакуумдегі электр тоғы тақырыптарымен тізбекті түрде 10-сыныпта [4, 303 б.], [3, 307 б.] оқулықтар бойынша оқытылады. Вакуум түсінігі оқушыларға жалпы білім мектепде оқу кезінде, яғни 7-11-сыныптар физика оқулықтары, «Электр зарядтарының өзара әрекеттесуі. Кулон заңы» [6, 117 б.], «Радиобайланыс» [1, 157 б.], сондай-ақ, «Жарықтың жылдамдығын анықтау», «Инфрақызыл, ультрафиолет және Рентген сәулелері, олардың қасиеттері» [2, 110 б.] сияқты тақырыптарды үйрену кезінде белгілі нысанға келеді. Оқулықта берілген мәліметтер, осы күрделі тақырыптарды толық үйрену үшін жеткілікті емес. Сол үшін осы тақырыпты жетілдіру (үйренуді оңайлату) мақсатында Интернет тарауы мен заманалық электрондық әдебиеттерден пайдалану мүмкін және қажет. Оқулықтарда «Вакуумды диод» К-катод пен А-анод электродтардан құралған, ауасы сорып алынған герметик баллон, деп көрсетілген. Шындығында «Вакуум» – бұл герметик ыдыс (баллон) ішіндегі газ өте күшті сиректетілген болып, онда бөлшектің орташа еркін жүру жолы ыдыс өлшемінен үлкен. Нәтижеде, яғни вакуумда (ыдыс ішінде) заряд тасымалдаушы еркін бөлшек болмайды. Вакуумда заряд тасымалдаушы еркін бөлшекті пайда болдыру және оларды әрекетке келтіріп ыдыс ішінде ток жүргізу үшін термоэлектрондық эмиссия құбылысын пайдаланамыз. Термоэлектрондық эмиссия – бұл қыздырылған металдардан электрондардың шығуы. Металдарда еркін электрондардың қарқындылығы өте үлкен болғандықтан, тіпті орташа температураларда да шығу жұмысын орындап, металдан шығып кететін электрондар да бар болады. Температураның артуы мен кинетик энергиясы шығу жұмысынан үлкендеу болған электрондардың саны артады және термоэлектрондық эмиссия құбылысы сезімді болады. Термоэлектрон эмиссия құбылысының заңдылықтарын екі электродты шам – вакуумды диод көмегі мен үйрену мүмкін. Вакуумды шам ішінде ауа 10^{-6} – 10^{-7} мм.с.б.-на төмендегенше

сорып алынған шыны немесе металл-форфор баллоннің ішіне екі электрод орнатылған құрылғы. Бізге белгілі, барлық металдардағы еркін электрондар төмен температураларда да мәлім бір жылулық әрекет жылдамдық пен кинетик энергияға ие болып, олар металдан шығып кете алмайды. Демек электрондарды металда іркіп тұратын қандай да бір күш бар. Электронның металдан шығып кетуі, еркін күйге өтуі және оны іркіп тұрған күшті жеңуі үшін бұл күшке қарсы жұмыс орындауы керек. Электронды металдан ажыратып, еркін күйге, вакуумға шығару үшін қажет болған жұмыс «шығу жұмысы» деп аталады. Шығу жұмысының шамасы заттың химиялық табығатына, температурасына және металл бетінің күйіне байланысты. Шығу жұмысы бар болуының себептері, потенциал бөгет, энергияның электрон-вольт бірлігі кейбір металдар үшін электрондардың шығу жұмыстары шамасы туралы мәліметтер барлық оқулықтарда көрсетілген. Демек, «Вакуумдегі электр тоғы» тақырыпты оқытудан алдын «Термоэлектронды эмиссия құбылысы. Металдан электрондардың шығу жұмысы» тақырыптарын оқыту керек екен [7, 59 б]. Вакуумды шамда үлкен жылдамдықпенен әрекеттенетін электрондар анодқа соқтығып өзінің кинетикалық энергиясын анодқа береді. Мұндай энергияны қабылдаған анод қызады, электрондық шамда жылулық ажыратылып шығу пайда болады. Әр қандай электрон қондырғы өзіне тән пішіммен дүзіліске, техник және маңызды сипаттамаларға ие болады. Вакуумды шам тоқты тек бір ғана бағытта өткізеді. Дүзілісі бойынша айнымалы төмен кернеуді түзету, айнымалы жоғары кернеуді түзету және детектор міндетінде жұмыс жасайтын диодтар топтарына бөлінеді.

Физика курсы мазмұнын жетілдіру және оны оқыту туралы сөз еткенде дәріс үрдісіндегі маңызды өзгерістерге көңіл аудару, яғни дәріс үрдісін дәстүрлі және дәстүрлі емес әдістер мен өткізудің жай-жапсарларына қарату қажет. Бұл өзгерістер дәрісті өту процесі мен пән бағдарламасында өз нәтижесін табады. Физика пәнін қызықты, заманалық талапқа сәйкес, дәстүрлі емес әдіспен оқыту, білім беру міндеттеріне жаңа көзқараста болу, физика курсының негізгі бөлігі болып есептеледі. Оқушылар санасының дамуына, Әлем бейнесін түсінуге, оларды кәсіп таңдауға бағдарлауда, тұрмысқа дайындауға физика пәні маңызды білімдерді қосады.

Физиканың «Әр түрлі орталардағы электр тоғы» тарауы электролиттердегі электр тоғы тақырыпқа тиісті «Мыстың элетрохимиялық эквивалентін анықтау» зертхана жұмысын өткізу үшін, мұғалім ереже бойынша оқушыларға зертхана жұмысын орындаудың алдында, жұмысты орындау үшін қауыпсіздік қағидасын сақтаған түрде мыстан жасалған электродты тазалап, таразыда нақ өлшеп көрнекі түрде тәжірибе зертхана жұмысын бір оқушымен бастайды. Ол үшін 12-15 минут уақыт жұмсайды. Ал осы жұмыстың электрон версиясымен сондай уақыт ішінде оқушылар зертхана жұмыстың компьютердегі электронды версиясін 3-4 рет қайта орындауға еріседі. Мұғалім бір оқушы мен «Мыстың элетрохимиялық эквивалентін анықтау» зертхана жұмысын екі рет қайта орындау үшін кемінде 40 минут уақыт жұмсайтын болса, оқушылар осы уақыт аралығында компьютерде электронды версия көмегімен 6-8 рет сол тәжірибені қайта орындап, барлық бақылау сұрақтарға жауап беріпте, берілген зертхана жұмысты орындағандығы туралы оқытушыға жазба немесе ауызша есепте беріп үлгіреді, барлық қадағалау сұрақтарға жауап береді, оны мұғалім бағалайды. Физика пәнін оқытуда экспериментал зертхана жұмысы мен оның компьютерлік технологиясы көмегінде орындалатын виртуалды моделін фронтал әдісте өткізу методінің салмақты маңызда болуына қарай оқушылар тақырыпты қай дәрежеде меңгергендігіне баға беріледі.

Зертханалық жұмыстарын мұндай дәстүрлі емес әдіс пен өткізілуі мұғалім уақытын тежейді, оқушылармен сұрақ-жауап және әңгімелесуге мүмкіншілік болады. Электролиз құбылысының тұрмыста, өндірісте, медицинада, техникада қолданылуы туралы қорытынды жасауға уақыт жетерлік болады. Құрал-жабдықтар мен приборлардың кем жұмсалуына, зертхана жұмыстарының сапалы өтуіне мүмкіндік жасалады. Дәстүрлі емес турдегі фронтал зертхана жұмысын өткізудің алдында оқушыларға, жұмыс баяндамасын, тақырып бойынша оқу материалдары, үй тапсырмасы және өзіндік оқу үшін алғашқы сабақ кезінде беріледі. Оқушылардың физиканың «Әр түрлі орталардағы электр тоғы» тарауын терең үйренуі, еркін

пікірлесуі, өтілген тақырыптар бойынша дағдыларды меңгеру және әртүрлі орталардағы физикалық үрдістер жөнінде алған білімдерін бекіту мақсатында және т.б. озат педагогикалық технология сабақтарын («Қорытындылау дәрісі»), дәстүрлі емес әдісте ұйымдастыру мүмкін. Физика курсы мазмұнын дәстүрлі емес әдістермен оқыту, бұл қарапайым техникалық құрал немесе компьютер көмегінде орындау емес, ол осы дәріс үрдісіне талдау жасалған дәлелдер, өткізілген тәжірибелер, жетілдірілген оқу мазмұны негізінде көрнекілікке ерісудің нәтижесі.

Қазіргі таңда ақпараттық коммуникациялық технологиялардың дамуы дәрежесі жаңа әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайға байланысты түрде бейімделіп келеді. Мұнда, қоғамдағы туындайтын жаңа ақпараттық құбылыстардың рөлі мен факторлары ақпараттық қажеттіліктің қайшылықтары мен үйлесімділік жүйесін белгілейді. Осы бағыттағы зерттеулердің даму дәрежесімен деңгейі, ғылым мен практиканың қажеттіліктерін жетерлі дәрежеде қанағаттандыра алмауда. Оның себебі қоғамды ақпараттандыру жағдайында физика саласынан білім беру бойынша зерттеулерді ұйымдастыру теориясы мен әдістемелік жүйесінің жоғары деңгейде жасалмағандығында болып отыр. Оқу процесін ақпараттандыру, білім беруді ақпараттандыру үрдістерімен ұштасып жататындығы мәлім. Сондықтан телекоммуникациялық, мультимедиялық және компьютерлік технологиялардың, сондай-ақ, жаңа оқу құралдарының кең таралуы заман талабына сай білім беру үдерісін жасап, білім алушылардың жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырып, сүйіспеншілігі мен қызығушылығын арттырады, адамгершілік пен тұлғалық ұстанымдарына басымдық бере отырып, оқу үрдісін жаңа деңгейлерге көтереді.

Қорытынды қылып айтқанда, физика курсының тақырыптарын дәстүрлі емес оқыту пішімінде, жоғарыда көрсетілген мысалдарды есепке алып ұйымдастырылса және өткізілсе, негізгі мақсатқа еріседі, оқушыларға терең білім беру, дәрісті заманауи педагогикалық технологиялар негізінде ұйымдастыру және оқу мазмұнын жетілдіру мүмкіншілігі пайда болады.

ДЕРЕКТЕР ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Башарұлы Р., Қазақбаева Д.М., Токбергенова У.Қ., Бекбасар Н. Физика / Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп», 2008. – 288 б.
2. Дүйсембаев Б.М., Байжасарова Г.З., Медетбекова А.А. Физика 8. – Алматы: «Мектеп», 2008. – 256 б.
3. Калашников С.Г. Электричество. – М.: Наука, 1985. – С. 668.
4. Кронгарт Б., Кем В., Койшыбаев Н. Физика 10. – Алматы: «Мектеп», 2014. – 352 б.
5. Мякишев Г.Я., Буховцев Б.Б., Сотский Н.Н. ФИЗИКА. Учебник для 10 класса общеобразовательных учреждений. – М.: «Просвещение», 2008. – 373 с.
6. Тұяқбаев С, Насохова Ш., Кронгарт Б., Кем В., Загайнова В. Физика 11. – Алматы: «Мектеп», 2011. – 400 б.
7. Физический практикум / Под ред. проф. В.И.Ивероной. – М.: Наука, 1968. – С. 816.

*Нургуль Султанова, Амангайша Жекеева
(Семей, Казахстан)*

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТИҢ МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақстан – 2050» атты кешенді жолдауының Бүгінде Отанымыздың жетістіктері – әрбір азаматтың ұлттық мақтанышы. Күшті, қуатты мемлекеттер ғана ұзақмерзімдік жоспарлаумен, тұрақты экономикалық өсумен айналысады. «Қазақстан-2050» Стратегиясы – барлық саланы қамтитын және үздіксіз өсуді қамтамасыз ететін жаңғыру жолы. Біріншіден, барлық дамыған елдердің сапалы

бірегей білім беру жүйесі бар. Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр. 2020 жылға қарай Қазақстандағы 3-6 жас аралығындағы балаларды мектепке дейінгі біліммен 100 пайыз қамту жоспарлануда. Сондықтан оларға заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелерін, білікті мамандар ұсыну маңызды. Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек. Мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуге тиіс. Оларды оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс.» делінген [1].

Эстетикалық тәрбиенің аса маңызды құрамдас бөлігі-көркемдікті сезіну, көре білу сонымен қатар, оны түсіну және соның төңірегінде ой жүргізу болып табылады. Бұған эстетиканың негізгі ұғымдарын меңгерту арқылы қол жеткізуге болады. Олар көркем суретте- реңк бояуларын, жарық пен көлеңкенің мәнін тани білу, формаларын меңгеру, ал музыка мен ән өнерінде дыбыстар мен олардың үндестігі, ырғақ пен жылдамдық т.б. білу солар туралы ұғымдар мен түсініктері болуы керек.

Бұл мәселелерді шешу үшін арнайы ұйымдастырылған жұмыс жүйесі жасалып ол оқушылардың біртіндеп және бірізділікпен білім жинақтауы, жинақтаған тәжірибесін талдауына жол аша білетіндей болуы талабы қойылады. Белгілі эстетика танушылар мен эстетикалық тәрбие ілімін зерттеуші ғалымдар оның құрамын: эстетикалық талғам қалыптастыру, эстетикалық қабылдауын ұйымдастыру, эстетикалық сізімін тәрбиелеу, эстетикалық мұра мен эстетикалық қызығуын дамыту, эстетикалық белсенділігін арттыру- деп қарастырады.

Ақын әндерін музыкалық үндестігіне қарай көңілді және мұңды-деп бөлсек, мәтіндерін талдай келе эстетикалық санаттар тұрғысынан былайша топтастыруға болады: қасірет- “Өзгеге көңілім тоярсың”, “Мен көрдім ұзын қайың құлағанын” т.б.; махаббат сезімін дәріптеген көңілді сипаттағы әндерін әсемдік санатына жатқызуға болады- “Көзімнің қарасы”, “Айттым сәлем Қаламқас”, “Сүйсіне алмадым, сүймедім”, т.б.; ақынның кейбір өлеңдерін сайқымазақ емес ашы әжуаға жатқызуға болады- “Сегіз аяқ”, “Бойы бұлғаң”, “Біреуден біреу артылса”. Адамның ерекше артық, шамадан тыс, өлшемге симайтын істері мен сезімдерін эстетиканың асқақ санатына жатады, бұлар ақын шығармаларында махаббат пен сүйіспеншіліктен туындайды. Атап айтсақ, туған табиғатқа сүйіспеншілік оның “Желсіз түнде жарық ай”, “Татьянаның әні”, “Қараңғы түнде тау қалғып” т.б. Ақын шығармаларында бұлардан басқа ұсқынсыз санатына жататын адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын сипаттайтын тұстары да баршылық. Бірақ оларды оның өзі шығарған және композиторлар шығарған әндерден бөле-жарып қарастыру мүмкін емес. Олар музыкасы жағынан көңілді “Сегіз аяқ” әнінің мазмұнында, музыкасы жағынан мұңды келетін “Мен көрдім ұзын қайың құлағанын” секілді әндерінің сөзінде орын тепкен. Жалпы ақынның музыка шығарған және композиторлар ән шығарған өлеңдерін мазмұн жағынан тек бір ғана санат тұрғысынан талдау мүмкін емес. Оның бір өлеңі эстетикалық санаттардың барлығын қамтуы да мүмкін. Сондықтан оларды талдауда оқушылардың осылардың ара-жігін ажырата алуы ерекше мәнге ие. Бұл мақсатты жүзеге асырудың бір жолы студенттердің өзіндік жұмыстарды орындауы. Мұнда олар әр түрлі тәрбиелік іс-шараларды жүзеге асырудың маңызы, ақынның музыкалық мұрасының тәлімдік негізімен оларды жүзеге асырудың мәнін жете түсінеді және өзалдына іздену жолдарын меңгереді. Қазіргі кезде оқушыларға жалпы білім беретін орта мектепте өзіндік жұмысын ұйымдастыру, шығармашылық жұмыстар талап етілуде. Сол себепті біз мынадай тапсырмаларды орындауы керек деп ұйғардық:

1. Абай Құнанбаевтің өмірі және шығармалары туралы мәліметтер жинап, қысқаша анықтамалар жазу;
2. Абайдың ақындық өнері мен ән күйі туралы толғаныстары;
3. Ақын әрі композитор;
4. Абайдың музыкалық шығармашылығы;
5. Абай шығармаларындағы музыка, ән туралы тәлімдік пікірлер;
6. Абай әндерінің тәрбиелік мәні; Абай әндерінің эстетикалық маңызы;

7. Абай өлеңдеріне жазылған әндер эстетикалық тәрбие іс-шараларында;
8. Оқушы жастарға эстетикалық тәрбие беруді ұйымдастыру;
9. Өзіндік жұмыстардың нәтижесін байқау мақсатында қорытынды сабақ ретінде шағын конференция өткізуді ұсынамыз.

Өзіндік жұмысты орындауда оқушылар мынадай іс-әрекеттерді жүзеге асырады:

- ✓ ақын өмірінің маңызды тұстары бойынша анықтама, жазып оған сабақ үсінде ауызша сипаттаулар беруге даярлану;
- ✓ Талдау үшін берілген мақаланы оқып шығып өз пікірін білдіру,
- ✓ ақындық пен әншілік арасындағы байланысты пайымдап ауызекі айтып беру;
- ✓ мақаланы оқып шығып тезис жазу, оны көпшілік алдында қорғау;
- ✓ оқып талдау үшін берілген кітаптарды, тақырыптар бойынша музыка тарихы мен теориясы тұрғысынан талдау жазып, пікірсайыс өткізу жоспарын жасау;
- ✓ ақынның “Біреудің кісісі өлсе, қаралы-ол”, “Өлең-сөздің патшасы сөз сарасы”-талдау және өлең мен ән, музыка арасындағы байланыстың сипатын эстетикалық санаттар тұрғысынан ашып көрсету;
- ✓ тезис жазып, ауызша түсіндіру; “Құлақтан кіріп бойды алар”, “Құр айғай бақырған”-өлеңдерінің тәрбиелік мәнін пайымдап, эссе жазу;
- ✓ эстетикалық санаттарды ақын әндерімен және өлең мазмұнымен салыстырмалап талдау; ақын шығармаларын және оған жазылған әндерді эстетикалық санаттар тұрғысында талдау;
- ✓ эстетикалық тәрбиені ұйымдастырудың жаңа технологиясын қолдану жолдарын іздестіру және сипаттамалар жазу т.б жұмыс түрлерін ұсынуға болады.

Эстетикалық тәрбие дегенде көпшілік ұстаздар бұны тек ән салып, ақын өлеңдерін жатқа айту, өмір баянына тоқталып өту және одан көріністер әзірлеп сахналық қойылымдар көрсету –деп ойлайды және сол сипатта іс –шаралар өткізіп жатады.

Сонымен, эстетика, жалпы сезім әлеміне қатысты ілім болып тұрмыстың әр түрлі құбылыстарының адамның жандүниесіне болған әсерін философия тұрғысынан тануға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан келгенде Абай Құнанбаевтың музыкалық мұралары, оны ұштасып жатқан өлеңдері эстетиканың барлық жақтарын қамтыған. Атап айтсақ, жалпы қандай болмасын өлеңнің өзі әнімен қоса кейде тіпті, әуені болмасада адамның сезім әлеміне бағытталған. Ал ән сол сезімді қозғайтын күшті және әсері мол құрал. Сол себепті эстетикалық тәрбие туралы сөз қозғағанда ән туралы көп айтылады, және әні бар өлең халыққа кең тарайды, тәрбиелік қызметін толымды өтейді. Осы және басқада пайымдауларға негіздей отырып, Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың музыкалық мұрасына байланысты ғылыми-теориялық, тарихи-педагогикалық, музыкатану мен эстетикалық тәрбиеге қатысты еңбектерді талдау, және өз пайымдауларымыз тұрғысында жүргізілген эксперименттік жұмыс нәтижелеріне табан тірей отырып мынадай қорытылдылар мен ұсыныстар жасауға мүмкіндік алдық [2]:

1. Қазіргі кездегі эстетикалық тәрбиенің басты мәселесі жастарды сырттан, шетелдерден келген сұрықсыз сурет (фото суреттер), құлақты кесетін музыка (егер ол музыкаға ұқсаса), эстетиканың сұрықсыз, сайқымазақ, санаттарына жататын адамды шошыту, өлтірудің неше түрлі әдістерін насихаттайтын кино, еркек пен әйел арасындағы махаббаттың көркем сипаты емес оның ең бір сұрықсызы жыныстық қарым-қатынастың ұсқынсыз, хайуандық түрлері, қыздар мен ұлдар арасындағы тәртіпсіз, этика мен эстетикадан жұрдай мәмілелер т.б. олардың эстетикалық талғамдарының қалыптасуына теріс әсерін тигізуде. Кейбір жастар, сұрықсыз, ұсқынсыз, сиықсыз нәрселерді көркемдік санатына жатқызуға дайын. Бозбала мен бойжеткендер арасындағы әдеп пен әсемдік қағидаларына негізделген қарым-қатынастарды кейбір жастар “ескілік белгілері”, “қазақпайшылық”, “мамбет жорықтары” (мамбетские выходки) деп кіналауға дайын. Осы және басқа да жастар арасындағы келеңсіздіктерді жойып олардың санасына эстетика мен этика қағидаларына негізделген, адамдар арасындағы қарым-қатынастың көркем бейнесін орнықтыру эстетикалық тәрбиенің тиімді ұйымдастырылуына байланысты екені белгілі. Осындай

зымияндықпен істеліп отырған зиянды шаралардан жастырды қорғау, олардың ой-санасын уландыратын ұсқынсыз, өнерге жатпайтын айқай-шуы көп, ретсіз дысыбыстар жинтығының әсерінен сақтау- музыка өнері арқылы эстетикалық тәрбиені күшейту.

2. Зерттеу жұмысының мақсаты, міндеттері мен белгілеген болжамына қол жеткізу мақсатында алдымен Абай Құнанбаевтың музыка өнеріне болған құштарлығы мен композиторлық дарынына жол ашқан факторларды анықтауға ұмтылды. Өйткені оның өмірбаянын зерттеушілер осы мәселені үнемі айналып өткені белгілі болды. Сонымен зерттеу жұмысының нәтижесінде мынады пайымдаулар жасауға мүмкіндік алдық:

а) Қазақ жеріндегі эстетикалық ойлардың ақынның эстетикалық ойларына ықпалына байланысты- эстетикалық пікірлердің қазақ топырағында ерте заманнан бері қарай адамдардың санасында орын алғанын, өткен дәуірден бізге жеткен туындалардан табамыз. Атап айтсақ “Күлтегін”, “Оғызнама” жазба ескерткіштерінде, IXғ. Бері қарайғы еңбектерде Отанға, халқына болған сүйіспеншілік пен, күнделікті тұрмас заттарындағы, әшекей бұйымдардағы әдемі бейнелеген суреттер, адамдардың кескін келбетіне, сөйлеген сөзіндегі тіл көркемдігінде көрініс тапқан. Одан кейінгі түркі дәуіріндегі ғұламалардың жазбаларынан эстетикалық мұратқа байланысты көркем идеялардан бастап, адамдар арасындағы қарым-қатынас көркемдігі, ақыл-ой мен тағы да сол тіл көркемдігі, өнер, мысалы, музыка, поэзия тұрмыстық зат-бұйымдардағы олардың талғамынан, өмір көркемдігіне болған мәмілелерінен көрінеді. Абай Құнанбаев осылардың барлығын зерделеп, меңгерген, танып-білгендіктен өзіндік эстетикалық көзқарасы қалыптасқан.

ә) Абай шығармашылығын әдебиеттану, философия тұрғысынан зертеуші ғалымдар ол сусындаған мол байлық көзінің ең бастысы шығыстың көркем әдебиеті, орыс әдебиеті арқылы келген Батыс Еуропа мәдениеті мен әдебиеті және ежелден келе жатқан халықтың ауыз әдебиеті мұрасы, қазақ мемлекеттігі тұсындағы немесе хандық дәуіріндегі ақын-жыраулар мұралары, екенін анықтаған. Эстетикалық көркемдік пікірлер оларда жалпы “жақсы және жаман” деген екі ұғым төңірегінде шоғырланғанымен көркемдікті нәзік түйсінген ақын-жыраулар табиғат көркемдігі, адамдар арасындағы қарым-қатынас көркемдігі, адамның ой көркемдігі мен кескін-келбет сұлулығын нәзік сезінгені ақын шығармашылығына ықпал еткен. Солай бола тұрсада олардың эстетикалық көзқарасы, ондағы эстетикалық санаттардың адамдардың сана тәрбиесіне ықпалы, ән-күә өнері туралы философиядан да, педагогикалық зерттеулерден де, психологиядан да әзірше қомақты еңбектер мен тіпті жекелеген мақалаларда жоқтың қасы екені белгілі болды.

б) Абай Құнанбаев өсір сүрген музыкалы орта, оның өсіп жетілу кезеңдерінде, сонау жөргектегі бөбек кезінен алдымен ат қойғанда құлағына шақырған аза, одан соң әжесі мен анасының әлді, ойын баласы кезіндегі балалар ауыз әдебиеті, бозбала кезіндегі халқымыздың ойын-сауық, айт-тойында шырқалған әндер мен тартылған күйлер “құйма құлақ” ақынның санасын оятып музыкалық қабілеттерінің дамуына, өзінің домбра тартып, ән айтуының әсері мол болғанын айқындадық. Сонымен қатар есеіген кезіндегі өзіндік ізденістер мен төңірегіндегі адамдардың музыкаға әуестігі де ақынның композитор ретінде қалыптасуына ықпал еткенін анықтадық.

3. Әр ұлттың интонациялық, ырғақтық ерекшеліктері, дыбыстық тәжірибесі және басқа да көптеген факторларға байланысты ұлттық музыкасы өзіндік айырмашылыққа ие. Бұны халық музыкасын тыңдаған кезде анық байқаймыз. Осы күнгідей музыканың ұлттық ерекшеліктерін білдіретін қырлары жойылып барлығы ұқсас болып бара жатқан кезде әр ұлттың мәдени, рухани-сезімдік өзгешелігін байқататын және сол негізде адамның жандүниесін тәрбиелейтін арнайы жұмыстар қажет екені белгілі болды. Бұл оқушылар арасында музыкалық-эстетикалық тәрбие жұмыстарын арнайы ұйымдастыру арқылы жүзеге асыруға болатынын практикада дәлелдедік. Бұдан басқа музыка өнерінде композитордың шығармашылық ерекшелігінің эстетикалық сипатының философиялық және психологиялық тұрғыда Қазақстанда әлі күнге толық зерттелмеген тағы бір мәселе екені белгілі болды. Жастарға эстетикалық тәрбие беруде ескеруге тұрарлық осы мәселе әр композитор шығармашылығының эстетиканың санаттарына болған қатысының басын ашып беретін еді.

Музыка өнерінің бір ерекшелігі жақсы, жағымдысын қайта-қайта тыңдауға адамның құштарлығын оятатыны. Осының өзі бір жағынан, эстетикалық тәрбиедегі мүмкіндігін көрсетсе, екінші бір жағынан, музыка өнерінде де эстетика санаттарының көрініс беруін ақын музыкалық шығармаларымен салыстырмалы түрде беру керек екенін көрсетті.

4. Абайдың музыкалық мұралары арқылы оқушыларға эстетикалық тәрбие беру дегеніміз- ақын өнері мен өмірдегі көркемдікті ұштастыра қабылдау, түсіну сол арқылы қабілеттерінің дамуына шарт түзу, эстетикалық білім мен талғамдарын қалыптастырып, эстетикалық іс-әрекет нышандарына қозғау салып, түрткі беру.

Өмірдегі және өнердегі көркемдікті сезіну, түсіну және көре білу әр адамда әр түрлі деңгейлер мен дәрежеде болатыны белгілі. Сондықтан бұған тәрбиелеуді эстетикалық сергектік, көрегендік, зейін қоя білуін дамыту арқылы жүзеге асыру мәселесін шешу керек екендігінанықтап, осылардың барлығы музыка өнері, оның ішінде ақынның ән өнері туындыларын оқыту және арнайы тәрбие жұмыстары арқылы қалыптасатыны ескеру керек деп ұйғардық. Осыған орай жұмыс мазмұны анықталды. Алайда осындай мақсатты белгілі бір деңгейде, басқа пәндерді оқыту және сабақтан тыс тәрбие жұмыстарында да тиімді іске асыруға болатынын ескере келіп студенттердің өзіндік жұмысы және басқада жұмыс түрлеріне мән беру керек екені дәлелденді.

5. Эстетикалық тәрбиенің аса маңызды құрамдас бөлігі-көркемдікті сезіну, көре білу сонымен қатар, оны түсіну және соның төңірегінде ой жүргізу болып табылады. Бұған эстетиканың негізгі ұғымдарын меңгерту арқылы қол жеткізуге болады. Олар көркем суретте- реңк бояуларын, жарық пен көлеңкенің мәнін тани білу, формаларын меңгеру, ал музыка мен ән өнерінде дыбыстар мен олардың үндестігі, ырғақ пен жылдамдық т.б. білу солар туралы ұғымдар мен түсініктері болуы керек. Сөз өнерінде- көркемсөз құралдары болып саналатын сөз байлығы, үйлесімді ұйқаспен айту немесе жазу өнері және ондағы әр түрлі теңеу, салыстырмалау, суреттеу, бейнелеу т.б. тәсілдерді білу оның жанрлары мен бағыттарын ажырата алу мен тарихи шарттары мен ерекшеліктерн меңгерту қажет екеніне көз жеткіздік. Осы сипаттағы білім ауқымы студенттерді әр нәрсені көркемдік қағидалары мен заңдылықтары тұрғысынан бағалау өлшемдерімен қаруландырып көркемдіктің жалпылама сипатын б.а. оның өмірдің барлық жақтарында орын алатынын және тереңдігін түсінуге мүмкіндік беретіні де белгілі болды.

Бұл мәселелерді шешу үшін арнайы ұйымдастырылған жұмыс жүйесі жасалып ол оқушыларының біртіндеп және бірізділікпен білім жинақтауы, жинақтаған тәжірибесін талдауына жол ашатындай беретіндей болуы талабықойылады. Белгілі эстетика танушылар мен эстетикалық тәрбие ілімін зерттеуші ғалымдар оның құрамын: эстетикалық талғам қалыптастыру, эстетикалық қабылдауын ұйымдастыру, эстетикалық сізімін тәрбиелеу, эстетикалық мұра пен эстетикалық қызығуын дамыту, эстетикалық белсенділігін арттыру- деп нақтылап, анықталды.

6. Ақын әндерін музыкалық үндестігіне қарай көңілді және мұңды-деп бөлсек, мәтіндерін талдай келе эстетикалық санаттар тұрғысынан былайша топтастыруға болады: қасірет- “Өзгеге көңілім тоярсың”, “Мен көрдім ұзың қайың құлағанын” т.б.; махаббат сезімін дәріптеген көңілді сипаттағы әндерін әсемдік санатына жатқызуға болады- “Көзімнің қарасы”, “Айттым сәлем қалам қас”, “Сүйсіне алмадым, сүймедім”, т.б.; ақынның кейбір өлеңдерін сайқымазақ емес ашы ажуаға жатқызуға болады- “Сегіз аяқ”, “Бойы бұлғаң”, “Біреуден біреу артылса”. Адамның ерекше артық, шамадан тыс, өлшемге симайтын істері мен сезімдерін эстетиканың асқақ санатына жатады, бұлар ақын шығармаларында махаббат пен сүйіспеншіліктен туындайды.

Атап айтсақ, туған табиғатқа сүйіспеншілік оның “Желсіз түнде жарық ай”, “Татьянаның әні”, “Қараңғы түнде тау қалғып” т.б. Ақын шығармаларында бұлардан басқа ұсқынсыз санатына жататын адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқан сипаттайтын тұстары да баршылық. Бірақ оларды оның өзі шығарған және композиторлар шығарған әндерден бөле-жарып қарастыру мүмкін емес. Олар музыкасы жағынан көңілді “Сегіз аяқ” әнінің мазмұнында, музыкасы жағынан мұңды келетін “Мен көрдім ұзың қайың құлағанын” секілді

эндерінің сөзінде орын тепкен. Жалпы ақынның музыка шығарған және композиторлар ән шығарған өлеңдерін мазмұн жағынан тек бір ғана санат тұрғысынан талдау мүмкін емес. Оның бір өлеңі эстетикалық санаттардың барлығын қамтуы да мүмкін. Ақынның поэзия туралы өлеңдеріне берілген талдауларға негіздей отырып ән, өлең және әуеге байланысты мыныдай бірнешеойтұжырым айтуға мүмкіндік алдық [3] :

Біріншісі- ән өлең, ән салып, ән шырқап айтатын өлең, яғни музыкалық өнер мен сөз өнеріне ортақ туынды. Ән өлеңде көбінесе әннің әуені сөзінен гөрі маңыздырақ келеді.

Екіншісі-көбінесе жеңіл, ықшамды ғана әуенмен, мақаммен, термелеп айтылатын өлеңдер, жырлар, аяғни ауызша поэзияның туындысы. Осының өзі ақын өлеңдері арқылы эстетикалық тәрбие беруде оның әндерінің маңызын арттыра түседі.

Үшіншісі-оқылатын, сөйлеп айтылатын өлең, яғни жазба поэзиясының туындысы, әр алуан лирикалық шығармалар.

7. Жоғары оқу орындарында болсын, мектеп оқушыларымен эстетикалық тәрбие жұмыстарын ұйымдастыруда болсын көзде тұтатын басты нысана ақын шығармаларының эстетикалық санаттар тұрғысынан талдануы. Сол арқылы жастарда жақсы мен жаманды, көргенсіздік пен әдептілікті ажыратуға, мән беруге тәрбиелелуге болады. Бұл қазіргідей жастар арасында адамгершілік пен ізгілік құнсызданып, оған қатысты ұғымдар мән жағынан алмасып отырған кезде ерекше маңызды екені пайымдалып, оны эстетикалық тәрбиемен алмастыру мүмкіндіктері қарастырылды.

Сондықтан эстетикалық тәрбие туралы сөз қозғағанда оны этикамен байланыстырады. Этика мен эстетика осы іс-әрекет, жүріс-тұрыс, мінез-құлық көріністері арқылы бірі-бірімен байланысып жатады. Әр нәрсенің мөлшері мен өлшемін білу-эстетикалық жақтан сезіну арқылы келеді. Эстетикалық тәрбиенің басты мәселесі - осы сезім әлеміне әсер ету, оны дамыту, қалыптастыру мәселелерін шешу. Педагогика ғылымында эстетикалық тәрбиенің мақсаты, міндеттері, құралдары теориялық жақтан айта қаларлықтай жеткілікті дәрежеде белгіленген. Десек те заман өзгеріп, өмір сүру заңдылықтары жаңғырған жағдайда оның өзін де қайта қарастыру керек екендігі көз көрінеу. Бұл ретте Абайдың эстетикалық көзқарастарын негізге алуға болатыны де айқындала түсті.

8. Жастарға музыка өнері арқылы эстетикалық тәрбие беру (эстетикаға тәрбиелеу) бүгінгі күні оқу-тәрбие мәселелерінің ішіндегі өзектілерінің бірі болып отырғанын ескерсек ақынның музыкаға болған көзқарсы және оның музыкалық шығармалары, оыс істің қайнаған ортасынан орын алуы тиіс.

Өйткені музыка өнері оның ішінде Абай Құнанбаевтың әндері арқылы жастарды эстетикаға тәрбиелеудің маңызы- өлең сөздің мазмұнын музыка немесе ән арқылы байытумен ерекшеленеді. Алайда біз ақынның музыкалық мұралары арқылы оқушыларға эстетикалық тәрбие беру мәселесін осы зерттеумен ғана шектеуден аулақпыз.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ 17.01.2014 Posted on 17.01.2014 |(Leave a comment интернеттен алынды)
2. Халитова І.Р. Музыкально-эстетическое воспитание учащихся V-VI классов средствами киргизской народной инструментальной музыки / Дисс. канд. – Алматы, 1989 .
3. Сұлтанова Н.К. Абайдың музыкалық мұрасын оқыту // Қазақстан мектебі. – Алматы. – 2010. – № 3. – Б.37-39.

*Тоты Султанова, Жанна Асанова, Жазира Сейсеке
(Қызылорда, Қазақстан)*

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ РОЛІ

Қазіргі таңда білім беруді ақпараттандыру процесінің жүргізілуіне байланысты өзекті мәселелердің бірі – электрондық оқулықты дайындау болып отыр. Ал, оларды оқыту процесінде қолдану – сапалы білім берудің бірден-бір құралы болып табылады.

Қазіргі кезді электрондық WEB оқулықтың қандай екендігі туралы біртұтас ой жоқ. Электрондық оқулық дегеніміз – мультимедиялық оқулық.

Электрондық оқулық пен оқытудың негізгі мақсаты: «Оқыту процесін үздіксіз және толық деңгейін бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту». Білім берудің кез келген саласында электрондық оқулықтарды пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен жұмыс істеуге жағдай жасайды.

Осы уақытқа дейінгі білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықты пайдалану қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында бұл оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес, сондықтан электронды оқулықтың құрылымы сапалы жаңа деңгейде болуы тиіс. Электрондық оқулық оқушының уақытын үнемдейді, оқу материалдарын іздеп отырмай, өтілген және оқушының ұмытып қалған материалдарын еске түсіруге зор ықпал етеді.

Электрондық оқулықтарды қолдану барысында оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының күрт артқандығы байқалады. Сондай ақ мұғалімдерге де өзіне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды молынан ала алады. Электронды оқулық – бұл дидактикалық әдіс-тәсілдер мен ақпараттық технологияны қолдануға негізделген түбегейлі жүйе. Электронды оқулықпен оқыту, мұғалімнің оқушымен жеке жұмыс істегеніндей болады. Дәстүрлі оқытуда кейбір оқушылар түсінбей қалған материалды мұғалімнен қайталап сұрай беруге кейде қысылады, сол себепті жаңа тақырыпты дұрыс қабылдай алмауына әкеп соғады. Ал электронды оқулықпен жеке жұмыс істеуінің арқасында сол тақырыпты бірнеше қайталап оқуына, тыңдауына, тіпті түсінбеген сөзді бөліп анықтама бөлімінен қарауға, сол сөздің түсіндірмесін білуіне, оның грамматикалық жасалу жолдарын білуіне көптен-көп көмегін тигізеді.

Электронды оқулықтар оқушының білім сапасын бақылау жүйесін өзгертуге мүмкіндік жасайды. Дәстүрлі оқытуда әр оқушы оқытушы тарапынан бақылау өте жиі болмай қалуы да кездеседі, ал электронды оқулықтың көмегімен оқыту үрдісінің әр этапын бақылай алады. Тіпті кейде тапсырманың дұрыс орындалуын ғана қадағалап қоймай, қате орындаған жағдайда оқулықтың тарауына, керекті тақырыбына немесе қажет ақпаратқа сілтемелер беріп отырады. Бұл оқушы үшін, біріншіден үлкен көмек, жеңілдіктер туғызса, екіншіден, сол материалды автоматты түрде бақылап, әділ бағасын беруге, оқушыға қажетіне қарай кеңес беруге, сол жайында барынша мәлімет алуға мүмкіндік жасайды.

Электрондық оқулық – бұл ақпаратты жүйені ұсынушы кітап, әдістемелік және бағдарламалық құрал-жабдықтарды нақты тәртіппен оқыту болып табылады. Оның құрылымы мен мазмұны оның қолдану мақсатына байланысты.

Электрондық оқулықтың негізгі функциясына мыналар жатады:

- Оқу ақпаратын сақтау;
- Оқу ақпаратын беру;
- Оқуға көмек беру және диалог жүргізу;
- Оқушының жауаптарын саралау;
- Оқу іс-әрекетінің нәтижесін тіркеу, өңдеу, сақтау.

Электрондық оқулықты жобалау кезінде шешетін негізгі проблеманың бірі барлық жүйенің бір жүйе ішіндегі өзара іс-әрекетін ұйымдастыру.

Қандай да бір пәнді дайындап оны зерттеу үшін бүкіл қолданған материалдарды саралап электрондық оқулық өңдейтін жүйені ажыратып көрсету керек. Бұл мақсатта мазмұнында әрбір жүйенің әдіс-тәсілі мен алгоритмін айқындауға, қажетті құралды таңдауға, дайын немесе өзінің программалық қамтамасыздандырылуын қосуға, яғни электрондық оқулықты бүтіндей тиімді өңдеу жұмыстарын жүргізуге көмек береді.

Бүгінгі білім беру жүйесіндегі оқытудың мазмұнды аспектісі-оқушыларды терең, жан-жақты әрі ғылым мен тәжірибе талаптарына сай келетін біліммен қаруландыру мақсатын көздейді.

Электрондық оқулықтармен оқыту жүйесінің пән сапасын арттырумен қатар бірқатар пайдалы жақтары бар. Біріншіден, сыныптардағы барлық оқушыны жұмыспен қамтамасыз етеді, әрбір оқушының белсенді қатысуын қадағалайды, белсенділігін оятуға түрткі болады. Екіншіден, әр оқушы өзіне тән қарқынмен өз білімінің деңгейінде жұмыс жүргізеді. Қойылған мақсатқа жету үшін қажетті төзімділікті қалыптастырады. Үшіншіден, оқушы өз еңбегінің нәтижесін көріп, өзін-өзі бағалайды. Өз бетімен жұмыс істеу біліміне әсер етпей, мінез-құлқына да зор ықпалын тигізеді. Оқушыларды тиянақтылыққа, бастаған ісін жемісті аяқтауға тәрбиелейді, жауапкершіліктерін оятады. Бұл өз ретінде оқушының ізденімпаздығын, шығармашылық қабілетін дамытады.

Электрондық оқулықтар жасаудың педагогикалық технологиясының құрылымы оқыту үрдісінің заңдылықтарына негізделіп, бір-бірімен байланысты төрт бөліктен тұрады:

- 1) Мотивациялық-мақсатты;
- 2) Мазмұндық;
- 3) Операциялық;
- 4) Бағалы-нәтижелік.

Электрондық оқулықтың мотивациялық-мақсатты бөлігі модульдер мен шағын модульдерді құрастырудан тұрады. Модуль – пән салаларындағы жүйелік және қызметтік білімнің жиынтығы. Ол электрондық оқулық арқылы оқытуды ұйымдастырудың «қызметтік түйіні» болып табылады.

Электрондық оқулықтың мазмұндық бөлігі гипермәтін арқылы жүзеге асады. Бұл мәліметтер жиынтығы ретіндегі ақпараттық оқу ортасы. Ол білім беру міндетті білім деңгейі талаптарына сай электрондық оқулықты жасаушы автордың көзқарасымен іріктеледі. Гипермәтіндер сол пән саласы бойынша бейнематериалдармен толықтырылған. Мәтін қазақ, орыс және кейбір кітаптарды ағылшын тілінде дыбысталған.

Қорыта келгенде, электрондық оқулықтарды қолдану барысында оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының күрт артатындығы байқалады. Сондай-ақ мұғалімдерге де өздеріне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды молынан ала алады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беруде электрондық оқулықтарды сабаққа пайдалану-оқытудың жаңа технологиясының бір түрі ретінде қарастыруға болады. Ой-өрісі дамыған, шетелдік білім жүйесінен қалыспайтын жас ұрпаққа білім беру жолындағы ортақ міндетті өз мәнінде жүргізу үшін, бір-бірімізбен тәжірибе алмасып, кемшілік-жетістіктерді айтып отырсақ жұмысымыз өнімді, анық болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абубаева А. Электронды оқулықтарды пайдалану // Информатика негіздері. – 2006. – №4.
2. Бейсенова Г. Жаңа ақпараттық технологиялардың тиімділігі // Қазақстан мектебі. – 2006. – №6.
3. Дәстүрлі және электрондық оқытуды кіріктіру // Қазақстан мектебі. – 2006. – №7,8.
4. Мұратәлиева Н. Жаңа формациядағы ұстаз, оның кәсіби мәдениеті // Мектеп директоры. – 2006. – №3.

*Сәрсенкул Тілеубай, Света Тоқсанова, Хадиша Бекмуратова
(Қызылорда, Қазақстан)*

ИНФОРМАТИКА МҰҒАЛІМІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ КЕЗЕҢІ

Бітіруші студенттердің ақпараттық дүниетанымының қалыптасуының қазіргі деңгейін зерттеу болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымын қалыптастыру үдерісінің теориялық моделін құрастыруға негіз болды. Біз болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымын қалыптастыру үдерісінің *когнитивті-операционалдық, құндылы-мағыналық және кәсіптік-педагогикалық кезеңдерден* тұратын теориялық моделін құрастырдық. Кезеңнің әрқайсысында ақпараттық дүниетанымының құрамдас бөліктерінің бірі басым болады, ақпараттық дүниетанымының құрамдас бөліктері [1] мақалада жан-жақты баяндалған.

Болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымын қалыптастыру кезеңдерінің сипатталуы төмендегідей ұсынылды.

Бірінші - *когнитивті-операционалдық кезеңнің* басымдылық мақсаты фундаменталды ғылым ретінде информатика және ақпараттық технологиялар аясын, адам білімінің мәдениеттілік аясын меңгерумен, ақпараттық үдерістер жүйесінің табиғи, әлеуметтік және техникалық (жүйелі-ақпараттық тәсіл) секілді түрлерінің жалпы заңдылықтарын түсіндірумен; ақпараттық ортада ақпараттық әрекет тәжірибесімен және оның бағытын қамтамасыз ететін ақпараттық орта туралы түсініктің болуымен; ақпараттық технологияларды қолдануда оның әдіснамасын игерумен байланысты болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымының когнитивті құрамдас бөлігін қалыптастыру болып табылады.

Болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымын қалыптастырудың бастапқы кезеңінде бағдарлама құрамында біз ұсынып отырған: «Информатика фундаменталды ғылым ретінде. Жүйелі-ақпараттық тәсіл ғылыми танымның фундаменталды әдісі секілді. Табиғи, әлеуметтік, техникалық жүйелердегі ақпараттық үдерістер. Басқа ғылымдар дамуындағы информатиканың рөлі. Әлемнің интегралды ғылыми көрінісі секілді әлемнің ақпараттық көрінісі. Өркениеттің дамуындағы информатика мен ақпараттық технологиялардың рөлі. Ақпараттық революция. Қоғамдағы ақпараттандыру және компьютерлендіру үдерістері. Ақпараттық қоғамның құрылуы. Ақпараттық экология мәселесі» қосымша тақырыптары бар «Информатика» курсы ерекше орын алады.

Ұсынылған тақырыптық таңдау бір жағынан пәнді оқыту логикасымен, ал басқа жағынан ЖОО-да оқуға үйрену кезеңінде материал студенттермен жақсы меңгеріледі, өйткені олар бұрын жалпы білім беретін мектепте кездестірген.

Берілген кезеңде оқыту-кәсіптік жағдайы ретінде мәселелі пікір-таластар мен әңгімелесулер, дидактикалық ойындар қолданылды. Мысалы, болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымының когнитивті құрамдас бөлігін қалыптастыруда «Информатика ғылымдар ортасында» деген тақырыпта дидактикалық ойынды ойнатуға болады. Бұл ойында «Информатика» ғылымының өкілі рөлін оқытушының өзі, ал «Математика», «Физика», «Генетика», «Химия», «Тарих» сияқты ғылымдардың өкілі рөлін топтар арасындағы студенттер бөліп алуларына болады. Бір апта бұрын тақырыптар мен рөлдер хабарланғандықтан, студенттерді басқа ғылымдардағы информатика мен ақпараттық технологиялар мүмкіндігін талдауға және дайындауға мүмкіндіктері бар. Әрбір студентке таңдаған ғылымымен информатиканың байланысын талдау; оның дамуында, оның қазіргі жағдайы мен практикада қолдануында информатиканың атқарған рөлін анықтау; информатиканың арқасында (информатика әдістерімен – жүйелі-ақпараттық, компьютерлік модельдеу және т.б.) пайда болған ғылымдардың ашылуын көрсету қажет. Студенттерге өздерінің материалдарын MS Word-та буклет немесе MS Power Point-та презентация түрінде

рәсімдеу ұсынылады, сонымен қатар бұл оларға «Бағдарламалық қамтамасыз ету» курсы төңірегіндегі тапсырмалар болып табылды.

«Информатика» курсы үйренуде өзіндік жұмысты ұйымдастыру мақсатымен студенттерге қысқаша рефераттар жазу үшін келесі тақырыптарды беруге болады: «Ақпараттық қоғам туралы түсінік», «Қоғам дамуындағы ақпараттандырудың рөлі», «Қоғам өміріндегі бұқаралық ақпараттар құралдарының рөлі», «Адамның ақпараттық мәдениеті», «Информатика дамуының қазіргі заманғы тенденциясы», «Қоғамдағы ақпараттық дағдарыс», «Тиімді қолдану жағдайындағы ақпараттың сапасы», «Жасанды интелектің пайда болуы: қиял немесе шындық?», «Компьютерлік және ақпараттық технологиялардың даму тенденциясы». Рефератты жазудың мақсаты - студенттерді ақпараттық қоғамдағы дүниетанымның бағыты жағдайына баулу болып табылады. Сонымен, ақпараттық ортада дүниетанымның когнитивті құрамдас бөлігін қалыптастыруда ақпараттық дүниетанымға бағытталған жағдайларға студенттерді баулу оларда мыналарды қалыптастыруға көмектеседі:

- адам білімі мен тәжірибесіндегі фундаменталды, метапәндік (метапредметной), мәдениет төңірегіндегі информатика мен ақпараттық технологиялар туралы түсініктер;

- информатиканың гуманитарлық аспектілері туралы түсініктер;

- табиғи, әлеуметтік және техникалық жүйелердегі ақпараттық үдерістердің жалпы заңдылықтарын түсіну;

- қазіргі қоғамдағы адамның кәсібіне қарамастан, оның ақпараттық мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі.

Екінші – құндылық--мағыналық кезеңнің басымдылық мақсаты ақпараттық ортадағы жеке тұлғада әрекеттің құқықтық, этикалық және адамгершілік нормалары туралы түсініктері болуы; ақпараттық өзарақатынас және өзараәрекет жағдайында тәртібі мен жеке ақпараттық әрекеттің рефлексиясын реттейтін; ақпараттық әрекеттің қабылдаған білім, білік және дағдыларын қолдану жауапкершілігі: қоғам үшін қолдануда оның іске асуы; жеке тұлғаның ақпараттық экология мәселелерін және ақпараттық қоғам жағдайында оларды жүзеге асыру қажеттілігін меңгеруі; болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымының аксиологиялық құрамдас бөлігін қалыптастыру болып табылады.

Бұл кезеңде болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымын қалыптастыруда бағдарлама құрамына біз ұсынып отырған: «Ақпараттық қоғам желілік қоғам секілді. Компьютерлік коммуникация ерекшелігі. Коммуникациялық революция және қоғам дамуындағы олардың рөлі. Интернет және мәдениет. Ақпараттық қауіпсіздік мәселелері. Интернет – тәуелділік. Компьютерлік қылмыс. Ақпараттық ортадағы ҚР заңы. Желілік этикет. Желідегі жеке тұлғалардың өзара алмасуы. Интернет дамуының тенденциясы» секілді қосымша тақырыптары бар «Компьютерлік желілер, интернет және мультимедиа-технологиялар» курсы ерекше орын алады.

Болашақ информатика мұғалімін кәсіптік-педагогикалық дайындауда коммуникациялық технологияларды оқыту дәл осы «Компьютерлік желілер, интернет және мультимедиа-технологиялар» пәні төңірегінде болады. Сонымен қатар, бұл технологияларды қолдана отырып, ЖОО-дағы студенттердің оқу әрекетінің жаңа құралы ретінде олардың мүмкіндіктерін кеңейтуге болады [3]. Болашақ информатика мұғалімін коммуникациялық технологиялармен оқытудың ерекшеліктерін атап өтейік:

1. Коммуникациялық технологиялар үш бағытта қарастырылады: оқыту объектісі, оқыту құралы және студенттердің болашақ кәсіптік-педагогикалық әрекетінің құралы;

2. Коммуникациялық технологияларды оқыту үдерісінде қолдану оқу әрекетіндегі әрбір студенттің түрлі мақсаттарын, мотивтерін, қызығушылығын іске асыруға көмектеседі;

3. Коммуникациялық технологиялар студенттердің оқу әрекетін өзінше іске асыруын, өз бетінше ұйымдастыруын, өзіндік белсенділігін арттыратын, шығармашылық үшін жаңа мүмкіндіктер беретін кең ауқымды ақпараттық оқыту өрісін құруға көмектеседі;

4. Коммуникациялық технологияларды қолдану студенттердің ақпараттық әрекетінің бағалау тәжірибесін (таным ақпараттарын таңдау, оның этикалық мағыналылығы, өзінің

ақпараттық әрекетінің нәтижелеріне жауапкершілігі), қазіргі ақпараттық қоғамдағы гуманитарлық, құндылы-мағыналық бағыттардың тәжірибесін белсенді етеді;

5. Коммуникациялық технологиялар информатиканың жобалау әдісін оқытудағы педагогикалық технологиялардың бірі ретінде қолдануға көмектеседі;

6. Коммуникациялық технологияларды оқытуда, оларды болашақ кәсіптік-педагогикалық әрекетінде қолдану студенттердің білімдегі ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі туралы түсініктерін кеңейтеді.

Ақпараттық дүниетанымның аксиологиялық құрамдас бөлігін қалыптастыру мақсатымен оқытуды жобалау әдісін қолдану негізінде ақпараттық ортадағы дүниетанымға бағытталған жағдайларды қарастырамыз. Интернеттің әртүрлі технологияларын меңгеру барысында (мысалы WWW-технологиялар) «Компьютерлік желілер, интернет және мультимедиа-технологиялар» курсы төңірегінде студенттерге жаңа бағыт - әлеуметтік информатика, «Информатиканы оқыту теориясы мен әдістемесі» курсына бұл бағытты оқыту үшін оның ары қарай қолданылу мақсаты мен мектеп информатикасы бойынша стандарт мазмұнындағы жаңа бағыты бойынша веб-бетін құру ұсынылды. Жоба бүгінгі күні әртүрлі білім салаларындағы зерттеушілер: философтар, педагогтар, психологтар, медиктер, социологтар, экологтар көп көңіл бөліп жүрген ақпараттық қоғам үдерісіндегі әлеуметтік-психологиялық, экологиялық мәселелерді қарастыруға арналады. Барлық студенттердің жалпы сайттарының ұсынған атауы: «Қоғамды ақпараттандыру мәселелері».

Сайттарды құру нәтижесін талқылау барысында студенттер диалог жүргізуге, өз бағытына байланысты өз көзқарасын білдіруі, жоба тақырыптары бойынша баға беруді, ақпараттық ортадағы адам әрекетінің құқықтық, этикалық, өнегелік нормаларына өз көзқарасының дәлелдемелерін, және де жеке тұлғаның ақпараттық әрекетінің құндылы-мағыналық бағытының ұжымдық сынын қабылдауды үйренеді. Студент жұмыстарының презентациясынан соң оқытушы жобаға қатысушылардың жетістігін атап өтеді, оқушылармен бірге оларды талқылайды. Дауыс беру негізінде қысқаша жобалардың жақсысы таңдалып, жобалардың жалпы бағасы бойынша жақсыларын факультет сайтына шығаруға болады.

Оқу үдерісінде коммуникациялық технологияларды қолдану информатика саласы төңірегінде болашақ информатика мұғалімін кәсіби-педагогикалық дайындауда қажет білім, білік және дағдыны қабылдауға ғана көмектеспей, сонымен қатар педагогикалық білімдігі педагогтың ақпараттық мәдениетін, ақпараттық дүниетанымын және ең алдымен оның аксиологиялық құрамдас бөлігін қалыптастыру бойынша міндеттерін шешуге бағытталған. Берілген кезеңнің орындалу барысында болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымының аксиологиялық құрамдас бөлігін қалыптастыруға бағытталған келесі міндеттер шешіледі:

- виртуалды өзара жеке тұлғалар қатынасының коммуникативті дағдысының дамуына жағдай жасау;
- ақпараттық қатынас және өзара әрекет жағдайындағы тәртіпті реттейтін өнегелі және этикалық тәжірибесін қабылдау;
- ақпараттық-кәсіптік әрекетінің қабылдаған білімі, білігі мен дағдысын қолданудағы жауапкершілігін қалыптастыру;
- ақпараттық ортадағы бостандықтың жауапкершілік пен өзін шектеу мағынасы;
- «бұқаралық» компьютерлік мәдениет пен индустриядағы сыни бағалау.

Үшінші кәсіби-педагогикалық кезеңнің негізгі мақсаты болашақ информатика мұғалімінің кәсіби бағытымен: оқушылар үшін информатика мұғалімі ақпараттық мәдениетті, ақпараттық дүниетанымды тасымалдаушы екенін меңгерумен; білім саласындағы ақпараттық үдерісін талдауда жүйелі-ақпараттық тәсілді білуімен, оқушылардың ақпараттық дүниетанымын қалыптастыру қажеттілігі мен адам білімі аясында информатика мен ақпараттық технологиялардың дүниетаным шамасын меңгерумен; «Информатиканы оқыту теориясы мен әдістемесі» курсы, сонымен қатар студенттердің соңғы курстағы курстық жұмыстары мен педагогикалық практика төңірегінде жалпы білім

беретін мектеп оқушыларының ақпараттық дүниетанымын қалыптастырудағы тәжірибенің қалыптасуымен, оқушылардың ақпараттық дүниетанымын қалыптастырудың әдіснамасы мен әдістемелік жүйесін игеруімен байланысты оның ақпараттық дүниетанымының тәжірибелі-практикалық құрамдас бөлігін қалыптастыру болып табылады.

Бұл кезеңде ерекше орын «Информатиканы оқыту теориясы мен әдістемесі» курсы төңірегінде болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымын қалыптастыруға беріліп, бағдарлама құрылымына қосымша тақырыптар ұсынып отырмыз: «Мектеп информатикасының дүниетанымының шамасы. Информатиканы оқытудың негізгі мақсаттарының бірі ретінде оқушының ақпараттық мәдениетін қалыптастыру. Мектеп информатика курсына оқушының ақпараттық дүниетанымын қалыптастыру мақсатын қою және мазмұнын таңдау. Информатиканы оқытудағы негізгі бағыт - дүниетанымды талдау. Жаңа қалыптасатын бағыттар – кибернетикалық және әлеуметтік информатиканы оқыту әдістемесі».

Семинар сабағында студенттерге «Жеке тұлғаның ақпараттық мәдениеті мен адамның компьютерлік сауаттылығының айырмашылығы неде?» деген сұрақ қойылды. Көптеген студенттер берілген ұғымдардың айырмашылығын көрсетуге қиналды. Тек кейбір студенттер ғана адамның компьютерлік сауаттылығында болмайтын ақпараттық мәдениет дүниетаным құрылымынан тұратынын айтты.

Келесі семинар сабағында «Мектепке информатикадан қандай оқулық қажет?» тақырыбында диспут жүргізіліп, студенттер оқыту-кәсіби міндеттердің таңдаған нәтижелерінің шешімін көрсетті.

Ақпараттық дүниетанымның әрекетті-тәжірибелік құрамдас бөлігін қалыптастыру мақсатымен бітіруші курс студенттері үшін оқушылардың ақпараттық дүниетанымын қалыптастыруға бағытталған міндеттері ұсынылды:

- оқушыларда қоршаған әлем туралы жүйелік ақпараттық түсініктерін қалыптастыру;
- оқушыларда «әлеуметтік информатика» бағытының негізгі ұғымдарын қалыптастыру;
- ақпараттық қоғамның этикалық, өнегелік құндылықтар көзқарас тұрғысынан оқушыларды өзінің ақпараттық әрекетін сыни бағалай білуге баулу;
- мектептегі информатиканы оқытуда компьютерлік коммуникация дағдысының дамуы;
- оқушыларда ақпараттық әрекеттің эстетикалық туралы түсініктерінің дамуы;
- Интернетпен жұмыс істеу үшін оқушыларда жауапкершілік пен ақпараттық қауіпсіздік қалыптастыру.

Жоғарыда айтып отырған жағдайлар ақпараттық әрекет, ақпараттық дүниетанымның функциясы және оның деңгейлерінің сипаттамасы бойынша ажыратылады. Ақпараттық дүниетанымға бағытталған жағдайларға студенттерді баулу арнайы жасалған оқыту-кәсіби міндеттерді, дидактикалық ойындарды, оқыту жобаларын шешу барысында жүзеге асырылады.

Қорыта келегенде, информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымын қалыптастыру үдерісі когнитивті-операционалдық, құндылық-мағыналық, кәсіби-педагогикалық кезеңдерден тұрады және әрбір кезеңде ақпараттық дүниетанымын қалыптастыру бойынша қалыптасу басымдылығы көрсетіледі, сонымен қатар болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымын қалыптастыруын жоғары деңгейге көтереді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тілеубай С.Ш. Информатика мұғалімінің ақпараттық дүниетанымын қалыптастырудың әдістемелік жүйесі жайында // Изденістер, нәтижелер. – 2008. – №3., ҚазҰАУ.
2. Ошанова Н.Т. Информатиканың негізгі (базалық) курсына телекоммуникациялық технологияларды оқытуды жетілдіру. п.ғ.к.ғыл.дәр. дис. – Алматы, 2007. – 125 б.
3. Леднев В.С. О теоретических основах содержания обучения информатике в общеобразовательной школе / В.С.Леднев, А.А.Кузнецов // ИНФО – 2000. №2.

*Оқила Турובה
(Бухоро, Ўзбекистон)*

“ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ” АСАРИДАГИ ДАВЛАТЧИЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ МАСАЛАЛАР

Амир Темур 1336 йилда Шахрисабз якинидаги Хўжаилғор қишлоғида нуфузли барлос бекларидан бири Тарағай Баҳодир оиласида туғилди. Темур болаликдан турк ва форс тилларини, ҳарбий санъатни пухта эгаллайди. 1361 йил мўғул хони Туғлуқ Темур уни Шахрисабз ҳокими этиб тайинлайди. У ўз фаолиятининг дастлабки босқичида барча ҳаракатни Мовороуннахрда марказлашган давлат тузишга қаратади. Бундай мақсадни амалга оширишда у руҳонийлар, ҳарбийлар, савдогарлар ва шаҳар ҳунармандлари табақаларига суянади. 1370 йилда у “Мовароуннахр амири” деб эълон қилинади. У бу давлатни 1405 йилгача бошқариб, 27 мамлакатни ўзида бирлаштирган улкан марказлашган давлат тузди.

“Темур тузуклари” ўз даврининг ҳарбий - маъмурий ҳуқуқ кодекси вазифасини бажарувчи оригинал, моҳиятан кучли тарихий ҳужжат бўлиб, эски чиғатой тилида ёзилган. Тарихда у “Тузуки Темурий”, Малфузоти Темурий”, “Вақеоти Темурий” каби номлар билан танилган. “Темур тузуклари” асари ёзилганига мана олти асрдан ошибдики, унга бўлган эътибор Шарқу Фарбда ҳам бир хилда ижобий маъно касб этиб келмоқда. Хусусан, давлатни қонун - қоида асосида бошқаришга хизмат қиладиган ўнлаб тузуклар – Амир Темур барпо этган янги типдаги давлатнинг аввалги давлатларга нисбатан жуда катта афзалликлари борлигидан далолат беради.

Ўзининг муҳри ва узугига “рости – русти” (“куч – адолатда”) биттирган ва амалда бу ҳикматга доимо амал қилиб келган Темур давлатининг куч – қудрати нимада эди? Бу нарса, Темурга устози Саййид Барака томонидан ёзилган ва ўзида халқнинг ўзида бир неча асрлик адолатли подшо ҳақидаги орзу –умидларини пинҳон акс эттирган бир мактуб билан боғлиқ бўлса керак. Адолатга чорловчи бу мактубни бир умр ёнидан қўймади ва ҳаётда уни давлатни бошқариш дастуриламалига айлантди. Бу мактубда: “Парвардигорнинг мулкида адолатли иш тутгилким, шундай демишлар. Мамлакат куфр билан туриши мумкин, аммо зулм бор ерда туролмайди. Зулмининг ном – нишонини йўқот. Золимнинг дунёда узоқ ҳаёт кечиришини яхшиликдан деб била кўрма. Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғри кишилар ҳам ёмонларнинг қилмишидан офату балога учрайдилар, шундайким, тўқайга ўт тушса, хўлу қуруққа қарамай барчасини куйдиради” огоҳликка ва адолатга чорловчи пурҳикмат сатрлар бор эди. Бу ақидага тўла амал қилган Амир Темур ўзининг асарида шундай дейди: Сиёсат ва инсоф билан сипоҳийларим ва раиятни умид ва кўрқинч орасида тутдим. Фуқаро ва қул остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳийларимга инъомлар улашдим.

Золимга қарши мазлум додига етдим. Золим етказган жисмоний ва моддий зарарларни исботлаганимдан сунг, уни шариатга мувофиқ одамлар орасида муҳокама қилдим ва бир бегуноҳнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим”. Шунинг учун Темур лашкар учун махсус қози, раият учун алоҳида қозилик, адлия институтларини шакллантирадиким, бугунги кунда бу ҳолатни арбитраж, фуқаролик ва жиной ишлар бўйича ҳамда ҳарбий судлар каби суд тизимларини шакллантириш амалиётида ҳам кўриш мумкин.

Темур салтанатнинг тўрт устунини тўғри англаб, унга суянди:

1. Ислон ва шариат қоидалари. Мусулмон ҳуқуқининг асосий манбалари асосида давлатни бошқариш;
2. Тузуклар (қонун; турк – мўғул халқлари орасида амалда бўлган қонун – қоидалар. Улар асосан амалий мазмунга эга бўлган);
3. Ҳазина. Аҳамиятлиси шундаки, халқни эзиш усулида турли солиқлар йиғиб, уни мақсадсиз сарфламай, амалда шундай иқтисодий соғлом тизим жорий қилиндиким, бундан оддий халқ ҳам мамнун, иқтисодий аҳвол ҳам барқарор бўлган.”Раиятдан мол – хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни оғир аҳволга тушириб қўйишдан сақланиш керак.

Чунки фуқароларни хонавайрон қилиш давлат хазинасини камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳийларни тарқалишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги ўз навбатида салтанатнинг кучсизланишига олиб келади” дейди Темур ўз асарида. Демак, солиқлар – бу давлатнинг нафақат иқтисодий таянчи, балки, сиёсий ривожни ҳамдир.

4. Раият. Меҳнаткаш халқ.

Барча давлат аҳамиятига молик ишлар йилда икки марта ва зарурат юзасидан ундан ортиқ марта чақирилган катта курултойда ҳал қилинган. Бу курултой ўз маъносига кўра бизнинг ҳозирги давлатчилигимиздаги Олий Мажлис сингари мақомга эгадир. Шунингдек, Темур давлатида ҳозирда ҳам амалда бўлиб келаётган давлат ижроия ҳокимиятини вертикал усулда бошқариш устунлигини кўрамиз. Бу давлатни девонхонасини 7 вазир ташкил қилган: 1. Мамлакат ва раият вазири; 2. Мудофаа вазири; 3. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазири; 4. Молия вазири; 5. Адлия вазири; 6. Фавқулудда ҳуқуқларга эга бўлган вазир; 7. Ташқи ишлар вазири ёки элчилик девонининг вазири.

Темур ҳокимиятни кучини қонунга қаттиқ амал қилишда деб билди. Қонунга амал қилмайдиган ҳокимият ўз мавқеини узоқ сақлаб қололмаслигини у чуқур англади.

“Темур тузуклари”да бугунги кунда ҳам қимматли, Конституциямиз ва халқаро ҳуқуқни асосини ташкил қилувчи позитив ва ижтимоий адолат нормалари ҳам ўз аксини топган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Инсон ҳуқуқлари Бутунжаҳон Декларацияси 2 – моддасида эътироф этилган нормалар “Темур тузуклари” билан ҳамоҳанг бўлиб, асарда куйидагича берилган: “Менинг даргоҳимга илтижо қилиб, паноҳ истаб келган турку тожик, арабу ажам табақа ва тоифалардан бўлган саййидлар ва уламоларни иззат ҳурмат қилишни, ҳар қандай истаклари бўлса, муҳайё қилиб, муқаррар равишда уларни ҳолидан хабардор бўлиб туришни буюрдим.

Агар сипоҳийлар тоифасидан бўлсалар, хизмат ўринларини белгилаб, хол – аҳволларига яраша эҳтиёжлари таъминлансин. Агар касбу ҳунар ва маърифат аҳлларида бўлсалар, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагида кучи бор фақир мискинлар ўз аҳволи ва касбу корига қараб иш тутсинлар.

Яна амр эттимким, узоқ – яқиндан бирон киши келиб, менинг мажлисимга кирар экан, қайси тоифадан бўлса ҳам, давлат неъматидан бебахра қолмасинлар” дейилган.

“Ҳар бир мамлакатнинг раияти билан бўлган муомалада, уларга нисбатан холислик билан иш тутсинлар. Ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа, иш юклаб берилсин. Токи шу йўл билан гадолик йўқотилсин” ҳамда “Фақир мискин, бирон касб қилишга ожиз кўр – шолларга нафақа белгиласинлар” каби тузуклари бугунги кунда ҳам амалда татбиқ этилган ижтимоий ҳаёт нормалари сингари тўлақонли аҳамиятини йўқотмаган.

Шундай қилиб, “Темур тузуклари” ўз олдида сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, маънавий вазифаларни ҳал қилишни мақсад қилиб қўйган ёшларимиз учун ҳали анча даврлар ўз аҳамиятини йўқотмайдиган кучли дастуриламал бўлиб хизмат қилади.

*Оқила Турובה
(Бухоро, Ўзбекистон)*

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИ, МАЪНАВИЙ МАҲДУДЛИК: УНИНГ САЛБИЙ ЖИҲАТЛАРИДАН ЁШЛАРИМИЗНИ МУҲОФАЗАЛАШДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШНИНГ АҲАМИЯТИ

Глобаллашув жараёнлари – бу ҳаётимизни турли жабҳаларида ҳаёт суръатларининг узлуксиз ва юқори тезлик билан ривожланиши билан аҳамиятлидир. Президентимиз И.А.Каримов ўзларининг “Юксак маънавият - енгилмас куч” асарида мазкур жараёнга алоҳида тўхталиб ўтганларким, бу албатта, бежизга эмас. Глобаллашув жараёнларига мазкур асарда “Ҳаёт суръатларининг бекиёс даражада тезлашуви...” дея таъриф берилган. Глобаллашув жараёнлари мамлакатни жаҳон майдонига олиб чиқади, аҳолини ўз юртини

ВЫПУСК 2 (30-31 марта 2015 года)

жаҳоннинг кучли тараққий қилган давлатлари қаторида кўришга илҳомлантиради. Турли маданиятларни солиштириш натижасида соғлом фикрли кишиларда ўз юртининг маданияти, маънавияти, ўтмишидан қониқиш, фахрланиш туйғусини шакллантиради. Интеграция ва ўзаро ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши натижаси интеллектуал бойлик манбалари ўзаро алмашинади. Турли қийинчиликка, табиий офатларга, иқтисодий таназзулга учраётган давлатга ўз вақтида моддий, инвестицион, ижтимоий, ҳарбий ва бошқача тарздаги ёрдам кўрсатиш имкониятлари кучаяди. Коммуникация ва ахборот технологиялари эркин тарқалади. Зеро, мамлакатлар ўзаро тенг манфаатли ҳамкорлик алоқаларида ривожланади. Негаки, Япония тарихига бир назар ташласак, император Токугава Худаёси 1614 йилда Европа мустамлакачиларини мамлакатдан қувиб юбориш мақсадида христиан динини Япониянинг ва Будда динининг душмани деб эълон қилиб, бунга бўйсунмаган шахсларни мамлакатдан қувиб юборади ва Европа мамлакатлари билан алоқани, импорт ва экспорт операцияларини бутунлай тўхтатиб қўяди. Тўғри, императорнинг мақсади бу йўл билан Японияни марказлаштириш режасини охирига етказиш ва мамлакатдан чиқиб кетишни истамаган кучларни иқтисодий жиҳатдан чеклаб қўйиш бўлган бўлсада, бу сиёсат билан Япония ўз - ўзини дунёдан чеклаб қўйди ва ривожланишдан анча орқада қолди. Демак, жаҳон мамлакатлари билан ўзаро ва самарали алоқалар қилиш фойдадан ҳоли эмаслигини тарихнинг ўзи кўрсатиб турибди. Аммо, глобаллашув жараёнининг салбий оқибатларидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Хусусан, ёшларимиз онгини халқимизга ёт бўлган “оммавий маданият”нинг салбий оқибатларидан муҳофаза қилиш мақсадида миллий тикланиш ғояси, миллий маданият ва кадриятларни эъзозлаш ғояси руҳида тарбиялаш муҳим аҳамиятлидир.

Замон ила шахдам илгарилаб бораётган ёшларимизни бугунги замонамиз ахборот – коммуникация ва технологияларнинг кучли ривожланган жамиятидан айро ҳолда тасаввур қила олмаймиз ва албатта уларга буни тақиқлай ҳам олмаймиз. Лекин четдан турли интернет сайтлари орқали, локал ва глобал телевидения тармоғи билан кириб келаётган ахлоқий бузуқликни, индивидуализмни (танҳо яшашни орзу қилиш), эгоцентризм (худбинлик)ни, зўравонлик, вандализм (маданий ёдгорликларни, кадриятларни ваҳшийларча вайрон, оёқ ости қилиш, йўқотиш;), старизм (субъектив эхтиросларга берилган ҳолда эстрада артистлари, актёрлар, спортчилар, теледикторларни “илоҳийлаштириш”да намоён бўлади) ва яна бир канча оқимлар ҳамда йўналишларни кириб келиб, ёшларимизни ўз гирдобига тортиб кетишига йўл қўёлмаймиз.

Авваламбор, биз «Оммавий маданият» деб қўштирноққа олинганига эътибор қаратсак, бу сўз аслига зид маънода, сўз уз маъносидан кўра, кинояли шаклда қўлланилаётганини сезиш қийин эмас. “Оммавий маданият” ёшларни ўз мақсадларидан чалғитади, онгини заҳарлайди ва бундай “зомби – манкурт” ёшлар воситасида мамлакатни ўз тараққиёт йўлидан четлатиб юборишни назарда тутди. Менинг назаримда, бу сўзни кўчма маъносини бир қараганда ҳамма бирдек тушунавермайди. Эҳтимол, “Оммавий маданият” иборасини “Маънавий бегоналашув омили” ёхуд “Маънавий махдудлик” каби бирикма шаклидаги муқобилига ўзгартириш ўз самарасини берар. Фикримча, унинг таърифи ва маъноси бир қарашда ижобий маъно касб этмаслигини, у шунчаки узлуксиз бемаъно хатти-харакатга йўналган, асосий функцияси эса кўнгилхушлик ҳисобланувчи виртуал оқим эканлиги кўпчиликка аён бўлади.

Унинг дастлабки кўриниши бир бутун ҳолда муқаддас характерга эга анъанавий маданиятдан моҳиятан саёз ва ҳордиқ чиқаришнинг ғайриоддий турларини тарғиб қилувчи маданият тури ажралиб чиққан даврларда пайдо бўлган.

Бундан ёшларимизни қандай муҳофазалашимиз мумкин?

1. Маънавий бўшлиқ омилларига дуч келмаслик мақсадида шахснинг ижтимоий гуруҳ, миллат ёнги жамиятни турли зарарли ғоялардан муҳофазалаш, лўнда қилиб айтганда, шахсда мафкуравий иммунитетни шакллантириш.

Бунда:

- Ёшлар онгида билим, маърифатни, касб ва ҳунарни эгаллашга бўлган кучли иштиёқни қўллаб - қувватлаш,

- Миллий ва умуминсоний кадрятлар, илғор ақлнинг маҳсули бўлмиш ва ўтмиш аждодларимиз томонидан яратилган моддий ва маънавий меросни асраб – авайлаш, уни ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшиш.

- Ёшларни янгича, дунёвий маънавий - маърифий мақсадларини тўғри йўналтирилган тизимга солиш назаримизда, лозим бўлади.

2. Мафкуравий профилактикани кучайтириш. Яъни, ёт ғоялар кириб келишининг олдини олиш ва уларни йўқотишга қаратилган чора - тадбирлар комплексини ишлаб чиқиш, бу йўл билан шахсни ғоявий тарбиялаш тизимини рағбатлантириш.

Бунда:

- Мафкуравий таҳдидларни кириб келиш суръатига қараб, тезкор ёки аста – секинлик билан чоралар кўриш.

- Мафкуравий профилактика ишлари тиббиётнинг маълум бир йўналишида муайян касалликни профилактикаси амалга оширилгани каби муайян бир гуруҳ, худуд, қатламни зарарли ва бегона мафкуралардан халос қилишда турли усул ва воситалардан фойдаланиш (қай бир йўлни танлаш албатта хавфнинг моҳиятига қараб)ни талаб қилади.

3. Ёшларда ватанпарварлик, илмга иштиёқ, ҳаётга муҳаббат туйғуларини оширишда миллий ўзликни англашнинг аҳамиятини англашти.

- Ҳар бир шахс ўз миллий ўзлигини билишга интилади. Бу табиий қизиқишни амалий эҳтиёжга ва кейинчалик мақсадга, хусусан, буни узлуксиз жараёнга айлантириш лозим;

- Миллий ўз – ўзини англашда маълум субъективлик мавжуд бўлиб, у турли тарихий ва ижтимоий даврларда ўз йўналишини ўзгартириб туриши мумкинки, бу йўналиш баъзан чегарасидан чиқиб, “миллатчилик”, миллий ва маънавий маҳдудликка олиб келмасликка ҳаракат қилишни шароит тақазо қилади.

Миллий ўзликни, миллий мансубликни англаш туйғуси шахснинг хулқ- атори ва бошқа руҳий хусусиятларини шакллантиришга таъсир этиб, уни йўналтириб туради.

Ундан ташқари, оила муҳитини соғломлаштириш, фарзандларимиз тарбиясига бирдек барчамиз масъулият билан қарашимиз, албатта, келажакда соғлом, маънан баркамол, руҳан мустақил, ижтимоий ҳаётда бахтли авлодни вояга етказишда ўз самарасини беради.

*Хулқар Туробова, Нозима Гиязова
(Бухоро, Ўзбекистон)*

ИҚТИСОДИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА САМАРАДОРЛИККА ЭРИШИШ ЙЎЛЛАРИ

Давлат тараққиёти ва жамият равнақи кўп жиҳатдан унинг интеллектуал потенциали билан белгиланади. Чунки, илмий потенциали юқори даражада ривожланган мамлакат барча соҳаларда доимо илғор бўлади. Республикамиз президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек, Ватанимиз келажакда ислохотларнинг тақдири ва уларнинг натижалари, халқимизнинг билим даражаси давр талабига ва тараққиётга қанчалик мослигига, қандай мутахассислар етказиб бериб, ўрнимизни эгаллашларига боғлиқдир. Шунинг учун мамлакатимиз раҳбарияти таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишга катта эътибор қаратяпти ва юқори малакали кадрлар тайёрлаш давлат сиёсати даражасида кўтарилди.

Халқ хўжалигининг турли соҳаларида амалга оширилаётган ислохотлар, ишлаб чиқариш жараёнида кўплаб янги технологияларнинг қўлланилиши, Ўзбекистон Республикасининг таълим тизимида ҳам туб ислохотларнинг амалга оширилишига сабаб бўлди.

Халк хўжалигининг асосий таянчи ҳисобланган иқтисодий соҳаси учун малакали, билимли ва кенг тафаккурга эга бўлган мутахассислар тайёрлаш таълим тизимининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Дунёқарашни кенгайтиришга, билимларини ва зукколикларини оширишга ёрдам берадиган ўқитишнинг замонавий шакллари ва методларидан фойдаланиш таълим сифати ва самарадорлигини оширишга сабаб бўлади. Таълим самарадорлигини ошириш давлат таълим стандартларининг бажарилишини таъминлаш таълимнинг сифат кўрсаткичини кафолатлашда замонавий педагогик технология хал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади. Педагогик технология ўқитувчи ва талабани доимий изланишга узлуксиз ўз устида ишлашга, билимларни ўзлаштиришга ундайди. Ҳар қандай янги билим фикрлаш жараёнида ўзлаштирилади. Илмий манбаларда ижодий тафаккур деб шундай фикрлаш жараёнига айтиладики, унинг натижасида инсон янги, номаълум ниманидир топади. Ҳар қандай илғор педагогик технология, «Ўқитувчи – таълим – талаба» тамойилига асосланади. Бунда талаба таълим жараёнининг фаол иштирокчисига айланади. Янги педагогик технологияларга асосан дарсда талабани ўзи изланишга мустақил фикр юритишга шароит яратилади.

Янги илғор технологиянинг асосий хусусиятларидан бири жамоа бўлиб фикрлашдир. Жамоа бўлиб фикрлаш технологиясининг асосий моҳияти унинг эҳтиёжларини ривожлантиришдан ҳамда уларнинг ҳаракатлари фаол бўлиб, бир-бирига таъсир қилишдан иборатдир. Жамоа бўлиб фикрлаганда – муаммо эълон қилинади, мақсадга эришишда гуруҳ-гуруҳ бўлиб муҳокама қиладилар, хулоса ҳосил қилиб, қарорлар қабул қиладилар. Жамоа бўлиб фикрлаганда таълим олувчи ўз билимини таҳлил қила олади, уларни умумлаштиради, нотўғри фикрлаш усулларидан воз кечади.

Таълимдаги ислохотларнинг асосий моҳияти шундаки, ўқитишнинг энг самара берадиган метод ва усуллари ишлаб чиқиш ва уларни янада такомиллаштириш талаб этилмоқда. Ҳозирги вақтда ўқитишнинг замонавий метод ва усуллари амалиётда кўпчилиги қўлланилмайпти. Булардан «Бумеранг», «Чархпалак», 3\4, «Лойиха тахлили» технологиялари, «Тушунтириш» методи, «Блиц суров» методлари ва бошқа бир канча методларни дарсларимизда қўллашимиз мумкин. Бу методларни биз ўзимизнинг дарс ўтиш шаклига мослаб олишимиз мумкин. Мисол учун «Тадбиркорлик асослари» фанидан семинар машғулотида қўллаш мумкин бўлган бир нечта технология ва методларни келтираман. Бунда гуруҳ 4 та кичик жамоага бўлинади. Ҳар бир жамоага «Тадбиркорлик – бу ...» деган ёзув туширилган қоғозлар тарқатилади. Жамоа аъзолари биргаликда ўшбу тушунчага 3 та таъриф келтириши керак. Таърифлар қисқа ва лўнда бўлиши керак. Мисол учун Тадбиркорлик бу – 1) яратувчанлик 2) ишлаб чиқариш билан шуғулланиш 3) изланувчанлик тарзида бажарилиши мумкин. 2-босқичда 1-жамоанинг жавоблари туширилган қоғозни 2-гуруҳга, 2-жамоанинг қоғозини 3-жамоага берамиз ва шу тарзда давом эттираемиз. Жамоалар қўлларидаги қоғозга ўзларининг фикрлари туширадилар. Кейинги босқич жавоблар туширилган қоғозларни яна жамоалар ўртасида айлантирилади ва бу қоғозга ҳам жамоанинг таърифи ёзилади. Охириги босқич ҳар бир жамоанинг қўлидаги қоғоз дастлабки босқичда ўзлари ёзган жавоб қоғозлари бўлиши керак. Ушбу қоғозда 4 та жамоанинг таърифлари туширилган бўлади, шу таърифлар орасидан 3 та оптимал вариантни жамоа аъзолари танлаб олиб, хулоса ясашлари ва қарор қабул қилишлари керак. Кейинги босқич тақдимот бўлиб ҳар бир жамоадан вакил чиқиб жамоанинг қарорини ўқиб эшиттириши керак. Ўқитувчи томонидан энг яхши таъриф берган ва аъзолари актив қатнашган жамоа рағбатлантирилади. Бунда нимага эришамиз? Талабалар жамоа бўлиб ишлаганда ўз билимларини таҳлил қила оладилар, уларни жамоада бирлаштирадилар, нотўғри фикрлаш усулларидан воз кечадилар, ўз фикрларини ҳимоя қила оладилар, зарурати бўлганда бир-бирларидан ёрдам сўрашади, хулоса ясашда, қарор қабул қилишда тенг иштирок этадилар.

3\4 технологияси орқали талабаларда мустақил фикрлашга, фикрларнинг хилма-хиллигига эришамиз. Талабалар ўзлари берган таърифлар билан бирга бошқаларнинг фикрлари билан ҳам танишади, улар ичидан мукамал бўлган таърифларни ажратиб олиб,

хулоса қилишга ҳаракат қилишади ёки ўз жамоаларининг фикрини ҳимоя қилишга ҳаракат қилади.

Семинар машғулотларида дарсни янада мустаҳкамлаш учун «Тушунтириш» методидан ҳам фойдаланиш мумкин. У қуйидагича амалга оширилади.

Тушунча	Сизнингча ушбу тушунча нимани билдиради.	Ушбу тушунчаларга ҳаётий мисоллар келтиринг.
Уюшма		
Бирлашма		
Концерн		
Картел		
Синдикат		
Холдинг		

Бу варақа ҳар бир талабага тарқатилади. Маълум вақт ичида дарс давомида бажариши керак бўлади. Ҳар бир талабанинг ёзган жавобларини тингланади ва ўқитувчи ҳар бир тушунчага ўзининг изоҳини бериб ўтади. Бунда талабалар ушбу тушунчаларга бошқалар берган таърифни эшитади, ўзи ёзган таърифлар билан солиштиради ва ўқитувчининг изоҳи билан текшириб боради. Талаба бу метод орқали билимини текшириши, мустаҳкамлаши мумкин. Ўқитувчи эса бу метод орқали талабалар билимин баҳолаши, уларнинг ҳаётга кузатувчанлигини текшириши ва билимини яна бир бор мустаҳкамлашга эришиши мумкин.

Умуман олганда янги илғор педагогик технологияларнинг анъанавий услублардан фарқи, у талабаларнинг ўзларига берилган билимни ёдлаб олиб айтиб беришга эмас, балки таълим ва тарбия жараёнининг якунида амалий ишларни бажаришга йўналтирилганлигидадир. Зеро, «эшитиб – унутаман, кўриб – эсда тутаман, бажариб – тушунаман» деб бекорга айтишмаган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуразокова А. Дарсларда Янги илғор технологияларнинг қўлланилиши // «Таълим технологияси» журнали.– 2007. – №2. – 30-бет.

*Ҳулқар Туробова, Мавлуда Таирова
(Бухоро, Ўзбекистон)*

ТАРБИЯВИЙ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ИННОВАЦИОН МЕТОДЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий демократик жамият қуриш йўлидан борар экан, ўз фуқароларини, айниқса ўсиб келаётган авлод ва бўлажак мутахассисларнинг маънавий шаклланишига алоҳида эътибор қаратмоқда. Бу вазифаларни амалга оширишда таълим муассасалари ходимларининг, шу жумладан маънавий-маърифий ишлар бўйича декан муовинларининг ва академик гуруҳ мураббийларининг ҳиссалари бекиёсдир.

Гуруҳ мураббийлари ўзига бириктирилган гуруҳнинг тарбиявий ишлари билан бирга уларнинг маънавий, маданий тадбирларини ҳам ташкил этадилар. Бу тадбирлар талаба-ўқувчиларда чуқур билим эгаси, кенг тафаккурли, комил инсон бўлиб етишишларига кўмак берувчи омиллардан бири ҳисобланади. Мураббийлик соатларини ёки тадбирларни ташкил этишда янги педагогик технологиялар ва методлардан фойдаланилса, кўзланган мақсадга тезроқ етишиш мумкин бўлади. Мураббийлик соати ёки тадбирларни ташкил этишда қуйидагиларга эътибор бериш зарур:

- Мақсад қўйиш
- Мазмун танлаш ва уни ташкил этиш
- Услуб танлаш

- Талабаларни баҳолаш
- Машғулотни баҳолаш

Мисол учун гуруҳда муаммоли талабалар билан ишлашда уларнинг шу ҳолатга нима сабабдан тушиб қолганликларини аниқлаб олишимиз керак. Бу амални маълумот йиғиш орқали амалга оширишимиз мумкин. Маълумотни талаба билан суҳбатлашиб, гуруҳ талабалари фикрини билиш, ота-оналар билан суҳбат куриб, фан-ўқитувчиларидан сўаб ёки кузатишимиз орқали йиғишимиз мумкин. Йиғилган маълумотни таҳлил қилиб, бу муаммони тренинг орқали ёки тренингсиз ечишимиз мумкинлигини аниқлаб оламиз. Тренингга муҳтожликни* қуйидагича аниқлаймиз.

Хохлаётган Ҳолат - ҳозирги ҳолат = тренингга муҳтожлик

Тренингга муҳтожлик аниқлангандан сўнг, муҳтожликни мақсадга айлантириш босқичи келади. Мақсадни тўғри қолипга тушуриб ёзиш тренинг мазмунини, технология ва услубларни танлашга ёрдам беради. Мақсад аниқлиги жуда муҳим. Борар манзилимиз аниқ бўлса, у ерга бориш эҳтимоли шунчалик кўп. Курс ёки машғулот мақсадини аниқлашда ўқитувчи албатта тарбия натижаларини аниқ кўзлаши керак.

Қўйилган мақсад мазмунни, яъни талабаларнинг қандай билим, малака ва кўникмаларга эга бўлишларини аниқлашга ёрдам беради. Мазмун аниқлашда мураббий қуйидагиларга эътиборни қаратиши керак.

- Асосий негиз – талабалар билиши шарт.
- Фойдали – талабалар нималарни билиши керак.
- Иккиламчи – талабалар билиши шарт эмас, лекин билиб қўйганлари яхши.

Танланган мазмун систематик равишда ўқув жараёнига ёрдам бериш мақсадида ташкил этилиши керак. Мазмунни ташкил этишда талабаларнинг муҳтожлигини, уларнинг ўқиш савияларини ва курс мақсадини назарда тутиш лозим. Бунда 4 омилни ёдда тутиш керак.

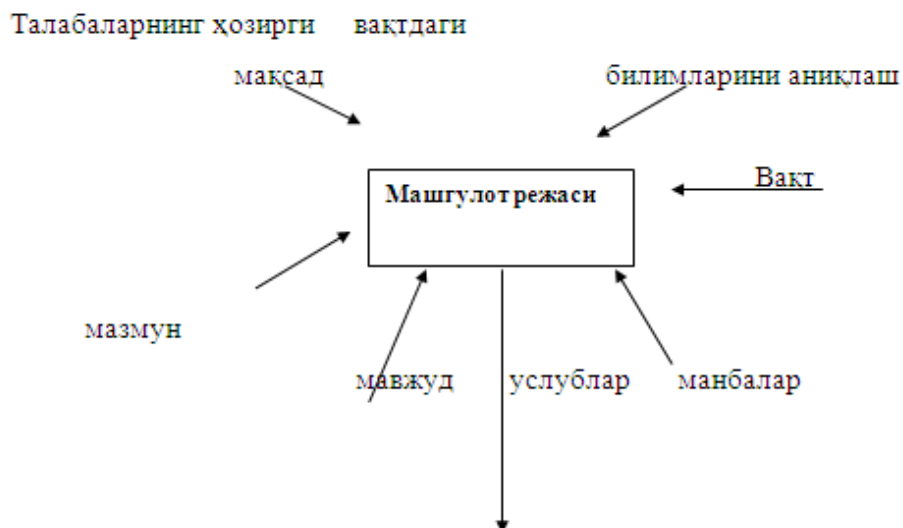
1. Микёс, фаолият доираси. Муҳтожлик даражасига қараб, «билиши шарт», «билиши керак», ва «билиб қўйган яхши» материалларига эътибор бериш керак.

2. Кетма-кетлик. Мавзу танлашда кетма-кетликка эътибор бериш лозим. Ёрдам берувчи омилларга:

- а) оддийдан мураккабга
 - б) билгандан билмаганга
 - в) умумийдан муайянга
 - г) хронологик усулда
 - д) аниқдан абстрактга
3. Узвийлик, узлуксизлик
 4. Интеграция.

Ҳар бир гуруҳ мураббийси тадбирни ташкил этишда мавзунини танлашда унинг долзарблигига, билим беришига, тарбиявий аҳамиятига эътибор бериши керак. Мавзу қисқа ва лўнда, реклама характерига эга бўлиши зарур. Мавзу бўйича амалга ошириладиган тадбирлар режаси тузиб чиқилади. Режа мавзуга ва мазмунга ҳамоҳанг бўлиши керак. Машғулот режаси жараёнининг элементлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

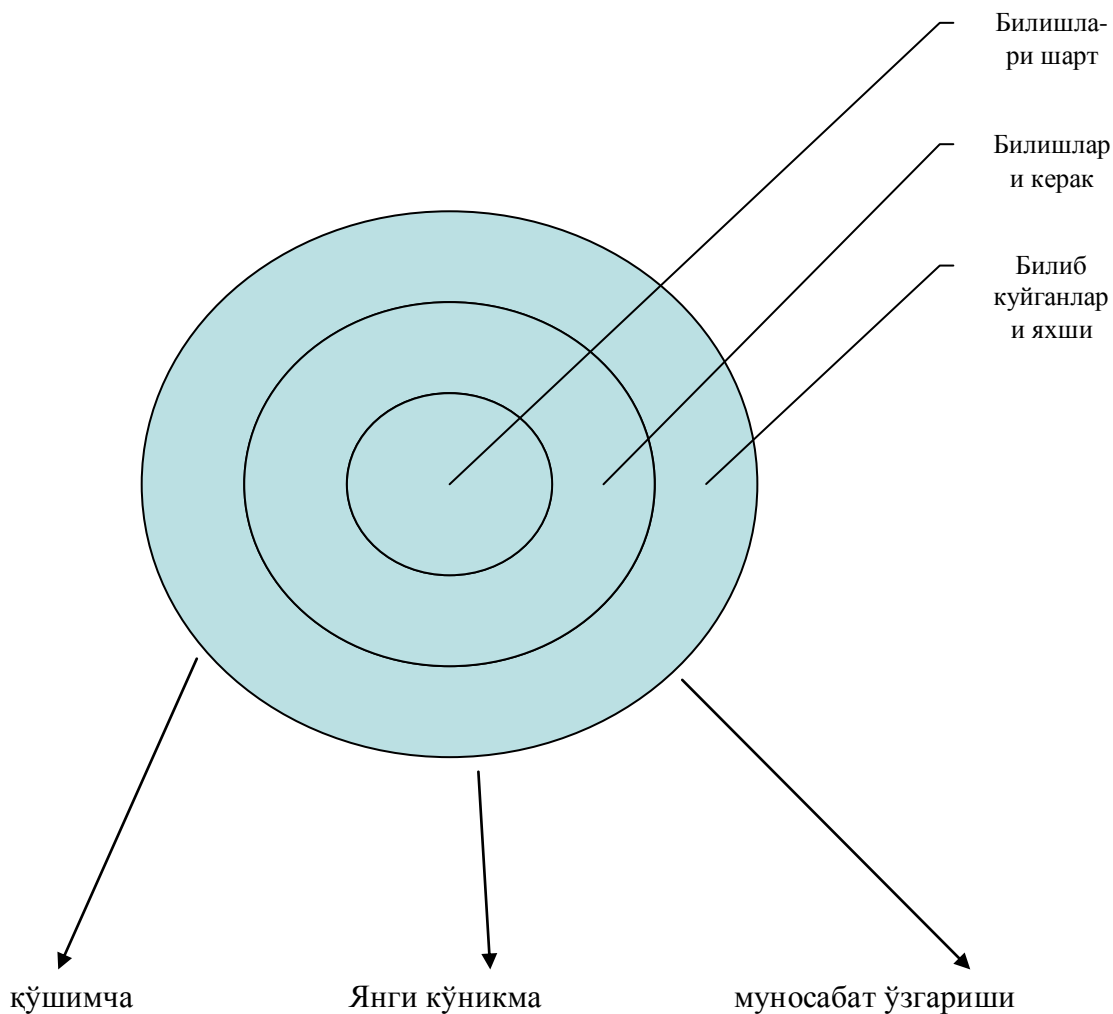
1. Тайёргарлик.

2. Машғулот дизайни

Тақдимот		
Кириш қисми	Асосий қисм	Яқунлаш

3.Натижа.

Ў з г а р и ш

Талабаларда парадикма силжиши юз бериши керак. Парадикма – бу инсонларда фикрнинг ижобий ва салбий томонга ўзгаришидир.

Машгулот услубини танлаш – муаммоли вазифа, чунки услублар қанча бўлса фикрлар ҳам шунча бўлиши мумкин. Қуйидаги омиллар услуб танлашга таъсир этиши мумкин. Буларга машгулот мақсади, мавжуд манбалар, вақт чегаранмаси, аудитория (ёши, тажрибаси), мураббийнинг тажрибаси ва мазмун киради.

Услуб танлаш – мураббийнинг талабага ўз билим тажрибасини етказиб бериш қарори демакдир. Ушбу қарор мураббий машгулотда талабанинг роли қандай бўлишини исташига асосланган. Бунда мураббий-марказлаштирилган услубдан – талаба – марказлаштирилган услуб асосида олиб борилса, самарадорлик юқори бўлади. Марказда талаба бўлса, талабалар мавзуларни муҳокама қилишади, ўзлари учун янгиликлар топади, машгулотга актив қатнашиб ўқишдан мароқланишади. Ҳамма ўз қобилиятини синайди. Мураббий – фасилитатор сифатида ундан кўпроқ билим, вақт ва малака талаб қилинади.

Талабаларни баҳолаш. Ўқитиш жараёнининг энг кескин пайти - бу талаба билимни қабул қилдими, қай даражада, яъни талаба нимани билиши ўлчовидир. Талабаларни баҳолашда мунозара, кузатувлар, тақдимот, анкета тўлдириш, текширув варақаси, ёзма имтиҳон, тест ва бошқа хил усуллар билан аниқлаш мумкин. Барча усулларнинг афзаллик ва камчилиги бор. Баҳолаш усулини танлаш дастур мақсадига ва талабаларнинг даражасига боғлиқ.

Машгулотни баҳолаш 4 босқичдан иборат.

1. Реакция босқичи – талабаларининг ҳис-туйғуларини баҳолаш, яъни уларнинг тренер ҳақидаги фикрлари ва муносабати, тақдимот қилиш услублари, талабалар учун мазмуннинг қизиқарлилиги, талабаларнинг қониқиши ва иштироки.

2. Ўқиш босқичи – ўқув дастури талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини ўзгаришига ҳисса қўша олдими?

3. Хулқ – атвор босқичи - талабаларнинг хулқ-атворидаги ижобий ўзгариш тренинг натижасими?

4. Натижа даражаси – талабаларнинг ўқиш кўрсаткичлари ижобий томонга ўзгардими?

Машгулотни турли усуллар билан баҳолаш мумкин: сўровнома ўтказиш, мулоқот, кузатувлар, мунозара, оғзаки баҳолаш ва семинар ўтказиш.

Тарбиявий соатни ёки тадбирларни Малайзия тренинг мактабининг «**Муваффақият модули**»⁷ асосида ташкил этилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Ушбу модул:

Нима? – бу танланган мавзу.

Нима учун? – нима сабабдан Ушбу мавзунини танладингиз, унинг аҳамиятли томони.

Қандай қилиб? – Ушбу тарбиявий соатни ёки тадбирни қандай воситалар ёки усуллар орқали амалга оширасиз.

Хулоса – тадбир натижасида нимага эришдингиз. Талаба учун кутиладиган натижа. Мураббий учун кутиладиган натижа қандай бўлади.

Юқорида биз гуруҳдаги муаммоли талабалар билан тренинг ўтказишга муҳтожликни аниқлаб олган эдик. Тренингни ушбу модул асосида ташкил қилишни кўриб ўтсак. Бунда «Муаммоли талаба» мавзуини танлаб оламиз. Гуруҳни кичик жамоаларга бўламиз, ҳар бир талабага олдиндан тайёрланган «Муаммоли талаба – бу» деган ёзувлар туширилган қоғозларни тарқатиб чиқамиз. Ушбу топшириқни ҳар бир талабага индивидуал тарзда бажаришларини ўқтирамыз. Бунининг учун муайян вақт белгилаймиз. Кейинги босқичда ҳар бир талаба ёзганларини кичик жамоаларда умумий тарзда бирлаштирадилар. Ҳар бир жамоадан биттадан талаба чиқиб, жамоа фикрини тақдимот орқали бошқаларга етказди. Сўнгра муаммолардан бири танлаб олиниб, уни юзага келтирадиган сабабларини «Ақлий ҳужум» методи орқали аниқлаштирамиз. Ҳар бир талаба ўзига баҳо бериши учун кейинги

⁷ «Истеъдод» жамғармаси ўқув курси материалларидан

топшириқ қилиб, ҳар бир талабадан ўзининг салбий ва ижобий хусусиятлари ҳақида ёзишади ёки «ККИТ» усулини қўллаб, ўзларига танқидий қарашларини, ўзларининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида вараққа ёзишларини ва ўқиб беришларини сўраймиз. Бунда талаба ўзини-ўзи баҳолайди, ўзидаги муаммоли ҳолатлар ҳақида чуқурроқ бош қотириб, уни келажакда бартараф қилиш кераклигини ўзида ҳис қилади.

«ККИТ» методи (« SWOT» analysis)

Кучли томонлар	Кучсиз томонлар	Имкониятлар	Тусиклар

Мураббий томонидан ушбу босқичга хулоса қилиниб, кучли томонларни янада кучайтириш, кучсиз томонларни йўқ қилиш, имкониятларни ҳисобга олиш, тўсиқларни бартараф қилиш кераклиги айтиб ўтилади.

«Муваффақият модули» орқали гуруҳдаги ёки факультетдаги ҳар қандай тадбирларни ташкил этиш мумкин. Қуйида **Тадбир модулини** келтирамиз.

Тадбир модули.

Умр заволи бу - ...

Мураббий _____

Талабалар босқичи ва сони _____

Машгулот давомийлиги _____

Машгулот ўтказиш жойи _____

Мақсад: Талабаларда гиёҳвандлик ҳақидаги фикрларини билиш, уларда гиёҳвандликнинг салбий оқибатлари ҳақида батафсил тушунча ва кўникма ҳосил қилиш.

№	Машгулот ривож	Қўлланиладиган усуллар	Вақт	Восита
1	Бу нима	Ақлий ҳужум: Гиёҳвандлик оғир жиноят Гиёҳвандлик оғир касаллик	5	Доска, маркерлар
2	Нима учун	Талабалар гиёҳвандлик жуда оғир жиноят эканлигини, у келтирадиган оғир асоратлар ҳақида маълумотга эга бўлишлари. Уни олдини олиш йўллари билишлари зарур.	5	Кургазмали плакатлар
3	Қандай қилиб	1. Талабалар индивидуал фикрларини ёзадилар. Жамоаларга бирлашиб ишлашади. такдимот	20 20 20	Формат қоғозлари, фламастерлар, магнитофон, доска
4	Хулоса	Яқуний хулоса: Талабалар гиёҳвандликни келиб чиқиш сабаблари, унинг салбий оқибатлари, уни олдини олиш йўллари ҳақида ахборотга эга бўлиш.		

Манба: Турбова Хулқар томонидан ишланган

*Баян Уалиханова, Торейбай Турмамбеков
(Түркістан, Қазақстан)*

МЕДИЦИНАЛЫҚ ФАКУЛЬТЕТТІН СТУДЕНТТЕРІНЕ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Әдетте медициналық факультеттің студенттері физика пәніне кәсіби және арнайы емес пән ретінде, тек баға алу мен емтиханнан өту керек деген пікірде болады. Бірақ физика болашақ дәрігерлерді даярлауда маңызды рөлге ие.

Біріншіден, медициналық факультетте осы пән төңірегінде медицинадағы физиканың қолданбалы сұрақтары қарастырылады: тірі организмдегі физикалық процестердің өтуі (биологиялық жүйенің термодинамикасы, электрокинетикалық процестер және биологиялық жүйедегі құбылыстар т.б), сонымен қатар, физикалық заңдар мен теорияларды медициналық зерттеулерде, медициналық құрал-жабдықтардың жұмыс істеуінің физикалық негізін үйренуде қолдану.

Екіншіден, студенттер физикада ғылыми танымның – эксперимент деген ұғымымен танысады, және де оны меңгеру кейінгі оқу, жұмыс жолында ажырамас бөлік болып қалыптасады.

Эксперименттік қабілет студенттерде ЖОО-на түскен мезетке дейін қалыптасуы да мүмкін, бірақ тәжірибе көрсеткеніндей, бұл қабілет бастапқы кезеңде толық қалыптаспайды. Себебі бірнеше болуы мүмкін: а) мектепте лабораториялық жұмыстарға уақыт аз бөлінеді, ол біліктілікті толық меңгертпейді; б) мектепте оқи отырып, қазіргі студенттер физика сабағы дайындығына аз уақыт бөлген, себебі ҰБТ пәнінен басты назар аударады; в) мұғалім өз әрекеттерінде лабораториялық жұмыстарды орындаудың дайын тізбегін қолданған.

Жоғарыда аталғандардан, физика бойынша лабораториялық жұмыстарда кәсіби құзіреттіліктерді қалыптастыруға назар аудару керек деген қорытынды жасауға болады. Медицина факультеті студенттері физиканы бірінші курста оқитындықтан осы уақытқа қалдыптасатын құзіреттіліктер кейінгі оқуына негіз бола алады (химия, физиология, биология курстарын оқығанда, сонымен қатар, лабораториялық жұмыстарды ауқымды көлемін орындауда қажет). Кәсіби құзіреттіліктің ішінен эксперименттік біліктілікті қарастарамыз, оны жалпылау (қорытындылау) деңгейіне көтеру керек.

Жалпыланған біліктілік дегеніміз – қандай да бір оқу пәнін оқуда қалыптасқан, кейінен басқа пәнді үйренуде қолданылатын, өзін өзі оқыту мен практикалық іс-әрекетінде қолданануды айтамыз [2, б.11].

Физика бойынша лабораториялық жұмыстың орындау процесінде студенттерге экспериментті орындауға қажетті негізгі біліктілікті еске түсіру қажет: 1) тәжірибе мақсатын өз бетінше құрастыру; 2) эксперимент негізінде құрылатын гипотезаны құрау және негіздеу; 3) тәжірибені құру үшін қажетті шарттарды анықтау; 4) экспериментті жобалау; 5) қажетті құрал жабдықтарды таңдау; 6) эксперименттік қондырғыны жинау және тәжірибе жүргізу үшін шарттар құру; 7) өлшеулер жүргізу; 8) бақылау жүргізу; 9) өлшеу мен бақылаулар нәтижесін тіркеу; 10) өлшеу нәтижесін математикалық өңдеу; 11) нәтижелерді талдау және қорытынды шығару [3].

Бұл жоспар А.В. Усова мен А.А.Бобров даярлаған әдістеме негізіне эксперименттік біліктілікті дамыту енгізген. Берілген әдістеме III типті бағдарлы әрекеттің негізін мұғалімге қолдануды ұсынады (оқушыларға жұмысты орындау реті дайын түрінде берілмейді, мұғалім көмегімен өздері даярлайды) [2].

XXI ғасырдың басында С.А.Суровкинаның эксперименттік қабілетін қалыптастыру әдістемесі негізінде жалпыланған эксперименттік қабілетті қалыптастыру технологиясы даярлануда [1].

Зерттеудің бастапқы кезеңінде технологияны қолдану тиімділігін алдын ала бағалауды студенттер жасайтын лабораториялы жұмыстар қорытындысы негізінде беруге

болады. А.В.Усова айтқанындай: «Өлшеу мен бақылаулар нәтижесін өңдеуде қалыптасатын қорытындылар, эксперименттің соңғы мақсатын береді» [1, б.57-58]. Қорытынды сапасы бойынша студенттердің меңгерген білімін көруге болады, сонымен қатар, студенттердің экспериментті орындауда қаншалықты саналы әрекет етуін бақылаға болады.

Студенттердің лабораториялық жұмыстарды орындауда дайын нұсқауларды қолдану негізіндегі қорытынды жасауда жиі жіберетін қателіктерін қарастырайық:

- Студенттер өз бетінше қорытындыны өте сирек жасайды. Қорытынды жасауға әрдайым итермелеп отыру керек, қосымша сұрақтар қоя отырып. Студенттер көбінде қорытынды жасамай, жұмыс мақсатын өткен шақта көшіріп жазады;

- Студенттер қорытынды жасауда жұмыс барысын қысқартылған күйде жазады. Мысалы, «Линзаның оптикалық параметрін анықтау» лабораториялық жұмыстарында келесідей қорытынды жиі кездеседі: «Лабораториялық жұмыс барысында динағыш линзаның, линза жүйесінің оптикалық параметрлерін анықтаудың және $D_{\text{шаш}} = D_{\text{жүйе}} + D_{\text{жин}}$ формуласы бойынша шашыратқыш линзаның параметрін анықтадық. Қажетті жұмыстарды жүргіздік». Оған қоса студент мұғалім сұрағына жауап бере алмады: «Неліктен біз линза жүйесінің оптикалық параметрін өлшедік, неге қосымша формуламен есептедік? Мүмкін, шашыратқыш линза үшін алдыңғы өлшеулерді жүргізе салсақ болатыншығар». Студенттердің жауап беруде қиналғандары іс-әрекеттің саналы түрде болмағанын көрсетеді;

- Студенттер жиі қорытынды шығарудың себебі мен салдарларын шатастырады, Мысалы, «Қатты материалдың серпімді модулін анықтау» жұмысында, «жебенің майысуын арттырғанда үлгіге түсетін жүкте артады»;

- Жұмыстың елемеуге болатын, маңызсыз бөліктерін айқын етіп көрсетеді. Мысалы, «Линзаның оптикалық параметрін анықтау» жұмысында, «егер линзаны экранға жақын қойсақ немесе денеге жақын қойсақ, қайсысында кескін анық көрінеді»;

- Приборлар жетіспеушілігіне байланысты логикалық қателіктер жіберді. Мысалы, «Қатты материалдың серпімділік модулін анықтау» жұмысында, микрометрдің нониусында жиі қателеседі, нәтижесінде студенттер келесі қорытындыға келеді: «Жүктің артуына байланысты үлгі серпімділік модулі де артады».

Жалпыланған эксперименттік қабілетін қалыптастыру технологиясын қолданғаннан кейін, аталған қателіктер азаятыны сөзсіз. Студенттер лабораториялық жұмыстарды орындаудан алдын, проблемалық жағдайды шешуге уәтура келеді, ұсыныс жасайды (дәл осы кезеңде мұғалім студенттердің назарын, өздерінде қиындық туғызатын сұрақтарға аударуына болады), сонымен қатар, гипотеза құрады, есептеу формулаларын қорытады, соның арқасында студенттер дұрыс негізделген, саналы іс-әрекет жасайды. Яғни зерттеудің бұл кезеңінде медициналық факультетте физиканы оқыту барысында кәсіби күзиреттіліктерін қалыптастыру технологиясын қолдану қажеттігі туралы айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Суровкина С.А., Теория деятельностного развития естествонаучного мышления учащихся в процессе обучения физике теоретической практический аспекты: Монография. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2006. – 238 с.
2. Усова А.В., Бобров А.А. Формирование у учащихся учебных умений. – М.: Знание, 1987. – 80 с.
3. Пестрожукова Н.Г. О необходимости применения технологии формирования обобщенных экспериментальных умений в процессе изучения физики в медицинском вузе // II Всероссийская научно-практическая конференция «Преподавание естественных наук, математики и информатики в вузе и школе». – 2009. – С.114-116.

*Гулжахон Умарова, Лайло Очилова
(Бухара, Узбекистан)*

MATEMATIKA MASHG'ULOTLARIDA BOLALARNING VAQTGA OID TASAVVURLARINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish orqali olgan bilimlarini o'zlarining kundalik mehnat va o'yin faoliyatida va maishiy hayotida uchraydigan matematikaga doir savol va masalalarni hal qilishga tatbiq eta bilish malakalari hosil bo'ladi. Shuningdek, maktabgacha ta'lim muassasalarida olib boriladigan elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish mashg'ulotlari matematika ta'limining dastlabki bosqichi sifatida bolalarni aqliy rivojlantirish va ularning ijodkorlik qobiliyatini o'stirish, tevarak- atrofdagi va tabiatdagi voqea-hodisalarga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishni, va nihoyat, matematik savodxonlik elementlarini to'g'ri shakllangan bo'lishining pedagogik kafolatidir.

Matematikaga doir bajariladigan ishlar bolalarni boshqa oladigan bilimlariga qaraganda ko'proq tirishqoqlikka, puxtalikka, aniqlikka o'z fikr va xulosalarini nazorat qila olishga, ayniqsa kuzatish, tajriba va fahmlash asosida aytiladigan fikrlarining ravon bo'lishiga e'tibor bera bilishga odatlantirish kerak. Bolalarda matematik bilimlarga bo'lgan qiziqish, matematik xarakterdagi masalalarni sabr – toqat va tirishqoqlik bilan yechish ko'nikmalari rivojlantiriladi.

Demak, bu jarayon nafaqat matematik ta'lim jihatidan, balki bolalarni har tomonlama rivojlanib borishlari uchun kompleks ta'sir etish vositasidir, ya'ni elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish bilan shug'ullanish jarayonida bolalarning vaqt haqidagi tasavvurlari shakllanib boradi.

Insonning har xil faoliyatida (sport, mehnat, o'qish, ilmiy va h. k) vaqtga nisbatan mo'ljal olishning rivojlanishi va ahamiyati masalasi ancha ilgari qo'yilgan va matbuot sahifalarida keng muhokama qilinmoqda.

Vaqtни aniq idrok qilish, vaqtga nisbatan mo'ljal olishning aynan bir xilligi katta ahamiyatga ega. Inson hayotida bunday qobiliyat (u esa shakllanadi) o'z vaqtdan samarali foydalanish, atrofdagilarning vaqtga nisbatan tejamkor bo'lishini ta'minlaydi. Vaqtdan unumli foydalanish, uni aniq idrok qilish va bo'sh vaqtни tashkil qilish, kun tartibi va har bir odamning butun oilaviy turmush tartibini tashkil qilishda ham muhimdir.

Shunday qilib, katta odamda vaqtga nisbatan mo'ljal olishning to'laqonli rivojlanishining ahamiyati ravshan. Ularni maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab bolalarda o'z vaqtida rivojlantirish juda katta ahamiyatga egadir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda vaqtни idrok qilishni, vaqtga oid tasavvurlarni va mo'ljal olishni shakllantirish vazifasi bolalar bog'chasida bolalar-ning boshlang'ich matematik tasavvurlarini rivojlantirish dasturi tarkibiga kiritilgan. Shuning uchun bu murakkab va ko'p qirrali muammoning ko'pgina masalalarini muhokama qilish zarur.

Shu munosabat bilan o'quvchiga M. I. Vasilyevaning maktab yoshidagi bolalarda vaqt bo'yicha mo'ljal olishni rivojlantirishga oid qiziqarli ish tajribasi haqida eslatib o'tish o'rinli.

O'tkazilgan ish natijasida, deb ko'rsatadi V. I. Vasilyeva, bolalar o'z faoliyatlarini vaqtga qarab boshqarishni o'rganib oladilar: ish sur'atini tezlatish yoki susaytirish, uni o'z vaqtida tamomlash. Vaqt bo'yicha mo'ljal olishni rivojlantirib, bolalarni o'z faoliyatlarini boshqarishga, ajratilgan vaqtdan tejamli va rasional foydalanishga o'rgatamiz, deb ko'rsatadi. Ish natijasi shunda ham sezila boshladiki, bolalar kiyinish, yuvinish, ovqatlanish kabi har xil turmush jarayonlarini bajarishga vaqtни tejab sarflashadigan bo'lishdi. Buning natijasida bolalarning sayllari va mustaqil ishlari uchun vaqt ko'paydi. Sust bolalarda butun guruhdan orqada qolmaslikka intilish paydo bo'ldi. O'rtoqlari tomonidan hayrixohlik, bildiriladigan tanqid o'z-o'zini tekshirishni quvvatlaydigan bo'ldi. Bolalarning o'zlari kun tartibini bajarish uchun qanchadan vaqt sarflaganliklariga qiziq boshladilar. Ular kun tartibini ongli bajaradigan bo'lishdi. Bolalarda bir, ikki yoki bir necha daqiqaning o'tishini aynan bir xil fahmlash malakasi shakllandi. Bolalar

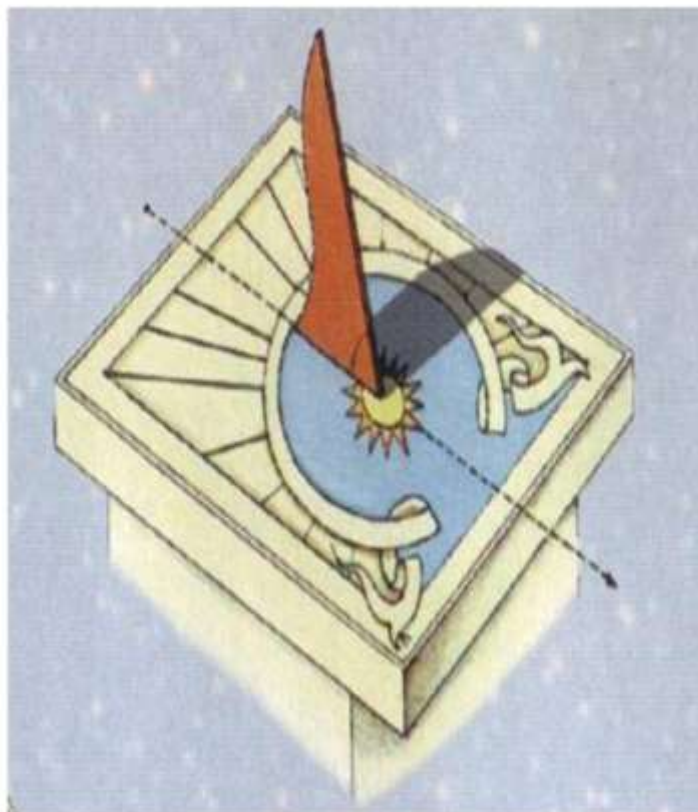
rivojlanishining umumiy samarasi shunday bo'ldi, unda nafaqat intellektual, balki axloqiy komponentni ham ko'rish mumkin.

M. I. Vasilyeva bolalarni hammasi bo'lib bittagina vaqt o'lchovi birligi – daqiqa bilan tanishtirdi. Shunisi juda qimmatliki, bolalarda vaqtni his etishni, ularni daqiqa bilan tanishtirish asosida rivojlantirish ataylab qilingan tadqiqotlarsiz, jonli pedagogik jarayon sharoitlarida amalga oshirildi. Bolalarga daqiqaning davomiyligini ular uchun qiziqarli bo'lgan har xil faoliyatlarda his etishni taklif qilindi. Masalan, tarbiyachi bolalarga bir daqiqa davomida ko'ptokni polga urib o'ynashni yoki ko'ptokni osmonga otib, ilib olib, o'ynashni taklif qiladi. Bir xil o'yin-mashqlar sakragichlar, halqalar bilan ham o'tkaziladi. Bolalar daqiqaning davomiyligini his etishlari uchun ba'zan ularga bir daqiqa jim o'tirish taklif qilinadi. Tarbiyachi bolalarning qiziqishlarini qanoatlantirish uchun ularning kun tartibining biror qismini bajarishga qancha vaqt sarflaganliklarini, har bir bolaning faoliyat sur'ati qandan ekanini aytib berdi. Keyinroq bolalarning o'zlari masalan, kiyinish uchun sarflagan vaqtlari davomiyligini aniqlashadi- Tarbiyachi esa, bolalarning vaqt haqidagi hukmlarining aynan bir xilligini tekshirib turadi.

Ikkinchi signal aloqalarida vaqt bo'yicha mo'ljal olish yoki uning «mantiqiy-tushunchaviy» darajada aks ettirilishida vaqtning har xil birliklarni yoki vaqt o'lchovini bilishning zarurligi nazarda tutiladi. Vaqtning sekund, minut, soat, kun, sutka, hafta, oy, yil va boshqa o'lchov birliklari o'ziga xos etalonlardir. Insonning obyektiv borliqning vaqtga oid munosabatlarini tarixan bilish va obyektiv baholashining umumlashtirilgan tajribasi shunday birliklarda to'plangan. Vaqt o'lchovi birliklari o'zaro bog'langan va ular o'ziga xos tizim hosil qiladi. Vaqt o'lchovining har bir keyingi birligi ma'lum miqdordagi oldingi miqdordan tuziladi. Chunonchi, masalan, 60 sekund bir daqiqani hosil qiladi, bir soat 60 daqiqaga teng; bir sutka 24 soatga teng; bir, yil 12 oyga teng va h.k.

Bolalarning vaqtga oid tasavvurlari shakllanishida vaqt birliklari tarixi muhim o'rin tutadi.

Soatning rivojlanish tarixi. Yer yuzida paydo bo'lgan birinchi soat-bu quyosh soati.U quyosh nurining tushishiga qarab ishlatilgan. Odamlar yerga qoziq urib, uning atrofiga aylana chizganlar va uni bo'laklarga bo'lganlar. Har bo'lak bir soatga teng bo'lgan.Keyinchalik bu soatlarni cho'pdan va toshlardan yasaganlar, ammo bu soat juda noqulay bo'lib, undan kechasi, bino ichida vaqtni aniqlashda foydalanib bo'lmagan, chunki binoga nur tushmagan. Shu noqulayliklardan kelib chiqib, suv soatlari paydo bo'lgan. Bu soatlar bir necha asrlar davomida odamlarga xizmat qilgan. Bu soatning asoschisi bizning eramizdan 400 yil avval yashab o'tgan faylasuf Platon hisoblanadi.U o'zining shogirdlarini vaqtli turg'izish maqsadida undan foydalangan.Suv soati quyidagicha ishlagan: ikkita idish olingan va biriga suv solingan, bu suv ikkinchi idishga tomchilab tushgan, ikkinchi idishning og'zi yopiq bo'lib, unga nay ulangan. Suv tomchilab tushgandan keyin, idishdagi havo bosim asosida yuqoriga chiqib, naydan ovoz chiqargan. Bu soatlar Klepsidr deb nomlangan, ya'ni hozirgi budilnik soatlar. Suv soatlarining ya bir turi konusga o'xshagan idishga teshikdan suv solingan.Idishning devoriga chiziqcha belgi qo'yilgan.Ular idishga suv solingandan keyin qancha vaqt o'tganini bildirgan Quyosh , suv soatlaridan so'ng qum soatlari paydo bo'ldi. XVI asrning oxiriga kelib, Galileo Galiley ibodatxonalarda osib qo'yilgan shamdonlarning shamol bilan tebranishini aniqlab, mayatnikli soatni ixtiro qildi. Ko'pgina ixtirochilar XIX asrga kelib, bu soatni yanada aniq, mujassam, olib yurishga qulay turlarini ixtiro qildilar.

Tarbiyachi vaqt tushunchalarini shakllantirishni kundalik turmushda o'tkazish kerak. Aniq kun tartibi (qat'iy o'rnatilgan turish vaqti, tonggi gimnastika, mashg'ulotlar, ovqatlanish, hordiq chiqarish vaqtlari) bolalarda sutka qismlari haqida tasavvurlarni shakllantirish uchun real sharoitdir. Sutka davomida tarbiyachi bolalar e'tiborini ular faoliyatlari xarakterlari bilan bog'liq har xil vaqt oraliqlari o'rtasidagi munosabatlarga qaratadi. Tarbiyachi sutka qismini aytadi va bolalarning shu qismga mos keluvchi faoliyat turlarini sanab o'tadi, masalan: «Hozir ertalab. Siz gimnastika qildingiz, yuvindingiz, nonushta qilasiz» yoki «Hozir kunduzi. Kunduzi ota-onalarimiz ishlashadi, biz esa shug'ullanamiz».

Elementar matematik tasavvurlarni rivojlantirishga bag'ishlangan mashg'ulotlarda bolaning sutka haqidagi tasavvurlari mustahkamlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning har bir vaqt oralig'i uchun xarakterli bo'lgan faoliyat turlari tasvirlangan rasmlar o'zlariga ko'rsatiladi va ulardan so'raladi: «rasmda tasvirlangan bolalar nima qilishmoqda? Buni ular qaysi vaqtda qilishmoqda?» Ushbu savollarga javob berish taklif qilinadi: «Sen qachon dam olasan? Sayr qilasan? Uxlaysan? va h.k. Kichkintoylarga kunduzi, kechasi, ertalab, kechqurum tasvirlangan rasmlarni sutkaning berilgan qismi uchun xarakterli bo'lgan amaliy faoliyatlari tavsiflangan hikoyalardan, she'rlardan parchalar o'qishdan ham foydalapish mumkin.

Tarbiyachi bolalar bilan birgalikda ularning sutkaning u yoki bu vaqtiga mos keladigan faoliyatlari va tabiat hodisalari tasvirlangan syujetli rasmlarni qaraydi, illyustrativ materiallardan foydalanib va ularsiz didaktik o'yinlar o'tkazadi, suhbatlashadi, hikoyalar, ertaklar o'qiydi.

Tarbiyachn asta-sekin bolalar sutka qnsmlarining xarakterli belgilarini farqlashlariga, ularni gapirib berishlariga erishadi.

Ishni vaqtning oraliqlari, ya'ni kunduz-kecha, ergalab-kechqurun, yaqqol tasvirlangan rasmlarni qarashdan boshlagan ma'qul. Bunda tarbiyachi bolalarning vaqtning u yoki bu oralig'idagi faoliyatlari haqidagi xotiralarini faollashtiradi. Masalan, kun tasvirlangan rasmni ko'rsatadi va so'raydi: «Rasmda nima tasvirlangan?»

Bolalar. Bolalar o'ynashmoqda. Quyosh yoritmoqda.

Tarbiyachi. Qachon quyosh yorqin nur sochadi?

Bolalar. Kunduzi.

Tarbiyachi- Bolalar, siz kunduzi nima qilasiz?

Bolalar. O'ynaymiz, ovqatlanamiz, shug'ullanamiz va boshqa ishlarni qilamiz.

Tarbiyachi. Ota-onalarimiz kunduzi nima qilishadi?

Bolalar. Ota-onalarimiz kunduzi ishga borishadi.

Shundan keyin, kechasi tasvirlangan rasmni qarab, bolalar kechasi qorong'i bo'lishini, osmonda yulduzlar va oy bo'lishini, uylarda elektr lampochkalar yonayotganini, kechasi hamma uxlashini ta'kidlaydilar.

Tarbiyachi bolalar bilan birgalikda ertalab va kechqurun tasvirlangan rasmlarni ham xuddi shu usulda qaraydi. Tabiatda va odamlar faoliyatida sutkaning u yoki bu qismi yorqin tasvirlangan (ajratilgan) rasmlarni tanlashadi.

Bolalar olgan bilimlarini keyingi mashg'ulotda mustahkamlashlari zarur. Shu maqsadda sutkaning har bir qismiga oid belgilar yorqin tasvirlangan ertak aytib berish mumkin.

Tarbiyachi mashg'ulotlarni bolaning yoshi individual xususiyatlariga qarab qayta ishlay oladigan pedagogik jarayonni to'g'ri rejalashtirib amalga oshiradigan, o'z faoliyat va bolalar faoliyatini to'g'ri rejalashtiradigan bo'lmog'i lozim. Maktabgacha ta'lim elementar matematik tasavvurlarni shakllantirishning asosiy maqsadi vaqt tasavvurlari va ular orasida munosabatlar tushunchalarini o'rganishdan iborat.

Shunday qilib, biz mavzu atrofida izlanishlar, qidirishlar maktabgacha ta'lim dasturi va mavzu atrofida ilg'or tajribalarni o'zlashtirib, mavzuni to'la yoritishga harakat qildik. Ilgor tajribalardan kelib chiqib quyidagilarni tavsiya qilishni ma'qul topdik:

- dastavval tarbiyachi vaqt to'g'risidagi tasavvurlarni shakllantirishdan oldin bolalarning shu borada bilimlarini aniqlash va unga tayanish.

- Har bir o'rgatiladigan tushunchani oldin hayotda zarurligini ko'rsata bilish.

Har bir o'rgatiladigan tushunchani iloji boricha, uning tarixiy kelib chiqishi manbalariga e'tibor qaratilsa.

Mening nazarimda bu tavsiyalar har bir matematika mashg'ulotida qo'llanilsa, foydadan xoli bo'lmas edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T., 1997.
2. "Uchinchi ming yillikning bolasi" tayanch dasturi. – T., 2001.
3. Hasanboyeva O.U. va boshqalar. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. – T.: "Ilm ziyo", 2006.
4. Bikbayeva N.U., Ibragimova Z.I., Qosimova X.I. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish. – T.: "O'qituvchi", 1995.

*Анастасія Фастовець
(Переяслав-Хмельницький, Україна)*

ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ВИРОБАМИ ДИБИНЕЦЬКИХ МАЙСТРІВ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Знайомити дітей з історичним минулим України та розвивати інтерес до минувшини та промислів своїх предків потрібно починати з дошкільного віку, це є важливою передумовою для подальшого їх всебічного розвитку та пізнання рідного краю, виховання гордості за свою країну.

Актуальність даного питання полягає в тому, щоб дитина, яка живе в даній місцевості, мала знання про особливості побуту та культури попередніх поколінь, адже саме в дошкільному дитинстві, дитина набуває знань про пам'ятки національної історії України та народні ремесла, які потім деталізуються у шкільному віці. Одним з методів ознайомлення дітей з минущиною є художня література, дитина в ДНЗ, при відповідній організації педагогічного процесу, засвоює досить значний за обсягом літературний матеріал.

Кожен регіон України має свої характерні особливості. Діючі програми навчання та виховання дітей дошкільного віку рекомендують знайомити дітей із глиняними іграшками: опішнянськими, косівськими, димківськими, філімонівськими та яворівськими, петриківськими, богородськими, вологодськими дерев'яними іграшками. Надзвичайно цікавими є також іграшки та глиняні вироби дибинецьких майстрів.

Тому особливо важливо виховувати повагу до нелегкої праці, формувати у дітей дошкільного віку любові до рідного краю та почуття гордості за своїх майстрів-односельців, які займалися одним із народних промислів Богуславщини. Дошкільний період є сприятливим і найважливішим етапом як у розвитку пізнавальних здібностей так і у вихованні естетичних почуттів дитини та працьовитості. Дорослі також повинні навчити дітей шанувати результати праці народних майстрів, помічати головні й найбільш характерні ознаки виробів дибинецьких гончарів, читати художню літературу, та брати участь у активному їх всебічному розвитку. І особливо цінна для здійснення навчання та ознайомлення дітей з глиняними виробами є художня література.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічними основами теорії розвитку мовлення дошкільнят і загальнотеоретичними питаннями займалися такі вчені, як: К. Ушинський, Є. Тихеева, О. Усова, Д. Ельконін, О. Гвоздев, Л. Виготський та ін. У своїх роботах, вони піднімали проблему розвитку пізнавального інтересу дошкільника до отримання нових знань, шукали шляхи не простої передачі дитині вже готових знань, а створення таких ситуацій, методів і прийомів, які допоможуть дитині самостійно здобувати знання, відкривати нове в знайомому і отримувати радість від своєї дослідницької діяльності. Комплекс питань, пов'язаний із визначенням змісту роботи, завдань, форм, методів, прийомів ознайомлення дошкільників із художньою літературою розглянуто в працях А. Богуш, Н. Гавриш, Л. Гурович та ін.

Особливості сприймання дітьми змісту художніх творів розкрито в дослідженнях психологів О. Запорожця, Д. Ельконіна, О. Никифорової та інших.

Завдання дитячої літератури, її специфіка розглядалися також у працях К. Чуковського, С. Маршака, С. Михалкова та інших поетів і письменників.

Мета написання статті. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури та результатів власного дослідження визначити особливості та педагогічні умови ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з виробами дибинецьких майстрів засобами художньої літератури, тому, що художня література в дошкільному віці посідає особливе місце в їхньому житті, і саме в процесі читання, відгадування загадок, слухання приказок та прислів'їв, розучування віршів на тематику гончарства, запас знань дитини збагачується новими словами і реченнями, дитина набагато швидше запам'ятовує назви виробів майстрів, а ніж при ознайомленні дітей без використання художньої літератури.

Виклад основного матеріалу. В селі Дибинці Богуславського району Київської області надзвичайно сприятливі умови для використання в педагогічному процесі виробів з глини місцевих майстрів та ознайомлення дітей з цікавою працею гончара яка має багатовікові традиції.

Мистецтво глиняної кераміки нараховує не одне тисячоліття. Для розквіту цієї галузі необхідна спеціальна глина та умілі руки майстрів, які з покоління в покоління передають традиції підготовки глини та подальшого використання її в своїх роботах. В даний час, на жаль, залишилося лише декілька майстрів які знають секрети майстерності. Це Тетяна Тарасенко та 86 річний Іван Загородній.

Характерними особливостями виробів є різноманітність кольорової гами та особливості розпису виробів.

ВИДИ ДИБИНЕЦЬКОЇ КЕРАМІКИ	ОСОБЛИВОСТІ ОФОРМЛЕННЯ
горщики(полив'яні,не полив'яні)	без розпису; з розписом
кришки до горщиків	без розпису; з розписом; рельєфний орнамент
миски (полив'яні)	без розпису

макітри	з розписом
кришки до макітер (полив'яні, не полив'яні)	без розпису; з розписом
чашки (не полив'яні)	без розпису
підвазонники (полив'яні, не полив'яні)	з розписом
вази (не полив'яні)	без розпису; рельєфний рослинний орнамент
скульптурна пластика (не полив'яна)	без розпису

Найкраще знайомити дітей з цими виробами засобами художньої літератури.

Твори художньої літератури розкривають перед дітьми світ людських почуттів, викликаючи інтерес до особистості, до внутрішнього світу героя. Навчившись співпереживати з героями художніх творів, діти починають помічати настрій близьких і оточуючих його людей. У них починають пробуджуватися гуманні почуття – здатність проявляти участь, доброту, протест проти несправедливості. Це основа, на якій виховується принциповість, чесність, справжня громадянськість.

Почуття дитини розвиваються в процесі засвоєння ними мови тих творів, з якими знайомить його вихователь. Художнє слово допомагає дитині зрозуміти красу звучання рідної мови, воно вчить його естетичному сприйняттю навколишнього і одночасно формує його етичні (моральні) уяви. Знайомство дитини з художньою літературою починається з мініатюр народної творчості – потішок, пісень, потім вони слухають народні казки. Глибока людяність, гранично точна моральна спрямованість, живий гумор, образність мови – особливості цих фольклорних творів – мініатюр.

Варто звернути увагу, що ознайомлюючи дітей з художньою літературою, вихователь має підвести їх до елементарного аналізу літературно – художньої структури твору, для кращого запам'ятання дітьми, потрібно зупинити увагу на потрібному і головному; навчити розуміти основний його зміст, ознайомити з жанровими композиційними, мовленнєвими особливостями різних творів. Здобуті літературні знання дошкільнята зможуть використовувати під час складання власних розповідей про славних у всьому світі дибинецьких майстрів [2, с.15].

Чому саме на етапі дошкільного віку розпочинається підготовка талановитого читача? Це пов'язано насамперед із тим, що дитина в ДНЗ засвоює досить значний за обсягом словник, набуває літературної начитаності. Саме в ці роки дошкільник широко ознайомлюється з усною народною творчістю, українською класикою, творами сучасних дитячих письменників і поетів. Крім того, в дошкільні роки дитина надзвичайно уважна до слова, емоційно чутлива й активна у сприйманні художньої літератури. Цей період є найбільш сприятливим для формування практичних основ естетичного сприймання літератури. У дошкільному віці також відбувається активний розвиток відтворювальної уяви, необхідної для повного розуміння словесного образу, основних зв'язків у творі, характеру персонажа, його дій, вчинків, переживань, а також мотивів його поведінки. Науковці відзначають такі особливості дітей - дошкільників, як емоційна активність, здатність до співпереживання з героями, розуміння образної будови літературного твору.

Дитина бере активну участь у художній комунікації: вміє підтримувати бесіду про зміст, ідею, персонажів твору, передавати свої враження, переживання, розповідати відомі казки, оповідання; з інтересом ставиться до творчої мовленнєвої діяльності, книжки, художньої літератури, має бажання висловлювати власні почуття в образному слові [2].

Від дошкільних навчальних закладів вимагається ознайомити дітей з художньою літературою. Узагальнено можна сформулювати такі завдання:

– виховувати в дітей інтерес до художньої літератури, здатність до цілісного сприймання творів; забезпечити засвоєння ними назвів глиняного посуду; змісту літературних творів та емоційний відгук на них;

– формувати початкові уявлення про особливості художньої літератури: загадки, прислів'я, приказки, оповідання, легенди, їх специфіку, найпростіші елементи образності в мові літературних творів.

Піклуючись про розширення запасу слів дітей, треба прагнути до того, щоб розширити цей запас за рахунок слова назви предмета, а не слова – звука.

Але існує ряд спеціальних методичних вправ промови, мета яких – розширення лексики і мовних навичок дітей. Їх корисно проводити з дітьми старшого дошкільного віку за умови ведення їх жваво, невимушено, з урахуванням вікових інтересів і можливостей. Ось деякі з видів таких вправ.

1. Підбір епітетів до предмета. Називається предмет, припустимо горщик. Які бувають горщики? Відповідь дітей 5-6 років: великі, маленькі, розписані, різнокольорові. Додавання вихователки: глиняні.

2. Пізнавання по епітетів предмета. Вихователка пропонує дітям відгадати, що це:

У землі родився, на кружалі вертівся,

На вогні пікся, а на базарі бував,

Людей годував.

Як упав, то й пропав, ніхто не поховав.

Діти відгадують – *горщик*. У складанні таких загадок повинні брати участь і самі діти. Подібні вправи вимагають правильного керівництва. Вони не повинні виливатися у формальне нанизування слів. Слова повинні зв'язуватися зі знайомими дітям уявленнями.

3. Читання дітям прислів'я не закінчуючи його з подальшим їх відгадуванням. Наприклад: прислів'я про працю.

* Гончара глина ... (годує.)

* Без праці не ... (проживеш.)

* Хто працює, той і урожай ... (збирає.)

* Людину праця ... (годує.)

4. Підбір обставин «Вчитися можна як...?». - Добре, ліниво, старанно, з успіхом, довго, багато і т.п.

5. Нюанси сенсу слова макітра, макітрище: крихітна, маленька, невелика; велика, величезна. Дітям пропонують скласти з цими словами фрази.

6. Вставлення дітьми пропущених слів. Вихователка читає вірші, діти вставляють слова – виробів гончарів, які перед ними зображені на картинках. Наприклад:

Такий на кухні аромат,

Аж млосно у повітрі:

Мак для куті втирає брат

У глиняній..... (*макітрі*).

Фарби весело кладе,

Намигикує співанку.

Не знайдеш таких ніде,

Дядько Гнат малює (дзбанку)!

Даючи дітям такі пропозиції, треба добре обміркувати їх утримання; воно повинно бути не дуже елементарно і не ускладнювати дітей. Якщо добре продумати зміст кожної фрази, висувати предмети і явища, дітям добре відомі і цікаві [2, с.32].

7. Поширення пропозицій. Педагог говорить: «Гончар робить... (що? де? коли? навіщо?). Діти йдуть... (куди? Навіщо?) і т.д. Треба звертати увагу на правильність побудови речень.

8. Додавання придаткових пропозицій (підведення до майбутніх вправ з граматики). Педагог читає головну пропозицію, а діти закінчують придаткове. Пропозиції дітей 5-6 років: «Сьогодні треба затопити піч, сказав гончар, для(випалювання виробів). Майстер виготовляє вироби із (глини). Виготовлення виробів із глини відбувається на (гончарному крузі)».

9. Складові частини цілого. Називається предмет, визначаються його складові частини, наприклад: **Горщик; Глек; Макітра;** Тиква; Двійнята; Куманець; Таріль; «Монетка»; Вази; **Свищик або іграшка;** Плесканець; Барило. З чого виготовлений, якої форми? Або дається завдання: по частинах визначити ціле, наприклад: глиняний виріб, з'єднаний між собою, має однакові форми. Що це? Або: З глини, круглої форми. Що це?

10. Складання пропозицій до запропонованого словом. Дітям дається слово; скласти пропозицію і включити в нього це слово.

11. Складання речення з кількома даними словами. Вправа, що рекомендується Л.М. Толстим і застосовувалося ним у Яснополянській школі: даються три – чотири слова, наприклад, глек, глиняний, майстер, виготовляє. Діти повинні вставити їх у речення. Відповіді дітей приймають приблизно таку форму: «Майстер виготовляє глиняний глек», «Глиняний глек, виготовляє майстер на гончарному крузі». [4] Слід домагатися, щоб діти не повторювалися в своїх прикладах, по можливості урізноманітнили і ускладнювали їх. Л.М. Толстой робив цю вправу ще цікавіше, перетворюючи його в гру.

13. Пояснення слів. Чи слід пояснювати дітям слова і вимагати таких пояснень від самих дітей? Л.М. Толстой відповідає на це питання визначено і у вищій мірі переконливо. Він говорить: Я переконався тільки в тому, що пояснення змісту слова й мови абсолютно можливі навіть для талановитого вчителя. Дитина, не розуміючи двох – трьох слів у фразі, може не розуміти тонкий відтінок думки чи ставлення її до попереднього. Іноді вони зрозуміли, тільки не уміють довести вам того, що зрозуміли вас, самі в той же час смутно здогадуються і сприймають зовсім інше і вельми для нього не корисне і не важливе.

Сьогодні немає жодної методики, де б не використовувалася дитяча література. Так, у дошкільній лінгводидактиці художня література розглядається як один із засобів мовленнєвого розвитку дітей; за допомогою літератури вивчаються певні елементарні назви посуду раніше їм мало відомі; частина змісту суспільного довілля дошкільникам також реалізується через художні твори. Нерідко читання або розповідь художнього тексту розглядається просто як розважальний засіб. Такий підхід свідчить про те, що вихователі вбачають в літературі не мистецтво, яким вона є, а суму методичних прийомів, які сприяють вирішенню окремих завдань, завдань по ознайомленню з гончарними виробами та цим самим збагачення словника дітей застарілими назвами предметів посуду. Для цього, а саме збагачення словника, можна ознайомлювати дітей із глиняними виробами та посудом при використуванні таких літературних творів: С. Васильченко «Золота діжа», «Неслухняний глечик», Братів Грімм «Горщик каші», Олена Пчілка «Кухлик», Юрій Шкремуляк «Малі кухарочки»; закличку «Йди, йди дощику»; та багато інших.

Отже, інтереси дитини – дошкільника збільшуються у такому розвивальному середовищі, під час якого ми завзято використовуємо художню літературу.

Висновки. Отже, читання дітям художніх творів, легенд, прислів'їв, приказок, загадування загадок, створювання розвивальних завдань, в ознайомленні дітей з виробами дибинецьких майстрів, ефективно впливає на навчання дітей, та їх всебічний розвиток.

В процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з виробами дибинецьких майстрів, педагогам також доцільно використовувати різноманітні наочні матеріали, дидактичні методи та прийоми навчання: впровадження розучування віршів на тематику народних промислів, а саме виробів керамістів рідного краю в педагогічний процес; використання пошукових ситуацій; допитливих запитань; розгадування кросвордів про керамічний посуд; ускладнення правил гри та введення варіантів; впровадження різноманітних ігор з використанням глиняного посуду; оформлення альбомів на тематику посуду та розгляд ілюстрацій; тематичні екскурсії; відвідування занять з майстер – класу по ліпленню із глини; широке використання глиняного посуду в ознайомленні дітей, саме, через художню літературу; бесіди з дітьми; проведення свят та розваг з долученням художнього та наочного матеріалу про народний промисел; обов'язкове залучення батьків до читання літератури вдома та участь їх у заходах дошкільного закладу.

Основними умовами успішної роботи по ознайомленню дітей з глиняними виробами засобами дитячої літератури є створення розвивального середовища, раннє ознайомлення дітей з кращими зразками художньої літератури, адресованої дошкільникам, добір ефективних методів і прийомів опрацювання творів для читання в дошкільному навчальному закладі, володіння вихователем технікою виразного читання і сучасною методикою розвивання та збагачення словника дітей. Стаття не вичерпує всіх аспектів роботи з дитячою книжкою у різних вікових групах ДНЗ.

Робота з художніми творами позитивно впливає на розвиток творчої активності, збагачує мову дітей новими назвами посуду, розвиває інтерес до його виготовлення та розповідання цікавої та нової їм інформації батькам, дідусям та бабусям почутої від вихователя

Підсумовуючи усе вище зазначене, можемо констатувати, що українська література для дітей, у тому числі й класична, завжди намагається задовольнити прагнення дитини до пізнання чогось нового, ще мало відомого, її інтерес до усіх сторін життя.

Окремого висвітлення потребують питання естетичного виховання обдарованих дітей з виробами народного промислу, а саме гончарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богуш А.М. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей в дошкільному навчальному закладі. Підручник для студентів вищих навчальних закладів факультетів дошкільної освіти / А.Богуш, Н.Гавриш, Т.Котик. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2006.
2. Гавриш Н. Художньому слову – гідне місце в освітньому процесі // Дошкільне виховання. – 2006.
3. Богуш А.М. Сучасний стан дошкільної лінгводидактики в Україні // Дошкільна освіта. – 2004. – № 4 (6).
4. Ушакова О.С. Розвиток мовлення дітей 6-7 років. – М.: Вентана-Граф, 2009.

*Рая Чойкиєва
(Алматы, Казахстан)*

ЕЛЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ-ОТАНДЫ ҚАСТЕРЛЕУ

Жастарды елжандылыққа тәрбиелеу тұжырымдамасын таңдау қажеттілігі Қазақстан Республикасындағы білім туралы заңнама, Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді ұштау тұжырымдамасының қағидаларынан, яғни жастарды азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға қарсы кез-келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу; әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баурау, қазақ халқы мен республикасының басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу, мемлекеттік тілді, орыс, шетел тілдерін меңгеру міндеттерінен туындады. Тәрбие – халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін, қасиеттерін, жас ұрпақтың бойына сіңіру, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру үшін мақсатты ықпалда жүзеге асатын іс-әрекеті. Мектеп барлық кезде оқушыларға елін, халқын туған жерін сүйу және қорғау сезімдерін дарытып және дамытып келеді. Әсіресе, оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеу мәселесі барлық кезде де қоғам мен мемлекеттің назарынан тыс болмаған. Ал бүгінгі таңда жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанға айналу, яғни жаңарту үдерісі қоғамымыздың барлық саласында, соның ішінде білім беру саласында жүргізілуі әлемдік деңгейге сай дамуды талап етеді. Еліміздің көпұлтты және көпконфессиялы жағдайында қоғамдық келісімді одан әрі нығайту міндеті басты назарда

тұрғандықтан, мектеп оқушыларының елжандылық көзқарасын қалыптастыруда жаңа бағыттың қажет екендігі де аңғарылады. Өйткені, өткен озық тәжірибелердің елжандылық сезімге игі әсер ететін тәлімді-тағылымдық әлеуеті мен бүгінгі мектептегі тәрбие әрекетінде, олардың пайдалануы арасында қайшылықтар қатты сезілуде. Себебі Отан, сенім, ерлік дәстүрлерге құрмет, парыз, абырой, ар-намыс, елі үшін өзін құрбан ету сияқты құндылықтарға көзқарас өзгеріп кетті. Әлуметтік-адамгершілік бағыт бұрмаланып кетті, керісінше жастарға өзіміздің антигумандық тән бола бастады. Күнделікті өмірде қазіргі жастардың маңызды азаматтық міндеттерін орындамауы, әлуметтік және рухани толыспағандығын көрсетуі, әртүрлі діни секталарға кіруі, жасөспірімдер арасында заңсыз топтардың пайда болуы сияқты іс-әрекеттерден көрініс беруде. Туындап отырған жағдайлардың себептерінің бірі еліміз егемендік алғанынан кейін елжандылық тәрбиенің мәні мен рөлінің жете бағаланбағандығынан болып отыр. Елжандылық тәрбиенің практикада жинақталған бай тәжірибесінің ғана беделі түскен жоқ, сонымен қатар Қазақстан Республикасының мүддесін қорғауға дайын және қабілетті елжанды азаматтың да, яғни тұлғаны қалыптастыру мен дамыту идеясының да беделі түсіп кетті.

Елжандылық тәрбиесі философиялық, психологиялық және педагогикалық ғылыми еңбектерде патриотизм ұғымы арқылы көрініс табады. Жеткіншектерді елжандылыққа тәрбиелеуде классик-педагогтар К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский еңбектерінде патриоттық тәрбиенің маңызды идеялары қарастырылған.

«Елжандылық» ұғымының құрылымдық мәнін анықтау мақсатындағы ғылыми әдіснамалық еңбектерді сараптау мынандай тұжырымдар жасауға мүмкіндік туғызды: 1) елжандылық ұғымының бір бағыты жеке тұлғаның өз ұлтын, халқын, жерін, ана тілін, дінін мәдениетіне оң көзқарасын болуы мен, оны сүюімен танылады; 2) елжандылық ұғымының екінші бағыты жеке тұлғаның елді дамыту мен қауіпсіздігін сақтауды қоғам мұратымен тығыз байланыста іске асыруға мүдделілігімен сипатталады; 3) елжандылық ұғымының үшінші бағыты жеке тұлғаның елдегі өзге халықтарға оң ниетті болып әрбір ұлт адамына жақсы қасиет көріністерінің болуымен анықталады.

Қазіргі кездегі мектеп тәлім-тәрбиесінің мақсаты жылдам өзгертіп отыратын дүние жағдайларында қалыптасқан тәрбиеліліктің және оның құрамды көріністері - білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып табылатындықтан, технократтық парадигманы жаңа оқу парадигмасымен ауыстыруды ұсынады. Елжандылық тәрбиесі тұлғаны қалыптастыру процесінің маңызды және құрамдас бөлігі ретінде тәрбиенің жалпы заңдылықтары мен принциптерінің негізінде жүзеге асатындықтан, ғылыми-педагогикалық еңбектерді сараптай келе, елжандылық тәрбиенің принциптері: *1) сабақтастық және үздіксіздік; 2) жүйелілік; 3) аймақтық; 4) икемділік пен баламалық;* анықталады.

Ғылыми еңбектерді саралап, ғылымдардың пікіріне сүйене келе, елімізде қалыптасқан толеранттықтың (төзімділік) негізінде бірнеше факторлар анықталады. Бірінші фактор – Қазақстан азаматтарының елдің болашағына сеніммен қарауы. Екінші фактор - еліміздің өткен тарихы мен халықтың бай психологиясы. Үшінші фактор - Қазақстан халықтарының басым көпшілігін құрайтын қазақ халқының өзіндік ерекшелігі. Төртінші фактор – қазақ халқы ұрпағын кек сақтамайтын етіп тәрбиелей алу қасиеті. Бесінші фактор – ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған дастан, жырлар, қазақ даласының ойшылдары Қорқыт ата, Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари, жыршы Асан Қайғы, Бұхар жырау, Махамбет Өтемісұлылар мен кейінгі қазақ зиялыларының шығармалары арқылы бүгінгі ұрпаққа еліне, жеріне, халқына деген сүйіспеншілікті дәріптеп, зерделуге мүмкіндіктің болуы. Алтыншы фактор – Қазақстан елінің мемлекеттік тілі – қазақ тілінің ресми бекітілуі. Жетінші фактор – көпұлтты Қазақстанның арасында татулық пен келісімнің болуы.

Шет тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеудің принциптері ретінде: оқу – тәрбие үдерісінің тұлғалық бағыттылығы; оқытудың мақсаттылық принципі; түсіністілік принципі; ғылымилық принципі; саналық пен белсенділік

принципі; берктік принципі; дидактикалық жүйелік принципі; көрнекілік принципі; тәрбиелеп оқыту принциптері саналады. Шет тілін оқытуды елжандылық тәрбие берумен ұштастыра жүргізуі үшін педагогтардың басшылыққа алатын шарттарымен анықталады.

Шет тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеудің педагогикалық шарттарына жататындар: Оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеудің **бірінші шарты** – шет тілін оқыту арқылы салалық тәрбие берудің теориясы мен практикасына, мазмұнына, әдістеріне оларды өзара бірлік негізінде қарастыру, ағылшын тілін оқытуда оқушылардың жас ерекшеліктері мен қабілеттеріне сәйкес ендірілетін тіл материалдарын меңгерудің оңтайлы жұмыс түрлеріне сараптама жасау олардың қоғамдық-тарихи объективі қажеттілігін ұғынуға байланысты екендігін және оны қоғамдық , педагогикалық мұрат , дегейіне көтергенде игілікті нәтиже беретіндігіне көз жеткізілді.

Шет тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеудің екінші шарты – оқушыларға елжандылық тәрбие беру жұмысының мақсаты мен міндетін нақты ұғынуы тиіс. Осы мақсат – міндеттерге сәйкес елжандылық тәрбие берудің мазмұны, оқыту тәсілдері таңдалып, сабақ барысында және сабақтан тыс ұйымдастырылатын іс-шаралардың түрлері айқындалады.

Шет тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеудің үшінші шарты – мұғалім оқыту процесін, оның заңдылықтарын, принциптерін тұлғаны дамытып, оның бойындағы елжандылық тәрбиелілікті қалыптастырудағы барлық компоненттердің мәнін дұрыс түсіну, яғни шет тілін оқытудың тәрбиелік потенциалын ұтымды түрде пайдалануы тиіс. Елжандылық тәрбие беру жұмысының нәтижелі болуы мұғалімнің білім мен тәрбие тәсілдерін жетік меңгеріп, қажет жағдайда тиімдісін таңдай білуіне байланысты.

Шет тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеудің төртінші шарты – оқыту үдерісінде елжандылық тәрбие жұмыстарының жүзеге асуы үшін мұғалімнің бұл пәнді оқытуды елжандылық тәрбие берумен ұштастырудағы ұсынған нақты теориялық-педагогикалық бағыты болуы тиіс. Әрбір тақырыптың мазмұнын ашып көрсетуге дайындала отырып, осы тақырыпқа байланысты елжандылық тәрбие беру жұмысымен тұлғаны қалыптастырудың жалпы міндеттерін шешуді оқытудың мазмұны , түрлері және әдіс-тәсілдерімен байланыстыру міндетті түрде ескірілуі қажет. Тәрбие қызметіне қарағанда тәрбие жұмысы педагог-тәрбиенің жасайтын немесе қайта құратын педагогикалық қатынастар жүйесінен туындайтын шарттарды білдіреді. Сонымен, мектеп оқушыларының елжандылығын қалыптастыру деп ағылшын тілін оқыту арқылы жеткіншек ұрпаққа ел тарихынан, мәдениетінен, халықтар достығына білімдер беріп , олардың күнделікті өмірде ел тану білімдері, іскерліктері мен дағдыларын игертуге бағытталған мұғалімнің педагогикалық іс-әрекеттерінің өзара байланыстарын көрсететін нәтижені түсінеміз. Бұл түсініктің құрлымын біз зерттеп отырған мектеп оқушыларының елжандылығын қалыптастыруының сандық және сапалық жақтарын анықтайтын моделдің өлшемдерінен, көрсеткіштерінен, деңгейлері мен байланыстарынан көруімізге болады. Мектеп оқушыларының туған елді тануға елжандылығын қалыптастыруға бағытталған: **эмоционалдық-мотивациялық, мазмұндық және іс-әрекеттік компоненттер**, сонымен қатар олардың қалыптасуының өлшемдері мен көрсеткіштері, өздерінің жиынтықтарымен қосылып ағылшын тілін оқыту арқылы мектеп оқушыларының елжандылығын қалыптастырудың құрлымдық-деңгейлік моделін құрайды. Педагогика ғылымында оқушылардың тәрбиелілігі өлшемдеріне, «елжандылық» ұғымының мәні мен елжандылыққа тәрбиелеу үдерісі анықтамаларына берілген көзқарастарды негізге ала отырып, зерттеу пәнімізге қарай ағылшын тілін оқыту арқылы мектеп оқушылары елжандылығының қалыптасуы моделі жасалынды. Шет тілін оқыту арқылы мектеп оқушыларының елжандылығын қалыптастырудың құрамына кіретін әрбір өлшемді талдау олардың төмен, орта жеткілікті және жоғары деңгейлерін бөліп көрсетуге ықпал етті. Төменде оқушылардың зерттеліп отырған дайындық деңгейлерінің мынадай сипаттамасын көрсетуге болады. Көрсетілген моделдің негізінде шет тілін оқыту үдерісінде қалыптастыратын оқушылардың елжандылық тәрбиелік деңгейлері анықталады.

Зерттеу жұмыстарындағы елжандылық ұғымының жан-жақты талдау жасалуы негізінде қазіргі таңда оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеудің ерекшеліктері қарастырылады. Бұл: оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеуде білім беру мекемелерінің тарапынан өз деңгейінде көңіл бөлінбеуінің теріс салдары, яғни оқу үдерісіне тәрбиенің кірігіп кету; шындықты бейнелейтін тәрбие процесінің анық болмауы; тәрбие міндеттерін шешуде жанұя, мектепке дейінгі мекеме, мектеп, жоғары оқу орны, әскери қарулы күш, бұқаралық ақпарат құралдарының арасында байланыстың болмауы; ғаламтор, бұқаралық ақпарат құралдарындағы сапасыз ақпараттардың кері әсерінің күшеюі. Отанды қорғау және әскери қарулы күштері мәселесіне халықтың бұрыс қатынасымен сипатоталады.

Қазіргі қоғамда елжандылыққа тәрбиелеу мәселесінде алға жылжу бар: азаматтық және ұлттық сананың жаңаруы; елжандылық тәрбие берумен айналысатын қоғамдық ұйымдардың қайта өрлеумен айқындалады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Ақиқат. – 2013. №1. – 5-27 б.
2. Момышұлы Б. Совет баблаларын патриотизмге тәрбиелеу. – Алматы, 1989. – 95 б.
3. Изотов М. Проблемы патриотического воспитания народа в процессе формирования общеказахстанской национальной идеи // Общенациональная идея Казахстана: опыт философско-политологического анализа МОН РК. – Алматы, 2006. – 280 с.
4. Мүтәлі Ә.Қ. Шет тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандылыққа
5. Дауренбаева Ж.А. Өлкетану материалдарын пайдалану арқылы негізгі мектептің оқушыларын елжандылыққа тәрбиелеу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2008. – 9 б.
6. Қалыбекова Г. Жастарды елжандылыққа тәрбиелеу мәселесі. Ұлт тағылымы. – 2010. – №4. – 76-78 б.

*Шахноза Чулиева
(Бухара, Узбекистан)*

АЛГОРИТМИК МАШҚЛАР ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мақтаб она тили таълими олдида турган бош талаб тафаккури ривожланган, мантикий мушохада юрита оладиган, эркин фикрлайдиган, фикр маҳсулини ҳар қандай шароитда бемалол баён қила оладиган шахсни тарбиялашдир. Модомики шундай экан, она тили дарсликларига киритилган ҳар бир мавзу ва топшириқлар, аввало, шу мақсадга қаратилмоғи зарур. Бу соҳада кейинги йилларда талай ишлар амалга оширилди. Жумладан, замонавий таълим концепциясига асосланиб, давр талабларига мос дастур ва дарсликлар тузилди; билим сифатини тўғри назорат этиш мақсадида Давлат таълим стандартлари танланиб, жорий қилинди. Бу, шубҳасиз, таълим жараёнида ўқувчилар ўзлаштиришини илмий асосда ташкил этишга замин яратди.

Дарсликларнинг янги авлодини яратиш бўйича алоҳида талаблар ишлаб чиқилди. Дарсликларнинг янги авлодини яратишда, хусусан, она тили дарсларига киритилган машқлар тизимини танлаш, танланган машқлар ўқувчиларнинг мантикий ва мустақил фикрлашини шакллантиришга хизмат қиладиган тарзда тузиш мақсадга мувофиқлиги алоҳида таъкидланади.

Мустақил фикрлаш тил билимларини пухта эгаллаш билан узвий боғлиқ. Шундай бўлгач, ўқувчиларда мустақил ва мантикий фикрлашни тарбиялашда она тили етакчи ўқув предмети ҳисобланади.

Она тили машғулотларида бажарадиган топшириқлар, аввало, тафаккурни чархлашга хизмат қилмоғи лозим. Мантикий ва ижодий тафаккури етарли даражада ривожланган ўқувчи таълим жараёнидаги ҳар қандай муаммони енгишга йўл топади, ўз кучи, ақли, эгаллаган билими, малака ва кўникмаларига таянган ҳолда ўқув қийинчиликларини бар тараф этишга қодир бўлади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, бошланғич синф она тили таълими жараёнида ўқувчиларни мантикий фикрлашга ўргатадиган топшириқлар бўйича дарсликларни таҳлил қилганимизда алгоритмик характердаги машқлар мавжудлиги аён бўлди.

Бошланғич синфларда ўқувчиларнинг она тилини ўзлаштириш имкониятлари анча чегараланган бўлади. Улар тил ҳодисаларини ўзлаштириш учун ўта муҳим бўлган ақлий фаолият усуллари: таҳлил қилиш, кузатиш, таққослаш, гуруҳлаш, бирлаштириш, умумлаштириш сингариларидан самарали фойдалана олмайдилар. Бошланғич синф ўқувчиларининг ўзига хос хусусиятларидан бири, уларда аниқ нарсаларни тез идрок этиш, аниқ нарсалар хусусида фикрлай олиш кўникмаларининг шаклланганлигидир.

Ақлий фаолиятнинг бу муҳим усулига таянмай туриб, тил ҳодисаларини ўзлаштириб бўлмайди. Кузатиш орқали ўқувчи тил ҳодисаларини бирма-бир ақлий фаолият чиғириғидан ўтказди, улар ҳақида ўйлайди ва шу асосда муайян умумлашмалар ҳосил қилади.

Маълумки, бугунги таълим жараёнининг асосий мақсади ўқувчининг микросоциумда муносиб ўрин топишига тайёрлашдан иборат. Аммо шунга қарамасдан, фан мутахассислари, шунингдек, мактаб ўқитувчилари орасида “машқ” ва “топшириқ”, “репродуктив характердаги машқ” билан “ижодий машқ”ни, “ижодий машқ” билан “алгоритмик машқлар” ўртасидаги тафовутларни ажратишда айрим камчиликларга йўл қўйилаётганлиги сир эмас. Шундан бўлса керак, ўқувчиларга бериладиган топшириқларнинг хусусиятлари тўла очиб берилмайди. Ҳақиқатдан ҳам синфда бажариладиган топшириқларнинг барчаси репродуктив характерда эканлиги кишини ажаблантиради. Бундай мураккаб ҳолатдан чиқиб кетишнинг асосий йўлларида бири “машқ”ларнинг ўзига хос хусусиятларини тўғри чегаралай олиш, ҳар бир машқ турини бажариш усулиётини аниқ билиш, уларни бир-биридан ажрата олиш, ўқувчи фаолиятидаги аҳамиятини алоҳида таснифлаб кўрсатишдир. Яна бир мунозарали муаммо ижодий машқ ва алгоритмик машқни бир-биридан фарқлаш масаласидир. Бу иккала машқнинг фарқларини аниқ чегараламасдан туриб, алгоритмик машқлар устида ишлаш ҳақида фикр юритиб бўлмайди. Шундай экан, ўқувчиларнинг тафаккури билан билиш фаолияти хусусиятларини тизимли таҳлил қилишни тақозо қилади. Билиш фаолияти нуқул тафаккурнинг ишими ёки билиш жараёнида хотира ҳам иштирок этадими? Бундан кўринадики, бошланғич синф она тили таълимида алгоритмик машқлар устида ишлаш ўта мураккаб методик ҳодиса саналади.

Фаннинг тадрижий тараққиётида алгоритмлаштирилган таълим муаммосини ўрганиш дидактикадан методика соҳасига кўча бошлади. Натижада дидактика ва методика соҳасида илмий изланишлар ўтказилди. Қатор илмий тадқиқотларда ўқувчилар фаоллиги ва мустақиллиги муаммоси кенг ўрганилди.

Алгоритмлаштирилган таълимнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ўқув материали турли алгоритмларга ажратилади.

“Алгоритм” атамасига Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида шундай таъриф берилган. “Алгоритм” тушунчаси кибернетика фанига хос бўлиб, унда маълум турга оид масалаларни ечишда ишлатиладиган амалларнинг муайян тартибда бажарилиши ҳақидаги аниқ дастур (қоида)⁸. Демак, юқоридаги қоидага таянган ҳолда ҳамда она тили таълимининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, шундай ишчи таъриф берамиз: “Ўқувчининг тафаккурига мўлжалланган кетма-кетлик асосида турли конструкцияларни қайта тузиш ва

⁸ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-том. «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси» илмий нашриёти. Тошкент. 2000. –735 б.

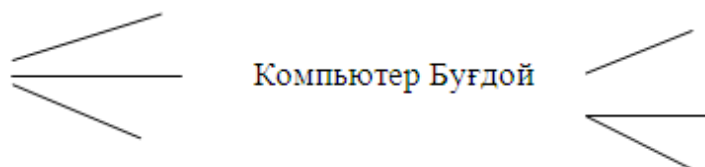
бирлаштиришга мўлжалланган ҳамда нутқ малакалари ва мантикий фикрлашни ўстиришга мўлжалланган машқ». Бизнингча, алгоритмик машқлар ўқувчиларда турли кўриниш (кроссворд, ребус, диаграмма, жадвал ва матн яратиш билан боғлиқ)даги топшириқларни тўғри тузишга мўлжалланганлиги билан тавсифланади.

Узоқ йиллардан буён олиб бораётган кузатишларимиздан аён бўладики, алгоритмик машқларнинг дарсликларда берилиш усуллари ҳам турлича. Масалан, сўз, расм, чизма, жадвал, диаграммалар, тасвир ва ҳ.к.

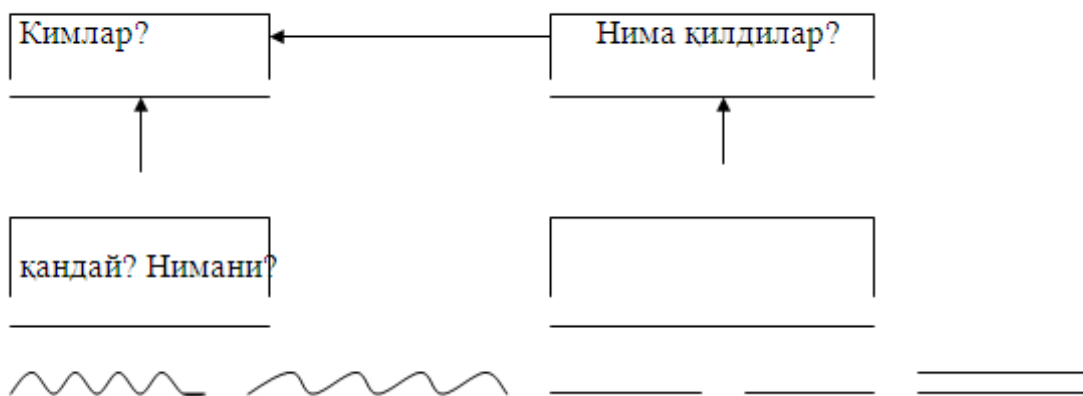
4-синф она тили дарслигида келтирилган алгоритмик машқлардан намуналар:

Катакчаларга мос сўзлар қўйиб, гап тузинг ва ёзинг.

Чизмани кузатинг, унга мос гап тузиб ёзинг.

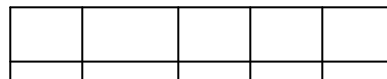
Тасвир шаклида бериладиган алгоритмик машқлар ўқувчиларнинг эстетик ва бадий дидини ривожлантиришга хизмат ҳам қилади.

Нима экан бу куш номи?

Севар тўқай ўрмонни,

Қўшиқ айтаркан ку-ку

Шу сабабдан номи

Алгоритмик машқлар ижодийлик характериға эға бўлганлиги сабабли билиш жараёнида бир оз қийинчилик келтириб чиқариши мумкин. Чунки мантикий фикрлаш ўқувчини толиқтириб қўйиши мумкин. Шунинг учун алгоритмик машқлар устида ишлашда ўқитувчи маҳорати ҳамда ўқувчиларнинг психик хусусиятлари инобатга олиниши лозим. Ҳар бир ўқувчининг реал ўқув имкониятларидан келиб чиқиш талаб этилади.

Фикримизга алгоритмлаштирилган таълим хусусиятидан келиб чиқиб, ойдинлик киритсак мақсадга мувофиқ бўлади. Жумладан, алгоритмлаштирилган таълим, аввало, ўқувчининг тафаккуриға мўлжаллаб ташкил қилинади. Алгоритмлаштирилган таълимда ўқувчи фаол иштирок этади. Бунда ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти қуйидагича амал қилади: ўқитувчи томонидан тузилган саволлар турли алгоритм кўринишиға келтирилади (1), алгоритмлар муаммо тарзида ўқувчиларға берилади (2); ўқувчиларға берилган вазифалар юзасидан ўз фикрини баён этиш, муаммони ечиш йўллари таклиф этилади (3); ўқитувчи

ўқувчиларга берилган муаммонинг тўғри ечимини танлашни сўрайди (4); ўқувчилар айтилган фикрларга таянган ҳолда хулоса чиқаришга ҳаракат қилади (5); ўқитувчи болалар билан чиқарилган хулосани муҳокама қилади (6); ўқитувчи чиқарилган хулосани тўлдиради, изоҳлайди, бойитади (7); ўқитувчи чиқарилган хулосани турли ўқув ҳолатларига татбиқ этишни таклиф этади (8). Юқорида келтирилган босқичлар асосида кетма-кет фаолият ташкил этилади. Ушбу фаолият алгоритмлаштирилган таълим шаклида амал қилади.

Ўз-ўзидан аён бўладиги, бошланғич синф она тили таълимида алгоритмик машқлар тасодиф туфайли пайдо бўлган эмас. Чунончи, бугунги кунда бошланғич синф она тили дарсликлариди берилган алгоритм кўринишидаги машқлар ниҳоятда кўп бўлиб, уларни ишлаш йўллари ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Алгоритмик машқлар тизимини тузиш ўзига хос конструктив жараён бўлиб, унинг боришида таълим жараёнининг иштирокчилари-ўқитувчи ва ўқувчининг фаолияти лойиҳаланади. Таълимнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан тузилган лойиҳа ва уни оғишмай амалга оширишга боғлиқ. Шундай бўлгач, алгоритмик машқни тизимга келтириш жараёнини алоҳида ажратиб, таҳлил қилишга эҳтиёж туғилади. Шу туфайли ушбу фаслда алгоритмик машқ тизимини конструктив жараён сифатида тавсифлаймиз.

Алгоритмик машқ тизимини тузиш жараёни ўзига хос таркибга эга: алгоритмик машқни тизимга келтиришга оид фаолият. Бундай фаолиятни ўқитувчи ёки дарслик муаллифи амалга оширади; алгоритмик машқни тузиш воситалари. Ўқитувчи ёки дарслик муаллифининг алгоритмик машқга оид билимлари, унинг алгоритмик машқ тузиш соҳасида орттирган тажрибаси, малакалари; алгоритмик машқни тузиш пайтида бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтадиган ўқув материали фаолият предмети ишини бажаради. Ўқитувчининг таъсирида ўқув материали алгоритмик машқга айланади. Лойиҳалаш жараёнларида ўқув материалида юз берадиган барча ўзгаришлар алгоритмик машқ тизимида қайд этилади.

Алгоритмик машқ тизимини лойиҳалашда ўқитувчи қуйидаги тартибда ўз фаолиятини амалга оширади.

1. Болаларнинг ўқув мақсадларини конкретлаштириш. Ҳозирги дидактик ва методик адабиётларда ўқув мақсадлари хусусида гап кетганда бош, оралик ва ҳаракатга тенг мақсадлари ажратилади¹.

Бош мақсад она тилидан у ёки бу мавзунинг ўтишининг нутқ амалиётида бажарадиган ишига кўра аниқланади. Масалан, 1-синфда “Сўз” бўлимининг ўқитишнинг бош мақсади ўқувчиларда сўзга, бинобарин, нутққа муносабатни шакллантиришдир.

2. Алгоритмик машқ тизими она тилидан ўрганилаётган мавзунинг мазмуни, қурилишига мос бўлиши, унда алгоритмик машқнинг барча турлари берилиши, болаларнинг ўқиш-ўрганишга қизиқишларини ошириши зарур. Шундай бўлгач, уларни шакллантириш ва алгоритмик машқ тўплами шаклига олиб келгунча қатор талабларга риоя қилинади:

1. Болаларнинг фаоллиги, мустақиллигини ҳисобга олиш.

2. Болаларда ижодий қобилиятларни ривожлантириш.

3. Ўқув материалларини олдиндан аниқланган изчилликда ўргатиш.

4. Ҳар бир билув топшириғининг эмоционал ўзига хослиги.

5. Болалар нутқини ўстириш.

6. Мавзуга оид билим кўникма-малака, ижодий фаолият тажрибаси, тилга ва нутққа муносабатларни комплекс амалга ошириш.

7. Вақт бюджети, таълим мақсади, болаларнинг мустақиллигини ҳисобга олиш.

8. Ўрганилаётган мавзуга оид далилларнинг бойлиги, ранг-баранглиги, болаларнинг қузатувчанлигига мослиги.

9. Мунозара ўтказиш, саволларни ўртага ташлаш, муаммолар қўя билишга яроқлилиги.

¹ Қаранг: О.Розиқов ва бошқалар. Таълим технологиси. –Т.: Ўқитувчи, 1999, 48-50-бетлар; М.Маҳмудов. Таълимни дидактик лойиҳалашнинг назарий асослари. Педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т.: 2004, 18-19-бетлар; Яна: М.Маҳмудов. Она тили таълимининг эталон воситасида лойиҳалаш. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002, 1-сон, 52-53-бетлар.

Алгоритмик машқ тизимини тузиш кўп факторли ходисадир. Бунда ўқув материалнинг мазмуни, билув топшириғи шаклига олиб келинадиган ўқув муаммоси, болаларнинг реал билиш имкониятлари билан бир қаторда алгоритмик машқнинг бир-бирини тўлдириши, уларнинг осон ва қийинлиги, содда ва мураккаблиги ҳам ҳисобга олинади.

Алгоритмик машқ тузишда қатор **мезонларга** риоя қилиниши лозим:

1. Алгоритмик машқ тузиш учун маъқул мавзу танланади, шу мавзу доирасида ҳосил қилиниши лозим бўлган ўқув муаммолари аниқланади.

2. Ўқув муаммоларини ўқувчилар олдига қўйиш йўли билан билимларни ўрганиш усуллари белгиланади. Бунда уч нарсага алоҳида эътибор қилинади: янги билим, янги фаолият усулини ўқитувчининг тушунтириши; суҳбат жараёнида янги билимларни ўрганиш; янги билимларни ўқувчиларнинг мустақил изланиш йўли билан ўрганиши.

3. Ташкил этиладиган ўқув ҳолатларига мос тил ва нутқ далилларини танлаш.

4. Мавзунини синф ўқувчиларининг тўлиқ ўзлаштиришини мўлжаллаб алгоритмик машқ, шунингдек, машқлар миқдорини белгилаб чиқиш.

5. У ёки бу алгоритмик машқни бажариш усуллариини ўқитувчининг ўйлаб олиши.

Алгоритмик машқни бажариш усуллариини олдиндан аниқлаш ўқитувчига ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятини бошқаришни маълум даражада осонлаштиради.

Бошланғич синф она тили дарсларида алгоритмик машқнинг қуйидаги турларидан фойдаланилади.

Таҳлил қилишга оид алгоритмик машқлар.

Қайта қўшишга оид алгоритмик машқлар.

Татбиқ қилишга оид алгоритмик машқлар.

Сўз маъноларини аниқлашга оид алгоритмик машқ.

Сўз ва унинг таркибий қисмлари моҳиятини билишга мўлжаллаб тузилган алгоритмик машқ.

Просодик малакаларни шакллантиришга оид алгоритмик машқ.

Алгоритмик машқ она тилидан фаол таълимни ташкил этиш ва ўтказишнинг етакчи воситаси бўлиб, улар:

-болаларнинг ўқув-билув фаолияти,

-она тили таълими мазмуни,

-таълим жараёнида бажарадиган иши жиҳатидан ўрганилиши лозим.

Алгоритмик машқ тизимини тайёрлашда болаларнинг ўқув мақсади, ўқув воситалари, эришиладиган натижалари олдиндан қайд этилади. Алгоритмик машқ тизимида мавзулар бўйича мустақил чиқариладиган хулосалар (билимлар), мавзулар доирасида малака даражасига кўтариладиган кўникмалар, тарбияладиган ижодий фаолият тажрибаси тилга ва нутққа нисбатан шакллантириладиган муносабатлар ҳисобга олинади.

Хулоса қилиб айтганда, алгоритмик машқ болаларнинг тафаккурига мўлжаллаб ўтказилиши, ўқувчиларда мустақил фикрлашни ривожлантиришга йўналганлиги, ўқувчиларни мустақил хулосалар чиқаришга одатлантириш жиҳатлари билан тавсифланади. Шу билан бирга, алгоритмик машқ она тилидан ўтказиладиган машқ ҳамда она тили таълимида ташкил этиладиган ўқув муаммолари ўртасидаги оралиқ ҳалқа саналади. Бинобарин, алгоритмик машқни таълимга узлуксиз татбиқ қилиш йўли билан ўқувчилар ўқув материалларини ижодий ўзлаштиради.

Научный руководитель – кандидат педагогических наук, доцент А.Р.Хамраев

*Зилола Ядгарова
(Бухара, Узбекистан)*

BOSHLANG'ICH VA O'RTA TA'LIM ONA TILI DARSLIKLARIDA UZVIYLIKNI TA'MINLASHDA ALGORITMIK MASHQLAR TAVSIFI

Fan tarixiga nazar tashlasak algoritm nazariyasi rivojlanib tobora sayqallanib kelmoqda. Algoritm asosiy atama sifatida keyingi yillarda juda ko'plab sohalarda ishlatilib kelmoqda. Algoritmning mohiyatini quyidagi misollar orqali aniqroq tushuntirish mumkin. Kishilar har kuni o'zlari bilmagan holda algoritmlardan foydalanadi. Masalan, non yopish, taom tayyorlash, avtomobilni boshqarish va hk. Albatta, yuqorida keltirilgan yumushlarni kishilar doim bajarib yurganliklari sabab ularni bajarish uchun hech qanday ko'rsatmalarga muhtoj emaslar. Lekin shu vazifalarni birinchi marotaba bajarayotganda aniq ko'rsatmalarsiz uni eplay olmaydi. Demak, ular o'zlari bajaradigan yumushlari to'g'risida qachonlardir ma'lum bir ko'rsatma yoki dastur bilan tanishganlar.

Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayonida ham algoritmik mashqlar mavjud. Bunday mashqlardan foydalanish o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini o'stiradi. Boshlang'ich sinf darsliklarida algoritmik mashqlar tasnifi quyidagicha: 1-sinf ona tili darsligida berilgan 194 ta mashqning 22 tasi ya'ni 9%ini shunday mashqlar tashkil etsa, bu ko'rsatkich 2-sinfda 5%ni, 3-sinfda 3%ni, 4-sinfda 8%ni tashkil qiladi.

Darsliklarda qayta xotirlash, qisman izlanuvchanlik hamda ijodiy xarakterdagi mashqlarning berilishi o'quvchilarning mantiqiy va mustaqil fikrlashini shakllantirishga xizmat qiladi. Mashqlarning bunday tarzda berilishi o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, tafakkurini rivojlantirish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Mustaqil fikrlash til bilimlarini puxta egallash bilan uzviy bog'liq. SHuning uchun o'quvchilarda mustaqil va mantiqiy fikrlashni tarbiyalashda ona tili etakchi o'quv predmeti hisoblanadi. SHunday ekan, ona tili darsliklariga o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantiruvchi mashqlar kiritilishi muqarrar. Mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga ko'maklashuvchi vosita bu – algoritmik mashqlar. Algoritmik mashq – o'quvchi o'zining olgan nazariy bilimiga tayangan holda turli usullardan foydalanib, mantiqiy fikrlash asosida bajariladigan o'quv muammosi. Algoritmik mashq tuzishda qator **mezonlarga** rioya qilinishi lozim:

1. Algoritmik mashq tuzish uchun ma'qul mavzu tanlanadi, shu mavzu doirasida hosil qilinishi lozim bo'lgan o'quv muammolari aniqlanadi.

2. O'quv muammolarini o'quvchilar oldiga qo'yish yo'li bilan bilimlarni o'rganish usullari belgilanadi. Bunda uch narsaga alohida e'tibor qilinadi: yangi bilim, yangicha faoliyat usulini o'qituvchining tushuntirishi; suhbat jarayonida yangi bilimlarni o'rganish; yangi bilimlarni o'quvchilarning mustaqil izlanish yo'li bilan o'rganishi.

3. Tashkil etiladigan o'quv holatlariga mos til va nutq dalillarini tanlash.

4. Mavzuni sinf o'quvchilarining to'liq o'zlashtirishini mo'ljallab algoritmik mashq, shuningdek, mashqlar miqdorini belgilab chiqish.

5. U yoki bu algoritmik mashqni bajarish usullarini o'qituvchining o'ylab olishi. Algoritmik mashqni bajarish usullarini oldindan aniqlash o'qituvchiga o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini boshqarishni ma'lum darajada osonlashtiradi.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida algoritmik mashqning quyidagi turlaridan foydalaniladi.

Tahlil qilishga oid algoritmik mashqlar;

Qayta qo'shishga oid algoritmik mashqlar;

Tatbiq qilishga oid algoritmik mashqlar;

So'z ma'nolarini aniqlashga oid algoritmik mashqlar;

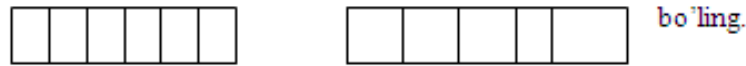
So'z va uning tarkibiy qismlari mohiyatini bilishga mo'ljallab tuzilgan algoritmik mashqlar;

Prosodik malakalarni shakllantirishga oid algoritmik mashqlar.

Ona tili ta'limida algoritmik mashqlardan foydalanish o'qitishning sifati va samaradorligini oshirishga yordam beradi. Boshlang'ich sinflarda algoritmik mashqlar ustida ishlash murakkab

jarayon sanaladi. Bunday mashqlarni bajarish uchun o'quvchida abstrakt tafakkur etarli darajada shakllangan bo'lishi lozim. O'tilgan mavzuni tushunish, uning mazmunini aniqlash, o'z fikrini erkin bayon eta olish, voqea-hodisalarga munosabat bildira olish, ma'lum bir matni mantiqiy bo'laklarga ajratish va qayta birlashtira olish kabilar o'quvchilarning aqliy rivojlanish ko'rsatkichlari hisoblanadi. Uzoq yillardan buyon olib borayotgan kuzatishlarimizdan ayon bo'ladiki, algoritmik mashqlarning darsliklarda berilishi usullari ham turlicha. Masalan, so'z, rasm, chizma, jadval, diagrammalar, tasvir va h.k.

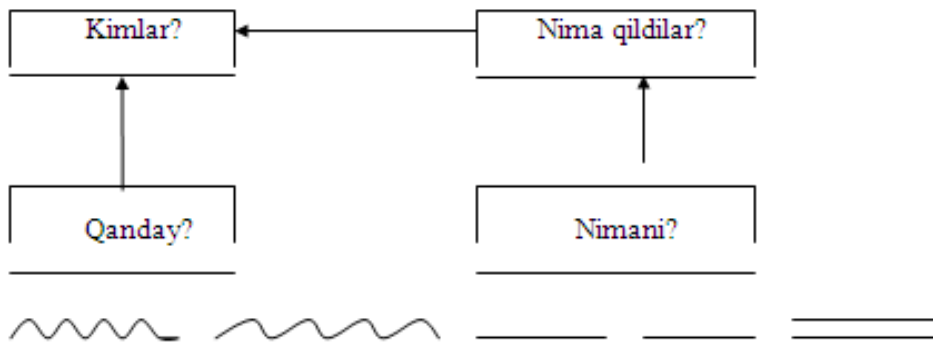
4-sinf ona tili darsligida keltirilgan algoritmik mashqlardan namunalar:

Katakchalarga mos so'zlar qo'yib, gap tuzing va yozing.

CHizmani kuzating, unga mos gap tuzing.

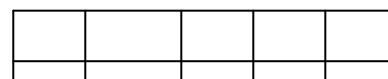
Tasvir shaklida beriladigan algoritmik mashqlar o'quvchilarning estetik va badiiy didini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Nima ekan bu qush nomi?

Sevar to'qay o'rmonni,

Qo'shiq aytarkan ku-ku

SHu sababdan nomi

Algoritmik mashqlar ijodiylik xarakteriga ega bo'lganligi sababli bilish jarayonida bir oz qiyinchilik keltirib chiqaradi. Chunki mantiqiy fikrlash o'quvchini toliqtirib qo'yishi mumkin. SHuning uchun algoritmik mashqlar ustida ishlashda o'qituvchi mahorati hamda o'quvchilarning psixik xususiyatlari inobatga olinishi lozim. Har bir o'quvchining real o'quv imkoniyatlaridan kelib chiqish talab etiladi.

Bola maktabga kelgunga qadar barcha nutq tovushlarini talaffuz etishni o'rganib olgan, uning nutqi asosiy so'z turkumlariga oid so'zlar bilan boyigan, so'zdan nutq tuzish amaliyotini egallagan bo'ladi. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi bola maktabga kelguncha hosil qilgan nutq tayyorgarligi ustiga quriladi. Ona tili ta'limi oldingi bobda qayd qilinganidek, ikki yarusli o'quv predmetidir. O'quvchilar tilning fonetika, leksika, grammatikasiga doir juda siqiq bilimlarni egallashadi. O'quv yillari oshgan sari o'quvchilarning ona tiliga oid nazariy bilimlari takomillashib boradi. Ona tili ta'limining bunday takomillashib borishi o'quv dasturlari bilan belgilangan. Boshlang'ich sinf ona tili dasturlari kontsentrik tuzilgan. SHu tamoyilga rioya qilib, ona tili ta'limi juda oddiy bilimlardan yanada murakkab bilimlarga o'tish yo'sinida tashkil etiladi. Masalan, 1-sinfda otga oid bilimlar "SHaxs va narsalarni bildirgan so'zlar" rukni bilan o'rganilsa, keyingi

sinflarda “ot” soʻz turkumi atamasi qoʻllanib, otga oid bilimlar mazmun va hajmiga koʻra yanada kengaytiriladi.

Maktabda bola tilning uch tomoni-fonetik, leksik, grammatik tomonlarini, ularga bogʻlangan holda orfoepik, grafik, orfografik, uslubiy, prosodik, punktuatsion malakalarni oʻzlashtirishadi.

Tilning fonetik jihatini oʻzlashtirish oʻquvchilar tafakkurini oʻstirish bilan aloqadorlikda tashkil etish uchun har bir nutq tovushi soʻz tarkibida oʻrgatiladi. Masalan, shunday topshiriq berilgan boʻlsin: har ikkala boʻgʻinida “i” harfi yoziladigan toʻrtta soʻz topib yozing. Bunday ijodiy ishlar bolalarda izlanish layoqatlarini tarbiyalaydi, imlo savodxonligini oshiradi, bolalar talaffuzini tartibga tushiradi. Topshiriqni bajarishda bola darslikdan, oʻz tezaurusidan soʻzlar izlaydi. Bu oʻquvchi faoliyatida izlanish layoqatini oʻstiradi, bola nutqida soʻzlarning faollashuviga sabab boʻladi.

Ona tili taʼlimi samaradorligini oshirish shartlaridan biri taʼlim vositalarining, jumladan, mantiqiy mashqlarning, oʻquv-tarbiya jarayoni bosqichlariga mosligidir. Bundan mantiqiy mashqlarni taʼlim jarayoni bosqichlariga koʻra taxlil etish, xar bir bosqichga mos keladigan mashq tipini belgilash extiyoji tugʻiladi.

Taʼlim jarayoni bosqichlari mohiyatini xhisobga olib, mantiqiy mashqlarning quyidagi tiplari belgilanadi.

Tayyorlovchi mashqlar–bu tipdagi mashqlardan yangi mavzuni oʻrganishga kirish yasash, oldin oʻrganilgan va bugun oʻrganiladigan mavzular oʻrtasida mantiqiy aloqadorlikni taʼminlash, bolalar nutqidagi shu mavzuga oid dalillarni faollashtirish maqsadida foydalaniladi. Yangi mavzuni tushuntirishdan oldin oʻtkazilgan mashqlar faol taʼlim uchun ruxiyaviy xolat yaratadi, taʼlimning muammoli tashkil etilishini taʼminlaydi, oʻrganilayotgan dalillarning oʻquvchilar nutqida faollashishiga olib keladi.

Hamroh mashqlar–yangi oʻquv materialini bayon qilish (tushuntirish) paytida, shuningdek, yangi mavzuni oʻquvchilarning oʻzlari mustaqil oʻrganayotganda oʻtkaziladigan mashqdur. Bunday mashqning mohiyati yangi mavzuga oid bilimlarni idrok etish jarayoni bilan bogʻlanganligidir. Oʻqituvchi “Ot” mavzusiga oid bilimlarni tushuntiryapti deb tasavvur qiling. Bilimlarni tushuntirish paytida oʻquvchilarga shunday topshiriqlarni berish mumkin: oldin ish qurollarining, keyin oʻquv qurollarining nomini eslab yozing; qarindoshlikni bildiradigan soʻzlarni yoddan yozing. Bu hil topshiriqlar asosida oʻtkaziladigan mashqlarning mohiyati yangi mavzuga oid bilimlarni tushunish jarayoniga xamoxangligidadir.

Mustaxkamlash mashqlari–bu tipdagi mashqlar ona tili darsliklarida etarlicha berilgan, ulardan maktab oʻqituvchilari unumli foydalanishadi. Mustaxkamlash mashqlaridan yangi mavzu oʻrganilgach, oʻsha oʻquv soatning oʻzida foydalaniladi. Ular vositasida oʻquvchilar ongida yangi mavzuga oid bogʻlanishlar xosil qilinadi. Ongda xosil boʻlgan dastlabki bogʻlanishlar koʻnikmalarning shakllanish nuqtasidir.

Takrorlash mashqlari-bunday mashqlardan yangi mavzu tushuntirilgandan keyin tashkil etiladigan darslarda foydalaniladi. Takrorlash tipidagi mashqlar koʻnikmalarni malaka darajasida shakllantirish vazifasini bajaradi. Mashq vositasida takrorlanadigan ahborot qancha kichik xajmda boʻlib, tatbiq qilinadigan xolatlar qancha rang-barang boʻlsa, malakalar shuncha takomillashib, odatga aylanadi. Demak, bilimlarning rivojlanib, tarbiya darajasiga koʻtarilishida takrorlash mashqlari aloxida axamiyatga ega.

Umumlashtirishga oid mashqlar – bu tipdagi mashqlardan ona tilidan katta boʻlim, mavzu oʻtilgach foydalaniladi. Ular vositasida bilimlar umumlashtiriladi. Masalan, “Ot” soʻz turkumi oʻrganilgach, quyidagicha mashq oʻtkazish mumkin.

Topshiriq. Gaplarni oʻqing. Otlarni topib, namunadagidek taxlil qiling.

Namuna: Odam bahtni mexnatdan topadi.

Odam-bosh kelishikda, turdosh ot, shahs bildiradi, birlikda, kim? soʻrogʻiga javob boʻladi, sodda, tub ot, gapda ega vazifasida kelgan.

YUqoridagi topshiriq asosida mashq oʻtkazilganda, bolalar atoqli va turdosh otlar, shahs, qurol, joy otlari, otning soʻroqlari, egalik qoʻshimchalari, son qoʻshimchasi, kelishik qoʻshimchasi, sodda, qoʻshma, juft otlar, otlarning gapdagi vazifalari toʻgʻrisidagi tasavvurga tayanib ishni

bajarishadi. Bu bilimlarni umumlashtirish, malakalarni odatlar darajasiga ko'tarish uchun asos bo'ladi.

Ta'lim maqsadi bir yoki bir necha mashq vositasida emas, aksincha, ilmiy asoslangan mashqlar tizimini o'quv-tarbiya jarayoniga tatbiq etish yo'li bilan amalga oshiriladi. Mashqlar to'plami ochiq tizim bo'lib, o'zidan oldin o'tkazilgan mashqlarning tabiiy davomi, bundan keyin bajariladigan mashqlarning poydevori sanaladi. Binobarin, o'tkaziladigan mashqlar o'rtasida vorislikni ta'minlash mantiqiy mashqlar tizimini tuzishda rioya qilinadigan yetakchi printsip hisoblanadi.

Mashqlar tizimini shakllantirishda muallif (mashqlar tizimini tuzuvchi), mashqni ta'limga tatbiq qiluvchi-o'qituvchi, uni bajaruvchi-o'quvchi faoliyatiga qator talablar qo'yiladi. SHunday talablar quyidagi jadvalda keltiriladi. Mashqlar tizimini tuzuvchining xam mashqlarni ta'limga tatbiq qiluvchining xam diqqat markazida o'quvchi faoliyati yotadi. Shu tufayli jadvalning markazida o'quvchi faoliyatiga qo'yilgan talablar keltirildi.

1. Mashqlar tizimining o'quv materiallari mazmuniga abektivligi va ta'lim jarayoni bosqichlariga muvofiqligi mashqning o'zlashtirish logikasiga mosligini ta'minlaydi.

2. Mashqlarning bir-birini to'ldirishi va bog'liqligi qilinadigan mashqlar o'rtasidagi vorislikka olib keladi.

3. Mashqlarning murakkabligi, qiyinligi, o'quvchilar faoliyatining intensivligini (aqliga zo'r berib ishlashini) ta'minlaydi.

4. Ijodiy va standart mashqlar vositasida o'quvchilarning ijodiy va qayta eslash faoliyatini bir hil (teppa-teng) tashkil etish o'quvchilarning tafakkuri xamda hotirasini o'stiradi.

5. Mashqlarning ta'lim mazmuni elementlari (bilim, malaka va ijodiy faoliyat tajribasi)ga mosligi va zaruriy mashqni tezkorlik bilan topish imkoniyatining borligi o'quv materiallarini dastur talablari darajasida o'zlashtirishga olib keladi.

6. Mashqlar miqdorining etarliligi va vaqtni tejash bolalarning qisqa muddatda ko'zlangan natijaga erishuviga sabab bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni // Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T., 1998.
2. Abdullayeva Q. Nutq o'stirish. – T.: O'qituvchi, 1980. – 66 b.
3. Abdullayev Y. Ocherki po metodike obucheniya gramote v uzbekskoy shkole. –T.: Uchitel, 1996. – 171 s.
4. Babanskiy YU.K. Problemi povisheniya effektivnosti pedagogicheskix issledovaniy. – M.: Pedagogika, 1992. –192 s.
5. Babanskiy YU.K. Metodi obucheniya v sovremennoy obsheobrazovatelnoy shkole. – M.: Prosveshenie, 1985. – 208 s.
6. Baykov F.YA. Uchenie i tvorchestvo. – L.: Leninizdat, 1999. – 149 s.
7. Bardin K.V. Kak nauchit detey uchitsya. – Minsk: Narodnaya asveta, 1993. – 142 s.

СЕКЦИЯ: ПОЛИТОЛОГИЯ

*Карина Кулешова
(Одеса, Україна)*

СТРАТЕГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ТУРЕЦЬКОЇ МОДЕЛІ У ЗОВНІШНІЙ ТА БЕЗПЕКОВІЙ ПОЛІТИЦІ США ЩОДО ПІВДЕННОЇ ДУГИ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Складні завдання ставить перед стратегією США південна дуга нестабільності, що включає Близький Схід, район Перської затоки, Балкани, Північну Африку, Південну та Центральну Азію, а також східне азійське узбережжя. Сама назва «південна дуга нестабільності» вперше з'явилась в американській офіційній публікації «Чотирирічний оборонний огляд» Міністерства оборони США в 2001 р. [1]. Безліч матеріалів написано американськими аналітиками про Близький Схід та його розширені варіанти у різному складі [2], але ідея розглядати його разом була порівняно новою. Особливого значення це питання набуло після вторгнень США в Афганістан та Ірак, що змінило стратегічний малюнок південної дуги і спричинило далекосяжні важко передбачувані наслідки, які, безсумнівно, призведуть до активного втручання США впродовж багатьох майбутніх років.

Діяльність в цій сфері ще довгий час буде створювати для Сполучених Штатів стратегічні проблеми. Ця величезна за територією гетерогенна зона вміщує велику кількість регіонів, що значно відрізняються між собою, але мають одну спільну рису - бурхливість внутрішніх подій в еру глобалізації та зростання значимості в глобальних міжнародних відносинах. Тридцять років тому більша частина цієї зони знаходилась на другому плані «холодної війни», а в стратегії безпеки США відносно важливе місце тоді займала лише Перська затока [3]. Сьогодні вся ця територія стала ареною найбільш небезпечних подій для світової політики безпеки та безпосередніх інтересів США.

В цій зоні загрози тероризму та розповсюдження ЗМЗ перетинаються в умовах хаосу, панує мінлива, аморфна структура, а впорядкованість відсутня. Цю зону не можна назвати ані однополярною, ані біполярною, ані багатополарною, скоріше, це безформна рухлива маса, в якій неможливо визначити тренди розвитку. Звичайно, існують деякі двосторонні американські домовленості з певними країнами, але тут немає великих багатонаціональних оборонних союзів чи пактів колективної безпеки. В такій анархічній структурі практично майже кожна держава існує сама по собі, отже вразлива до подій в межах і поза межами своїх здебільшого напівпрозорих кордонів. Південна дуга – це, насамперед, вакуум безпеки, за якого військова сила сповна використовується у насильницьких цілях, численні військові дисбаланси провокують агресорів і стимулюють хижацькі апетити державних та недержавних акторів. Жодна інша стратегічна зона в світі не є настільки складною ризикованою сумішшю з безлічі вибухонебезпечних інгредієнтів – принципів противників Заходу, бурхливих етнічних конфліктів, радикального ісламського фундаменталізму, релігійних сварок, напруги, що не вшухає, незахищених союзників, вразливих ресурсів, небезпечних протистоянь, радикальних ідеологій, неефективних урядів, архаїчних традиційних суспільств, демографічних вибухів та слабких економік.

Під час «холодної війни» Сполучені Штати в основному трималися подалі від цього регіону, бо, за виключенням Перської затоки, вона не входила до периметру їх стратегічних інтересів. Але це ставлення зникло після того, як глобалізація та світова динаміка збільшили роль південної дуги в світових стратегічних відносинах. Звичайно, Сполучені Штати вже довгий час мають зобов'язання в сфері безпеки перед Ізраїлем, до їх пріоритетів належить забезпечення Заходу вільного доступу до нафти в Перській затоці та підтримка дружних Вашингтону режимів. Серед них Туреччина є надзвичайно складним союзником.

Військові загрози, що з'являються з боку південної дуги – від тероризму до розповсюдження ЗМЗ та транскордонної агресії – можуть вдарити не тільки по близьким союзникам США, а й по ним самим. Крім того, південна дуга є настільки великою і небезпечно розташованою – вона поєднує Європу та Азію – що її нестабільність може

поставити під загрозу безпеку інших країн, порушити мир в Європі та Азії та підірвати стабільність у відносинах великих держав. Південна дуга має достатній потенціал для того, щоб зруйнувати всю світову архітектуру безпеки.

Війни в Афганістані та Іраку продемонстрували, що Сполучені Штати втягнулися у події, контролювати які в них не вистачає ресурсів. Роль, яку вони відіграють в обох країнах, потужно вплине на майбутнє світу. Створення послідовної стратегії для геостратегічної зони розширеного Близького Сходу є нелегким завданням: Вашингтону треба втілювати велику кількість цілей, розробляти ефективні концепції просування власних інтересів, проводити підрахунок ресурсів, що треба на них виділити. Необхідно встановлювати пріоритети, оцінювати співвідношення вигод до витрат, постійно здійснювати моніторинг та корегувати курс. Дієва стратегія має вписуватися у рамки всеохоплюючої глобальної стратегії, що спрямована на мобілізацію допомоги демократичної спільноти для досягнення цілей зовнішньої та безпекової політики США одночасно з регулюванням відносин з РФ та КНР таким чином, щоб вони остаточно не зіпсувались, та, звичайно, встановлення миру та стабільності вздовж самої південної дуги. Розробка стратегічної конструкції розширеного Близького Сходу як частини південної дуги постала довготерміновою інтелектуальною та аналітичною проблемою для США, у розробку якої фундаментальний внесок зробили Г.Кісінджер та З.Бжезинський [4], яких, в свою чергу, слід зарахувати до «батьків» турецької моделі.

Регулювання відносин США з розширеним Близьким Сходом та південною дугою в цілому ускладнюється з двох причин. По-перше, через розповсюдженість радикального ісламського фундаменталізму та інші динамічні процеси більша частина цієї зони залишатиметься дуже неспокійною в наступні роки і може породити насильство, спрямоване проти західних демократій. Друга причина – це те, що зараз Сполучені Штати втручаються у процеси на розширеному Близькому Сході та на південній дузі набагато активніше, ніж в 1990-ті роки. Незадовільні для інтересів США наслідки превентивної війни проти Іраку та вторгнення в Афганістан стимулюють пошук стратегій, які б дозволили уникнути в майбутньому військових інтервенцій США, хоча не виключено, що Вашингтон буде вдаватися до них. В пошуках альтернативних стратегій Сполучені Штати почали змінювати основи політики на розширеному Близькому Сході в надії в кінцевому рахунку встановити відносну стабільність, мир та демократію. Це пояснює причини, з яких виникла ідея використання турецької моделі, хоча вона й не передбачала відмови від військово-силових засобів, а історично мала їх лише доповнювати.

На розширеному Близькому Сході Сполучені Штати мають п'ять основних цілей. Ціль найвищої пріоритетності – подолати глобальний тероризм та його спонсорів, на допустити потрапляння ЗМЗ в руки небезпечних держав - паріїв, а також стримати всі форми агресії, що йтимуть від цих держав. Друга ціль, також високої пріоритетності – захистити близьких союзників на кшталт Ізраїлю та інших дружніх країн, а також впевнитися в безперешкодному доступі Заходу до нафти Перської затоки. Третя ціль – зберегти та розширити коло друзів та партнерів США, включаючи такі важливі країни, як Туреччина, Єгипет та Йорданія, а також укріпити потенціал багатосторонньої співпраці в ключових регіонах. Четверта ціль – допомогти владнати регіональні конфлікти, які можуть з часом вилитися назовні. П'ята ціль – посприяти демократизації та економічному прогресу в розрахунок на те, що такі зміни зміцнюватимуть стабільність й безпеку в регіоні [5]. Саме остання ціль покладалася на розповсюдження турецької моделі.

Втілення кожної з цих цілей США є дуже складною задачею, яка вимагає не лише значних зусиль, але й логічно послідовної та зрозумілої партнерам політики і стратегії. При цьому врахування Вашингтоном інтересів своїх партнерів, їх цілей, особливостей ніколи не було сильною стороною американських політиків, що діяли переважно за логікою – слідує за лідером, тобто Сполученими Штатами. Зокрема, це простежується у політиці стосовно Туреччини та є постійним об'єктом критики з боку не тільки турецьких науковців, громадськості країни [6], але й провідних західних авторів [8].

Після 11 вересня 2001 р. війна Вашингтона з глобальним тероризмом перетворилась на дуже вимогливу в плані ресурсів справу: вона потребувала військових ударів по осередкам тероризму, укріплення національних систем оборони, жорсткого правового регулювання в багатьох сферах та дипломатичної співпраці з багатьма державами. Зупинення розповсюдження ЗМЗ та відвернення агресії також вимагає неймовірних зусиль, як, наприклад, в Іраку та Ірані, де знадобилась потужна комбінація політики, дипломатії та військової сили. Посилення американського впливу, побудова партнерських відносин та поширення багатонаціональної співпраці в стратегічній зоні, де постійно виникають неабиякі перешкоди цим зусиллям, вимагає обережної дипломатії та терпіння, якого завжди бракує Вашингтону. Врегулювання криз на розширеному Близькому Сході, які віками стимулювалися культурною, етнічною та релігійною нетерпимістю, передбачає тривалу дипломатичну роботу. Заохоченню до демократизації та економічного розвитку, що включає популяризацію турецької моделі, у біполярному світі приділялось не надто багато уваги, а цей процес потребує років наполегливої праці.

Протягом двох останніх десятиліть перераховані вище стратегічні цілі поставили перед Сполученими Штатами чимало стратегічних дилем. Всі ці цілі неможливо зіставити і порівняти між собою через те, що вони розташовані різних стратегічних площинах: досягнення військової безпеки, наприклад, відрізняється від просування економічного розвитку або демократизації. Більше того, іноді деякі цілі не лише є несумісними між собою, а й вступають у безпосередній конфлікт. Класична дилема – захист Ізраїлю одночасно з підтриманням дружніх відносин з консервативними арабськими країнами Близького Сходу. Якщо США починають схилитися на один бік, вони одразу ж змушені будуть поплатитися втратами на іншому. Відносини з новим Іраком, що утворився після усунення С. Хусейна, створюють власні дилеми, стосунки з Іраном та Сирією також обіцяють бути дуже напруженими. Ще одна дилема – як співпрацювати з державами, допомога яких у війні з тероризмом іноді необхідна, але вони припиняють співпрацю зі США, як тільки мова заходить про нерозповсюдження ЗМЗ, й вимагають постійних поступок в одній сфері в обмін на допомогу в іншій. Всі ці дилеми ускладнюють досягнення Сполученими Штатами стратегічних цілей на розширеному Близькому Сході.

Ще одна дилема, найбільш важлива для проблематики турецької моделі, криється у спробах посприяти демократизації в тих країнах, де Сполучені Штати продовжують покладатися на традиційні авторитарні режими для забезпечення підтримки своєї політики безпеки. Деякі критики стратегії та методів зовнішньої політики Вашингтону були переконані, що США повинні припинити підтримувати ці уряди. Але немає жодних гарантій, що тоді їх змінять демократичні режими, які співпрацюватимуть зі США. Якщо демократизація йде суто популістським шляхом, то виникає ризик того, що влада в ключових державах перейде до ісламських фундаменталістів, які вступають у протистояння зі Сполученими Штатами та гальмуватимуть подальший політичний внутрішній розвиток.

Чимало ісламських суспільств на Близькому Сході глибоко незадоволені тим, що залишилися поза отримання вигод, які пропонує глобальний економічний прогрес, але досі не готові чи не спроможні провести соціальні зміни, необхідні для того, щоб їх держава стала конкурентоспроможною в світовій економіці [8]. Для деяких з них причиною став ісламський фундаменталізм, оснований на цінностях минулих століть. Альтернативою йому мала б слугувати турецька модель. Проблема полягає в тому, що фундаменталістські рухи охоче користуються широкою народною підтримкою для приходу до влади, але одразу демонструють зворотній бік - неповагу до вільного вираження думок, якщо воно погрожує їх правлінням. Поведінка релігійної верхівки в Ірані може слугувати цьому прикладом.

Багато хто на Близькому Сході з ворожістю ставиться до політики США, а також до їх інтересів та цінностей. Такі настрої досить розповсюджені й в самій Туреччині [9]. Крім того, ісламські фундаменталістські режими зазвичай не пристосовані до створення ринкових механізмів, потрібних для економічного поступу в їх державах. Тому Сполучені Штати опинились перед ще однією дилемою: вони поважають демократію як базовий принцип, але

якщо США усунуть традиційні режими від влади, то існує небезпека, що в результаті демократичних процедур до влади легітимним шляхом придуть ісламські фундаменталісти, що знищить всі сподівання на слідування турецькій моделі.

Сполучені Штати не створили колективних альянсів безпеки вздовж південної дуги і часто стикаються з труднощами при спробах отримати стабільну підтримку своїй політиці на розширеному Близькому Сході. Партнери, зокрема Туреччина, намагаються підтримувати зусилля США на вибірковій та разовій основі, а не гарантувати свою підтримку з широкого кола питань зовнішньополітичного порядку денного Вашингтону. Таким чином, для того, щоб заручитися підтримкою, Сполучені Штати мають мобілізувати різноманітні коаліції, що відрізняються за масштабами та міцністю зв'язків. Ще одна проблема полягає в тому, що розширений Близький Схід перевантажений серйозними проблемами, які вперто опираються спробам їх вирішити. Прогрес тут може бути тільки надзвичайно повільним і вимагатиме значного терпіння та наполегливості. В результаті п'ять цілей США утворюють порядок денний, який досить важко, якщо взагалі можливо успішно втілити.

Вимоги і складнощі, похідні від вищезазначених цілей, утворюють концептуальну структуру для проведення аналізу трьох варіантів стратегій безпеки США стосовно розширеного Близького Сходу [10]. Ці стратегії варіюються за ступенем активності США – від найменшого до найбільшого. Перша - це стратегія, обмежена захистом життєво важливих національних інтересів США. Вона вимагає підтримки двох цілей найвищої пріоритетності: ліквідації небезпечних загроз та захисту ключових союзників, а також забезпечення доступу Заходу до нафти Перської затоки. Оскільки ця стратегія відносить інші три цілі до числа неперіоритетних, то її можна вважати обмеженою, спрямованою на досягнення найбільш значимих цілей і одночасний контроль над витратами та збереження США від надмірного напруження сил через занадто ідеалістичні цілі. Друга стратегія є більш амбіційною, вона спрямована на захист основних інтересів та просування регіональної безпеки та стабільності. Окрім заходів з першої стратегії, вона включає інтенсивні зусилля, спрямовані на зміцнення дипломатичних зв'язків США в регіоні, укріплення багатонаціональної співпраці та врегулювання локальних конфліктів. Третя, найбільш амбіційна альтернатива – це стратегія, що передбачає захист інтересів США, просування безпеки та прискорення розвитку регіону. На додаток до вирішення проблем південної дуги, що було на порядку денному й в двох попередніх стратегіях, дана альтернатива охоплює набагато більш ідеалістичні цілі – просування демократії та стимулювання економічного розвитку шляхом впровадження ринкової економіки. В рамках запропонованої М.М. Рижковим добре обґрунтованої класифікації головних політичних стратегій США [11], турецька модель знаходиться в рідкозв'язаній традиції політичного ідеалізму, який заперечує національну унікальність. Водночас, вона належить до категорії «м'якої сили» [12], що, у свою чергу, на розширеному Близькому Сході досі є лише другорядним елементом американської політики за переваги використання «твердої сили».

В певній мірі три зазначені прикладні стратегії є спрощеними стереотипами. Практично кожна стратегія США включає в себе елементи досягнення всіх п'яти цілей. Наприклад, навіть зосереджена в основному на захисті життєвих інтересів США стратегія включає деякі дипломатичні заходи, діяльність щодо вирішення важливих локальних конфліктів та зусилля, спрямовані на сприяння регіональному розвитку. Різниця в даному випадку полягає в акцентах, амбіціях, ресурсах та зобов'язаннях. А за цими аспектами три перераховані стратегії розрізняються досить сильно. Перша альтернатива – мінімалістська. У своєму прагненні захистити американські та союзні їм інтереси, вона не має за мету повне чи хоча б часткове лікування хвороб розширеного Близького Сходу. Друга альтернатива закликає до більш широких зусиль, а тому, відповідно, потребуватиме більше часу та ресурсів. Крім захисту американських та союзних їм інтересів, вона прагне до зміцнення впливу США в регіоні, збільшення політичних можливостей місцевих країн до співпраці та охолодження локальних гарячих точок. Третя альтернатива – максималістська стратегія. Вона найдорожча з трьох альтернатив. Дана стратегія ставить задачу стабілізації Близького

Сходу такими способами, які б різко зменшили чи усунули ризики, що в цьому регіоні створюються для глобальної безпеки.

В минулому Сполучені Штати зазвичай коливалися між першою та другою стратегіями. В світлі наслідків іракської війни, дій США на Близькому Сході за адміністрації Б.Обами, є підстави вважати, що Вашингтон, щонайменше тимчасово, відмовився від третьої стратегії. Позиція теперішньої адміністрації значно відрізняється від амбітної «майбутньої стратегії свободи» для Близького Сходу, проголошеної Дж.Бушем- молодшим восени 2003 р. Тоді він пообіцяв, що Сполучені Штати почнуть насаджувати демократію у всьому регіоні замість того, щоб просто наглядати за регіональною сферою безпеки - не втручаючись в основи політичного устрою окремих держав. На початку 2004 р. уряд США говорив про доцільність створення організації, подібної до Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), яка покладатиметься на більш глобальне (за сферою дії) НАТО та інші інституції, щоб сприяти свободі, демократії та багатосторонній співпраці на Близькому та Середньому Сході. У своїй інаугураційній промові на початку 2005 р. президент Дж.Буш проголосив метою США просування свободи не лише на Близькому Сході, а й по всьому світу [13]. Сьогодні в Вашингтоні можновладці скептично налаштовані щодо шансів на успіх такої амбітної стратегії загальної демократизації. Це не могло не вплинути й на оцінку турецької моделі як її наріжного елементу. Іракська війна 2003 р. продемонструвала, що Туреччина далеко не повністю готова підтримувати суперечливі прояви американської сили в цьому регіоні, навіть в тих ситуаціях, коли метою застосування сили є попередження безпосередньої загрози. Туреччина залишається цінним партнером, але партнерські відносини США з нею носять обмежений характер. Те саме можна сказати й про Ізраїль: хоча він і зарекомендував себе потужним та надійним другом Вашингтону, але сьогодні більше зайнятий обороною власних кордонів, а політика арабського світу не дає йому можливості відігравати більш конструктивну роль у регіональних відносинах в сфері безпеки. До того ж, відносини між двома американськими союзниками коливаються в діапазоні від нормалізації до різкого загострення, що різко знижує ефективність стратегії Вашингтону.

Такі складні і суперечливі події, як вторгнення в Афганістан та Ірак, виявили принципові недоліки американської стратегії в умовах миру, тим більше у випадку кризи чи війни. Зокрема, виявилася недостатньо ефективним засобом американської політики турецька модель. Сучасну зовнішньополітичну та безпекову стратегію вже не можна формувати з тією впевненістю, що була властива часам «холодної війни». Невизначеність у багатьох питаннях часто виступає домінантою в дискурсі експертів, а ситуація в світі надзвичайно рідко пропонує очевидний вибір стратегії та найкращої політики. Сполучені Штати вимушені приймати складні рішення, а отже зростає вірогідність того, що вони опиняться в становищі жертви власних концептуальних міркувань і планування, яке необхідно здійснювати заздалегідь, в умовах мінливості та неупорядкованості світової ситуації. Розширюється поле імпровізацій, рішень, які доводиться робити під час участі у важких витратних операціях, що все більше ускладнює їх схвалення.

Необхідність мінімізувати витрати та втрати зумовлює важливість політичного аналізу для США в XXI столітті. При цьому ніякий аналіз не зможе усунути невизначеність, не допоможе уникнути суперечливих політичних рішень чи змінити той факт, що аналіз минулого вдається набагато краще за передбачення майбутнього. Призначенням політичного аналізу є допомога уряду США вибрати найкращий для цієї держави з наявних варіантів рішень в сфері безпеки та зовнішньої політики.

В сучасному складному, мінливому, глобалізованому світі Сполучені Штати змушені думати і реагувати швидше, ніж будь-коли раніше, і вживати заходів, які в майбутньому матимуть далекосяжні, здебільшого малопередбачувані наслідки. Вони часто мають швидко вдаватися до дій в ситуаціях, де простір для їх вивчення дуже швидко звужується, а шанси зробити помилку зростають. В результаті потреба у тонкому і ретельному політичному аналізі в галузі національної безпеки збільшується, але при цьому гостро стоїть проблема

донесення інформації до вищих ешелонів влади для застосування у великій політиці. Коли причетні до консультування державних інститутів респектабельні американські фахівці, виховані головним чином на дослідженнях часів «холодної війни» та традиціях геополітичних підходів, критикують зовнішню та безпекову політику США, то не ставлять під сумнів її базові цінності та світоглядні засади, а рефлексія концентрується на недоліках аналізу та нерозважливих діях Вашингтону. При цьому слід визнати, що адміністрація США спроможна провести ефективнішу роботу з оцінювання зовнішньої політики і стратегії, ніж більшість урядів інших держав, наприклад, Туреччини, яким властиві власні обмеження, забобони, упередженість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Report of the Quadrennial Defense Review 2001. – Washington, DC: Department of Defense, 2001. – 71 p.
2. Pollack M. K. Securing the Gulf / Kenneth M. Pollack // Foreign Affairs. – 2003. – July/August. – Vol. 82. – No. 4. – P. 2-16; Nye J.S. U.S. Power and Strategy After Iraq / Joseph S. Nye // Foreign Affairs. – 2003. – July/August. – Vol. 82. – No. 4. – P.60-73; Doran M.S. Palestine, Iraq, and American Strategy / Michael Scott Duran // Foreign Affairs. – 2003. – January/February – Vol. 82. – No. 1. – P.19-33; Quandt W.B. Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967 / William B. Quandt. – Washington, DC. Brookings, 2000. – 469 p.
3. Sokolsky D.R. The United States and the Persian Gulf: Reshaping Security Strategy for the Post-Containment Era / Richard D. Sokolsky. – Washington, DC: National Defense University Press, 2003. – 176 p.
4. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века / Генри Альфред Киссинджер; перевод с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.; Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / Збігнев Бжезінський. – К.: КМА, 2003. – 203 с.
5. Kugler R. L. Policy Analysis in National Security Affairs: New Methods for a New Era / Richard L. Kugler. – Washington: National Defense University Press, 2006. – P.167-168.
6. Salmi R.H. Turkish-U.S.Relations: Perspectives From Ankara / Ralph H. Salmi, Gonca Bayraktar Durgun. – Boca Raton, Fl.: Brown Walker Press, 2005. – 176 p.
7. Harris S.G. U.S.-Turkish Relations / George S. Harris, Alan Makovsky, Sabri Sayari //Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy. – Washington: The Washington Institute for Near East Policy, 2000. – P.189-202; Lesser O.I. Beyond 'Bridge or Barrier': Turkey's Evolving Security Relations with the West / Ian O. Lesser, Alan Makovsky, Sabri Sayari // Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy. – Washington: The Washington Institute for Near East Policy, 2000. – P.203-221.
8. Lewis B. The Middle East: A Brief History of the Last 2000 Years / Bernard Lewis. – New York: Touchstone, 1995. – 448 p.; Rubin B. The Real Roots of Arab Anti-Americanism / Barry Rubin // Foreign Affairs. – 2002. – November/December. – Vol. 81. – No. 6. – P.73-85.
9. Salmi H.R. Turkish-U.S.Relations: Perspectives From Ankara / Ralph H. Salmi, Gonca Bayraktar Durgun.- Boca Raton, Fl.: Brown Walker Press, 2005. – 184 p.
10. Kugler L.R. Policy Analysis in National Security Affairs: New Methods for a New Era / Richard L. Kugler. – Washington: National Defense University Press, 2006. – P. 169-170.
11. Рижков М.М. “Grand Strategies”. Американський досвід стратегічного планування: Монографія / Микола Миколайович Рижков. – К.: Альков, 2006. – С. 34-35.
12. Nye J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics / Joseph S. Nye. – New York: Public Affairs, 2004. – P.11-30.
13. Frum D. An End to Evil. How To Win The War on Terror / David Frum, Richard Perle. – New York: Random House, 2006. – P.158-159.

СЕКЦИЯ: ПРАВО

*Nazym Seidakhmetova, Akmaral Abdykalykova
(Almaty, Kazakhstan)*

ACTUAL ISSUES OF THE ECONOMIC COURT OF CIS

Issues of the Economic Court of CIS, and in particular, the problem of performing the Economic Court of the judicial function, not only in the CIS, but also in other international organizations (associations), established on the territory of the Commonwealth and beyond, are poorly studied in the science of international law. The authors are usually affected the legal status of the Economic Court, the court's role in shaping the law of the Commonwealth, we investigate the question of the possible ways of reforming the Economic Court (A.B. Kazhenov [1], M.I. Kleandrov [2]). In this regard, the development of the question of the possible legal bases and implementation mechanisms of Economic Court, also, as the court functions of other international organizations (associations) is based mainly on an analysis of international treaties and other instruments governing the status of the Economic Court and other international judicial bodies.

Economic Court of CIS was established on the basis of the Agreement on Measures for the advancement of payments between economic organizations of the participant - countries of the CIS from 15 May 1992 to allow "international economic disputes which can not be attributed to the competence of the supreme economic (arbitration) courts of the CIS" (Art. 5) [3], by analogy with the Supreme Arbitration Court of the USSR [4]. However, even at that time it was clear that the CIS needs a judicial authority, the ability to address international disputes. This is reflected in the founding documents of the Economic Court (Agreement on the status of the CIS Economic Court of 6 July 1992 [5], the Regulation on the Economic Court of the CIS [6] and the CIS Charter of 22 January 1993 [7]).

Economic Court considers: interstate disputes arising in the implementation of economic obligations, disputes about compliance with national law, states - participants of CIS on economic issues, agreements and acts of the Commonwealth and other disputes on the basis of jurisdictional clauses (n. 3 of the Regulations of the Economic Court of the CIS). The Court also provides an interpretation of international agreements, acts of the Commonwealth and its agencies, legislative acts of the former Soviet Union for the period mutually agreed their use in decision-making in individual cases, as well as at the request of the supreme bodies of power and administration of States of the Commonwealth and other higher authorities in resolving economic disputes between States (n. 5 of the Regulation on the Economic Court of the CIS).

Economic Court is a statutory body of an international organization - the CIS and has the rights of a legal entity on the territory of Participant States (p. 15 of the Regulations of the Economic Court of the CIS).

Today the CIS as an international organization is undergoing a conceptual and institutional reform. Its specific features are as follows: the instability and inconsistency of the legal framework, multi-level nature of the integration of the States Parties, inconsistency, and sometimes conflict of laws and legal acts of integration structures. In light of this, the question arises about the necessity of court settlement of the existing contradictions.

Nowadays, one of the actual problems of the Economic Court of CIS is the limited competence of the Court of the CIS is expressed in the subjects empowered to appeal to this Court. Parties to the dispute and other interested parties in the case can only be state organs and institutions of the Commonwealth and other states, if it is provided by an international treaty. Settlement of disputes between business entities of CIS countries and giving clarification on issues related to their consideration, the competence of the Economic Court are not included, which is a significant drawback of this Court. In the event of a dispute between business entities of CIS Member States, the Court proposed to deal with a claim to the courts at the location of the defendant.

In order to overcome this problem, the Economic Court of the CIS has initiated the establishment of the International Centre for Dispute Resolution at the CIS Economic Court. This

body will be a single body with a special competence to resolve economic disputes of a private nature. International Center registered 27 October 2008 on the territory of the Russian Federation in St. Petersburg.

In conclusion, we can say that the CIS Economic Court has a good framework established by the constituent documents, and now needs to be revised in order to expand its objective and the subjective competence, capacity status. One of the possible directions of reform of the Economic Court is to outsource vessels of other international organizations and integration associations in the CIS.

BIBLIOGRAPHY:

1. Kazhenov A.B. Development and improvement of the legal framework of the Commonwealth and the role of the Economic Court of CIS in this process // Proceedings of the international scientific-practical conference dedicated to the 10th anniversary of the CIS "10 years of the Commonwealth of Independent States", Minsk, 27-28 August. 2001. – Minsk, 2001. – pp. 357-365.
2. Kleandrov M.I. International Courts: Proc. allowance. – Tyumen. Intern. Institute of Economics and Law, 2000.
3. Agreement on Measures for the advancement of payments between economic organizations of the countries - participants of the CIS on 15 May 1992 // Consultant Plus: Belarus [electronic resource]
4. About the Supreme Arbitration Court of the USSR: the Law of the USSR on May 17, 1991 № 2170-1 [electronic resource] // Free legal documents: laws, law of Russia. Mode of access: <<http://zaki.ru/pages.php?id=1634>>. Date of access: 15.07.2007.
5. Agreement on the status of the CIS Economic Court on July 6, 1992 // Report of the Economic Court of the Commonwealth of Independent States, 2003-2004. – Minsk: Econ. Court of the CIS, 2005. – pp. 44-45.
6. The Economic Court of the Commonwealth of Independent States // Report of the Economic Court of the Commonwealth of Independent States, 2003-2004. – Minsk: Econ. Court of the CIS, 2005. – pp. 45-48.
7. Charter of the Commonwealth of Independent States // p. 719-730.
8. Dougan E.F. The Economic Court of the CIS - the body for the resolution of international disputes of a public character in the CIS // Journal of International Law and International Relations. – 2008. – № 1.
9. Barkovskiy I.A. Judicial activities of the Commonwealth of Independent States. – Minsk, 2007.

Научный руководитель – доктор юридических наук, профессор С.Ж. Айдарбаев

*Світлана Сікорська
(Петрівка, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ПЛАТИ ЗА ЗЕМЛЮ

Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Суб'єктами земельних відносин є громадянами, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади. Об'єктами земельних відносин є землі в межах України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї). Основним документом, який регулює земельні відносини в Україні є Земельний кодекс України [2, с. 9].

Плата за землю, що розглядається як елемент системи платного землекористування – це економічна форма, зовнішнє вираження відносин, що складаються в процесі користування, володіння і розпорядження землею між її власником і власником або користувачем.

Плату за землю в Україні введено з 1 липня 1992 року відповідно до Закону України від 03.07.92 р. № 2535-ХП "Про плату за землю". 31 січня 1997 року набрала чинності нова редакція Закону України "Про плату за землю" від 19.09.96 р. № 378 ВР, яким було змінено ставки земельного податку та порядок справляння цієї плати пільги щодо оподаткування землі та відповідальність платників, а також визначено, використання землі в Україні є платним. Об'єктом плати за землю є земельна ділянка.

Відповідно до чинного законодавства основними формами плати за землю є земельний податок та орендна плата, що мають загальну рентну сутність, але виражають різні економічні відносини. Земельний податок виражає відносини між державою і земельним власником або землекористувачем, що ґрунтуються на владному підпорядкуванні власника волі держави. Орендна плата являє собою майнові відносини, що ґрунтуються на самостійності та рівності власника та орендаря. Тобто орендна плата являє собою внесок, який відповідно до досягнутої угоди орендар сплачує орендодавцю за право використовувати належну йому земельну ділянку [5, с. 88].

З 2015 року плата за землю є складовою податку на майно.

Згідно зі змінами, внесеними Законом від 28.12.2014 р. №71-VIII до Податкового кодексу, плата за землю тепер є складовою податку на майно (поряд з податком на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, та транспортним податком).

Окрім того, змінено ставки земельного податку.

Так, ставка податку за земельні ділянки, нормативну грошову оцінку яких проведено, встановлюється у розмірі не більше 3% (раніше – 1%) від їх нормативної грошової оцінки, а для сільськогосподарських угідь – не більше 1% від їх нормативної грошової оцінки. Зазначено також, що ставка податку встановлюється у розмірі не більше 12 % від їх нормативної грошової оцінки за земельні ділянки, які перебувають у постійному користуванні суб'єктів господарювання (крім державної та комунальної форми власності). За земельні ділянки, що розташовані за межами населеного пункту, нормативну грошову оцінку яких не проведено, ставка податку встановлюється в розмірі не більше 5% від нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по області [1, с. 57].

Відповідно до п. 271.2 ПКУ рішення рад щодо нормативної грошової оцінки земельних ділянок, розташованих у межах населених пунктів, офіційно оприлюднюється відповідним органом місцевого самоврядування до 15 липня року, що передує бюджетному періоду, в якому планується застосування нормативної грошової оцінки земель або змін (плановий період). В іншому разі норми відповідних рішень застосовуються не раніше початку бюджетного періоду, що настає за плановим періодом [3, с. 142].

Обов'язковість проведення нормативної грошової оцінки земель передбачено ст. 13 Закону України "Про оцінку земель" (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, N 15, ст.229), а періодичність проведення – статтею 18 цього Закону: не рідше ніж один раз на 5-7 років. Своєчасне проведення (повторної) нормативної грошової оцінки земельних ділянок у населених пунктах України у терміни, визначені чинним законодавством, – джерело додаткових надходжень до місцевого бюджету з плати за землю. За інформацією Державної служби статистики, індекс споживчих цін за 2014 рік становив 124,9 відсотка.

Коефіцієнт індексації грошової оцінки земель, на який індексується оцінка сільськогосподарських угідь, земель населених пунктів та інших земель несільськогосподарського призначення, розрахований відповідно до пункту 289.2 ПКУ, станом на 01 січня 2015 року складає 1,249.

Коефіцієнт індексації застосовується кумулятивно залежно від дати проведення нормативної грошової оцінки земель. Коефіцієнти індексації нормативної грошової оцінки земель становлять: 1996 рік – 1,703, 1997 рік – 1,059, 1998 рік – 1,006, 1999 рік – 1,127, 2000

рік – 1,182, 2001 рік – 1,02, 2005 рік – 1,035, 2007 рік – 1,028, 2008 рік – 1,152, 2009 рік – 1,059, 2010 рік – 1,0, 2011 рік – 1,0, 2012 рік – 1,0, 2013 рік – 1,0 та 2014 – 1,249. Нормативна грошова оцінка земель за 2002, 2003, 2004 та 2006 роки не індексувалась. Кумулятивне значення коефіцієнта індексації нормативної грошової оцінки земель з 1995 року станом на 01 січня 2015 року становить 3,997 [4, с. 29].

Змінами також зменшено кількість пільговиків-юросіб. Так, тепер від сплати податку звільняються лише:

- санаторно-курортні та оздоровчі заклади громадських організацій інвалідів, реабілітаційні установи громадських організацій інвалідів;

- громадські організації інвалідів України, підприємства та організації, які засновані громадськими організаціями інвалідів та спілками громадських організацій інвалідів і є їх повною власністю, де протягом попереднього календарного місяця кількість інвалідів, які мають там основне місце роботи, становить не менш як 50 % середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за умови, що фонд оплати праці таких інвалідів становить протягом звітного періоду не менш як 25 % суми загальних витрат на оплату праці;

- бази олімпійської та паралімпійської підготовки, перелік яких затверджується КМУ [1, с. 20].

Згідно з п. 12.3 ст. 12 Податкового кодексу сільські, селищні та міські ради у межах їх повноважень і з урахуванням граничних розмірів ставок встановлюють своїми рішеннями місцеві податки і збори, які є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Оскільки плату за землю віднесено до місцевих податків, місцеві ради на виконання вимог чинного законодавства мають прийняти рішення про встановлення податку на майно в частині плати за землю і, зокрема, визначити ставки земельного податку та перелік пільг зі сплати податку. Загальні засади встановлення податків і зборів визначено ст. 7 Податкового кодексу.

Відповідно до пп. 12.3.4 п. 12.3 ст. 12 цього Кодексу рішення про встановлення місцевих податків та зборів, і зокрема плати за землю, офіційно оприлюднюється до 15 липня року, що передує бюджетному періоду, в якому планується застосування встановлюваних місцевих податків та зборів.

До 25 грудня року, що передує звітному, органи місцевого самоврядування повинні подати рішення щодо ставок земельного податку та наданих пільг зі сплати земельного податку до контролюючих органів (п. 284.1 ст. 284 зазначеного Кодексу).

У зв'язку з тим, що наведена вище норма набрала чинності з 01.01.2015 р. і відповідні рішення місцевими радами не приймалися, платники земельного податку у 2015 р. обчислюють суми податкових зобов'язань станом на 1 січня і не пізніше 20 лютого подають податкові декларації з плати за землю із застосуванням ставок, які діяли до 31.12.2014 р. (пп. 12.3.5 п. 12.3 ст. 12 Податкового кодексу). У 2015 р. податкові зобов'язання з плати за землю визначаються за формою, затвердженою наказом № 865.

Водночас у 2015 р. Держземагентством України для проведення індексації нормативної грошової оцінки земель населених пунктів, інших земель несільськогосподарського призначення та сільськогосподарських угідь визначено коефіцієнт 1,249. Оскільки для визначення розміру плати за землю використовується нормативна грошова оцінка земельних ділянок, землекористувачам (землевласникам) необхідно звернутися до територіальних органів Держземагентства України за місцем знаходження земельних ділянок і отримати інформацію про нормативну грошову оцінку таких земельних ділянок [1, с. 25].

Крім того, для окремих категорій землекористувачів нормами Податкового кодексу визначено умови, за яких вони можуть бути платниками плати за землю. Зокрема, при переході права власності на будівлі (та ін.) земельний податок на земельні ділянки, на яких розташовані такі будівлі, сплачується на загальних підставах з дати державної реєстрації

права власності на земельну ділянку (до 01.01.2015 р. – з дати реєстрації права власності на нерухоме майно).

Законом № 71 змінено редакцію частини першої п. 288.1 ст. 288 Податкового кодексу. Так, підставою для нарахування орендної плати за земельну ділянку, як і раніше, є договір оренди такої земельної ділянки, але оформлений та зареєстрований відповідно до законодавства. Типову форму договору оренди земельної ділянки затверджено Постановою № 220.

З огляду на викладене, землекористувачам необхідно звернутися до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (згідно з повноваженнями, визначеними ст. 122 ЗКУ) та оформити протягом 2015 р. право власності або користування.

Слід звернути особливу увагу на те, що Законом № 71 окремим категоріям землекористувачів скасовано пільги зі сплати земельного податку, тому у них виникає обов'язок нараховувати та сплачувати податок на загальних підставах.

Відповідно до пп. 12.3.7 п. 12.3 ст. 12 Податкового кодексу місцевим радам не дозволяється встановлювати індивідуальні пільгові ставки місцевих податків і зборів для окремих юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців і фізичних осіб або звільняти їх від сплати таких податків та зборів [3, с. 112].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28.12.14. № 71 – VIII. Набирає чинності з 01.01.15р. за винятком окремих положень.
2. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 3-4. – ст. 27.
3. Податковий кодекс України від 2.12.2010 р. № 2755-УІ // Голос України 04.12.2010.
4. Про плату за землю: Закон України від 03.07.1992 № 2535-ХІІ
5. Про оренду землі: Закон України від 6.10.1998 р. №161 –ХІV
6. Відомості Верховної Ради України. – 1998. – Ст.280. (У редакції Закону №1211-IV (1211-15) від 02.10.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. -2004. – № 10. – ст.102.

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЯ

*Жадыра Байғалиева, Фариди Макашева
(Орал, Казахстан)*

**БАЛАЛАРДЫҢ МЕКТЕПКЕ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

«Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жж. арналған Мемлекеттік бағдарламасы» мен Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңының талаптарына сәйкес, мектепалды даярлық мәселесі қарқынды дамуда. Бұл игі шараның үлкен жетістігі баланы заманауи талаптар тұрғысынан дамыту ісінің мақсатты түрде, жоспарлы әрі қарқынды жүргізілуде [1].

Психологиялық сөздікте «мектепке психологиялық даярлық» ұғымын былай анықтайды: баланың мектептегі оқуды табысты бастауы үшін қажетті психикалық сапалар кешені. Ол мектеп пен оқуға жағымды қатынастан (мотивтік даярлық); мінез-құлықтың ырықтылығының барынша жоғары деңгейінен (еріктік даярлық); білім, іскерлік, дағдының белгілі бір қоры мен таным үрдістерінің даму деңгейінен (ақыл-ой даярлығы), сондай-ақ үлкендермен және құрдастарымен өзара қарым-қатынас орнатуды, сынып ұжымы өміріне араласып кетуді, бірлескен әрекетті орындауды қамтамасыз ететін адамгершілік сапалардың қалыптасуынан тұрады [2].

Баланың мектепке даярлығы оқып-үйренуді құрайтын біртұтас сапалар жиынтығынан тұрады деген тұжырымды қуаттайтын танымал психологтар А.Н.Леонтьев, В.С.Мухина, Л.А.Венгер мектепке даярлық ұғымына баланың оқу тапсырмасын түсінуін; орындау тәсілдерін меңгеруін; өзін-өзі бағалай және бақылай алуын; мұғалімді тыңдап, материалды еске сақтау қабілеттерін жатқызады [3, 4, 5].

Мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке психологиялық жағынан дайындау, бұл қазіргі таңда психология - педагогика ғылымдарындағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мәселен А.В.Запорожец мектепке баланың дайындығын былай сипаттаған «баланың жеке ерекшеліктерінің бір тұтас жүйе ретінде қалыптасуын көздеген. Оның мотивациялық ерекшеліктері, таным қабілеттерінің даму деңгейі, ерік-жігер механизмінің қалыптасу деңгейінің өзара байланысы», - деп есептеген. Яғни, баланы жан-жақты психологиялық тұрғыдан дайындау болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке дайындау ауқымды мәселе. Көптеген жұмысты талап етеді. Балабақша мен мектеп арасында өзара байланысты орнату. Көптеген ата - аналар баланың мектепке бару үшін тек әріптерді танып, санай алса болғаны деп тұжырымдайды. Баланың мектепке психологиялық жағынан дайындығына назар аудармайды. Бұл кезең балалар үшін өте ауыр. Яғни балабақшадан мектепке бару. Әрине, балабақшада да өзіндік әдіс-тәсілдерін қолданады, сабақтар өтіліп, психолог-педагогтар балалармен жұмыс жүргізіп мектепке дайындайды. Алайда баланың жан-жақты дамуына мектепке бейімделуіне ата - аналар көп әсер етеді [6].

Балаларды мектепке дайындауда психологиялық өріс-еркіндік, батылдық, имандылық тәрбиелерін бала бойына сіңіріп, оларды жеке тұлға ретінде қалыптастыру шешуші роль атқарады. Сондай-ақ, балаларды мектепалды даярлықтан өткізу барысында оқыту мен тәрбиелеудің келесідей міндеттері қарастырылады.

Бірінші міндеті: әлеуметтік дамуда баланың үлкендермен қарым-қатынасы және өз құрбы-құрдастармен баланың ой-өрісінің қалыптасу мүмкіндіктері көзделеді, өз отанына, отбасына халқының салт-дәстүріне көңіл бөлу жолдары қарастырылады.

Екінші міндеті: танымдық даму барысында мына міндеттер ерекшеленеді: айнала қоршаған өмірмен таныстыру мәселелерін түйіндеу, оның тәсілдері мен қасиетін сезіну.

Үшінші міндеті: әсемдік даму «эстетикалық» барысында өмірге деген құштарлық мен көркемдік танымды қалыптастырады.

Төртінші міндеті: дене тәрбиесі дамуында салауатты өмір салтын қалыптастыру, дене мәдениетінің жан-жақты күтімі мен дұрыс дамуы, өзін қоршаған ортамен байланысы, өз денсаулығына, ауру-сырқау т.б. қауіп қатерден сақтану қарастырылады.

Бүгінгі күнде «мектептегі оқуға дайындық» ұғымы кешенді және баланың барлық өмірін аймағын қамтиды.

Мектепалды даярлық – 5-6 жастағы балалардың мектепке даярлық бағдарламасы жүзеге асырылатын мектепке дейінгі білім беру жүйесінің міндетті бөлігі болып табылады. Мектепте оқуға даярлық – жүйелі ұйымдасқан мектептің оқуына сәтті өтуді қамтамасыз ететін ересек мектеп жасына дейінгі баланың морфофизиологиялық және психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы.

Бала тұлғалығын дамыту міндеттерін жемісті шешу, білім беру тиімділігін арттыру, жағымды кәсіби қалыптасу, көпшілік жағдайда, балалардың мектепте оқуға даярлық деңгейін дұрыс ескерумен анықталады. Балаларды мектепке дайындау - баланың барлық өмірін қамтитын жан-жақты міндет. Оның негізгі аспектісі баланың мектепке психологиялық дайындығы болып табылады. Л.А.Венгер, В.В.Холмовской және т.б. пікірлері бойынша психологиялық даярлық құрылымында төмендегідей компоненттерді жіктеп қарастырған:

1. *Тұлғалық даярлығы.* Баланың жаңа әлеуметтік позиция – мектеп оқушысы статусын қабылдауға, оның құқығын біліп, міндеттерін орындауға дайындығын қалыптастыру. Бұл тұлғалық дайындық баланың мектепке, оқу іс-әрекетіне, мұғалімдерге, өзіне деген қатынасынан байқалады. Тұлғалық дайындыққа мотивациялық сфераның белгілі бір даму деңгейі де кіреді. Болашақ оқушы өзінің тәртібін, мінез-құлқын, танымдық іс-әрекетін еркін басқаруы керек, және бұл қалыптасқан иерархиялық түрткілер жүйесінде мүмкін болады. Сонымен қатар, тұлғалық даярлық баланың эмоциональды сферасының даму деңгейін де қарастырады. Бала мектептік оқытудың басында, оқу іс-әрекетінің дамуы және өтуіне жағдай туғызатын салыстырмалы түрде жақсы эмоциональдық тұрақтылыққа жетуі қажет.

2. *Интеллектуальды даярлығы.* Даярлықтың бұл компоненті балада ой-өрісінің, нақты білімдер қорының болуын қарастырады. Бала бірқалыпты және бөлшектенген таңдамалы қабылдауды, қарастыратын материалға теориялық тұрғыдан қарау элементтерін қолдана білуді, ойлаудың жинақтаушы түрлерін және негізгі логикалық амалдарды түсініп, есте сақтауды меңгеруі қажет. Интеллектуальды даярлық балада оқу іс-әрекет саласында бастапқы біліктіліктерін, жекелей алғанда, оқу міндетін бөліп алу және оны өзіндік іс-әрекетінің мақсатына айналдыру біліктіліктерін қалыптастыруды қарастырады. Қорыта келе, мектепте оқытуға интеллектуальды даярлықты дамыту келесідей жағдайларды қарастырады деуге болады:

- таңдамалы қабылдау;
- аналитикалық ойлау (құбылыстар арасындағы негізгі белгілер мен байланыстарды танып-білу қабілеті, үлгіні қайталай алу қабілеті);
- қоршаған ортаға нақты көзқарас (қиялдау рөлінің әлсіреуі);
- логикалық есте сақтау;
- білімге, қосымша күш салу есебінен оны алу процесіне қызығушылық;
- естіп қабылдау арқылы сөйлеу тілін меңгеруі және белгілерді түсінуге және қолдануға қабілеті;

қолдың нәзік қозғалысының және көру-қозғалыс үйлесімдерінің дамуы.

3. *Мектепте оқуға әлеуметтік-психологиялық даярлығы.* Даярлықтың бұл компоненті балаларда құрбы-құрдастарымен, басқа балалармен, мұғалімдермен қарым-қатынас жасауға көмектесетін қасиеттерді қалыптастырады. Бала мектепке, балалар ортақ іспен айналысып жатқан сыныпқа келеді. Бұл жерде оған басқа балалармен өзара қарым-қатынас орнату, балалар қоғамына ену, басқалармен бірлесе іс-әрекет жасау тәсілдерін жетік меңгеруі, жол беруі және қорғана білуі қажет. Сонымен, бұл компонент балаларда басқалармен қарым-қатынас жасау қажеттілігін, мектептік оқыту жағдайында мектеп оқушысы рөлін орындау қабілетін дамытатын, балалар тобының дәстүрлері мен қызығушылықтарына бағына білуді қарастырады.

Сонымен қатар мектепке психологиялық даярлықты құрайтын компоненттер қатарына денелік, сөздік және эмоционалды-еріктік даярлықты жатқызуға болады.

Денелік даярлық ретінде жалпы денелік дамуын қарастырамыз: 5-6 жастағы ұл балалар мен қыз балалардың денелік дамуының қалыптылығына сәйкес келетін тері жамылғылары мен көрсеткіштері, қалыпты бойы, салмағы, кеуде көлемі, бұлшықет тонусы, дене пропорциясы. Көру, есту, моториканың (әсіресе қол мен саусақ сүйектерінің ұсақ қимылдары) жағдайы. Баланың жүйке жүйесінің жағдайы: оның қозу және тежелу, күші мен қимылдауының деңгейі. Жалпы денсаулық жағдайы.

Сөздік даярлық ретінде тілдің дыбыстық жағының бағыттылығы, сөздік қор, монологтық сөйлеу мен грамматикалық дұрыстылық түсіндіріледі.

Эмоционалды-еріктік даярлық баланың мақсат қойып, шешім қабылдап, әрекет жоспарын белгілеп, оны жүзеге асыруда күш жұмсауынан, кедергілерді жеңіп, балада психологиялық процестердің еріктілігінің қалыптасуынан көрінеді.

Баланың мектептегі оқуға дайындығы біртіндеп қалыптасатын аса күрделі үрдіс және бұл үрдісті жүзеге асырудың бірден бір жолы - ата-ананың, мұғалімнің және психологтың бірігіп жұмыс істеуі. Бала балалық шақтан өзіне белгісіз, таныс емес дүниенің есігін ашқаннан кейін, баланың өмір сүру тіршілігін түбегейлі өзгертеді. Яғни, баланың мектеп өміріне еніп және өзінің әлеуметтік ортада «МЕН» дегенін қалыптастыра алып, жоғарыдан көріне алуы, баланың білімді, табысты және нәтижелі игеріп кетуіне ықпал жасайды. Түйіндей келе, бұл баланың жеке тұлғасының қалыптасуы және ақыл-ойының, таным үрдістерінің дамуы болып табылады. Демек, баланы мектепке даярлау мәселесі өз өзектілігін жоғалтпайтын әлі де зерттеуді қажет ететін міндетті мәселелердің бірі болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020жж. арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – А., 2010.
2. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология // Жалпы редакциясын басқарған- А.Қ.Құсайынов. – Алматы, 2002. – 251б.
3. Леонтьев А.Н. Психическое развитие ребенка в дошкольном возрасте. – М-Л., 1948.
4. Мухина В.С. Детская психология. – СПб., 1992.
5. Венгер Л.А. Восприятие и обучение. – М., 1969. – 365 с.
6. Запорожец А.В. Актуальные проблемы возрастной психологии. – М., 1978. – 245 с.

*Гульфаруз Булекбаева
(Орал, Қазақстан)*

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Баланың бойындағы қабілеттерін жетілдіру мәселесі – психология мен педагогикада маңызды бөлігі болып табылады.

Б.М.Бим-Бад «қабілет» түсінігіне келесідей анықтама береді.

Қабілет – бұл жеке адамның жеке-психологиялық ерекшеліктері, олар осы не өзге өнімді әрекеттің сәтті орындалуының шарттары болып табылады [1]. Қарым-қатынас қабілеті, адам қаншалықты қарым-қатынасқа еркін түседі, әңгімені қолдауы, сөйлеушіні ықыласпен тыңдай алуы арқылы анықталады.

Сонымен, көбіне психологтар қарым-қатынас қабілеттерді, өзге адамдармен қатынасқа түсудегі тиімділігін қамтамасыз ететін жеке-психологиялық ерекшеліктер сияқты анықтайды.

Қарым-қатынасты іс-әрекет ретінде ұйымдастыру икемділігін қалыптастыруға мүмкіндік беретін көшбасшы тәсілі ретінде, біз қарым-қатынас формуласының тұрақты жүйесі ретінде сөйлеу әдебін қарастырамыз. Ол қоғамдағы әңгімелеушілермен қатынасқа түсуге, таңдаулы қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді (Н.И.Формановская).

Сөйлеу қабілеттілігі немесе қарым-қатынас қабілеті үш түрге бөлінеді:

- мотивациялық («мен қарым-қатынасқа түскім келеді»);
- когнитивті («мен қарым-қатынасқа қалай түсуді білемін»);
- тәртіптік («мен қарым-қатынасқа түсе аламын»).

Бірінші түрі «қалаулар ауданы», қарым-қатынасқа қажеттілікті қосады, ол баланың қоршаған ортамен қатынасқа түсу қалауын анықтайды. Қарым-қатынастағы қажеттіліктің болмауы немесе жеткіліксіз дамуы физиологиялық (бас миының бұзылуы) сондай-ақ психологиялық бұзылумен байланысты болуы мүмкін.

Екінші түрі қарым-қатынас қабілеті (білім саласы) бала қаншалықты тиімді сөйлеудің ережелерін білумен анықталады. Берілген салаға баланың білетін, сөздік әдеп формулары жатады. Қарым-қатынасқа түсудің ережелерін білмеу, нақты қатынаста оны жүзеге асыра алмау балаларға өзге балалармен қатынасқа түсуде келесідей қиыншылықтар тудыруы мүмкін; агрессивтілік, тартыншақтық, тұйықтық, қақтығыстық және т.б.

Тиімді қарым-қатынас туралы көріністерді пайдалану икемділігі қарым-қатынас қабілетінің («икемді саласы») үшінші түрі болып табылады. Ол хабарды жеткізуге және сөйлеушінің назарын аударуға, қайырымдылық пен дәлелдеме келтіруге мүмкіндік береді, әңгімелесуші өзінің пікірімен қызықтыруға және оның көзқарасын білуге өзінің жеке ойын сынауға, тыңдай алу қабілетіне, қақтығыстық жағдайларды шешуге мүмкіндік береді.

Сонымен, сөйлеу әдебін білу, қарым-қатынаста лексикалық әдебін пайдалану, қарым-қатынас қабілетінің маңызды құраушысы болып табылады. Берілген бағыттардың қатарында қарым-қатынас қабілеттердің мазмұнын баланың жалпы қарым-қатынас икемділігін құрайды (диалог ұйымдастыруға және оны жалғастыруға икемділік), сондай-ақ әңгімелесушінің сезімдерін түсінуге қабілеттілік және өзінің эмоционалды жағдайын білдіру жатады.

Мектеп жасына дейінгі балаларда қарым-қатынас қабілетін қалыптастыру үшін, үш бағытта жұмыс жасау қажет:

- а) сыпайы қарым-қатынастағы қажеттіліктің қалыптасуы;
- б) тиімді қарым-қатынас ережелерін бейнелеуін қалыптастыру, ондағы өзіндік мәнді, өнегелі құндылықты оның әділдігін түсіну;
- в) сөздік тәртіптің әйгілі ережелерге және қоршаған ортаның эмоционалды жағдайымен сәйкес келуі.

Берілген бағыттар мектепке дейінгі балалардың қарым-қатынас қабілеттерінің қалыптасуы туралы жұмыстардың бірізділігін анықтауға мүмкіндік беретін үш мазмұнды сызық берілген: баланың жалпы қарым-қатынас қабілеттерін дамыту, сөйлеу әдебіне үйрету, эмоционалды саласын дамыту.

Қарым-қатынасқа қабілеттілік – қоршаған ортаға әсер етуде, өзара түсіністікке жетуге адамдарға қабылдау мүмкіндігін беретін, оларға баға беретін, қабілет түрлерінің әлеуметтік алдын-ала келісілген түрі.

Қарым-қатынасқа қабілеттілік өзінің тәртібін әлеуметтік нормаларға сәйкес, яғни талаптарға, ұйғарым және сәйкестендірілген тәртіпке сәйкес адамның өзі қабылдана алатын және өзгелермен түсінікке болатын ептіліктерді болжайды.

Баланың өмір принциптерін, әлеуметтік нормаларды ұғу процесі-күрделі құбылыс. Өзінің мазмұны бойынша бұл процесс бірлікті және күнделікті бір мезетте жүзеге асыратын екі жақтың қайшылығы; әлеуметтену және жеке тұлғалық. Мұнда әлеуметтену баланың адамдық қарым-қатынас нормаларын ұғуға мүмкіндік береді, ал жеке тұлғалық – өзін субъект ретінде қалыптастыру және түсіну тұрақты ашылу секілді. В.И.Селиверстовтың бұл кезде бала объективті қалыптасатын қақтығыстардан өтуге талпынуы, табиғи тосқауылдар психикалық, психофизиологиялық, қажетті-мотивациялық және өзге мінездеме бөліктеріне

негізделген дамыту деңгейлері туралы пікіріне келісеміз [2]. Дәл осындай екі жақты елестетуде әлеуметтік үлкею және әлеуметтік үйрену деңгейі көрсетіледі.

Қарым-қатынасқа қабілеттілік әлеуметтік-психологиялық бейімделу, яғни тұлғалық жаңа қоршаған ортаның жағдайларына белсенді үйренуі, қоршаған ортаға психологиялық әсер етуі, оларды көндіру және өзіңе орналастыру деңгейін дамытуды болжайды.

Психологтар және педагогтар мектепке дейінгі баланың жан-жақты дамуына қарым-қатынас мәдениетінің маңызды екенін дәлелдейтін қорытындылар жасаған. Осылайша, ғылыми зерттеулердің нәтижелері қарым-қатынас мәдениетінің адам денсаулығына әсер етуі туралы дәлел болады (М.Л.Мясников). Жүрек қан тамырларының невроздың, психоневроздың пайда болу себебі жанұяда, ұжымда, қоғамдық орында қарым-қатынас мәдениетінің болмауы себебінен екені дәлелденген (Б.Д.Фурст). Қайырымдылық, байсалды қарым-қатынас балалардың денсаулығына жағымды әсер ететін жақсы сезімдер ұялатады (Е.А.Аркин). Жақсы қарым-қатынас мектепке дейінгі баланың көбіне, оқу барысында ақыл белсенділігін қамтамасыз ететін психикалық дамуына әсер етеді (А.В.Запорожец, М.И.Лисина). Қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелеу процесін дамытуда жағымды және жеке қасиеттер дамиды (Л.И.Дурандин), олар мектепке дейінгі балалардың іс-әрекетінің жалпы деңгейіне әсер етеді (З.М.Богуславская, Д.Б.Эльконин).

Балада қарым-қатынастың қалыптасуының алғы шарттары, алты жасында пайда болады. Бұл жаста балада қоршаған адамдармен сөйлесуге әлеуметтік қажеттілік байқалады, қарым-қатынастың деңгейі өседі (М.И.Лисина, Л.Г.Рузская, Р.А.Смирнов). Алдыңғы жоспарда қатарластарымен қарым-қатынасқа түсу жатады. Бала қатарластарын үлкен адамға теңей бастайды. Үлкейген сайын қарым-қатынас баланың бірге уайымдауына, өзара түсіністігіне, қатарластарымен эмоционалды күйге ие болады. Мектеп жасына дейінгі балаларға серіктестігінің сөзін қабылдау, сөйлеу тілін игеру, қарым-қатынастың жүргізуші талабы болып саналады: барлық қатынас құралының ішінде, сөйлеу тілінің қарым қатынас құралы 96,2 % тұрады (М.И.Лисина).

А.Тұрсынбаеваның ойынша, мектеп жасына дейінгі ересек балалар, ана тілінің негізгі сөздерін игереді, тілдің ұлттық сапалық жағынан. Бұл кезеңде сөздік ұйытқы қалыптасады, ол ары қарай өзгермейді. Негізгі «каркасы» өзгеріссіз қалады, оның сапалы толықтырылуына, көлемінің үлкеюіне қарамайды. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу әдебін, сөздік қорын толықтырған жөн [3].

Сонымен, мектеп жасына дейінгі ересек балалар жасында – сөйлеу тілі негізі, достық қатынас және сөйлеу тілі әдебінің ережелерін игеруі қалыптасады. Бұл кезеңде:

- үлкендермен және қатарластарымен қарым-қатынасқа түсуге талпыныс болады;

- қоғамдық тәртіп ережелерді сақтауға қалауы болады;

- белсенді сөйлеуі жоғарлайды (30 минут ішінде 120-180 сөз айтады)

(Н.С.Малентина);

- жаңа сөздерге қызығушылығы көбейеді;

- сөздің мағыналық жақтарын түсінуге, сөздің грамматикалық құрылымын білуге талпыну, морфологиялық белгілердің қатарын белсенді игеруге, сөйлеу тілін дамыту жүреді.

Мұның барлығы балалардың сөйлеу әдебінің ережелерін игеруге мүмкіндік береді.

Қарым-қатынас қабілеттерін қалыптастыру туралы психологиялық педагогикалық әдебиеттерде талдау жасап. Мынадай келесі қорытындыларды жасадық:

1. Мектепке дейінгі балаларды қарым-қатынас қабілеттің іс-әрекет ретінде қарым-қатынасты ұйымдастыру икемділігін қалыптастыруды, оның біріккен үш құраушысынан көруге болады: балаларда қарым-қатынас икемділігінің дамуы, мектеп жасына дейінгі баланы сөйлеу әдебіне оқыту, эмоционалды ортасын дамыту. Берілген бағыттардың мазмұны келесідей анықталады; сыпайы сөйлеуді қалыптастырудың қажеттілігі, тиімді сөйлеу ережелерін біліуінің дамуы, берілген ережелерге және сөйлеушінің эмоционалды жағдайымен сәйкес сөйлеу тәртібін қалыптастыру.

2. Сөйлеу әдебіне оқыту, мектепке дейінгі баланың жан-жақты дамуына жағымды әсер етеді. Қазіргі кезде сөйлеу әдебіне оқыту қарым-қатынаста маңызды рөл атқарады, баланың жүйке жүйесіне салмақ түсірмейді.

3. Сөйлеу әдебін игеру, сөйлеу тіліне қызығушылық, тәртіп ережелерін сақтап қарым-қатынасқа түсуді қалау, мектеп жасына дейінгі ересек балаларға тән.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Педагогический энциклопедический словарь. под ред. Б.М. Бим-Бад. – М., 2003.
2. Селиверстов В.И. Речевые игры с детьми. – М, 1994.
3. Тұрсынбаева А. Қарым-қатынастың тәрбиелік ықпалы // Қазақстан мектебі журналы – 2010. – №11.

*Гульмира Кубашева
(Орал, Қазақстан)*

ОТБАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ – ҚАТЫНАСТЫҢ БАЛА ТҮЛҒАСЫНА ЫҚПАЛЫ

Жас ұрпаққа саналы тәлім-тәрбие беру оларды заман талабына сай, жан-жақты дамып жетілген, жаңашыл көзқарастағы азамат етіп қалыптастыру, кең көлемді және сан тармақты іс десек, осыған жету баспалдағының алғашқы қадамы оның отбасындағы алатын тәрбиесіне байланысты болады. Себебі, отбасында жеке тұлғаның көптеген сапалары қалыптасып, болашақ қабілеттері мен кемшіліктері бастауын алады. Мұнда адамның адамгершілігінің негізі салынып, оның ішкі жан дүниесі, жекелігі, мінез-құлық нормалары қалыптасады.

Отбасындағы тәрбие мәселесі күннен-күнге өзекті бола түсіп, қазіргі психологтардың, педагогтардың және әлеуметтанушылардың көңілін аударуда. Мұндағы зерттелетін мәселелерге бала тәрбиесінің ерекшеліктері және оған ата-ананың қатынасы, бала тұлғасын отбасылық ықпалдардың нәтижесі ретінде қарастыру, ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасының сипаты және т.б. жатқызуға болады. Осы сұрақтардың арасында отбасы тәрбиесінің баланың психикалық процестерінің дамуына, оның ішінде интеллектуалдық дамуына әсері туралы мәселе ең маңыздылардың біріне жатады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында «балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың табиғи құқығы, әрі парызы», - деп отбасының міндеті анық көрсетілген [1].

Қазіргі заманғы педагогика, психологияда ғылымдарында отбасылық қатынастар және отбасы тәрбиесінің ерекшеліктеріне көп көңіл бөлінеді. Отбасы қоғамның маңызды элементі, әлеуметтік институты болып табылады. Ол мәдени нормалармен реттеледі және қоғамның экономикалық өмірімен байланысты.

Біздің қоғамның жақсы жағы оның отбасы маңыздылығын, өскелең ұрпақты тәрбиелеуде оның рөлін, қоғамдық тұрақтылық пен прогресті қамтамасыз етуді түсінуі, отбасы мен балалардың мүдделерін есепке алу қажеттілігін мойындауы болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан –2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа арналған Жолдауында: «Болашақта біздің еліміздің қандай болатыны бүгінгі күні өз балаларымызды қалай тәрбиелейтінімізге тікелей байланысты», – деп атап көрсеткені белгілі. Бұл басымдықтарды еліміздің болашағы қолында тұрған жас ұрпақтың бойына біздермен бірге отбасы дарыта білуі керек [2].

А.К.Шарафаддинов отбасын «өмірге қабілетті ұрпақты тәрбиелеудің алғашқы және қажет жағдайы, ол эмоционалды қалыптасқан, өзін-өзі реттей алатын және өздігінен жаңғыратын функционалды жүйе, ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдерінің комплементарлығымен сипатталады; адамның базалық қажеттіліктерін тиімді қанағаттандыруға мүмкіндік беретін өмір салты» ретінде қарастырады [3].

Отбасы ондағы индивидтердің өзара әсері нәтижесінде тұлғаның дамуының персоналды микроортасы рөлін атқарады. Отбасында бала дамуына ондағы ұжымдық пікір, тұлғааралық, отбасылық қарым-қатынастар, отбасылық дәстүрлер, салттар, отбасындағы мінез-құлық нормалары, көңіл-күйі, құлықтық-рухани ахуал әсер етеді.

Ең алғаш қоршаған ортаны бала отбасында тани бастайды. Отбасы – бұл нақты құлықтық-психологиялық ахуал, бала үшін бұл адамдармен қарым-қатынас жасаудың алғашқы мектебі. Нақ осы отбасында баланың жақсылық пен жамандық, парасаттық туралы, материалдық және рухани құндылықтарға құрметпен қарау туралы ұғымдар қалыптасады. Жақын адамдарымен бала отбасында махаббат, достық, борыш, жауапкершілік, әділдік сезімдерін басынан кешіреді.

Отбасы – бұл әр түрлі жасты әлеуметтік топ: оның құрамында екі, үш, кейде төрт буын өкілдері болуы мүмкін. Ал бұл бір үйде әр түрлі құндылық бағдарлар, өмірлік құбылыстарды бағалауда әртүрлі критерилер, әртүрлі идеялар, көзқарастар, пайымдаулар бар екенін білдіреді. Мұндай әртүрлі позициялар кейде қиысып, кейде қарама-қарсы болуы мүмкін. Мұнда бір адам тәрбиеші де, тәрбиеленуші де болуы мүмкін. Отбасында бала өмірлік маңызды барлық іс-әрекеттерге араласады – интеллектуалды-танымдық, еңбектік, қоғамдық, құндылықты-бағдарлық, көркем-шығармашылық, ойын, еркін қарым-қатынас.

Отбасында балаға арнайы ұйымдастырылған мақсаты бар әсер жасалады, бұл – тәрбие. Ата-ана тәрбиесі үрдісінің бағытын таңдап, жүзеге асыруына бірнеше жекелей факторлар әсер етеді. Оларға, мысалы:

- ата-ананың тәрбиелі тұлға жөніндегі іштей елестететін үлгісі – көбіне ата-ана балаларын өздерінің бұрынғы балалық шағындағы отбасындағы алған тәрбиесі үлгісімен өсіреді;

- ата-ана қарым-қатынасының педагогикалық мәдениеті – ата-ана белгілі мінез-құлық формаларының балаларға әсерінің психологиялық-педагогикалық салдарларын болжай алуы, білуі;

- баланың дүниеге келуінің мотивтері – әрбір қалыпты отбасы ерте ме әлде кеш пе бір немесе бірнеше баланы дүниеге әкеліп, тәрбиелейді [4].

Ерлі-зайыптылардың баланы дүниеге әкелуіне бірнеше мотивтер түрткі болуы мүмкін: өзара қарым-қатынасты тұрақты ету; бәрімен бірдей болу; мұрагерді тәрбиелеу – олардың өмірлік мақсаты; басқа адамдардан ерекшеленбеу тілегі; өздеріне қамсыз қарттық шағын ойластыру; қосымша жеңілдіктер алу тілегі; өз қабілеттеріне көз жеткізу тілегі; күйеуінің әйелін үйден көп ешқайда шығармауға ұмтылысы т.б. Баланың дүниеге келуінің басым мотивациясы ата-ананың алдағы уақыттағы тәрбиеге қатынасын анықтайды.

Жоғарыда көрсетілгендей, отбасы тәрбие үрдісінде балаға арнайы ұйымдастырылған мақсаты бар әсер жасалады, мұны жүзеге асыруда отбасылық қатынастардың алатын орны зор. Отбасыишілік қатынастар отбасы мүшелерінің бір-біріне деген қатынастарын, олардың өзара әрекетін, ақпарат алмасуын және тікелей өзара эмоционалды байланысын қамтиды. Осы отбасылық өзара қатынастар тұлғаның жан-жақты және толыққанды дамып қалыптасуына зор әсер етеді.

Қатынас – адамзат өмірінің аса маңызды және негізгі аясы болып, соның нәтижесінде тұлғааралық байланыс орнығып, өзара мәміле қалыптасып дамиды. Қатынас дегеніміз - өзара пікір алмасу, сезім әлемінде бірлесіп ләззат алу, қайғы, қуанышта ортақтас болу секілді кең ауқымды эмоция спектрлерін қамтиды. Қатынас барысында екі не бірнеше психологиялық жүйе, екі не бірнеше рухани әлем және ой-пікір, сана-сезім, мінез-құлық және қылық-жорықтар арасында келісім, не өзара түсіністік тұрғысында, не болмаса қақтығыс, талас-тартыс, қарама-қайшылық тұрғысындағы мәміле үрдісі жүзеге асады.

Отбасы қатынастарында, олардың ішінен келісім, өзара түсіністік, бірінің екіншісіне бой ұсынуы, бірінің екіншісін құптауы секілді қатынастарының қазіргі кезде басты ерекшелігі - әр тұлғаның мейлі балалары, мейлі ересектері болсын, мағлұмат байлығы болып, өзара қатынас осы мағлұмат алмасу кезінде өте тығыз орнығуы ықтимал. Отбасы мүшелерін қарым-қатынас арқылы біріктіретін, өзара туысқандық байланыстарын

нығайтатын аса маңызды аясы – мақсатты бірлесіп еңбек ету, нәтижесіне ортақтасу, бөлісу. Мұндай қарым-қатынас ең алдымен отбасы иелері – әке мен шеше ортасында түсіністікпен орнаса, соның өзі балаларға өнеге болатыны өмірден белгілі. Қатынас барысында біреудің екінші бір адамға әсерін, не болмаса өзара қарым-қатынас нәтижесіндегі ықпалдастықтың ішкі тетіктері адамның психикалық ахуалына, сезімі, ой-санасына, қылық-жорығы, жүріс-тұрысына тікелей, жанама, сөз арқылы әсер ету болып саналады.

Н.Ф.Федотова ата-ана мен баланың өзара қатынасының арнайы сипаттарын жіктеп көрсетеді: 1) баланың ата-анасымен байланыстары сан түрлі және туыстық сезімдерімен, бірге өмір сүрумен, тұрмыстық еңбек пен демалыстың т.б. жалпы отбасылық формаларымен анықталады; 2) ата-аналармен тұлғааралық байланыстар ерте балалық шақта қалыптаса отырып, баланың басқа қатынастарымен салыстырғанда ұзақтығымен, тұрақтылығымен және үздіксіздігімен ерекшеленеді; 3) ата-аналық махаббат сезімі қарым-қатынастарды терең эмоционалды және сенімді етеді, соның салдарынан қарым-қатынастарға идентификация, иландыру, еліктеу, эмоционалды ықпал ету секілді әлеуметтік-психологиялық механизмдердің іске асуына жағымды жағдай жасалады.

А.Н.Дьяконова зерттеулерінде отбасылық тәрбие тіршілік ету барысында туындайтын әртүрлі міндеттерді отбасы мүшелерінің бірлесіп шешу үрдісі ретінде қарастырады. Отбасындағы жылылыққа, махаббатқа негізделген ахуал ата-аналарға тіпті еріксіз түрде мінез-құлықтың көбірек бейімді тәсілдерін балаға үйретуге мүмкіндік береді [5].

А.Болдуин ата-ана тәрбиесінің демократиялық және авторитарлық стилін жіктеп көрсетті: Қарым-қатынас көбіне тәрбиенің демократиялық стилінде жақсы орнайды. Мұнда ата-ана мен бала арасында жоғары деңгейде вербальді қарым-қатынас болады. Балалар отбасылық мәселелерді талқылауға араласады. Авторитарлық стильде ата-ана мен баланың арасында тәртіптік шаралар жөнінде келіспеушіліктің болмағанымен баланың мінез-құлқы шектеледі және бала мұның мәнін жете түсінбейді. Ата-ана талаптары қатты болуы мүмкін, бірақ олар балаға жүйелі әрі бірқалыпты қойылып отырғандықтан бала оларды әділ әрі негізделген деп мойындайды [6].

Кейін бұл стильдерден басқа отбасылық тәрбиенің стильдері де бөліп көрсетілді. Либералдық стиль (өз бетіне жіберу, бірізділігі жоқ жетекшілік) – бұл ата-ананың тәрбиеге байланысты ортақ көзқарасының болмауы, балаға қойылатын нақты, айқын әрі анық талаптарының жоқ болуы немесе баланы өз еркімен қараусыз жіберуі. Мұндай стильде тұлғаның маңызды базалық қажеттіліктерінің бірі – тұрақты және бірізді болуына мінез-құлық пен бағалауда нақты бағдарлардың болуына қажеттілігі фрустрацияланады. Қамқоршы стилі (гипер қамқорлық, балаға жоғары көңіл бөлу) – баланың қасында үнемі болуға ұмтылу, барлық мәселелерді ол үшін шешу. Ата-аналар баланың мінез-құлқын үнемі қадағалап жүреді. Мұндай тәрбиенің нәтижесінде бала өзінің маңыздылығын шектен тыс жоғарылатады, екінші жағынан үрейлену, әлсіздік, әлеуметтік кеш есею болады.

Түйінделе келе, отбасында орныққан қарым-қатынас түрі мен қалыптарына сәйкес баланың тұлғалық қасиеттері қаланады. Бала әрқашан да ата-анадан жүрек жылуын, мейірімділікті қажет етеді. Сондықтан да отбасында үйлесімді қарым-қатынастың орнығуы баланың тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына жол ашатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР :

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995.
2. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://akorda.kz/kz/page/kazakhstan-respublikasynyn-konstitutsiyasy_1339065134
3. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 14.12.2012.
4. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.akorda.kz/kz/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstan

5. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи. Записки детского психиатра. – М.: Просвещение, 1990. – 207 с.
6. Волкова Е.М. Трудные дети или трудные родители? – М.: Профиздат, 1992. – 256 с.
7. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 254 с.
8. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М.: Просвещение, 1980. – 192 с.

*Татьяна Лебедева
(Могилев, Беларусь)*

ФАКТОРЫ, ВОЗДЕЙСТВУЮЩИЕ НА МОТИВАЦИЮ ТРУДА

Мотивы трудового поведения постоянно изменяются. Это происходит в зависимости от конкретной социально-экономической и политической ситуации, условий и особенностей в развитии коллектива и личности, которые в различные периоды их жизнедеятельности могут иметь отличия в структуре и приоритетах потребностей и интересов. Наиболее подробно раскрывает сущность факторов, влияющих на мотивацию трудовой деятельности, А.Я. Кибанов.

Мотивация трудовой деятельности, ее сила, направленность формируются под воздействием ряда факторов. В процессе труда на человека влияют различные группы внешних и внутренних, объективных и субъективных факторов, связанных как с самим работником, так и с субъектом управления, коллективом, организационной средой и т.д. В своем сочетании факторы, влияющие на мотивацию, образуя определенную целостность, далеко не всегда равнонаправлены. Они могут находиться в состоянии противоборства, антагонизма, параллельного направления воздействия.

К числу факторов, содержащих в себе стимулирующие возможности и обеспечивающих активность персонала, по меньшей мере, могут быть отнесены следующие группы:

- Личностные факторы;
- Факторы профессиональной деятельности;
- Групповые факторы;
- Экономические факторы;
- Организационно-управленческие факторы;
- Социальные факторы.

Рассмотрим подробнее содержание каждой из названных групп факторов.

Личностные факторы обусловлены потребностями личности и в совокупности охватывают все стороны жизнедеятельности человека и, следовательно, выходят за пределы отношений, складывающихся в организации в процессе труда и других видов деятельности. Можно выделить следующие личностные факторы, которые опосредованно влияют на различные стороны организационного поведения и, в частности, исполнение профессионально-должностных обязанностей:

- ценностные ориентации личности;
- цели, которые ставит перед собой личность;
- индивидуальные свойства, влияющие на поведение личности;
- настроения, выступающие в качестве фона трудовой активности;
- трудоспособность и трудолюбие личности.

Факторы профессиональной деятельности. Некоторые аспекты профессиональной деятельности независимо от того, в какой сфере она осуществляется, оказывают самое непосредственное влияние на мотивацию труда. Компонентами труда, которые выступают в качестве факторов мотивации, являются:

- творческий компонент трудовой деятельности;

- компонент, позволяющий работнику продемонстрировать исключительные данные, физические или интеллектуальные;
- соревновательный (сопоставительный) компонент;
- развивающий компонент;
- исследовательский, познавательный компонент.

Каждый вид труда, так или иначе, включает *творческий компонент*, требующий мобилизации интеллектуальных и когнитивных способностей личности. Для большинства людей, хотя и не для всех, творческий компонент трудовой деятельности является наиболее привлекательной частью трудовых операций. В данном случае объектом управления будет обогащение труда, наращивание в содержании операций тех их составляющих, которые позволят сделать труд более творческим.

Компонент, позволяющий продемонстрировать исключительные данные или способности на конкретном рабочем месте, также может быть использован в качестве мотивационного элемента. В данном случае объектом мотивации выступает превосходство, необычность, непохожесть одного работника при выполнении трудовых обязанностей по отношению к другому.

Соревновательный компонент близок по содержанию к компоненту, основанному на индивидуальном превосходстве и исключительности, но имеет и некоторое своеобразие. Это своеобразие состоит в основном в использовании групповых факторов. Работа в группе или работа с использованием групповых результатов, работа в связке и т.п. – вот основные способы использования мотивации как объекта управления. Несомненно, групповые способы организации деятельности позволяют получить дополнительные положительные результаты посредством творчески отлаженного сотрудничества, выражающегося или в спонтанном, или в планируемом разделении труда.

Развивающий компонент. Благодаря этому компоненту удовлетворяется потребность в самореализации. Труд, который обязательно включает возможность развития способностей человека, всегда привлекателен и интересен именно тем, что открывает новые возможности для человека.

Тесно связана с развивающим компонентом *исследовательская (познавательная) составляющая* трудовой деятельности. В условиях ограниченности творческой составляющей исследовательский компонент позволяет компенсировать дефицит в области приложения интеллектуальных усилий и тем самым повысить привлекательность труда, т.е. создать возможности дополнительно его мотивировать посредством специально организованной исследовательской функции.

В качестве **групповых факторов** выступают свойства первичной группы, в которую включен работник в процессе выполнения профессиональных обязанностей. Отношения с такой группой могут строиться на следующих основаниях:

- технологических;
- совместности;
- иерархических.

Технологические факторы групповой интеграции полностью замыкаются на профессиональную деятельность и проявляют себя исключительно через разделение и интеграцию трудовых операций. Такого рода отношения особенно сплачивают группу на основе значимой для каждого члена группы деятельности.

Совместность как фактор групповой интеграции основывается на присутствии работников одновременно на одном месте. Он возникает вследствие того, что деятельность осуществляется в одном рабочем пространстве.

Иерархические отношения основываются на различных факторах руководства-подчинения, причем в неформально организованных иерархических структурах. Могут быть иерархические отношения, основанные на партисипативности или патернализме.

Среди **экономических факторов**, влияющих на динамику мотивации, выделим следующие:

- изменения в зарплате, которые могут быть вызваны экономическим ростом организации;
- изменения в стимулах и стимулировании персонала, например введение различного рода льгот и привилегий;
- реконструкция, связанная с изменением номенклатуры выпускаемых изделий, слиянием с другими организациями и т.д.;
- изменения в маркетинговой политике и положения на сегментах рынка продукции;
- изменение экономической политики организации в связи со структурными изменениями на макроуровне.

Организационно-управленческие факторы обычно тесно связаны с экономическими, являясь их причиной или следствием. Существуют разные факторы, оказывающие воздействие на людей в рамках организации. Среди этих факторов наиболее заметно влияющими на мотивацию являются:

- ✓ уровень формализации организационной структуры, ее сложность, устойчивость и мобильность, ригидность;
- ✓ дублирование организационных структур на разных иерархических уровнях управления;
- ✓ стиль управления, практикующийся в организации;
- ✓ партисипативные структуры и особенности их использования в управлении;
- ✓ преобладание гуманистических тенденций в управлении организацией;
- ✓ ориентация на групповые технологии осуществления управленческой деятельности;
- ✓ специальные поощрения за участие в управлении рядового персонала;
- ✓ использование в управлении технологий, ориентированных на обучение и развитие персонала;
- ✓ исключение субъективистских тенденций в управлении, особенно в оценке и подборе персонала.

К вышеперечисленным организационно-управленческим факторам, Э.А. Уткин добавляет общую культуру и рынок. Он отмечает, что культура как вырабатываемые обществом, организацией, группой людей совместные ценности, социальные нормы, установки поведения, которые регламентируют действия личности, заставляют индивида вести себя так, а не иначе без видимого принуждения, имеет большое значение. Особую роль играет также рынок, как сеть взаимоотношений, основанных на купле-продаже продукции и услуг, отношениях собственности, соблюдения интересов специалиста и клиента [4, с.114-115].

Важное место в этой группе факторов занимает организационная культура. Она регламентирует поведение человека, побуждает людей к совершению определенных действий, поддержанию существующих норм. Мотивационное влияние ценностей и норм организационной культуры будет тем сильнее, чем больше совпадают ценности сотрудников с организационными ценностями. Мотивация персонала в зависимости от типа организационной культуры может различаться.

Ряд исследователей считает, что многое зависит и от трудовой этики. М. Мескон в работе "Основы менеджмента" приводит своего рода Кодекс трудовой этики, практическая реализация которого позволяет наряду с мотивационными факторами максимально заинтересовать работника в высокопроизводительном труде. Стоит отметить, что если руководители будут придерживаться определенного трудового этического кодекса, то это не только повысит действенность мотивационных факторов, но и значительно сократит конфликт интересов, которые находят место в любой мотивационной модели управления. Таким образом, в любой структуре управления объективно существуют различные интересы предприятия и его работников, но не все интересы различны и противоположны. В большинстве случаев, как правило, удастся найти пути к соглашению [2, с.35].

Необходимо также указать на факторы мотивации, связанные с субъектом управления. В данном случае имеются в виду эффекты влияния, которые руководство в результате различных действий вызывает ответно у персонала. Основой этого влияния выступает корпоративное поведение совокупного руководства (готовность разделить с организацией различного рода неудачи, отрицательно сказывающиеся на экономическом положении персонала; готовность взять на себя исполнение обязанностей и ответственность в большем объеме, чем это предполагается должностными инструкциями; толерантные отношения к различного рода особенностям поведения, связанного с национальным, региональным своеобразием и традициями, своего рода поведенческий такт; поведение, ориентированное на развитие персонала; поведение, ориентированное на поддержку инициативы на любом уровне; поведение, ориентированное на снижение различного рода формальностей, связанных с отношениями между различными иерархическими организационными уровнями; поведение, ориентированное на командную работу в совокупности всех присущих этому виду работы технологий).

Оценка действия названных факторов позволяет сделать мотивацию трудовой деятельности в некоторой степени предсказуемым процессом, которым можно управлять для достижения определенных целей, поставленных субъектом управления.

Социальные факторы занимают своеобразное положение в мотивации. Следует выделить два уровня социальных факторов. Первый уровень – это внутренняя социальная среда самой организации. Второй уровень – это внешняя среда за пределами организации, но, тем не менее, влияющая на социальный климат и социальные отношения внутри организации.

К социальным факторам внутренней среды, выступающим в качестве значимых для мотивации, относят:

- состояние и дееспособность социальной инфраструктуры, являющейся одним из средств удовлетворения социальных потребностей;
- внутриорганизационное социальное равенство, выражающееся, в частности, в социальном партнерстве;
- доступность системы повышения квалификации и профессионального образования внутри организации для всех профессий и уровней персонала;
- использование только деловых подходов в управлении движением кадров и управлении карьерой;
- исключение из принципов подбора, расстановки и перемещения персонала факторов, основанных на родственной или подобной ей основе;
- ориентацию на пожизненное использование персонала в организации;
- продолжение отношений с работниками после выхода на пенсию по старости или в связи с потерей здоровья;
- социальную поддержку семей работников организации.

К социальным факторам внешней среды, влияющим на формирование мотивации, относят следующие:

- состояние социальной инфраструктуры места жительства персонала организации;
- доступность средств удовлетворения потребностей, обеспечивающих полноценное использование свободного времени и развитие личности;
- отношения с муниципальным руководством и участие в местном самоуправлении;
- экологическую ситуацию, создаваемую в местах проживания в связи с деятельностью предприятий и рабочих мест персонала;
- в целом состояние экономики, влияющее непосредственно на благосостояние населения [1, с.119-129].

Роль внешней среды в формировании трудовой мотивации подчеркивает и С.А. Шапиро, рассматривая ее как факторы, находящиеся вне организации, поскольку организация как открытая система зависит от внешнего мира в отношении поставок ресурсов, энергии, кадров, потребителей. Руководителям организаций, осуществляющим

мотивационную политику фирм, необходимо учитывать действия существенных факторов в окружении, способных повлиять на организацию, подбирать методы и способы реагирования на внешние воздействия. Организации вынуждены приспособливаться к среде, чтобы выжить и сохранить эффективность. Такие факторы внешней среды можно назвать факторами макроэкономического воздействия.

Внешняя среда характеризуется следующими основными элементами:

1. *Взаимосвязанность факторов внешней среды* – уровень силы, с которой изменение одного фактора воздействует на другие факторы.

2. *Сложность внешней среды* – число факторов, на которые организация обязана реагировать, а также уровень вариантности каждого фактора.

3. *Подвижность среды* – скорость, с которой происходят изменения в окружении организации.

4. *Неопределенность внешней среды* – соотношение между количеством информации о среде, которой располагает организация, и уверенностью в точности этой информации.

Таким образом, воздействие факторов внутренней среды оказывает большое воздействие на вторичные, приобретенные потребности, такие, как самоуважение, самовыражение, социальные привязанности. А факторы внешней среды, большей частью прямого воздействия, – на первичные мотивационные потребности, такие, как материальные потребности и потребности в безопасности. Это необходимо учитывать руководству фирм при разработке целевых программ мотивационной политики по отношению к своим сотрудникам [5, с.90-92].

Е.А. Митрофанова и М.В. Ловчева придают значение тому, что внешняя сфера организации является многосторонним фактором, воздействующим на мотивацию трудовой деятельности персонала. Она выступает как потребитель продукции организации, как место размещения организации, т.е. в определенной муниципальной, региональной и государственной структуре, как источник сырьевых и других ресурсов, как социум, как место жительства персонала и т.д. Следовательно, со стороны среды исходят многочисленные воздействия (благоприятные или неблагоприятные) на организацию, которым она или подчиняется, или с которыми сотрудничает. При этом чаще всего внешняя среда выступает как активный субъект воздействия на организацию и ее персонал.

В связи с этими факторами мотивации возникают различного рода отношения к среде со стороны персонала. Можно выделить следующие источники отношений, выступающие в качестве субъективно переживаемых факторов, воздействие на которые вызывает определенные мотивы организационно-ориентированного поведения персонала, – отношения в связи:

- с жизнеобеспечением внешней среды;
- удовлетворением рекреативных потребностей;
- удовлетворением потребностей в безопасности;
- удовлетворением социально-развивающих потребностей;
- желанием влиять на окружающую среду;
- включением предприятия в организационные, производственные, маркетинговые и финансовые отношения с субъектами окружающей среды [3, с.29].

Среди важнейших социальных факторов, влияющих на мотивацию труда персонала, следует назвать и социальную политику организации. Можно говорить, что формирование мотивов трудовой деятельности персонала, подчиненных производительной, качественной и эффективной работе, и разработка соответствующих способов стимулирования являются неотъемлемой частью системы социальных целей организации и составляют одно из приоритетных направлений социальной политики организации.

В том случае, если в социальной политике организации отсутствует учет социальных потребностей персонала, это воспринимается работниками как отрицательный стимул трудовой активности и поведения. Следствием этого являются возникновение у работников и последующее углубление чувства отчуждения к организации, равнодушия к ее целям и

проблемам, призывам руководства работать лучше, пренебрежение служебными обязанностями, многочисленные нарушения трудовой дисциплины. При этом важно понимать, что такое отношение к организации становится характеристикой не только индивидуальной трудовой мотивации, но и группового трудового сознания ее персонала.

Современная организация, действующая в условиях развитой рыночной экономики, не может эффективно функционировать и развиваться, не разрабатывая и не осуществляя взвешенной, ответственной социальной политики, опирающейся на учет потребностей персонала при решении производственных и коммерческих задач [1, с.129-131].

Проведенный анализ исследований разных авторов позволил сделать вывод о том, что эффективность труда во многом зависит от факторов, воздействующих на трудовую мотивацию персонала. Для большинства специалистов значимыми будут такие факторы, как личностные (ценностные ориентации специалиста, его цели, индивидуальные свойства, настроения, трудоспособность и трудолюбие), факторы профессиональной деятельности (творческий, развивающий и исследовательский компоненты), групповые, экономические (зарплата, льготы, привилегии и т.д.); организационно-управленческие факторы (стиль управления, ориентация на групповые технологии осуществления управленческой деятельности; использование технологий, ориентированных на обучение и развитие персонала). Помимо этого важно отметить организационную культуру и трудовую этику. Особое место занимают социальные факторы (внутриорганизационное социальное равенство, доступность системы повышения квалификации и профессионального образования, социальная поддержка семей сотрудников, доступность средств удовлетворения потребностей, обеспечивающих полноценное использование свободного времени и развитие личности, удовлетворение потребности в защищенности).

Все вышеперечисленные факторы создают своего рода мотивационный фон, с учетом которого и должен строиться процесс мотивации трудовой деятельности специалистов в любой организации, ориентированной на успешную и эффективную трудовую деятельность.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации / под ред. А.Я. Кибанова. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 304 с.
2. Кокорев В.П. Мотивация в управлении / В.П. Кокорев. – Барнаул, 2009. – 156 с.
3. Митрофанова Е.А. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности / Е.А. Митрофанова // Кадровик. Кадровый менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 57-58.
4. Уткин Э.А. Основы мотивационного менеджмента / Э.А. Уткин. – М.: Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ», Изд-во ЭКМОС, 2000. – 352 с.
5. Шапиро С.А. Мотивация и стимулирование персонала / С.А. Шапиро. – М.: ГроссМедиа, 2005. – 224 с.

Научный руководитель – старший преподаватель Е.А. Мурашко

*Айбике Шадықан, Айгерим Есен
(Павлодар, Қазақстан)*

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Соңғы кездері қоғамдық қызмет сферасының әр саласында болашақ ұрпақтардың психологиялық денсаулықтары мәселесіне үлкен назар аударуда. Біздің болашағымыз, балалардың психологиялық денсаулықтары, біздің әлеуметтік демографиялық құрылымыз мен әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктердің бүгінгі және ертеңгі күніне тәуелді болып келеді. Балалық шақта адамның тұлғалық негізгі сапалары: мәдени, адамгершілік, дене және психикалық денсаулықтары және интеллектуалдылық потенциалдары қалыптасады.

Сондықтан бүгінгі таңда балалардың психологиялық денсаулығы бала дамуындағы аса маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Бүгінгі таңда психологиялық денсаулықтың өзекті мәселелерімен И.В.Дубровина, В.А.Ананьев, О.В.Хухлаева, О.Е.Хухлаев, И.М.Первушина, Е.А.Панько, Е.П.Чеснокова, М.Ю. Стожарова Г.С.Никифорова және тағы басқалар зерттеген.

«Психологиялық денсаулық» терминінің пайда болуы адамды тану гуманитарлық әдіснаманың дамуымен байланысты. «Психологиялық денсаулық» термині екі ұғымдық сөз тіркестерінен: адам психологиясы және денсаулық психологиясынан тұрады. Бұл ғылыми практикалық пән ретінде психологияның дамуындағы болашақ фундаменталды категориясы.

Денсаулық – кешенді, көп аспектілі феномен, өзіне медициналық, педагогикадық, психологиялық және де басқа да аспектілерді қамтиды.

Психологиялық денсаулық салауатты өмір салтын процесінде адамның функциялануы мен толыққанды дамуының қажетті шарты болып табылады. Сондықтан бір жағынан ол адамның өзінің жас ерекшелік, әлеуметтік және мәдени рөлдерін адекватты орындаудың шарты болса, басқа жағынан адамды оның бүкіл өмір барысында үздіксіз дамуын қамтамасыз етеді.

«Психологиялық денсаулық» терминін ғылымға алғаш енгізген психология ғылымдарының докторы И.В. Дубровина. Психологиялық денсаулықты – тіршілік процесі барысындағы адамның даму мен сапалы қалыптасуының қажетті жағдайы [1, 2, 3].

Қазіргі кезде әлеуметтік және экономикалық жағдайда өскелең ұрпаққа біздің қоғамда көптеген тәуекел себепкер шарттар туындайды. Олар мәселелердің бір қатарына бағытталған шешімдерді талап етеді.

Білім беруді жетілдіру тұжырымдамасында негізгі рөлі денсаулықты сақтау технологиясына, білім беру мекемелерінде балаларды психологиялық сүйемелдеу, психологиялық денсаулықтарын сақтау және нығайтуға назар аудару болып табылады.

Балалардың психологиялық денсаулығының өзіндік сипаттамасы бар. Оны қарастыру үшін, И.В.Дубровинаның көзқарасына сүйенуіміз керек, ол өзінің еңбектерінде балалардың психологиялық денсаулықтары мен тұлғалық даму ерекшеліктерінің арақатынасын қарастырады. И.В. Дубровинаның тұжырымдамасы бойынша, онтогенездік барлық даму кезеңіндегі психиканың толықтай дамуын құрайтын - психологиялық денсаулық негізі. Адамның бүкіл өмір сүру процесінде, оның сыртқы және ішкі факторлардың әсерілерін жеңе алуларына байланыстылығын атап көрсетеді [3].

Балалардың психологиялық денсаулықтарына әсер ететін факторлар ретінде әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-экономикалық сипатта өте терең және айқын зерттелініп көрсетілген.

Әлеуметтік-мәдени сипаттағы факторлар, босансу мен эмоционалдық күш салуды түсіруге жеткілікті жағдайдың болмауы, уақыттың тапшылығы, қазіргі заман өмірінің қарқындылығына тәуелділік адамның психологиялық денсаулығына қолайсыз әсер етеді. Бұның себептері ата-аналардың шамадан тыс жұмыстарының басымдылығы, көптеген тұлғалық мәселелерді қарастыруда тұлғааралық қатынастағы кикілжіңдердің шешу жолдары туралы, сонымен қатар психологиялық және психотерапиялық көмектер туралы мәлеметтерінің аздығы деп білеміз. Ата-ананың тұлғалық үйлесімділігінің болмауы баланың психикасының дамуында негативтік әсерін бейнелейді.

Әлеуметтік-экономикалық сипаттағы факторлар, отбасындағы эмоционалдық атмосфераға және отбасы мүшелерінің психологиялық күйлеріне әсер етеді. Баланың субъективтік күйі айналыны қоршаған жағдайға тікелей байланыстылығын көптеген ғалымдар В. И. Гарбузов, В. А. Гурьева, А. И. Захаров, А. С. Спиваковская және т.б. бір ауыздан қолдайды. Бүкіл әлем елдерінде жүргізілген зерттеу анализдерін талдау негізінде денсаулық сақтау бүкіләлемдік ұйым эксперттері, үлкендермен үйлесімділіктің болмауы нәтижесінде баланың психологиялық денсаулықтарының бұзылуы әкеледі деп белгіленген. Бұл зерттеулер барысында баланың сәби шағындағы психологиялық денсаулығының бұзылуына бір бөлігінің әсер ететін екі ерекшеліктер сипатын көрсетеді: біріншіден,

бірқалыпты психикалық даму процесінен сандық ауытқуын; екіншіден, оның көрінуін психожарақат жағдайына реакциясы деп қарастыруға болады.

Әлеуметтік-психикалық факторлар, бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынас сферасының бұзылуы, отбасы тәрбиесіндегі үйлесімсіздік, отбасы қатынасының үйлесімсіздігі баланың психологиялық денсаулығының қалыптасуына әсер етеді. Бала, ата-ана және ерлі-зайыптылар жұбайлық қатынасындағы мәселелерді отандық және шетел психологтары көптеген назар аударған [2].

И.В.Дубровина және О.В.Хухлаева мәлеметтері бойынша, балалардың психологиялық денсаулықтарының бірнеше деңгейлерін көрсетуге болады:

- креативтілік деңгей – психологиялық денсаулықтың жоғары деңгейі, ортаға тұрақты бейімделетін, шынайылыққа шығармашылық белсенділік қатынас, стрестік жағдайды жеңе алатын адам;

- адаптивтік (бейімделу) деңгей – психологиялық денсаулықтың орташа деңгейі, неғұрлым тұтастай адамның әлеуметтік ортаға бейімделгіш, яғни диагностикалық зерттеулер нәтижесінде балалардың кейбір бейімсіздендірулерін, біршама жоғары алаңдаушылығының болуы. Бұл балаларды қауіп-қатерлі топқа жатқызылуы мүмкін, өйткені психологиялық денсаулығы әлсіз және алдын-ала емдеу – дамыту бағытында топтық сабақтарды қажет етеді;

- ассимилятивті-аккомодативті деңгей – психологиялық денсаулықтың төмен деңгейі, бұған ассимилятивті және аккомодативті процестің балансы бұзылған балаларды жатқызуға болады. Осындай балалардың диагностикалық тексеріс нәтижесінен бейімсіздендірулердің көп белгілері және қатты көтеріңкі алаңдаушылық айқындалады. Бұл жағдайда жеке дара түзету жұмыстарын жүргізуді қажет етеді [1, 2].

Бұл психологиялық денсаулық деңгейлері бала-бақшада және білім беру мекемелерінде балаларға психологиялық сүйемелдеу құрылымын ұйымдастыру шараларын анықтауға және өңдеуде көмек береді.

Психологиялық денсаулықты қалыптастыру моделі:

- отбасына және мектепке балалардың бейімделулерін және алаңдаушылықтарын диагностикалау, балаларды бақылау және әрі қарай дамуындағы психологиялық денсаулық деңгейін анықтау;

- психологиялық денсаулықтың орташа деңгейіндегі балаларға, психопрофилактикалық бағыттағы топтық жұмыстарды ұйымдастыру;

- психологиялық денсаулықтың төмен деңгейдегі, яғни ассимилятивті-аккомодативті деңгейіне жатқызылатын балаларға, олардың ата-аналарымен бірге жеке дара түзету жұмыстары мен кеңес беру ұйымдастыру;

- жұмыс барысында балалардың психологиялық денсаулық динамикасын шегендеу [1, 2].

Балалардың психологиялық денсаулықтарын қалыптастыру моделін психолог өз қызметінің барысында іске асырады. Сондықтан, балалардың психологиялық денсаулықтарын қалыптастыру үшін, ең алдымен олардың балабақшада, мектепте қаншалықты бейімделу дәрежесін, алаңдаушылық деңгейін анықталуға бағатталған диагностикалық процедуралардан бастап, жүргізіу керек деп білеміз. Алдын алу және психологиялық түзету шараларын уақыты жүргізу балалардың психологиялық денсаулықтарының қамтамасыз етудің кепілі болып табылады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕ ТІЗІМІ:

1. Хухлаева О.В. Коррекция нарушений психологического здоровья дошкольников и младших школьников: учеб. Пособие для студ.вузов. – М.: Академия, 2003. – 172 с.
2. Хухлаева О.В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции: учебное пособие для студ. вузов / О. В. Хухлаева. – М.: Академия, 2001. – 202 с.

3. Практическая психология образования: Учебное пособие 4-е изд. / Под ред. И.В.Дубровиной. – СПб.: Питер, 2007. – 592 с.

Ғылыми жетекчи – психология магистри Бисембаева Нағима Асанханқызы

*Ғ.Салимов, Низора Мухиддинова
(Бухара, Узбекистан)*

ЁШЛАРНИ АВЛОДНИ АХЛОҚИЙ-ПСИХОЛОГИК РУҲДА ТАРБИЯЛАШДА СПОРТНИНГ ЎРНИ

Ҳозирги кунда таълим – тарбиянинг конкрет вазифаси ёшларни ҳар томонлама камолотга етган юксак маданиятли ҳамда жисмоний жихатдан чиниққан қилиб тарбиялаб етиштиришдан иборат. Шу сабабли ҳам шахсларни тарбиялаш мустақиллик даврининг энг муҳим таркибий вазифасидир. Ёшларни ҳар томонлама тарбиялаб вояга етказишда спортнинг роли катта.

Биз шахсни ҳартомонлама тарбиялашда спортнинг аҳамияти ва унинг психологик хислатлари тўғрисида тушунча бериб ўтишимиз лозим.

Ҳар бир киши жамият аъзоси бўлиб индивидуал жисмоний ва психик хусусиятлари билан бир-биридан фаркланади.

Шахснинг психологик хусусиятларига эҳтиёжлар, қизиқишлар, дунёқараш, қобилият ва характерлари киради.

Спорт фаолиятида максимал тезлик, куч, чаққонликни ўз гавдасини (ҳартомонлама идора қилиш хусусиятларини) таркиб топтириш воситаларидан биридир. Бизга маълумки, самарали меҳнат қилиш учун ўртача куч ва тезлик кифоя қилади. Ёш спортчилардан бирор разряд олиш ёки рекорд кўйиш учун максимал даражада асаб-мушак кучи сарфлашни юқори тезлик ва чаққонликни талаб қилади. Спорт ўзининг бу кучи билан киши фаолиятининг бошқа турларидан фарқланиб туради. Спорт жараёнида шахснинг ҳар томонлама ҳаракат малакалари юксак даражада ривож топади. Шунингдек, спортда шахснинг иродавий ва бошқа психологик сифатлари такомиллашади.

Психология фанидан маълумки, шахснинг ўсмирлик ва ёшлик даври жисмоний қобилиятни намоён қилиш учун жуда лойиқдир. Шу билан биргаликда бу ёки у даврида шахснинг психологик хусусиятларини тарбиялаш учун ҳам кенг имконият туғилади чунки, психологик хусусият ва сифатлар жисмоний ривожланиш билан боғлиқдир.

Бу даврда ёшларни спортнинг у ёки бу тури билан шуғуллантиришнинг моҳияти шундаки, агар ўсмир ёки ёш спортчи шуғулланиш даврини яхши ўтказар экан, унда юксак жисмоний қобилият ирода ва характер тарбияланади, шунингдек дунёқараш шаклланади. Аксинча бола ўсишнинг бу муҳим даврида жисмоний ҳаракатли ўйинларидан маҳрум бўлар экан ёки спорт билан шуғулланмас экан, хаёт жараёнида у ҳар томонлама етук одам бўлолмайди. Демак, ўсиш жараёнининг муайян даврида спорт билан шуғулланиш ўсмирда келгуси хаёт учун энг муҳим бўлган жисмоний тўлиқ: чаққонлик, эпчиллик, ботирлик, жисмоний гўзаллик ва бошқа муҳим сифатларни тарбиялайди. Спортчи спортнинг у ёки бу тури билан шуғулланар экан, у доимо юқори натижаларга эришишни мақсад қилиб кўяди.

Мусобақа – киши фаолиятини белгиловчи, кузатувчи омилдир, яъни кўзгатувчи рағбатлантирувчи омилдир. Спорт мусобақасининг тарбияловчи аҳамияти каттадир. Улар куйидаги хусусиятлар билан характерланади.

1. Спорт муваффақияти учун кураш-спорт мусобақасининг характерли томонларидан биридир. Кескин кураш биргина индивидуал мақсадлар билан чекланмайди, балки жамоавий ҳамда ижтимоий мотивларни ҳам пайдо қилинади.

2. Спорт мусобақаси жисмоний куч ва психик фаолиятни зўр бериб ишга солиш билан характерланади. Зўр бериш спорт мусобақасининг специфик хусусиятидир. Бу хусусият спортчида ахлоқий, ирода ва характер, психик сифатларни тарбиялаш воситаларидан биридир.

3. Спорт мусобақасидаги шиддатли кураш юрак, қон айланиш фаолиятини кучайтиради, модда алмашувни тезлаштиради. Буларни барчаси юрак-асаб фаолиятини мустаҳкамлайди. Организмнинг иш қобилиятини оширади.

4. Спорт мусобақаси юксак эмоционал ҳолатнинг манбаидир. Чунки мусобақада спортчи доимо муваффақиятга эришади ёки мағлубиятга учраб туради. Бу ҳол табиий равишда, гоҳ хурсандлик, гоҳ нохушликни пайдо қилиб туради. Натижада спортчида ёки ишчанлик ошади ёки камаяди.

5. Спорт мусобақасида спортчининг барча психик жараёнлари

Старт олди ҳолати спортчининг бўладиган мусобақага қатнашиши билан боғлиқ бўлган ҳолда вужудга келадиган юксак эмоционал ҳолатдир. Старт олдида пайдо бўладиган эмоционал ҳолат бўладиган мусобақага мослашиш имконини туғдиради ҳамда эришадиган якунлар даражасига кучли таъсир ўтказиши.

Мусобақага психологик тайёргарлик тизими ўз ичига қатор вазифаларни олиб бу вазифаларни ҳал қилиш жараёнида спортчининг мусобақага психик тайёргарлиги шакилланади.

Спортчини мусобақага психологик тайёрлаш тизимида қуйидаги қиради:

- 1) Мусобақага шароити ҳақида ахборотлар тўплаш;
- 2) Мусобақа олдидан спортчининг машқланган ҳолатини баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш;
- 3) Мусобақада иштирок этишнинг мақсад ва вазифалари;
- 4) Мусобақага чиқишнинг мотивларини фаоллаштириш;
- 5) Ақлий фаолият экспериментларини режалаштириш, фаол;
- 6) Спортчида ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга ишонч ҳиссини акллантириш;
- 7) Максимал иродавий зўр беришни фаоллаштириш ва уни мусобақа шароитида намоён қила билиш;
- 8) Оптимал эмоционал ҳолатни шакллантириш;
- 9) Мусобақа шароитида психик ҳолатларни бошқариш ва ўз-ўзини бошқариш усулларини эггаллаш.

Юқоридаги звенолар бир-бирлари билан узвий боғланиб кетган, агар звенолардан биттасида бўшатиш вужудга келса, ҳамма тизимда етишмовчилик вужудга келиши мумкин. Мусобақага тайёргарлик пайтида спортчи устун мусобақа шароити, рақиб, мусобақа ўтказаладиган жой ва тамошабинлар ҳақидаги хабарлар жуда ҳам зарурдир. Ўзини рақиб ҳақидаги билимлар мусобақага тайёрланиш учун аниқ тадбирлар ишлаб чиқиш имконини беради: рақиб ҳақида маълумотларнинг мавжуд бўлмаслиги, спортчида хавотирланиш ҳолатини вужудга келтиради.

Демак, юқорида кўрсатиб ўтилган мусобақанинг ўзига хос хусусиятларидан маълумки, спорт мусобақаси спортчининг ўз фаолиятини юксак даражада намоён қилиш ва юксак инсоний сифатларни тарбиялаш воситасидир.

*Оксана Юрчик
(Івано-Франківськ, Україна)*

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА: РОЛЬ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ СЕРЕД УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Шкільне насильство – соціально-психологічне явище, для якого характерне використання будь-яких дій однієї людини щодо іншої (учень–учень, учитель–учень, учень–учитель) в умовах освітнього середовища, внаслідок яких завдається шкода фізичному і/або психічному здоров'ю індивіда. При цьому слід враховувати, що шкільне насильство: породжують не випадкові дії, а заплановані (проте кривдники приховують справжні свої наміри); характеризується порушенням особистих прав і свобод конкретної людини; унеможливує самозахист індивіда через асиметрію сил (одна сторона завжди має переваги над іншою).

Проблема шкільного насильства безпосередньо пов'язана з проблемою становлення особистості учня. Насильство може чинитися самими дітьми стосовно один одного так і як дорослими щодо дітей. Свідченнями поширеності останнього стали численні публікації та репортажі на національному телебаченні, присвячені насильству в школі. Незважаючи на широке публічне висвітлення цієї проблеми, варто зауважити, що вона залишається недостатньо вивченою в сучасній психологічній науці.

Як свідчить аналіз літератури, особливо важливим періодом для засвоєння дитиною фрагментів життєвого досвіду дорослих є її навчання в школі. Особливу роль відіграє особистість вчителя для молодшого школяра. Під час навчання у початковій школі авторитет педагога для дитини нерідко перевищує авторитет батьків. Саме це об'єктивує необхідність психологічної профілактики шкільного насильства, зокрема, на рівні учитель-учень.

Мета статті – теоретично обґрунтувати і розкрити особливості профілактики шкільного насильства на рівні учитель-учень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із порушеної теми виявив професійний інтерес до цієї проблеми у вчених різних сфер знань – філософів, педагогів, правознавців, психотерапевтів. Водночас психологічні аспекти насильства щодо дітей широко представлені у працях А.Асмолова, С.Болтівця, Б.Братуся, Т.Драгунової, В.Знакова, Н.Зинов'євої, Л.Зюбіна, Н.Левітова, С.Максименка, Н.Максимової, Н.Михайлової, Г.Прихожан, К.Сельченка, Л.Семенюк, Н.Солдатенко, Д.Фельдштейна та ін.

Суттєвий внесок у розуміння безпечного освітнього середовища здійснили педагогичні новатори та фахівці у галузі педагогічної психології А.Амонашвілі, В.Сухомлинський, В.Кан-Калик, Е.Клімов, їх праці присвячені дослідженням особистості вчителя та її впливу на розвиток учнів.

Проблема насильства в освітньому середовищі стала предметом наукового аналізу в працях К.Абсалямової, М.Алексєєнко, К.Дамбах, Д.Дікової-Фаворської, Є.Дубровської, Н.Зимівець, Е.Кіричевської, Я.Колодзейчик, К.Коруби, О.Луценко, О.Маланцевої, Ю.Малієнко, Д.Ольвеуса, Е.Чемеровської-Коруби, І.Харламової, Т.Цюман, М.Ясеновської та ін.

Виклад основного матеріалу. Спираючись на зарубіжні дослідження в галузі психології насильства, а також вивчивши та узагальнивши кращий вітчизняний досвід з організації та проведення психопрофілактики насильства в шкільному середовищі, ми солідарні з тими науковцями, які вважають, що ефективність практичної роботи психолога значно підвищиться, якщо проводити її на трьох рівнях: 1-ий рівень – це первинна психопрофілактика, 2-ий рівень – вторинна психопрофілактика, 3-ій рівень – третинна психопрофілактика. Відповідно до нашої авторської моделі попередження шкільного насильства, невід'ємною складовою профілактики насильства над дитиною молодшого шкільного віку є спеціально організована робота з учителями початкових класів.

Роботу з педагогами ми проводили у вигляді тренінг-семінарів. Особливість даних занять полягала у тому, що педагогам надавалися можливості відпрацювати навички ефективної взаємодії та спілкування без насильства, що є запорукою виховання здорової, гармонійно-розвиненої, й відповідальної особистості. Для тренінг-семінарів характерні чітка логіка, взаємозв'язок між частинами навчального матеріалу, різноманітність інтерактивних методик. Заняття представляють цілісний послідовний тренінг, розрахований на 12 годин, представлений у вигляді 4 тренінгових занять по три години. Під час занять використовували різні тренінгові методи, а саме: рольові ігри, міні-лекції, мозковий штурм, обговорення в загальному колі тощо. Разом з тим зміст тренінг-семінарів поєднує в собі поширення інформації з актуальних для педагогів питань спілкування з дитиною без агресії, злості, без конфлікту.

Вступне заняття було побудоване у формі просвітницької бесіди «Насильство у школі: психолого-педагогічні аспекти», яка сприяла усвідомленню вчителями проблеми, спонукала до роздумів над особливостями їхніх взаємостосунків із учнями, колегами по роботі, батьками. З метою з'ясування ставлення до проблеми шкільного насильства у початкових класах нами було проведено анкетування. Аналіз отриманих даних засвідчив, що майже всі педагоги (90%) вважають негативним феномен насильства та розуміють його як небезпечні дії однієї людини (групи людей) стосовно іншої, а саме: штовхання, побої, окремі удари, ляпаси, викручування рук, висмикування волосся, смикання за вуха та як дії, заподіяні через вербальну агресію. Однак були і такі педагоги (10%), на думку яких примус, покарання, цькування є методами виховання характеру дитини. На запитання «Чи використовуєте Ви діалогічні методи навчання на своїх уроках?» ствердну відповідь дали 67% вчителів, решта зауважили, що «при великому навантаженні під час заняття не залишається часу думати про різноманітні методи навчання, виховання, розвитку». Ті педагоги, які все-таки намагаються використовувати діалог, вказали, що реалізують його через навчальну бесіду, ігри за планом, моделювання ситуацій, «круглі столи» та ін.

Завдання оцінити себе як вчителя-фасилітатора, педагоги виконали наступним чином: 33% сказали, що вони завжди надихають та спонукають учнів до інтенсивної, свідомої самозміни відповідно до особистісно пріоритетних сенсів життєдіяльності, тим самим актуалізуючи процес їх спрямованого і продуктивного саморозвитку, 50% застосовують фасилітуюче спілкування у більшості випадків, а 17% зауважили, що допомагають, полегшують, стимулюють, актуалізують потребу у розвитку тільки тоді, коли вважають необхідним. Таким чином, жодний педагог не вважає, що чинить насильство щодо учнів.

Однак, результати діагностичного дослідження показали, що корекційної роботи вимагають: мотиви, настанови, емоції, комунікативні здібності; самооцінка вчителів. Враховуючи зазначений факт та важливість актуалізації проблеми, на заняттях із учителями ми поєднували подачу теоретичного матеріалу із виробленням необхідних практичних умінь виявляти прийняття, турботу про учнів, емпатію.

Тренінг-семінари з учителями початкових класів включали в себе чотири заняття («Що таке шкільне насильство», «Усвідомлення та формування моделі ненасильницької поведінки», «Формування навичок самоконтролю та саморегуляції», «Профілактична робота з попередження насильства між дітьми»).

Так, на першому занятті після бесіди «Що таке шкільне насильство» учителі виконували вправу «Які дії вчителя можна вважати насильством над дитиною?» Учасники отримали інформаційний матеріал для самостійного опрацювання і мали протягом десяти хвилин знайти у цій інформації відповідь на питання: «Які дії вчителя можна вважати насильством над дитиною?». Після самостійного опрацювання, учасники називають дії педагога які є булінгом. Відповіді присутніх записувалися на великому аркуші паперу без коментарів, зауважень чи запитань. Після обговорення ці записи кріпилися на стіні у робочій кімнаті.

Психологічний коментар. Виконання цієї вправи дозволило учителям зануритися в робочу атмосферу тренінгу, зосередитися на проблемі шкільного насильства, допомагало

зрозуміти, що покарання несуть у собі приховану погрозу: часто виховний процес із застосуванням покарань може перерости в насильство над дитиною.

На формування співробітництва, взаєморозуміння, вміння працювати в парі була спрямована гра «Двоє з одним олівцем». Учасники тренінгу об'єднали у пари, кожна з яких отримувала аркуш паперу та фломастер. Сидячи поряд, пара повинна була намалювати малюнок, спілкуючись тільки невербально. Учителям давалася наступна інструкція: «Ви не повинні перемовлятися про те, що будете малювати. Можна тільки дивитися один на одного, щоб вгадати ідею партнера». На виконання завдання відводилося 5 хв. Після завершення роботи учасники демонстрували свої «шедеври» та обговорювали проблеми порозуміння.

Ставлячи перед собою завдання показати необхідність конструктивних відносин між учителями та учнями, ми провели з педагогами міні-лекцію «Прийняття інших людей» [3], у якій розповіли, що таке прийняття з точки зору педагогіки та психології, які вміння необхідно виробити, щоб навчитися приймати інших людей, зокрема школярів. У ході міні-лекції було сформульовано ряд висновків, а саме:

1) готовність педагога до повного прийняття дитини зводиться до певних кроків, зокрема, дозволу їй бути такою, якою вона є; уваги до її почуттів і думок та готовності їх почути; поваги до школяра, віра в його можливості; підтримки учня, готовності до відкритості і прийняття нового професійного та життєвого досвіду;

2) у спілкуванні з педагогом молодших класів, який приймає дитину, вона одержує стимул до розвитку, розкриває найкращі свої риси. Прийняття не виключає вимогливого ставлення до учня. Вимогливість служить розвитку особистості лише на фоні позитивного ставлення, прийняття та бажання допомогти їй [1].

Так, на іншому занятті педагогам була запропонована вправа у мікрогрупах «Зрозумій дитину» [2]. Вчителі розглядали таку ситуацію: «На вашому уроці учениця відповідає невпопад. На минулому занятті, коли ви її питали, мовчала. Сьогодні вона сказала вам, що готова до заняття, однак відповідає невпевнено, слабо. Якою буде ваша реакція? Спробуйте увійти в роль учениці та пояснити її поведінку». За бажанням із групи обирали двоє учасників, які виконували ролі учителя та учениці. Потім проводилися обговорення.

Психологічний коментар. Часто позиція щирого розуміння вчителя є достатньою для допомоги у навчально-виховному процесі. Завдяки усвідомленню, що його розуміють, учень почувається більш цінним, відчуває свою силу для прийняття самостійного рішення щодо подолання проблем. Те, що дитина перебуває в колі уваги свого вчителя, що він її приймає, що вона може «віддзеркалитися» в іншій особі (у педагогові) та відверто виразити все те, що болить, може бути доброю допомогою. Включення в ігрову ситуацію сприяло розвитку професійно важливих якостей учителя, пов'язаних з використанням почуттів у педагогічній діяльності, допомагало формувати внутрішні засоби гнучкості та пластичності в процесі зміни комунікативних позицій, створювало умови для свідомого прийняття учителями відповідальності за розвиток відносин з іншими людьми, в тому числі з учнями.

Вправа «Я-повідомлення». На початку виконання вправи учасників знайомлять із особливістю використання «Я-повідомлень» у спілкуванні з дитиною. Під час інформаційного повідомлення, занотували основні положення на аркуші фліпчарту. Далі учасникам пропонували, користуючись наданою інформацією, протягом 15 хвилин заповнити таблицю:

Ситуація	Ти-повідомлення	Я-повідомлення
На перерві вчитель розмовляє з іншим вчителем. Учень втручається у розмову. Педагог роздратований	Ніколи не заважай, коли хтось розмовляє	
Дитина без дозволу сідає за стіл вчителя	Ти як маленький, а не дорослий та самостійний хлопчик	

Учень не хоче виконувати завдання вчителя	Ти знаєш, що зараз час виконувати завдання? Тебе важко витримати	
Школяр весь день похмурий і мовчазний. Вчитель не знає, в чому справа	Йди сюди, не засмучуйся. Треба бути веселішим. Ти щось сприймаєш дуже серйозно	
На перерві дитина включила дуже голосно музику, це заважає вчителю перевіряти контрольну роботу	Ти що, не можеш бути більш уважним до інших? Чому ти включила так голосно?	

На останньому занятті тренінг-семінару з учителями ми попросили їх висловити власне ставлення до такого виду роботи, враження від участі у заняттях, оцінити вагомість впливу тренінгових вправ на попередження насильства стосовно дітей. Варто зазначити, що усі педагоги вказали на своєчасність та необхідність даної роботи, на важливість формування ефективної взаємодії вчителів з учнями. Таким чином, основними результатами роботи з учителями були:

1. Актуалізація у свідомості педагогів проблеми ненасильства до учнів.
2. Здобуття ними необхідної інформації про психологічні чинники, форми та цикли шкільного насильства.
3. Набуття практичних умінь відчувати психологічний стан іншої людини та адекватно реагувати на нього, виявляти доброзичливість, прихильність до школярів та надавати їм необхідну допомогу.
4. Розвиток здатності розглядати власну поведінку в педагогічних ситуаціях не лише зі своєї точки зору, а й з точки зору школяра.

Проведене дослідження не претендує на вичерпне розв'язання складної та багатопланової проблеми шкільного насильства. Експериментальне доведення ефективності розроблених заходів із вчителями вказує на можливість впровадження даної програми у роботу шкільної психологічної служби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Особистіснозорієнтоване виховання / І.Д. Бех; [науково-методичний посібник]. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Свідерська Г.М. Психологія чуйності: монографія / Г.М. Свідерська. – Тернопіль: ТНПУ, 2013. – 306 с.
3. Тренінги спілкування / [упорядник Т. Гончаренко]. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – 120 с.

СЕКЦИЯ: СОЦИОЛОГИЯ

*Гулназ Касимова
(Астана, Казахстан)*

ПРАКТИКИ БРЕНДИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Распространенным положением современной социальной науки является утверждение, что мир носит знаковый характер. Человек существует в мире созданных им самим значимых форм, и его познание не ограничено феноменальной данностью. В качестве основного и универсального структурообразующего элемента процесса познания, «создания» мира может выступать символ [1, с. 163]. В частности, Т.Парсонс считал, что символы – это элементы культурной традиции, верований и ритуалов. И при этом разнообразные элементы ситуации способны приобретать особое значение как символы и знаки [2].

Особо актуальным значение символов приобретает в эпоху постиндустриальной цивилизации. Описывая современное общество, Ж. Бодрийяр многократно подчеркивал факт его визуализированности, ориентированности постиндустриального общества на производство образов, глянцевого поверхностей, эффектных внешностей (симулируемых пластическими операциями, макияжем, модным стилем и т.п.) [3, с. 199]. Ссылаясь на обозначение, данное Ж. Бодрийяром, а также на частое утверждение, как в научной, так и в повседневной среде отметим тот факт, что важной составляющей постиндустриального общества становится потребление символов, в частности, потребление конкретного бренда товара или услуг [4, с. 90-93]. В связи с этим, заметим, что изменение статуса потребления, ставшего неотъемлемой частью повседневной жизни казахстанцев, можно рассматривать как институционализированную социальную практику, демонстрирующую серьезные трансформации в казахстанском социуме. На данном этапе структурных изменений, затрагивающей сегодня все сферы общественной жизни в Казахстане, становится востребованным анализ социокультурной роли потребления и актуализируется изучение динамики потребительских практик. Символическим аспектом в потребительских практиках может выступать бренд. В связи, с чем намечается тенденция исследования бренда как социального феномена, оказывающего влияние на сознание и поведение субъекта и отражающего социальное развитие общества в аспекте его потребительской деятельности.

В ходе проведенного исследования информационную базу составили законодательно-нормативные акты, данные Агентства Республики Казахстан по статистике, а также социологические данные экспертного интервью, проведенного в рамках исследования. Целевая выборка составлялась, исходя из поставленных целей исследования. В состав опрошенных экспертов вошли: сотрудники государственных органов; представители научно-аналитических центров и организаций; журналисты и торговые байеры, а также поставщики услуг. Критерием отбора являлось непосредственное отношение эксперта к исследуемому вопросу и понимание всех его аспектов.

Сегодня фактически любой продукт или услуга, помимо изначальных потребительских свойств, все более нагружается многозначными образами, с помощью которых человек определяет смысл происходящих процессов и свое место в этих процессах. Продукт или услуга получают свои маркирующие «определения», выделяющие их среди других одинаковых или подобных ему, или же напротив, приближают к более продвинутым образцам [5, с. 5-18]. Это можно проследить через позиционирование на категории «дешевые, но качественные», «дорогие фирменные», «лучшие в своей ценовой категории», «самые модные», «экологически чистые», «молодежные» или, наоборот, «классические» и т.д. Социальные следствия подобной трансформации общества выражается в том, что товары-знаки становятся абстрактными воплощениями чистой функциональности, где связь с конкретными условиями существования людей часто ослаблена. Разрывается и непосредственная связь товарного мира с крупными социальными структурами, не связанная

с какими-либо классовыми границами. То есть по характеру потребляемых объектов однозначно определить, к какому классу относится тот или иной субъект становится сложным. Однако, как отметил Ж. Бодрийяр, это не приводит к уничтожению неравенства, просто оно переходит в более тонкую форму культурной сегрегации. Вследствие такой культурной сегрегации первостепенное место в социальной структуре общества занимают уже информационные и коммуникационные системы. В результате влияния средств массовой коммуникации, маркетинга, рекламы, PR-практик за годы, прошедшие с установления государственной независимости Казахстана, произошла переориентация предпочтений различных групп населения, также изменились базисные ценности вступающих во взрослую жизнь молодых людей.

В качестве одной из новых идеологий с новой системой опознавательных знаков вместо старой идеологии выступают бренды, их реклама, как некая рационализированная смысловая система. Просвещенное меньшинство способно реконструировать логику знаковых обозначений, «прорываться» к пониманию и активному производству смыслов. Оставшееся большинство, активно манипулируя знаками, само превращается в объект манипуляции.

Современные социально-экономические процессы в Казахстане, как и в большинстве постсоветских стран, имеют общую рыночную направленность. Исходным пунктом их развития послужил распад советской социалистической системы, а конечной целью их трансформации – построение демократического общества с развитой рыночной экономикой и демократической правовой государственностью. Так, в своем последнем послании народу Казахстана Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев объявил о начале реализации нового фундаментального инструмента для развития экономики Казахстана государственной программы «Нурлы Жол» [6]. Другим важным фактором устойчивого развития экономики независимого государства должно стать формирование цивилизованного предпринимательства, способного устоять в конкурентной борьбе. Главными индикаторами изменений оказались возрастающая роль рынка в хозяйственной жизни и растущий удельный вес частного капитала в экономике [7, с. 45-51].

В ходе этой деятельности общее число предпринимателей заметно выросло. По данным Комитета по статистике Республики Казахстан по состоянию на 1 марта 2015 года количество действующих субъектов малого и среднего предпринимательства по сравнению с соответствующей датой предыдущего года увеличилось на 10,0%. В общем количестве субъектов малого и среднего предпринимательства доля индивидуальных предпринимателей составила 74,8%, крестьянских (фермерских) хозяйств – 13,8%, юридических лиц малого предпринимательства – 11,2%, юридических лиц среднего предпринимательства – 0,2% [8].

На сегодняшний день в структуре субъектов малого предпринимательства (СМП) доминируют предприятия товаров и услуг. Однако большие трудности испытывают начинающие предприниматели, которым необходимы дополнительные инвестиции для создания и развития бизнеса. Казахстанские производители пытаются строить успешные бренды и даже глобализировать их на мировом экономическом пространстве, но не всегда эти попытки бывают эффективными. Развитие конкуренции между казахстанскими и мировыми компаниями на внутреннем рынке провоцирует организации искать новые способы дифференциации своих предложений на рынке.

В ходе исследования мы смогли пронаблюдать, что социально-культурные условия Казахстана способствовали тому, что как такового прямого, механического заимствования зарубежных моделей модернизации не наблюдается. В результате соединения и пересечения множества факторов сформировалось значительное своеобразие казахстанского брендинга. Влияние восточной традиции обуславливает сравнительно высокую склонность казахстанских предпринимателей к консолидации вокруг национальной идентичности и тяги к историческим корням. Западная культурная традиция, сложившаяся под воздействием длительной включенности Казахстана в состав Российской империи и СССР, а также многовекторного влияния современного Запада, обусловила высокий уровень

индивидуализма общественного сознания [9, с. 73]. На примере нашего исследования двойственность этого процесса можно пронаблюдать через тенденции в создании имен. Это использование в качестве бренда своего имени, написанное на латинице (Дом Моды «Aida KaumeNOVA», ювелирный бренд «AMINA JEWELS Kazakhstan» и т.д.) либо использование иностранных слов, подражая тем самым западным коллегам и закладывая потенциал продвижения своего бренда за пределы Казахстана (бренды одежды «2HAPPY», «Prizmstore», «Salle de Mode»).

Помимо вышеуказанных факторов, двойственная природа казахстанских брендов обуславливается с одной стороны тем, что бренд обладает значительным культурно-творческим потенциалом, формирующим новый стиль жизни; с другой – сохраняет социально-культурные смыслы, возникающие в контексте культурной реальности. Бренд служит способом позиционирования, индивидуализации стиля жизни казахстанцев; средством идентичности и социальной стратификации. То есть позволяет человеку посредством демонстрации определенных стандартов потребления обрести личностную идентичность, способствует осознанию и корректировке социально-ролевого статуса. В этом смысле бренд сплачивает людей, компенсируя дефицит социальных связей личности.

Другая специфика казахстанского брендинга заключается в том, что большинство начинающих поставщиков товара и услуг не стремятся запатентовать бренд на начальном этапе развития. Осознание того, что необходимо юридически закрепить и защитить своё имя приходит только после того, когда наблюдается достаточно широкий объем деятельности, а также увеличение количества потребителей. То есть можно отметить присутствие правого нигилизма со стороны поставщиков услуг, мало заинтересованных в соблюдении всех формальных норм на первых этапах [9, с. 74].

Также необходимо отметить, что понятие бренда может трактоваться весьма широко. Брендом могут называть вещи, известных личностей, события в сфере экономики, политики, культуры. Важную роль в этом процессе играют СМИ. Популярные телевизионные программы, социальные сети, публикуя информацию, способствуют расширению узнаваемости и развитию бренда. Также большое значение СМИ оказывают на формирование высокой стоимости бренда. На основании проведенного исследования, было выявлено, что поставщики услуг и товара хотят видеть своими потребителями в первую очередь людей, с высоким финансовым доходом. Поэтому в процессе брендинга имени делается упор на статусность и престижность потребления этого бренда, а одним из каналов для этого служат как раз-таки СМИ.

Отмечается высокий уровень востребованности глубинного изучения данной тематики, так как роль потребления в современном казахстанском социуме продолжает расти на фоне социально-экономического положения, общественных трансформаций, вызванные прогрессирующим влиянием процессов глобализации, а также внутренним развитием страны.

В этой связи мы можем заключить, что приоритетность при изучении роли потребления получает анализ социокультурной составляющей, а также актуализируется значимость символического аспекта в динамике изучения потребительских практик казахстанских брендов [10, с. 220].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Квасова И.И., Кондратьева Ю.Б. Конструирующая роль символа в социокультурной реальности / Вестник РУДН. – 2003. – № 4-5. – С. 59-64.
2. Современная американская социология: тексты. – М., 1994.
3. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Бодрийяр Ж.; пер. с франц. Н. Сулова. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006.
4. Володина Д.Д. Фигура потребителя в работах теоретиков «постиндустриального общества» // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – Т. 8. – № 4.

5. Радаев В. В. Социология потребления: основные подходы // Социологические исследования. – 2005. – № 1.
6. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 11 ноября 2014 г.
7. Нечипоренко О.В. Цена реформ (опыт сравнительного анализа России и Казахстана) // Социологические исследования. – 2007. – № 9.
8. Мониторинг малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан / Экспресс-информация № 41-03/ 99 на 12 марта 2015 года.
9. Паин Э.А. Традиции номадизма как капитал модернизации: опыт антрополого-экономического исследования (на примере Казахстана) // TERRA ECONOMICUS. – 2014. – Т. 12. – № 2.
10. Ирсетская Е.А., Китайцева О.В. Торгово-развлекательный комплекс как идеальная площадка для потребления в российском мегаполисе // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. – Т. 14. – № 5.

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

*Олена Анісімова
(Луганськ, Україна)*

ВЕБ-САЙТ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ, ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ РЕКЛАМИ

Інформатизація суспільства є найважливішою рисою розвитку людської цивілізації. Швидкість отримання, всеосяжність, доступність найрізноманітнішої інформації - це наше сьогодні завдяки стрімкому збільшенню телекомунікаційних систем та появі нових інформаційних технологій.

Важливу роль у розвитку інформаційного суспільства відіграли інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), прикладом успішної реалізації яких стала поява інтернету – глобальної комп'ютерної мережі з її практично необмеженими можливостями збору та зберігання інформації, передачі її індивідуально кожному користувачеві. Інтернет має унікальну світоглядну властивість: це глобальне загальнодоступне середовище інтелектуальної і культурної взаємодії людства. От чому ступінь розвитку інтернету в державі на сьогоднішній день є критерієм розвитку демократії [4, с.81].

Феномен інформатизації суспільного життя, тобто виникнення такої моделі суспільства, яку прийнято іменувати інформаційною, впливає на розвиток нової форми цивілізованості, і є причиною як глобальних соціальних змін, так і модернізації системи освіти країни.

Створення та розвиток інформаційного суспільства передбачає широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освіті, адже завданням її є орієнтація на інтереси особистості, адекватні сучасним тенденціям суспільного розвитку, а також прагнення до максимального самозабезпечення у фінансовій сфері [8, с.16].

Сьогодні найголовнішими завданнями вищої школи є – здійснення ефективної інформаційно-комунікаційної діяльності у всесвітній інформаційній мережі, що забезпечить підготовку студентів до умов життя і професійної діяльності в інформаційному суспільстві, навчить їх діяти в цьому середовищі, використовуючи його можливості; а закладу освіти надасть можливість бути конкурентоспроможним на ринку освітніх послуг.

Для реалізації цих завдань необхідною є орієнтація системи вищої освіти на впровадження нових технологій, які притаманні для інформаційного суспільства.

Глобальне впровадження комп'ютерних технологій у всі сфери діяльності, в нашій країні співпало за часом із зростанням кількості приватних навчальних закладів, та посиленням конкуренції на ринку освітніх послуг. Дуже часто поважні навчальні заклади, які мають власні школи та великий досвід підготовки висококваліфікованих спеціалістів не витримують цієї конкуренції, та програють «битву за студентів», вишам, які мають переваги виключно за рахунок використання новітніх інформаційних технологій та розробки агресивних стратегій просування власних освітніх послуг [6].

Отже, актуальність дослідження зумовлена постійним зростанням кількості інтернет-представництв на ринку освітніх послуг, який функціонує в умовах жорсткої конкуренції. Брак бюджетних коштів на освітню галузь стимулює заклади вищої освіти шукати альтернативні джерела фінансування засобами реклами. Незважаючи на те, що тема розробки й впровадження подібних сайтів відіграє дуже важливу роль в діяльності закладів вищої освіти, вона є недостатньо дослідженою, а питання стратегічного рекламного планування для веб-представництв взагалі в багатьох випадках залишається поза увагою дослідників.

Проблемою впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у роботу вищих навчальних закладів займалися Ю.В. Триус, Співаковський, В.П. Тихомиров, В.І. Солдаткін, С.Л. Лобачев. В.П. Тихомиров зазначає, що основними напрямками впливу фактору інформаційності на систему освіти й освітню практику є: якісне посилення взаємозв'язку між навчальними закладами та студентами, абітурієнтами, а також між керівництвом закладів та викладацьким колективом; розвиток якісно нових технологій освітньої діяльності;

впровадження в навчальний процес новітніх комп'ютерних технологій віртуального спілкування, що істотно підвищить ефективність навчально-виховного процесу; автоматизованих навчальних курсів з різних дисциплін, створення автоматизованих навчальних посібників [10, с.49-50].

Формуванням теоретичної та методологічної баз із проведення інтернет-робіт, почали займатися такі українські та російські вчені як Ашманов І., Іванов А.В., Ситніков К. С., Бабаєв О.В. та ін. Відомі класичні й прикладні праці російських: Майборода О.О., Дудла О.І., Костюченко Д.Г., Вовчак А.В., а також зарубіжних вчених Зиссер Ю.А., Джеффри Оуэн у області теорії маркетингу, інтернет-маркетингу, методів аналізу, програмування, пошукової оптимізації.

Водночас, рекламна сторона культури інтернет-представництв та її інформаційно-технологічний аспект не отримали належного відображення в цих публікаціях та роботах. Недостатньо уваги приділено висвітленню процесу подальшої організації роботи вже створеного веб-сайту в мережі Інтернет.

Проблема дослідження – суперечність між активним використанням традиційних каналів поширення інформації на ринку вищої освіти та інтенсивним розвитком комп'ютерних інформаційних систем, глобалізація яких є невідворотною, що зумовлює необхідність використання інтернет-ресурсів для просування освітніх послуг на ринку.

Інформатизація освіти надає багато можливостей, а саме: істотно прискорює передачу інформації; надає можливість отримувати необхідні знання без прив'язки до часу, місця і засобу подання. Ще один чинник, який домінує в основі змін у структурі інформаційної діяльності установ вищої освіти, – це ринок праці. Вимоги роботодавців до випускників вузу сьогодні є питанням діалогу між роботодавцями, викладачами та випускниками вузів. Система освіти повинна навчитися знаходити баланс між зовнішніми, ринковими, корпоративними запитами і внутрішніми можливостями та ресурсами. Саме на основі такого балансу можна у подальшому організувати успішне просування власних освітніх послуг. В освітньому інформаційному середовищі можна виділити внутрішній і зовнішній рівні.

На внутрішньому рівні вищі навчальні заклади представляють: матеріали навчальних дисциплін; ресурси для документообігу між підрозділами; внутрішньо корпоративні засоби спілкування.

На зовнішньому рівні вищі навчальні заклади представляють як частину загальноукраїнського сегменту інтернету (уанету) і всесвітнього Інтернету: інформацію про заклад, підрозділи, умови прийому, навчально-виховну і науково-дослідну діяльність; проекти (наукові, соціальні) навчального закладу; інформацію про студентське життя; відомості про бібліотечні ресурси; відкриті матеріали щодо навчальних дисциплін; відкриті документи (наприклад, розклад, графік навчального процесу); інформація іноземною(ими) мовою(ами); засоби спілкування (чати, форуми).

Вся сукупність використовуваних ІКТ складає інформаційне середовище вищого навчального закладу, яке може складатися з необмеженої кількості офіційних і неофіційних (розроблених студентами) інформаційних ресурсів різного призначення, що виконують наступні функції: інформування; керування; інтерактивне спілкування; дистанційне навчання; зв'язки з громадськістю; просування; рекламування.

Зростання конкуренції в сфері вищої освіти та зміна підходів споживачів освітніх та наукових послуг до пошуку партнерів ставлять перед провідними навчальними закладами нові завдання по формуванню позитивного образу в суспільстві з довготривалим ефектом дії. Традиційні підходи, як-то реклама, паперове інформування вже не задовольняють вимоги сучасних споживачів інформації [7, с. 65].

Використання мережі Інтернет в ролі одного з елементів системи маркетингу та інструментів реклами може вплинути на позитивний імідж вищого навчального закладу й на поінформованість абітурієнта про існуючі освітні послуги, встановити зворотні зв'язки між закладом та загалом.

На сьогодні український Інтернет за кількістю користувачів виходить на той рівень, коли інвестиції у його використання як інструмента маркетингу приносять реальні позитивні результати. Наразі інтернет в Україні є досить новою рекламною площиною, а отже найбільш перспективною для сучасного ринку освітніх послуг. А.П. Голод вважає, що реклама в мережі інтернет – це інструмент, використання якого є необхідною умовою для ефективного створення і підтримки іміджу компанії або закладу, для просування торгової марки на ринку.

Основними завданнями інтернет-реклами є: інформування і залучення в якості відвідувачів представників цільової аудиторії інтернет-ресурсу. Мета: забезпечити стійкий, такий, що має тенденцію постійного росту рівень продажу, продуктів і послуг компанії-власника сайту. В якості засобів інтернет-реклами використовуються:

- 1) веб-сайти, створення яких зумовлено певною рекламною стратегією;
- 2) банерна реклама на комерційних сайтах Інтернету;
- 3) реєстрація в пошукових системах і каталогах Інтернету;
- 4) e-mail реклама в спеціалізованих поштових розсиланнях;
- 5) розміщення інформації в Інтернеті на форумах, чатах, на популярних сайтах новин, дошках оголошень, реклама на тематичних порталах і консультування в режимі он-лайн.
- 6) організація системи обміну текстовими посиланнями;
- 7) створення групи та сторінки підприємства в соціальних мережах [5, с.81].

На сьогоднішній день дуже велика кількість організацій має власний веб-сайт. В умовах використання сучасних інформаційних технологій – це необхідний чинник існування, що дозволяє розширити коло рекламної діяльності і залучити додаткових клієнтів.

Сайтом називають сукупність веб-сторінок, що об'єднані за змістом, навігаційно і фізично знаходяться на одному сервері. Корпоративний веб-сайт служить для розміщення інформації про підприємство або його товари, послуги. З позицій маркетингу сайт є набором інформаційних блоків, що містять рекламну й іншу інформацію, інструментом для взаємодії з одним або декількома сегментами цільової аудиторії.

Головними перевагами реклами через сайти є: висока інформативність, можливість застосування різних форм подання інформації про товари та послуги – графіки, звук, анімація, відео зображення; велике тиражування; – швидке поширення інформації; доступність, необмежена часом і простором; комбіноване охоплення аудиторії, як загальної, так і цільової; рівень відтвореного ефекту; оперативність у зміні інформації і, отже, її висока актуальність; можливість зворотного зв'язку, тобто одержання оперативної реакції; можливість подачі інформації різними мовами за допомогою різних прийомів, з огляду на особливості аудиторії; можливість фокусування або використання інших засобів техніки телебачення і кіно; ненав'язливість послань і, як наслідок цього, менше роздратування аудиторії [9, с.51].

Створення веб-сайту (веб-вузла) навчального закладу або його підрозділу – відповідальна справа, від професійності реалізації якої залежить імідж та репутація, а також доцільність фінансових витрат. Оскільки сайт може представляти заклад на міжнародному ринку, необхідно продублювати його текст на декількох європейських мовах (залежно від можливостей вишу), але англomовний варіант має бути обов'язково. Навіть за невеликого обсягу витрат, створення веб-вузла здатне значно поліпшити позиції навчального закладу, особливо у питанні залучення іноземних студентів.

Сайти забезпечують своїм користувачам, крім усього іншого, доступ до докладної інформації про продукти, послуги та сервісні служби. Відвідувачі деяких вузлів мають можливість залишити свій коментар, замовити додаткову інформацію, вести листування електронною поштою.

Технології створення сайтів передбачають, що представники рекламної аудиторії – особи, на яких розрахована інформація, повинні набрати на своєму комп'ютері адресу сайту. Отже, для рекламної стратегії в Інтернеті дуже важливою є так звана зовнішня реклама, яка

спонукає відвідати сайт. Цю стратегію треба уважно прорахувати ще на етапі розробки сайту.

Створення і розробка сайтів включає:

1. визначення стратегії (цілі, завдання, цільовий сегмент споживачів);
2. затвердження первинного технічного завдання на розробку сайту;
3. визначення структурної схеми сайту – розташування розділів, контенту і навігації;
4. веб-дизайн – створення графічних елементів макету сайту, стилів і елементів навігації;
5. розробка програмного коду, модулів, бази даних і інших елементів сайту необхідних в проекті;
6. тестування і розміщення сайту в мережі Інтернет.

Одна з основних задач, яку слід ставити перед собою при складанні контенту для веб-сторінок – це використання технічної та розважальної інформації для виділення особливостей організації сайту. Низька вартість системи WWW призводить до того, що у будь-якої веб-сторінки існує безліч конкурентів, тому розробляючи текстове наповнення необхідно чітко відповідати на запитання: «Чим відрізняється заклад та навчання у ньому від всіх інших?». Як можна обґрунтувати та підкреслити цю різницю?

Доцільно починати сторінку з логотипу, але немає сенсу робити логотип дуже великим. Не завадять також кілька рядків, що містять відомості про історію організації. Деякі відомості слід вказувати на кожній веб-сторінці. До них відносяться, зокрема, електронна адреса та ім'я адміністратора серверу, а також назва навчального закладу та відомості про авторське право.

Макети перших шпальт газет розробляються таким чином, щоб найбільш важливі та цікаві, сенсаційні матеріали розташовувались в їх верхній частині, вище лінії згину, так як все, що знаходиться нижче цієї лінії, на газетному стенді привертають набагато менше уваги. Цим правилом варто керуватися й при створенні веб-сторінок. Більшість користувачів мало уваги приділяють посиланням, зображенням і великим за обсягом текстам, що знаходяться в нижній частині веб-сторінки. Так, тільки 10% користувачів прокручують інформацію, що не вміщує екран. Тому вся найважливіша інформація й усі пристрої керування сторінкою (кнопки, посилання) повинні розташовуватися у верхній частині сторінки.

Не слід зловживати посиланнями, перетворюючи на них чи не кожне слово. Слід створювати посилання тільки там, де вони дійсно необхідні. Можна запропонувати відвідувачам посилання на інші веб-сторінки з подібною орієнтацією.

Кожне посилання має супроводжуватися описом. Якщо посиланням є слово з тексту, то навколишній текст повинен описувати об'єкт, на який вона вказує. Якщо посилання вказує на файл, який може бути отриманий користувачем, то необхідно вказати біля нього розмір цього файлу. Це стосується як графічних зображень, так і текстів та інших об'єктів. Якщо користувач не знає розміру файлу, то він може почати його отримання, приблизно оцінити розмір файлу і відмовитися від нього.

Веб-сервер містить багато сторінок. Користувач може підключитися до будь-якої з них, однак головним входом буде «домашня сторінка», яка задає тон всьому серверу. Від неї залежатиме перше враження, що складається відвідувачами. Текст на «домашній сторінці» повинен знайомити відвідувача не з самою компанією, а з її сервером. Сторінки з описанням товарів та послуг повинні відкриватися трохи згодом. На «домашній сторінці» слід розмістити короткий зміст сервера, щоб користувачам не доводилося переключатися для доступу до нього на іншу сторінку.

Відвідувачі також повинні отримувати інформацію про новинки на сервері за останній час. Необхідно розмістити на першій сторінці список оновлень, вказавши відповідні дати. Користувачі, що підключаються до сервера не в перший раз, швидше за все, переглядатимуть лише першу сторінку, і якщо нова інформація буде відсутня, то вони просто «підуть» далі.

На «домашній сторінці» необхідно описати засоби отримання необхідної інформації, вказати контактні адреси та телефони. До розробки вмісту сервера WWW слід підходити так

само, як і до написання матеріалів у пресі – по мірі збільшення деталізації. Необхідно починати з загальних відомостей, потім переходити до більш конкретних, і тільки потім до ще більш конкретних. Чим глибше знаходиться сторінка, тим менше користувачів її прочитають.

Графічні і мультимедійні матеріали відіграють важливу роль у формуванні змісту веб-сторінок. Однак питання про кількість і якість графіки на сторінках ще активно обговорюється. Чи слід розміщувати на сайті фотографії та малюнки, які довго завантажуються в програму перегляду, або ж варто обмежитися невеликими менш якісними зображеннями, збільшивши швидкість завантаження? Вибір відповідного варіанту повинен визначатися аудиторією, на яку орієнтується розробник сайту.

При цьому важливо враховувати наступне: дослідження довели, що близько 40-45% користувачів мережі переглядають вміст веб-сторінок в режимі «без завантаження графіки», або зупиняють завантаження графічних файлів великого обсягу за допомогою кнопки. Тому якщо на меті є привернення уваги відвідувачів серверу, то слід звернути увагу на графічні зображення та пам'ятати, що велика кількість «гостей» можуть не дочекатися закінчення завантаження файлу розміром 510 Кбайт. Тут можна застосувати той же трюк, що і при вказівці роздрібних цін – програми перегляду WWW показують обсяг файлів, що передаються, і файл розміром 499 Кбайт здається значно меншим, ніж файл розміром 500 Кбайт.

На веб-сторінці в галузі освіти можна представити різноманітні матеріали: інформацію про заклад, каталог послуг, адреси філій, довідкові відомості, новини, розділ зворотного зв'язку, вакансії і т.д. Слід розміщувати тільки ту інформацію, яка є найбільш цікавою і корисною, а також обов'язкову інформацію, яка цікавить потенційних студентів та потенційних роботодавців. Ця обов'язкова інформація має у майбутньому визначати детальну стратегію рекламної компанії просування вже готового для використання сайту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев А. А. Як зробити рекламу Вашої фірми в мережі Інтернет: Покрокове керівництво для фірм бажаючих зробити рекламу своєї продукції в мережі Інтернет / А.А. Алексеев Як зробити рекламу Вашої фірми в мережі Інтернет: Покрокове керівництво для фірм бажаючих зробити рекламу своєї продукції в мережі інтернет Дух соф, 1997 – 36 с.
2. Балабанова Л. В. Маркетинг: підруч. / Л. В. Балабанова. – К. : Знання-Прес, 2004. – 645 с.
3. Боднарчук А. Інтернет-бізнес: продвигаем офлайн / Анна Боднарчук // Маркетинг и реклама. – 2008. – № 10. – С. 45-47.
4. Кудрявцева С.П. Міжнародна інформація: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / С.П. Кудрявцева, В.В. Колос. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2008. – 400 с.
5. Пазуха М. Д., Реклама у підприємницькій діяльності : навч. посіб. // М. Д. Пазуха, М. В. Ігнатович. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 176 с.
6. Пішковцій С. Інтернет-реклама виросте на 20% у 2010 році [Електронний ресурс] / Сергій Пішковцій // Ukrainian Watcher. – Режим доступу: <http://www.google.ru/intl/ru/hel p / basics.html>.
7. Репьев А. П. Реклама: Эффективно – не обязательно дорого / А. П.Репьев // Маркетинг и реклама. – 2009. – № 2. – С. 60-68.
8. Слєпкань З.І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі: навч. посіб / З.І. Слєпкань. – К.: Вища.шк., 2005. – 239 с.
9. Соколенко И. Битвы брендов онлайн. Кто рассылает спам и красит яйца? / Ирина Соколенко // Маркетинг и реклама. – 2008. – №11. – С. 58-61.
10. Тихомиров В.П. Среда Интернет-обучения системы образования России: проект Глобального виртуального университета / В.П. Тихомиров, В.И.Солдаткин, С.Л. Лобачев / Международная академия открытого образования. –М.: Издательство МЭСИ, 2000. – 332 с.

Науковий керівник – кандидат наук із соціальних комунікацій Є.О.Соломін

*Самал Байтілеова
(Арқалық, Казакстан)*

АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК

Хабарлар тасымалданатын байланыс арналары көбінесе қорғалмаған болып келеді және осы арнаға қатынас құру құқығы бар кез келген адам хабарларды қолға түсіре алады. Сондықтан тораптарда ақпаратқа біраз шабуылдар жасау мүмкіндігі бар.

Бұзушы – тиым салынған операцияларды қателескендіктен, білместіктен орындауға әрекет жасаған немесе ол үшін саналы түрде әртүрлі мүмкіншіліктерді, әдістерді және құралдарды қолданатын тұлға [5, 18].

- Бұзушының үлгісін зерттеген кезде мыналар анықталды:
- Қатарларында бұзушы болуы мүмкін тұлғалардың санаттары жойында жорамалдар;
- Бұзушы әрекетінің себептері туралы жорамалдар;
- Бұзушының біліктілігі және оның техникалық жабдықтанғандығы жөнінде жорамалдар;
- Бұзушының ықтимал әрекеттерінің сипаты туралы жорамалдар.

Ақпаратты қорғау құралдары - мемлекеттік құпия болып табылатын мәліметтерді қорғауға арналған техникалық, криптографиялық, программалық және басқа да құралдар, олар жүзеге асырылған құралдар, сондай-ақ, ақпарат қорғаудың тиімділігін бақылау құралдары [6, 21].

Ақпараттық қорғау жүйесі жобалау әр түрлі жағдайда жүргізілуі мүмкін және бұл жағдайларға негізгі екі параметр әсер етеді: ақпарат қорғау жүйесіне арнап әзірленіп жатқан деректерді өңдеудің автоматтандырылған жүйесінің қазіргі күй-жағдайы және ақпаратты қорғау жүйесін жасауға кететін қаржы мөлшері.

Ақпаратты қорғау жүйесін жобалау мен әзірлеу келесі тәртіп бойынша жүргізуге болады:

- қорғанылуы көзделген деректердің тізбесін және бағасын анықтау үшін деректер өңдеу жүйесін қойылған талдау жасау;
- ықтимал бұзушының үлгісін таңдау;
- ықтимал бұзушының таңдап алынған үлгісіне сәйкес ақпаратқа заңсыз қол жеткізу арналарының барынша көбін іздеп табу;
- пайдаланылатын қорғаныш құралдарының әрқайсысының беріктілігін сапасы мен саны жағынан бағалау;
- орталықтанған бақылау мен басқару құралдарын әзірлеу;
- ақпарат қорғау жүйесінің беріктілігінің сапасын бағалау.

Ақпараттық қауіпсіздік – мемлекеттік ақпараттық ресурстардың, сондай-ақ ақпарат саласында жеке адамның құқықтары мен қоғам мүдделері қорғалуының жай-күйі.

Ақпаратты қорғау – ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған шаралар кешені. Тәжірибе жүзінде ақпаратты қорғау деп деректерді енгізу, сақтау, өңдеу және тасымалдау үшін қолданылатын ақпарат пен қорлардың тұтастығын, қол жеткізулік оңтайлығын және керек болса, жасырындылығын қолдауды түсінеді. Сонымен, ақпаратты қорғау – ақпараттың сыртқа кетуінің, оны ұрлаудың, жоғалтудың, рұқсатсыз жоюдың, өзгертудің, маңызына тимей түрлендірудің, рұқсатсыз көшірмесін жасаудың, бұғаттаудың алдын алу үшін жүргізілетін шаралар кешені. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету кезін қойылатын шектеулерді қанағаттандыруға бағытталған ұйымдастырушылық, программалық және техникалық әдістер мен құралдардан тұрады.

Ақпараттық қауіпсіздік режимін қалыптастыру кешендік мәселе болып табылады. Оны шешу үшін заңнамалық, ұйымдастырушылық, программалық, техникалық шаралар қажет.

Ақпараттық қауіпсіздіктің өте маңызды 3 жайын атап кетуге болады: қол жеткізерлік (оңтайлық), тұтастық және жасырындылық.

Қол жетерлік (оңтайлық) – саналы уақыт ішінде керекті ақпараттық қызмет алуға болатын мүмкіндік. Ақпараттың қол жеткізерлігі – ақпараттың, техникалық құралдардың және өңдеу технологияларының ақпаратқа кедергісіз (бөгетсіз) қол жеткізуге тиісті өкілеттілігі бар субъектілердің оған қол жеткізуін қамтамасыз ететін қабілетімен сипатталатын қасиеті.

Тұтастық – ақпараттың бұзудан және заңсыз өзгертуден қорғанылуы. Ақпарат тұтастығы деп ақпарат кездейсоқ немесе әдейі бұрмаланған (бұзылған) кезде есептеу техника құралдарының немесе автоматтандырылған жүйелердің осы ақпараттың өзгермейтіндігін қамтамасыз ететін қабілетін айтады.

Жасырындылық – заңсыз қол жеткізуден немесе оқудан қорғау.

1983 жылы АҚШ қорғаныс министрлігі қызғылт сары мұқабасы бар «Сенімді компьютерлік жүйелерді бағалау өлшемдері» деп аталатын кітап шығарды.

Қауіпсіз жүйе – белгілі бір тұлғалар немесе олардың атынан әрекет жасайтын үрдістер ғана ақпаратты оқу, жазу, құрастыру және жою құқығына ие бола алатындай етіп ақпаратқа қол жеткізуді тиісті құралдар арқылы басқаратын жүйе [7, 12].

Сенімді жүйе – әр түрлі құпиялық дәрежелі ақпаратты қатынас құру құқығын бұзбай пайдаланушылар тобының бір уақытта өңдеуін қамтамасыз ету үшін жеткілікті ақпараттық және программалық құралдарды қолданатын жүйе.

Жүйенің сенімділігі (немесе сенім дәрежесі) екі негізгі өлшемі бойынша бағаланады: қауіпсіздік саясаты және кепілділік.

Қауіпсіздік саясаты – мекеменің ақпаратты қалайша өңдейтінін, қорғайтынын және тарататынын анықтайтын заңдар, ережелер және тәртіп нормаларының жиыны. Бұл ережелер пайдаланушының қайсы кезде белгілі бір деректер жинағымен жұмыс істей алатынын көрсетеді. Қауіпсіздік саясатын құрамына мүмкін болатын қауіптерге талдау жасайтын және оларға қарсы әрекет шаралары кіретін қорғаныштың белсенді сыңары деп санауға болады.

Қауіпсіздік саясатының құрамына ең кемінде мына элементтер кіруі керек: қатынас құруды ерікті басқару, объектілерді қайтадан пайдаланудың қауіпсіздігі, қауіпсіздік тамғасы және қатынас құруды мәжбүрлі басқару.

Кепілдік – жүйенің сәлетіне және жүзеге асырылуына көрсетілетін сенім өлшемі. Ол қауіпсіздік саясатын іске асыруға жауапты тетіктердің дұрыстығын көрсетеді. Оны қорғаныштың, қорғаушылар жұмысын қадағалауға арналған, белсенсіз сыңары деп сипаттауға болады. Кепілдіктің екі түрі болады: операциялық және технологиялық. Біріншісі жүйенің сәулеті және жүзеге асырылу жағына, ал екіншісі – құрастыру және сүйемелдеу әдістеріне қатысты [1, 10].

Есеп берушілік (немесе хаттамалау тетігі) қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады. Сенімді жүйе қауіпсіздікке байланысты барлық оқиғаларды тіркеп отыруы керек, ал хаттаманы жазу-жүргізу тексерумен (аудитпен – тіркелу ақпаратына талдау жасаумен) толықтырылады.

Сенімді есептеу базасы (СЕБ) – компьютерлік жүйенің қауіпсіздік саясаты жүзеге асыруға жауапты қорғаныш тектерінің жиынтығы. Компьютерлік жүйенің сенімділігіне баға беру үшін тек оның есептеу базасын қарастырып шықса жеткілікті болады. СЕБ негізгі міндеті – қатынасым монитормының міндетін орындау, яғни, объектілермен белгілі бір операциялар орындау болатындығын бақылау [3, 24].

Қатынасым монитормы - пайдаланушының программаларға немесе деректерге әрбір қатынасының мүмкін болатын іс – әрекеттер тізімімен келісімдігі екендігін тексеретін монитор. Қатынасым монитормынан үш қасиеттің орындалуы талап етіледі:

- оңашаландық. Монитор өзінің жұмысы кезінде аңдудан қорғалуға тиісті;
- толықтық. Монитор әрбір қатынасу кезінде шақырылады. Бұл кезде оны орай өтуге мүмкіндік болмау керек;

- иландырылатындық. Мониторды талдауға және тестілеуге мүмкін болу үшін ол жинақы болуы керек.

Қауіпсіздік өзегі – қатынасым монитормының жүзеге асырылуы. Қауіпсіздік өзегі барлық қорғаныш тетіктерінің құрылу негізі болып табылады. Қатынасым монитормының аталған қасиеттерінен басқа қауіпсіздік өзегі өзінің өзгерместігіне кепілдік беруі керек.

Қатерді талдау. Келесі шаралардың нәтижелерді ақпараттық қорлардың қорғанылу күй – жағдайның қаншалықты толық және дұрыс талдануына тәуелді болады. Қатерді талдау мыналардан тұрады: талданатын объектілерді және оларды қарастырудың нақтылану дәрежесін таңдау; қатерді бағалау әдіснамасын таңдау; қауіптерді және олардың салдарын талдау; қатерлерді бағалау; қорғаныш шараларын талдау; таңдап алынған шараларды жүзеге асыру және тексеру; қалдық қатерді бағалау [6, 30].

Қауіп бар жерде қатер пайда болады. Қауіптерді талдау кезеңі қатерді талдаудың орталық элементі болып табылады. Қауіптердің алдын алу үшін қорғаныш шаралары мен құралдары қажет. Қауіптерді талдау, біріншіден, мүмкін болатын қауіптерді анықтаудан (оларды идентификациялаудан) және, екіншіден, келтірілетін болашақ зиянды болжау – бағалаудан тұрады. Бұл кезеңнің орындалу нәтижесінде объектідегі қауіп – қатерлер тізбесі және олардың қауіптік дәрежесі бойынша жіктелімі құрастырылады. Бұлар бәрі ақпарат қорғау жүйесіне қойылатын талаптарды айқындауға, қорғаныштың ең әсерлі шаралары мен құралдарын таңдап алуға, сондай – ақ, оларды жүзеге асыруға қажетті шығындарды анықтауға мүмкіндік береді.

Қорғаныш жоспарын құрастыру. Бұл кезеңде осының алдында жүргізілген талдаудың нәтижесінде анықталған қатерлерді бейтараптау үшін қорғаныштың тиісті ұйымдастырушылық және техникалық шаралары таңдап алынады. Қорғаныш жоспарын құру ақпарат қорғау жүйесінің функционалдық сұлбасын әзірлеуден басталады. Ол үшін қорғаныш жүйесінің атқаратын міндеттері анықталады және нақты объектінің ерекшеліктерін ескере отырып жүйеге қойылатын талаптар талқыланады. Жоспарға мынадай құжаттар қосылады: қауіпсіздік саясаты; ақпаратты қорғау құралдарының объектіде орналасуы; қорғаныш жүйесін жұмысқа қосу үшін қажет шығындардың сметасы; ақпарат қорғаудың ұйымдастырушылық және техникалық шараларын жүзеге асырудың күнтізбелік жоспары.

Ұйымдастыру мәселелерін шешу. Бұл кезеңде ақпараттық қауіпсіздік қызметі құралады, ақпараттық қауіпсіздік тұрғысынан қарағанда пайдаланушылардың санаттары, пайдаланушылардың барлық санаттарының жауаптылық деңгейлері, құқықтары және міндеттері анықталады.

Қауіпсіздік саясатының бұзылуына жауап қайтару шараларын анықтау. Қауіпсіздік режимін бұзушыларды табуға және жауапкершілікке тартылуға бағытталған әрекеттер, сонымен қатар, ақпаратты бұрынғы қалпына келтіру және бұзулардың зардаптарын жою шаралары анықталады. Қауіпсіздік саясаты ақпарат қорғау жүйесінің қауіп-қатерлерге қарсы әрекет жасауға бағатталған құқықтық нормалардың, ұйымдастырушылық (құқықтық) шаралардың, программалық-техникалық құралдар және процедуралық шешімдер кешенінің жиынтығын анықтайды [8, 14].

Қорғаныш тәсілдерінің бірі – құпия ақпаратпен жұмыс істегеннен кейін жедел жадыда немесе аралық жадыны тазалау. Жақсы әдіс деп тегерішті нығыздау программаларын қолдануды да санауға болады.

Мәселен, принтерлердің аралық жадында құжаттардың бірнеше беті сақталып қалуы мүмкін. Олар басу үрдісі аяқталған соң да жадыда қалып қояды. Сондықтан оларды арашықтан шығарып тастау үшін арнаулы шаралар қолдану қажет. Әдетте кездейсоқ биттер тізбегін үш қайталап жазу жеткілікті болады.

Ақпарат қорғау жүйесін құрудың жалпы әдістемелік ұстанымдары:

13 тұжырымдамалық тұтастық-бірлік,

14 талаптарға барабарлық,

15 икемділік,

- 16 функционалдык тәуелсіздік,
- 17 пайдалану ыңғайлығы, берілетін құқықтарды шектеу,
- 18 бақылаудың толықтығы [8, 35].

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Балапанов Е.Қ. Жаңа информациялық технологиялар: ИНФОРМАТИКАДАН 30 САБАҚ: Оқулық / Балапанов Е.Қ., Бөрібаев, Б., Дәулетқұлов, А.Б.-3-басыл., жөнд. толық. – Алматы: ЖТИ, 2007.
2. Халықова К.З. Информатиканы оқыту әдістемесі: Оқулық / Халықова К.З. / Тұрғанбаева А.Р., Бостанов Б.Ғ. – Алматы, 2000. – 422 б.

*Сергей Заливако, Владимир Сергейчик, Александр Иванюк
(Минск, Беларусь)*

ВОДЯНЫЕ ЗНАКИ ВО ВСТРОЕННЫХ СРЕДСТВАХ САМОТЕСТИРОВАНИЯ С КЛЮЧАМИ, ГЕНЕРИРУЕМЫМИ НА ОСНОВЕ ФИЗИЧЕСКИ НЕКЛОНИРУЕМОЙ ФУНКЦИИ

В работе предлагаются методы постановки водяных знаков в ходе самотестирования схемы оперативного запоминающего устройства (ОЗУ) с использованием физически неклонированных функций (ФНФ).

Память является неотъемлемой частью большинства современных вычислительных систем. По данным [1, с. 7] доля памяти на кристалле составляет порядка 50 – 90%. При этом отказы ОЗУ составляют до 70% отказов вычислительных систем. Поэтому обнаружение неисправностей ОЗУ представляет актуальную проблему. Другой важной проблемой является защита цифровых устройств от несанкционированного использования. Ущерб от пиратства и подделок в индустрии оценивается в 169 млрд. долларов в год [2, с. 133]. Подходы защиты включают: шифрование компонент интеллектуальной собственности, активное и пассивное измерение, идентификацию, обфускацию, постановку цифровых водяных знаков (ЦВЗ) и отпечатков пальцев.

Суть технологии ЦВЗ состоит во встраивании информации в проект цифрового устройства, осуществляемом с определенной целью, например, для идентификации и защиты авторского права. Различают статические и динамические ЦВЗ [3, с. 330]. Статические ЦВЗ хранятся непосредственно в проектном описании некоторого уровня абстракции. Динамические могут быть обнаружены в ходе функционирования защищаемого цифрового устройства, например, по изменению выходных сигналов. Динамические ЦВЗ особенно эффективны в силу того, что они проявляются только при подаче определенных входных данных.

Распространенным методом тестирования ОЗУ являются маршевые тесты, в ходе которых для каждой ячейки памяти выполняется последовательность операций (чтение/запись 0 и 1). Неразрушающее маршевое тестирование позволяет сохранить содержимое ячеек памяти благодаря использованию операций чтения прямого или инвертированного значения во временный буфер и записи прямого или инвертированного значения из буфера в память. Для анализа реакции ОЗУ на тестовые воздействия используются методы получения компактных оценок, например, сигнатурный анализ [1, с. 32]. При этом сначала для содержимого памяти вычисляется эталонная сигнатура, а затем в ходе тестирования вычисляется рабочая сигнатура. Неравенство эталонной и рабочей сигнатур свидетельствует о наличии неисправности.

ФНФ – некоторая функция, использующая физическую структуру цифрового устройства, обусловленную вариациями технологического процесса изготовления интегральных схем (ИС), для получения своих значений. Значения ФНФ легко получить и, в

то же время, сложно воспроизвести. Практически невозможно построить математическую модель ФНФ [4, с. 288]. Для генерирования значений ФНФ могут быть использованы сравнение длин путей прохождения сигналов (ФНФ типа Арбитр [5, с. 10]), частот одиночных импульсов (ФНФ на основе кольцевых генераторов [5, с. 10]), использование эффекта старения ИС [6, с. 288] и другие вариации технологического процесса изготовления ИС.

В реализации предлагаемого метода используется ФНФ на базе статической ОЗУ [7, с. 1198]. Выбор ФНФ такого типа обусловлен отсутствием необходимости реализации дополнительных схем. Вместо этого можно использовать часть имеющегося ОЗУ для генерирования ключа. С целью повышения надежности генерируемых значений ФНФ необходимо применение кодов коррекции ошибок (Error Correction Codes, ECC).

Предлагаемый метод постановки ЦВЗ реализуется на базе неразрушающего тестирования. Сигнатурный анализ осуществляется с использованием сдвигового регистра с линейной обратной связью (Linear Feedback Shift Register, LFSR). Данный метод постановки ЦВЗ относится к классу динамических ЦВЗ.

Схема, выполняющая самотестирование и постановку ЦВЗ, состоит из следующих элементов (рисунок 1, а): RAM (Random Access Memory) – тестируемое ОЗУ, BIST (Built-In Self-Test) – устройство самотестирования, осуществляющее генерацию последовательностей адресов, чтение, запись и инверсию данных, SA (Signature Analyzer) – сигнатурный анализатор, на котором сжимается последовательность значений памяти, Start – сигнал извлечения водяного знака, OTP Reg (One-Time Programmable Register) – ПЗУ, содержащее фиксированную последовательность извлечения водяного знака, Wm – регистр для хранения водяного знака или сигнальная линия для его выдачи, PUF (Physical Unclonable Function) – модуль ФНФ, ECC – вспомогательный модуль коррекции ошибок. В режиме тестирования (Start = '0') на сигнатурном анализаторе осуществляется сжатие значений из RAM, в режиме извлечения (Start = '1') – сжимаются значения, содержащиеся в OTP Reg.

Процесс постановки ЦВЗ состоит из нескольких шагов. Сначала выбирается последовательность символов, идентифицирующая автора (т. н. пользовательское сообщение), например, название компании изготовителя. С помощью хэш-функции рассчитывается дайджест этого сообщения. Дайджест используется в качестве водяного знака.

Последовательность состояний, в которые переходит SA при сжатии значений ОЗУ, можно рассматривать как ориентированный граф, вершинами которого являются значения SA. Переход между вершинами помечается значением бита, переводящим SA в следующее состояние.

На следующем шаге формируется последовательность извлечения ЦВЗ. Для этого в графе выбирается путь, обладающий специальным свойством. Начальным состоянием при обходе графа выступает значение, сформированное как ответ (response) ФНФ, получаемый при включении ОЗУ. Для повышения надежности ответ корректируется с помощью модуля ECC. Затем от него строится путь, в котором четность количества единиц каждого посещаемого состояния соответствует очередному биту ЦВЗ (четное – 0, нечетное – 1). Значение бита над переходом в очередное состояние становится частью последовательности извлечения. Такое построение возможно из-за того, что для любого состояния два следующих всегда отличаются одним битом, а значит имеют различное число единиц. ЦВЗ относится к классу динамических, т. к. в явном виде ЦВЗ не присутствует в защищаемом компоненте, а проявляется в процессе его функционирования.

Для реализации ФНФ резервируется часть ОЗУ. При этом возможно несколько вариантов: участок памяти может быть последовательным либо адреса могут определяться по какому-либо алгоритму, например, с помощью LFSR. Для защиты от возможных атак, направленных на изменение стабильности отдельных ячеек, начальное значение для LFSR может подаваться извне. Для исключения нестабильных ячеек может использоваться маска. Если бит маски равен нулю, то ячейка пропускается, иначе учитывается при формировании

ответа PUF.

Перед началом внедрения ЦВЗ проводится обучение PUF, заключающееся в тестировании выбранной части ОЗУ и определении N стабильных ячеек (т.е. ячеек, не меняющих свое начальное значение от запуска к запуску), которые далее будут использоваться в качестве ответа ФНФ. По статистике [7, с. 1199] 90% ячеек статической ОЗУ при включении имеют стабильные значения, поэтому при выборе размера тестируемой области можно исходить из этого числа. Затем определяются значения битов, хранящиеся в стабильных ячейках. Эти значения будут использоваться в качестве начального состояния сигнатурного анализатора. Для повышения достоверности извлекаемых значений применяются коды обнаружения и исправления ошибок с соответствующей корректирующей способностью. Выбор размерности кодов и избыточности участка памяти является компромиссом (крайними случаями могут быть либо полное отсутствие ЕСС, либо ситуация, когда размер участка памяти совпадает с размерностью ключа и коррекция выполняется всегда). Среди ЕСС наиболее эффективными для данного применения показали себя коды БЧХ [8, с. 187]. При этом в ходе обучения PUF строится синдром для извлекаемого значения, т.н. Helper Data. Синдром в дальнейшем может сохраняться в схеме в открытом виде. После этого схема конфигурируется таким образом, чтобы опрашивать выбранные стабильные ячейки. Ответ PUF перед использованием проходит фазу коррекции ошибок с заданным синдромом. После определения ответа ФНФ строится последовательность извлечения, как было описано ранее. Далее эта последовательность сохраняется в OTP Reg.

Рассмотрим пример: сигнатурный анализатор представляет собой LFSR с порождающим полиномом $1 + x + x^4$ (показан на рисунке 1, б), дайджест пользовательского сообщения: 1011. Пусть в ходе фазы обучения для формирования адресов памяти использовался LFSR с порождающим полиномом $1 + x^2 + x^3$ и начальным состоянием 0x1, а при многократном обходе для адресов получены следующие значения ячеек: 0x1 – 0, 0x5 – z, 0x7 – 1, 0x6 – 0, 0x3 – 1 (z – обозначает нестабильное значение). Тогда маска в случае обхода с помощью LFSR будет иметь значение 10111. В результате ФНФ после включения ОЗУ возвратит 0101. Из состояния 0101 возможны два перехода: при 0 – 1010, при 1 – 0010. Первый бит ЦВЗ равен 1, поэтому выбирается состояние, имеющее нечетное число единиц: 0010. Таким образом, первый бит последовательности извлечения равен 1. Процесс повторяется до тех пор, пока не будет построена вся последовательность извлечения (1100). На рисунке 1, в) показан фрагмент графа и выделен путь при извлечении. Затем последовательность извлечения заносится в OTP Reg. Следует отметить, что для внедрения ЦВЗ весь граф строить не нужно.

Для запуска процесса извлечения устанавливается сигнал Start, после этого осуществляется опрос ФНФ (выключение и новое включение ОЗУ). В SA в качестве начального значения записывается ответ ФНФ. Затем происходит сжатие на SA содержимого OTP Reg. При этом значение четности количества единиц состояния SA на каждом такте заносится в регистр водяного знака или передается напрямую по сигнальной линии Wm.

Важнейшей характеристикой ЦВЗ является вероятность совпадения P_u , указывающая на возможность того, что незапланированный ЦВЗ будет обнаружен в проектном описании [9, с. 435]. В данном подходе P_u зависит от длины водяного знака. При этом, если длина ЦВЗ равна длине начального состояния, то для данной последовательности извлечения существуют все значения ЦВЗ, т.е. можно провести атаку Ghost Search стоимостью линейного перебора $m \cdot 2^N$ значений, где N – размерность состояния; m – число разрядов ЦВЗ. Однако если длина ЦВЗ превышает длину начального состояния, то присутствуют уже не все возможные комбинации, а только 2^N из 2^m возможных. Таким образом, вероятность совпадения будет порядка $1/2^{m-N}$. Например, для $m = 160$ и $N = 32$ значение вероятности совпадения $P_u = 2,9 \cdot 10^{-39}$.

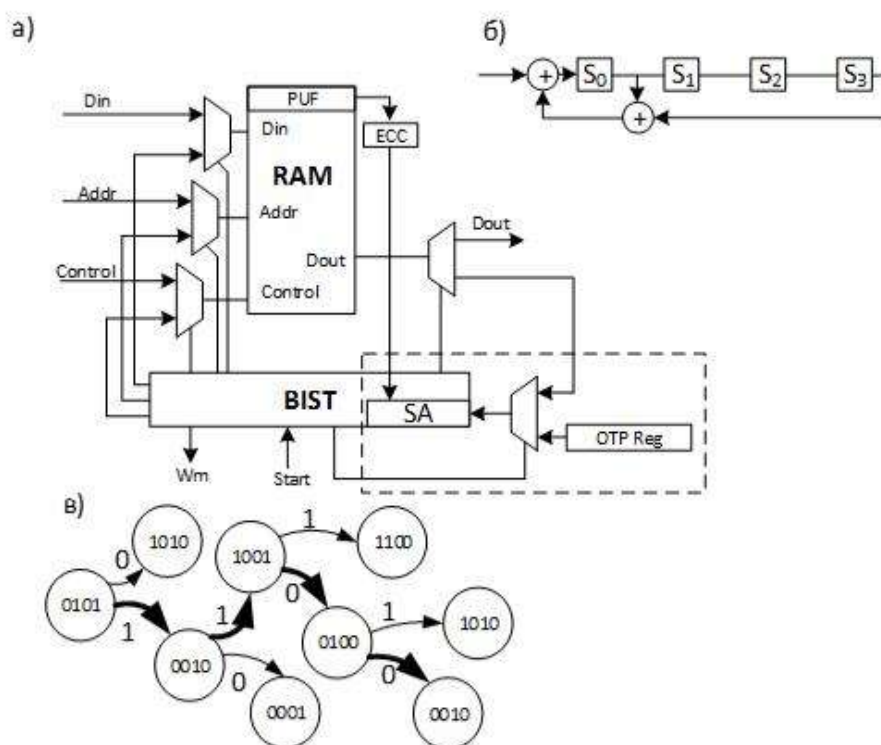

Рис. 1. а) схема BIST с возможностью постановки ЦВЗ; б) LFSR, заданный полиномом $1 + x + x^4$; в) фрагмент графа переходов и состояний SA.

Благодаря ФНФ метод может использоваться для постановки не только водяных знаков, но и отпечатков пальцев (fingerprint). Недостатком используемой реализации ФНФ является необходимость выключения и повторного включения ОЗУ для получения ответа ФНФ, что приводит к разрушению содержимого ОЗУ.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Ярмолик С. В. Маршевые тесты для самотестирования ОЗУ / С. В. Ярмолик, А. П. Занкович, А. А. Иванюк // Монография. – Минск: «Издательский центр БГУ», 2009. – 269 с.
2. Can EDA Combat the Rise of Electronic Counterfeiting? / F. Koushanfar [et al.] // Design Automation Conference. – San Francisco, USA, 2012. – P. 133 – 137.
3. A Public-Key Watermarking Technique for IP Designs / A. Abdel-Hamid [et al.] // Design, Automation and Test in Europe, Proceedings. – Munich, Germany, 2005. – Vol. 1. – P. 330–335.
4. Plaga R. A formal definition and a new security mechanism of physical unclonable functions / R. Plaga, F. Koob // Measurement, Modelling, and Evaluation of Computing Systems and Dependability and Fault Tolerance. – Berlin, Heidelberg, 2012. – PP. 288–301.
5. Suh G. Physical unclonable functions for device authentication and secret key generation / G. Suh, S. Devadas // Proceedings of the 44th annual Design Automation Conference, ACM. – San Diego, USA, 2007. – PP. 9–14.
6. Meguerdichian S. Device aging-based physically unclonable functions / S. Meguerdichian, M. Potkonjak // Proceedings of the 48th Design Automation Conference, ACM. – New York, USA, 2011. – PP. 288–289.
7. Holcomb D. Power-up SRAM state as an identifying fingerprint and source of true random numbers / D. Holcomb, W. Burleson, K. Fu // IEEE Transactions on Computers, 2009. – Vol. 58. – Issue 9. – P. 1198–1210.
8. Bosch C. Efficient Helper Data Key Extractor on FPGAs / C. Bosch [et al.] // Cryptographic Hardware and Embedded Systems, 10th International Workshop. – Washington, USA, 2008. – Vol. 5154. – P. 181–197.
9. Torunoglu I. Watermarking-Based Copyright Protection of Sequential Functions / I. Torunoglu, E. Charbon // IEEE Journal of Solid-State Circuits. – 2000. – Vol. 35. – P. 434–440.

*Андрей Колесников, Татьяна Ващенко
(Северодонецк, Украина)*

УПРАВЛЕНИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯМИ С КЛИЕНТАМИ (CRM) В ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ СОВРЕМЕННЫХ КОМПАНИЙ

CRM – система управления взаимоотношений с клиентами. Использование этого специализированного программного продукта является очень актуальным во всех сферах хозяйственной деятельности. Это программное обеспечение, которое обеспечивает автоматизацию взаимодействия предприятий с клиентами и которое является одним из источников повышения конкурентоспособности, рентабельности и эффективности функционирования предприятий и организаций на рынке.

На сегодняшний день на западе ни одна успешная компания не работает без CRM системы. Ни один западный менеджер не представляет свою работу без налаженной системы взаимоотношений с клиентами. CRM Украина начала использовать относительно недавно, однако то, что запад развивал с 80-х годов прошлого века, мы осваиваем за несколько лет.

Рынок CRM в СНГ развивается стремительно. За последние два года эти технологии стали необходимым инструментом практически каждого бизнеса, работающего в условиях конкуренции.

Всё больше украинских предпринимателей и компаний работают над автоматизацией задач, работы с клиентской базой, стремятся вывести управление своими проектами на качественно новый уровень. В решении таких задач может помочь CRM-система [1].

По сути, CRM — это специфический подход к ведению бизнеса, при котором во главу угла деятельности компании ставится клиент. То есть, стратегия CRM предполагает создание в компании таких механизмов взаимодействия с клиентами, при которых их потребности обладают наивысшим приоритетом для предприятия. Подобная ориентированность на клиента затрагивает не только общую стратегию бизнеса компании, но и корпоративную культуру, структуру, бизнес-процессы, операции.

Основной целью внедрения CRM-стратегии — создание конвейера по привлечению новых клиентов и развитию существующих клиентов [2].

Управлять взаимоотношениями означает привлекать новых клиентов, нейтральных покупателей превращать в лояльных клиентов, из постоянных клиентов формировать бизнес-партнеров.

CRM-системы являются незаменимым инструментом работы отделов продаж, маркетинга, работников сервисных служб и центров, руководителей всех уровней [3].

Выполняемые задачи CRM-системы для отдела продаж – это наполнение и обработка клиентской базы, ежедневное её редактирование, качественное ведение истории работы с клиентами, система позволяет планировать события и оповещает о необходимости их выполнения, это полный учет продаж и история работы с действующими и потенциальными клиентами, основной задачей также является быстрота обработки данных, системы позволяют производить быстрый поиск необходимой информации, поиск по заранее заданным параметрам. В CRM-системах вшиты такие основные отчеты в разрезе продаж: воронка продаж, анализ сбытовых мероприятий по результатам, эффективность продаж в разрезе продуктов, проектов, сегментов клиентов, регионов, также ясно видна эффективность и результативность конкретного менеджера или отдела в целом.

CRM-системы позволяют менеджерам по продажам рационально планировать своё рабочее время, автоматизировать работу и общение с клиентами (как потенциальными, так и с действующими), качественно и быстро осуществлять сделки и оптимизировать каналы продаж.

Для отдела маркетинга (отдела сбытовых мероприятий) CRM-системы могут решать следующие задачи: планирование и проведение маркетинговых и сбытовых мероприятий, координировать и управлять всеми маркетинговыми инструментами, которые есть в

организации. CRM-система является для маркетологов единой базой, которую можно сегментировать по необходимым для планируемого мероприятия категориям и группам. CRM система также после проведения маркетинговых мероприятий позволяет оценивать их эффективность по целевым группам, продуктам, региона. Как правило, CRM-система изначально должна включать в себя такие базовые инструменты для управления прямыми сбытовыми мероприятиями, как электронная рассылка, прямая рассылка, sms рассылка. Такое управление взаимоотношениями с клиентами позволяет привлекать новых клиентов и повышать лояльность существующих.

Для сервисных центров (работников сервисных служб) CRM-системы призваны выполнять такие задачи, как быстрая реакция на запросы клиентов, в кратчайшее время решение не только типичных проблем с учетом текущего состояния отношений с клиентом. Это возможно также и благодаря тому, что сотрудники сервиса владеют полной и достоверной информацией о текущем состоянии клиента (продукт, который использует клиент, оплатах, наличии дебиторской задолженности и т.д.), видят всю историю взаимоотношений с клиентом (какие вопросы и проблемы решались ранее, пути их решений).

Руководителям всех уровней CRM системы позволяют следить за эффективностью работы отделов посредством сбора статистической информации, налаженности системы взаимоотношений с подчиненными, автоматизированного контроля за выполнением поставленных задач. Известно, что внутри компании плохо налаженная коммуникационная система снижает эффективность всех процессов в компании иногда даже тех, которые казалось бы мало связаны между собой, и приводит к сбоям в работе организации. Следствием всего этого становится снижение прибыли компании. Система управления взаимоотношениями с клиентами призвана организовать эффективное коммуникационное воздействие и обмен информацией сотрудниками компании.

Благодаря автоматическому распределению обязанностей между сотрудниками подразделений исключается потеря информации независимо от её важности. Это всё происходит благодаря разработке CRM-системы на основании четкой логики происходящих бизнес-процессов.

Управление взаимоотношениями с клиентами CRM даёт руководителям подразделений инструмент по контролю загруженности подчиненных, а также по эффективности их работы.

Современные CRM-системы предоставляют возможность интеграции с большинством унаследованных приложений (например, торговых или производственных систем, отраслевых решений). Обмен данными с бухгалтерской системой позволяет передавать в бухгалтерию информацию о выставленных счетах, а из бухгалтерской программы получать информацию об оплатах и отгрузках.

Наиболее эффективно организовать совместную работу учетной и CRM-системы на единой технологической платформе позволит интеграция CRM-системы в существующую учетную систему компании. Такая «комплексная» система автоматизации позволяет:

- создать единое информационное пространство для работы с клиентами (физически это одна программа) – для CRM и учетной системы используется один справочник клиентов, товаров, общая схема документооборота;
- исключить двойной ввод информации в систему;
- предупредить возможные потери информации при обмене между системами;
- эффективно использовать всю информацию о клиенте (быстрое внесение информации о клиентах и доступ к ней; информация, зарегистрированная в учетной и CRM-системах, доступна для совместного анализа в отчетах).

Чтобы наладить эффективное управление продажами, на рынке CRM предлагается около двух десятков наименований программных продуктов [4].

Классификация CRM систем производится по трем категориям:

По происхождению:

- отечественные;
- западные CRM - Oracle Siebel CRM, SAP CRM, Microsoft Dynamics CRM.

По функциям:

- управление контактами - BasePlan, FreshOfficeCRMOne;
- управление продажами - ClientoBox, BLUEJETwebCRM, SEMCRM и другие;
- CRM начального уровня - КОМПАС CRM, КлиК: CRM, IrisCRM;
- комплексное решение - ASoftCRM, MicrosoftDynamicsCRM, OracleSiebelCRM

и прочие.

По стоимости проекта:

- бюджетные версии - CRM Манго-офис, TerrasoftCRM, 1С:CRM Стандарт и подобные;
- средний уровень - Microsoft Dynamics CRM Online, RegionSoft CRM;
- дорогие системы - Oracle Siebel CRM, SAP CRM, Terrasoft XRM.

Информация о клиенте, клиентская база – это самая ценная информация, её необходимо собирать, структурировать и уметь использовать для успешного развития компании. «Кто владеет информацией, то владеет миром». CRM система – это не просто база контрагентов, контактов и продаж, это единое информационное поле организации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Блиц-опрос: Что из себя представляет украинский рынок онлайн-CRM? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ain.ua/2012/02/21/74354>
2. Зачем CRM-технологии Вашей компании? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.terrasoft.ua/software/CRM/definition>
3. Что такое CRM-системы: для кого и зачем нужны? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.school1c.com/chto_takoe_crm-sistemy-dlya-kogo-i-zachem-nuzhny/989/
4. Виды и сравнительный анализ различных CRM-систем [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://we-it.net/index.php/sistema-upravleniya-vzaimootnosheniya-s-klientami-crm/175-klassifikatsiya-crm-sistem-i-ikh-rejting>

*Андрей Колесников, Наталия Задворная
(Северодонецк, Украина)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРИПТОГРАФИЧЕСКИХ МЕТОДОВ КОДИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИИ В ПРОГРАММАХ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ

Криптография (cryptography) – наука о способах преобразования (шифрования) информации с целью защиты ее от незаконного или нежелательного использования. Одним из видов такого преобразования является шифрование информации, которое призвано обеспечивать практическую невозможность ее прочтения или изменения незаконными пользователями. Кроме того, шифрование должно также обеспечивать возможность легкого получения исходной информации из зашифрованной легитимными пользователями, которым доступен ключ алгоритма расшифрования. Следует сказать, что в последние годы круг задач криптографии существенно расширился.

Обычно предполагается, что зашифрованная информация передается по общедоступному каналу связи так, что все пользователи (законные и незаконные) имеют к ней свободный доступ.

В прикладной криптографии слова "практическая невозможность вскрытия (взламывания) шифра" означают, что незаконный пользователь будет вынужден привлекать для проведения необходимого объема вычислений или других работ по вскрытию шифра неприемлемые для него ресурсы (оборудование, время, пространство, энергию, деньги и

т. п.). Обсуждение проблем соотношения цены информации и приемлемости затрат для ее получения выходит за пределы данной статьи.

В математической или теоретической криптографии стремятся показать, что задача взламывания шифра является задачей со строго доказуемыми свойствами, в частности, ее решение имеет определенную "сложность" в рамках той или иной математической модели, например, в рамках теоретико-информационного или теоретико-сложностного подхода.

Мы далее рассматриваем только математические преобразования информации, представленной в дискретном виде, т. е. в виде последовательности w элементов конечного алфавита A .

Известны два вида шифрования – традиционное (оно же симметрическое) и "открытое шифрование" (асимметрическое). При традиционном шифровании законный пользователь X с помощью некоторого конечного автомата A_K (шифратора) преобразует последовательность $w=(w_1, \dots, w_n)$, называемую открытой информацией, в зашифрованную информацию $u = A_K(w)$. Шифратор A_K (ключа), известного пользователю X . Законные пользователи, которым предназначена информация w , осуществляют расшифрование информации также с помощью некоторого конечного автомата, зависящего от параметра K' , связанного с K . Обычно $K'=K$. В рассматриваемом случае каждый законный пользователь изначально обладает как преобразованием $A_K(\cdot)$, так и преобразованием $A_K^{-1}(\cdot)$ – обратным к $A_K(\cdot)$, в то время как незаконный пользователь не имеет ключа K , т. е. не полностью знает преобразования $A_K(\cdot)$ и $A_K^{-1}(\cdot)$. В качестве ключа обычно используется начальное состояние автомата либо его функция перехода.

В традиционном варианте шифрования законные пользователи X (абоненты), которые в совокупности образуют сеть засекреченной связи, снабжаются ключами K_X (в простейшем случае все абоненты снабжаются одинаковыми ключами $K_X=K$), с помощью которых они осуществляют шифрование открытой информации и расшифрование зашифрованной информации. Канал, по которому происходит предварительная рассылка ключей, считается абсолютно надежным и поэтому всегда подразумевается, что незаконным пользователям ключ K_X неизвестен, в то время как информация, зашифрованная на нем, как уже отмечалось, предполагается общеизвестной. Создание такого надежного канала распределения ключей всегда приводит к значительным затратам, а иногда и не является практически возможным.

Второй вид шифрования (возникший в 70-х годах XX столетия), для которого нет необходимости в дополнительном секретном канале распределения ключей, носит название "открытого шифрования". При открытом шифровании каждый абонент X сети связи строит (или доверяет кому-либо построить) "одностороннюю" функцию $F_X(\cdot, K)$, которая, так же как и в первом случае, определяется некоторым секретным параметром K , известным только абоненту X . Функция $F_X(\cdot, K)$ строится таким образом, чтобы ее значения $u = F_X(w, K)$ без знания секретного параметра можно было вычислить достаточно "быстро". Обычно это алгоритм или программа, в которые ключ K явно не входит. Помимо этого требуется, чтобы ее обратная функция $w = F_X^{-1}(u)$ при известном секретном параметре K также вычислялась достаточно "просто", т. е. абонент X вычисляет F_X^{-1} "легко". Вместе с тем задача вычисления значения обратного преобразования F_X^{-1} без знания секретного параметра должна быть достаточно сложной. Вопрос о существовании такой функции F_X со строго доказанными свойствами является очень непростым. К настоящему времени его решение является открытым. Имеются только "кандидаты" на роль таких функций. Некоторые из них приведены ниже.

Алгоритм для вычисления значений "односторонней функции" $F_X(\cdot, K)$ делается общедоступным, например, он помещается в общедоступном справочнике, содержащем информацию о подобных алгоритмах всех абонентов сети секретной связи.

Абонент Y , желающий передать открытую информацию w абоненту X , вычисляет зашифрованную информацию $u = F_Y(w, K)$ и посылает ее по общедоступному каналу абоненту X , который с помощью известного только ему алгоритма вычисляет исходную информацию $w = F_Y^{-1}(u, K)$. Все остальные потребители при "правильно построенной" односторонней функции F_X не могут получить w из-за того, что им для вычисления $F_X^{-1}(u, K)$ необходимо выполнить неприемлемо большой объем вычислений. В этом случае говорят, что функция F_X осуществляет "открытое шифрование", а саму функцию называют односторонней или однонаправленной (one-way function), хотя строгое определение "односторонней функции", известное в абстрактной теории сложности вычислений, отличается от приведенного. Примеры функций F_X , используемых на практике, см. ниже.

Открытое шифрование принципиально отличается от традиционного тем, что для него не нужен абсолютно надежный канал для рассылки секретных ключей. Это свойство в некоторых случаях дает открытому шифрованию значительные практические преимущества перед традиционным. Вместе с тем необходимо отметить, что, во-первых, сложность вычисления значений "односторонней функции" и ее обратной, т. е. сложность зашифрования и расшифрования, обычно значительно выше, чем сложность этих процедур при традиционных симметрических автоматных методах шифрования, и, во-вторых, в настоящее время неизвестны практически реализуемые односторонние функции, для которых абсолютно убедительно доказана невозможность их обращения квалифицированным незаконным пользователем. Более того, в абстрактной теории сложности пока не доказано существование односторонних функций. Стойкость открытого шифрования для всех подвергнувшихся серьезному анализу односторонних функций всегда существенно ниже, чем мощность пространства параметров K , определяющих F_X , и имеет тенденцию к постоянному снижению.

Следует также отметить, что с помощью протокола "открытого" распределения ключей можно формировать секретные ключи для симметричного шифрования без использования "односторонней функции" [2].

Обратимся к рассмотрению некоторых проблем, возникающих при построении и изучении традиционных способов шифрования.

В общедоступной литературе математические задачи криптографии на современном уровне впервые были рассмотрены К. Шенноном, хотя по некоторым данным в России некоторые его результаты были известны и раньше. В этой работе К. Шеннон с помощью открытого им теоретико-информационного подхода решил некоторые из важнейших проблем теоретико-информационной криптографии. В частности, им показано, что абсолютной надежностью могут обладать только те шифры, у которых объем ключа не меньше объема шифруемой информации, а также приведены примеры таких шифров. Там же были предложены и принципы построения криптографически надежных преобразований с помощью композиции некоторых разнородных отображений и т. п.

Построение стойких систем шифрования и анализ стойкости тех или иных конкретных систем шифрования являются основными задачами или проблемами практической криптографии. Под стойкостью понимается способность системы, выраженная в числе операций, противостоять попыткам ее взламывания. Под словом "взламывание" понимается определение открытой информации w по известной зашифрованной информации u в тех или иных условиях. Обычно усилия направляются на вычисление ключа K . Вместе с тем в некоторых случаях можно определить w без определения ключа (бесключевое чтение). Далее под взламыванием будем понимать только задачу определения ключа [1].

Исследование стойкости проводится в тех или иных исходных предположениях о знании злоумышленником параметров системы шифрования. Наиболее часто предполагают, что злоумышленник знает открытый и зашифрованный тексты (традиционная

криптографическая атака). Другим случаем является допущение возможности для злоумышленника целенаправленного подбора удобного открытого текста (атака с выбором открытого текста). Стойкость для конкретного ключа K может зависеть и от класса, к которому он принадлежит, т. е. среди ключей могут встретиться и слабые. Таким образом, стойкость криптосистемы зависит от вида криптографической атаки.

Задача обоснования стойкости обычно решается с помощью всестороннего исследования возможных путей восстановления открытой информации при известной шифрованной. В частности, обычно рассматривается возможно более широкий круг методов, позволяющих вычислить ключ системы шифрования.

Полагают, что если все рассмотренные методы не дают практически реализуемых способов восстановления ключа и не найдено других способов получения открытой информации, то система шифрования является стойкой. Естественно, что результаты анализа системы шифрования в значительной степени зависят как от способностей и квалификации исследователей, так и от уровня развития знаний в области теоретической и практической криптографии. Поэтому понятие стойкости является весьма относительным.

Традиционные шифраторы A_K обычно делятся на блочные и поточные. Поточный шифратор представляет собой автономный автомат, который вырабатывает псевдослучайную последовательность $\gamma = (\gamma_0, \dots, \gamma_n, \dots)$ обычно двоичную. В качестве шифрованной информации выступает последовательность $w = (w_0, \dots, w_n, \dots)$, $w_n = \varphi(\omega_n, \gamma_n)$. Обычно в качестве функции наложения φ используется функция сложения в каком либо конечном поле или кольце, в частности, в двоичном случае $w_n = \omega_n + \gamma_n \bmod 2$, т. е. $w = \omega + \gamma$. В последнем случае обратное преобразование (дешифрование) осуществляется точно так же: $\omega = w + \gamma$, что позволяет на обоих концах канала связи иметь шифраторы с одинаковыми ключами.

Блочный шифратор A_K представляет собой автомат, входами и выходами которого являются последовательности w и $w = A_K(\omega)$ длины n . Входная последовательность разбивается на блоки длины n и каждый блок шифруется независимо один от другого на одном ключе K . Блочный шифратор реализует перестановку элементов пространства A^n , где A - используемый алфавит. Самыми известными блочными шифраторами являются американский шифратор DES (data encryption standard) и отечественный стандарт ГОСТ 28147-89, у которых длина блока n равна 64 и 256 соответственно [4]. Имеются и другие типы шифраторов, существенно отличные от рассмотренных.

Многие проблемы теоретической криптографии изучаются в рамках давно сложившихся направлений математики: теории вероятностей и статистики, теории чисел, алгебры, теории кодирования, комбинаторики, теории сложности вычислений. В качестве примера укажем на методы построения рекуррентных последовательностей с определенными свойствами, методы выявления статистических закономерностей в массивах дискретной информации, поиск эффективных способов разложения на множители больших целых чисел, свойства булевых функции и преобразований, методы дискретной оптимизации и многие другие.

Особенно большое значение для криптографии имеют результаты, связанные с построением эффективных алгоритмов решения тех или иных конкретных задач. Например, решение системы линейных уравнений, умножение матриц, вычисление значений некоторых булевых функций и преобразований, а также и многие другие, являются массовыми задачами для многих методов определения ключа. Поэтому знание эффективных оценок сложности их решения (как верхних, так и нижних) позволяют делать относительно обоснованные выводы о стойкости систем шифрования.

Ввиду того, что задача определения ключа может быть представлена как задача решения некоторой системы нелинейных уравнений в конечном поле, для криптографии представляют значительный интерес методы решения систем того или иного вида и оценки

их сложности. С примерами криптографических исследований можно познакомиться по многочисленным работам, связанным с изучением свойств преобразования DES, которые опубликованы в последние 20 лет в Proceedings of Crypto, Proceedings of Eurocrypt, Journal of Cryptology.

Отметим, что в настоящее время, за исключением упомянутого результата К. Шеннона, не известны строго доказанные результаты, которые позволяют получить нетривиальные абсолютные нижние оценки стойкости реальных систем шифрования. Особенно это относится к криптографическим протоколам.

Все оценки стойкости реальных криптосистем получены только относительно известных методов анализа. Особенное удивление и недоверие вызывают часто встречающиеся утверждения типа: шифратор имеет 10^{100} ключей, поэтому он не может быть "расколот" в разумное время.

За последние годы получил значительное развитие раздел теоретической криптографии, занимающийся изучением вопросов существования тех или иных криптографических объектов с доказуемыми (при некоторых дополнительных предположениях) оценками стойкости. В круг интересов этого раздела криптографии входят вопросы построения и обоснования свойств таких криптографических понятий как "односторонняя функция", псевдослучайный генератор, криптографический протокол (cryptographic protocol), в частности, протокол доказательства с нулевым разглашением (zero-knowledge proof protocol) и т. п. Эти понятия изучаются с точки зрения абстрактных позиций сложности вычислений.

Кроме шифрования, известно значительное число алгоритмов (протоколов), предназначенных для решения иных криптографических задач. К ним относятся: имитозащита, разделение секрета, доказательства принадлежности (цифровая подпись), протоколы распределения ключей и управление ими, квантовые протоколы построения общего ключа, аутентификация, хэш-функции и т. п.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Шеннон К. Теория связи в секретных системах, в кн.: Шеннон К. Э. Работы по теории информации и кибернетике. – М.: ИЛ, 1963.
2. Защита информации. ТИИЭР, Т.78, 5, 1988.
3. Menezes A. J., van Oorschot P. S., Vanstone, Handbook of applied cryptography. CRC Press. 1997.
4. Чмора А. Современная прикладная криптография, Гелиос АРБ, 2001.
5. Koblitz N. Algebraic Aspects of Cryptography, Springer, 1997.
6. Beker H., Piper F. Cipher System, Northwood Books, 1982.
7. Cryptology and computational number theory, Proc. of Symp. in Appl. Math., V. 42, 1990.
8. Luby M. Pseudorandomness and cryptographic applications, N.Y., Princeton Univ. Press, 1996.
9. Сидельников В. М., Открытое шифрование на основе двоичных кодов Рида – Маллера, Дискретная математика, 1994, т. 6, № 2, 3-20.

*Андрій Колесніков, Катерина Бахтіна
(Северодонецьк, Україна)*

АНАЛІЗ ЗАГРОЗ ТА ЗАСОБІВ МОНІТОРИНГУ БЕЗПЕКИ ДАНИХ У КОРПОРАТИВНИХ КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖАХ

У сучасному світі підприємство або держустанова не може існувати без зв'язку, як внутрішнього (усередині однієї будівлі) так і зовнішнього (з іншими філіями) .

Мережа – найперше і найзручніше джерело зв'язку між абонентами в реальному масштабі часу. І захист мережі та інформації, що передається по ній, є першочерговим завданням, що стоїть перед керівниками .

Найчастіше загроза інформаційної безпеки в мережі є наслідком наявності вразливих місць в захисті інформаційних систем, наприклад, неконтрольований доступ до персональних комп'ютерів або неліцензійне програмне забезпечення (на жаль навіть ліцензійне програмне забезпечення не позбавлене вразливостей) [3, с. 27].

В цілому шкідливі програми, які можуть бути шкідливими для інформаційної безпеки можна розділити на наступні класи:

Віруси (Viruses): програми, які заражають інші програми – додають в них свій код, щоб отримати управління при запуску заражених файлів.

Черви (Worms): дана категорія шкідливих програм для розповсюдження використовує мережні ресурси

Троянські програми (Trojans): програми, які виконують на слабости комп'ютерах несанкціоновані користувачем дії, тобто залежно від яких-небудь умов знищують інформацію на дисках, приводять систему до "зависання", крадуть конфіденційну інформацію і т.д.

Програми-шпигуни (Spyware): програмне забезпечення, що дозволяє збирати відомості про окремо взятому користувача або організації без їх відома.

Програми -реклами (Adware): програмний код, без відома користувача включений в програмне забезпечення з метою демонстрації рекламних оголошень.

Потенційно небезпечні програми (Riskware): програмне забезпечення, що не є вірусом, але містить в собі потенційну загрозу. За деяких умов наявність таких програм на комп'ютері піддає дані ризику.

Програми-жарти (Jokes): програмне забезпечення, що не заподіює комп'ютеру якого прямого шкоди, але виводить повідомлення про те, що така шкода вже заподіяна, або буде завдано при будь-яких умовах.

Програми-маскувальники (Rootkit): це утиліти, використовувані для приховування шкідливої активності [4].

Постійний контроль за працею локальної мережі та її захисту від таких програм, що становить основу будь-якої корпоративної мережі, необхідний для підтримки її в працездатному стані. Контроль – це необхідний перший етап, який повинен виконуватися при управлінні мережею. Зважаючи на важливість цієї функції її часто відокремлюють від інших функцій систем управління і реалізують спеціальними засобами [1, с. 108].

Процес контролю роботи мережі зазвичай ділять на два етапи – моніторинг і аналіз.

На етапі моніторингу виконується процедура збору первинних даних про роботу мережі: статистика про кількість циркулюючих в мережі кадрів і пакетів різних протоколів стану портів концентраторів, комунікаторів і маршрутизаторів і т.д.

Завдання моніторингу вирішуються програмними та апаратними вимірниками, тестерами, мережевими аналізаторами, вбудованими засобами моніторингу комунікаційних пристроїв, а також агентами систем управління.

Далі виконується аналіз, під яким здійснюється процес осмислювання зібраної на етапі моніторингу інформації, порівняння її з даними, отриманими раніше, і вироблення припущень про можливі причини повільної або ненадійної роботи мережі [2, с. 56].

Існують такі методи забезпечення безпеки інформації в інформаційних мережах:

- перешкода;
- управління доступом;
- механізми шифрування;
- протидія атакам шкідливих програм;
- регламентація ;
- примус;
- спонукання.

Перешкода – метод фізичного перегородило шляху зловмиснику до інформації, що захищається (до апаратури, носіям інформації і т.д.).

Управління доступом – методи захисту інформації регулюванням використання всіх

ресурсів інформаційної мережі та ІТ. Ці методи повинні протистояти всім можливим шляхам несанкціонованого доступу до інформації.

Механізми шифрування – криптографічне закриття інформації. Ці методи захисту все ширше застосовуються як при обробці, так і при зберіганні інформації на магнітних носіях. При передачі інформації по каналах зв'язку великої протяжності цей метод є єдино надійним.

Протидія атакам шкідливих програм передбачає комплекс різноманітних заходів організаційного характеру і використання антивірусних програм. Цілі прийнятих заходів – це зменшення ймовірності інфікування АІС, виявлення фактів зараження системи; зменшення наслідків інформаційних інфекцій, локалізація або знищення вірусів; відновлення інформації в інформаційній мережі. Оволодіння цим комплексом заходів і засобів вимагає знайомства зі спеціальною літературою.

Регламентация – створення таких умов автоматизованої обробки, зберігання та передачі інформації, що захищається, при яких норми і стандарти щодо захисту виконуються в найбільшій мірою.

Примус – метод захисту, при якому користувачі та персонал інформаційної мережі змушені дотримуватися правил обробки, передачі і використання інформації, що захищається під загрозою матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Спонування – метод захисту, що спонукає користувачів і персонал інформаційної мережі не порушувати встановлені порядки за рахунок дотримання сформованих моральних і етичних норм.

Взагалі, вся сукупність технічних засобів поділяється на апаратні і фізичні.

Апаратні засоби – пристрої, що вбудовуються безпосередньо в обчислювальну техніку, або пристрої, які сполучаються з нею по стандартному інтерфейсу [5].

Фізичні засоби включають різні інженерні пристрої і споруди, що перешкоджають фізичній проникненню злоумисників на об'єкти захисту та здійснюють захист персоналу (особисті засоби безпеки), матеріальних засобів і фінансів, інформації від протиправних дій. Приклади фізичних коштів: замки на дверях, ґрати на вікнах, засоби електронного охоронної сигналізації тощо [3, с. 34].

Існує безліч варіантів загроз для комп'ютерної мережі, як зовнішніх так і внутрішніх, наслідки яких може істотно вплинути на подальшу роботу підприємств, і це може позначитися на витратах. І захист мережі це найбільш безпечний і менш витратний спосіб забезпечити безпеку мережу надалі. Завдяки завчасному моніторингу і аналізу мережевих небезпек можливо ефективно досягати потрібного рівня захищеності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Биячуев Т.А., Осовецкий Л.Г. Безопасность корпоративных сетей. – СПб:СПб ГУ ИТМО, 2010. – 161 с.
2. Борисов М. А., Заводцев И. В., Чижов И. В. Основы программно-аппаратной защиты информации. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 376 с.
3. Олифер В.Г., Олифер Н.А. Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы (4-е издание). – Питер, 2010. – 916 с.
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://eztuir.ztu.edu.ua/3224/1/35.pdf>
5. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.uicc.ru/186>

*Андрій Колесніков, Денис Бондар, Ксенія Мітеллаєва
(Севєродонецьк, Україна)*

ДОСЛІДЖЕННЯ АВТОМАТИЗОВАНИХ СИСТЕМ ПРОДАЖУ ТА ПОПЕРЕДНЬОГО БРОНЮВАННЯ КВИТКІВ МІЖМІСЬКИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Вступ. Зараз автомобіль став найбільш масовим і доступним транспортним засобом майже у всіх країнах і на всіх континентах. Якщо в 1990 р кількість транспортних засобів у світі становила 500 млн. Одиниць, то в 2000 р. – 700 млн. Збільшення автомобільного парку відбувається за рахунок індивідуальних легкових. У деяких країнах їх частка становить 80% загальної кількості всіх видів автотранспортних засобів. Найбільший парк легковиків мають Північна Америка, Західна Європа і Японія, їх частка становить близько 80% автомобільного парку. Разом із зростанням світового автомобільного парку збільшується і обсяг послуг автомобільного транспорту.

У розвинених країнах автотранспорт впевнено утримує перше місце серед інших видів транспортних засобів за обсягом вантажних перевезень. У США вантажообіг автотранспорту становить 40% загального вантажообігу в країнах ЄС – 50%.

Лідерські позиції автотранспорт займає і в пасажирських повідомленнях. За даними статистики, щорічно кожна людина на планеті долає з допомогою автомобіля в середньому близько 2500 км. А для промислово розвинених країн цей показник в 2-3 рази вище.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз автоматизованих систем продажу та попереднього бронювання квитків міжміських автомобільних перевезень в Україні знайшли свої перспективи. Квитки на автобусні рейси, що продаються по електронних каналах, в даний час займають більше 25% від усього обсягу продаваних в Україні автобусних квитків. Якщо порівняти з аналогічним показником на ринку залізничних перевезень, в 2013 році цей показник складає більше 32%.

Також, з усієї маси квитків, що продаються поза кас автовокзалів, в даний час Інтернет-продажу займають всього 52,3% (навіть без урахування межвокзальних продажів), тоді як для квитків на потяги міжміського сполучення цей показник знаходиться в межах – 41%. При цьому, обсяг міжміських автобусних перевезень в 2,4 рази перевищують обсяги перевезень міжміськими поїздами (дані Державної служби статистики України).

Мета. Метою статті є дослідження області продажу та попереднього бронювання квитків міжміських транспортних перевезень, виникаючим при розробці програмних продуктів.

Задачі дослідження:

1. Аналіз перспективи автоматизації автостанцій та авто перевізників
2. Проаналізувати існуючі системи система продажу та попереднього бронювання квитків. Визначити переваги кожної з них;
3. Оцінити зручність використання

Матеріали і результати дослідження.

Перспективи автоматизації автостанцій та авто перевізників

Зменшення витрат на інфраструктуру

Автоматизація продажу квитків зменшує витрати на інфраструктуру автостанцій так- як хмарні рішення систем автоматизації, використання мобільних транспортних терміналів і, головне, межвокзальние продажу та продажу квитків через Інтернет дозволяють обійтися без організації додаткових стаціонарних кас при відкритті автобусних маршрутів.

Збільшення ефективності

Автоматизація автостанцій дозволяє заповнювати місця в автобусі в режимі реального часу, навіть під час руху по маршруту. На будь-якій станції касир знає які місця вільні і які сегменти маршруту можна продавати.

Детінізація доходів

Повна автоматизація означає і повний контроль фінансів з боку власників і менеджменту підприємств.

Укрупнення ринку

Об'єднені в мережі автостанції будуть працювати ефективніше, що спричинить за собою подальше укрупнення. У перспективі - все підприємство будуть пов'язані між собою в єдину мережу.

Аналіз існуючих систем продажу квитків

Вітчизняний ринок спеціалізованих систем автоматизації підрахунку аналітичних даних продажу квитків, практично спрямований на продаж квитків за коштами бронювання через інтернет портали. Як таких програмних продуктів в цілому з програмою продажу квитків дуже мало. Дані модулі просто не включені в саму програму, або просто відображають всі дані про продажі тільки в базах даних цих програм. Зараз попит на програмне забезпечення цього класу зростає.

Огляд статей, публікацій та ринку програмних продуктів дозволив виявити ряд програмних рішень, що автоматизують основні бізнес-процеси, що протікають в організаціях, що займаються перевезеннями пасажирів.

Використання статистики продажів квитків в Інтернет

Основна маса статистичних даних наведена нам з Інтернету. Точніше з сайтів займаються онлайн продажем квитків. За даними Інтернет компанії Romig Monitoring в першому кварталі 2005 року послугами Інтернет магазину скористалося лише 11% жителів України. Але щоквартально ця цифра зростає, але досягти стовідсоткової онлайн продажу не вийти.

Для ведення статистики практично всі сайти використовують модулі мов програмування Інтернет додатків. В основному використовується мова PHP (Hypertext Preprocessor) - скриптова мова програмування, створена для генерації HTML-сторінок на веб-сервері і роботи з базами даних.

Автоматизована система «Автовокзал»

Компанія «ВП» Firm «API» розробила спеціалізоване програмне забезпечення для автовокзалів міст України: Дніпропетровську, Львові, Херсоні, Сімферополі, Києві, Луганську та інших великих обласних центрах.

Система «Автовокзал» призначена для автоматизації діяльності касирів і диспетчерів, які обслуговують міжміські та приміські рейси, а також працівників автостанції, зайнятих оформленням розрахунків з АТП, які виконують ці рейси. Експлуатація системи передбачається на обчислювальному комплексі, розташованому безпосередньо на автостанції. Сам програмний продукт складається з набору модулів, які дозволяють, автоматизовано виконати весь комплекс робіт, починаючи від введення і перевірки нормативно-довідкової інформації та заклади рейсу в продаж і закінчуючи відправкою рейсу і формуванням документів розрахунків з автотранспортними підприємствами.

Система працює з 1991 року по теперішній час. Програмний комплекс даної системи з часом удосконалився і модернізувався.

Прикладне програмне забезпечення функціонує під управлінням ОС Linux. Основні прикладні підсистеми можна умовно розділити на дві групи - перша (або основна) і додаткова. У першу групу підсистем входять: ядро, розмежування доступу і контроль, управління функціонуванням, управління нормативно-довідковою інформацією (НДІ), підтримку цілісності даних, каса, бухгалтерія та диспетчерська. Модулі цієї групи забезпечують основу функціонування. У додаткову групу входять; довідкова, статистика Інтернет бронювання, оператор віддаленої продажу, меж машинного обміну. Дані модулі функціонують додатково за бажанням компанії. Компанія рекомендує використовувати продукт на автостанціях, що мають від 80 до 800 відправлень на добу, при цьому для різних станцій підбирається різний комплекс програмного обладнання.

Автоматизована система управління автовокзалом «Olven»

Ще одним з програмних продуктів з автоматизації продажу квитків і роботи автовокзалу є клієнтська програма АСУ «Olven». Даний програмний продукт реалізує автоматизацію робочих місць автовокзалу; касу, диспетчера, довідкове бюро, відділ перевезень, онлайн розклад.

Система «Olven» побудована за трирівневою схемою «клієнт-сервер» і полягає їх системи управління базою даних (СКБД), сервера додатків і клієнтської програми, що реалізує в собі функціональність всіх робочих місць системи. Взаємодія компонентів системи здійснюється по протоколу TCP / IP з використанням протоколу XML. Сервер додатків являє собою веб-сервер, з бібліотекою необхідних програм, що реалізують функціональність системи.

Клієнтська програма обмінюється з сервером додатків по протоколу HTTP або HTTPS. Сервер додатків здійснює авторизацію і аутентифікації клієнта за допомогою логіна і пароля оператора, а також при використанні протоколу HTTPS за відкритими криптографічним алгоритмам з використанням асиметричних ключів і системи цифрового підпису. Така організація системи дозволяє домогтися високих показників безпеки системи від внутрішніх вторгнень і атак.

Сервер додатків, виконуючи запити клієнтів, взаємодіє з СУБД також по протоколу TCP / IP з використанням авторизації і аутентифікації. Структура системи та архітектура взаємодії дозволяє організувати віддалені робочих місць будь-яких типів.

АІС «Продаж квитків»

Програми даного класу були реалізовані на основі методів структурного та об'єктно-орієнтованого програмування. Основною мовою програмування є C ++, як мова найбільш широко використовувався для наукових та інженерних розрахунків.

Однією з найбільш актуальних проблем даних програм є не повне уявлення модуля статистики продажів безпосередньо при роботі самої програми, а не віддалено з прикладами проведення інтернет статистики. Деякі з програм надають лише часткову інформацію про статистичні дані роботи автовокзалу. Дані конфігурації розглянутих програм тільки пропонують режим перегляду введених даних, а не сформовані комплексні звіти за певним розділом продажів, або роботи транспорту. Так само відсутні режими розрахунків на майбутнє час роботи автовокзалу. Крім цього, сам інтерфейс даних програм розрахований не для новачка, а для умілих користувачів інтернету. Всі з цих систем надають тільки розрахунок банківською картою VISA, MASTERCARD або оплата готівкою в автовокзалі. На даний момент набирають популярність системи оплати: WEBMONEY, Яндекс.Деньги, QIWI, PayPal. Тому необхідно, щоб оплата приймалася і цим платіжними системами також. Після впровадження цих систем, кількість людей, які купують або бронюють квитки online значно збільшиться. Для реалізації не потрібно особливих зусиль, витрат і часу, тому всі ці системи надають API (application programming interface), яким можна скористатися для реалізації системи оплати. Єдиним мінусом, по якому не впроваджують ці платіжні системи, є відсотки, які знімаються при переказі грошей (в основному 1% -5% від суми оплати).

Висновок. Проведений аналіз сучасних принципів побудови та роботи інтернет-магазинів. Виявлені відмінності інтернет-магазину від традиційних магазинів. Розглянуто функціональні частини інтернет-магазину його принципи роботи та класифікація. Був виконаний аналіз платіжних систем та проаналізовані переваги та недоліки інтернет-магазину як структурної частини електронної комерції.

Бізнес в інтернеті динамічний і швидко реагує на зміни в суспільстві, нові потреби. За прогнозами компанії GfK Ukraine основними тенденціями розвитку ринку інтернет-торгівлі в Україні є:

- Зростання частки інтернет-магазинів до 20-25% в 2015 році.
- Укрупнення онлайн-ртейлу, розширення асортименту.
- Купівля провідних інтернет-гравців великими міжнародними або українськими офлайн-ритейлерами.
- Більш пильна увага фіскальних та регулюючих органів.

- Зростання кількості онлайн-магазинів у містах менше 500 тис. жителів.

З дослідження принципів побудови та роботи інтернет-магазину починається електронна комерція в мережі інтернет.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юдін О.М. Системи електронної комерції: створення, просування і розвиток: монографія / О.М. Юдін, М.В. Макарова, Р.М. Лавренюк. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2011. – 201 с.
2. ДСТУ 3008-06. Державний стандарт України. Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила Оформлення. Держстандарт України, 2006.
3. Берко А.Ю. Системи електронної контент-комерції [Текст]: монографія / А.Ю. Берко, В.А. Висоцька, В.В. Пасічник. - Львів: Львівська політехніка, 2009. - 612 с.
4. Герасименко П. Огляд ринку Інтернет-торгівлі в Україні // Портал «Укрбізнес». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrbiznes.com/analytic/marketing/10614.html/>.

*Андрій Колесніков (Сєвєродонецьк, Україна),
Вікторія Залуцька (Луганськ, Україна)*

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПРИНЦИПІВ ПОБУДОВИ ТА РОБОТИ ІНТЕРНЕТ-МАГАЗИНІВ

Вступ. Трансформаційні процеси в економіці України привели до появи різних форм організації торгівлі, серед яких торгівля з використанням мережі Інтернет. Розвиток електронної торгівлі невеликий у часовому проміжку, проте бурхливий і насичений інноваціями. По мережі Інтернет інформація поширюється миттєво, дешево й вільно. Поява Інтернету значно полегшила відносини між сторонами у торговельних угодах. Поширення електронної торгівлі створює нові можливості як для виробників, так і для споживачів продукції. Електронна комерція у світі розвивається швидкими темпами. Електронна комерція – форма постачання продукції, при якій вибір і замовлення товару чи послуги здійснюється через комп'ютерні мережі, а розрахунки між покупцем і постачальником здійснюються з використанням електронних документів і/або засобів платежу. При цьому покупцями товарів (або послуг) можуть виступати як приватні особи, так і організації. Найбільш вагомою структурною частиною електронної комерції є торгівля через Інтернет-магазини

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку систем електронної комерції в Україні знайшли широке відображення у наукових працях. Так, серед останніх досліджень у цій галузі варто відмітити праці Р.М. Лавренюка, М.В. Макарової, О.М. Юдіна [1] стосовно створення, просування і розвитку систем електронної комерції. Серед наукових праць зарубіжних авторів відмітимо наступні: Дари К., Баланеску Э стосовно питань створення інтернет-магазину. Ця книга містить повну інформацію про створення інтернет-магазину, його структуру та функціонування.

Мета. Метою даної статті є аналіз сучасних принципів побудови та роботи інтернет-магазинів. Професійно створений сайт забезпечує легкість його знаходження по запитах в пошукових системах, оскільки цільову аудиторію складають користувачі, які шукають конкретну інформацію в Інтернеті. Постійний контакт з клієнтами і партнерами дозволяє оперативно реагувати на зміни ринку і проводити своєчасну корекцію. Крім того, витрати на рекламу в Інтернеті значно нижче, ніж в традиційних засобах.

Веб-сайт сьогодні є не лише інформаційним засобом або візиткою, а повноцінним маркетинговим інструментом, що притягає нових клієнтів, приносить прибуток. Тому дуже важливо мати уявлення про побудову і роботу інтернет-магазину.

Матеріали і результати дослідження. Інтернет-магазин (англ. Интернет shop, англ. online shop) – це інтерактивний програмний комплекс, який на базі новітніх технологій здійснює рекламу товарів власного виробництва та товарів інших виробників, їх продаж, маркетинг, доставку, посередницьку діяльність, надання додаткових послуг, пропонує користувачам варіанти розрахунку, виставляє рахунок на оплату з метою максимального задоволення потреб споживача та отримання постійного прибутку власником [1, с.50].

Основними відмінностями Інтернет-магазину від традиційного є інтерактивність, велика кількість інформації та асортименту продукції і персоналізований підхід до кожного відвідувача. Найбільшим недоліком електронних магазинів є те, що не можна торкнутися товару та оцінити його візуально. Проте, цей недолік з успіхом компенсується великою кількістю інформації, яку не зможе надати продавець в традиційному магазині. Електронна торгівля у віртуальному магазині ґрунтується на тій же структурі, що і традиційна торгівля.

Таблиця 1. Порівняльна характеристика традиційної і електронної торгівлі

Традиційний магазин	Інтернет - магазин
Торговий зал	Інтернет - магазин
Ходьба покупця по торговому залу і огляд товарів на полицях магазину	Перегляд покупцем сторінок сервера
Особистий контакт покупця з продавцем (консультація)	Консультація у продавця (при необхідності) по комп'ютерній мережі або по телефону
Вибір покупцем товару	Вибір покупцем товару
Замовлення товару	Замовлення товару через сервер
Виписка продавцем і вручення покупцеві рахунку на оплату	Пересилка продавцем по комп'ютерних мережах покупцеві рахунку на оплату
Оплата покупцем рахунку на товар в касі магазину готівкою або банківською картою	Оплата покупцем рахунку по якій-небудь системі електронних платежів (банківська карта, електронний чек, цифрові гроші, електронні гроші)

За допомогою технологій Інтернет-бізнесу в Інтернет-магазині ведуться такі бізнес-процеси: забезпечення користувачів інформацією про товари і послуги, продаж товарів і послуг, оплата товарів і послуг, регулювання відносин з постачальниками, покупцями, службою доставки, автоматизоване додавання і ліквідація товарної бази постачальників з асортименту інтернет-магазину, забезпечення клієнтів інформацією про хід виконання замовлення, ведення звітності, пошук партнерів. На відміну від традиційних магазинів, віртуальні не мають «реального» місця продажу, складів, працюють 24 години на добу, 7 днів на тиждень, забезпечена повна автоматизація діяльності компанії.

Інтернет-магазин – це сайт, оснащений он-лайн-вітриною, що дозволяє приймати замовлення не тільки по телефону, але і через сайт на електронну пошту.

Інтернет-магазин дозволяє оформляти взаєморозрахунки з покупцями, як за готівку, так і за безготівковим розрахунком з можливістю роздрукування рахунку-фактури і вибором «з ПДВ» і «без ПДВ»

Інтернет-магазин також включає всі функції вирішення корпоративного сайту, що дозволяє в рамках цього рішення сумістити повноцінний корпоративний сайт з роздрібним або оптовим Інтернет-магазином.

Інтернет-магазин підійде для тих, хто хоче ефективно почати продажі, швидко і недорого організувавши он-лайн-вітрину з функцією замовлення товарів через Інтернет.

Класифікувати Інтернет-магазини можна по різних критеріях

1. Класифікація по моделі бізнесу:

- онлайнвий магазин: поєднання оффлайнового бізнесу з онлайнвим (коли Інтернет-магазин був створений на основі реальної торгової структури, що вже діяла).

2. По відношенню з постачальниками:

- мають власний склад (наявність реальних товарних запасів)

- працюють по договорах з постачальниками (відсутність значних власних запасів).

3. Класифікація по товарному асортименту – книги, аудіо, відеокасети, CD, DVD, комп'ютерна, побутова техніка, мобільні телефони.

Серед методів роздрібного продажу товарів в мережі можна виділити:

- Інтернет-магазини (автоматичні магазини);
- Web-вітрини;
- торгові автомати.

Типовий варіант Інтернет-магазину складається з наступних функціональних частин :

- каталог товарів;
- пошукова система;
- призначена для користувача корзина;
- реєстраційна форма;
- форма відправки замовлення.

Каталог товарів. Каталог є складною і багаторівневою структурою даних, яка повинна простим і зрозумілим способом проводити впорядкування товарів. Найпростіше такий каталог представити у вигляді дерева об'єктів, верхній рівень якого складається із списку розділів. Розділи можуть містити підрозділи або посилання на конкретний товар і так далі. Таке впорядкування просто необхідне для зручного і швидкого пошуку і замовлення товарів.

Пошукова система. Пошукова система є обов'язковим елементом динамічного каталогу і реалізується на стороні сервера. Пошукова система дає користувачеві можливість швидкого пошуку інформації. Пошукова система в деяких випадках дозволяє значно скоротити кількість переходів між сторінками каталогу для доступу до інформації.

Корзина. Призначена для користувача корзина є деяким масивом даних, який служить для зберігання замовленого користувачем товару.

Реєстраційна форма. Служить для введення персональних даних користувачів. Надалі ця інформація використовується для їх ідентифікації між сеансами роботи з Інтернет-магазином. Дана інформація може зберігатися як на стороні сервера, так і на стороні клієнта.

Форма відправки замовлення. Форма відправки замовлення служить для введення контактної інформації замовника і відправки її і замовлення на електронний ящик організації. Існують наступні способи доставки замовлення: кур'єрськими службами, звичайною поштою, або авіапоштою по Україні, країнам ближнього і дальнього зарубіжжя, само вивезенням й інші способи доставки.

Рис. 1. Структура Web-сайту Інтернет-магазину

Принципи роботи інтернет-магазину

Отже, що ж бачить користувач, що зайшов в магазин? По-перше, список товарів, що знаходяться на складі. Оскільки онлайнвий «прилавок» як правило, прив'язаний до системи автоматизації будь-якого підприємства, то цей список містить ті ж вироби, що є у продажу, і в звичайних (не електронних) магазинах. Вміст складу представляється зазвичай у вигляді ієрархічної деревовидної структури, базовими елементами якої є групи товарів. Клацнувши мишею на групі, вона розгортається, відкриваючи список підгруп або конкретних виробів певного типу. Іноді покупець може подивитися картинку із зображенням товару і його характеристики, а також додати його в свій кошик.

Наповнивши кошик, клієнт віддає команду «Виконати замовлення» і вибирає зручну для нього форму оплати. Якщо він здійснює покупку в магазині вперше, то його зазвичай просять вказати деякі відомості про себе - ім'я, телефон, адреса та ін. Корпоративний покупець повідомляє назву підприємства, номер розрахункового рахунку, ім'я і телефон контактної особи. На цьому етапі покупцеві привласнюється певний ідентифікаційний код. Це робиться для того, щоб коли він зайде в магазин наступного разу, всю вказану вище інформацію можна буде не вводити – досить вказати свій код. Далі здійснюється розрахунок і безпосередня передача товару клієнтові.

Після відправки замовлення з покупцем зв'язується продавець і уточнює місце і час, у який слід доставити замовлення. Доставка здійснюється або власною кур'єрською службою, або компанією, що надає послуги доставки, або поштою – посылкою або бандероллю. Електронні товари, такі як програмне забезпечення або ключі до них, тексти, статті, фотографії, коди доступу та поповнення рахунків, можуть доставлятися електронними каналами – електронною поштою, доступом до файлу по FTP, доступом в захищену область сайту і так далі.

Проте в цьому випадку слід бути обережним, оскільки довести неотримання товару електронним способом істотно складніше, ніж у випадку фізичної доставки. Сучасні інтернет-магазини часто вивантажують свої товарні пропозиції в системи порівняння та підбору товарів (зазвичай при великих порталах і пошукових системах), що дозволяє залучити додатковий потік покупців.

Функціональна структура інтернет-магазину

Щоб бути зручним і зрозумілим покупцям, і бути ефективним і зручним в обслуговуванні, інтернет-магазин повинен мати чітку функціональну структуру сервісів клієнтської та адміністративної частини.

Розглянувши готові скрипти інтернет-магазинів були виділені основні функціональні сервіси інтернет магазину:

1. Сервіси клієнтської частини:

- Головна сторінка – на головній сторінці мають бути розміщені логотип магазину і його назва, інформація про знижки, нові товари та оновленнях, посилання на сторінки партнерів і їх реклама. На головній сторінці повинна бути реалізована функція пошуку. Основною функцією головної станиці є інформативність і забезпечення зручності навігації.

- Товари – каталог товарів інтернет-магазину повинен бути систематизований так, щоб забезпечити більш зручну навігацію користувача по списку товару. Зазвичай в цих цілях використовують деревоподібну структуру каталогу – систему каталогів і підкаталогів.

- Система реєстрації і авторизації – основна необхідність даної системи полягає в тому, щоб створити клієнтську базу, в якій повинна бути зазначена коротка інформація про клієнта, необхідна для оформлення доставки і зв'язку з клієнтом. Система реєстрації і авторизації дозволяє відстежувати адміністрації історію замовлень користувачів, розсилати новини, а клієнтові дозволяє полегшити процес оформлення замовлення. Кожен зареєстрований клієнт має унікальний логін і пароль.

- Система формування та підтвердження замовлень – реалізація віртуальної кошика покупця, що дозволяє клієнтові змінювати свій вибір, до підтвердження замовлення. Після формування замовлення користувач може вибрати спосіб плати та доставки.

2. Сервіси адміністративної частини:

- Система підтримки клієнтів – дана система дозволяє в разі непередбачених обставин підтримувати зв'язок з клієнтом для вирішення цієї ситуації.

- Система правління даними – дана система призначена для редагування списку товарів і категорій, оновлення інформації та ціни товару, створення резервної копії бази даних і відновлення бази даних із копії.

- Система обробки замовлень - дана система обробляє замовлення, відстежує їх проходження, оплату замовлення, визначає вартість доставки замовлення і розраховує податок.

- Система статистики магазину – статистика замовлень і відвідувань клієнтів, статистика продажів переглядів продуктів, аналіз отриманої статистики. Спираючись на отримані статистичні дані можна спрогнозувати подальші тенденції розвитку магазину.

Висновок. Проведений аналіз сучасних принципів побудови та роботи інтернет-магазинів. Виявлені відмінності інтернет-магазину від традиційних магазинів. Розглянуто функціональні частини інтернет-магазину його принципи роботи та класифікація. Був виконаний аналіз платіжних систем та проаналізовані переваги та недоліки інтернет-магазину як структурної частини електронної комерції.

Бізнес в інтернеті динамічний і швидко реагує на зміни в суспільстві, нові потреби. За прогнозами компанії GfK Ukraine основними тенденціями розвитку ринку інтернет-торгівлі в Україні є:

- Зростання частки інтернет-магазинів до 20-25% в 2015 році.
- Укрупнення онлайн-ритейлу, розширення асортименту.
- Купівля провідних інтернет-гравців великими міжнародними або українськими офлайн-ритейлерами.

- Більш пильна увага фіскальних та регулюючих органів.

- Зростання кількості онлайн-магазинів у містах менше 500 тис. жителів.

З дослідження принципів побудови та роботи інтернет-магазину починається електронна комерція в мережі інтернет.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

5. Юдін О.М. Системи електронної комерції: створення, просування і розвиток: монографія / О.М. Юдін, М.В. Макарова, Р.М. Лавренюк. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2011. – 201 с.
6. Дари К., Баланеску Э. PHP и MySQL. Создание интернет-магазина / К. Дари, Э. Баланеску – СПб.: Вильямс, 2010. – 640 с.
7. ДСТУ 3008-06. Державний стандарт України. Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила Оформлення. Держстандарт України, 2006.
8. Берко А.Ю. Системи електронної контент-комерції [Текст]: монографія / А.Ю. Берко, В.А. Висоцька, В.В. Пасічник. – Львів: Львівська політехніка, 2009. – 612 с.
9. Герасименко П. Огляд ринку Інтернет-торгівлі в Україні // Портал «Укрбізнес». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrbiznes.com/analytic/marketing/10614.html/>.

*Андрій Колесніков, Олег Нікітін
(Северодонецьк, Україна)*

АНАЛІЗ СИСТЕМ ОБЛІКУ І КОНТРОЛЮ ВИНΙΚАЮЧИХ ПОМИЛОК ПРИ РОЗРОБЦІ ПРОГРАМНИХ ПРОДУКТІВ

Розробка програмного забезпечення – це рід діяльності та процес, спрямований на створення та підтримку працездатності, якості та надійності програмного забезпечення, використовуючи технології, методологію та практики з інформатики, керування проектами, математики, інженерії та інших областей знання.

Як й інші традиційні інженерні дисципліни, розробка програмного забезпечення має справу з проблемами якості, вартості та надійності. Деякі програми містять мільйони рядків

вихідного коду, які, як очікується, повинні правильно виконуватися в умовах, що змінюються. Складність ПЗ порівнянна з складністю найбільш складних з сучасних машин, таких як літаки.

Тому і потрібно якимось чином автоматизувати процес обліку та контролю виникаючих помилок при цьому процесі та ввести контроль якості програмного продукту.

Відомо, що найскладніший процес – пошук і виправлення помилок у програмах на ЕОМ. Оскільки число помилок у програмах заздалегідь невідомо, то заздалегідь невідома і тривалість налагодження програм і відсутність гарантій відсутності помилок в програмах. Слід зазначити, що залучення доказового підходу до проектування ПЗ дозволяє виявити помилки в програмі до її виконання. У цьому напрямку багато працювали Кнут, Дейкстра і Вірт.

Психологічні експерименти показують, що більшість людей, поставивши мету (наприклад, показати, що помилок немає), орієнтується у своїй діяльності на досягнення цієї мети. Якщо поставити за мету демонстрацію відсутності помилок, то ми підсвідомо будемо прагнути до цієї мети, вибираючи тестові дані, на яких ймовірність появи помилки мала. У той же час, якщо нашим завданням стане виявлення помилок, то створюваний нами тест буде володіти більшою ймовірністю виявлення помилки. Сформулюємо основоположний висновок: якщо ваша мета – показати відсутність помилок, ви їх знайдете не надто багато. Якщо ж ваша мета – показати наявність помилок, ви знайдете значну їх частину.

Багтрекер – прикладна програма, розроблена, щоб допомогти тестерам та програмістам відстежувати історію звітів про баги під час своєї роботи. Він може розглядатись як різновид issue tracking system.

Багато багтрекерів, зокрема, використовувани більшістю open source software проектів, дозволяють користувачам вводити звіт про помилку безпосередньо. Інші системи використовуються лише всередині компаній чи організацій, що займаються розробкою програмного забезпечення. Здебільшого багтрекери з іншими програмами керування проектами програмного забезпечення.

Наявність багтрекера вкрай важлива у розробці програмного забезпечення, і вони широко використовуються компаніями, що розробляють програмні продукти. Послідовне використання багтрекера чи issue tracking system вважається однією з ознак хорошої команди програмістів.

Головна перевага багтрекера полягає в забезпеченні чіткого централізованого огляду запитів розробки (включаючи як баги, так і зручності, різниця часто нечітка), і їх стану. Список пріоритетів незавершених пунктів (що часто називається backlog) забезпечує вагомий вклад при визначенні перспективного плану продукту, чи просто «наступного релізу».

У корпоративному середовищі багтрекер може використовуватись, щоб генерувати звіт з продуктивності програмістів у виправленні багів. Однак, це може інколи спричинити неточний результат через те, що різні баги можуть мати різні рівні серйозності й складності. Серйозність бага не може безпосередньо пов'язуватись зі складністю виправлення бага.

Зазвичай завдання вибору системи відслідковування помилок задовольняє наступним базовим вимогам:

- Підтримка великої кількості проектів
- Зручний і функціональний web-інтерфейс
- Наявність інтеграції з системами контролю версій
- Підтримка багатомовності
- Облік і планування робочого часу
- Організація всередині командного взаємодії розробників
- Робота з базами знань (наприклад, wiki)
- Легкість до опрацювання під потреби компанії.
- Легкість установки і супроводу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

6. Лайза Криспин, Джанет Грегори. Гибкое тестирование: практическое руководство для тестировщиков ПО и гибких команд = AgileTesting: A Practical Guide for Testers and Agile Teams. – М.: «Вильямс», 2010. – 464 с.
7. Канер Кем, Фолк Джек, Нгуен Енг Кек Тестирование программного обеспечения. Фундаментальные концепции менеджмента бизнес-приложений. – К.: ДиаСофт, 2001. – 544 с.
8. Калбертсон Роберт, Браун Крис, Кобб Гэри Быстрое тестирование. – М.: «Вильямс», 2002. – 374 с.

*Асельхан Адранова
(Қызылорда, Қазақстан)*

ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ

Оқу процесінде ақпараттық технологияны қолдануды алғаш рет бастаған ұстазға, ең алдымен программалық құралдардың әр түрлерінің әдістемелік мүмкіндіктерін зерттеп, мақсаттар мен міндеттерге лайықты компьютерлік оқу программасын тандай білу қажет. Компьютерлік оқу программасының (КОП) үш түрін назарларыңызға ұсынамыз: педагогикалық программалық құралдар (ППҚ), ақпараттық іздеу анықтамалық программалық жүйе (АІАПЖ) және үйрететін программалық жүйе (ҮПЖ).

Осыларды игеруді ППҚ-дан бастаған жөн, өйткені ол бірмақсатты әдістемелік бағытымен ерекшеленеді. Оған сервистік программа жүйесі (ПЖ) жатады, осы арқылы ескі операцияларды автоматизациялауға болады, сондай ақ үйренушілер білімінің деңгейін бақылау мен тестілеуге арналған ПЖ, математикалық және имитациялық модельдеу үшін ПЖ-дан тұрады. Білім беру саласында ақпараттық технологияларды қолдану ППҚ-дан басталып, бүгінгі күні техникалық, ЖОО-ң оқу процесінде кеңінен пайдаланылуда.

АІАПЖ-үлкен көлемдегі ақпаратты сақтауды және ана немесе мына белгісі бойынша ақпаратты тез табуды қамтамасыз етеді. Бұл гипермәтіндік программалар, деректер базасының барлық түрі болуы мүмкін. Мұндай жүйелер техникалық ЖОО-дағы оқыту процесін ұйымдастыру үшін өте қолайлы.

Үйрететін программалық жүйелер есебінде автоматтандырылған оқыту жүйесін (АОЖ), электронды оқулықтарды (ЭО), сарапшы оқыту жүйесін (СОЖ) және зерделік оқыту жүйесін (ЗОЖ) қарастырып көрелік.

АОЖ оқу материалдарының шағын үзіктерін ғана оқытуға қолайлы, сондықтан тұтас курсты емес, тек бірер сабақта ғана қолдануға жарамды.

СОЖ-сарапшылар қызметін модельдейді, медицина саласы үшін пайдалануға қолайлы. СОЖ мен жұмыс жасаған студент пациенттің белгілерін және сараптама нәтижелерін компьютерге енгізеді, ал СОЖ деректер базасындағы білімге сүйене отырып, ауру диагнозын қояды. Содан соң СОЖ студентке өз шешімін түсіндіріп, қойылған диагнозға негіздеме береді, емдеу курсы бойынша ұсыныс жасайды. Біздің көзқарасымыз бойынша СОЖ жалпы техникалық тәртіптегі оқу процесі үшін тиімді емес.

Зерделік оқыту жүйесі (ЗОЖ) тек нәтиже бойынша ғана емес, оқу міндетін шешу процесі бойынша басқаруды жүзеге асыра алады және өзіндік оқыту стратегиясын жетілдіруге қабілетті. Бұл жүйенің негізгі мақсаты шығармашылық міндеттерді шешу болып табылады. ЗОЖ жасаушылар өз күштерін бірінші кезекте күрделі міндеттерді оңтайлы жүзеге асыруға шоғырландырады.

Жалпы техникалық тәртіпке оқыту міндетін толықтай шешуге электронды оқулықтар (ЭО) сәйкес келеді, ол кешенді бағытта программалық жүйені оқытып, осы процестің дидактикалық циклінің үздіксіздігі әрі тұтастығын қамтамасыз етеді: теориялық материалдарды ұсынады, жаттығу оқу қызметімен білім деңгейін бақылайды, сондай-ақ, іздеу

ақпараттық қызметті, компьютер арқылы математикалық және имитациялық модельдеуді атқарады. Кешенді әдістемелік бағытына байланысты ЭО-ды әртүрлі тақырыптағы сабақтарды ұйымдастыру үшін қолдануға болады.

ЭО-ды қолданудың бірнеше түрін қарастырып көрелік.

Дәріс сабақ. Оқытудың дәстүрлі технологиясында ЖОО-да лекция (дәріс оқу) оқу сабағының маңызды әрі жауапты түрі деп есептеледі. Дәріс теоретикалық материалдарды үлкен көлемде жинақтап, студенттер назарына ұсыну.

Ғылымның дамуына байланысты оқу ақпараттың ауқымы да өсіп, дәріс уақытында көп мәселелерді қамтуға үлгеру қажеттілігі туды. Электронды оқулық үзінділерін арнаулы жаракталған аудиторияларда (мүмкін болса үлкен экран орнатылған) қолдану жолымен дәріс оқушы өз уақытын үнемдеп қана қоймай, сонымен қатар тыңдармандар назарына әртүрлі графикалық материалдарды, иллюстрацияларды ұсына алады.

Өзінің сипаты бойынша дәріс оқытудың маналогтың әдісіне жатады. Бұл көп жағдайда студенттерді жалықтырып жібереді. Тіпті, ең тәжірибелі әрі білімді, шешен лектордың өзі бір жарым сағат бойы студенттер белсенділігін қамтамасыз ете алмайды. Дәріс барысында экранда көрнекті, түрлі – түсті жобалардың көрсетілуі студенттер қызығушылығын арттырып, оқыту тиімділігін жоғарылатады.

Практикалық сабақтар.

Практикалық сабақтар (жаттығулар) процесінде ЭО-ң барлық мүмкіндіктері тиімді іске асады. ЭО-да қолдану Астрахань мемлекеттік техникалық университетінің электротехника факультеті көптеген тәжірибелер жасады. Сабақ дисплей сыныптарда шағын топтарға (12 адамнан көп емес) бөліп жүргізіледі. ЭО әрбір студент үшін бір тақырып бойынша оқу практикасының жеке нұсқасын зерттейді. Іс барысында жеке топтың формада оқытудың пайда болуы жаңа сапалы деңгейде бақыланады.

Практикалық сабақта ЭО-ды қолдану арқылы студенттердің белсенділігін арттыру мына факторларға негізделеді:

1) Оқу тапсырмасын жеке нұсқауда орындау қажеттілігі (Ол үшін ешкім бұл тапсырманы орындамайды)

2) Тапсырманың шешімін көршісінен көшіруге мүмкіндіктің жоқтығы (тапсырма нұсқасы әртүрлі)

3) жедел кері байланыс (оқытудың әрбір қадамы бағаланады: студенттің әрбір дұрыс әрекеті мақұлданып немесе қателескен жағдайда оң шешімі түсіндіріледі).

4) сабақ үстінде тапсырманың тікелей орындалу қорытындысын бағалауға (сұрақтардың жалпы санын, дұрыс жауаптар мен жауап беруге әрекеттену санын).

5) дисплей экранында оқу ақпаратын ұсынудың көрнектілігі мен тартымдылығына

6) топтық құрауыштың сабаққа негізделген бір-бірімен жарысқа түсу атмосферасын жасау

Зайнутдинов пен Губатенконың бірлесіп 1998ж жарыққа шығарған ЭО-ғын практикалық сабақтарға қолданып сараптамалық зерттеулер жүргізіледі. Зерттеу сараптама тобындағы студенттердің оқу материалдарын игеруі мен тапсырмаларды орындау жылдамдығын басқаларға қарағанда анағұрлым жоғары екендігін көрсетті. Оқу қызметі өнімділігінің жоғарылау себебін былайша түсіндіруге болады. Біріншіден ЭО-тар студенттердің әрекеттерінің бағдарлану негізін қалыптастыруды жеңілдетеді, дисплей экраны арқылы оқу ахуалының көрінісін кең ауқымды етеді. Екіншіден, ЭО саналуан сервистік қызметтерді ұсынады, соның көмегімен студент көптеген операцияларға кететін уақытын үнемдейді.

Оған қоса оқытушы да көп жеңілдіктерге қол жеткізеді, оған енді жеке оқу практикалық сабақтарын қалыптастыруға уақыт жұмсаудың қажеті жоқ, өйткені мұны автоматты түрде программалық жүйе атқарады, сондай-ақ студенттердің тапсырмаларды орындау шешімін тексеру жөнінен де осы жүйеге сенім артуға болады. ЭО жүзеге асырған тексеру сапасы өте жоғары. Бір де бір оқытушы қысқа мерзім ішінде мұндай ауқымды тексеру жұмысын атқара алмас еді. Оқытушы күрделі сұрақтар бойынша кеңеспей ролын

жүзеге асырушы ғана болып қалады. Практикалық сабақтың басты мақсаты білімді бақылау емес керісінше оған білім үйрету болып табылады. Сондықтан практикалық сабақтарда қажет болған жағдайда ЭО – ның теоретикалық материалдар мен таныстырудың артықтылығы жоқ. ЭО – ның әрбір модуль параграфты 2 режимде қолданылады: Теоретикалық материалды немесе оқу практикалық тапсырмаларды ұсыну.

Бақылау сабақтары:

Жалпы техникалық тәртіп бойынша мұндай сабақтар мүмкіндігінше жиірек өткізілгені дұрыс. Оқытудың дәстүрлі технологиясын қолдану кезінде ЖОО-ның оқытушыларында жеке бақылау сабақтарын дайындауға, оған қоса олардың нәтижесін бақылауға уақыт жетпей жатады. Дегенмен, студенттің білімін деңгейін жоғарылату үшін бақылау жұмыстарын жүргізу тиімді нәтиже беретіндігін айтқанымыз орынды.

Зертханалық сабақтар:

Зертханалық сабақтар мына тәсілмен жүзеге асырылады. Студенттер жұмыстарының бір бөлігін зертханалық стендте орындап, содан соң компьютерлік программа көмегімен зерттелетін объектіні модельдеуді атқарады. Компьютерлік программа зерттелетін объектіні мүмкіндігінше кең диапазонда қамтуға көмектеседі. Мұндай тәсіл бірегей және қымбат зертханалық сараптама қондырғыларын қолдану барысында материалдық ресурстарды үнемдеуді қамтамасыз етеді.

Компьютерлік технологиялардың терең теоретикалық және практикалық зерттеулерін зертханалық сабақтарда пайдалануды профессор Х.Фрикке жүзеге асырды. Ол барабар модельдеу негізінде студенттерге әртүрлі жүйедегі физикалық процестерді көрсеткен өте маңызды деп есептейді: яғни гидравликалық, энергетикалық, экологиялық т.б. салалар қамтылуы керек. Оның әдістемесінің тағы да мынадай ерекшеліктері бар, зертханада компьютерді қолдану жолымен оқушылар үшін тартымды, қызықты әрі мазмұнды оқу ахуалдарын жасау.

Зертханалық сабақтарда ЭО (электронды оқулықтар) мен КОБ (компьютерлік оқу бағдарламасы) басқа да түрлерін қолдану осы программадағы сервистік қызметті пайдалануға мүмкіндік береді. Есептеу нәтижелерін өңдеу, графикалық тәуелділікті құру, сынақ хаттамаларын баспада түйіндеу-осының бәрі студенттердің ескі операциялардан құтылып, барлық зейінін зертханалық зерттеулердің маңызды сұрақтарына шоғырландыруға көмектеседі.

Компьютерлік техникамен жаратандырылған зертханада студенттердің сипаттама жүргізуге теоретикалық дайындығына ену бақылауын оңай іске асырып, зертханалық жұмыс көмегімен оқу материалдарын игеру деңгейін тексеруді қамтамасыз етеді. Экран арқылы бір уақытта теоретикалық және сараптамалық нәтижелерге қол жеткізу жұмыс мазмұнын байыта түседі. Оқытушы қажетті педогогикалық тиімділікті жүзеге асыру үшін көп уақыт пен күш жұмсап, студенттеріне сараптамалық нәтижелердің теоретикалықтан елеулі айырмашылықтары бар екендігін түсіндіруі қажет. Сондықтан оқытушы жұмысы қарқынды бола түседі. Оқытушы үлесіне түсетін үлкен жүктемені азайтып, зертханалық компьютер сараптамасын барынша қолайлы ету үшін программалық қамтамасыз етуді жетілдіру керек.

Студенттердің дербес жұмысы (СДЖ)

Студенттердің дербес жұмысын ұйымдастыру үшін компьютерлік оқу бағдарламасын қолданудың мүмкіндіктері мен мақсатқа лайықталған жоғары бағалануда. Электронды оқулық кешенді бағыттағы дидактикалық құрал ретінде СДЖ міндеттеріне толық жауап береді. ЭО (электронды оқулық) теоретикалық материалдарды таныстыруды, жаттығуды, студенттердің әрекетін қадам сайын бақылауды қамтамасыз етіп, анықтамалық ақпарат пен сервистік қызметті ұсынады. Электронды оқулықтарды қолдану бір-біріне сәйкес келмейтін бірнеше компьютерлік оқу программаларына қарағанда өте тиімді. Пайдаланушының өзін-өзі жетілдіруіне арналған мұндай оқулықтарда шағын көлемде болса да барлық ақпарат кешенді түрде қамтылады.

Студенттердің дербес жұмысын ұйымдастыру мақсаты үшін электронды оқулықтардың басты артықшылығы дәстүрлі оқу құралдары мен салыстырмалы түрде

карағанда интерактивтілігі. Дербес жұмыс жасаған студент оқып жатқан жүйесімен өзара әрекеттесуге мүмкіндік алады. Жүйе оның білімді игеру деңгейінің сапасын бағалап, қателіктерін көрсетіп, соны түзеуге қатысты нақты ұсыныстар береді. Студент өзіне қолайлы темппен жұмыс жасап, оқу материалдарын байыпты, мұқият зерттей алады. Бұл әсіресе білім деңгейі әлсіз студенттер үшін ыңғайлы, өйткені олар дәстүрлі сабақ үстінде жіберген қателіктері үшін өздерін қолайсыз көретін. Ал ЭО-мен жұмыс жасау барысында қателік жасаудың еш айыбы жоқ, яғни дұрыс жауабын тапқанша бір сұрақты қайталау мүмкіндіктері қарастырылған. ЭО білім деңгейі жоғары студенттер үшін де өте тиімді, өйткені дербес жұмыс жасау арқылы олар оқу материалын тез меңгеріп, үйренеді.

ЭО қолдану жолымен СДЖ-ны ұйымдастыру үшін кафедра арқылы дисплей сыныптардың кестесіне сағат бөлу қажет немесе ол үшін арнаулы дисплей сыныптар жабдықтардың да артықтығы жоқ. Оған қоса, қазіргі кезде студенттердің көпшілігінің үйінде компьютерлері бар, сондықтан олардың дербес жұмыс жасаудың мүмкіндіктерінің аясы кеңейіп молая түсуде.

Программалау негізінде оқыту

Программалау негізінде оқыту – бұл оқу қызметінің өзгеше түрі болып саналады. Электронды оқулықтар немесе компьютерлік оқу программасының басқа да түрлерін іске асыра отырып студент оқу материалдарына терең талдау жасап, осы пән саласына ден қояды. Электронды оқулықтарды жасау барысында студент көп уақытын жұмсап оқу материалын ізденіп, үздіктерін программаның мазмұнын байтуға қолданады. Осы жұмыстардың өзі олардың оқу материалын дұрыс түсініп, білімін шыңдай түсуіне ықпал етеді. Әрине, мұндай программалау жұмыстарына білімді әрі жан-жақты хабары бар студенттердің шағын тобы ғана қатыстырылады. Оқу материалын жақсы игеру туралы біздің тәжірибеміз осыған негізделеді.

Мұндай әдістің негізгі тұстары да бар. Оның бастысы көп уақытты жоғалту. Дегенмен студенттердің бұл әдіспен жұмыс жасауға аса қызығушылық танытып отырғандығын айтқан орынды. Өйткені нақты бір оқу саласын зеттеумен қатар, программалау аумағының қыр-сырын меңгеруге өз дайындығын күшейтуге мүмкіндік алады. Электротехника және программалау негіздері бойынша кешенді практикалық сабақ өткізу кезінде ақпарат пәнінің оқытушысы жетекшілігімен студенттер электротехника курсына байланысты модельдік программалар жасады. Бұл практикалық сабақтың пайдасы пәнаралық байланыстардың күшейіп, студенттердің көз алдарында нақтылануы болса, кемшілігі уақыттың көп шығындалуы (сабақта бір оқытушы орнына екі оқытушы қатыстырылады). Осы тәрізді кешенді сабақтарды өткізу жалпы техникалық, жалпы білім беретін т.б. кафедралардың оқу процесін интеграциялауға ықпал етеді. Осылайша программалау арқылы білімді жүйлеп, тереңдетіп және нығайтуға болады.

Дегенмен, заман талабына лайықты ақпараттық технологияларды кеңінен енгізу, студенттердің элементарлық іс-әрекетті компьютерсіз орындауды ұмытып қалуы мүмкін деген қауіптенушілікті тудырып отыр. «Компьютер көмегіне сүйеніп өскен жастардың кейде 5+2 дегеннің қосындысын шығару үшін калькулятор қолданғанын көріп, болашақта баспен орындау принципі тіпті ұмытылып кете ме деп қорқамын» - деп АҚШ – тағы бір колледж оқытушысы айтқандай, компьютер көмегіне тым әуестену де дұрыс емес. Оны пайдалану шегін біліп, нақты айтқандығына жағдайларды естен шығармаған жөн: ақпараттық технологияны қолдану арқылы материалды түсіндіруді қай жерден бастап, қашан бітіру қажет, ал қандай тапсырманы ручка мен қағаз арқылы-ақ тиімді шешуге болады.

Сөз соңында айтарымыз электронды оқулықтарды лекцияда, зертханалық, практикалық, бақылау сабақтары мен студенттердің дербес жұмысын (СОЖ) ұйымдастыру үшін қолдануға әбден болады. Бірақ мына қағиданы естен шығармаған орынды, яғни бір жағынан компьютер студенттің оқу қызметін жеңілдетуге көмектесіп, екінші жағынан тұжырымды ғылыми көзқарасын қалыптастырып, білімді терең игеру мүмкіндігіне кепілдік береді. Осы шарттардың дұрыс орындалуы үшін жауапкершілік оқытушыға жүктеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абдраимов Д.И., Бидайбеков Е.Ы., Гриншкун В.В., Камалова Г.Б. Теоретико-методологические основы разработки, мониторинга качества и экспериментальной апробации компьютерных учебно-методических комплексов нового поколения. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2005. – 146 с.
2. Абдраимов Д.И., Бидайбеков Е.Ы. Методы использования образовательных электронных изданий в системе профессионального образования // Вестник КазНПУ. Серия физико-математические науки. – Алматы, 2005. – №1(12). – С.58-64.
3. Ахметов Б.С., Бидайбеков Е.Ы., Казмаганбетов А.Г. Влияние методической системой обучения на разработку и применение средств информатизации в вузе // Всб.: «XIII Международная конференция «Информационные технологии и образовании (ИТО-2003)»: Сборник трудов участников конференции». Часть IV. – М.: Просвещение, 2003.
4. Беспалько Е.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995. – 336 с.
5. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. – Алматы: Ғылым, 1998.
6. Үсенов С.С. Информатиканы оқытуда электрондық ресурстарды пайдалану. – Астана: Foliant, 2015. – 97-102 б.

Научный руководитель – доктор педагогических наук, профессор С.С. Үсенов

*Ж.Ахатова, Камар Шонгалова
(Аркалык, Казахстан)*

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Рассматриваются тенденции развития высшего образования в современных условиях. Отмечается, что глобализация в образовании ведет к возрастанию академической мобильности, унификации учебных планов и методов обучения, широкому распространению дистанционного образования.

Инновация означает нововведение, новшество. Главным показателем инновации является прогрессивное начало в развитии школы или вуза по сравнению со сложившимися традициями и массовой практикой.

Работа по модернизации современного образования должна быть связана, прежде всего, с переосмыслением оценок отечественной правовой культуры.

В современных условиях острой становится потребность в инициативной, деятельной и культурной личности, способной непрерывно пополнять запасы профессиональных знаний и умений. Поэтому инновационная система современного образования должна быть творческой, компетентной и наукоёмкой, требующей смещения акцента в системе профессиональной подготовки специалистов с ориентирования не на профессию, а на приоритет ценностей в профессии [2].

Перспективную роль в инновационных процессах будет играть фактор «качественного (компетентного) знания». В условиях постиндустриального общества знания превращаются в важнейший фактор экономического развития. Новая парадигма современного образования заключается в том, чтобы не просто передавать обучающимся конкретные (компетентные) знания, а научить их правовой культуре, умению адаптироваться к качественно новым условиям жизнедеятельности, встраиваться в динамично изменяющую социальную и правовую среду и приносить пользу себе и обществу.

Все национальные образовательные системы объединены в мировое образовательное пространство, при этом в каждой системе при наличии разнообразия выделяют определенные глобальные тенденции:

Стремление к демократической системе образования, то есть доступность образования всему населению страны и преемственность его ступеней и уровней, предоставление автономности и самостоятельности учебным заведениям. Обеспечение права на образование всем желающим (возможность и равные шансы для каждого человека получить образование в учебном заведении любого типа, независимо от национальной и расовой принадлежности).

Международное образовательное пространство интенсивно развивается, мировое сообщество стремится к созданию глобальной стратегии образования человека независимо от места его проживания и образовательного уровня. Современное образование должно стать международным [3].

Совершенствование информационных и телекоммуникационных технологий и, в первую очередь, интернета позволяет учиться в любое удобное время в любом месте по индивидуальному графику, не выходя из дома, на любом расстоянии от образовательного учреждения. Это открывает новые возможности в получении образования для людей с ограниченными возможностями, которые в силу своих физических особенностей не могут получить образование и активно участвовать в жизни общества.

Главной задачей образования в XXI веке является применение новых информационных технологий в распространении знаний. Эти технологии позволяют локализовать систему распространения знаний при помощи технологии дистанционного образования, благодаря которой качественное образование становится доступным для каждого жителя Земли, независимо от места его проживания. Такое образование наиболее демократично, оно может быть адаптировано к уровню знаний и запросов отдельного обучающегося. В этой связи многие страны обращаются к идее непрерывного дистанционного обучения, в рамках которой базовое образование рассматривается лишь как подготовка к профессиональной карьере, которую человек делает всю жизнь. В условиях интенсификации научного знания, составляющего основу глобальной экономики, обучение на протяжении всей жизни должно стать приоритетным.

Задача повышения конкурентоспособности страны в условиях глобализации мировой экономики требует решения вопроса о конкурентоспособности кадров, а значит - об адекватности национальной образовательной системы мировым тенденциям развития образования [4].

К числу основных тенденций развития образования в современном мире правомерно отнести:

- лавинообразное обновление технологий, ускорение темпов развития экономики и общества, вызывающее необходимость такой организации системы образования и образовательного процесса, которая могла бы готовить людей к жизни в быстро меняющихся условиях, давать им возможность обучаться на протяжении всей жизни;
- переход к информационному обществу, значительное расширение масштабов межкультурного взаимодействия, обуславливающие особую важность коммуникативной и информационной компетентности личности;
- динамичное развитие и диверсификация экономики, рост конкуренции, сокращение сферы неквалифицированного и малоквалифицированного труда, динамичные структурные изменения в сфере занятости, актуализирующие потребность в постоянном повышении профессиональной квалификации и переподготовке работников, росте их профессиональной мобильности;
- возрастание значимости человеческого капитала.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Петровский Н.В. Образование в контексте современного образования // Педагогика. – №1. – 1996.

2. Казначеев С. В., Молчанова Л. В., Пузынин В. А. Концептуальная модель системы воспитания / образования XXI века // Россия в начале XXI века: человек, культура, экономика. – Новосибирск, 2003. – С. 74–78.
3. Косарев В. Н., Косарева Л. В., Макогон И. В. Программно-целевой подход к управлению качеством образования // Актуальные проблемы экономики и новые технологии преподавания. 1X Международная научно-практическая конференция «Смирновские чтения», 16–17 марта 2010 года. – Санкт-Петербург, 2010. – С.36–39.
4. Никитина Л. П. Управление инновационной деятельностью: учебное пособие. – М, 2002. – С. 7–22.

Лариса Дегтярьова
(Севєродонецьк, Україна)

БЕЗПЕКА ІНФОРМАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ СИСТЕМАХ

Зростання латентних загроз інформаційній безпеці та прогрес у створенні способів виконання цих загроз, а також розвиток засобів впливу на інформаційно-телекомунікаційні структури різного призначення становить реальну загрозу для інформаційних і телекомунікаційних систем.

В узагальненому вигляді в будь-якій інформаційно-телекомунікаційній системі існує кілька обов'язкових елементів, таких як комп'ютери з мережевими адаптерами, комунікаційні елементи різного призначення, засоби прийому та передачі даних, засоби відображення та зберігання інформації і споруди, в яких розміщуються основні елементи структури інформаційно-телекомунікаційних систем. До цих елементів належать і засоби протидії загрозам інформаційної безпеки, тобто можливі негативні умови і фактори, що впливають на цілісність, доступність і конфіденційність інформації (рис. 1).

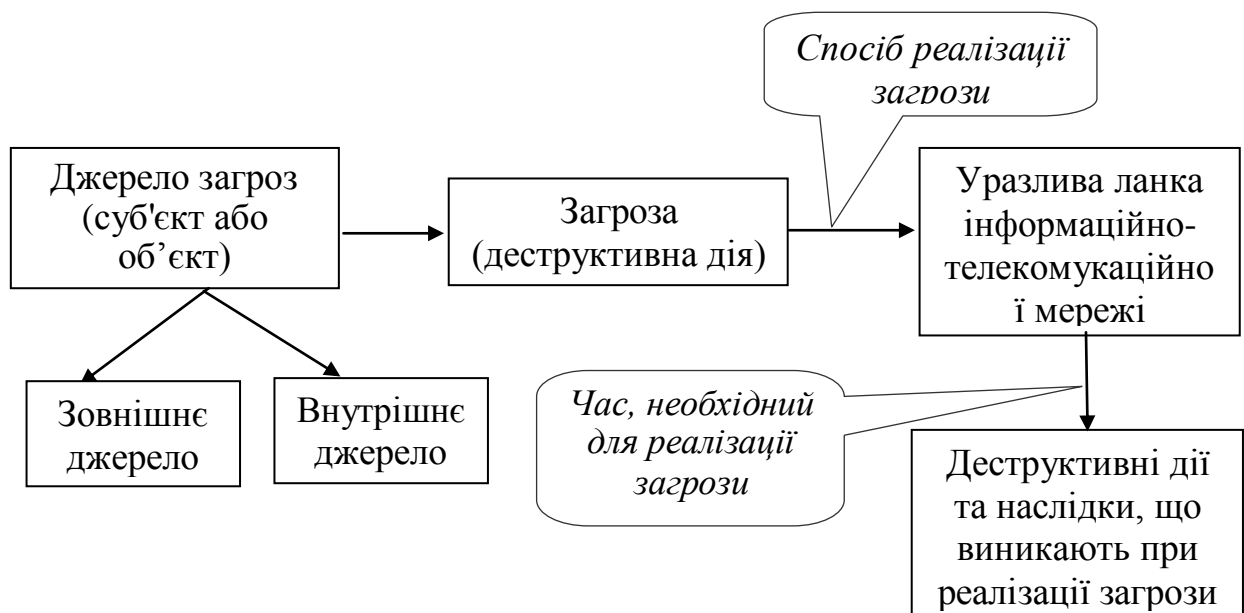

Рис. 1. Схема дії загрози на ланку інформаційно-телекомукаційної мережі

До зовнішніх джерел загроз належать:

діяльність спеціальних служб, злочинних груп і формувань та окремих осіб усередині країни, спрямована проти інтересів окремих громадян або суспільства в цілому і виявляється у вигляді негативних впливів на інформаційно-телекомукаційну мережу; вплив стихії та катастрофи.

До внутрішніх джерел загроз належать [1, с.79]:

обслуговуючий персонал (допоміжний персонал (прибиральники, охорона); основний персонал (користувачі, програмісти, розробники); технічний персонал; співробітники служби захисту інформації) або користувачі телекомунікаційних систем, які можуть навмисно або ненавмисно порушити цілісність даних або пошкодити устаткування;

несправні технічні засоби, тобто відмови і збої апаратури;

збої програмного забезпечення та програмних засобів.

Загрозу ототожнюють зазвичай або з характером (видом, способом) дестабілізуючого впливу на матеріальні об'єкти, програмні засоби або інформацію, або з наслідками (результатами) такого впливу. На сьогоднішній день в літературних джерелах, що присвячені захисту інформації в автоматизованих та телекомунікаційних системах ([2, с.43-52], [3, с.243], [4, с.13-15] та ін.), існує досить багато класифікацій загроз інформаційній безпеці. На рис. 2 схематично представлена систематизація загроз інформаційній безпеці.

Основними погрозами інформації, які стосуються будь яких її видів, є:

викрадення або копіювання інформації;

ліквідація інформації;

видозмінювання або викривлення інформації;

порушення доступності інформації;

заперечення автентичності інформації;

нав'язування хибної інформації.

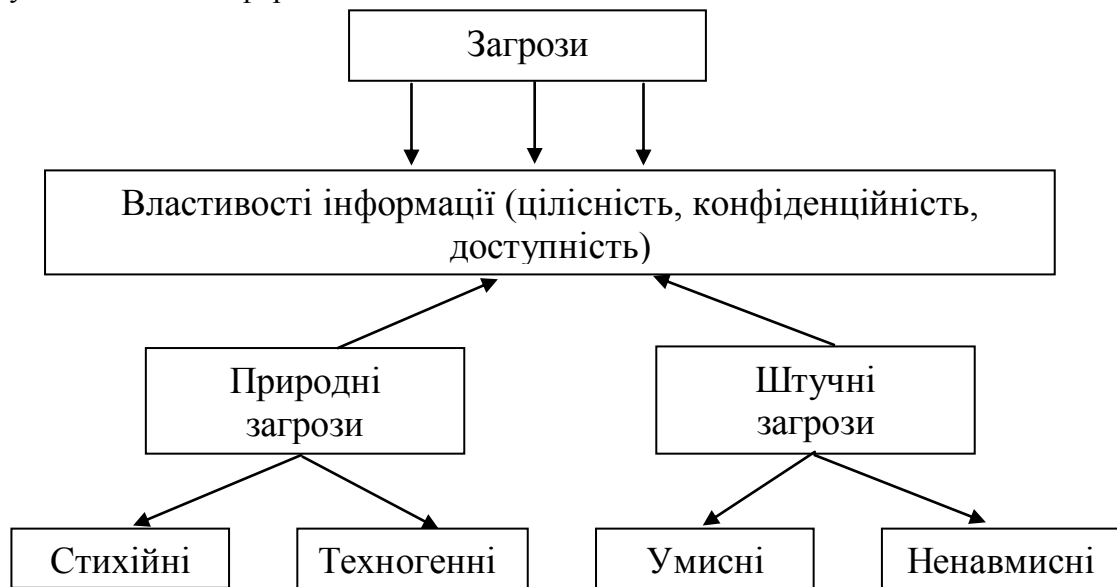

Рис. 2. Систематизація загроз інформаційній безпеці

Загрози безпеці можуть бути реалізовані двома шляхами: через технічні канали витоку (які і входять до складу техногенних загроз) та/або шляхом несанкціонованого доступу. Техногенні джерела загроз визначаються технократичною діяльністю людини, вони менш прогнозовані, ніж всі інші види загроз, і безпосередньо залежать від властивостей техніки і можуть бути викликані фізичним і моральним старінням технічного обладнання, а також відсутністю матеріальних коштів на його оновлення.

Технічний канал витоку інформації представляє собою сукупність носіїв інформації та засоби її обробки, фізичне середовище поширення інформативного сигналу і засобів, які використовуються для захищення інформації.

Середовище поширення буває однорідним або неоднорідним.

Середовище вважається однорідним, коли розглядається тільки повітря при поширенні електромагнітного випромінювання. Якщо мова йде про неоднорідне середовище, тоді в цьому випадку сигнал переходить з одного середовища в інше. Носіями переданих

даних (у вигляді сигналів, образів та ін.) можуть бути люди, що працюють з інформаційно-телекомунікаційними мережами, технічні засоби, допоміжні засоби і т.д.

Витік з використанням технічних каналів здійснюється у вигляді витоку мовної інформації та витоку інформації по каналах побічних електромагнітних випромінювань і наведень. Побічних електромагнітні випромінювання не пов'язані з прямим функціональним призначенням елементів інформаційно-телекомунікаційних мереж.

Для здійснення витоку мовної інформації зловмисник використовує спеціальну апаратуру для перехоплення сигналу у вигляді акустичних, віброакустичних хвиль, а також електромагнітного випромінювання, що модулюється акустичним сигналом. В якості засобів можуть використовуватися різного роду електронні пристрої, що підключаються або до каналів зв'язку, або до технічних засобів обробки даних.

При загрозі витоку відеоінформації, яке може бути здійснено при безпосередньому перегляді відеоряду, тобто при наявності прямої видимості між засобом спостереження і носієм відеоряду. В якості засобів спостереження використовуються оптичні засоби і відеозакладки.

При загрозі витоку інформації по каналах побічних електромагнітних випромінювань і наведень відбувається перехоплення побічних інформативних електромагнітних полів та електричних сигналів, які виникають при обробці сигналів та даних технічними засобами інформаційно-телекомунікаційних мереж, з використанням електронних пристроїв перехоплення інформації, підключених до каналів зв'язку або технічних засобів обробки даних. Інформативні сигнали виникають в процесі обробки інформації технічними засобами: вивід інформації на екран монітора; введення даних з клавіатури; запис інформації на накопичувачі або магнітні носії; читання інформації з накопичувачів або з магнітних носіїв; передача даних по каналах зв'язку; вивід даних на принтери або плоттери; запис даних від сканера в оперативний пристрій і т.п.

Реалізація загроз безпеці шляхом несанкціонованого доступу до даних реалізуються з використанням програмних засобів операційних систем, спеціально розробленого програмного забезпечення та/або шкідливих програм.

Несанкціонований доступ здійснюється завдяки фізичному, програмно-апаратному або власне програмного втручання.

Штучні загрози (рис. 2) викликані діяльністю людини і, виходячи з мотивації дій, порозділяються на ненавмисні (випадкові) загрози, викликані помилками в проектуванні інформаційно-телекомунікаційних систем та їх елементів, помилками в програмному забезпеченні, помилками в діях персоналу і т.п. та навмисні загрози, пов'язані з корисливими, ідейними чи іншими прагненнями людей (зловмисників).

Можливості зловживання інформацією, що передається по телекомунікаційних каналах, розвиваються і удосконалюються не менше інтенсивно, ніж засоби їх попередження [5, с. 8]. З цієї причини проблема захисту інформації вимагає організації цілого комплексу спеціальних заходів з метою попередження втрати інформації, що циркулює в телекомунікаційних каналах. Технологія захисту інформації в телекомунікаційних мережах має цілий ряд специфічних особливостей, пов'язаних з тим, що інформація не є жорстко пов'язаною з носієм, може легко і швидко копіюватися і передаватися по каналах зв'язку.

В сучасних інформаційних системах великі масиви даних зберігаються в електронних архівах, обробляються і передаються по телекомунікаційних мережах без спотворень та руйнувань. При цьому обов'язковим атрибутом зберігання і обробки інформації є строго обумовлене коло осіб, які мають доступ до даної інформації, і, в залежності від змісту інформації та від бажання її власника, визначається рівень її конфіденційності, який потребує дотримання певних вимог з безпеки при зберіганні, обробці і при передачі по телекомунікаційних мережах.

Таким чином, безпека інформації в інформаційно-телекомунікаційної мережі забезпечується здатністю цієї системи зберігати основні властивості інформації: конфіденційність та цілісність інформації при введенні, виведенні, передачі, обробці та

зберіганні, забезпечити можливість запобігти її руйнуванню чи спотворенню. Для забезпечення можливості збереження даних в інформаційно-телекомунікаційної мережі використовуються фізичні, технічні, апаратні, програмно-апаратні і програмні засоби захисту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Язов Ю.К. Технология проектирования систем защиты информации в информационно-телекоммуникационных системах / Язов Ю.К. – Воронеж, Воронежский государственный технический университет, 2004. – 275 с.
2. Мельников В.П. Информационная безопасность и защита информации: Уч. пособие / В.П.Мельников, С.А.Клейменов, А.М.Петраков; Под ред. С.А.Клейменова. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 336 с.
3. Крошилин С.В. Возможные угрозы безопасности экономических информационных систем и методы их устранения // Проблемы и методы управления экономической безопасностью регионов: Материалы межвузовской научной конференции профессорско-преподавательского состава, Коломна: КГПИ, 2006. – С. 240-244.
4. Погребняк А.В. Технології комп'ютерної безпеки. Монографія / Погребняк А.В. // МЕНУ. – Рівне, 2011. – 117 с.
5. Конахович Г. Ф. Защита информации в телекоммуникационных системах / Конахович Г. Ф., Климчук В. П., Паук С. М., Потапов В.Г. – К.: "МК-Пресс", 2005. – 288 с.

*Сарсен Тілеубай, Нургуль Альсугурова
(Қызылорда, Қазақстан)*

3DS MAX ПАКЕТІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ЖАРНАМА ЖАСАУ АГЕНТТІГЕНДЕ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда өндірісте, халыққа қажетті барлық салаларда ақпараттық технологиялардың қолданылуы және оларды виртуалды компьютер экранында талапқа сай орындалуда. Солардың маңыздыларының бірі – компьютерлік графика бағдарламалары (пакеттері). Әрбір компьютерлік графикаға арналған бағдарламалар өз мүмкіндіктерімен ерекшеленеді және ол өзінің интерфейсін қолданушыға тез үйренуі, объектілерін басқаруы, қарау бетін өзгерте алу функцияларымен де ерекшеленеді. Моделдеу дегеніміз – үш өлшемді графикада бағдарламалардың көмегімен объектілерді құру үдерісі. Үш өлшемді графиканы қолдану кеңістігі өте жоғары. Үш өлшемді моделдеу мен анимация архитектура кеңістігінде танымал. Өнеркәсіптік дизайнмен айналысатын компанияларда үш өлшемді моделдеу жиі қолданады, әртүрлі объектілердің моделін компьютер экранында көрсетеді және қолданушының қалау бойынша өзгерте алады. Өз бетімен дайындаған 3ds пакеттерінің жарнама агенттігінде немесе т.б архитектуралық компанияларда қалай қолдану ерекшеліктері туралы мәліметтер дайындалады.

Қазіргі таңда 3d графика – өнер саласындағы кескіндеме, сурет сияқты толық құқықты бағыт. Кескіндерді аударылған, кішірейтілген түрде көреміз, көзіміздің түстерді қабылдау мүмкіндігі өте шектелген, біздің көру бұрышымыз ең жақсы жағдайы 90 градус, ең өкініштісі мұны сақтап қалу мүмкін емес.

Үш өлшемді графиканың қолдану ауданы өте кең. Ол өнеркәсіп индустриясынан білім кеңістігіне дейін жайылып жатыр. Білетініміз, мультимедиялық жобаны, фильмді кең метражды киноларды, жарнама агенттігіндегі роликтер, ойын түрінде көптеген аниматорлар мен үш өлшемді модельді жетілдіру қажет. Дизайн саласында бұл бағдарламаның мүмкіндігі зор екендігін түсіндірудің өзі адамға жағымды.

Сонымен қатар, сіздің пәтеріңізде жиһазды қалай үйлесімді етіп орналастырып қоюды көрсетуге, құттықтауға арналған роликтер құруға, курстық немесе дипломдық жобалар жасауға, бүкіл интернет-сервердің коммерциялық орындауларын немесе ірі компанияның жарнамалық видеобейнесін жасауға болады. Масштабталуы және пакеттің модульдік құрылымына байланысты, 3d-ді өздігінен үйренуші бірнеше сағаттық жұмыстан кейін жақсы нәтижеге жетуіне болады. Кәсіпқой қолданушыға творчестволық ізденуге арналған шексіз құралдар және толық жетілдірулер пайдалануға берілген. Сәулетшілдік ішкі көріністерді және фасадтарды модельдеу, кейіпкерді анимациялау, Internet-ке арналған шындыққа негізделген суреттік 3D көріністері, физикалық және химиялық үдерістерді визуализациялау бұлар бағдарлама мүмкіндіктерінің бірі ғана [2].

Жұмыстың мақсаты – үш өлшемді графиканың жарнама агенттігінде алатын орнының ерекшелігін көрсету.

Кез келген ақылы жарнама презентация формасы мен тауардың, қызметтің, ойдың алға жылжуын айтамыз. Ол латын тілінен «reclamare», немесе француз тілінен «reclame» аударғанда «қатты айғайлау» немесе «жарнамалау» деген мағынаны білдіреді.

Біздің жарнама дегенде білеріміз – бір топтың немесе бір фирма өнімінің жақсы жағын насихаттап, мақтайды деген үстірт түсінік. Алайда жарнама құрылымының сипаттамасына тереңірек зер салып, үңіле түссек, бұл құрылымның бастауында оның қалыптасу тарихы мен өзіндік кезеңдері бар екенін аңғарамыз. Ал, сонымен жарнама дегеніміз не? Осыған тоқталсақ.

«Жарнама – спектакль, концерт, дәріс немесе көрермендерге арналған басқа да мәдени шаралар, спорттық жарыстар, ойын-сауықтар туралы хабарландырудың бір түрі». Немесе: «Жарнама дегеніміз – белгілі бір фирма, тауар немесе қызмет түрі жайлы мағлұматтардың бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жариялануы», - деген жалпыға ортақ анықтама бере отырып, таралуына қарай жарнама *ақылы және жанама* болып бөлінеді. Газет бетін сатып алып, жарнамалау *ақылы* деп аталады [1]. Ал өнімді ұсынушы адамның немесе фирманың көпшілік қауым мен бұқаралық ақпарат құралы арасында болатын әртүрлі байланыстар *жанама жарнамаға* тән. Оның тиімді тәсілі мектепте, қарттар үйінде, тағы басқа мекемелерде фирманың өз өнімдерін тегін таратуы. Жанама жарнаманың басты үш қызметі бар. Олар:

- нарық кеңістігінде әйгілі болу;
- фирманың беделін арттыру;
- тығырыққа тірелген кезде өз беделін сақтап қалу мақсатында жарнамалауды жүзеге асыру.

Жарнаманың жеке адамдарға арналған *хабарландыру, құлақтандыру, сақтандыру* секілді түрлері де болады. Мәселен: жекелеген адамдардың жоғалған, ұрланған құнды заттарын, құжаттарын жарнамалайды. Бұл дегеніміз жарнаманың сақтандыру немесе құжаттандыру түрі болып табылады. Бүгінгі таңда белгілі бір кәсіпорынның өнімін жарнамалау кеңінен тарап кетті. Мұндай бағыттағы жарнаманы жүзеге асыру үшін мейлінше өнімнің жақсы қасиеттерін көрсетуге тырысады. Яғни, бұл ақпараттық сипаттағы жарнамаға жатады. Құрылымдық жағынан жарнама *суреттер арқылы безендірілетін және тек сөздерден тұратын* жарнама болып бөлінеді. Жарнама БАҚ-тың барлық түрінде кездеседі.

Бұл жерде жарнамаға жалпы сипаттама бере келе, «Жарнама – ол жарнама беруші қарамағынан шығатын бұқараның мақұлдауын, дауыстарын алуы, тұтынушылар мен тұтынушылар санын көбейту және табысты көбейту мақсатында алдын-ала ақысы төленген тауар, қызмет, қоғамдық қозғалыс немесе тұлға туралы баспа, қолмен жазылған, ауызша немесе бейнелік хабарлама» – деп нақтылы тұжырымға келген.

Мәдениеттанушылардың пікірінше, ежелгі және ортағасыр заманында қоғамдық-рухани өмір салты ауызша формада көрініс тауып, жалғасып отырған. Мұны жарнамалық мәтіндердің ауызша нұсқалары дәлелдейді. Саудагерлердің айқайлары жарнаманың ерекше жанрын қалыптастырды, бұл жарнамалар:

- тауар мен қызмет көрсетуді ұсыну түрінде;

- жаяу қолөнершілердің делдалдарының шақырулары;
- жарнама құралдары кешені (ауызша – сөз түрінде, әртүрлі бейнелік элементтер, мимика мен ым (жест) түрінде ұсынылып отырған.

Сол кездің өзінде жарнаманы өткізетін ыңғайлы уақыт пен орын таңдауды ұйымдастыру аса маңызды болған. Ал бейнелік жарнаманың бастаулары адамзаттың ою-өрнек, сурет пен мүсіндерді игеруімен тығыз байланысты.

Ежелгі Грекияда көркемөнер мен қолөнершілердің жасаған бұйымдарын фирмалық таңбамен белгілеу дәстүрі қалыптасқан. Осылайша қазір жарнаманың әдіс-тәсілдері болып табылатын таңбалық құралдар меңгерілуі ежелден бастау алған. Мәдениет дамуының бастапқы кезеңдерінде-ақ жарнама жазбаша мәтін түрінде шыға бастады. Әрине, бұл жазудың пайда болуымен сипатталады. Антика кезеңіндегі жазбаша жарнама өмірдің барлық салаларын қамтыды. «Фаустин табыстарына монша өзінің барлық қызметтерін ұсынады» – деп Рим азаматтарының сүйікті антикалық моншалары жарнамаланған. Осындай сипатқа ие болған жарнама антикалық қалаларда адамдардың көбірек шоғырланған аудандарында арнайы бөлінген орындарда жүзеге асып отырды. Жарнамалық мәтіндер бүгінгі заманның өнертабысы емес, олардың бастаулары ежелгі замандардан көрінеді, яғни, антикалық заманда жарнамалық қызмет қалыптаса бастады деп тарихи жәдігерлерге көз жүгірте отырып нақты айта аламыз. Демек, афиша, плакат, сауда маркасы, жарнамалық акция сияқты құбылыстардың бастапқы түрлері антика заманында қалыптасты деуге толық негіз бар.

Жарнаманың зерттелуі біз, күн сайын ақпараттың үлкен ағынымен кезігеміз, оның белгілі бір бөлігін қабылдаймыз және соған сәйкес өзіміздің іс-әрекетімізді ойластырамыз, ал қалған бөлігін, керісінше, мүлде қабылдамаймыз. Жарнама да солай. Ол біздің күнделікті тіршілігімізде үнемі кездесіп отырады, әрі бізге көптеген эмоция, сезім, ақпарат легін бағыттайды. Тұтынушылар жарнаманың кейбіреуіне қызығушылық танытып жатса, енді бірі көп көңіл бөлмеуге тырысады. Біздің жарнама дегенде бар білеріміз – ол бір топтың немесе бір фирманың өнімінің жақсы жағын насихаттап, мақтайды деген үстірт түсінік қана. Егер тереңірек зер салып, үңіле түссек, жарнама тарихының да өзіндік кезеңдері мен түрлері бар екеніне куә боламыз.

Жарнамаға берілген көптеген анықтамалар бар. Біріншіден, жарнама – коммуникацияның ақылы түрі, алайда жарнаманың кейбір түрлері, мысалы, әлеуметтік жарнама бұқаралық ақпарат құралдарында тегін жарияланады. Екіншіден, жарнамада берілетін хабарламаға ақыны демеуші төлеп қана қоймай, оны теңдестіреді. Үшіншіден, көп жағдайда жарнама сатып алушыны бір нәрсеге иландыруға немесе оның таңдау жасауына әсер етуге тырысады, алайда, кейде жарнама тұтынушыны тауар немесе қызмет түрімен таныстыруға бағытталады. Төртіншіден, жарнамалық хабарлама болашақ сатып алушылар аудиториясын кеңейту мақсатында әр түрлі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүзеге асырылады.

Жоғарыда аталған сипаттамаларды ескермей, жарнамаға толық анықтама беру мүмкін емес. Жалпы, жарнамаға берген ғалым-зерттеушілердің анықтамасы екі мыңға жуық пікірі бар. В.В. Маяковский «Үгіт және жарнама» мақаласында жарнама туралы өз ойын былай түйіндейді: «Жарнама – бұл зат атауы. Жарнама кез келген, тіпті, таңғажайып нәрсе туралы үнемі еске салуы керек». Жарнама саласындағы атақты маман Фэрфакс Коун жарнаманы әр тұтынушымен жеке талқылауға шама келмегенде қолданылатын тәсіл деп анықтайды. Жарнама зерттеушісі Бил Бернбах: «Жарнама – бұл ғылым емес. Бұл сендіру. Ал сендіре білудің өзі үлкен өнер», – деген екен.

Осы саланы зерттеп жүрген ғалым В.Г.Артеменконың жарнамаға берген анықтамасында: «Жарнама – жарнама беруші қарамағынан шығатын бұқаралық мақұлдауын, дауыстарын алуы, тұтынушылар мен клиенттер санын көбейту және шығынды көбейту мақсатында алдын-ала ақысы төленген тауар, қызмет, қоғамдық қозғалыс немесе тұлға туралы баспа, қолмен жазылған, ауызша немесе бейнелік хабарлама» -дейді. Сонымен қатар, сатылатын тауардың кірісін қамтамасыз ету мақсатында сатушының тұтынушыға бағыттайтын ақпараты, әлеуметтік-демографиялық негізде таңдалған мақсатты аудитория

мен осы қызметтегі субъект арасындағы ерекше байланысты жиілететін коммуникация саласындағы мақсатты және дәйекті қызмет – жарнаманың анықтамасы болып табылады. Кеңестік кездегі жарнамаға келетін болсақ, бұл кезеңде жарнама деп тауар, қызмет түрі немесе мекемелер туралы шағын түрде көркемделіп жасалған ақпаратты тұтынушыға жеткізуге бағытталған іс-шаралар жүйесі деп танылды.

Сонымен, жарнамаға берілген осы анықтамаларды қорыта отырып, мынадай қорытынды жасауға болады. Жарнама – теңдестірілген (идентифицированным) демеушімен жүзеге асатын және аудиторияны бір нәрсеге көндіру, сендіру немесе оған әсер ету мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарын пайдаланатын ақылы, жеке коммуникация түрі.

Жарнама – өзін танытуды және айналымды өсіруді көздеген фирма, тауар немесе қызмет көрсету түрлері туралы мәліметтердің ақылы түрде бұқаралық ақпарат құралдарынан орын алуына жатқызамыз. Жарнама күрделі ақпарат болып табылады, себебі, бір біріне ұқсамайтын көптеген жарнама берушілер бір уақытта әр түрлі аудиторияға өз өнімін немесе қызмет түрін ұсынуға тырысып бағады. Жарнаманың негізгі тоғыз типі бар, оларға қысқаша тоқталып өтейік:

1. *Сауда маркасының жарнамасында* – марканың ұзақ уақыт есте сақталуын қамтамасыз етуге баса назар аударылады. Бұл жарнама түріне «Билайн» ұялы байланысының жарнамаларын мысалға келтіруге болады.

2. *Жекелеген сауда жарнамасы* – жергілікті сипатқа ие және әртүрлі өнімдер сатылып, белгілі бір қызмет түрі ұсынылатын нақты бір сауда нүктесіне немесе қызмет ету саласындағы мекемеге бағытталады.

3. *Саяси жарнама* – соңғы уақытта мұндай жарнамалар депутаттыққа, президенттікке үміткерлер арасындағы таласты сұрақтардан гөрі, саясаткердің оң имиджін қалыптастыруға ыңғайластырылып жасалып жүр. Саяси жарнамаға халық көбіне Президент сайлауы, депутаттарды сайлау қарсаңында куә болады.

4. *Анықтамалықтағы жарнама* – қандай да бір тауарды қалай сатып алуға немесе қажетті қызмет түрін қайдан табуға болатындығын білгісі келетіндерге арналады.

5. *Тікелей үн қататын жарнама* кез келген жарнамалық ортаны, оның ішінде пошта арқылы жөнелтуді пайдалана алады. Сатып алушы тек телефон немесе пошта арқылы тапсырыс берсе болады, тауар белгіленген уақытта қолайлы тәсілмен жеткізіледі.

6. *Іскерлік жарнамаға* жекелеген саудагерлерге, көтерме сауда жасайтындарға және дистрибуторларға, сонымен қатар, өнеркәсіп мекемелеріндегі сатып алушылар мен кәсіпқой мамандарға (мысалы, адвокат пен дәрігерлерге) арналған хабарламалар жатады.

7. *Институционалды жарнаманы* корпоративті деп те атайды. Мұндай жарнама мекеменің танымалдылығын арттыруға немесе ұйымның қызметіне қоғамның көңілін аудартуға бағытталады. Мысалы «Нұрбанктің» жарнамасы осы түрге жатады.

8. *Әлеуметтік жарнама* белгілі бір жағымды, оң іс-әрекетті насихаттауға бағытталады. Мысалы, көлік жүргізу кезінде спирттік ішімдіктен бас тартуға немесе кішкентай балаларға жақсы күтім жасауға шақыру.

9. *Интерактивті жарнама* – компьютермен қамтылған және интернетке шығу мүмкіндігі бар дара тұтынушыға жеткізіледі. Жарнама *Wed*-беттерде, баннерде т.б. орналастырылады. Бұл жағдайда тұтынушы жарнамаға көңіл аударып, оны толықтай ашып, түрлендіре алады немесе керісінше, оған ден қоймауы да мүмкін.

Алайда тауар мен қызметтің пайдалану кезеңіне байланысты жарнама түрлері де бар: ақпараттық жарнамаға тауарды нарыққа шығару кезінде баса назар аударылады. Себебі, бұл кезеңдегі негізгі міндет – алғашқы сұранысқа ие болу. Мысалы, йогурт немесе басқа да сүтті тағамдарды жарнамалағанда, кәсіпкер, ең алдымен, өнімнің денсаулыққа пайдалы ерекшеліктері туралы тұтынушыны хабардар етуі тиіс.

Насихаттық жарнама – фирманың алдында таңдамалы сұранысты қалыптастыру міндеті тұрғанда үлкен маңызға ие болады.

Тұтынушыға күнделікті өте көп көлемде жарнама бағытталатынын ескерсек, жарнама үнемі тауар маркасының атауын, оның ерекшеліктері мен бағасын еске салып отыруы тиіс.

Жалпы алғанда 3ds Max бағдарламасы қазіргі таңда ең қажетті компьютерлік графикада қолданатын бағдарламаның бірі болып табылады. Өз бетімен дайындаған 3ds пакеттерінің жарнама агенттігінде немесе т.б архитектуралық компанияларда қалай қолдану ерекшеліктері туралы мәліметтер дайындалды.

Қорыта келгенде, кез-келген білім беру ордаларында компьютерлік технологияларды пайдалану қазіргі уақытта өте маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Ақпараттық технологиялардың жетілдірілуі, әсіресе соңғы елу жылда қарыштай дамуы адамзат қоғамындағы ақпараттану ғылымына орасан зор өзгерістер әкелді, өйткені оқудың көрнекілігін арттыру, қиындық деңгейі және өз бетінше әрекет ету көрсеткіштері бойынша да оқу процесінде дайындалатын роликтерді компьютер арқылы шешу әлдеқайда оңай. Қазір қоғам талабына сай кез-келген салалар, оқу орындары, жарнама агенттіктері өз ерекшеліктерін барынша жарнамалауға бет бұруда.

Осыған байланысты болашақта көптеген дизайнерлерге, жарнама агенттігінде 3Ds MAX пакеттерін қолдануға жол ашу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Артеменко В.Г. Реклама в торговле. – Новосибирск, 1996.
- 2 Назайкин А.Н. Эффективная реклама в прессе. – М.: Международный институт рекламы, 2001.
- 3 Леонид Пекарев. 3ds Max 9 для архитекторов, дизайнеров и конструкторов. (+видеокурс). – Санкт-Петербург: «БХВ-Петербург», 2007.
- 4 Верстак В., Бондаренко С., Бондаренко М. 3ds Max 8 на 100 % (+CD). «Питер». Москва – Санкт Петербург – Нижний Новгород – Воронеж - Новосибирск – Ростов-на-Дону – Екатеринбург – Самара – Киев – Харьков – Минск, 2006.
- 5 3 ds max 5. Библия пользователя. Келли Л. Мэрдюк. «Диалектика». Москва – Санкт-Петербург – Киев, 2005.
- 6 3ds Max 9 Самоучитель. (+видеокурс) Ольга Миловская. – Санкт-Петербург: «БХВ-Петербург», 2007.

*Анна Трусова
(Старобільськ, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЙНИХ ІНСТРУМЕНТІВ ПРОСУВАННЯ ПОСЛУГ ВНЗ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Актуальність. У сьогоdnішніх реаліях доводиться констатувати той факт, що у сучасному суспільстві створено нове поняття моди на навчання у ВНЗ. Але треба зазначити, що спеціалістів з вищою освітою дедалі більше, а кваліфікованих кадрів бракує. Абітурієнти дуже часто керуються сучасними тенденціями і стереотипами обираючи «модні» напрями підготовки, але після закінчення ВНЗ дуже часто не можуть знайти роботи за цією спеціальністю. В той самий час в Україні зростає потреба у працівниках з інших напрямів. Таким чином, виникає дисбаланс між освітнім попитом і пропозицією, що призводить до підвищення рівня безробіття. Тому абітурієнти мають більш відповідально ставитись до вибору майбутньої професії.

Сучасна вітчизняна вища школа має на меті наблизити до балансу освітнього попиту і пропозиції відповідно до нових соціальних умов сьогоdnення.

При вступі до ВНЗ відзначається велика кількість випадкових рішень щодо вибору майбутньої спеціальності. Коли абітурієнти подають документи на кардинально різні спеціальності, то це свідчить про невизначеність або бажання вступити хоча б до якогось навчального закладу.

Навчання у ВНЗ залишається для багатьох молодих людей важливим атрибутом молодості, але не інструментом для отримання знань. За думкою молодого покоління, факт освіти проявляє статусність власника та надає великі переваги.

Теоретичні та практичні аспекти використання у вищих навчальних закладах засобів реклами досліджено в наукових працях багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, а саме: Г.А. Багив [1], О.С. Баталова [2], Т.Є. Оболенська [5], А.П. Панкрухін [6], С.П. Усик [7] та інших. Здебільшого вчені розглядали традиційний комплекс маркетингових комунікацій та планування рекламної кампанії загалом. Однак, питання планування рекламної діяльності у сфері освітніх послуг вимагає постійного наукового і практичного пошуку у зв'язку з особливістю об'єкту рекламування [8].

Метою статті є аналіз комунікаційних інструментів, аспектів просування послуг вищих навчальних закладів в умовах становлення інформаційного суспільства. Необхідно оглянути фактори, що впливають на вибір майбутньої професії, та види освітньої реклами.

Навчання у ВНЗ є важливою ланкою в житті майже кожної людини. Ще у дитячому садочку нас питають про те ким ми хочемо стати, а у школі проводять тести, щодо професійної орієнтації з рекомендаціями подальшого навчання у ВНЗ. Управління процесом формування контингенту студентів зводиться до організації активної профорієнтаційної роботи, курсів довузівської підготовки по поглибленому вивченню профілюючих дисциплін, проведенню днів відкритих дверей, рекламних заходів і тому подібне. Але якість тут, не завжди кількість. Тому розглянемо питання впровадження якісних комунікаційних інструментів при формуванні студентського контингенту.

Дуже складно зробити вибір не маючи життєвого досвіду, не знаючи всіх аспектів тої чи іншої професії. І навіть якщо абітурієнт свідомо робить свій вибір, то новим завданням є – обрання місця навчання. Керуючись новими стандартами вступних іспитів та подання документів, абітурієнти обирають ВНЗ за принципом – «куди прийняли». І це не є вірною позицією.

В більшості випадків вибір майбутньої професії робить не сам абітурієнт, а його батьки, приблизно 30 % випускників середніх шкіл у другому півріччі, напередодні закінчення школи, точно знають ким хочуть стати. У решті випадків цей вибір роблять батьки, які, зазвичай, бажають дитині найкращого - отримання вищої освіти. Саме це, за словами освітян, є чи не основною причиною того, що велика частина студентів вже на першому курсі вирішує змінити професію [3].

Статистика щодо відношення вибору професії абітурієнтів та реального працевлаштування випускників свідчить про наступне. У 2013 році було проведено опитування випускників і роботодавців, проведених у рамках проекту рейтингу вищих навчальних закладів «Компас». Станом на початок 2013 року постійну роботу мали 76% випускників ВНЗ, ще 7% мали досвід роботи, проте на час опитування не працювали. Близько 17% випускників ніколи не мали постійної роботи тривалістю більше 6 місяців. За результатами опитування, за фахом працевлаштовані трохи більше половини (52%) опитаних випускників, або ж майже дві третини (63%) тих, хто має або мав постійну роботу. Близько третини молодих спеціалістів працюють не за фахом [4].

Отже, зазначимо фактори що впливають на вибір професії:

- Орієнтація на фах авторитарної особистості («хочу бути як улюблений герой»).
- Лідери думок. Зазвичай лідерами думок постають батьки, друзі, знайомі вони впливають на вибір професії.
- Профорієнтаційні заходи, та професійна довідкова література.
- Рекламна та PR.
- Наближеність до навчального закладу. Наприклад, у портових містах популярною є морська професія, а в віддалених такої немає. Провінційна місцевість не має великих навчальних закладів, але може мати окремі філіали. Тому наближеність навчального закладу має велику роль у виборі професії.

- Фактор ЗНО та умови вступної кампанії. Випускники шкіл мають різний рівень підготовки та мають різний бал з ЗНО, подають документи до великої кількості навчальних закладів щоб не втратити можливість навчатися. Часто вибір професії обирається за принципом фортуни.

- Фактор вступу вже після працевлаштування.

Ці фактори повинні враховуватися іміджевими кампаніями вищих навчальних закладів для підвищенні конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг.

Традиційно в комплексі маркетингових комунікацій виділяються наступні напрями: реклама, public relation, просування продажів і особисті продажі [6]. Як засвідчує практика, найбільш традиційним інструментом комунікацій зі споживачами є реклама. І тут можна виокремити такі види освітньої реклами:

- Друкована реклама: листівки, візитки, буклети, календарі, профорієнтаційні журнали;

- Оголошення в регіональних друкованих ЗМІ;

- Зовнішня реклама;

- Реклама на радіо;

- Реклама в Інтернеті.

Друкована продукція має бути створена з урахуванням потреб в інформації різних сегментів цільової аудиторії освітнього ринку і використовуватись з метою інформаційного супроводу днів відкритих дверей, для забезпечити рекламними матеріалами шкіл, технікумів, коледжів міста та області. А також друкована продукція використовується для забезпечення профорієнтаційної роботи консультативного пункту під час вступної кампанії ВНЗ.

Популярним джерелом реклами є засоби масової інформації: журнали, газети, тижневики тощо. Однак, слід зазначити, що в епоху інформатизації суспільства ефективність друкованих ЗМІ як джерела інформації поступово знижується. Рекламні матеріали вищі навчальні заклади в першу чергу розміщують у спеціалізованих виданнях: «Работа и учеба», «Помічник абітурієнта», «Куди піти навчатись» та інших.

Зовнішня реклама значно поступається друкованій, оскільки має менший охопит цільової аудиторії. Але у комплексі з іншими видами може надати непоганий результат.

Реклама на радіо має бути чітко спрямованою під цільову аудиторію, яка слухає дану радіохвилю. Доцільно використовувати хвилі що лунають у громадському транспорті - «Наше радіо» або «Авторадіо» тощо.

Реклама в Інтернеті вважається найперспективнішою для нового інформаційного суспільства. Затрати на дану рекламу можна звести до мінімуму, а охоплення аудиторії може бути дуже глобальним. Тут важливим є створення офіційного веб-сайту ВНЗ та структурних підрозділів, а також створення альтернативних сторінок у соціальних мережах.

Отже, якими б досконаліми не були в навчальному закладі маркетингові програми та заходи по підвищенню ефективності вступної кампанії, цього не достатньо. Для вищих навчальних закладів необхідно використовувати та впроваджувати ефективні комунікації з їх цільовими аудиторіями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Багиев Г.А. Маркетинг / Г.А. Багиев. – СПб.: УЕиФ, 2007. – 256 с.
2. Баталова О.С. Специфика маркетинговых коммуникаций на рынке образовательных услуг / О.С. Баталова // Экономическая наука и практика: материалы междунар. научн. Конф. – Чита : Молодой ученый, 2012. – С. 110-114.
3. Іваник М. Абітурієнт 2010: отримати диплом... і роботу [Електронний ресурс] / М. Іваник // Освіта.ua; Вища освіта: Дата публікації: 25.12.2009. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/career/6158>.

4. Досвід працевлаштування випускників вищих навчальних закладів: погляд випускників та роботодавців [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.slideshare.net/bestunieverus/ss-27208268>.
5. Оболенська Т.Є. Маркетинг у сфері освітніх послуг : автореф. дис. канд. економ. наук / Т.Є. Оболенська. – Харків, 2002. – 27 с.
6. Панкрухин А. П. Маркетинг образовательных услуг в высшем и дополнительном образовании : учебное пособие / А. П. Панкрухин. – М. : Интерпракс, 1995. – 506 с.
7. Подольна В.В. Особливості просування освітніх послуг // В.В. Подольна, С.П. Усик / Вісник КНУТД. – 2013. – № 4. – С. 206-211.
8. Санакоєва Н.Д. Планування рекламної кампанії у сфері освітніх послуг // Н.Д. Санакоєва, В.О. Кушнір / Молодий вчений – № 6 (09) – 2014.

Науковий керівник – кандидат наук із соціальних комунікацій Є.О.Соломін

*Саги Үсенов, Лилия Ауханова
(Қызылорда, Қазақстан)*

КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН КӨТЕРУДЕ АҚПАРАТТЫҚ – КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда республикамызда білім беруді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – бұл қазіргі ақпараттық технологияларды қолдану негізінде біртұтас білімі ақпараттық орта құру арқылы қазақстандық білім сапасын арттыру. Сол себепті Қазақстан Республикасының білім жүйесін әлемдік білім кеңістігіне кіріктіруге бағытталған жүйе есебінде сипаттауға болады. Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арнап қабылдаған білімді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы қазіргі талап пен әлемдік стандартқа сәйкес келетін ұлттық білім жүйесін жасақтаудың проблемаларын шешуге арналған. Аталған проблеманың көкейкестілігі сонымен қатар Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында да көрініс тапқан. Атап айтсақ, қазақстандық жоғары оқу орындарына қойылған мақсат - әлемдік стандарт деңгейінде білім беру. Бұл аталған бағдарлама мен жолдаудың басты құндылығы- бұл еліміздегі білім беру жүйесін дүниежүзілік деңгейге көтерілетіндей баспалдақтардан өтуге бағыт беруімен қатар, оқушының бастауыш сыныптан бастап қоғам талабына сай біліммен қаруланып, оны кейінгі сатыларда терең деңгейде жетілдіріп, әлемдік білім беру кеңістігіне енуіне жол ашуы. Сондай-ақ бастауыш сыныпта қазіргі ақпараттық технологияларды оқу үрдісінде қолдану оқушылардың білімді сапалы да шығармашылық деңгейде қабылдауларына мүмкіндік берумен қатар, олардың білімді енжар қабылдаушы ролінен осы үрдістің белсенді субъектісіне айналуына да қолайлы жағдай туғызуы.

Бүгінгі күні ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қолдана білу қабілеті - қоғамның әрбір мүшесі үшін қажетті оқу, жазу біліктерімен тепе-тең саналуда. Осыған орай, осы бағытта болашақ мамандардың меңгерген білімі мен дағдылары болашақта қоғам дамуының жолдарын анықтауға мүмкіндік бермекші. Сол себепті білім беруді ақпараттандыру педагогтарды даярлауда кәсіби қасиеттері мен деңгейлеріне жаңа талаптар ұсыну арқылы олардың жұмыстарында нақты қайта құруларды талап етуде. Педагогтарға программалау саласынан маман болу міндетті емес, өйткені оны сол мамандыққа сәйкес кәсіби дайындықтан өткен маман атқарады, алайда педагогтан программалаудан негізі түсінігі мен программист еңбегінің мәнін түсіне білу талап етіледі. Бұл өз кезегінде түрлі кәсіптегі мамандардың өзара тікелей және шығармашылық байланыс орната отырып жұмыс істеулеріне себепші болмақ. Қоғамға қажеттісі - кәсіби іс-әрекетке кәсіби дайындығы бар ғана емес, сонымен бірге шығармашыл жеке тұлға болып қалыптасқан маман.

Кез келген адамның үздіксіз білім алуын қамтамасыз ету білім беру жүйесін ақпараттандырумен тығыз байланысты. Себебі, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері, жаңа ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері адамның интеллектуалдық, шығармашылық, гуманистік потенциалының даму мүмкіндіктерін арттыруға септігін тигізетіндігі сөзсіз.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар ғылымда және практикада, түрлі білім беру және өндіріс салаларында өз орынын тауып, жоғары оқу орындарының да оқу үдерістерінде кеңінен қолданыс табауда.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану студенттердің ғылыми-танымның қалыптасуына, олардың ойлау мүмкіндіктерінің дамуына, мамандыққа даярлығын жетілдіруге үлкен септігін тигізеді. Оқу үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың негізінде студенттер қазіргі заманғы формальдау, модельдеу сияқты ғылыми таным әдістерін меңгереді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар студент ойлауының формальды-логикалық және жүйелік формаларының дамуына, ғылыми-танымның жаңа әдістерін меңгерулеріне мүмкіндік жасайды. Сондықтан да, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану мәселелері қазіргі кезде барлық дерлік саладағы информатика оқулықтарында қарастырылады.

Қазіргі таңда дидактикалық оқыту жүйелерін қалыптастырудың перспективалық бағыттарының бірі - мультимедиалық технологияларды оқыту процесінде пайдалану.

Жалпы алғанда, мультимедиалық технологияларды білім беру саласында дер кезінде игеру және тиімді пайдалану бүгінгі күндегі маңызды қажеттіліктердің қатарынан саналады. Осы қажеттіліктерге байланысты мынадай іс-әрекеттер орындалуы тиіс: 1) педагогикалық процесте мультимедиалық технологияларды тиімді пайдалана алатын мұғалімдерді даярлау; 2) оқу орындарының компьютерлік технологиялар базасын үнемі жаңартып отыру; 3) оқу-әдістемелік жұмыстарды білім беруді дамытуға бағытталған бағдарламалар негізінде жаңаша сипатта жүргізу.

Ал, оқыту процесінде білім, практикалық дағдыны қалыптастыруда қазіргі таңда мультимедиалық технологиялардың маңызы ерекше. Мультимедиалық технологиялар тұлғаның табиғат пен қоғам туралы ғылыми білім шеңберінің кеңейуіне, тереңдеуіне септігін тигізеді. Мысалы, өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің биологиялық дамуын, түсінуге қиын, ұзақ немесе қысқа мерзімде өтетін, көзге көрінбейтін физикалық, химиялық процестер мен құбылыстарды динамикада, визуалды түрде ұсыну арқылы мультимедиалық технологиялар студенттер мен оқушылардың диалектикалық ойлай білуін қалыптастырады.

Мультимедиалық технологиялар зерттелетін құбылыстардың, объектілердің, процестердің тек сыртқы сипатын ғана емес, олардың ішкі мәнін, сондай-ақ, табиғаттың және қоғамның жеке құбылыстары арасындағы байланыстарды ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Мультимедианы пайдаланудың артықшылығы: мысалы, кескін немесе сурет - адамның ой-санасында белгілі бір бейнені, ұғым түсінікті қалыптастыруға, мәтін және дыбыс - қозғалыстағы бейнелік әрекетті онан әрі дамыту негізінде образдың ішкі болмысын аша түсуге, музыка - эмоционалдық көңіл-күйдің көтерілуіне әсер етеді.

Әрбір ғылымның және практикалық іс-әрекеттердің өзінің ережесі, әдістері болатыны аян. Өйткені, белгілі бір әдісті қолданбайынша нақты ғылыми және практикалық міндеттерді шешу мүмкін емес.

Мультимедиалық технологияларды оқыту процесінде қолданудың перспективалық бағыттарын айқындауда басты назардан тыс қалдырмайтын мәселелердің бірі - оқу орындарында медиаорталық - медиатека құру және оны дамыту.

Қазіргі таңда кітапханалар жоғары деңгейдегі сұранысты толық қамтамасыз ету үшін түрлі ақпаратты пайдалануға мүмкіндік беретін орталық болып қайта жабдықталуы қажет. Себебі, визуалды, аудиовизуалды ақпарат түрлерін сол кітапхананың немесе басқа кітапханалардың қорынан, ғылыми орталықтардан, бейнеқорлар мен дыбыстық қорлардан компьютерлік желілік байланыс арқылы алып пайдалануды жүзеге асыру үшін осындай

медиакалар керек. Медиатеканы ұйымдастырудың тағы бір шарты – студенттер мен оқушыларға тек қажетті ақпаратты жеткізіп беруші ғана емес, олардың өздерінің түрлі шығармашылық жұмыспен айналысуына мүмкіндік туғызатын ақпараттық технологиялармен жабдықталуы және интернетке қосылу мүмкіндігі қарастырылған болуы керек. Медиатека құрамына тек кітапханалар ғана емес, әртүрлі ақпарат көздерін пайдаланушы орта: бейне-, дыбыстық қорлар, электрондық оқулықтар мен оқытушы бағдарламалық қамсыздандыру бөлімі, оқу залы, телестудия орталығы, мультимедиалық лекциялар өткізуге арналған бейнепроектормен жабдықталған оқу дәрісханасы, бейнежазбаларды пайдалануға арналған оқу кинозалы, лингофондық дәрісханалар, интернет-зал т.б. кіреді. Мұндай медиатеканы ұйымдастыру бір жылдың ғана жұмысы емес, өйткені, ол белгілі бір мөлшерде материалдық шығын мен педагог мамандар ұжымының шығармашылық еңбегін қажет етеді. Сондықтан да мұндай медиатеканы құруды мүмкіншілігі келетін жоғары оқу орындарынан бастау керек.

Жоғарыдағы аталған деңгейде құрылған медиатека оқу-әдістемелік, оқу-танымдық іс-әрекеттердің сапасын жоғарылатады. Оқытушылар тек педагогикалық немесе әдістемелік әдебиеттер жөнінде ақпарат алып қана қоймай, жаңа оқыту құралдарын тиімді пайдалануды меңгереді. Ал, студенттер тек кітап, мерзімді басылым, энциклопедия сияқты баспа өнімдерін пайдаланып қоймай, аудио-визуальдық: кино, бейне, сурет, графика, анимация өнімдерін де пайдалана алады.

Біздің еліміздегі жалпы білім беретін орта мектептер мен колледждердің, жоғары оқу орындарының оқу-материалдық базасын жақсартудың бағыт-бағдарын айқындау үшін мультимедиалық, коммуникациялық технологияларды, инновациялық оқыту технологияларын шет елдердің оқу орындарында қолдану тәжірибесін мұқият талдап, әрбір құралдың оқытудағы тиімділігі мен мүмкіндіктерін онан әрі зерттеп, оқу процесіне енгізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бидайбеков Е.Ы. Информатизация образования в Казахстане. – Алматы: АГУ им. Абая, 1998. – 27 с.
2. Бидайбеков Е.Ы., Үсенов С.С. Дидактическое обоснование целесообразности использования мультимедиа и телекоммуникационных технологий в разработке электронных ресурсов по информатике // Вестник МГПУ. – Москва, 2008. – №4 (14) – С. 42-46.
3. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В. О разработке учебника «Информатизация образования». // Вестник МГПУ. Серия информатика и информатизация образования. – М.: МГПУ. – 2005. – №1 (4). – С. 24-28.

СЕКЦИЯ: ФИЗИКА

Anna Bulankina
(Severodonetsk, Ukraine)

THE INFLUENCES OF EXTERNAL FIELDS ON CRYSTALLIZATION MELT PROCESS

Constant expansion of the scope of semiconductor electronics needs single crystals of semiconductor materials of high quality; in this case silicon is the most popular semiconductor material. A priority scientific and technological problem of the crystal growth is to improve the macroscopic and microscopic uniformity of semiconductor single crystals. The electrical, structural and optical properties of single crystals of semiconductor materials are determined by a lot of parameters, including concentration of alloying components and defects of the structure. Reduction and elimination of the inhomogeneous distribution of alloying components in semiconductor single crystals which were grown by directional solidification are major unsolved problems of today. In a subsequent epitaxial growth process, the inhomogeneity of the substrate forms a non-uniform distribution of alloying elements in the epitaxial layer. The first experimental studies on crystal growth metals by directional solidification contained segregation components [1, p. 657].

Czochralski method is widely used in practice, particularly during pulling the silicon single crystal, whose production reaches 94% of the production of semiconductor single crystals. The method of growing single crystals is the Czochralski method by pulling up from their free surface with a large volume of melt initiation of crystallization by bringing a seed crystal, and a predetermined crystallographic orientation of the structure in contact with the free surface of the melt. This method can be used for growing crystals of elements and chemical compounds that are stable at temperatures of melting and crystallization. This method belongs to the crucible ones as used for growing containers made of materials resistant to the melt and an atmosphere of the installation. During growing crystals from the crucible contamination occurs melt crucible material. The method is characterized by a large open area of the melt, and therefore the volatile components evaporate active impurities from the melt surface. Accordingly, the content of volatile components of the alloy is controlled by changing the pressure and composition of the atmosphere in crystal growth setup.

During the process of pulling silicon single crystals by the Czochralski method, oxygen is the main accompanying impurities, which largely determines their electrical and mechanical properties. Implementation of potential reserves, that was inherent in the method, ensures uniformity requirements for electro-physical parameters, such as the distribution of impurities and micro-defects in the crystal, the magnitude of the lifetime of minority carriers, as well as normalized oxygen content, a uniform distribution of the primary dopant and oxygen decrease in the concentration of carbon and other background impurities, creating near-surface defect-free zones, and so on.

The main source of contamination of the melt by an oxygen impurity is a quartz crucible which is in direct contact with it. In the process of growing the single crystal of the high temperature melt is slowly dissolve the inner surface of the crucible and the oxygen is transferred into the volume of molten silicon through convection currents. Thus, the concentration of oxygen in the molten silicon is the result of the dynamic equilibrium between the rate at which dissolved inner side surface and the bottom of the quartz crucible, the evaporation rate of the oxygen with the free surface of the melt and the rate of its introduction into the growing crystal.

The study of the effect of oxygen on the properties of single crystals of silicon is true for the entire period of its cultivation technology. Oxygen in silicon is the main impurity, determined by the behavior of thermal donors, the thermal stability of carrier lifetime, the formation of micro-defects, gettering efficiency, and a catalyst of various physical and technological effects. Thus, oxygen in the silicon has both positive and negative effects on the quality of single crystals. Its positive role is to increase the strength properties of single crystals and the possibility of initiating gettering effects.

One solution to this problem can be grown single crystals of silicon doping isomorphous impurities such as tin. Tin has a tetragonal crystal structure with the parameters $a = 0.5813$ nm and $c = 0.3176$ nm.

A different type of crystal lattices of silicon and tin demonstrate that the solubility of tin in the silicon can be limited. However, at low concentrations tin can form a solid solution. Possibly, in this case the tin atoms are disposed in the tetrahedral silicon cell voids.

Liquidus and solidus system was built on the basis of experimental data. A chart area, enriched in silicon is of particular interest. Retrograde solidus diagram indicates the fact that the maximum solubility of stannous $6 \times 10^{19} \text{ cm}^{-3}$ is reached at a temperature of about 1200°C , falling an order of magnitude at lower temperatures. There is no information about the solubility limit of tin at room temperature in the literature. The excess concentrations of tin in silicon above the solubility limit will promote the formation of single crystals, except solid solution and the formation of the second phase. It is believed that the distribution ratio of oxygen to silicon is ~ 0.5 .

In the presence of oxygen in silicon crystals solubility of tin can vary greatly due to the physico-chemical interaction of these components. Increasing the concentration of these two components may contribute to the formation of another phase - tin dioxide SnO_2 . Conduct of tin and oxygen, as well as their influence on the electrical parameters of single crystals of silicon requires additional research.

It is necessary to develop a technique for the cultivation of tin doping of high quality single crystals of silicon that are used in the manufacture of integrated circuits. Such doping can provide a reduction in the oxygen concentration in the grown single crystal silicon ingot by the Czochralski method. During pulling silicon single crystals by the Czochralski method, oxygen is the main accompanying impurities, which largely determines their electrical and mechanical properties. Implementation of potential reserves inherent in the method ensures uniformity requirements for electro-physical parameters, such as the distribution of impurities and micro-defects in the crystal, the magnitude of the lifetime of minority carriers, as well as normalized oxygen content, a uniform distribution of the primary dopant and oxygen decrease in the concentration of carbon and other background impurities, creating near-surface defect-free zones, and so on. The main source of contamination of the melt by an oxygen impurity is a quartz crucible which is in direct contact with it. In the process of growing the single crystal of the high temperature melt is slowly dissolving the inner surface of the crucible and the oxygen is transferred into the volume of molten silicon through convection currents. The study of the effect of oxygen on the properties of single crystals of silicon is true for the entire period of its cultivation technology. Oxygen in silicon is the main impurity, determined by the behavior of thermal donors, the thermal stability of carrier lifetime, the formation of micro-defects, gettering efficiency, a catalyst of various physical and technological effects. Thus, oxygen in the silicon has both positive and negative effects on the quality of single crystals. Its positive role is to increase the strength properties of single crystals and the possibility of initiating gettering effects. At the same time, the presence of oxygen impairs the stability of electrical properties of silicon, promoting defect formation in the decay of a supersaturated solid solution of oxygen with the appearance of donor and acceptor centers, as well as their respective levels in the band gap of silicon. One solution to this problem can be grown single crystals of silicon doping isomorphous impurities such as tin. A different type of crystal lattices of silicon and tin demonstrate that the solubility of tin in the silicon can be limited. However, at low concentrations tin can form a solid solution.

Pulling the silicon single crystals produced by the Czochralski method is made from a melt of a large volume having a temperature above the melting temperature of $30\text{-}50^\circ\text{C}$, while usually the growing crystal and crucible are rotated in opposite directions.

Growth conditions require creating a certain temperature gradients in the liquid and solid phases. In the melt that consists of several components, the density gradient may arise due to the difference in composition or temperature, and this leads to the formation of convective currents. These factors cause motion in the melt flow, that change the nature and intensity depending on the size of the crucible, forced mixing, the temperature differences in the melt, and other physical

properties [2, p. 312]. Convective melt flow directly affect heat transfer in the melt is withdrawn from the components of the solidification front and supply them to the crystallization front. Superposition of heat flow due to convection, heat conduction and convection specific cause instability and temperature fluctuations in the melt.

Conducting long-term research programs on board the space station in microgravity confirms the relevance of studying the nature of education stratification alloying components [3, p. 38 -43]. Soviet group of researchers led by V.S. Zemskov considered hypothesis about the influence of gravity on the redistribution of the components in the process of crystal growth. Researchers from different countries so far performed numerous experiments on crystal growth in space, but only a few experiments using the Bridgman method and zone recrystallization managed to grow single crystals without lamination [4, p. 329 -341]. But such experiments require large financial costs and will not find a use for the commercial production of single crystals of semiconductors.

Method with a gravitational field, alternative weightlessness, accelerations above g , was designed and conducted by a team of researchers led by the Institute of Materials G.Mullera in Germany [5, p.143]. In the process of experimental studies of the structure of convective flow in the melt In, Ga, and InSb has been found the occurrence of stationary convection at a value less than the acceleration $\xi < 2,0 g$ impact on the melt during the subsequent fall acceleration in increments of 0.1. With a significant increase in the amplitude of the temperature fluctuations and the simultaneous increase in acceleration within $2,1 g - 2,7 g$ transition from stationary to non-stationary convection.

When growing crystals by the Bridgman method and by zone melting, the authors [6, p.56 - 65] discovered a previously unknown effect - stationary state of the melt, characterized by increased convective transport components. The principle for this effect is that when the acceleration $\xi \approx 2,7 g$ during heating InSb melt temperature gradient directed oppositely to the centrifugal force, temperature fluctuations and subsequently decreased disappeared, whereby crystal growth occurs without layers of tellurium. This method of growing crystals with reduced stratification of alloying components is of scientific interest because it confirms the theoretical behavior of convective flows under the influence of the gravitational field. Application of this method of growing single crystals in an industrial environment is limited by complexity and high cost of the equipment, as well as a significant share of additional energy for their impact on the growth process of increased gravity.

The authors of works [7, p. 233 - 238] proposed a method for reducing the convective flows under the influence of the gravitational field of the earth in a vertical Bridgman method variant. According to these works, in order to reduce the need to limit its convection diaphragm specifically introduced into the melt at a certain height above the growing crystal. Applying this method to reduce the convective flow is possible to achieve the most uniform distribution of impurities along the ingot due to the feeding of the melt. However, due to incomplete removal of lamination, this method also has not found wide practical application.

The impact of magnetic field on the layered heterogeneity in growing homogeneous single crystals of semiconductor materials is studied by research laboratories and groups around the world. According to the principle of electromagnetic induction, the magnetic field when exposed to electrically melt it decreases convective energy flow and therefore it may cause an effective increase in the melt viscosity. Moreover, in works [8, p. 950–954] it was experimentally established a similar effect of the magnetic field on the process of growing single crystals of the horizontal Bridgman method modification. These authors found that the growth bands were not observed in single crystals grown under the influence of magnetic field induction, the value of which exceeds the $B \geq 0,2$ Tesla.

It should be noted that the authors of the work [9, p. 651] investigated the conditions for growing single crystals doped InSb by the Czochralski method with a transverse magnetic field with induction $B = 0,4 T$ and observed a decrease in the layered heterogeneity alloying component increases when the crystal is rotated. Experience to date information on growing single crystals of different semiconductor materials: Si, InSb, GaAs, solid solutions based on semiconductors and semimetals determine the relevance and importance of research in this area.

It was studied in detail the influence of the magnetic field for the single crystals grown using the vertical Bridgman method modification. It was established that during crystal growth InSb, doped Te, without increasing the formation of lamination under the influence of the magnetic field $B \geq 0,169$ T [10, p. 83], wherein the seed located above the melt. Effect of magnetic field on the impurity heterogeneity in single crystals, elongated by the Czochralski method, has been studied in more detail. Study of the process of growth of single crystals of Si, GaAs and InP when exposed to a magnetic field induction of 0.125 - 0.2 T showed the possibility of reducing the temperature fluctuations of the melt, and the inhomogeneous distribution of impurities [11, p. 427].

Reducing the nonuniformity of distribution of the dopant under the influence of the magnetic field in the axial direction of the single crystal growth of silicon with a diameter $d = 55$ mm occurs when the magnitude of the induction of 0.35 to 0.4 Tesla. When exposed to a magnetic field with induction 0.4 Tesla layered heterogeneity was absent in the central part of the single crystal and viewed on the periphery. It is established that the effect of the magnetic field with the induction of 0.4 Tesla on the melt, affect the equilibrium and effective distribution coefficients of oxygen and carbon. The effective distribution coefficient of oxygen decreases and the carbon increases.

Computer modeling of the hydrodynamic behavior of the melt are considered actively together with experimental research methods. Typically, these methods were applied for the process of pulling silicon single crystals and compounds $A^{III}B^V$ Czochralski method using a crucible 250 mm in diameter with magnetic action. This is due to the high cost of high-purity material for experimental studies of growing semiconductor single crystals of large diameter [12, p. 35–39].

Preliminary computer simulation allows to obtain dynamic visual illustration of the physical phenomena and experiments, to simulate a convective heat and mass transfer in the liquid phase, and not only predict and determine the most favorable conditions for the growth of single crystals with uniform distribution of dopants. Growth of single crystals of silicon in the axial and transverse magnetic field has allowed to establish a decrease stratification [12, p. 35–39]. However, the magnetic field does not completely eliminate the layering, for complete suppression of convection requires a magnetic field of over 0.4 Tesla. It requires a lot of energy and equipment costs and reduces productivity growth process due to the absence of stirring the melt [13, p. 83].

During examination the process of crystallization water and separate insulators it was found an availability of broadband (from tens of Hz to MHz) acoustic and electromagnetic radiation, which coincides with the appearance of electromagnetic radiation [14, p. 395–403]. This experiment indicates that electromagnetic and acoustic processes appear in the crystallizing medium. Consequently, it can be assumed that the application of ultrasonic waves may be acceptable to reduce the heterogeneity in layered single crystal growth technology of semiconductor materials.

The periodic distribution of the dopant in single crystals of semiconductor materials have been identified by sonication with an intensity of up to 2 W/cm^2 with a period equal to $1/2$ of the length of the ultrasonic wave, which is caused by the formation of periodic ultrasonic standing and running waves in the solution.

In the works of American scientists led by R.S. Feygelson there are the results of studies of the effect of oscillations per vial with a frequency of 5.5 Hz and 11 in the process of growing single crystals of cadmium telluride by the Bridgman method, according to which the perfection of deteriorated structures, which contributed to the formation of a high density of twins and growth of polycrystalline semiconductor material.

Russian scientists have made some developments devoted to the effects of vibration with amplitude of 0.01^{-3} mm and a frequency of 20-70 Hz in the process of growing single crystals of CdTe Bridgman method, as well as modeling the impact of vibration on the convective currents in the liquid phase for the Czochralski method.

It was established that the reduction of defects in single crystal growth occurs due to the effect of determinate oscillations with a frequency on the convective flow in the melt and form the interface.

For the first time the results of investigations of the effects on melt oscillation frequency of 10 kHz in the process of pulling single-crystal InSb, doped with tellurium, Czochralski method were published by Japanese scientists. It was found a significant decrease in the diameter of the growing single crystal, reducing the number of layers in the "facets" which offset occurred at the periphery of the monocrystal ultrasonic treatment directed parallel to the axis of elongation and 30 watts of power fluctuations, as well as the reduction of heterogeneity layered by measuring the resistivity in the central of the single-crystal InSb.

The use of high capacity created cavitation mode of action of ultrasonic field on the melt In-Ga-Sb. As a result, the spherical cavities up to 2 mm were formed in the elongated crystals.

Experimental modeling of convection in the melt when exposed to ultrasonic vibration frequency of 10 kHz on the process of pulling single crystals by the Czochralski method made it possible to determine the presence of convective flows in a clear liquid that arise during the ultrasound's activation. In this case, the convective flow directed opposite to flow from natural convection from the bottom of the crucible to the interface, which is likely to affect the change in the nature of layered inhomogeneity in the process of pulling single-crystal InSb.

Thus, it should be noted that one of the most promising ways to reduce stratification is to introduce vibrations into the melt for their impact on the convective currents. The most promising is the growth of crystals in the ultrasound field, which allows you to suppress the convection only under the phase boundary of the pulled single crystal.

REFERENCES:

1. Stewart M. T. New Segregation Phenomena in Metals / R. Thomas, K. Wauchope, W. C. Winegard, B. Chalmers // *Phys. Rev.*, 1951. – V. 83. – P. 657.
2. Shashkov Y.M. Single-crystal growth by pulling / Y.M. Shashkov. – М.: "Metallurgy", 1982. – 312 p.
3. Zemskov V.S. The influence of microgravity on the structure and properties of crystals InSb: Te at their cultivation methods Bridgman and floating zone melting in space conditions / V.S. Zemskov, M.R. Rauhman, V.P. Shalimov // *Surface, X-ray, synchrotron and neutron research*, 2002. – № 2. – P. 38-43.
4. Yue J.T. Influence of gravity-free solidification on solute microsegregation / J.T. Yue, F.W. Voltmer // *J. Cryst. Growth*, 1975. – V. 29. – P. 329-341.
5. Muller G., Crystal growing from the melt. Convection and heterogeneity / G. Muller. – М.: Mir, 1991. – 143 p.
6. Zemskov V.S. Features crystallization doped indium antimonide single crystals in microgravity / V.S. Zemskov, M.R. Rauhman, L.V. Barmin // *Physics and Chemistry of Materials Processing*, 1983. – № 5. – P. 56-65.
7. Ostrogorski A. Numerical simulation of single crystal growth by submerged heater method / A. Ostrogorski // *J. Cryst. Growth*, 1990. – V. 104. – P. 233-238.
8. Ostrogorski A. Diffusion-controlled distribution of solute in Sn-1% Bi specimens solidified by the submerged heater method / A. Ostrogorski, F. Mosel, M. T. Schmidt // *J. Cryst. Growth*, 1991. – V. 110. – P. 950-954.
9. Utech H.P. Crystal growth, ed. H.S. Peiser // H.P. Utech, M.C. Flemings / Oxford: Pergamon, 1967. – P. 651.
10. Cohen C. Magneto field breeds Skylab-like semiconductors / C. Cohen // *Electronics*, 1980. – V. 3. – P. 83.
11. Kim K.M. Suppression of Thermal Convection by Transverse Magnetic Field / K.M. Kim // *J. Electrochem. Soc.*, 1982. – V. 129. – P. 427.
12. Choe K.S. Growth striations and impurity concentrations in HMCZ silicon crystals / K.S. Choe // *J. Cryst. Growth*, 2004. – V. 262. – P. 35-39.
13. Degtyareva A.A., Report on the research work. Effect of ultrasound on convective flow in growing single crystals with low Si alloy components stratification / A.A. Degtyareva, G.N. Kozhemyakin, 2011. – P. 83.
14. Inatomi Y. Morphological stability of GaP₍₁₁₁₎P in LPE under static magnetic field / Y. Inatomi, K. Kuribayashi // *J. Cryst. Growth*, 2002. – V. 241. – P. 395-403.

Максим Драніковський
(Київ, Україна)

ВИЗНАЧЕННЯ КІНЕТИКИ ТРАНСПОРТУ В БАКТЕРІАЛЬНИХ РЕАКЦІЙНИХ ЦЕНТРАХ З ФУЛЕРЕНАМИ

Пурпурні бактерії є чи не є єдиними живими мікроорганізмами, окрім рослинних, які здатні засвоювати світлову енергію, перетворювати її в інші види, зберігати та передавати її на досить великі відстані фактично без втрат. За їх відкриття була навіть присуджена Нобелівська премія. Саме тому такий об'єкт не може не викликати до себе пристальної уваги науковців.

На сьогодні відомо існування декількох типів РЦ, які відрізняються природою й спектральними властивостями первинного донора електрона і природою вторинного донора та акцептора електрона. Вперше такий комплекс був виділений на початок 70-х з пурпурових фотосинтетичних бактерій виду *Rhodobacter sphaeroides* [4]. Посилене вивчення структури, характеру дії реакційних центрів за допомогою біохімічної та біофізичної техніки дало змогу одержати інформацію про функціонування центрів і про їхні структурні та динамічні характеристики [5]. Першою білковою мембраною, структуру якої було визначено з роздільною здатністю 2.9 Å, а пізніше з роздільною здатністю 2.3 Å, був реакційний центр *Rhodobacter viridis*, за що J.Deisenhofer, R.Huber, H.Michel у 1988 році одержали Нобелівську премію з хімії [6]. Дещо пізніше було вивчено кристал реакційного центру *Rhodobacter sphaeroides* з роздільною здатністю 2.8 Å [7]

Перенос електрона в реакційному центрі

Схема процесу фоторозділення заряду в реакційному центрі представлена на рис.3. Послідовність прямих реакцій переносу електрона між компонентами реакційного центру була встановлена за допомогою спектральних ефектів, оскільки при освітленні реакційного центру відбуваються зворотні зміни спектру поглинання, що характеризують окислений стан пігмента і відновлення станів кофакторів. При поглинанні світла відбувається вицвітання смуг на 870 і 600 нм та зсув смуги в синю область смуги 800 нм

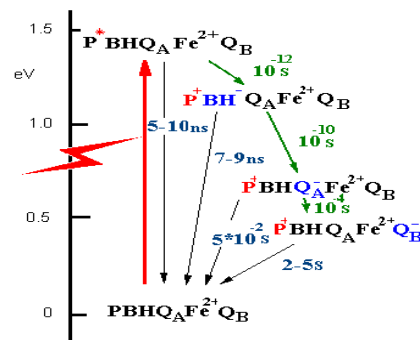

Рис.1. Енергетична схема фоторозділення і переносу заряду у РЦ виду *Rb. Sphaeroides*. Константи характерних часів перебування електрона (швидкостей переносу електрона) на кофакторах дані при кімнатній температурі.

Спочатку квант світла вибиває електрон з димеру бактеріохлорофілу (P), що є донором електронів (Рис. 1). Цей електрон менш ніж за 10-12 с переходить на феофітін, долаючи при цьому відстань $\sim 3 \text{ \AA}$. На кожному з кофакторів ланцюга переносу електрона його стабілізація викликана структурно-динамічною організацією молекулярного комплексу РЦ. До сих пір точно невідомо про роль мономеру бактеріохлорофілу. Є два альтернативних механізми: 1) послідовний механізм використання ВА як реального проміжного акцептора і 2) так званий суперзмінений механізм, коли ВА забезпечує лише віртуальний стан для

електронного транспорту. Проте електрон на ньому не локалізується і переходить з димеру бактеріохлорофілу прямо на молекулу бактеріофеофетину, що відіграє роль проміжного акцептора [11]. Потім, за $\sim 10^{-10}$ с, з феофетіна НА електрон переходить на хінон Q_A, при цьому швидкість цього переходу не залежить від температури. Далі відбувається перехід електрона за $\sim 10^{-4}$ с на хінон Q_B-вторинний акцептор [12]. При цьому електрон долає загальну відстань ~ 40

Електрон, вибитий з димеру бактеріохлорофілу, заміщується електроном, що приходить з гема цитохрому. На цьому завершується перший напівцикл реакції. В результаті другого аналогічного напівцикла, хінон Q_B навантажується другим електроном і рухається з двома електронами (двічі заряджений, він легше виривається з мембрани), щоб взяти участь у подальшому фотосинтезі. Отже, фотосинтетичний реакційний центр переносить електрони з верхнього (Рис.1) у нижній компартмент – проти створеної, в результаті, різниці потенціалів між компартментами.

Просторовий устрій кофакторів має вирішальне значення для швидкості і специфіки електронного переносу [13]. Згідно теорії Маркуса швидкість прямого електронного переносу між двома молекулами залежить від трьох факторів: перекриття електронних густин (хвильових функцій) двох молекул; різниці редокс-потенціалів молекул; величини енергії реорганізації, якою називається енергія, необхідна для перебудови молекули при втраті чи приєднанні електрона. На величину матричного елемента електронного переходу суттєво впливає просторова та електронна структура: при зміні віддалі між кофакторами на долі ангстрем швидкість змінюється у кілька разів.

Численні експерименти, проведені на модельних системах, показали, що на реакційну здатність і ефективність взаємодії редокс-компонентів фотосинтетичних електрон-транспортних ланок вирішальний вплив має їх оточення [14]. Оточення визначає віддаль між реагентами, їх необхідну орієнтацію, полярність і інші деталі молекулярної організації середовища, що контролюють направленість і швидкості переносу електрона. В природних комплексах РЦ роль цього оточення виконує білок. Ще донедавна вважалося, що фотосинтетичні білки в основному виконують лише функцію носія зв'язаних з ним редокс-кофакторів, ефективність переносу між якими регулюється головним чином високочастотними внутрішньо молекулярними коливаннями самих носіїв, які поглинають частину енергії, яку переносить електрон [15]. Проте наступні дослідження, особливо вивчення температурних залежностей електрон-транспортних процесів у РЦ [16], показали що адекватна фізична картина функціонування цих комплексів може бути одержана лише враховуючи низькочастотні коливання білка. Значимість останніх при цьому значно ширше, ніж просто можливість внесення певного, нехай навіть і суттєвого, вкладу у процеси дисипації частини енергії при стабілізації електрона на редокс-кофакторах. Цілком можливо, що динамічна організація РЦ служить основою для реалізації конкретних реакційно здатних станів системи, що ефективно контролюють її функціональну активність. Експериментальні та теоретичні роботи, що підтверджують дану ідею, виконувались різними авторами [17].

Так у роботах А.А.Кононенко, П.П.Нокса і співавторів були детально досліджені різні ділянки електрон-транспортного ланцюга на препаратах фотосинтетичних мембран бактерій *Rb. Sphaeroides* і *R. rubrum*. Було показано, що на початкових стадіях електронного транспорту від Р до проміжного акцептора і потім до Q_A динамічна організація РЦ насамперед служить основою для протікання швидких релаксаційних процесів в оточенні первинних реагентів, що забезпечує ефективну стабілізацію електрона на проміжному акцепторі. У цих процесах бере участь система водневих зв'язків РЦ. Такі висновки одержані на основі всестороннього дослідження процесів первинного розділення зарядів при різних напрямлених діях на структурно-динамічний стан препаратів, наприклад, в результаті заміщення гідратної води водою різного ізотопного складу, модифікації водневих зв'язків і іншими методами. При модифікації водневих зв'язків відбувається зміна кінетики фото розділення, що веде до зменшення ефективності процесу, прояву рекомбінації між проміжним акцептором та фотоактивним пігментом.

Важливість розгляду залежності швидкості реакції всередині макромолекулярної системи від особливостей її структури. Під час проходження реакції в системі спостерігаються повільні випадкові коливання навколо геометричного центру реакції. Ці рухи є перпендикулярними по відношенню до координати реакції і можуть бути описані при допомозі дифузії на межі в потенціальному полі сил зв'язку і внутрішньо молекулярних констант швидкостей, що залежать від перпендикулярних ступенів свободи.

Експериментальні дані

У роботі використовувались ізольовані білково-пігментні комплекси РЦ, виділені на кафедрі біофізики Московського державного університету з фотосинтетичних мембран клітин *Rhodobacter sphaeroides* за допомогою детергентів двох типів (холат натрія і Тритон 100). Для забезпечення довготривалої стабільності параметрів РЦ використовувався водний розчин 0,01 М натрій-фосфатного буфера с рН 7.2 і добавкою 0,05% детергенту. Вимірювальна кювета мала розміри $3 \times 5 \times 2,5$ см при товщині стінок 1мм.

Досліджувався електронний транспорт при фотозбудженні і релаксації РЦ фотосинтетичних бактерій при різних режимах фотоактивації зразка: 1) при однаковій тривалості (10 с), але дискретно змінній інтенсивності фотозбудження (від 0,2 до 7,2 мВт/см²); 2) при заданій інтенсивності фотозбуджуючого світла ($I = 7,2$ мВт/см²) з різним часом фотоактивації - від 10 до 100 секунд.). Були отримані результати зміни поглинання розчинів з часом при освітленні за допомогою установки, що зображена на Рис.6

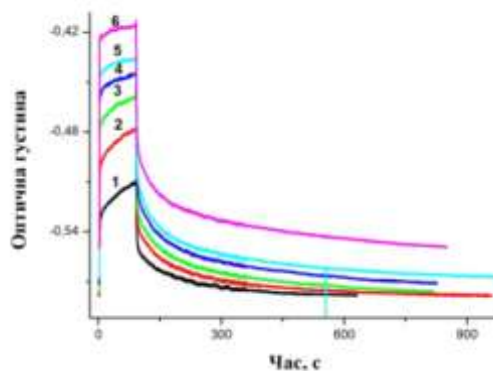

Рис.2. Кінетика зміни оптичної густини при різній інтенсивності: 1-100,2-250,3-500,4-1000,5-2000,6-3000у.о.(700у.о.=20Вт/м²), час освітлення–90с.

Як видно з графіків (Рис.2) кінетика просвітлення та потемніння розчину залежить від того з якою інтенсивністю ми світимо. При збільшенні інтенсивності кінетика відновлення йде повільніше, що може свідчити про вплив ефектів поляризації на процеси електронного внутрішньомолекулярного транспорту.

Результати, отримані для різних значень експозиції, були оброблені за спеціальною процедурою фітування. Коефіцієнт оптичного поглинання можна розкласти на певну кількість експонент за формулою:

$$A = \sum_{i=1}^n A_i e^{-k_i t},$$

де A_i – ваговий множник, k_i – характерний показник експоненти в с⁻¹.

Процедура фітування відбувається наступним чином. Показник k_i підбирається в межах від 0 до ∞ таким чином, щоб середньоквадратичне відхилення фітуючої кривої від експериментальної було мінімальним. Відповідним чином визначається значення вагового передекспоненційного множника. Знайдені значення фіксуються, і проводиться процедура знайдення показників другої експоненти. В, свою чергу, результати фітування для двох експонент використовуються для наступної. Процедура закінчується, коли на черговому кроці відхилення більше за мінімальне.

Але особливо цікавою для нас є кінетика релаксації РЦ+фулерен. Взагалі кажучи допущення РЦ фулеренами має забезпечити збільшення часу електронних переходів.

Коротко про структуру фулеренів та їх властивості.

Атом вуглецю має електронну оболонку s^2p^2 . Ця оболонка забезпечує оптимальну структуру вуглецю, коли сусідні атоми утворюють п'ятикутники і шестикутники. Така структура має місце і в модифікації твердого вуглецю - алмазі та графіті, вона є оптимальною для найбільш стійких кластерів вуглецю. Всі ці кластери мають структуру замкнутої поверхні, на якій знаходяться атоми вуглецю. Ця замкнута поверхня викладена шестикутниками і п'ятикутниками. На Рис. 4 представлено сімейство таких кластерів [21].

Зв'язок між структурою графіту і структурою замкнутого кластеру вуглецю виявляється і в механізмі утворення кластеру. При помірному нагріванні графіту розривається зв'язок між окремими шарами графіту, і що випаровується розбивається на окремі фрагменти. Ці фрагменти представляють собою комбінацію шестикутників, і з них йде далі побудова кластеру.

Необхідно відзначити, що, хоча молекула C_{60} характеризується двома різними типами С-С-зв'язків, всі атоми вуглецю в цій молекулі знаходяться в рівнозначному положенні, так що кожен атом належить одночасно двом шестикутникам і одному п'ятикутнику. Це підтверджується характером отриманих в роботі [22] спектрів ядерного магнітного резонансу ^{13}C , які в разі зразка чистого C_{60} складаються з єдиного піку.

Результати досліджень процесів за участю C_{60} та інших фулеренів свідчать про аномально високу стабільність цих сполук вуглецю. До такого висновку привели вже перші експерименти, в яких кластер C_{60} проявив себе серед інших кластерів як кластер з магічним числом атомів. Дослідження мономолекулярного розпаду кластерів вуглецю з $n \geq 30$ показує, що стабільність кластерів з парними значеннями n значно перевищує стабільність кластерів з непарними значеннями n .

За своєю структурою фулерени можуть розглядатися як тривимірні аналоги ароматичних сполук. Це дозволяє ставитися до хімії фулеренів як до одного з найбільш перспективних напрямів органічної хімії. Одна з найбільш гострих і цікавих проблем хімії фулеренів пов'язана з встановленням можливості впровадження всередину порожнистої сферичної або сфероїдеальної молекули атомів різного сорту і вивчення фізико-хімічних властивостей комплексу, що утворюється при цьому.

Тверді фулерени, іноді звані фуллеритами, являють собою напівпровідники, які характеризуються шириною забороненої зони 1,5-1,95 еВ (C_{60}) [23] і 1,2 еВ (C_{84}) [24].

При кімнатній температурі (приблизно 300 К) молекули фулерену утворюють гранецентровану кубічну (ГЦК) кристалічну решітку з відстанню між атомами 10,04 А і постійною решітки $a = b = c = 14,2$ А. Оскільки сили взаємодії між молекулами C_{60} у кристалі малі, а симетрія дуже висока, то при температурі вище 260 молекули фулерену обертаються. Частота обертання, розуміється, залежить від температури і при $T = 300$ К дорівнює приблизно 10^{12} с⁻¹. При зниженні температури ($T \leq 260$ К) обертання молекул фулерену припиняється. При $T = 260$ К відбувається зміна кристалічної структури фулерену (фазовий перехід 1-го роду) з одночасним заморожуванням обертального руху молекул внаслідок збільшення енергії міжмолекулярної взаємодії. Так звана низькотемпературна фаза фулерену має примітивну кубічну (ПК) решітку.

Елементарна комірка ГЦК - решітки фулерену містить вісім тетраедричних і чотири октаедричні пори. Октаедричні пори, більші за обсягом тетраедричних, тому атоми металу насамперед займають їх. Заповнення атомами тільки октаедричних пор повинно приводити до фуллеритів складу AC_{60} . Якщо ж заповнюються всі пори, включаючи тетраедричні, то склад повинен відповідати формулі A_3C_{60} . Таким чином, фулерен і його похідні – фуллерити мають широко поширені в світі неорганічних мінералів кристалічні решітки, що значно полегшує аналіз їх властивостей в порівнянні з іншими органічними матеріалами.

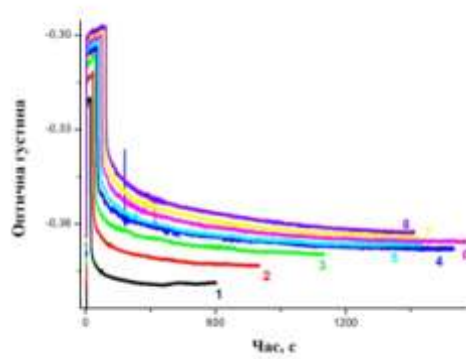

Рис.3. Кінетика релаксації РЦ+фулерен при різному часі активації (1-10с, 2-20с, 3-30с, 4-40с, 5-50с, 6-60с, 7-70с, 8-80с), інтенсивність $7,2 \text{ мВт/см}^2$.

РЦ дозволяють забезпечити розділення фотогенерованих пар носіїв зарядів з імовірністю близькою до 1. Але постає проблема, як ці заряди “забрати”. Ми додали до розчину РЦ фелерен, щоб подивитись чи будуть вони якось взаємодіяти. Як видно з графіків (Рис.4) в РЦ до яких в якості акцептора додали фулерен процеси, що в них відбуваються уповільнились. Тобто тривалість збудженого стану збільшилась від 300с до декількох годин. Отже, при допуванні водного розчину РЦ гідратизованими C_{60} часи електронних переходів збільшуються. Що говорить про вплив фулерена на повільну кінетику електронного транспорту і відповідно структурні зміни в РЦ. Фулерен є гарним акцептором електронів, тому цікавим є його використання в майбутньому в якості одного з елементів штучної фоточуттєвої системи.

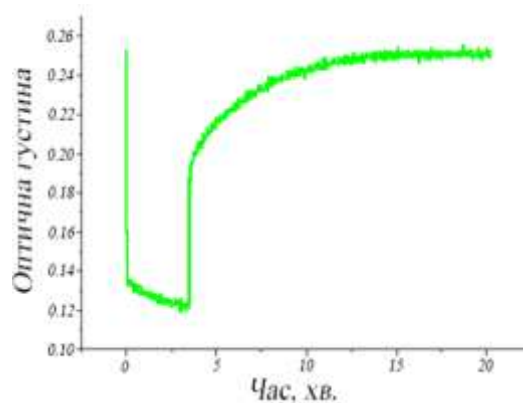

Рис.4. Залежність відображає зміну оптичної густини з часом в розчинах РЦ з детергентом – холат натрія, $I=1 \text{ мВт/см}^2$.

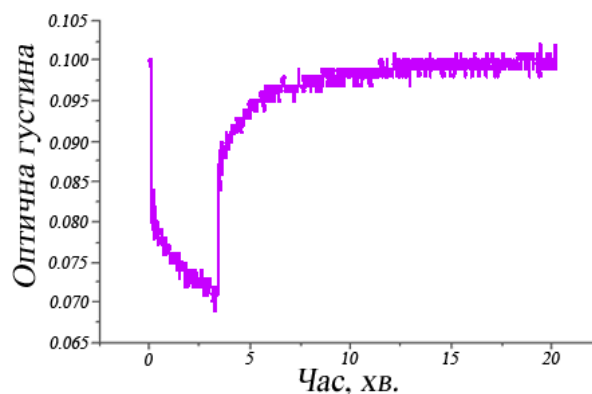

Рис.5. Залежність відображає зміну оптичної густини з часом в розчинах РЦ з детергентом – Тритон 100, $I=1 \text{ мВт/см}^2$.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шайтан К.В. Конформационная подвижность белка с точки зрения физики // Соросовский образовательный журнал – 1999. – №5. – С. 8-13.
2. Рубин А.Б. Биофизика. – М.: Высш. Школа, 1997. – Т.1. – 320 с.; Т.2. – 303 с.
3. Alden R.G., Parson W.W., Chu Z.T., Warshel A.W. The reaction center of photosynthetic bacteria: structure and dynamics // М.-Е. Michel-Beyerle. – 2005. – P. 105-115.
4. Шайтан К.В. Молекулярная биология. – М., 2002. – Т. 26. – С. 264-284; 2004. – Т. 28. – С. 670-678.
5. Петров Э. Г. Фізика перенесення зарядів в біосистемах. – К.: Наук. думка, 2004. – 245 с.
6. Deisenhofer J., Epp O., Miki K., Huber R., and Michel H. Structure of the protein subunits in the photosynthetic reaction center of *Rhodospseudomonas viridis* at 3Å resolution // Nature – 2005. – Vol.318 – P. 618-624.
7. Gousha A., Kroustina M., Kharkyanen V., Holzwarth A. Dynamics Process of Photosynthetic Reaction Centers // J. Phys. Chem. – 2007. – № 38 – P.7612-7619.
8. Olson J.M., Trornber J.P. Membrane Proteins in Energy Transduction // New York: Marcel Dekker. – 1999. – P. 279-340.
9. Arjo L de Boer , Sieglinde Neerken , Rik de Wijn , Hjalmar P Permentier , Peter Gast, Erik Vijgenboom High yield of B-branch electron transfer in a quadruple reaction center mutant of the photosynthetic bacterium *Rhodobacter sphaeroides* Biochemistry // Phys.Rev.Letters – 2002. – Vol. 41, № 9. – P. 3081-3088.
10. Шайтан К.В. Каким образом электрон движется по белку // Соросовский образовательный журнал. – 1999. – №3. – С. 55-62.
11. Барабаш Ю.М., Заболотный М.А., Соколов Н.И., Харкянен В.Н. Исследование фотоиндуцированных изменений в протеине реакционных центров бактерий *RB Sphaeroides* штамм-26 методом голографической интерферометрии. – К.: Сучасні інформаційні та енергозберігаючі технології, SIET9-OS. – 2001. – Вип.9. – С. 388-391.
12. Stowell M.H., McPhillips T.M., Rees D.C., Soltis S.M., Abresch E., Feher G. Light-induced structural changes in photosynthetic reaction center: implications for mechanism of electron-proton transfer.// Science. – 2001. – Vol.276. – P. 812-816.
13. Гольданский В.И., Трахтенберг Л.И., Флеров В.Н. Туннельные явления в химической физике. – М.: Наука, 2000. – 296 с.
14. Гросберг А.Ю., Хохлов А.Р. Физика в мире полимеров. – М.: Наука, 1999. – 206 с.
15. Katona G., Snijder A., Gourdon P., Andreasson U., Hansson O., Andreasson L.E., Neutze R. Conformational regulation of charge recombination reactions in a photosynthetic bacterial reaction center // Nature Structural & Molecular Biology. – 2005. – No 12. – P.630-631.
16. Schuman W., Dubas M. Holographic Interferometry // Springer-Verlag. – Berlin Heidelberg New York. – 1999. – 189 P.
17. Gousha A. O., Kharkyanen V. N., Scott G. N., Alfred R., Holzwarth A. R. Self- regulation phenomena in bacterial reaction centers // Biophysical Journal. – 2000. – P.1237-1252.
18. Мастеров В.Ф. Физические свойства фуллеренов // Соросовский образовательный журнал. – 2003. – №1. – С.92-99.
19. Елецкий А.В., Смирнов Б.М. Фуллерены // Успехи физических наук. – М., 2002. – Т.293, №2. – С.33-60.
20. Kratschmer W., Fostiropoulos K., Huffman D. Dusty Objects in the Universe // Phys. Rev. Letters. – 2002. – P. 89.
21. Demchenko A.P. A Model for Unidirectional Photoinduced Charge Separation // Physics of the Alive. – 2006. – Vol.4, №1. – P.73-82.
22. Coxd.M. et al. Fullerenes // Washington: Am. Chem. Soc. Publ. – 2002. – Vol.481. – P. 117.
23. Ajie H. et al. Trapping conformational intermediate states in the reaction center protein from photosynthetic bacteria // J. Phys. Chem. – V. 94. – P. 8630.
24. Вест Ч. Голографическая интерферометрия. – М., 1998. – 504 с.

*Шарипхан Ильясов, Гулжанат Ботабаева, Жадра Жаксылыкова
(Усть-Каменогорск, Казахстан)*

МАТЕМАТИКАНЫҢ ФИЗИКАДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

а) **Көпайнымалы функцияның дифференциалының абсолютті және салыстырмалы шеттегі қатені жуықтап есептеуге қолдануы.**

$u = u(x, y, z)$, (1) туындысы болатын және оң функция, x, y, z аргументтердің дәлдік мәндері бергісіз, бірақ x_0, y_0, z_0 нүктесіндегі жуық мәндері белгілі, және $\Delta x, \Delta y, \Delta z$ абсолюттік шеткі қателері берілген. 1-теңдікпен берілген u -функциясының абсолюттік шеткі қатені қалай табуға болады?

$$|\Delta x| = |x - x_0| \leq \bar{\Delta}_x, |\Delta y| = |y - y_0| \leq \bar{\Delta}_y, |\Delta z| = |z - z_0| \leq \bar{\Delta}_z \quad (2)$$

u – функциясының абсолюттік қатесі оның өсімшесінің модуліне тең

$|\Delta u| = |f(x_0 + \Delta \bar{x}, y_0 + \Delta \bar{y}, z_0 + \Delta \bar{z}) - f(x_0, y_0, z_0)|$ және ол жуық шамамен алынған толық дифференциалдың модуліне тең. [1, 236]

$$|\Delta u| \approx |f'_x(x_0, y_0, z_0)\Delta x + f'_y(x_0, y_0, z_0)\Delta y + f'_z(x_0, y_0, z_0)\Delta z| \quad (2) \text{ формула}$$

бойынша

$$|\Delta u| \leq |f'_x(x_0, y_0, z_0)|\Delta x + |f'_y(x_0, y_0, z_0)|\Delta y + |f'_z(x_0, y_0, z_0)|\Delta z, \text{ бұл}$$

$$\bar{\Delta}_u = |f'_x(x_0, y_0, z_0)|\bar{\Delta}_x + |f'_y(x_0, y_0, z_0)|\bar{\Delta}_y + |f'_z(x_0, y_0, z_0)|\bar{\Delta}_z \quad (3)$$

$\bar{\delta}_u$ шеткі салыстырмалы қатенің анықтамасы бойынша:

$$\bar{\delta}_u = \frac{\delta_u}{|f(x_0, y_0, z_0)|} = \left| \frac{f'_x(x_0, y_0, z_0)}{f(x_0, y_0, z_0)} \right| \bar{\Delta}_x + \left| \frac{f'_y(x_0, y_0, z_0)}{f(x_0, y_0, z_0)} \right| \bar{\Delta}_y + \left| \frac{f'_z(x_0, y_0, z_0)}{f(x_0, y_0, z_0)} \right| \bar{\Delta}_z$$

Мынадай ескерту бойынша:

$$\frac{u'_x}{u} = \frac{\partial \ln u}{\partial x}; \quad \frac{u'_y}{u} = \frac{\partial \ln u}{\partial y}; \quad \frac{u'_z}{u} = \frac{\partial \ln u}{\partial z};$$

$$\text{Онда } \bar{\delta}_u = \left| \frac{\partial \ln f(x_0, y_0, z_0)}{\partial x} \right| \bar{\Delta}_x + \left| \frac{\partial \ln f(x_0, y_0, z_0)}{\partial y} \right| \bar{\Delta}_y + \left| \frac{\partial \ln f(x_0, y_0, z_0)}{\partial z} \right| \bar{\Delta}_z$$

Бұл теңдіктің оң жағындағы өрнек $\ln f(x, y, z) = \ln u$ функциясының абсолютті қатесі. Сондықтан $\bar{\delta}_u = \Delta_{\ln u}$ (4) функциясының шеткі салыстырмалы қатесі үшін шеткі абсолюттік қатені алуға болады. [2, 676]

Физикадан білеміз маятник тербелісінің периоды келесі теңдеумен берілген:

$$T = 2\pi \sqrt{\frac{l}{g}}, \text{ мұндағы } l - \text{ маятниктің ұзындығы, } g - \text{ еркін түсу үдеуі, бұдан } g - \text{ ді тапсақ:}$$

$$g = \frac{4\pi^2 l}{T^2}, \quad (5)$$

Енді $l_0 = 50,00 \text{ см}$, $T_0 = 1,419 \text{ сек}$, $\bar{\Delta}_l = 0,001$, $\bar{\Delta}_T = 0,0001$, $\bar{\Delta}_\pi = 3,1416$

қателерді табу керек.

$$\bar{\delta}_g = \bar{\Delta}_{\ln g} = |(l \ln g)'| \bar{\Delta}_l + (l \ln g)'| \bar{\Delta}_\pi + (l \ln g)'| \bar{\Delta}_T$$

$$\bar{\Delta}_T = \frac{2\bar{\Delta}_\pi}{\pi_0} + \frac{\bar{\Delta}_l}{l_0} + \frac{2\bar{\Delta}_T}{T_0} = \frac{2 \cdot 0,0001}{3,1416} + \frac{0,01}{50} + \frac{2 \cdot 0,0001}{1,4196} \approx 0,00040, \quad \text{яғни шеткі}$$

салыстырмалы қате 0,040% тең. 5-формула бойынша g -тің жуық мәнін табамыз:

$$g_0 = \frac{4 \cdot (3,1416)^2 \cdot 50,00}{1,4196} = 975,5 \text{ (см/сек}^2\text{)}$$

осыдан

$$\bar{\Delta}_y = g_y \quad \bar{\delta}_y = 975,5 \cdot 0,0040 \approx 0,4 \text{ (см/сек}^2\text{)} \quad \text{онда } g = 9755,5 \pm 0,4 \text{ (см/сек}^2\text{)}$$

өлшемде және есептеуде x пен y -тің оң мәндері анықталған болса,

1) Егер $z = x + y$, онда (3) формуласы бойынша $\bar{\delta}_z = \bar{\delta}_x + \bar{\delta}_y$, себебі

$$\frac{\partial z}{\partial x} = 1, \frac{\partial z}{\partial y} = 1 \text{ сондықтан шеткі абсолют қателерінің қосындысы қосылғыштардың}$$

шеткі абсолюттік қателерінің қосындысына тең.

2) Егер $z = x - y$, онда $\bar{\Delta}_z = \bar{\Delta}_x + \bar{\Delta}_y$,

$$\frac{\partial z}{\partial x} = 1, \frac{\partial z}{\partial y} = -1, \left| \frac{\partial z}{\partial x} \right| = 1, \left| \frac{\partial z}{\partial y} \right| = 1$$

Шеткі абсолюттік қателердің айырмасы азайғыш пен азайтқыштың шеткі абсолюттік қателерінің қосындысына тең.

3) Егер $z = x \cdot y$, онда $\ln z = \ln x + \ln y$, сондықтан

$$\bar{\Delta}_{\ln z} = \frac{\bar{\Delta}_x}{x_0} + \frac{\bar{\Delta}_y}{y_0} = \bar{\delta}_x + \bar{\delta}_y$$

4-формуланы қолдансақ $\bar{\delta}_z = \bar{\delta}_x + \bar{\delta}_y$ көбейтіндінің шеткі салыстырмалы қатесі көбейткіштердің шеткі салытырмалы қатесінің қосындысына тең. [4, 96б]

4) Егер $z = \frac{x}{y}$ болса, онда $\ln z = \ln x - \ln y$, $\bar{\Delta}_{\ln z} = \frac{\bar{\Delta}_x}{x_0} + \frac{\bar{\Delta}_y}{y_0} = \bar{\delta}_x + \bar{\delta}_y$

Ол (3) ке ұқсас.

Бөліндінің салыстырмалы қатесі бөлінгіш пен бөлгіштің шеткі салыстырмалы қателерінің қосындысына тең.

б) Физикадағы шартты экстремум

1-есеп. n өткізгіштен тұратын жүйелерінің әрбіреуінің кедергісі

$$R_i \quad (R_1 + R_2 + \dots + R_n)$$

Егер токтардың қосындысы $\sum_{i=1}^n I_i = I = \text{const}$ болса, осы жүйедегі токтардың таралуын қалай табуға болады?

Сұрақ: Бұл есептің шартты экстремумға қандай қатынасы бар?

Жауап: Бұл есепте мынадай теңдеу бар $\sum_{i=1}^n I_i = I = \text{const}$

Сұрақ: Қандай функциядан экстремум табамыз?

Жауап: Табиғатта ең аз қозғалыс бар. Бұл есепке байланысты тізбектегі токтың таралуы, бөлініп шыққан жылудың өте аз болуына n өткізгішпен бөлінетін жылу мына формуламен анықталатыны физикадан белгілі: [3, 85б]

$$Q = \sum_{i=1}^n I^2 R_i$$

Сұрақ: Ары қарай не істейміз?

Жауап: Лагранжа формуласын жазамыз:

$$+L(I_1, I_2, \dots, I_n, \lambda) = \sum_{i=1}^n I_i - I$$

Бұны экстремумға зерттейміз

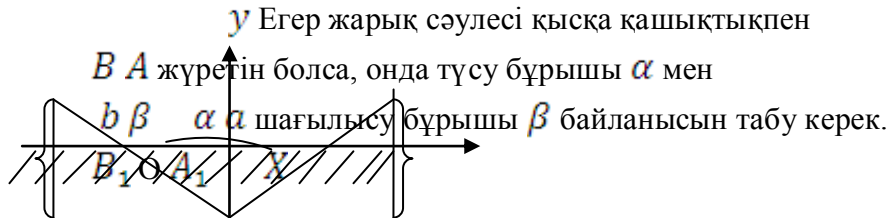
$$1) \quad \frac{\partial L}{\partial I_i} = 2 \sum_{i=1}^n I_i R + \lambda = 0, I = -\frac{\lambda}{2R_i}, \sum_{i=1}^n I_i = I$$

Өткізгіштегі токтар мына формуламен табылады: $\frac{\partial L}{\partial \lambda} = \sum_{i=1}^n I_i - I = 0$

Бұл стационар нүкте: $I_1 R_1 = I_2 R_2 = \dots = I_n R_n$ және $\sum_{i=1}^n I_i = I$ Бұл Кирхгоф заңы деп аларады.

$$2) \quad \frac{\partial^2 L}{\partial I_i^2} = 2R_i > 0 \quad \frac{\partial^2 L}{\partial I_i \partial I_k} = 0; i = k \Rightarrow d^2 L = \sum_{i=1}^n 2R_i (dI_i)^2 > 0 \text{ минимум}$$

2-есеп: Жарық көзі берілген және қараушы айна бетінен a мен b қашықтыққа орналастырылған:

Сұрақ: Траектория теңдеуі Лагранжамен қалай байланысты?

$$AO + OB = f(\alpha, \beta) = \frac{a}{\cos \alpha} + \frac{b}{\cos \beta}; A_1 B_1 = atg\alpha + btg\beta = c = const$$

$$L(\alpha, \beta, \lambda) = \frac{a}{\cos \alpha} + \frac{b}{\cos \beta} + \lambda(atg\alpha + btg\beta - c)$$

1)

$$\left. \begin{aligned} \frac{\partial L}{\partial \alpha} &= \frac{a \sin \alpha}{\cos^2 \alpha} + \frac{a \lambda}{\cos^2 \alpha} = 0 \\ \frac{\partial L}{\partial \beta} &= \frac{b \sin \beta}{\cos^2 \beta} + \frac{b \lambda}{\cos^2 \beta} = 0 \end{aligned} \right\} \Rightarrow -\lambda = \sin \alpha = \sin \beta$$

$$\frac{\partial L}{\partial \lambda} = atg\alpha + btg\beta - c = 0$$

$$\sin \alpha + \lambda = 0$$

2)

$$\frac{\partial^2 L}{\partial \alpha^2} = \frac{a}{\cos \alpha} > 0$$

$$\frac{\partial^2 L}{\partial \beta^2} = \frac{b}{\cos \beta} > 0 \Rightarrow d^2 \alpha = \frac{a}{\cos \alpha} d^2 \alpha + \frac{b}{\cos \beta} d^2 \beta > 0$$

$$\frac{\partial^2 \alpha}{\partial \alpha \partial \beta} = 0$$

Жауап: Түсу бұрышы шағылу бұрышына тең.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ш.Ильясовтың жазған дәрісінен алынған.
2. Ильясов Ш.И. Теория погрешностей. – Алма-Ата, КазПТИ, 1990.
3. Ильясов Ш.И. Ықтимал теориясы және математикалық статистика, ШҚМУ, 2007.
4. Власов В.Г. Конспект лекции. – М.: АИРИС, 1997.

*Р.Кожобаев, Анар Тулегенова
(Көкшетау, Қазақстан)*

ЭЛЕКТРОДИНАМИКА БӨЛІМІ БОЙЫНША ЭКСПЕРИМЕНТТІ ЕСЕП ШЫҒАРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Физика – эксперименттік ғылым, ал тәжірибе – физикалық зерттеулердің негізгі түрі. Физиканың даму тарихына үңілсек, аса ірі жаңалықтардың көбі эксперимент нәтижесінде ашылғанын көрер едік. Эксперимент физика ғылымында негізгі таным әдістерінің бірі болып табылады. Ұлы ғалым М.В.Ломоносов табиғат туралы ғылымдарда эксперименттің маңызы жөнінде былай деген: «Мен тек қиялдан ғана туған мың пікірден гөрі бір тәжірибені жоғары қоямын». Физика пәнінің мұғалімдерінің алға қойған басты мақсаты – оқушы бойындағы эксперименттік дағдыны қалыптастыруға баулу, оқушыны физикалық құбылысты көре білуге, мектептегі оқушының алған білімін өмірде шеше білуге бағыт-бағдар беру. Ол үшін физика пәнінен алған білімдерін өмірде, тұрмыста қолдана білуге баулу керек [1].

Физикалық эксперимент жасау кезінде физикалық заңдылықтардың дұрыс екендігіне көздері жетеді. Сонымен бірге оқу материалдарын неғұрлым тереңірек меңгеріп, физикалық құралдармен жұмыс істеу дағдыларын өмірде қолдана білуге дағдыланады.

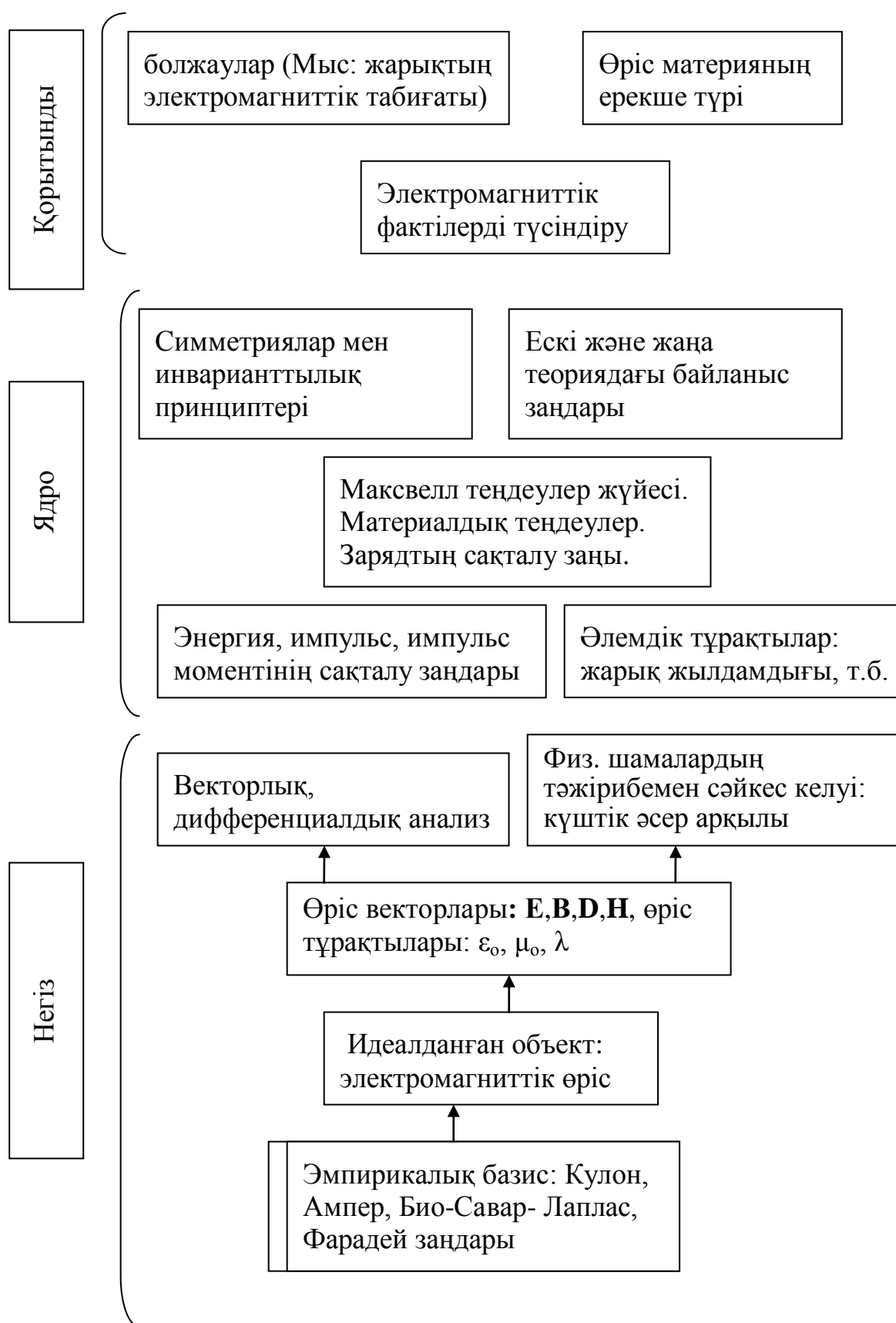
Электродинамика дегеніміз – электромагниттік өріс жайындағы ғылым.

Ол өрістің электр зарядтарымен байланысын, өрістің зарядтарға әсерін ашып береді.

Электродинамиканың эксперименттік негіздері Кулон заңы және вакуумдағы электростатиканың теңдеулері. Био-Савар-Лаплас заңы және ақуумдағы стационарлық өрістің теңдеулері. Электромагниттік индукция және Фарадей заңы. Электр зарядының сақталу заңы және Максвеллдің ығысу ток туралы гипотезасы қарастырады.

Табиғатта электромагниттік әсерлер кең таралғандықтан электродинамиканың да қолдану аумағы кең, әсіресе оның техникада қолданылуының маңызы жоғары. Заттың құрылымы және қасиеттерін түсінуде осы теорияның қызметі ерекше орын алады. Электрлік құбылыстардың қазіргі теориясының пайда болуының алғы шарттары – эмпирикалық фактілер мен жеке фундаменталды заңдардың ашылуы сияқты жаңалықтарының жинақталуы болып табылады [2, 75].

Бұл теория электр және магнит құбылыстары аумағындағы эксперименттік фактілерді жинақтау, сараптау және ой елегінен өткізудің ұзақ тарихи периодының аяғында пайда болды. Электродинамикада *негіз, ядро, қорытындылар* болады. Негіздің құрылуы эмпирикалық базисті жинақтаудан басталады. Эмпирикалық базиске Кулон заңын (1785), Эрстед жаңалығын (1820), Ампердің жұмыстарын (1826), Био-Савар-Лаплас заңын, Фарадейдің электромагниттік индукция заңын (1831) жатқызады. Идеалданған объекті бөлініп алынды: ол үздіксіз электромагниттік өріс. Өрісті 4 шама арқылы сипаттайды: электр және магнит өрістерінің кернеуліктері және индукциялары. Бұлар координат пен уақыттың үздіксіз функциялары болып табылады, өрістегі зарядтар мен токтарға күштік әсері бойынша тіке өлшенеді. Өрістің білінуі мен сипатталуы осы шамалармен байланысты. Зарядтар мен токтар Максвелл электродинамикасында өріс көздері болса да, олар теорияда сырттай ғана қарастырылады, яғни олардың табиғаты ашып көрсетілмейді, заттың құрылысынан тәуелсіз алынады. Заттың электрлік және магниттік өтімділіктері, электрөткізгіштік сияқты шамалар феноменологиялық жолмен, яғни еш анықтамасыз, тәжірибе арқылы енгізіледі. Теорияның ядросына дербес туындылы дифференциалдық Максвелл теңдеулер жүйесі кіреді. Олар өріс сипаттамаларын зарядтар мен токтардың кеңістікте орналасуымен және уақыт өтуімен байланыстырады. Бұл жүйеге материалдық теңдеулер қосылады. Олар ортаның қасиеттерін ескереді. Сонымен бірге электр зарядының сақталу заңы да, өрістер суперпозиция принципі де ядроға кіреді. Соңғысы кернеуліктерді қосу ережесін анықтайды. Теорияның нақты қорытындыларын шығару үшін Максвеллдің дифференциалдық теңдеулер жүйесін бастапқы және шекаралық шарттарын ескере отырып, шешеді.

Электромагниттік теорияның құрылысы

Электродинамика физикалық құбылыстардың өте кең аумағын қамтиды.

Ол макроскопиялық өрістерге, токтарға, зарядтар үлестірімдігіне арналған кез келген есепті теориялық жолмен шеше алады [3, 198].

Био-Савар – Лапласың заңы бойынша бойымен ток өтетін контурдың элементі dl кеңсітіктің кейбір A нүктесінде кернеулігі dH магнит өрісін жасайды да, ол мынаған тең болады:

1. Био-Савар – Лапласың формуласы :

$$dH = \frac{I \sin \alpha}{4\pi r^2} dl$$

2. Дөңгелек токтың центріндегі магнит өрісінің кернеулігі:

$$H = \frac{I}{2R}$$

3. Шексіз ұзын түзу сызықты өткізгіш жасаған магнит өрісінің кернеулігі:

$$H = \frac{I}{2\pi a}$$

4. Соленоидтың шектеулі ұзындығындағы магнит өрісінің кернеулігі:

$$H = \frac{I_n}{2} (\cos \beta_1 - \cos \beta_2)$$

5. Магнит өрісінде жылдамдықпен қозғалатын Лоренц формуласы:

$$F = qBv \sin \alpha$$

6. Контур арқылы өтетін магнит индукциясының ағыны мынаған тең:

$$\Phi = BS \cos \varphi$$

7.Троид арқылы өтетін магнит индукциясының ағыны:

$$\Phi = \frac{INS\mu_0\mu}{l}$$

Осы формулаларды пайдалана отырып есептерді қарастырайық.

№1. Түзу сызықты шексіз ұзын екі өткізгіш бір –біріне перпендикуляр болып орналасады да бір жазықтықта жатады. $I_1 = 2A$ және $I_2 = 3A$ тең деп алып, M_1 және M_2 нүктелердегі магнит өрісінің кернеулігін табу керек. Қашықтықтар: $M_1A = M_2A = 1\text{см}$ -ге тең, ал $BM_1 = CM_2 = 2\text{см}$ -ге тең.

Бер:

$$I_1 = 2A$$

$$I_2 = 3A$$

$$M_1A = M_2A = 1\text{см} = 0,01\text{м}$$

$$BM_1 = CM_2 = 2\text{см} = 0,02\text{м}$$

$$H_1 - ?$$

$H_2 - ?$

Шешуі:

$$M_1; \quad \vec{H}_1 = \vec{H}_1^1 + \vec{H}_1^2$$

$$\vec{H}_1^1 = \frac{I}{2\pi AM} = \frac{2A}{2 \cdot 3.14 \cdot 0.01} = \frac{2}{0.0628} = 31.8 \text{ A/м}.$$

$$H_1^2 = \frac{I_2}{2\pi BM_1} = \frac{3A}{2 \cdot 3.14 \cdot 0.02} = \frac{3}{0.1256} = 23.8 \text{ A/м}$$

$$\vec{H}_1 = \vec{H}_1^1 - \vec{H}_1^2 \text{ қарама-қарсы бағытта}$$

$$\vec{H}_1 = \vec{H}_1^1 - \vec{H}_1^2 = 31,8 - 23,8 = 8 \text{ A/м}$$

$$M_2; \quad \vec{H}_2 = \vec{H}_2^1 + \vec{H}_2^2$$

$$\vec{H}_2^1 = \frac{I}{2\pi AM} = \frac{2A}{2 \cdot 3.14 \cdot 0.01} = \frac{2}{0.0628} = 31.8 \text{ A/м}$$

$$H_2^2 = \frac{I_2}{2\pi BM_1} = \frac{3A}{2 \cdot 3.14 \cdot 0.02} = \frac{3}{0.1256} = 23.8 \text{ A/м}$$

$$\vec{H}_2 = \vec{H}_2^1 + \vec{H}_2^2 \text{ бір бағытта}$$

$$\vec{H}_2 = \vec{H}_2^1 + \vec{H}_2^2 = 31,8 + 23,8 = 55,6 \text{ A/м}$$

$$\text{Жауабы: } \vec{H}_1 = 8 \text{ A/м}; \vec{H}_2 = 55,6 \text{ A/м}.$$

№2. Түзу сызықты шексіз ұзын екі өткізгіш бір – біріне перпендикуляр болып орналасып және өз ара перпендикуляр жазықтықта жатады . $I_1 = 2A$ және $I_2 = 3A$ -ге тең деп алып, M_1 және M_2 нүктелердегі магнит өрісінің кернеулігін табу керек. Қашықтықтар:

$$M_1A = M_2A = 1\text{см}, \text{ ал } AB = 2\text{см}$$

Бер:

$$I_1 = 2A$$

$$I_2 = 3A$$

$$M_1A = M_2A = 1\text{см} = 0,01\text{м}$$

$$AB = 2\text{см} = 0,02\text{м}$$

$H_1 - ?$

Шешуі:

$$M_1; \quad \vec{H}_1 = \vec{H}_1^1 + \vec{H}_1^2$$

$$M_2; \quad \vec{H}_2 = \vec{H}_2^1 + \vec{H}_2^2$$

$$H = \frac{I}{2\pi a}$$

$$\vec{H}_1^1 = \frac{I_1}{2\pi AM} = \frac{2A}{2 \cdot 3.14 \cdot 0.01} = \frac{2}{0.0628} = 31.8 \text{ A/м}$$

$$\vec{H}_1^2 = \frac{I_2}{2\pi (AB + AM_1)} = \frac{3A}{2 \cdot 3.14 \cdot (0.02 + 0.01)} = \frac{3}{0.1884} = 15.9 \text{ A/м}$$

$$\vec{H}_2^1 = \frac{I}{2\pi AM} = \frac{2A}{2 \cdot 3.14 \cdot 0.01} = \frac{2}{0.0628} = 31.8 \text{ A/м}$$

$$\vec{H}_2^2 = \frac{I_2}{2\pi (AB - AM_1)} = \frac{3A}{2 \cdot 3.14 \cdot 0.01} = \frac{3}{0.0628} = 47.8 \text{ A/м}$$

$$H_1 = \sqrt{H_1^1{}^2 + H_1^2{}^2} = 35.6 \text{ A/м}$$

$$H_2 = \sqrt{H_2^1{}^2 + H_2^2{}^2} = 57.4 \text{ A/м}$$

$$\text{Жауабы: } H_1 = 35.6 \text{ A/м}; H_2 = 57.4 \text{ A/м}$$

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Арыстанов Т. Физикадан эксперименттік есептер шығару // Математика және физика. – Журналы №3. – 2004 жыл.
2. Кенжалиев Д.И. Электродинамика және арнаулы салыстырмалық теориясы. – оқу құралы Орал, 2007.
3. Волкенштейн В.С. Жалпы мфизика курсының есептер жинағы. – Алматы, 1974.

*Бахтыгуль Мусатаева, Арайлым Олжабаева
(Кызылорда, Қазақстан)*

ЕКІНШІ ТЕКТІ ФАЗАЛЫҚ АЛМАСУ МӘСЕЛЕРІ МЕН СЫНДЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Фазалық ауысулар және олармен байланысты макроскопиялық жүйелердегі сындық құбылыстар соңғы жылдары физиктер, физико-химиктер және металл зерттеушілерінің өзіне деген ерекше назарын аудартуда. Бұл мәселеге арнайы ғылыми конференциялар және симпозиумдар ұйымдастырылып, тақырыптық жинақтар шығарылып, ал мерзімдік баспасөз беттерінде сындық құбылыстарды зерттеудің әртүрлі аспектілері бойынша теориялық және экспериментальдық тексерудің нәтижелері үздіксіз жариялануда.

Бір қарағанда, нәліктен классикалық термодинамика мен статистикалық физиканың бұл бөлімі бүгінгі күндері ғалымдардың тиянақты назарына ілігіп отырғаны түсініксіз болуы мүмкін. Дегенмен, біз бұл жерде қазіргі заманғы физика ғылымындағы, нақты айтқанда,

ғылымның бұрыннан келе жатқан бөлімдерін жаңартуға байланысты өзгешеліктегі «ереже» болған жағдайды кездестіруге болады. Мысал есебінде, классикалық оптиканың «лазерлік жаңаруы» туралы мәселені еске салсақ жеткілікті болар. «Үздіксіз типтегі» фазалық ауысулардың статистикалық – термодинамикалық теорияның ұшыраған өзгерісі, белгілі бір өлшемде қырықыншы жылдардың басында А.Н.Колмогоров пен А.М.Обуховтың ұқсастық гипотезасын пайдаланып, оған жана леп берген кездегі турбуленттіліктің теориясындағы өзгерістен сипат алды. Дәл осындай жаңару, ұқсастық гипотезасын пайдалануымен байланысты, екінші ретті фазалық алмасу теориясы мен сындық құбылыстарда алпысыншы жылдардың екінші жартысынан бастап өмірге келді.

Сындық нүктенің бірінші сипаттамасы – Ван-дер-Ваальстің жасаған және Эндрюстің экспериментіне байланысты жүз жылдан соң дамыған сұйық-газ үшін сындық нүктенің сипаттамасы болды. Содан соң Вейс магниттің Кюри нүктесіне сипаттама берді. Ван-дер-Ваальстің теориясы сияқты, Вейс теориясы да Ландаудың өзінше үйлестірілген өріс теориясының жеке жағдайлары ретінде көрсетілді. Тіпті 1990 жылға дейін эксперименттер өзінше үйлестірілген өріс теориясымен сәйкес еместігін көрсетті. Жеке жағдайда, эксперименттер ρ $\frac{1}{2}$ -ге қарағанда $\frac{1}{3}$ -ге жақын екендігін көрсетті. 1944 жылы Онгазер өзінің атақты екіөлшемді Изинг моделінің шешімін жариялаған болатын, онда өзінше үйлестірілген өріс теңдеуінің болжамы орындалмады. Онда, Онгазер өзінше үйлестірілген өріс теориясының алдын-ала болжанған $\gamma = \frac{1}{2}$ -дің алдына $\gamma = 1$ алды. Ал 50-шы жылдары Домб, Сайкс, Фишер және басқалары, жоғарғы реттілікке дейін жалғастырылған, жоғары температуралық ыдыратулардың көмегімен үш өлшемді жүйелердегі сындық құбылыстардың қарапайым модельдерін зерттеді. Сындық көрсеткіштер экстраполяцияның әртүрлі әдістерінің көмегімен табылды. Олар өзінше үйлестірілген өріс теориясымен келісілмеген, бірақ экспериментпен жеткілікті деңгейде сәйкес келетін көрсеткіштерді алды. 60-жылдары басты экспериментальдық зерттеулер сындық көрсеткіштерді нақтылауға бағытталып, толығымен алғанда өздігінше үйлестіруші өріс теориясының шегінен тыс теориялық зерттеулерге байыпты эксперименттік негіздер жасауға алып келді. Воронель, Фербенкс, Букингем және Келлер, Хеллер және Венедек, Хо және Линтер, Кувель және Родбелл, Сомли, Зенгерс, Лоренкен, Альс-Нильсен және Дитрих, Виркено және Ширан, Райс, Чу, Тиней, Молдовер, Вольф және Алерс сияқты экспериментаторлардың барлығы бұл зерттеулерге өз үлестерін қосты. Олардың жұмыстарын М.Грин, Фишер, Вайдом және Кадановтар үйлестіріп отырды. Вайдом теориялық тұрғыдан сындық нүктедегі күй теңдеуі үшін ұқсастық заңын ұсынды, оның өзі өзінше үйлестірілген өріс теориясынан ауытқитын индекстердің болуы мүмкін деп тапты және олардың арасындағы қатынасты алдын ала болжады. Ұқсастық гипотезасының толық жүйесін Эссам және Фишер, Домб және Хантер, Каданов, Паташинский және Покровскийлер дамытты.

К.Дж.Вильсонның жұмысы статистикалық механикада емес, өрістің кванттық теориясында басталды. Қайтадан нормалауды 40-ыншы жылдардың аяғында Бете, Швингер, Томонагой, Фейнман, Дайсон және басқалары дамытуларынан бастаған дұрыс. Ренормгруппаның бірінші сипаттамасы 1953ж. жарияланған Штюкельберг пен Петерман еңбегінде берілді. 1954 жылы Мюррей Гелл-Ман мен Френсис Лоудың «Аз қашықтықтардағы кванттық электродинамика» деген еңбегі жарық көрді, ол 1966 жылы Кадановтың сындық құбылыстардың ұқсастық гипотезасы шыққанға дейін К.Дж.Вильсонның жұмысына бағыттаушы әсер етті.

30 – ыншы жылдары Дирак, Ферми, Гейзенберг, Поль Иордан, Вигнер және басқаларының кванттық электродинамикаға (КЭД) берген анықтамасын басшылыққа ала отырып, КЭД – ның шешімі КЭД – ның «Жалаңаш зарядына» е– дәрежесі бойынша берілген қатарлар түрінде анықталды. КЭД – ның лагранжианының (немесе гамильтонианының) е– және m– екі параметрі бар, соңғысы электронның «жалаңаш массасы» деп аталады. Бұрын көрсетілгендей КЭД – дағы физикалық электрон мен фотонның құрамдас құрылымы бар. Осындай құрылым салдарынан бақыланатын е– электр заряды және m– электрондық массасы е– мен m– - ге сәйкес келмейді, е– дәрежесі бойынша ұйытқу теориясының қатарларымен тек

$e = e-$ және $m = m-$ ең төменгі реттілікте беріледі. Өкінішке орай, 30 – ыншы жылдары байқалғандай, үлкен импульстер шегінде таралатын импульстер бойынша интегралдарға байланысты бұл қатарлардың жоғары ретті мүшелері шексіз болады.

40 – ыншы жылдардың соңында қайта нормалау теориясы дамыған, оның көрсетуінше, $e-$ және $m-$ лагранжиан параметрлерін өзгертіп, яғни e және m бақыланатын шамаларға ауыса отырып, КЭД – ның алшақтануын болдырмауға болатын еді. Бір мезгілде бақыланатын матрицалық элементтерінің соңғы болуы үшін, лагранжианға кіретін электрондық және магниттік өрістердің масштабын өзгерту керек.

КЭД – да көптеген қайта параметрлеу бар, яғни e және m – нің орнына $e-$ және $m-$ –ды алмастырады. Штюкельберг пен Петерианның айтуынша, әртүрлі қайта параметрлеуді байланыстыратын түрлену топтарын «ренормгруппа» «groupes de normalisation» деп атады. Бір жылдан кейін Гелл-Манн мен Лоудың алдыңғы жұмыстарға байланыссыз өзіндік жасалған жұмысы, репараметрлеудің әртүрлі таңдауларын байланыстыратын, репараметрлеу мен ренормгруппа таңдаудағы бірмағыналы еместіктің мәнін неғұрлым тереңірек зерттеу болды. Гелл-Манн мен Лоудың дәлелдеуінше, классикалық эксперименттерде бақыланатын e – КЭД-дағы өте ұзын толқындық шекке сәйкес келеді.

Гелл – Манн мен Лоудың көрсетуінше, e_λ баламалы параметрлер тобын енгізуге болады және олардың әрқайсысын e – ның орнына e_0 – ны алмастыру үшін пайдалануға болады. e_λ параметрі КЭД – ның тәртібімен, λ - ның еркін импульстік масштабымен e – ге сәйкес келетін өте аз импульстер орнына байланысты болады.

Олардың енгізген e_λ параметрлер тобы e физикалық заряды мен e_0 заряды арасында интерполяцияланады. Атап айтқанда, $e(\lambda \rightarrow 0)$ аз импульстар шегінде e_λ – дан алынады, ал $e_0 \lambda \rightarrow \infty$ - те (e_λ) үлкен импульстер шегінде алынады.

Гелл – Манн және Лоудың байқауынша $e_\lambda^2 \lambda^2 d(e_\lambda^2) / d(\lambda^2) = \psi(e_\lambda^2, m^2 / \lambda^2)$ түріндегі дифференциалдық теңдеуге бағынады, мұндағы ψ – функция λ шамаға байланыссыз алшақтайтын коэффициенттері. Бұл теңдеу К. Вильсонның $dR_L/dL = 3L^{1-d} U_L - 3R_L U_L * L^{3d}$ және $dR_L/dL = -U_L^2 L^{3-d}$ ренормгруппа типтегі теңдеулерінің алғашқы хабаршысы еді.

Гелл – Манн мен Лоудың ең басты бақылауы мынаған тіреледі: $U_L = \varepsilon / g$ дифференциалды теңдеудің кәдімгідей табиғатына қарамастан таралатынын болжап айта алды. Жалпы қорыта айтқанда : егер e_λ – ны e_λ – дәрежесі бойынша тарқатсақ, жоғары коэффициенттері $I_n(\lambda_2 / \lambda^2)$ дәрежесін қамтиды, сондықтан алшақтанады, егер λ^2 және λ^2 шексіздікке келсе, олар өте үлкен болады, егер λ_2 / λ^2 болса онда, не өте аз, не өте үлкен болады.

70-жылдары ренормгруппа мен E-жіктеуді зерттеудің белсенділігі жылдам дами бастады. Бұл кездердегі жасалған жұмыстардың бәріне шолу жасау мүмкін емес. Кейбір принциптік нәтижелер және болашаққа деген алғы шарттар осы жерде қысқаша сипатталды.

E-жіктеу төрттік өлшем жанында үш өлшемді жүйелер үшін орынды, сапалы нәтижелер берді. Оның өзі бұған дейінгі өзінше үйлестірілген өрістің шегінен тыс сындық тәртіптегі әртүрлі детальдардың көп санын зерттеуге мүмкіндік берді. Негізгі сындық нүкте екі параметрмен сипатталды: олар d өлшемдік және h ішкі компоненттер саны. d -ның n -нен тәуелділігіндегі сындық тәртібін қарастыру үшін көп күш жұмсалды. Брезен, Ле Гийо, Зини-Жюстен және Никельдердің тапқан, жоғары реттіліктегі E-жіктеу үшін, $d=3$ мәні дәл нәтижелерге алып келді. Үлкен n және $1/n$ жіктеулердің шектері онан әрі дамыды. $2+E$ өлшемдердегі $n>2$ үшін жаңа жіктеуді Поляков дамытты. $n=1$ үшін жіктеу кеңістіктің $1+E$ өлшемдерінде мүмкін болды. Сындық облыстағы күйдің толық теңдеуі E-жіктеулері және $1/n$ -жіктеулері көмегімен алынды. Де Женн көрсеткеніндей, $n=0$ болатын еркеше жағдай, полимерлік конфигурациялардағы төтенше көлем проблемасын және кездейсоқ кезу проблемасын сипаттады.

Басты физикалық нүктені тиянақты зерттеуден бөлек сындық нүктелер мен сындық тәртіптің басқа типтері де зерттелді. Үш сындық құбылыстарды Ридель мен Вегнер зерттеді.

Бұл жағдайда Ландау теориясы төрт емес, үш өлшемнен бастап бұзыла бастады. Тым мультисындық нүктелер талданды. Дипольдік күштердің, басқа да алыстан әсер етуші күштердің нәтижелілігі, кубтық ұйытқу мен анизотропиялар қаралған еді.

Тәжірибе жүзінде \mathcal{E} -жіктелуді пайдалану үшін төрт өлшемге қарағанда екі өлшем алыс болғанымен, екі өлшемді сындық нүктелердің арнаулы қасиеттерін түсіндіруде үлкен прогреске қол жетті. Мермина – Вагнер теоремасы үздіксіз симметрия болған кездегі екі өлшемді реттелудің күрделілігін алғаш рет көрсете алды. Изинг моделін жалпылайтын, дәл шешілетін модельдер саны тұрақты түрде өсті. Костерлиц және Таулесс, Березинскийдің бұрынғы жұмысын дамыта отырып, ренормгруппаның екі өлшемді жүйелерге қолданысына жол ашылды. Төменгі температуралардағы сындық сызықтарға жалғасатын, өзіндік ерекше сындық нүктесі бар екі өлшемді «х-у» моделінің топологиялық реттілікке ауысуы талданды.

Каданов пен Браун көптеген екі өлшемді модельдердің өзара байланыстарының жалпылама сипаттамасын берді. Сонғы кездерде ерудің екі өлшемді ауысуларына қызығушылық артуда. Изингтің жалпылама модельдерінің ішінен үш және төрт күйлері бар Поттс модельдері ерекше көңіл аудартуда. Үш күйлері бар Поттс моделінде тек өзінше үйлестірілген өріс теориясындағы және 6- \mathcal{E} өлшемдік жіктеудегі бірінші ретті фазалық ауысуы ғана емес, екі өлшемдегі екінші ретті фазалық ауысуы да бар. Төрт күйі бар Поттс моделінде «маргинальдық айнымалының» арқасында екі өлшемдерде ерекше тәртіп байқалды, оның өзі ренормгруппаның арнаулы жуықтап алған әдістерін зерттеуді қажет етеді. Бұл модельдегі елеулі табыстарға жақын арада қол жеткені белгілі. Зерттеу алаңының кеңеюі кезейсоқ жүйелердегі сындық тәртіптің реттелуіне байланысты, атап айтқанда, олар сұйытылған магнетиктер, спиндік шынылар мен кездейсоқ сыртқы өрістері бар жүйелер. Имри, Ма, Гринстайн, Арони ашып, Паризи мен Сурластың өздерінің өрістің кванттық теориясындағы суперсимметрия идеясын пайдаланатын тамаша еңбектерінде дәлелденіп, кездейсоқ жүйелерде кеңістіктің екі қосымша өлшемдері бар кәдімгі жүйелердің сапалы сипаттамалары бар екендігі көрсетілді. Кездейсоқ жүйелерді зертеуде көп қолданылатын «Реприкалар әдісі» $p \rightarrow o$ шегіне негізделген, мұндағы p -кездейсоқ жолдарды анықтайтын $p \rightarrow o$ Де Женн шегіне ұқсас репликалар саны. Басты жаналық-Хмельницкий, Гринетайн және Лютер ашқан $\mathcal{E} \frac{1}{2}$ -жіктелудің бар болуы.

Ренормгруппаның қолданылуының басқа облыстары электрондардың переколяциясы мен локализациясына (таралмаушылығына) немесе кездейсоқ орталардағы өткізушілікке, құрылымдық ауысу мен Лифшинтің сындық нүктелерің мәселелері екінші текті фазалық ауысу мәселелерімен тығыз байланысты.

\mathcal{E} -жіктелу бойынша жұмыстардың негізгі бөлігінде тек Фейнман диаграммаларының техникасы пайдаланылды, жоғары реттіліктегі есептеулер Гелл-Манн теориясындағы Коллан-Симанзик тұжырымдамасына негізделді. Есептеулер Никель диаграммаларының арнаулы есептеу техникасына және Липатовтың алғаш талдаған ұйытқу теориясындағы жоғары реттіліктер үшін берілген, жуықтап алынған формулаға негізделген. Төменгі реттілікте басқа да диаграммалық әдістер пайдаланылды, атап айтқанда Мигдал-Поляков бутстрапы Мактың \mathcal{E} -ны бойынша бірінші реттілікте шешілді.

Қазіргі кездегі ренормгруппа айтарлықтай дамыды. Көптеген практикалық және формальды зерттеулер 70-80 жылдардағы жуықтап алынған рекурсиондық формулаға негізделген. Мигдал мен Каданов екі өлшемдерде дәл болатын, байланыстардың ауысу техникасына негізделген альтернативті жуықтап алынған рекурсиондық формуланы дамытты. Нақты кеңістіктегі ренормгруппа әдістерін Нимейер мен Ван Лейвен бастады және сол кезден бастап белсенді дами бастады. «Қосаланған спиндер» деп аталатын қадандық түрлендірулер, яғни кейбір спиндер белгіленеді, ал басқалары бойынша қосу жүзеге асырылады, оның өзі белгіленген спиндердің нәтижелі өзара әсерлесуіне әкелді.

Бұл әдіс екі өлшемдерде өте нәтижелі болды, онда спиндер квадрат тордың алмасып келетін диагоналдарында белгіленеді. Нақты кеңістіктегі басқа тұжырымдамаларда блоктағы

спиндер қосындысымен байланысты (блок үшбұрыш, квадрат, куб, тор түйіні және т.б болуы мүмкін).

Ренормгруппаның нақты кеңістіктегі бұрындағы көптеген қолданыстары кездейсоқ нәтижелер берді, кейде олар керемет дәл, кейде пайдасыз болды. Бұл әдістерді мүлде жаңа проблемаларға қолданып, қандай да бір табысты болуға қол жеткізуге сенімді болуға болмайды. Бәленің басы кәдімгі жағдайлардағы есептеулерге шын шектеулер қоюға байланысты: мыңдаған параметрлері бар өзара әсерлер, параметрлердің шағын ғана тобымен шектелді. Айта қаларлықтай ерекшелік Хилхост пен Ван-Лейвеннің ренормгруппасының дәл шешілетін дифференциалдық түрлендіруіне байланысты, өкінішке орай оны тек бірнеше екі өлшемді моделдер үшін алуға болады.

Байыпты шектеулерді пайдаланбайтын, сондықтан да сенімді болып саналатын екі жалпы әдістер, зерттеулер нәтижесінде пайда болды. Ең алдымен Изингтің екі өлшемді модельдері үшін, Кадановты екі еселенген процедурасын пайдалана отырып, нақты есептеулер жасалды. Бұл зерттеулер, сол уақытта үлкен масштабтағы компьютерлік есептеулерде өткізу қажет болғандықтан соңына дейін жеткізілмеді.

Ренормгруппаның түрленуіне байланысты байыпты мәселе олардың белгіленген нүктелері болуына ешқандай кепіл болмайды. Билл, Вильсон және Вагнер жалпы нұсқада ренормгруппаның кейбір түрленулері үшін сындық нүктенің итерациясы белгіленген нүктеге әкелмейтінін көрсетті, оның орнына күш әсер ету радиусы арта беру кезіндегі өзара әсерлесуге әкелді.

Ренормгруппа әдістері тек қана сындық құбылыстар емес, басқа да облыстарда қолданылды. Оған мысал – Кондо проблемасы. Ренормгруппа бойынша ертеректегі жұмыстар Андерсон, Фаулер және Завадскийге жатады. Осыдан кейін Вильсон Кондо гамильтонианының тиянақты түрде ренормгруппалық талдауын жүргізіп, бірте-бірте кішірейе беретін энергетикалық масштаб үшін саны көп тұрақтылары бар әсерлі гамильтониан алуға мүмкіндік жасады. Соның нәтижесінде нольдік температура 1%-дық дәлдікпен табылды, оның өзі кейіннен Андрей мен Вигманның дәл шешімдерімен дәлелденді. Ренормгруппа әдісі басқа да бір өлшемді гамильтондық проблемаларға да қолданылды.

Ренормгруппа кванттық хромодинамиканың, яғни кварктер мен ядро күштерінің қазіргі заманғы теориясының дамуында шешуші рөл атқарды. Гелл-Манн мен Лоудың бастапқы теориясы және оның Каллан-Симанзик варианттары Полицер, Гросс және Вильчектердің кіші қашықтықтардағы байланыс константалары аздық жасайтын, бірақ кеңістіктің масштаб артуымен өсе бастайтынын дәлелдеу үшін пайдаланылды. Енді оның бірден-бір, әлсіз байланыстарды сапалы түсіндіре алатын дұрыс сызба екендігі белгілі болды. Өкінішке орай, кварктардың ядролық қашықтықтардағы күшті әсерлі байланыстарына байланысты кванттық хромодинамиканы зерттеу қиын болды. Вагнердің алғашқы жұмысынан кейін Поляков пен Вильсонның торлы калибрлік теорияны дамытуы кванттық хромодинамика мәселелеріндегі көптеген торлық мәселелерді пайдалануға мүмкіндік берді. Уақыт өте келе компьютерлердің қуатының артуына байланысты бұрынғы зерттеу нәтижелеріне қарағанда ренормгруппаны қазіргі уақытта зерттеу әдістерінің рөлі арта түскені анық.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Вильсон К.Дж. Ренормализационная группа и критические явления.
2. Мигдал А.А. Фазовые переходы, пленение кварков и роль компьютеров в теоретической физике.
3. Абдикаримов Б.Ж., Алёхин А.Д., Рудников Е.Г. Критическое явления в неоднородных жидкостях в гравитационном поле.

СЕКЦИЯ: ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

*Меҳриддин Абдуллаев
(Бухара, Узбекистан)*

**БОШЛАНҒИЧ СПОРТ ИХТИСОСЛИГИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ КУЧ – ТЕЗЛИК
КОБИЛЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАХСУС САКРАШ МАШҚЛАРНИНГ
АҲАМИЯТИ**

Бугунги кунда ҳар бир халқ, ҳар бир миллат ўзидан кейинги қоладиган авлодни ақлан етук, руҳан тетик ва жисмонан бақувват бўлишини истайди. Ўзбекистан мустақилликка эришгач хурматли Президентимиз И.А.Каримов ўзларининг ҳар бир чиқишларида ёшларимизни ақлан, руҳан ва жисмонан соғлом бўлишларини таъкидлаб келмоқдалар. Ёшларимизни соғлом бўлишларида бир қанча меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Хусусан «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида» ги қонуннинг янги таҳрири (2000 й., 26-май), «Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари», «Соғлом авлод» давлат дастури (2000 й., 15-феврал), «Алпомиш» ва «Барчиной» махсус тестлари (1999 йил 27-май 271-сонли), «Болалар спортини ривожлантириш жамғармасини ташкил қилиш» (2002 й., 24-октябр) каби қонуний ҳужжатлар ва уларнинг амалиётга жорий этилиши, Ўзбекистонда спорт давлат сиёсати даражасига кўтарилганлигидан дарак беради. Биз шуларни ҳисобга олган ҳолда, ушбу ишни олиб бордик [1, 2, 3, 4, 6]

Ишда 9-10 ёшли болалар жисмоний тайёргарлиги жараёнида махсус тезлик - куч сифатларни ривожлантириш услубиётига бугунги кундаги ёндашувлар кўриб чиқилган. Унда мушакларнинг (портловчи) кучини тарбияловчи махсус танланган анъанавий тезлик - куч машқлардан фойдаланилган. Олинган кўрсаткичлар бошланғич спорт ихтисослигидаги ўқувчиларда зарба усулини қўллаганда мушаклар (портловчи) кучнинг ривожланиши ўлчамларини аниқлашга имкон берди.

Ишни бориши: Ўқувчиларнинг жисмоний тарбия билан доимий шуғулланишлари уларни “Алпомиш” ва “Барчиной” мейёрларни аъло даражада топшириш, “Умид” ниҳоллари мусобақаларида қатнашиб яхши натижаларга эришишни таъминлайди. БЎСМларда жисмоний тарбия дарсларда, ўқиш жараёни мактаб дастурини ҳисобга олиб қуйидаги, меъёрий назорат иши топширилади, турган жойда узунликка сакраш ва югуриб келиб узунликка сакраш, баландликка сакраш, арконга ўрмалаб чиқиш, теннис коптогини нишонга ва узоқ масофага улоқтириш, 30 м, 60 м, 100 м югуриш ва ҳоказолар, тўсиқлар чизишидан ўтиш ва кўплаб бошқа машқлар бажарилиши учун эса жисмоний тайёргарлик аъло даражада бўлиши ва ривожланиши керак. Тезлик – кучлилик тайёргарлиги ҳам аҳамиятли. Чунки ўқув йили жараёнида ўқувчилар тезлик – куч машқларни бажаришлари шарт.

Масалан биринчи ва тўртинчи чоракларда енгил атлетика машқлар яхши тезлилик кучлилик тайёргарликни талаб қилади, иккинчи ва учинчи чоракларда тезлилик ва кучлилик, гимнастик ва акробатик машқларда учрайди ҳамда ҳаракатли ва спорт ўйинлари ўтказилади.

Ишнинг мақсади: - махсус сакраш машқларини ўқувчиларда тезлик - куч кобиятининг ривожланишига таъсирини ўрганиш. Бизнинг тажрибамиз чоғида қуйидаги вазифалар қуйилади:

1. Ўқувчиларнинг тезлик – куч динамикаси кўрсатишларини аниқлаш;
2. Махсус машқлар мажмуасини шуғулланувчиларнинг тезлик – куч тайёргарлигига таъсирини ўрганиш;

Қўйилган вазифаларни ечишда қуйидаги тадқиқот методларидан фойдаланилди:

1. Педагогик кузатувлар.
2. Педагогик назорат тести.
3. Педагогик тажриба.
4. Тажрибалар асосида олинган маълумотларини статистик таҳлил қилиш методлари.

Тажриба натижалари. Ўтказилган таҳлил натижасида аниқланди, педагогик тажриба бошларида ўғил болалар ўрганилаётган ($P>0,05$) кўрсаткичларида фарқ кузатилмайди, лекин

икки кўрсаткичларда (J ва G) юқори натижалар кўринади ўғил болаларда тажрибавий гуруҳдан тушган натижалар: $P_0 - 44,5 + 4,5$;

Тажриба бошида.

$F_{max} - 26,6 + 4,2$; $J - 170,6 + 48,9$; $Q - 227 + 84,05$; $G - 139,5 + 41,4$, шунингдек назорат гурих ўғиллари: $P_0 - 44,2 + 4,9$; $F_{max} - 27,2 + 4,91$; $J - 188,2 + 59,1$; $Q - 224,2 + 82,2$; $G - 165 + 51,5$ шуни тасдиқлайдики педагогик тажриба бошларида малакали гуруҳларда бир хил жисмоний тайёргарлигига эга бўлган ўғил болалар олинган қизлар малакали гуруҳдан педагогик тажриба бошларида олинган натижалар таққосланади, бизлар кузатамиз. Тажрибавий гуруҳ кўрсаткичлари: $P_0 - 42,3 + 3,46$; $F_{max} - 25,9 + 3,85$; $J - 162,9 + 39,82$; $Q - 222,6 + 54,53$; $G - 132,5 + 30,92$ асосланган статистик маълумотга эга эмас. ($P > 0,05$) маълумотлар билан олинган назорат гуруҳида: $P_0 - 43,3 + 3,3$; $F_{max} - 27,1 + 2,47$; $J - 187,2 + 51,1$; $Q - 245,6 + 70,5$; $G - 155,2 + 50,2$. Таққослаган ва статистик таҳлил қилиб ўрганиш кўрсаткичлар тажриба гуруҳларида қуйидаги натижаларни чиқарди.

Таққослайдиган статистик таҳлил ўртача УДС кўрсаткичларда тажрибавий гуруҳда педагогик тажриба бошида ва охирида

Жадвал 1

Тезлилик – кучлилик тайёргарлик кўрсаткичлари		Ўғил болалар тажрибаси		Кўрсатиш даражаси	Қиз болалар тажрибаси		Кўрсатиш даражаси
		аввал	кейин		аввал	кейин	
1	P_0	45,5 + 4,5	49,5 + 4,5	$P < 0,05$	42,3 + 3,46	48 + 3,36	$P < 0,01$
2	F_{max}	26,6 + 4,2	28,7 + 4,24	$P > 0,05$	25,9 + 3,85	28,2 + 4,14	$P > 0,05$
3	J	170,6 + 48,9	217 + 56,2	$P < 0,05$	162,9 + 35,62	206,1 + 49,4	$P < 0,05$
4	Q	227 + 84,05	286,1 + 84,1	$P > 0,05$	222,6 + 54,53	305 + 72,05	$P < 0,01$
5	G	139,5 + 41,4	179,6 + 51,6	$P < 0,05$	132,5 + 30,92	161 + 36,1	$P < 0,05$

Тажрибавий гуруҳ ўғил болаларнинг тажриба вақтида муваффақиятли ўсиш кўрсаткичлари ўрганилди $P_0 - 44,5 + 4,5$; $48,5 + 4,5$; $F_{max} - 26,6 + 4,2$; $28,7 + 4,24$; $J - 170,6 + 48,9$; $217 + 56,2$; $Q - 227 + 84,05$; $286,1 + 84,1$; $G - 139,5 + 41,4$; $179,6 + 51,6$. Аниқ фарқлар P_0 , J ва G кўрсаткичларида кўринади $P < 0,05$ даражасида фойдалидир. Педагогик тажриба тугаши билан таққослайдиган таҳлил ўтказилди, малакали гуруҳларнинг тезлилик – кучлилик тайёргарлиги билинди. Ўтказилган тажриба натижасида бизлар аниқладик малакали гуруҳ ўғил болалар орасида қуйидаги аниқ статистик фарқларни:

$P_0 - 48,5 + 4,5$; $44,7 + 4,55$ ($P > 0,05$ даражаси фойдали) $J - 217 + 56,2$; $202,2 + 36$ ($P > 0,05$ даражаси фойдали) $G - 179,6 + 51,6$; $174,4 + 36$; ($P > 0,05$ даражаси аҳамияти) аниқ статистик фарқлар топилди

Шундай қилиб, беш кўрсаткичдан учтаси, 60% ни ташкил этади, ўзгаришлар кузатилади. Педагогик тажриба тугаши билан қизлар тажрибавий гуруҳида қуйидаги ўзгаришлар кузатилди.

$P_0 - 42,3 + 3,46$; $48 + 3,36$; $F_{max} - 25,9 + 3,85$; $28,2 + 4,14$; $J - 162,9 + 39,82$; $206,1 + 48,4$; $Q - 222,6 + 54,53$; $305 + 72,05$; $G - 132,5 + 30,92$; $161 + 36,1$;

Шунақа таққослаш педагогик тажриба охирида бизлар малакали гуруҳ қиз болалари ўртасида ўтказдик (тажрибавий ва назорат гуруҳлар орасида) аниқладик қуйидаги ўзгаришларни.

$P_0 - 48 + 3,36$; $44 + 3,36$; $44 + 3,46$ (P_0 0,01 даражаси аҳамияти); $J - 206,1 + 49,4$; $185,89 + 37$ ($P < 0,05$ даражаси аҳамияти) $Q - 305 + 72,05$; $239,4 + 59,9$ ($P < 0,01$ даражаси аҳамияти); $6 - 132,5$ $G - 30,92$; $161 + 36,1$ ($P < 0,05$ даражаси аҳамияти) ва худди шундай кўрсаткичда, $F_{max} - 28,2 + 4,14$; $28 + 2,47$ аниқ статистик фарқлар топилмади ($P < 0,05$; даражаси аҳамияти). Хамма кўрсаткичлар бўйича қандайдир ўзгаришлар бўлиб ўтди аниқ статистик фарқлар 5 та кўрсаткичлардан 4 тасида кузатилди, 80% ни ташкил этди шунга P_0 ва Q кўрсаткичларда юқори аниқ статистик фарқлар $P < 0,01$ даражаси аҳамиятида ва J ва G кўрсаткичларда аниқ

статистик фарқлар $P < 0,05$ даражси аҳамиятида кузатилди. Ишлаб чиқилган усул натижасини текшириш учун, одатда педагогик тажриба шундай ташкил қилинади, тажриба гуруҳларни натижаларини олиб таққослаш учун педагогик тажрибада биз бир вақтда тажриба ҳамда назорат гуруҳлари болаларини кузатдик.

Таққослайдиган статистик таҳлил кўрсаткичларни ўрганиб назорат гуруҳ ўғилларни куйидаги мазмунни аниқлади: $P_0 - 44,2 + 4,9$; $44,7 + 4,55$; $F_{\max} - 27,2 + 4,91$; $28 + 5,01$; $J - 188,2 + 59,1$; $202,2 + 36$; $Q - 224,2 + 82,2$; $243,8 + 44,7$; $G - 165 + 51,5$; $174,4 + 36$, яхши бўлиш натижасини кўрсатади, лекин ҳамма кўрсаткичлар бўйича аниқ статистик фарқлар топилмади ($P < 0,05$). Педагогик тажриба тугаши билан қизлар назорат гуруҳининг натижалари таққослайдиган бўлсак, биз куйидаги ўзгаришларни кузатдик: $P_0 43,3 + 3,3$; $44 + 3,46$; $F_{\max} - 27,1 + 2,47$; $28 + 2,47$ $P < 0,05$ даражаси аҳамиятида, шунақа кўрсаткичларда эса, $J - 187,2 + 51,1$; $185,8 + 37$; $Q - 245,6 + 70,5$; $239,4 + 59,9$; $G - 155,2 + 50,2$; $153 + 29,2$ пасайиш натижалари кузатилди.

Педагогик кузатувлар натижасида аниқландики, назорат гуруҳида баъзи кўрсаткичлар болаларнинг тезлик-куч қобиятларини тавсифлайдиган, аниқ статистик фарқларни ўғил - қизларда кузатмадик, ($P < 0,05$). Педагогик тажрибада олинган маълумотлар, ўтказилган статистик таҳлиллардан кейин, машғулотлар жараёни, бизлар томонимиздан ишлаб чиқилган усул, тезлик – куч қобиятини ривожланишида махсус олинган узунликка сакраш машқларни қўллаш билан боради. Аниқландики, ишлаб чиқилган машқлар тажрибавий гуруҳ ўғил ва қиз болаларида тезлик – кучлик қобиятини тарбиялашга кўмаклашди. Тадқиқотлар натижаси кўрсатди, асосий ўқиш дастурини махсус жисмоний машқлар билан тўлдириш зарур, бу эса бошланғич спорт ихтисослигидаги ўқувчиларда жисмоний сифатларни юксалишига ёрдам беради ва тезлик – куч даражасини кўтарилишига ёрдам беради.

Хулосалар: ўтказилган тажриба бошланғич спорт ихтисослигидаги ўқувчиларда тезлик-куч динамикаси кўрсаткичларни аниқлашда ёрдам берди. Шундай қилиб, тажриба натижасида ўрганилаётган натижаларнинг муваффақиятли ўсиши аниқланди. Аниқ статистик фарқлар ўғиллар кўрсаткичларида кузатилди P_0 , J ва G $P > 0,05$ даражаси аҳамиятида, 60% ташкил этадиган, қизларда биз P_0 ва Q кўрсаткичларида $P > 0,05$ ўзгаришларни топдик. $P > 0,01$ даражаси аҳамиятида, J ва G кўрсаткичларида $P > 0,05$ даражаси аҳамиятида. 80% ташкил этди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги 2000 йил 26 май Ўзбекистон Республикаси Қонуни (Янги таҳрири) // Халқ сўзи-2000 йил-27-май.
2. “Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Фармони // Халқ сўзи-2002 йил 25 октябр.
3. “Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармаси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тузиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 29 август №3481 Фармони // Халқ сўзи-2004 йил 30 август.
4. Алпомиш ва Барчиной махсус тестлари, 2000.
5. Керимов Ф.А. Спортчиларни жисмоний сифатларини аниқлаш услублари. – Т., 2000 йил.
6. Керимов Ф.А., Умаров М.Н. Спортда прогнозлаштириш ва моделлаштириш. – Т.: ЎзДЖТИ, 2005.
7. Халмухамедов Р.Д. Бокс Т- “Lider Press” нашриёти, 2008.
8. Ярашев Қ.Д. Жисмоний тарбия ва спортни бошқариш. – Т.: Абу Али Ибн Сино, 2002.
9. Юнусов Ю. Жисмоний тарбия назарияси ва услубиёти. – Тошкент, 2005.
10. Ачилов А.М., Акрамов Ж.А., Гончарова О.В. Болаларнинг жисмоний сифатларини тарбиялаш / “Lider Pres” нашриёти. – 2009.
11. Атоев А.Қ. Болалар спортини ривожлантириш. – Бухоро, 2007.
12. Абдуллаев М.Ж. Енгил атлетика “Тўсиқлар оша югурувчиларни умумий, махсус жисмоний тайёргарлигини ошириш ва ўргатиш услубиёти” ўқув қўлланма. – Бухоро, 2013.

*Василь Дрожжин, Вікторія Григор'єва
(Севєродонецьк, Україна)*

ПОРІВНЯННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙ ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНИМ ВИХОВАННЯМ У СТУДЕНТІВ СНУ ІМЕНІ В. ДАЛЯ

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Фізичне виховання студентів – нерозривна складова частина вищої гуманітарної освіти, результат комплексного педагогічного впливу на особистість майбутнього фахівця в процесі формування його професійної компетенції [8]. Однією із цілей фізичного виховання є формування і зміцнення мотивації до підвищення рухової активності та створення стійкої потреби до оздоровчих занять фізичною культурою [6].

Проблема мотивації висвітлена у цілому ряді робіт вітчизняних дослідників. Так, мотиваційну основу навчання студентів досліджували, О. Гребік, П. Гунько, Є. Захаріна, О. Подлесний [2, 3, 4, 7] та ін.

Сучасна наука пропонує декілька визначень поняттю «мотивація». Вона трактується як: «сукупність мотивів» [1, с. 55], «процес формування мотиву» [5, с. 39]. Науковці поділяють визначення на дві групи: перша розглядає мотивацію зі структурних позицій; друга характеризує її як динамічне явище.

Доцільність порівняння юнаків і дівчат полягає в тому, що гендерна диференціація є постійною умовою специфіки організації і проведення навчального процесу за більшістю спортивних дисциплін фізичного виховання. Визначення мотиваційних пріоритетів та інтересів юнаків та дівчат до занять з фізичного виховання надасть можливість сформулювати потребу до систематичних занять фізичними вправами.

Мета дослідження – визначити найбільш значущі мотиви підвищення рухової активності в процесі фізичного виховання у студентів СНУ імені В. Даля.

Завдання дослідження – порівняти мотивацію до занять фізичним вихованням у студентів СНУ імені В. Даля.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс методів: аналіз, узагальнення сучасних наукових й емпіричних досліджень, анкетування, статистична обробка даних.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося у першому семестрі 2013-2014 н.р. на базі кафедри фізичного виховання СНУ імені В. Даля. У дослідженні взяли участь 106 студентів та 98 студенток. Середній вік у юнаків склав 18,4 роки, а у дівчат – 18,1 роки. Для визначення мотивів підвищення рухової активності у студентів до занять фізичною культурою було проведено анкетування.

Студентам було запропоновано чотири блоки мотивів, що спонукають їх до занять з фізичного виховання у ВНЗ:

1. Мотиви зміцнення здоров'я.
2. Соціальні мотиви.
3. Мотиви мати спортивну статуру (для юнаків), мотиви мати гарну фігуру (для дівчат).
4. Емоційні мотиви.

Студентам потрібно було з 21 мотиву вибрати 10 найбільш значущих для них і за 10-бальною шкалою оцінити і проранжувати їх (1 – найбільш значущий, 10 – найменш значущий), що в кінцевому результаті дало можливість визначити мету відвідування занять з фізичного виховання. В результаті анкетування були отримані такі дані.

У блоці «Здоров'я» (рис. 1) для переважної більшості студентів найбільш значущими та майже однаковими як для юнаків, так і для дівчат є мотиви прагнення до зміцнення (42% у юнаків, 41% у дівчат). Для підтримки здоров'я заняття відвідують 28% юнаків та 34% дівчат. Також майже однакові показники ми отримали при порівнянні мотиву «розвиток рухових

якостей» – 16% юнаки, 14% дівчата. Приблизно 9% студентів та 5% студенток за допомогою занять заповнюють потребу в руховій активності. Для профілактики захворювань заняття з фізичного виховання відвідують 5% юнаків та 6% дівчат.

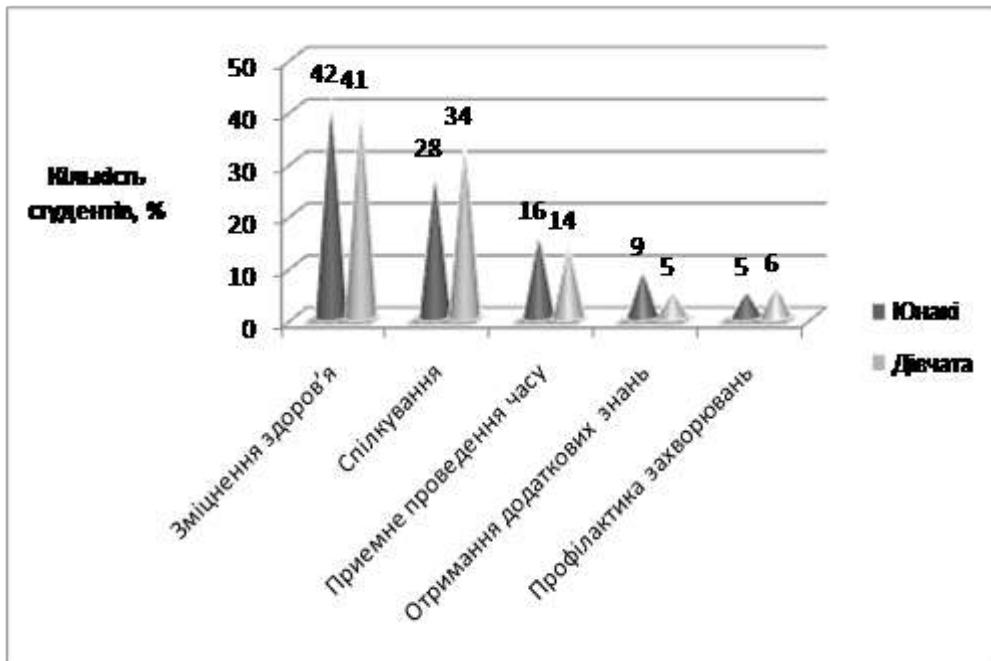

Рис.1. Рейтинг мотивів до блоку «Зміцнення здоров'я»

У структурі «Соціальних мотивів» (рис. 2) як у юнаків, так у дівчат переважають мотиви отримання заліку з предмету (54% і 62% відповідно), для спілкування заняття відвідують 17% юнаків та 27% дівчат. Такий великий відсоток у дівчат вийшов завдяки тому, що вони і відвідують, і прогулюють заняття разом з подружками. Приємно проводять час на заняттях фізичним вихованням 25% юнаків і лише 8% дівчат. Для отримання додаткових знань відвідують заняття 4% юнаків і 3% дівчат.

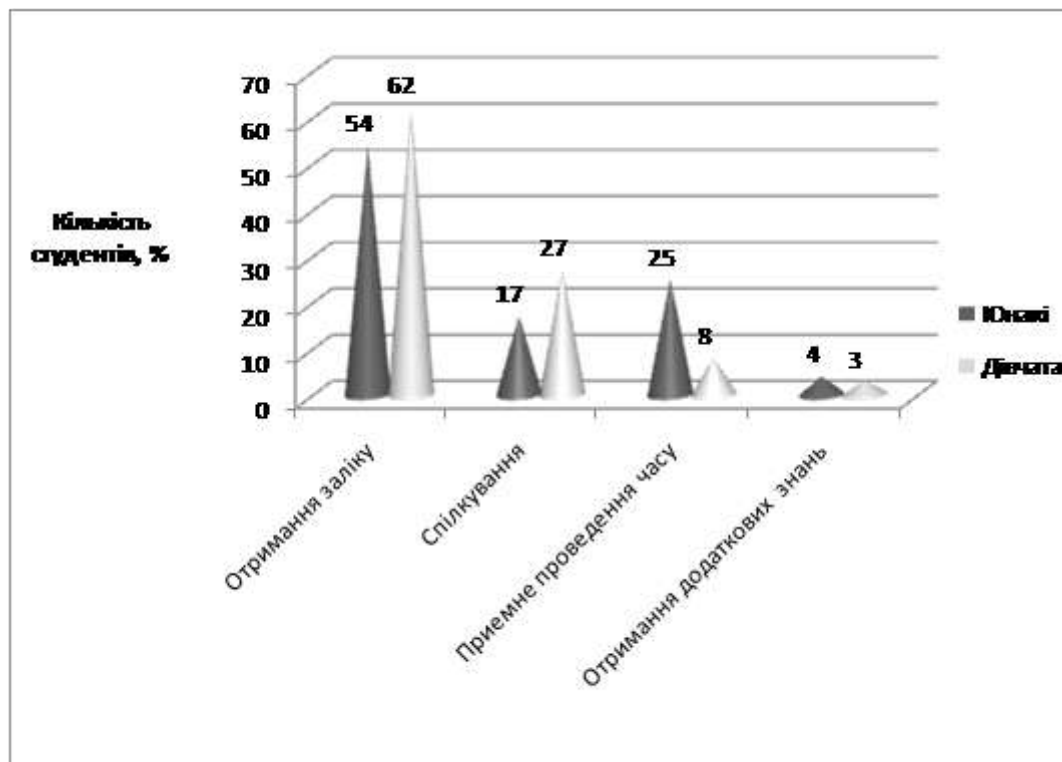

Рис. 2. Оцінка студентами «Соціальних мотивів»

У блоці мотивів «Спортивна статура» (для юнаків), «Гарна фігура» (для дівчат) переважна більшість студентів основною метою на заняттях фізичними вправами бачать вдосконалення статури – 62% юнаків та 67% дівчат (рис. 3). Для дівчат це основна мета в заняттях фізичними вправами. Для поліпшення м'язового тонуся заняття відвідують 16% студентів і 18% студенток. Хочуть бути більш привабливими для протилежної статі 12% юнаків і 9% дівчат, а змінити свою вагу прагнуть відповідно 10% та 6% молодих людей.

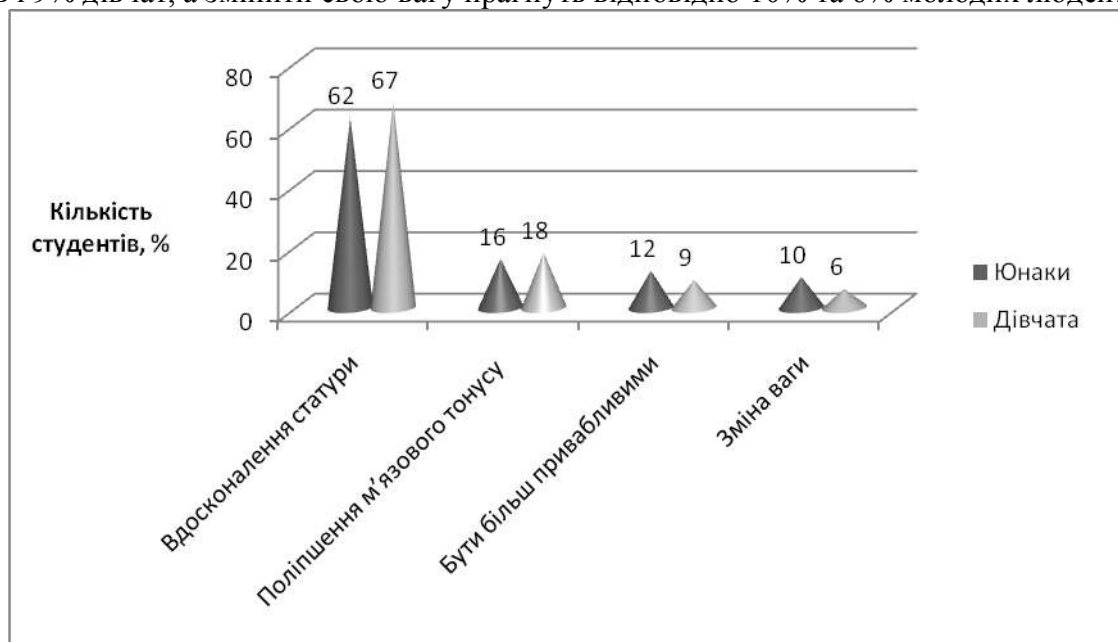

Рис. 3. Рейтинг мотивів до блоку «Спортивна статура» (для юнаків), «Гарна фігура» (для дівчат)

Результати анкетування показали, що відповіді в розділі «Емоційні мотиви» (рис. 4) розподілилися наступним чином: задоволення від занять отримують 47% юнаків і 33% дівчат, гарний настрій під час і після занять майже однаковий – 32% і 33% відповідно. Для зняття стресу займаються фізичними вправами 15% юнаків та 10% дівчат, додають впевненості в собі на заняттях фізичним вихованням 6% студентів і більш ніж вдвічі студентки – 17%. Також необхідно відзначити, що студенти розглядають заняття з фізичного виховання як спосіб відновлення не тільки фізичного, але й психічного здоров'я.

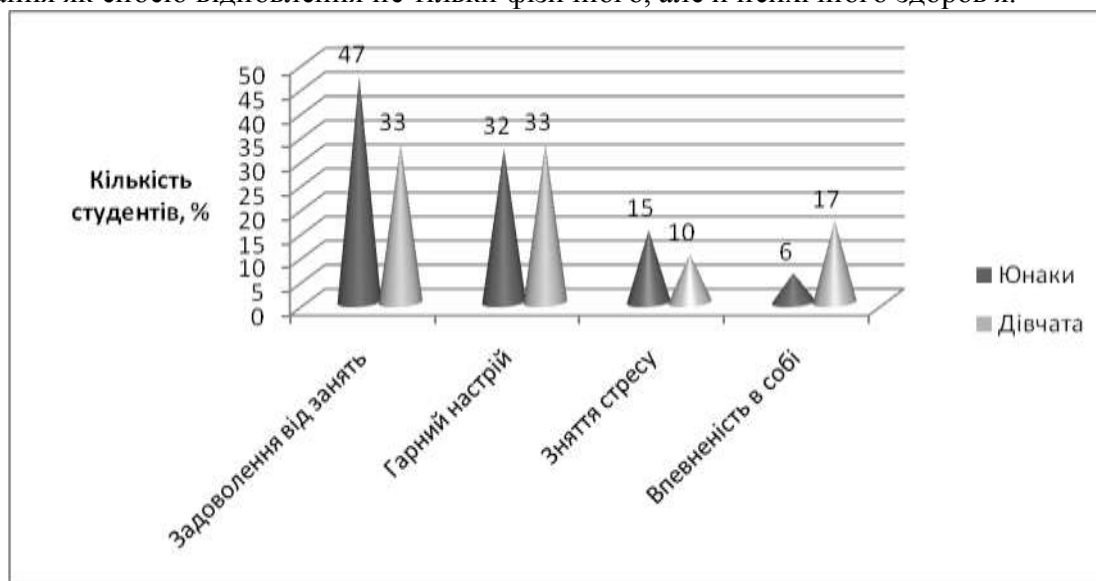

Рис. 4. Оцінка студентами «Емоційних мотивів»

Аналіз результатів анкетування дозволяє виділити пріоритетні мотиви у юнаків-студентів і дівчат-студенток (рис. 5), які спонукають їх до занять фізичними вправами.

Рис. 5. Рейтингова оцінка «Пріоритетних мотивів»

Таким чином, для студентів на заняттях з фізичного виховання домінуючим є мотив, спрямований на вдосконалення своєї статури (42%). На другому місці розташувався мотив «Зміцнення здоров'я» (34%), далі соціальні (16%) і емоційні (8%) мотиви.

Для дівчат-першокурсниць домінуючим є мотив з оздоровчою та рекреаційною метою – 39,%. Це пояснюється тим, що у студенток існує прагнення до збереження свого здоров'я засобами фізичного виховання. На другому місці – мотив «Гарна фігура» (25%), далі емоційні (19%) та соціальні (17%) мотиви.

Висновки. На підставі обробки даних анкетування були отримані результати, які дозволили виявити та порівняти мотивацію між студентами до занять фізичним вихованням у ВНЗ. Для юнаків більш значущим є мотив, спрямований на вдосконалення своєї статури (бажання виглядати по-спортивному). Для дівчат найбільш значущим виявився мотив з оздоровчою та рекреаційною метою.

Дослідження мотиваційної сфери студентів дає можливість намітити шляхи корекції фізичного стану та сформулювати передумови для виникнення потреб, задоволення яких найбільш сприятливо для їхнього здоров'я і фізичного вдосконалення.

Перспективи подальших досліджень. Процес формування нерозривно пов'язаний з мотивацією викладача кафедри фізичного виховання до пошуку нових форм і методів, що забезпечують появу стійкого інтересу студентів до занять фізичними вправами.

У зв'язку з цим, проведене дослідження дозволяє викладачам фізичної культури ефективно реалізовувати процес фізичного виховання у ВНЗ і формувати у студентів усвідомлення необхідності занять фізичними вправами для успішної навчальної діяльності і здоров'я.

Передбачається провести дослідження психічних (когнітивних здібностей) і фізичних якостей студентів СНУ ім. В. Даля, необхідних їм у майбутній професійній діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аверин В.А. Психология личности: учебн. пособие / В.А. Аверин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 89 с.
2. Гребік О. Формування стійкого інтересу студентів I курсу ЛДТУ до занять із фізичного виховання та спорту / О. Гребік, С. Савчук // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. праць. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. – С. 64-66.
3. Гунько П.М. Ставлення студентської молоді з різним рівнем фізичної підготовленості до фізкультурно-оздоровчої діяльності // Педагогіка, психологія та медико-біологічні

- проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. праць / за ред. С.С. Єрмакова. – Х.: ХДАДМ, 2009. – № 3. – С. 146-149.
4. Захаріна Є.А. Формування мотивації до рухової активності у процесі фізичного виховання студентів вищих навчальних закладів: автореф. дис. канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / Є.А. Захаріна. – К., 2008. – 21 с.
 5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 508 с.
 6. Круцевич Т.Ю. Отношение студентов к занятиям по физическому воспитанию в вузе / Т.Ю. Круцевич, О.Ю. Марченко // Физическое воспитание и спорт в системе образования как фактор физического и духовного оздоровления нации // Международная научно-практическая конференция. – Минск : БГУФК, 2009. – Ч. 2. – С. 150-153.
 7. Подлесний О.І. Самоконтроль у фізичному вихованні як засіб підвищення мотивації до професійно-прикладної фізичної підготовки студентів-судноводіїв: автореф. дис. канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.0202 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / О.І. Подлесний. – К., 2008. – 22 с.
 8. Теория и методика физического воспитания // под ред. Т.Ю. Круцевич. – К. : «Олимпийская литература», 2003. – Т 2. – 392 с.

*Алишер Ибрагимов
(Бухара, Узбекистан)*

БОШЛАНҒИЧ ТАЙЁРГАРЛИК БОСҚИЧИДА ЁШ ЯККАКУРАШЧИЛАР МАШҒУЛОТ ЮКЛАМАЛАРИНИ МЕЪЁРЛАШТИРИШ (МИЛЛИЙ КУРАШ МИСОЛИДА)

Ёш авлодни жисмонан соғлом ақлан етук бўлиб ўсишида жисмоний тарбия ва спортнинг аҳамияти каттадир. Республикамизда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришга бўлган эътибор давлат сиёсати даражасида қаралмоқда. Бу борада қабул қилинган қонунлар Жисмоний тарбия ва спорт ишларини ривожлантиришга кенг йўл очиб бермоқда.

Мустақиллик шарофати билан ўзбек кураши оламшумул мавқега эга бўлди. Курашнинг жаҳондаги янги спорт тури сифатида шиддат билан оммалашуви, жаҳон цивилизациясига ўз ҳиссасини қўшиб, умуминсоний кадриятга айланиши – жаҳон аҳлига насиб этган буюк бир тухфадир [1, 2].

Халқ ҳаракатли ўйинлари азал-азалдан ёш авлодни соғлом, ақлан етук комил инсон бўлиб тарбия топишида хизмат қилган. Бугунги кунда деярли барча спорт турларида ёш спортчиларнинг жисмоний сифатларини ривожлан-тиришда самарали восита вазифасини ўтамоқда.

Халқ ҳаракатли ўйинларини ёш спортчиларнинг куч сифатини ривожлантирувчи самарали восита эканлигини қатор мутахассислар ўз манбаларида тавсия этишган [3, 144; 4, 64; 5, 82; 6, 48]. Бироқ 11-13 ёшли курашчиларнинг жисмоний сифатларини ривожлантиришда восита сифатида қўлланиладиган халқ ҳаракатли ўйинларининг қўлланилиш шиддати ва ҳажми меъёрлари борасида етарлича илмий изланишлар олиб борилмаган.

Тадқиқот ишимизни мақсади ёш курашчиларнинг жисмоний сифатларини ривожлантиришда халқ ҳаракатли ўйинларини саралаб, қўлланилиш шиддати ва ҳажми меъёрларини ишлаб чиқиб самарадорлигини тажрибада асослаш.

Тадқиқот ишимизда илмий-услубий адабиётлар таҳлили, анкета сўровномаси, курашчиларнинг махсус жисмоний тайёргарлигини аниқловчи тест (СПУДЭРГ-4), педагогик тажриба, математик статистик усулларидадан фойдаландик.

Тажрибалар Бухоро шаҳардаги 12-сон олимпия ўринбосарлари махсус спорт мактаб интернатининг бошланғич тайёргалик босқичида 9 ой давомида ўтказилди. Тадқиқотларимизда 80 нафар ёш курашчилар иштирок этди.

11-13 ёшли курашчиларнинг жисмоний сифатларини ривожлантиришда қўлланиладиган халқ ҳаракатли ўйинларини саралаб олиш мақсадида вилоятимизнинг турли туман ва қишлоқларида фаолият кўрсатувчи 88та ҳар хил тоифадаги мураббийлар ўртасида анкета сўровномаси ўтказилди. Респондентлар орасида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган мураббийлардан Х.Мубореков, А. Содиқов, Ж.Б. Жўраев, Ш. Хўжаев ва бошқалар ўзларининг фикр мулоҳазаларини билдирдилар.

Сўровнома натижаларига кўра, респондентларнинг 77% ёш курашчиларнинг куч сифатини ривожлантиришда “Тўпни эгаллаш”, “Тарвуз отиш эстафетаси”, “Қаторлар ўртасида тортишув”, “Хўрозлар жанги”, “Аравачалар мусобақаси” ва бошқаларни энг самарали халқ ҳаракатли ўйинлари сифатида тавсия этишди.

С.В.Хрушев [8, 124] маълумотлардан фойдаланиб жисмоний машқлар билан шуғулланганда чарчашнинг ташқи белгилари бўйича халқ ҳаракати ўйинларининг қўлланилиш шиддати ва ҳажми меъёрларини ишлаб чиқдик.

Куч сифати курашчи ғалабага эришишини таъминловчи жисмоний сифатлардан бири саналади [7, 108]. Шуларни ҳисобга олган ҳолда ёш курашчиларнинг куч сифатини самарали ривожлантиришда халқ ҳаракатли ўйинларини қўлланилиш шиддат ва ҳажми меъёрларини белгилаб олдик.

Жисмоний сифатларни ривожлантиришда халқ ҳаракатли ўйинларини машғулотларнинг тайёргарлик қисмида чигилёзди машқларидан сўнг, шуғулланувчиларнинг ЮҚС дақиқада 116-124 зарба атрофида бўлганда қўллаш мақсадга мувофиқ.

“Тўпни эгаллаш”ўйинининг меъёри. Ўйин 90-120 сония вақт оралиғида давом этади. Ўйиннинг энг қизиган вақтида шуғулланувчиларнинг ЮҚС кўрсаткичи дақиқада 140-160 зарба атрофида бўлади. Мазкур ўйинни 11-12 ёшли курашчиларда 2-3 марта, 13 ёшли курашчиларда эса 4-5 мартадан такроран қўлланилади. Асосан ушбу ўйинни ўйнаш жараёнида 11-12 ёшли курашчиларда кўпроқ чарчаганлик ҳақида шикоят, қўлларда толиқиш пайдо бўлганлиги, юрак уриши ва нафас олишнинг тезлашиши ва ҳ. к. кузатилди. Дам олиш вақти 60 сонияни ташкил этади, дам олиш тури эса фаол. Дам олиш вақтини 60 сония деб белгилаб олишимизга сабаб шундаки, 40-45 сония вақт ичида шуғулланувчиларнинг ЮҚС дастлабки ҳолатга нисбатан яқинлашмади.

“Тарвуз отиш эстафетаси”ўйини асосан эстафета шаклида эмас курашга мослаштирилган вариантда қўлланилди. Ўйиннинг энг қизиган вақтида шуғулланувчиларнинг ЮҚС дақиқада 140-160 зарба атрофида бўлади.

Ўйин ҳажмини меъёрлаш қуйидагича амалга оширилди. 11-12 ёшли курашчиларларда ўйин 4-5 марта, 13 ёшли курашчиларда эса 6 марта қўлланилганда шуғулланувчиларда толиқиш, юрак уриши ва нафас олиши тезлашиши, ўйинда белгиланган ҳаракатларни бажаришда хатоликлар сонининг ортиб бориши, ҳар икки ўйинчида ҳам тўлдирма тўпларни ерга тушириб юбориш ҳолатлари кўп кузатила бошлади. Шунга асосланиб 11-12 ёшли курашчилар ўйинни 2-3 марта, 13 ёшли курашчиларда эса 4-5 мартагача такроран қўллаш меъёрланди.

“Хўрозлар жанги” ўйинининг давом этиш вақтида шуғулланувчиларнинг ЮҚС дақиқада 140-160 зарба атрофида бўлади. 60 сония дам олиш вақтида курашчиларнинг ЮҚС дақиқада 124-132 зарбага яқинлашгандан сўнг ўйинни такроран қўллаш мумкин.

Ўйинни 2-3 мартадан кўп 11-12 ёшли курашчиларда, 13 ёшли курашчиларда 6–март такроран қўлланилса шуғулланувчилар ҳаракат уйғунлигининг йўқотилиши, оёқларда калтираш, иккинчи оёқнинг ерга қўйиб юборилиш ҳолатлари баъзи ҳолларда шуғулланувчиларнинг ўзларида чарчаш тўғрисида шикоят бўлмаса ҳам, лекин уларнинг нафас олишлари ўта тезлашиб кетганлиги ва ЮҚС тезлашиб кетганлиги сабабли меъёрлар шу тарзда белгиланди. Ўйин 11-12 ёшли курашчиларда 2-3 марта, 13 ёшли курашчиларда эса

4-5 мартадан такроран қўлланилиши меъёрланди. Ўйинни давом этиш вақти 90-120 сонияни ташкил этади.

11-12 ёшли курашчиларда 2-3 марта ўйин қўлланилганда шуғулланувчилар ўзларини яхши хис этдилар, толиқиш тўғрисида шикоятлар бўлмади, нафас олиш тезлиги ҳам кўзда тутилган даражада бўлди. 4-мартга ўйин қўлланилганда эса шуғулланувчилар қўл ва оёқ мускулларининг толиқиши, нафас олиш кескин тезлашиши, юракнинг дақиқалик ҳажми ортиб кетиши кузатилди.

13 ёшли курашчиларда ўйин 2-3 марта такроран қўлланилганда шуғулланувчилар юрагининг қисқариш сони, нафас олиш тезлашганлиги, толиқиш аломатлари кузатилмади, шундан сўнг 4-5 мартагача такроран ўйинни қўллаш меъёрланди.

Ўйинни меъёрлаш вақтида 60 сониядан кам вақт (40-45 сония) дам олиш учун ажратилганда шуғулланувчилар оёқ, қўл мушакларининг тикланиши ва юракнинг қисқариш сони дастлабки ҳолатга нисбатан яқинлашмаганлиги кузатилди. Дам олиш учун 60 сония вақт берилганда курашчилар ЮҚС дастлабки ҳолатга яқинлашди.

“Аравачалар мусобақаси” ўйиннинг энг қизиган вақтида шуғулланувчи-ларнинг ЮҚС кўрсаткичи 140-160 зарба атрофида бўлади. Ўйин 11-12 ёшлиларда 2 марта, 13 ёшли курашчиларда эса 3-4 мартагача қўлланилади. Ушбу ўйиннинг шиддати ва ҳажми меъёрларини аниқлашда юқоридаги ўйинларда кўрсатилиб ўтилган ҳолатларга таянилади. Бунда биз ўйин вақтида фаол ишлайдиган асосий мушаклар фаолиятини кузатдик. Ўйинни меъёрлаш давомида 11-12 ёшли курашчиларда 3 марта қўлланилганда шуғулланувчиларнинг қўлларида қалтироқ, юрак уриши ва нафас олиш тезлашиши, қўлларда юриб белгиланган масофани босиб ўтишда юра олмасдан тўхтаб қолиш ҳолатлари ҳам бўлди.

11-12 ёшли курашчилар 2 марта, баъзи машғулотларда 3 марта шуғулланувчиларнинг жисмоний тайёргарлиги ҳолатини ҳисобга олган ҳолда қўллаш мақсадга мувофиқ.

Шундай қилиб 11-13 ёшли курашчиларнинг куч сифатини ривожлантиришда машғулот жараёнига қўлланилиш шиддати ва ҳажми меъёрланган халқ ҳаракатли ўйинларини тадбиқ этиш самарадорлиги қуйидагича бўлди.

Ўтказилган педагогик тажрибадан сўнг назорат гуруҳи 11 ёшли курашчи-ларининг ўнг оёқда ёндан бажарган зарба кучи 1,76 кг, 9,5%га, тажриба гуруҳида эса натижалар бирмунча юқорироқ 5,85 кг.га, яъни 32,2% га ўсганлиги маълум бўлди ($p < 0,001$).

Йил сўнгида назорат гуруҳида шуғулланувчи 12 ёшли курашчилар чап оёқда ёндан зарба кучини 2,55 кг.га оширишга эришганлар, тажриба гуруҳида шуғулланувчи курашчиларда эса 6,08 кг, йиллик ўсиш гуруҳ ичида 35,1% ни ташкил этди. Назорат гуруҳига нисбатан солиштирилганда 17% га, 3,4 кг.га юқори натижалар қайд этилган ($P < 0,005$). Ўнг оёқда ёндан бажарилган зарба кучи педагогик тажрибадан сўнг назорат гуруҳи курашчиларига нисбатан тажриба гуруҳида 19,8% га ошган.

Турган жойида қўлни ишлатмасдан узунликка сакраш яъни оёқ кучининг йиллик ривожланиши бўйича энг юқори натижа тажриба гуруҳида 13 ёшли курашчиларда аниқланди 16 см, 12,4%. Мазкур сифатнинг ортиши бўйича аниқланган энг паст кўрсаткич 12 ёшли курашчиларда эканлиги маълум бўлди (9 см).

12 ёшли назорат гуруҳи курашчилари полга ётган ҳолда, қўлларга таяниб, букиб-ёзиш назорат машқини бажаришда 1,85 мартага яъни 10,1%га, тажриба гуруҳи курашчиларида 21,5%га, 3,90 мартага ошганлиги аниқланди. Ушбу кўрсаткич бўйича ўзгаришлар 13 ёшли курашчиларнинг тажриба гуруҳида назорат гуруҳи натижаларига нисбатан 13,5%га юқори экан.

Бошланғич тайёргарлик босқичида ёш курашчиларнинг куч сифатини ривожлантиришда машғулот жараёнига халқ ҳаракатли ўйинларининг тадбиқ этилиши самарадорлиги тажриба ва назорат гуруҳи курашчилари томонидан қайд этган натижаларда ўз аксини топган.

Халқ ҳаракатли ўйинларинафақат ёш курашчиларнинг куч сифатини ривожлантиришда балки бокс, таэквондо, қиличбозлик ва кураш спорт турлари билан

шуғулланувчи ёш яккакурашчиларнинг жисмоний сифатларини ривожлантиришда ҳам самарали восита вазифасини ўтайди деб фикр юритишимиз ўринлидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2002 йил 24 октябрдаги “Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш” тўғрисидаги фармони.
2. Былеева Л.В. Подвижные игры. Учебное пособие. – М.: ТВТ Дивизион, 2005. – С.144.
3. Жуков М.Н. Подвижные игры. – М.: АСАДЕМИYA, 2002. – С. 64.
4. Усанходжаев Т.С., Милиев Х.И., Миллий ҳаракатли ўйинлар. “Ўқитувчи”. – Т., 2000. – 82 бет.
5. Курбонова М.А. Бошлангич тайёргарлик даврида ёш валејболчи-ларни танлаш ва машғулот жараёнида халқ ҳаракатли ўйинларидан фойдаланиш. Дисс. ...пед.фан.ном. – Тошкент, 2006. – 48 бет.
6. Халмухамедов Р.Д. Бокс. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2008. – 108 бет.
7. Хрущев С.В. Врачебный контроль за физическим воспитанием школьников. – М.: Медицина, 1980. – С.124.

*Абдухамид Нуруллаев, Абдурашид Нуруллаев
(Бухара, Ўзбекистан)*

СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Физическая культура – сложное и многофункциональное явление. Оно состоит из органически взаимосвязанных частей, каждая из которых имеет свою цель, задачи, функции. К таким частям (компонентам) относятся физическое воспитание, спорт, физическая рекреация.

Физическое воспитание отражает объективную необходимость общества в планомерной, систематической и целенаправленной физической подготовке подрастающих поколений и практической жизнедеятельности. Оно является необходимой предпосылкой для занятий спортом и непременным условием формирования физической культуры личности, которая включает в себя ценностную ориентацию, организованность, целенаправленность в деятельности человека.

Физическое воспитание также имеет свойственную ему структуру, функции и специфику. В его состав входят звенья системы, управления, организация, кадры, наука, связи внешние (с физической культурой) и внутренние (между компонентами).

Другим компонентом физической культуры является спорт. Его развитие определяется следующими причинами: потребностями общества в специфической области воспитательной и игровой деятельности, необходимостью иметь также такую область деятельности, в которой человек мог бы проявить свои физические способности на предельных уровнях. Человек находит в спорте один из способов самоутверждения личности, победы над временем, весом, соперником, над собой.

Если физическое воспитание создает начальную базу для всестороннего развития физических способностей и двигательных навыков, формирует предпосылки для безграничного развития их, то спорт дает возможность полностью раскрыть эти возможности.

Необходимость физической рекреации обусловлена потребностями производства и других видов деятельности в средствах восстановления сил. Характер труда оказывает весьма сложное и противоречивое влияние. В самом общем смысле слова можно сказать, что труд может и совершенствовать и угнетать человека. Неблагоприятные воздействия труда могут проявляться в связи с условиями окружающей среды (загазованность воздуха, шум, вибрация и др.), характером самого труда (тяжелый физический, монотонный и т. п.),

рабочей позой, недостаточной подвижностью и пр. Поэтому и средства реабилитации, предотвращения неблагоприятных влияний и устранения нежелательных последствий этих условий должны быть различными. От жестких, экстремальных (восстановление в процессе острой спортивной борьбы) до доступных людям любого возраста, рекреативных (пассивный отдых, сон и т. п.).

Структура физической культуры дает представление о ее строении, но не отражает всех сторон ее функционирования. Если при помощи структурного подхода изучаются в основном пространственные характеристики, при помощи исторического – временные, то функциональный подход позволяет выявить информационные характеристики физической культуры. Структура и функции, по существу, являются существенными характеристиками одного и того же явления.

Общество, имея главной целью всестороннее и гармоничное развитие личности и создание реальных социально-политических и материально-экономических условий для этого, на каждом этапе своего развития создает программы, реализация которых ведет общество к намеченной цели.

Физическая культура – часть общей культуры, поэтому ей свойственны общекультурные функции. Как самостоятельная область деятельности, она имеет и свои специфические функции.

Общекультурные социальные функции и главные направления развития советской физической культуры, которые проявляются в экономической, социально-политической и духовной сферах жизни общества, определены в партийных и правительственных программных документах. В них постоянно подчеркивается, что физическая культура направлена на решение задач создания материально-технической базы коммунизма, формирование коммунистических общественных отношений и воспитание нового человека: повышение его творческой социальной активности, воспитание воли, целеустремленности, мужества и т. п.

Деятельность в области физической культуры (осуществление функций управления, организации, контроля и т. п.) оказывает существенное влияние на формирование коммунистической нравственности, чувства ответственности за порученное дело, способствует духовному и интеллектуальному росту молодежи. В процессе занятий физической культурой осуществляется сложный процесс формирования характера, привычек, духовных потребностей молодого человека. Он становится более зрелым в политическом и общественном отношении, получает определенные навыки организаторской деятельности в общественном физкультурном самоуправлении и практической спортивно-массовой работе.

В производстве специализация основывается на культурно-техническом росте, на всестороннем развитии способностей. Это содействует быстрому овладению новыми профессиями, приходящими на смену прежним. В условиях социалистического общества развитие производства требует всестороннего развития личности, которое выступает, с одной стороны, в качестве материальной основы производства, с другой — идеалом человека-творца, для которого труд доступен в любой форме, является высшей жизненной потребностью и наслаждением. Общество делает «самоцелью эту целостность развития, т. е. развития всех человеческих сил как таковых, безотносительно к какому бы то ни было заранее установленному масштабу».

Специфические функции физической культуры связаны с общими. Вместе с тем они в более конкретной форме выражают социальное бытие физической культуры как общественного явления, ее способность удовлетворить запросы общества в области физического воспитания народа в широком смысле слова. Эти функции можно отнести (по признакам общности их проявления) к следующим группам.

1. Общее развитие и укрепление организма (формирование и развитие физических качеств и способностей, совершенствование двигательных навыков, укрепление здоровья, противодействие и сдерживание процессов инволюции и т. п.).

2. Подготовка к трудовой деятельности и защите Родины (повышение работоспособности, устойчивости против неблагоприятных условий труда, гиподинамии, профессионально-прикладная подготовка и т. п.).

3. Удовлетворение потребностей в активном отдыхе и рациональном использовании внеурочного времени (развлечения, игры, компенсация).

4. Раскрытие волевых, физических качеств и двигательных возможностей человека на предельных уровнях. Функции физической культуры можно рассматривать в плане преобразовательной деятельности. Основной аспект преобразовательной деятельности в области физической культуры – преобразование самого человека. При помощи своих специфических средств и методов физическая культура обнаруживает, раскрывает, совершенствует природные физические задатки человека, превращая их в способности, призвание, одаренность, талант. В то же время она формирует сложное искусство движений и действий, несвойственных человеку как биологическому существу (сложные акробатические упражнения, плавание под водой, полеты и парение в воздухе и т. п.). Наконец, она способствует восстановлению израсходованных в процессе труда, общения и познания физических и духовных сил, устранению последствий болезней, травм и т. п. Все это осуществляется в конкретных социальных условиях и не может не нести на себе признаков социальных отношений.

Следовательно, физическая культура активно участвует в воспроизводстве основной производительной силы общества – человека. При этом, как и в некоторых других областях деятельности, человек выступает и в качестве объекта и в качестве субъекта собственной деятельности.

Для нормального функционирования человеку необходим определенный объем физических и социальных компонентов, таких, как пища, воздух, солнечный свет, движение, отдых, общение, развлечение и т. п. Физическая и умственная активность, нормальное функционирование способностей возможны лишь в ограниченном диапазоне условий. Физическая культура расширяет эти возможности, а также решает задачи поддержания необходимого равновесия между человеком и окружающей средой в двигательном, эмоциональном и некоторых других аспектах. Физические упражнения используются не только для укрепления здоровья, но и для того, чтобы адаптировать организм человека к различным потребностям общественной жизни, способствовать проявлению индивидуального творчества.

*Яхши Файзиев, Дарья Свечникова
(Бухара, Узбекистан)*

СТРУКТУРА СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПОРТСМЕНА

Техническая, физическая, тактическая и психологическая подготовленность спортсмена всегда проявляются в сложном сочетании, обеспечивающем достижение наивысших спортивных показателей как в соревновательной деятельности в целом, так и в ее отдельных частях, действиях, приемах, комбинациях. Тесная взаимосвязь и взаимообусловленность различных сторон подготовленности при их проявлении в условиях соревнований предопределяют подход к характеристике структуры соревновательной деятельности в различных видах спорта и методике оценки ее эффективности.

Различные параметры, характеризующие те или иные компоненты соревновательной деятельности, часто слабо связаны между собой и требуют строго дифференцированной оценки и совершенствования. Лишь определив уровень совершенства отдельных составляющих, можно объективно оценить сильные и слабые звенья в структуре соревновательной деятельности конкретного спортсмена, разработать оптимальную для него модель соревновательной деятельности и наметить пути ее достижения.

Эффективность различных компонентов соревновательной деятельности наиболее точно и просто можно оценить в циклических и скоростно-силовых видах спорта.

В структуре соревновательной деятельности в беге на короткие дистанции может быть выделено как минимум четыре компонента:

- 1) быстрота реакции на стартовый сигнал, определяемая по времени от выстрела до первого движения бегуна;
- 2) качество стартового разбега, оцениваемое по времени пробегания отрезка в 30 м с низкого старта;
- 3) абсолютная скорость бега;
- 4) эффективность финиша, которую оценивают по степени снижения скорости бега в конце дистанции.

Каждый из этих показателей существенно влияет на уровень спортивных достижений в беге на 100 и 200 м. Вместе с тем анализ пробегания соревновательных дистанций лучшими спринтерами мира свидетельствует о том, что они имеют значительные различия в характеристике названных составляющих. У одних спортсменов высокая абсолютная скорость бега, но сравнительно слабый стартовый разбег; у других — относительно меньшая скорость, но эффективные старт и финиш. Есть и спортсмены, демонстрирующие примерно одинаковый уровень мастерства во всех компонентах соревновательной деятельности.

Обобщая данные практики оценки эффективности соревновательной деятельности в плавании на дистанцию 100 м, можно выделить 10 составляющих:

1. эффективность старта (по времени прохождения первых 7,5 м дистанции);
2. скорость при переходе от старта к дистанционному плаванию (м/с);
3. скорость на участке дистанционного плавания (м/с);
4. скорость при переходе от дистанционного плавания к повороту (м/с);
- 5,6. эффективность поворота (по времени проплывания отрезка в 15 м: 7,5 м — до поворотного щита и 7,5 м — после);
7. скорость при переходе от поворота к дистанционному плаванию (м/с);
8. скорость на участке дистанционного плавания (м/с);
9. скорость при переходе от дистанционного плавания к финишу (м/с);
10. эффективность финиша (по времени проплывания заключительного отрезка в 7,5 м).

Результаты специальных исследований (Н. Pfeifer, 1980) показывают, что все названные компоненты существенно влияют на уровень результатов в плавании.

Аналогичным образом можно представить структуру соревновательной деятельности в других видах спорта циклического характера — конькобежном, лыжном, гребле, велосипедном (трек, шоссе — командная гонка), а также в видах спорта скоростно-силового характера — легкоатлетических метаниях и прыжках, тяжелой атлетике. Так, в структуре соревновательной деятельности метателей молота выделяют следующие компоненты:

- 1) целесообразность исходного положения;
- 2) эффективность предварительного вращения молота;
- 3) качество поворотов;
- 4) эффективность финального усилия и скорость вылета молота;
- 5) сохранение равновесия после выпуска снаряда.

На основе выделения относительно самостоятельных составляющих соревновательной деятельности производится анализ ее структуры и в других группах видов спорта — сложно координационных, спортивных играх и единоборствах. Например, в структуре соревновательной деятельности в фигурном катании на коньках выделяют:

- 1) соответствие короткой программы обязательным элементам;
- 2) соблюдение требования о сбалансированности произвольной программы (регламентирующей число элементов различных групп);

- 3) трудность программы;
- 4) техничность выполнения элементов, включенных в программу;
- 5) технику и скорость скольжения;
- 6) сложность и оригинальность связок;
- 7) гармоничность композиции программы в целом;
- 8) соответствие движений характеру музыки.

В соревновательной деятельности боксеров выделяют:

- 1) плотность ведения боя (по общему числу нанесенных ударов);
- 2) эффективность атакующих действий (по отношению числа ударов, дошедших до цели к их общему числу);
- 3) эффективность защитных действий (по отношению парированных ударов к общему числу ударов, нанесенных противником);
- 4) силу ударов, дошедших до цели (в баллах по результатам экспертной оценки);
- 5) эффективность действий в условиях утомления (по отношению эффективности атакующих действий в третьем раунде к показателям первого раунда).

В структуре соревновательной деятельности спортсмена много трудно выделяемых компонентов, связанных с уровнем его психической подготовленности, технико-тактического мастерства, физической подготовленности.

Отдельные элементы структуры соревновательной деятельности связаны с восприятием и переработкой информации, получаемой в ходе соревновательной борьбы, и ее реализацией при выполнении соответствующих двигательных действий. Это обусловлено тем, что спортсмену приходится иметь дело с большим количеством информации технико-тактического и психологического характера. Для решения конкретной задачи, стоящей перед спортсменом в каждой ситуации поединка, необходима и полезна только часть информации, которая может быть соотнесена с информационной моделью, выработанной спортсменом в тренировочном процессе, и его соревновательным опытом. Активное выделение и переработка необходимой информации, ее использование при коррекции выработанной модели, составляют одну из важных задач соревновательной деятельности. Из многих факторов, определяющих структуру намерений и действий в соревнованиях, спортсмен стремится выделить и оценить те, влияние которых на ход борьбы в каждый конкретный момент может оказаться решающим для успеха. В умении быстро отображать эти намерения и действия в наиболее точной модели находят прямое воплощение его соревновательный опыт, быстрота и адекватность тактического мышления, способность к предвосхищению событий. Специфическими особенностями соревновательной деятельности в спорте являются:

- 1) восприятие информации в условиях маскировки и ложности действий противника;
- 2) обработка информации и принятие решения в условиях лимита и дефицита пространства и времени;
- 3) воплощение принятых решений в условиях активного противоборства с соперником и не всегда благоприятных условиях внешней среды.

Таким образом, в структуре соревновательной деятельности спортсменов следует выделять такие элементы, как восприятие среды, поведения противников и партнеров, динамики собственного состояния; анализ полученной информации в сопоставлении с прежним опытом и целью соревнований; выбор на этом основании мысленного решения; его воплощение в соответствующих двигательных действиях (В. С. Келлер, 1986).

На соревновательную деятельность спортсменов существенное влияние могут оказать условия внешней среды. К основным из них следует отнести:

- особенности места проведения соревнований (географическое положение, климатические условия), с этим связана необходимость адаптации к новому часовому поясу, непривычным температуре и влажности воздуха, атмосферному давлению;
- состояние и оборудование спортивных баз; этим часто бывает обусловлена необходимость существенной коррекции отработанных моделей технико-тактических

действий, изменения характера предсоревновательной разминки и отдыха между отдельными выступлениями и т. п.;

- характер судейства, который приобретает особое значение в спортивных играх, единоборствах, сложнокоординационных видах спорта, особенности поведения соперников, болельщиков.

Внимательное изучение указанных условий позволяет лучше подготовиться к главным соревнованиям.

В каждом соревновании спортсмен ставит перед собой цель, которая может быть связана с демонстрацией определенного результата, выходом в очередной тур соревнований, достижением победы или занятием определенного места. Различают цели разного уровня — цель, которую спортсмен планирует достичь в результате соревнований в целом; цель отдельного старта, схватки, игры или поединка; цель, которую необходимо достичь в отдельной соревновательной ситуации и т. д. Участвуя в соревнованиях, спортсмен последовательно преодолевает много препятствий различной трудности. Решение частных задач ведет к выполнению главной цели — завоеванию определенного места, демонстрации высоких результатов. Поэтому достижение поставленной цели в соревнованиях возможно лишь как финиш многоходового процесса борьбы, проходящей через промежуточные ступени, с желательным или обязательным решением стоящих на каждой из них конкретных задач (В. С. Келлер, 1986) [1, с. 12-16].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Платонов В. Н. Подготовка квалифицированных спортсменов. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 286 с.

СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Рсалды Абдрахманова
(Аркалык, Казахстан)*

**ТІЛ ҮЙРЕНУДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ПӘНГЕ ЫНТАСЫН ЖӘНЕ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ
ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ**

Бүгінгі таңдағы басты мәселелердің бірі басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрету, мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеріп, қолдану аясын кеңейту. Мемлекеттік тілді орыс топтарында оқытуда студенттерді қазақша дұрыс сөйлеуге, оқуға, сауатты жазуға, бір-бірімен қарым-қатынас жасауға (айтылым, жазылым, оқылым, сөйлесу әрекеттері) үйрету, ойлау қабілетін дамыту және олардың өз ойын қазақша жеткізе алатындай болуы көзделеді. Қандай істі болсын жүзеге асырудың әдіс-тәсілдері мен көмекші құралдары болады. Осыларды дұрыс таңдап тиімді пайдаланғанда ғана мақсатқа жете аламыз.

Орыс тобында оқытындар отбасы, тұрмыстық жағдайына, денсаулығына тағы басқа тақырыптарға байланысты мәтіндер, тестілер, диалогтар, сұрақ- жауаптар құрастырып, өз білім деңгейлерін көрсете алады. Қандай да ұнамды сапасын танып, педагог сол арқылы студентке сенім оятады, ұмтылыс пен дербестік, кедергілерден сескенбеу қасиетіне баулиды. Осыған орай, студенттердің оқуға ынтасын көтеріп, пәнге қызығушылығын арттыру мақсатында, мемлекеттік тілді меңгертуде ерекшеліктерін, білім деңгейін, қабылдау қабілетін, жұмыста қолданатын оқыту формаларын, әдіс-тәсілдерін қызығушылығына, икеміне, біліміне қарай бағалауға болады.

Сабақтың тартымды, қызықты, әрі сапалы болуы әр студенттің өзіне, білім деңгейіне байланысты, тапқырлықты, көп ізденуді қажет етеді. Осы мақсатта сабақта әр түрлі әдіс-тәсілдерін пайдаланып, сөйлеу жаттығуларын, ойын элементтерін және көрнекіліктер қолдану жақсы нәтиже береді. Оқытуда түрлі жұптық, топтық жұмыс түрлерін қолдану, әр түрлі бақылау формаларын: алдын ала берілген ауызша сынақ тапсырмалары, тестілер, дифференциалдық тапсырмаларды орындаймыз. Диалог студенттердің сөйлесу әрекетін, сұрақты дұрыс қоя білуде, ақпарат алмасуда, жалпы тіл үйренуде таптырмас жұмыс түрі. Оны құрастыру үшін бір тақырып бойынша жаңа сөздер үйретіп, мағынасын түсіндіре отырып, олардың жасалу жолдарын меңгеру, сөйлем дұрыс құрау, сөз бен сөзді байланыстыруға, ауызша ойларын жүйелі айтуға, әңгімелеуге жаттығу жұмыстары студенттің сөздік қорын дамытады.

Диалогтарды толықтыру жаттығуына бірнеше мысал келтірейік:

- Кешіріңіз, білуге бола ма, сіз қай жоғары оқу орнында оқисыз?

- Жоғарғы оқу орыны қай жерде орналасқан?

- Мамандығыңыз ұнай ма?

- Осы мамандықты не үшін таңдадыңыз?

- Үйіңізде сізбен бірге кімдер тұрады?

..... не үшін бардыңыз?

Астанада көрдіңіз?

..... бірге болдыңыз?

Елордада..... таныстыңыз?

Барған мақсатыңыз.....?

Онда қанша күн.....?

..... қандай әсер алдыңыз?

Сұрақ-жауап түріндегі сөйлесу үлгісі:

- Қазақстан қандай мемлекет?

- Қазақстан – көп ұлтты, тәуелсіз мемлекет.

- Онда қанша ұлт өкілдері тұрады?

- 130-дан астам.

- Олар қалай тұрады?

- Оларбір-бірімен тату, ынтымақты тұрады.
- Қазақстанның халқы кімдер?
- Қазақстанның байырғы халқы –қазақтар.
- Қазақтар қандай халық?
- Қазақ халқы – қайырымды, мейірімді халық.

Осы диалогтің жауап сыңарлары арқылы баяндауға да болады:

Қазақстан – көп ұлтты мемлекет. Онда 130-дан астам ұлт өкілдері бар. Олар бір-бірімен тату, ынтымақты тұрады. Қазақстанның байырғы халқы – қазақтар. Қазақ халқы – мейірімді, қайырымды халық.

Сабақ барысында керісінше, осы жауап сыңарларына сұрақтар қою жолымен қайта диалогке көшуге болады. Студенттердің сөйлеу қабілеттерін арттыру барысында жұмыс жүргізудің бірі – мәтінмен жұмыс. Мәтінмен жұмыс орындау алдында міндетті түрде мәтіндегі кездесетін таныс емес сөздермен жұмыс жасаймыз. Жаңа сөздердің мағынасын студенттер түсініп, аудармаларын меңгерулері қажет. Мәтінді меңгеруді түрлі жолдармен жүргіземіз:

- 1) Мәтінді толық мәнерлеп оқу.
- 2) Мәтінді қазақ тілінен орыс тіліне аудару.
- 3) Оқыған мәтіннің мазмұнын айтқызу. Қазақ тілінде ауырлау болса, орыс тілінде жеткізу.
- 4) Мәтіндегі сұраққа дұрыс жауап беру.
- 5) Мәтінді өз ойымен бірнеше сөйлем арқылы жеткізе білу.
- 6) Мәтіндегі жаңа сөздер мен сөз тіркестерін тақтаға жазып, есте сақтауын қадағалау.
- 7) Мәтіндегі негізгі ойды қысқаша баяндау және дәптерлеріне жаздыру.

Қазақ тілін меңгерудің басты мақсаты – тыңдау, сөйлеу, ойлау, оқу, жазу болса, мәтінді меңгеру барысында тілдік қызметтің барлық түрі жан – жақты қамтылады. Тіл дамыту жұмысының негізгі түрлерінің бірі – сөздік жұмыс. Сөздік жұмысы – тіл дамыту жұмысының бастапқы негізі болып табылады. Егер студенттердің сөздік қоры аз болса, ол айтайын деген ойын нақты жеткізе алмайды. Сондықтан да сөздік жұмысының студенттерге сөздерді, сөйлемдерді дұрыс жазуына, сөйлеу дағдыларын дұрыс қалыптастыруына тигізетін көмегі зор. Сөздік жұмысы әр сабақ үстінде, жыл бойында, бүкіл оқу кезеңінде белгілі жоспармен, жүйемен жүргізіледі. Студент сабақ сайын жаңа сөз үйреніп отырады. Әр сабақта үйретілетін жаңа сөзді студенттің күнделікті өмірде, қарым-қатынаста қолданатын белсенді сөздігіне айналдыру студенттің сөздік қорын байытудағы негізгі мақсат болып саналады. Жаңа сөздер есте қалу үшін «Жоғалған әріп», «Сөз ойлан», «Дұрыс ата» ойын элементтерін қолдануға болады.

Студенттің сөздік қорын тек сабақ кезінде ғана толықтырмай, өзіндік жұмыстар арқылы да толықтырып отыруға болады. Қызықты ұйымдастырылған өзіндік жұмыс түрлеріне студенттер қызығып, белсенді түрде қатысады. Сонымен қатар, тілді үйрену сабақтарында кең қолданылатын әдістің бірі – ойын. Ойын түрлерін қолдану пәнге деген қызығушылықтарын арттырып, сабаққа белсенді қатысуын қалыптастырады. Енді сабақта қолданылатын ойынның бірнеше түрлерін айта кетейін:

“Қазақстан Республикасы” бойынша сұрақ-жауап ойыны. Тәртібі: үстелдегі билет түріндегі қағазды студент алады. Екінші бетінде Қазақстанның жер, облыс атаулары, т.б. өтілген тақырыптарға сәйкес сұрақтар, тапсырмалар жазылған. Студент оларды Қазақстан картасынан көрсетеді немесе сұрақтарға жауап қайтарады.

“Жұбын тап” ойыны. Мұнда мақалдарды айтып үйрену жаттығуы жүргізіледі. Үстелде мақалдың бір сыңары бір қағазда, екінші сыңары екінші қағазда араласып жатады. Ойнаушы бір сыңарын таңдап, оның екінші сыңарын табады. Сөйтіп біріктіріп оқиды, оны қолданып сөйлем құрайды.

“Тірек сөздер”. Мұнда студенттерге жақсы таныс әртүрлі тұрмыстық тақырыптарда (өмірбаян, отбасы, топтың біркүні, спорт жарысы, т.б.) берілген тірек сөздерді пайдаланып

шығарма жазады. Сондай-ақ берілген тірек сөйлемдер негізінде ойды кеңейтіп, дамытып, өз шығармасын туындатады.

Топтық ойындар:

1. Тіл үйренушілер екіге бөлініп, бірінші топ жуан сөздер, екінші топ жіңішке сөздер айтып жарысады.

2. Студенттер екі топқа бөлініп, бір топ ілік септікті бір есім сөз айтады, екінші топ тәуелдік жалғауының 3-ші жағын қосып, сөз тіркесінің жалғасын айтады.

Мысалы: 1 топ: Студенттің ...2 топ: дәптері т.б. Осыған ұқсас ойын түрлерін студенттің өнертапқыштығына қарай көптеп ойлап табуға болады. Сондай-ақ сабақта жүйелі қолданатын оқытудың бір түрі – деңгейлік тапсырмалар. Деңгейлік тапсырмалар студенттің қазақ тілінен алатын білімін толықтыра отырып, қажетті дағдылар мен біліктердің қалыптасуын қамтамасыз етеді, студенттің ойлау қабілетін, тілін дамытады. Бұл тәсілдің ең маңыздылығы – әр студент өз шамасына қарай тапсырманы орындай отырып, өзінің нені білетін және білмейтінін толық сезінеді, топтағы студенттерден қалмау үшін келесі жолы білмегенін біліп алуға тырысады. Әр студенттің деңгейіне, ерекшелігіне қарай сабақ тапсырмалары мен үй жұмысының тапсырмалары беріледі. Қазақ тілін үйренуде тағы бір ең қолайлы жолдарының бірі – тірек-сызбаларын пайдалану. Тірек сызбалар студенттердің сөйлеу тілін арттыру мақсатында пайдаланатын тәсілдің бірі. Сонымен қатар тірек сызба жаңа грамматикалық және лексикалық тақырыпты жеңіл түсінуге, есте сақтап қалуға көмектеседі. Тірек сызбалар арқылы сөйлем құрастырып, өз ойларын айтып жеткізуге үйренеді, сабаққа қызығады, еңбектенуге талпынады. Сондай-ақ проектор арқылы әр түрлі тест тапсырмалары, презентациялар, викториналар дайындалып жүргізілсе, студенттердің оқуға ынтасы, пәнге қызығушылығы арта түсетіні даусыз. Осылайша студенттермен әр түрлі жұмыс түрлерін өткізуге болады.

Қорыта келе, осы әдіс-тәсілдерді қолдану нәтижесі: студент тұлғасының танымдық қабілеттерін дамытуға, оқуға жағымды қызығушылық қалыптастыруға, белсенді сөздік қорын байытуға, ауызша және жазбаша тілін ұстартуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дюсебаев С. Қазақтілі: Методическое руководство. – Алматы: Мектеп, 2008.
2. Сатыбаева А., Сатыбаева Г. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Астана: Фолиант, 2008.
3. Рысбаева Г. Қазақ тілі мен әдебиеті журналы. – 2000. – № 4.
4. Қараев Ж. Деңгейлік оқыту технологиясы. – Алматы, 2002.

*Нодира Абдувалиева
(Фергана, Узбекистан)*

АЛИШЕР НАВОЙИ ҒАЗАЛЛАРИДА АНТОНИМЛАРНИНГ ҚҰЛЛАНИЛИШИ

Ўзбек адабий тили асосчиси Алишер Навоий ижодини ўрганиш, лирикасидаги ўзига хос қирраларини тадқиқ этишга қизиқиш хали хануз давом этиб келмоқда.

Алишер Навоий асарларида қўлланилган лексика эски ўзбек адабий тилининг сўз бойлигини белгилашда бой манба бўлиб хизмат қилади. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, Алишер Навоий асарлари лексикасида антонимлар, айниқса кўп ўринларда қўлланган. Шоир бу тил бирликларини ўз асарларида жуда усталик билан ўринли ишлатган.

Лексик-семантик категорияларнинг бир тури бўлган антонимлар ҳар бир адабий тилнинг луғат таркибида маълум қатлам бўлиб, улар бадиий ижодда катта аҳамиятга эга. Асарнинг бадиий ва тасвирий хусусиятларини оширишда бу категория таркибидаги тил бирликларидан кенг фойдаланилади. Шунга кўра антонимларни назарий жиҳатдан ўрганиш, уларнинг тилда пайдо бўлиш йўллари, ҳамда бошқа лексик-семантик группалардаги сўз ва маъно уялари билан муносабатини, структурасига кўра турларини, антитеза ташкил

килувчи компонентларни илмий томондан тадқиқ қилиш тилшунослик фанининг вазибаларидан биридир.

Филология фанлари доктори, профессор Абдулхамид Нурмонов “Ҳозирги ўзбек адабий тили” китобининг лексикология қисми Фаҳри Камол томонидан ёритилганлиги, унда лексикология олдингиларидан бирмунча кенгайтирилиб, сўзларнинг лексик-семантик гуруҳлари ҳақида илк маълумот берилганлигини айтиб ўтади. Унга кўра, лексикологияда “маъно категорияси” атамаси қўллаб, бу атама остига полисемия, омонимия, синонимия, антонимия ҳодисаларини киритиб ўрганганлигини таъкидлайди [3, 398].

Лексик – семантик категория антонимияларнинг бир тури бўлган антонимлар ҳар бир адабий тилнинг луғат таркибида маълум катлам бўлиб, улар бадиий ижодда катта аҳамиятга эга. Асарнинг бадиий ва тасвирий хусусиятларини оширишда бу категория таркибидаги тил бирликларидан кенг фойдаланилади. Шунга кўра, антонимларни назарий жиҳатдан ўрганиш, уларнинг тилда пайдо бўлиш йўллари ҳамда бошқа лексик – семантик гуруҳлардаги сўз ва маъно уялари билан муносабатини, структурасига кўра турларини илмий томондан тадқиқ қилиш [2, 136] тилшунослик фанининг долзарб муаммоларидан биридир.

Антонимик қаторни ташкил этган сўзларни бир нечта группалар (уялар)га ажратишимиз мумкин.

1. Жамиятдаги икки табақа ёки тоифа номларини атовчи сўзлар:

Шоҳлар дарवेशию дарवेशлар шоҳики бор,

Шоҳлиг суврат анга, дарवेशлик сийрат анга (ҒС, № 12 [1])⁹

Муҳтож сенинг дарғаҳинга хусраву дарвеш,

Парварда сенинг неъматингга жоҳилу доно (ҒС, №6)

2. Вақт ва сутка қисмларини англайтиб келувчи сўзлар:

Кун шакли юзинг саждасидин бўлди мушаккал

Тун турраси қаҳринг элидин бўлди мутарро (ҒС, №4)

Бу тематик қатордаги сўзлар шоир ғазалларида кўп учрайди. Улар ҳам ўз, ҳам кўчма маънолари билан антонимик қаторни ҳосил қилган.

3. Диний тушунчаларни ифодаловчи сўзлар:

Шоҳ эмастур бир нафас дўзах ваҳмидин,

Эй хушо дарвишим, мардуд эрур жаннат анга (ҒС, №12).

Бундан ташқари бу группага **зоҳид- ошиқ (61), бихишт- дўзах, мусулмон – кофир** (28) ва бошқаларни ҳам киритишимиз мумкин.

4. Кийим- кечак номлари:

Ҳар гадоким, бўрёйи фақир эрур қисват анга,

Салтанат зарбафтдин ҳожат эмас хилъат анга (ҒС, №56)

Яъни, Фақирлик бўзини кийим қилган ҳар бир гадога салтанатнинг кимхобидан кийим кийишнинг ҳожати йўқ, дейилмоқда. Ушбу байтда шоир арабча қисват сўзига форс тилидаги зарбафт сўзини қарама – қарши қўйиб тазод санъатини яратади. Қисват ва зарбафт ҳам устки кийим-бош ҳисобланади, аммо улардан бири гадога, иккинчиси салтанат ҳукмдорига нисбат берилдики, натижада ҳар икки лексема ана шу семалари билан зидлик ҳосил қилади. 13 байтдан иборат ушбу ғазалда шоҳ ва дарвеш сўзлари ҳар бир байтда қўлланилиб, антонимлик жуфтни ҳосил қилинади. Қисват ва зарбафт сўзларининг зидланишига ҳам шоҳ ва дарвеш сўзлари ишора қилиб туради.

5. Ранг номлари:

Не тонг узорим агар сорғариб, қизорди бошим,

Ки юз қаролиғу исён била оқорди бошим (ҒС, №25)

Антонимик алоқани тузувчи компонентларнинг структураси ҳам бир хил бўлмай, шоир асарларида уларнинг қуйидаги кўринишлари бор:

1) Туб сўзлар антонимияга киришади.

а) туркий ўт ва сув сўзлари зидланади:

*Кўнглум ўтидин йигоч қулдур, башоқ бир қатра су,
Ногаҳ ул шўхи жафокеш отса бир новак манга (ФС, №11)*

б) антонимик қаторлар форс- тожикча туб сўзлардан иборат бўлади:

*Шоҳ синаҳ чекса, фақир ахволига етмас футур,
Бу вале чеккач нафас барбод ўлур ҳашамат анга (ФС, №12)*

в) арабча сўзлар антонимлашади:

*Машиотайи сунъунгдурур улким нафас ичра,
Вас кўзгусин ҳажр кулидин қилди мужалло (ФС, №3)*

г) арабча ҳамда форс- тожикча сўз зидлашади:

*Навоий, васл биҳиштида шукр қил бу нафас,
Ки, яна чекмагайсен ҳажр дўзаҳида азоб (ФС, №44)*

2) Ясама сўзлар мисра ва байтларда антонимик чизиқ [2, 136] ни ҳосил қилиб келади: мусулмонлиг- номусулмон

*Не мусулмонлиг бўлур ушбуки, даврон бошима,
Еткурур ҳар дам яна бир номусулмондин жафо (ФС, №23)*

Тилдаги барча антонимик қатордаги компонентларнинг ўзаро боғловчи алоқаларини бир хилда кутмаслик керак ва уларнинг бир хил бўлишлиги ҳам мумкин эмас. Чунки сўзлар маъноларидаги ҳар хил ўзгаришлар, бундан ташқари компонентлар орасидаги антонимик боғлиқлик ҳам турлича бўлганлигидан антонимик алоқалардаги яқинлик ҳам нисбатан бир текисда бўла олмайди.

Антонимик алоқаларнинг моҳияти ва уларнинг тилдаги кўринишларини логик марказ асосида тадқиқ қилиш замирида антонимик қатордаги компонентларнинг маъно муносабатларини ва шу маъноларнинг антонимик қаторини ташкил қилувчи компонентларни бирлаштирувчи логик марказ ётади [2, 133].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Алишер Навоий “Ғаройибус-сиғар” девонига киритилган ғазалларда зид маъноли сўзлар асосида антонимларни қўллар экан, фикрни бадий жихатдан мукамал ифодалашга, шакл ва мазмун ранг-баранглигига алоҳида эътибор қаратган. Натижада, ғазалларда кучли эмоционаллик ҳамда услубий ихчамлик билан бадий раволикка эришган.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Алишер Навоий. Ҳазойинул-маоний. I т Ғаройибус-сиғар. –Т., 1990.
2. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983.
3. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-жилФд. – Тошкент: Академнашр, 2012.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Н.Р. Умарова

*Меҳринисо Абузалова, Хаида Ортикова
(Бухара, Ўзбекистан)*

РЕЧИВЫЕ ЕДИНИЦЫ ОБРАЩЕНИЯ В РАЗЛИЧНЫХ ФОРМАХ РЕЧИ

Murojaat birliklari kundalik hayotimizda, nutq faoliyatida, nutq jarayonida keng qo'llaniladigan, o'zaro aloqa- aralashuvga faol xizmat qiladigan, so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan, o'zida turli xil ma'nolarni tashiydigan ta'sirchan vositadir. Ma'lumki, so'zlovchi murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e'tiborini tortish, xitob qilish, undash, fikrini ta'sirchan shaklda ifodalash kabi maqsadlarda foydalanadi. Quyida beriladigan tahlillarda buning yorqin ifodasini ko'rish mumkin.

ВЫПУСК 2 (30-31 марта 2015 года)

Murojaat shakllari nutqning turli shakllarida qo'llanilishi mumkin va bu orqali murojaat shakllari turli xil ma'no nozikliklarini ifodalab keladi. Biz murojaat shakllarining monologik va dialogik nutqda qo'llanilishini kuzatdik, ularning nutqqa qanday ma'no – mazmun kiritayotganini aniqladik. Har bir nutq shaklida murojaatlar ma'lum bir vazifani bajarish uchun xizmat qiladi. Ma'lumki, murojaat birliklari, asosan, so'zlovchi va tinglovchi nutqida ishlatiladi, shuning uchun dialoglarda murojaat shakllarining qo'llanish doirasi keng. Murojaat shakllari doimiy ravishda dialoglarda qo'llanadi va nutqqa qo'shimcha ma'no yuklay oladi:

A: - *Buving aylansin, mening bolamni nima qilishdi, to'g'risini aytaver?*

B: - *Onajon, o'g'lingiz o'tiribdi, soppa-sog' [3, 8].*

Kommunikantlar nutqida murojaatlarning qay tarzda va qay mazmunda ishlatilishiga e'tibor beraylik. So'zlovchi A qo'llagan "buving aylansin" murojaat birligi uning ayol jinsiga mansubligi, yoshi oltmishlardan oshganligini ko'rsatib turibdi. Masalaning yana bir jihati borki, har bir so'zlovchi ma'lum bir maqsadni ko'zlab fikr bayon qiladi. Misoldagi A ham oldiga qo'ygan maqsadini amalga oshirish uchun aynan "buving aylansin" murojaatidan foydalangan. Chunki bu murojaat birligi "bolam", "o'g'lim" yoki tinglovchining kasbi yuzasidan "nozir yigit", "zobit bolam" kabi murojaatlardan ko'ra ta'siri kuchli, ma'no nozikligi yuqori. "Buving aylansin" murojaati tinglovchining qanday holatda bo'lishidan qat'i nazar, uni muloyimlik bilan javob qaytarishga undaydi (yuqoridagi misolda buni kuzatish mumkin). Ikkinchi so'zlovchi B ham aynan shu murojaatni eshitib, A ga nisbatan "onajon" murojaatini qo'llaydi. Vaholanki, shu o'rinda so'zlovchi B tanimagan ayolga nisbatan ishlatiladigan "xola" murojaatini qo'llashi mumkin edi. Bizning fikrimizcha, "onajon" murojaati "buving aylansin" murojaatiga javoban mos ravishda qo'llangan.

Yuqoridagi misolda murojaat birliklarining qo'llanishida va tanlanishida milliylikka e'tibor berilgan. Ya'ni nozir yigitning oilada yaxshi tarbiya ko'rganligi, ziyoli ekanligini u qo'llagan murojaat birligi ko'rsatib turibdi.

Badiiy matnda murojaat shakllarining qo'llanish ko'lami salmoqli. Murojaat birlillari ba'zi hollarda monologik nutqda, ya'ni bir kishining o'ziga nisbatan fikr ifodalaganida ham qo'llanishi mumkin. Bunday holatda so'zlovchi faqat o'ziga murojaat qiladi va bu murojaat ham o'ziga xos ma'no-mazmun kasb etadi:

Munira jahli chiqsa-da, qo'lini musht qilib, ichida takrorladi: "O'zingni qo'lga ol, Munira, qo'lga ol".

Yuqoridagi misoldan ko'rinadiki, insonning o'ziga nisbatan qo'llagan murojaati ko'p hollarda so'zlovchining ismi bilan ifodalanadi. Bunday shaklda qo'llangan murojaat nutq egasini ma'lum bir harakatdan qaytarish va tinchlantirish maqsadida qo'llanadi.

Monologik nutqda murojaat shakllari so'zlovchining o'ziga qaratilmagan bo'lishi ham mumkin. Bunday holatda so'zlovchi javob olish mumkin bo'lmagan narsalarga yoki mavhum tushunchalarga nisbatan murojaat qiladi. Bu nutq shaklan dialogik nutqqa o'xshasa-da, so'zlovchi ichki kechinmalari, ruhiyatining ifodasi sifatida monologik nutqni tashkil qiladi:

Ey tabiat! Sen ham onasanku, axir nima uchun bizning onalarimizga yig'lashni orgatgansan? [3, 20].

Ey Xudo! Mening shunchalar gunohim ko'pmi, buncha ko'p jazolaysan meni? [3, 20].

Har ikkala misolda qo'llangan murojaat nutq egasining ruhan ezilganligi, hayotda ko'p qiyinchiliklarga duchor bo'lganligini ifoda etadi.

Murojaat birligi qo'llangan nutq oddiy nutqqa nisbatan ta'sirchan sanaladi. So'zlovchi bunday birliklar orqali o'zining fikriy maqsadiga tez erisha oladi. O'z nutqida murojaat birliklarining ma'lum shaklidan foydalanish so'zlovchining, ma'lum ma'noda madaniyatini, ijtimoiy kelib chiqishini ham belgilab beradi. Murojaat shakllarini ijtimoiy-lisoniy jihatdan tahlil qilganda, u so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida aloqani vujudga keltirish bilan bir qatorda, suhbatning qanday davom etishini, kommunikantlarning bir-biriga bo'lgan turli munosabatini, hurmati, yoshi, jinsi, shu bilan birga milliy madaniyatini ham namoyon etadi [1]. Shuning uchun ham murojaat birliklari lingvokulturema sanaladi. Milliy ma'naviyat va shaxsning madaniy saviyasi hamda etnik xarakterini yaqqol namoyon qiluvchi murojaat shakllarini sotsiolingvistik nuqtayi

nazardan o'rganish bugungi kunda - milliy ma'naviyat muammosi katta ahamiyat kasb etgan sharoitda o'ta dolzarb masala sanaladi.

ADABIYOTLAR:

1. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy- lisoniy xususiyatlari: filol. fan. dokt. ...diss. – T., 2000.
2. Сайфуллаев Р. Хозирги ўзбек адабий тилида ундалма. – Т.: Фан, 1968.
3. Tohir Malik. Voy, onajonim. – Т.: Yangi asr avlodi, 2010.

Lazzat Adilbekova, Nazym Seidakhmetova
(*Almaty, Kazakhstan*)

ART OF AN APHORISM OR APHORISM OF ART

The literature and art are the most spiritually saturated product of creative activity of the man – the person, the creator, the citizen. For today the occurring formulation «the literature and art» is still theoretically insufficiently realized. Professor J.B.Borev quite definitely confirms that the literature is a verbal basis of art culture. Nowadays we are interested in aphoristics – an esthetic and art phenomenon of verbal art. The known philologist, the corresponding member of the Russian Academy of Sciences N.T.Fedorenko and L.I.Sokolskaja underline that owing to the universality aphorisms correspond to spirit of an epoch, they are equally close both to a science, and to art, in them principles of scientific and art creativity organically cooperate. There are many definitions, transcriptions of the scientific term "aphorism". «The newest dictionary of foreign words and expressions» let out by publishing house "ACT" in Moscow in 2001 designates that «an aphorism (other-Greek) saying, is short, neatly, concisely and gracefully expressing public, finished thought». In our opinion, for a long time has ripened necessity of researches and release of the original encyclopedia of aphorisms about aphorisms because the disorder of opinions on this unique genre of the literature is really wide. All serious scientists underline an urgency of aphorisms at all times and their historical dynamics [1].

For last decade the book market of Russia and Belarus only was let out hundreds names of the aphoristic literature, having offered their client reading and for readers from the post-Soviet territory. I will note only some of them: Encyclopedia of aphorisms. (Antiquity. Ancient India. Ancient China. The bible. The Middle Ages. Renaissance. An epoch of scientific revolution. An education epoch. XIX century. XX century); Aphorisms of Nobel prize winners under the literature; the Encyclopedia of mind or the dictionary of the selected thoughts of authors of all people and all centuries and many other things. In Kazakhstan the big resonance have caused «Қазақтар – Kazakhs. A precious word»; M.Alimbaev «the Book of aphorisms» [2], T.Ibraev «Parlamentarizms, paradoxes and paroxysms. The past and a thought, aphorisms, theses and antithesises»; the Collection «the jurisprudence World in statements, aphorisms and catchwords»; I.Shevelev «Aphorisms, thoughts, emotions. The life book».

I will stop short on two last. Despite eclecticism of collection compositions «the jurisprudence World in statements, aphorisms and catchwords» most likely carries an informative role about judgements of scientists, philosophers, lawyers concerning politically legal views. The hope of publishers that it is possible to consider the purpose reached if this book could exemplify and push us to win legal nihilism our consciousness, in our opinion, is a little starry-eyed, illusory. The method of the collecting of aphorisms by a principle "okroshka" has appeared not well-founded owing to ignoring of an esthetic principle «fine should be stately». From "content" of collection dazzling in eyes and disturbing the soul. But, as they say, – the first step is the hardest [3].

«Aphorisms, thoughts, emotions. The life book» I.N.Shevelev published in Moscow in 1997. Author Ilya Shevelev – the winner of Averbahovsky award AMH the USSR, the former

professor of Almaty state medical institute has carried out the first edition of the book earlier in 1988 in Kazakhstan. In the given monography more than 2200 aphorisms and thoughts are presented, the special place is occupied with aphorisms-lingvizms. The brilliant preface of the visible expert on aphorisms, a member-correspondent of the Russian Academy of Sciences of N.T.Fedorenko on an order lifts a book rating. Here some author's extraction: «Aphorism – a thought sculpture; Reading aphorisms – to look at life eyes of the thinker; Familiarizing with aphorisms does the person more cleverly, more kindly and more happily.» «An aphorism – an inductor of a work of art»; «Art of aphorism in ability to speak the general by your tongue and yours – in the popular form». And from a position of today an aphorism – our intellectual instrument, the tool of thought, feeling of business in civil practice.

In the General declaration of human rights in article № 2 it is said that each person has the right to participate freely in cultural life of a society, to enjoy art, to participate in scientific progress and to use its blessings. It is fairly said that any art represents a well of original values, through the traditions and forms of expression the people declare itself to the educated world.

It is known that art exists in concrete kinds: the literature, theater, a drawing, painting, a sculpture, a choreography, music, architecture, applied and decorative art, circus, an art photo, cinema, television. Art – many-sided concept, it allows to master esthetically the world and is mighty force in people education. It is represented to us interesting and useful aphorisms of various authors about art. At us in an everyday life on hearing winged thoughts that art – glory of the people, the literature – expression of thought of a society, poetry – music of words, music – national requirement, theater – national school, painting – silent poetry.

The mini anthology of aphorisms about art from the most ancient times is offered up to now to your attention:

- All art consists in the study of truth.

Cicerone

-Every art is an imitation of nature.

Seneca

-Prostate, truth and naturalness – these are the three great principles in all works of art.

C. Gluck

-If you want to enjoy art, then you have to be artistically educated person.

Karl Marx

-Moral laws are the laws of art.

R. Schumann

-Art – is the nation's clothing.

O. Balzac

-Art history – a history of revivals.

C. Butler

-Art requires knowledge.

B. Brecht

-The Art truthfully when it merged with the truth of life.

Abay [4]

-Art – a mystery!

E. Grieg

-Know how to love art in itself, and not myself in art.

K. Stanislavsky

The Art creates good people, creates the human soul.

K. Paustovsky

-The main feature in any art, a sense of proportion.

Leo Tolstoy

-Art cannot ignore the aspirations of his time.

R. Rolland

-The principle of art: finding more than lost.

E. Canetti

P.S.

-Aphorism – visual media culture of language and an excellent example of the word ecology.

-Aphorism does not tolerate empty words and unjust argument.

-Aphorism in a fictional picture of the world – a rarity.

L.Adilbekova

SOURCES AND REFERENCES:

1. Literary criticism. Dictionary of terms. Compilers: Z. Akhmetov, T. Shanbayev. –Almaty: Ana tyli, 1998. – 384 p.
2. Diary of Gabit Musyrepov. – Almaty: Ana tyli, 1997. – 288 p.
3. Poetic Dictionary. A.Kvyatkovsky. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1996. – 376 p.
4. Aphorism of Abay. Kulmat Omiralyiev. – Almaty: Kazakhstan publishing, 1993. – 124 p.

*Зарифа Алимова
(Фергана, Узбекистан)*

О ВЫРАЖЕНИИ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Безличными предложениями называются такие односоставные предложения, которые состоят из одного главного члена – сказуемого, в форме которого не выражено лицо. В этих предложениях субъект действия мыслится абстрактно. Главный член выражен формой III лица единственного числа сказуемого, но этой формой лицо не подсказывается, подлежащее не только не определено, но и не определимо. Отсутствие подлежащего в предложении и отсутствие отношения действия к какому-нибудь лицу или предмету не влияет на содержание и структуру предложения. Например:

باید از راه دیگر رفت

«Надо идти по другой дороге»

Или

باید اجازه مخصوص داشت تا بتوان از کریدور دیگر رفت والا

درهای آهنی قفلدار باز نمیشوند

«Необходимо иметь специальное разрешение, чтобы пойти по другому коридору, в противном случае не откроются закрытые на замок железные двери»[1, с.27]

Сказуемое безличного предложения по своей сущности не нуждается в подлежащем. Для выяснения субъекта действия невозможно даже поставить вопрос. Сказуемое безличного предложения обозначает действие, осуществление которого считается необходимым, возможным, реальным, или, наоборот, ненужным, нереальным[2, с. 86]. Например:

باید دندان روی جگر گذاشت، نباید از بین رفت

«Надо терпеть, не надо исчезать»

В безличных предложениях отсутствие субъекта необязательно, ибо безличность и бессубъектность – это разные понятия. Но даже в тех случаях, когда в безличном предложении наличествует субъект, он не находит своего выражения в форме грамматического подлежащего. Например:

خواب نمیبرد - **мне не спится**

سردش است - **ему холодно**

Здесь в одних случаях элемент, обозначающий субъект, предоставлен в безличном предложении на правах факультативного члена, в других случаях субъект органически входит в состав главного члена и, являясь одним из констатирующих элементов, не отделим

от него. Во втором предложении ни один из элементов предложения опущен быть не может. В противном случае нарушается не только конструкция, но и исчезает смысл, и предложение становится неграмматичным.

Безличные предложения в персидском языке разделяются на две группы: бессубъектные и субъектные.

В предложениях бессубъектного типа лицо не выражено. Например:

میتوان خورد - **можно есть**

باید پرسید - **надо спросить**

Сказуемое безличных предложений бывает **глагольным** и **именным**. В персидском современном языке широко используется безличные предложения **глагольного** типа. Сказуемое безличных предложений, выражается модальным глаголом. В качестве модальных компонентов выступают четыре недостаточных глагола, имеющих неполную парадигму спряжения и соответственно передающих значение необходимости и возможности:

میتوان - **можно**

باید - **должно**

میشود - **можно**

شاید - **вероятно, возможно**

Все эти недостаточные глаголы являются почти всегда частью составного сказуемого, в котором вторая часть представлена в форме усеченного инфинитива: باید جشن گرفت - **надо праздновать**.

Прибавление к глаголу частицы **на** - نه придает ему соответственно негативное значение: نمیتوان - **не нужно**; نباید - **нельзя**; نشاید - **не следует**.

В современном персидском литературном языке глагол почти всегда в сочетании с усеченным инфинитивом выступает в роли сказуемого и, как вспомогательная часть его, указывает на возможность осуществления действия. Например:

بصبر از غوره حلوا میتوان ساخت

«Терпением можно сделать халву из недозрелого винограда»

Такой вид безличного предложения встречается в основном в фольклоре, пословицах и стихах, причем, часто префикс выпадает:

تا صلح توان کرد در جنگ مکوب

«**Пока можно помириться, не стучи в дверь войны**»

Упомянутый глагол, выступая с частицей **на** - نه выражает невозможность осуществления действия. Например:

این مرد را نمیتوان شناخت

«Этого мужчину нельзя узнать» [2, с.90]

Глагол میتوان тоже сочетаясь с усеченным инфинитивом, выступает в роли сказуемого. Глагол میتوان является синонимом میشود. последний глагол в составе сказуемого безличного предложения объясняет степень возможности осуществления действия и признака. Например:

برای ترجمه این تمرین میشود از فرهنگ روسی به اوکرایнсьکی استفاده کرد

«**Для перевода этого предложения можно использовать русско-украинский словарь**» [3, с.182].

Безличные предложения **именного** типа составляют вторую основную группу безличных предложений современного персидского языка. Именное сказуемое предоставляет собой группу слов, состоящую из предикатива в связки. Семантическим центром такого сочетания является имя – предикатив. Связка выполняет служебную функцию выражения предикативных категорий. Имена существительные, прилагательные, местоимения, числительные и прочее, как правило, выступают в сказуемом непременно со связкой. Иначе они не выражают предикативных категорий. Функции предикативной связки выполняет глагол-связка است или соответствующая форма глагола بودن «быть» и شدن «становиться».

При анализе глагольных предложений было сказано, что сказуемое безличного а предложения должно быть только в III лице единственного числа. Это условие необходимо и для именного предложения. В противном случае (когда связка стоит в I или II лице) подлежащее легко обнаруживается на основе сказуемого. По структурному признаку безличные предложения именного типа делятся тоже на двухкомпонентные (имя+глагол-связка) и трехкомпонентные (имя+слитное местоимение+глагол-связка).

Безличные предложения двухкомпонентного состава. Как уже было сказано, в качестве именного компонента выступают обычно существительные, различные формы причастий, прилагательные и прочее, а в некоторых случаях и целые именные словосочетания. Например:

سخت است محبوب من سخت است

«Трудно, любовь моя, трудно».

Безличные предложения трехкомпонентного состава. В качестве именного компонента главного члена этого типа безличных предложений выступает также формы, что и в первой подгруппе, однако лексически они ограничены словами, обозначающими лишь психофизическое состояние живого существа. Например:

زنگ صدایش مثل آهنگ سکه نقره بود

«Его голос напоминал звон серебряной монеты» [2, с.96].

Общие выводы состоят в том, что безличные предложения, выполняю в современном персидском языке следующие смысловые функции:

1) безличные предложения употребляются для выражения модальных отношений говорящего к сообщаемому, а именно: возможности, желательности, необходимости или допустимости каких-либо действий;

2) безличными предложениями оформляются сообщения о физическом психическом состоянии человека;

3) безличными предложениями сообщаются те или иные явления природы и состояния окружающей среды;

4) во всех перечисленных случаях используются безличные конструкции, посредством которых представляется возможность выразить наиболее тонко и точно различного рода действия и состояния, которые происходит стихийно, сами по себе, а внутри нас – помимо нашей воли.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Рашидов. Ш. Простые односоставные предложения в современном таджикском литературном языке. Автореферат канд. дисс. – Душанбе, 1969. С.27.
2. Джавхарова М. Безличные предложения в современном персидском языке. Вопросы востоковедения. – Ташкент, 1981. – С.86-96.
3. Абдусаматов М. Безличные предложения. Персидский язык. – Ташкент: Издательство акционерного общества «Шарк», 2007. – С.182.

*Назира Амиржанова
(Алматы, Қазақстан)*

ВИРТУАЛДЫ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі кезде виртуалды коммуникация адамзат өмірінің ажырамас бөлігіне айналғандықтан, оның оперативтілік қасиеті, алысты жақындату қызметі, байланыстың қолжетімділігі тәрізді ерекшеліктері адамзат өміріне қажет екенін көрсетіп отыр. Сондықтан виртуалды коммуникацияның лингвистикалық сипаты мен ерекшелігі қазіргі кезде зерттеуді қажет ететіні белгілі.

Виртуалды коммуникация электронды желі арқылы жүзеге асатын қарым-қатынас түрі. Қазіргі кезде «электронды желі немесе интернет» феномені әртүрлі сипатталады, мысалы, бүкіләлемдік ғаламтор немесе Word Wide Web (WWW) тәрізді атаулар ақпараттық

технологиямен сабақтастырылса, ал психоәлеуметтік феномені әмбебаптық база жиынтығымен байланыстырылады.

Виртуал сөзі көне латынша "virtus" – ойдан шығарылған деген мағынаны береді. Виртуалды деген компьютерлік техниканың негізінде кеңістіктік-уақыттық континуумды адам тілектеріне сай өзгертіп, жаңа әлемді, шындықты қолдан жасалған құрылымды қалыптастыру нәтижесі. Виртуалды шындық сөздің тар мағынасында «электронды көзәйнек» киіп алғаннан кейін пайда болатын ойындық немесе техникалық қажетті жасанды шындыққа жатады. Бұл жағдайда сана компьютер құрастырған әлемге енеді, онда виртуалды түрде көріне, сезіне және әрекет ете алады. Сөздің кең мағынасында виртуалды шындық – бұл сананың кез келген өзгертілген түрлері. «Виртуалдың (ақиқат) ұғымында парадокс бар: қарапайым сана оны «қиял, иллюзорлы, ойдан шығарылған» деп есептейді. Бұл парадокс шындықты бағалаудан да туындайды. Өйткені, XX ғ. философиясында реалдықты мойындауға қатысты материалистер мен идеалистер бөлінуі бұрмалануда. Материя мен сана оппозициясы тіл мен шындықты қарама-қарсы қояды. Тіл мен шындықтың прагматикалық маңызын айқындау алдыңғы қатарға шығып, «Шындық» сөзінің өзі тілдік форматқа жататыны анықталды. Сол себепті бүгінгі жасанды иллюзорлы шындық бұл виртуалды әлем болып табылады.

Виртуалды әлем мәдени құндылықтан басқа азаматтық сананы қалыптастыруда да үлкен рөл атқарады. Бүгінгі біз өмір сүріп отырған қоғам үшін қазақ тілінде, қазақ дүниетанымына лайық интернет тілін сауатты жүргізе білудің маңызы ерекше. Өткен ғасырдың 60-80-жылдары интернетпен қарым-қатынас орнату, интернеттегі қазақ тілі мәселесі көтерілуі мүмкін де емес еді. Бірақ бүгін ол өзекті мәселеге айналып, лингвист ғалымдардың назарын аударып отыр. Себебі интернет ерекше коммуникативтік орта ретінде өзімен бірге қарым-қатынастың жаңа жүйесін, формасын, сондай-ақ түрлі тілдік және тілдік емес стереотиптерді қалыптастыру құралына және алаңына айналды.

Виртуалды коммуникация көпканалды, мұндаға ақпарат кез келген бағытта тарайды: коммуникатордан – реципиентке, реципиенттердің өз арасында, коммуникаторлар арасында болады.

Виртуалды коммуникацияда жазудың символ арқылы жүзеге асырылып, коммуниканттардың бір бірінен алшақта отырып қатынас жасайды. Жалпы виртуалды коммуникацияның негізгі ерекшелігі ретінде:

- гипермәтіндік
- интерактивтілік
- персоналдық
- бітістірушілік
- мультимедиялық сипатын ерекше атауға болады.

Гипермәтін термині 1960 жылдардың орта тұсында америкалық ғалым Тед Нельсонның идеясымен дүниеге келген. Гипермәтін атауы виртуалды әлемдегі мәтіндердің гиперсілтемелердің көмегімен жеке құжаттар арасындағы байланыстар жүйесі дегенді білдіреді. Яғни гипермәтін – әртүрлі мәтіндерді біртұтас мәтінге біріктіруші. Әлемдік желідегі гипермәтінде жеке мәтіндер арасындағы байланыс бірыңғай ортада жүзеге асады, ол мәтінді бір деңгейде, қағаздағы тәрізді оқып шығуға ғана емес, сол сияқты ішкі және сыртқы сілтемелердің нәтижесінде оның мазмұнына терең бойлауға мүмкіндік береді. Бұл медиаөнімді өндірушілердің ғана емес, оны тұтынушылардың да ақпараттық мүмкіндігін сөзсіз арттырады. Гипермәтіндік режимінде әртүрлі дереккөздерге жасалған сілтемелер өндірушілердің ақпараттың сапасын, нақты айтқанда оның толықтығы мен айғақтылығын арттыруға, ал тұтынушылардың балама дереккөздерді пайдалануына және деректерді нақтылауға дербес қатысуына, өзіндік тұжырымдар жасауына орасан мүмкіндік береді.

Персоналдық – жеке тұлғаларға немесе топқа өзіндік қызығушылығына байланысты қажетті ақпараттармен қамтамасыз етеді.

Бітістірушілік – виртуалды қатынастың бітістірушілік сипаты өкімет пен халықты немесе керісінше халық пен өкіметті онлайн режимі арқылы бітістіруге мүмкіндігі зор.

Мультимедиалық. «Мультимедиа» сөзі өткен ғасырдың 90-жылдары, медиаконвергенция идеясының материалдық іске асырылуы ретінде пайда болды, яғни ақпарат тарататын барлық арналардың – мерзімді баспасөздің, радиохабартаратудың, теледидар мен ғаламтордың біртұтас болып бірігуі. Белгілі заманауи медиазерттеуші Мануэль Кастельстің берген анықтамасы бойынша, ол «шексіз интерактивті байланыстар мүмкіндіктерінің ғаламдық терезесін бейне-, аудио- және мәтінді пішімдерде» аша алатын «сиқырлы жәшік». Визуалды, дыбыстық, видео-аспектілер интернетте бірлікте жұмыс жасайды.

Интерактивтілік. Кейінгі «жас» электронды БАҚ интерактивтіліктің өзге формаларын, яғни оқырманмен екіжақты өзара әрекетте болуды ойдағыдай жүзеге асырып отыр: мысалы, радио мен теледидарда онлайн режимінде эфирге қоңырау соғу, телефондық және студиялық рейтингілік сауалдар қою, аудиториямен қарым-қатынас жасаудың әртүрлі ойынды тәсілдері жаппай орын алуда.

Америкалық белгілі ғаламторлық-журналистиканы зерттеуші Нора Пол виртуалды коммуникацияның интерактивті мүмкіндігін былайша қарастыруды ұсынады:

- коммуникация бағыттылығы;
- қолданылатын қатынас пішімдері;
- олардың синхрондығы/асинхрондығы;
- модерация сипаты;
- мақсатты міндеттер.

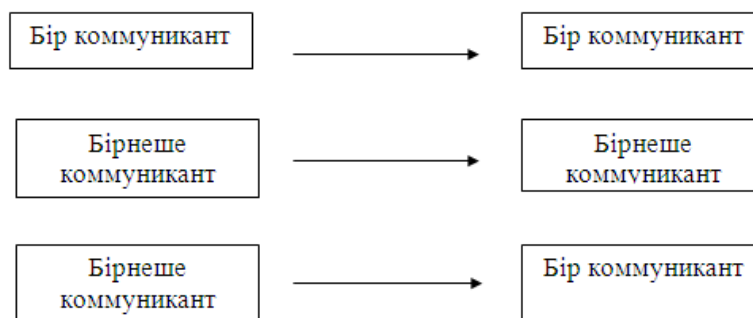
Коммуникациялық үдеріске қатысушылар әрекеттерінің бағыттылығы тұрғысынан, интерактивтіліктің негізгі төрт үйлесімдігі болады:

Бірінші, бір коммуниканттан бір коммуникантқа (қолданушы электронды пошта арқылы журналистпен немесе редактормен байланыс жасайды).

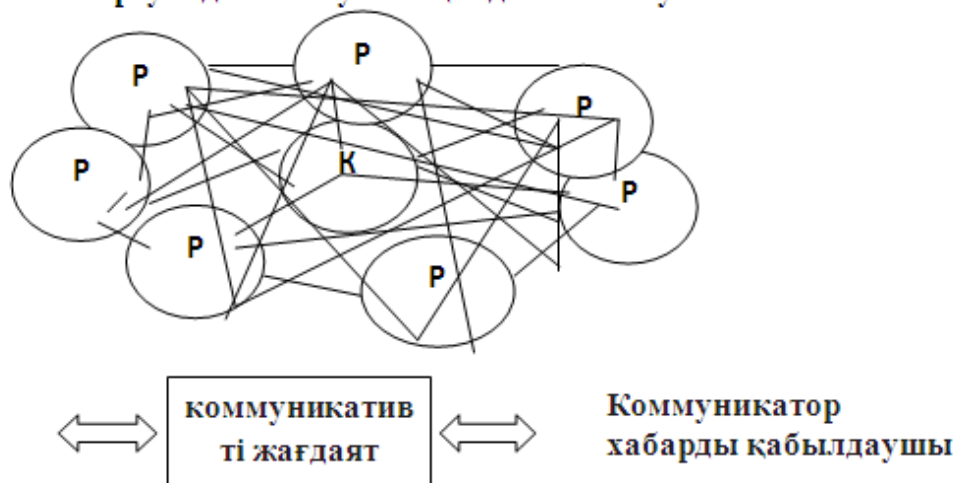
Екінші, бір коммуникант бірнеше коммуникантқа (журналист/редактор/модератор тарату парағын қолдану арқылы электронды хат жібереді).

Үшінші, бірнеше адамнан бір адамға (пайдаланушыларда нақты бір адамға сұрақ қою мүмкіндігі бар: «президентке/депутатқа/жазушыға және т.б. сұрақ қою», сұхбат).

Төртінші, бірнеше адамнан бірнеше адамға (форумға қатысу, онлайн конференция).

Сызба 1. Виртуалды коммуникациядағы коммуникативті акт

Мұнда басты қызмет коммуникатор атқарады. Коммуникант коммуникативтік жағдаят туғызып отырады. Ал коммуникативтік актқа түсушілер хабарды қабылдаушылар болып табылады. Коммуникант пікірталасты басқарып, талқылаудың дұрыс жүруін және пікірталасқа қатысушылардың сөйленістерінің орынды болуын қадағалап отырады. Реципиенттер деп интернет желісін қолданушыларды айтамыз, олар белгілі бір тақырып бойынша екінші немесе үшінші реципиенттер арасында өз ойларымен бөліседі [2, 24].

Ұсынылып отырған сызба, біздің ойымызша, шексіз қатысушылар арасында қарым-қатынас, яғни диалогтік коммуникация және интерпретациялық хабарламалар.

Интернет – бүгінгі күнде адамзат қоғамындағы ауқымды ақпараттар көзі. Оның оперативтілігі және қолданушылардың алыс-жақын қашықтықтарда жылдам ақпарат алмасуына қолжетімділік мүмкіндіктері интернетті танымдық құрал ретінде ғана емес, **қарым-қатынас құралы** ретінде де қарастыруға болады.

Жоғарыда атап өтілгендей, виртуалды коммуникацияда қарым-қатынасқа түсетін реципиенттердің саны шектелмейді. Виртуалды коммуникацияның қатынас түрлерін іштей мынадай топтарға болуге болады:

- біржақты және екіжақты қатынас;
- ынтымақты және антагонистік (келісімге келмейтін) қатынас;
- тікелей және жанама қатынас;
- дайындықпен және дайындықсыз қатынас;
- интеллектуалды қарым-қатынас.

Жоғарыда санамаланып көрсетілген негізгі ерекшеліктер интернеттегі локалды желі арқылы таралатын интернеттің мына жанрларында ерекше көзге түседі:

Сызбада көрсетілген виртуалды коммуникацияның түрлері ауызша және жазба тілге негізделеді. Интернет көмегімен жасалатын қарым-қатынаста, біріншіден, жазудың символ арқылы жүзеге асырылатынын, екіншіден, коммуниканттардың бір-бірінен алшақта отырып қатынас жасайтынын ескеруіміз қажет. Ауызша тіл сызықтық болмысқа құрылғандықтан, осы мәтіндік ақпарат арқылы оқырман түзу сызықтан тыс, болмыста жүзеге асырылатын еркіндікке ие болады [3]. Ал жазба тілде әртүрлі сілтемелер мен адресанттың ойын үзбей хабарламаны толықтырып отыратын, нақтылау сипатындағы деректер болады. Интернет тіліндегі мәтін көбіне автор мен оқырман арасында жазбаша түрде жүзеге асырылатын қарым-қатынасқа тән визуалды байланыс арнасы болып табылады. Ақпарат тасу арналарымен ажыратылатын ауызша және

жазбаша үрдістердің орындалуы да әртүрлі. Біріншіден, ауызшада туындау және түсіну үрдістері синхронды түрде жүзеге асады, ал жазбашада олай емес. Сонымен қатар жазу жылдамдығы ауызша сөйлеу жылдамдығына қарағанда 10 есе аз, ал оқу жылдамдығы ауызша сөйлеу жылдамдығына қарағанда әлдеқайда жоғары. Екінші айырмашылық, сөйлеуші мен адресат арасындағы уақыт пен кеңістіктегі байланыс болатындығы, ал жазбашада мұндай байланыс қалыпты еместігі [4]. Осы айырмашылықтарға қарамастан, екі бөлек қалыптағы ауызша және жазбаша коммуникация жүйелері бірігіп, ақпарат алмасудың жаңа бір жүйесіне айналды. Мұны ХХІ ғасырдың ұлы жетістігі ретінде бағалауға болады.

Виртуалды коммуникацияда адамдар бір бірімен қарым-қатынас жасап, өзара түсінісіп, топтық түсінісуге, ал топтық пікір алмасу қоғамның жетілуіне ықпал етеді.

Виртуалды коммуникацияда мынадай қатынас түрлері бар:

1. Коммуникативтік қатынас (адамдармен ақпарат алмасу).
2. Интерактивті қатынас (жеке адам мен ұйым арасындағы әрекет).
3. Перцептивті қатынас (серіктестер қатынас кезінде өзара түсінісуі мен өзара түсінушілікті орнату). Перцепция *латынның perception - восприятие, понимание* деген мағынасын береді [5].

Коммуникативтік процесті негізінде вербалды және бейвербалды коммуникация деп екіге бөліп қарайды. Вербалды коммуникация қатынастың сөйлеу арқасында жүзеге асырылады. Сөйлеу арқылы біз табиғи тілдік дыбыстарды сондай-ақ, фонетикалық белгілерді, оның екі негізгі лексикалық және синтаксистік белгілерін түсінеміз. Сөйлеу коммуникацияның универсалды құралы болып табылады, яғни ақпарат беру кезінде оның көмегімен хабарламаның мағынасы беріледі.

Интерактивтік қатынас психологиялық әсер етуге байланысты, басқа адамның ықпалымен жеке адамда өзгеріс болуы (көзқарастың, қатынастың, мотивтің, хал жағдайдың, құрылғылардың өзгеруі). Басқа адамның ықпалымен жеке адамның өзгеруі уақытша, өтпелі және тұрақты болуы мүмкін.

Перцептивті қатынас түрін американдық психолог Дж. Брунер енгізген. Ғалымның пікірінше виртуалды перцептивті қатынас реалды қатынастағы перцептивті түрінен өзгеше әрі күрделі болатындығында. Перцептивті қатынаста коммуникаторлар бір-бірін түсінісуіне жағдай жасап, яғни қабылдау процесі, адамдардың бір-бірін өзара жете түсініспей тұрып, әрекетке бармауы дегенді білдіреді. Перцептивті қатынаста коммуниканттар теңестіру, эмпатия, аттракция, рефлексия, каузалды атрибуция арқылы бір бірін танып барып, қарым-қатынасқа түсуі.

Қорыта айтқанда, қазіргі жаһандану кезеңінде адамзат мәдениетінде адами-қоғамы өзгерістер күшейіп, ғылыми-техникалық прогресс барған сайын қарқынды барады. Бұл кезеңнің ерекшелігі сол – мимен істелетін, миға күш салатын жұмыстарды электронды есептеуіш машиналар, суперкомпьютерлер атқаруында. Ендеше, «ауызша-жазбаша» сөйлеуші виртуалды коммуниканттардың тілі мен мәдениеті қазіргі таңда лингвистикада аса өзекті әрі зерттеуге тиісті мәселе.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Виртуалды шындық. kk.wikipedia.org/wiki/
2. Асмус Н.Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства. – Челябинск, 2005. – С. 89.
3. Земская Е.А. Писменная речь // Русский язык: Энциклопедия / Под. ред. Ф.П.Филина. – М., 1979. – С.205.
4. Галяшина Е.И. Проблемы дифференциации спонтанной и подготовленной речи.
5. Буторина Е.П. А поговорить? Интернет как лингвистический феномен [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.npi.ru/mirmedia/but.htm>.

Мухтор Амонов
(Фергана, Узбекистан)

КАСБ НОМИ ВА ШАХС ОТИНИ ИФОДАЛОВЧИ АРАБЧА ЎЗЛАШМАЛАР ХУСУСИДА

Халқлар ўртасидасидаги маданий, илмий, ижтимоий-сиёсий ва савдо алоқалари уларнинг тилларида ҳам ўз аксини топади. Маълумки, ўрта асрларда шарқда араб тили, ғарбда эса юнон, латин тиллари илм-фан тили сифатида машхур бўлган. Ўзбек тили лексикасининг ҳам маълум қисмини арабча сўзлар ташкил қилади. Ўзбек тилидаги арабча ўзлашмалар дастлаб бевосита ислом дини ва урф одатлари билан боғлиқ терминларнинг кириб келиши билан бошланган бўлса, кейинчалик туркий тилининг форс-тожик тили билан азалий алоқалари туфайли арабча ўзлашмалар билвосита ана шу тил орқали кириб кела бошлади. Ўрта асрларга келиб мумтоз ўзбек адабиётида арабча ўзлашмаларнинг нисбати 30%дан ортиб кетди. Форс-тожик тилининг ўзи ҳам Яқин ва Ўрта Шарқдаги тиллар ичида энг кўп араб тили таъсирига учраган тил эди. XIII-XVI аср форс-тожик адабиётида арабча лексиканинг миқдори 70-80%га етган эди [1, 36].

Навоий даврига қиёслаганда ҳозирги замон ўзбек тилида арабча сўзларни қўллаш бир мунча камайган бироқ, тадқиқотчилар олиб бораётган статистик таҳлиллар шуни кўрсатадики, бугунги кунда ҳам жонли тилимизда арабча ўзлашмаларнинг нисбати 20%дан ортади. Албатта, нутқ услуби, жанр хусусиятларига кўра бу нисбат юқорироқ ёки пастроқ бўлиши ҳам мумкин.

Маълумки араб тили флектив тил бўлиб, агглютинатив тиллардан фарқли равишда янги сўз яшашда сўз ўзагида ички синиш ҳодисаси юз беради. Бошқача қилиб айтганда, араб тилида сўзларнинг қолиплари мавжуд бўлиб, сўз қолипларининг англатадиган маънолари мавжуд. Масалан: (أفعل) *af'alu* вазнида рангни билдирувчи ва тананинг жисмоний нуқсонини ифодаловчи сифатлар ясалади. Араб тилида аксарият сўзлар феълдан ҳосил қилинади. Биз куйида ўзбек тилига ўтиб ўзлашган касб оти ва шахс номи ҳосил қилувчи айрим сўз қолиплари-вазвлар ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Боқи Зоҳидович Холидовнинг 1981 йил Тошкент “Ўқитувчи” нашриётида чоп этилган “Учебник арабского языка” дарслик китобининг 283 саҳифасида араб тилида касб оти ясовчи (فَعَال) *fa'olun* вазни ҳақида қисқача маълумот берилган. Мазкур қолип-вазн остида ўзбек тилига ҳам бир қатор касб номи ва шахс отини ифодаловчи сўзлар ўзлашган. Масалан, араб тилидаги *najara* (نجر) –йўнмоқ, рандаламоқ, тарашламоқ маъносини англатувчи феъл ўзагидан ҳосил қилинган *najjor* (نجار)- яъни дурадгор маъносини англатувчи сўз ўзбек мумтоз адабиётида кенг қўлланган. Ҳозирги замон ўзбек тили лексикасидан муҳим ўрин олган ва фаол қўлланадиган куйидаги сўзлар ана шу вазнда ҳосил қилинган касб номини ифодаловчи сўзлардир:

Феъл қолипи	Феъл қолипи англатадиган маъно	Касб номи ва шахс отини ифодаладиган (فَعَال) <i>fa'olun</i> вазнидаги сўзлар	Мазкур вазнда ҳосил қилинган сўзлар маъноси
عطر	Хушбўй хид таратмоқ	عطار <i>attor</i>	Атир-упа сотувчи
صرف	Сарф этмоқ, майдаламоқ	صراف <i>sarrof</i>	Пул майдаловчи, кассир, солиқ йиғувчи
غوص	Сувга, чуқурликка шўнғимоқ	غواص <i>g'avvos</i>	Ғаввос, сувга шўнғувчи
كشف	Кашф этмоқ, очмоқ	كشّاف <i>kashshof</i>	Кашф этувчи, очувчи

بقال	Ўсмоқ (ўсимликка, кўкатлар ва сабзаётларга нисбатан)	بقال baqqol	Кўкат ва сабзаётлар сотувчи
نقاش	Ўймоқ, гравюра чизмоқ	نقاش naqqosh	Ўйиб нақш солувчи
قصب	Кесмоқ, бўлмоқ	قصاب qassob	Кесувчи, бўлувчи (гўштга, ер майдонига нисбатан)
جرح	Жароҳат етказмоқ	جرح jarroh	Хирург, жарроҳ

Ушбу қолипда ясалган сўзлардан яна бири “*farrosh*” бўлиб унинг ўзаги “*farasha*”, яъни “уоумоқ” деган маънони англатади. Қадимда “*farrosh*” сўзи подшоҳлар саройида “*gilam yo'uvchilar*”га нисбатан қўлланилган бўлса, вақтлар ўтиши билан бу тушунча ўзгариб борган ва ҳозирги кунга келиб биз кўча-кўйда ҳовли, боғларни супуриб юрувчи, идора ва муассасаларда хоналарни тозаловчи ходимларга нисбатан *farrosh* сўзини қўллаймиз.

Бундан ташқари ушбу қолип остида яна бир қатор сўзлар ўзлашган бўлиб, улар касб номини эмас, балки шахсдаги иллатлар ва шу каби салбий хусусиятларни ифодалайди. Бундай сўзларга мисол сифатида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин:

Феъл қолипи	Феъл қолипи англатадиган маъно	Касб номи ва шахс отини ифодаладиган (فَعَال) <i>fa'olun</i> вазнидаги сўзлар	Мазкур вазнда ҳосил қилинган сўзлар маъноси
قلب	Айланмоқ айлантирмоқ	Qallob قلاب	Бошқаларни алдаб турли найранглар ишлатувчи қинғир қалб эгаси
كذب	Алдамоқ	Kazzob كذاب	ёлғончи
غدر	Ахдидан қайтмоқ хиёнат қилмоқ	G'addor غدار	Хиёнаткор, маккор, фирибгар
مكر	Алдамоқ	Makkor مكار	Фирибгар, устамон, хийлагар, қув

Араб тилида салбий хусусиятга эга бўлган айрим сўзлар борки, улар ўзбек тилига ўзлашганда маъноларида айрим ўзгаришларга учрайди. Жумладан: بَطَّال “*battol*” сўзи араб тилида “*bekorchi, dangasa*” маъносида қўлланса, ўзбек тилида бу сўз икки хил маънога эга. 1. Ўтакетган ёвуз, бераҳм, шафқатсиз. 2. Ўтакетган ўжар, қайсар, терс. Бундан кўринадики, ҳамма сўзлар ҳам бир тилдан бошқа тилга ўзлашганда ўз маъносини айнан сақлаб қолмайди.

Шунингдек, араб тилида I Боб феълининг аниқ нисбат сифатдоши fo'ilun фаол касб номи ясовчи вазнлардан саналади. Ушбу қолип остида ҳам ўзбек тилига бир қатор касб номини билдирувчи сўзлар ўзлашган:

Феъл қолипи	Феъл қолипи англатадиган маъно	Касб номи ва шахс отини ифодаладиган (فَاعِل) <i>fo'ilun</i> вазнидаги сўзлар	Мазкур вазнда ҳосил қилинган сўзлар маъноси

كاسب	Касб қилувчи	كاسب kosib	Косиб, этикдўз
شعر	Ҳис этмоқ, туймоқ	شاعر shoir	шоир
نشر	Нашр этмоқ	ناشر noshir	Ношир, нашр этувчи
علم	билмоқ	عالم olim	Олим, илм билан шуғулланувчи
فتح	очмоқ	فاتح fotih	Фотих, фатх этувчи
حكم	Ҳукм ўтказмоқ	حاكم hokim	Ҳоким, ҳукм ўтказувчи
نطق	Нутқ сўзламоқ, гапирмоқ	ناطق notiq	Нутқ сўзловчи, диктор, нотик

Ушбу қолип остида ўзбек тилига оллоҳнинг сифатини билдирувчи, кишиларнинг сифат-хусусиятларини ифодаловчи бир қатор сўзлар ҳам ўтиб ўзлашган:

Феъл қолипи	Феъл қолипи англатадиган маъно	Касб номи ва шахс отини ифодаладиган (فاعل) <i>fo 'ilun</i> вазнидаги сўзлар	Мазкур вазнда ҳосил қилинган сўзлар маъноси
قدر	Қудратли бўлмоқ	قادر qodir	Қудратли, кодир
فضل	Фазилатли бўлмоқ	فاضل fozil	Фозил, етук
ظلم	Зулм ўтказмоқ	ظالم zolim	Золим, зулм ўтказувчи

Бундан ташқари араб тилида II Боб феълининг аниқ нисбат сифатдоши *mufa 'ilun* ҳам фаол касб номи ясовчи вазнлардан саналади. Ушбу қолип остида ҳам ўзбек тилига бир қатор касб номини билдирувчи сўзлар ўзлашган:

Феъл қолипи	Феъл қолипи англатадиган маъно	Касб номи ва шахс отини ифодаладиган (مفعّل) <i>mufa 'ilun</i> вазнидаги сўзлар	Мазкур вазнда ҳосил қилинган сўзлар маъноси
نقّد	Танқид қилмоқ	منقّد munaqqid	танқидчи
درّس	Ўргатмоқ, дарс ўтмоқ	مدرّس mudarris	Мударрис, дарс этувчи
حرّر	Озод қилмоқ, текширмоқ, хатоларни тузатмоқ	محرّر muharrir	Мухаррир, хатоларни тузатувчи
نجم	Юлдузларга қараб фол очмоқ, астрология фани билан шуғулланмоқ	منجم munajjim	Мунажжим, юлдузлар илими билан шуғулланувчи, астролог
صوّر	Расм чизмоқ	مصور musavvir	Рассом, мусаввир
علم	Илм ўргатмоқ	معلم muallim	Муаллим, илм ўргатувчи

Хулоса қилиб айтганда, араб тилидан касб номини билдирувчи қатор сўзлар ўзбек тилига ўтиб ўзлашган ва ўзбек тили луғат бойлигининг таркибий қисмига айланиб кетган. Мазкур сўзларнинг вазнини (қолипни), ўзагини билиб олиш, уларнинг маъносини тўғри англашда, имловий жиҳатдан тўғри ёзишда катта аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Пейсиков Л. Лексикология современного персидского языка. – М. : МГУ, 1975. – С. 36.

*Улугмурод Амонов
(Бухара, Ўзбекистан)*

ОТНОШЕНИЕ АБДУРАУФА ФИТРАТА К СКАЗКАМ

Талантливый знаток узбекской литературы XX века Абдурауф Фитрат в 1926 году для подготовки специалистов науки художественного слова написал книгу под названием “Правила литературы” (для учителей литературы и интересующихся литературой). В ней автор вместе с теорией письменной литературы рассматривает отдельные понятия, которые связаны с теорией фольклора. В частности, он даёт краткое определение таким видам узбекского устного народного творчества, как песня, сказка, пословица, загадка, лапар (частушка, вид хоровой песни, когда попеременно поют парни и девушки), достон – эпос. Так, о жанровых особенностях сказок он высказывает следующее обобщающее мнение: “Рассказы народной литературы называются сказкой. Сказка создаётся фантазией, воображением народных поэтов” [1, с. 73].

Фитрат, объяснив особенность жанра сказки таким образом, в качестве примера излагает народную сказку, как он сам утверждает, изданную под подписью Абубакра Диваева «Бесправная гадалка».

Как видно, Фитрат перечисляет всего две особенности жанра сказки. Первая – сказка как образец произведения эпического жанра, которая предназначена для устного повествования; вторая – в сказке события основаны на вымысле, они продукт фантазии. Однако перечисленные особенности являются основными особенностями сказки, и потому заслуживают особого внимания и отношения к ним.

Учёный, определяя ещё один весомый эпический жанр устного узбекского народного творчества «дастан», эпоса пишет: «Дастан (эпос) – это, в основном, сказка. Но он от сказки отличается наличием своих героев, долготой и широтой содержания, единой системой или её смешанностью, способом исполнения бахши – поэтов в сопровождении музыкальных инструментов... героических песен, героического эпоса и таких сказок, которые бытуют в народе, собираются друг с другом, объединяются, украшаются и талантливыми поэтами придаётся им полная форма эпоса» [1, с. 74-83]. Вышеизложенным учёный показывает, что эпос (достон) возник на основе сказок, их своеобразия и отличительных особенностей эпического охвата и объёма дастанов, основанность формы на поэзию и прозу, форму исполнения, т.е. обязательность исполнения профессиональными исполнителями – народными поэтами, бахши.

А. Фитрат, показывая место и роль сказки в развитии таких видов устного художественного творчества, как дастан – эпос, повествование, подчёркивает её положительное воздействие на духовный мир и нравственность людей, поэтому по мнению учёного изучение сказок заслуживает особого внимания. Непосредственным старанием, агитацией и пропагандой Фитрата организацией «Чигатай гурунги» были собраны и записаны десятки народных дастанов – поэм (эпос), сотни сказок, песен, лапары, загадок и пословиц, которые стали духовным наследием народа.

Известно, что сейчас в узбекской фольклористике термины «чўпчак» (в Ташкенте), «матал» (в Фергане), используются как синоним термина эртак (сказка) [3, с. 187-188]. Однако А.Фитрат пишет: «Среди узбеков, татар, киргиз, туркменомы слышим как дожившие до настоящих дней чўпчаки, поговорки сказки, ўлан (песни) и лапары как само забываемое имя турка». Как видно из сказанного, учёный «чўпчак», «матал» и «эртак» рассматривает как разные литературные явления, отличающиеся друг от друга.

В воспитании внимания и склонности Абдурауфа к сказкам следует особо признать заслуги его матери Мустафбиби. Она – **поэтесса**, женщина тонкой натуры народными сказками, песнями, загадками и пословицами воспитала у сына любовь к искусству художественного слова и науке.

Любовь А.Фитрата к сказкам видна и в его художественном творчестве. В частности, в его стихотворениях часто бросаются в глаза мастерски использованные им присущие сказкам традиционные эпические мотивы и образы.

Кимсасизлик пучмоғида ёлғузча,
Ўгай она таёғи-ла сурилган,
Йўқсул, ўқсуз кизлардай [2, с. 37].

Содержание:

В безлюдном углу одинока,
Сметена палкой мачехи,
Как девки нищие, обездоленные.

Известно, что мотив сводных детей является широко распространённым эпическим мотивом в сказках народов мира. Например, на основе этого мотива построены содержания сказок народов мира «Зумрад и Киммат», «Золушка», «Синдрелла» и др. Содержание этих сказок, в основном, составляет судьба униженных и оскарблённых девушек сирот гнётом мачехи. Фитрат умело использует этот мотив для изображения усилившего насилия и гнёта захватчиков. А также, поэт в своих стихотворениях использовал имена героев сказок как художественное искусство талмех:

Кирли тож кўб кўркди ботур товушидан,
Сесканиб, титраб... ёшрунди
Бир жавоб бермасдан [2, с. 40].

Содержание:

Грязная корона очень испугалась голоса богатыря,
В страхе, дрожа... спряталась
Без единого ответа.

Богатырь является основным персонажем народных сказок. Среди народа сказки о богатыре очень распространены. Например, «Тўнғич ботир» («Старший богатырь»), «Кенжа ботир» («Младший богатырь»), «Ўртанча ботир» («Средний богатырь»), «Кунботир» («День богатыря»), «Олмос Ботир» и другие. В сказках эти герои постоянно являются борцами против гнёта и несправедливости. Поэт используя в своих стихах имена героев сказок, тем самым призывает своих современников быть достойными приемниками предков.

Таким образом, Абдурауф Фитрат в узбекской науке является не только зачинателем научного изучения народных сказок, но и является зачинателем использования фольклоризмов в художественном произведении.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. /Танланган асарлар. IV жилд. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. – Т.: Маънавият, 2006. – Б.73.
2. Фитрат А. Танланган асарлар. 1-жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.37.
3. Эртақлар // Мирзаев Т., Имомов К., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ поэтик ижоди. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – Б.187-188.

*Шоира Ахмедова
(Бухара, Узбекистан)*

РЕЦЕНЗИЯ – ОСНОВНОЙ ЖАНР ЛИТЕРАТУРНОГО КРИТИКА

Цель исследования: научно–теоретическое изучение и характеристика жанров узбекской литературной критики как полную систему, установление структуры жанров, характеристика черт их особенностей, особенно жанра рецензия.

Полученные результаты и их новизна: впервые дана последовательная классификация узбекских литературно–критических жанров, особенно рецензия, на основе богатого материала изучен генезис развития каждого его жанра, особенности композиции.

В узбекском литературоведении особое место занимает богатая, разнообразная, сложная и трудная история узбекской литературной критики XX века. Поэтому главной задачей и их место исследований является жанровая структура и природа, генезис, особенности, творчество писателей и критиков, формирование мировоззрений читателей. Литературная критика является творческим видом обозначает содержание и структуру обозначающий литературно–эстетические взгляды.

Литературная критика является эмоционально–эстетическим действующим средством между литературой и читателем, воспитывают читателя в духе передового смысла эпохи.

Критика развивается на каждом этапе, по этой основе жанры критики меняется, возрождаются новые жанры, иногда синтезируется.

Литературная критика является постоянным по оперативной системе, и входящие в ее состав жанры имеют свое место, задачи и особенности. Поэтому особое значение имеют систематические изучения ее жанров.

В национальном литературоведении как литературно–критическое обозначение мнений появляются критические жанры. Активно участвовал в литературном процессе, показывая достоинство и недостатки художественного произведения.

Эстетические особенности литературной критики: анализировать современного национально–художественного процесса, творчество писателя, поэта и с этим влиять (эстетическое) действие на социальную жизнь, быстрота, эстетические боевые и публицистическая стиль; оперативность.

Литературная критика с точки зрения по разновидности и разнообразности задачи, объекта исследования, от условий дать оценку художественного произведения делятся на 3 большую группу:

1. Активные и оперативные жанры. В их состав входят: рецензия, обзорная и литературно–критическая статья, портрет–статья.
2. Критический –биографический очерк литературный портрет, эссе как образцы созданные исторически–биографическом виде.
3. Жанры обоснованные литературного общения: литературно–критическое письмо, и литературно–критическая беседа.

Кроме с этого есть отдельные круги неизученных жанров как дискуссия, литературный фельетон, монография и другие.

Есть некоторые жанры переходящие в состав литературный критики: статья, беседа, монография (пользуются в критике и в литературоведении).

Рецензия – один из малоизученных жанров в плане научно–теоретическом и эстетическом. Рецензия играет важную роль среди жанров критики так как она одна из актуальных и востребованных литературных критических жанров. Этими особенностями она отличается от других литературных жанров критики.

Являясь самым оперативным жанром, чаще кратко и компактно анализирующей произведение, рецензия является средством «разведки» в художественный мир, основывающимся на оперативную эстетическую оценку. Задача рецензии состоит в выявлении достоинства и недостатка произведения. В доказательстве и оценивании через

анализ художественного произведения его места в художественном литературном процессе и творчестве писателя. Объектом рецензии является не всякое художественное произведение того или иного жанра, а новое литературное произведение.

Таким образом, рецензия через анализ нового художественного литературного произведения определяет его места в литературном процессе и творчества писателя, указывает достоинства и недостатки, объективно оценивает.

Рецензия – это оперативное критическое жанр, кратко и точно оценивающие новое художественное произведение молодого или опытного писателя.

В первичное рецензии нового произведения научно-эстетический анализ должен быть кратким, понятным народу. Посредством анализа произведения рецензия обладает эстетической особенностью, показывающей новые направления в литературном процессе, оценивающей его места в творчестве писателя. Через анализ определенного художественного произведения рецензия открывает жизненную правду, может дать представление читателю о ней. «Рецензия – это тоже искусство, поэтому её надо писать так, чтобы читатель получил удовлетворение от общения с рецензентом» [1, с. 41].

Одобрение и оценка нового произведения широкой общественностью зависит и от рецензии. Так как рецензент посредством научно-эстетического анализа произведения влияет на мировоззрение читателя, служит его расширению.

Таким образом, в рецензии, в первую очередь, существует анализ нового произведения, во-вторых, даётся оценка с точки зрения литературно-художественного процесса. В третьих, рассуждается о том, каково место произведения в творчестве писателя – это его достижение, или победа или отступление назад по отношению к предыдущим произведениям.

Существуют следующие признаки рецензии:

1. Оценивание произведения, указание его места в творчестве писателя и литературном процессе.
2. Расширение кругозора читателя и призыв к чтению данного произведения.
3. Наличие агитационной сущности.
4. Сведений о новом произведении.

В рецензии главным является оценка сущности и художественности произведения посредством его краткого анализа. Данные рассуждения рождают следующие вопросы: какой должна быть форма рецензии? Можно ли пользоваться стандартной формой при написании рецензии на определенное произведение? Конечно, нет, нельзя использовать стандартные формы, так как в форме отражается содержание. Значит, пути оценивания каждого произведения по-разному.

В рецензии сюжет, композиция, художественные изобразительных средства должны обеспечить его целостность. Только в этом случае можно оценивать рецензию как произведению искусства. Примером можно привести рецензии Белинского [2].

Рецензия должна оказывать влияние на человека, на его настроение, вызывать новые мысли. Этого, несомненно, можно достичь путем творческого поиска в этом жанре, надо много трудиться.

Важную роль в рецензии играет объективное оценивание произведения, указание его достоинства и недостатков. Исходя из этого, можно по-разному характеризовать его внутренний вид. Например, по официально-социальной задаче: для рекомендации к печати, для защиты диссертации, для представления к награде пишется внутренняя и наружная рецензия. Внутренняя рецензия решает задачу печатания или непечатания художественного или научного произведения, в этом случае она играет важнейшую роль в судьбе произведения. Хотя основой этих рецензий является оценка, большая разница лежит между их задачами.

В большинстве случаев рецензия пишется в целях оценки научных и художественных произведений. Исходя из этого её можно разделить на 2 группы:

1) рецензия на художественное произведение (считаются образцы научного и художественного мышления).

2) рецензия на научное произведение (обычно научный стиль). Такая рецензия пишется в стиле критики на критику.

Исходя из стиля произведения они бывают разными. Существующие рецензии в узбекской критике по содержанию и задачам можно классифицировать следующим образом:

1. Быстроответная (остроумная) рецензия на новое художественные произведения.
2. Монографическая рецензия, шире оценивающая художественное произведение.
3. Обзор-рецензия.
4. Рецензия-письмо.
5. Сообщение-рецензия.
6. Устная рецензия.

Таким образом, рецензия является одним из главных жанров узбекской критики, кратко оценивающим новое произведение, дающим читателю сведения о его месте в литературном процессе. В процессе своего развития рецензия проявлялась в различных формах и до сих пор существует.

Рецензия как самый маленький и краткий жанр, так же как и в художественном произведении имеющая диалектическую гармоничность содержания и формы, является значимым жанром для художественного произведения и литературы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Яновский Н. Требование времени // Вопросы литературы. 1962. – № 8. – С.41.
2. Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1977. – 262 б.
3. Егоров Б. О мастерстве литературной критике. – Л.: Сов. писатель. – С. 14.
4. Назаров Б. Узбек адабий танкидчилиги. – Т.: «Фан», 1979. – 283 б.
5. Расулов А. Такризни химоя қилиб // Шарқ юлдузи. – Т., 1988. – №4. – Б. 89.
6. Умунов Х. Тахлил санъати. – Т.: «Адабиёт ва санъат», 1978. – Б. 102.

Шодия Ганиева
(Фаргона, Ўзбекистон)

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ КВАНТИТАТИВЛИК МОДЕЛИ ХУСУСИДА О МОДЕЛИ КВАНТИТАТИВНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Фразеологик бирликлар муайян шаклий структурага эга бўлиш билан бирга, маълум семантикага ҳам эга. Шаклий структура билан мазмуний структура бир неча фразеологик бирликларда ўхшаш бўлиши мумкин. Масалан, шахс билан боғлиқ бўлган фразеологизмлар, шахс билан боғлиқ бўлмаган фразеологизмлар. Шахс билан боғлиқ бўлган фразеологизмлар учун интеграл белги шахслик белгиси бўлади ва ана шу белги моделлаштириш учун асос бўлади. Моделнинг рамзий ифодаси ҳам интеграл белгига асосланади. Шунинг учун бу гуруҳни $\Phi_{ш}$ рамзий ифодаси билан бериш мумкин.

А.Ф.Лосевнинг фикрига кўра, модель у ёки бу тил элементларининг тартибли кетма-кетлиги белгисига эга бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам тартибли кетма-кетликка эга бўлган тил элементларини парчалаш тамойилини лингвистик моделларни белгилашнинг муҳим тамойили сифатида қарайди. Демак, ҳар қандай модель бутунлик сифатида иерархик парчаланиш хусусиятига эга бўлади. Фразеологизм муайян шаклий ва мазмуний компонентлардан ташкил топганлиги учун у ҳар икки томондан ички структурага эга. Фразеологизмларнинг мазмуний структурасида фразеологик маънонинг бирлаштирувчи (интеграл) томонлари аниқ ажралиб туради. Фразеологик бирликларнинг бундай маъноси

вазифасида категориал, баҳо, кучайтириш-таъкидлаш, қисман жонли-жонсизлик маънолари хизмат қилади [1; 26].

Фразеологизмларнинг мазмуний иерархик тузилишида энг юқори босқични категориал маъно эгаллайди. Фразеологизмларнинг категориал маъноси юқори даражадаги абстракцияланишга эга бўлиб, фразеологизмларнинг қайси грамматик категорияга мансублик белгисини ўз ичига олади. Бир хил категориал маънога эга бўлган фразеологизмлар катта бир парадигма остига бирлашади ва фразеологизмларни маълум сўз туркумларига мансублигини билдиради.

Фразеологизмлар категориал маъно хусусиятига кўра бир неча турларга бўлинади. Фразеологизмларнинг биринчи гуруҳини фразеологизм таркибидаги мазмуний ҳоким компонент орқали категориал маъно сезилиб турган фразеологизмлар ташкил қилади. Иккинчи гуруҳни эса фразеологизмнинг категориал маънога таянч компонент орқали сезилмайдиган фразеологизмлар ташкил қилади. А.Рафиев “Ўзбек тили фразеологик бирликларининг структурал-функционал хусусиятлари” (1982) мавзудаги номзодлик диссертацияда бу ҳақда фикр юритиб, фраземаларни таянч компонентлари асосида субстантив, феъл, адъектив, адвербиал турларга ажратади.

Биринчи гуруҳга феъл, от, сифат, равиш фразеологизмлар мансубдир. Бу гуруҳдаги фразеологизмларни ҳарфий ифода орқали куйидагича моделлаштириш мумкин: Φ : Φ_{sub} , Φ_{ad} , Φ_{adi} каби. Буларнинг ҳар қайсисини тавсифлаш натижасида имконият тарзидаги категориал моделларнинг нутқий жараёндаги воқеланишини ёритиш мумкин.

Профессор Б.Йўлдошев фразеологизмларнинг услубий маъноси экспрессив-баҳо бўёғи ва функционал-услубий бўёқдан иборат эканлигини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, “Баҳолаш деганда предмет ёки шахсга нисбатан салбий ва ижобий тавсиф бериш тушунилади. Фразеологизм маъносини таҳлил қилганда баҳолаш хусусияти албатта иштирок этади. Агар фразеологизмларнинг семантик структурасида баҳолаш семаси бўлса, унинг структурал-грамматик қурилишидан қатъий назар, фразеологизм изоҳи сифат орқали берилади ёки бу изоҳ таркибида *ниҳоятда, жуда* сингари баҳо семасини ифодаловчи сўзлар кўлланади” [2; 13].

Фразеологизация жараёни фразеологик бирликларни ташкил этган компонентларнинг деактуализацияси билан узвий боғлиқдир. Профессор А.Маматов эса фразеологизмларнинг шаклланиш асослари сифатида шахс фаолияти ва психикаси билан боғлиқлиги жиҳатидан, касб-корга боғлиқлиги жиҳатидан, уй-рўзғор доирасида, пазандачилик, тиббиёт доирасида, дехқончилик доирасида, чорвачилик доирасида, мусиқачилик доирасида, ҳайвонлар образи асосида, диний тушунчалар доирасида шаклланган фразеологизмлар сингари қатор гуруҳларни ажратади [3; 17-28]. Мазкур ишда “фразеологизмларнинг нутқда мазмунан ва ифодавий ўзгаришлари ўрганилиб чиқилди, шаклланган фразеологизмларнинг семантик, грамматик ва функционал янгилиниши масалалари тадқиқ этилди” [3; 6].

“Микдор” архисемали ФСГга кирувчи фразеологизмлар шахс, нарса ва ҳодисаларни баъзан ҳаракатнинг микдорини билдиради. Бундай фразеологизмлар микдор билдирувчи турли тушунчаларни англатиш учун хизмат қилади ва бундай фразеологизмларни $\Phi_{ке}$ ифодаси билан бериш мумкин. Бу гуруҳга кирувчи фразеологизмлар микдорнинг кўплигини, озлигини, баъзан эса йўқлигини билдиради. Бу ФСГга *бошидан ошиб ётмоқ, бошини еб, ипидан игнасигача, бошдан оёқ, бир бошдан, миридан сиригача, етти яшардан етмиш яшаргача, бир чимдим, бир оғиз, икки оғиз, икки ишнгил, икки элик, дарёдан бир томчи, анқонинг уруги, икки қўлини бурнига тиқиб, ер билан осмонча* каби фразеологизмларини киритиш мумкин.

$\Phi_{ке}$ модели *бошдан ошиб ётмоқ* фразеологизми “кўп” семаси билан ўз ФСГдаги бошқа бирликлардан фарқланади. Бу сема “микдор” архисемасининг белгисини билдириш учун хизмат қилмоқда.

Бу фразеологизм баъзан “иктисодий тўқлик” белгисини ҳам намоён қилиб, шу белгиси билан $\Phi_{иш}$ ҳ модели ижтимоий-иктисодий ҳолат билдирувчи ФСГга ҳам киритиш

мумкин. “Кўп” архисемали *бошини еб* фраземаси ҳам мавжуд бўлиб, бу фразеологизм дарахтнинг кўп мева қилганлигини билдиради.

$\Phi_{кв}$ бирликлар қаторига *ипидан игнасигача, бошдан оёқ, бир бошдан, миридан сиригача* сингари “барча” семали фразеологизмлар ҳам киради. Бу қатордаги *ипидан игнасигача, миридан сиригача* фразеологизмлари, асосан, “нутқ” семасига эга бўлган бирликлар билан синтагматик муносабатга киришади. “Барча” семали *бошдан оёқ, бир бошдан* фразеологизмлари “нутқ” семаси билан бир қаторда бошқа семага эга бўлган бирликлар билан ҳам боғланиши кузатилади.

Юқоридаги микрогуруҳга *етти яшардан етмиш яшаргача* фразеологизмни ҳам киритиш мумкин. Бу бирлик таркибидаги “миқдор”, “барча” семалари умумий, бирлаштирувчи сема бўлса, мавжуд бўлган “шахс” семаси дифференциал сема саналади ва бу фразема $\Phi_{кв ш}$ модели билан берилади.

Ўзбек тилшунослигида кенг тармоқ отган семантик-структур таҳлил усули фразеологизмлар тадқиқида ҳам маълум даражада кузатилади. Ўзбек тилидаги фразеологизмларнинг парадигматик ва синтагматик хусусиятлари муаммоси тилшунослик фанидаги муҳим назарий масалалар таркибига киради.

Ўзбек тилидаги фразеологизмлар тил системасининг таркибий қисми сифатида ўзига хос кичик системани ташкил этади. Бу бирликлар тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган, маъно жиҳатидан лексемага тенг келувчи, ифода имкониятлари билан лексемадан фарқ қилувчи лингвистик бирлик саналади.

Ўзбек тилидаги фразеологик бирликлар тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган эмик бирлик сифатида мавжуд. Шунга кўра, фразеологизмларнинг тил системасидаги ўрнини аниқ белгилаш муҳим.

Фразеологик бирликлар яхлит ҳолда маъно нуктаи назаридан лексема билан бир қаторда турувчи бирликлар саналади. Улар услубий жиҳатдан ўзига хос бўёққа эга. Фразеологик бирликлар англатган интеграл ва дифференциал семалар, фразема таркибидаги бирликларнинг ички семантик таҳлили, маълум мазмуний умумийлик асосида ажратилувчи фразеологизмлар, ҳар қайси фразеологизм таркибидаги бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар тилнинг системавий табиатини янада тўлароқ ёритиш имконини беради.

Тилимиздаги айрим фразеологизмлар омонимлик ва полисемантик хусусиятга эга эканлиги назарда тутилса, улар маълум семаси билан бир гуруҳга, иккинчи семаси билан бошқа гуруҳга киритилади.

Фразеологизмлар тил системасида маълум микросистемани ташкил этар экан, бу система ўз ичида ички бўлинишларга эга бўлади, ҳар қайси ички гуруҳ умумий ва хусусий белгилари асосида ажратилади. Фразеологизмларнинг семик жиҳатларини аниқлаш орқали уларнинг мазмуний тузилиши яққол намоён бўлади. Айни шу асосда фраземаларни семантик моделлаштиришга йўл очилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978.
2. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. Филол. фанл. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 1993.
3. Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол. фанл. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2000.

*Тоғжан Дәмен, Мәдина Койчыбаева, Ләззат Әділбекова
(Алматы, Қазақстан)*

ПРОФЕССОР МЕКЕМТАС МЫРЗАХМЕТҰЛЫ

«Бұл кісі (Мекемтас Мырзахметұлы – М.С.) әскет адам. Демек , сұраншақтығы жоқ сыпайы, т аза, жұмысқа берілген нағыз ғалым, аса ірі филолог. Екіншіден, сондай ғұламаның қадіріне жете алмай жүрміз. Бұл кісінің еңбектерін, қазір бағалау керек. Ертең бәрібір іздейсіздер».
Әбіш Кекілбаев

Қазақ елі – танымы терең, дана, кемеңгер халық. Ұлтымыздың зерделі зейіні мен табиғатпен астасқан кісілік кең пейілі, оның тіліндегі әрбір бейнелі сөзінен аңқып есіп тұрады. Егеменді еліміздің әлемдік өркениет кеңістігінде өз орнын алып, уақыт өткен сайын нығайып, таныла түсуі қазақ сөз өнеріне де игі ықпалын тигізді. Әрбір сөз – сана мен сезімнің сыртқа шыққан сәулесі. Сондықтан, қазақ жұрты тілді – қатынас құралы деп емес, жанымның сыры, ақылымның нұры деп білген. Ал егер ұлтымыздың осы бір ғажайып ішкі әлемін бүгінгі ұрпақ жете ұғынбай, қайран бабалар сөзі қор боп жатса, ол өзіміздің жан қажетінен гөрі, тән қажетін күйттеген тірлігіміздің кесірі. Ұлттық рухымыздың берік болуына қызмет ету тәуелсіз мемлекетіміздің әрбір саналы азаматы мен азаматшасының борышы. Өйткені, ұлттық рухтың игілігі үшін қызмет ету ұлттық бірлікті, тұтастықты сақтап, еліміздің елдігіне, болашақ ұрпақтың кемелділігіне қызмет атқару болып саналмақ. Сол себепті рухани, мәдени мұраларымызды осы бағытта бүтін, тұтастық бірлікте зерттеу мәселесінің көтерілуі заңды құбылыс.

Бүгінгі көзқарастар тұрғысынан қаралып, зерттеліп, зерделеніп, өзінің лайықты бағасын алуды қажет ететін отандық әдебиеттану ғылымындағы өзекті тақырыптардың нысанына айналуға тиісті тұлға – филология ғылымдарының докторы, профессор – Мекемтас Мырзахметұлы.

Топтың ішінен, тобырдың қатарынан қалмай, бас шұлғып, иек қаққандармен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын, тегі мықты, тегеуріні күшті өзіндік бітім-болмысы, ой-қарымы, табиғат берген дарыны бар, соны ұлтының руханиятын дамытуға, тарихын саралауға, Абай әлемінің сыры мен сипатын, ішкі иірімін ғылым әлемінде ескі сарынынан арылтып, жаңа қырынан ашуға ұйытқы болып келе жатқан, “абайтану” ілімінің қазіргі көш басында жүрген, баяғы батыр бабалардың бүтін тұяғы, бір тал қияғы, халық батырым, қаһарманым деп бағалаған Бауыржан Момышұлы мұрасының шырақшысы ғана емес, “бауыржантану” ғылымының негізін қалаған профессор, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Мекемтас Мырзахметұлы еді.

Ғалымдығымен бірге, мейірім, шапағат, адамдық қасиеттерді қастер тұтқан жандар заманды, ұрпақты оң жолға бастайды. Осындай көппен дүрмекке ермейтін, қай іске кез келсе де, ақыл сенбей сенбейтін, әбден тоң боп қатып, қалыптасып қалған түсініктердің тас камалын бұзып, шындықтың қырық қырлы қиындығын саралап барып сөз айтатын азаматтардың бірі мен бірегейі – Мекемтас Мырзахметұлының әр сөзі, бойда қайрат, ойда көзі бар жандардың ақыл мен сезіміне ұялайтынын оқып та, көріп те жүрміз. Мұның басты өзегі ғалымның нық тұғыры мен азаматтық ұстанымының болаттай беріктігінде.

Мекемтас Мырзахметұлы – абайтанушы, бауыржантанушы, яссауитанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы (1989), профессор (1995). Қазақстан Республикасының Мемлекеттік және халықаралық "Түрік еліне қызмет" сыйлығының, Ғабит Мүсірепов атындағы әдеби сыйлықтың лауреаты, "Құрмет", "Парасат" ордендерінің, "Астана 10 жылдығы" медалінің, Б.Момышұлына арналған "Құрмет белгісінің", дүниежүзілік қазақ тілі қоғамының "Ана тілі" белгісінің, "ҚР ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін белгісінің" иегері, "Абайтану" ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі.

Мекемтас Мырзахметұлы – 1930 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Түлкібас ауданы, Майтөбе ауылында дүниеге келген. Әкесі Мырзахмет 1933 жылы қайтыс болды. Анасы 1945 жылы 50 жасында дүниеден өтті. Балалары жетім қалды. Отбасында 12 бала болған, оның бірі ашаршылық кезінде қайтыс болса, енді бірі соғыстан оралмады, қалғандары қылшамен ауырып, науқат болып кетті. Солардан 3 бала ғана аман қалған (ағасы Ордабек 72 жасында дүниеден озды және әпкесі Күланда орта жастан асқан соң дүниеден қайтты). Мекемтас Мырзахметұлының айтуы бойынша анасы ұзын бойлы, жүдеу, қараторы кісі еді. "Суретке түсу шарифатқа қайшы" - деп суретке түспеген. Балалары жастай шешектен өле бергендіктен, "тастай қатты, бекем болсын" деген ниетпен кенже баласының есімін Мекемтас қойыпты. Анасы қайтыс болғаннан кейін ағайындарының қолында тұрады. 8 жасында мектепке барды, кейін балалар үйі мен мектеп-интернатта тәрбиеленді. 8 сыныпты бітіре сала 1948 жылы Ванновқа (қазіргі Тұрар Рысқұлов) ауылындағы Абай атындағы қазақ орта мектебін бітірді.

Мекемтас Мырзахметұлы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының филология факультетін (1953), оның аспирантурасын (1964) бітірген. 1953–1961 жылдары Низами атындағы Ташкент педагогикалық институтында кафедра меңгерушісі, декан, проректор, 1969–75 жылдары ҚазПИ-де доцент, 1975–91 жылдары Қазақстан Ғ.А. Әдебиет және өнер институтында ғылыми қызметкер, абайтану бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарды. 1991–2000 жылдары арасында Иасауи атындағы Халықаралық Қазақ-түрік университетінде кафедра меңгерушісі, Иасауи ғылыми лабораториясының меңгерушісі, әдебиет және этнофилология ғылыми-зерттеу орталығының директоры, 2002–2003 жылы Түркітану ғылыми-зерттеу институтының директоры қызметтерінде болды [1]. 2000 жылдан М.Х. Дулат атындағы Тараз мемлекеттік университетінде қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі және "Түркі халықтары әдебиетінің тарихы" ғылыми-зерттеу орталығының директоры, "Бауыржантану" ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері болды.

Мекемтас Мырзахметұлының зерттеу еңбектерінде абайтану мен мұхтартану, бауыржантану, яссауитанудың, Абайдың ақындық зертханасының жайы, ақын мұрасының рухани нәр алған қайнар көздері, Абай мұрасының шығыспен байланысы 1965 жылдан бастап терең зерттеле бастады. Мекемтас Мырзахметұлының ғылымдағы алғашқы шыққан биігі де абайтануға қатысты академик Қажым Жұмалиевтің жетекшілігімен қорғаған "Абай Құнанбаевтың әдеби мұрасының зерттелу жайы" тақырыбындағы диссертациясы болса, осы диссертация негізінде жазылған "Абайтану тарихы" монографиясы қазіргі күнде әдебиеттану, абайтану ғылымдарында ең маңызды ғылыми еңбектер қатарынан орын алады. Сөйтіп, алғаш абайтану тарихын зерттеу барысында танысқан М.Әуезовтің: "Абайда Батыстан кірген белгіден гөрі Шығыс белгісі басымырақ, нығырақ. Батысқа келгенде ол арқасын Шығысқа, ақылмен қорытып алған мұсылмандыққа нық тіреп алып келеді", – деген ғылыми тезисін абайтанудағы келешек зерттеулеріне басты нысана етіп алған ғалым, осы мәселеде тереңдей ізерлі ізденістер жүргізе отырып, 1989 жылы қорғаған "Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары" атты диссертациясында, әсіресе, оның "Абай мұрасының Шығысқа қатысы – М.Әуезов зерттеулерінде" деген тарауында барынша кең түрде талдап жазған. Кейін бұл тақырыпта арнайы "Абай және Шығыс" атты монографиясы да жарық көрді. Мекемтас Мырзахметұлының абайтанудағы ең басты жаңалығы да осы Абайдың Шығысқа қатысы болатын. Ал саяси жүйе мен жылдар бойғы санаға сіңіріліп, қалыптасқан қағидаға қайшы түзелген сөз ғылыми ортаның өзіне тосаң, тіпті бүлікшілдік мәнде әсер еткені жайлы академик Зәки Ахметов былай деп еске алатыны бар: "Мекемтастың Әуезов концепциясына, әсіресе, Абайдың Шығысқа қатысына өзінше жаңаша баратыны бар. Абайдағы исламият мәселесіне біз қатты таластық, пікір алысып, сынастық та. Сен осы мәселені айта бермесейші дедік. Бірақ мұның өзін тереңірек айтатын заман туды ғой. Біз қой-қойлап жүргенде заман бұлай еркін емес еді. Ол кезде де диссертант қой десек те қоймай, өз ойынан қайтпады. Хауас, Жувонмарт, Мутакалләмин, т.б. көтеріп жүрді. Ал бүгін қарап отырсақ, бұл автордың кемшілігі емес, жетістігі болып отыр. Мен ойлаушы едім, кейде

кісінің айтқанына көнбейтін, өз бетімен жүретін қисық жігіт шығар деп. Ал бүгінгі тұрғыдан қарасақ, адамның өз танымынан таймауы, сыртқы ырыққа көнбеуі, ғылымда өз "убеждениесінде" тұрып алуы – бұл оның артықшылығы екен. Қазіргі күнде бізге осындай ғалымдар қажет болып отыр". Абай мұрасындағы мораль философиясының негіздері оның исламға, адамгершілік мұраттарына қатысты зерттеліп ашылды. Қараханидтер заманынан бастау алған кемел адам мәселесі Жүсіп Баласағұнидің "Құтадғу білік" дастанында қамтылып, Иасауидің "хал ілімі" (камили инсани) арқылы негізделіп, Абайдың "толық адам ілімі" арқылы дәстүрлі жалғастық тауып даму жолдары жәуанмәртлік, яғни иманигүл(үш сүю) жайындағы Абай танымдары негізінде талданып, бір жүйеге түсірілді. Абай шығармаларын жаңа қырынан талдап, ондағы айтылмай келген шығыстық мәселелер мен танылмай келген ойларды, шығыстық термин сөздерді бүгінгі күн талабы тұрғысынан жаңаша қорытып, ғылыми айналымға түсірді. Сондай-ақ қазақ әдебиетінің түрлі салаларынан мамандар даярлап, отыздан астам кандидат диссертация қорғатты. Абайтанудың библиография көрсеткіштерін құрастырып (1965, 1988, 1995) алғы сөздерін жазды. "Абай" энциклопедиясы мен М.Әуезовтің 20 томдық, 50 томдық шығармалар жинағын шығаруға атсалысты.

Мекемтас Мырзахметұлы әдебиеттанудағы екінші бір арналы саласы – мұхтартану. Бұл бағыттағы ғалым еңбектерінің басты көрсеткіші – М.О.Әуезовтің әдеби-ғылыми мұрасын зерттеу негізінде Абай шығармашылығының терең қатпарлы сыр-сипаттарын ашуынан айқын танылады. "Біз Абайды танудың, танытудың жолы М.Әуезовтің ақын жайлы еңбектерін танудан, соларды зерлеп, зерделеп білуден, қысқасы, мұхтартанудан бастауға тиіспіз", – деген ғалым сөзінде осындай терең мән бар. Бұл саладағы Мекемтас Мырзахметұлының "Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары" [2], "Абайтанудан жарияланбаған материалдар" [3], "Восхождение Мухтара Ауезова к Абаю", "Әуезов және Абай" [4], "Абайтану дәрістерінің дерек көздері", т.б. ондаған зерттеулері мен М.Әуезовтің жарияланбаған, жарияланса да түрлі цензуралық қысқартуларға ұшыраған "Әдебиет тарихы" сынды еңбектерін ғылыми айналымға қайта енгізуде атқарған істерінің өзі адамның ғұмырлық еңбегіне татырлық қажырлы ғылыми жұмыстар екенін оқымысты қауым жақсы біледі [5].

Бүгінгі ұрпақ батыр атамыз Бауыржан Момышұлын Ә.Нұршайықовтың, А.Бектің көркем шығармалары мен Баукеңнің "Ұшқан ұя", "Москва үшін шайқас" сынды кітаптары, осы аттас көркем фильм арқылы ғана біледі [6, 3-4]. Ал Б.Момышұлының күллі шығармашылық еңбектерінің жиыны жүз томға жететінін, аты аңызға айналған атамыздың көркем мұраларын ғылыми тұрғыда тану мәселесінің қажеттігін, тұлғалық энциклопедиясын даярлап, шығарудың кезек күттірмес жай екенін көтеріп қана қоймай, қолға алып, іс жүзінде жүзеге асырып жатқан еңбеккер тұлға да Мекемтас аға екенін қалың көпшіліктің біле жүргені артық болмас деп ойлаймыз.

Бүкіл өмірін қазақ руханиятының өркендеуі жолына арнаған көрнекті әдебиеттанушы-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор М.Мырзахметұлының сан-салалы ғылыми шығармашылығын кешенді қарастыра келіп, оның қазақ әдебиеттану ғылымына, атап айтқанда абайтану мен әуезовтану салаларын тереңдей зерделеу ісіне өнегесі мол өрнекті үлес қосқандығын айрықша атауға болады.

Мекемтас Мырзахметұлы қазақ әдебиеті тарихын зерттеуде талантты ғалым ретінде танылып, ұлттық әдебиеттану мен қоғамдық үрдістің өсіп-өркендеуіне қомақты үлес қосты. Ғалымның абайтану, әуезовтану салаларын кешенді, жүйелі зерделеуде атқарған ғылыми еңбектері ұлтымыздың үлкен мақтанышы, халқымыздың қазына қорына қосылған игі рухани мұра деп білуіміз қажет.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметұлы: Библиографиялық көрсеткіш /Редакторы: Мырзахантегі Фарида Мұхсынқызы, құрастырған библиограф: Оспантегі Масаты Әлімбайқызы. – Тараз: ГарМУ, 2001. – 117 б.

2. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б.
3. Мырзахметұлы М. Әуезов және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 272 б.
4. Мырзахметов М. Абайдың адамгершілік мұраттары. – Алматы: Рауан, 1993. – 279 б.
5. Мырзахмет М. Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 192 б.
6. Момышұлы М. Ұшқан ұя. Көп томдық таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: «Өнер», 2008. – 248 б.

Дильфуза Джуракузиева
(Фергана, Узбекистан)

PARENTS' AND TEACHERS' ROLE IN THE LANGUAGE TEACHING PROCESS

Knowing languages is the key to know the world. One of the heroes in old literature Tristan knew more than 65 languages around the world. He was only five years old in that time. What do you think is it talent? No, it is not. It is the result of practice and influence from environment. He was the son of the king and he liked travelling the port. Every day hundreds of tradesmen came to the port and Tristan learnt different languages from them.

This is the fact about how the environment may influence learner's spirit and developed it rapidly. Though there may not necessarily be immediate linguistic benefits in teaching English to young learners, there are good attitudinal, intercultural, personal and academic reasons for doing so. Most crucially, positive early experiences of learning a language may help young learners develop their self-esteem and positive attitudes to learning English. This will equip them to study English with greater confidence when they are older and can bring more developed learning and cognitive skills to the more formal and abstract learning they can experience in secondary school.

Intercultural benefits may derive from the realisation that other countries have a language with sounds and rules which are different from their own. As they realise that there are similarities as well as differences between English-speaking people and them, they may also be able to learn values of tolerance, empathy and curiosity. These values will be useful in their later life and for the society in which they live. They may gain academic benefits from learning English, too: generic concepts, such as time, number and changes in the season can be consolidated through learning English, as learning skills such as planning, organizing and checking work.

Nowadays every parent wants their children to learn language from early ages. So they give them to the language courses from early ages. They think it is enough to go to extra lessons for learning language, but that is wrong. Attending additional lessons may make their general education more difficult and complicated. Parent should remember that they themselves are the best teachers and a good model for their children. Just making children going to a tutor is tiresome for children or just wasting their parent's money. There is another one problem in this situation, parents themselves don't know English. "It is a tragedy" you may say. But this is not a tragedy, it is an opportunity for parent to learn language. While you are helping to your children you can learn the language. The parent who knows language thinks that it is wasting time working with their children who don't know the language; it is teachers' or tutors' duty because we are paying money to them. This makes their children's language learning process to be more difficult than when parents help the children acquire a new language.

Top ten requests for parents:

These top ten tips are designed to help you to help your child get the best from their learning experience.

1. Be involved. Parent involvement helps students learn and helps teachers work with your child to help them succeed.

2. Be positive. Encourage children to do their best, but don't pressure them by setting goals too high or by scheduling too many activities.

3. Be a good role model. Show your children by your own actions that you believe English is both enjoyable and useful. Read more and use television, videos and game systems creatively for education.

4. Accept your responsibility as parents. Don't expect the school and teachers to take over your obligations as parents. Teach children self-discipline and respect for others at home – don't rely on teachers and schools to teach these basic behavior and attitudes.

5. Encourage pupils to do their best in school. Show your children that you believe education is important. Ask about homework, check it has been done. Don't let them miss classes unnecessarily

6. Find a balance between schoolwork and outside activities. Emphasize your children's progress in developing the knowledge and skills they need to be successful both in school and in life.

7. Be aware of things that affect classroom performance. Try to limit the negative effects of late nights and long hours of extra activities.

8. Provide resources at home for learning. Make sure you have English language books, comics and magazines available in your home.

9. Understand and support school rules and goals. Take care not to undermine school rules, discipline, or goals.

10. Speak to the teacher! As soon as you think there's a problem, contact the school. Don't wait for the end of term or parents' day.

Teachers should be patient during working with young learners. Because young learners are very sensitive. Teacher is the best model for children and they try to rely on their teachers in all spheres of life. Their teachers are ideal person for them. Here some ideas from children about their teacher.

What is an ideal teacher?

These ten year olds very define ideas about what they like teacher.

Susan says,

My ideal school teacher is Mr Jolly because I like his music.

Darren says,

My ideal teacher is funny and makes you work hard and lets me draw things from my imagination.

Terry would like

A patient teacher and who doesn't mind children getting things wrong sometimes. A teacher enjoys fun and games.

We asked the same question from Uzbek children too:

Behruz says

My teacher is my hero he looks like my favorite film's hero. Every lesson I want to hug him. And I wish to be his best pupil because in that time I can be close to him .

Shirin says,

My teacher is my mother. She herself says: "I am your mother" and so I am never afraid of her. It doesn't matter for me if I do homework or not. Because mothers never get upset about their children

Temur says,

My teacher is my best friend because he always plays games with us. During games he doesn't make us to do exercises he asks just to say ideas from our imagination. And I want to tell a secret. He always listens to my secrets and besides this, we have our own secrets.

According to the ideas about teachers we can say using different methods and approaches in order to give their own results. Special characteristics of teachers influence teaching process. But teachers are not film stars according to Behruz's opinion. It is an opportunity for teachers getting close to pupil. Being very kind and polite is caused neglect of teachers as Shirin mentions.

Modern teaching approaches to lesson should be student centered, not teacher centered but this does not mean teachers are free from responsibility. They are responsible for everything during

teaching process without teachers it is impossible to organize education fully. According to modern teaching methods teachers can use any techniques or methods for organizing teaching effectively. But the aim is to teach language. If teachers and parents work together, it will be much more effective. Parents are the best teachers and at the same time teachers are the best parents for children.

*Наталія Діденко
(Київ, Україна)*

СИСТЕМА ПОДІЛУ ФОРМ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПРОЦЕСІ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

Питання організації позакласної роботи з української мови у процесі профільного навчання є актуальними на часі модернізації мовної освіти. Організація процесу позакласної роботи старшокласників профільної школи потребує використання певних форм, методів, методичних прийомів, засобів навчання. Шляхи удосконалення методики позакласної роботи з української мови розглядали дослідники (Л. Григорян, І. Лопушинський, І. Маруніч, Г. Передрій), а також лінгводидакти (А. Богуш, М. Вашуленко, Л. Паламар, О. Горошкіна, В. Мельничайко, Н. Мордовцева, С. Караман, О. Караман, О. Біляєв, О. Хорошковська, К. Плиско, Г. Шелехова, Н. Голуб, Т. Донченко, В. Дороз, Н. Дика, С. Дубовик, Г. Швець, М. Пентилюк, Л. Мацько, О. Кучерук, С. Яворська, В. Мельничайко, В. Явір, В. Моргун, В. Шелехова та ін.).

Аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури підштовхує до висновку про те, що не існує єдиного визначеного підходу до поняття методичної організації процесу навчання української мови у позакласній роботі, що визначається складовими форм, методів, прийомів, засобів. Спробуємо розкрити суть цих дефініцій та підходи до класифікацій на основі теоретичного аналізу та педагогічного досвіду.

Грицай Н. Б. слушно зауважує: «Форми й види позакласної роботи повинні бути гнучкими й різноманітними, враховувати індивідуальність кожного школяра» [1, 276].

Традиційно склалася система поділу форм позакласної роботи за кількісним складом, частотою проведення, способом передачі мовного матеріалу. Кожна форма нараховує ряд методів і прийомів організації.

На основі кількісного складу учнів поділяють на *індивідуальні, групові і масові форми* (Г. Л. Аркушин, Г. В. Грибан, Г. Р. Передрій та ін.). У наукових джерелах зустрічаємо розуміння *індивідуальних форм* як одних із найефективніших, «...оскільки дозволяють педагогу краще пізнати і розкрити індивідуальність, сутнісні сили, здібності і нахили учня, спрямовувати його розвиток, тоді як сам учень нагоду отримати кваліфіковану консультацію, конфіденційну пораду педагога...» [2, 966].

Автори посібника «Позакласна робота з рідної мови в школі» за редакцією К. Ю. Голобородька наголошують, що саме індивідуальні форми позакласної роботи передбачають самостійне виконання окремими учнями завдань, доручень учителя або колективу, пов'язаних з такою діяльністю: рольові ігри, читання текстів, написання заміток, доповідей, оформлення альбомів, виготовлення дидактичного матеріалу, участь у художній самодіяльності. Учитель надає допомогу індивідуально: вивчає з учнями темп мовлення, вимову українських звуків, наголошення слів, інтонацію та проводить інші тренувальні роботи. Учитель звертає увагу на такі індивідуальні завдання: відтворити повідомлення радіо, телебачення, охарактеризувати відому подію, дати оцінку фільмові. Дослідники переконані, що «індивідуальні форми позакласної роботи є невід'ємною частиною організаційної структури позакласних занять і підготовчим етапом до проведення інших, більш складних форм – групових і масових» [8, 17]. Такої думки притримується О. Кучерук, називаючи індивідуальну форму роботи «підготовчою ланкою» до масової та

групової. У її працях визначено такі індивідуальні види роботи: підготовка учнем виразного читання текстів; складання індивідуальних повідомлень про стилістичні особливості тексту; підготовка окремого виступу на конференцію; творчий переклад іншомовних текстів українською мовою; написання індивідуальних творчих робіт, наукових досліджень [5, 181].

С. Караман у статті «Позакласна робота з української мови» зазначає, що завдання вчителя під час планування індивідуальної позакласної роботи полягає у врахуванні інтересів учнів, допомоги у виборі додаткової літератури, написанні сценаріїв. Учні із задоволенням готують повідомлення про знаменні дати, події, розповіді про видатних людей, митців, декламують вірші, уривки із творів українських поетів і письменників, знайомлять із учнівськими авторськими творами. Учителеві необхідно допомогти скласти графік виступу учнів на радіо, проконтролювати зміст виступу чи повідомлення. Аналогічно можна організовувати роботу прес-центру, інформаційного центру, лінгвістичного. Учений ґрунтовно розробляв методику організації позакласної роботи в гімназіях, зокрема у статті подає схему індивідуальної позакласної роботи [4, 45-47].

Індивідуальні форми навчання в дидактиці критикувалися через ряд недоліків. Серед таких називають неекономність, обмеженість вчителя у виборі видів завдань, відсутність чи обмеженість співробітництва з іншими учнями [3, 199-200]. На нашу думку, основною перевагою індивідуальних форм позакласної роботи можна назвати можливість своєчасно корегувати діяльність учнів, спрямовувати на досягнення результату. У лінгводидактиці індивідуальні форми позакласної роботи поступаються місцем груповим формам.

Групові форми передбачають обмежений склад та спільність інтересів учнів. Може використовуватися і змінний склад учнівського колективу у межах підготовки до проведення свята, вечора, ювілею тощо. Постійний склад учнів залучається в різноманітних гуртках, клубах, товариствах і працює за складеним планом. При підборі мовного матеріалу враховується програмовий матеріал і лінгвістична підготовка учнів. Перевагою групової роботи вважається чітка організаційна структура, яка дозволяє координувати всю систему позакласної роботи. Головною перевагою називають дослідники упорядкованість, орієнтацію, розширення мовленнєвої сфери, активізацію спілкування [8, 17-25].

Як стверджували ще радянські методисти та науковці А. Т. Гамалій, Л. Т. Григорян, В. Я. Мельничайко, Г. Р. Передрій, М. М. Ушаков, А. В. Текучев та ін., найпоширенішими груповими формами є *гуртки рідної мови*, багато літератури присвячено методиці організації таких гуртків. Дослідники надавали перевагу гуртковій роботі саме за наявності продуманого чіткого плану, систематичності проведення, сталого складу учнів, активної співпраці учнів. «Мовний гурток є центром, навколо якого базуються, існують і організуються всі інші форми як систематичної, так і епізодичної позакласної роботи з української мови», - зазначено в посібнику для вчителя Г. Р. Передрій.

У посібнику з методики викладання української мови в середній школі за ред. І. С. Олійника детально розглянуто методику організації мовного гуртка, подано зразок плану. Автори звертають увагу на тематику гуртків, пропонуючи охоплювати кілька мовознавчих проблем: походження мови, виникнення і розвиток писемності, походження імен, географічних назв, розвиток значень слова, розвиток і збагачення словника в певну епоху. Заняття гуртка може містити такі основні структурні елементи: вступне слово педагога, виступи гуртківців, виконання практичних завдань, відповіді на запитання [6, 281].

Серед актуальних групових форм О. Кучерук називає *лінгвістичні наукові товариства*, до складу яких можуть входити не тільки учні, а й вчителі-словесники, викладачі ВНЗ. Товариства організують виставки учнівських наукових робіт, конференції, підготовку доповідей, рефератів, рецензій, анотацій, статей, проведення дискусій, виготовлення збірників, словників тощо [5, 181].

Масові форми, на думку сучасних методистів, є «головною зброєю, найважливішим засобом позакласної діяльності педагога». Мовні гуртки можуть слугувати своєрідною підготовкою масових заходів, узагальненням досвіду, звітом, способом пропаганди, методом залучення учнів до свідомого оволодіння мовою. До масових форм зараховують дні і тижні української мови, олімпіади, фестивалі, свята, конференції, культпоходи, зустрічі, конкурси, вікторини, бесіди. До їх проведення періодично залучається велика кількість учнів, що збираються епізодично. Ефективність масових заходів залежить від добре спланованої підготовчої роботи, спрямованої на розвиток української мови, вдосконалення комунікативних навичок учнів. Масові форми часто проводяться за межами школи, області, а то й країни (спілкування з членами діаспори США, Канади, Молдови, Росії) [8, 28-29].

За частотою проведення розрізняють *систематичні та епізодичні форми*. Під *систематичними* розуміють мовні гуртки, клуби, радіопередачі, стіннівки, робота в системі Малої академії наук (МАН), які проводяться постійно зі сталим складом учнів.

До *епізодичних форм* зараховують олімпіади, тиждень української мови, свята, екскурсії, конкурси, виставки, мовні олімпіади, презентації лінгвістичної літератури, міжнародний дитячий конкурс з української мови імені Петра Яцика, захист робіт у системі Малої академії наук. Своєрідною рисою епізодичних форм науковці називають масовість, проте ефективнішими є ті, де робота відбувається систематично.

Найпоширенішим видом є *Тиждень української мови та літератури*, який готують заздалегідь як повноцінне свято, здатне викликати інтерес учнів до української мови, вплинути на свідомість. Традиційною формою є *вечір* (ранок), що присвячується певній темі. Однією з важливих форм, яка проводиться з метою розвитку пізнавальних інтересів, творчих здібностей, визначають *олімпіаду з української мови*. Результати олімпіади дають змогу вчителю побачити результат своєї роботи, виявити талановитих дітей, критично оцінити свою роботу. Визначальною рисою такої форми є «широке охоплення учнів і дух змагання». Олімпіада, як правило, проводиться в кілька етапів: загальношкільний, районний, обласний, Всеукраїнський. З метою підготовки завдань і перевірки робіт створюється журі, у вимогах до підготовки завдань вказується кількість (від 4 до 7), розташування за складністю (останні 2 – підвищеної складності). Завдання будуються на матеріалі, вивченому у поточному році, даються у цікавій формі і вимагають роздумів, зіставлень, ерудиції.

З 2001 року проводиться *Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика*, у якому беруть участь учні 1-11 класів. Конкурс покликаний підносити престиж української мови, сприяти утвердження державного статусу української мови, шанувати звичаї та традиції українського народу. Завдання конкурсу містять відмінний характер від олімпіадних, передбачають вияв творчості, знання мовних тонкощів.

З метою підтримки талановитої молоді, залучення до науково-дослідницької, експериментальної діяльності організовується робота територіальних відділень *Малої академії наук України (МАН)*, яка доповнює мовну освіту учнів. Визначають основні завдання МАН: поглибити знання учнів з української мови, ознайомити з основними методами наукового дослідження в мовознавстві, збирати, обробляти різноманітний мовний матеріал, вільно викладати свої думки, відстоювати погляди, удосконалювати культуромовні, стилістичні, риторичні, правописні уміння та навички, активізувати розумові здібності, прищеплювати уміння самостійної роботи з науковою літературою. Профільні секції працюють за спеціально розробленими програмами, які передбачають залучення учнів до роботи, спрямованої на розвиток наукового мислення, формування власної позиції. Як підсумок роботи учнів-членів МАН – захист науково-дослідницьких робіт.

Елемент змагання містить поширена форма роботи – *мовна вікторина*, так звана пізнавальна гра, що пропонує ряд цікавих завдань, високої складності, що вимагає глибоких знань з предмета, кмітливості.

Поширеним видом позакласної роботи методисти називають *презентацію лінгвістичної літератури* – урочисте представлення авторським колективом своїх творів.

Екскурсія як вид позакласної роботи набуває останнім часом високої популярності, містить колективну подорож до музеїв, підприємств, визначних місць тощо. Екскурсії збагачують життєві враження учнів, розвивають спостережливість, комунікативні, творчі уміння [7, 372].

За способом передачі мовного матеріалу розрізняють усні форми (усі види проводяться в усній формі) та письмові (стіннівки, бюлетні, стенди, рукописні журнали, доповіді, листування). Науковці зазначають, що усні форми переважають над письмовими, знаходиться пояснення в практичній спрямованості процесу навчання). Погоджуємося з думкою науковців, що названі форми можуть комбінуватися та переходити одна в одну на основі взаємозв'язку, утворюючи загальну *систему позакласних занять* з української мови. Кожна *форма* має декілька *видів*, які відрізняються метою, методикою проведення, обсягом матеріалу, характером участі школярів у роботі. Забезпеченням успіху позакласної роботи є використання різноманітних методів і прийомів, що наповнені оригінальністю, новизною [8, 29-30].

Отже, використання різноманітних форм позакласної роботи в профільних класах орієнтоване на взаємоспівпрацю вчителя та учнів, удосконалення творчої пізнавальної діяльності, самостійності старшокласників, посилення спрямування позакласної діяльності на виховний компонент, взаємозв'язок навчання і виховання, практичне спрямування, відповідальність за результат роботи, активізацію мовленнєвої діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Грицай Н. Б. Активізація пізнавальної діяльності учнів основної школи у позакласній роботі з біології: Дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Н. Б. Грицай; М-во освіти і науки України, Міжнар. економіко-гум. ун-т ім. акад. С. Дем'янчука. – Рівне, 2007. – с. 276.
2. Енциклопедія освіти / АПН України; голов. ред. В. Г. Кремень; [заст. голов. ред. О. Я. Савченко, В. П. Андрущенко; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва; члени редкол.: І. Д. Бех, Н. М. Бібік, В. Ю. Биков та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – с. 1040.
3. Зайченко І. В. Педагогіка: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / І. В. Зайченко. – 2-ге вид. – К.: Освіта України: КНТ, 2008. – с. 526.
4. Караман С. Позакласна робота з української мови / С. Караман // Українська л-ра в загальноосвітній школі. – 2004. – № 9. – С. 45-47.
5. Кучерук О. А. Основи естетичного виховання в шкільному курсі української мови [Текст]: Навч. посіб. для студ. вузів / О. А. Кучерук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – с. 200.
6. Методика викладання української мови в середній школі / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик. – К.: Вища школа, 1979. – с. 310.
7. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / Колектив авторів за редакцією М. І. Пентиліук: М. І. Пентиліук, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, З. П. Бакум, М. М. Баряхнян, І. В. Гайдаєнко, А. Г. Галетова, Т. В. Коршун, А. В. Нікітіна, Т. Г. Окуневич, О. М. Решитилова. – К.: Ленвіт, 2009. – с. 399.
8. Позакласна робота з рідної мови в школі / Упоряд. К. Ю. Голобородько. – Х.: Вид. група «Основа», 2005. – 144 с. – (Б-ка журн. «Вивчаємо українську мову та літературу»; Вип. 2 (15)).

Ҳикматулло Дўсматов
(Фаргона, Ўзбекистон)

ПАЙРОВЛАР МАТНИДА ЖУФТ ВА ТАКРОРИЙ СЎЗШАКЛЛАРДАН СТИЛИСТИК МАҚСАДЛАРДА ФОЙДАЛАНИШ

Ўзбек миллий жанри кўринишларидан бири, сўз санъатининг гултожи ҳисобланган **аския** инсониятнинг номоддий маданий мероси сифатида ЮНЕСКОнинг Репрезентатив рўйхатига (2014 йил 27 ноябрь куни ЮНЕСКО бош қароргоҳида ўтказилган Номоддий маданий мерос кўмитасининг 9-сессиясида) киритилганлиги^[1] мазкур санъат турини янада ривожлантириш ва келажак авлодларга етказиш учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Аския санъати “рақиб”ларнинг ўзаро тортишувига асосланган сўз ўйини ҳисобланади. Унда аскиячи “рақиб”нинг фикрига нисбатан жавоб қайтариб, уни мот қилишга ҳаракат қилади. “Рақиб”лар бир-бирини мот қилиш учун сўз ўйинидан унумли фойдаланадилар. Шу боис, сўз ўйини аскиябозлар нутқида турли кўринишларда рангба-ранг шаклларда намоён бўлади. Улардан бири жуфт ва такрорий сўзшакллардан услубий мақсадда фойдаланиш усулидир.

Аския матнларида жуфт ва такрорий сўзларнинг қўлланилиши бадиий матнлардан фарқли равишда аскиячининг турли мақсад ва ниятини юзага чиқаришга хизмат қилади ва, шу боис, бундай воситалар нутқнинг экспрессив-эмоционал вазифасини оширади. Бошқа нутқ кўринишларида мазкур воситалар ҳар доим ҳам стилистик вазифа бажармайди, улардан нутқни шакллантирувчи восита сифатида фойдаланилади, холос. Аскияда эса мазкур воситалар сўзвловчининг субъектив муносабатини ифодалашнинг тасвирий воситаси сифатида контекстда турли окказионал маъноларда қўлланилади. Қиёсланг: *Кейин-кейин оилавий борди-келдига ўтдилар, эски гиналар унут бўлди.* (Э.Аъзамов).

“Чорвачилик” пайровидан олинган қуйидаги матнда жуфт сўз (*борди-келди*) алоҳида услубий талаб (салбий муносабатни баён этиш) билан ироник мазмун ифодалаш учун хизмат қилган:

Раҳматқул: Ферма мудирини бўлиб, ҳадеб раис билан **борди-келди** қилишгунча, **сут-жун** топшириш плани устидан назорат қилсангиз-чи!

“Чорвачилик” пайрови. Аския [2]. 28-бет.

Ёки қуйидаги матнни таҳлил қилсак, стилистик мақсад янада ойдинлашади:

Абдуллажон ака: Омон бўлгур, борди-келди қилишсам, мен қилишяпман! Сизнинг қишлоқ-пишлоғингиз кетяптими?

“Чорвачилик” пайрови. Аския. 28-бет.

Бошқа нутқ кўринишларда *қишлоқ-пишлоқ* жуфт сўзи *қозғоз-поғоз* жуфт сўзи сингари фонетик ўзгаришга учраган; унинг иккинчи компоненти маъно англамайдиган қисм сифатида талқин қилинса, аскиячиликда, ундан фарқли равишда, пайров матни услуби талаби (*чорвачилик* мавзусидан четга чиқмаган ҳолда, сўз ўйини қилиш) билан қўлланган, ҳар иккала қисми маъно англамайдиган грамматик шакл сифатида талқин қилиниши лозим, деб ўйлаймиз.

Агар пайров матнида жуфт сўзнинг иккинчи компоненти дексик маъно англамасам ҳам, у шунчаки қўлланмаган бўлади; унда сўз ўйинини “рақиб” усулида давом эттириш ва ривожлантириш мақсади матннинг услубий талабига айланади:

Раҳматқул: Нега сигирларнинг сути тортилиб қолди десам, уйингиздаги **бўрдоқилар** билан бўлиб, ферма хайвонларининг ризқини **қисди-писди** қиляпсиз, шекилли?

“Чорвачилик” пайрови. Аския. 28-бет.

Пайров матнида жуфт сўзнинг фақатгина асосий маъноси эмас, балки унинг кўчма (қўшимча) маъносини ҳосила маъно сифатида алоҳида таъкидлаб ифодалаш лисоний ва нутқий ўйинни юзага чиқаради:

Абдуллажон: Раисимиз аввал ферма мудури бўлиб, **иссиқ-совуқни** бошидан кўп кечирган, бу ишнинг **аччиқ-чучугини** кўп татиган. Шунинг учун **силаб-сийпаб**, маслаҳатини олаяпман-да ёки биров билан **кирди-чиқди** қилишсак ҳам, сиздан сўрайликми, кам бўлмагур?

“Чорвачилик” пайрови. Аския. 28-бет.

Юқоридаги матнда сўз ўйини талаби билан транспозиция (кўчиш ҳодисаси)га учраган **иссиқ-совуқ**, **аччиқ-чучук**, **силаб-сийпаб**, **кирди-чиқди** каби жуфт сўзлар бир пайтнинг ўзида ҳам денотатив ва коннотатив маънода ишлатилиб, улар орасида **иссиқ-совуқ** жуфт сўзига алоҳида салбий оттенка юклатилган. Яъни матнда сўз устаси ушбу жуфт сўзшаклнинг икки маъноси: **ҳаётнинг оғир-енгил**, **яхши-ёмон кунлари**, **икир-чикир ташвишлари**, **ҳар хил шароитлари** семаси ҳамда **кишини гўё бирор кимсага “иситадиган” ёки ундан “совутадиган” амал**, **дуо ва шу каби нарсалар** (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М., 1981 й., 2 томлик, I том, 337-бет) каби этнографик маъноларига асосланган ҳолда, шу нарса, яъни шу амал билан шуғулланувчи шахс сифатида “рақибни”ни камситиш мазмунини ҳам ифодалашга эришган.

Баъзан аскиячилар бу каби салбий мазмунни беҳад кўчайтириб, ўз “рақибни”ни аямай танқид остига оладилар:

Абдуллажон ака: Кам бўлмагур, **қисди-писдини** ҳисобга оласиз-у, даромаддан **келди-кетдиниям** унутиб кўясиз. Ишонмасангиз, сут бергандан сўранг.

Раҳматқул: **Эс-песи** борми бу одамнинг ўзи, айна тоққа чиқадиган вақтда даромадни кўпайтириш ўрнига, раис билан **олди-берди** қилишади-я!

“Чорвачилик” пайрови. Аския. 28-бет.

Бошқа нутқ услубларида **эс-песи** жуфт сўзининг иккинчи компоненти лексик маъно англатмаса-да, аскиячи (Раҳматқул) нутқида ушбу компонент мақсадли равишда салбий маъно англатувчи ироник воситага айлантирилган ва унга атайлаб лексик маъно юклатилган. Бунга **пес** лексемасининг тиббиёт фанидаги маъноси: **пигмент этишмаслиги натижасида терида пайдо бўладиган оқ доғ ва шундай касали бўлган киши** ҳамда сўқиниш мазмунидаги **ярамас**, **мохов** (ЎТИЛ, 1981 й., 2 томлик, I том, 582-бет) маънолари асос қилиб олинган.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, “Чорвачилик” пайровида **борди-келди**, **келди-кетди**, **олди-берди**, **аччиқ-чучук**, **кирди-чиқди** каби лисоний ўзаро зид маъноли сўзлар ҳамда уларга қофиядош сифатида **қишлоқ-пишлоқ**, **қисди-писди**, **эс-пес**, **иссиқ-совуқ**, **силаб-сийпаб** каби нутқий жуфт сўзлар ёрдамида сўз ўйини лингвистик маҳорат билан юзага чиқарилган. Матнда қўлланилган бу каби жуфт лексемаларда, асосан, янги лексик маъно англашилади [3, 89].

Маълумки, пайровда аскиячилар пайров мавзусидан четга чиқса, енгилган ҳисобланади. Шу боис, сўз усталари ўз нутқида пайров мавзусини очиб беришда ҳам жуфт сўзлардан унумли фойланидилар. Натижада матнда окказионал жуфт сўзшакллар ҳосил бўлади:

Иброҳимжон: Боғда “**киши-миши**” йўқми, яна юмалоқ қилиб ташламай.

“Узум” пайрови. Аския. 36-бет.

Жуфт сўзнинг лисонийлашмаган ушбу тури индивидуал услубга хос бўлиб, сўз ўйини талаблари асосида юзага чиқарилган. Яъни аскиячи **кишмиш** – **меvasи майдароқ бўладиган узум ва шу узумнинг майизи** (ЎТИЛ, 2006, 5 томлик, II том, 381-бет)ни англатувчи лексемани **и** товушини мақсадли орттириш асносида жуфт сўзга айлантирган ва бу билан **киши** – **жонли мавжудот**, **одам**, **инсон (кимдир)** маъносини ҳам контекстда ифодалаш учун лингвистик маҳоратини ишга солган. Сўз қўллаш билан боғлиқ бундай маҳоратнинг **ҳозиржавоблик** (аскиянинг асосий талабларидан бири) билан намоён этилиши сўз устасидан нафақат аскиячиликнинг сир-асрорларидан хабардор бўлиши, балки тилшунослик соҳасини ҳам пўхта эгаллаган бўлишини талаб этади.

Таклид сўзлардан жуфт сўзлар ҳосил қилиш ва улар ёрдамида қофиядошлик усулида сўз ўйинини ривожлантириш ҳам аскиячиликда эътибордан четда қолмайди:

Турсунбува: Мана, Қодиржон ҳам мажбуриятини бажарди, кўрмайсизми, тили чикиб: «**бит-билдиқ, бит-билдиқ**»¹⁰ деб қолди.

Қодиржон ака: Турсунбувам ҳам хурсандлар, звенолари камчиликларини битириб, планини бажарганга ўхшайди. Кўрмайсизми, энди ҳамма ёқ «**сип-силлиқ, сип-силлиқ**» деяптилар.

“Пахтачилик” пайрови. Аския. 19-бет.

Аскиячиликда экспрессивлик ифодалашнинг яна бир усулларидан бири бу нутқда такрорий шаклларидан мақсадли фойдаланишдир. Маълумки, такрорий шакл ҳам маълум бир грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан, *баланд-баланд* (иморат), *қатор-қатор* (дарахтлар), *кула-кула* кабилар *қўплиқ, такрор* маъносини ифодалайди. Баъзи манбаларда такрор сўзшаклни равиш сифатида қараш ҳам учрайди. Бунда такрорлаш натижасида янги сўз, луғавий маъно, сўзшакл вужудга келаётганлиги назарда тутилади. Масалан, *қатор-қатор* сўзшаклида янги луғавий маъно *қатор* сўзининг кучайган, орттирилган ифодали кўриниши орқали юзага чиққан^[4].

Такрорий шаклларнинг грамматик ва луғавий маъносидан ташқари стилистик маъно англатиши аския матнларида учрайди. Бундай шаклларнинг аскиячилар нутқида қўлланиши нутқий табиатга эга бўлиб, сўз ўйинининг бир усули сифатида аскиячиларнинг ният ва мақсадини ифодалабгина қолмай, улар, юқорида айтганимиздек, нутқда экспрессивлик ифодалашнинг ўзига хос услубий воситасига айланади:

Раҳматқул ака: Бунча икковларинг **сен-менга** бориб қолдиларинг, ўртага **ғули-ғули** тушдимми?

Махсум ака: Орамизга **ғули-ғули** тушмайди, биз ахилмиз. Фақат Иброҳимжонга хайронман: туси товукқа ўхшайди деб.

“Қушлар” пайрови. Аския. 32-бет.

Матнда қўлланилган такрорий сўзнинг контекстдаги имплицит маъноси **ғулу** (*а.*) – *келишмовчилик, норозилик ва шу кабиларни ифодаловчи овоз, хатти-ҳаракат; завго, тўполон, жанжал* (ЎТИЛ, 2008, 5 томлик, V том, 459-бет) ҳисобланса, экплицит маъноси кушнинг сайрашига тақлид сўз ҳисобланган **ғули-ғулидан** ясалган кушнинг номига ишора ҳисобланади. Ушбу грамматик шаклга биринчи маъно контекст талаби билан юклатилган бўлса, иккинчи маъно пайров қондаси талаби билан юклатилган. Яъни паррандачилик соҳасидан четга чиқмаслик талаби натижасида такрорий тақлид сўзнинг отлашувидан фаолият-жараён оти (*жанжал*) ва нарса оти (*қуш*) окказионал тарзда ҳосил қилинган ва нутқий бирлик сўз ўйинининг таъсирчан воситасига айлантирилган.

Баъзан, аскиячилар маънони янада кўчайтириш учун такрорий шаклнинг стилистик вазифасини ошириб, сўз ўйинини турли услубий бўёқларда ифода этадилар:

Обил ака: Шамолда қолдингизми, дейман “**виқ-виқ**” деб сайрайсиз.

Ғойиб ака: Совуқ уриб кетдимми дейман, “устим **яп-яланг, яп-яланг**”, дейсиз.

Обил ака: Сайрашдан адашиб қолиб, баҳона қиласиз: “оғзим **тир-тиқ, тир-тиқ**” деб.

Ғойиб ака: Обил ака, мана бедана пайрови ҳам “**сип-силлиқ**” чиқди. Агар шу касб сизга маъқул бўлса, киши билан **товламачилигингизни** қилаверинг.

“Қушлар” пайрови. Аския. 34-бет.

Биринчи матнда тақлид сўз такрори (*виқ-виқ*) билан “Қушлар” пайрови талабига амал қилинган бўлса, унга жавоб нутқида “рақиб” ҳам услубий такрор усулидан фойдаланади. Сифатнинг орттирма даражасини ифодаловчи бу каби грамматик сўзшакл (*яп-яланг, сип-силлиқ*)га айрим манбаларда фонетик усул [5, 243; 284], баъзи бирида морфологик усул [6], баъзиларида эса нотўлиқ такрор [7, 153] сифатида ёндашилади. Бизнингча, бундай ифода усулини интенсив форма, редупликация жараёнидаги бу каби ўзгаришларни эса **морфонологик ходиса** сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ. Учинчи матнда бир бутунликни пауза ёрдамида бўлиб-бўлиб талаффуз қилиш билан сўз ўйини: *тиртиқ* –

¹⁰ Изох: бу ўринда беданаларнинг сайраш оҳанглари ўхшатишмоқда.

битган яра, жароҳат ўрнида ҳосил бўлган ямоқ; чандиқ (ЎТИЛ, 2008 й., 5 томлик, IV том, 115-бет) маъноси ва *товушга тақлид* маъноси ҳосил қилинган бўлса, тўртинчи матн парчасида **сип-силлиқ** сўзшакли контекстда – *тил, услуб ва нутқнинг беками-кўст, равон ифодаланиши* (ЎТИЛ, 1981, 2 томлик, II том, 47-бет) мазмунини юзага чиқарган.

Бундай грамматик шаклларнинг аскиячилар томонидан мақсадли қўлланилиши нутқда қофиядош бирлик сифатида ўзига хос оҳангдорликни ҳам юзага чиқаради:

Турсунбува: Ҳосил тўйига тайёргарлик кўряптилар, шекилли, қўлларига бита тахта кўтариб олиб **рандаланг, рандаланг** дейдилар.

Қодиржон ака: Яхши ишлаганингиз учун мукофот чиқадими дейман, қўлингиз кичияпти. Шунақа бўладиган бўлса, қўлингизни **таталанг, таталанг**.

Турсунбува: Ҳосил тўйига қолоқлар ҳам келганми дейман, нафаслари ичларига тушиб, **кўргилик, кўргилик** деб ўтирибдилар.

Қодиржон ака: Кўргилик эмас, Турсунбува, айб ўзларида, бўлмаса нима учун **кўрчилик, кўрчилик** дейдилар.

“Пахтачилик” пайриви. Аския. 19-бет.

Юқоридаги матндан қуйидаги асосий (пропозитив) ва қўшимча маънолар англашилади: **1) бит-билдиқ, бит-билдиқ** – *бедоналарнинг сайраш оҳангига тақлид*; **2) сип-силлиқ, сип-силлиқ** – *ҳаммаси яхши, жойида маъносида; орттирма даражадаги сифат*; **3) рандаланг, рандаланг** – *текисламоқ, силлиқламоқ*; **4) таталанг, таталанг** – *тирнамоқ, тимдаламоқ*; **5) кўргилик, кўргилик** – *ихтиёридан ташқари ҳолда юз берган кўнгилсиз воқеа*; **6) кўрчилик, кўрчилик** – *кўргилик қолити асосида ясалган окказионал сўз; окказионал антоним*.

Кўринадики, **сўз усталари** томонидан нутқда бу каби рангба-ранг мазмуний муносабатларни сўз ўйини кўринишида воқелантириш нутқнинг бетакрорлигини ҳамда сўз ўйинининг нозиклиги ва унинг ўзига хос зийнати намоён этади. Шунга асосан, айтиш мумкинки, аския санъати, шубҳасиз, “зийнатли нутқ” [8, с. 183] кўринишларидан бири ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.unesco.org/culture/ich/index>
2. Муҳаммадиев Р. Аския. – Т., 1970. Изох: Мақолада таҳлилга тортилган лисоний далиллар ушбу тўпламдан олинди.
3. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент, 2010. – 89-бет.
4. Изох: бу жойда беданаларнинг сайраш оҳанглари ўхшатишмоқда.
5. Сайфуллаева Р. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2009. 243-бет. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. – Тошкент, Ўзбекистон, 1992. – 284-бет.
6. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. – Тошкент, 1975.
7. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – 153-бет.
8. Античные теории языка и стиля. Соц. Эгиз. – М. -Л., 1936. – С. 183.

*Айнўр Жангираева
(Алматы, Қазақстан)*

ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТ-МӘНІ

Грамматикалық категорияның ең басты белгісі мағынасы мен тұлғасының бірлігі болып табылады. Тіл үшін оның сипаты, қызметін ашып анықтайтын ғылыми тілдік бірліктерден де ең маңыздысы-қоғамдық қызметі; әсіресе ой-пікір алмасудағы, түсінісудегі қоғамдық қызметті атқаратын сөздік тұлға мен сөйлемнің жүйелік мәні. Тіл ойлаумен, саралаумен, таныммен байланысты болып, ал ойлау, таным нәтижесі сөзге, сөйлем құрылысына қатысты боғандықтан, адамның танымы, танымдық қызметі, әрекеті және

танымдық көрінісі қайтадан кері сол сөздік тұлғамен, сөзбен, сөйлеммен белгіленеді, бейнеленеді. Адамзаттық өмірде сөз, сөйлем осы қызметімен ақиқатты.

Грамматикалық категорияның ең басты белгісі мағынасы мен тұлғасының бірлігі болып табылады. Тіл үшін оның сипаты, қызметін ашып анықтайтын ғылыми тілдік бірліктерден де ең маңыздысы-қоғамдық қызметі; әсіресе ой-пікір алмасудағы, түсінісудегі қоғамдық қызметті атқаратын сөздік тұлға мен сөйлемнің жүйелік мәні. Тіл ойлаумен, саралаумен, таныммен байланысты болып, ал ойлау, таным нәтижесі сөзге, сөйлем құрылысына қатысты боғандықтан, адамның танымы, танымдық қызметі, әрекеті және танымдық көрінісі қайтадан кері сол сөздік тұлғамен, сөзбен, сөйлеммен белгіленеді, бейнеленеді. Адамзаттық өмірде сөз, сөйлем осы қызметімен ақиқатты.

Грамматикалық категорияларды жек-дара қарастырмай, коммуникация мен когниция талаптарын ескере отырып, тілді когнитивтік жүйе ретінде тұтас қарастыру қажеттігі байқалады. Осы тұрғыдан негіздеуге тіл мен адам өзара байланыста қарастырылып, адамның грамматикалық категорияларды танушы және атаушы субъект ретіндегі және концептуалдаушы, коммуникативті интенциясына байланысты коммуникация әрекетіне енгізуші, тілді тұтынушы тұлға ретіндегі қызметіне ерекше назар аударылып отыр. Белгілі бір грамматикалық категория кемінде екі түрлі формада көрінуі қажет. Мұнсыз бірде-бір грамматикалық категорияның болуы мүмкін емес. Мысалы, бір ғана септіктің формасы немесе бір ғана грамматикалық жақтың формасы өздігінен септік категориясын да, жақ категориясын да құрай алмаған болар еді. Белгілі бір тілдегі септік категориясы туралы сөз ету үшін, ол тілде, мысалы, ілік септігінен басқа барыс, шығыс септіктері және т.б. септіктердің болуы шарт. Сонда ғана септік дербес грамматикалық категория болып таныла алады. Грамматикалық категория біртектес грамматикалық мағыналарды білдіретін грамматикалық категория мен грамматикалық формалардың жиынтығынан құралады. Ал «біртектес грамматикалық мағыналар» дегеннен әр басқа емес, өзара шарттас, ыңғайлас, бір сипаттағы грамматикалық мағыналар түсініледі. Мысалы, грамматикалық шақ категориясы оы шақ, өткен шақ, келер шақ түрінде көрінгенімен, шақтың аталған түрлерінің мағыналары әртектес, әр сипаттағы мағыналар емес, біртектес мағыналар, әйтеуір шақтық мағыналар. Біртектес, бір сипаттағы шақтық мағыналар әр түрлі грамматикалық формалармен беріліп, жалпы грамматикалық шақ категориясы ретінде ұғынылады. Демек, дара грамматикалық мағынаны білдіретін бір ғана форма немесе әр сипаттағы грамматикалық мағыналарды білдіретін формалар емес, біртектес, өзара ыңғайлас грамматикалық мағыналарды білдіретін грамматикалық формалардың жиынтығы грамматикалық категория деп танылады. Грамматикалық жақ категориясы туралы тіл ғылымында сөз бен сөйлем түрленімін, құрылысын грамматика ілімі нақты қарастырады. Грамматика – сөз бен сөйлемнің нақты, деректі мағынасынан тыс, құрылымдық, құрылыстық жүйесін зерттейтін ғылым. Ол тілдің құрылыстық, дерексіз мағыналық маңызды сипатын ашады. Адамның ойлауы, ой мен ойлаудың дерексіз түрдегі қызметі тілдің грамматикалық құрылысында шешіліп, айқындалады. Қай тілде болсын тілдің грамматикалық құрылысы өмір бойы да сөздік қормен, құраммен қатар жүріп, тілдің негізін жасайды. Сондықтан грамматика мен лексика өзара бірі-бірімен тығыз байланысты. Сөздік құрамды толықтыратын жаңа сөздер тілдегі бар бұрынғы тілдік бірліктер арқылы жасалса, сөздердің жасалуы тілдегі грамматикалық заңдылықпен жүзеге асатыны белгілі. Грамматиканың басты ерекшелік сипаты дерексіз жалпы сөздердің түрленуі туралы, сөйлемнің құрылымы туралы анықтама, ережелерді белгіленуінен көрінеді. Ол нақтылық пен деректілік емес, дерексіздендіру қызметі мен тілдік құбылысты танытып, ерекшелендіреді.

Грамматика – сөйлем ішіндегі сөздердің түрленуі мен сөздердің бірлестік қызметі, тіркесі туралы анықтама-ережелердің жиынтығы туралы ілім. Грамматика саласын тану үшін оған енетін бірліктерді – ұғымдарды – түсініп білу қажет. Грамматикалық ұғымды жеткізетін бірліктер – грамматикалық мағына, грамматикалық көрсеткіш немесе тұлға, грамматикалық категория. Сөздердің білдіретін ұғымдық мағынасы – ішкі мазмұны, сол мазмұн – мағынаны білдіретін белгілі бір дыбыстар жиынтығы сөздің сыртқы кешенді жамылғышы болады. Тіл

ғылымында сөздің ішкі мазмұны мен сыртқы жамылғышының байланысы дәстүрлі тарихи байланыс деп түсіндіріледі. Сөздің ішкі мазмұн – мағынасы лексикалық мағына, ал жалпы дерексіз мағынасы (қимылдық, сындық, заттық, т.б.) грамматикалық мағына болып табылады. Сөздердің грамматикалық мағынасы белгілі бір қатынаста, құрылыста ғана көрінді. Грамматикалық мағынаны көрсететін, білдіретін тұлғалары болады, олар грамматикалық көрсеткіш немесе грамматикалық тұлғалар деп аталады. Грамматикалық мағына мен грамматикалық көрсеткіш тұлға бір-бірімен тығыз байланысты, екеуінің парадигмалық, жүйелік бірлігімен грамматикалық категория құралады. Грамматикалық мағына бірнеше грамматикалық көрсеткішпен де, бір грамматикалық көрсеткішпен де берілуі мүмкін немесе бір грамматикалық көрсеткіш бірнеше грамматикалық мағынаны бере алады. Тіпті грамматикалық мағына арнайы грамматикалық көрсеткішсіз де беріледі, танылады, яғни белгілі бір тұлғаның, көрсеткіштің жоқтығы да – грамматикалық белгі, сол жоқ белгінің өзі қандай да бір грамматикалық мағынаны жеткізеді. Ешбір тұлғасыз грамматикалық мағынаны жеткізетін белгі – тұлғаны нөлдік тұлға деп атайды. Бұл мәселе – өз алдына жеке тақырып.

Грамматикалық категория түрлері. Сонымен грамматикалық категория грамматикалық мағына мен грамматикалық көрсеткіштің жүйелік кестелі бірлігінен шығады. Алайда бір грамматикалық мағына немесе бір ғана грамматикалық көрсеткіш грамматикалық категория құрай алмайды және бір ғана грамматикалық көрсеткіштің бірнеше грамматикалық мағынаны білдіруі категория ұғымын толық түсіндіре алмайды.

Грамматикалық категория болу үшін өз ішінде бір-біріне қарама-қайшы болатын немесе бола алатын (аз дегенде екеу) бірнеше грамматикалық мағынаның және сол мағыналарды жеткізетін грамматикалық көрсеткіштің жиынтығы мен ол екеуінің жүйелік бірлігі болуы тиіс. Осындай бірлік арқылы, яғни грамматикалық мағынаның әрбірін білдіретін арнайы грамматикалық көрсеткіштердің түрлендіру жүйесіндегі қарама-қайшылығының жиынтығы арқылы грамматикалық категорияның ФУНКЦИОНАЛДЫҚ қызмет-мәні ашылады. Мәселен, тілдегі көптік жалғау жалаң өзі көптік категориясын жасай алмайды. Морфологиялық қырынан қарағанда, көптік жалғау-қосымша бөлшек сөзге жалғануда ғана көптік ұғымын білдіреді, бірақ ол – көптік ұғымын жеткізе алатын бір ғана көрсеткіштік тұлға, жалаң өзі мағыналық топ жасай алайды. Ол үшін дәл сол сияқты мағынаны, яғни мөлшерлік, сандық, аз-көптік ұғымды жеткізетін, бірақ тұлғасы оған қарама-қайшы тағы да басқа көрсеткіш түрі, сол түрлердің жиынтығы керек, сандық, аздық-көптік ұғымы мен оларды нақтылайтын көрсеткіштердің сол ұғыммен бірлігі көптік категориясын құрайды. Ал көптік жалғау, сан есім, мөлшерлік ұғымды білдіретін көмекші сөздер (септік шылау: шақты, жуық, шамалы, тарта, т.б.), семантикалық сандық ұғымдағы немесе модаль сөздер (аз, көп, жалғыз, т.б.) сияқты грамматикалық бірліктер мен олардың білдіретін көптік грамматикалық мағынасы бірлікте болып, көптік категориясының негізін жасайды. Кейбір тілде көптік категориясын сан категориясы деп атайды (қырғыз, орыс). Қазақ тілінде бұлай сөзбе сөз аудару (дүниетаным жағынан) түсінікті болғанмен, тілдік таным тұрғысынан мазмұнын аударуға сай келмейді. Өйткені көптік ұғымды білдіріп тұрған көрсеткіш сандық мөлшерді дәл айтып бере алмайтыны бар.

Өмірдегі, тілдегі сөз арқылы танылатын табиғи құбылыстың бірі – меншіктілік (тәуелділік) қатынас. Мұндай қатынас бүкіл әлем, қоғамда бар, тек ол әр түрлі ыңғайда көрінеді. Тіл білімінде бұл қатынас тәуелдік категориясымен жүзеге асады. Бірақ жалпы тілде ол түрлі тәсілмен, жолмен беріледі. Үнді-еуропа елдерінде аналитикалық тәсілмен жасалады. Мәселен, орыс тілінде тәуелдік категориясы тәуелдеу есімдігі және онымен тек («род») жағынан баланысқа түсетін зат есімнің тіркесі арқылы көрінеді. Мұдай тіркестегі байланыс орыс тілінде қиысу болып табылады да, солай аталады. Сондай-ақ орыс тілінде тәуелдеу есімдігі тұрса, тәуелділік мағына сақталады, ал жоқ болса, ол ұғым жойылады (моя книга лежит на столе – Книга лежит на столе). Ал қазақ тілінде тәуелдік категориясын Ілік септігіндегі **жіктеу есімдігі** (немесе басқа сөз) мен 3 жақтың бірінде, жекеше не көпше түрде байланысқан тәуелдік жалғауы **Зат есімнің тіркес қатары** (не басқа заттанған сөз) құрайды.

Және қазақ тіліндегі мұндай байланыс түрі матасу болады. Қазақ тіліндегі тағы бір ерекшелік тәуелдеу есімдігі (менің, сенің, ...) айтылмаса да, тәуелділік (меншіктілік) грамматикалық мағына тәуелдік жалғау арқылы сақталып, беріліп отырады, жойылмайды. Грамматикалық категорияны тілдік деңгейге байланысты шартты түрде Грамматикалық категория түрлерге бөлуге болады: морфологиялық, синтаксистік, лексика-грамматикалық, таза грамматикалық категориялар.

1. Морфологиялық категория сөз таптарына және оның ішкі тобына, түрлену жүйесіне қатысты. Бұл категория белгілі сөз табының грамматикалық ерекшелігін, түрлену жүйесін сипаттайды. Зат есім категориясы өзіне қатысты көптік, тәуелдік, септік, жіктік категориясымен танылады; сын есім категориясы шырай категориясымен, етістік категориясы шақ, рай, болымды-болымсыз, етіс, т.б. категориясымен ашылып ерекшеленеді. Сөйтіп, морфологиялық (грамматикалық) категорияны сөз таптары құрайды да, оларды тағы да басқаша үлкен **лексика-грамматикалық категория** деп атауға болады. Немесе әрбір сөз табы жеке лексика-грамматикалық категория болса, барлық сөз табының жиыны **морфологиялық категория** деп таныла алады.

2. Таза грамматикалық категория морфологиялық категориядан туындайды. Морфологиялық категорияға енетін сөздердің түрлену жүйесі, мағыналық сипаты біркелкі емес. Морфологиялық категориядағы грамматикалық көрсеткіштердің бірі лексикалық-грамматикалық жағынан танылса, енді бірі тек таза грамматикалық мағына жағынан қызмет етеді. Таза грамматикалық мағынаны білдіретін грамматикалық көрсеткіштердің сол мағынамен бірлік көрінісін, байланысын таза грамматикалық категория деп атайды. Бұл категорияға зат есімдегі көптік, тәуелдік, септік, жіктік, етістіктің шақ, рай, жақ (жіктік) категориясы жатады. Таза грамматикалық категория сөздің мазмұндық, лексикалық мағынасына өзгеріс енгізбейді, тек үстеме таза грамматикалық мағына қосады.

Кіші лексика-грамматикалық категория. Тілде тағы бір грамматикалық көрсеткіштер лексикалық-грамматикалық мағына үстеу арқылы қызмет жасайды. Олар таза грамматикалық категорияға жатпайды, өйткені олар сөзге қосымша реңктік мән үстейді, сөздің лексикалық-мағынасын грамматикалық жағынан ғана емес, мазмұн жағынан өзгертеді. Бұларға заттық реңктік жұрнақтар, сын есімнің шырай категориясы, етіс (салт-сабақтылық), болымды-болымсыз етістік категориялары енеді. Бұл сияқты категорияларды **кіші лексика-грамматикалық категория** деп атаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТ:

1. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
2. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 390 б.
3. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998.

*Кульшат Жиренишина
(Алматы, Қазақстан)*

ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ (НЕМЕЦКОМУ) ЯЗЫКУ

На современном этапе развития нашего общества как никогда возросла социальная потребность в нестандартно мыслящих творческих личностях. Потребность в творческой активности специалиста и развитием мышления, в умении конструировать, оценивать, рационализировать быстро растет. Решение этих проблем во многом зависит от содержания и методики обучения будущих специалистов [1, с. 240].

Традиционная подготовка специалистов, ориентированная на формирование знаний, умений и навыков в предметной области, всё больше отстаёт от современных требований. Основой образования должны стать не столько учебные дисциплины, сколько способы

мышления и деятельности. Необходимо не только выпустить специалиста, получившего подготовку высокого уровня, но и включить его уже на стадии обучения в разработку новых технологий, сделать его проводником новых решений, успешно выполняющим функции менеджера. Все эти требования обусловили необходимость модернизации образования, поиска новых форм, методов и приемов обучения, которые могли бы не только качественно обучить, но и раскрыть личность человека, его творческий потенциал.

Перед преподавателями вузов стоит ряд задач: дать студентам необходимые знания, умения, навыки, научить их осуществлять различные виды деятельности, уметь использовать новые информационные технологии, быть готовыми к сотрудничеству. Эти задачи невозможно решить без личностно-ориентированного подхода к процессу образования и воспитания, без учета всех потребностей и возможностей студентов [2, с. 24].

Фокусом личностно-ориентированного подхода является личность студента, которая живет, развивается, имеет свои задачи и цели, стремится к максимальной реализации своих способностей и возможностей. Это положение является основным постулатом для личностно ориентированного обучения.

Понятие личностно-ориентированного обучения

Личностно-ориентированное обучение (ЛОО) – это такое обучение, которое во главу угла ставит самобытность учащегося, его самооценку, субъективность процесса учения.

Цель личностно-ориентированного образования состоит в том, чтобы «заложить механизмы самореализации, саморазвития, адаптации, самозащиты, самовоспитания и другие, необходимые для становления самобытного личностного образа» [3, с. 214].

Отличие личностно - ориентированного обучения от традиционных подходов к построению учебного процесса состоит в том, что в личностно-ориентированном обучении происходит выявление и учет склонностей и предложений обучающихся в процессе обучения; обеспечивается активность каждого обучающегося с учетом его возможностей и индивидуальных склонностей; устанавливается объем знаний, рассчитанный для каждого обучающегося с учетом его познавательных способностей, и подбирается в связи с этим учебный материал; обеспечиваются возможность выбора обучающимся объема, сложности и формы задания для самостоятельного выполнения, ориентир на самостоятельный поиск и работу.

Исходя из данной трактовки цели личностно-ориентированного образования, определяются его основные функции:

- гуманитарная, суть которой состоит в признании самооценки человека и обеспечении его физического и нравственного здоровья, осознания смысла жизни и активной позиции в ней, личностной свободы и возможности максимальной реализации собственного потенциала;

- культуросозидательная, которая направлена на сохранение, передачу, воспроизводство и развитие культуры средствами образования;

- социализации, которая предполагает обеспечение усвоения и воспроизводства индивидом социального опыта, необходимого и достаточного для безболезненного вхождения человека в жизнь общества;

Таким образом, обобщая вышесказанное, можно дать такое определение личностно-ориентированного обучения: «Личностно-ориентированное обучение» – такой тип обучения, в котором организация взаимодействия субъектов обучения в максимальной степени ориентирована на их личностные особенности и специфику личностно-предметного моделирования мира» [4, с. 20].

Средствами достижения преподавателем целей личностно-ориентированного обучения являются;

- конструирование и организация учебного материала, предоставляющие студенту возможность выбирать его содержание, вид и форму при выполнении заданий, решении задач;

- использование разнообразных форм и методов организации учебной деятельности, позволяющих раскрыть субъектный опыт учащегося;
- создание атмосферы заинтересованности каждого учащегося в работе;
- активное стимулирование студента к самостоятельной образовательной деятельности, содержание и формы которой должны обеспечивать студенту возможность самообразования, саморазвития, самовыражения в ходе овладения знаниями, умениями и навыками;
- обеспечение контроля и оценки не только результата, но, главным образом, процесса учения, т.е. тех трансформаций, которые выполняет студент, усваивая необходимый материал

- поощрение стремления находить свой способ работы;

Если в традиционной системе преподавания тип взаимодействия между педагогом и обучающимся – это командный стиль, то в ЛОО стиль преподавания меняется на сотрудничество, т.е. отношения между педагогом и обучающимся – субъектно-субъектные. При личностно-ориентированном обучении предполагается изменение позиции обучающегося – от прилежного исполнения – к активному творчеству. В результате со временем должно измениться и мышление студентов. Оно становится рефлексивным, т.е. нацеленным на результат. Важно, чтобы студент сумел преодолеть пассивную позицию в учебном процессе и открыл себя как носителя активного преобразующего начала. Образовательный процесс личностно-ориентированной направленности предоставляет каждому студенту, опираясь на его склонности, способности, интересы, ценностные ориентации и субъектный опыт, возможности реализовать себя. В связи с чем особый интерес вызывают активные методы обучения, т.к. они способствуют: эффективному усвоению знаний; развивают творческие способности; создают дидактические и психологические условия, способствующие проявлению активности студентов.

В ряду проблемных по своему характеру методов хотелось бы отдельно остановиться на методе проектов, игровом методе и методе дискуссий.

Игровой метод

Игра – древнее достижение культуры. Она существует столько, сколько существует общество. Об обучающих возможностях использования игрового метода известно давно. Многие ученые, такие как Эльконин Д.Б., Стронин М.Ф., Сухомлинский В.А. справедливо обращали внимание на то, что игровая деятельность на уроке иностранного языка не только организует процесс общения на этом языке, но максимально приближает его к естественной коммуникации. Игра развивает умственную и волевую активность. Являясь сложным, но одновременно увлекательным занятием, она требует огромной концентрации внимания, тренирует память, развивает речь. Игровые упражнения увлекают даже самых пассивных и слабо подготовленных учеников, что положительно сказывается на их успеваемости. Игра, являясь развлечением, отдыхом, способна перерасти в обучение, в творчество, в модель типа человеческих отношений, проявляемых в труде.

По мнению Конышевой А.В. [5, с. 352], использование игровых форм обучения делает учебно-воспитательный процесс более содержательным и более качественным, так как:

- игра втягивает в активную познавательную деятельность каждого учащегося в отдельности и всех вместе и, тем самым, является эффективным средством управления учебным процессом;
- игра – свободная деятельность, дающая возможность выбора, самовыражения, самоопределения и саморазвития для ее участников;
- игра имеет определенный результат и стимулирует учащегося к достижению цели (победе) и осознанию пути достижения цели;
- в игре команды или отдельные ученики изначально равны;

Игры бывают разные: ролевые, деловые, предметные, сюжетные. Играя, человек познаёт мир и взаимоотношения между людьми, реализует творческие потребности и познавательные интересы. В игре все равны. Она полезна практически каждому студенту,

даже тому, который не имеет достаточно прочных знаний в языке. Более того, слабый в языковой подготовке студент может стать первым в игре: находчивость и сообразительность здесь оказываются порой более важными, чем знания в предмете [6, с. 234]. Чувство равенства, атмосфера увлеченности и радости, ощущение посильности заданий – все это дает возможность студенту преодолеть стеснительность, мешающую свободно употреблять в речи слова чужого языка, благотворно сказывается на результате обучения. Незаметно усваивается языковой материал, а вместе с этим возникает чувство удовлетворения, студент может уже говорить наравне со всеми. Победителем чаще всего бывает не тот, кто просто больше знает, а тот, кто умеет видеть, наблюдать, подмечать, быстрее и точнее реагировать в игровой ситуации, кто не просто располагает хорошей памятью, но может с умом пользоваться ее богатством.

1) Игра по теме «Apfeland».

Предварительное условие: необходимы для группы из 20 человек два сорта фруктов: достаточно 8 яблок и 8 бананов.

Описание:

1. преподаватель берет одно яблоко и просит студентов описать его. Названные группой описания яблока преподаватель пишет на доске.

2. студенты делятся на 2 или 3 группы. Каждой группе дается по одному яблоку. Задача каждой группы – «познакомиться» со «своим» яблоком.

3. затем собрать все яблоки в мешочек, перемешать. Представитель от каждой группы должен узнать «свое» яблоко и вытащить его. Затем все участники рассказывают, по каким признакам они узнали «свое» яблоко.

На следующем этапе игры преподаватель просит всех закрыть глаза и совершить небольшое путешествие в мир фантазии: «Вы живете в стране яблок. Страна яблок – это страна монокультуры, здесь живут только яблоки. Повсюду аромат яблок, веет легкий ветер, господствует оптимальная температура». Яблоки чувствуют себя здесь превосходно. У них достаточно воды, плодородная почва, нет резких перепадов температур...»

4. но один банан хочет в страну яблок (преподаватель раздает каждой группе по банану). «В течение 5 минут нужно назвать причины: принимаете ли Вы банан или не принимаете в страну яблок и обосновать «за» и «против». Эту игру можно проводить и с другими вещами, например: сортами камушков, ракушек.

Проектный метод

О проектном методе не говорит сегодня только ленивый. Наверное, потому, что, кажется, это и есть именно то, что требует сегодняшнее время. Проекты многолики и многогранны. Проект от лат. “projektus” означает буквально “выброшенный вперед”. Метод проектов возник в начале прошлого столетия. Основателями его считаются американские ученые Дьюи и Килпатрик. Они предлагали строить обучение на активной основе, через практическую деятельность ученика, ориентируясь на его личный интерес и практическую востребованность полученных знаний в дальнейшей жизни.

Сегодня метод проектов успешно развивается и приобретает все большую популярность. “Я знаю, для чего мне надо все, что я познаю. Я знаю, где и как я могу это применить” – вот основной тезис современного понимания метода проектов.

Чем хорош метод проектов? Прежде всего тем, что он как раз и развивает интеллект студента, его творческие способности и самостоятельность. И, наконец, проектная деятельность завершается реальным, результатом, различным по своей форме. Это могут быть: доклад, альбом, каталог, альманах, макет, схема, видеофильм, выставка и многое другое.

Как можно применять проектный метод на уроках немецкого языка?

Прежде всего, следует пересмотреть учебный материал, проанализировать значимость тем, а также способность учащихся в усвоении данного тематического материала. Важно выделить целесообразные темы курса или разделы, которые будут вынесены на “проектирование”.

При работе над темой “Deutschland kennen lernen” студенты представляют свои проекты в различных формах на немецком языке. Это: Collage, Reklame, Schema, Karte, Album и т.д. Работая над темой “Die heutige Jugend. Welche Probleme haben sie?”, студенты находят ответы на волнующие их вопросы: как живут их зарубежные сверстники? Какие проблемы их волнуют? Чем интересуются? При этом увеличивается объем высказываний, учащиеся приводят аргументы, дают оценку обсуждаемым ситуациям. В процессе индивидуальной, парной, групповой, работы над проектами происходит формирование способностей к коммуникации. При работе над такими долгосрочными проектами, как: “Kinder-Eltern-Kontakte”, “Die erste Liebe”, “Familie”, студенты подбирают материал и затем оформляют его в научно-исследовательскую работу (Referat, Bericht, Aufsatz), либо представляют в форме прикладного проекта (Collage, Zeitung, Album и т.д.). Презентация проектов происходит на научно-практической конференции с оформлением результатов и подведением итогов. За свою работу студенты получают сразу несколько оценок: за оформление, за содержание, за защиту; могут быть также учреждены специальные номинации: “оригинальность”, “научность”, “актуальность” и т. п. Это стимулирует интерес, мотивирует на самостоятельную поисковую деятельность.

Метод дискуссии

Для развития коммуникативной компетенции обучающихся, формирования навыков публичного выступления наиболее эффективными интерактивными технологиями являются дебаты, дискуссии, круглые столы, конференции. Во время дискуссии идет коллективное обсуждение какого-либо вопроса, проблемы, предложений, идей. Задача преподавателя – не давать студентам какие-то задания для выполнения, а побуждать их к самостоятельному анализу ситуации, конструированию своих знаний, усвоению новых знаний путем выявления, обсуждения, закрепления их в процессе дискуссии. Активизируется творческая деятельность учащихся, тренируются и развиваются их умение мыслить критически и объективно.

Дискуссию можно провести почти по каждой теме, изучаемой на занятиях. Так студенты с удовольствием обсуждают проблемы молодежи, виды путешествий, будущую профессию, взаимоотношения с друзьями или в семье, и др. Интерес к самостоятельному решению проблемы является стимулом, движущей силой процесса познания. Таким образом, применение метода дискуссии позволяет активизировать познавательную деятельность студентов, их самостоятельность, формирует культуру творческого оперативного мышления.

Тема «Конфликты»:

Как показала практика, учащимся есть что сказать на эту тему. Она им интересна и близка. Практически у всех есть опыт конфликтных ситуаций и мнение по данной проблеме, которыми они могут и хотят поделиться. Студенты приводят примеры из своей жизни: общение с друзьями, разногласия в семье и др. При оценивании участников дискуссии следует учесть следующие критерии: аргументированное представление своей точки зрения, умение задавать проблемные вопросы, обобщать полученную и изученную информацию, делать выводы.

Что дают дискуссионные методы обучения:

- умение формировать и отстаивать свою позицию;
- командный дух и лидерские качества;
- развитие критического мышления;
- развитие коммуникативной культуры, навыков публичного выступления;
- формирование навыков слушания и ведения записей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Гузеев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология. – М.: Народное образование, 2000.
2. Леонтьев А.А. Психолого-педагогические основы обновления методики преподавания иностранных языков. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1998.

3. Капустин Н.К. Педагогические технологии адаптивной школы. – М., Академия, 2001.
4. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М., 1996.
5. Конышева А.В. Английский язык. Современные методы обучения. 2007.
6. Минкин Е.М. От игры к знаниям. – М., 1983.
7. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-42598/>.

*Тетяна Жумаєва
(Петрівка, Україна)*

АКТИВІЗАЦІЯ ТВОРЧОЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Вивчення літератури і мови в вищих навчальних закладах безпосередньо впливає з основних напрямів реформи освітніх закладів, передбачає посилену увагу до патріотичного, національного, трудового, естетичного виховання студентів. А це в свою чергу, постійно вимагає творчого пошуку викладача – словесника, залучення студентів до активної творчості над словом як на заняттях літератури та мови, так і в позааудиторній роботі. Це має бути цілісна система з розвитку творчих здібностей студентів. Їх усного і писемного мовлення. Вона включає проведення занять у тісному поєднанні з різними формами поза аудиторної роботи на базі кабінету української мови та літератури.

Що ж таке творчість і творча діяльність людини?

Як показують психологічні дослідження, практична діяльність людини (в тому числі й навчально-пізнавальна діяльність студента) складається з двох взаємопов'язаних процесів – відтворювального і творчого. Творчість в широкому розумінні слова здебільшого вважають створення чогось нового, а у вузькому розумінні – знаходження чогось невідомого. Але творчість не можна зводити лише до процесу пізнання, бо вона включає в себе і уяву, зв'язану не з відтворенням, а з перетворенням практичного досвіду людини. Вид творчої, характеризується тим, що вона спонукає студента до дослідного або перетворювального відтворення знань, умінь і навичок. При ній студент оперує традиційними, стандартними прийомами в роботі, часто користується певним зразком. Відтворювальна діяльність – це підготовка до творчості, необхідний її елемент, через неї здійснюється нагромадження фактів і даних, необхідних для майбутньої творчої роботи.

Творча ж діяльність – це вищий рівень пізнавальної активності і самостійності студентів, коли вони беруть участь у виробленні нових для них знань без використання готових зразків, тобто розглядають явища з іншого боку, в новій ситуації, порівнюють і зіставляють їх. Якщо відтворювальна діяльність більше спрямована на розвиток пам'яті, то творча діяльність – на розвиток мислення і особистості в цілому.

Творчість студента має свої особливості, адже вона здійснюється в процесі навчального пізнання. Студентська творчість має на меті не створення матеріальних чи духовних цінностей, а передбачає всебічну підготовку студента до майбутньої творчої діяльності. Розвиток його творчих здібностей та інтересів. Якщо результатом творчої діяльності вченого чи художника є новий оригінальний продукт праці, що має суспільне значення, то в творчій діяльності студента він є новим в основному для студента, хоча про певне його суспільне значення можемо говорити і в цьому випадку, бо в процесі творчої діяльності формується потрібна для сучасного суспільства творча особистість.

Отже, потрібно максимально використовувати можливості вивчення мови і літератури в вищих навчальних закладах для розвитку студентської словесної творчості, постійно турбуватися про формування таких сторін літературно - творчих здібностей, як спостережливість, емоційна вразливість, асоціативне образне мислення, творча уява,

відчуття краси слова, естетичні почуття; дати імпульс внутрішній роботі думки студентів, підготувати до діалогу з письменником.

З цією метою так слід організовувати навчально – виховний процес, щоб студенти як на занятті, так і в поза аудиторній роботі могли розвивати свої літературно – творчі здібності через виконання різних творчих вправ, участь у різних літературних конкурсах. Це передбачає написання твору – роздуму, пейзажного етюдну чи нарису, вірша чи новели, реферату чи цікавого повідомлення, замітки чи інтерв'ю в газету, рецензії і анотації на книгу чи твір мистецтва, складання літературної композиції чи сценарію тематичного вечора, підготовку матеріалів до літературного альманаху, презентацій з творчості письменників чи певної епохи, в якій жили і творили письменники.

Прикро визнавати, але серед студентів є чимало таких, які не вміють самостійно працювати з навчальними матеріалами, що є одним з ускладнень під час виконання домашньої роботи, можливості самостійно засвоїти навчальний матеріал суттєво обмежується, якщо безпідставно ускладнюється стиль викладу тексту підручника або студент з російськомовного середовища змушений опрацювати українськомовний підручник, що властиве студентам нашого регіону. Отже, під час організації самостійної роботи слід враховувати і цей недолік, попередньо пояснюючи порядок роботи з літературними джерелами чи розробивши своєрідні «Пам'ятки для студента – початківця», у яких містяться поради щодо роботи з підручником, складання конспекту та з іншим дидактичним матеріалом, що є при кабінеті української мови та літератури.

Практика показує, що для розвитку літературної творчості студентів, належної організації їх самостійної роботи в навчальному закладі повинен бути добре обладнаний літературний кабінет. Де нагромаджувалися б різноманітні дидактичні матеріали для кожного заняття, до вивчення кожної теми (навчальні посібники, фільмотека, тематичні виставки, словники, довідкова, науково – популярна та методична література, тексти програмних літературних творів, підручники та хрестоматії). Також технічне оснащення (комп'ютер, Інтернет мережа, телевізор, DVD, ілюстративний матеріал, фонохрестоматія).

Тут же збираються і систематизуються всі матеріали студентської творчості.

Щоб забезпечити індивідуальну та диференційовану роботу зі студентами слід укомплектувати папки за такими рубриками: «Враження від прочитаного твору», «Аналіз художнього твору», «Проблемні питання», «Робота з картиною чи ілюстраціями», «Вправи з теорії літератури», «Бібліографічна робота», «Усні повідомлення», «До семінарського заняття», «Підготовка до творчої роботи», «Стилістичні вправи», «Літературні ігри», «Рецензія на прочитану книгу», «Завдання до заліку».

Таким чином, кабінет стає справжньою лабораторією, де зосереджено все необхідне для проведення на високому науково – методичному та естетичному рівні занять з літератури та поза аудиторної роботи, організації творчої діяльності студентів.

Аналізуючи літературний твір, слід запроваджувати елементи проблемного навчання – вирішення проблемних ситуацій, евристичну бесіду, диспут, частково – пошукову роботу студентів із різними джерелами. Це допомагає студентам глибоко усвідомлювати матеріал, що вивчається, розвивати навички самостійного аналізу змісту та художньої майстерності літературного твору.

Як показує досвід, той викладач добивається успіху, хто не обмежується в своїй діяльності заняттям, а доповнює його різними формами позакласної роботи, у якого гурток є продовженням заняття, а заняття якоюсь мірою пов'язане із заняттям гуртка (наприклад, виступи активних учасників із цікавими повідомленнями, наслідками своєї пошукової роботи, із читанням поетичних творів). Звичайно, все це має пов'язуватися з темою заняття, метою, кінцевим результатом роботи та способів її оцінювання.

Самостійну роботу студентів можна організувати в секціях літературного товариства, а це проведення літературних олімпіад, конкурсів, вікторин, організація вечорів власної творчості студентів, випуск щорічного літературного альманаху. Переможців слід відзначати не лише оцінюванням з дисципліни, а й на рівні відділення чи навчального закладу.

Для розвитку самостійного творчого мислення студентів виникає необхідність удосконалення типів і структур сучасного заняття, введення до традиційних його видів і таких, які б забезпечували виконання вимог, що ставить перед сучасним майбутнім фахівцем життя. Ширше практикувати лекції, семінарські заняття, співбесіди, практикуми, консультації, індивідуальні заняття; необхідною умовою розвитку самостійної роботи студентів також є стимулювання творчої активності (спонування до генерування оригінальних ідей, надання права самостійно приймати рішення, моделювання життєвих ситуацій, спільне розв'язання проблем тощо). Сучасна педагогічна наука та практика використовують термін «інноваційна діяльність», який означає оновлення технології навчання та перебудову особистісних установок викладача, такою сучасною засадою є розуміння навчального процесу як діалогу двох особистостей – викладача й студента, які є суб'єктами процесу педагогічної дії.

Розширюючи рамки заняття, слід надавати велику увагу на оглядово – настановне заняття(лекцію), де крім життєвого і творчого шляху письменника викладач дає студентам завдання для самостійної роботи, яка виконуватиметься у ході вивчення теми (уточнює графік читання текстів художніх творів, визначає тематику усних повідомлень і рефератів, вказує твори, які треба вивчити напам'ять, тематику творчих робіт, питання до заліку; дає завдання щодо виписування цитат із програмного літературного твору, складання презентацій, КВК, інсценізації, створення кросвордів, ребусів, літературних задач за змістом твору, усний журнал).

Ось як можна організувати пошукову пізнавальну і самостійну роботу студентів, вивчаючи творчість Олесь Гончара, зокрема роман «Собор». Участь О.Гончара в епохальних подіях його епохи. Звитяжна боротьба з німецьким фашизмом під час Другої світової війни, громадсько – політична діяльність під час «оксамитової революції» кінця минулого століття. Епос письменника: романи, повісті, новели, морально – етична проблематика новел.

Роман «Собор»: доля твору, його проблематика, ідейний зміст, особливості стилю. Реакція компартійної влади на твір – застереження українцям. Опис собору. Історичні екскурси. Зіставлення з романом В.Гюго «Собор Паризької Богоматері». Проблема людських стосунків. Авторські міркування в романі. Групування персонажів навколо собору – його захисники та вороги. Вплив Олесь Гончара на розвиток української літератури та громадську думку в Україні. Реальне продовження студентами, які голодували на київському майдані, вимагаючи конституційного ухвалення Декларації про державну незалежність України та спротив тоталітарній владі В. Януковича, участь у «революції гідності» в ХХІ столітті.

Це має бути спільна пошукова робота викладача та студентів, але вона дає можливість активізувати самостійність, пізнавальну діяльність, розвивати логічне мислення, вміння аналізувати, зіставляти, робити власні висновки.

Вибір оптимальних способів розв'язання студентами проблемних завдань залежить від їх інтелектуально – вольових можливостей та психофізичних особливостей; визначення загальної логіки т і системи доведень; осмислення виучуваного матеріалу. Вирішення проблемних ситуацій дають студентам змогу брати активну участь у навчальному процесі, виробляти вміння самостійно набувати знання, узагальнювати, порівнювати, робити висновки, застосовувати знання в нестандартних ситуаціях.

Таким чином, самостійна робота заставляє студентів активно переживати, включатися в роботу, співпрацювати з викладачем, тобто проявляти якості, необхідні для творчої діяльності.

Контроль здійснюється під час контрольно орієнтованих занять. Заздалегідь студентів слід ознайомити з вимогами до знань і вмінь, що застосовуються під час оцінювання самостійної роботи. А саме:

- студент виявляє інтегративність знань;
- застосовує варіативні методи розв'язання задач, проблемних ситуацій;
- виявляє емпатійні здібності, ініціативу;
- творчо підходить до будь-якого завдання;

- опрацює обов'язкову і додаткову літературу;
- виявляє навички аналізу, конкретизації, узагальнення, порівняння;
- застосовує власний досвід;
- адекватна самооцінка, самоконтроль.

Проаналізувавши результати, одержані в ході проведення самостійних робіт, анкетування студентів, співбесід з ними, дійшла до висновків, що в системі оволодіння навчальним матеріалом самостійне виконання роботи дає змогу студентам глибше усвідомити новий матеріал і встановити багатогранний зв'язок з уже вивченим; забезпечує подальше вдосконалення і формування навичок і вмінь; активізує операції мислення, увагу, пам'ять, стимулює пізнавальний інтерес, уяву, творчість, формує професійні навички.

Запорукою успішної діяльності студентів являється копітка праця викладача, який створює сприятливу атмосферу для самовираження, заохочує намагання студента знаходити власні способи виконання завдань, аналізувати способи роботи інших студентів, проявляти ініціативу, оцінює роботу студента не тільки за кінцевим результатом, але й за процесом його досягнення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Модернізація вищої освіти і Болонський процес / Укладач М.Ф.Степко, Я.Я.Болубаш, К.М.Лемківський. – К.: МОНУ, 2004.
2. Педагогічні технології / О.С.Падалка, А.М. Нісімчук – К.: Українська енциклопедія, 1995.
3. Тимченко О.Т. Самостійна робота як дидактична категорія / Педагогіка і психологія. – 2001. – №3, 4.
4. Розенбрг Н.М., Носаченко І.М. Самостійна робота учнів з навчальними текстами. – К.: Вища школа, 1986.
5. Цимбалюк В.І. Література і учнівська творчість. Посібник для вчителів. – К, 1985.
6. Біляев О. Українська мова й література в навчальних закладах. Методика як наука // Дивослово. – 2002. – № 11.

*Мухторали Зокиров
(Фергана, Узбекистан)*

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯДА ОЛАМНИНГ ТИЛ МАНЗАРАСИ

Оламнинг тил манзараси – бу тил воситалари орқали акс эттирилган онг тасаввурларидир [4, 46]¹¹. Оламнинг тил манзараси, шунингдек, оламнинг содда манзараси деб юритилади. Оламнинг содда манзараси ёки модели ғояси оламни ҳар бир табиий тилда маълум бир усулда идрок этилишидан келиб чиқади. Ю.Д.Апресян оламнинг тил манзараси хусусида илмий таърифлар ва тил талқинлари ўз ҳажми ва мазмуни бўйича доим ҳам бир бирига тўғри келмаганлиги сабабли оламнинг тил манзарасини содда деб атади [1, 357]¹². Оламнинг концептуал манзараси ёки оламнинг модели, оламнинг тил манзарасидан фарқли рақвишда, ижтимоий ва билиш фаолиятлари натижаларини акс эттириб доим ўзгариб туради, оламнинг тил манзарасининг айрим қисмлари эса узок муддат одамларнинг коинот ҳақидаги эски, реликт тасаввурларини сақлайди.

Сўзлар воситасида тил орқали оламнинг тасвирланиши жуда муҳимдир. Ўз вақтида контрастив тилшунослик асосчиларидан бири Р.Ладо таъкидлаган эди: “Барча тилларда маъно бир хилдир, тиллар мазкур маъноларни ифодалаш шакли билан фарқланади холос деган сохта тушунча мавжуд. Аслида эса, маъно маданий аниқланган, унда бизнинг

¹¹ Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. - К.: Знания, 2004. – С.46.

¹² Апресян Ю. Д. Избранные труды.- Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – С. 357.

тажрибамиз акс этган бўлади, шунинг учун маъно маданиятдан маданиятга ўтиш жараёнида жиддий ўзгаришларга учраши мумкин [3, 34-35]¹³» Фақат маъно эмас лексик таркиб ҳам ўзгариши мумкин. мазкур ўзгаришларнинг ўзига хос хусусиятлари оламнинг тил манзариси хусусиятларининг салмоқли қисмини ташкил қилади.

Атроф оламни идрок қилиш қисман муайян тил эгаларининг маданий-миллий хусусиятларига боғлиқ. Шунинг учун этнология, лингвокультурология ва бошқа турдош фанлар нуктаи назаридан оламнинг тил манзарасида мавжуд фарқлар сабабларини аниқлаш муҳимдир. Мазкур масалани ечимини топиш лингвистика доирасидан чиқиб кетиб, бошқа халқлар томонидан оламни билиш сирларига чуқурлашишдир. Бундай фарқлар вужудга келишининг жуда кўп сабаблари мавжуд, улар ичида бир нечтасигина асосийдир: табиат, маданият, билиш.

Биринчи омил – табиат. Табиат - бу биринчи ўринда тилларда турлича акс этган одамларнинг ташқи яшаш шароитлари. Одам ўзи билган ҳайвон, ўсимлик, жойларга, ўзи ҳис қилаётган табиат ҳолатларига ном беради. Табиий шароит инсон тил онгининг ҳатто ранг каби ҳодисаларни идрок қилиш хусусиятларига ўз амрини ўтказди. Табиат ранглариномлаш одатда атрофдаги предметларни кўриб идрок қилиш семантик белгиларига асосланади. Табиатдаги муайян объект у ёки бу ранг билан боғланади. Турли тил маданиятларида ранг белгилаш билан боғлиқ ўз ассоциатив боғланишлари мавжуд бўлиб, улар қайсидир жиҳатлари билан бир-бирига тўғри келса, қайсидир жиҳатлари билан эса бир-биридан фарқ қилади [1, 351]¹⁴. Одам мавжуд бўлган табиат, бирламчи унинг тилида ассоциатив тасаввурларни шакллантирадики, улар тилда маъноларнинг метафорик кўчимлари, киёслаш коннотацияларда ўз аксини топади.

Иккинчи омил – маданият. “Маданият – бу инсон табиат олаmidан олган нарса эмас, бу инсон ўзи яратган, қилган, қўшган нарсадир [4, 51]¹⁵.” Турли авлодлар, ижтимоий жамоаларни бир биридан ажаратувчи модий ва маънавий фаолият натижалари, ижтимоий-тарихий, эстетик, ахлоқий ҳамда бошқа кадриятлар ва меъёрлар олам ҳақидаги турли тил ва концептуал тасаввурларларда юзага чиқади. Маданият соҳасидаги ҳар қандай ўзига хос хусусият тилда акс этади. Тиллардаги фарқлар, шунингдек, миллий урф-одатлар, анъаналар, маросимлар, фольклор-мифологик тасаввурлар, рамзлар туфайли ҳам вужудга келиши мумкин. маданий моделлар, маълум бир номларда ўз аксини топиб, дунё бўйлаб тарқалиши ҳамда у ёки бу халқ маданияти билан таниш бўлмаган кишиларга ҳам маълум бўлиши мумкин.

Учинчи омил – билиш хусусида шуни айтиш лозимки, оламни англашнинг ақл-идрок, ҳиссий ва маънавий усуллари ҳар бир инсонни бир биридан фарқлайди. Билиш жараёнида борлиқ ҳақида тасаввурлар шаклланади. Сўзлар нарсалар ва ҳодисаларни номлайди, тушунчаларни ифодалайди. Тафаккур асосида мантикий ҳамда психологик қонунлар ётади. Тил йиғилган тажриба, маълумотларни ўзига хос равишда ифодалайди. Объектив борлиқнинг инъикоси бўлган тиллар бир-биридан турли даражада фарқланади.

Оламни англаш усуллари турли одамлар ва турли халқлар учун бир хил эмас. Турли халқлар тил тасаввурларининг ўзига хос хусусиятларида ўз ифодасини топган билиш фаолиятининг натижалари бундан далолат беради. Тил тафовутларига билиш таъсирининг муҳим кўрсаткичи сифатида В. фон Гумбольдт “предметларни турли усуллар билан кўриш [2, 157]¹⁶” деб номлаган. Предметларни кўриш усули номлашнинг ички формаси ва мотивациянинг ўзига хослигида ёрқин намоён бўлади.

¹³ Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. XXV: Контрастивная лингвистика. - М., 1989. - С. 34-35

¹⁴ Апресян Ю. Д. Избранные труды. - Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. - С. 351.

¹⁵ Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. - К.: Знания, 2004. - С.51

¹⁶ Гумбольдт В. О. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984. - С. 157

“Оламнинг тил манзараси” тушунчасининг кўп сонли талкинлари мавжуд. Бу турли тиллар олам манзараларида мавжуд тафовутлар билан боғлиқ, чунки атроф оламини идрок қилиш муайян тил эгаларининг маданий-миллий хусусиятларига боғлиқдир. Ҳар бир оламнинг манзараси тил ҳақидаги ўз тасаввурини белгилайди, шунинг учун “оламнинг илмий (коцептуал) манзараси” ва “оламнинг тил (соцца) манзараси” тушунчаларини фарқлаш муҳимдир.

Олам манзарасини ўрганишнинг бугунги ҳолати икки асосий йўналишда амалга оширилаётган тадқиқотлардан иборатдир. Биринчидан, берилган тилга хос алоҳида концептлар таҳлил қилинади. Бу, энг аввал, тил ва маданий онгдаги “стереотип”лардир. Иккинчи томондан, хос бўлмаган концептларнинг специфик коннотациялари, масалан турли маданиятларда ранг белгиловчи рамзлар [1, 17]¹⁷. Ю.Д.Апресян ўтказилган тажрибалар натижасида компьютер монитори рангларида бўлган маданий таъсирланиш ва тасаввурларда аниқланган фарқлар хусусида қизиқарли маълумотлар келтиради. Масалан, қизил ранг АҚШда хавф-хатарни, Францияда аслзодаларни, Мисрда ўлимни, Ҳиндистонда ҳаёт ва ижодни, Японияда қаҳр-ғазаб ва хавф-хатарни, Хитойда бахтни ифодаласа; оқ ранг АҚШда тозаликни, Францияда бетарафликни, Мисрда хурсандликни, Ҳиндистонда ўлим ва тозаликни, Японияда ўлимни, Хитойда ўлим ва тозаликни ифодалайди.

Шунингдек, тилга хос бўлган оламга яхлит қараш бўйича изланишлар ва реконструкция ишлари олиб борилмоқда. Мазкур ёндашувнинг асосий мазмуни қуйидагилардир:

1. Ҳар бир табиий тил оламини идрок қилиш ва тузилишининг маълум бир воситасини акс этади. Унда ифодаланган маънолардан ягона қарашлар тизими, жамоа фалсафаси ташкил топади ва барча тил эгаларига мажбуран қабул қилдирилади. Бир вақтлар грамматик маъно муайян хабар учун муҳимлигидан қатъий назар ифодаланиши шарт деб лексик маънога қарама-қарши қўйиларди. Сўнгги ўн йилликларда лексик маъноларнинг аксарият элементлари ҳам мажбурий тарзда ифодаланиши лозимлиги аниқланди.

2. Тилга хос бўлган оламга қараш қанчалик универсал бўлса, шунчалик миллий ўзига хосдир, шунинг учун турли тил эгалари атроф оламини ўз тиллари таъсири остида бироз фарқли кўришлари мумкин.

3. Бошқа томондан оламнинг тил манзараси оламнинг илмий манзарасидан кўп деталларда фарқ қилганлиги сабабли “соцца” ҳисобланади. лекин мазкур соцца қарашлар юзаки, примитив эмас. Кўп ҳолларда улар муракаблиги ва қизиқарлиги нуқтаи назаридан илмийдан қолишмайди. Масалан, инсоннинг ички дунёси ҳақидаги соцца тасаввурлар шулар жумласига қиради. Улар минг йилликлар давомида йиғилган ўнлаб авлодалар тажрибасини акс этади ва оламини мазкур оламга олиб қирувчи йўл кўрсатувчи вазифасини бажариши мумкин.

Замонавий тилшуносликда семантика ва прагматиканинг тез суръатлар билан ривожланиши, тилларни контрастив ўрганилиши, поэтика ва мантик билан алоқаларнинг кучайиши натижасида ҳар бир тилда семантик материал ташкилланишининг систем ва миллий ўзига хослиги ғояси янги кучли импульсларга эга бўлди. Лексик ва грамматик маъноларнинг тўлиқ тасвирланиши асосида оламнинг соцца моделини тиклашга семантика ва лексикографиянинг энг муҳим вазифаси сифатида қаралапти. Иккинчи томондан оламнинг соцца моделини тиклаш тил маъноларини тасвирлаш стратегиясини ўзгартириш, уни умумийроқ қилиш имконини беради. Даставвал, тилшунослар тил маъноларини борлиқ фактларининг бевосита инъикоси сифатида кўриб чиқишарди. Тил маъноларини соцдароқ маънолар орқали элементар маънолар – универсал семантик метатил сўзларигача тасвирлаш стратегияси бунга мувофиқ эди. Лекин оламнинг соцца модели тушунчаси семантикага янги имкониятлар бермоқда. Тил маъноларини борлиқ фактлари билан бевосита эмас, балки мазкур тилда намоён бўлган оламнинг соцца моделининг маълум деталларига ҳавола қилиш

¹⁷ Апресян Ю. Д. Избранные труды. - Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – С. 17.

оркали боғлаш мумкин. Натижада тил маънолари шаклланишининг айрим тамойилларини очиб берувчи табиий тиллар семантикасидаги универсал ва миллий ўзига хосликларни аниқлаш учун асос юзага келади.

Тадқиқотлар натижасида олам манзараси тушунчаси вазифалари сирасига дунёдаги кўпдан-кўп маданиятлар вазияти ҳамда инсоният геезиси жараёнларини англаш бўлган замонавий лингвокультурология ва семиотикага узвий равишда кириб келди.

Шундай қилиб, лингвистика ривожланишининг замонавий даврида оламнинг тил манзараси инсон ҳақидаги фанлар мажмуи доирасида тасвирлаш ва тавсифлаш объектига айланаётганини таъкидлаш мумкин. Ҳар бир тилнинг олам манзараси мазкур халқнинг фольклори, мифологияси, маданияти, тарихи, урф-одати ва психологияси контекстидагина эмас, балки лингвистика контекстида ҳам кўриб чиқилмоқда. Семантика ва лексикография ривожланишининг бугунги босқичида лексик ва грамматик маъноларни тасвирлаш асосида оламнинг содда моделини яратиш энг муҳим вазифага айланмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды. – Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995.
2. Гумбольдт В. О. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
3. Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. XXV: Контрастивная лингвистика. – М., 1989. – С.32-62.
4. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знания, 2004.

*Очакон Зокирова
(Фергана, Узбекистан)*

O'ZBEK SHE'RIYATINING PORLOQ YULDUZI

Adabiyot inson ongi va shuuriga ta'sir ko'rsatuvchi ma'naviyat durdonasi, uning bag'rida hozirga qadar insoniyat ardoqlab kelayotgan eng tansiq hislar; insonparvarlik, adolat, shafqat, o'zaro hamjihatlik, do'stlik, mehr va muruvvat, sevgi-muhabbat, go'zallikka tashnalik singari o'lmas insoniy tuyg'ular jamuljamdir. Adabiyotga oshno tutingan odam qalbiga bu hislar ko'chib o'tishi, uni hazrati insonga aylantirishi, hayotiga nur olib kirib, turmushini turfa mazmun bilan boyitishi aniqdir. Farzandlari ma'rifatli, ma'naviyatli xalqning esa, albatta, iqboli kuladi. Komil farzandlar o'zini tug'ib katta qilgan ona Vatanining qadrini har narsadan yuksakka qo'yadi. Ular uchun yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, el farovonligi yo'lida o'qib-o'rganish, mehnat va ijod qilish hayotning tub mazmuniga aylanadi. O'zini buyuk millatning, qadimiy xalqning chinakam vorisi deb bilgan farzandlar bugun dunyoda hech kimdan kam emasligini anglab, kelajakda ham hech kimdan kam bo'lmaslikni ko'zlab harakat qiladilar.

Shu ma'noda, xalqimiz boshidan o'tgan barcha yaxshi va yomon kunlarni doimiy yodda tutish uchun adabiyotga murojaat qilamiz. Qolaversa, ota-bobolarimizning ushalmagan orzularini ro'yobga chiqarish bizning zimmamizdagi muqaddas burch ekanini anglashga yordam beradigan ham adabiyot – so'z san'ati hisoblanadi. Zero, adabiyot tarixi – millat va mamlakat tarixining jonli ifodasidir. Adabiyotini anglagan millat o'zligini anglaydi, o'z adabiyotiga befarq bo'lgan xalq esa o'ziga, taqdiriga befarq hisoblanadi.

XX asr o'zbek adabiyotining otashnafas va millatparvar shoirlaridan biri, marhum Shavkat Rahmondur. U o'zining bor yo'g'i 46 yillik umri davomida o'zbek she'riyati va she'rxonlari yuragida o'chmas iz qoldirib ketdi, ularning qalbi to'ridan munosib joy oldi.

Shoir haq so'zni ayta olsagina xalq qalbidan munosib o'rin egallaydi. Shavkat Rahmon e'tiqodi bo'yicha asl qalamkash «jasorat so'zining tarjimoni» bo'lishi kerak,

Nahot, she'rlar aytdim

Bo'shliqqa qarab,
 Nahotki, sovrildi olov so'zlarim,
 Nahotki, haq bo'lsa, el-u yurt asli
 Quruq so'zlar degan gumroh do'stlarim?

Shavkat Rahmon 1950- yil go'zal va bahavo O'shda tavallud topdi. Kindik qoni to'kilgan bu tuproqni shoir ijodi boshlangandan, tokim oxirgi nafasiga qadar kuylab o'tdi. U ijodini endigina boshlab yozgan «O'shkent lahzasini» she'rida shoir shunday yozadi:

Oq cho'qqilar, shafaqqa so'ylar,
 Yashillikka ko'milgan mohtob.
 Moviy osmon yoyilmasida,
 Suzar ulkan olmaday oftob.

Shavkat Rahmon o'z kayfiyatlarinigina tasvir etish bilan kifoyalanadigan shoirlar sirasidan emasdi. U hamisha millat dardini, xalqining armonlarini ifodalashga intilardi. Chunki u o'z taqdirini, hayotini millatining hayoti va taqdiridan ayri tasavvur etmasdi. U har bir millatdoshining ko'ngil mulkiga kirib borishni orzu qilib, shu yo'lda tinimsiz dard chekib yashagan shoir edi. «Bir qo'shiq bo'laman daryoday, yurakning eng chuqur yerida», – deya orzu qilgan shoir hamisha chin, asl va samimiy tuyg'ulami beqiyos badiiy kenglikda o'ta kuyunchaklik bilan kuyladi:

Zulfiqor ruh kerak,
 Kerak chin yog'du,
 Chin ishq yolqinlari bag'ringa to'lsin,
 Jismimni toblasin faqat chin og'riq,
 Chechaklar qop-qora bo'lsa-da, bo'lsin.

Shavkat Rahmon inson edi. U buyuk bir millatning oddiy vakiligina emas, haqiqiy shoiri edi. Hayotni badiiy tasvirlash va uni idrok etish ijodkordan badiiy mahorat talab etadi. Shoirning badiiy mahorati tufayli inson qalbini junbushga keltiradigan san'at asarlari duhyoga keladi. Shoir qalbi bilan dunyoning siyrati va sur'atini ko'radi, uni his etadi. O'zlikni anglagan qalbgaga yashamoq naqadar og'ir. Bu qalbni aldab bo'lmaydi

It bazmi qizigan oysiz shamlardan
 Qizgonib ob qochdim daryo dilimni
 Bu chirkin og'izlar
 Singan kallalar...
 Ig'vodan, bo'htondan ochilgan tillar
 Hirslar lashkarlari bosgan kallalari
 Mohlarin bo'gizlab tashlagan dillar

Shoir qalb ko'zi ochiq; u har narsani ko'radi, har narsani bilib oladi. O'ziga va o'zga qalblarga yetgan neki xo'rlik, neki adolatsizlik bor - befarq bo'lolmaydi. U har bir insonga qalqon bo'lgisi, qalbning haq- huquqi uchun jangga kirgisi keladi. Qalb, qismat faqat po'latday toblanishni, xanjarday o'tkirlanishini orzu qiladi.

Panoq so'radimmi borimni yechib,
 O'zni urdimmi yo biron eshikka?
 Qaltis lahzalarda orimdan kechib
 Kirdimmi sichqonlar kirgan teshikka
 Bolam, jonim bolam
 Bu go'zal hurlik,
 Unutma, bu hurlik to'ralgan kunni!

Har qanday inson hamisha tabiat qo'ynida va u tufayli mavjud hamda uning shaxslik sifatleri tabiat bilan muloqot jarayonida yorqinroq namoyon bo'ladi. Tabiatdagi ilohiy intizom, uning buyuk tartib ichida, buzilmas muntazamlikda mavjudligi, tabiatning beadam qudrati, adoqsiz go'zalligi har qanday odamda, ayniqsa, ta'sirchan qalbgaga ega shoirlarda hissiyot uyg'otishi aniq. So'z estetik ta'sir vositasiga aylanishi uchun unga yorqin she'riy iste'dod olov qalb o'z ta'sirini ko'rsatishi lozim. Shavkat Rahmonning nozik hissiyot va ehtirolarga boy ijodi ning lirik qahramoni orqali milliy tabiat va milliy surat-u siyrati bilan Vatanni, yurt bahorini, yoshlik zavqini

tarannum etedi. Shoir o'z qalbida kechgan muhabbatini, sevgi tuyg'ulariga to'la yuragini she'rga ko'chiradi.

Aytish kerakki, lirik asarlarda tabiat nechog'liq keng tasvirlanmasin, u hamisha **vosita** darajasida qoladi. Inson va uning ruhiyatini ko'rsatish esa **maqsad** martabasida bo'ladi. Shu jihatdan Shavkat Rahmon she'rlari diqqatga sazovordir. Uning she'rlaridagi tabiat tasviri lirik qahramon kayfiyatiga bog'liq ravishda turli maqsadlarga xizmat qiladi. Chunonchi, «Tungi manzara» she'rida tabiatning kishi ruhiyatida mahzunlik uyg'otgan holati «Tong ochar ko'zlarin» she'rida yengil hissiyotlar, nekbin ruhiy manzaralar ifodasiga sabab bo'ladi.

Tong ochar ko'zlarin erinib,
Sevinchdan yig'laydi qiyog'lar,
Chechaklar jilmayar sevinib,
Shamolda cho'milar giyohlar.

Shoirning «Oy sinig'i» va «Hamal» she'rlari ham tabiat ko'rinishlari tasviriga bag'ishlangan. Lekin bularning birortasida ham shoir tabiat manzarasini, uning betakror holatini aks ettirish bilangina kifoyalanmagan. Chunki asl shoir tabiat orqali inson shaxsini tadqiq etishni ko'zda tutadi. Shuning uchun ham suvloqda chanqog'ini qondirayotgan «otlar», sevinchdan yig'layotgan qiyog'lar, ovozini qayrayotgan chigirtka va bosh ko'tarmay mehnat qilishi bilan dunyoni masxaralayotgan chumoli timsollari, aslida, lirik qahramonning murakkab, o'ziga xos, tushuntirib berish mushkul bo'lgan ma'naviy olamining chigal manzaralaridir.

Oy sinig'i to'la suvloqqa
Sharsharaday quyilar yollar.
Bu yollarni silar mehribon
Shabadalar – ma'yus ayollar.
Ko'k yollarin suvga botirib
Ne zamonki suv ichar otlar.
Atrofdagi ko'm-ko'k adirlar –
O'tovlarda botirlar yotar...

Shoir Shavkat Rahmon nafaqat o'z she'rlariga, balki tarjimalariga ham g'oyat ulkan mas'uliyat bilan yondashardi. Dunyo she'riyatidagi eng yangi va ijobiy jihatlarni milliy she'riyatimizga kiritish yo'lida izlangan Shavkat Rahmon 1979-yilda atoqli ispan shoiri **Federiko Garsia Lorka** she'rlaridan iborat kitobni rus tilidan o'zbekchaga ag'darib, «Saylanma» nomi bilan chop ettirdi. Otashnafas shoir she'riyatiga oshiq bo'lib qolgan Shavkat Rahmon ispan tilini o'rganadi, 1986-yilda Ispaniyada ijodiy safarda bo'lib, Lorka she'rlarini bevosita ispanchadan o'zbekchaga o'giradi. 1989-yilda Lorkaning «Eng qayg'uli shodlik» she'riy kitobi shu tariqa o'zbek tilida nashr etiladi.

Adabiyotga vazifa tayinlab bo'lmaydi, u paydo bo'lgan kuniyoq o'z vazifasini tanlab bo'ladi. Iste'dodli yozuvchi Nazar Eshonqul ta'kidlaganiday, u iste'dodlar orqali qarashlarni, tafakkurni, tuyg'ularni, munosabatlarni yangilaydi, ya'ni didni va saviyani tarbiyalashda davom etaveradi. Shavkat Rahmon she'riy olamiga hazar tashlar ekanmiz, shoir asarlarining sehrli kuchi bizni maftun etadi va ma'naviy ehtiyojimiz bois unga takror va takror murojaat etaveramiz.

Shavkat Rahmon XX asr o'zbek sh'riyatida, umuman Turkiy adabiyotda o'z o'rni, o'z ovozi, o'z qalbiga ega shoir edi. Lekin beshafqat ajal, uni o'z domiga juda erta tortdi, lekin shunday bo'lsa-da shoirning doimiy barhayotligini ko'rsatib turuvchi o'lmas ijodi, she'rlari, tarjimalari xalqimizning ma'naviy mulkiga aylangan. Insonning qancha yashagani yillar orqali emas, undan qolgan ezgu amallar, o'chmas ijodi orqali belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 2009.
2. Shavkat Rahmon «Saylanma» «Sharq» nashriyoti, 1997.
3. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi 1996.
4. «Til va adabiyot» jurnali 1997 yil 1-2 sonlar.
5. Adabiyot darsligi, 7- sinf «O'qituvchi» nashriyoti 2014.

*Соҳиба Зокирова
(Фаргона, Ўзбекистон)*

КОНТРАСТИВ ЛИНГВИСТИКА ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Структурализмнинг асосий қонун-қоидалари шаклланган даврда контрастив лингвистика тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида юзага келган. Бироқ контрастив лингвистика ғоялари бундан анчагина олдин пайдо бўлган. Бу йўналишдаги биринчи тадқиқотлар сирасида XI асрга тегишли бўлган Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғатит-турк” асарини кўрсатиш мумкин. Асарда туркий тил ва унинг шевалари синхрон аспектда қиёслаб ўрганилган. Бундай асарлардан яна бири Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асаридир. Мазкур асарда Алишер Навоий турк (ўзбек) ва сарт (форс-тожик) тилларини ўзаро муқояса қилган. Ўрни билан уларни араб тилига ҳам солиштирган.

Рус тилшунослигида контрастив лингвистикага доир бошланғич изланишлари И. А. Бодуен де Куртенэнинг славян тилларини бошқа ҳинд-европа тиллари билан чоғиштирган ишларида кўриш мумкин. Мазкур тадқиқотларда тилларни қариндошлигидан қатъий назар чоғиштириш тамойили олға сурилган [1, 25]. И. А. Бодуен де Куртенэнинг анъаналари шогирди Л. В. Щербанинг чет тилини ўқитиш масалаларига бағишланган ишларида давом эттирилган, шунингдек, Прага тилшунослик мактаби вакили В.Матезиус ҳам тилни бошқа типдаги тиллар билан чоғиштирибгина тўғри тушуниш мумкинлигини таъкидлаб, И.А.Бодуен де Куртенэнинг лингвистик қарашларини тасдиқлади.

Жаҳон тилшунослигида контрастив лингвистиканинг бошланишини анъанавий равишда Ч. Фриз ва Р. Ладо («Linguistics across cultures», 1957) номлари билан боғлашади [5, 6], уларни баъзида "контрастив лингвистикани структурал жихатдан бошлаганлар" [3, 7] деб ҳам аташади. Сўнги 40 йил мобайнида контрастивистика турли типга мансуб бўлган тилларни чоғиштириб анчагина тажрибага эга бўлди ва бу йўналишдаги изланишлар учун кенг назарий асос яратди. Кўплаб тилшуносларнинг маълум бир тил жуфтликларини чоғиштириш мақсадида бирлаштирган бир қанча контрастив лойиҳалари юзага келди. Бу йўналишдаги биринчи уринишлар 1959-йилдаёқ АҚШдаги амалий тилшунослик марказида бошланди. Инглиз тили француз, немис, итальян, рус ва испан тиллари билан чоғиштирилиб ўрганилди. Сўнгра контрастив йўналишидаги лойиҳалар Европада шакллантирила бошланди. Буларга мисол сифатида Г.Никкель бошчилигидаги немис-инглиз лойиҳасини, Р.Филипович бошчилигидаги югослав лойиҳасини, Я.Фишьяк бошчилигидаги поляк-инглиз лойиҳасини, Л.Дежё бошчилигидаги венгер-инглиз лойиҳасини ҳамда Д.Читоран бошчилигидаги румин-инглиз лойиҳасини келтиришимиз мумкин. Контрастив лингвистика маълум бир ютуқларга эришганига қарамасдан, ўзига билдирилган ишонччи оқламаганлиги боис 70-йилларга келиб, унга бўлган қизиқиш сезиларли даражада пасайди. Бунинг сабабларини аниқлаш ҳамда тадқиқотларнинг янги методларини излаб топиш талаб қилинди. Натижада, шартли равишда икки катта гуруҳга ажратиш мумкин бўлган, янги изланишлар амалга оширилди: 1) чет тилини ўқитишда контрастив лингвистиканинг ўрнини бевосита таҳлил қилувчи психоллингвистик йўналишдаги тадқиқотлар; 2) тилшуносликнинг мустақил йўналиши сифатида контрастив лингвистиканинг илмий-методик базасини ишлаб чиқувчи, аниқ лингвистик характерга эга бўлган изланишлар. Бу икки гуруҳга қиравчи изланишлар орасида аниқ бир чегарани қўйиш қийин.

Шубҳасиз, чет тилини ўқитиш жараёнида контрастив лингвистиканинг аҳамияти ҳозир ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Ихтилофлар, асосан, чет тилига амалий ўқитишда контрастив изланишлар натижаларининг етарли даражада тадбиқ қилинмаётганлигининг сабабларини таҳлил қилиш жараёнида келиб чиқмоқда. Маълумки, кўплаб тилшунослар даставвал контрастив таҳлилнинг мақсади “интерференция манбаси бўлиши мумкин бўлган, чоғиштирилаётган тиллар орасидаги фаркни аниқлаш, чет тилини ўрганаётганлар учун типик бўлган хатоларни, қийинчиликларни топиш ҳамда уларни олдини олишни тушунтириб беришдан иборат” деб ҳисоблашган. Айримлар тадқиқотчилар ҳозир ҳам шу фикрда

қолишмоқда [4, 26]. Яъни, контрастив лингвистиканинг вазифаси она тили ҳамда ўрганилаётган тилнинг контрастив таҳлили асосида ўзга тилни ўзлаштириш жараёнини мувофиқлаштириш механизмини ишлаб чиқишдан иборат. Бу вазифа жудаям муҳим бўлиб, ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, унинг ечими ҳам фақат контрастив таҳлил базаси асосида бўлиши мумкин деб ҳисобласак, нега унда контрастив изланишлар бу вазифани бажаришни “уддалай олмасдан” бир қанча танқид ва камситишларга учради. Аввало, контрастив лингвистиканинг амалий жиҳати шубҳа остига олинишининг асосий сабаби, баъзи бир тилларни амалий ўқитиш жараёнида контрастив таҳлил натижасида башорат қилинган хатолар кузатилмасдан, аксинча контрастив таҳлил аниқлай олмаган хатоларга йўл қўйилди. Бундан эса контрастив лингвистика учун муҳим бўлган “интерференция ҳамда қийинчилик даражалари (психолингвистик ҳодиса сифатида) фарқланиш даражасига (лингвистик ҳодиса сифатида) боғлиқ эмас, чунки сўнгиси чет тилини ўрганишда мавжуд қийинчиликларнинг вужудга келишига сабаб бўлувчи омиллардан бири холос” [3, 8] деган хулоса чиқарилди. Олдига қўйган мақсад ва вазифаларидан қатъий назар контрастив лингвистиканинг асосий ютуқларидан бири тиллар орасидаги фарқ – лингвистик тушунча, чет тилларини ўрганишдаги қийинчиликлар эса психолингвистик категория деган хулосага келганлигидир. Бу икки тушунчанинг тенглаштириши хатоликка олиб келди. Шундай экан, лингвистик тенглаштириш методик асосга эга эмас, тилни ўзлаштиришда эса кўпроқ “нутқ структурасининг психолингвистик таҳлилини чоғиштириш” аҳамиятга эга [3, 69]. Бу борада машҳур психолингвист А. А. Леонтьев: “Таълим мақсадлари учун чоғиштириш нутқни тушуниш ва юзага келтиришнинг турли сатҳларида амалга ошириладиган амалларнинг кетма-кетлигини чоғиштириш, уларнинг психофизиологик табиати ва боғланганлигининг таҳлили ҳамда нутқ яратишининг асосий хусусиятларини аниқлаш, уларни англаш ва ўзгартириш бизни нутқ яратиш натижаларининг керакли ўзгартиришнинг энг осон йўлига олиб келади” деб ёзган [2]. Бироқ бу асосий хусусиятларини аниқлаш нутқ яралиш жараёни структурасини билишни талаб қилади, бу эса ҳозирги вақтда етарлича ўрганилмаган. Шундай қилиб, контрастив изланишларда энг муҳим методик заруриятни тушуниш ҳамда контрастив лингвистикаси ва “хатолар таҳлили” назарияси маълумотлари орасидаги номувофиқликларни изохлаш истаги бир қатор олимлар томонидан контрастив тадқиқотлар психолингвистик нуқтаи назардан олиб боришларига олиб келди. Бу йўналишдаги тадқиқотлар сирасида румин-инглиз лойиҳаси катнашчиларининг ишлари, хусусан, Т.Слама Казақунинг тадқиқотини кўрсатиш мумкин. Муаллиф ўқувчи онгида икки тил контакти назариясини (contact analysis) олға суради. Бу назарияга асосан ўқувчига чет тили лингвистик системасининг ўзига хос эгаси сифатида қаралиб, у йўл қўяётган хатолар фақатгина унинг она тилиси билан эмас, балки ўрганилаётган тил системаси ва ўқувчи чет тилини қай даражада билиши билан ҳам боғлиқ деб ҳисобланган [6]. Бу фикрга ўз изланишларида «оралиқ тил» (interlanguage) – инсоннинг ҳали тўлиғича ўрганмаган чет тили тушунчасини ишлатган К. Джеймс, Я.Арабски, У. Немзер, Т. Заброцкий, Т. Кжешовский, Либ ва бир қатор бошқа лингвистлар яқин туришади [1, 27]. Бир қанча тадқиқотчиларнинг фикрларини жамлаган ҳолда мазкур «оралиқ» системани шаклланишида таъсир қиладиган омилларни санаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Буларга: 1) муайян ўрганувчининг ўзига хос жиҳатлари – унинг тил ўрганишга қобилияти; 2) ўқитиш жараёнида қўлланилган метод; 3) интерференция характерини белгиловчи манба тил структураси; 4) тилда устун бўлган қодаларнинг генерализацияланишига олиб келувчи мақсад тил структураси; 5) ўрганилаётган тил системаси ва моделларининг соддалашувига интилиш киради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бердникова О. В. Контрастивно-фонологический анализ вокализма русского и испанского языков. Дис. канд. филол наук. – Воронеж, 2003.
2. Самуйлова Н.И. К проблеме сопоставления языков в целях обучения произношению. // Проблемы теоретической и прикладной фонетики и обучение произношению. – М.: УДН., 1973. – С. 212-223.

3. Хельбиг Г. Цели, возможности и границы конфронтативного (контрастивного) сравнения языков / Хельбиг Г. // Конфронтативная лингвистика. – Киев, 1990. – С. 7
4. Юсупов У.К. Проблемы сопоставительной лингвистики / Юсупов У.К. – Ташкент: Фан, 1980. – С. 26.
5. Ярцева В. Н. Контрастивная грамматика. М., 1981. – С. 6.
6. Slama-Cazacu T. Contrastive studies in abstracto or function of the meeting of linguistic systems in the learner / Slama-Cazacu T. // The Romanian-English Contrastive Project. Bucharest, 1971. – Vol. 1.

*Эхтиётхон Ибраимова
(Фергана, Узбекистан)*

АКСИОЛОГИК БАҲО ФАЛСАФИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

Аксиология (axio – қадрият, баҳо, қиймат, logos – сўз, таълимот) – фалсафанинг энг ёш бўлимларидан бири. Аксиология мустақил фалсафий фан сифатида фақатгина ўтган асрнинг охирларида пайдо бўлди. Албатта, қадрият(баҳо)нинг турли кўринишлари – яхшилик, эзгулик, гўзаллик, олижаноблик ва бошқалар ҳақидаги мулоҳазалар антик фалсафаси классикаларида ҳам, ўрта аср теолог (дин бўйича мутахассис) ларида ҳам, уйғониш даври мутафаккирларида ва янги давр файласуфларида ҳам учрайди, бироқ қадрият(баҳо) ҳақидаги умумлаштирувчи тасаввурнинг ўзи ва шунга мувофиқ унинг турли аниқ шаклларда намоён бўлиш қонунияти фалсафада ўтган асрнинг ўрталаригача кўрилмаган.

Қадрият (баҳо) ҳақидаги назариянинг бунчалик кеч пайдо бўлишини қандай изоҳлаш мумкин? Аксиология билан фалсафанинг унга яқин бўлган соҳаси – гносеология, аллақачон назарий мустақилликка эришганлиги, XVII асрда унинг проблематика (муаммолар мажмуи)си фалсафий баҳс-мунозаралар марказида бўлганлиги, Г.Гегелнинг таълимотида эса инсоният ривожланишининг ўзи билиш жараёни – “Мутлоқ Рухни ўз-ўзини англаш” жараёни сифатида таърифланган бу эса масаланинг муҳимлигини янада орттиради(кучайтиради). Яхшилик, эзгулик, гўзаллик, улуғворлик каби маданиятнинг ходисалари ҳақидаги тасаввурлар, антик давр файласуфлари мулоҳазаларига мавзу бўлган бўлсада, бу ходисаларнинг таҳлили тарқоқ бўлган, чунки улар ягона асоснинг конкрет ифодаси сифатида қабул қилинмаган. Юнонларда мавжуд бўлган “калокагатия” (calos – гўзал, sagathos – маънавий) тушунчаси, қадрият (баҳо)га оид онгнинг бошланғич синкретизм (нарсанинг дастлабки ҳолати)ининг қолдиғи (сарқити) бўлган ҳамда Сукрот ва Платоннинг фикр-мулоҳазаларидаёқ бу этик-эстетик синкретизм қатъият билан енгиб ўтилади. Инсоннинг қадрият (баҳо) га оид онгини турлича кўринишларининг бирлигини тушуниш, онг ва унинг инсоният ҳаёти ва ривожланишидаги роли ҳақидаги фалсафий тасаввуридан анча кеч келади. Айнан “онг” англаш қобиляти сифатида юнон фикрлашининг марказида туради, шу билан бирга “логос” – бу ҳам онг, ҳам сўз бўлади, чунки сўз бевосита фикр ифодаловчиси ҳисобланади. Материалистик ва идеалистик таълимотларнинг турли-туманлиги, софистлар релятивизмининг қарама-қаршилиги ва Платоннинг мутлоқ идеализмига қарамай, юнон фалсафаси – алоҳида аҳамиятга эга рационалистик фалсафадир, ҳатто худолар дунёсини тасвирловчи афсонага ҳам, Лукреций томонидан табиатни билиш усули сифатида қаралган, шунинг учун маданиятнинг ахлоқий-маънавий, эстетик, сиёсий ва ҳатто диний онг каби “эпифеноменлари”, антик давр мутафаккирлари учун маргинал, ёрдамчи ходиса бўлган – улар одамда Логосни ташувчини кўрганлар, бу эса уни, Протагорнинг классик формуласи бўйича, уларнинг кўз ўнгида “барча нарсаларнинг ўлчови” га айлантирган. К.Д.Ушинский таъбири билан айтганда “Маънавий қадриятларни сингдирмай, боланинг ақлини тарбиялаш, жамият учун хавфни тарбиялаш демакдир”.

Аксиология фалсафий фан бўлиб, инсон турмушининг маъносини ташкил қилувчи кадрятларни тадқиқ қилиш, инсон ҳаёти, фаолияти, конкрет иши ва ҳатти-ҳаракатига йўналиш ва асослилик юклаш билан шуғулланади.

Аксиология, фан сифатида ўз категорияларини XVIII аср охирларидан белгилаб олган бўлсада, тадқиқотчилар унинг манбаи антик давр файласуфлари, жумладан, Сукрот асарларида эканлигини таъкидлайдилар. “Эзгулик нима?” – Сукротнинг бу саволи аксиология учун асосий савол бўлиб қолди.

Аксиологиянинг асосий тушунчаси кадрят бўлиб, у “ушбу социумга кирувчи, одамлар ўртасидаги муносабатнинг асосий мезони (критерияси) оламига, ҳаётнинг турли ходисаларига, бир – бирларига, ўз – ўзига муносабатлари” кўринишида белгиланади.

Ғарбда аксиология аллақачон фаннинг турли соҳалари: фалсафа, эстетика, социология, иқтисодиёт, адабиётшунослик ва бошқа гуманитар фанларда илмий фикрлашнинг олдинги қаторларига чиққан. Аксиология билимларнинг барча соҳаларида кучли ривожланишга сабаб бўлди, уларнинг чегараларини кенгайтди. XX асрнинг 20-йиллар сўнгида ғарб олимлари томонидан “кадрятлар, охир-оқибат барча гуманитар фанларни уларнинг замонавий ҳолатдаги кўтаринки (патетик) сиртдан озод қилувчи калитни беради” деган фикр илгари сурилди.

Аксиология (кибернетика ва генетика каби) узоқ йиллар давомида яширинча таъқиқ остида бўлган, чунки кадрятларнинг табиати, таркиби ва ўзаро муносабати марксизм-ленинизм таълимоти томонидан белгиланган, деб таърифланар эди. У илмий фикрлаш истеъмолига психология, социология (В.А.Ядов ва унинг мактаби), культурология (С.С.Аверинцев, А.Я.Гуревич, Г.С.Кнабе, А.М.Пятигорский, Г.С.Померанцев ва бошқалар) орқали кирган. Бироқ бу номларни санашни П.А.Флоренский, Н.О.Лонской, Н.А.Бердяев, Б.П.Вишеславцев, М.М.Бахтин, А.Ф.Лосевлардан бошлаш тўғри бўлар эди. Мазкур олимларнинг асарларида биз замонавий фан манбаларини топишимиз мумкин. Ўтган асрнинг 90-йилларидан бошлаб мамлакатимизда аксиология фаол ишлаб чиқиладиган бўлди.

Аксиология – умуминсоний кадрятлар табиатини фалсафий англаш бўлиб, улар инсон цивилизациясининг объектив қонуниятларга асосланиб (қонуний) ахлоқий, тарихий ривожланишини акс эттиради. Кадрятлар асрлар давомида тўпланиб бориб, кишилар ўртасидаги мулоқотини, инсон хулқ-атворини бошқариб, тартибга солишни далиллаш (мотивация)га асос бўлиб хизмат қилган. Кадрятлар инсон учун – ҳаётини ориентирлардир. Уларнинг даражаси турлича: ҳақиқий ва сохта кадрятлар; умуминсоний ва шахсий, мангу ва ўткинчи, ижтимоий ва мафкуравий бўлиши мумкин. Педагогнинг вазифаси болани ҳақиқатни кўра олиш, “яхшини ёмондан ажратиш”ни ўргатишдан иборат.

Маълумки, прагматиканинг марказий тушунчаларидан бири баҳо саналади. Баҳо фалсафий-мантикий категория саналиб, унинг назарий асосланиши формаал аксиологияда ўз аксини топган [1, с. 3]. Бу масала тилнинг семантик йўналиши билан алоқадор бўлиб, унда кўпроқ тил ёки нутқ бирликларининг мазмун жиҳатига эътибор қаратилади ва фалсафий қарашлар асосида тадқиқ этилади.

Мазкур масала бўйича чет эл ва рус тилшунослигида бир қатор тадқиқотлар олиб борилган (В.Н. Телия, Е.М. Вольф, В.И. Абаев, Н.Д. Арутюнова, В.А. Василенко, М.А. Лукьянова, Т.В. Маркелова, О.В. Сахарова, М. Якубович ва бошқалар).

Табиий ёндашув нуқтаи назари бўйича оламнинг энг юксак кадряти – тақдорлармас, ўзига хос, универсал бўлган Инсондир. Инсон ва фақат у моддий ва маънавий кадрятларнинг бунёдкори бўлганлиги учун кадрлидир.

XX аср охири мамлакатимиз педагогик тафаккурида айнан мана шу, қонуниятларга асосланган фикрга таянади. Давлатимизда узоқ йиллар давомида жамият манфаатлари инсон манфаатларидан устун қўйиб келиндики, бу бир қатор ҳолатларда инсон манфаатларининг эътиборсиз қолишига олиб келди. XX асрнинг 90-йилларидан “инсоннинг ҳукмронлик” даври бошланди. Файласуфларнинг фикрича, бундай бурилишнинг ижобий (позитив)лиги кўп бўлсада, шу билан бирга унда “боши берк шахсиятпарастлик (индивидуалистик)”нинг хавфи мавжуд.

Етакчи аксиологлардан бўлган М.С.Коган, кадриятлар иерархиясида (босқичма-босқич бўйсунуш) инсониятга “олий ўрин”ни ажратади.

Инглиз олими А.Тойнбининг гувоҳлик беришича, “XX асргача инсониятнинг умумий тақдири бўлмаган”, XX асрнинг охири эса бутун инсоният ўзини – ўзи йўқ қилиб юбориш хавфи олдида турганлигини кўрсатди. Айнан мана шунга инсониятнинг кадриятлари фойдаси хизмат қилади.

В.И.Звягинцев, В.С.Селивановларнинг илмий ишларида бир-бирига яқин бўлган ғоялар, яъни “инсониятга дахлдорлик туйғуси асосида шаклланган, инсоннинг олий эҳтиёжи - одамларга хизмат қилиш, уларга ёрдам кўрсатиш бўлсада, баъзида одамларга хизмат қилиш олий эҳтиёжи шаклланмаган ҳолатлар учраб туради, бироқ бу тарбиянинг қусури” деган фикрлар учрайди.

В.А.Сластенин, Г.И.Чижова, Е.Г.Каменевалар замонавий цивилизацияни сақлаб қолишнинг шарти деб, Инсон ва Инсоният манфаатлари гармониясининг қарор топишида деб таъкидлайдилар

В.А.Каракровский ўзининг “Одам бўлмоқ” китобида инсон ўз йўналишини белгилаши мумкин бўлган саккизта умуминсоний характерга эга кадриятларни ажратади: Замин, Ватан, Оила, Меҳнат, Билим, Маданият, Олам, Инсон. Шак-шубҳасиз, бу тушунчалар дунё каби қадимий бўлса ҳам, долзарблигини йўқотгани йўқ, чунки улар инсон онгида асрлар давомида ишлаб чиқилган. Улар миллий-маданий илдизларга эга, маданиятлар диалогига, динлар ўртасидаги диалогга шаклланган, юз йилликлар синовидан ўтган. Агар улар инсонлар, жамият ҳаётида кадриятлар йўналишини белгиласа, ўз ортидан эзгулик, ҳалоллик ва поклик, виждонийлик, инсонпарварлик, ўз-ўзини кадрлаш, ватанпарварликни етаклайди, ўз ҳаракатлари ва атрофдагиларнинг ҳаракатларини тушуниш, баҳолашга, яхшилик, ҳақиқат, адолат фойдасига танловни амалга оширишга қодир маънавий-ахлоқий шахсни шакллантиради.

Кадриятларнинг таназулга учраши ёхуд унинг алмаштирилиши жамият учун ҳам, алоҳида шахс учун ҳам аянчли оқибатларни юзага келтиради – бу “секин ҳаракатланувчи бомба” бўлиб, ўз-ўзини завол қилиш механизмидир.

Содир бўлаётган ҳодисаларнинг сабаби ва оқибатларини тушуновчи, унга алоқадор бўлганлар учун маънавий масъулиятни ҳис қилувчи одам, учраган турли қарама-қаршилиқлар ва қинғирликларга йўл бермай, ҳаётини мақсадини тўғри танлай олади.

Болага замонавий мактаб шароитларида маънавий-ахлоқий йўналишлар беришда, амалга оширилувчи ҳаракатларини бошқаришда унинг бутун ҳаёти давомида шахсий йўналишини белгиловчи, ақлий жараёнларни шакллантирувчи, атроф воқеликни англашга хизмат қилувчи бирламчи асосни беришда астойдил ҳаракат қилиш керак бўлади. Маънавий-ахлоқий тарбиянинг моҳиятини очиш учун маънавият, ахлоқ-одоб, маданият тушунчаларининг ягона талқини зарур. Бу атамалар фалсафа, эстетика, педагогика ва бошқа фанларнинг тушунчага оид аппарати воситалари ёрдамида белгиланади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, аксиологик баҳо масаласи фалсафий категория ҳисобланади. Бу масаланинг лингвистик категория сифатида ўрганилиши учун аввало, унинг фалсафа фанидаги кўринишларини ёритиб бериш зарур. Аксиологик баҳонинг ҳам фалсафий, ҳам лингвистик категория сифатида намоён бўлишини исботлаб бериш ҳозирги кунда тилшунослик фани олдида турган энг долзарб масалалардан бири бўлиб ҳисобланади. Зеро, тилшунослик фанининг бош мақсади ҳам тил ва нутқ ҳодисаларининг шакл ва мазмун ўртасидаги муносабатини, ўзига хос томонларини очиб беришдан иборатдир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Вольф Е.М. Варьирование в оценочных структурах // Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979. – С. 273-294.
2. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985.
3. Қамбаров Ғ. С. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан.номз. дисс.авторреф. –Т., 2008, 3-б., Б.26.

*Индира Калелова
(Усть-Каменогорск, Казахстан)*

HOW TO TEACH A PERFECT LISTENING LESSON

As English teachers we know how to listen but the majority of us has never had listening classes of our own. We don't have a model to follow. Then how can we teach listening without such an experience?

We do listen in English but it occurs instinctually. And as it have been mentioned above we don't have an experience to fall back on, how does a new teacher know what to cover in a listening lessons?

The perfect listening lesson is much easier than you expected. In this article we are going to discuss five steps to successful listening lesson. They are as follows:

1. Activation of prior knowledge for improved comprehension.

Before listening to the material prepared, it is important to make students think about the topic it will address. Your students have already known a lot about the topic, as they have background knowledge and their own English skills. It can't be denied that it is hard to remember everything you know about the topic when it is put on the spot.

Our advice is that you should discuss the general topic that will be covered in listening material and as result your students will bring any knowledge they already have to their forefront brains. In addition learning makes connections between the things we already know and the new information presented to us. When you present new information in conjunction with something they already know, they will retain the information faster and for a long time. [1]

So if your students will be listening about hang-gliding and extreme sports, you need to refresh their memory by asking questions like this:

- When did you (or someone you know) last take a big risk?
- What did it involve doing?
- How did you (he\she) feel before\during\afterwards?

It also might be warm-up activity such as discussing photos. Ask the question: In what ways do you think people in the photos might be taking risk?

2. Getting to the heart of the matter or listening for gist.

A good listening lesson gives students a possibility to listen the material several times, and each time they should have different goals. While listening for the first time you might ask them to get the overall information. After they have discussed what they already know about the topic and made some predictions, present your listening material to the class for the first time. The first time though, students have to grasp the main idea. Taking notes is optional for this period of the listening lesson. You might ask your students to discuss the main points of listening in groups or individually, you might ask them write down the key points of presentation.

3. Feedback functions.

Now when we made our students think about the topic, refreshed their background knowledge. Now have your students go back to their original discussion groups and questions. They should spend a few minutes talking about what they got right and what they got wrong. This is also good time to clear up any major confusion. If they have any general questions about what they heard, allow them to share these with other group mates and see if the other members can clear up only confusions. After that your students are ready to listen for the second time thought. [2]

4. Listening for specific information.

After listening through for the second time your students have clear understanding about listening material. It is high time to get to the specifics. As your students listen this time, they will be taking notes and listening for specific information. At this very stage students have to make notes as they listen and then answer comprehension questions. It would be better to give them questions before listening. There are a vast variety of pre-listening and while-listening exercises you can offer to your students. They are:

- Fill in the gaps as they listen:

Task:

Listen to the lecture about energy sources and fill in the gaps.

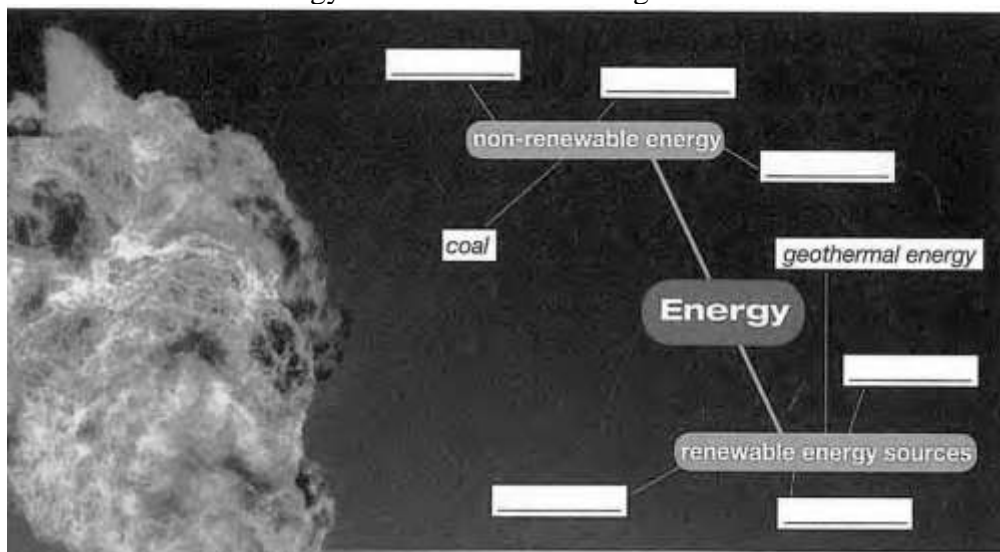

Рисунок 1

- If you are teaching a specific vocabulary you may have students listen for and write a definition for each new word;

Task:

Listen to the words in the box. Notice how underlined sounds are pronounced. Listen again and repeat.

coal geothermal energy hydropower
natural gas nuclear energy oil
solar energy wind power

Рисунок 2

- It is possible to make inferences based in the information in the listening passage.

Don't feel that you should limit your students listening to only two times either. Play the selection as many times as they need to get the information that you are asking for. If you are asking for two or more types of information (vocabulary, comprehension questions, etc) give your students a listen for each set of information you want them to note.

5. Follow-up activities.

Now your students have listened the material multiple times and they have clear insight of what they heard. It is high time to apply this knowledge into another context. Think carefully what your students can do with the information they heard. [3]

It might be discussion, role play, and writing or vocabulary exercises. The following activity gives students the opportunity to use the new vocabulary, practice speaking and listening skills, personalize the lesson and gain a sense of achievement.

The point in this final stage is to take the information they received and apply it to different situations or use it to complete another task.

The main problem is that classroom listening is not real-life listening. But the aim we need to achieve is students' effective functioning outside the classroom. That is why, in order to provide students with training in listening comprehension, activities should give learners practice in coping with at least some of the features of real-life situations. [4]

For example: it would seem not very helpful to base listening exercises mainly on passages (extracts from novels, newspaper articles, and so on) that are read aloud and followed by comprehension questions, these texts have nothing with real-life content, students don't know

what they are going to hear, and what they are listening for. It is worth noting also that listening activities based on simulated real-life situations are likely to be more motivating and interesting to do than contrived textbook comprehension exercises. [5]

While planning a lesson with elements of listening comprehension, it is important to single out forms of spoken language that are also important to incorporate into a language course.

Be creative, but be practical. Your students will definitely appreciate a real-life application of the information they have worked so hard to understand.

REFERENCES:

1. Anderson, A. and Lynch, T. Listening, 1988 Oxford: Oxford University Press.
2. Rost, M. Listening in Action: Activities for Developing Listening in Language Education, 1991 Hemel Hempstead: Prentice Hall International.
3. Underwood, M. Teaching Listening, 1989 London: Longman.
4. Ur, Penny, Teaching Listening Comprehension, 1998 Cambridge: Cambridge University Press.
5. Ur Penny, A Course of Language Teaching, CUP. 2008 – 373.

Научный руководитель – кандидат педагогических наук Е.Е. Чжан

*Сайёрахон Курбонова
(Фергана, Узбекистан)*

НУТҚДА ТИЛ ВОСИТАЛАРИ ОРҚАЛИ ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Тил инсониятнинг энг мураккаб ва айни чоғда жуда қулай ва бевосита қўлланилувчи алоқа воситасидир. Тил, унинг луғат таркиби, ундаги ўзгаришлар – ривожланиш ва тараққий этиб бориш омиллари олимларни ҳамма даврларда ҳам бирдай қизиқтириб келган. Аммо айтиш мумкинки, ханузгача бу борада етарли хулоса ва тўхтамларга эга бўлинганича йўқ. Сабаби бугунги кунга келиб тилшуносликка оид илмий қарашларда тил ва унинг фаоллашув жараёни – мулоқотнинг барча аспекти илмийлик нуктаи назаридан тенг қамраб олинмагани, яъни унинг баъзи асосий жиҳатлари назардан четда қолгани аён бўлиб қолмоқда.

Тил ижтимоий характерга эга бўлиб, лингвистик соҳага тегишли белгиларни ўрганиш билангина уни тўлақонли тадқиқ этиш имкони йўқ. Шу маънода бугунги кунда тил воситаларининг қўлланилиши намунаси сифатида матн танлаб олиниб, уни таҳлил этишда тадқиқотлар чегараси кенгайиб, соф лингвистик таҳлиллар – матннинг фонетик, лексик-семантик, грамматик, стилистик хусусиятлари билан бирга унинг юзага келиш омиллари, айни тартибда шаклланиш асослари ва бунда мулоқот жараёни иштирокчиларининг шахс хусусиятлари муҳим ўрин тутиши ҳақида ҳам изланишлар олиб борилмоқда. Тадқиқотлар чегарасининг бу тарзда кенг белгиланишидан мақсад тил масалалари доирасини кенгайтириш ёки тилшуносликни бошқа соҳаларга яқинлаштириш эмас, балки масалалар ечимидан аниқ хулосалар ва тўлақонли натижаларни қўлга киритишдан иборатдир.

Тилшунослик масалаларига бу тариқа ёндашув натижасида фанда когнитив тилшунослик, антропологистика, прагматика, психолингвистика, социоллингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология каби янгидан-янги соҳа ва тармоқлар вужудга келмоқда-ки, улар қўлга киритаётган ютуқлар тилнинг амалий қўлланилиши ҳамда моҳиятини очиқ беришга қаратилганлиги билан характерлидир.

Тил бирликларининг матнда қўлланилиши мажозий восита орқали тушунтирилганда, муз тоғининг сув юзасига бўртиб чиққан, кўриниб турган қисмига ўхшайди. У таҳлил қилинганда, ёндашувлар қай даражада кенг қамровли, тўлақонли ва пухта бажарилмасин,

токи уни юзага чиқишига омил бўлган, яъни сув остида қолган қисм тадқиқ этилмас, ёритилмас экан, таҳлиллар асло тўлиқ, натижалар эса тўлақонли бўлмайди. Чунки улар ўзаро бевосита боғлиқ қисмлардир. Агар бу ўхшатишни нутқий фаолият ва унда тил бирликларининг иштироки билан қиёслайдиган бўлсак, матнда тил бирликларининг нутқда ифодаланиши муз тоғининг сув сатҳига бўртиб чиқишига ўхшайди, унинг юзага чиқишига омил эса мазкур тил вужудга келишининг тарихий асосларидан тортиб шу тил эгаси мансуб бўлган халқ, жамият ва унинг ўзига хосликлари ҳамда энг асосийси тил эгасининг шахс хусусиятлари – феъл-атвори, темпераменти, насл-насаби, (мулоқот жараёнидаги) кайфияти, тил эгасининг мавжуд вазиятга муносабати (хурсанд бўлиш, севиши, норозилик, қайғуриш каби), мавжуд вазиятнинг тил эгасига муносабати (айни вазиятда унинг тутган мавқеи – устун, тобе ёки нейтрал, фойда ёки зарар келтириши, ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилиши, муайян кайфият ҳосил бўлишига сабаб бўлиши каби) сингари жуда кўп жиҳатларни ўз ичига олади. Мазкур жиҳатлар тилнинг нутқда воқеланиши билан чамбарчас боғлиқ бўлгани ҳолда соф лингвистик билимлар қаторига киритилмаган, бошқа фанлар билан алоқадор соҳалар бўлганлиги сабаб тадқиқот объектининг марказидан четда қаралган. Бугунги куннинг янги соҳалари айна масалаларни тадқиқот объектининг қоқ марказига тортиш орқали тилшуносликнинг прагматик, психик ҳамда социал асосларини ёритиб беришга ихтисослашганлиги билан ажралиб туради.

Тилшунос олим В.В.Петров лингвистиканинг айна соҳаларга тегишлилик даражасини асослашда қуйидаги фикрларни баён этади: “Инсон қайсидир тилга хос семантик билимларсиз сўзлаши ёки англаши мумкин эмас, масалан, муסיқали пьеса мазмунидан огоҳлик унинг ижроси учун етарли бўлмайди, бунинг учун, энг асосийси, ижро маҳорати, бажара олиш лаёқатига ҳам эга бўлиш лозим” [1, с. 474]. Билдирган фикрларига эътибор берсак, бу ўринда олим лингвистика ва прагматика соҳаси объектларини фарқлаган ҳолда нутқий жараён бу икки соҳанинг ўта яқин алоқадорлиги, уйғунлиги асосида юзага чиқишини таъкидлайди. Матн ва унинг семантикасида Г.В.Колшанскийнинг изланишлари анча самарали кечди [2].

Матнларни тадқиқот объекти сифатида белгилар эканми, матннинг таркибий қисмларидан бири сифатида аввало синтактик бутунлик – гап, сўз бирикмаларини ажратамиз. Тилшунослик масалалари ўрганилиш тарихига назар солсак, тадқиқотлар асосан матннинг синтактик ёки семантик хусусиятларини ўрганишга қаратилган. Аммо “гап семантикасини шу гап таркибида қўлланилаётган сўзларнинг фақат объектив борлиққа муносабатини аниқлаш билангина тўла изоҳлаш мумкин эмас экан. Бунга гапнинг нутқ жараёнига, нутқ вазиятига муносабатини аниқлашни ҳам қўшиш зарурати туғилди” [3, с. 13]. Бу ўринда айтиш мумкин-ки, тилнинг энг асосий ўрганилиш соҳалари семантика, синтактика ва прагматика бўлса, уларнинг тадқиқ этилиш ҳолати баравар олиб борилмаган.

Лингвистик прагматиканинг фан соҳаси сифатида нисбатан секинлик билан ривожланганлиги натижасида унинг таркибига кирувчи психолингвистика ҳам етарли даражада ривожлантирилмади.

Матн объектив борлиқда мавжуд бўлган нарса-ходиса ёки тушунчаларнинг тил бирликлари орқали ифода этиш кўриниши бўлиб, тил бирликлари луғат таркибидан танлаб олиш ниҳоят чуқур маънодаги шахсий фаолият ҳисобланади. Бунда шахс ўз ихтиёри ва айна дамда ихтиёридан ташқари ҳолатда ўз шахс хусусиятларини намоён этади.

Бу маънода бадий матнлар алоҳида характерли бўлиб, бунда ёзувчининг қаҳрамон шахсини етарли даражада очиб беришга бўлган ҳаракатлари натижасида матнда шахс хусусиятларини кўрсатувчи воситалар алоҳида эътиборга олинган ҳолда етказиб берилади. Айна мақсад ва вазифадан келиб чиқиб бадий матн шахс хусусиятларини аниқ ва равшан акс эттирувчи ифода кўринишига эга бўлади.

“Зелихоннинг лақаби “академик” эди. Бунга сабаб – у пухта ўйлаб олиб, сўнг ишга киришарди. Унинг бошқалардан фарқи – одамлар руҳиятини албатта ҳисобга оларди. Лозим бўлганда катта идораларга бошқа бир идора бошлигидай бемалол кириб чиқаверарди. Эшик оғзидаги соқчига киборлик билан сўз ташлаб, “ҳа, ўтирибсанми” деб кириб кетаверарди.

Элчин унинг бу “фазилати”ни шаҳарда учрашганда билди. Бир куни Зелихон машинасини кириш мумкин бўлмаган кўчага бурди. Милиса таёгини кўтаргач, тўхтади-ю, тушмади. Милиса лапанглаб келиб, энгашиши билан ойнани тушириб:

-Ҳа, турибсанми, - деди. Милиса жавоб қайтаришига улгурмай яна савол берди: - Лейтенант қани?

-Собировми? – деди милиса йигит талмовсираб.

-Ҳа, ўша, нимага лаллаясан, қаёққа кетди?

-Ҳозир келади.

-Менга учрашсин.

Зелихон шундай деб машинани юргизди. Милиса эса гарданини қашиб қолаверди.

-Собиров деганингиз ким? – деди Элчин.

-Қаёқдан биламан, - деди Зелихон қулиб. – Сенам милисага ўхшаган лақма экансан-ку.

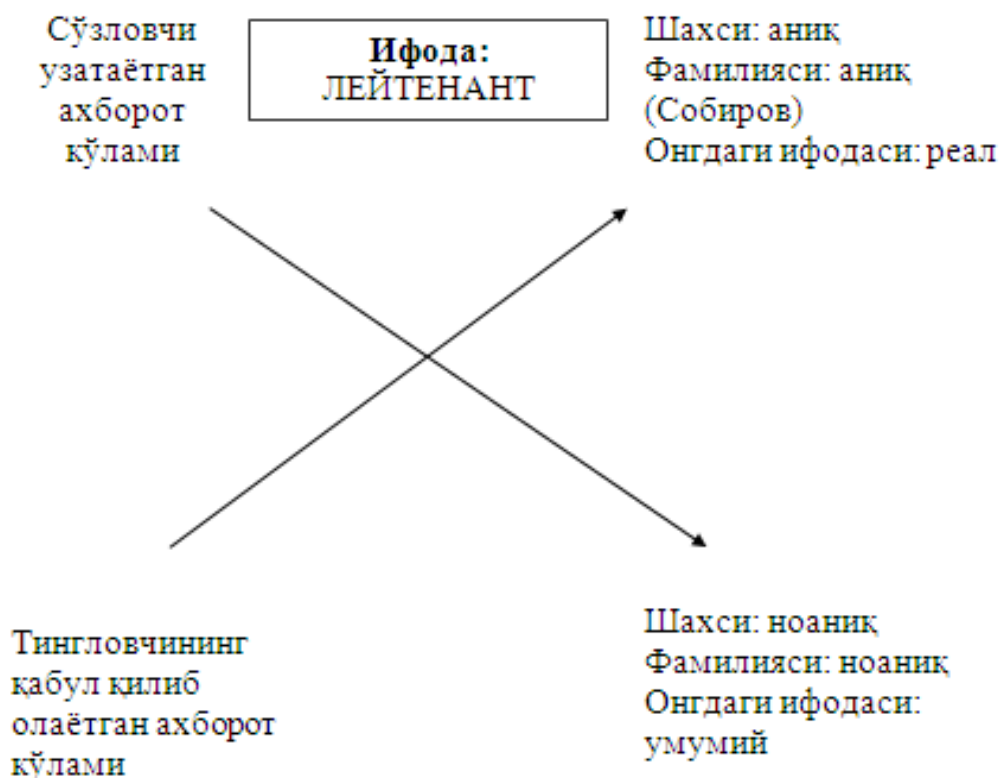
-Лейтенантлигини билдингиз-ку?

Зелихон қаҳ-қаҳ отиб кулди:

-Буларда нима кўп, лейтенант кўп...

(Т.Малик, “Шайтанат”, 1-китоб. 89-бет.)

Бадий асардан келтирилган ушбу матн парчасида кишиларнинг ўзаро алоқа-аралашув жараёни, мулоқот шакли акс эттирилган бўлиб, унда учта шахс иштирокини кўриш мумкин. Уларнинг нутқидан эса дунёқараши, фикрлаши, мулоқот хулқи ва оламни англай билиш ва у билан ўз мақсади йўлида алоқа ўрната олиш малакасини, умуман олганда, шахс хусусиятларини кўриш мумкин. Мазкур матннинг тузилиш таркиби ҳамда мулоқот иштирокчиларининг ўзаро ахборот алмашинувида “лейтенант” лексемаси алоҳида характерли бўлиб, унинг тил системасида тутган ўрни ва ижтимоий мазмунидан келиб чиқиб сўзловчи ва тингловчи ундан турлича ахборот микдорига эга ҳолда фикр алмашинмоқда. Яъни бу ўринда бир шакл остида узатилган ахборот таркиби билан қабул қилиб олинган ахборот таркиби ўзаро тенг эмас. Бунда лейтенант сўз-шаклининг семантик табиатида умумийлик ҳамда унвон-даража мазмунининг мавжудлиги ва уни шу маънода тушунилиши сўзловчи учун ўзига таниш бўлмаган шахс ҳақида худди уни танийдиган, биладигандай фикр уйғота олишига қулай восита бўлгани ҳолда, айти дамда тингловчи учун бу умумий маъно англатувчи лексема остида реал мавжуд бўлган (шахси, фамилияси аниқ) шахс тушунилиши, яъни хусусий маъно англаниши учун етарли бўлган.

Лингвистик воситалар мулоқот шаклининг асосий элементи ҳисобланиб, уларнинг нутқда воқеланиши ахборот алмашинувининг таянч асосини ташкил қилади. Бунга қўшимча равишда мулоқотда англаш ва шаклланиш ҳолати нолисоний воситалар орқали тўлдирилади. Бундан ташқари нутқ шаклланишининг иккиламчи, - яъни қўшимча, нолисоний воситалари - нутқ вазиятини бошқаришни қўлга олиш (бунда кўпинча нутқ вазиятининг бошқаруви савол берувчи шахс томонида бўлади; матнда у(Зелихон)нинг савол бериши тингловчи(милиса)нинг онгида унга нисбатан муайян шахс хусусиятларини пайдо қилишга ёрдам берган), ўзини хотиржам ва дадил тута билиш (милиса “Собировми?” деб сўраганда, “ҳа, ўша” дея жавоб бериши, нутқида қўлланилган “менга учрашсин” буйруқ гапи), тингловчига нисбатан хайрихоҳлик муносабатини уйғотувчи жумлалар ишлатиши (сўзловчи (Зелихон) нутқидаги “ҳа, турибсанми?”, “нимага лалаясан?” каби) мақсадининг амалга ошиши – тингловчи онгида ўз қиёфасини ўзи хоҳлаган тарзда ифодаланишига ёрдам беради.

Матннинг тўлақонли таҳлилини яратиш учун лингвистик таҳлиллардан ташқари унда шахс омили ва унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш билан боғлиқ таҳлилларни ҳам олиб бориш зарур бўлади.

Матннинг асосий яратувчиси шахс эканлиги сабаб матн шаклланишида унинг объектив олам ҳақидаги билим ва тасавурлари ҳамда мавжуд ижтимоий вазиятда тутган ўрни, унга муносабати энг асосий омил саналади. Бу омиллар тилшуносликда нутқнинг шаклланиши ҳамда тил ривожланишининг амалий жиҳатларини ўрганади. Уларни назарий жиҳатдан тадқиқ этиш тилшуносликка оид билимларнинг тўлақонли асосланишига замин яратади.

АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР:

1. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. Вып. XVI. – С. 474.
2. Колшанский Г.В. О природе контекста // Вопросы языкознания. – 1959. – №4. – С. 47-49; Контекстная семантика. – М.: Наука, 1980. – С.149.
3. Ҳакимов М. Ўзбек прагматингвистикаси асолари. – Тошкент: Академнашр, 2013. – С. 13.
4. Тоҳир Малик. Шайтанат: Қисса /1-китоб/. – Т.: Шарқ, 2006. – С. 384.

*Оқил Латипов, Дилдора Дустова
(Ўзбекистан, Бухара)*

О КОННОТАТИВНОМ ХАРАКТЕРЕ СЛОВ-ФЛОРОНИМОВ В СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Изучение лексического состава языков в сравнительно-типологическом аспекте представляет собой одну из важных проблем современного языкознания. В данной статье предпринята попытка изучения семантической структуры ФЕ с названиями растений, проводится сравнительный анализ значений фразеологических единиц русского и узбекского языков на материале слов-флоронимов, выявляются общие и отличительные особенности переносных значений фразеологических единиц в сопоставляемых языках.

Большинство наименований растений активно вовлечено в процесс образования ФЕ как в русском, так и в узбекском языках. Названия растений, ягод, овощей и фруктов, одним словом, флоронимы выступают в составе фразеологических единиц в качестве ключевых слов. Например: *как выжатый лимон* – о том, кто крайне устал, измучен не только физически, но и морально (ср.: *Какой я талант? Выжатый лимон, сосулька*. Чехов А.П., «Лебединая песня») или же наоборот: *не жизньё, а малина* – об очень хорошей, привольной жизни. *Разлюли малина* – очень хорошо, замечательно.

ФЕ как об стенку горох, кому-нибудь, что-нибудь употребляется в том случае, когда какие-либо действия бесполезны, не доходят слова, уговоры, внушения. Или другой фразеологизм шут гороховый (или чучело (пугало) гороховое) – так говорят о том, кто выставляет себя в смешном или глупом виде. При царе горохе – в незапамятные времена, очень давно.

Со словом дуб связаны только отрицательные значения: дуб – о тупом, нечутком человеке (сравните: дубина – дубовая голова). Фразеологизм просторечного характера дуба дать означает то же, что умереть. Переносные значения слов возникли на основе прямых. В толковом словаре русского языка С. И. Ожегова даётся следующее определение слова лавр: 1. Южное вечнозеленое дерево или кустарник, душистые листья которого употребляется как специя. 2. Ветви этого дерева, венок из них как символ победы, славы, награды. По-видимому, именно второе значение легло в основу образования фразеологизма пожинать лавры, то есть пользоваться плодами успеха.

Лавры спать не дают (когда кто-либо испытывает чувство острой зависти к чьему-либо успеху).

Почивать на лаврах – удовлетворившись достигнутым, совершённым, успокаиваться на этом.

Грубо-просторечный фразеологизм пень березовый несет в себе отрицательные семы: «тупица», «дурак». А устаревший фразеологизм березовая каша означает розги (ср.: ФЕ дать березовой каше – наказать розгами; выпороть, высечь).

Заблудиться в трех соснах – не суметь разобраться в чем-нибудь простом, несложном, не найти выход из затруднительного положения.

Как осинový лист задрожал – дрожит, трясется от волнения, страха.

Вбивать осинový кол в могилу – окончательно избавляться от кого-либо или от чего-либо, расправляться с кем-либо или чем-либо, уничтожать кого-либо или что-либо.

ФЕ разделять (разделатъ) под орех имеет 3 значения:

1. Сильно ругать, распекать, разносить; беспощадно критиковать за что-либо.
2. Одерживать полную победу в драке, в сражении и т.п.
3. Делать основательно, хорошо.

Пальма первенства – превосходство в чем-либо над всеми остальными.

Можно предполагать, что образованию ФЕ с участием слов-флоронимов как в русском, так и в узбекском языках способствовало несколько факторов: качества и свойства растений, их место и роль в повседневной жизни человека и т.п. Данные фразеологизмы придают нашей речи еще большую эмоционально-экспрессивную насыщенность.

ФЕ тише воды, ниже травы употребляется в отношении робкого, скромного, не привлекающего к себе внимания человека.

Хоть трава не расти – выражение полного равнодушия, безразличия к чему-либо.

Трын-трава – всё нипочем, ничто не волнует.

Антик с гвоздикой (или с мармеладом) устаревший фразеологизм в значении сама прелесть, восторг. Шутливое выражение похвалы, высшей степени восхищения кем-либо или чем-либо (ср. Отведай нашей двинской семужки, будет получше вашей печорской. И салыце малороссийское – антик с гвоздикой. Мамин-Сибиряк, «В некоторое время»).

ФЕ маковой росинки во рту не было – употребляется по отношению к тому, кто-либо ничего не ел.

Фразеологизм горе луковое имеет шутливое значение. Так говорят о незадачливом, нерасторопном человеке (человек-недотепа).

Морковкино заговенье (шутливое) – неопределенно-отдаленное время; время, которое никогда не наступит.

Фразеологизм задать перцу – выбрать, наказать, обычно давая почувствовать свою силу, власть. Действительно, перец обладает острым жгучим вкусом. Данное его свойство, вероятно, послужило основой для появления вышеназванной ФЕ.

Фразеологизм как горькая редька (синонимичное: хуже горькой редьки) употребляется в значении о ком или о чём-нибудь надоевшем.

Дешевле пареной репы (прост.) – очень дешево. Или: проще пареной репы – очень, чрезвычайно просто.

Одного поля ягода – похожи друг на друга, по своим качествам, свойствам, положению и т.п.; стоят друг друга, один другого не лучше.

Срывать цветы удовольствия – беспечно предаваться радостям жизни.

Яблоку негде упасть – о тесноте, большом скоплении людей (ср.: народу в вагоне – яблоку негде упасть).

Яблоко раздора – о том, что порождает ссору, раздор (по древнегреческому мифу богиня раздора Эрида подбросила гостям яблоко с надписью «прекраснейшей», из-за чего возник спор между богинями Герой, Афиной и Афродитой).

В узбекском языке широко представлены фразеологизмы с компонентом гул (цветок): гул йигит или йигитнинг гули – в значении веселый, симпатичный парень.

Производное от слова гул – гулистон: олам гулистон в значении все будет в полном порядке; все будет обстоять прекрасно; «и делу конец». Данное устойчивое сочетание имеет положительную экспрессивно-эмоциональную окраску.

Производный глагол от слова гул – гулламоқ: огзидан гулламоқ в значении «проболтаться» – имеется в виду совершить нежелательный поступок.

Таким образом, если в первом производном (гул йигит) наблюдается положительная экспрессивно-эмоциональная окраска, то во втором (огзидан гулламоқ) – отрицательная.

(Яблоко) Олма пиш, огзимга туш - буквально: поспеет, яблочко, да упади мне в рот (обычно так подшучивают над ленивым человеком).

(Лук) Қорним пиёзнинг пўсти бўлиб кетди – в значении “я сильно проголодался”, (у меня в желудке абсолютно пусто).

(Свекла) Лавлаги бўлиб кетди, или лавлагиси чиқиб кетди-он покраснел, он покраснел (от стыда, от болезненного жара).

(Тыква) Қовоқ калла, қовоқ бош – буквально: тыквенная голова в значении тупой, глупый.

(Арбуз) Тарвузи қўлтигидан тушиди – буквально: его арбуз упал из под мышки) используется в значении он огорошен, он впал в отчаяние, он убит, у него руки опустились.

(Дыня) Қовун туширди (буквально: уронил дыню) используется в значении попал в просак, опозорился.

Содержание ФЕ с названиями растений в сопоставляемых языках может совпадать, однако в большинстве случаев устойчивые сочетания с одним и тем же компонентом-флоронимом имеют разные значения, поскольку в них отражается национально-культурная специфика народов, говорящих на данных языках.

Для описания идентичных ситуаций в русском и узбекском языках могут быть использованы ФЕ с разными флоронимами, например, дуб – о тупом, глупом человеке (сравните: дубина – дубовая голова), а в узбекском языке с аналогичным значением употребляются ФЕ қовоқ калла, қовоқ бош. Оба фразеологизма имеют отрицательную коннотацию.

Близки по значению следующие ФЕ:

Маковой росинки во рту не было – кто-либо ничего не ел. А в узбекском языке – (Лук) Қорним пиёзнинг пўсти бўлиб кетди – в значении “я сильно проголодался” (у меня в желудке абсолютно пусто).

Разделявать (разделатъ) под орех – одерживать полную победу в драке, в сражении и т.п.

Тутдай тўкмоқ (буквально: рассыпать как тутовые плоды) в значении «перебить, истребить врага» и другие.

Итак, проведенный анализ позволяет утверждать, что в русском и узбекском языках широко употребляются ФЕ с компонентом “флороним”, как с положительной, так и с

отрицательной коннотацией. Однако имеет место алломорфизм и изоморфизм фразеологических единиц.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Молотков А. И. Фразеологический словарь русского языка. – М., 1986.
2. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1991.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т., 1988.
4. Узбекско-русский словарь. Под ред. С.Ф. Ақобирова и Г.Н. Михайлова. – Ташкент, 1988.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 2008.

*Наталія Маиштаківа
(Київ, Україна)*

ФРЕЙМОВИЙ АНАЛІЗ ПРИСЛІВ'ІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ПРИКМЕТ ДАЛЕКОСПОРІДНЕНИХ МОВ

У рамках комунікативно-когнітивної парадигми все більшої популярності набуває фреймовий аналіз. За основоположником вчення про фрейми М. Мінським [8], фрейми – це типові структури даних, що представляють стереотипну ситуацію й містять її характерні елементи. Під ситуацією треба розуміти будь-який ментальний або психофізіологічний процес, який містить інформацію, її характеристики, учасників тощо.

У межах даного дослідження під фреймом розуміється когнітивна модель організації знання про стереотипну ситуацію, яка лежить в основі значення досліджуваних фразеологічних одиниць. Знання цієї ситуації дозволяє цілісно сприймати й оцінювати значення конкретного фразеологізму.

Фрейм – “когнітивна структура, що ґрунтується на сприйманні знань про типові ситуації й пов'язаних з цими ситуаціями очікуваннях, властивостях і відношеннях реальних чи гіпотетичних об'єктів” [14]. Існування фрейму забезпечується конвенціонально й базується на прагматичних пресупозиціях – очікуванні розгортання типової ситуації. Природа прислів'їв із семантикою прикмет в цьому плані ізоморфна, адже містить кілька пропозицій – вихідну й прогнозовану. Ідея ізоморфізму типового фрейму й семантико-комунікативної структури прислів'їв із семантикою прикмет вимагає розробки методики трансформації моделей прислів'їв досліджуваного типу у фреймові моделі. Як зазначає Петро Мацьків, “Когнітивні структури об'єктивуються на основі моделювання ментально-психонетичного комплексу, ядром якого є фреймові моделі пропозиційно-асоціативного типу” [7, с. 29]. Пропозиції реалізуються на рівні диктуму, модусу й асоціацій (залучення інших концептів шляхом метафоризації).

Оскільки для формалізації здобутих результатів ми схиляємося до методу моделювання, то необхідно розробити його методику як для моделювання структури прислів'їв із семантикою прикмет (незмінна величина), так і їхніх мовленнєвих актів (далі – МА). Як указує А. В. Коряковцев, при створенні фреймових моделей “етап моделювання, об'єктивної побудови й опису функціонально-семантичної моделі передбачає звернення до засобів функціональної потенції знака” [5]. У нашому випадку основною є прогностична функція. А. В. Коряковцев, досліджуючи категорію інвективності, міркує так: оскільки описуване за методикою фреймів поняття (категорія) завжди складається з різнорівневих компонентів (називає їх маркерами індивідуально-психологічної, етносоціологічної, аксіологічної актуалізації), то, необхідно оптимізувати процес аналізу потенційно релевантних стосовно фрейму (у нашому випадку – передбачення) й верифікації кінцевих даних. Для моделювання основною одиницею треба уявляти стереотип, що має множину варіантів реалізації. Описувану функціональну категорію (в нашому випадку – категорію

передбачення у мікротекстах прислів'їв) необхідно описати в аспекті фреймів, що “дозволить звести багатоманітність ситуацій до набору схем поведінки” [5].

Основним методологічним питанням після етапу з'ясування теоретичних положень залишається конкретна методика проведення фреймового аналізу прислів'їв із семантикою прикмет у далекоспоріднених мовах. При формулюванні власної методики ми запозичили досвід провідних науковців у цій галузі. Так, Ж. В. Ніконова пропонує здійснювати фреймовий аналіз як метод опису мовленнєвих актів на матеріалі німецької мови з точки зору “статичних і динамічних фреймів мовленнєвих актів на парадигматичному й синтагматичному рівнях” [10, с. 224].

У результаті аналізу цитованих вище теоретичних праць, присвячених вивченню фреймових структур, робимо висновок: методика структурування кожного окремого фрейму визначається сутністю мовного феномену, який його породжує. С.А. Жаботинська виокремлює такі типи фреймів:

- предметноцентричний (складається із системи пропозицій, де до одного й того ж логічного суб'єкта приєднується декілька логічних предикатів: у центрі уваги перебуває сам предмет);
- акціональний (конституентами є декілька предметів, які наділяються семантичними ролями, акцент зміщується на взаємодію одного предмета з іншими);
- партонімічний (його предметні сутності співвідносяться між собою як ціле і його частина);
- гіпонімічний (предметні сутності поєднуються родо-видовими відношеннями);
- асоціативний (ілюструє відношення схожості, яке базується на зближенні концептів у мисленні самого індивіда). [3, с. 10 – 13].

Якщо виходити зі структурної та семантичної сутності прислів'їв із семантикою прикмет, то їм найбільше відповідає акціональний тип фреймової структури, оскільки прислів'їв із семантикою прикмет складаються зі спостереження й прогнозу, між якими існує умовний або причиново-наслідковий зв'язок. Універсальна фреймова структура прислів'їв із семантикою прикмет у кожній з досліджуваних мов, виходячи з указаної специфіки прикмет, не є концептоцентричною. Роль вершинних вузлів можуть відігравати не концептуальні структури, а компоненти комунікативної ситуації або ж семантико-синтаксичні відношення у середині прислів'я.

Оскільки прислів'їв із семантикою прикмет не є поняттєвими (не можуть бути представлені як концепт), але виконують основну функцію передбачення, то можна було б вважати лексему *передбачення* (в сукупності близьких і далеких синонімів *зв'язок, наслідок, повторюваність, залежність* тощо) вершинним поняттям фрейму. Це необхідно робити із зауваженням, що інтенціональна природа прислів'їв із семантикою прикмет як іллокутивного МА – спонукальна, директивна.

Іншою методологічною проблемою є адекватне з'ясування слотів фрейму *передбачення* (насправді – зв'язок двох подій, одна з яких є причиною або знаменом іншої). Слот – варіант реалізації, в якому найповніше виявляються лінгвокультурні потенції. Традиційним залишається лексикоцентричний підхід до визначення слотів-компонентів, наприклад, В. Г. Байков за основну одиницю кваліметричних вимірювань слоту пропонує вважати словоформу, оскільки вона, окрім граматичних характеристик, позначає лексему – носія “квантів” значення [1].

Для визначення слоту як компоненту фреймових знань пропонуємо залучити його термінологічне визначення, згідно з яким, буденна свідомість “використовує конгломерат знань, відомостей, приписів, лиш окремі фрагменти котрого зв'язані між собою. Істинність знань перевіряється тут безпосередньо наявною практикою” [12, с. 601]. Таке доповнення повністю відповідає функціональній сутності фрейму *передбачення*.

Ми пропонуємо вивчати слоти вербалізованого у прислів'ях із семантикою прикмет фрейму не за лексемами-компонентами прислів'я, а за вершинними поняттями його функції.

Передбачувальну функцію прислів'їв можна концептуалізувати в синонімічному ряді *Зв'язок – Передбачення – Повторюваність* тощо. Це вивчення здійснюється шляхом з'ясування типів співвідношень ситуацій (подій), що складають спостереження й прогноз. Оскільки компонент “спостереження” у прислів'ї є реалістичним, а прогноз гаданим (на основі досвіду), то релевантним слотом природно вважати очікувану ситуацію. Отже, після тематичної класифікації подій, представлених в частинах прислів'їв із семантикою прикмет спостереження й прогнозу необхідно визначити типові відношення.

Попереднє опрацювання фактичного матеріалу виявило низку відношень між ситуаціями: одночасність подій з причиново-наслідковим або умовно-наслідковим зв'язком: укр. мова *Молодик з'являється у дощову погоду – весь місяць буде дощовий* [13, с. 16]; *Ластівки прилітають, погоду обіцяють* [2, с. 336]; *Грають мухи, весна буде* [2, с. 420]; Грім у вересні віщує теплу осінь [13, с. 23]; рос. мова *Комары с весны вьются (токутся) высоко – овес будет высок* [11, с. 33]; *Беловатые облака над водой, скоро скрывающиеся при восходе – ясная погода* [11, с. 13]; *Кошка в клубок – мороз на порог* [6, с. 20]; *Мороз трещит – сильный холод* [6, с. 6]; нім. мова *So viel Nebel im März, so viele Gewitter im Sommer* [15, с. 85]; *So viele Tage vor Marien die Bienen summen, so viele Wochen müssen sie nachher wieder brummen* [15, с. 85]; англ. мова *A flood in the river means fine weather* [17, с. 4]; *After rain comes heat* [17, с. 7]; послідовність подій, перша з яких є умовою (іконічною за досвідом): укр. мова *Якщо на Тетяну іде сніг – літо буде дощовим* [13, с. 23]; *Коли на Фекли сніг, то 3 червня буде дощ* [13, с. 25]; рос. мова *Если осенью шерсть у зайца побелеет – скоро настанет зима* [11, с. 30]; *Если у зайцев мех гуще и пушистее против обычного – к суровой зиме* [6, с. 84]; нім. мова *Wenn im März der Kuckuck schreit, der Storch klappert und die wilde Gans zieht ins Land, so gibts einen Frühling im Hochzeitsband* [15, с. 85]; *Wenn ein kleiner Hof steht um die Sonne, wird bald der Regen herniederfallen* [16, с. 6]; англ. мова *When there is abundant fruit on the black thorn, there will follow a hard winter with much poverty and suffering* [17, с. 8]; *If the full moon rise red expect wind* [17, с. 55]; *If red the sun begins his race, expect that rain will flow apace* [17, с. 26]; перша подія збігається в часі з іншою подією: *Die heilige Dorothee watet gern im Schnee* тощо. Так можна вибудувати класифікацію, що включатиме ФО від прикмет – до власне прислів'їв, у яких сема передбачення є додатковою або прихованою: *Keine Rosen ohne Dornen*; *У семи няньок – дитя без ока*. У наведених прикладах наявна прихована предикативна семантика з відтінком передбачення: “якщо є троянда, то мають бути колючки”, або “якщо колючки відсутні, то не може в даній ситуації бути й троянди”. Така інтерпретація слотів ситуацій знаходиться на периферії фрейму передбачення.

Отже, слотами фрейму передбачення – зв'язку, вербалізованому в прислів'ях із семантикою прикмет є, з одного боку, реалії позамовної дійсності (ЛСГ “Погода”, “Часові проміжки”, “Сільськогосподарська лексика” тощо), з іншого, – способи зв'язку. Останній тип слотів може виражатися граматично й, залежно від міри вияву, послаблювати або посилювати прогностичну семантику ФО від власне прикмет – до прислів'їв з додатковою семою ‘передбачення’. Його ми називатимемо слотами другого порядку або слотами відношень, оскільки він репрезентує слоти, що представлені не вербально (на рівні МА – пропозитивно), а семантико-синтаксично (відношеннями між компонентами спостереження – прогнозу).

В. М. Мокієнко під структурно-семантичною моделлю прикмет розуміє деякий “структурно-семантичний інваріант стійких сполучень, що схематично відображує відносну стабільність їхньої форми й семантики” [9, с. 53].

Розглядаючи проблему аналізу мовленнєвих актів на матеріалі української та англійської мов, Н. А. Жихарева у дисертаційному дослідженні наголошує на тому, що вибір еталону дослідження залежить від мети й пропонує робити акцент на кількісних вимірюваннях. Це імпонує концепції нашого дослідження, в якому необхідно зібрати, верифікувати й порівняти конкретні дані на матеріалі далекоспоріднених мов. Так, на думку Н. А. Жихаревої, “У кількісному оцінюванні інформації в синтаксисі можна оперувати будь-якими дискретними одиницями, що піддаються метриці: кількістю грамем і морфологічних

показників у члені речення, лексем (лексичний склад члена речення), валентнісних зв'язків, вихідних із слова, рівнів абстракції у відображенні поняття, службових та повнозначних слівформ у члені речення та ін. Можливим є й підрахунок кількості інформації в тексті в термінах граматичних категорій (спосіб, час, рід, особа, число, відмінок та ін.)» [4, с. 37].

Отже, найоптимальнішим методом представлення фреймових структур на матеріалі прислів'їв із семантикою прикмет є репрезентація пропозицій МА як слотів першого порядку й доповнення отриманих за методикою В. М. Мокиєнка [9] структурно-семантичних моделей указівками слотів другого порядку. Особлива увага має бути приділена прогностичним компонентам прислів'їв із семантикою прикмет як таких, що безпосередньо виражають фрейм. Спостережувану ситуацію можна вважати при цьому позамовною пресупозицією даного прислів'я як МА. Результати дослідження типових фреймових структур кожної з чотирьох заявлених мов мають бути представлені у вигляді моделей з відповідними коментарями та кількісними характеристиками, що стане матеріалом для зіставного аналізу та є перспективою нашого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Байков В. Г. Качественно-количественный аспект диалектики предложения / Вадим Григорьевич Байков. – Кишинев : Штиинца, 1979. – 212 с.
2. Етнографічний збірник. Галицько-руські народні приповідки ; [зібрав, упор. і пояснив І. Я. Франко]. – Львів : Етнографічна комісія НТШ, 1901–1910. – Т. 10, 16, 23, 24, 28.
3. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов / С. А. Жаботинская // Когнитивная семантика : ма-лы конф. – Тамбов, 2000. – Ч. 2. – С. 10–13.
4. Жихарева Н. А. Семантико-прагматична інтерпретація суб'єктно-предикативних відношень у структурі мовленнєвих актів (на матеріалі англійської та української мов) : дис. кандидата філол. наук. 10.02.15 / Н. А. Жихарева – Горлівка – 2011 – 285 с.
5. Коряковцев А. В. Фреймовый аспект функционально-семантического представления инвективности [Электронный ресурс] / А. В. Коряковцев // Сайт конференций Сибирской ассоциации лингвистов-экспертов. – Режим доступа : http://konference.siberia-expert.com/publ/doklad_s_obsuzhdeniem_na_sajte/
6. Лютин А. Т. Народное наследие о приметах погоды: календарь / А. Т. Лютин, Г. А. Бондаренко. – Саранск : Мордов. кн. изд-во, 1993. – 96 с.
7. Мацьків Петро. Концептосфера «Бог» в українському мовному просторі. Монографія / Петро Мацьків – Дрогобич: Коло – 2007. – 332 с.
8. Минский М. Фреймы для представления знаний / М. Минский; [пер. с англ. О. Н. Гринбаума]. – М. : Энергия, 1979. – 151 с.
9. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко – М. : Высшая школа, 1989. – 286 с.
10. Никонова Ж. В. Основные этапы фреймового анализа речевых актов (на материале современного немецкого языка) / Ж. В. Никонова // Филология. Искусствоведение. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2008 – № 6, с. 224–228
11. Смоленский А. В. Чувашские приметы о погоде и ее влияние на хозяйство / А. В. Смоленский. – Тип. изд-ва “Чувашия”. – Чебоксары, 1992. – 56 с.
12. Философия : Энциклопедический словарь / под ред. А.А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.
13. Шкода М. Н. Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмета та повір'я українського народу / М. Н. Шкода – Донецьк : ТОВ ВКФ ГАО., 2008. – 544 с.
14. Языкознание.ру [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://yazykoznanie.ru/content/view/63/261/>
15. Binder E. Bauern- und Wetterregeln / E. Binder. – Stuttgart : Ulmer, 2003. – 191 s.
16. Haddenbach Georg. Mit Bauernregeln durch das Jahr / Georg Haddenbach – Genehmigte Sonderaufgabe – 1998. – 192 s.

17. Weather Proverbs [Электронный ресурс] / D. E. Marvin, comp. Curiosities in Proverbs. 1916. – Режим доступа : <http://www.bartleby.com/346/16.html>

*Манчук Мухатова
(Алматы, Казахстан)*

БИОНИМЫ КАК ЭЛЕМЕНТЫ ОБЫДЕННОГО ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ

Научные знания на современном этапе обратились к человеку, который выступает с одной стороны как объект науки, с другой стороны как субъект науки. Данное взаимодействие вне человека с создаваемым знанием о мире является основой антропоцентрической парадигмы в языкознании. Ее разработка в 20 веке начале 21 века характеризуется возрастанием теории описывающий язык в единстве с его носителем: народом, этносом, социумом и индивидуумом, с их культурой, историей, традицией, менталитета, особенностями психологического типа и характера.

Возникшее в московской психолингвистической школе понятие «языковое сознание» можно, по мнению А.А. Леонтьева, сопоставить с понятием «образ мира», которое существует в науке. Этот «образ мира» представляет собой отображение в психике индивида предметного мира, опосредованного предметными значениями и соответствующими когнитивными схемами, поддающееся сознательной рефлексии [1, 19]. В этот же ряд входят термины *языковая картина мира, тезаурус*. Если язык, по А.А. Леонтьеву, – система ориентиров, необходимых человеку для деятельности в мире [2, 272], то сознание является открывающейся субъекту картиной мира, в которую включен и он сам, и его действия и состояния [3, 125]. По мнению Н.В. Уфимцевой, сознание моделируется в виде ассоциативного тезауруса, который «представляет собой набор правил оперирования знаниями определенной культуры (вербальными и невербальными значениями), отражающими образ мира данной культуры» [4, 207].

Понимание языкового сознания как результата осмысления действительности, рефлексии на все формы деятельности, и как правил ее осуществления сосуществует с трактовкой сознания как психологического механизма, мышления и речемыслительной деятельности. Термины «языковое мышление», «речевое мышление» подчеркивают динамическую сторону языкового сознания. Языковое сознание как языковое мышление трактуется как совокупность психических механизмов порождения, понимания речи и хранения языка в сознании, то есть психические механизмы, обеспечивающие процесс речевой деятельности человека [5, 45].

Согласно распространенной точке зрения языковое сознание совмещает деятельностные и результативные планы. Оно включает:

1) результат особой, свойственной каждой данной культуре системы организации элементов опыта, которые сами по себе не всегда являются уникальными и повторяются во множестве культур [5, 218];

2) реакции на действительность – процессуальное отношение к ней в виде психологических значений, которые относятся к личностным смыслам и отражают обобщения взаимодействия индивида с действительностью [3, 97];

3) эмоции, вытекающие из субъективности ментальных образов и их языковых обобщений [1, 17];

4) определенным образом структурированные и систематизированные знания и представления, являющиеся результатами деятельности сознания по интериоризации фрагментов действительности [Там же];

5) упорядоченное множество языковых элементов, которое является единораздельным целым, содержащим в себе как принцип своего упорядочивания, так и расчлененность всех входящих в него элементов и их комбинаций [6, 33-34].

Наряду с доминирующим психологическим подходом языковое сознание оценивается с позиций и психолингвистического подхода, порождающего междисциплинарную трактовку сознания. Это демонстрирует мнение А.А. Залевской: «... при оперировании термином «языковое сознание» мы то и дело попадаем в ловушку магии слов: если нечто языковое, то оно должно адекватно передаваться языковыми средствами, которые кажутся самодостаточными, полностью поддающимися анализу и описанию с позиций соответствующей науки – лингвистики; если речь идет о сознании, то вроде бы само собой разумеется, что ничего неосознаваемого (к тому же – не вербализованного!) изначально не допускается... Для индивида слово играет роль своеобразного «якоря», ориентира, посредством которого на разных уровнях осознаваемости или «высвечивается» некоторый фрагмент предшествующего (вербального и невербального) опыта индивида, имеющий смысл по принципу «для меня – здесь – и сейчас», актуализируемый в определенном ракурсе и с теми или иными «поправками», которые учитывают специфику наличных прагматических факторов» [7].

Согласно С.Л. Рубинштейну, сознание – это психическая деятельность, состоящая в рефлексии мира и самого себя. «Единицей» сознательного действия является целостный акт отражения объекта субъектом, включающий единство двух противоположных компонентов: знания и отношения [8, 280].

По определению С.Л. Рубинштейна, научное сознание есть итог исторического развития науки, происходящее вместе с развитием научного мышления. Развитие научного мышления и развитие науки – это две взаимосвязанные и взаимообусловленные стороны единого процесса. Научное мышление, сознание выступают как предпосылка и как следствие, результата развития науки. Развитие науки в свою очередь зависит от уровня развития научного мышления. Научное сознание является общим, оно накапливается, индивидуальность научной деятельности в результатах сменяется социальностью. В нем плоды научной работы теряют своих авторов, складываясь в научное знание, и адресованы социуму. Ментальная обобщенность, абстрактность научного сознания дополняется его социальной обобщенностью по носителям, т.е. обобществлением. Для индивидуального сознания присуще присвоение общего научного сознания, приближение к нему, а для ученого еще и его дополнение. Таким образом, для научного сознания приоритетным является социальное обобществление, которое вступает во взаимодействие с сознанием индивидов, становясь его частью. Научное познание индивида имеет две формы: форму научного познания через язык (усвоение научного знания) и форму научного познания мира (получение нового знания).

Обыденное сознание или повседневное, практическое сознание толкуется в философском словаре как сознание, включенное в человеческую практику и не сформированное специально, подобно науке, искусству, философии [9].

По данным психологического словаря: «Обыденное сознание – совокупность представлений, знаний, установок и стереотипов, основывающихся на непосредственном повседневном опыте людей и доминирующих в социальной общности, которой они принадлежат. Обыденное сознание отличается от сознания, основу которого составляют научные знания, полученные при применении объективных методов исследования и обеспечивающие проникновение в сущностные связи, характеризующие природу и общество. Обыденному сознанию свойственны ошибки, которые могут препятствовать научному познанию мира, способствуя сохранению укоренившихся предрассудков. Вместе с тем фиксация многократно повторяющихся связей между вещами и людьми (народная мудрость), характерная для обыденного сознания, дает возможность делать правильные выводы, что проверяется практикой повседневной жизни».

Обыденное сознание с позиций когнитивной лингвистики рассматривается Е.С. Кубряковой, которая связывает его с обыденным познанием и противопоставляет научному сознанию и научному познанию. Обыденным признается каждодневное, так сказать, непосредственное, важное для взаимодействия человека с миром его обычной жизни познание. Оно является естественной когницией, направленной на простое взаимодействие с миром в сфере нашего каждодневного и повседневного опыта [10].

Противопоставление научного и обыденного познания обнаруживает их различие по мотивации. Первое ориентировано на получение истины, а второе - на чисто прагматические цели. Далее Е.С. Кубрякова характеризует их отличия по результатам и по степени и сферам распространения: «Можно было бы говорить и о том, что в этих случаях противопоставляется достижение знания versus деятельность с информацией и ее простейшей переработкой, но сам смысл оппозиции достаточно ясен: когниция характеризует жизнь любого человека вне его собственно научных интересов и решения специально ставящихся в процессе научной деятельности задач. “Когнитивность” часто поэтому значит 'естественно постигаемый', 'познаваемый в ходе обычного опыта', и т.д. Структуры знания, фиксируемые в языке, – это прежде всего “естественные” структуры, структуры опыта, осмысления и оценок мира, разделяемые всеми членами данного языкового сообщества и потому входящие в область так называемого “разделенного знания” (sharedknowledge)» [Там же].

Наряду с противопоставлением, научное и обыденное познание сближаются, находятся их сходство и изоморфизм. Так, В.Б.Кашкин выделяет общие константы обыденного и научного знаний о языке [11]. Это эпистемологические константы обыденной и научной картины языка. Метаязыковое развитие индивида соотносится со стадиями и схемами развития представлений о языке и лингвистических теорий в общественно-«одобренном» научном знании.

Описание соотношения научного и обыденного знания включает положения:

1) наивные взгляды выступают как источник научного знания и в свою очередь подвержены влиянию распространяемого в обществе научного знания [11];

2) научное и обыденное знания сосуществуют в индивидуальном и в общественном сознании [11], при этом в развитии обыденных представлений мы «восходим от вещей к понятиям», а в освоении научных понятий мы спускаемся вниз, от понятий к вещам [12, 920].

Обыденное языковое сознание как знание о языке представляет метаязыковое обыденное сознание.

Знания о языке в метаязыковом сознании делятся на:

1) внутрикультурные и межкультурные;

2) когнитивные (прото-теории) и процессуальные (прото-технологии) [11].

Внутрикультурные знания представляют знания о родном языке, межкультурные – о втором и иностранных языках. Когнитивные знания – это знания о языке (декларативные знания), процессуальные – это умения (процедурные знания).

Таким образом, языковое сознание расчленяется. Одна его часть – отражает знания о мире. Другая часть – знания о языке как системе и деятельности. Языковые рефлексии составляют содержание метаязыкового сознания, знания об естественном живом языке.

В данном докладе будет описан фрагмент обыденного метаязыкового сознания, выстраиваемый из бионимов казахского языка. Они извлечены из словаря «Қазақ тілінің сөздігі» (авторы: Болганбаев Асет и др., Алматы: Дайк-Пресс, 1999) методом сплошной выборки.

Словник составил 1202 слова. Они были обработаны по следующим параметрам для выделения ядра бионимов по признаку частотности. Была использована квантитативная методика Н.Д. Голева, в которой в качестве источника лингвистической информации используется такой количественный показатель, как объем информации в дефинициях словарей [13. Н.Д. Голев. О новых источниках квантитативного речевого материала и их

семасиологических возможностях (постановка проблем)]. Кроме того, учитывались: объем словарной статьи в электронном словаре «Лұғат», частотность слова в Google, а также количество обозначаемых объектов.

По первому признаку – объему словарной статьи (толкованиям) были выделены наиболее значимые 50 бионимов: ат I, құс, әсімдік, бит, қой, сиыр, мал, періште, бұршак I, өгіз, үкі I, есек, құралай, бөрі, тай I, шыбын, еркек, табиғат, жылан, түйе, тышқан, бидай, козы, балық, қасқыр, теке, алма, бұғы, сүлік, пері, арыстан I /арстан(киргизск.), коян, қыран, тауық, ұлу, бұзау, ебелек, күшік, ағаш 2 зн., егіз, үрпек, қарға, арлан I, түлкі, атан, бөкен, өт II, киік, көкнәр, мақта. Их количественные показатели, свидетельствующие об их отнесенности к ядру фрагмента метаязыкового сознания от 458 до 33 слов.

На следующем этапе составления словаря обыденных терминов были отобраны межъязыковые бионимы, имеющие высокую степень культурной ценности для нескольких языков. Такими оказались десять слов: волк, ворона, заяц, муха, мышь, осел, петух, роза, теленок, яблоко. Дальнейшая работа над ними направлена на их подготовку к лексикографическому описанию с целью выявления особенностей национального обыденного сознания.

Словари, раскрывающие языковое сознание носителей языка, относятся к словарям антропоцентрического типа. Они «сориентированы на выход из собственно лингвистики в экстралингвистическую сферу и включают в себя в качестве главного предмета исследования не только языковые факты, но и так называемые культурные концепты и/или ключевые слова, а также любые тексты культуры в самом широком смысле этого слова, ориентируясь при этом на лингвокультурную и лингвокогнитивную базу как составляющую культурного пространства. Так, например, согласно мнению авторов лингвокультурологического словаря «Русское культурное пространство» [14], под национальным культурным пространством следует понимать форму существования культуры в сознании человека, культуру, отображенную сознанием, а также бытие культуры в сознании ее носителей. [14, 10-11]. Составление словарей такого типа имеет большие перспективы, благодаря их большой прикладному потенциалу. Они создадут базу для разработки эффективных методик обучения и новых приемов перевода с учетом различий исходного языка и языка перевода в языковом плане и в плане выражаемых в них культур.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. – С.16-21.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1997.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Наука, 1977.
4. Уфимцева Л.В. Языковое сознание: динамика и вариативность. – М.: Институт языкознания РАН, 2011. – 252 с.
5. Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание. С любовью к языку. – Москва-Воронеж, 2002.
6. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей. 1-е изд. – М.: МГПИ им. Ленина, 1968.
7. Залевская А.А. Языковое сознание: вопросы теории // Вопросы психолингвистики. – 2003. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filologia.su/soznanie>
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2-х т. – М., 1989. – Т.1.
9. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.
10. Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и семантике термина "когнитивный" / Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2001. – С. 4-10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/kubryakova-01a.htm>

11. Кашкин В.Б. Константы обыденного и научного знания о языке /. Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты. Коллективная монография. Т. 4 (рукопись).
12. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 2006.
13. Голев Н.Д. О новых источниках количественного речевого материала и их семасиологических возможностях (постановка проблем) (рукопись).
14. Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь. – М.: Gnozis, 2004. – 315 с.

*Саида Назарова
(Бухара, Узбекистан)*

ПОЭТИК НУТҚ ВА СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Поэтик нутқ лисоний имкониятларнинг муайян шароитда ижодкор мақсади, ижод услуби ва ижод маҳсули талабларига мувофиқ танланиши ҳамда воқеланиш шаклидир. Адабиётшунос олим О.Шарафиддинов “Адабиёт тилдан бошланади” мақоласида: “Бадиият жуда кўп элементлардан ташкил топади. Шулардан бири ва энг биринчиси тил масаласидир”, – деб ёзган эди [1, 29]. Зеро, бадиият тилнинг юксак даражада сайқал топган ифода воситаларининг нозик фаҳм ва ўткир дид билан танланган образлардаги кийёфаси, демак, поэтик нутқнинг ўзлигини белгиловчи энг муҳим категориядир. Сўзловчи ҳам, ижодкор ҳам баён қилаётган фикрини тингловчи ва китобхонга ихчам, аниқ, таъсирчан, тушунарли қилиб етказиб беришга интилади. “Масалан, кўпинча бирор нарса, белги, хусусиятни тингловчи ёки ўқувчига тушунарли, аниқ қилиб тасвишлаб бериш учун узундан-узок ва бирдан ортиқ гапларга мурожаат қилишга тўғри келади. Шундай вақтларда сўзловчи ёки ёзувчи айни шу фикрни баён қилиб беришда... бошқа воситалардан (жумладан, ўхшатиш, сифатлаш, киноя, аллегория, эллипсис в.х.) фойдаланган ҳолда лўнда ва аниқ қилиб тушунтиришга эриша олади. Бундай воситалар тилшунослик ва адабиётшуносликда ифода тасвирий воситалар дейилади” [2, 97]. Бизнингча, бу воситаларни “бадий тасвир воситалари” дейиш мақсадга мувофиқдир.

Поэтик нутқда тилнинг номлаш ва ифодалаш вазифаларига хосланган бирликлари ҳамда бу вазифаларни рўёбга чиқарувчи усуллар бадиият яратишга, яъни образлар ва образли ифодаларга айланишга хизмат қилади. Чунончи, троплар тилнинг бадий тасвир воситаларидан бир турини ўз ичига олади. Маълумки, троп нутқда сўз ёки ибораларни кўчма маънода ишлатишдир [2, 98]. Башарти, троплар энг аввал сўзларнинг кўчма маъно асосида бадий нутқни шакллантиришидан ҳосил бўлар экан, сўз бирикмалари ҳам тропларнинг у ёки бу кўринишини юзага чиқара олиши, ҳеч бўлмаганда, тропларнинг бир тури сифатида хизмат қилиши мумкин. Негаки, сўз бирикмалари лисоний табиатига кўра синтактик бирлик ҳисоблана-да, сўзлар каби аташ, номлаш вазифасига эга бўлиб, тилнинг номинатив тизими таркибига киради. Сўз бадий тасвирнинг асосий воситаси, образ яратиш, уни индивидуаллаштиришнинг муҳим омилларидан бири [3, 14] саналади. Сўз бирикмалари ҳам бадий тасвирнинг ўзига хос воситаси, энг асосийси, образ ва образли ифода яратиш усули ҳамда нутқий омили бўла олади.

Шавкат Раҳмон шеърларида образлар сурати ва сийратини акс эттирган сўз бирикмалари поэтик нутқнинг яна бир воситаси сифатида гавдаланадики, буни “Ёрилган ҳаракат баёни” шеърда қуйидаги мисралар ҳам тасдиқлайди:

Бу чиркин оғизлар...

синган каллалар...

изводан, бўҳтондан осилган тиллар...

ҳирслар лашкарлари босган паллада

шоҳларин бўғизлаб ташлаган диллар [4, 5].

Шеърда *изводан, бўҳтондан осилган тиллар* мисрасида ҳаракатнинг чиқиш келишиги шаклидаги объектга бирикувидан ҳосил бўлган *изводан, бўҳтондан осилмоқ* бирикмасининг лисоний гап қурилишида *тиллар* актанти билан қўлланганлигини таъкидлаш бадиийат нуқтаи назаридан муҳим эмасдир. Бироқ бу бирикмада ҳиссий таъсири кучли, ўқувчида нафрат туйғусини уйғотувчи образ, яъни инсон тили итнинг тили каби осилиб туриши, яна бу ҳолатда тилнинг муборак сўз айтишдек гўзал хулқига зид – иғво ва бўҳтон тарқатиб, ҳолдан тойиш даражасида жирканч тасвири метафорик усулда ифодаланганлиги муҳим. Қизиғи шундаки, мазкур бирикма шаклан $[I^{ч.к.} \sim \Phi] = СБ$ қолипи ҳосилаларини эслатади, чунки тобеланаётган сўзлар (*изво, бўҳтон*) ҳоким вазиятдаги феъл (*осилмоқ*)га чиқиш келишиги шаклида бириккан. Бирикма мазмунида тилнинг осилиш сабаби *изво, бўҳтон* туфайли. Шоир сабаб маъносини кўмакчиларсиз (бундай ифодаланиш тилда грамматик маънонинг аналитик шаклига хос бўлса ҳам) –дан синтетик шакли, яъни чиқиш келишиги орқали воқеланиш имкониятини кўрсатган. Поэтик нутқдаги *изводан, бўҳтондан осилмоқ* бирикмаси объектнинг воситага, воситанинг сабабга ўтганлигини англагани учун ҳаракатнинг сабабини билдирувчи сўз бирикмалари сирасига киради ва лисоний синтактик қурилиши $[I^{ч.к.} \sim \Phi] = СБ$ қолипидан фарқли ўлароқ $[I^{ч.к.} \sim \Phi^{м.н}] = СБ^*$ қолипи моҳиятида умумлашади. Бундай бирикмалар поэтик нутқда қўлланадими, жонли сўзлашув нутқида ишлатиладими, қатъи назар, ҳаракатнинг объектга муайян келишик воситасида бириқиш имкониятларидан бири сифатида тил сатҳида $[I^{м.в.} \sim \Phi^{м.в}] = СБ$ қолипи орқали $[W^{м.в.} \sim W^{м.в}] = СБ^{**}$ умумлисоний қолипига иерархия қонуни асосида боғланади ва икки йирик синтактик парадигмани туташтиради. Бу парадигмалардан бирининг етакчи аъзоси $[I^{ч.к.} \sim \Phi] = СБ$ қолипи бўлса, иккинчисининг етакчиси $[I^{ч.к.} \sim \Phi^{м.н}] = СБ$ қолипи ҳисобланади. Демак, *изводан, бўҳтондан осилмоқ* бирикмаси каби нутқий ҳосилалар оралиқ ҳодиса сифатида лисоний бирликларнинг ўзаро алоқадорлигини ва тил тизимида исталган бирлик бошқалари билан парадигматик муносабат асосида боғланганлигини кўрсатади.

Сўз бирикмаларининг поэтик нутқ воситаси сифатида воқеланиши кузатилган нутқий далил билан чекланмайди. Бу синтактик бирликларнинг поэтик имкониятларини $[I^{ч.к.} \sim \Phi^{м.н}] = СБ$ қолипи ҳосилалари мисолидагина белгилаб бўлмайди. Шу боис таҳлил поэтик нутқда сўз бирикмаларининг бошқа кўринишлари ва қўлланиш хусусиятларини ўрганиш асосида давом этади. Айти пайтда “сўз бирикмалари поэтик нутқда бадиий тасвир воситаларини шакллантириш имкониятига эга” деб хулосалаш ўринлидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шарафиддинов О. Адабиёт тилдан бошланади // Адабиёт ва санъат: Адабий-танқидий мақолалар, ўйлар, мунозаралар. – Т., 1987. – 320 б.
2. Тожиёв Ё., Ҳасанова Н., Саидова Р., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари амалиёти. – Т., 1994. – 115 б.
3. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Т.: Фан, 1982. – 87 б.
4. Раҳмон Шавкат. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1997. – 384 б.

* $[I^{ч.к.} \sim \Phi^{м.н}] = СБ$ қолипи – исмларнинг мажхул нисбатдаги феълларга чиқиш келишиги воситасида тобеланишидан ҳосил бўладиган [ҳаракатни юзага келтирувчи восита/сабаб] маъноли сўз бирикмаларининг қурилишини тил сатҳида умумлаштирувчи синтактик бирлик.

** $[W^{м.в.} \sim W^{м.в}] = СБ$ қолипи – атов бирликларининг муайян морфологик восита шакллантирувчи тобе-ҳокимлик муносабати асосида ҳосил бўладиган сўз бирикмалари қурилишини умумлаштирувчи лисоний синтактик бирлик.

Ҳамида Нусратова
(Бухоро, Ўзбекистон)

САФАР БАРНО ШЕЪРЛАРИДА ВАТАН МАВЗУСИНИНГ ПОЭТИК ИФОДАСИ

Болани севмай, яхши кўрмай туриб, болалар ижодкори бўлиш қийин. Болани севишда ҳам севиш бор, албатта. Чинакам болажонлик кичкинтойлар тақдирини ўйлаш, улар келажаги ҳақида талабчанлик ва юрак кўри билан қайғуриш, қуюниш каби чуқур туйғулар билан боғланиб кетади. Башарти агар болаларнинг ич-ичига кириб, улар дунёсига сингиб, талабларига жавоб бера олсангиз, ҳаётда тўғри йўлни топиб олишларига кўмаклаша билсангиз, шундагина ўзингиз ҳам ёш қахрамонларингиз қатори буюк келажакни яратишга сазовор бўла олишингиз муқаррар. Сафар Барноев ўз истеъдод кучи, орзу-армонларини навқирон авлод тарбиясига бахшида этган ижодкорлар сирасига киради. Бу ҳақда ўзи шундай иқроор бўлади: “Мен шундай болани кўрмоқ истайман, мускуллари бўртган, билаклари бутун. От чоптирса, ларзага келса даралар. Томирида қайнаб турса аждодлар қони, Ўзбекистон бўлсин унинг жону жаҳони. Қўл чўзса юлдузлар кўнсин кафтига. Кафтига ой кўнсин. Ёруғлик таратсин юрак тафтидан, у босган қадамдан боғ-роғ унсин, тоғларни кўтарсин елкаларига...” [1, 40]. Бу мулоҳазалар шоир дидактикасининг ахлоқий эстетик моҳиятини очишга ёрдам беради.

Сафар Барноев ижодида болаларни ўзига тортувчи жозибали шеърлар талайгина. Ватан мавзусини юксак пардаларда куйлаш аслида барча миллатпарвар шоирларга хос муштарак хусусият. С.Барноев ҳам шу анъана давомчиси. Бу жиҳатдан “Ватан” шеъри алоҳида эътиборни тортади:

Ватан –

Ҳали туғилмаган эварам мулки,
Бобом ёди,
Момолар ёди...

Шоир Ватан тушунчаси моҳиятини авлоддан авлодга ўтувчи ўлмас мулк сифатида қалби пок болаларга шу хилда содда қилиб тушунтиради. Бу мисралар истеъдодли шоир С.Саййиднинг кейинроқ ёзилган “Мен Ватанни момоларнинг юзидаги чизмалардан ўрганганман” сатрларига руҳдош. С.Барноевнинг эркин вазнда ёзилган бу шеъри чуқур маънога эга. Унда шу Ватанда униб ўсган улуғлар номини такрорлаб, ўтганларни эсга олган шоир талмеҳ санъатидан фойдаланиб, Ватаннинг поэтик тимсолини яратади :

Алмопиш борлигин
Бахшилар қўймас,
Қўймас

Гўрўғлилар яшаб кўнгилда.

Халқ дostonлари қахрамонларига ишоралар воситасида, болаларда шу улуғ сиймолар қалбига синган Ватан туйғусини қарор топтириш йўлидан борган. Шеър бадиияти, тузилиши, шакли жиҳатидан мукамаллик касб этади. Шоир “Ватан бу эзгулик йўлидир” деб номланган суҳбатида Рустам Мусурмоннинг “Сизнингча Ватан нима? Уни англаш жараёни қандай кечади? Сиз болаларингизга Ватанни қандай тушунтирасиз? деган саволларига шундай жавоб берган эди: “Бола туғилганда унга исм қўямиз. Қулоғига азон айтиб, унга ўз исмини айтамыз. Бола ўз исмини илк даъфа ана ўшанда эшитади. Уни биров чақирганда, у ўз исмини билади. Кўчага чиққанида ана шу исм билан ўзини танийди ва танилади. Агар бошқа исм билан чақирсалар, у қарамайди.

Мактабга борганида ундан “Сен қайси қишлоқдансан? Ота- онанг ким? деб сўрайдилар. Шу тарзда бола ўз қишлоғини, ота-онасини танийди. Шаҳарга ўқишга ёки ишга келганида ундан қайси тумандан, вилоятданлигини сўрайдилар. Бирон чет элга чиққанида қаерлик экани суриштирилса, ўзбекман, ўзбекистонликман,- дейди у ўшанда. Аста-секин тумани, вилояти, миллати ва Ватанини танийди. Унда Ватан туйғуси пайдо бўлади. Ўз ватани билан ғурурланади.

Ватанни таниш, унинг нима эканлигини англаш бизда мустақиллик йилларида ривожланди...” [2].

Шоир шеърда тарихга, ўтмишга назар солиш орқали ёш китобхонга Ватанни севиш, уни асраш ғоясини миллий руҳга йўғирган ҳолда тасвирлайди: “Бобомнинг изларин қум босмади, йўқ, тиргақда асради эшикларини...”. Ватанни ташлаб кетганларни эса “ночорлар” деб атайди, ўлик қалб билан яшаётган бундай кимсаларга ачинади.

Ватан - бу менинг кимлигим

Бу - менинг хулқим

Шеър таъсирчанлиги, мазмундорлиги билан шоирнинг Ватан ҳақидаги энг яхши асарларидан бири бўлиб қолди.

“Болаликни излаб” шеърда лирик қаҳрамон Бухоро кўчаларини айланиб юрар экан, “симга ўралган таниш варрак”ни кўриб, ўз болалиги изларини излайди. Обидаларга боқар экан, миноранинг, гумбазнинг жимлиги уни ларзага солади, “ паришон, дилтанг” ҳолатда кезина бошлайди, шунда ногоҳ:

Садо берди Бухоро :

“Маъюс тортмагин ,ўғлим

Болалигинг урушга

олиб кетганди отанг...” [1, 25].

Шеърдаги махзун оҳанг ўқувчи қалбини ларзага солади: ўз ҳикоя ва қиссаларида уруш мавзусига кенг ўрин берган шоир шеърятда ҳам бу одатини тарк этмайди, урушга кетган отасининг хотираси унинг қалбини доимо ўртаб туради, чунки унинг болалиги уруш даҳшатлари бағрида кечган. Шу боис Сафар Барноев шеърда она шахридан болалигини излаётган лирик қаҳрамон ҳолатини маҳорат билан чизган: “Ўз қинидан чиққудек, Юрак урар бесабр...”

“Бухоро” шеъри ҳам лирик қаҳрамон тилидан битилган. Унда “минг йиллик шаҳарларнинг мақтовини келтириб, “бетакроп” дейишларини тинглаган қаҳрамон Минорага тикилганча ўз шахрининг улардан кам эмаслигини кўнглидан кечиради:

Тинглаб улар сўзларин,

Кам эмас деб фалондан,

Узолмайман кўзларим

Минораи Калондан...(“Дадам ҳақида кўшиқ. 34-бет).

Шеърда Бухоронинг кўрки саналувчи Минораи Калоннинг улуғворлиги унинг сукути воситасида кўрсатиларкан, салобат тўкиб туриши лирик қаҳрамон қалбини ғурурга, фаҳрга тўлдиради. Шоир жонлантиришнинг бир кўриниши интоқ санъатидан фойдаланиб, Минорани гапиртиради, жим турган минора ҳам Бухорои Шарифга мансублигидан фахрланади.

С.Барноевнинг Ватан ҳақидаги шеърларида юртга оташин меҳр-муҳаббатга йўғрилганлиги, бинобарин, уни авайлаш, ардоқлаш чақириқномадай янграши билан ажралиб туради. “Сафарнинг шеърий ва насрий асарларидаги ўйноқлик, жонлилик, қалб тўлқини унинг публицистик чиқишларида ҳам кўзга ташланади. Жумладан, Бухоро ҳақидаги эсселари киндик қони тўкилган она заминга икки букилиб таъзим бажо келтиргандай самимийлиги, салмоқчилиги билан кўнгилларга ором бахш этади” [4]. Ҳаким Назир тўғри таъкидлаганидек, шоир Бухоро ҳақида ёзганда тўлқинланиб, жонланиб кетади, она юртини куйлаганда қалбидаги меҳру муҳаббатини барчага улашгиси келади. Ундаги Ватан туйғуси, албатта, китобхонга ҳам юқиб боради. С.Барноев ижодининг ўзига хослиги ҳам мана шунда.

Шоирнинг она Бухорога бағишланган шеърлари соддалиги, сермазмунлиги билан диққатни тартади. Айниқса, унинг “Бухороликлар” шеъри ўз юртдошлари билан фахрланиш хиссига лиммо-лимлиги билан ҳайратангиздир:

Тарихи бир жаҳон, ўзи бир жаҳон,

Лафзи ҳалолликда сўзи бир жаҳон.

Алпомиш келбатли изи бир жаҳон,

Дунё меҳрин туяр бухороликлар.

Шоир ҳамюртларининг ажойиб хислатларини таърифлаб, “суйса жондан суйиши”, “ўз қадрини баланд кўйиши”га эътиборини қаратади; сабрли, чидамли Сино авлодлари эканликларидан фахрланади. Қолаверса, воқеликка реал кўз билан қараб, юртдошларининг

“аския, пайровга нўноқроқ”ликларини рўй-рост эътироф этади. Ўз юртида оловга сифинишдек удумларнинг сақланиб келаётганлигига ишора қилиб, “азалдан у ўтга, қуёшга ўртоқ” бўлиб, “Нур экиб, нур қияр”лар қиёфасини, самимий, “сабрга, чидамга, бардошга ўртоқ”ликларини бетакрор мисраларда тасвирлайди.

“Минос соясида ўсган болалар” шеъри “Бухороликлар”нинг мантиқий давомидир. “Бухороликлар” шеърида, умуман, бухоролик ҳамюртлари тавсифи берилса, бу шеърда бухоролик болалар образини чизишни кўзлайди:

Минос соясида ўсган болалар

Олчоқ.

Мутеликдан узоқ туради.

“Имом Бухорийни тушида” кўрадиган болалар “беорлик рақсига тушган зотларни” кўриб орийатга топинади. Бу шеърда ҳам шоир услубининг етакчи белгиси - лирик чекиниш қилиш орқали тарихни ёд этиш устуворлигида яққол намоён бўлади:

Боболар руҳини эслаб.

Ҳар тонг қуёш билан

Кўтаради бош.

“Ёстиғининг остида қиличини асрайдиган, ёлғоннинг дастурхонидан дарҳол қўлини тортадиган” болалар, албатта, мустақил юртини асрашга қодир бўлиб ўсадилар. Шеърдан чиқадиган бош маъно С.Барноевга хос Бухорони, у орқали Ўзбекистонни кўз олдингизда гавдалантирадиган ташбеҳлар кетма - кетлигида ёрқин намоён бўлади.

Профессор О.Сафаров шоирнинг Бухорои шариф фарзанди бўлганлигидан унинг поэтик тафаккури ва ифода услубида бухороча фикрлаш унсури сезилиб туриши ҳақида фикр юритар экан, буни Т.Адашбоев, М.Аъзам, А.Обиджон ижоди билан қиёслаб, шундай хулосага келади: “Сафар Барноев асарларида эса, наинки мозий билан бўй ўлчаган Бухорои шарифнинг болаларга хос тасавуридаги сувратини кўрасиз, балки жаҳон аҳлини лол қолдираётган шу осори - атиқаларни бунёд этганларнинг, заковатидан ҳайратланасиз, ота-боболарига издошлик қилаётган бухоролик болақайларнинг беғубор энтиқишларию, ўрни келганда, ўзларини содда- муғомбирликка солиб, мушфиқиёна лофларидан яйраб - тошиб куласиз” [3, 28]. Бу фикрнинг исботини шоирнинг Бухорога бағишланган ўнлаб шеърларида кўриш мумкин.

Шоирнинг “Лабиҳовуз, Регистон” шеъри ҳам кўхна юрт мадҳига бағишланган. Лирик қаҳрамон қалбини соғинч ва ҳижрон туйғулари эгаллаганда, доим ёдига Лабиҳовуз ва Регистон тушади. Бу шеърда ҳам шоир ўтмишни эслайди, ёшлик йилларини, қиз танлашларини хотирига келтиради: “қизлар ўтарди оташ, бир-биридан париваш”. Улар билан учрашувлар ҳам шу қадимий масканда ўтарди. Кексалик водийси сари йўл олган лирик қаҳрамоннинг безовта қалбида чойхонаси билан дилларда ўрнашган Лабиҳовузга, кўхна Арк жойлашган Регистонга беадоқ меҳри жўш уриб туради.

Олқишни кўллаб, аналитик фольклоризмни юзага келтирган “Оғзингизни ширин қилинг” шеърида бухороликларга хос миллий одатлар, хусусиятларни акс эттириш асосий ўрин эгаллайди.

Шу тариқа С.Барноевнинг кўхна ва навқирон она шаҳри ҳақида гапиришдан толмайдиган, уни чин дилидан севадиган қаҳрамонлари образида аслида ўз сиймосини умумлаштирган шоир қиёфаси бунда прототиплик вазифасини бажарган. Ижоди айна гуллаган вақтда ҳаёт билан хайрлашган шоирнинг она Бухорога бағишлаган асарлари – унинг номи абадиятидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Барноев Сафар. Дадам ҳақида қўшиқ. – Тошкент: “Юлдузча”, 1989. – Б. 150.
2. “Ватан бу эзулик йўлидир” “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1999 йил, 16 июль.
3. Сафаров О. Болажонлик саодати. Китобда: Болажонлик саодати. – Т.: ”Мухаррир”, 2011. – Б. 28.
4. Ҳаким Назир. Савобли ижод. // ЎзАС, 1998, 1май.

*Алла Олійник
(Київ, Україна)*

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ

Формування мовно-мовленнєвої компетентності старшокласників набуває винятково важливого значення на сучасному етапі, оскільки використання української мови як державної в різних сферах життєдіяльності є обов'язком кожної людини. Такому підвищенню мовленнєвої культури та засвоєнню навичок комунікативності сприяє належне оволодіння учнями лексичними та граматичними засобами української мови, зокрема морфології.

У вітчизняній лінгвістиці та лінгводидактиці це питання досліджували С.Бевзенко, Л.Булаховський, І.Вихованець, К.Городенська, О.Горошкіна, А.Грищенко, П.Дудик, С.Єрмрленко, А.Загнітко, Л.Мацько, О.Мельничук, О.Потебня, М.Пентилюк, М.Плющ, В.Русанівський, С.Чавдаров та ін.

Метою нашої публікації є спроба з'ясувати роль слова як морфологічної одиниці для розвитку комунікативної компетентності старшокласників. Термін «морфологія», який започаткував німецький поет та філософ Гете для опису форм живої та неживої природи, був запозичений лінгвістами у другій половині XIX століття у період панування «натуралістичного» напрямку в мовознавстві [7]. У словнику лінгвістичних термінів за редакцією Зевако В.І. зазначається, що «морфологія» (від гр. *morphē* – форма і *lógos* – вчення) – розділ граматики, що охоплює вчення про структуру слова, форми словозміни, способи вираження їх граматичних значень, а також учення про частини мови і властиві їм способи словотворення. Основними поняттями морфології є граматичне значення, граматична форма слова, словоформа і частина мови».

Сучасні мовознавці дають декілька визначень цього терміна. Так, С.Бевзенко та Г.Козачук одноставні у трактуванні морфології як розділу граматики, що вивчає форми слів, при цьому Г.Козачук виділяє ще словозміну і формотворення та частини мови як граматичні складові. А.Грищенко звертає увагу на особливості будови (морфемний склад) слів і творення їх форм [10; 36]. І.Вихованець розглядає морфологію як «вчення про граматику слова, про граматичні класи і морфологічні категорії частин мови, про словозміну, про власне-морфемі, аналітичні морфемі і слова-морфемі для вираження морфологічних і синтаксичних значень» [3; 7]. М.Пентилюк вважає, що систематичне вивчення частин мови та глибокі знання лексичних значень, граматичних ознак і способів словотвору сприяє кращому розумінню значення слів і збагаченню словника учнів.

Проблема навчання морфології учнів основної школи не нова і багатоаспектна, тому в лінгводидактичних джерелах їй присвячено чимало досліджень. Зокрема, протягом останніх десятиліть до цієї теми зверталися мовознавці (О.Ахманова, Н.Бабич, Ф.Бацевич, С.Бевзенко, Л.Булаховський, В.Виноградов, І.Вихованець, Д.Ганич, Б.Головін, К.Городенська, А.Грищенко, М.Жовтобрюх, Л.Мацько, М.Калько, Г.Козачук, В.Костомаров, М.Плющ, Л.Скворцов, М.Сулима та ін.), дидакти та лінгводидакти (А.Алексюк, З.Бакум, О.Біляєв, Є.Голобородько, Н.Дика, С.Караман, О.Караман, В.Мельничайко, О.Любашенко, О.Олійник, Г.Онкович, М.Пентилюк, О.Селіванова, М.Стельмахович, О.Хорошковська та ін.).

Як відомо, основною мінімальною морфологічною одиницею є морфема. Цей термін запропонував у кінці XIX століття відомий лінгвіст І. О. Бодуен де Куртене як узагальнене позначення компонентів слова – кореня і афіксів, набуло розширеного тлумачення у деяких лінгвістичних напрямках. Так, Ж.Вандрієс розуміє морфему як будь-який спосіб вираження граматичних відношень, включаючи сюди навіть порядок слів [2; 77-82]. Лінгвісти копенгагенської школи морфемою називають тільки граматичне значення, виражене тим або іншим форматом, що дозволяє виділяти в одному полісемантичному форматі декілька морфем. Американські дескриптивісти розглядають морфему передусім як одиницю сегменту, або лінійну, виділювану при сегментації слів, а також і як одиницю суперсегменту – наголос, інтонацію тощо [4; 8]. Н.Хомський та М.Халле вважали морфему глибинною

структурою слова, звуковим складом, який відрізняє певне слово від інших слів у мові й тому людині необхідно його просто озвучити. Варіанти вимови слів є його поверховою структурою та можуть бути ідентичні глибинній структурі або відрізнятися від неї.

Слово як основна одиниця мови стосується морфології, яка вивчає загальне значення та властивості, які набувають у мові спеціального узагальненого вираження [34; 8-9]. Морфема є компонентом слова, тоді як слово є компонентом речення. Відповідно слово, на відміну від морфеми, відносно самостійна одиниця мови, яка має, «хоч і не абсолютну, рухливість» [4; 6] та, формуючи словниковий склад мови, служить потребам комунікації. Не втрачає актуальності думка Ф. де Сосюра, що «слово, незважаючи на складнощі визначення, становить знакову єдність, яка знову і знову постає перед нами настійливо як щось центральне у механізмі мови» [4; 5].

Сучасні тенденції розвитку мовної освіти висунули перед ученими – лінгвістами ряд завдань, які стосуються механізмів породження мови і мовлення та розвитку в учнів комунікативних умінь та навичок як засобу формування їх мовної особистості, тож сучасній теоретичній морфології та слову надається статус основної одиниці морфологічного ярусу мовної структури.

Так, на рівні сучасних дисертаційних робіт окремі аспекти проблеми розвитку комунікативних умінь розкривають В.Бадер, А.Богущ, В.Гриньова, І.Кухарчук, А.Нікітіна, О.Попова, Л.Сугейко та ін.; питаннями співвідношення мови й мовлення як компонентів лінгвальної дійсності цікавились учені І.Ковалик, О.Мельничук; тенденціями розвитку мовленнєвої діяльності і механізмами породження мовлення займались О.Синиця, І.Зимня, О.Леонтєв.

Реформування мовної освіти в Україні спрямовано на підвищення загальномовної та мовленнєвої культури громадян. Використання української мови як державної в різних сферах життєдіяльності є обов'язком кожної людини.

Ми погоджуємось з думкою І.Вихованця, що «центральне місце слова в системі мови зумовлюється тим, що всі останні одиниці мови (фонема, морфема, речення, словосполучення) тією чи іншою мірою сприймаються на фоні слова і пов'язані системними відношеннями з останнім» [4; 25]. Одним із вагомих чинників у навчанні української мови є підвищення мовленнєвої культури учнів, формування в них навичок комунікативної діяльності в будь-якій сфері життєдіяльності, адже слово як інформаційна одиниця є не лише будівельним матеріалом для створення повідомлень, а й засобом реалізації мовлення.

Всезростаючий потік інформації примушує до активного сприйняття людиною освітньої діяльності. Тому одним із завдань методики навчання граматики української мови, зокрема морфології, є не лише збагачення мовлення старшокласників, а й формування всебічно розвиненої, духовно багатой мовної особистості, спроможної на соціальну адаптацію й репрезентацію власної індивідуальності засобами рідної мови.

Увага до культури мовлення в школі зумовлена тим, що вона є складником мовленнєвої підготовки учнів. Тільки через високу культуру мовлення, на думку В.Іванишина і Я.Радевича-Винницького, виявляються невичерпні потенції мови, гармонія її функцій, тому й важливо розвинути в школярів здатність оптимального вибору мовних засобів відповідно до предмета розмови, мовленнєвої ситуації [6; 20-22].

Дослідження вітчизняних та світових учених-лінгвістів кінця ХХ – початку ХХІ ст. показало, що склалися нові прогресивні мовознавчі теорії та концепції, сформувалися нові аспекти вивчення граматичної будови мови, що відіграють важливу роль в українській лінгводидактиці. Окремі аспекти проблеми порушено у працях багатьох психологів і психолінгвістів (Б.Ананьєв, М.Бахтін, Л.Божович, П.Гальперін, М.Жинкін, І.Зимня, О.Леонтєв, Б.Ломов, О.Лурія, В.Москалець, Л.Новиков, О.Потебня, А.Смирнов, С.Рубінштейн та ін.). Загальнодидактичні принципи, що зумовлюють доцільний вибір методів і прийомів навчання, забезпечують належний рівень засвоєння змісту шкільного курсу мови та формування мовленнєвої компетентності учнів - лежать в основі навчання рідної мови в усіх типах шкіл.

Процес навчання морфології української мови містить великі можливості для оволодіння мовними й мовленнєвими знаннями, уміннями й навичками, що, на думку сучасних методистів (О.Біляєв, Є.Голобородько, О.Горошкіна, С.Караман, Г.Михайловська, М.Пентилюк, О.Хорошковська та ін.), здійснюється на основі таких загальнодидактичних принципів, як науковість, систематичність і послідовність, наступність і перспективність, зв'язок теорії з практикою, наочність, доступність, свідомість. Ці ж принципи покладені в основу концепції мовної освіти в Україні, реалізовані в шкільних програмах і підручниках і лежать в основі сучасної методики викладання мови.

Здійснюється така робота не лише задля сформування точного, виразного мовлення, але переважно для виховання в учнів потреби вибирати найбільш доцільні для кожного конкретного випадку мовні засоби, бо різні умови й цілі спілкування потребують різноманітних засобів мовленнєвого вираження.

Виходячи із суспільних і освітніх функцій української мови, основна мета її вивчення полягає у формуванні «національно свідомої, духовно багатого мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами у всіх видах мовленнєвої діяльності» [9; 3].

На думку науковців (О.Біляєва, Н.Голуб, О.Горошкіної, С.Карамана, Т.Котик, Л.Любашенко, Л.Паламар, М.Пентилюк, Т.Симоненко, І.Хоміч та ін.), доцільність вивчення і застосування в школі теоретичних знань дають можливість учням свідомо оволодіти системою лінгвістичних знань не лише для вільного оволодіння державною мовою, а й формують у них базові наукові поняття з опрацьованої теми.

Складовою граматичної будови мови є морфологія, яка охоплює граматичні класи слів (частини мови), граматичні (морфологічні) категорії цих частин мови та їхні форми, а також менші за слово одиниці (морфеми). Крім того, навчання морфології передбачає поглиблення знань про мову як засіб спілкування, стилістичні особливості мовних одиниць, риторичні поняття та їх доречне застосування в усному й писемному мовленні старшокласників з метою урахування потреб учнів профільної школи в удосконаленні особистісних мовотворчих якостей та підготовці до їх професійної діяльності.

У «Державній національній програмі «Освіта»: рівень стандарту» передбачено поглиблення знань старшокласників про морфологію, враховуючи такі аспекти як морфологічна будова слова; основні орфограми в коренях, префіксах та суфіксах; стилістичні особливості значущих частин слова.

«Державна національна програма «Освіта»: академічний рівень» співзвучна із попередньою програмою (рівнем стандарту), доповнюючи її узагальненням та систематизацією вивченого у середній школі про частини мови та написання слів з найуживанішими орфограмами.

Програма для профільного навчання вирішує ряд завдань, серед яких поглиблене опрацювання теоретичних та практичних питань, що є важливими для формування мовленнєвих умінь і навичок учнів при вивченні морфології.

Тому визначені програмою теми необхідно співвідносити з досліджуваною проблемою – організувати вивчення теорії щодо морфології, морфеми і слова логічно завершеними частинами, системніше та цілеспрямованіше вивчати частини мови та акцентувати увагу на їх ролі в системі мовленнєвої підготовки школярів.

Формування мовленнєвої компетенції учнів полягає в оволодінні мовленнєвими уміннями й навичками на основі засвоєння мовленнєвознавчих понять, необхідних для здійснення мовленнєвих актів різної складності, з одного боку, за видами мовленнєвої діяльності, а з іншого, – за рівнями мови (фонетики, лексики, граматики). На уроках української мови повинен відбуватися розвиток уміння свідомо сприймати усне мовлення, швидко, осмислено й виразно читати, грамотно, точно, логічно та виразно передавати свої думки в усній і писемній формі.

Навчання рідної мови відповідає певним закономірностям. М.Пентилюк виділяє такі закономірності навчання мови: взаємозв'язок між лінгвістичною теорією і мовленнєвою практикою, залежність наслідків навчання і засвоєння мови від потенціалу мовленнєвого

середовища, створюваного у процесі навчання і в повсякденному житті. Окрім того, вона акцентує увагу на розумінні звукової системи мови та семантики мовних одиниць, здатності засвоювати норми літературної мови, розвитку мовного чуття, випереджаючому розвитку усного мовлення, залежності мовленнєвих умінь і навичок від знань граматики і словникового складу мови, оцінці виражальних можливостей мови [8; 25].

Загальнодидактичні принципи, що зумовлюють доцільний вибір методів і прийомів навчання, забезпечують належний рівень засвоєння змісту шкільного курсу мови та формування мовленнєвої компетентності учнів - лежать в основі навчання рідної мови в усіх типах шкіл.

Навчання морфології рідної мови, на думку сучасних методистів (О.Біляєв, Є.Голобородько, С.Караман, Г.Михайловська, М.Пентилюк, О.Хорошковська та ін.) здійснюється на основі таких загальнодидактичних принципів, як науковість, систематичність і послідовність, наступність і перспективність, зв'язок теорії з практикою, наочність, доступність, свідомість. Ці ж принципи покладені в основу концепції мовної освіти в Україні, реалізовані в шкільних програмах і підручниках та лежать в основі сучасної методики викладання мови.

Отже, навчання української мови старшокласників взагалі та морфології зокрема становить систему, що регулюється загальнодидактичними й лінгводидактичними принципами, оскільки саме ці принципи є базовими для формування мовно-мовленнєвих умінь та навичок, що охоплюють процес навчання в цілісності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови: (Нариси із словозміни і словотвору). – Ужгород: Закарп. Обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Вандриес Ж. Язык: Лингв. введ. в историю. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. Граматика укр.мови / І.Вихованець, К.Городенська ; за ред. І.Вихованця. – К.: Унів.вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / АН УРСР; Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Ганич Д.І., Олійник І.С., Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
6. Голуб Н. Збагачення мовлення власне українською лексикою // Українська мова і література в школі. – 2000. – №1. – С. 39-41., ст.20-22.
7. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. – К.: Академія, 2006.
8. Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика: Пробний підручник для гімназій гуманіт. профілю. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.
9. Словник-довідник з української лінгводидактики: Навч. посібник / за ред. М.Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003. – 150 с., С. 3.
10. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.

*Гулбахор Розіқова, Дилноза Бабажанова
(Фергана, Узбекистан)*

БАДИЙ АСАРЛАРДА НООДАТИЙ БОҒЛАНИШЛАР

Валентлик ўзаро синтактик муносабатга киришаётган лексемаларнинг мазмуний мувофиқлиги қонуниятига асосланади. Бу қонуният синтагматик муносабатга киришаётган ҳар икки лексема мазмуний мундарижасида бир хил семанинг мавжуд бўлишини тақозо қилади. Ўзаро мазмуний боғланувчи икки лексемада такрорланувчи бир хил семанинг мавжуд бўлиши уларнинг шу сема асосида синтагматик муносабатга киришиш имкониятини таъминлайди...

Синтагматик муносабатга киришувчи икки лексеманинг ҳар бирида уларнинг боғланишига имкон берувчи такрорланувчи семани француз тилшунослари классема деб

атайди ва унинг итератив, яъни такрорланувчанлик хусусиятига эгалигини таъкидлайдилар. Демак, маълум бир тилнинг грамматик – семантик меъёрлари асосида синтагматик муносабат юзага чиқиши учун, бундай муносабатга киришувчи аъзолар классемага эга бўлишлари лозим. Ана шунда боғланувчи аъзолар ўртасида мазмуний мувофиқлик бўлади. Мазмуний мувофиқликка эга бўлган лексемалар синтагматик муносабати одатий боғланишни, бунинг акси эса ноодатий боғланишни ҳосил қилади.

Ўзаро синтагматик муносабатга киришаётган лексемалар ўртасида семик уйғунлик, мазмуний мувофиқлик бўлмаса, бундай боғланиш ноодатий боғланишни вужудга келтиради ва у оксюморон дейилади. Оксюморонлар бадий асарларда образлиликни таъминлаш, таъсирчанликни ошириш учун адибнинг индивидуал нутқи сифатида юзага чиқади. Масалан, *ширин ўлим, яшил сабо, қизил қор, ялпизга суянмоқ, киприкка ўтирмоқ* (М. Юсуф) ва ҳ.к.

Ҳар қандай лексик бирликнинг боғланиш қонуниятлари ва уларнинг дистрибуциясини ўрганиш семантик таҳлилнинг бошланғич нуктаси ва зарурий босқичи саналади [3,156].

Таниқли шоир Рауф Парфи ижодида ҳам ноодатий боғланишларни кўплаб учратиш мумкин.

Маълумки *олов* сўзи “юқори ҳароратда ёниб, нурланиб турган газ, аланга, ўт” [7, 117] маъносини ифодалайди. *Муз* сўзи эса аксинча “сувнинг нол даражагача совиши натижасида кетган ҳолати; ях” [6, 629] маъносини англатади. Рауф Парфи эса *муз* сўзи асосида ясалган *музламоқ* сўзини *олов* сўзи билан бирга қўллайди. Натижада мазмун жиҳатидан умуман бир-бирига тўғри келмайдиган ноодатий боғланиш ҳосил бўлади:

*Келажакка ёғдирар савол,
Гўё тунда имкон ахтариб
Чорлар мисда музлаган олов.*

Фарёд сўзи ўзбек тилига форс-тожик тилидан кирган сўз ҳисобланади. У “қаттиқ хафалик, алам, рухий азоб кабилар маъносида, ўзини тутолмай ўкириб йиғлаш, дод солиб йиғлаш” маъносида қўлланилади. Шоир

*Лов-лов ёнаётир қуёш-ул нажот,
Осмон чорлаётир, чорлар юксак тоғ.*

Шундай юрагимда товушсиз фарёд - дея қўллаб, ноодатий боғланишни ҳосил қилади. *Фарёд* сўзида “қаттиқ овоз билан йиғлаш” семаси мавжуд бўлиб, у одатдаги боғланишда *товушсиз* сўзи билан сўз бирикмасини ҳосил қилмайди. Рауф Парфи *фарёд* сўзининг маъносига умуман тескари бўлган *товушсиз* ясама сифатини ушбу сўз билан бирга қўллайди. Ҳудди шундай ҳолатни қуйидаги шеърий парчада ҳам кўриш мумкин:

*Сенсиздунёменганимадир, гулим,
Ҳар не унутбўлур, ҳарнекиэзгу,
Қонимнимузлатартирилганўлим.*

Ўлим сўзи “организмдаги ҳаётининг фаолиятнинг тўхташи, тугаши; тирик организм ҳаётининг битиши; казо” маъносини ифодалайди. Юқорида келтирилган шеърий парчада *ўлим* сўзи ўзинга қарама-қарши маънодаги *тирилмоқ* сўзи билан сўз бирикмасини ҳосил қилган.

Бахтиёрлик сўзи “ўз ҳаётидан мамнунлик, хушбахтлик, саодатмандлик; саодатли, ширин ҳаёт” [5, 179] маъносини ифодалайди. Шоир бу сўзни *ғариб* сўзи билан бирга қўллаб, ноодатий боғланишни вужудга келтиради:

*Ҳеч нарса юпатмас, шоир ҳеч нарса,
Ғариб бахтиёрлик энди юпатар.*

Бундай ноодатий боғланишларни Рауф Парфи ижодидан кўплаб келтириш мумкин. Масалан:

Йўқ, ҳавоси сўриб олинган ҳаво.

Ёки: *Менинг эрким сенсан, менинг қафасим.*

Валентлик сўзнинг лексик маъносига таянган ҳолда мавжуд бўлади, тўғрироғи, сўз лексик маъноси қандай ёки қанақа мантикий узвга эга бўлса, шу узвга мутаносиб ҳолда валентликка эга бўлади. Агар гап кесими феъл бўлар экан, унинг, яъни гап предикатининг

валентлиги гап қолипни белгилайди. Шунинг учун ҳам М.Д.Степанова “...фёъл – гап асоси, унинг бошқа барча бўлаклари ва ҳатто субъекти ҳам унга боғлиқдир”, – деб ёзади.

Ўзбек тилшуноси В.А.Каримжонова эса ўрин келишкли фёъл бошқарувидаги бирикмалар семантикаси ҳақида фикр юритар экан, бирикма бўлаклари маъноси маълум узвлари мослиги билан классемани таркиб топтириши фёъллар семантик валентлигининг намоён бўлиши деб кўрсатади [1, 7]. Яъни, мантиқ жиҳатдан қараганда, семантик валентликларда муайян семантик белгиларга эга муайян контекстуал партнерлар қабул қилинади ва бошқа семантик белгиларга эга партнерлар “тан олинмайди” [4, 15]. Лекин ноодатий боғланишларда бу талаб бузилади, яъни сўзловчининг ҳис – туйғуларига боғлиқ равишда фёъллар ўзига мос актантлар билан эмас, балки бошқа сўзлар билан боғланади.

Рауф Парфи ижодида сўзларни кўчма маънода қўллаш асосида ҳосил қилинган ноодатий боғланишлар кўплаб учрайди. Бундай боғланишларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1.Предикатив боғланишлар.

Мозийга урилиб синар овозим.

Синмоқсўзи “парчаланмоқ, майдаланмоқ, бўлақларга ажралмоқ маъносини ифодалаб, асосан юқорида келтирилган мисолда бу сўз овоз сўзи билан предикатив боғланишни ҳосил қилган. Қуйидаги шеърий парчаларда ҳам ноодатий боғланишлар предикатив бирлик характерида қўлланилган:

*Майсаларэгилибўқийдикитоб,
Бир лаҳза оҳ тортиб қўядир офтоб,
Дафтарданбир варақ боқадикулиб.*

Аслида *китоб ўқимоқ, оҳ тортмоқ, кулиб боқмоқ* инсонлар учун хос хусусиятлардир. Шоир ана шу сўзларни *майса, офтоб, варақ* сўзлари билан бирга қўллаб, ноодатий боғланишни ҳосил қилган.

2.Сўз бирикмаси характеридаги ноодатий боғланишлар.

Сўз бирикмаси кўринишидаги ноодатий боғланишларни ўз навбатида яна қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- 1)мослашувли бирикма кўринишидаги ноодатий боғланишлар;
- 2)битишувли бирикма кўринишидаги ноодатий боғланишлар;
- 3)бошқарувли бирикма кўринишидаги ноодатий боғланишлар.

Мослашувли бирикма кўринишидаги ноодатий боғланишларга Рауф Парфи шеъриятдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан:

*Биров роҳат қилар эзгиб, кулдириб,
Изтироб уругин сепар ичингга.*

Уруг сўзи “ўсимликнинг муртак озик моддалари ва ҳосили; дон” маъносини англатиб, асосан, ўсимлик маъноларини англатувчи сўзлар билан боғланади. Юқоридаги шеърий парчада у *изтироб* сўзи билан мослашувли ноодатий боғланишни ҳосил қилган.

“Вақт куюнида не давру-даврон” шеърий мисрасида ҳам вақт ва куюн сўзлари ноодатий тарзда боғланган. Қуйидаги парчада ҳам мослашувли бирикма кўринишидаги ноодатий боғланишни кўриш мумкин: *Сукунат кафанига ўрай мен.*

Битишувли бирикма кўринишидаги ноодатий боғланишларга ҳам шеъриятдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан:

Бир шеър керак нон каби иссиқ.

Бу гапдаги иссиқ шеър бирикмаси иссиқ сўзининг кўчма маъноси асосида ҳосил қилинган. *Иссиқ* сўзи денотатив маънода қўлланганда *ҳаво, нон, сув, овқат* каби сўзлар билан боғланади. Бу сўз кўчма маънода “кишига хуш келадиган; ёқимли” маъносини ифодалайди.

Рауф Парфи биргина шамол сўзини турли сўзлар билан ноодатий тарзда боғлайди. Мисоллар:

*Йўлимизни кесма эй ёвуз шамол,
Манхус замонларнинг ўлик шамоли*

*Меҳрибон елларнинг қанотларида,
Қани юр борайлик лола тергали.*

Келтирилган шеъринг парчаларда *ёвуз шамол, ўлик шамол, меҳрибон еллар* каби битишувли бирикмалар кўлланган бўлиб, бу бирикмалардаги тобе сўзлар асосан инсонларга хос хусусиятларни англатади. Шоир бу сўзларни *шамол* ваунингсиноними бўлган *ел* сўзининг аниқловчилари сифатида кўллаб, ноодатий боғланишларни вужудга келтирган.

Рауф Парфи ижодида *шўрпешона ишқ, довдир ҳаёт, тошқотган аламлар, музлаган фарёд, қариган қайғулар, соқов сукунат* каби ноодатий боғланишлар кўлланган. Шоир мавҳум тушунча ифодаловчи лексемаларни инсонларга хос хусусиятларни англатувчи лексемалар билан бирга кўллаган. Натижада бадиий асар образлилиги таъминланган.

Шоир ижодида бошқарувли бирикма кўринишидаги ноодатий боғланишлар нисбатан кам учрайди.

*Қора ёлқинларда шивирлар оят,
Кўзларингни тинглаяман энтикиб.*

Одатдаги боғланишда *тингламоқ* сўзи доимо *сўз, гап* лексемалари билан бирга кўлланади. Рауф Парфи бу сўзни *кўзларингни* сўзи билан бошқарувли муносабатга киритган.

Предикатив бирикма характеридаги ноодатий боғланишларда, асосан феъл туркумига оид лексемалар кўчма маънода кўлланади, яъни инсонларга хос ҳаракат ва ҳолат ифодаловчи лексемалар табиат ҳодисалари, табиат жисмлари, ёки мавҳум тушунча ифодаловчи лексемалар билан боғланиш ҳосил қилади. Мисолларга муурожаат қиламиз:

*Сенга оқ йўл тилар менинг бардошим.
Хомуш тортиб жулжукиб қўйди шамол.*

Бир узим узумнинг юзлари сўлди.

Ёлғиз сен ухлайсан, ёлғизим болам.

Майсалар шивирлар ҳайқиради тоғ.

Офтоб сочқи сочар бош узра балқиб.

Сўз бирикмаси характеридаги ноодатий боғланишларда сифат туркумига оид сўзлар ёки феълнинг сифатдош шаклини ифодаловчи лексемалар иштирок этади. Мисоллар:

Ўжар хаёлларга бир дам тўларман.

Алам ортган қарвон борар мунгайиб.

Хулоса қилиб айтганда, “...бундай ноодатий бирикувларнинг ҳосил бўлишига нутқий вазият – сўзловчининг ҳис-туйғулари сабаб бўлади... Бу эса, ўз навбатида, ҳар бир тилнинг нутқ жараёнида ривожлантирилувчи динамик система эканлигини яна бир марта исботлайди. Шу тариқа, инсон тафаккурининг чексизлиги ва тилнинг метафорик ҳамда динамиклигига асосланган маънолар чексизлиги ва очиклиги имконияти чексиз маъновий валентликлар, шу жумладан, эмотив валентликлар учун ҳам асос бўлади [2, 24-25].

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримжонов В.А. Ўзбек тилида ўрин келишликли бирикмалар семантикаси. НДА. – Тошкент, 1994.
2. Муҳамедова С. Ҳаракат феълларининг эмотив валентлиги // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2002. – № 4.
3. Нурмонов А. Лексеманинг мазмуний мундарижаси // Танланган асарлар. III жилдлик. III жилд.
4. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент, 1989.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 2-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 3-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006.

*Гулбахор Розикова
(Фергана, Узбекистан)*

СИНТАКТИК ПОЛИСЕМИЯ ВА УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ХУСУСИДА

Лисоний ортиқчалик ва тежамлилик ҳодисалари доимо ёнма – ён, изма – из юради. Ортиқчалик ва тежамлилик ҳодисаларининг бундай ёндошлиги, изма – излиги парадигматик номутаносибликда ҳам мавжуд. Шаклий пландаги номутаносибликда шаклий бирликлар ортиқча бўлиб, мазмуний (маъновий) бирликлар тежалади, мазмун планига хос номутаносибликда мазмуний бирликлар ортиқча бўлади.

Шаклий планга хос номутаносиблик синонимия, параллелизм, дублет сингари лисоний тушунчалар билан боғланса, мазмуний планга хос номутаносиблик полисемия, омонимия, антонимия, полифункционаллик, синкретизм сингари тушунчалар билан алоқадор бўлади.

Парадигматик номутаносибликнинг гап қурилишига хос номутаносиблиги (унинг қандай турда бўлишидан қатъи назар) ҳақида фикр юритишдан олдин гап қурилиши, унинг модели масалаларини аниқлаб олишга тўғри келади. Гап тил ҳодисаси сифатида қаралар экан, унда гапнинг конкрет денотатив асосга эга бўлган жумла маъносидаги тушунчаси назарда тутилмайди, балки унинг (гапнинг) модели ҳисобга олинади.

Номутаносиблик тил тараққиётини белгиловчи ижобий ҳодисалардан биридир. Тилнинг қайси сатҳида бўлишидан қатъи назар, номутаносиблик инсон тилининг ички қурилишига хос бир қатор ҳодисаларнинг ўзаро ўхшашлигига асосланувчи кенг тарқалган атрибутдир. Номутаносибликни вужудга келтирувчи омиллар ҳар хил бўлишидан қатъи назар, бу ҳодиса тилнинг белгилик табиати асосида мавжуд бўлади.

Полисемия шаклдошлик хусусиятига кўра парадигматик номутаносиблик ҳосил қилувчи ҳодисалар сирасига киради. Шаклдошлик хусусиятига кўра парадигматик номутаносиблик ҳосил қилар экан, синтактик полисемияни, унинг лисоний табиатини тушуниш учун умуман полисемия хусусида айтилган баъзи мулоҳазаларни ҳисобга олмасликнинг иложи йўқ.

Полисемия сўзнинг ёки белгининг кўпмаънолилиги, бир сўз ёки белгида бир неча маънонинг мавжудлигидир. Кўпгина сўзлар (шунингдек, грамматик шакллар ва синтактик конструкциялар) бир эмас, бир неча (икки ёки кўп) маъно билдиради, турли предмет ва воқеа – ҳодисаларни ифодалаш учун хизмат қилади [10, 74].

Полисемия семасиологик категория сифатида бир тил бирлиги шаклида ифодаланган турли маъноларнинг ички, ўзаро боғланган семантик муносабатидир. Тилнинг қайси сатҳига алоқадор бўлишидан қатъи назар, полисемия объектив қонуниятлар таъсирида пайдо бўлади. Демак, полисемия бир сўз ёки бир синтактик конструкциядан турли хил лексик ва грамматик – сигнификатив маъноларнинг ўсиб чиқишидир [4, 118]. Кўпмаъноли бирликнинг барча маънолари ўзаро боғлиқ бўлади ва бир – бирини тақозо қилади. Академик В.В.Виноградов полисемияда тилнинг чегараланган ресурслари орасидаги диспропорция (номутаносиблик) натижасини кўради [5, 15].

Шакл ва мазмун номутаносиблигига асосланган полисемия ҳодисасига оид қайдлар таниқли файласуфлар Демокрит ва Аристотель таълимотларида ҳам учрайди. Жумладан, Аристотель тил фаолиятини ўрганишда, аввало, лексик ва грамматик кўпмаъноллиликка аҳамият бериш зарур, деб ҳисоблайди [3, 14].

Полисемия ҳодисасига соф лингвистик нуқтаи назардан қараш француз семасиологи М.Бреалдан бошланди.

Кўпмаъноли лисоний бирликнинг асосий хусусияти тилда ўзаро боғланган маънолар системасини ҳосил қилишдир. Полисемантик бирлик семаларидаги ўзаро умумий нуқта уларнинг шаклий жабҳасида кўринади. Шаклий томони бир хил бўлган бу семалар ўзларининг бошқа муҳим белги – хусусиятларида турлича характер касб этади. Полисемантик бирлик таркибидаги семалар бири иккинчисининг ўсиб чиқиши учун таянч

нукта бўлиб хизмат қилади. Демак, полисемантик лисоний бирликда маънолар миқдори қанчалигидан қатъи назар, улар ўзаро боғлиқ бўлиб, бош маънодан ривожланганлиги, шу жиҳатдан бир – бирларига алоқадорлиги билан ажралиб туради.

Кўпмаънолилик тилни мураккаблаштиради, лекин шу билан биргаликда, инсонларнинг турли – туман ва чексиз фикр ҳамда туйғуларини бир – бирларига етказишларида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Полисемия ҳодисаси фикрни образли ва таъсирли қилиб ифодалашга ёрдам беради. М.Бреалнинг кўпмаънолиликнинг тилда тутган ўрни хусусида айтган қуйидаги фикрлари муҳим аҳамият касб этади: «...тилда полисемиянинг ниҳоятда тараққий этганлиги фикр айирбошлаш учун ҳеч маҳал қийинчилик туғдирмайди. Унинг тараққиёти объектив мавжудотни ўзаро боғлиқ ҳолда англаш, уларни қиёсий ўрганиш, тараққиётларнинг тилда акс этиб туриши кабилар натижаси бўлади, яъни полисемия цивилизация белгисидир. Қайси халқда фан, техника, маданият, санъат тараққий этган бўлса, ўша халқ объектив борлиқнинг ўзаро алоқасини шунча кўпроқ кўради, уларни бир – бирига кўпроқ қиёс этади ва булар тилида кўпроқ ўз аксини топади, яъни инсоннинг ўз атрофини ўраб турган борлиқни умумлаштира олиши билан боғлиқ ҳолатда полисемия мавжуд ва тараққий этади» [9, 9].

Маълум тилдаги полисемия ўрганилар экан, ўша халқнинг тарихий тараққиёти, фикрлаш доираси, нуқтаи назари кабиларга ҳам эътибор берилган бўлади.

Тилга белгилар системаси, унинг бирликларга белги нуқтаи назаридан ёндашилганда, полисемия (шунингдек, бошқа мантиқий – грамматик категориялар ҳам, масалан, омонимия, синонимия ва ҳ.к.) тилнинг маълум бир сатҳи билан чегараланмайди. Полисемия ва омонимия ҳодисалари тилнинг фонологиядан ташқари, барча сатҳларида мавжуд. Полисемия ёки кўпмаънолилик тилнинг мазмун планига хос умумлисоний ҳодиса сифатида қаралади. Шундай экан, полисемия морфемага хосми, луғавий бирликка хосми, фразеологик ибораникими, синтактик конструкцияларникими – барибир унинг назарий масалалари бир хил бўлади. Полисемия – бу семасиологик категориядир.

Жамият тараққий этган сари тил ҳам ривожланиб боради. Жамият ҳаётида рўй берган турли иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ўзгаришлар, табиийки, тилга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бу таъсир натижасида тилда мавжуд бир шаклий қиёфа бошқа янгидан-янги маъноларни ифодалаш учун хослана боради. Белги ва унингмаъноси орасидаги ана шундай муносабат полисемия ҳодисасининг вужудга келишига туртки бўлади: белги дастлабки бош маъноси билан ўзаро боғлиқликдаги яна бошқа маъноларни ҳам касб этиб боради. Натижада кўпмаънолиликнинг вужудга келиши ва ривожланишига имконият яратилади. Бундан ташқари, яна шуни айтиш мумкинки, тил тараққиёти ҳамма вақт тежамлиликка интилиш билан мутаносиб бўлади. Бунинг мантиқий асослари бор, албатта: тилнинг мазмуний сатҳига хос бирликларнинг манбаи ташқи (объектив) олам бўлиб, улар тилдан ташқарида, экстралингвистик характерда бўлади. Уларни камайтириш мумкин эмас. Агар тилнинг мазмун сатҳига хос ҳар бир бирликда шаклий сатҳда ҳам ўз материал қиёфасига эга бўла олиш имконияти мавжуд бўлганда эди, тилда шаклий бирликлар кун сайин ортиб борган бўларди. Инсон тилининг психо-физиологик фаолият билан боғлиқ имкониятлари бундай кўпайишга йўл қўймайди: янгидан пайдо бўладиган маъновий бирликлар тилда олдиндан мавжуд бўлган шаклий бирликлар зиммасига юклана боради, натижада бир шаклий қиёфанинг мазмун қамровида кенгайиш вужудга келади. Бундай жараёнлар доимий ва амалий бўлиб, тилнинг шаклий бирликларининг системаси торая боради, аксинча, унинг маъновий бирликлари системаси кенгая боради. Тилнинг шаклий ва мазмуний жабҳаларига хос номутаносиблик шу тарзда фаоллашади.

Полисемия ва омонимия (қайси сатҳда бўлмасин), ана шундай мантиқий ва лисоний қонуниятлар заминида вужудга келади [8, 22].

Тил бирликларининг кўпмаънолилиги алоқа жараёнида санокли тил воситалари ёрдамида сон – саноксиз маъноларни ифодалашда инсонлар учун катта имконият яратади. Кўпмаънолилик тилга хос ижобий ҳодиса бўлиб, у алоқа жараёнида инсонларга халақит бермайди, балки ёрдам беради.

Полисемиянинг мавжудлиги муқаррар ва қонунийдир. Полисемиянинг қонуний ва муқаррарлиги ҳодисаларнинг чегарали ва чегарасиз бўлиши антиномиясига асосланади: бир томондан қараганда, тафаккурнинг мазмуний бирликлари чексиз ва чегарасиздир. Бошқа томондан эса, тил белгилари чекли ва чегараланган бўлади. Бу номувофиклик тилдаги шакл ва мазмун нумутаносиблигига олиб келади, оқибатда, тилнинг маълум бир товуш қобиғига эга бўлган бирликлари ўзига муносиб бўлмаган ортиқ даражада семантик структура касб этиб, полифункционал қийматга эга бўлади. Бундай лисоний бирликлар семантик структурасининг алоҳида – алоҳида элементлари коммуникация жараёнида навбатма – навбат иштирок этади. Қайси элементнинг танланиши нутқ вазияти томонидан белгиланади [6, 13-14].

А.Бердиалиев синтактик полисемияга ўзига хос семантик – грамматик тизим сифатида қараб, унинг қамровига синтаксема, синтаксемема тушунчаларини киритади. Синтаксема элементар (энг кичик) синтактик – семантик бирлик бўлиб, полисемия парадигмасида унинг аъзоларидан бири сифатида иш кўради. Синтаксемада объектив борлиқнинг маълум бир факти лисоний сатҳга кўра воқеланади (предмет ва унинг белгиси, ҳаракат ва унинг белги – хусусияти ва бошқалар), улар ўзаро синтактик алоқаси грамматик жиҳатдан ифодаланган бошқа қисмларга бўлинмайди. Синтаксема шакл ва мазмун планларига эга бўлган конфигурацион бутунликдир. Маълум бир сигнификатив маънолар ўзига хос синтактик шаклларда ифодаланиб, бир синтаксемани ҳосил қилса, яна бошқа материал бирликлар маълум бир маънолар ифодалаб, яна бошқа синтаксемаларни ҳосил қилаверади. Агар маълум бир материалга эга бўлган шакллар бошқа материал шакллар ифода этадиган маънолар билдирса, унда синтаксеманинг шакл ва мазмун планида асимметрия вужудга келади – шакл ва мазмун мутаносиблигига путур этади, натижада ё полисемия, ё омонимия парадигмаси вужудга келади. Бундай ҳолларда элементар синтактик бирлик ё полисемантик, ё омонимик характердаги синтактик бирлик – синтаксема характерига эга бўлади [1, 50-51].

А.Мамажонов “Қўшма гап стилистикаси” (Тошкент, “Фан”, 1990) монографиясида қўшма гаплар полисемияси учун ҳам алоҳида ўрин ажратади. У қўшма гаплар полисемиясининг амал кўламини: а) қўшма гап компонентларини бириктирувчи воситалар доирасида; б) қўшма гапни ташкил этувчи компонентлар доирасида каби икки гуруҳга ажратади. Тадқиқотчи шу нарсани эътироф этадики, “... полисемияда бир шаклнинг контекстда турли маънолар англатиши асосга олинади. Масалан, -са шаклининг бош маъноси шарт оттенкасини ифодалашидир. Шунинг учун ҳам бу шакл, кўпинча, шарт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бу шаклнинг ҳозирги ўзбек тилида маъноси жуда кенгайган: пайт, қиёс, сабаб каби маъноларни ҳам англатиш учун хизмат қилади [7, 105].

А.Бердиалиевнинг тадқиқотларидан бирида қўшма гапларни ҳосил қилувчи боғловчи ва боғловчи воситалар **синтактик ва семантик** боғловчилар каби икки гуруҳга ажратилади. Эътироф этилишича, семантик боғловчилар моносемик характер касб этади. Ҳосил бўлган қурилмада боғловчининг маъноси муҳим роль ўйнайди, синтактик бутунликнинг маъноси боғловчининг маъносига мутаносиб бўлади. Бундай боғловчилар сирасига **гоҳ- гоҳ, ё-ё, бир- бир, на-на** типдаги тенг боғловчилар; **гўё, худди, агар, башарти, чунки, сабабки, шунинг учун** типдаги эргаштирувчи боғловчилар киритилади. Бундай боғловчилар ёрдамида ҳосил бўлган синтактик конструкциялар, одатда, моносемантик характерда бўлади. Синтактик боғловчилар эса семантик боғловчиларнинг аксидир. Уларга **ва, аммо, лекин, бироқ** сингари тенг боғловчилар, **-ки, деб/ дея** каби эргаштирувчи боғловчилар ҳамда феълнинг эргаштирувчи боғловчи вазифасидаги ҳар хил аффиксли шакллари киритилади. Синтактик боғловчилар аслида маъносиз боғловчилар бўлса-да, полисемантик тавсифдаги синтактик бутунликлар ҳосил қилади, чунки синтактик конструкцияларнинг семантик – сигнификатив характеристикасини белгилашда бундай боғловчиларнинг ҳиссаси бўлмайди. Уларнинг вазифаси соф синтагматик характерда бўлади – қисмларни бириктиради, холос [2, 36].

Демак, маълум бўладики, тенг боғловчиларда ҳам кўпмаънолилиқ мавжуд. Масалан, **ва** боғловчиси ёрдамида қўшма гапнинг воқеа-ҳодисаларнинг бир пайтда бажарилиши,

воқеа-ҳодисалардан бирининг бошқаси учун сабаб бўлиши ва ҳ.к. маъноли турлари ҳосил бўлиши мумкин. Мисолларни қиёслайлик: *Асрлар бирма-бир ўтар ва ахир Юксалар қаршимда энг бахтли одам* (А.Орипов) – воқеа-ҳодисаларнинг турли пайтда бажарилиши маъносидаги боғланган кўшма гап; *Опасида газаб оташи ва Зайнабда андиша гаши* (Ҳ.Олимжон) – воқеа-ҳодисаларнинг бир пайтда бажарилиши маъносидаги кўшма гап; *Одоб улуглар кўнгида ёшларга меҳр уйғотади ва у одобли ёшларга бўлган муҳаббат кўнгида абадий қолади.* (А.Навоий) – воқеа-ҳодисалардан бирининг (биринчиси) бошқа воқеа-ҳодиса учун сабаб бўлиши маъносидаги кўшма гап.

Бундай хусусият *аммо, лекин, бироқ, балки, бўлса, эса* сингари (зидлов, қиёслов) бошқа тенг боғловчиларда; ана шу боғловчилар вазифасида ишлатилувчи *-у, -ю, -да* юкламаларида ҳам мавжуд. Айрим мисоллар келтирамиз: *Кузнинг совуғи келди, бироқ ёғини келмади.* (Ғ.Ғулом) – воқеа-ҳодисаларнинг зидланиши маъносидаги кўшма гап; *Меҳнат қилган яхши, бироқ ишнинг кўзини билиб меҳнат қилган ундан ҳам яхши.* (Р.Усмонов) – воқеа-ҳодисаларнинг қиёсланиши маъносидаги кўшма гап.

Полисемантиклик, айниқса, тенг боғловчилар вазифасида қўлланувчи *-у, -ю, -да* юкламаларида яна фаолроқ. Биргина *-у* ёки *-ю, -да* юкламалари ёрдамида ҳосил бўлган боғланган кўшма гапларда воқеа-ҳодисаларнинг турли пайтда бажарилиши, воқеа-ҳодисалардан бирининг бошқаси учун сабаб бўлиши, воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро зидланиши, воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро қиёсланиши ва ҳ.к. маънолар ифодалана олади. Тенг боғловчи ва уларга вазифадош лисоний ҳодисаларнинг бу хусусиятлари тенг боғловчиларнинг ҳам полифункционал ва полисемик табиатини яққолроқ кўрсатиш учун хизмат қила олиши шакл-шубҳасиз.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, синтактик сатҳга хос полисемияни белгилашда синтактик бутунликларни ҳосил қилувчи боғловчи воситаларнинг полифункционал хусусиятини ажратиб олиш, унга таянишнинг ўзи етарли эмас. Бунда айна ана шу боғловчи воситалар иштирок этган қурилмалар ва уларнинг тўлиқ конструкцияси назарда тутилиши керак. Чунки синтактик қурилмалар таркибидан ажратиб олинган боғловчиларнинг ўзи ҳеч қандай синтагматик ва семантик қийматга эга бўла олмайди. Бир синтактик қурилма таркибида боғловчининг маъно ва функцияси ана шу қурилма таркибидаги бошқа лисоний воситалар билан биргаликда амалга ошади, зеро, боғловчи ва боғловчи воситаларнинг ўзи ҳам автономик тарзда гарчанд морфология ёхуд морфемика ихтиёрида бўлса-да, унинг лисоний табиати, лисоний қиймати синтактик сатҳда намоён бўлади. Бундай воситалар, ҳатто келишик, эгалик, шахс-сон категорияларини ҳосил қилувчи маркер шакллар ҳам синтаксис учун хосланган лисоний ҳодисалардир [4]. Демак, маълумбўладик, синтактик бутунлик таркибидаги боғловчининг маъноси фақат синтактик конструкция билан боғланади. Уларни бутунлик таркибидан ажратган ҳолда таҳлил қилиш биртомонлама ва нореал хулосалар чиқаришга сабаббўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бердиалиев А. Эргаш гапли кўшма гап конструкцияларида семантик – сингификатив парадигматика. – Т.: Фан, 1989.
2. Бердиалиев А. Ўзбек тили эргаш гапли кўшма гапларида синтактик алоқа ва синтактик муносабатлар. – Т.: “Университет” нашриёти, 1993.
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М.: Высш.шк., 1984.
4. Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: МГУ, 1976.
5. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М–Л.: Учпедгиз, 1947.
6. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – М.: Наука, 1980.
7. Мамажонов А. Кўшма гап стилистикаси. – Т.: Фан, 1990.
8. Маулер Ф.И. Грамматическая омонимия в английском языке. Часть I. – Орджоникидзе, 1977.
9. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Т.: Фан, 1975. – 9-бет.
10. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. – М.: Просвещение, 1977. – С.74.

*Mohichehra Ro'ziyeva
(Bukhara, Uzbekistan)*

INTERPRETATION OF WHITE COLOUR IN EPIC GENRES OF FOLKLORE

Colour can express the form, type of everything existing in nature, showing environmental beauty, and difference between plants and animals, it also expresses emotions, world outlook and belief of people.

Symbolism of colours in Uzbek national tales figuratively shows virtue and evil, good and bad understandings. Thanks to colours difficult extended meanings and expressions find their more beautiful reflection in easy style. And also, symbolism of tales expressed in colours strengthens their literary expression and aesthetic influence.

In Uzbek tales abstract meanings which can be felt, understood are usually expressed with the help of colours. For example, “оқ йўл” – good trip, “оқ фотиҳа” – blessing, “қора ният” – bad wish, “бахти қора” – unhappy, “оқ бахт” – happy, “оқ ният” – admire is a good poetic example of it. It can be seen in the tale “Bektemir botir”: “...*Bektemir botir said goodbye to his parents, brothers. He hanged a sword on the ceiling of his room and said: “If blood drops from it, be sure, I am dead and moan over me. If there are no blood drops, be sure I am healthy on earth.” Then he had blessing and went to his way...*”

In the tale “Chinnioy and Bakhtiyor” there are also virtue expressions connected with white colour: “*Баракалла, сенинг гайрат ва ҳимматингга! – деб, Бихалфанинг пешонасидан ўпибди-да, – бор, сенга худо оқ йўл берсин! – деб фотиҳа берибди Подшо [13, 101]...*” “*Well -done , - king said to Bikhalfa and kissed his forehead. – Now go and let God bless you.*”

There is a good tradition of wishing good trip to those who are leaving and it is usually expressed by white colour “оқ yo'l” or “оқ fотиҳа”. That's why a good journey is wished to the main hero who is leaving his house, close people. As a poetic symbol “white” is used as an epithet to “road”, and this expression symbolically show the safe and sound achievement of trip goals of a hero.

As a symbol of “road” the colour “white” serves to activate ideological aesthetic features of it. Because any word expressing symbolical idea can carry main ideological aesthetic features in the literary text. In some poems white colour is used as a poetic symbol, it shows the case of peaceful future, the trip of a hero to distant place and their wish.

But in the Middle and Far East white colour is considered as a colour of mourning and funeral [5, 86]. It found its expression in the mourning process of a nation. It is a tradition to wear white in funeral repast in Zerafshan valley. White and blue dresses express funeral repast in these regions. Thus, it comes out that such Arabian traditions had reached us long before and left their traces on our mourning and funeral ceremonies. Women, deploring and those who are in mourning have white scarves on their heads. And it is the proof that white is a symbol of funeral repast.

There is a word “*oqpadar*” – epithet which means unworthy son of father in the tale “Ziyod botir”, and following example concretely opens the meaning of it: “*Султон Ҳусайн Мирзо ўз яқинлари билан ўтирган экан, улар орасида шайх ҳам бор экан. Шайхнинг ўгли подшога таъзим қилиб: – Шоҳим, яқинда юртимизга бир оқнадар йигит бир қиз билан келган эди. Мен уларни дуруст одам деб ўйлаб никоҳлаб қўйган эдим. Кейин ҳовли ҳам олиб бердим. Шу кеча кўчадан ўтиб кетаётсам, ҳовлидан қулги эшитилди. Қарасам, ҳалиги оқнадарнинг хотини йигитлар ўртасида ўйнаб турган экан. Аччигимга чидолмай йигитни чақуриб: “Бу нима бузуқлик, уялмайсанми?” деган эдим, у менга бир мушт солди. Шу орқадарни жазоласангиз..*” [13, 8].

(Sultan Husayn Mirzo was with his suite, and there was a sheikh among them. Sheikh's son bowed to the shah and said: - Your majesty, young unworthy son of his father came to our land with a girl recently. I married them off thinking that they were good people. Then I bought a house for them. This night, passing this house I heard a laugh coming from there. Looking in I saw man's wife among several follows. Then I called the man and said that it was not good of him to let his wife behave like that. But he had knocked me down. I want you to punish this man.)

We know that there is a word “oq qilmoq” which means surrendering a child. In this phrase “white” – means space, which means that there is nothing left to connect the relationship between father and child. It is tradition to hate, or to look with hatred to those who had this curse. We have to take into consideration that negative meaning of white colour is rare case in Uzbek traditions, but we can still have it to express negative emotional feelings.

According to S.Utanova, who studied symbolism of colours in Alisher Navai’s poetry, “oq” in “oqqadar” and “oq qilmoq” has no connection with the colour oq – white. “Oqqadar” is defined as following: oq – rejected, padar – father, completely – rejected by father. Because of Arabian “oq” loaned to Turkic languages two words with the same sound but different meaning appeared in language, and there is misunderstanding in their use” [16, 12].

In the tale “Ziyod botir” “oqqadar” is really that who had his father’s curse, who had people’s hatred and whose personage is given in negative expressive colours.

Such example can be found in the ballad “Alpomys”, in which Ultontoz makes his father discontented, he is also surrendered and lives a very bad life:

“Отасини урган фарзанд оқ бўлар,

Урма дейман Бойбўридай бийингни..” [2, 355].

Beauty, charm, naivety of girls in hyperbolic style is usually expressed with white colour – white wrist, white-faces, white teeth and etc. it is not only abstract, but also showing a beauty of lover in her physical state also and it expresses poetic approach in description. In most songs slim and attractive body of lover is resembled to milk [12, 225]. This resemblance is connected with life experience. As they say, in long before times wives of kings had a bath in the special ponds filled with milk. Bathing in milk helps to make body white and attractive. In European countries white body shows aristocracy. Aristocrats were called “white bones” and had higher status in the society.

In Uzbek fairy tales and ballads we can see the same, that’s to say, hero’s symbolic names. In Malikai Ayyor ballad the princess has a maid named Oqqiz. She is described as pretty, healthy, slim and charming girl [11, 119]. Or in the ballad “Ravshan” princess Zulkhumor’s beautiful, white maid’s name is also Oqqiz.

In the tales kings’ famous daughters’ name is usually Oqbilak: *“Many kings were in love with Oqbilak, but couldn’t achieve her. Qilich botir made Qorakhon king his prisoner. He took Oqbilak and left. They reached Oqbilak’s fortress and lived there happily” [13, 16], or “..There was a king Shavkat in Egypt. He had a daughter Oqbilak. She was as beautiful as the moon. She was so beautiful, that everybody fell in love with her. You are as strong as lion. Go and bring Oqbilak! – thus Bektemir heard from old lady about Oqbilak and fell in love with her. [13, 31]”.*

The girl’s beauty, virginity, naevity, and love is expressed with the epithet “oq bilak”, and symbolically princess has the same name. But sometimes this phrase is used to lazy, light-minded, snob girls also. Usually merchants’, kings’ spoilt daughters are called so and it expresses social inequality.

One of the widely spread symbolic personages in Uzbek folklore is white snake. The etymology of it is connected with religious belief. As it is known, white snake is saint creature for our people. Because white snake is a king of snakes and the person who can see its feet will be the happiest person in the world. Appearance of the white snake at home, in the yard is also a symbol of profit and virtue. That’s why in Fergana valley, Bukhara and Khorezm those who had seen it spilled flour on it, put milk in the cup for it. Those who see “white hairy snake” in Bukhara region usually consider it as a ghost of predecessors and spill flour on it [3, 28]. It is a great sin to kill a white snake. They imagined in the past that there lived Muslim fairies in white snakes’ appearance.

In the legend “Revenge” a young man kills a white snake which appeared to his wife. Then the woman is followed by another black snake. And anywhere this couple appears there appears that black snake also. One morning, when the young man goes out he sees his wife’s dead body at the same place where he killed a white snake. The black snake is laying circled at her. The snake killed the fellow also. And so the snake died itself [7, 177-179].

The legend shows that people considered the white snake as taboo. If this taboo is destroyed, snake attacks people and hurts them. So, this legend literally expresses the taboo to thw white snake

and its results when it is destroyed. Later such epic traditional motives began to be included to the national songs [21, 171].

People in the past believed that flora and fauna were good protectors of human kind, and considered some of them as Gods of the mankind [3, 12]. Such totemistic imaginations were strengthened with colour depictions also. People usually sacrifice animals as sheep, goat, hen of black, white, red and other colours for safety and health of their family and prosperity of their business. We can say that this realistic approach was a reason for formation of animals' supporting and riving motives for heroes. In national fairy tales and ballads hero is somehow assisted by white goat, white horse, white snake, white deer and other animals and his enemies are mythological personages (black deev, black lion).

For example, in the tale "Nigini shohi moron" the king of snakes gives its ring to the boy who saved its son of fatal danger. The ring was magical and all dreams of boy began to come true with the words: "O nigini shohi moron, let there appear a plate of plov by the order of white snake", and there appeared a plate of plov" [8, 64]. It is clear that snake's power is strengthened, he is shown as a sponsor helping the boy in different difficult cases.

In many tales white snake is described as a positive featured character, and in some cases black snake stands against it: "...I am a daughter of the fair kings. One deev fell in love with me and wanted to marry me, but I ran away turning to white snake. You were on my way and you let me pass, you had killed deev, following me. If you didn't kill it, it would kill me. Now you go home and don't be afraid of anything, if you are in difficulty burn my hair and I will help you, - and gave three hairs to him" [19, 20]. This tale also shows the overcoming of virtue on evil in the white snake's appearance, it is also described as a power helping kind, gentle, noble people.

Some tales say that white horse usually helps hero because it is expressed as a ghost of deceased father of him. "Three brothers" [18, 170], "Father's preset" [19, 253] are good example of it.

V.Y. Propp wrote: "The horse is always when it expresses the cult" [14, 175] Really, the white horse is the fellow's friend, companion, and talisman of happiness in the tale. It is seen that horse's magic, unusual features are literally interpreted clearly in national ballads.

In the past the colour of horses had its value in various processes, those kings and generals who won in the battles came to their cities on white horse in ceremonial way. White horse is always a symbol of success, victory and luck. As historical information says that one of Turkic rulers Kultegin won all battles when he went to war on his white horse [15, 172]. Also ancient pictures show that godnesses Ardvissura and Anakhita came down from heaven to ordinary people in their carriage hosed with four similar horses [1, 106].

In Uzbek folklore researcher of deev personage J.Eshonqul, explaining the symbolism of colours in the primitive society, tells the following about colours: "...Black deev is a symbol of darkness, red deev is – blood, conquer, white deev is – hard rain, cloud, yellow deev is - fire, blue deev is a symbol of sky, the symbols coded names" [6, 67]. These three types of deev can be found in fairy tale "Jurakhon". In this tale white, red and black deevs are described as evil forces disturbing people, and cruel creatures keeping girls in hostage. Every deev has its border, territory and coming signs. In "Jurakhon" tale white deev comes after white wind, red deev after red wind thus power and signs of deevs are shown. In most cases the line of colours is like white, red and black, there can be only few cases when the line is on the contrary, i.e., red, black, white [8, 48]. It is a proof that symbolic meaning of colours is valuable for personage. In Uzbek national ballad "Malikai ayyor" Avazkhon faced with leavedeev, red deev and at last, with white deev. In analysis of this ballad J.Eshonqul wrote: "Avaz's going to another world comes up from people's imagination about it, – the first stage of going there is connected with plants and trees and that's why first he meets **Leavedeev**; the second stage is connected with air, gas, and fire and warmth, that's why he meets **Red deev**; the last stage is underground sky stage, as the sky has white colour here he meets **White deev** [6, 65]".

Also a tale about Qayroqtosh child [9, 100] the head of the deevs was White deev and he brought a hero to the sky which shows its connection. We think white colour is a symbol of positive

expressive colour thanks to help to heroes, because at the end of the tale negative emotional features of a deev are weakened.

In folklore there are many poetic units expressing features of age, especially, old age features.

“Guruglibek dreamt red faced, dressed in white old man was surrounded by a group of men. The elder of them was his maid who said:

— Hey, Bobo Kambar! That boy came for his horse. Let his wish come true! Anyway, don't make him disappointed [4, 117]” Besides expressing the old age, clarity, cleanness, white as a colour of dress, shows the pass to the other world, sanity.

When we look at the life of a man, when a child is born, he is wrapped up in white. When a bride, she wears white dress, and everybody envies her. Those who celebrate anniversary of “muchal” also wear white dress wishing a kind wishes. When a man dies, he is also wrapped up in white, those who mourn also wear white scarves. If the father dies in Peshku, Romitan and Shafirkon regions of Bukhara province, elder son will have white turban on his head. By this he symbolically shows that he is an inheritant of the father's affairs.

Because of white colour's being active in ceremonies first it became saint in folklore and then in epic and written works, in religion it became saint also.

In Alisher Navai's “Sab'ai sayyor” (“Seven planets”) king Bahrom listens to seven pilgrims' stories in seven different coloured castles. The end of the story poet connected with white colour and Friday (Bahrom's finding Dilorom) which is interpreted like a kindness and sanity of the colour and day. Here poet's idea of sanity of white and Friday is clearly seen. As Islam says, the seventh day of the week – Friday – is the day when God created man.

In conclusion, epic genres in Uzbek folklore have a system of different symbols, in tales and ballads colours have different semantic, literary and aesthetic meanings. That's why the value of colours in mythology, religion, folklore and written literature is specific.

REFERENCES:

1. Авесто. Тарихий-адабий мерос. А.Махкам таржимаси. – Т., 2001. – Б. 171.
2. Алпомиш. Ўзбек халқ қахрамонлик достони // Тошкент: Шарқ, 1998. – 355-б.
3. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 28-б.
4. Гўрўғлининг тўғилиши. ЎХИ. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр. – Т., 1967. – 165-б.
5. Гёте И.В. Избранные сочинения по естествознанию. – М.: Наука, 1957. – С. 53.
6. Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: ”Насаф”, 1999. – 67-б.
7. Жаҳон халқ эртақлари. Ўзбек асотирлари, ҳикматлари, ривоятлари. Ўн жилдли. 3-жилд. – Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993 йил. – 177-179-б.
8. Кулса гул. Нигини шоҳи морон эртаги, 64-б.
9. Қора дев, Ўзбек халқ сеҳрли эртақлари, 100-б.
10. Қорабоев У. Нажмиддин Кубронинг “Латоиф” асари тахлили // Сино 2000. – 1-сон. – Б. 53.
11. Маликаи Айёр. ЎХИ. Кўп томлик. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 119 б.
12. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. Кўп томлик. Тўпловчи М.Алавия. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. – 225-б.
13. Олтин бешик // Бектемир ботир // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.
14. Пропп В.Я. Исторические корни Волшебной сказки. – Л., 1946. – С.175.
15. Раҳмонов Н. Ўрхун-Енисей ёдномалари. – 172-б.
16. Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси, НДА. – Т., 2007. – 12-б.
17. Ўзбек халқ эртақлари. 1-том. Уч оға-ини ботирлар. Ўқитувчи нашр. – Т., 2007. – 170-б.
18. Ўзбек халқ эртақлари ..2-том., Беш қиз эртаги. Ўқитувчи нашр. – Т., 2007. – 20-б.

*Садоқат Рўзиева
(Бухара, Ўзбекистан)*

O`ZBEK TILIDA OTLI BIRIKMALAR VA ULARNING TURLARI

Otli birikmalar ismli birikmalarning alohida ko`rinishi hisoblanadi. Ismli birikmalarning bu turi o`zbek tilida so`zlashuvchi jamiyat a`zolari nutqida reallashuvini *asal bola, shakar qovun, yaxshi qiz, katta hovli, o`nta kitob, bir piyola choy, do`stona uchrashuv, turkona talqin, allaqanday sharpa, o`sha kun, shildir-shildir suv, duv-duv gap* kabi nutqiy hosilalar yaqqol tasdiqlaydi va ular nutq jarayonida turli kommunikativ maqsadlarda shakllangan jumlar tarkibida voqelashadi.

Bu so`z birikma(SB)larida tobe a`zo mavqeyida ismlar, hokim a`zo mavqeyida esa ot leksemalar reallashadi. Mazkur birikmalarning shakllanishida atoqli otlar emas, balki turdosh otlar va ularning lug`aviy-ma`noviy guruh(LMG)lariga tegishli ot leksemalar muhim o`ringa egaligini ham ta`kidlash lozim. Negaki, bu SBlaridagi hokim a`zoning lug`aviy asosi muayyan va mavhum otlardan iborat. Tobe vaziyatdagi "ism" atamasi ostida qadimgi hind, arab va turkiy tilshunoslik an`anasiga ko`ra, ot, sifat, son, olmosh, ravish va taqlidlar umumlashtiriladi [1; 2; 3]. Demak, ismlar deganda, ot, sifat, son, olmosh, ravish va taqlidlar tushuniladi. Berilgan SBlarida bu turkumlarga oid leksemalar lisoniy ma`noviy va lisoniy sintaktik imkoniyatlari asosida tobe vaziyatni egallaydi.

Anglashiladiki, tobe vaziyatda ismlar reallashgan SBlarida hokim vaziyatni otlar egallaydi. Bunday birikuv natijasida [belgi-predmet] ma`noli hosilalar yuzaga keladi. Zero, nutqda voqelashadigan cheksiz atov birliklari, ya`ni SBlari muayyan ismlar va otlarning ma`lum LMGLariga tegishli leksemalardan tuziladi. Demak, muayyan belgi-xususiyatga ega bo`lgan predmet ma`nosini voqelantirish uchun ismlar muayyan otlar va mavhum otlar LMGLariga tegishli lug`aviy birliklar bilan birikadi. Ismlar va otlarning birikuvi natijasida hosil bo`ladigan SBlari tilimizda ismli birikmalarning bir turi sifatida ajratiladi.

Til tizimining sintaktik sath birliklari sirasida ism va otlarning birikuvidan hosil bo`ladigan [belgi-predmet] ma`nosini ifodalovchi SBlari lisoniy qurilish xususiyatlariga ko`ra boshqa SBlaridan farqlanadi. Chunki tobe-hokimlikning yuzaga chiqish tarzi, usuli bilan ajralib turuvchi lisoniy sintaktik qolip(LSQ)iga ega.

Ma`lumki, LSQ tub mohiyatiga ko`ra riyoziy tenglamaga o`xshaydi va ikki qismdan iborat bo`ladi: tenglik belgisidan chap tomon va bu belgidan o`ng tomon [2, 10]. Muayyan [belgi-predmet] ma`noli SBlarini voqelantiruvchi $[I-O]=SB$ LSQi ham riyoziy tenglama ko`rinishiga ega bo`lib, tenglikdan chap tomonda lisoniy sintaktik qurilish tarzini ifodalovchi $[I-O]$ qism va tenglikdan o`ng tomonda birikish usulining mahsuli $-[SB]$ ni ifodalovchi qism joylashadi. Bu LSQning to`liq ifodasi quyidagi lisoniy tenglama ko`rinishida bo`ladi: $[I \sim O]=[belgi-predmet] SB$.

Hokim a`zosi ot leksemalaridan tuzilgan SBlari faqat $[I-O]=SB$ LSQi mahsuli sifatida mavjud, deb bo`lmaydi. Chunki *bahorning havosi, o`zbekning odati, mening oilam, yaxshining so`zi, ikkovining uchrashuvi, chekishning asorati, o`qimaganning maslahati, hozirning huzuri, gumbur-gumburning vahimasi* singari nutqiy hosilalar ham otli birikmalar sirasiga kiradi. Qizig`i, bu hosilalar $[I-O]=[belgi-predmet] SB$ LSQi mahsuli emas. Ular sintaktik qurilishi va semantik jihatdan $[I-O]=SB$ LSQi mahsuliga o`xshamaydi. Birinchidan, mazkur SBlarida tobe bo`lak qaratqich shaklida, hokim bo`lak esa egalik shaklida ifodalanganligi a`zolarining birikish tarzi va usuli $[I-O]=SB$ LSQidan farq qilishini tashqi tomondan aks ettirsa, ikkinchidan, tobe so`zning hokim so`zga bog`lanishidan hosil bo`ladigan tegishlilik, egalik, umuman, qarashlilik ma`nosi [belgi-predmet] umumiy mazmuniga singmasligini ichki tomondan ifodalab turadi. Demak, yuqorida sanab o`tilgan nutqiy hosilalar lisoniy sintatik qurilishi va mazmuniga ko`ra, alohidalik kasb etdi. Bu alohidalik otli birikmalarning yana bir turi mavjudligidan dalolat beradi. Ularning LSQi o`zbek tili sintaksisining substansial tahlili asosida aniqlangan bo`lib, bu [qaratuvchi-qaralmish] ma`nosini bildirgan SBlarini yuzaga chiqaruvchi $[I^{q.k.} \sim I^{e.k.}] = [qaratuvchi-qaralmish] SB$ LSQidir [2, 7-9]. Ushbu LSQi o`zbek tilida mavjud [qaratuvchi-qaralmish] ma`noli yuz minglab SBlarining hosil bo`lishini lisoniy sintaktik qurilish nuqtayi nazaridan umumlashtiruvchi lisoniy birlikdir.

[I^{q.k.} ~ I^{e.k.}]=SB LSQi o'zbek tilida hokim a'zosi ot leksemalaridan tuzilgan SBlarining nutqda voqelanishini ta'minlovchi lisoniy sintaktik imkoniyat sifatida til sathida tayyor turadi. Ammo bu imkoniyat otli birikmalarga xos barcha ko'rinishlarning lisoniy sintaktik qurilishini o'z mohiyatida aks ettira olmaydi. Zero, o'zbek tilida shunday so'z birikmalari borki, ularda nainki tobe a'zo, balki hokim a'zo ham faqat ot leksemalari bilan ifodalanadi. Chunonchi, *kuz fasli, san'at muzeyi, o'zbek tili, suv sporti, tinchlik siyosati, Navro'z bayrami, Buxoro shahri, Mustaqillik maydoni, Zarafshon daryosi* kabi nutqiy hosilalar ham otli birikmalarning bir turi sifatida mavjud. Biroq bu hosilalar [I^{q.k.} ~ I^{e.k.}]=SB LSQi asosida yuzaga kelmaydi. Bunday birikmalardagi tobe bo'laklarning barchasi bosh kelishikda bo'lib, ularni [I^{q.k.}~I^{e.k.}]=SB LSQidagi [I^{q.k.}] qismning varianti, ya'ni [O^{q.k.}]ning belgisiz ko'rinishi deb bo'lmaydi. Chunki bosh kelishikdagi tobe bo'lak egalik shaklidagi hokim bo'lakka birikishning o'ziga xos, ya'ni [I^{q.k.} ~ I^{e.k.}] birikish tarzidan farqli usulini belgilaydi. Bu usulning o'ziga xosligi shundaki, tobe vaziyatni egallagan bosh kelishikdagi ot leksemalar hokim vaziyatdagi egalikli ot leksemalarga bog'lanishi natijasida [tur-jins] ma'noli SBlari yuzaga keladi. SBlarining substansial tadqiqi natijasida o'zbek tilidagi [tur-jins] ma'noli SBlarining lisoniy sintaktik qurilishi [O^{b.k.} ~ O^{e.k.}]=[tur-jins] SB qolipida aks etishi aniqlangan [1].

Demak, o'zbek tilida hokim a'zosi ot leksemalaridan tuzilgan SBlari [I ~ O]=SB LSQi, [I^{q.k.} ~ I^{e.k.}]=SB LSQi va [O^{b.k.}~O^{e.k.}]=SB qolipi mahsuli sifatida mavjud. Nutqda [belgi-predmet] ma'nosini ifodalovchi otli birikmalar [I ~ O]=SB LSQi, [qaratuvchi-qaralmish] ma'noli otli birikmalar [I^{q.k.}~I^{e.k.}]=SB LSQi va [tur-jins] ma'noli otli birikmalar [O^{b.k.}~O^{e.k.}]=SB qolipi asosida reallashadi. O'zbek tilida hokim a'zosi ot leksemalaridan tuzilgan SBlarining uch turi: a) [belgi-predmet] ma'noli otli birikmalar; b)[qaratuvchi-qaralmish] ma'noli otli birikmalar; d) [tur-jins] ma'noli otli birikmalar ajratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Назарова С.А. Сўзларнинг бирикиш омиллари ва усуллари. –Т.: Фан, 2013. –Б.98.
2. Нейматов Х., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. –Т.: Университет, 1995. – 55 б.
3. Курбонова М. Ҳозирги ўзбек тили (сода гап синтаксиси учун материаллар). –Т.: ЎЗМУ босмаҳонаси, 2002. – 117 б.

*Ақтоты Сағынай, Галия Тунгушбаева,
Сауле Ержанова, Ләззат Әділбекова
(Алматы, Қазақстан)*

ЖАНРЛАР ТЕОРИЯСЫ ТУРАЛЫ ҰҒЫМДАР

Жанр мәселеси – аса күрделі проблемалардың бірі. Көркем шығарманы танып білу жанр түрлерін тудырады. Мұның барлығы көркем шығарманы кеңінен танып білудің жемісі. Шығарманың танымдық мазмұны көбінесе жанрлық ерекшеліктерін айқындайды. Суреткердің идеялық-психологиялық бағалау ұстанымы аполлогиялық және сырттай объективті, ирониялық болуы мүмкін болғандықтан, бірқатар жанр түрлері туындайды. Әрбір әдеби туындының жанрлық табиғаты әр алуан: көлемді эпикалық шығармада өмірдің күрделі шындығы нақты көркем тұлғаларға жинақталып, олардың өзара қарым-қатынастарынан туған оқиғалар арқылы ашылса, лирикада адамның жеке басына тән көңіл күйі, нәзік және терең психологиялық тебіреністер суреттеледі. Ал драмалық шығармада көбіне адамның қимыл-әрекетіне, қақтығыстарына – түрліше тағдырлар тартысына құрылатыны мәлім. Жанр туралы айтылған түрлі кездердегі пікірлер әлем әдебиеттану ғылымының тарихында Аристотельден басталады. Аристотель өзінің «Поэтика» еңбегінде әдебиетті «сөзбен өрілген өмір» дейді. Солай деп айта келе ұлы философ оның үш түріне тоқталады. «Оқиғаға автордың өзі қатыспай сырттай бейнелеуі» эпикалық тәсіл деп айта

келіп, ол бұған мысал ретінде Гомер шығармаларын келтіреді. Екінші тәсіл – бұл әдеби тәсіл. Яғни, шығарманың негізі нысанасы - автордың жан толғанысы, ішкі сезімі, лирикалық көңіл-күйі. Енді ең соңғысына келер болсақ, ол – драма. Драмада жазушының бейнелеген кейіпкерлері айтайын деген ойын өзінің іс қимылы, дауыс ырғағы, интонациясы арқылы сахнада береді. Аристотельдің комедия, трагедия және эпопеяның ерекшеліктері туралы айтқан бұл пікірлерінің мәні зор [1]. Оның бұл еңбегі – өз дәуірінде әдебиетке теориялық негіз болатын, әрі әдебиетті зерттеу үшін болашаққа жол салған еңбек болып саналады.

Әл – Фарбидің «Өлең өнерінің қағидалары» туралы трактатын Аристотельдің «Поэтика» атты еңбегінің ықпалымен жазылғанын ескерсек, «Поэтика» да сөз болатын грек әдебиетінің жанрларын, терминдерін, өлең өлшемдерін ары қарай саралап, талдап жететін Фараби еңбегін бірден түсіну оңай емес. Фараби грек поэзиясын төмендегідей топқа бөледі: трагедия, комедия, ямб, драма, эпос, поэма, сатира, риторика, т.б. Әрқайсысына жеке анықтама береді.

Әдебиет үлгілерін кеңінен қолдана отырып жанр түрлері туралы Аристотельдің идеясын Гегель өзінің «Эстетика» деген еңбегінде жалғастырды. Аристотель мен Гегельдің жанр туралы ой-пікірлері, әсіресе жанрдың адам мінез-құлықтарына қатыстылығы ұлы сыншы В.Г.Белинскидің эстетикалық көзқарасына әсер етті. Ол орыс және европалық әдебиеттерде түрдің (вид), тектің (род), жанрлар түрлерінің пайда болуын белгілі бір тарихи дәуірде «адам идеясының», «идея құлықтылығының» дамуымен байланыстырады. В.Г.Белинский «Поэзияны тегіне және түріне қарай бөлу» деген мақаласында поэзияның үш тегі – эпос, лирика, драма – бар екендігін көрсетеді [2]. Мұнда әдеби жанрлар туралы айтылғанымен де «жанр» термині аталынбайды. Оны тектің (род) түрлері (вид) ретінде ғана сөз етеді. «Поэма», «повесть», «роман» терминдері эпостық шығарманың түрлері мағынасында қолданады. «Біздің заманымыздың эпопеясы – роман» дей келіп, «повесть дегеніміз – ол да роман, бірақ оның көлемі кіші болады, повестің айырмасы мазмұнының көлемі мен мағынасында» деген тұжырым жасайды. Сондай-ақ «драманың ең жоғарғы тегі – трагедия», «комедия- трагедияға қарама-қарсы қойылған драмалық поэзияның соңғы түрі» сияқты пікірлер айтады.

Жанрды – әдебиеттің тегі, түрлер ретінде табиғатын танып, даму барысында пайымдауға бүгін әр түрлі ағым, әр түрлі мектеп өз тұжырымын ұсынады.

Мысалы: Кейбір оқымыстылар жанрларды психологиялық категория ретінде лириканы – сезім, эпосты – ерік, драманы – ой деп қарайды [3].

Лингвистикалық мектеп өкілдері: лириканың қамтитын объектісін осы шақпен, эпос – өткен шақпен, драма – келер шақпен шектелмек. Бұл ағымдардың жанр теориясына қосқан жаңалығы шамалы.

Бұдан шығар қорытынды: қай кезеңде де қандай мектеп ағым өкілдері болмасын жанр мәселесіне көңіл аударып отырған.

Орыс әдебиеттану еңбектерінде жанр мәселесіне назар аударып, өз ойларын ұсынған пікірлер көп. Мысалы, Ю.Томашевский жанрларға жіктеуді белгілі бір тарихи кезеңдегі әдеби дамуға қатысты қарастыру керек десе [4], М.Бахтин жанрдың көркемдік дамумен бірге өзгеріп отыратынын айтады [5]. Бахтиннің пікірі бойынша: әлеуметтік қатынас процесі шығарма мәтінінің өзінен көрініс тапты. Шығарманы өмірге әкелген жаратушы-автор және ол дүниеге әкелген кейіпкер, сондай-ақ оқырман («тыңдарман») - мұның бәрі пішін мен стильді анықтайтын тірі күш. Бахтин жанрды «тұтас шығармадағы, айтылмақ ойдың өң бойындағы шынайы форма» деп түсінеді. Жанрдың әр түрі қарым-қатынас, диалог үстінде, яғни практикада көрініс тауып, жұмырланған жанр ретінде қарастырылады. Демек, әдеби жанрлар қарым-қатынас процесінен бастау алған. Зерттеуші жанрлардың екі жақты бағытын атап өтеді. Біріншіден, авторлар жанр таңдауда бәрінен бұрын көркем қабылдау шартын ескереді. Екіншіден, жанр әртүрлі оқырман қауымына арналған. Әр әдеби жанрға дәуір мен бағыттың шегінде өзіндік оқырманы бар болуы тән. Әр дәуір оқырманының, тыңдарманының, халық пен жұртшылықтың көркем туындыны ерекше түсінуі, сезінуі ерекше. «Екінші» (әдеби) және «бірінші» (мысалы, тұрмыстық) жанрлардың көркем мәтінді

баяндауда ұқсастықтары болғанымен күрделілік дәрежесі бойынша өзгешеленеді. Олар («екінші») өздерінің құрылымына «бірінші» жанрларды: репликаны, диалогты, тұрмыстық әңгімелерді, хаттарды енгізеді. Жанрдың негізгі қызметтерінің бірі жанрлық нәтиже деп атауға да болатын жазушы мен оқырман арасындағы делдалдық болып табылады. Жанр жазушының тек қана көркем ойлау категориясы емес; сол немесе өзге дәрежеде әдебиеттің жанрлық репертуарымен оқырмандардың таныс болуы автор мен оқырман арасындағы тығыз байланыс фактісі. Жанр жазушы мен оқырман арасындағы алтын көпір рөлін атқарады. Жазушының жанрды таңдауы оның оқырман жөніндегі көзқарасын білдіреді. Көркем қабылдау процесі қай арнада қабылданатындығы туралы жол салады. Бахтин ұсынған зерттеу бағдарламалардың негізгі артықшылығы сол дәуірде басымдыққа ие болған әдеби-сыни көзқараста емес, автор мен оқырман арасындағы байланысқа, шығарма мәтініне жете назар салуында. XIX ғ. көрнекті орыс әдебиет тарихшысы әрі теоретигі А.Н.Веселовский өзінің "Тарихи поэтика" атты еңбегінде әдебиеттің тектері алғашқы қауымдық деңгейдегі халықтардың әдет-ғұрыптық хор өлеңдерінен (қуанышты немесе қайғыны білдіретін түрлі дауыс ырғағынан құрылған әнмен айшықталып әрі дене қозғалысы басым ритмді ойын-билер) пайда болған дейді. Ал, эпос пен лирика, сондай-ақ драманы зерттеуші "әдет-ғұрыптық "хор көріністері әрекеттерінен" бөлініп дамыған түрлер" ретінде түсіндіреді. Одан әрі ғалым "хор мен әдет-ғұрыптың бірлігінен табиғи түрде алғашқы бөлініп шыққан өлеңдер лирико-эпикалық сипатта болды" дей келе "поэзияның алғашқы өзіндік түрі осы лиро-эпикалық әндер болды" деген тұжырым жасайды. Ал, осындай әндердің негізінде кейін, бара-бара эпикалық баяндау қалыптасқан.

Хор құрамындағы түрлі сипаттағы (қуанышты, қайғылы) дауыс сарындарынан лирика туындаған. Ғалымның бұл тұжырымдары ғылымда негізінен оң бағаланып келді. Белгілі әдебиет теоретигі, жаңа көзқарас негізінде жазылған "Әдебиет теориясы" оқулығының авторы В.Е.Хализев өте орынды айтқандай [6], ғалымның драмалық тектің генезисі жайлы пайымдауы дау туғызбайды, алайда еңбекте эпос пен лириканың әдет-ғұрыптық іс-әрекет, ритуалдарға қатыссыз да пайда болу мүмкіндігі ескерілмеген. Бұл ретте В.Е.Хализевтің тұжырымды сөзін түпнұсқада беруді орынды санаймыз: "Вместе с тем в теории Веселовского не учтено, что эпос и лирика могли формироваться и независимо от обрядовых действий. Так, мифологические сказания, на основе которых впоследствии упрочились прозаические легенды (саги) и сказки, возникли вне хора ... Лирика тоже могла формироваться вне обряда. Лирическое самовыражение возникло в производственных (трудовых) и бытовых отношениях первобытных народов. Существовали, таким образом, разные пути формирования литературных родов. И обрядовый хор был одним из них" (298-б.)

Сонымен әдебиеттің үш тегінің арасында өмір шындығын бейнелеу тәсілдерінің ерекшеліктеріне байланысты өзіндік айырмашылықтары бар екеніне, алайда бұл айырмашылықтар олардың арасындағы байланыс – жақындықты да жоққа шығара алмайтындығына, тегінде таза бір түрлік, яғни, өзге әдеби тектің белгі -сипаттарынан ада көркем шығарма болмайтындығын, бір көркем туындыда әдебиеттің үш тегінің де кейбір сипаттары көрінуі – заңдылық, өнер заңдылығы екенін мысалдар арқылы дәлелдеу. Мәселен, кез-келген эпикалық туындыда авторлық лиризм де, драмаға тән белгілер де (диалог, т.б.) кездесуі осыдан. Сондай-ақ, драмада авторлар эпикалық және лирикалық тәсілдерді жиі қолданады. Айталық, пьесада драматург монолог тәсілін екі түрлі мақсатта қолдануы мүмкін. Біріншіден, монолог арқылы кейіпкердің ішкі сезім күйі, толғаныс-тебіренісін ашуға болады, екіншіден, монолог арқылы кейіпкердің өзінің немесе басқа қатысушылардың өткен өмірі туралы кеңірек айтуға да болады.

Академик Д.С.Лихачев әдеби дамумен бірге жанрлардың да өзгеріп отыратынын, сондықтан да бірінші жанрды тудыратын принциптерді зерттеуді ұсынады [7]. Ал, Г.Л.Абрамович әдебиеттің тегі. Түрі, жанр деген ұғымдардың ара жігін ажырататын нақты анықтаманың жоқтығын сөз етеді.

Қазақ әдебиетіндегі жанр мәселесінде түрлі пікірлерді кездестіруге болады. Қазақ әдебиеттануының негізін қалаған ғалым А.Байтұрсынов жанр сөзін қолданбаса да, шығарманы мазмұнына қарай төрт түрге бөледі:

«1. Жай сөйлеу түрде. 2. Сөйлестірген түрде. 3. Хат түрінде. 4. Аралас түрде» [8] деп жазады. Ал, «Қазақ совет энциклопедиясында» жанр -өнер шығармаларының тарихи қалыптасқан түрлері, – деген анықтама берілген.

Академик З.Қабдолов «Әдеби жанр (французша *genre* – тек, түр) термин ретінде шартты, екі мағынада қолданылады: 1) әдебиеттің тектері – эпос, лирика, драма; 2) әдеби шығарманың түрлері - әңгіме, роман, баллада, поэма, комедия, трагедия т.б.» дей келіп, әдебиет теориясын толғайтын кітаптардың көбінде әдебиеттің тегі – жанр, әдеби шығарма - жанрлық түр деп танылып жүргендігін айтады. Әрі қарай эпосты шағын, орта, және кең көлемді үш түрге бөліп, «шағын көлемді эпикалық түрге – очерк, новелла, оқиғалы өлеңдерді, орта көлемді эпикалық түрге – повесть, поэма; ал кең көлемді эпикалық түрге – роман, эпопея тәрізділер жатады» деп түйіндейді [9]. Р.Нұрғалиев «Жанр – тудыратын элементтер деп – сюжет түзілісі, композиция, тақырып, поэтика, бір сөзбен шығарма идеясы мен мазмұнын ашатын көркемдік құралдарды айтуға болады» [10] – деп, жанр ұғымының күрделі көркемдік компоненттерден тұратынына назар аударады. Профессор Т.Қожакеев «Жанр дегеніміз – белгілі бір шығарманың, газет материалының өзіне ғана тән, өзін ғана ерекшелендіріп тұрған құрылымдық-композициялық, тілдік, стильдік, тағы басқа белгілерінің жиынтығы оның жанрын анықтайды» – деп тұжырымдайды [11]. К.Ахметов жанрға «Көркем шығарманың тарихи қалыптасып, даму үстінде болатын типі»- деген анықтама беріп, «әр жанр өзіндік пішіндер арқылы ерекшеленеді» деп, түсінік береді [12]. Д.Ысқақұлы тек, түр, жанр ұғымдарын жеке категория ретінде мағынасын ажыратып нақтылау керектігін айта келіп, «текті» (род) эпос, лирика, драма; «түрді» (вид) поэзия, проза, драма; «жанрды» әңгіме, повесть, роман, дастан, комедия, трагедия, драма, т.б. атауларында ара жігін айырған жөн деген пікір айтады. Жанрға «тек пен түрдің, тағы басқа көркемдік компоненттердің бір-біріне кірігіп, түрліше құрамда қолданылуы барысында пайда болған әдеби шығарманың тарихи қалыптасқан түрі» - деген анықтама береді [13].

«Жанр» сөзі француз тілінде «тек», «түр» дегенді білдіреді дедік. Олай болса, қазіргі таңда тек категорияларына жатқызылып жүрген эпос, лирика, драмаларды бұрынырақ жанр деп атаған. Яғни, «жанр» ұғымының «түр» ұғымымен біршама мәндес екенін байқаймыз. Әр жанр – қоғамның дамуымен ұдайы жетіліп, даму үстінде болатын құбылыс. Барлық әдеби жанрлар бірлесе отырып, ақиқат өмірді шығармашылықпен, көркем сөздің мол мүмкіндігін танытатын тұтас жүйені құрайды.

Әдеби шығармаларды жанрларға бөлу белгілі бір ұстанымдарға сүйенеді. Әдеби шығармалар әдеби тектер бойынша, яғни эпикалық, лирикалық, драмалық болып топтастырылады. Одан кейін бір тек аясындағы шығармалар тобы өздерінің негізгі эстетикалық сапа-қасиеттері бойынша комедиялық, трагедиялық, элегиялық, сатиралық, т.т. болып бөлінеді.

Сонымен, жанрларды жіктеудегі басты белгілер негізіне – шығарманың белгілі бір әдеби текке тән болуы, сондай-ақ басым көрінетін эстетикалық сапа белгісі алынады. Бірақ бұл да жеткіліксіз болғандықтан үшінші ұстаным – шығарманың көлемі мен соған сәйкес жалпы құрылымын тану ұстанымы қажет. Лирика көлемі қашанда шақтаулы, драмада сахна талаптарына сәйкес қалыптасқан өлшем болады; екіншіден, қаһармандық пен трагедиялық кең тынысты қажетсінетіні тағы бар, ал асқақ патетика немесе элегиялық сарындардың мейлінше «кең құлаш жазуға» мүмкіндігі жоқ. Сонымен қатар, жанрлық өлшемдердің автор ойына байланысты өзінше даралық негіздемелері болады да, сол ой-жоспарға сәйкес прозалық эпостың үлкен (роман), орта (повесть) және кіші үлгілері (әңгіме) жасалады.

Жанрлар теориясы бізге шығарманы талдап, тану барысында жазушының қалыптасқан жанрлық көркемдік сипаттарды қалай қолдана білгендігі мен өзінің жаңадан не қосқанын танып-білу үшін керек.

Жанр жайындағы теориялық ұғым қандай да бір дәуірдің, нақты бір ұлттық немесе әлемдік әдебиеттің шеңберіндегі шығармалардың кең ауқымдағы тобына тән сипаттарды жинақтайды. Алайда, бұл ұғымның мазмұны ұдайы өзгеріп, күрделеніп отыратындықтан, жанр теориясының әлі күнге дейін нақтыланбай келе жатқандығы да сондықтан.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аристотель. Поэтика // Аристотель и античная литература. – М., 1978.
2. Белинский В.Г. Таңдамалы шығармалар. Бірінші кітап. – А., 1948. – ББ. 1-3.
3. Дремов А. Специфика художественной литературы. – М., 1964.
4. Томашевский Ю. Теория литературы. – М., 1928. – 160 б.
5. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1972. – 178 б.
6. Хализев Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1999.
7. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979. – 55 б.
8. Байтұрсынов А. Шығармалары. – А., 1989. – 144 б.
9. Қабдолов З. Сөз өнері. – А., 1992. – 284 б.
10. Нұрғалиев Р. Арқау. – А., 1991. – Т.1. – 9 б.
11. Қожакеев Т. Сатиралық жанрлар. – А., 1983. – 6 б.
12. Ахметов К. Әдебиеттануға кіріспе. – Қарағанды, 2004. – 235 б.
13. Ысқақұлы Д. Сын жанрлары. – А., 1999. – 7 б.

*Хилола Сафарова, Робиябону Махмудова
(Бухара, Узбекистан)*

ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО МАВЗУИНИНГ ШЕЪРИЯТДАГИ ТАЛҚИНИ

Юсуф ва Зулайхо ишқий саргузашти ғоят қадимийдир. Бу мавзу дастлаб араб ва яхудийларнинг оғзаки ижодиётида пайдо бўлган. Сўнгра муқаддас диний китобларга, жумладан, аввал қадимги Ахд ҳисобланувчи Таврот ва Забурга, кейин Янги Ахд саналувчи Инжилга ўтган ва беҳад сиқик шаклда баён қилинган. Кейин Қуръони каримда алоҳида сура шаклида бир қадар муфассал ифодасини топган.

Юсуф ва Зулайхо саргузашти илохий китобларда ифодалангани сабабли муқаддаслаштирилди ва муқаддас сюжет сифтида ҳам оғзаки, ҳам ёзма бадиий адабиётда қайта-қайта ишланиб, сайёр мавзу мақомини олди. Илмий кузатишларнинг аниқлашича, бу сайёр сюжет асосида ҳозиргача араб, яхудий, форс-тожик, турк, ўзбек, озарбайжон, татар, туркман, курд, панжоб, қажорат, хинд, ўрду, афғон, гуржи, латиш ва олмон тилларида бир юз эликдан ортиқ шеърий ва насрий асарлар яратилган.

Туркий адабиётда Юсуф ва Зулайхо мавзуида яратилган асарларнинг кўпчилиги назмда битилган. Бунга сабаб – биринчидан, ўқилиши осон; иккинчидан, таъсирчанлиги кучли; учинчидан, ўйноқи оҳангга эга бўлганлигидан куйлашга ва ёдлашга қулай. Яна асарлар давомида мусулмон олами бидий сўз санъати тарихида шеъриятнинг етакчилиги қилганлигининг ҳам таъсири бор. Шу вадан бу шеърий дostonлар халқ орасида кенг тарқалган. Айниқса уч дoston ҳақида анчагина эътиборли тадқиқотлар яратилган. Улар: Қул Алининг “Қиссаи Юсуф”, Шайод Ҳамзанинг “Юсуф ва Зулайхо”, Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайхо” дostonларидир.

Тарихий ва илмий манбаларда шоир Қул Али номи билан тилга олинган бу ижодкор ҳақида тарқоқ маълумотлар мавжуд. Шу сабабли шоирнинг ўз “Қиссаи Юсуф” дostonи, Тожиддин Ялчиқул ўғлининг “Тарихи Булғория”, “Чингизнома” китоблари шундай маълумотларни берувчи манба сифатида қимматлидир.

1763-1837 йилларда яшаган Тожиддин Ялчиқул ўғли 1805 йилда “Тарихи Булғория” номли китобини ёзади. Бунда “Чингизнома” ва Имом Табризий, Имом Тусий каби ўрта аср

тарихчилари асарларидан фойдаланган. асарда Тожиддин Ялчикул ўғли Кул Алининг ота-бобоси, ўзи ва фарзанди ҳақида маълумот беради [1, 76].

Кул Али ўз замонасининг етук донишманди сифатида диний ва дунёвий фанлардан пухта хабардор бўлган. Шоирнинг адабий меросидан намуна сифатида биргина “Қиссаи Юсуф” достонигина бизгача етиб келган. Асар ҳажман катта эмас. Унда мисралар сони уч минг сатр атрофидадир. Достон муқаддима, ўн беш фасл ва хотимадан иборат. Кириш бобида куйидаги мисралар мазмуни куйидагича:

Қиссаларда, ҳикматлардан кўрклироғи,
Афсонадек тингланмоғи тотлироғи,
Қуръон ичра бешак онинг мазкурлиги,
Ушбу қисса эрдикки зоҳир эмди [3, 31].

Бундан кўринадики, Қуръон, унинг “Юсуф” сураси шоир диққатини жалб қилиб, янги асарнинг майдонга келишига асос бўлган.

Юсуф ва Зулайхо мавзуида туркий тилда яратилган иккинчи гўзал достон Шаййод Ҳамза қаламига мансубдир. Шаййод Ҳамза ҳам Кул Алига замондош бўлиб, унинг асари Фирдавсийнинг “Юсуф ва Зулайхо” достони ҳамда Қуръони карим таъсирида дунёга келган. Шаййод Ҳамза ҳаёти ва ижодига оид дастлабки маълумотни машҳур турк адабиётшуноси М.Ф.Кўпрулузода берган эди. У 1921 йилда шоирнинг бир ғазалини аниқлаб эълон қилган ва уни турк тасаввуф адабиётининг илк намояндаси сифатида тавсифлаган эди. Турк адабиётшунослари кейинроқ унинг яна саккиз ғазалини аниқлашди. 1946 йилда Д. Дилчин илк бор шоирнинг “Юсуф ва Зулайхо” достони борлигини аниқлаб, уни луғат ва изоҳлар билан тўлдирган ҳолда нашр эттирди. Достонга ёзган сўзбошисида XIII асрда Анатолидаги (Анадолу) тарихий-адабий ҳаётга тўхталиб, шоирнинг ижодий таржимаи ҳолига оид айрим маълумотларни қайд этади. У Шаййод Ҳамза достонини булғор-татар шоири Кул Али ва XIII аср охирида яшаган турк шоири Сули Фақиҳнинг шу мавзуда яратган достонлари билан киёсий ўрганиб, эътиборга лойиқ қатор илмий хулосаларга келади.

Турк адабиётшунослари аниқлаган маълумотларга кўра, Шаййод Ҳамза XIII аср ўрталарида Сивриҳисор ёхуд Окшаҳарда яшаган. Шаййод Ҳамза ниҳоятда ҳозиржавоб бўлган ва ўз даври билимларини пухта эгаллаган. Н.А.Аникиева бу асарни рус тилига ўгириб, махсус тадқиқот ва изоҳлар билан 1992 йилда Москвада, “Наука” нашриётида чоп эттирди. Бу матн билан танишув достоннинг Қуръондан таъсирланиб ёзилган асар деган хулосага келиш ҳуқуқини беради. Буни тадқиқот муаллифи ва асар таржимонининг ўзи рус тилида куйидагича беради:

История Юсуфа прекрасна и сладостна,
Послушай ее – и уйдет дневная печаль.
Рассказ этот один из прекраснейших а Коране,
Слушай ж меня, наострав уши,
Каждое слово слаще сахара... [4, 55].

XIV асрда Юсуф ва Зулайхо мавзуида яратилган машҳур достонларнинг учинчиси – Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайхо” асаридир. Достон ўзбек адабиётшунослигида кенг ўрганилган. Олий ва ўрта мактаб дарсликлари, тўплам, илмий нашрларда Дурбек ва унинг асари ҳақида анчагина маълумотлар берилган.

Дурбек ва унинг ижоди ҳақида 1962 йилда “Ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётида Дурбекнинг ўрни” мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаган С.Ҳайдаров амалга оширган илмий изланишлар муҳим аҳамиятга эгадир. Гарчи, ўзбек адабиётшунослигида “Юсуф ва Зулайхо” муаллифи масаласидаги қизғин баҳслар ҳамон ўз интиҳосига етмаган бўлса-да, достон ўзбек маснавийчилигининг нодир намунаси сифатида эътироф этилган. Унда Юсуф ва Зулайхо ишқий-маиший саргузашти ғоят гўзал, кўламли, қизиқарли ва таъсирчан, ўйноқи оҳангларда ифодаланган.

Достоннинг “Китоб назмининг ибтидоси” бўлимида шундай мисралар мавжуд:
...Гоҳ боқар эрдим зи китоби Қасас,
Гоҳ ичар эрдим зи шароби Ғасас.

Лек Қасас ичра вале майли жон,
 Қиссаи Юсуфга эдим, ул замон...
 ...Бандаи бечорага шому саҳар,
 Қиссаи Юсуф эди андар назар... [2, 22].

Шеърый парчанинг икки ўрнида “Қисас”нинг тилга олиниши фикр ришталарини Рабғузий асарига улаб қўяди. Аммо яна бир мулоҳазани айтиш жоиз кўрилади. “Юсуф ва Зулайхо” дostonининг муаллифи Шарқ халқлари ўртасида кенг тарқалган “Қисас ул-анбиё”нинг форс тилидаги халқ китоби нусхалари билан ҳам танишган бўлиши мумкин. Бироқ дostonнинг туркий тилда битилганлиги шундай гўзал маснавийни яратган муаллифнинг биринчи навбатда ўз она тилидаги асарларга мурожаат қилган бўлиши лозим деган мулоҳазани ўртага ташлаш ҳукукини беради. Кўрадики, “Қисас ул-анбиё” асаридаги Юсуф алайҳис-салом қиссаси муаллифни маҳлиё этган, илҳомлантирган. Шоир қўлига қалам олиб, туркий тилда “Юсуф ва Зулайхо” дostonининг яратилишини шу хилда изҳор этаётир.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, Юсуф ва Зулайхо сайёр сюжетида мурожаат асосида XIV асрга қадар ярилган аарларнинг аксарияти Таврот ва Қуръондаги маълумотлардан чекинмай, уни замон руҳига хизмат қилдириш мақсадида қайта ишлаш ва ижодий ривожлантириш замирида бунёд этилган. Буни Қул Али, Шайход Ҳамза ва Дурбекларнинг туркий тиллардаги дostonларида ёрқин кўриш мумкин. Шу сабабли ушбу асарларда диний-ахлоқий оҳанг изчил ва устивордир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Борынги татар эдэбияти. – Казан, 1963.
2. Дурбек. Юсуф ва Зулайхо. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриёти, 1959.
3. Хисомов Н.Ш. Поэма “Кисса-и Йусуф” Кул Али. – М.: “Наука”, 1979.
4. Шайход Ҳамза. Юсуф а Зелиха. – М.: “Наука”, 1992. – С.55.

*Дамегуль Сейтова
 (Нукус, Ўзбекистан)*

ПОТЕНЦИАЛЬНЫЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ АНГЛИЙСКИХ КОНСУБСТАНЦИОНАЛЬНЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Несмотря на то, что русские лингвистические термины образуются согласно правилам словообразования общеупотребительной лексики, и наиболее продуктивными можно выделить такие способы, как префиксальный, суффиксальный и префиксально-суффиксальный, в группе консубстанциональных терминов существует ряд особенностей словообразования. Так, образованные от консубстанциональных терминов-существительных лингвистические термины - прилагательные отличаются от прилагательных, образованных от омонимичных общеупотребительных существительных

С.В.Гринёв даёт консубстанциональным терминам такое определение: «Во всякой терминологии (предметной области специальной лексики) непременно есть некоторое количество лексических единиц, которые встречаются как в обыденной, так и профессиональной речи – так называемые «консубстанциональные» термины, которые вызывают ряд трудностей при выделении терминологической лексики из словарного состава языка» [1; 27].

Консубстанциональные термины – это лексемы (чаще всего однословные), пришедшие из общеупотребительного языка в профессиональную речь и получившие специализированное (профессиональное) значение, или пришедшие из языка для специальных целей в результате детерминологизации.

Общеупотребительное слово, включаясь в функциональную сферу языка для специальных целей, получает особые словообразовательные потенциалы.

Так, общеупотребительное слово «лицо» в качестве производного имеет прилагательное с общеупотребительным значением («лицевой»). Как член системы лингвистической терминологии это слово производит прилагательное с особым профессиональным значением («личный»).

Общеупотребительное слово “style” в качестве общеупотребительного производного имеет прилагательное “stylish”. Как термин данное слово производит специальное прилагательное “stylistic”.

Проведённый анализ выявил существенный ряд отличий между словообразованием общеупотребительных и специальных лексем.

Рассматриваемые лексемы можно разделить на три группы:

- 1) слова, обладающие производными прилагательными с общеупотребительным, а также со специальным значением;
- 2) слова, обладающие производными прилагательными только одним каким-либо значением;
- 3) слова, не обладающие производными прилагательными.

К первой группе, включающей слова, способные производить прилагательные с общеупотребительным значением и прилагательные со специальным значением, можно отнести лексемы «атрибут», «вариант», «гнездо», «голос», «группа», «единица», «залог», «качество», «код», «количество», «напряжение», «корень», «напряжение», «окончание», «падеж», «перенос», «код», «количество», «напряжение», «порядок», «предлог», «приставка», «причастие», «союз», «ступень», «тон», «число», «шум» и английские лексемы “attribute”, “base”, “caesura”, “conjunction”, “participle”, “position”, “tense”, “voice”. Формы прилагательных, образованных от данных существительных совпадают, как в общеупотребительной, так и в специальной речи.

Поскольку лексемы «гнездо», «голос», «единица», «залог», «качество», «количество», «корень», «окончание», «перенос», «переход», «падеж», «письмо», «порядок», «предлог», «приставка», «причастие», «союз», «число») были зафиксированы в памятниках письменности до XVIII века, когда была написана первая грамматика, то прилагательные, образованные от этих лексем изначально обладали только общеупотребительным определением.

Специальное значение они приобрели на основе общеупотребительного слова и были заимствованы в лингвистическую терминологию. В английском языке к таким лексемам “participle”, “conjunction”, “attribute”. Данные лексемы были зафиксированы в письменных памятниках до XVI в., когда появились первые английские грамматики.

На основе общеупотребительного определения приобрели специальное значение лексемы «ступень», «шум» и напряжение, зафиксированные в письменных памятниках XVIII в. Следовательно, можно предположить, что лексемы данной группы, будучи общеупотребительными, при переходе в специальные сохранили значение и способность создавать производные. Специальное значение данных лексем полностью базируется на общеупотребительном значении. В английском языке к таким лексемам можно отнести слова “base”, “caesura”, “voice”.

Заимствованные из латыни лексемы «вариант», «группа», «код» и из греческого языка слово «тон» не обладали специальным значением на момент появления в русском языке, следовательно, образованные от них прилагательные получили специальное значение на базе общеупотребительного.

Лексема «атрибут» была заимствована из латыни со специальным лингвистическим значением и в общеупотребительную речь было заимствовано из специальной речи. Здесь наблюдается явление детерминологизации.

Лексемы второй группы можно разделить на три подгруппы:

- 1) слова, имеющие общеупотребительные прилагательные;
- 2) слова, имеющие как общеупотребительные, так и специальные прилагательные;
- 3) слова, имеющие специальные прилагательные.

К первой подгруппе принадлежат лексемы: «взрыв» (прилагательные «взрывной», «взрывчатый»), «вид» (прилагательные «видовой», «видный»), «время» (прилагательные «временной», «временный»), «знак» (прилагательные «знаковый», «знакомый»), «лицо» (прилагательные «лицевой», «личный»), «основа» (прилагательные «основной», «основой»), «род» (прилагательные «родной», «родовой»), «стиль» (прилагательные «стилевой», «стильный»), «центр» (прилагательные «центральный», «центровой»).

В английском языке к таким лексемам относятся слова “alternant” прилагательное “alternate”), “aspect” прилагательное “aspectable”, “burst” прилагательное “burstable”, “case” (прилагательное “caseable”), “declension” (прилагательное “declensional”), “explosion” прилагательное “declensional”), “explosion” (прилагательное “explosive”), “degree” прилагательное “degreed”, “inflection” (прилагательное “inflectional”), “langue” (прилагательное “langued”), “level” (прилагательное “level”), “meaning” (прилагательное “meaningful”), “name” прилагательное “nameable”, “number” (прилагательное “numberable”), “person” (прилагательное “personable”), “pitch” (прилагательное “pitchable”), “preposition” (прилагательное “prepositional”), “quality” (прилагательное “qualitative”), “quantity” (прилагательное “quantitative”), “root” (прилагательное “rootable”), “subject” прилагательное “subject”), “substitution” (прилагательное “substitutional”), “tone” (прилагательное “tone”), “transition” (прилагательное “transitional”), “unit” (прилагательное “unit”).

На основе общеупотребительных значений слов первой подгруппы образованы специальные значения лексем второй подгруппы, к которой относятся лексемы: «взрыв» (прилагательное – термин «взрывной»), «вид» (прилагательное – термин «видовой»), «время» (прилагательное – термин «временной»), «знак» (прилагательное – термин «знаковый») и английские лексемы “attribute” (прилагательное – термин “attributive”), “base” (прилагательное – термин “basic”), “conjunction” (прилагательное – термин “conjunctive”), “participle” (прилагательное – термин “participle”), “position” (прилагательное – термин “positional”), “tense” (прилагательное – термин “tense”), “voice” (прилагательное – термин “vocal”).

К третьей группе можно отнести лексемы «заместитель», «пауза», «апли-» кация», «база», «вершина», «ветвь», «выдержка», «граница», «дерево», «единство», «закон», «значение», «имя», «корпус», «оболочка», «окружение», «план», «подъём», «поле», «примета», «ряд», «степень», «сторона», «экскурсия», «выражение», «изменение», «замена», «наклонение», «отношение», «предложение», «приступ», «склонение», «уровень» и английские лексемы “clause”, “code”, “gade”, “head”, “mood”, “nest”, “onset”, “pause”, “peak”, “rise”, “rule”, “sentence”, “series”, “theme”, “time”, “tree”, “writing”.

На основе специального значения лексем «заместитель», «пауза», “flexion”, “noun”, “prefix”, “caesura” образованы прилагательные «заместительный», «паузальный», “flexional”, “nounal”, “prefixal”, “caesural”, употребляемые только в лингвистической терминологии.

В свою очередь, в лингвистической терминологии отсутствуют прилагательные, образованные на базе специального значения лексем «апликация», «база», «вершина», «ветвь», «выдержка», «граница», «дерево», «единство», «закон», «значение», «имя», «корпус», «оболочка», «окружение», «план», «подъём», «поле», «примета», «ряд», «степень», «сторона», «экскурсия».

В настоящее время в лингвистической терминологии нет понятий, которые было бы необходимо определить с помощью прилагательных, образованных от данных существительных. При необходимости создания прилагательных можно предположить, что прилагательные со специальным значением будут образованы на основе общеупотребительных лексем «апликация», «база», «вершина», «выдержка», «граница», «единство», «закон», «значение», «имя», «корпус», «план», «степень», «сторона», «экскурсия». Однако, вероятно, что возможно использование аффиксов, с помощью которых были образованы прилагательные «фигуральный», «паузальный», «заместительный». В

общеупотребительной речи существительные «заместитель» и «пауза» не образуют прилагательных, а от лексемы «фигура» образовано прилагательное «фигуральный».

Общеупотребительное слово, становясь термином, получает новые потенциальные возможности создавать производные лексемы, в частности, прилагательные со специальным значением.

Исследование грамматических характеристик русских и английских лингвистических консубстанциональных терминов позволило выявить ряд одинаковых для обеих терминологий грамматических характеристик и некоторое число различий.

При определении частеречной принадлежности анализируемых слов было установлено, что выделенные русские лингвистические консубстанциональные термины и их английские эквиваленты относятся к классу имён существительных.

Общеупотребительное слово, становясь термином, получает новые потенциальные возможности создавать производные лексемы, в частности, прилагательные со специальным значением. Наряду с заимствованием прилагательных, образующих своё специальное значение на основе общеупотребительного, существует ряд терминов-прилагательных, созданных при помощи общеупотребительных суффиксов и употребляемых только только в лингвистической терминологии.

Анализ грамматической структуры показал, что преобладают непроеизводные основы как в русской терминологии (54,79%), так и в английской (60,37%).

В русском языке наиболее продуктивным является морфемный способ словообразования.

В английском языке наиболее продуктивным в словообразовании является способ заимствования (16 из 32 непроеизводных терминов-слов и 18 из 21 производных терминов-слов являются заимствованиями).

Лексемы «аспект», «атрибут», «база», «код», «корпус», «план», «стиль», «тон», «аппликация», «группа», «норма», «пауза», «фигура», «экскурсия», «группа» являются в русском языке заимствованными словами.

В группе английских непроеизводных терминов-слов заимствованными являются 16 лексем: “aspect”, “base”, “clause”, “code”, “grade”, “level”, “noun”, “number”, “pause”, “series”, “style”, “tone”, “unit”, “tense”, “theme”, “voice”.

Как в группе английских консубстанциональных терминов, так и в группе русских консубстанциональных терминов количество непроеизводных лексем превышает число производных терминов-слов. Более предпочтительным при создании новых специальных слов является простая морфемная структура слова, состоящего, главным образом, из корня и флексии.

Количество заимствований составляет небольшой процент в группе как непроеизводных, так и производных терминов-слов. В группе русских консубстанциональных терминов большим числом представлены исконно русские лексемы, семы которых наиболее полно раскрывают значение определяемых понятий в системе русской лингвистической терминологии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Гринёв С.В. Введение в терминографию. – М: Изд-во МГУ, 1995. – 2003 с.

*Шоирахон Тоихўжаева
(Кўқон, Ўзбекистон)*

ФОНО-ГРАФИК ВОСИТАЛАР ВА УЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ТАДҚИҚИ

Эркин Аъзам асарларида фоно-график воситаларнинг поэтик актуаллашуви график образлилик, матннинг график ифодалилиги асосида амалга оширилади. Ушбу воситалар ўзининг қатор хусусиятлари билан ёзувчи ижодида муҳим лингвопоэтик қиммат касб этади. «Ёзма матнда тилнинг бутун товуш қурилишига хос барча хусусиятларни, айниқса, интонацион ва эстетик таъкидларнинг барчасини тўласича ифодалашнинг имкони йўқ. Шунинг учун ҳам ёзма бадий матнда хилма-хил график воситаларга мурожаат қилинади.»¹⁸ Интенсивлик (маънонинг кучайиши, демак, экспрессивликнинг ортиши)ни алоҳида семантик категория сифатида ўрганган И.И. Туранский интенсификация ифодаланишининг график воситалари сифатида куйидагиларни кўрсатади: «сўзни чўзиш, бўғинларга ажратиш, сўзни бош ҳарфлар билан ёзиш, курсив билан ёзиш қалин шрифтда ёки бир ҳарф ўрни ташлаб ёзиш»¹⁹ кабилар.

Мазкур воситалар интенсивликни ортиб боришини таъминлаш мақсадида Эркин Аъзам асарларида турли усул ва кўринишларда вокеланади бир ҳарф ўрни ташлаб ёзиш усулидан фойдаланади. *Энди булар – шаҳарлик! Энди буларнинг оти – Музаффару Самандар, Гулсанаму Гуландом! Бизники бўлса... Берди, Бердибой!* К и м б е р д и, н и м а б е р д и, н е г а?.. (Музқаймоқ, 105-бет)

2. хатбоши бадий асарларда субъектив характерда бўлиб, ҳар бир ижодкор ундан ўзининг бадий ниятига уйғун тарзда турли шаклларда фойдаланиши мумкин.

Биз ўқувчи – улар эса ўқитувчи...

Улар ўргатади – биз эса ўрганамиз...

Улар ҳамини бизни ёмон одам эмас, яхши одам бўлишга даъват қилишади... (Кечирасиз, ўртоқ муаллим! 34- бет) Келтирилган парчада бир суперсинтактик бирликни ташкил этадиган учта гап бор, назарий жиҳатдан улар бир хатбошида жойлашиши керак, аммо ёзувчи муайян фикр ёки унинг қисмларини алоҳида таъкидлаш, поэтик урғу бериш, бадий мазмун ифодасидаги уларнинг иштироки даражасини ажратиш мақсадида деярли ҳар бир гапни алоҳида-алоҳида хатбоши тарзида учта хатбошига жойлаштирган.

3) кичик ҳарф билан бошланадиган сўзларни матнда бош ҳарф билан ёзиш:

... Ҳамон Уни эсласам, ҳижолатдан кичрайиб қолгандек бўламан. Уни ёмон кўрардим, “Ёмон кўрардим”, дейиш оз! Бошқалар ҳам Унга гашилик, ҳасад билан қарашарди. У курсимизда тўсатдан пайдо бўлди: на кириш имтиҳонларида кўринди, на бошқа пайт – тўсатдан пайдо бўлди. Ўша куниниёқ Унинг қўлига курс журнални тутқазиб, курсбоши қилиб тайинлашди. У ҳам ўша куниниёқ ис олгандек атрофида гирдиқапалак бўлиб қолган Жавлибойга журнални ошириб, чеккага чиқиб кетди. Баъзи домлалар У билан алланечук қуюқ, жилмайиб гаплашарди. Аммо У буларга бефарқ, ҳеч кимга аралашмас, доим ёлғиз юрар, лексияларда паришонхотир ўтирар, кўпинча дарс тугамай кетиб қолар эди. Бора-бора биз Унга кўникдик, “шу экан-да”, деб ортиқ У ҳақда бош қотирмай қўйдик. У тўсатдан кўринмай қолди: қандай пайдо бўлган бўлса, шундай кўринмай қолди. Биз аввалига ажабландик, ўзимизча қувондик ҳам. Кейинроқ Жавлибойдан Унинг гидрогеологларга қўшилиб Помирга, узоқ муддатли экспедицияга жўнаб кетганини эшитдик. Жавлибойнинг айтишича, У йирик бир олимнинг ўгли бўлиб, раъйига қарамасдан ўқишга жойлаб қўйилган

¹⁸ График образлилик, ифодалилик ҳақида қар.: Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – Л.: Просвещение, 1973.- С. 274-295.

¹⁹ Туранский И.И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. – М.: Высшая школа, 1990. С.60.

экан. “Биламан, ҳаммаларинг мени ёмон кўрасизлар, тўғри қиласизлар”, деганмиш У бир гал Жавлибойга. (Отойининг туғилган йили, 48- бет)

4) барча ҳарфларни бош ҳарф билан ёзиш: баъзан поэтик таъкид мақсади билан Эркин Аъзам “Отойининг туғилган йили” қиссасида бир ўринда сўздаги барча ҳарфларни бош ҳарф билан ёзади. Бунда шу бош ҳарфлар билан ёзилган сўзнинг поэтик актуаллашуви аввалги ҳолатдагидан сезиларли даражада кучли бўлади. Масалан:

Юрагим ҳеч қандай ўй-туйғусиз, ҳеч қандай мақсад-хоҳишсиз, бўм-бўиш; ҳеч қаёққа боргим, ҳеч кимни кўргим келмас, гўё мен учун оламда ҳеч нарсанинг маъноси, қизиги қолмаган эди. Бир огиз, бир огизгина кечирим сўрашдан бўйин товлаганим оқибатида Аҳмадхоновнинг чакана имтиҳонию арзанда имзоси деб шунча вақт изтироб чекдим. Шунча вақт одамдек яшамадим.

Лекин, муҳими – охирига қадар бўйин эзмадим. Демак...

МУМКИН ЭКАН! (Отойининг туғилган йили, 59-бет)

5) сўзларни бўғинлаб ёзиш: Бунда бир қанча бадиий мақсадлар кўзда тутилиши мумкин. Масалан, сўз ифодалаган объектга салбий муносабатни таъкидлаш ёки уни масхаралаш каби ният билан ёзувчи сўзни бўғинлайди, бунда мазкур бўғинланган сўз поэтик актуаллашади. Қуйидаги мисолда бу аниқ кўринади: - *Аҳмоқ экан! – деди Зиракли хоним. – Ўзининг хотини чиройли эди, танирдим. Буниси бир бедаво! Шодланоймиди исми? – У негадир Сафурага саволомуз қараб олди. – Ҳа-а, шунақа. Уйда “Шодланка” деб чақирдишаркан. Кейин институтда “Шотланка” бўлиб кетди. Қизиг-а, Шод-ланка?* (Байрамдан бошқа кунлар, 176-бет)

Кўпинча сўзларни бу тарздаги график бўғинлаш ҳиссий-эмоционал ҳолатнинг юқори даражадалигини, шунингдек, фикр қатъийлигини таъкидлашга хизмат қилиши мумкин. Қуйидаги мисолларда ана шундай лингвопоэтик хусусият намоён бўлган: “*Обрўйинг бузилади*” “*тўкилади эмас, бузилади!*” *Рамазоннинг гапи. Рамазонгина шундай дейиши мумкин! Ана сизга – Ра-ма-зо-он!* (Анойининг жайдари олмаси, 80-бет)

Гоҳида олисдаги минораларга қават-қават уйларга кўз тикиб хўрсиниб қўяман: ша-ҳа-ар! (Анойининг жайдари олмаси, 90-бет)

Хиралашиб бораётган шуурдаги ягона сезги, ягона саволлар: тош, тош, тош... нимага, нимага, нимага?... тош, тош, тош... нимага, нимага, ни-ма-а... (Жавоб, 84-бет)

б) кўп нукта: Эркин Аъзам асарларидаги график образлилик, ифодалиликни юзага келтиришда кўп нукта энг фаол воситалардан ҳисобланади. Меъёридан ортик кўркув, қувонч, ҳаяжон, турли жисмоний ва ҳиссий оғриқ-изтироблар ва шунга ўхшаш аффектив ҳолатлар натижасида рўй берадиган нутқнинг эмфатик бўлаккланиши, нутқнинг “ҳаприқиш”и бадиий асарда график жихатдан кўп нукта орқали ифодаланади.²⁰ Масалан, қуйидаги парчаларда қувонч ва аччиқкланиш натижасида нутқнинг эмфатик бўлаккланиши кўп нукта воситасида график акс этган: *Рахшона тўхтайдди, чўчиб бошини кўтаради. Нигоҳида ҳайрат. Юзини астагина кафтларим орасига оламан.*

“Топдим! Дейман ичимда ҳайқариб. Топдим!..”

“Топди-инг! – дея садо беради икки ёндаги баланд иморатларнинг пештоқлари, осмон, ёришган кўнгилдек оппоқ булутлар.. – Топди-инг!..” (Отойининг туғилган йили, 66-бет)

Адибнинг “Отойининг туғилган йили” қиссасида асар бош қаҳрамони Аскар Шодибекнинг нуқидаги иккиланиш, ўз фикрни очиқ айтмаслик, муносабатини аниқ ифодалашни эп кўрмаслик ифодаларида ҳам кўп нукта қўлланилади. Мисол: *Оёғимни чойшабга ўраб каравотдан настга тушираман. Акам келиб ёнимга ўтиради.*

- Ҳўш, ука, ишлар қалай? Имтиҳонни топширдингми? – Биринчи саволи – шу.

²⁰ Яна қар.: Еремина Л.И. Графика как средство образности в произведениях Л.Н. Толстого// Очерки по стилистике художественной речи. – М.: Наука, 1979. – С.101-102

- *Топширдим.*

- *Баракалла. Яна нима гаплар?*

- *Яна... Уйланмоқчиман, ака! (Отойининг туғилган йили, 66-бет)*

Баъзан асар қахрамони турли ҳиссий ҳолатлар билан боғлиқ ҳолда айтмоқчи бўлган фикрининг аниқ ва ўринли ифодаси учун зарур бўлган сўзни қидириб қолади. Ана шу сўз излаш жараёнида нутқ оқимида узилишлар бўлади, бу узилишлар, тўхтамлар бадий матнда кўп нукта воситасида таъкидланади. Шу тарзда айни узилишлар поэтик жиҳатдан актуаллашади, яъни тегишли бадий маънолар касб этади. Бундай узилишлар матннинг бутунлигини бузгандай, парчалагандай кўринади, аммо аксинча, айни узилишлар поэтик актуаллашувга кўра матн интеграциясининг кучайишида иштирок этади. Қуйидаги мисолларда бундан кўриш мумкин: - *...Галактикадаги осмоний жисмлар сирти, - дейди у, - нимадай, ҳозир, ҳозир... – дея сўз тополмай қолади. Унинг тилидагини Умар айтиб юборади:*

Салимовнинг калласидай!..

- *Во-о!.. Силлиқ эмас! – деб яқунлайди ўшқитувчи. Бизларга қўшилиб ўзи ҳам илжаяди.* (Кечирасиз, ўртоқ муаллим, 53-бет)

- *Борса-анг...- У ёгини айтолмади Элчиев, тили бормади, айтиб юборса – кейин, кейин... У олдидаги пиёлани чангаллаб ўзига отди: - Бор, бор, йўқо-ол!..* (Жавоб, 107-бет)

Баъзи ҳолларда қахрамоннинг мураккаб ҳиссий ҳолати унга нафақат гапларни, балки сўзларни ҳам тўлиқ, охиригача талаффуз қилишга имкон бермайди ёки ахлоқ меъёрларига кўра сўзни тўлиқ талаффуз қилиш маъқул кўрилмайди. Ёзувчи асарларида ҳам бундай ҳолатлар ҳам одатда кўп нукта воситасида ифодаланади, демакки, кўп нукта лингвопоэтик қиммат касб этади. Масалан:

Хиралашиб бораётган шуурдаги ягона сезги, ягона саволлар: тош, тош, тош... нимага, нимага, нимага?.. тош, тош, тош.. нимага, нимага, ни-ма-а... (Жавоб, 84-бет)

График ифодалик воситаси сифатида кўп нуктанинг ишлатилиши Эркин Аъзам асарларида фақат қахрамон нутқида эмас, балки муаллиф нутқида ҳам кузатилади. Кўпинча фикр оқими баёнида фикр қисмлари орасидаги мантикий муносабатдаги кутилмаганлик ёки умуман, сўзларни ўзаро муносабатга кириштиришдаги, ўхшатиш яратиш ва шу кабилардаги ёзувчининг ўзига хос янгича қўллашлари, тутилмаганлик, оҳорлилик кўп нукта орқали таъкидланади ва айни ўзига хос кутилмаганлик, тутилмаганликка алоҳида диққат қаратилади, бу ҳолатлар лингвопоэтик салмоқ олади. Масалан: *Шамол зўрайдимми ё яна момақалдироқ бўлиб чақмоқ чақдимми, рўпарадаги дераза тўсатдан икки тарафга шарақлаб очилдию оғир бир нарса қасира-қусир отилиб кириб, нақд Оқсоқолнинг оёқлари остига келиб тушди. Аллақандай аравача, унда... унда... Ҳа-ҳа, ўша, бугун эрталаб учраб, кун бўйи тинчлик бермаган лаънати ногиронлар аравачаси! Унга қапишиб ўтирган оёқ-қўлсиз тасқара бир вужуд, бароқ қошлар остидан кўзлари оловдек ёниб Оқсоқолга ташландию бўғзидан гиппа бўғиб олди.* (Шоирнинг тўйи, 359-бет)

Адиб асарларида айрим ўринларда кўп нукта суҳбатдошнинг гапириши лозим бўлган вазиятдаги сўзсизлигини ҳам ифодалаши мумкин. Бу график образлилик воситаси бадий асарда қахрамоннинг гапирмаган гапини “гапиртиради” ва йўқ гапни поэтик актуаллаштиради. Қуйидаги мисоллар бу фикрни далиллайди:

Шунақами? У сизни оғайним, яқин оғайним, деди-ку?! Ҳозир олиб келсам, оғайним эмассан, деб юзига айта оласизми?

...

Бўпти, сизга рухсат, - деди терговчи чақирув қозоғига имзо қўйиб бераркан, совуққина бир оҳангда. (Анойининг жайдари олмаси, 69-бет)

Менга қаранг, Ҳайдаров, уч чамадон ва икки қути билан қўлга тушгансиз-ку? Қолганлари кимники эди бўлмаса?

...

Демак, улар бошқа шахсга тегишли бўлган. (Анойининг жайдари олмаси, 71-бет)

Кўп нуқтанинг бундай график образлилик воситаси сифатида қўлланиши фақат юқоридаги ҳолатлар билангина чекланмайди Айни пайтда бошқа тиниш белгиларининг ҳам ана шундай график образлилик ифодаси учун қўлланиши хилма-хил ҳолатларда кузатилади.

Хуллас, Эркин Аъзам қахрамонлар руҳиятидаги ички ҳаяжон, хурсанд бўлиш, хафа бўлиш, розилик, таажжуб, ялиниш, ҳайратланиш, киноя, пичинг, кесатиқ, олқиш, сўроқ, таъкид, коникмаслик, норизолик, тилак-истак каби ҳолатларни айнан беришда, шунингдек, белги-ҳолатнинг ортиқ – камлик даражасини таъкидлашда унли ёки ундошларни турли усулларда ёзишдан жуда кенг фойдаланган.

*Наргизахон Умарова
(Фергана, Ўзбекистан)*

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА “КЕКСАЛИК” КОНЦЕПТИ

Концепт термини тилшуносликда ўтган асрнинг 80-йилларигача тушунча сўзига синоним сифатида ишлатилган бўлса [3, с.35-47], унинг ҳозирги вақтдаги изоҳи тушунча терминига нисбатан кенгроқ маъно касб этганини кўриш мумкин. Жумладан, Н.Ю.Шведова *концепт*нинг тушунча эканлигини, бу тушунча ортида эса ижтимоий ёки субъектив тарзда англоувчи, инсон ҳаётининг муҳим моддий, ақлий, руҳий томонини акс эттирувчи, ўз тарихий илдизларига эга бўлган, халқнинг умумий тажрибасини акс эттирадиган мазмун туришини қайд этади [5, с.603].

Д.Худойберганова ўзининг “Матннинг антропоцентрик тадқиқи” номли монографиясида когнитив тилшуносликнинг муҳим масалаларидан ҳисобланган концепт, асосан, луғавий бирликлар ҳамда гап воситасида, шунингдек, матн воситасида ҳам ифодаланиши мумкинлигини таъкидлайди: “Матн орқали ифодаланган концепт вербал босқичда предмет ва ҳодисалар муносабатини акс эттирувчи типик вазиятлар ҳақидаги ахборот сифатида намоён бўлади. Бадиий асарларда матн воситасида ифодаланган концепт асосан индивидуал-муаллифий ҳамда бадиий концепт сифатида намоён бўлиб, муайян тушунча ҳақидаги билимларга мувофиқ келади. Бунда матн макропропозициясида тавсифланаётган концептнинг сўзловчи учун аҳамиятли бўлган бирор жиҳати ўз ифодасини топади. Матн воситасида ифодаланган концепт ўзбек тилида яратилган тавсифий характердаги, шунингдек, шахснинг муайян руҳий ҳолати ифодаланган ва мавжудликни тасдиқлаш мазмунидаги микроматнларда намоён бўлади” [4, с.120].

Алишер Навоий кексалик ҳақида шундай ёзади: “Ва қирқ бешдин олтмиш яқиниғачаким таъйин қилса бўлғайким, бу фусулнинг кишидурким, кишининг ҳам қад била адам йўлиға кириб, замон аҳли билан хайрбод қилишидур...” [1, с.19]. Шоир кексаликни қирқ беш ёшдан олтмиш ёшгача деб белгилар экан, инсон ҳаётининг бу даврини қиш фаслига қиёслайди. Навоий фикрича, умр қиши – инсоннинг эгик қад билан йўқлик йўлиға кириб, замондошлари билан хайрлашиши, видолашиши демақдир. Яхлит тушунча ёки предмет тавсифланган микроматнларда лингвистик гештальт ҳодисаси амал қилади. Лингвистик гештальт асосан шахснинг ички ёки ташқи қиёфасини тасвирлаш, табиат манзараси ёки бирор предметнинг кўринишини ўқувчи тасаввурида жонлантириш мақсадида яратилган матнларда қўлланади [4, с.120].

“Ғаройиб ус-сиғар” девонининг “Дебоча”сида шоир умрининг тўрт фаслидан яралган “Ҳазойин ул-маоний” куллийетининг мундарижаси сифатида бир рубоий келтирилган. Тўртлик девоннинг тартиб берилишида шоирнинг ижодий мақсадини ҳам ифода этади:

*Сарф эттим анга умр баҳорин даги,
Бўстони ҳаёту лозорин даги,
Оллида хазони зарнисорин даги,
Кофурфишон қиш била қорин даги* [1, с.19].

Навойй “Чор девон”да ҳаётининг турли даврларига мансуб шеърларни хронологик тартибда жойлаштиришга интиланган. Ҳар бир девонда унинг хусусиятини намоён этувчи ғазаллар мавжуд. Ҳаёт бўстониинг кофурфишон киши ва қоридан файз топган “Фавойид ул-кибар” девони куллиётнинг сўнгги қисмидир. Ундан кексалик фойдаликлари ўрин олган. Девоннинг №69, №132, №242, №393 ғазалларида поклик ва улуглик айёми васф этилади.

Шоир ғазалларда кексалар тасвирини яратар экан, хушбўй исли, оқ ва қора рангли кофур ва мушқдан фойдаланади. Инсон умри қувонч ва қайғуга қоришиқ. Соч-соколнинг мушқин ва кофурлиги ҳам шундан далолат. Айни дамда кофур ва мушқ қарилик зийнатидир:

*Чу мушқин айлади кофур кулгай оқу қора,
Агар тилар эса кофур мушқ ила зийнат [2, с.54]*

Кексалик қизил ва яшил рангдаги кийимларни кийишга ҳам монелик қилади ва буни исталган тақдирда ҳам, худди куруқ ёғочга гулу ғунча(шукуфа) ва барг боғлаган билан тенгдир, дейди шоир:

*Куруқ яғочқа эрур боғламоқ шукуфаю барг,
Қарики, истаса киймак қизил, ёшил хилъат [2, с.54]*

Қуйидаги байтда шоир кексаликнинг алоҳида белгиларига эътиборни қаратади. Биринчи мисрада *соч оқарди бирикмаси бош оқарди* тарзида қўлланган. Бу тил илмида бутун ва қисм муносабатига тенг. Шоир оппоқ сочни *қиров ёки қорга* нисбат бериб, бадий тасвирда метафорик ифода ҳосил қилиши ҳам мумкин эди. Аммо *тўқула бошлади тиш* ҳукми *оқара бошлади бош* ҳукмини метафорадан холи этган. Эътибор беринг:

*Оқара бошлади бошу тўқула бошлади тиш,
Сафар яроғини қилгилки, тушти бошинга иш [2, с.168].*

Байтнинг иккинчи мисрасида “сафар яроғи” ҳақида сўз юритилади. *Яроғ* бу ўринда ‘ҳозирлик’ маъносида қўлланган. “Бошга тушган иш” эса ‘бошга ташвиш тушмоқ’ (‘охират ташвиши’) семасини намоён этади.

Шоир жисмни ёшлик тарк этгач, бошга қарилик келишини табиий ҳол деб қарайди. Бу билан фоний дунёда ҳеч бир нарса абадий эмаслигини таъкидлайди:

*Йигитлигим борибон, келди бошим қарилик,
Фано йўлида бу янглиз эмиш боришу келиш [2, с.169].*

Инсон солиҳ амалларни кексайганида, умр айёмининг якунида бажариши самарасиз эканлиги қуйидаги байт мазмунига сингдирилган:

*Юз улки, қирқдин элликка қўйди юз, қилса
Минг ишидин бирига яхшилик маҳол эмиш [2, с.169].*

Навойй фоний дунёнинг жуда қисқа фурсатда ўтиб кетишини отилган ёй ўқиға киёслар экан, ёйдек букилган қоматни фақат ҳасса билангина кериш, тўғрилаш мумкин, дея камон ва унинг ўқиға ишора қилади:

*Эрур ҳаётнинг ўқ янглиз ўтмакига далил,
Кишики, ё кеби қадга асодин этти кериш [2, с.169].*

Бу ҳукм бошқа бир ғазалда “*Эгик қад асо билан ҳам тўғри бўлмайди*” тарзида инкор этилади. Масалан:

*Чу қад эгилди, асо бирла доғи бўлмас туз,
Эшитса туз анга бир кунжи байтул аҳзондур [2, с.97].*

Байтнинг иккинчи мисраси “*Эшитса унга ғам уйининг қайсидир кунжаги(бурчаги) тўғри келади*”, деган мазмунга эга.

Қуйидаги байтда *асо найза* билан ўрин алмашади. “Асо қари учун юришга мадад эди, аммо асо аҳли найза тутса ҳамки, йўл юришда ўшандай қийинчилик” борлиги, асо ҳам, найза ҳам қарилик нуқсонларини бартараф этолмаслиги байт мазмунига сингдирилган:

*Асо юрурга мададдур, вале асо аҳли
Чу найза тутти, ҳамул йўл юрурга нуқсондур [2, с.97].*

Қуйидаги байтда девонлар номланишидаги шартлиликка қайтилади. Йигитлик баҳорга, ўрта ёшлик(кухулат) хазон (куз)га, қарилик қишга қиёсланади. Яъни:

*Йигитлик ўлди баҳору қуҳулат ўлди хазон,
Дегай бу сўзни – қарилиғни қишқа ўхшатишим [2, с.169].*

Шоир талқинида кексалик тушқунлик давридир. Лирик қахрамон кўнгилда на қиш, на куз, на баҳор шавқи, қувончи (нишот) қолмаганлигидан армон туяди; йигитлик ўрнини ўрта ёшлик, ўрта ёшлик ўрнини қарилик олганидан ўкинади. “Баҳорим куз билан, кузим қиш билан тўқнашди”, дейди шоир. Эътибор берилса, мазкур байт фасллар номининг такроридан иборат. Аммо тартиб тескари: қиш→хазон→баҳор [1-мисра] ↔ [2-мисра] наҳор←хазон←қиш. Уч сўз воситасида иккигина мисрада қанчалик чуқур маъно яширин. Шоир тўрт фаслнинг бирортаси ҳам унга тегишли эмаслигини *не* инкор юклагани зиммасига юклаган. Чунки лирик қахрамон қиши ҳам оёқлаб қолган. Умр фасллари поёнига етмоқда. Сафарга ҳозирлик кўрмоқ керак. Яъни:

*Не қиш нишоти манга қолди, не хазон, не баҳор,
Наҳорима чу хазон қўйди юз, хазонима – қиш [2, с.169].*

Қуйидаги байт мазмунида эса истехзо яширин. Шоир байт бошланмасидаги *Не турфа ишки* жумласида кексалик айёмининг ғаройиб ишларидан таажжубланади. Шоир кимдир ҳаётдан зерикиб сиқилса, унинг узоқ яшашини тилаб қилинган дуо ҳам унга қарғишдек гап, деган чиройли фикрни илгари суради ва яшашдан зериккан, сиқилган, тириклик завқидан бенасиб кимсаларни қоралайди:

*Не турфа ишки, бирав чун ториқти умридин,
Деса узун яша, қарғишдур анга бу алқиш [2, с.169].*

№242 ғазалнинг сўнгги байтида муаллиф ўзига *Навоийё* деб мурожаат қилар экан, бу мурожаат фақат кексаларга эмас, балки барча фано аҳлига хитоб сифатида янграйди. Шоир тахаллусидаги ундов – [(*Навоий*) *ё*] чақирик ифодасига эга. Фано аҳли учун нажот йўли барча амалларни ўз вақтида бажаришдир. У дунё саодатига эришмоқни истаган ҳар бир инсон тириклик чоғидаёқ ўзи учун нажот йўлини танлайди, дейди шоир:

*Навоийё, тутар аҳли фано нажот йўлин,
Эришмак истар эсанг ишда, ҳам аларни эриш [2, с.169].*

Девонда келтирилган №132 ғазалнинг 10-байти эса юқоридаги мисраларнинг мантиқий давомидир. Унда “Инсон йигитлигида амрга бўйсунмас экан, қариганда қанча пушаймон бўлмасин, фойдасиз” эканлиги таъкидланади. “Итоати амр” оллоҳ амрига, иродасига бўйсунуш демак:

*Йигитлигида қиши қилмаса итоати амр,
Не суд чун қариди, нечақим пушаймондир [2, с.97].*

Айнан шундай мазмун №69 ғазалнинг 7-байти учун ҳам хос:

*Йигитлигинда агар тоат айласанг сен, сен,
Қаридинг эрса, не қилгунки, қилмагунг тоат [2, с.54].*

Байтда инсон йигитлигиданоқ тоатда бўлишлиги, акс ҳолда, қариганда нима қилса ҳам, уриниши ва ҳаракати зоеъ кетиши таъкидланади. Бир қарашда, шоир ўзаро маънодош *тоат айла* ва *тоат қилма* қўшма феълларининг фақат ёрдамчи қисмларини алмаштиргандек, иккинчи феълни бўлишсиз шаклда қўллагандек таассурот қолдиради. Агар шундай тушунадиган бўлсак, *тоат қилма* феъли ‘ибодат қилма’ маъносини ифодалаши керак бўлади. Бу эса мантиқан нотўғри. Чунки Навоий биринчи мисрадаги *Йигитлигинда агар тоат айласанг сен, сен* тасдиқ ҳукмидаги модалликни иккинчи мисрада *тоат(қилмоқ)* сўзининг кўчма маъноси асосида изоҳлайди. *Тоат* сўзи кўчма маънода “кишининг бирор мақсад билан қилган бутун ҳаракати, уриниши”(6, С126) демакдир. Демак, *тоат қилма* феъли ‘уринмаслик’, ‘ҳаракат қилмаслик’ ифодасига эга. Бу семантик структурада ‘бефойда’ семаси ҳам намоён бўлади. Турғун бирикма таркибида *тоат* айнан ана шу маънода қўлланади: *шунча/бутун қилган тоат-ибодат[(-лар)+эғалик шакли] бехуда кетмоқ/бефойда[-дир] бўлмоқ* тарзида. *Тоат қилма* ибораси иккинчи мисрада қўшма гапнинг етакчи компоненти сифатида *қаридинг эрса* пайт эргаш гапи ва *не қилгунки* тўсиқсиз эргаш гапини бошқаради. Дастлабки мисрада *сен* хитоби мисра мазмунини таъкидлаш учун

қўлланган. Шунингдек, мурожаат шаклининг такрорийлиги `огоҳлантириш` семантикасига ҳам эга.

Навоийнинг “Фавойидул-кибар” девонидаги №132 ғазалда келтирилган “Кекса одамнинг йигитлар ишини қилиши қанчалик хайратланарли бўлса, йигитлар қарининг ишини ўзларига ҳунар қилиб олса, нодонликдир”, деган фикрлари ҳам ғоят ибратлидир. Яъни:

*Қари йигитлар ишин чун қилур, эрур мабхут,
Йигит қарилар ишин пеша қилса, нодондир* [2, с.97].

Ушбу ғазалнинг 2-байтида эса шоир “Йигитлик хавасида соқолни бўяма, майса куриса, кўкармоғига имкон борми?”, дея савол билан мурожаат қилар экан, қариликни ҳеч нарса яшира олмаслигини уқтиради:

*Шабобнинг ҳавасидин соқолни ранг этма,
Оқорса сабза, кўкармак яна не имкондур* [2, с.97].

Демак, ҳар ким ўзининг ёшига ярашадиган ишни қилиши керак. Бу фикр Навоий талқинидаги кексаликнинг энг муҳим жиҳати сифатида таъкидланади. “Қарига тавба ва ибодат одат бўлиши керак, агар ўзини йигитдек безаса, ўзига айблов қўйиш билан тенг”, дейди шоир:

*Қарига тавбаю тоат керак шиор ўлса,
Ўзни йигит ясаса, айлар ўзига туҳмат* [2, с.54].

Шоир фикрича, кексалик бу – сокинлик даври. Чунки қувватсизлик суръатга таъсир қилади. Ёш эликдан ўтгач, инсон хоҳлайдими, йўқми, сокинлашади. Элик манзил – элик йил, демак. Навоий ҳисобича, йилнинг тугал тўрт фасли инсон умрининг битта манзилига тенг. Манзил байтда `бекат` маъносида қўлланган. Яъни:

*Чунки элик манзил ўтти умрдин, сокин бўлай,
Не учунким эмди йўқ суръат қилурга қувватим* [2, с.268].

Кексалик тасвири Навоий шеърлятида ранг-баранг ташбеҳларга бой. Бадиий анъанага кўра мумтоз шеърлятда *қад ёйга*, *асо ўққа* қиёсланади. Шоир томонидан кексайган тан учун *эски токнинг* танланиши бу борада янгича ёндашувдир. Боғдаги *сарв* ва *ток* дарахти воситасида йигитлик ва кексалик муқояса қилинади. Ток ўз танасини кўтаришга кодир эмас. Агар унинг ёнида тик қоматли сарв дарахти бўлса, унинг холи янада аянчли кўринади. “Боғ ичида тик ўсган сарв ёнида эски токни кўрдим, қомати тиклар орасида эгик қаддим бунга ибрат бўлади”, дейди шоир:

*Боғ аро сарви сихи ёнида кўрдум эски ток,
Бўлди туз бўйлуғлар ичра ҳам қадимдин ибрат* [2, с.268].

Навоий ғазалларида таъриф-тавсиф этилган қарилар, асосан, эркак жинсига мансуб бўлиб, фақат №69 ғазалнинг 3-байтидагина қиёс учун `кампир`, `қари хотин` маъноларидаги *зол сўзи* қўлланган. Шоир “Қари бода ичиб қизаради, кампир юзига ғоза(элик) билан кизиллик(хумрат) истаганидек”, мазмунидаги қиёсдан фойдаланади. Байт “Қарининг юзини бода қизартириши мумкин, асло ёшартирмайди” тарзидаги яширин пропозицияга ҳам эга. Масалан:

*Қари қизарса ичиб бода бордур андоқким,
Юзига ғоза била зол истагай хумрат* [2, с.54].

Энг муҳим жиҳатлардан бири шундаки, таҳлил этилган биронта ғазалда шоир *кекса* сўзини қўлламаган. Фақат *қари*, *қариллик* сўзларини қўллашни маъқул кўрган. Бу эса ғазал тилини бир оз дағаллаштирган ва шоир услубига хос бўлмаган ифода соддалигини намоён этган.

Алишер Навоийнинг юқорида таҳлил этилган ғазаллари асосида “кексалик” концепти таркибини қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Ташқи тасвир:
 - а) оддий тасвир (соч-соқолнинг тўкилиши, оқариши; қоматнинг эгилиши);
 - б) бадиий тасвир (ўхшатиш ва қиёслар воситасида);
2. Рухият тасвири:

- Хиссиётлар
 - а) ғурур хисси (улуғлигидан, солих амаллигидан);
 - б) пушаймонлик хисси (бой берилган имконият боис);
 - в) чорасизлик хисси (ҳар соҳада: соғликда, ҳаракатда, жисмоний тўқисликда, ташқи кўринишда, яшашда);
 - г) тушкунлик хисси (қазо ҳукмини талаб қилиш);
 - Кексалик одати (сафарга ҳозирлик: тавба қилиш, ибодат билан машғуллик);
 - Кексалик одоби (ёшларга ибрат бўлиш, кийиниш ва хатти-ҳаракатда уларга тақлид қилмаслик);
3. Концептларнинг ёш жиҳатидан қиёсланиши (ғазалда йигитлик ва қарилик муқояса қилинади).

Алишер Навоий ғазалларидаги “кексалик” концепти стандартлашишига кўра универсал ва этник, қўлланишига кўра бадий, ифодаланишига кўра эса матний концепт характеридадир. Шунингдек, шоирнинг “Фавойид ул-кибар” девонидаги умр интиҳоси ҳақида битилган ғазалларида “кексалик” концепти инсон ҳаётининг муҳим моддий, ақлий ва руҳий жиҳатларини қамраб олган, дейиш мумкин.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Алишер Навоий. МАТ. 6-том. Хазойин ул-маоний / Фаройиб ус-сиғар.-Тошкент, 1988. – С. 19.
2. Алишер Навоий. МАТ. 6-том. Хазойин ул-маоний/ Фавойид ул-кибар. – Тошкент, 1990.
3. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // Вопросы филологии. – Москва, 2001. – №1. – С.35-47.
4. Худойберганаева Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – С. 120.
5. Шведова Н.Ю. Избранные работы. – М., 2005. – С.603.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2008. – С.126.

*Дармон Ўраева, Дилрабо Қувватова
(Бухара, Ўзбекистан)*

ЎЗБЕК МОДЕРНИСТИК ПОЭМАЛАРИДА БАДИЙ КЎЧИМЛАРНИНГ ЯНГИЛАНИШИ

Модерн изланишдаги замонавий поэмаларда лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати тасвирига кенг ўрин берилиши муҳим хусусият сифатида кўзга ташланади. Бунда адабиётнинг оғзаки, мумтоз, жаҳон тажрибаларидан янгича услубий шаклларда фойдаланилганлиги ижодкорларнинг изланишлари маҳсулидир. Масалан, Салим Ашурнинг “Атиргул” поэмасида анъанавий, халқона руҳ – оҳангга йўғрилган сатрларда қад ростлаб турган лирик қаҳрамон гавдаланади. Бироқ унинг табиат ҳодисаларини кўриш, кузатиш ва идрок этиш тарзи янгича эканлиги кузатилади. Жумладан:

Хазон-яфроқлардан ўчоқ ясадим,

Шеърларим ёзилган дафтардан ўтин... [1, 67].

“Сунбула” халқ кўшиғидаги мажозга кўра лирик қаҳрамон “қоғоздан ўчоқ ясаб, гулдан ўтин қилишга” чоғланган бўлса, иқтидорли шоир Салим Ашурнинг “Атиргул” поэмаси қаҳрамони “хазон-япроқлардан ўчоқ ясаб, унга шеър ёзилган дафтариини ўтин қилишга” чоғланаётир. Ҳар иккала шеърини асарни бирлаштириб турган куч эса, улардаги мазмуний яқинликдир. Чунки иккала шеърини асарда ҳам ўз ёрига етолмаган ошиқ дарди куйланмоқда.

Тасаввуфий ғояларни замонавий тафаккурға уйғунлаштириб яратилган поэмалар ҳам ўзига хос ижодий изланиш самараси саналади. Бундай поэмаларнинг кўпинча номланишиданок, “модерн” шеърят маҳсули эканлигини илғаш мумкин. Жумладан, Фахриёрнинг “Аёлғу”, Асқар Маҳкамнинг “Таважжух” сингари поэмалари шулар сирасидандир.

Салим Ашурнинг “Атиргул” поэмасида, айникса, ноанъанавий кўп ташбехлар учрайди:

Тишларингдан ўк яса,
Холларингдан тош-тош [1].

Маълумки, мумтоз шеърятда киприкни ўққа, холни эса “қора қуш” ёки “қора ҳинду бачча”га менгзаш муайян анъана сифатида кўзга ташланиб келган. Бироқ замонавий шоир Салим Ашур шу анъана руҳини сақлаган ҳолда уни янгича (модерн) идрок билан ифода этишга уринган. У ўз асарида энди киприкни эмас, балки тишни ўққа, холни эса тошга ўхшатаётир. Бу билан унинг янада чуқурроқ ва кенгроқ фикр юритаётганлигини англаш мумкин. Чунки у бу орқали ёрнинг ўзига ярашиб турган кадрли қора холини муқаддас қора тош каби суюкли ва ардоқли дейишга чоғланганлигига шубҳа йўқ.

Мумтоз шеърятда яна ёрнинг лаби асосан, ёқут ва инжуга ўхшатиш билан бўлса, Салим Ашурнинг “Атиргул” достонида унинг тўлқинга ўхшатиш билан кузатилади:

Кўзлари оҳуники,
Лаблари – икки тўлқин.
Шу қиз насиб бўлмаса,
Жон нимта-нимта бўлсин [1].

Салим Ашур ушбу достонида анъанавий образларни баъзан ана шундай ўзгаришлар билан, баъзан эса айнан сақлашга уринганлигини кузатиш мумкин (“Симлар қоқишимни тақиклаб кўйдинг, Хатлар ёзишимни ман этдинг мутлоқ. Мен эса ит каби атрофингдаман, Яқин боролмайман, кетолмай узок”).

Ошиқ ўз ҳолатини итга менгзаши мумтоз шеърят учун анъанавий эди. Кўриняптики, бу анъана ҳозиргача сақланиб келаётир. (“Бармоқлари узун-эй, Иягида холи бор. Пешонасида холи – Қатлим муҳри каби тор”).

Салим Ашурнинг ушбу мисраларини бевосита Огаҳийнинг “Устина” ғазалидаги:

Қатлим учун “нас” келтирур, “нун” элтибон “сод” устина, – мисралари билан ўзаро қиёслаш мумкин. Шунда шоирнинг воқеликни янгича идрок этаётганлиги англашилади.

Хуллас, шоир анъана доирасида, анъана заминида туриб модернистик ташбехларга интилаётганлигини кузатиш мумкин.

Энг муҳими, модерн дostonларнинг мазмун-моҳиятига тез етиш осон эмас. Бунинг учун ўқувчи халқ, мумтоз ва замонавий адабиёт тили ва услубидан, керак бўлса, рамзий образ ва мотивларидан хабардор бўлиши зарур:

О, Олма дарахтим, Олма дарахтим,
Яшил томиримдан кўкарган туйғу.
Сен Она Буғунинг шохисан,
Шохингга лаб босиб чаламан бурғу [1, 67].

“Атиргул” поэмасидан олинган ушбу сатрларда ифодаланаётган Она Буғу образи, аввало, халқ афсоналарига ишора қилса, яна XX асрнинг атоқли адиби Ч.Айтматовнинг “Оқ кема” қиссаси сюжети ҳам ёдга солади.

Салим Ашур шу достонида яна ўз лирик туйғуларини бир текисда баён этиб кела туриб, бирданига болалик оламига кириб олгани кузатилади. Шоир ўқувчини болаликнинг беғубор оламига хос туйғулар билан ошно этишни кўзлайди. Чунки инсон қалбида беғуборлик йўқолса, у ҳеч шубҳасиз ҳалокатга энади.

Маълумки, мумтоз шеърятда инсон қалби кўпинча кўза рамзида берилади. “Сопол синиқлари” поэмасида шу рамзнинг ўз мантикий параллели билан ёнма-ён келтирилганлигини кўриш мумкин: (“Синиқ кўза... Синиқ кўнгил... Дўппайган қабр... Нимжон ниҳол...” [2, 23].

Уларда мантиқан параллел образлар қаршилантириш асосида ёнма-ён келтирилмоқда. Чунки модерн поэмаларнинг муҳим белгиси шуки, уларда шоир дунёни янгича нигоҳ билан тафтиш қилади. Уни бутун мураккабликлари-ю фожиалари, яхши ва ёмон томонлари билан тасвирлашга интилади. Шунинг учун уларда қаршилантириш санъати кўпинча композицион асос бўлиб кўринади. Шу майл билан шоир ўз асов туйғуларини шеърий нутққа жойлашга тиришади.

Модерн изланишдаги замонавий поэмаларда кўп таркибли, мураккаб, уюшган ҳамда янгича мазмундаги сифатлашлар учрайди: (“Ўртаб кетди суйгули, бир гули, юз гули, минг гули, азиз гули, эрка гули, чин гули” [1, 22]).

Бу каби мазмунан оддийдан мураккабга, пастдан юқорига ривожланиб борган тансикус-сифат орқали ижодкор тасвирийликни орттиришга, ўқувчи тасаввурида давр қахрамонининг ёки давр воқеаларининг бирор белгисини жонлантиришга, айниқса, қахрамоннинг руҳий ҳолатини очишга уриниши сезилади.

Модерн изланишдаги поэмаларда бир ҳодиса бошқа бир ҳодиса номи билан (метафора, истиора, метонимия, рамз кабилар воситасида) ифода этилади. Уларда шоир кўпинча ўз фикр-туйғусини рамзлар воситасида баён этади. Шунинг учун бундай поэмалар, одатда, мураккаб баён услубига эга бўлади. Улардаги рамзлар туфайли асар тилини бирдан тушуниш қийинчилик туғдиради. Уни тушуниш учун баъзида ўқувчи ақлий зўриқишга дуч келади. Шундай ҳолатда поэмаларда ички нутқ (монолог)нинг икки хил кўриниши кўлланади:

1) ўз-ўзига қаратилган нутқ (сўзловчининг ўзига, бошқа кишига, ҳар хил ҳодисаларга қаратилган ички нутқи ёки нутқий муносабати.

2) ўқувчига қаратилган очик нутқ. Бундай нутқ кўринишлари ифода этилган синтактик қурилмалар кўпинча мурожаат қилиш, маслаҳат бериш, даъватлантириш, ундаш, огоҳлантириш, лаънатлаш ва ҳоказо сингари мазмунда келиши билан эътиборни тортади.

Ички нутқда илм излаш, хулоса чиқаришга интилиш характерлидир:

Билдим, аъзойи баданим ҳаёт ширасидан.

Ҳамширам – турна,

Қондошим – жайрон,

Жигарим – арғувон.

Хону тубоданман, иним – қумурсқа, оғам – от,

Билдим – одамийзодман,

Одамийзод [3, 177].

Абдували Қутбиддиннинг “Изоҳсиз луғат” достонидан олинган бу мисралар орқали инсоннинг ҳамиша ўз-ўзини англаш учун илм излашга интилганлиги очиб берилаётир. Шу нуқтаи назардан адабиётшунос Умарали Норматов бу поэма ҳақида “Назаримда, 90-йилларда яратилган кўплаб яхши-яхши модернистик руҳдаги достонларнинг ўзига хос деб-ҳақиқат дейиш мумкин”, деб ҳақли таъкидлайди [4, 146].

Наби Жалолиддиннинг Чўлпон ва Булгаковга бағишланган “Чиптасиз одамлар” поэмасида жонлантириш (ташхис) санъатининг ўзига хос янгича намунаси қўлланган; у орқали энди реал бир образ (масалан, япроқ, китоб, ер сингари) эмас, балки инсон туйғуси жонлантирилган:

Қовжираган киприкларидан

Лапанглайди қўрқув,

Тебранар, ана!

Чувалашиб кетган ақл

Мудраётган қаҳр

Ва қасос

Осиё!.. [5, 164].

Бу мисраларда инсон туйғулари – қўрқув, қаҳр, қасос кабилар жонлантирилиб, поэманинг ҳиссий таъсирчанлигини оширишга эришилган. Ҳатто келтирилган кейинги

мисолда инсон туйғулари объект номига сифатлаш қилиниши орқали поэманинг ижтимоий руҳини янада кучайтиришга эришилган.

Руҳимда бўзлайди бир сағир –
Маконга сиғмаган *ингроқ*.

Поэмада эрқпарвар Чўлпоннинг “Кўнгил” шеърдан олинган иштибоҳни янгича кўринишда, яъни матннинг маълум бир ўрнида яхлит ҳолда эмас, ўзи яратаётган шеъринг банднинг бошида ва охирида узиб-узиб келтириш орқали мавжуд анъанага новаторлик бахш эта олган:

Эй кўнгул!
“Кишанлар бирла дўстлашдинг”
Сукунат бирла эшлашдинг
Ва жимлик боғида очилган
Мутелик бирла хешлашдинг
Замин ўлдинг,
Ахир осмонсен,
Чўпон эрмас,
Ахир, Чўлпонсен!
Олам аро биргина сонсен,
Туркистонсен!
“Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур туғилғонсен” [5, 165].

Хуллас, модернизм воқеликни бадий акс эттиришнинг ўзига хос усули бўлиб, унга хос муҳим жиҳатлар XX асрнинг иккинчи ярмида яратилган поэмаларда қаҳрамонларни, фикрни маълум бир белгилар орқали ифода этишда ёрқин кузатилади. Айни жараён миллий поэмаларимизнинг мазмунан ва шаклан ҳамда услубий жиҳатдан янгиланишига хизмат қилган.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ашур С. Атиргул // Шарқ юлдузи. – 1993. – №10-12. – Б.65-70.
2. Отамурод И. Сопол синиқлари. Достон // Шарқ юлдузи. – 1999. – 1-сон. – 104-б.
3. Қутбиддин А. Бахтли йил. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 136 б.
4. Ҳамдам У. Янгиланиш эҳтиёжи. – Т.: Фан, 2007. – 196 б.
5. Жалолиддин Н. Чиптасиз одамлар. Достон // Шарқ юлдузи. – йил, №. – Б.164-168.

Sevara Usmanova
(*Ferghana, Uzbekistan*)

PRAGMATIC COMPREHENSION OF ENGLISH LANGUAGE

Pragmatics is a subfield of linguistics and semiotics that studies the ways in which context contributes to meaning. Pragmatics encompasses speech act theory, conversational implicature, talk in interaction and other approaches to language behavior in philosophy, sociology, linguistics and anthropology. Unlike semantics, which examines meaning that is conventional or "coded" in a given language, pragmatics studies how the transmission of meaning depends not only on structural and linguistic knowledge (e.g., grammar, lexicon, etc.) of the speaker and listener, but also on the context of the utterance, any pre-existing knowledge about those involved, the inferred intent of the speaker, and other factors. In this respect, pragmatics explains how language users are able to overcome apparent ambiguity, since meaning relies on the manner, place, time etc. of an utterance.

Pragmatics was a reaction to structuralist linguistics as outlined by Ferdinand de Saussure. In many cases, it expanded upon his idea that language has an analyzable structure, composed of

parts that can be defined in relation to others. Pragmatics first engaged only in synchronic study, as opposed to examining the historical development of language. However, it rejected the notion that all meaning comes from signs existing purely in the abstract space of langue. Meanwhile, historical pragmatics has also come into being.

When we speak of the referential uses of language we are talking about how we use signs to refer to certain items. Below is an explanation of, first, what a sign is, second, how meanings are accomplished through its usage. A sign is the link or relationship between a signified and the signifier as defined by Saussure and Huguenin. The signified is some entity or concept in the world. The signifier represents the signified. An example would be: *Signified: the concept cat Signifier: the word "cat"* The relationship between the two gives the sign meaning. This relationship can be further explained by considering what we mean by "meaning." In pragmatics, there are two different types of meaning to consider: **semantico-referential meaning** and **indexical meaning**. Semantico-referential meaning refers to the aspect of meaning, which describes events in the world that are independent of the circumstance they are uttered in. An example would be propositions such as: *"Santa Claus eats cookies."*

In this case, the proposition is describing that Santa Claus eats cookies. The meaning of this proposition does not rely on whether or not Santa Claus is eating cookies at the time of its utterance. Santa Claus could be eating cookies at any time and the meaning of the proposition would remain the same. The meaning is simply describing something that is the case in the world. In contrast, the proposition, "Santa Claus is eating a cookie right now," describes events that are happening at the time the proposition is uttered.

Semantico-referential meaning is also present in meta-semantical statements such as: *Tiger: carnivorous, a mammal*. If someone were to say that a tiger is a carnivorous animal in one context and a mammal in another, the definition of tiger would still be the same. The meaning of the sign tiger is describing some animal in the world, which does not change in either circumstance.

Indexical meaning, on the other hand, is dependent on the context of the utterance and has rules of use. By rules of use, it is meant that indexicals can tell you when they are used, but not what they actually mean. *Example: "I"*

Whom "I" refers to depends on the context and the person uttering it.

As mentioned, these meanings are brought about through the relationship between the signified and the signifier. One way to define the relationship is by placing signs in two categories: **referential indexical signs**, also called "shifters," and **pure indexical signs**. Referential indexical signs are signs where the meaning shifts depending on the context hence the nickname "shifters." "I" would be considered a referential indexical sign. The referential aspect of its meaning would be '1st person singular' while the indexical aspect would be the person who is speaking (refer above for definitions of semantico-referential and indexical meaning). Another example would be:

"This" Referential: singular count Indexical: Close by

A pure indexical sign does not contribute to the meaning of the propositions at all. It is an example of a "non-referential use of language." A second way to define the signified and signifier relationship is C.S. Peirce's **Peircean Trichotomy**. The components of the trichotomy are the following:

1. **Icon**: the signified resembles the signifier (signified: a dog's barking noise, signifier: bow-wow).
2. **Index**: the signified and signifier are linked by proximity or the signifier has meaning only because it is pointing to the signified.
3. **Symbol**: the signified and signifier are arbitrarily linked (signified: a cat, signifier: the word cat).

These relationships allow us to use signs to convey what we want to say. If two people were in a room and one of them wanted to refer to a characteristic of a chair in the room he would say "this chair has four legs" instead of "a chair has four legs." The former relies on context (indexical and referential meaning) by referring to a chair specifically in the room at that moment while the latter is independent of the context (semantico-referential meaning), meaning the concept chair.

Pragmatic ability, which is an important part of the language proficiency construct (Bachman, 1990; Canale, 1983; Canale and Swain, 1980), is the ability to use language appropriately according to the communicative situation. The importance of the pragmatic dimension in the language ability construct is not disputed, yet its role in interlanguage development has only recently begun to be researched empirically, particularly within the aspect of comprehension (Bardovi-Harlig, 1999; Kasper & Rose, 1999). Pragmatic comprehension refers to the comprehension of oral language in terms of pragmatic meaning. English language learners need to be able to comprehend meaning pragmatically in order to: [-1-]

- understand a speaker's intentions;
- interpret a speaker's feelings and attitudes;
- differentiate speech act meaning, such as the difference between a directive and a commissive;
- evaluate the intensity of a speaker's meaning, such as the difference between a suggestion and a warning;
- recognize sarcasm, joking, and other facetious behavior; and
- be able to respond appropriately.

In one model of pragmatic ability, pragmatic comprehension can be characterized as comprehension of speech acts and conversational implicatures (Thomas, 1995). In speech acts, the speaker is trying to do something or trying to get the hearer to do something (Austin, 1962; Searle, 1969). In conversational implicatures, the speaker expresses attitudes and feelings using indirect utterances that must be inferred by the hearer (Grice, 1975; Sperber & Wilson, 1995). The comprehension of pragmatic meaning can be differentiated from linguistic comprehension because it requires the listener to understand not only linguistic information, such as vocabulary and syntax, but also contextual information, such as the role and status of the interlocutor, the physical setting of the conversation, and the types of communicative acts that would likely occur in that context (Rost, 2002; Van Dijk, 1977).

Questions related to the pragmatic comprehension of second language (L2) learners include: Are there developmental differences in the comprehension of pragmatic meaning? Is pragmatic comprehension different from linguistic comprehension? Is the ability to comprehend speech acts different from the ability to comprehend conversational implicatures? In order to investigate these questions, this study analyzed the performances of high-level and low-level English language learners on a listening comprehension task that focused on linguistic and pragmatic comprehension.

Pragmatic comprehension is an area of language ability that has not been investigated sufficiently considering its importance in the communicative competence models. They also show how pragmatic comprehension can be further classified into comprehension of speech acts and comprehension of conversational implicatures. These findings contribute to our understanding of the pragmatic comprehension construct. Language learning methodologists and researchers would be interested in investigating further this multi-faceted construct for use in language learning materials and assessments.

BIBLIOGRAPHY:

1. Clark, Herbert H. (1996) "Using Language". Cambridge University Press.
2. Cole, Peter, ed.. (1978) *Pragmatics*. (Syntax and Semantics, 9). New York: Academic Press.
3. Dijk, Teun A. van. (1977) *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman.
4. Grice, H. Paul. (1989) *Studies in the Way of Words*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
5. Laurence, R. Horn and Gregory Ward. (2005) *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell.
6. Leech, Geoffrey N. (1983) *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
7. Robinson, Douglas. (2006). *Introducing Performative Pragmatics*. London and New York: Routledge.

*Шавкат Хаитов
(Бухара, Узбекистан)*

КОМИЛЛИК ДЕБОЧАСИ

Алишер Навоий талқинича, инсон табиатидаги ақлий камолот ва ахлоқий баркамолликнинг таянч омилларидан бири – илмга эътибордир. Бундай инсоний камолотнинг негизи ёшлиқдан шаклланади. Алишер Навоий «Хамса»сида Фарҳод, Қайс, Искандар, Моний, Фаррух, Жуна каби ўнлаб образлар мисолида илм эгаллаш шахс камолотининг муҳим шарт сифатида тасвирланган. Илмга ташналик, фавкулудда истеъдод ва қобилият бу тимсолларда болаликдан оқ ўзидан хабар беради. Фарҳоднинг ўн ёшидаёқ ўз замонасидаги барча фан асосларини ўрганиб олиши, ундаги илм ҳақиқатига беҳад интилишнинг самараси сифатида талқин қилинади. Мажнун тимсолида ҳам айна хусусият намоёндыр:

Оз вақтда айлади замона

Они бори илм аро ягона [3, 69].

Тили чиқиб, нутқи равонлашган даврдан бошлаб ўткир фикри билан фалакнинг бутун сирларини очишга қодир аллома Нақумоҳисдан таълим олган Искандар «бори илм аро соҳиб камол» бўлиб етишади.

Илмга шахс камолотининг муҳим белгиси сифатида қараш Алишер Навоийнинг насрий асарларида ҳам қузатилади. Шуниси муҳимки, насрий асар қаҳрамонларида ҳам илмга чанқоқлик табиий эҳтиёж сифатида ёшликнинг тоза ниҳолида куртак отади. «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»дан ўқиймиз: «Чун алар кичик ёшдин фазойилу камолот иктисобиға авқотларин сарф қилур эрмишлар»[5, 89]. Улуғ адиб наздида, ёшликда олинган билим дунёни англаш, Ҳақ ва ҳақиқат сирини етиш сари ташланган илк қадамдыр. Инсоний баркамолликнинг дебочаси ҳам ўша қадамдан бошланади. Шундан бўлса керак, Алишер Навоий талқинидаги баркамол инсонлар хоҳ тарихий шахс, хоҳ орзу-мушоҳада асосида яратилган тахайюлий образ бўлсин зукколиги, илм бобидаги нодир истеъдоди билан ўз тенгқурларидан ажралиб туради. Улардаги бундай олижаноб туйғулар ўша қаҳрамон униб-ўсаётган муҳитнинг закий кишилари томонидан тез илғаниб, эътироф этилади, асраб-авайланади. Мана, Навфалнинг Мажнун таърифида Лайлининг отасига ёзган мактубидан бир байт:

Хайлинг аро касби илм қилмиш,

Оламда неки илм бор – билмиш [3, 159].

«Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»да ҳам мавзунинг айна қирраси қайноқ меҳр ва қалб ҳарорати билан қаламга олинган: «Бот абнойи жинсдин ҳар билик бобида мумтоз, балки кўпрак замоннинг таъ ва фазл аҳлига фойиқ ва сарафроз бўлубдурлар»[5, 89]. Алишер Навоий Саййид Ҳасан ўрганган фанларни бирма-бир рақам қилади: сарф ва наҳв (грамматикага оид илмлар), луғат ва арабият, мантиқ ва калом, фикр ва ҳадис, тафсир, шеър ва муаммо, таърих, нуҷум ва адвор...[5, 90]. Замонасининг йигирмага яқин фанлари бўйича оз вақтда камолот касб этиш учун зўр ҳавас, кучли иштиёқ зарур эди. Эҳтимол, мажбурият ортида икки-уч фанни ўрганиш мумкиндыр. Аммо ўндан ортиқ илмни мукамал билиш учун илоҳий истеъдод ва катта қунту меҳнат талаб қилинади. Илм талабгорининг бундай саъю ҳаракатини Илоҳни билиш, унга етиш мақсадида жону дили билан ҳаракат қилаётган, кўзу кўнгли билан Ҳаққа юзланган солиқ ҳолатига ҳам қиёслаш мумкин. Ана шундай таважжух оқибатидагина илм камол топади. Қадамни тариқат водийсига барқарор қўйган дарвешнинг вужуди машаққат саҳросида роҳатланганидек, бундай илм соҳибининг юраги илм ўрганишу ўргатишдан ҳаловат туяди. Саййид Ҳасан дунёвий илмлар бобида шундай мақомга етган: «Алар зоҳир улуми иштиғолидин фароғат топибдурлар» [5, 90].

Аммо одам фақат илмий истеъдоди билан улуғлар назарида аржуманд бўлмайди. Аксинча, илм ўрганишдан мақсад обрў орттириш, элга танилиш бўлса, бундай илм соҳиб икки дунёсини қуйдиради. Бу хусусда Расули ақрам (САВ) шундай деганлар: «Кимки илмни

уламолар олдида фахрланиш, нодонлар билан бахслашиш ёки одамларнинг диққатини ўзига тортиш мақсадида ўрганса, унинг жойи жаҳаннамдир» [1].

Чунки бундай илм олишнинг замирида риёкорлик ва манманлик ётади. Риёкорлик – яхшилик ниқобига ўралган ёвузлик. Манманлик эса барча разилликларнинг ибтидосидир. Шунинг учун ҳам машҳур донишманд Абу Ҳошим Сўфий: «Юракдан кибр разолатини ювишдан кўра, тоғни игна учи билан кўпориш осон», – дейди [2, 5].

Худпарастлик шундай бедаво дардқи, худбин кимса ўз нафси, ўз кўнгли, ўз зоти, ўз сўзини барчадан азиз санайди. Унинг ҳар қандай номаъқул иши ўзига хуш, ёқимли ва чиройли кўринади. У ўз табиатидаги қусурларни мутлақо кўришни истамайди. Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг куйидаги байти бу хусусда ёрқин тасаввур пайдо қилади:

***Кибрсилик лофин урма уни кўрмоқдан кўра,
Қоронғу тун чумолининг изин кўрмак осонроқ*** [2, 5].

Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб»ининг ўнга яқин танбихида худпарастлик ва унинг инсоният маънавий оламига етказадиган зарари ҳақида фикр юритилади. Танбихларни мутолаа қилар эканмиз, манманликка берилган кимсалардан улуғ жафолар кўрган, бошдан оёқ жабру ситамлар алангасида ёнган олижаноб қалб соҳибининг руҳий оғриқларини аниқ ҳис қиламиз. Улуғ мутафаккир мутақаббир кимсаларнинг «кўпига» бу фақири мазлум номақдур риоятлар еткурубдур ва муқобалада номаҳсур зулм ва тааддиларни кўрубдур ва кўрмасга солиб кечурубдур...», - дея таассуф билан ёзар экан, Аллоҳга муножот қилиб такаббур одамларни «инсоф ҳарамига хос қилиши»ни, ўзини ва бошқа мазлумларни уларнинг жабридан халос этишини ўтиниб сўрайди [4, 75]. Бешинчи танбих ниҳоясида берилган қитъада эса зотида юз хил кибру иллатлар мавжуд бундай кимсалар дардига «фано кўрасининг ўти»гина даво бўлишини қатъий таъкидлайди. Алишер Навоий таъкидича, фақат фақр тарийқи, фано кўрасининг ўтигина кибр томирларини қуритишга кодирдир. Шунинг учун улуғ адиб «фақири зотий ва фонии жибиллий» Саййид Ҳасан шахсидаги туғма хоксорликни, тавозуъ ва ҳаёни кибрга мубтало бўлганларга ибрат қилиб кўрсатади. Юқорида номлари келтирилган фанларни кўпчиликдан яхшироқ билган Саййид Ҳасан «...ҳаё ва адаб жиҳатидан, ҳам бировга илзому хижолат етмасун деб, кўп сўз айтмас эрмишлар, балки кўп мажолисда такаллум ҳам қилмас эрмишлар» [5, 90]. Мазкур жумла мантиқи кўчирганимиз ҳадис мазмунига тескари (зид) қиёслаш оқибатида уйғунлашади.

Нега, Саййид Ҳасанни болалик давриданок Бойсунғур Мирзодан тортиб шаҳарнинг жами алломаларига қадар тенгқурларидан устун кўядилар, кадр-қимматини баланд тутадилар? Чунки одобли ёшнинг муомала-муносабатида эл-улус улуғворлик кўради. Тавозуъ ўз соҳибини халқ назарига салобатли қилиб кўрсатади. Ана ўша олижаноб фазилатлари туфайли замонасининг маърифатли инсонлари, юртнинг улуғлари қалбида истиқболли ёшга нисбатан самимий муҳаббат уйғонади ва бундай меҳр кўнгиллар мулкида мангу ўрнашади. Алишер Навоий таъкидича, бундай гўзал одобу тавозуъ Саййид Ҳасаннинг «зотида ғолиб», аслу насабида бор. Шайх Муслиҳиддин Саъдий таъбири билан айтганда, булут ҳаёт ёмғирини куйгани билан тол дарахтида мева пишмайди. Бўйра тўқишга ярайдиган қамишдан минг уринган билан шакар олиб бўлмайди. Шўрхок ерда гул унмайди, лолаю гул боғда, ширин заминда кўкаради [7, 14, 16].

Саййид Ҳасанни ёшлигиданок барчага суюкли қилган яна бир аслий (зотий) фазилати бор. Бу – ҳаё. Алишер Навоий талқинича, ҳаё мавжуд бўлган вужудда вафо ҳам бор. Вафо билан ҳаё икки эгизак фарзанд кабидир. Улар бир булоқнинг икки кўзи, бир нақшин олманинг икки палласи янглиғ пайванд, ажралмасдир. Қайси инсон табиатидаки ҳаё бўлса, унда вафо ҳам барқарордир. Аммо ҳаё билан пайваста вафо шундай пок хилқатли маҳбубаки, у аслу насаби тоза, табиати беғубор бўлмаган кимсага ром бўлмайди. «Бу икки ҳамзод фарзанд» табиатида шубҳа, гумон, қизғанчиклик, гина-қудурат, ҳасаддан асар бўлмаган кишиларнинг вужудидан макон тутади. Шунинг учун ҳам вафо ила пайваста ҳаё гулини давр чаманидан топиш маҳолдир. Баъзида жаҳон гулшани вафо зийнатидан бўшаб қолгандек, инсоният боғида ҳаё гулининг муаттар ҳидлари таралмаётгандек, замон вафосизлар кўнгли билан сирлашаётгандек таассурот қолдиради. Аммо кишилик дунёсининг сардафтари –

комил инсонларнинг вафо ила пайваста ҳаё куёши мангуга дунё зимистонини ёритиб туради. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий: «Ҳар кимда бу икки йўқ – андин одамийлик келмак имкон йўқ... Комиллар – аҳли ҳаё ва ноқислар – беҳаё», – дея битади [6, 114].

АДАБИЁТЛАР:

1. Баҳром Ҳ. Яхши ният – барака калити // Ислом нури. – 2003. –1-сон.
2. Жомий А. Баҳористон. –Тошкент: “Ёзувчи”, 1997. – 112 бет.
3. Навоий А. Лайли ва Мажнун. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 9-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1992. – 356 бет.
4. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. –Тошкент: “Фан”, 1998. – 304 бет.
5. Навоий А. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. –Тошкент: “Фан”, 1999. – 236 бет.
6. Навоий А. Маҳбубул-қулуб. Қиёсий матн. Москва – Ленинград: Изд. АН СССР, 1948. – 174 бет.
7. Саъдий Шерозий. Гулистон. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993. – 101 бет.

*Мухаммад Ҳакимов, Мафтуна Ғозиева, Дилноза Ҳакимова
(Фергана, Узбекистан)*

ЛЕКСИК-СЕМАНТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Предикат лексик-семантик вариант (ЛСВ) формал бўлмаган мулоқотлар ситуациясида қўлланилади. Бундай хулоса информатив сўроқлар асосида олинган, шунингдек, замонавий ЛСВлар асосида янгиланган бўлиб прагматик белгиларни ўзида сақлайди.

Масалан,

- *Зерикмадингизми, ота?*

- *Йўқ, нимага зерикаман, маза қилиб ўтирдим.*

Мардонбек отасининг гапидаги пичингни сезди. Зерикишига ажабланмади ҳам. Хотини қулиб юборди.

(М. Ҳазратқулов “Тўқнашув”)

Бу ўринда “*маза қилиб ўтирдим*” иборасидаги *маза* сўзи орқали прагматик сема ифодаланмоқда. Аслида сўзловчи зерикканини, сиқилганини ифодалаб бериш учун маза лексемасининг вариантыдан фойдаланмоқда ва бу сўз контекстуал вариантда қўлланилмоқда.

Прагматик ЛСВнинг ҳосил бўлишини аниқлашда компонент таҳлилдан фойдаланилади, бунда сўзнинг бошланғич ва охириги нукталари бир-бирига мослаштирилади.

Маълумки, семантик структура сўзнинг моҳиятини аниқлашда иерархик сема кўринишида бўлади: архисема – сўзнинг бош маъносини, дифференциал сема – сўзнинг тузилишидаги фарқларини ва потенциал сема эса объектнинг қўшимча характеристикасини белгилайди.

Юқоридаги уч тип семадан ташқари семантикада классемалар мавжуд бўлади. Улар синтагматикада боғловчи функцияни бажаради ва парадигматик қаторни таснифлайди. Шунингдек, элементларнинг моҳиятини абстракт кўринишда баҳолайди.

Компонент таҳлил (КТ) дифференциал таҳлилнинг лексик тизимга тадбиқ этилиши натижасида юзага келадиган таҳлил усулидир [1, 151].

Академик Азим Ҳожиёвнинг фикрига кўра эса компонент таҳлил – бир сатҳга мансуб тил бирликларининг ўзаро фарқлайдиган компонентларни фарқловчи белгиларни топиш, шундай компонентларга ажратишдир. Масалан, семемани семаларга ажратиш (семеманинг семалар таркибини белгилаш) [2, 72] жараёни билан узвий боғланишдир.

Компонент таҳлилда барча семантик жараёнлар анъанавий тарзда тадқиқ қилинади:

- 1) компонентнинг моҳиятини камайтирувчи асос;
- 2) компонент моҳиятини орттирувчи асос;
- 3) бир компонентни бошқаси билан алмаштирувчи асос.

Компонент моҳиятининг камайишида денотатив маъно кенгайиб боради. Масалан, янги ЛСВнинг юзага келишида семаларнинг ясаилиши амалга ошади. Натижада мазмун тушунчаси кўшилиб кетади, аммо ҳажман кенгайиб кетади, натижада сўз катта референтларни билдиради.

Метафора ва метонимия дифференциал семаларни алмаштириш жараёнида асосий роль ўйнайди ва бу лексема вариантларининг прагматик семасини янада яққолроқ кўрсатиб беришга хизмат қилади.

Масалан,

- Яхши, - деди домла салмоқланиб. – Хўш, энди гап бундай, ука. Эртага кеннойингизнинг гапи экан. Биласиз, менинг ишим бошимдан ошиб ётибди. Бозор-ўчар қилишга вақт йўқ. Сизлардан кейин бошқа курслардан имтиҳон-зачётларим бор. Шунинг учун сиздан илтимос, ҳозир Эски шаҳарга тушинг-да, икки кило қўй, икки кило мол гўшти олинг. Фақат шошилмай, кўриб, яхшисидан олинг. Бўлмаса сизни ёш бола деб эчки гўштиними, суюқлисиними шартта қозога ўраб бериб юбориши мумкин. Жуда пихини ёриб, тулки бўлиб кетишган. Кейин бизникига элтиб ташиланг.

Келтирилган ушбу мисолда ҳам тулки сўзи ўзининг импликацион белгиларини намоён этиб, суҳбатдошга атрофдаги воқеа-ҳодисани тушунтиришга имкон бермоқда. Бу эса прагматик сема кўринишида вужудга келмоқда.

Сўз ё кўпайиш йўналишида ёки камайиш йўналишида ёки умуман у ёки бу кўринишда ҳаракатланади. Умумий сема ядровий маънога эга бўлади. Дифференциал семанинг белгисини билдиради ёки потенциал семанинг хусусиятларини аниқлайди. Юқоридагиларга асосан метафорик кўчишни қуйидаги икки кўринишда ифодалаш мумкин:

- 1) визуал белгиларнинг умумлашган кўриниши асосида;
- 2) ассоциатив белгиларнинг умумий кўриниши асосида.

Бироқ предикат муҳитдаги белгилар метафорик жараёнларнинг иккинчи типига эгадир. Аммо умумий белгилар препериянинг бошланғич маъносини билдиради. Чунки замонавий ЛСВни дунёга келишида метафорик кўчишда потенциал сема баъзида пасив бўлади. Унинг бошланғич моҳияти бўлмайди. Интелциал ичида юзага келади. Бунда семанинг активланиши юзага келади. Янги маъно ўрнига барча дифференциал семалар бошланғич маънони билдиради ва ЛСГда доминант хусусиятга эга бўлади: ҳайвонлар номи, абстракт номлар.

Шу билан бир қаторда денотатив моҳиятнинг ўрганилиши амалга ошиб, коннотатив аспект моҳиятини ифодалайди. Эмоционал ўзгаришлар жараёни схема бўйича 3 асосдаги принципга мос келади:

- 1) биринчи асосга кўра тўлдирилиш жараёни кетади:
 - а) ижобий баҳонинг тўлдирилиш ҳолати – мелоратив ҳолат деб юритилади (у жуда чиройли – хурнинг ўзи);
 - б) салбий баҳо тўлдирилиш ҳолати неорация деб юритилади. Салбий прагматик таъсирни кучайтириш: У ичувчи; у ичувчи-аблах.
- 2) асоснинг камайиши бўйича марказлашган жараён давом этади (бунда моҳият баҳолашдан нейтрал ҳолатга ўтади): қора сўзи ўзининг моҳиятини “қора гўзалдир” шиори остида салбий бўёғини ўзгартиради;
- 3) асоснинг ўзгариши таъсирида энантиосема жараёни амалга ошади (бунда баҳолаш қарама-қарши томонга ўзгаради). Масалан, ёмон сўзи ривожланиб, яхши маъносини билдиради.

Луғавий бирликлар лексик-семантик вариантлар сифатида шаклланданда, унинг прагматик хусусиятлари намоён бўлади.

Умуман, неорация жараёни мелорация жараёнига нисбатан замонавий лексикада ўсиш кузатилади. Компонент структура нуқтаи назаридан ўзгариб метафорик кўчишни кўриб чиқайлик (сема):

- 1) классеманинг ўзгариши жонсиз ва архисема “предмет”, классемада жонли архисема “инсон” дир;
- 2) умумлашган дифференциал сема – предметнинг кўринишини очиб беради;
- 3) потенциал семанинг активлиги “синиш”, “омадсизлик” янги маънода дифференциал семани қабул қилади ва доминант интенциалга айланади (моносема);
- 4) индустирланган салбий баҳолаш – компонент структурадаги аналогик ўзгаришларнинг моҳияти янги ЛСВ предикатнинг ўзгариши билан боғлиқдир.

Ақтуаллашган потенциал сема “консерватизм – тўғри чизиқлик эгилишнинг асослилиги” қуйидаги интенсив белгилар асосида бошланғич маънода намоён бўлади.

Янгидан ЛСВнинг ҳосил бўлиши эмоционал ҳолатда прагматик моделдан ташқари бўлиб (баҳолашга ҳаракат қилиш) прагматик компонентларнинг янги импликацион ўсишига олиб келади.

Энантисемия (юнонча энантиос – қарама-қарши + сема – белги). Бир сўзнинг семантик тузилишида зид маъноларнинг тараққий этиши, антонимик маъноларнинг юзага келиши. Масалан, рус тилидаги “наверно” сўзининг эскирган “албатта”, “шубҳасиз” маъносини ҳозирги “балки”, “эҳтимол” маъноси; ўзбек тилидаги чиқмоқ феъли аслида “ичқаридан ташқарига ҳаракатланиш”ни билдиради. Шу билан бирга (транспорт воситаларидан фойдаланишда) “ташқаридан ичкарига ҳаракатланиш”ни ҳам англатади[2, 83].

Кўп лингвистлар энантисемияни тан оладилар, чунки сўзнинг ривожланиши денотатив моҳиятнинг қарама-қаршилигини кўрсатади.

Янги ЛСВнинг юзага келишида шахснинг номи от учун кам характерли бўлиб, унда асосий моҳият яшовчиларнинг гуруҳига қаратилади. Таҳлил шуни кўрсатадики, янги предикат ЛСВни ҳосил бўлишида метафорик йўл билан ассоциатив ҳолат характерланади ва уларнинг ташқи кўриниши ҳайвонот ва қушларга ўхшайди. Янги ЛСВ инсонни характери орқали баҳолайди.

Масалан,

У газаб билан ўғлига қамчи кўтарди. Аъзамжон унинг билагидан ушлаб қайириб ташлади.

- *Мен сизга Низом эмасман. Сизга мен “қўй” эмасман.*

Бу ўринда “қўй” сўзи “ювошлик”, “ким етакласа кетавериш” маъноларини ифодалайди. Худди шу маънолари орқали “қўй” сўзи ўзининг импликацион белгиларини намоёиш этиб, прагматик семани вужудга келтирмоқда. Яъни сўзловчи тингловчи учун ўз ҳолатини қиёсан баён этмоқда. Шу ўринда нутқий вазиятдан Низомжоннинг “қўйдек ювош” бўлганлиги ҳам таъкидлаб ўтилмоқда.

Янги маъно ҳайвонлар номидан юзага келишида уларнинг ақлий хусусиятига боғлиқ равишда квалификацияланади. Шундай қилиб, предикат ЛСВда ишлатилган сўз “тулки” айёр тулки тўғрисида ассоциатив кўринишда намоён бўлади, яъни “айёр тулки” кўринишда. Қуйидаги факт эътиборни ўзига тортиб, янги предикат ЛСВни семантик структурадаги маънони яна ҳам ривожлантиради. Маълумки, шахснинг моҳиятини баҳолаш унинг характеридан келиб чиқиб, асосан луғат бойлигида қайд этилган бўлади. Бу сўзнинг импликацион ҳолати тўғрисида ифодаланган бўлади. Масалан, ит сўзи ассоциатив майдонни бойитади. У турли импликацион белгиларни ўзида намоён этади (ҳақиқатгўйлик, содиқлик, самимийлик, пасткашлик ва бошқалар). Сўзда мавжуд бўлган баҳоловчи ЛСВ “ит” – пасткашлик маъноси потенциал семанинг активланиши орқали юзага чиққан.

“Тулки одам” бирикмасини ҳам олиб кўрайлик. Бунинг натижасида, сўзнинг ўзи учун тегишли денотатив семаси иккинчи ўринга ўтиб, бошқа бир сема – айёрлик сифат жиҳатдан кучайиб кетади, яъни семавий қайта қурилиш рўй беради. Тулки сўзидаги ҳайвон семаси

иккинчи ўринга ўтиб, айёрлик прагматик семаси инсонга мансуб бўлиб қолади, инсондаги бу белгини бўрттиради, характерлайди. Иккинчи ўринга ўтган ҳайвон семаси инсон семаси билан кескин зиддият пайдо қилиб, кучли салбий муносабатни таъминлайди.

Қайд этилган янги прагматик ЛСВ юқорида кўрсатиб ўтилганидек, “кузатиш” потенциал семасини активланиши натижасида ҳосил бўлади.

Тилда ҳозиргача баҳоловчи ЛСВ тулки сўзи мавжуд бўлиб, берилган сўзни семантик структурасини активлаштириш асосида интенциал импликацион белгилар асосида “айёрлик”ни ривожлантиради.

Янги ЛСВ тулки – семантик “тулки”га киритилган активлашган потенциал семани эътиборга олишнинг моҳиятини билдиради. У асосий моҳиятни ривожлантиради (“пух” шунингдек “узун пухли дум” кўринишида эътиборни тортади).

Янги ЛСВ ўсмирлар орасида чегараланган ҳолатда қўлланилади. Кўпчилик аёлларда, кўрсатиб ўтилганидек, информативе сўров асосида юзага келади. Бундай баҳолаш бирлиги “ҳақоратланган” маъносини беради.

Кўриниб турибдики, бундай “ҳақоратли” семани тушунтиришда бир томондан ЛСГни моҳият даражаси тилнинг кейинги ривожда қўлланилса, бошқа томондан, ЛСГдаги ҳайвонлар номи билан боғлиқ бўлган алоҳида сўзларнинг импликацион бойлигини кўрсатади.

Бунга кўра қуйидагича хулосага келиш мумкин, яъни бундай сўзлар гуруҳи янги предикат ЛСВни доимо ривожлантиради ва ҳар доим у жуда кўп импликацион белгиларнинг моҳиятини активлаштиришга олиб келади.

Семантик ва прагматик вариантнинг ўзаро таҳлили шуни кўрсатадики, замонавий лексикани валент ва моновалент бирликларга бўлиш мумкин. Биринчиси баҳолаш сотциумига боғлиқ, иккинчи эса унга боғлиқ бўлмайди. Улар фақат прагматик эффектда ижобий ёки салбий бўлади.

Прагматик ва семантик вариантда янги лексик бирликлар юзага келади, коннотация янгиланишни билдиради. Бошқача айтганда, вақт вариантини белгиламайди. Шундай қилиб, тил системасида турли хил вариантлар борлиги ва улар ўзаро диалектик боғланган бўлишини алоҳида таъкидлаш мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Т., 2007.
2. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент, 1985.

*Муяссархон Халилова
(Фергана, Ўзбекистан)*

АЙРИМ ЛУҒАВИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ БАДИИЙ МАТНДАГИ ЎЗИГА ХОС ФУНКЦИЯЛАРИ ҲАҚИДА

Рус академик олими В.В. Виноградов бадиий адабиёт тили масалаларини тадқиқ этишда бадиий адабиёт тилининг тарихий ҳаракатини умумхалқ тили ҳамда унинг турли тармоқланиши тарихидан ва адабий тил тарихидан тамоман ажратилган ҳолда ўрганишнинг мумкин эмаслигини таъкидлар экан, умумхалқ тили, унинг турли ҳудудий ва ижтимоий кўринишлари билан адабий тил ўртасидаги муносабатлар табиатининг ўзгарувчан бўлганлиги учун бадиий адабиёт тилининг умумхалқ тили, шунингдек, адабий тил билан алоқалари, ҳамкорлиги ҳам тарихан ўзгариб боришини ҳисобга олиш зарурлигини уқтиради [1]. Олимнинг бу фикрлари айни пайтда лингвопоэтик тадқиқотларнинг юзага келиши ҳамда бу борада амалга оширилаётган изланишлар асосини белгиловчи қонуниятлардан бири деб қаралмоқда.

Шундан келиб чиқиб, бадиий матнда тил воситаларининг қўлланиш мақсади текширилганда, умумхалқ тилидаги бирликларнинг бадиий адабиётдаги, адабий тилдаги мақоми ва вазифалари, ишлатилиш имкониятлари таҳлил қилиниши, улар қиёсланиши керак бўлади.

Дарҳақиқат, ўзбек адабий тилининг ривожланиши умуммиллий адабий тил даражасига кўтарилишида бадиий адабиётнинг ўрни бекиёс. Шунга кўра ҳар қайси ижодкорнинг ўз даври адабиётига қўшаётган ҳиссаси уларнинг умумхалқ тили бойликларидан ҳамда ифодавий тасвирий воситалардан қай даражада фойдалана олганлигига, асарнинг ифодаси ва мазмунининг қай даражада пишиқ-пухта чиққанлигига бевосита боғлиқ бўлади. Шунингдек, умумхалқ тили бирликларини ўз ўрнида ишлатилиши-ни, адабий тил билан муносабати, давр ўтиши билан ўзгариб бориши қонуниятларини акс эттиришини тақозо қилади. Шундай экан, ҳар бир давр адабиёти ривожига ўз ҳиссасини қўшаётган ижодкорлар асарларининг тили ва услубини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Шу маънода ўтган асрнинг 80 – 90- йилларидан бошлаб майдонга келган бадиий матннинг лисоний таҳлиliga бағишланган тадқиқотларда уларда матннинг лисоний таҳлили, уларнинг бир-биридан сўз ва атамашуносликдан фойдаланиш усуллари ва тузилиши жиҳатидан, ифода мақсади ва мазмунига кўра фарқ қилиши, матнда умумхалқ тили муҳим ютуқларининг умумлашганлиги сабаб филологик йўналишда ўрганилиши, лексик, фонетик, морфологик ва синтактик бирликлардан қай даражада фойдаланганликлари нуқтаи назаридан таҳлил этилиши қонун-қоидалари кўрсатиб ўтилган. Тил ифода воситаларининг матн тузилишидаги аҳамияти ва, энг асосийси, бадиий матнни ҳосил қилишда, биринчи навбатда, *луғавий воситаларнинг* асосий восита сифатида ишлатилиш белгиларига диққат қаратилади [2].

Бадиий матнни лингвопоэтик тадқиқига бағишланган қўлланмаларда бадиий матннинг лисоний таҳлилида бадиий адабиёт тилининг, хусусан, таҳлил этилаётган матн тилининг умумхалқ тили, унинг турли кўринишлари ва адабий тилга муносабати ҳам лингвопоэтик таҳлил тамойилларидан бири, деб кўрсатилади [3].

Демак, бадиий матн лингвопоэтик таҳлилида умумхалқ тилига хос бирликларининг бадиий матндаги қўлланиши билан боғлиқ текшириш шу нутқ кўринишининг тузилишида уларнинг ёзувчи томонидан қандай мақсадда ишлатилганлиги, қандай функцияларни бажара олиши – қандай воситалар вазифасида кела олишини белгилаш ва аниқлашни тақозо этади.

Умумхалқ тили бирликларининг бадиий матндаги мақомини белгилаш тамойилларидан келиб чиқиб, ҳар қандай бадиий матн асосини ташкил этувчи, ишимизнинг асос эътибори саналган умумхалқ тилига хос диалектизмларнинг матндаги ўзига хос бажарадиган функцияларини таҳлил қилишга киришишдан олдин, дастлаб, юқорида тилга олинган, лисоний таҳлилга оид қўлланмалардаги умумхалқ тили бирликларининг матнни қай даражада шакллантира олишига доир асосий вазифалари баён қилинган назарий фикрларга эътиборимизни қаратамиз. Уларда матнлардаги сўз ва атамашуносликдан фойдаланиш усуллари, нутқни юзага келтирувчи сўз, сўз шакллари, сўз бирикмалари ва гап турларининг матнни шакллантиришда асосий мезон саналиши, тил ифода воситаларининг матн тузилишидаги аҳамияти ҳақида фикр юритилганда, биринчи навбатда, *шева хос сўзларнинг* бадиий матннинг тузилишида энг асосий функцияни бажариши қайд этилади, улар бетараф сўзлар, архаизм, историзм, неологизм, вулгаризм, варваризм каби сўзлар билан биргаликда вазифаларига кўра *луғавий воситалар*, деб кўрсатилади.

«Лексик воситалар, яъни лексик қатламлар бадиий матнни ҳосил қилишда фаол иштирок этади. Улар бетараф сўзлар, архаизм, неологизм, диалектизм, варваризм, вулгаризм сингари сўзлардир» [2].

Шевага хос сўзлар бадиий нутқ матнларининг тузилиши асоси саналади, айниқса, уларсиз насрий нутқ матнларини тасаввур этиб бўлмайди: матнларда қатнашаётган оддий халқ вакилларининг сўзлашув нутқида доир ўзаро алоқа-аралашуви воситаларисиз, ўзаро муомала – муносабатларисиз воқелик сунъий бўлиб туюлади. Шевага хос сўзлар орқали ҳар бир ҳудудга хос миллий удум, миллий анъаналар акс этади. Баъзан муаллиф нутқида ҳам

ишлатилади. Уларни ўз ўрнида қўлламаслик, нутқни диалектизмлар билан шакллантирмаслик оқибатида асар воқеаларининг табиийлигига путур етади.

Аслида сўзлашув услубининг луғавий таркиби ҳисобланган шевага хос сўзларнинг бадиий матнларда ишлатилиш сабаби нимада? Улар ўзига хос қандай функцияларни бажаради? Мазкур ишда луғавий воситаларнинг бажарадиган функцияларини тадқиқ этишимизнинг ўзига хос сабаби шундаки, тадқиқотчилар кўпинча эътиборга олмаган сўзлар халқимиздаги авомлик, соддалик, ўзига хос миллий менталитетни акс эттириб туради. Ёки кўп ҳудудларда учрамай, маълум бир ҳудуддагина ишлатиладиган сўз қўлланилишлари киши диққатини ўзига тортади, нимани ифодалаб келишига қизиқиш уйғотади. Ҳар гал бадиий асарнинг тил хусусиятлари тадқиқ этилганда, доим унинг экспрессив-стилистик бўёқдорлигини оширувчи, ҳиссий таъсирчанлигинини юзага келтирувчи омилларга, яъни эмоционал-экспрессив воситаларга кўпроқ эътибор берилади ва улар таҳлил объекти қилиб олинади. Ҳозирда юзага келаётган лингвопоэтик тадқиқотларнинг асосини ҳам кўп ҳолларда бадиий матн жозибаторлигини оширувчи эмоционал-экспрессив воситалар, уларни шакллантирувчи бирликлар таҳлили, услубий фигуралар ташкил қилмоқда.

Биз ушбу мақоладаги лисоний таҳлилда бадиий асарнинг асоси, табиийлигини таъминловчи омиллар – луғавий восита вазифасини бажарувчи шевага хос сўзлар, уларнинг услубга хос вазифаларини таҳлил қилишни лозим топдик.

Ёзувчи воқеликни табиий ҳам бадиий-эстетик жиҳатдан таъсирчан ва ёрқин ифодалаш учун тилнинг фонетик, лексик ва грамматик имкониятларидан ўзига хос тарзда фойдаланади.

Сўзлашув нутқидаги шевага хос сўзлар бадиий матнларда маҳаллий колоритни бериш, асарнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини кенг ёритишда, персонажлар тилини индивидуаллаштиришда, ўзига хос табиатини очиқ бериш, маълум белгиларини тасвирлашда муҳим вазифаларни бажаради. Умумхалқ тилининг турли кўринишлари, уларнинг адабий тилга муносабати, адабий тилда ўзига хос вазифаларни бажариши тўғрисида фикр юритганда, ижодкорларнинг бундай бирликларни сайқаллаган ҳолда адабий тилга олиб кириши, бадиий нутқда маълум бир мақсадларда ўз ўрнида ишлата билиши тадқиқ этилади. Жумладан, сўздан “йўсинли тарзда” моҳирона фойдаланиш, адабий тилда учрамаган кўплаб сўз, атама ва ибораларни жонли тилдан олиб кириб, уларнинг «фуқаролик ҳуқуқи»ни тиклаб қўйишда ёзувчи Абдулла Қодирийнинг хизматлари катта бўлган.

Абдулла Қодирий тилни яхши билган, уни бутун маъно товланишлари билан чуқур ҳис қилган санъаткорлардандир. Кўринишдан жуда оддий, кунда қўлланиладиган сўзлар контекстда ниҳоят ўринли ва вақтида ишлатилиши туфайли шундай маъно касб этадики, бундан бошқа бирор сўз унинг ўрнини ўтай олмаслигига ишонасиз [4].

Адибнинг “Ўтган кунлар” романидаги воқеа-ҳодисалар Марғилон ва Тошкентда рўй беради. Шунинг учун ҳам асарда шу ҳудудга хос бўлган сўз қўлланишлари кўплаб учрайди. Масалан, *Ўзингиз жек кўргангиз учун мени ҳам ўзингиздек фаҳмлаб кирмайсиз...* (А. Қодирий “Ўтган кунлар”. – Т., 1992, 272-б.).

Жумладаги Зайнабнинг нутқидан келтирилган *жек кўрмоқ* Тошкент шевасига хос сўз бўлиб, *жек кўрмоқ* – *гайирлик қилмоқ, қизганмоқ* маъносига ишлатилган.

Ёнимдаги холфалардан биттаси қизча ўла тўқиб беринг, уста, опани хафа қилманг! – деб қўйди... (155-б.)

Ушбу жумла уста Алим образига соддаликни кўрсатиш мақсадида унинг нутқида воҳа шеваларидаги *ўла* – *томон* сўзи қўлланган.

Романда нафақат қахрамонлар нутқида, балки муаллиф нутқида ҳам шевага хос сўзлар ишлатилган. Масалан. *Ҳасанали ярим яланғоч ҳолда жўнжайиб дарича остида изгирик қучоғида ўлтурар эди...* (21-бет).

Унинг фикри анув қоронғуликлар ичида сузса ҳам кўзи чечак ва сабзалар тамошасида, димоғи ҳидлар истишмомида, қулоғи қушлар нағмасида бўладир... (113-бет).

Келтирилган биринчи мисолда шевага хос *жўнжайиб* – *совуқдан букчайиб*, иккинчи мисолда *истишмом* – *ҳидлаш, искаш* сўзлари асарда шу ҳудудга хос

қўлланишларни кўрсатиш мақсадида ишлатилган, матн тузилишида луғавий восита вазифасини бажариб келган.

Маълумки, ўзбек адабий тилига қарлуқ лаҳжаси, яъни Тошкент – Фарғона диалекти асос қилиб олинган. Шунинг учун асарда бир қарашда шевага хос сўзлар кам қўлланганга ўхшайди. Лекин синчковлик билан текширадиган бўлсак, адабий тилга олиб кирилмаган шевага хос сўзларни учратишимиз мумкин. Масалан, **хомсимоқ** (Тошкент шев.) – *шубҳаланмоқ*;

кашал (Марғилон шев.) – *чатоқ*;

шоти (Марғилон шев.) – *нарвон*.

Баъзи сўзлар адабий тил ва диалектда қўллангани ҳолда, адабий тилда бошқа, диалектда бошқа маъноли бўлади. Асарда бир қанча шундай сўзлар қўлланган: **эт** – *гўшт*, **томоқ** – *овқат*, **турламоқ эди** – *безатилган эди*, **согинмоқ** – *истамоқ*.

Келтирилган сўзлар ҳам бадиий матнда жозибадорликни у қадар ошириб, экспрессив функция бажармаса-да, китобхон диққатини беихтиёр ўзига тортади, уларни қандай предмет ёки ҳодисани ифодалаш учун ишлатилганлигига қизиқиш ортади.

Маънавий бир қадар ўз ўзига ёмонлик соғинарми... (22- бет).

Тушлик ош вақти бўлдими, нима томоқ қисаммикан?

Кумуш Зайнабга қаради:

Нима томоқ буюрамиз?.. (271- бет).

Бундай сўз қўлланишлари ҳар қайси ижодкор асарида доимгидек ишлатилмай, шевага хос сўз ўзи ишлатилиши мансуб бўлган ҳудуддаги бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни акс эттирган бадиий матнда қўлланади, ўқувчи эътиборини ўзига тортиб, унга муносабат билдиришига ундайди. Бадиий матнларни ҳосил қилишда луғавий восита вазифасини бажаради. Шунингдек, шевага хос сўзларнинг бу тарзда қўлланиши асарнинг бадиий кимматини оширишга, услуб жihatдан мукамал ифодаланишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1971. – 240 с.
2. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. – Т.: Ўқитувчи, 1995, 10-11 бетлар.
3. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Т., 2008. – 276 бет.
4. Султонова М. Ёзувчи услубига доир. – Т., 1973.

*Зилола Ходжаева
(Ферғана, Ўзбекистан)*

МОТИВЛАНИШ ЛИНВИСТИК ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Замонавий тилшуносликка оид адабиётларда мотивация ва мотивланиш ҳодисасига оид атамалар борган сари кўп қўлланмоқда. Ушбу атама моҳияти изоҳини ўзбек, рус ва немис тилшунослиги илмий адабиётлари ва лингвистик луғатларида ҳам кузатиш мумкин. Аслида мотивация ҳодисаларининг тарихи қадимги тилшунослик давридаги қарашлар билан боғлиқ. Мотивация ва мотивланиш тушунчаси тарихида чуқур ва муҳим из қолдирган тилшунос олимлар деб милоддан аввал V асрда “ном, образ ғоясини” олға сурган юнон файласуфи Платон, “мотивлашган ва мотивлашмаган сўзлар, белгилар” тушунчасини киритган швейцар тилшуноси Ф.де Соссюр, “тилнинг ички формаси”ни тадқиқ этган В. фон Гумбольдт ва унинг фикрларидан руҳланиб “сўзнинг ички формаси” тушунчасини фанга олиб кирган академик А.А.Потемняларни айтиб ўтиш лозим. Лингвистик мотивланиш тушунчасининг тобора кенгайиб боришида ва ҳозирги кунда рус тилшунослигида пайдо бўлган лингвистиканинг янги бўлими сифатида тан олинган мотивология фанининг ривожига ушбу олимлар киритган атамалар муҳим роль ўйнайди, айниқса кўп адабиётларда

Ф.де Соссюрнинг “мотивлашган ва мотивлашмаган сўзлар, белгилар” ҳақидаги концепцияси ушбу соҳанинг ёритилишига замин яратиб берган деб ҳисобланади.

Тилшуносликда Ф.де Соссюрнинг “тил бу зиддиятларга асосланган системадир” [3, 107] деган жумласи жуда ҳам машҳур. Ушбу жумлада Соссюрнинг тилга бўлган қарашлари мужассамланган. Бир-бирига зид бўлган ҳар қандай тил бирликлари тилни ҳаракатга келтиради ва ушбу ҳаракат маъновий ҳаракат ҳисобланади, чунки “тилда тушунча ва товуш каби атамалар мавжуд эмас, фақатгина маъновий ва товушли фарқлар бор, холос” [3, 120]. Тил элементлари ўзаро боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар бири маълум маънога эга ва улар инсон онгидан жой олган бўлиб, унинг нутқига ушбу маънолар катта таъсир кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда инсон гапираётганда унинг онгида тил бирликлари, уларнинг маънолари бир-бири билан боғланиб инсон онгини ҳаракатга келтиради, яъни мотивлаштиради. Бундан шуни тушуниш мумкинки, мотивация бу инсон онги ичида содир бўладиган ҳодисадир, тил бирликлари бирлашган ҳолда яхлит бирлик мазмунини ҳосил қилади, шу тариқа сўз маълум мотивлашган маънога эга бўлади ва гўёки нутқда унинг мотиви кўзга ташланади.

19 асрда умумий тилшуносликка катта ўзгаришлар олиб кирган олимлардан бири - буюк тилшунос Вильгельм фон Гумбольдтдир. Ушбу немис тилшунос олими асарларида нафақат мотивация, балки номинация, номланиш масалаларига ҳам доир фикр ва мулоҳазалар ёзиб қолдириган. Мотивация ва номинация атамалари узвий боғлиқ бўлиб, кўп илмий асарларда қўшиб ўрганилади. Мисол учун ўзбек тилшунослигида мотивланиш атамасига илк бор изоҳ берган проф. С.Мўминовнинг асарида мотивацияга қуйидагича таъриф берилади: “Сезгиларимизга таъсир этган ташқи олам – нарса ва ҳодисалар онгимизда бўлиб ўтган мураккаб жараён – тажриба ва кузатишларимиз, объектив оламга бўлган муносабатларимиз маҳсули сифатида ўз номига эга бўлади” [2, 21]. Яъни инсон онгида предметга нисбатан вужудга келган муносабат ушбу предметга бериладиган ном билан узвий боғлиқ ва ушбу боғлиқлик муносабатлари ҳозирда тилшуносликда мотивация атамаси билан юритилмоқда. Мазкур боғлиқлик нисбий бўлиб, сўз–Гумбольдт [1, 12] концепциясига кўра-аталаётган предметга эквивалент бўла олмайди. Сўз яралиш жараёни предметни англаш, уни идрок этиш билан боғлиқдир. Бунга мисол қилиб В. Гумбольдт санскритдан “фил” сўзини келтиради. Бир контекстда фил сўзини ўрнига “ичувчи”, бошқа бир контекстда эса “икки тишли” ёки „бир қўлли, чўлоқ” деб ушбу жонзот белгиланади: уч хил тушунча уч хил сўзлар билан кўрсатилган (бундай фикр профессор Нурмонов асарларида ҳам учрайди). Бундан келиб чиқадики, сўзнинг моҳиятини уни контекстдан ажратиб олиб англаш ва унга изоҳ бериш мумкин эмас.

В. Гумбольдт томонидан тилшуносликка киритилган “тилнинг ички формаси” тушунчаси лингвистик мотивланиш ҳодисасини тадқиқи ривожига катта ҳисса қўшган. Олим “тилнинг ички формаси” тушунчаси билан тилнинг мазмуний жиҳатларини боғлиқ ҳодисалар деб қарайди, шу билан бирга, тилни бир халқ маданиятига кўрсатган таъсири ва ушбу маданиятни шаклланишида тутган ўрнини ҳам тадқиқ этади. Тилнинг мазмуний жиҳати деганда фақат инсон онги билан боғлиқ бўлган интеллект тушунилиши керак эмас. Тил В.Гумбольдт асарида яхлит система сифатида ифодаланади, ушбу системада яраляётган ҳар бир элемент бутун бир тилни ёриб ўтмасликни иложи йўқ. Чунки “тилда пайдо бўляётган ҳар бир янги сўз ушбу тилда мавжуд бўлган борлиқни англатади, ҳеч қайси буюк яратувчи ҳеч нимадан сўз яратишга кодир эмас” деб ёзади Гумбольдт [1, 12]. Бу билан олим тилни ички формасида содир бўладиган ҳодисаларни назарда тутди. Гумбольдт бутун асари давомида таъкидлаган мазкур фикрни мотивланиш ва номланиш тушунчалари билан қуйидагича боғлаш мумкин. Предметлар ўзларининг хусусиятларидан келиб чиқиб номга эга бўладилар ва ушбу хусусиятлар уларнинг номланишида мотиватор бўлиб ҳизмат қилади. Предметларни айнан қайси хусусият ва сифатлари асосий сифат деб белгиланиши турли контекстларда турлича бўлади ва бу уларни номланиш мотиваторига ўз таъсирини кўрсатади. Ушбу жараён тилдан ташқарида содир бўляётган жараёнлар билан боғлиқ эмас, Гумбольдтга кўра таъриф берадиган бўлсак, мотивланиш “бу тилнинг бутунлай ички ва асл интеллектуал томонидир” [1, 12]. Буни унинг қуйидаги қарашлари яна бир бор тасдиқлайди:

“Тил бизга предметларни ўзини эмас, балки сўзларни юзага келиш жараёнида онг томонидан ташаббускорона яратилган, предметлар ҳақидаги тушунчаларни ифодалайди” [1, 12].

Лингвистик мотивация ёки мотивланиш ҳодисаси тилшуносликнинг барча сатҳлари предмети сифатида кузатилмоқда. Шу сабабли мазкур сатҳ хусусиятлари ва талабларидан келиб чиққан ҳолда мотивация тушунчасига таъриф берилмоқда. Шу ўринда Даумантас Катинасни мотивлашган ва мотивлашмаган сўзларга берган таърифини келтириб ўтиш мумкин. “Сўз мотивацияси бу сўзнинг фонетик ва семантик боғлиқлигидир. Боғлиқлик сезиларли даражада бўлса, сўз маъноси мотивлашган ҳисобланади. Боғлиқликни сезиб бўлмаса мотивлашмаган ҳисобланади” [4, 5]. Рус тилидаги *подснежник* сўзини мисол қилиб келтирадиган бўлсак, қорни тагидан биринчи униб чиққан гул бўлганлиги учун унга *подснежник* мотив асосидаги ном берилган. Подснежник сўзини ташкил этувчи элементлар ёрдамида (*под-* префикси, *снеж* ўзаги ва от ясовчи *-ник* суффикси) қор остидаги гул деган маънони чиқариб олиш мумкин. Ушбу гулни бошқа тиллардаги вариантларини ўрганганимизда сўз ясашида ўхшашликни кўришимиз мумкин. Уйғур тилида гулни оқ гуллаганлигини мотив қилиб олинади ва *оқчечак* деб ном берилади. Ўзбекларда илдизи, пиёзи бақувват бўлганлиги учун *бойчечак* деб номланади. Уйғур тилидаги вариантыда сўз формаси ва унинг келиб чиқиш мотиви ўртасидаги боғлиқлик сўзнинг ўзбек тилидаги вариантга нисбатан кўпроқ сақланиб қолган. Фридрих Зауерхоф ўзининг “Ўсимликлар номи қиёсланганда: номланиш ва этимология тадқиқотлари” [5, 52] асарида бойчечак номининг келиб чиқишини ўрганиш мақсадида немис ва француз тилларидаги вариантларини қиёслади. “Немис тилидаги *Schneeglöckchen* ва француз тилидан *perce-neige* “қорни ёриб чиққан” деган маънони англантиб, ушбу маъно гулга бундай ном берилишига сабабдир” [5, 52] деб таъкидлайди олим. Инглиз тилидаги варианты *snow-drop* “қор парчаси” ёки “қор ёғиши” деб таржима қилинади ва бу сўзнинг мотиви қилиб олинади.

Киши исмлари этимологиясини ўрганадиган бўлсак, барча исмлар ҳам ўзининг ҳозирги кўринишида келиб чиқиши сабабини сақлаб қолмаганлигини кўришимиз мумкин. Немис тилида кенг тарқалган *Adolf* ва *Hermann*, эркалар исми бўлиб, улар икки сўзни бирлашишидан ясалган: ‘*Adel+ Wolf*’, ‘*Heer+Mann*’, яъни “зодагон+бўри”, “кўшин+эркак”. Ҳозирги кунда ушбу исмлар нафақат ўзининг орфографик кўринишини, балки ўзнинг бирламчи семантикасини ҳам йўқотган. 13-14 асрларда Германияда исмлар орқали аҳолини бир-биридан идентификациялаш мушкул эканлиги маълум бўлгач, кишиларга фамилия бериш бошланади. Уларнинг касби, хусусияти, келиб чиқиши ва яшаш жойи фамилия беришда асос қилиб олинган. Касби тегирмончи бўлганларга *Müller*, бўйи пастроқларга *Klein*, қувноқ одамларга *Fröhlich*, келиб чиқиши швейцариялик бўлганларга эса *Schweizer* деб фамилия белгиланган. Киши фазилатига асосланиб ном бериш айниқса адабиётда кенг тарқалган бўлиб, автор ўз персонажларини ички хусусиятларини, уларнинг характерини ўқувчига янада кўпроқ очиб бериш учун уларга мос бўлган исм билан номлайди. Бунга мисол қилиб “Раҳмон қассоб”, “Саодат ая” каби Саид Ахмад қахрамонларини келтриш мумкин.....

Бундан келиб чиқадиги, мотивация ҳодисаси нафақат лингвистиканинг этимология, семасиология, ономасиология каби фанлари билан, балки лингвокультурология билан ҳам изчил боғлиқ. Буни сонлар қўлланилиши ва уларнинг маъноси мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Турли хил тилларда сонлар турлича маънога эга, яъни турлича мотивлашган. Немис тилида рақамлар билан “одам тана қисмлари” ни белгилаш мумкин [6]. “5 - кафтни, 10 - иккала кафтни билдирса, 20 - одамга нисбатан (10 қўл + 10 оёқ панжаларига) ишлатилади, катта сонлар эса жонсиз жамловчи отларни *боғламларни, дасталарни* ифодалайди” [6].

Ўзбек тилида ушбу ҳодисани аксини кузатиш мумкин. Тана қисмлари ўлчов бирлиги вазифасини бажаради ва улардан баъзилари маълум узунлик ўлчовига тенгдир. Қўл панжалари билан ўлчанадиган узунликларга “энли”; ушбу ўлчов бирлигида қўлнинг фақат тўрт панжаси қатнашиши мумкин, бир, икки, уч ва тўрт энли ўлчов бирликларигина мавжуд, бешинчи панжа қўшилганда “қарич” ўлчов бирлиги бошланади. Қўл ёрдамида ўлчанадиган яна бир узунлик бу “қулоч”. “Бу сўз қирғизларда “қулоч”, қозокларда “қулаш”, олтойларда

“кулаш”, “кулас”, туркларда “кулач”, уйғурларда “ғулач” деб юритилса, озарбойжонларда “гучаг” дейилади [7].

Шундай қилиб, мотивация ҳодисаси тилшуносликнинг лексик, грамматик, семантик, фонетик сатҳларида ва тилнинг бошқа ҳодисалари билан чоғиштириб ўрганилган. Хусусан, ўзбек тилшунослигида мотивация ҳодисасига бағишланган бир қатор илмий ишларни санаб ўтиш мумкин: Хўжамурод Жабборов томонидан ёзилган диссертация “Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикасига”, Т. Ж. Эназаров Номшунослик масалалари; Каримов С.А. Назарий тилшунослик масалалари; Жуманазар Абдуллаев. Систем тилшунослик асослари; Туробов А.М. Самарқанд этноним ва этноойконимлари ва б. Юқоридагилардан кўриниб турибдики мотивация ҳодисаси қиёсий аспектда кам ўрганилган.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, мотивация назарияси ва у билан боғлиқ ҳодисаларни тадқиқ этиш мураккабдир. Мураккабликнинг сабаби шундаки, лингвистик бириклардаги мотив тилнинг тарихий тараққиёти даврида ўзининг моҳиятидан узоқлашиб боради. Шундай бўлишига қарамасдан, бу йўналишдаги тадқиқотларга қўл уриш, айниқса, ўзбек ва немис тиллари мисолида мотивация масалаларини қиёсий тадқиқ қилиш тилшуносликда янги соҳаларнинг шаклланиши учун хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: “Прогресс”, 2000.
2. Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси. – Тошкент, 2012.
3. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург, 1998.
4. Daumantas Katinas. Das Wort und die Wortbildung. 2012.
5. Friedhelm Sauerhoff. Pflanzennamen im Vergleich: Studien zur Benennungstheorie und Etymologie. Franz Steiner Verlag 2001.
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www2.huberlin.de>
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://fikir.uz/posts/Jizzax_davlat_pedagogika_instituti/18251.html

*Исмаил Хожалиев
(Фергана, Узбекистан)*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖАЮЩИЕ ЛИЧНОСТЬ ГОВОРЯЩЕГО

Структурное языкознание обращает основное внимание на имманентное изучение языка вне трансцендентных явлений. В результате этого субъекты речевой деятельности, каковыми являются личности говорящего и слушающего, остались за пределами внимания исследователей. Ведутся дискуссии о речевой деятельности без участия говорящего и слушающего [1, с. 104]. Но без участия «обладателя языка» ни один язык нельзя исследовать всестороннее и глубоко. Так как в каждом речевом акте прослеживается «след» говорящей личности. А также, каждый раз, когда появляется элемент «объекта», в сознании мгновенно появляется элемент «субъекта», или же наоборот – когда возникает элемент «субъекта» появляется элемент «объекта» и в этот же момент в объектив присоединяется механизм субъективной обработки [2, с. 184-185].

В общем поле общения говорящий и слушающий выполняют различные коммуникативные функции. Если говорящий и слушающий одно лицо (внутренняя речь или когда она приравнена к внутренней речи) они могут выполнять адекватные функции т.е. их функции приобретают условный характер. И в таких ситуациях тоже средства выражающие личность говорящего, различаются. Так как, в этом случае восстанавливаются прежние лингвистические средства, использованные в речевом процессе:

Кўзини очиб... темир панжара ортида акасини кўрди. Қалдирғоч мўйлов ярашиб турган ўша меҳрибон чехра. Ўша безубор жилмайиш...

“Укажоним **сенга** нима бўлид?”

“Акажон, сув беринг, ёниб кетяпман”.

“Бир ҳовучгина олибман сувни, **ма, ич**”.

Деразадан тушган сув тош устига тўқилди. Эркин оғзини очганча қолаверди.

“Нимага келдингиз, ака? Ахир **сиз...**”

“**Сени** қийнашаётганини билиб келдим олдинга. Қийнашса ҳам **айтма**. Дадамни бадном қилишмоқчи булар. Кундаликдаги гапларни биласан-ку?”

“Биламан. Одамлар бекордан-бекор қулоқ қилиняпти, одамлар бекордан-бекор азобга тортиляпти, деганлар. Булар мени ўлдиришса, ўлдиришсин, лекин сир олишолмайди”.

“Ҳа, ўлсанг ўл, аммо **айтма**. Сен эркасан. Улар сендан кўрқишади. Шунинг учун қийнашяпти. Сен чида, мен яна сув олиб келаман...” [3, с. 65].

В приведенном тексте Эркин, который сидит в тюрьме, **про себя**, мысленно разговаривает с братом. Здесь коммуникант и коммуникат – одно лицо. Говорящий и слушающий в состоянии сингрета, но в такой речи личность и говорящего, и слушающего различаются посредством лингвистических средств. В речи младшего брата второе лицо (**-инг, -ингиз**) имеет спряжение во множественной форме и используется личное местоимение (**сиз**), в речи старшего брата второе лицо употребляется в форме единственного числа и личное местоимение (**сен**), а также лексические средства, которые дают информацию об их возрасте, национальности, семейных отношениях. Обращение младшего брата к старшему на «вы» (в форме множественного числа), старшего к младшему на «ты», нравоучительный тон в рассуждениях старшего брата, уважительное отношение младшего брата к наставлениям и мнению старшего брата и др. указывают на то, что коммуникант и коммуникат является представителем узбекской нации, что ему около 15-17 лет.

«В речевом акте след говорящей личности выражается через лингвистические средства. Лингвистические средства выражающие личность говорящего, составляют языковые единицы. Эти единицы отражают индивидуальные и социальные признаки характеризующие говорящего: возраст, пол, национальность, темперамент, профессию, уровень мышления, кругозор, способности, речевые навыки, знание языка, территорию местожительства, социальный статус и т.д. Потому что, «Появление мышления непосредственно связано с появлением сознания». Речь является деятельностью, она выражается посредством языка и реализуется системой средств связи. Мышление тесно связано с речью. Мышление отражает действительность, а речь означает эту действительность, отраженное в сознании» [4, с. 34-35].

– *Меҳмон ако, бизде жидо кўрқитиб юбордингиз-ку! Хайрият кўзди очдингиз. Худо хоҳласа киризис ўтди. Апарасияга кўнманг. Буйрак сабел нозик нарса. Тиг тегизиб бўлмайду.* [5, с. 231].

– *Сўраманг, – деди полвон. – Юртим жуда узоқда, тоғлар орасида. Ўзларингдан сўрай. Сизларга нима бўлган? Кўп дард тортганга ўхшайсизлар.*

– *ҳа, нимасини айтасиз, Гулояннинг тошкентлик итялоги уравериб, ҳаммамизни инвалид қилиб кетган. Балки эшитгандирсиз у итни? Кўчқор Жалолов деган терговчи, ҳа, онангни..* [5, с. 233].

При помощи лингвистических средств использованных в вышеприведенном тексте можно почувствовать, что говорящий, человек немолодой (*инвалид, апарасия, кўп дард тортмоқ, итялог*), что коммуникант в первом тексте – бухарец, мужчина (*ако, бизде, жидо, кўзди, апарасия, сабел, бўлмайду, Гулоян*) а во втором коммуникант из Ферганской долины.

А в разговорной речи для пополнения таких знаков, выраженных средствами языковых единиц, используются также и неязыковые средства. Нелингвистические средства имеют факультативный характер и они только с помощью лингвистических средств смогут выполнить в полном объеме свою функцию, а при самостоятельном использовании информативный характер тускнеет, или же полностью теряется.

Яшин ака қизик аҳволга тушиб қолди. Нима дейишини билмай охири жуда паст овозда, биров эшитиб, биров эшитмайдиган қилиб, ҳам кўрқув, ҳам таъвиш билан деди:

– Бу юқорининг топшириги.

Гапнинг оҳангидан айтсам тилим, айтмасам дилим куюди, деган маъно сезилиб турарди. [5, с. 63].

Уйда аёлимизга бор гапни айтиб бердим.

Аёлимиз олдин ишонмади.

Мен энди қасамичиб айтдим.

Аёлимиз ана шунда ишонди. Ишонди-да, бир бошқа бўлди қолди.

Аёлимиз эшик-орада донламиш товуқларни қаргаб-қаргаб ҳайдади. Аёлимиз сатилни ерга даранг-дурунглашиб ташлади. Аёлимиз чойнакни дастурхонга дақ-дуққилашиб қўйди.

Аёлимиз аёллар ашулласини бошлади:

– Дунёга келиб нима кўрдим... киядиган кийимим йўқ... [6, с. 97].

Если предметы объективного мира являются самостоятельной сущностью с определенными признаками – человечество, растительный и животные миры, мир природы, то признаки не входят в состав самостоятельной сущности, они считаются элементами выражающие признаки, характер, взаимоотношения [4, с. 35-36]. Если язык является системой признаков, то он как выражающий о выражаемом, в это же время дает информацию о личности владельца языка, а также о «несамостоятельной сущности», каковым является он сам.

– *Сўкинмай гапир, – деди дудуқланадиган бемор аранг гапирибн.*

– *Сўкинаман, нега сўкинмас эканман! У аблахниг отаси эшишак, онаси мочахар!*

Жалол полвоннинг вужуд-вужудига минглаб игна санчилгандек бўлди. У дунёга келиб ҳали бунақа ҳақорат эшитмаган эди. Тишини-тишига қўйиб чидади.

(Саид Аҳмад “Азроил ўтган йўлларда” 233)

В этом случае язык как признак, считается элементом выражающим признак, характер, взаимоотношение самостоятельной сущности.

Речь – это превращение в реальность языковой системы. Также, речь образует свою систему со своими элементами. Но «нельзя просто сравнивать опыт формирования речи человечества (говорить и понимать) с процессом формирования речи отдельно взятого индивида. Каждая личность по своему перерабатывает этот опыт. Опыт формирования речи личности является физиологическим, вернее психофизиологическим процессом». В этом значении речь, как индивидуальное явление каждой личности, несет в себе признаки присущие данному человеку [7, с. 25].

Естественно, возникает вопрос: какое отношение имеет психофизиологический процесс формирующий речь, к системе языка и к личности, который пользуется данным языком? Самое интересное в том, что он проявляется индивидуально. С теоретической точки зрения, он должен соответствовать психофизиологическому процессу формирующий речь. Но на практике этот процесс у каждого индивида протекает индивидуально, своеобразно, одно отличается от другого. Это различие, в первую очередь, проявляется в речи (тексте). А его проявители считаются лексическими средствами. Было бы вернее называть их лексическими средствами выражающими личность говорящего. Эти средства на лексическом уровне языковых систем можно разделить на фонетические, лексические, морфологические и синтаксические средства.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Нурмонов А. Имманентликдан когнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2009. – 6-сон. – 104-108 б.
2. Сибгатов Р.Г. Теория предикативности. – Саратов ГУ, 1984. – С. 184-185.
3. Тохир Малик, Эркин // Сиз соғинган асарлар: Тўпловчи ва тузувчи Н.Боқий. – Т.: “Шарқ”, 2003. – 240 б.

4. Нурмонов А., Махмудов Н., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т.: “Фан”, 1992. – 292 б.
5. Саид Аҳмад. Азроил ўтган йўлларда // Саид Аҳмад. Киприкда қолган тонг: Қиссалар. Хотиралар. Ҳикоялар. – Т.: “Шарқ”, 2008. – 320 б.
6. Мурод Тоғай. Отамдан қолган далалар. – Т.: “Шарқ”, 1994. – 272 б.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Изд-во «Наука» Ленинградское отделение, 1974. – С. 427.

Гульнара Шарипова
(Алматы, Казахстан)

ПОЛИЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ПУТЬ К СТАНОВЛЕНИЮ ПОЛИЯЗЫЧНОЙ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

«Новое поколение казахстанцев должно быть по меньшей мере трехязычным, свободно владеть казахским, русским и английским языками».

Н.А. Назарбаев
(12 сессия Ассамблеи народа Казахстана)

Важнейшей стратегией образования является, с одной стороны, сохранение лучших казахстанских образовательных традиций, с другой стороны, обеспечение выпускников школ и ВУЗов международными квалификационными качествами, развитие их лингвистического сознания, в основе которого – овладение государственным, родным и иностранными языками. Культура XXI века требует от индивида диалогичности, понимания, уважения своей культурной идентичности и идентичности других людей, открытости, терпимости, готовности к общению, т. е. преодоления своего культуроцентризма.

В современных условиях образ жизни человека определенным образом унифицируется, стираются национальные различия, обесценивается нравственный опыт предыдущих поколений, объективно возникла необходимость по-новому осмыслить сложившиеся в период независимости традиционные концепции языковой политики и языковой ситуации. Перед работниками сферы образования различных уровней стоит важнейшая задача – использовать весь свой уникальный опыт и знания культурных традиций народов и этносов, общечеловеческих ценностей и мировой культуры в создании благоприятной образовательной и воспитательной среды, способствующей формированию поликультурной социально-активной личности. Основой формирования поликультурной личности является полиязычие.

Полиязычное образование, являясь следствием социокультурной трансформации современной языковой ситуации в Казахстане, предстает как инновационный процесс, который в педагогике понимается как управляемый процесс создания, восприятия, оценки, освоения и применения педагогических новшеств.

Целью полиязычного образования является целенаправленный процесс формирования и развития полиязычной личности на основе параллельного овладения тремя и более языками, личности-носителя родного языка и культуры, адаптирующейся в мировом полиязычном, многонациональном и поликультурном пространстве. Становление такой личности опосредованно не только содержанием культуры, но и инструментами культуры. Таким инструментом в первую очередь является язык. От качества владения языком зависит и качество самого развития.

Человек приобретает свойства языковой личности, приобщаясь к любому естественному языку, независимо от того, является ли он родным или нет. Поэтому

напрашивается потребность четко и ясно прописать эти положения. Также при одновременном обучении языкам есть необходимость выяснения последовательности их изучения. Эти вопросы также специально не исследуются в теории языкового образования. Кроме того, как уже говорилось, любой язык этничен. И если этническое начало языка никак не обозначается в номинации лингвистических и лингводидактических теорий, изучающих языки и связанные с ними педагогические проблемы, то правомерно полагать, что их внимание должным образом не фиксируется на этническом составляющем языка. В реалиях же педагогической действительности это неотъемлемая ее часть.

В условиях многонационального Казахстана полиязычие является существенным фактором укрепления общественного согласия. Языковая ситуация современного Казахстана наиболее ясно отражена в Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Новый Казахстан в новом мире». В целях обеспечения конкурентоспособности страны и ее граждан предложена поэтапная реализация культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного языка, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику. Триединство языков в обучении вводится поэтапно и в соответствии с лучшим зарубежным опытом. Приоритетное внимание уделяется изучению государственного языка для решения поставленной Президентом страны задачи достичь к 2020 году 100-процентного владения государственным языком всеми выпускниками школ.

На сегодняшний день полиязычное образование в Республике Казахстан – одно из главных направлений в системе высшего образования. Именно вуз есть важнейший этап в процессе формирования поликультурной личности, развития основных ценностей и жизненных принципов молодежи. В этой связи проблема языкового образования приобретает новое звучание.

Формирование полиязычного образования в республике обусловлено необходимостью:

1. Усиления роли и расширения сферы функционирования казахского языка как государственного;
2. Сохранения политической стабильности с учетом исторически сложившегося доминирования казахско-русского и национально-русского двуязычия;
3. Признания интеграционных процессов в формировании современного мирового сообщества;
4. Поиска языкового средства для целостного коммуникативного пространства, эту роль может выполнять один из мировых языков, на сегодня таковым является английский язык;
5. Целесообразности сохранения лингвистической активности русского и английского как языков научной и специальной информации, а также международного сотрудничества.

Анализ соответствующей научной литературы, законодательных актов в сфере образования, изучение учебной документации вузов и школ дают возможность сформулировать в процессе внедрения полиязычия в республике следующие проблемные моменты как:

- фрагментарность и спонтанность нормативно-правового и научно-методического обеспечения полиязычного образования;
- неразработанность его научно-методической базы и теоретико-методологических оснований;
- отсутствие системы полиязычного образования как процесса обучения.

Немаловажен факт одновременного и параллельного изучения и овладения тремя языками. Следует учитывать их принадлежность к разным группам: казахский язык относится к тюркским языкам, русский – к славянским, английский – к германским, хотя независимо от принадлежности к той или иной группе все языки по природе своей этничны.

Осложняет процесс полиязычия принцип «двойного вхождения знаний», когда параллельное изучение и овладение языками осуществляется через изучение языковых

дисциплин и через язык обучения неязыковых дисциплин (например, химия, физика изучаются на английском языке, история Казахстана, казахская литература – на казахском, русская литература, всемирная история – на русском и т.д.) В рамках полиязычия изучаемый язык выступает и как объект познания, и как средство познания. Следует учитывать принцип сбалансированности государственного (казахского) и официального (русского) языков в ситуации конкретного региона, так как в различных регионах Казахстана их функциональная активность неравнозначна. Имеется в виду, что русский язык менее активен в южных областях, тогда как в северном регионе он обладает более широкой сферой употребления. Поэтому при распределении учебного времени в рабочих учебных планах нужно учитывать приоритетность изучения одного из них (южный регион, как правило, нуждается в большем объеме учебного времени на изучение русского языка, северные регионы – напротив).

Реальная языковая ситуация в республике сегодня недостаточно мотивирует и стимулирует реализацию имеющегося багажа знания языков, так как нет единых требований к использованию языков в делопроизводстве организаций и учреждений. К примеру, официальное делопроизводство ведется на двух языках, причем во многих регионах документация на государственном языке представляет собой её перевод с русского языка и наоборот – с казахского на русский.

Полиязычное образование в целом предстает как управляемый инновационный процесс восприятия, оценки, освоения и применения педагогических нововведений.

В рамках полиязычного образования органичное единство предопределяет то положение, когда, изучая язык через другие дисциплины (обучение математике, к примеру, на английском языке), субъекты полиязычного образования используют языки как средство активного взаимодействия, общения и познания. С целью организации полиязычного образования в условиях высшего образования соответствующими специалистами разработан пакет документов, содержащий:

- Концепцию развития полиязычного образования в Республике Казахстан;
- Программу внедрения полиязычного образования в Карагандинском государственном университете имени Е.А. Букетова на 2008-2012 годы;
- Положение об организации полиязычного образования в Карагандинском государственном университете имени Е.А. Букетова;
- Положение о деятельности Центра развития полиязычного образования Карагандинского государственного университета имени Е.А. Букетова;
- Педагогический мониторинг полиязычного образования, отражающий единый контрольно-оценочный механизм его качества.

Основным документом среди вышеперечисленных является *Концепция развития полиязычного образования в Республике Казахстан*, разработанная по инициативе группы ученых Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова и прошедшая все этапы публичного обсуждения. Целью Концепции является разработка стратегии и тактики реализации полилингвального образования в Республике Казахстан, которая может быть реализована в ходе решения следующих задач, как

- анализ условий и возможностей современной системы образования для реализации идей триединства языков;
- определение приоритетных направлений развития полиязычного образования.

В содержании Концепции отражены основные направления развития полиязычного образования, а именно:

- 1) нормативно-правовое направление, предполагающее реальное овладение казахским языком как государственным, сохранение социолингвистической активности русского языка и развитие иностранных языков как средства интеграции в мировое пространство;
- 2) теоретико-методологическое направление, планирующее проведение педагогических, социолингвистических, лингводидактических исследований с целью научного анализа языковой ситуации в стране, изучения и обобщения позитивного

отечественного и зарубежного опыта обучения полиязычию, а также разработку научно обоснованных рекомендаций по формированию поликультурной личности;

3) организационно-методическое направление, предполагающее организацию научно-исследовательского Центра по проблемам полиязычного образования с целью научного сопровождения его практической реализации; подготовку и переподготовку педагогических кадров для полилингвального образования с их материально-техническим и дидактическим обеспечением.

Учитывая, что полиязычие – есть целенаправленная политика государства, а также организуемый, нормируемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как поликультурной личности, можно прогнозировать его мощный и действенный механизм в:

а) повышении конкурентоспособности казахского языка как государственного, прежде всего, за счет активизации в получении специально- профессиональной, социально-политической, культурной информации;

б) закреплении статуса русского языка как официального языка – посредника в силу исторических факторов;

в) продвижении английского языка до уровня казахско-русского двуязычия, т.е. поэтапная реализация триязычия.

В целях эффективной организации полилингвального образования и успешного формирования поликультурной личности в учебных заведениях республики следует вести целенаправленную и поэтапную работу по следующим направлениям:

1) создание системы подготовки и переподготовки педагогических кадров по новым тематическим курсам и обучающим программам;

2) разработка учебно-методических комплексов, предполагающих использование действующих отечественных и зарубежных УМК, но с обязательным условием их адаптации к отечественной системе образования;

3) разработка педагогического мониторинга, отражающего единый контрольно-оценочный механизм качества полиязычного образования.

Приказом Министерства образования и науки Казахский национальный педагогический университет им. Абая включен в число 20 вузов, реализующих полиязычное образование. В рамках реализации разработанной в университете программы с сентября 2012/2013 учебного года полиязычная подготовка кадров была внедрена по девяти специальностям бакалавриата. Преподавание казахского, русского и английского языков, ведётся опытными высококвалифицированными преподавателями университета. Для обеспечения методического сопровождения полиязычного обучения вузом закуплена учебно-методическая литература по трем языкам.

Перспективы дальнейших разработок могут быть выражены в исследовании: проблем преемственности полиязычного образования на разных уровнях системы образования; сравнительных аспектов обучения казахскому, английскому и русскому языкам; лингводидактических аспектов разработок и составления учебно-методических комплексов не только языковых, но и неязыковых дисциплин; этнолингводидактики как методологического ориентира в вопросах разработки содержания современного полиязычного образования; зарубежного опыта обучения многоязычию и др. Реализация программы полиязычного образования в стремлении к трехязычному образованию поможет нашей республике успешно интегрировать в разные сферы мирового сообщества.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Казахстан: образование в условиях полиязычия // Педагогика. – М., 2008.
2. Полиязычное образование: теория и методология. – Алматы: Білім, 2008.

Хусниддин Эшонкулов
(Бухара, Узбекистан)

МАЙ ТИМСОЛИНИ ҚЎЛЛАШДАГИ ЎЗАРО МУШТАРАКЛИК

Хожа Шамсуддин Ҳофиз Шерозий назмий дурдоналари мусулмон минтақа халқлари орасида бекиёс шуҳрат қозониб, Ғарб олами адабиёт ихлосмандларининг ҳам диққатини ўзига жалб эта олган бадиият намуналаридир. Улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий салоҳиятли ижодкорни «Исо нафаслик ринди Шероз» [3, 516], «Ишқ дайри фаносида ҳақиқат бодасидан маст риндлар ҳамрози, шамсул – миллати вад -дин» [4, 68] тарзида улуғлаб, ғазалнависликда устоз салафларидан бири эканлигини фахр билан эътироф этади. Бу таърифлар замирида Ҳофиз Шерозий бадиий яратмаларида май тимсолига алоҳида аҳамият берилганлигига ишора қилинади. Айни чоқда ушбу эътирофлар икки буюк сўз санъаткорининг ғазалиётда май тимсолига мурожаат этишдан кўзлаган ғоявий-адабий ниятини қиёсий ўрганиш муҳимлигини намоён этади.

Адабиётшунос Қурбон Восеънинг «Риндлик ойини ва Ҳофиз маслаги» номли китобида риндлик маслагининг вужудга келиши тарихи, унинг маломатийлик, жавонмардлик билан боғлиқ жиҳатлари, риндлар хусусида билдирилган турли-туман фикрлар, мумтоз адабиётда ринд образининг кириб келиши ва унинг Ҳофиз Шерозий ижодидаги бадиий талқини сингари масалалар ўзининг муфассал илмий ифодасини топган. Қурбон Восеъ эътимодли луғатлардаги изоҳлардан келиб чиқиб, ринднинг «бебош», «хийлакор», «маккор», «хушёр», «бевафо» сингари луғавий; мажозан «оқил», «беқайд», «юриши ёмон», «кўркмас», «расмий қонун-қоидаларга ривоя қилмайдиган»; тасаввуфий истилоҳ сифатида эса «зоҳири маломат кўзғатувчи, ботини саломат киши» [6, 15] сингари маъноларни ўзида мужассам этганини қайд этади. Худнамоликни кескин инкор этувчи ринднинг дилу ниятлари нафсининг хуружларидан тоза, дунё ташвишларидан холи бўлиб, пайғамбар суннатларига қатъий амал қилиш саъй-ҳаракатида бўладилар. Бироқ риндларнинг бундай пок ботиний ниятларидан ҳеч ким огоҳ эмас. Чунки уларнинг суратан майпараст сифатида намоён бўлиши ўзларига маълум бўлган маърифат асрорини бошқаларга ошкор этишга монъелик қилади. Айни шу жиҳатлари билан улар суратпараст зоҳидларни қоралайдилар. Ҳофиз Шерозий риндлардаги бу фазилатни илоҳий ишқдан сармастлик сифатида бадиий талқин этади. Зеро, ўзи сўзга Исо нафасини бахш эта олган салоҳиятли шоир ва қуръонхон бўлган Ҳофиз майпарастликнигина юксак эҳтирос билан куйлаши ҳақиқатдан йироқдир [5, 3-29]. Шоир шундай мазмундаги ғазаллар битганида, Алишер Навоийдек улуғ ижодкор уни «Ишқ майхонасида фақат Худо ёди билан яшовчи илоҳий ишқ бодасидан сармаст риндларнинг сирдоши, дину миллат куёши» дея таърифламаган бўларди. Шоир ғазалларидаги май тимсолига мурожаатдан кўзланган муаллифнинг ғоявий-бадиий мақсадларига оид эътирофлар ҳам фикримизни қувватлантиради:

Ғараз чи масжиду майхонаам висоли шумост,

Жуз ин хаёл надорам, худо гувоҳи ман аст [7, 93].

Мазмуни: Худо гувоҳимки, масжиду майхонадан мақсадим висолингиздир, бундан ўзга хаёлга бормайман.

Кўчирилган байтда кузатилгани каби шоир ғазалларида дийдор талаблик ҳисси билан битилган мисралар тез-тез кўзга ташланади:

Ҳама кас толиби ёранд, чи хушёру чи маст.

Ҳама жо хонаи ишқ аст, чи масжид, чи куништ [7, 120].

Мазмуни: Масту хушёр кишиларнинг ҳаммаси ёр дийдори талабгори. Масжидми, куништми ҳамма жой ишқ хонасидир.

Шоир ушбу байт қўлланган ғазалнинг матлаида «покизасиришт» зоҳидга хитоб қилиб, уни риндларни гуноҳкорликка айбламасликка чорлайди. Байтда хушёр юрган зоҳид ҳам, маст юрган ринд ҳам ёр дийдорини кўриш талабгори эканлиги ўз аксини топган. Шоир наздида зоҳиднинг риндни айблаши асоссиз. Ҳар иккисидаги ният бир-бирини инкор қилмайди. Бири зуҳду ибодат билан, иккинчиси эса илоҳий ишқдан сархушлик билан ёр дийдорига ўтиш иштиёқманди. Кейинги мисрада ўша фикр янада такомилени топган.

Куништ – ўтпарастрларнинг ибодатхонаси. Дастлабки мисрада зоҳиду ринд образи қўлланиб, оташпарастрга мурожаат этилмаганидан ҳам сезиш мумкинки, куништ мажозан майхона маъносини ўзида мужассамлаштирган. Куништ ва майхона сўзларида мужассамлашган ўтли ҳарорат маъноси шоирга ана шундай йўл тутиш имконини ҳосил қилган. Аёнлашадики, кўнглида ёрга ишқи бўлган кишининг ибодатгоҳи масжид ёки майхона – риндлар маскани бўлиши аҳамиятли эмас. Энг муҳими, унинг қалбида ишқ бўлсин. Ринд эса ана шундай илоҳий ишқдан сармаст бўлган ошиқдир. Сурастрпарастр зоҳиднинг риндни айблаши ўзининг нуқсонини саналади. Чунки у майда ифодаланган ботиний маънодан беҳабар. «Майхона», «хум» тимсолларини жаннатга элтувчи восита сифатида талқин этилган куйидаги байтга фикримизни қувватлантиради:

Биҳишти адн агар хоҳи, боб мо ба майхона,
Ки аз пой хурмат рўзе ба ҳавзи Кавсар андозем [7, 454].

Мазмуни: Агар жаннат тиласанг, биз билан майхонага юргил, сени хумнинг тагидан ҳавзи Кавсарга етказгаймиз.

Улуғ шоир жаннат истагида бўлган, аниқроғи, жаннатда ёр дийдорини кўришга иштиёқманд бўлган ошиқни ҳақиқат бодасидан ичириб, пок ишқ билан висолга восил бўлишини «майхона», «хум», «ҳавзи Кавсар» тимсоллари воситасида бадийлаштиради. Бунда майхонадаги май тўла «хум»ни «ҳавзи Кавсар» билан ёндош қўлланиши ўзига хос рамзийлик касб этган. Майнинг ана шундай рамзий моҳият касб этишидан Алишер Навоий ҳам ўз ғазалларида баҳс этади:

Жаҳон ғамию узум бодаси гумон қилманг
Ки, зоҳир аҳлига бу маъни этти бўйла зухур.
Ва лек аҳли ҳақиқатга май эрур ваҳдат,
Ғам ушбу касрат эрурким, қилур кўнгилга хутур [2, 145].

Келтирилган иқтибосдан зоҳирбин кишилар ва ҳақиқат аҳли орасидаги ўзаро зидлик бадий ифодасини топган. Бу икки гуруҳ вакиллари бир нарсани ўзларича айри-айри тасаввур қилишади. Зоҳирбин кишилар майни «жаҳон ғамию узум бодаси» деб биладилар. Уларнинг фикрича, май кўнглидаги ғамларни кетказувчи восита. Бироқ май ҳақиқат аҳли наздида ваҳдат рамзи. У – Машуқи азал билан бирлик ҳосил қилиш, У билан руҳан бирлашиш, Унинг висолига қовушиш рамзи. Бундай эзгу бахт ишқ риёзатларида покланган кўнгил соҳибларигагина насиб этади. Ваҳдат шаробидан ичган ошиқ доимо бир исм – Маъшуқи азал исмини баён қилади. «Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким, Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо», [1, 25] – дейди шоир. Демакки, Хожа Ҳофиз Шерозий ғазалиётидаги майхона орқали хумнинг тагидан ҳавзи Кавсарга ўтиш замирида ҳам Маъшуқи азал билан бирлик ҳосил қилиш ғояси ўз ифодасини топган. Айни ҳолатдан икки буюк сўз санъаткорининг ғазалиётда май тимсолини қўллашда муштарак ғояларни бадийлаштиришни кўзда тутганлиги аёнлашади. Шунингдек, майни шодлик рамзи сифатида бадий талқин этилиши, булардан ташқари, соқийга мурожаат билан бошланадиган ғазалларда эҳтироснинг кучлилиги ҳам улар ижодидаги ўзаро мутаносиблик сифатида намоён бўлади. Санаб ўтилган жиҳатлардан мумтоз адабиётда кенг қўлланилган май тимсолининг ишқ ва тавҳид сингари рамзий маъноларни ўзида мужассам этганини теран англаш асарда илгари сурилган ғояни тўла идрок этишга замин ҳозирлаши аёнлашади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 3-том. – Тошкент: «Фан», 1988.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 5-том. – Тошкент: «Фан», 1990.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 6-том. – Тошкент: «Фан», 1990.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-том. – Тошкент: «Фан», 1998.
5. Очиллов Э. Сўз сеҳргари // Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари. – Тошкент: «Шарк», 2006.
6. Қурбон Восеъ. Ойини ринди ё маслаки Ҳофиз. – Душанбе: «Ирфон», 1991.
7. Ҳофиз Шерози. Куллиёт. – Душанбе: «Ирфон», 1983.

СЕКЦИЯ: ХИМИЯ

*Роза Муканова, Айсулу Шукурбаева, Салтанат Атабаева
(Павлодар, Казахстан)*

ВОССТАНОВЛЕНИЕ КИСЛОРОДА ДИОКСИДОМ СЕРЫ (IV) В ПРИСУТСТВИИ СУЛЬФАТОВ МЕДИ, ИММОБИЛИЗОВАННЫХ НА ПОЛИЭТИЛЕНИМИН

На сегодняшний день для процесса окисления SO_2 в SO_3 кислородом существует множество катализаторов, отличающихся по форме и составу.

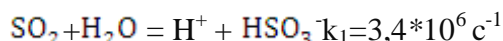
Большинство реакций окисления молекулярным кислородом протекает только после диссоциации кислорода на атомы, а диссоциация происходит лишь при очень высоких температурах. Однако катализаторы или другие вещества в реагирующей системе могут способствовать диссоциации O_2 . В комбинации с полимерными компонентами, композиции, связывающие кислород могут включать соединение, соль или комплекс переходного металла в качестве катализатора связывания кислорода.

Для создания иммобилизованных катализаторов в последнее время широко используются полимерные носители. Преимущества полимеров состоит в следующем: полимеры могут легко функционировать, они достаточно доступны и их пористость, площадь поверхности, растворимость можно менять, варьируя степень сшивания.

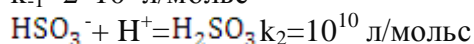
Активация O_2 происходит и при координации с ионом металла. В данном случае изменяется заселенность и состав орбиталей O_2 и это приводит к равносильно электронному возбуждению. Такое возбуждение происходит без затраты энергии извне. Вследствие координации происходит активация молекул, т.е. ее подготовка к последующему взаимодействию с субстратами.

Экспериментальные результаты и обсуждение.

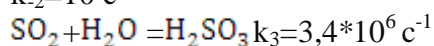
Диоксид серы принадлежит к числу газов, хорошо растворимых в воде [1, с. 341]. При растворении в воде диоксид серы образует слабую двухосновную кислоту H_2SO_3 ($K_{a1}=1,3 \cdot 10^{-2}$; $K_{a2}=5,6 \cdot 10^{-8}$). В водных растворах находится в следующих равновесных состояниях [2, с. 249]:

$$k_{-1} = 2 \cdot 10^8 \text{ л/мольс}$$

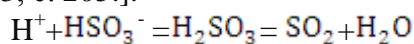

$$k_{-2} = 10 \text{ с}^{-1}$$

$$k_3 = 3,6 \cdot 10^7 \text{ с}^{-1}$$

В слабокислых растворах двуокиси серы кроме ионов сульфита, бисульфита и недиссоциированных молекул SO_2 , содержатся также гидратированные молекулы диоксида серы [3, с. 205.]:

В кислотных растворах при концентрации $C(\text{H}_2\text{SO}_4) > 4$ моль/л имеет место равновесие: $\text{SO}_2 \cdot \text{H}_2\text{O} + \text{H}_2\text{SO}_4 = \text{SO}_2(\text{H}_2\text{SO}_4)$

В зависимости от кислотности среды в растворе меняется растворимость SO_2 [4, с.371] и, соответственно, соотношение между растворенными формами SO_2 . Распределение частиц SO_2^{2-} , HSO_3^- и SO_2 в зависимости от pH среды:

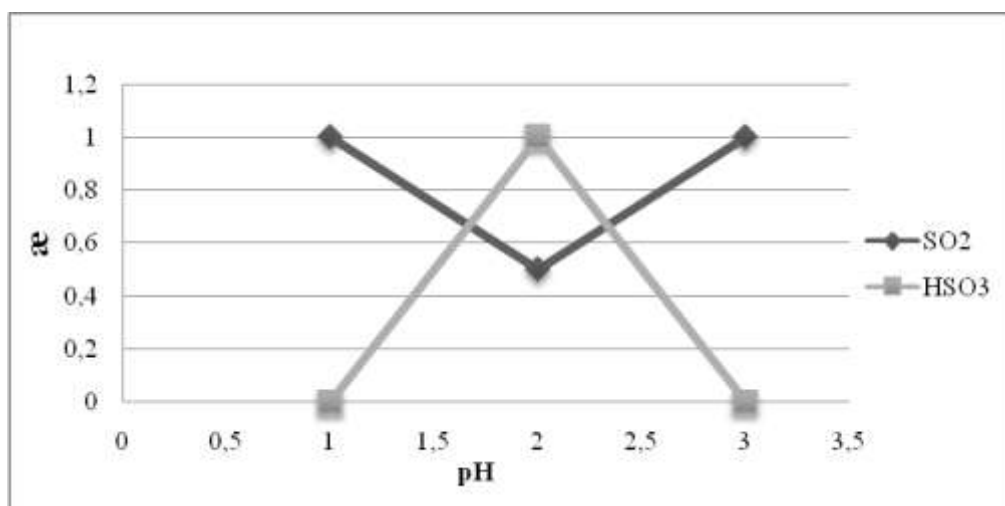

Рис. 1

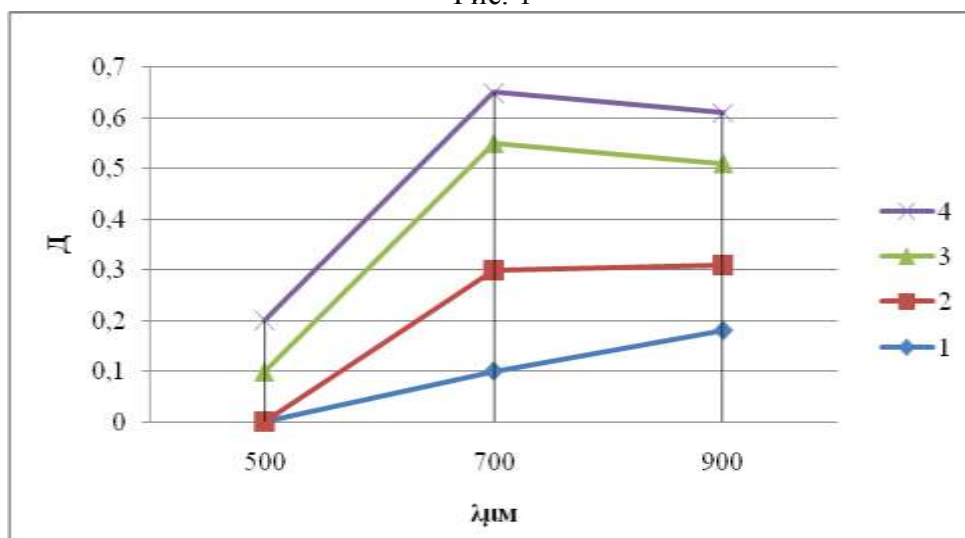

Рис. 2

Рис. 1 Молекула SO_2 имеет структуру равнобедренного треугольника с атомом серы в ширине. Угол OSO равен 120° , длина связи S-O $1,432 \text{ \AA}$ с потенциалом ионизации $12,7 \text{ В}$.

Активность природных иммобилизованных комплексов на 6-8 порядков превышает активность известных катализаторов восстановления кислорода гидридом серы. Моделирование природных соединений на базе оснований Шиффа показали, что основные структурные и энергетические характеристики синтетических переносчиков кислорода зависят как от состава органической матрицы, так и от природы закрепленного на ней переходного металла. Синтезировать шестиядерные комплексные соединения меди, в которых интерметаллическое расстояние Cu-Cu изменялось от $3,01$ до $3,5 \text{ \AA}$. Варьирования редокс-потенциала изученных систем, приводило к различной реакционной способности комплексов: в реакции активации кислорода в одних случаях наблюдалось обратимое соединение O_2 , в других заканчивалось окислительным гидроксированием органического лиганда [5, с. 179].

Выявлено, что азотсодержащие полимеры – полиамиды, полиимиды, полиэтиленимин являются удобной матрицей для закрепления переходных металлов [6, с.11]. Полученные иммобилизованные катализаторы проявляют высокую активность и стабильность в реакциях низкотемпературного окисления SO_2 .

Реакция окисления Na_2SO_3 в мягких условиях важно, потому что они могут быть использованы для разработки методов очистки отходящих газов металлургических и других производств от сильно токсичного компонента- диоксида серы, поскольку согласно

диаграммы распределения оксидных соединений серы [7, с. 255], в изученных условиях (при $pH > 7,5$), SO_2 находится в виде SO_{2-3} .

Исследования показали, что во всех изученных условиях при pH в интервале 7-8 стехиометрическое соотношение $C(Na_2SO_3) / Q_{O_2} = 2$, единственным продуктом окисления сульфит-иона является сульфат-ион. Все это указывает на протекание реакции: $2Na_2SO_3 + O_2 \rightarrow 2Na_2SO_4$

В реакции показано что комплексные соединения переходных металлов ускоряют ее.

Полиэтиленимин обладает высокой координационной способностью. По сравнению с другими азотсодержащими лигандами ПЭИ характеризуется меньшими стерическими затруднениями, однако включение донорного центра в гетероцепь приводит к некоторым особенностям. Теоретическая координационная емкость ПЭИ очень высока и зависит от природы переходного металла и условий проведения реакции [8, с. 290]. Процесс комплексообразования переходных металлов с ПЭИ протекает ступенчато с последовательным формированием комплексов и происходит за счет донорных атомов различных цепей ПЭИ. Полиэтилениминовые комплексы меди (II) являются активными катализаторами окисления диоксида серы кислородом.

Схема механизма окисления SO_2 кислородом включает в равновесных стадиях образование, а в лимитирующей – редокс-распад промежуточного комплекса $(SO_3)-X-Cu(O_2)ПЭИ$ [9, с. 27].

Спектры поглощения растворов сульфата меди в воде, содержащих различное количество полиэтиленимина, показывает что при увеличении мольного соотношения ПЭИ: Cu , характер поглощения не изменяется, а наблюдается симбатный рост оптической плотности.

Для нахождения состава и расчета константы равновесия реакции образования полиэтилениминовых комплексов использовали методы изомольных серий и сдвига равновесия. В изученных условиях обнаружен комплекс $(-CH_2-CH_2-NH) = 1:1$.

Спектры поглощения растворов сульфата меди в одном растворе полиэтиленимина:

Рис. 3 Расчет константы образования полиэтиленовых комплексов меди (II) по данным функции $\epsilon = f(C_{ПЭИ})$:

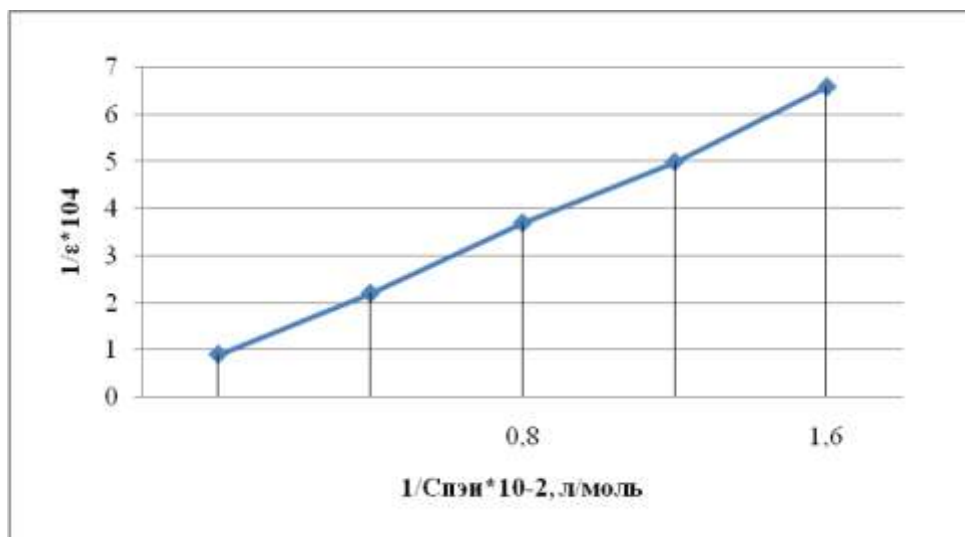

Рис. 3

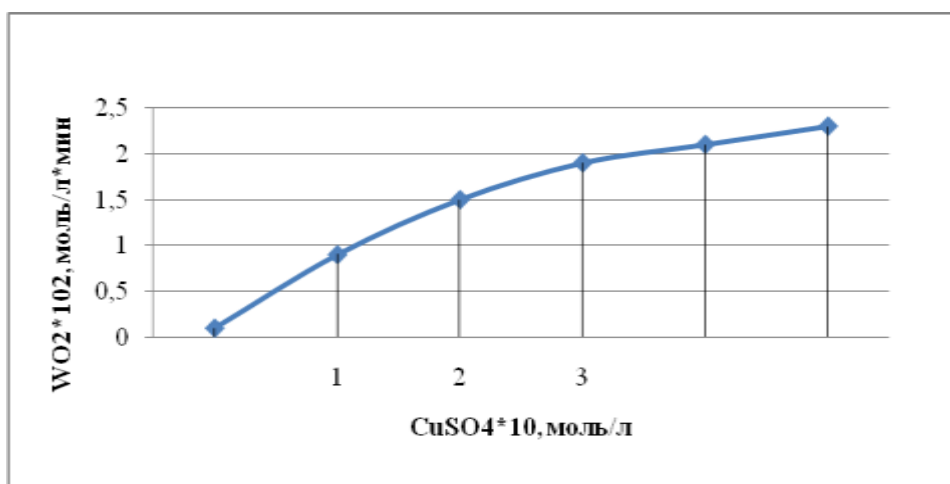

Рис. 4

$C_{\text{ПЭИ}} * 10$ 1.-0,25; 2.-0,75; 3.-1,25; 4.-1,75(моль/л)

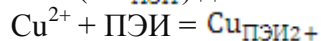
$C_{\text{Cu}^{2+}} = 2,5 * 10^{-1}$ моль/л

CuSO_4 -ПЭИ- H_2O представлена на Рис. 2. Математически функция $\varepsilon = f(C_{\text{ПЭИ}})$ описывается выражением:

$$\varepsilon = \frac{\varepsilon_0 C_{\text{ПЭИ}}}{1 + \beta C_{\text{ПЭИ}}}$$

Линеризация уравнения в координатах

$1/\varepsilon = f(1/C_{\text{ПЭИ}})$ дает возможность рассчитать величину константы равновесия:

Ее величина составляет $4,7 * 10^2$ л/моль.

Согласно теории кристаллического поля для комплексов меди (II) с координационным числом равным 6 в видимой области спектра должен наблюдаться одним сложным по структуре полосе ${}^2E_g \rightarrow {}^2T_{2g}$ -переход с максимумом 10000-14000 см^{-1} . Четырехкоординационные соединения меди(II) характеризуются более интенсивным переходом в ИК области спектра. Как видно из Рис. 1 в электронном спектре раствора сульфата меди в водном растворе полиэтиленimina полосы поглощения и ее интенсивность согласуются с шестикоординационным строением внутренней сферы комплекса. По сравнению со спектром $\text{Cu}(\text{H}_2\text{O})_6$ ($\nu = 11200 \text{см}^{-1}$) в спектре CuSO_4 - ПЭИ полоса поглощения смещается с увеличением мольного соотношения ПЭИ.

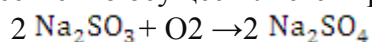
Рис. 4 Влияние концентрации сульфата меди на скорость поглощения кислорода в системе CuSO_4 -ПЭИ- H_2O .

$C_{\text{ПЭИ}} = 1 * 10^{-1}$ моль/л; $P_{\text{O}_2} = 1$ атм; $C_{\text{Na}_2\text{SO}_3} = 2,4 * 10^{-1}$ моль/л

Реакция в присутствии меди (II) протекает по слитному механизму, поскольку взаимодействие меди с сульфатом натрия в анаэробных условиях заканчивается образованием дитионовой кислоты.

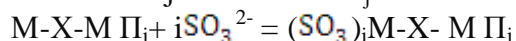
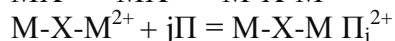
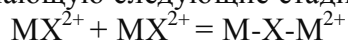
Заклучение.

Полученные кинетические и потенциометрические результаты показали, что в присутствии закрепленных на полимерную матрицу (полиэтиленимин) комплекса меди (II) количественно осуществляется процесс окисления сульфита натрия кислородом по схеме:

В присутствии азотосодержащих макролигандов (ПЭИ) полученные катализаторы (на основе Cu) обладают высокой стабильностью, позволяет окислить $4 * 10^3$ моль Na_2SO_3 / на моль катализатора без потери активности.

Детальное исследование кинетики реакции позволило предположить схему механизма, включающую следующие стадии:

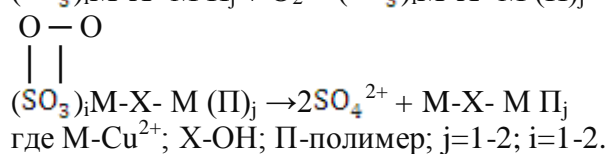
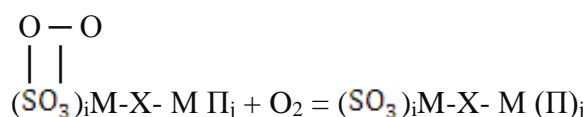
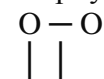

Схема механизма окисления сульфита кислорода в присутствии иммобилизованных на полимерную матрицу комплексов меди включает образование промежуточного комплекса

по равновесным стадиям и его внутрисферный редокс-распад в лимитирующей стадии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Martei A.E., Sawyer D.T. Oxygen complexes and oxygen activation by transition metals // Plenum press. – 1988. – № 4. – P. 341.
2. Solley R.L., Evans L.H., Makino H., Mason U.S. // J. Biol.Chem. – 1974. – V. 249.
3. Kaufman S., Fisher D.B. Molecular mechanisms of oxygen activation // Ed. Hayaishi O.N.Y.L: Acad Press. – 1974. – P. 205.
4. Dolfhin D., James B.R. // AcsSymp.Ser. – 1983. – P. 371.
5. Alexander L.S., Golt H.M. // Chem. Educ. – 1982. – V.59. – P. 179.
6. Жубанов К.А., Емельянова В.С., Муканова Р.Ж., Шакиева Т.В. Окисление диоксида серы кислородом в присутствии иммобилизованных катализаторов // Поиск. – 1997. – №3. – С.11-13.
7. Gidson G.G., Cinti D.L., Sligar S.A., Schenkman J.B. // J.Biol.Chem. – 1980. – V. 255.
8. Sligar S.A., Gunsalus J.C. // Biochemistry. – 1979. – zv.18. – P.290.
9. Астанина А.Н., ФунгТи Ши, Руденко А.П. // Вестник МГУ. Сер. 2. Химия. – 1984. – Т.25. – С.85.

*Забибулло Бабаев, Насиба Сапарбаева,
Зокир Курязов, Каромат Матякубова
(Ургенч, Узбекистан)*

БАЗАЛЬТОВЫЕ ПОРОДЫ УЗБЕКИСТАНА: НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Как известно, базальтовые породы предназначаются для производства волокон, как первичный полупродукт для получения теплоизоляционных плит, картонов, шнуров, тканей, заменителей асбеста, минеральной ваты, каменного литья, наполнителей для бетонных изделий и т.д. Узбекистан располагает богатыми базальтовыми природными ресурсами. Общий известный на сегодняшний день сырьевой запас страны по базальту составляет более 170 млн. m^3 , перспективные месторождения сосредоточены в основном в районах Кызылкумы, Нуратинский район, Султануиздаг и др. [1]. В Узбекистане добычей и переработкой базальтов занимаются более десяти негосударственных базальто-перерабатывающих предприятий, которые специализированы исключительно для изготовления теплоизоляционных и утеплительных материалов. Предъявляемые к этим материалам требования по основным критериям качества, таким как огнеупорность и пожарная безопасность, температуроустойчивость, кислотоустойчивость, отсутствие газовой выделений при нагреве, низкая плотность и долговечность в условиях переменных тепловых и климатических нагрузок и т. д. должны соответствовать современным стандартам [2].

Накопленный научно-технический и производственный опыт показывает, что переработка базальтов сопровождается различными трудностями, связанными с химическим минералогическим составом базальтов, а также высоким содержанием в почве солей, где расположены базальтовые месторождения. Содержание солей создает дополнительный пор в «базальтовой вате», который впоследствии вызывает высокую гигроскопичность, создает коррозию на рабочих поверхностях оборудования, сокращая их срок службы и снижая качество продукции. Если базальтовые породы Среднеатлантического, Африкано-Антарктического и Американо-Антарктического хребтов долго находясь в геодинамической обстановке образования, прошли естественный процесс обогащения, то базальты Средней Азии после океанических, вулканических извержений остались на суше, что повлияло на их состав и свойство [2-3].

Проблема изучения вещественного состава и свойств базальтовой породы и ее использование в производстве для удовлетворения потребности внутреннего рынка и получения кондиционной продукции различного ассортимента представляет большой интерес для выпуска импортозамещающих изделий. В Узбекистане базальтовые породы встречаются в виде отдельных кусков, средний размер которых колеблется в пределах 250-:-300мм, и расположены они в основном не на большой глубине, так как базальты образуют поверхностную, твердую оболочку земли. Для эффективного использования базальтовых месторождений и увеличения объема добычи базальтовых пород возможно применение усовершенствованных методов переработки базальтов, которые повысят качество изделий, будут способствовать экономическому развитию перерабатывающих предприятий базальта.

Нами в лабораторных условиях были исследованы химический состав и некоторые свойства базальтов из Айдаркульского и Султанувайсагского месторождения в целях получения из них волокон.

Таблица 1.

Усредненный химический состав (% по массе) горных пород различных месторождений.

№ п.п.	Месторождения	SiO ₂	TiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	FeO	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O
1	Айдаркульское	49,05	2,83	12,49	3,98	10,25	5,37	8,54	3,34	0,65
2	Султанувайсагское	48,2	0,60	11,8	4,12	6,20	9,15	13,3	1,45	2,25

Важными технологическими параметрами производства базальтовых волокон являются начальная и конечная температура плавления сырья. Эти величины косвенно характеризуют энергозатраты на получения расплава.

Начальная температура плавления ($t_{н.пл.}$), это температура, при которой происходит первичный расплав породы и ее прилипание к металлической поверхности пластины. Конечная температура плавления ($t_{к.пл.}$), это температура, при которой происходит полное растекание расплавившейся породы, при этом поверхность растекшегося расплава должна быть блестящей, гладкой, без видимых кристаллических и газовых включений.

Результаты исследований, проведенных на образцах горных пород перечисленных месторождений, приведены в таблице 2.

Таблица 2

Интервал начальной и конечной температуры плавления исследуемых образцов.

Месторождения	Температура, °С	
	$t_{н.пл.}$	$t_{к.пл.}$
Айдаркульское	1150	1380
Султанувайсагское	1140	1340

Еще одним важным показателем, характеризующим пригодность пород для получения непрерывных волокон, является вязкость расплава. Это показатель оказывает влияние на весь технологический процесс, начиная от гомогенизации расплава и заканчивая формованием волокна. Это показатель в значительной мере зависит от температуры расплава и определяет возможность получения волокна.

Для исследования величины вязкости расплавов нами использовался стандартный вискозиметр, градуировка которого осуществлялась на образце эталонного стекла. Относительная погрешность измерения при доверительной вероятности результатов $P=0.94$, составила 6%. При измерениях, образец расплава выдерживался в исследуемом интервале температуры в течение 0,5 часа. Параллельно с измерениями вязкости устанавливалась и температура верхнего предела кристаллизации расплава (Тв.п.к.). Этот показатель характеризует верхнюю границу кристаллизации расплава при его охлаждении и определяется методом закалки. Результаты измерений перечисленных показателей приведены в таблице 3.

Таблица 3

Зависимость величины вязкости исследуемых образцов от температуры расплава и значение температуры верхнего предела кристаллизации.

($T_{\text{впк}}, ^\circ\text{C}$)

Страна, порода	Вязкость, дПа с, при T, $^\circ\text{C}$					$T_{\text{впк}}, ^\circ\text{C}$
	1450	1400	1350	1300	1250	
Айдаркульское	142	270	470	880	1780	1250
Султанувайсагское	36	62	102	185	360	1260

Экспериментально установлено, что высокое содержание в составе базальтов более 50% SiO_2 способствует снижению вязкости, литейного свойства расплава и повышает токопроводимость, но при этом снижает твердость самой породы. Поэтому представляет практический интерес использования базальтов Айдаркульского месторождения для изготовления кислото-щелочных плиток, работающих в агрессивных средах.

Эксперименты показали, что одним из критериев, оценивающих химические свойства базальтов, являются их кислотоустойчивость и устойчивость в агрессивных средах. Проведенные экспериментальные исследования по определению кислотоустойчивости базальтов показывают, что наблюдается заметное влияние со стороны соляной кислоты на базальт. Данный показатель особенно был замечен у базальтов «Айдаркульского» месторождения. Меньше всех оказала влияние на базальт серная кислота. Во всех случаях на базальты оказывала сильное воздействие разбавленная кислота, чем концентрированная, которая возникает в результате воздействия излишних ионов на разбавленные кислоты, которые, стараясь создать дополнительные ионные соединения при растворении базальта, пытаются изменить структуру минерала.

В целом выявлено, что процесс переработки и температура плавления базальтов должны основываться на следующих факторах: химико-минералогическом составе, который в основном состоит из процентного содержания в породе: оливина, пироксена и плагиоклаза, физико-механических и химических свойствах породы, а также условия образования месторождения, связанного с засоленностью почвы. Исследования физико-химических свойств базальтов Узбекистана показали положительные критерии экономической эффективности использования базальтовой продукции на практике и хорошие перспективы, открывающие широкие возможности для создания новой, кислотощелочностойкой, диэлектрической, высокотемпературной, теплоизоляционной и дешевой продукции.

Таким образом, установлено, что, несмотря на низкое содержание ценных компонентов, базальты нашей страны представляют огромный сырьевой запас и практический интерес

вовлечения их в производства. Вовлечение бедных базальтов в производство, их освоение позволяет: создать новую отрасль промышленности на основе выпуска различного ассортимента экологически чистой и импортозамещающей продукции; повысить производственную мощь базальтоперерабатывающих предприятий; создать дополнительные рабочие места.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Далимов Т.Н. и др. Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистан. – Т.: Университет, 1998. – 723 с.
2. Курбанов А.А., Абдурахмонов С.А., Тураев А.С. Основы переработки базальтов Кызылкума. Монография. – Изд. «Фан» АН РУз., 2010. – 167 с.
3. Пейве А.А., Сколотнев С.Г. Особенности вулканизма и геодинамика области тройного сочленения Буве (по составам базальтов) // Российский журнал «Наука о Земле». – 2001. – 7.3. – № 1.
4. Сафоева И.Ю. Геодинамические обстановки формирования венд-палеозойских базальтов палео-азиатского океана из складчатых областей горного Алтая и Восточного Казахстана. Автореферат диссер. на соис. ученой степени к. геомин. наук. – Новосибирск: Институт геологии Сибирского отделения Российской Академии наук, 2005.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ:

Абдрахманова Рсалды Бахытовна – старший преподаватель кафедры практического курса казахского, русского и иностранных языков Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Абдувалиева Нодира Алишеровна – магистрант 1 курса специальности “Лингвистика” Ферганского государственного университета

Абдуллаев Мехриддин Жунайдуллаевич – преподаватель кафедры спорта Бухарского государственного университета

Абдыхалыкова Акмарал Ерликовна – магистр юриспруденции, студентка 2 курса магистратуры факультета юриспруденции Казахского национального университета имени Аль Фараби

Абузалова Мехринисо Кадыровна – кандидат филологических наук, доцент кафедры узбекской филологии Бухарского государственного университета

Абуова Айнагуль – преподаватель кафедры педагогики и методики начального обучения Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Адилбекова Лаззат Махайовна – кандидат филологических наук, доцент Казахского государственного женского педагогического университета

Адранова Асельхан Багдатовна – аспирантка кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Айжанат Қуан – студент 2 курса магистратуры Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

Айшаубекова Акерке Нуртаевна – учитель математики, алгебры и геометрии I категории школы №101 г.Кызылорда

Акимбаева Галия Толеутаевна – магистр культурологи, старший преподаватель кафедры теории и методики культурно-досуговой работы Казахского государственного женского педагогического университета

Алибекова Магрипа Киргизбаевна – учитель математики, алгебры и геометрии I категории школы №130 имени А.Кунанбаева г.Кызылорда

Алимбаева Гулзада Бакыткалиевна – преподаватель кафедры искусствоведения, культуры и досуга Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова

Алимова Зарифа Вахобовна – старший преподаватель кафедры языкознания Ферганского государственного университета

Алимова Луиза Халиловна – научный сотрудник кафедры биологии Бухарского государственного университета

Алимова Шолпан Жанболатовна – аспирант кафедры географии и туризма Павлодарского государственного университета имени С.Торайгырова

Альсугурова Нургуль Сейдоллаевна – магистрант кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Амиржанова Назира Сериковна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской теории и методики Казахского национального педагогического университета имени Абая

Амонов Мухтор Умарович – старший преподаватель кафедры языкознания Ферганского государственного университета

Амонов Улугмурод Султонович – старший научный сотрудник-соискатель Бухарского государственного университета

Анісімова Олена Олегівна – студентка 2 курсу магістратури факультету української філології та соціальних комунікацій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Асанова Жанна Сексенбаевна – магистр информатики, преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

- Атабаева Салтанат Муратовна** – студентка 4 курса факультета естествознания и математики Павлодарского государственного педагогического института
- Аубакирова Жулдызай Кыдырбаевна** – магистрант 2 курса гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Ауханова Лилия Сериковна** – магистрант кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Ахмедова Шоира Нематовна** – доктор филологических наук, профессор кафедры узбекской филологии Бухарского государственного университета
- Бабаев Забибулло Камирович** – кандидат технических наук, доцент кафедры химических технологий Ургенчского государственного университета
- Бабажанова Дилноза Алхамжановна** – магистрант 2 курса специальности “Лингвистика” Ферганского государственного университета
- Байгалиева Жадыра Гарипуллиевна** – магистр педагогики и психологии, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова
- Байгожанова Даметкен Сагидуллаевна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, член-корреспондент Международной академии информатизации
- Байгожанова Молдир Алибиевна** – магистр по монументальной живописи, преподаватель кафедры декоративно-прикладного искусства и народных промыслов Казахского национального университета искусства
- Байтілеуова Самал Әлайдарқызы** – студентка 3 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина
- Балюх Олеся Володимирівна** – кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник лабораторії аналітичної хімії пестицидів Інституту захисту рослин НААН України
- Басымбекова Алия** – студентка факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина
- Батаева Дарига Сериковна** – PhD докторант 2 года обучения кафедры биологии Казахского государственного женского педагогического университета
- Бахтіна Катерина Андріївна** – студентка 5 курсу Інституту комп’ютерних систем і інформаційних технологій Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Бездушна Юлія Миколаївна** – магістрантка спеціальності «Облік і аудит» Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Бельмес Артем Олександрович** – студент 5 курсу факультету фінансів та банківської справи Національного університету Державної податкової служби України
- Бондар Денис Віталійович** – студент 6 курсу Інституту комп’ютерних систем і інформаційних технологій Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Ботабаева Гульжанат Бактыгалиевна** – магистр естественных наук, преподаватель кафедры физики и технологий Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова
- Ботирова Зухра Абдурахимовна** – преподаватель кафедры начального образования Ферганского государственного университета
- Буланкіна Анна Олександрівна** – старший викладач кафедри кібернетики та комп’ютерних систем Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Булекбаева Гульфайруз Муратовна** – аспирант I года обучения кафедры педагогіки и психологи Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова
- Ващенко Тетяна Ігорівна** – студентка 5 курсу Інституту комп’ютерних систем і інформаційних технологій Східноукраїнського національного університету імені

Володимира Даля

Ганиева Шодия Азизовна – старший научный сотрудник кафедры языкознания Ферганского государственного университета

Гиязова Нозима Баязовна – преподаватель кафедры «Финансы и налоги» Бухарского государственного университета

Гозиева Мафтуна Мухаммадовна – магистр лингвистики, преподаватель кафедры узбекского языка и литературы Маргиланского педагогического колледжа

Григор'єва Вікторія Олександрівна – старший викладач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Грон Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, викладач Державного навчального закладу «Черкаський професійний ліцей»

Гусятинська Наталія Альфредівна – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри техногенно-екологічної безпеки Національного університету Державної податкової служби України

Давронова Дилдора Саидовна – старший преподаватель педагогического факультета Бухарского государственного университета

Дамен Тогжан Сержантқызы – студентка 3 курса факультета казахской филологии и мировых языков Казахского государственного женского педагогического университета

Даутова Мерей Октябрьевна – магистрант 2 курса гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Дегтярьова Лариса Миколаївна – кандидат технічних наук, доцент кафедри кібернетики та комп'ютерних систем Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Джонисова Гульбахыт Бакытжановна – аспирант II курса обучения кафедры иностранного языка Казахского Университета международных отношений и международных языков имени Абылай хана

Джуракузиева Дильфуза Мусаджанкизи – студентка 3 курса факультета иностранных языков Ферганского государственного университета

Діденко Наталія Миколаївна – аспірантка II року навчання кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка

Довмантович Наталія Георгіївна – аспірантка II року навчання кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка

Драпиковський Максим Анатолійович – аспірант кафедри фізики функціональних матеріалів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дрожжин Василь Юрійович – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Дўсматов Ҳикматулло Ҳайитбоевич – преподаватель кафедры языкознания Ферганского государственного университета

Дустова Дилдора Собиржоновна – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Дюскалиева Гулжамал Уналбаевна – доктор биологических наук, профессор кафедры биологии Казахского государственного женского педагогического университета

Дяденко Катерина Володимирівна – студентка 3 курсу факультету економіки, менеджменту і права Київського національного торговельно-економічного університету

Енсебаева Гулшат Советовна – кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры информатики Казахского университета экономики, финансов и международной торговли

Ержанова Сауле Баймырзақьызы – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы Казахского государственного женского педагогического университета

Есен Айгерим – студент 2 курса Павлодарского государственного педагогического института

Жайлауова Манат Кенесовна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и методики начального обучения Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Жаксылыкова Жадра Рахметовна – магистр математики, преподаватель кафедры математики Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова

Жалмурзаева Алия Набиевна – старший преподаватель кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Жангираева Айнұр Бегалиевна – магистр, старший преподаватель кафедры практического казахского языка Казахского национального университета имени Абая

Жекеева Амангайша Камильевна – воспитатель дошкольного учреждения ГУ СОШ № 4 города Семей

Жеңісханов Мұрат Тұрсынғалиұлы – магистрант 1 курса физико-технического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

Жиреншина Кульшат Ауганбаевна – преподаватель кафедры иностранных языков естественных факультетов Казахского национального университета имени Аль-Фараби

Жубандыкова Ақгул Мурзалиевна – кандидат педагогических наук, и.о. асоц. профессора кафедры дошкольного и начального образования Казахского государственного женского педагогического университета

Жук Оксана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

Жумабекова Раушан Басаровна – преподаватель кафедры морфологии и физиологии человека Международного Казахско-Турецкого университета имени Х.А.Ясави

Жумаєва Тетяна Іванівна – викладач-методист, викладач української мови та літератури Петрівського державного аграрного технікуму

Жүнісова Раушан Жалғасқызы – аспирант кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Задворна Наталія Анатоліївна – студентка 5 курсу Інституту комп'ютерних систем і інформаційних технологій Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Заливако Сергей Сергеевич – аспирант I года обучения кафедры информатики Белорусского государственного университета информатики и радиоэлектроники

Залуцька Вікторія Олексіївна – студентка 5 курсу Інституту комп'ютерних систем і інформаційних технологій Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Зокиров Музаффар Мухторалиугли – студент 6 курса лечебного факультета Андижанского государственного медицинского института

Зокиров Мухторали Турдалиевич – кандидат филологических наук, преподаватель кафедры языкознания Ферганского государственного университета

Зокирова Очакон Турдалиевна – старший преподаватель кафедры узбекского языка и литературы Риштанского промышленного колледжа

Зокирова Сохиба Мухторалиевна – старший научный сотрудник кафедры языкознания Ферганского государственного университета

Ибрагимов Алишер Караматович – преподаватель кафедры спорта Бухарского государственного университета

Ибрагимова Кульзаги Койшибаевна – магистрант 2 курса, старший преподаватель Института полиязычного образования и филологии Казахского национального педагогического университета имени Абая

Ибрагимова Нурайм Жанибековна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Ибрагимова Эхтиётхон Исмаиловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознания Ферганского государственного университета

Иванюк Александр Александрович – доктор технических наук, доцент кафедры информатики Белорусского государственного университета информатики и радиоэлектроники

Идиев Алишер – учитель школы №10 (область Бухара, район Пешку)

Ильясов Шарипхан – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры математики Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова

Ишигов Ибрагим Агаевич – доктор медицинских наук, профессор кафедры морфологии и физиологии человека Международного Казахско-Турецкого университета имени Х.А.Ясави

Иванова Аліна Анатоліївна – студентка 3 курсу економічного факультету Національного університету «Острозька академія»

Калелова Индира Маулкановна – магистрант 1 курса специальности «Иностранный язык: два иностранных языка» Казахстанско-Американского свободного университета

Касенов Казыбек – магистрант 1 курса физико-технического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

Касимов Файзулло Мухаммедович – кандидат педагогических наук, преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Касимов Фирдавс Файзуллоевич – магистр, преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Касимова Гулназ Мухитденовна – аспирант II года обучения кафедры социологии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

Касимова Мавлуда Мухаммедовна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Кислова Марія Алімівна – викладач циклової комісії фізико-математичних дисциплін Криворізького коледжу Національного авіаційного університету

Книш Олена Андріївна – викладач відділення «Землевпорядкування» Петрівського державного аграрного технікуму

Койдан Валентина Миколаївна – аспірантка III року навчання кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка

Койчыбаева Мадина Айдарқызы – магистрантка 1 курса факультета казахской филологии и мировых языков Казахского государственного женского педагогического университета

Колесніков Андрій Валерійович – кандидат технічних наук, доцент кафедри кібернетики та комп'ютерних систем Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Колєватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету

Корчевский Владимир Евгеньевич – преподаватель кафедры инновационных технологий и методики преподавания естественно-научных, гуманитарных дисциплин Института повышения квалификации педагогических работников по Северо-Казахстанской области

Кошкарлова Бахытты Салимовна – кандидат физико-математических наук, преподаватель кафедры фундаментальной математики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

Кубашева Гульмира Камаловна – аспирант I года обучения кафедры педагогики и психологии Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова

Кувватова Дилрабо Хабибовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры узбекской филологии Бухарского государственного университета

Кулешова Карина Ігорівна – викладач кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Курбанов Айдос Абубакирович – студент 3 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Курбонова Сайёрахон Махамдалиевна – преподаватель кафедры языкознания Ферганского государственного университета

Курыззов Зокир Маткаримович – кандидат технических наук, преподаватель кафедры химических технологий Ургенчского государственного университета

Кучер Татьяна Павловна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры теории и методики начального и дошкольного образования Северо-Казахстанского государственного университета имени М. Козыбаева

Қылышпай Баян Сағындыққызы – заведующая научно-исследовательской лабораторией по развитию казахских малокомплектных школ Казахского государственного женского педагогического университета

Латипов Окил Журакулович – кандидат педагогических наук, преподаватель факультета педагогики Ташкентского педагогического университета имени Низами

Лебедева Татьяна Эдуардовна – студентка 4 курса факультета педагогики и психологии детства Могилевского государственного университета имени А.А.Кулешова

Майкибаева Эльмира Курметовна – магистр информатики, преподаватель кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

Макашева Фарида Нагимуллиевна – заместитель директора по учебной работе, преподаватель кафедры английского языка Уральского гуманитарно-технического колледжа

Маткаримова Дилназа Баходировна – преподаватель кафедры химических технологий Ургенчского государственного университета

Матякубова Каромат Шомуротовна – студентка 1 курса магистратуры факультета химических технологий Ургенчского государственного университета

Махмудова Робиябону Фурқатовна – студентка 4 курса филологического факультета Бухарского государственного университета

Маштакова Наталія Валентинівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри філософії мови, порівняльного мовознавства та перекладу Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Мехмонова Ситора Амоновна – студентка 3 курса педагогического факультета Бухарского государственного университета

Мітеллаєва Ксенія Олександрівна – викладач кафедри обліку і аудиту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Муканова Роза Жумкеновна – кандидат химических наук, доцент кафедры географии и химии Павлодарского государственного педагогического института

Мусатаева Бахтыгуль Исатаевна – преподаватель кафедры физики и математики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Муханбетчина Ахлима Габдиловна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и психологии Западно-Казахстанского государственного университета имени М. Утемисова

Мухатова Манчук Советбековна – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры профессиональной иноязычной коммуникации и

Мырзагалиева Айнель Жанбаевна – студентка 4 курса факультета математики и естествознания Павлодарского государственного педагогического института

Назарова Баян – студентка 1 курса магистратуры механико-математического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

Назарова Саида Ахмеджановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры узбекской филологии Бухарского государственного университета

Нарымбетова Тохжан Мансуровна – преподаватель кафедры морфологии и физиологии человека Международного Казахско-Турецкого университета имени Х.А.Ясави

- Нигматова Мавжуда Махмудовна** – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Нікітін Олег Євгенович** – студент 5 курсу Інституту комп'ютерних систем і інформаційних технологій Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Нуртаева Гульмира Иркеновна** – преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая
- Нуруллаев Абдурашид Рузимбоевич** – студент 1 курса факультета физического воспитания Бухарского государственного университета
- Нуруллаев Абдухамид Рузимбоевич** – преподаватель кафедры спорта Бухарского государственного университета
- Нусратова Хамида Чўлибоевна** – преподаватель педагогического факультета Бухарского государственного факультета
- Олжабаева Арайлым** – студентка Кызылординского гуманитарного колледжа имени М.Маметовой
- Олійник Алла Михайлівна** – аспірант II року навчання кафедри української мови Київського інституту імені Бориса Грінченка
- Ортикова Хамида Махмудовна** – магистрант кафедры узбекской филологии Бухарского государственного университета
- Охват Ирина Миколаївна** – студентка 2 курсу факультету обліку та фінансів Луцького національного технічного університету
- Очиллова Лайло Темировна** – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Панченко Тетяна Павлівна** – кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник лабораторії аналітичної хімії пестицидів Інституту захисту рослин НААН України
- Петричук Марія Василівна** – студентка 5 курсу педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Прокопович Лада Валерієвна** – кандидат технических наук, доцент кафедры культурологии и искусствоведения Одесского национального политехнического университета
- Раджабов Мансур Фарходович** – кандидат технических наук, преподаватель кафедры химических технологий Ургенчского государственного университета
- Ражабова Лобар Чориевна** – магистрант 1 курса педагогического факультета Бухарского государственного университета
- Розикова Гулбахор Зайлобидиновна** – кандидат филологических наук, преподаватель кафедры языкознания Ферганского государственного университета
- Рудницька Марія Олександрівна** – студентка 2 курсу магістратури механіко-математичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Рузиева Мохичехра** – преподаватель факультета педагогики и психологии Бухарского государственного факультета
- Рузиева Мохичехра Якубовна** – научный соискатель кафедры родного языка и литературы Бухарского государственного университета
- Рўзиева Садоқат Хасановна** – магистрант II курса по специальности узбекского языкознания кафедры узбекской филологии Бухарского государственного университета
- Рузметова Дилдора Толабаевна** – студентка 1 курса магистратуры факультета химических технологий Ургенчского государственного университета
- Рысбекова Айман Бокеновна** – научный сотрудник лаборатории физиологии и биохимии растений Института биологии и биотехнологии растений Казахского государственного женского педагогического университета
- Сағынай Ақтоты Сағынайқызы** – студентка 4 курса факультета казахской филологии и мировых языков Казахского государственного женского педагогического университета

- Садуллаева Мафтуна** – студентка 1 курса факультета химических технологий Ургенчского государственного университета
- Саидова Мохинур** – магистр, преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Сайфуллаев Гулом Махмудович** – кандидат биологических наук, доцент кафедры биологии Бухарского государственного университета
- Сапарбаев Тажибай** – кандидат педагогических наук, преподаватель кафедры общей и теоретической физики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева
- Сапарбаева Насиба Комиловна** – кандидат технических наук, доцент кафедры химических технологий Ургенчского государственного университета
- Сапаров Махмуд Кадамович** – преподаватель кафедры химических технологий Ургенчского государственного университета
- Сафарова Машхура Сулаймоновна** – преподаватель кафедры хирургической стоматологии Бухарского филиала Ташкентского государственного стоматологического института
- Сафарова Хилола Ахунджановна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры узбекской филологии Бухарского государственного университета
- Свечникова Дарья Владимировна** – студентка 2 курса факультета физического воспитания Бухарского государственного университета
- Сейдахметова Назым Узбеккызы** – магистр международного права, студентка 2 курса магистратуры факультета международных отношений Казахского национального университета имени Аль Фараби
- Сейтова Дамегуль Утарбаевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры английской филологии Каракалпакского государственного университета имени Бердаха
- Сергейчик Владимир Валентинович** – аспирант I года обучения кафедры информатики Белорусского государственного университета информатики и радиоэлектроники
- Симбаева Жибек Камильевна** – врач-интерн, акушер-гинеколог Государственного медицинского университета города Семей
- Сікорська Світлана Леонідівна** – викладач відділення «Землепорядкування» Петрівського державного аграрного технікуму
- Стебнева Александра Николаевна** – студентка 4 курса факультета учета и аудита Алматинского университета менеджмента
- Султанова Нургуль Камильевна** – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Государственного университета имени Шакарима города Семей
- Султанова Тоты Асановна** – магистр информатики, преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Таирова Мавлуда Мухаммедризаевна** – кандидат экономических наук, преподаватель кафедры экономики предприятия Бухарского государственного университета
- Тарадуда Алла Станіславівна** – викладач циклової комісії фізико-математичних дисциплін Криворізького коледжу Національного авіаційного університету
- Тастемирова Бибигуль Турсынбековна** – преподаватель кафедры морфологии и физиологии человека Международного Казахско-Турецкого университета имени Х.А.Ясави
- Тілеубай Сәрсенкул Шайкамалқызы** – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Тошхужаева Шоирахон Ганиевна** – старший научный сотрудник кафедры языкознания Кокандского государственного педагогического института
- Трусова Анна Іванівна** – студентка магистратуры факультету української філології і соціальних комунікацій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
- Тулегенова Анар Кабдыгалиевна** – магистрант, преподаватель кафедры математики и физики Кокшетауского государственного педагогического университета имени Ш.Уалиханова

- Туллубаев Жанібек Зейнолла-ули** – магістр історії Євразійського національного університету імені Л.М.Гумільова
- Тунгушбаева Галия Жетписбаевна** – старший преподаватель кафедры казахского языка Казахского национального медицинского университета имени С.Ж.Асфендиярова
- Турובהва Оқила Рустамовна** – преподаватель кафедры социологических и педагогических наук Жондорского педагогического колледжа
- Турובהва Хулкар Рустамовна** – старший преподаватель кафедры «Финансы и налоги» Бухарского государственного университета
- Тұрмамбеков Торейбай Абдрахманович** – доктор физико-математических наук, профессор кафедры физики Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави
- Уалиханова Баян Сапарбековна** – PhD докторант 2 курса кафедры физики Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави
- Умарова Гулжахон Умидуллаевна** – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Умарова Наргизахон Рустамовна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознания Ферганского государственного университета
- Ураева Дармон Саидахмедовна** – доктор филологических наук, профессор кафедры узбекской филологии Бухарского государственного университета
- Усенбеков Бакдаулет Наубаевич** – научный сотрудник лаборатории физиологии и биохимии растений Института биологии и биотехнологии растений Казахского государственного женского педагогического университета
- Усманова Севара Султановна** – преподаватель кафедры английского языка Ферганского государственного университета
- Үсенов Саги Сагинаевич** – доктор педагогических наук, профессор кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Файзиев Яхши Зиёевич** – преподаватель кафедры спорта Бухарского государственного университета
- Фастовець Анастасія Василівна** – студентка 6 курсу факультету педагогіки і психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
- Хайтов Шавкат Ахмадович** – кандидат филологических наук, доцент кафедры узбекской филологии Бухарского государственного университета
- Хакимов Мухаммад Хужаханович** – доктор филологических наук, доцент кафедры языкознания Ферганского государственного университета
- Хакимова Дилноза Мухаммадовна** – студентка 2 курса филологического факультета Ферганского государственного университета
- Халилова Муяссархон Толиповна** – преподаватель кафедры языкознания Ферганского государственного университета
- Хамитова Фируза Артиковна** – преподаватель кафедры хирургической стоматологии Бухарского филиала Ташкентского государственного стоматологического института
- Ходжаева Зилола Муратовна** – преподаватель кафедры немецкого и французского языков Ферганского государственного университета
- Ходжаева Сафия Саиджоновна** – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Хожалиев Исмаил Тажибаевич** – кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознания Ферганского государственного университета
- Хурденко Марія Ігорівна** – студентка 2 курсу магістратури механіко-математичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Ҳусенова Азиза** – студентка 2 курса факультета педагогики и психологии Бухарского государственного факультета

Черв'якова Лариса Миколаївна – кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник лабораторії аналітичної хімії пестицидів Інституту захисту рослин НААН України

Чойкиєва Рая Сеиткожаєвна – старший преподаватель Института полиязычного образования Казахского национального педагогического университета имени Абая

Чорна Тетяна Миколаївна – кандидат технічних наук, доцент кафедри техногенно-екологічної безпеки Національного університету Державної податкової служби України

Чулиєва Шахноза Кўпяшаровна – магістрантка 1 курсу педагогического факультета Бухарского государственного университета

Шадықан Айбике Айтказықызы – студент 3 курса Павлодарского государственного педагогического института

Шарипова Гульнар Базаровна – старший преподаватель кафедры профессиональной иноязычной коммуникации и переводческого дела Казахского национального педагогического университета имени Абая

Шелепень Олена Юрївна – викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету

Шонгалова Камар Серикбаєвна – магістр, старший преподаватель кафедры информатики Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Шукурбаєва Айсулу Каиратовна – студентка 4 курсу факультета естествознания и математики Павлодарского государственного педагогического института

Шукурова Муминахон Садиковна – студентка 4 курсу социально-экономического факультета Бухарского государственного университета

Элов Феруз – студент 4 курса социально-экономического факультета Бухарского государственного университета

Эшонкулов Хусниддин Примович – кандидат филологических наук, доцент Бухарского государственного университета

Юрчик Оксана Миколаївна – аспірантка III року навчання кафедри педагогічної та вікової психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Ядгарова Зилола Бахадыровна – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

<i>Дарига Батаева, Гулжамал Дюскалиева, Бакдаулет Усенбеков, Айман Рысбекова</i>	
ТҮЗҒА ТӨЗІМДІ КҮРШ СОРТТАРЫ МЕН КОЛЛЕКЦИЯЛЫҚ ҮЛГІЛЕРІНДЕГІ АМИЛОЗА МӨЛШЕРІНЕ СКРИНИНГ	4
<i>Музаффар Зокиров</i>	
КҮРУВ ДУМБОҚЛАРИ ВА УНИНГ ЯДРОЛАРИ ФИЗИОЛОГИЯСИ	6
<i>Ибрагим Ишигов, Тохжан Нарымбетова, Раушан Жумабекова, Бибигуль Тастемирова</i>	
ВЛИЯНИЕ ГЕЛИОГЕОМАГНИТНОЙ АКТИВНОСТИ СОЛНЦА НА НЕКОТОРЫЕ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ У ЧЕЛОВЕКА	10
<i>Тохжан Нарымбетова, Ибрагим Ишигов, Раушан Жумабекова, Бибигуль Тастемирова</i>	
СОСТОЯНИЕ МОРФОСТРУКТУРЫ НЕКОТОРЫХ АРТЕРИЙ В УСЛОВИЯХ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ГИПОКИНЕЗИИ	12
<i>Тохжан Нарымбетова, Ибрагим Ишигов, Раушан Жумабекова, Бибигуль Тастемирова</i>	
СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЛИЗИСТОЙ ОБОЛОЧКИ ЖЕЛУДКА И ЭКСТРАОРГАНЫХ АРТЕРИЙ ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ ГИПОКИНЕЗИИ	15
<i>Тохжан Нарымбетова, Ибрагим Ишигов, Раушан Жумабекова, Бибигуль Тастемирова</i>	
МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛИЯНИЯ ГИПО- И ГИПЕРКИНЕЗИИ НА СТРОЕНИЕ СТЕНКИ НЕКОТОРЫХ АРТЕРИЙ	18
<i>Гулом Сайфуллаев, Луиза Алимова</i>	
ВЛИЯНИЕ ПРОНИКШИХ ИЗ АМУДАРЬИ ВИДОВ РЫБ НА ИХТИОФАУНУ ВОДОЕМОВ НИЗОВЬЕВ РЕКИ ЗАРАФШАН	21
<i>Маишхура Сафарова, Фируза Хамитова</i>	
НЕПОСРЕДСТВЕННОЕ ВЛИЯНИЕ ЗАБОЛЕВАНИЙ ЧЕЛЮСТНО-ЛИЦЕВОЙ ОБЛАСТИ И ЗУБОВ НА ПСИХИКУ И ВНУТРЕННИЕ ОРГАНЫ	24
<i>Жибек Сембаева</i>	
ӘЙЕЛДІҢ ЖҮКТІЛІК ЖӘНЕ БОСАНУ КЕЗІНДЕГІ КҮТІМІ	27

СЕКЦИЯ: ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

<i>Шолпан Алимова</i>	
ЦВЕТОВЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ ЛАНДШАФТА В ТОПОНИМАХ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ	31

СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ

<i>Забибулло Бабаев, Мансур Раджабов, Дилноза Маткаримова, Дилдора Рузметова, Махмуд Сапаров, Мафтуна Садуллаева</i>	
ИЗУЧЕНИЕ ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ И СОРБЦИОННЫХ ПАРАМЕТРОВ ДЕФЕКТА-ОТХОДА САХАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА	36

<i>Олеся Балюх, Тетяна Панченко, Лариса Черв'якова</i> ЕКОТОКСИКОЛОГІЧНА ОЦІНКА ЗАСТОСУВАННЯ ПЕСТИЦИДІВ ДЛЯ ЗАХИСТУ ЛЮПИНУ ТА СОЇ	38
<i>Наталія Гусятинська, Тетяна Чорна</i> ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ В КИЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ	41
СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИКА	
<i>Юлія Бездушна</i> ОБЛІК, АНАЛІЗ ТА АУДИТ ВИТРАТ НА РЕМОНТ ТА ПОЛІПШЕННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ	46
<i>Артем Бельмес</i> ВПЛИВ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ НА ФІНАНСОВУ БЕЗПЕКУ БАНКІВ	48
<i>Нозима Гиязова, Садам Итолмасов</i> КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА ДАВЛАТНИНГ РОЛИ	52
<i>Нозима Гиязова, Феруз Элов</i> ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИНИ ОШИРИШДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ	56
<i>Катерина Дяденко</i> ВПЛИВ МОТИВАЦІЙНИХ ПОТРЕБ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ПІДПРИЄМСТВА	60
<i>Аліна Іванова</i> ТОВАРНА ПОЛІТИКА НА РИНКУ СИРУ УКРАЇНИ	62
<i>Александра Стебнева</i> ПОЛИТИКА УПРАВЛЕНИЯ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ	68
<i>Муминахон Шукурова, Мавлуда Таурова</i> КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ ФАОЛИЯТИДА ИННОВАЦИОН МАРКЕТИНГДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ АСОСЛАРИ	72
СЕКЦИЯ: ИСТОРИЯ	
<i>Оксана Жук, Ирина Охват</i> З ІСТОРІЇ СЕЛА ТУРИЧАНИ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	75
<i>Олексій Колєватов</i> ПРИЧИНИ СТВОРЕННЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ	80
<i>Жанібек Тулеубаев</i> АНАЛІЗ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В КАЗАХСТАНІ	84
<i>Олена Шелепень</i> ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ШКОЛИ В ЧЕРНІГОВІ В 1920–1930 РР.: ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД	87

СЕКЦИЯ: МАТЕМАТИКА

- Ақерке Айшаубекова, Мағрипа Әлібекова, Алия Жалмурзаева*
ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ТЕНДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІНІҢ ФАЗАЛЫҚ БЕЙНЕСІН
ҚҰРУДА КОМПЬЮТЕРЛІК МАТЕМАТИКА ПАКЕТТЕР КӨМЕГІМЕН
MAPLE ОРТАСЫН ҚОЛДАНУ 93
- Алия Басымбекова*
ЖОҒАРЫ ДӘРЕЖЕЛІ ТЕНДЕУЛЕРДІ ШЕШУДЕ ГОРНЕР
СХЕМАСЫН ҚОЛДАНУ 96
- Марія Кислова, Алла Тарадуда*
МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ФІЗИЧНИХ ПРОЦЕСІВ 102
- Бахытты Кошкарлова, Баян Назарова*
ҚҰБЫР АСТЫНАН АУЫР СҰЙЫҚТЫҚТЫҢ АҒУЫ 106
- Айдос Курбанов*
МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНДА ЖОҒАРЫ ДӘРЕЖЕЛІ
ТЕНДЕУЛЕРДІ ШЕШУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ 109
- Марія Рудницька*
ОПИСАННЯ ПОВЕДІНКИ ПРУЖНОВ'ЯЗКОПЛАСТИЧНОГО
МАТЕРІАЛУ ПРИ ГАРМОНІЧНОМУ ДЕФОРМУВАННІ 115
- Марія Хурденко*
МЕХАНІЧНА МОДЕЛЬ ПРУЖНОВ'ЯЗКОПЛАСТИЧНОЇ
ПОВЕДІНКИ БІОЛОГІЧНИХ ТКАНИН 121

СЕКЦИЯ: ИСКУССТВО

- Лада Прокопович*
СЕМИОТИКА ЮВЕЛИРНОЙ ЗЕРНИ КАК ТЕХНОЛОГИИ И
ХУДОЖЕСТВЕННОГО РЕШЕНИЯ 126

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА

- Галия Акимбаева*
МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ НЕГІЗІНДЕ ЖАСТАР ТҰЛҒАСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ 132
- Жанна Асанова, Тоты Султанова, Жазира Сейсеке*
БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ 135
- Жулдызай Аубакирова, Нурайм Ибрагимова*
МЕКТЕП ИНФОРМАТИКА КУРСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ
ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 137
- Жулдызай Аубакирова, Нурайм Ибрагимова*
ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ
БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ 140
- Зухра Ботирова*
МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МОНИТОРИНГИДА АХБОРОТ
ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ИЛМИЙВА
АМАЛИЙ ТАҲЛИЛИ 144

<i>Ольга Gladun</i>	МОДЕЛЮВАННЯ ЯК ТЕОРЕТИЧНА МЕТОДИКА РОЗРОБКИ ТЕХНОЛОГІЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО РОБОТИ ІЗ УЧНЯМИ З НИЗЬКИМ СТАТУСОМ В УЧНІВСЬКОМУ КОЛЕКТИВІ	147
<i>Вікторія Грон</i>	ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	150
<i>Дилдора Давронова, Мехринисо Хакимова</i>	БЎЎҒУСИ БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИСИНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ – МУҒИМ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА	152
<i>Гульбахыт Джонисова</i>	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА	154
<i>Наталія Довмантович</i>	САМООСВІТНЯ КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ	157
<i>Гүлишат Енсебаева, Айжанат Қуан, Молдир Байгожанова, Даметкен Байгожанова</i>	ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ОҚЫТУДЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ТАЛДАУ	159
<i>Манат Жайлауова, Айнагул Әбуова</i>	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ТӘРБИЕЛЕУ	163
<i>Амангайша Жекеева</i>	МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ	166
<i>Акгул Жубандыкова</i>	ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	170
<i>Раушан Жүнісова, Сарсен Тілеубай</i>	CASE- ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІН ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ӨНДЕУ АНЫҚТАУ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ	174
<i>Кульзаги Ибрагимова</i>	НАУКА И ВЫСШАЯ ШКОЛА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ	180
<i>Нурайм Ибрагимова, Мерей Даутова</i>	ИНФОРМАТИКАДАН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗДІГІНЕН БІЛІМ АЛУЫН САБАҚТА ЖӘНЕ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДА ҰЙЫМДАСТЫРУ	184
<i>Файзулло Касимов, Мавлуда Касимова, Гулжахон Умарова</i>	O'QUVCHILARNI TEJAMKORLIKKA O'RGATISH BO'YICHA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINFI O'QITUVCHILARI UCHUN USULIY TAVSIYALAR	186
<i>Файзулло Касимов, Мохинур Саидова, Фирдавс Касимов</i>	HARAKATGA DOIR MASALALARNI YECHISHDA AXBOROT TECHNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH	189

Олена Книш КЕЙС-МЕТОД В СУЧАСНОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	195
Валентина Койдан ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРОФЕСІЙНО- ОРІЄНТОВАНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ	199
Татьяна Кучер, Владимир Корчевский ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЯ МАТЕМАТИКИ КАК ОДНА ИЗ ВАЖНЫХ СОСТАВЛЯЮЩИХ ЕГО ПРОФЕССИОНАЛИЗМА	202
Баян Қылышпай, Ләззат Әділбекова ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ ТУРАЛЫ	207
Эльмира Майкибаева ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	210
Ахлима Муханбетчина, Гулзада Алимбаева ТҮЛҒА БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	213
Айнель Мырзагалиева ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚТАРДЫ ҚОЛДАНУ	216
Мавжуда Нигматова, Сафия Ходжаева BO`LAJAK O`QITUVCHILARNI INTERFAOL DARSLAR OLIV BORISH MANORATINI SHAKLLANTIRISH	220
Гүлмира Нұртаева КЕЙС – СТАДИ ӘДІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕ АТҚАРАТЫН МАҢЫЗЫ	223
Марія Петричук ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ	227
Lobar Rajabova, Sitora Mehmonova, Alisher Idiyev BOSHLANG`ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA MUAMMOLI TA`LIMDAN FOYDALANISH	229
Моҳичехра Рўзиева, Азиза Ҳусенова BOSHLANG`ICH SINIF O`QUVCHILARIDA FIKRLASH JARAYONINI SHAKLLANTIRISHDA TOPISHMOQLARIDAN FOYDALANISH	234
Тажибай Сапарбаев, Мурат Жеңісханов, Казыбек Касенов ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА «ӘР ТҮРЛІ ОРТАЛАРДАҒЫ ЭЛЕКТР ТОҒЫ» ТАРАУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӘДІСТЕРІ	237
Нургуль Султанова, Амангайша Жекеева АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТИҢ МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ	240
Тоты Султанова, Жанна Асанова, Жазира Сейсеке ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ РОЛІ	246

<i>Сәрсенкул Тілеубай, Света Тоқсанова, Хадиса Бекмуратова</i> ИНФОРМАТИКА МҰҒАЛІМІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ КЕЗЕҢІ	248
<i>Оқила Туробова</i> “ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ” АСАРИДАГИ ДАВЛАТЧИЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ МАСАЛАЛАР	252
<i>Оқила Туробова</i> ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИ, МАЪНАВИЙ МАҲДУДЛИК: УНИНГ САЛБИЙ ЖИҲАТЛАРИДАН ЁШЛАРИМИЗНИ МУҲОФАЗАЛАШДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШНИНГ АҲАМИЯТИ	253
<i>Хулкар Туробова, Нозима Гиязова</i> ИҚТИСОДИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА САМАРАДОРЛИККА ЭРИШИШ ЙЎЛЛАРИ	255
<i>Хулкар Туробова, Мавлуда Таурова</i> ТАРБИЯВИЙ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ИННОВАЦИОН МЕТОДЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ	257
<i>Баян Уалиханова, Торебай Турмамбеков</i> МЕДИЦИНАЛЫҚ ФАКУЛЬТЕТ СТУДЕНТТЕРІНЕ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	262
<i>Гулжахон Умарова, Лайло Очилова</i> МАТЕМАТИКА MASHGʻULOTLARIDA BOLALARNING VAQTGA OID TASAVVURLARINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI	264
<i>Анастасія Фастовець</i> ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ВИРОБАМИ ДИБИНЕЦЬКИХ МАЙСТРІВ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ	267
<i>Рая Чойкиева</i> ЕЛЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ -ОТАНДЫ ҚАСТЕРЛЕУ	272
<i>Шахноза Чулиева</i> АЛГОРИТМИК МАШҚЛАР ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ	275
<i>Зилола Ядгарова</i> BOSHLANGʻICH VA OʻRTA TAʼLIM ONA TILI DARSLIKLARIDA UZVIYLIKNI TAʼMINLASHDA ALGORITMIK MASHQLAR TAVSIFI	280
СЕКЦИЯ: ПОЛИТОЛОГИЯ	
<i>Карина Кулешова</i> СТРАТЕГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ТУРЕЦЬКОЇ МОДЕЛІ У ЗОВНІШНІЙ ТА БЕЗПЕКОВІЙ ПОЛІТИЦІ США ЩОДО ПІВДЕННОЇ ДУГИ НЕСТАБІЛЬНОСТІ	284
СЕКЦИЯ: ПРАВО	
<i>Nazym Seidakhmetova, Akmaral Abdykalykova</i> ACTUAL ISSUES OF THE ECONOMIC COURT OF CIS	290
<i>Світлана Сікорська</i> ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ПЛАТИ ЗА ЗЕМЛЮ	291

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЯ

<i>Жадыра Байгалиева, Фарида Макашева</i> БАЛАЛАРДЫҢ МЕКТЕПКЕ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	295
<i>Гульфайруз Булекбаева</i> МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ	297
<i>Гульмира Кубашева</i> ОТБАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ – ҚАТЫНАСТЫҢ БАЛА ТҰЛҒАСЫНА БЫҚПАЛЫ	300
<i>Татьяна Лебедева</i> ФАКТОРЫ, ВОЗДЕЙСТВУЮЩИЕ НА МОТИВАЦИЮ ТРУДА	303
<i>Айбике Шадықан, Айгерим Есен</i> ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	308
<i>Ғ.Салимов, Нигора Мухиддинова</i> ЕШЛАРНИ АВЛОДНИ АХЛОҚИЙ-ПСИХОЛОГИК РУҲДА ТАРБИЯЛАШДА СПОРТНИНГ ҰРНИ	311
<i>Оксана Юрчик</i> ПОПЕРЕДЖЕННЯ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА: РОЛЬ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ СЕРЕД УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	313

СЕКЦИЯ: СОЦИОЛОГИЯ

<i>Гулназ Касимова</i> ПРАКТИКИ БРЕНДИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ	317
---	-----

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

<i>Олена Анісімова</i> ВЕБ-САЙТ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ, ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ РЕКЛАМИ	321
<i>Самал Байтілеуова</i> АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК	326
<i>Сергей Заливако, Владимир Сергейчик, Александр Иванюк</i> ВОДЯНЫЕ ЗНАКИ ВО ВСТРОЕННЫХ СРЕДСТВАХ САМОТЕСТИРОВАНИЯ С КЛЮЧАМИ, ГЕНЕРИРУЕМЫМИ НА ОСНОВЕ ФИЗИЧЕСКИ НЕКЛОНИРУЕМОЙ ФУНКЦИИ	329
<i>Андрей Колесников, Татьяна Ващенко</i> УПРАВЛЕНИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯМИ С КЛИЕНТАМИ (CRM) В ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ СОВРЕМЕННЫХ КОМПАНИЙ	333
<i>Андрей Колесников, Наталия Задворная</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРИПТОГРАФИЧЕСКИХ МЕТОДОВ КОДИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИИ В ПРОГРАММАХ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ	335
<i>Андрій Колесніков, Катерина Бахтіна</i> АНАЛІЗ ЗАГРОЗ ТА ЗАСОБІВ МОНІТОРИНГУ БЕЗПЕКИ ДАНИХ У КОРПОРАТИВНИХ КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖАХ	339

<i>Андрій Колесніков, Денис Бондар, Ксенія Мітеллаєва</i> ДОСЛІДЖЕННЯ АВТОМАТИЗОВАНИХ СИСТЕМ ПРОДАЖУ ТА ПОПЕРЕДНЬОГО БРОНЮВАННЯ КВИТКІВ МІЖМІСЬКИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ	342
<i>Андрій Колесніков, Вікторія Залуцька</i> АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПРИНЦИПІВ ПОБУДОВИ ТА РОБОТИ ІНТЕРНЕТ-МАГАЗИНІВ	345
<i>Андрій Колесніков, Олег Нікітін</i> АНАЛІЗ СИСТЕМ ОБЛІКУ І КОНТРОЛЮ ВИНИКАЮЧИХ ПОМИЛОК ПРИ РОЗРОБЦІ ПРОГРАМНИХ ПРОДУКТІВ	349
<i>Асельхан Адранова</i> ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ	351
<i>Ж.Ахатова, Камар Шонгалова</i> ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ	355
<i>Лариса Дегтярьова</i> БЕЗПЕКА ІНФОРМАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ СИСТЕМАХ	357
<i>Сарсен Тілеубай, Нургуль Альсугурова</i> 3DS МАХ ПАКЕТІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ЖАРНАМА ЖАСАУ АГЕНТТІГЕНДЕ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	360
<i>Анна Трусова</i> ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЙНИХ ІНСТРУМЕНТІВ ПРОСУВАННЯ ПОСЛУГ ВІЗ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	364
<i>Сағи Үсенов, Лилия Ауханова</i> КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН КӨТЕРУДЕ АҚПАРАТТЫҚ – КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	367
СЕКЦИЯ: ФИЗИКА	
<i>Anna Bulankina</i> THE INFLUENCES OF EXTERNAL FIELDS ON CRYSTALLIZATION MELT PROCESS	370
<i>Максим Драпіковський</i> ВИЗНАЧЕННЯ КІНЕТИКИ ТРАНСПОРТУ В БАКТЕРІАЛЬНИХ РЕАКЦІЙНИХ ЦЕНТРАХ З ФУЛЕРЕНАМИ	375
<i>Шарипхан Ильясов, Гулжанат Ботабаева, Жадра Жаксылыкова</i> МАТЕМАТИКАНЫҢ ФИЗИКАДА ҚОЛДАНЫЛУЫ	381
<i>Р.Кожобаев, Анар Тулегенова</i> ЭЛЕКТРОДИНАМИКА БӨЛІМІ БОЙЫНША ЭКСПЕРИМЕНТТІ ЕСЕП ШЫҒАРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ	384
<i>Бахтыгуль Мусатаева, Арайлым Олжабаева</i> ЕКІНШІ ТЕКТІ ФАЗАЛЫҚ АЛМАСУ МӘСЕЛЕРІ МЕН СЫНДЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН	388

СЕКЦИЯ: ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ*Меҳриддин Абдуллаев*

БОШЛАНҒИЧ СПОРТ ИХТИСОСЛИГИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ КУЧ –
ТЕЗЛИК ҚОБИЛЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАХСУС САКРАШ
МАШҚЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ 393

Василь Дрожжин, Вікторія Григор'єва

ПОРІВНЯННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙ ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНИМ
ВИХОВАННЯМ У СТУДЕНТІВ СНУ ІМЕНІ В. ДАЛЯ 396

Алишер Ибрагимов

БОШЛАНҒИЧ ТАЙЁРГАРЛИК БОСҚИЧИДА ЁШ ЯККАКУРАШЧИЛАР
МАШҒУЛОТ ЮКЛАМАЛАРИНИ МЕЪЁРЛАШТИРИШ (МИЛЛИЙ
КУРАШ МИСОЛИДА) 400

Абдухамид Нуруллаев, Абдурашид Нуруллаев

СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ 403

Яхши Файзиев, Дарья Свечникова

СТРУКТУРА СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПОРТСМЕНА 405

СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ*Рсалды Абдрахманова*

ТІЛ ҮЙРЕНУДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ПӘНГЕ ЫНТАСЫН ЖӘНЕ АУЫЗЕКІ
СӨЙЛЕУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ 409

Нодира Абдувалиева

АЛИШЕР НАВОЙЙ ҒАЗАЛЛАРИДА АНТОНИМЛАРНИНГ
ҚЎЛЛАНИЛИШИ 411

Меҳринисо Абузалова, Хамида Ортикова

РЕЧИВЫЕ ЕДИНИЦЫ ОБРАЩЕНИЯ В РАЗЛИЧНЫХ ФОРМАХ РЕЧИ 413

Lazzat Adilbekova, Nazym Seidakhmetova

ART OF AN APHORISM OR APHORISM OF ART 415

Зарифа Алимова

О ВЫРАЖЕНИИ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ
ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ 417

Назира Амиржанова

ВИРТУАЛДЫ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 419

Мухтор Амонов

ҚАСБ НОМИ ВА ШАХС ОТИНИ ИФОДАЛОВЧИ АРАБЧА
ЎЗЛАШМАЛАР ХУСУСИДА 424

Улугмурод Амонов

ОТНОШЕНИЕ АБДУРАУФА ФИТРАТА К СКАЗКАМ 427

Шоира Ахмедова

РЕЦЕНЗИЯ – ОСНОВНОЙ ЖАНР ЛИТЕРАТУРНОГО КРИТИКА 429

Шодия Ганиева

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ КВАНТИТАТИВЛИК МОДЕЛИ ХУСУСИДА
О МОДЕЛИ КВАНТИТАТИВНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ 431

Тогжан Дәмен, Мәдина Койчыбаева, Ләззат Әділбекова

ПРОФЕССОР МЕКЕМТАС МЫРЗАХМЕТҰЛЫ 434

<i>Дильфуза Джуракузиева</i> PARENTS' AND TEACHERS' ROLE IN THE LANGUAGE TEACHING PROCESS	437
<i>Наталія Діденко</i> СИСТЕМА ПОДІЛУ ФОРМ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПРОЦЕСІ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ	439
<i>Ҳикматулло Дўсматов</i> ПАЙРОВЛАР МАТНИДА ЖУФТ ВА ТАКРОРИЙ СЎЗШАКЛЛАРДАН СТИЛИСТИК МАҚСАДЛАРДА ФОЙДАЛАНИШ	443
<i>Айнўр Жангираева</i> ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТ-МӘНІ	446
<i>Кульшат Жиренишина</i> ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ (НЕМЕЦКОМУ) ЯЗЫКУ	449
<i>Тетяна Жумаєва</i> АКТИВІЗАЦІЯ ТВОРЧОЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	454
<i>Мухторали Зокиров</i> ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯДА ОЛАМНИНГ ТИЛ МАНЗАРАСИ	457
<i>Очахон Зокирова</i> O'ZBEK SHE'RIYATINING PORLOQ YULDUZI	460
<i>Соҳиба Зокирова</i> КОНТРАСТИВ ЛИНГВИСТИКА ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР	463
<i>Эхтиётхон Ибрагимова</i> АКСИОЛОГИК БАҲО ФАЛСАФИЙ КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА	465
<i>Индира Калелова</i> HOW TO TEACH A PERFECT LISTENING LESSON	468
<i>Сайёрахон Курбонова</i> НУТҚДА ТИЛ ВОСИТАЛАРИ ОРҚАЛИ ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ	470
<i>Окил Латипов, Дилдора Дустова</i> О КОННОТАТИВНОМ ХАРАКТЕРЕ СЛОВ-ФЛОРНИМОВ В СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ	473
<i>Наталія Машицова</i> ФРЕЙМОВИЙ АНАЛІЗ ПРИСЛІВ'ІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ПРИКМЕТ ДАЛЕКОСПОРІДНЕНИХ МОВ	476
<i>Манчук Мухатова</i> БИОНИМЫ КАК ЭЛЕМЕНТЫ ОБЫДЕННОГО ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ	480
<i>Саида Назарова</i> ПОЭТИК НУТҚ ВА СЎЗ БИРИКМАЛАРИ	484

<i>Ҳамида Нусратова</i> САФАР БАРНО ШЕЪРЛАРИДА ВАТАН МАВЗУСИНИНГ ПОЭТИК ИФОДАСИ	486
<i>Алла Олійник</i> ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ	489
<i>Гулбахор Розикова, Дилноза Бабажанова</i> БАДИЙ АСАРЛАРДА НООДАТИЙ БОҒЛАНИШЛАР	492
<i>Гулбахор Розикова</i> СИНТАКТИК ПОЛИСЕМІЯ ВА УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ХУСУСИДА	496
<i>Mohichehra Ro'ziyeva</i> INTERPRETATION OF WHITE COLOUR IN EPIC GENRES OF FOLKLORE	500
<i>Садоқат Рўзиева</i> О`ЗБЕК ТИЛИДА ОТЛИ ВИРИКМАЛАР ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ	504
<i>Ақтоты Сағынай, Галия Тунгушбаева, Сәуле Ержанова, Ләззат Әділбекова</i> ЖАНРЛАР ТЕОРИЯСЫ ТУРАЛЫ ҰҒЫМДАР	505
<i>Хилола Сафарова, Робиябону Махмудова</i> ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО МАВЗУИНИНГ ШЕЪРИЯТДАГИ ТАЛҚИНИ	509
<i>Дамегуль Сейтова</i> ПОТЕНЦИАЛЬНЫЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ АНГЛИЙСКИХ КОНСУБСТАНЦИОНАЛЬНЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ	511
<i>Шоирахон Тошхўжаева</i> ФОНО-ГРАФИК ВОСИТАЛАР ВА УЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ТАДҚИҚИ	515
<i>Наргизахон Умарова</i> АЛИШЕР НАВОЙИ ҒАЗАЛЛАРИДА “КЕКСАЛИК” КОНЦЕПТИ	518
<i>Дармон Ўраева, Дилрабо Қувватова</i> ЎЗБЕК МОДЕРНИСТИК ПОЭМАЛАРИДА БАДИЙ КЎЧИМЛАРНИНГ ЯНГИЛАНИШИ	522
<i>Sevara Usmanova</i> PRAGMATIC COMPREHENSION OF ENGLISH LANGUAGE	525
<i>Шавкат Хаитов</i> КОМИЛЛИК ДЕБОЧАСИ	528
<i>Мухаммад Ҳакимов, Мафтуна Ғозиева, Дилноза Ҳакимова</i> ЛЕКСИК-СЕМАНТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	530
<i>Муяссархон Халилова</i> АЙРИМ ЛУҒАВИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ БАДИЙ МАТНДАГИ ЎЗИГА ХОС ФУНКЦИЯЛАРИ ҲАҚИДА	533
<i>Зилола Ходжаева</i> МОТИВЛАНИШ ЛИНВИСТИК ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА	536

<i>Исмаил Хожалиев</i> ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖАЮЩИЕ ЛИЧНОСТЬ ГОВОРЯЩЕГО	539
<i>Гульнара Шарипова</i> ПОЛИЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ПУТЬ К СТАНОВЛЕНИЮ ПОЛИЯЗЫЧНОЙ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	542
<i>Хусниддин Эшонкулов</i> МАЙ ТИМСОЛИНИ ҚЎЛЛАШДАГИ ЎЗАРО МУШТАРАКЛИК	546
СЕКЦИЯ: ХИМИЯ	
<i>Роза Муканова, Айсулу Шукурбаева, Салтанат Атабаева</i> ВОССТАНОВЛЕНИЕ КИСЛОРОДА ДИОКСИДОМ СЕРЫ (IV) В ПРИСУТСТВИИ СУЛЬФАТОВ МЕДИ, ИММОБИЛИЗОВАННЫХ НА ПОЛИЭТИЛЕНИМИН	548
<i>Забибулло Бабаев, Насиба Сапарбаева, Зокир Курязов, Каромат Матякубова</i> БАЗАЛЬТОВЫЕ ПОРОДЫ УЗБЕКИСТАНА: НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ	552

Сборник научных трудов

Материалы II Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015. – Вып. 2. – 578 с.

ВЫПУСК 2

Учитывая свободу научного творчества, редколлегия принимает к печати публикации и статьи тех авторов, мнения которых не во всем разделяет. Ответственность за грамотность, автентичность цитат, правильность фактов и ссылок, достоверность материалов несут авторы публикаций. Перепечатка и воспроизведение опубликованных материалов любым способом разрешается только при ссылке на «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации».

Редакционная коллегия оставляет за собой право редактировать и сокращать текст.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл., г. Переяслав-Хмельницкий,
ул. Сухомлинского, 30, к. 203
Тел. : +38 (04567) 5-46-44

Материалы конференции размещены на сайте: <http://confscience.webnode.ru/>

Составители: С.Н.Кикоть, И.В.Гайдаенко

Дизайн: И.В.Гайдаенко

gaidaenko_igor@ukr.net

Подписано в печать 07.04.2015 г. Формат 60x84 1/8. Бумага офсет.

Усл. печать. л. 38,7. Зам. № 226

Изготовитель ФЛП О.М.Лукашевич, свидетельство о государственной регистрации

№ 2 358 000 0000 002997 от 12.10.2011 г.

08400, Киевская область, г. Переяслав-Хмельницкий,

ул.Покровская, 49.к. 12, тел. : 097-750-27-17

Е-mail: lom80@ukr.net

